TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

KURULUŞUNDAN MOĞOL İSTİLALARINA KADAR DUVİN ŞEHRİ VE ÇEVRESİ

Doktora Tezi

Erhan ATEŞ

Ankara, 2022

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

KURULUŞUNDAN MOĞOL İSTİLALARINA KADAR DUVİN ŞEHRİ VE ÇEVRESİ

Doktora Tezi

Erhan ATEŞ

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Mustafa UYAR

Ankara, 2022

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

ORTAÇAĞ TARİHİ

KURULUŞUNDAN MOĞOL İSTİLALARINA KADAR DUVİN ŞEHRİ VE ÇEVRESİ

DOKTORA TEZİ

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Mustafa UYAR

Tez Jürisi Üyeleri:

Adı ve Soyadı	**İmzası**
Doç. Dr. Mustafa UYAR	**…….**
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK	**…….**
Prof. Dr. İlhan ERDEM	**…….**
Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL	**…….**
Dr. Öğr. Ü. Bilal KOÇ	**…….**

Tez Savunması Tarihi: 12.01.2022

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Doç. Dr. Mustafa UYAR danışmanlığında hazırladığım "Kuruluşundan Moğol İstilalarına Kadar Duvin Şehri ve Çevresi (Ankara, 2022)" adlı doktora tezimdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

24.01.2022

Erhan ATEŞ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ I

KISALTMALAR VII

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMA ESERLER I

A. KAYNAKLAR I

1. İSLAM KAYNAKLARI I
2. ERMENİ KAYNAKLARI XIII
3. GÜRCÜ KAYNAKLARI XXIX
4. BİZANS KAYNAKLARI XXX

B. ARAŞTIRMA ESERLER XXXII

GİRİŞ 1

1. TARİHÎ KAYNAKLARDA ARMENİA-ERMENİYE ADI VE COĞRAFYASI 1
2. DUVİN ADI, YERİ, KÖKENİ VE ANLAMI 11

BİRİNCİ BÖLÜM: KURULUŞUNDAN İLK İSLAM FETİHLERİNE KADAR DUVİN 25

1. BAŞKENT OLMADAN ÖNCEKİ DÖNEMDE DUVİN 25
2. DUVİN ŞEHRİNİN KURULUŞU 38
3. ERMENİ ARŞAKUNİ HANEDANI DEVRİNDE DUVİN 45
4. ERMENİSTAN'IN İKİYE BÖLÜNMESİ VE SÂSÂNÎLER DEVRİNDE DUVİN'DE MEYDANA GELEN GELİŞMELER 48
5. ERMENİSTAN'IN DOĞRUDAN SÂSÂNÎ HÂKİMİYETİNE GİRMESİNDEN SONRA İDARİ YAPILANMA VE DUVİN'İN MERZÜBÂNLIK MERKEZİ OLUŞU 62
6. SÂSÂNÎ-ERMENİ MÜCADELELERİ VE DUVİN'İN RESMEN DİNÎ MERKEZ OLMASI 69
7. DUVİN KONSİLLERİ VE BİRİNCİ DUVİN KONSİLİ 97
8. DUVİN'İN TEKRARDAN SÂSÂNÎ MERZÜBÂNLARININ HÂKİMİYETİNE GİRMESİ VE ERMENİSTAN ÜZERİNDE SÂSÂNÎ-BİZANS HÂKİMİYET MÜCADELESİ 106
9. İKİNCİ DUVİN KONSİLİ 112
10. SÂSÂNÎ-BİZANS-ERMENİ ÜÇGENİNDE ERMENİSTAN VE DUVİN'DE MEYDANA GELEN GELİŞMELER 118
11. ERMENİSTAN'IN VE ERMENİ KİLİSESİ'NİN İKİYE BÖLÜNMESİ VE DUVİN'İN DURUMU 126
12. ÜÇÜNCÜ DUVİN KONSİLİ 136
13. SON DÖNEM SÂSÂNÎ-BİZANS MÜCADELELERİ VE DUVİN'DE YAŞANAN GELİŞMELER 140

İKİNCİ BÖLÜM: İLK İSLAM FETİHLERİNDEN BAGRATUNİ KRALLIĞI'NIN KURULUŞUNA KADAR DUVİN 154

1. ARAPLARIN DUVİN'İ FETHİNE DAİR KAYNAKLARDA VERİLEN BİLGİLER 154
2. ARAPLARIN İLK ERMENİYE SEFERLERİ VE BAŞKENT DUVİN'İN FETHİ 160
3. ARAPLARIN ERMENİYE'YE YÖNELİK DÜZENLİ AKINLARININ BAŞLAMASI VE BAŞKENT DUVİN'İN ZAPTI 167
4. DUVİN ANLAŞMASI VE ERMENİYE ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ 170
5. BİZANS'IN ERMENİYE'YE TEKRAR HÂKİM OLMASI VE DUVİN'DE DİNÎ TÖREN DÜZENLENMESİ 177
6. BİZANS İLE ARAPLAR ARASINDA ERMENİYE VE DUVİN ÜZERİNDE HÂKİMİYET KURMA MÜCADELELERİ 181
7. EMEVÎLERİN KURULUŞU VE BİZANS İMPARATORLUĞU İLE EMEVÎ DEVLETİ ARASINDAKİ DUVİN'E HAKİM OLMA MÜCADELELERİ 195
8. DUVİN MERKEZLİ ERMENİYE EYALETİ'NİN KURULUŞU 207
9. HALİFE I. VELÎD DEVRİNDE ERMENİYE'DE MEYDANA GELEN GELİŞMELER VE DUVİN'İN İMARI 216
10. HALİFE II. ÖMER B. ABDÜLAZİZ DEVRİNDE ERMENİYE VE DUVİN KONSİLİ (719) 221
11. EMEVÎLERİN SON DÖNEMLERİNDE ERMENİYE VE DUVİN 225

12. Abbâsîler Devrinde Ermeniye, Bölgede Çıkan İsyanlar ve Bagratunilerin Yükselişi 236
13. Abbâsîlerin Duvin'de Gerçekleştirdikleri Islahatlar ve Arapların Bölgeye İskânı 251
14. Duvin'in Tek Başkent Olmaktan Çıkması ve Berdea'nın Yükselişi 257
15. VIII. Yüzyılın Sonlarında Duvin'de Meydana Gelen Siyasi-Askerî Gelişmeler 260
16. Halife Mu'tasım (833-842) Devrinden Halife Mütevekkil (847-861) Devrinin Sonuna Kadar Olan Dönemde Ermeniye ve Duvin'de Meydana Gelen Gelişmeler 273
17. Büyük Aşot (862-890) Devrinde Ermeniye'de Meydana Gelen Gelişmeler, Bagratuni Krallığı'nın Kuruluşu ve Duvin'in Siyasi Statüsü 289

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: BAGRATUNİ KRALLIĞI'NIN KURULUŞUNDAN SELÇUKLU FETİHLERİNE KADAR DUVİN 313

1. Muhammed el-Afşin Döneminde Sâcoğulları-Bagratuni Münasebetleri ve Ermeniye ile Duvin Çevresindeki Mücadeleleri 313
2. Ebü's-Sâc Dîvdâd'ın Duvin İdaresinin Başına Geçmesi ve Meydana Gelen Gelişmeler 351
3. Yûsuf b. Ebu's-Sâc Döneminde Sâcoğulları Bagratuni Münasebetleri ve Duvin'in Bir Askerî Üs Haline Gelmesi 358
4. Sâcoğlu-Bagratuni Mücadelelerinin Ermenistan ve Duvin'deki Yansımaları 377
5. II. Aşot Erkat'ın Bagratuni Kralı Oluşu ve Ermeniye'nin Tamamı ile Duvin'e Hâkim Olma Çabaları 393
6. Sâcoğulları Devleti'nde Yaşanan Karışıklıklar ve II. Aşot'un Duvin'i Zaptı 416
7. Bizans Generali Ioannes Kourkouas'ın Duvin Seferi ve Bu Sefer Hakkındaki Görüşler 424
8. Sâcoğullarının Yıkılış Sürecine Girmesi ve Nâsır Ahmed es-Subukî'nin Duvin'e Hakim Olması 428
9. Bizans'ın Yükselişe Geçerek Doğuya Doğru Yayılması ve Duvin'i Kuşatması 440
10. Sâcoğulları Sonrası Dönemde Ermeniye-Azerbaycan ve Duvin'de Yaşanan Gelişmeler 444
11. Sellârîler ile Deysem b. İbrahim Arasındaki Mücadeleler ve Duvin'in Durumu 460
12. Şeddâdîlerin Ortaya Çıkışı ve Duvin'deki Faaliyetleri 470
13. Sellâriler ile Bagratunilerin Duvin'e Hâkim Olma Mücadeleleri ve Ani'nin Yükselişi 478
14. Bagratuni, Sellâri ve Şeddâdî İdarelerinde Meydana Gelen Siyasi Gelişmeler ve Bunların Bölgeye Yansımaları 499
15. Şeddâdî, Revvâdî ve Dülefîler Üçgeninde Duvin ve Çevresinde Yaşananlar 502

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: İLK SELÇUKLU AKINLARI ÖNCESİNDEN, MOĞOL İSTİLALARINA KADAR DUVİN 528

1. Bagratuni Kralı I. Gagik'in Merkezî İdareyi Güçlendirme Çabası ve Duvin'i Zaptı 528
2. Bizans'ın İmparator II. Basileios (976-1025) Devrinde Doğuya Doğru Genişlemesi 533
3. Selçukluların Güney Kafkasya'ya Yönelik İlk Akınları: Çağrı Beyin Keşif Seferi ve Duvin ile İlk Temas 538
4. Şeddâdîlerin Duvin'i Zaptı ve Bu Konuya Dair Görüş ve Düşünceler 542
5. II. Basileios Devrinde Bizans'ın Ermeniye'de Yayılmacı Politikası 546
6. Gence ve Duvin Şeddâdîleri ile Duvin Emîri Ebu'l-Esvâr'ın Bölgedeki İlk Faaliyetleri 551
7. Selçuklu Devleti'nin Kurulması ve Selçukluların Batı Yönündeki Seferlerinin Sistematik Hâle Gelişi 563
8. Bizans İmparatorluğu'nun Ermeniye ve Duvin'deki Faaliyetleri 565
9. Güney Kafkasya'daki Selçuklu-Bizans Münasebetleri ve Gence ile Duvin Şeddâdîlerinde Yaşanan Gelişmeler 592
10. Ebu Nasr İskender b. Şâvur'un Duvin Emîri Olarak Başa Geçmesi 602
11. Büyük Selçuklu-Şeddâdî Münasebetleri ve Büyük Selçukluların Güney Kafkasya'daki Faaliyetleri 606

12. Anadolu Beylikleri ile Bazı Türkmen Beylerinin Duvin ve Çevresine Hâkim Olma Mücadeleleri 631
13. Gürcüler ile Müslüman Türk Teşekküllerin Güney Kafkasya'da Üstünlük Kurma Mücadeleleri ve Duvin'in Durumu 645
14. Zakariyanlar/ Mkhargrdzelidzeler (Koluzunoğulları) Devrinde Duvin 692
15. Celâleddîn Hârizmşâh'ın Güney Kafkasya'ya Gelerek Hârizmşâhlar Devleti'ni Yeniden Kurma Çabası ve Duvin'i Zaptı 704
16. Moğolların Güney Kafkasya'yı Zaptı, Duvin Şehri'nin Yıkılışı ve Şehrin Sonraki Durumu 716

BEŞİNCİ BÖLÜM: DUVİN'İN SOSYAL, KÜLTÜREL, EKONOMİK HAYATI VE MİMARİSİ 725

1. Toplumsal Yapı ve Sosyal Hayat 725
2. Duvin'in İdari Yapısı ve Sınırları 748
3. İlmî Hayat 755
4. Duvin'de Meydana Gelen Depremler ve Şehir Hayatına Etkileri 761
5. Ticaret ve Ekonomi 773
6. Ermeniye ve Duvin'de Bulunan Ticari Ürünler ile Sanayi Kolları 804
7. Duvin'den Geçen Ticaret Yolları 821
8. Mimari ve Sanat 842

SONUÇ 864

ÖZET 873

ABSTRACT 874

KAYNAKÇA 875

EKLER 937

Ek 1: Dvin Şehri Planı 937
Ek 2: Dvin Şehri Genel Görünümü 938
Ek 3: Aziz Grigor Katedrali 939
Ek 4: Roma-Pers Sınırı ve Duvin Durumu 940
Ek 5: 591 ile 850 Arası Dönemde Ermenistan 940
Ek 6: 884-962 Yılları Arasında Ermenistan ve Bagratuni Krallığı 941
Ek 7: 962 ile 1064 Yılları Arasında Ermenistan ve Bagratuni Krallığı 942
Ek 8: Nahçıvanşâhlar Devrinde Duvin 943
Ek 9: Selçukular Devrinde Güney Kafkasya ve Duvin 944
Ek 10: Zakaryianlar Devrinde Güney Kafkasya ve Duvin 945
Ek 11: Duvin-Berdea Ticaret Yolu Güzergâhı 946
Ek 12: Duvin-Meraga Ticaret Yolu Güzergâhı 947

ÖNSÖZ

Ortaçağ'da Kafkasya bölgesinde yer alan en önemli ve en büyük şehirlerden biri olan Duvin'in tarihi, milattan önceki dönemlerden başlamakta ve XIII. yüzyıla kadar aralıksız olarak devam etmektedir. Tarihte pek çok medeniyete ve devlete ev sahipliği yapan bu şehir, aynı zamanda uzun süre siyasi ve dinî merkez olma rolü de üstlenmişti. Burada çeşitli dinî konsiller toplanmış; Hristiyanlığı ve Ermenilerin dinî yaşamlarını etkileyecek önemli kararlar alınmıştı. Duvin şehri sadece Ermenilere başkentlik yapmamış, Arapların bölgeyi fethetmesinin ardından da burası yıllarca idari merkez olmaya devam etmişti. Stratejik konumu ve ticaret yolları üzerinde yer alması, Ermeniye'yi ve Duvin'i her zaman arzulanan bir yer hâline getirmiş, bu da bölgeyi çekişmelerin odağına dönüştürmüştü.

Roma'dan Sâsânîlere, Araplardan Ermenilere, Selçuklulardan Gürcülere, Hârizmşâhlardan Moğollara kadar birçok güç, bu bölgeye hâkim olabilmek için büyük mücadeleler vermişlerdi. Bu nedenle, pek çok ülkede ve farklı dilde bu bölgeye dair çalışmalar ortaya koyulmuştur. Ülkemizde de bu bölgenin tarihi üzerine çok değerli çalışmalar yapılmış ve geçmişi aydınlatılmaya çalışılmıştır. Buna karşın, yapılan bütün bu çalışmalar, çok uzun ve karmaşık bir geçmişe sahip olan Güney Kafkasya'nın tarihini tam manasıyla aydınlatabilmek için yetersizdir. Hâlâ çalışılmamış pek çok konu vardır. Bu bakımdan, Ortaçağ Kafkasya'sının en önemli siyasi ve ticari merkezlerinden biri olan ve ülkemizde birkaç çalışma dışında üzerinde hemen hemen hiç çalışılmayan Duvin şehri ve çevresinin tarihi, çalışılması gereken başlıca konulardan birisidir. Ortaçağ Kafkasya tarihine dair çalışmalar yapılırken sık sık adı geçen bu şehir, maalesef ki derin ve detaylı bir araştırmaya tabi tutulmamış, çalışmalarda genelde birkaç cümle ile geçiştirilmiştir. Şehir bu zamana kadar ülkemizde herhangi bir kitaba ya da tez çalışmasına doğrudan konusu edilmemiştir. Şehrin tarihine dair yapılan diğer

çalışmalara baktığımızda ise bunların genelde şehri sadece belirli yönlerden incelediklerini ya da yüzeysel bilgiler verdiklerini görmekteyiz.

Ortaçağ'da Güney Kafkasya'daki en önemli yerleşim yerlerinden birisi olan ve ticaret kervanlarının da durakları arasında bulunan Duvin şehri, dönemine göre çok büyük bir nüfusa ve stratejik konuma sahipti. Ancak parlak geçen bu dönemlerden sonra şehir çeşitli sebeplerden dolayı gözden düşmüş ve harabe bir hal almıştır. Biz bu çalışma ile ilk dönemlerde Duvin'in önemli bir merkez olarak ön plana çıkma sebeplerinin neler olduğuna, şehir üzerinde hâkim olan kuvvetlerin birbirleri ile giriştikleri güç mücadelelerinin şehri ve şehir halkını nasıl etkilediğine, şehirde toplanan konsillerin Ermenilerin millî benliklerini korumasında nasıl bir rol oynadığına, Arapların ilk Arap fetihlerinden sonra bölgede takip ettiği yumuşak siyasetin sebeplerine, bunun bölgenin kültürel hayatına yansımalarının nasıl olduğuna, şehrin eski ihtişamını kaybetmesine neden olan sürecin nasıl geliştiğine ve buna benzer bir takım problemlere cevap bulmaya çalışacağız. Böylece, bölge tarihinin önemli parçalarından birisi olan bu şehir ve çevresinin siyasi-sosyal tarihi ortaya konulacaktır. Duvin'i yüzyıllar boyunca çok farklı siyasi teşekküllerin idare etmesi, bunlar hakkında kaynaklarda yeteri kadar bilgi bulunmaması, bunların arasındaki karmaşık siyasi-askerî ilişkiler, şehrin sık sık el değiştirmesi, bölgeyle ilgili kaynaklar ile telif eserlerin çok farklı dillerde yazılması ve bunlara ulaşmanın zorluğu gibi sebepler, bu konunun çalışılmasını zorlaştıran etmenledir. Ayrıca, bölge hakkında bilgi veren kaynaklar arasında birtakım ciddi farklılıklarının bulunması ve bunları birbirleri ile karşılaştırarak doğru sonuçlara ulaşmanın güçlüğü de en önemli sorunlardan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle, bir konu hakkında birbiri ile çatışan kaynaklar bulmamız sık sık söz konusudur. Bu durum, bazı araştırmacıların konuları istedikleri gibi yönlendirebilmelerine imkân tanımakta ve detaylarda farklılaşan çalışmaların ortaya

çıkmasına neden olmaktadır. Bu da çalışmayı zorlaştırmakta ve daha karmaşık bir hâle getirmektedir.

Tezin bölümleri tespit edilirken şehre hâkim olan büyük güçlere odaklanılmış ve tezde bu doğrultuda bir taksimata gidilmiştir. Buna göre, ilk bölümde Sâsânî-Roma/Bizans, ikinci bölümde Araplar, üçüncü bölümde Sâcoğulları-Bagratuniler, dördüncü bölümde Selçuklular-Gürcüler ve Moğollar gibi büyük güçlerin bölgedeki faaliyetleri baz alınmıştır. Son bölümde ise şehrin sosyal, ekonomik ve mimari tarihine dair bilgiler verilmiştir. Tezi yazmaya başlarken ilk olarak konuya ilişkin ana kaynaklar ile telif eserler belirlenerek temin edilmiştir. Kaynakların temini noktasında genel olarak İSAM, TTK, Bilkent, Ankara Üniversitesi DTCF kütüphaneleri ile internet ortamı kullanılmıştır. Kaynakların toplanmasından sonra konuyla ilgili bilgiler büyük bir titizlikle fişlenmiş ve tezin ilgili yerlerinde kullanılmıştır. Eğer konuyla ilgili farklı fikirler ya da tarihler varsa, bunlar dipnotta ayrıca ifade edilmiştir. Dipnotlarda buna ek olarak zaman zaman, konunun akışını bozmamak için ana metinde verilmeyen bazı detaylara da yer verilmiştir. Tezin yazımı sırasında birbirinden çok farklı dilde yazılmış eserdeler kullanılmış ve bunlar arasındaki terminoloji farklılıkları giderilerek ortak bir terminoloji yaratılmaya çalışılmıştır. Özel isimlerin yazımında ortak bir yol izlenirken, yer isimlerinin yazımında ise genellikle ilgili dönemlerdeki kullanımları baz alınmaya çalışılmıştır. Örneğin, birinci bölümde Theodosiopolis adı kullanılırken, İslam fetihleri sonrasını anlatan bölümlerde burası için Erzurum adı kullanılmıştır. Ayrıca isimlerin ilk geçtikleri yerde parantez içinde varsa şehrin diğer adları da verilmiştir. Kaynaklara ve telif eserlere objektif bir şekilde yaklaşılmış ve hadiseler, bilimsel veriler ışığında, kaynakların ideolojik yaklaşımlarının etkisinde kalınmadan aktarılmaya gayret edilmiştir. Tezin yazımı sırasında olaylar kronolojik sırayla verilmeye çalışılmıştır ve hadiseler arasında sebep sonuç ilişkileri vasıtasıyla bağlantılar kurulmuştur. Konuya ilk kez dâhil olan siyasi teşekküller hakkında, okuyucuya altyapı sağlaması amacıyla,

önden kısa bilgiler verilmiş ve o sürece nasıl gelindiği ifade edilmeye çalışılmıştır. Tezin yazımı sırasında ana kaynaklardan başka, arkeologların ulaştıkları arkeolojik veriler ve nümizmatların yayımladıkları çalışmalardan da faydalanılmıştır. Duvin şehri, tarihçilerden başka bilhassa nümizmatlar, antropologlar, sanat tarihçileri ve sismologlar tarafından kendi uzmanlık alanları nispetinde çalışılmıştır. Bu araştırmacıların ulaştıkları sonuçlardan yararlanarak, zaman zaman ana kaynaklardaki bilgiler teyit edilmiş, zaman zaman da kaynaklarda karanlık kalan noktalar, bunlardan elde edilen verilerle aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmadaki amacımız, tarihçiler ve çeşitli araştırmacılar tarafından sadece belirli yönleri incelenen veya hakkında genel hatları ile bilgiler verilen bu önemli şehrin tarihini, ana kaynakların ve bu araştırmacıların çalışmalarının ışığında sistematik ve toplu bir şekilde ortaya koyabilmektir. Ayrıca, daha önce çalışılmamış bir konuda tez hazırlayarak, bu alandaki boşluğu doldurmayı ve bölge tarihine dair yapılan çalışmalara bir katkıda bulunmayı amaçlamaktayız. Böylece hem Güney Kafkasya'nın en önemli şehirlerinden birisinin tarihini aydınlatmış, hem de bölgeye ve şehre ilişkin bilgileri derli toplu ve kronolojik bir şekilde sunmuş olacağız.

Tez bir giriş kısmından başka beş bölümden meydana gelmektedir. Giriş kısmında Duvin şehrinin yer aldığı Armenia-Ermeniye adının tarihî kaynaklarda nasıl geçtiği ve coğrafi çerçevede sınırlarının kabaca neresi olduğuna dair bilgiler verilmiştir. Burada ayrıca Duvin adının kökenine ve anlamına ilişkin de çeşitli görüşler ifade edilmiştir.

Kuruluşundan İlk İslam Fetihlerine Kadar Duvin başlıklı birinci bölümde, şehrin kuluşundan ilk Müslüman fetihlerinin başladığı 640'lı yıllara kadar geçen dönemde şehirde meydan gelen siyasi, askerî ve dinî gelişmelerden bahsedilmiştir. Bu bölümün ana odak noktası Ermeniye'deki Roma/Bizans-Sâsânî mücadeleleridir.

İlk İslam Fetihlerinden Bagratuni Krallığı'nın Kuruluşuna Kadar Duvin başlıklı ikinci bölümde, Arapların Duvin'i zaptından Bagratuni Krallığı'nın kuruluşuna yani 850'lere kadarki dönem anlatılmaktadır. Burada yoğun olarak Hülefâ-yi Râşidîn, Emevîler ve Abbâsîler devrinde Ermeniye'de yürütülen politikalar ile Bizans'a karşı yürütülen mücadeleler anlatılmaktadır. Duvin de bu mücadelelerin odak noktalarından birisidir.

Tezin üçüncü bölümünün başlığı *Bagratuni Krallığı'nın Kuruluşundan Selçuklu Fetihlerine Kadar Duvin*'dir. Bu bölüm tezin en hacimli ve en uzun bölümüdür. Bu kısımda, Bagratuni Krallığı'nın kuruluşundan, Selçukluların ilk kez Kafkasya'da görüldükleri 1018'li yıllara kadar gerçekleşen hadiseler anlatılmaktadır. Bu kısımda Bagratuni Krallığı, Sâcoğulları, Sellârîler (Sâlarîler/Müsâfirîler), Revvâdîler, Şeddâdîler, Cahhâfîler, Dülefîler gibi tarihin belirli dönemlerinde Duvin'e hâkim olan çeşitli devlet ve hanedanlardan bahsedilmektedir. Bu bölümde Bagratuniler ile Sâcoğullarının birbirleri ile mücadeleleri, adı geçen devlet ve hanedanların birbirleri ile savaşları, Bizans'ın bölgeyi ele geçirme çabaları ve Duvin'in bunlardaki rolü üzerinde durulmuştur.

İlk Selçuklu Akınları Öncesinden, Moğol İstilalarına Kadar Duvin başlıklı dördüncü bölüm ise Duvin'in siyasi hayatının anlatıldığı son bölümdür. Burada Bizans'ın Kafkasya'da yayılmaya çalıştığı ve Türkmenlerin ilk kez bölgede görülmeye başladıkları dönemden, Duvin'in yavaş yavaş ortadan kalktığı Moğol istilaları devrine kadar olan süreçte meydana gelen hadiseler anlatılmıştır. Burada Bizans-Selçuklu mücadeleleri, Duvin Şeddâdîleri, Gürcülerin Kafkasya'da yayılmaları, Azerbaycan Atabekleri (İldenizliler) ile Hârizmşâhların Duvin ve çevresindeki faaliyetleri ile ilk Moğol istilaları hakkında bilgiler verilmektedir. Duvin'in gittikçe gerilemesi ve öneminin azalması nedeniyle, şehrin bu devrine dair bilgiler diğer dönemlere nazaran kısıtlıdır.

Tezin son bölümünü oluşturan *Duvin'in Sosyal, Kültürel, Ekonomik Hayatı ve Mimarisi* başlıklı bölümde, adından da anlaşılacağı üzere Duvin şehrinin siyasi tarihinden ziyade, sosyal, ekonomik, ticari, ilmî, toplumsal ve mimari yapısına ilişkin bilgiler verilmektedir.

Son olarak bu tezin hazırlanması sürecinde her daim maddi ve manevi olarak yanımda olan sevgili aileme, TTK Kütüphanesinin güler yüzlü çalışanlarına, İSAM çalışanlarına, yardımlarını esirgemeyen arkadaşım Arş. Gör. Törebey GÜNAYDIN'a, lisansüstü eğitim sırasında kendilerinden çok şey öğrendiğim ve birlikte çalıştığım kıymetli hocalarım Prof. Dr. İlhan ERDEM ile Prof. Dr. Hatice ORUÇ'a, Doktora Tez İzleme Komitesi üyesi sayın hocam Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL'e ve son olarak da gerek tezle ilgili, gerekse tez dışındaki her soruma içtenlikle cevap veren, tavsiyeleri ile beni yönlendirip yoluma ışık tutan ve tezin bu hâle gelmesine yardımları olan kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Mustafa UYAR'a teşekkürü bir borç bilirim.

Erhan ATEŞ

Ankara-2022

KISALTMALAR

bkz .	: Bakınız
c.	: Cilt
cm.	: Santimetre
çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
DİA	: *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
İA	: *İslâm Ansiklopedisi*
Km	: Kilometre
Krş.	: Karşılaştır
m.	: Metre
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm
pp.	: pages
s.	: Sayfa
S.	: Sayı

TTK	: Türk Tarih Kurumu Yayınları
trans.	: Translated
trc.	: Tercüme
TY.	: Basım Tarihi Yok
vd.	: ve diğerleri
vs.	: vesaire
vol.	: Volume
yay.	: Yayımlayan
yay haz.	:Yayıma Hazırlayan
yy.	: Yüzyıl
YY.	: Yayım Yeri Yok

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMA ESERLER

A. KAYNAKLAR

1. İSLAM KAYNAKLARI

a. Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk

Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî tarafından kaleme alınmıştır. İslam dünyasının yetiştirdiği en önemli din adamı ve tarihçilerden birisidir. 840'ta Taberistan'daki Âmil şehrinde doğmuştur. Dönemin önemli ilim merkezlerinde çeşitli âlimlerden dersler almıştır. Tefsir, hadis, fıkıh ve tarih konularında çalışmıştır. *Târih-i Taberî*[1] olarak adlandırılan eseri, Yaratılış'tan 914 yılına kadar meydana gelen hadiseleri kapsamaktadır. Tarih alanında zamanına kadar yazılmış malzemeleri gözden geçirmiş ve sağlam gördüğü rivayetleri eserine eklemiştir. Kendi devrini yazarken görgü tanıklarının ifadelerinden yararlanmış, zaman zaman da kendi gözlemlerini yazmıştır. Faydalandığı kitapların bir kısmının kaybolması önemini daha da arttırmaktadır. İslam'ın ilk dönemleri hakkında diğer kaynaklarla kıyaslanamayacak derecede önemli bilgiler vermektedir. Pek çok dile tercüme edilen bu eserin Türkçeye de çeşitli tercümeleri yapılmıştır. Tezimizde Cemalettin Saylık tarafından tercüme edilen Ankara Okulu Yayınları tercümesinden ve İngilizce çevirilerinden sık sık yararlanılmıştır. Arapların ilk Ermenistan fetihleri, Duvin'i zaptı, Sâcoğullarının ortaya çıkışı ve Azerbaycan ile Ermenistan'daki ilk faaliyetleri gibi konular anlatılırken bu

[1] İbn Cerir et-Taberî, *Tarihu't-Taberî Taberî Tarihi*, c.2, çev. Cemaleddin Saylık, Ankara, 2019.

eserden sıkça yararlanılmıştır. Bu dönem Taberî'nin hayatta olduğu devre denk geldiği için verilen bilgiler son derece kıymetlidir.[2]

b. Fütûhu'l-Büldân

Yazarı Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî, IX. yüzyılın en önemli tarihçilerindendir. VIII. asrın sonlarında dünyaya gelmiştir. Tarihçi, ensâb âlimi, edîb, şair ve Farsçadan Arapçaya tercümeler yapan bir şahsiyettir. En önemli eserlerinden birisi *Fütûhu'l-Büldân*'dır.[3] Eser Hz. Muhammed'in Hayber'i fethi ile başlayıp, Emevî Halifesi I. Velid (705-715) devrindeki olaylar ile sona ermektedir. Eserin önemi farklı bölge, ülke ve şehirlerin fethini tek bir kitapta kapsamlı bir şekilde anlatmasıdır. Siyasi olaylardan başka idari ve iktisadî konularda da arada bilgiler vermektedir. Müellif her ülkenin fethini, kitaplardan ve bölge halkından öğrendiği rivayetlere dayanarak anlatmaktadır. Kendi duyduğu rivayetleri bu kitaptaki bilgilerle karşılaştırmıştır. Eserin önemi zamanımıza kadar gelememiş olan pek çok eserden faydalanmış olmasıdır. Mustafa Fayda tarafından Türkçeye kazandırılan bu eser, özellikle tezimizin ikinci bölümünde Arapların Ermenistan'ı ve Duvin'i fethi anlatılırken kullanılmıştır. Arapların Duvin halkı ile yaptığı anlaşmanın detayları, Hazarlarla yürütülen mücadeleler ve

---

[2] Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*, İstanbul, 1991, s.34-43; Mustafa Hizmetli, *İslam Tarihinin İlk Kaynakları,* Ankara, 2018, s.118-120; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 1998, s.52-55; Mustafa Fayda, "Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk", *DİA*, c. 40, İstanbul, 2011, s.92.

[3] Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân Ülkelerin Fethi,* trc. Mustafa Fayda, İstanbul, 2013.

Duvin'de yapılan imar faaliyetleri gibi pek çok kaynakta olmayan kıymetli bilgilere bu kitapta yer verilmektedir.[4]

c. Tecâribü'l-Ümem

Ebu Ali Ahmed b. Muhammed (İbn Miskeveyh) tarafından yazılmıştır. O, X. yüzyılın ilk yarısında Rey'de doğmuştur. İyi bir eğitim gördükten sonra Büveyhî veziri Mühellebî'nin sarayında memur olarak çalışmış ve bilgisini arttırmıştır. Miskeveyh filozof, doktor, edip ve tarihçi gibi pek çok vasfa sahipti. Aynı zamanda o savaş ve siyaset ilminde de uzmandı. *Tecâribü'l-Ümem*[5] İslam medeniyeti tarihi için değerli bir araştırma kaynağıdır. Bu kitap Nuh Tufanı'ndan Büveyhî Hükümdarı Adududdevle'nin (978-983) 983'teki vefatına kadar olan olayları içermektedir. İbn Miskeveyh üslubunu fazlalıklardan arındırmış, gerektiğinde ayrıntıya girmiştir. Kendisinden önceki olayların anlatımı sırasında çoğunlukla *Târih-i Taberî*'den faydalanmıştır. 951'den itibaren eseri metot olarak değişikliğe uğramış ve bizzat şahit oldukları şeyler ile sağlam gördüğü rivayetleri aktarmaya başlamıştır. Olayları tarafsız ve titiz bir şekilde anlatmaktadır. Tezimizde çoğunlukla bu çalışmanın TTK tarafından yayımlanan Kıvameddin Burslan tercümesi kullanılmıştır. Bu eserden tezimizin üçüncü bölümünde özellikle de Sâcoğulları sonrası Kafkasya'da meydana gelen karmaşık durumu anlatmak için faydalanılmıştır. Sâcoğulları sonrası kurulan devletlerin özellikle de Sellârîlerin, Duvin

[4] el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.IX-XVIII; Hizmetli, *İslam Tarihinin İlk Kaynakları*, s.109-110; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.48; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s.32.

[5] Miskeveyh Ebû Ali Ahmed b. Muhammed, *Tecâribü'l-Ümem*, trc. Kıvameddin Burslan, Ankara, 2016.

ve çevresindeki faaliyetlerini izlemek için en önemli kaynaklardandır. Bu bakımdan kitap bu fetret döneminin en önemli eserlerinden birisidir.[6]

d. Kitâbü'l-Fütûh

Kitabın yazarı Ebu Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî el-Ahbârî'dir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Onun 932 yılına kadar hayatta kaldığı anlaşılmaktadır. O, Şii bir tarihçi ve şairdi. Pek çok eser kaleme alan A'sem'in en kıymetli çalışması *Kitâbü-l-Fütûh*'tur.[7] Bu eser Hülefâ-yi Râşidîn devrinden başlayan ve Abbâsî Halifesi Müstaîn-Billâh (862-866) dönemiyle sona eren üç ciltlik bir İslam tarihidir. Kitap Irak, Horâsân, Doğu Anadolu fetihleri, Araplarla Hazarlar arasındaki savaşlar ve Irak'ta meydana gelen iç hadiseleri ifade etmektedir. Eser muhteva, üslup ve metot bakımından Taberî'nin *Târih*'i ile mukayese edilemese de Taberî ve Belâzurî'nin eserinde bulunmayan bazı bilgileri ihtiva etmektedir. Yazılış amacı başta Hz. Ali olmak üzere Şii imamları övmek, Muâviye, oğlu Yezid ile Emevîleri ve Abbâsîleri eleştirmek, Yemenîler ile Ezd kabilesini övmektir. Tezimizde bu eserin Mehmet Cevher Caduk tarafından yapılan ilk kısımlarının çevirisinden, bazı kısımları Azerbaycan Türkçesi'ne çevrilmiş olan tercümesinden ve zaman zaman da Arapçasından faydalanılmıştır. Özellikle tezin ikinci bölümünde Bizans ile Arapların Duvin'e hâkim olma

[6] Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.XXI-XIII; Hizmetli, *İslam Tarihinin İlk Kaynakları*, s.145-146; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s.96-102; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.71.

[7] İbn A'sem el-Kûfî Ebu Muhammed Ahmed, *el-Fütuh*, VII, Beyrut, 1991; İbn Asem, *el-Fütuh, Fetihler*, çev. Mehmet Cevher Caduk, Ankara, 2020.

mücadeleleri, Duvin'de yapılan imar faaliyetleri, Kafkasya'daki Emevî-Hazar mücadeleleri ve Ermeni isyanları anlatılırken bu eserden faydalanılmıştır.[8]

e. el-Kâmil fi't-Târih

İbnü'l-Esîr tarafından yazılmıştır. 12 Mayıs 1160 yılında Cizre'de dünyaya gelen İslam tarihçisidir. Musul ile Bağdat'ta dil, hadis, edebiyat ve tarih okumuştur. Dört önemli eseri günümüze kadar ulaşmıştır. En önemli eseri *el-Kâmil fi't-Târih*[9] adlı umumi tarih eseridir. Eser genel olarak askerî-siyasi bir İslam tarihidir. Biyografiye çok yer vermez. *el-Kâmil fi't-Târih,* Yaratılış'tan başlayarak, 1230 yılı sonuna kadar meydana gelen olayları kronolojik bir sıra ile vermektedir. İbnü'l-Esîr eserini yazmak için en güvenilir kaynakları incelemiş, İslam dünyasında seyahat eden tüccar ve bilgilerin anlattıkları ile yazdıklarını kendi gezilerinden edindiği izlenimlerle toplamış ve bunları birbirleri ile karşılaştırdıktan sonra yazmaya başlamıştır. Faydalandığı kaynakların pek çoğunun kaybolması, kendi zamanından önceki kısımları da değerli kılmaktadır. Kitap güzel bir üslupla yazılmış, gereksiz tafsilattan kaçınılmış ve tarihî olaylar arasında sağlam muhakemeler kurulmuştur. Bu eser, İbnü'l-Esîr'e devrinden itibaren büyük şöhret kazandırmış ve İslam tarihi ile Türk tarihi çalışanların başlıca kaynağı olmuştur. *el-Kâmil* özellikle Selçuklular, Haçlı seferleri, Abbâsîler, Moğol istilaları ve Musul ile el-Cezire bölgeleri için akla ilk gelen eserdir. Biz tezimizde bu eserin 12 cilt hâlinde bir heyet tarafından Türkçeye tercüme edilen çeşitli ciltlerini kullandık. Tezde en fazla kullanılan kaynaklardan birisidir. Arapların ilk Ermeniye

---

[8] Mustafa Fayda, "İbn A'sem el-Kûfî", *DİA*, c. 19, İstanbul, 1999, s.325-326; Hizmetli, *İslam Tarihinin İlk Kaynakları,* s.157-158; İbn Asem, *el-Fütuh, Fetihler*, s.13-16; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.62.

[9] İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, c. 2, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, 1985.

seferleri ve Duvin'i fethi, Emevî-Hazar mücadeleleri, Hârun er-Reşîd devri, Sâcoğullarının kuruluşu, Arapların Duvin ve çevresinde Bagratunilerle mücadeleleri, Sellârîler devrinde Azerbaycan ve Ermenistan'da meydana gelen hadiseler, Selçukluların Anadolu'yu fethi, Moğolların Kafkasya'yı istilası ve Duvin depremi gibi konular yazılırken bu eserden sıkça yararlanılmıştır.[10]

f. Ta'rihu Meyyâfârikîn ve Âmid

Ahmed b. Yûsuf b. Ali b. Ezrak el-Fârikî tarafından yazılmıştır. Müellif 1117 yılında Meyyâfârikîn (Silvan) şehrinde dünyaya gelmiştir. Köklü bir aileden geldiği anlaşılmaktadır. Bağdat'ta eğitim aldıktan sonra 1148'de Artukoğlu Timurtaş b. Necmeddin İlgazi devrinde Meyyâfârikîn dışındaki vakıfların müşfîliğine tayin edilmişti. Bundan sonraki süreçte Irak, Suriye, Doğu Anadolu'nun ve Kafkasya'nın bazı şehirlerine ziyaretler gerçekleştirmiştir. Bu gezileri sırasında halifeler, sultanlar, emîrler, vezirler, kadılar, çeşitli şahıslar ve yöneticilerle görüşmüştü. *Ta'rihu Meyyâfârikîn ve Âmid*[11] adlı eseri ile tanınmaktadır. Müellif bu eseri yazarken pek çok kaynaktan faydalanmıştır. Meyyâfârikîn tarihini anlatan bu eserin mevcut kısmı, Hz. Ömer'in hilafetinin ortalarından başlayarak 1176 yılına kadar gelmektedir. Eserin tamamı ise Meyyâfârikîn'in kuruluşundan itibaren başlamaktaydı. Kitapta Meyyâfârikîn'den başka, İslam tarihi, Irak, Bilâd-ı Şâm, el-Cezîre, Doğu Anadolu beylikleri, Mervânîler,

[10] Abdülkerim Özaydın, "el-Kâmil", *DİA*, c.24, İstanbul, 2001, s.281-282; Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Esir", *DİA*, c.21, İstanbul, 2000, s.26-27; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.137-138; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s.154-155; Hizmetli, *İslam Tarihinin İlk Kaynakları*, s.266, 268; Fazlı Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, Konya, 2006, s.28.

[11] İbnu'l-Ezrak Ahmed b. Yusuf b. Ali, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısmı)*, çev. Ahmet Savran, Erzurum, 1992.

Artuklular hakkında da bilgiler bulmak mümkündür. Özellikle Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da yaşananlar hakkında verdiği bilgiler orijinaldir. Gürcülerle yapılan savaşları diğer kaynaklardan daha teferruatlı bir şekilde vermektedir. Biz tezimizde bu eserin Ahmet Savran tarafından yapılan Türkçe tercümesinden faydalandık. Bu eser tezin dördüncü bölümünde Dilmaçoğullarının Duvin'i zaptı, Gürcülerin yükselişi, Azerbaycan Atabekleri ve diğer Anadolu beyliklerinin bir araya gelerek Gürcülere karşı giriştikleri askerî seferler anlatılırken sık sık kullanılmıştır.[12]

g. Sîretü's-Sultân Celâliddîn Mengübertî

Şihabbeddin Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Hurendizî ez-Zeyderî en-Nesevî tarafından kaleme alınmıştır. XII. yüzyılın ikinci yarısında Horâsân'ın Nesâ kentinde dünyaya geldiğinden Nesevî adıyla tanınır. Nesevî, İran'ın en büyük münşilerindendi ve Horâsân'ın en eski hanedanlarından birisine mensuptu. Hindistan'dan İran'a dönen Celâleddîn Hârizmşâh'a sığınmış ve onun başkâtipliği görevine getirilmiştir. Bu sayede de Moğollarla yaptığı mücadeleler sırasında hep yanında olmuştur. Bu nedenlerden dolayı verdiği bilgiler tarihî belge niteliğindedir. Celâleddîn'in ölümünden sonra onun hayatını yazmaya karar vermişti. En önemli eseri *Sîretü's-Sultân Celâliddîn Mengübertî*[13] adlı eseridir. Celâleddîn'in ölümünden 11 yıl sonra tamamlanan bu eser,

---

[12] İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi*, s.1-2, 9-10; Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, s.41-42; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.118-119; Ercan Gümüş, "İbnü'l-Ezrak ve Eseri 'Meyyâfârikîn ve Âmîd Tarihi' Üzerine Türkiye'de Yapılan Çalışmalar Işığında Bir Değerlendirme", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, S. VII, Nisan 2012, s.6-12; Ahmet Savran, "İbnü'l-Ezrak el-Fârikî", *DİA*, c.21, İstanbul, 2000, s.34-35.

[13] Şehabeddin Ahmed en-Nesevi, *Celâlüttin Harezemşah*, çev. Necip Asım, İstanbul, 1934.

Moğol saldırıları sırasında olayların tanığı olan bir yazar tarafından yazılmış tek kitaptır. Bu eser, Moğol istilası, Hârizmşâhlar tarihi ve Celâleddîn'in savaşları için önemli bir başvuru kaynağıdır. Bu eser, tarih bakımından en güvenilir kaynaklardandır. Tanığı olduğu olayları yakından araştırarak, hiçbir etkiye kapılmaksızın anlatmaktadır. Tezimizde bu eserin Necip Asım tarafından hazırlanan Türkçe tercümesinden faydalanılmıştır. Tezin dördüncü bölümünde Celâleddîn Hârizmşâh'ın Güney Kafkasya'daki akınlarını ve Gürcülerle savaşlarını anlatırken bu eserden sık sık faydalanılmıştır. Hârizmşâhların, Duvin ve çevresindeki faaliyetlerini bu kaynaktan takip edebilmekteyiz.[14]

h. Câmiu'd-Düvel

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah tarafından yazılmıştır. XVII. yüzyılda yaşamış büyük bir Türk âlim, mutasavvıf ve tarihçidir. İlk tahsilini Selanik Mevlevihanesi'nde görmüştür. Daha sonra eğitimini tamamlamak için İstanbul'a gelmiş ve eğitimini orada sürdürmüştür. 1667-1668 yılında hocasının ölümünün ardından yerine müneccimbaşı olarak göreve getirilmiştir. Ahmed b. Lütfullah'a şöhreti getiren eseri *Câmiu'd-Düvel*[15] isimli Arapça tarih olmuştur. Bu eser bir dünya tarihi olup, Yaratılış'tan başlayarak, 1672-1673 tarihine kadar gelmektedir. Müneccimbaşı olayları genellikle devletler hâlinde anlatmıştır. Hicretten sonra her yüzyılda meydana gelen olayları ayrı ayrı belirtmiş, müstakil ve büyük devletlerin tarihini ise ayrı kısımlar

[14] Nesevi, *Celâlüttin Harezemşah,* s.3-4; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları,* s.172-177; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı,* s.160-161; Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası,* s.17-18; Abdülkerim Özaydın, "Nesevî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, c.32, İstanbul, 2006, s.577.

[15] V. Minorsky, *Studies in Caucasian History I. New Light on the Shaddâdids of Ganja, II. The Shaddâdids of Ani, III. Prehistory of Saladin*, London, 1953.

hâlinde vermiştir. Birçok tarihçinin eserinde yer almayan irili ufaklı devletçiklerin, hatta çok küçük ve kısa ömürlü olan kabilelerin tarihine bile yer vermiştir. Eser sade, anlaşılır ve basit bir Arapça ile yazılmıştır. Bu eserin çeşitli kısımları Türkçeye tercüme edilmiştir. Ancak tezimizde sıkça kullandığımız Şeddâdîler ile Şîrvân ve Bâbu'l-Ebvâb kısımları henüz Türkçeye çevrilmediği için bu kısımla ilgili bilgileri, V. Minorsky tarafından yapılan İngilizce tercümelerden ve aynı eserin en arkasında verilen orijinal Arapça yazma nüshadan elde ettik. *Câmiu'd-Düvel* günümüze kadar ulaşamayan anonim *Târîhu-Bâbi'l Ebvâb ve Şîrvân ve Arrân* adlı eserin ilgili kısımlarını naklettiği için oldukça önemlidir. Bu eser özellikle tezin üçüncü ve dördüncü bölümünde Şeddâdîler hakkında bilgi verirken kullanılmıştır. Şeddâdîler hakkında bilgi veren en önemli kaynak olması bakımından son derece kıymetlidir ve başvuru kaynaklarından birisidir. Bu nedenle Duvin tarihi için de vazgeçilmez bir eser niteliğindedir.[16]

i. Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik

Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdâzbih tarafından yazılmıştır. 820 civarında doğmuş ve yaklaşık 912 yılında hayatını kaybetmiştir. Erken devir İslam coğrafyacılarından birisidir. Büyük babası Mecûsî iken daha sonra İslam'ı kabul etmişti. Horâsân'da doğan ve seçkin bir aileye mensup olan İbn Hurdâzbih, Bağdat'ta iyi bir eğitim almıştı. Sâsânî dönemi kayıtlarını kullanmıştır. Berid (Posta) teşkilatında

[16] Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I, Horasan-Irak, kirman ve Suriye Selçukluları*, haz. Ali Öngül, İstanbul, 2017, s.17-36; V. Minorsky, *Studies in Caucasian History,* s.3-5; V. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband in the 10th-11th Centuries*, Cambridge, 1958; Nevzat Keleş, *Şeddâdîler (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, İstanbul, 2016, s.17-19; Ahmet Ağırakça, "Müneccimbaşı, Ahmed Dede", *DİA*, c.32, İstanbul, 2006, s.4-6; M. Tayyib Gökbilgin, "Müneccim-başı", *İA*, c.8, İstanbul, 1979, s.802-806.

yöneticilik yapması her türlü resmî evraka ulaşmasını sağlamıştır. Bulunduğu çevre ve resmî konumu sayesinde resmî belgelere ulaşabilmesi, eserlerinin güvenilirliğini arttırmaktadır. En önemli eseri *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*'tir.[17] Tarihî coğrafya kitabıdır. Hurdâzbih 846-847'de yazdığı bu eserde, Abbâsîlere bağlı olan ülkelerin adlarını, idare merkezlerini, birbirlerine uzaklıklarını, vergi miktarlarını ve komşu bölgelere ilişkin bilgileri vermektedir. Sadece İslam âleminden değil, diğer bölgelerden de bahsetmektedir. Eser coğrafyanın yanında tarih, kültür, ekonomi, topografya, astronomi ve sosyal hayata ilişkin kıymetli bilgiler de sunmaktadır. Hurdâzbih bu eserinde dünyanın ana ticaret yollarının tam bir haritasını çıkartarak, izahat yapmıştır. Murat Ağarı tarafından yapılan Türkçe tercümesinden faydalandığımız bu eser, özellikle tezin beşinci bölümünde Duvin şehrinin sosyal ve ekonomik yaşamına dair bilgi verirken kullanılmıştır.[18]

j. Mesâlikü'l-Memâlik

Ebu İshak İbrahim b. Muhammed İstahrî tarafından yazılmıştır. Klasik dönem İslam coğrafyacılarındandır. Yaşamına dair çok fazla bilgi yoktur. X. yüzyılda İstahr şehrinde doğduğu anlaşılmaktadır. Belh okuluna mensup olan İstahrî, kitabını Belhî'nin metodunda yazmıştır. Asya'nın pek çok bölgesini İslam ülkelerini tanımak amacıyla ziyaret etmiştir. Bilinen ve günümüze gelen tek kitabı *Mesâlikü'l-Memâlik*'tir.[19] Eserde her kıtanın renkli haritaları yer almaktadır. Kitabında Müslümanların yaşadığı İslam

[17] İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, İstanbul, 2008.

[18] İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s.5-7; Hizmetli, *İslam Tarihinin İlk Kaynakları*, s.422-427; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s.422-427; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.97-98; Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, c.20, İstanbul, 1999, s.78-79.

[19] İstahri, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, İstanbul, 2015.

coğrafyasını 20 iklime ayırmaktadır. Onun kaynağı seyahatlerinden elde ettiği bilgiler ile çağdaşı coğrafyacıların eserleridir. Eserde her bölge için ilk olarak şehirler tanıtılır, sonra ise nehirler, dağlar, nüfus ve menziller hakkında bilgiler verilir. İstahrî sadece coğrafi bilgiler vermemekte, tarihî, kültürel ve sosyolojik konulardan da bahsetmektedir. Tezimizde bu eserin Murat Ağarı tarafından yapılan tercümesinden faydalanılmıştır. Duvin şehrinin sosyal ve ekonomik yapısına ilişkin bilgiler verdiğimiz beşinci bölümde bu kaynaktan sıkça yararlanılmıştır. Bölgenin nüfus yapısı, ekonomik faaliyetler, ticaret yolları, mimari yapılar vb. konularında önemli bilgiler vermektedir.[20]

k. Sûretü'l-Arz

Ebu'l-Kâsım Muhammed İbn Havkal tarafından kaleme alınmıştır. Nusaybin veya Bağdat'ta doğmuştur. Hem tacir hem coğrafyacıdır. Şehirler ve ülkeler hakkında bilgiler edinmeye meraklı olan İbn Havkal, bu konuda pek çok coğrafya kitabı okumuştu. Okudukları arasında çelişkiler olduğunu gören Havkal, bunları gördükleri ile düzeltmek ve bilgisini arttırmak için ticaret kervanlarına katılıp ülkeleri dolaşmaya başlamıştı. 943 ile 987 yıları arasında Endülüs'ten Taraz'a kadar İslam dünyasında seyahat edip, eserini meydana getirmiştir. İstahrî'den oldukça etkilenmiştir. Bilgileri onunki ile çokça benzeşmektedir. *Sûretü'l-Arz*[21](Yer'in Haritası) İslam dünyasını tasvir eden bir coğrafya kitabıdır. Eserde her bölge anlatılırken, gayrimüslim komşu ülkeler hakkında da önemli bilgiler verilmektedir. Coğrafî bilgilerden başka şehirlerin sosyal hayatı, önemli binalar, madenler, ticaret, zanaat ve zirai ürünler hakkında da bilgiler

[20] İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s.XI-XII; Hizmetli, *İslam Tarihinin İlk Kaynakları*, s.192-193; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.101; Marina A. Tolmacheva, "İstahri", *DİA*, c. 23, İstanbul, 2001, s.203-205; Murat Ağarı, "İstahrî ve Mesâlikü'l-Memâlik'i", *Türk Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 4/1, 2015, s.81-83.

[21] İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, trc. Ramazan Şeşen, İstanbul, 2014.

vermektedir. İbn Havkal sadece gittiği bölgelerin o zamanki durumunu değil, daha önceki siyasi durumu ve geçirdikleri değişimler hakkında da bilgiler vermektedir. Tezimizde bu eserin Ramazan Şeşen tarafından yapılan Türkçe çevirisinden faydalanılmıştır. Tezin beşinci bölümünde sosyal ve ekonomik hayata dair bilgiler verilirken çokça kullanılmıştır. Duvin şehri ve Ermeniye bölgesi hakkında çok kıymetli bilgileri haizdir. Şehrin sosyal durumu, ticaret ürünleri ve ekonomik yapısı hakkında çok değerli malumat sunmaktadır.[22]

l. Ahsenü't-Tekâsîm fi Marifeti'l-Ekâlîm

Şemseddin Muhammed b. Ahmed Beşşârî tarafından yazılmıştır. 946-947'de Kudüs'te doğmuştur. Bundan dolayı Makdisî/Mukaddesî olarak anılmaktadır. Yirmi yıldan fazla bir süre Endülüs, İran ve Sicistan hariç İslam dünyasını gezmiştir. Seyahatleri sırasında hacca gitmiş, Mecûsî ve Hristiyan bayramlarına katılmıştır. Dil, hadis, edebiyat, kelam konularında tahsil yapmıştır. 991 yılı civarında *Ahsenü't-Tekâsîm fi Marifeti'l-Ekâlîm*[23] adlı eserini yazmıştır. Belhî ekolüne bağlı kalan Makdisî sadece İslam ülkelerinden bahsetmiştir. Makdisî daha önce yazılmış eserleri kullandığı gibi, gözleme dayanan bilgilere de yer vermiştir. Gidemediği yerler hakkındaki bilgileri tahlil etmiş, önceki müelliflerin eserlerinde yer alan bazı bilgileri eleştirmiştir. Her bölgeyi detaylıca anlattıktan sonra bölgeyle ilgili istatistik bilgiler için bir bölüm koymuştur. Eserde, gördüğü yerlerin fizikî ve beşerî coğrafyası hakkında geniş bilgiler verdiği gibi, dinî, iktisadi ve ticari konulara da değinmektedir. Bunun yanında şehirlerin

---

[22] İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.7-13; Hizmetli, *İslam Tarihinin İlk Kaynakları*, s.194-196; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.101-102; Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", *DİA*, c.20, İstanbul, 1999, s.34-35; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s.432-433.

[23] Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2015.

birbirlerine ulaşımı, örf-âdetler, din-mezhepler, bölgede üretilen gıda maddeleri, ithal-ihraç malları, ağırlık ölçüleri, paralar ve nüfus hakkında da bilgiler vermektedir. Tezimizde bu eserin Ahsen Batur tarafından yapılan tercümesi ile Osman Ciner tarafından Yüksek Lisans tezi olarak hazırlanan çeviri nüshasından faydalanılmıştır. Bu kaynak çoğunlukla tezin son bölümünde Duvin'in sosyal ve ekonomik hayatına dair bilgileri verdiğimizde kullanılmıştır. Şehrin mimarisi, tarımı, ticareti, iklimi, konuşulan dili, ticaret yolları gibi pek çok konuda kıymetli bilgiler vermektedir.[24]

2. ERMENİ KAYNAKLARI

a. Badmutyun Hayots (Ermenilerin Tarihi)

Agathangelos tarafından yazılmıştır. Ermenistan Kralı III. Tiridates (287-330) devrinde saray kâtipliği yapmış ve eserini onun isteği üzerine kaleme almıştır. Onun Yunan kökenli olduğunu ve eserini Yunanca yazdığını ileri sürenler olsa da daha sonra yapılan araştırmalar, *Badmutyun Hayots*[25] adlı bu eserin Ermenice yazıldığını ve Yunancaya sonradan çevrildiğini ortaya koymaktadır. Eser III ve IV. asrın başlarına kadar meydana gelen hadiseleri içermektedir. Sâsânîlerin Ermenistan'ı kontrol altına almalarından III. Tiridates devrine kadar gelmektedir. Tezde bu eserin Robert Thomson

[24] Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s.7-11; Hizmetli, *İslam Tarihinin İlk Kaynakları*, s.196-197; Osman Ciner, *el-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.102-103; Marina A. Tolmacheva, "Makdisî Muhammed b. Ahmed", *DİA*, c. 27, Ankara, 2003, s.431-432.

[25] *Agathangelos History of the Armenians*, trans. R. W. Thomson, Albany, 1976.

tarafından hazırlanan İngilizce tercümesinden faydalanılmıştır. Bu eser Ermenistan'ın Hristiyanlık öncesi ve Hristiyanlığın kabulü sırasında geçirdiği siyasi ve askerî süreçleri yazmak için birinci bölümde kullanılmıştır. Bu açıdan oldukça kıymetli bir eserdir.[26]

b. *Badmutyun Hayots (Ermenilerin Tarihi)*

P'awstos Buzandac'i (Buzand) tarafından kaleme alınmıştır. Kimliği konusunda üç ayrı sav vardır. Bu tezlerden ilki Grek olduğu ve eserini Grekçe yazdığı ve daha sonra Ermeniceye çevrildiği şeklindedir. İkincisi Süryani olduğu ve kitabını Süryani dilinde yazdığı yönündedir. Üçüncü tez ise Ermeni kökenli olduğu ve kitabını Ermenice olarak kaleme aldığı şeklindedir. *Badmutyun Hayots,*[27] XIX. yüzyıla kadar güvenilir olarak görülmemiştir. Eser Arşakuni Kralı III. Khosrov (330-339) devrinden Ermenistan'ın 387'de Bizans ve Sâsânîler arasında bölünmesine kadar olan dönemi içermektedir. P'awstos, IV. yüzyıl Ermenistan'ının askerî, sosyo-kültürel ve siyasi olaylarını bölümler hâlinde epik bir tarzda bildirmektedir. Bu kaynak en sorunlu Ermeni kaynaklarından birisi olarak görülmektedir. Kitapta dört bölüm vardır ve bunlar 4'ten başlayarak numaralandırılmıştır. P'awstos tam anlamıyla bir kronolojiden yoksundur. O, bir olayın hangi kralın hâkimiyet yılında olduğundan veya her bir kralın ne kadar süre hüküm sürdüğünden bahsetmemektedir. Buna karşın Pawstos'un bilgileri oldukça değerlidir. Tezde bu eserin Robert Bedrosian tarafından yapılan İngilizce tercümesinden

[26] René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, İstanbul, 2005, s.707; Murat Keçiş, "Ermeni Kaynakları", *Ortaçağ Türk Tarihi Ana Kaynakları*, ed. Altan Çetin, İstanbul, 2008, s.146.

[27] *P'awstos Buzandac'i's History of the Armenians,* trans. Robert Bedrosian, New York, 1985.

faydalanılmıştır. Bu eser daha çok tezin birinci bölümünde, Duvin şehri kurulmadan önceki siyasi ve askerî durumu anlattığımız kısımlarda kullanılmıştır.[28]

c. *Badmutyun Hayots (Ermenilerin Tarihi)*

Moses Khorenats'i tarafından yazılmıştır. Ortaçağ Ermeni müelliflerinin en önemlilerinden birisidir. Ermeni geleneğinde Moses Khorenats'i "tarihin babası", eseri ise eski Ermeni edebî mirasının simgesi olarak tanınmaktadır. Diğer hiçbir yazar Hristiyanlık öncesi Ermeni tarihini Moses kadar geniş muhafaza etmemiştir. Mesrob Maşdots ve Sahak Bartev'in öğrencisi olmuştur. 434'te eğitim almak için İskenderiye'ye gitmiş ve 440'larda Ermenistan'a geri dönmüştü. Geri döndükten sonra Sahak Bagratuni'nin isteği ile üç kitaptan meydana gelen *Badmutyun Hayots*[29] adlı eserini yazmıştır. Moses sadece Ermenistan'ın erken tarihini ve Ermenistan'ın kahramanlarının efsanelerini uygun bir yere oturtmaya çalışmamış, aynı zamanda efendilerini yüceltmek ve muhteşem bir soy ağacı sağlamak için Ermenilerin tarihinin çoğunu taraflı bir şekilde yeniden yazmıştır. Bu eser Ermeni tarihini bir bütün olarak anlatmaya çalışan ilk kitaptır. İlk kitapta Ermenilerin mitolojik tarihi, ikincisinde Büyük İskender ile Arşakuniler, üçüncü kitapta ise Büyük Tiridates'in halefleri, Ermenistan'ın Sâsânîler ile Bizanslılar arasında taksim edilmesi, Arşakuni Krallığı'nın yıkılması gibi hadiselere yer verilmektedir. Eserdeki bu bilgiler başka tarihçiler tarafından verilmediğinden oldukça önemlidir. Tezde eserin Robert Thomson tarafından yapılan İngilizce tercümesinden faydalanılmıştır. Tezin birinci bölümünde sıkça kullanılmıştır.

---

[28] *P'awstos Buzandac'i's History of the Armenians*, s.I; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.710; Keçiş, "Ermeni Kaynakları", s.147.

[29] Moses Khorenats'i, *History of Armenians,* trans. Robert W. Thomson, London, 1978.

Özellikle Duvin'in kuruluşuna dair verdiği diğer kaynaklarda bulunmayan bilgiler son derece kıymetlidir.[30]

d. Vartani yev Hayots Baderazmi Masin (Vardan'a ve Ermenilerin Savaşına Dair)

Elishe tarafından yazılmıştır. Sahak Bartev ile Mesrob Maşdots'un öğrencilerinden olduğu söylenmektedir. 434 yılında öğrenim için İskenderiye'ye gitmiştir. 441 yılında Ermenistan'a dönerek Mamikonyan ailesinin reisi Vardan Mamikonyan'ın yanında göreve başlamıştır. Elishe'nin eseri yüksek edebî değeri olan, dikkatli bir şekilde oluşturulmuş bir çalışmadır. V*artani yev Hayots Baderazmi Masin*[31] adlı eseri Ermenilerin Sâsânîlere karşı verdiği özgürlük savaşının anlatıldığı en önemli V. yüzyıl kaynağıdır. Eser Sâsânî İran'ı ile Ermenistan'ın detaylı bir ilişkisini vermektedir. Eser V. yüzyılda Hristiyan Ermenilere uygulanan zulmü tarif etmektedir. 450'de II. Yezdicerd'e karşı çıkan Ermeni isyanının detaylı bir anlatımıdır. 449-451 yıllarındaki İran-Ermeni savaşları vasıtasıyla Hunlardan ve Kafkasya'daki Türk halklarından bahsetmektedir. Sâsânî ordusunda Ermeni askerî birliklerinin rolüne ilişkin ayrıntılar, Ermeni soylu ailelerinin listeleri, Sâsânî sarayındaki görevlilerin unvanları ve Hunlar ile Kuşanlara karşı yapılan savaşların tarifi değerlidir. Sâsânî dinî uygulamaları ile ilgili olarak, ateş kültünü, güneşe tapınmayı, saflık ritüeli konularını ve Zurvan mitini anlatmaktadır. Tezimizde bu eserin Robert Thomson tarafından yapılan tercümesinden faydalanılmıştır. Bu eser tezin birinci bölümünde, Sâsânîlerin

---

[30] Moses Khorenats'i, *History of Armenians,* s.1; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.710; Keçiş, "Ermeni Kaynakları", s.147.

[31] Elishe, *History of Vardan and the Armenian War*, trans. Robert W. Thomson, London, 1982.

Zerdüştlüğü dayatması, buna karşı çıkan Ermeni isyanları ve Ermeni-Sâsânî savaşlarının anlatımı sırasında kullanılmıştır.[32]

e. Badmutyun Hayots (Ermenilerin Tarihi)

Ghazar P'arpec'i tarafından yazılmıştır. Müellif Aştarak civarındaki Parbi doğumludur. 465-470 yılları arasında İstanbul'da öğrenimini sürdürmüş ve 486'da Vağarşapat'ta yeniden inşa edilen manastırda yöneticilik yapmıştır. Ghazar P'arpec'i *Badmutyun Hayots*[33] adlı eserini V. yüzyılın sonu veya VI. yüzyılın başlarında yazmıştır. Eseri üç bölüme ayrılmaktadır. Birinci bölüm Ermenistan'ın Sâsânîler ile Bizans arasında 387'de bölünmesine ilişkin bilgilerle başlamaktadır. III. Arşak (378-387) döneminin siyasi tarihi, Sâsânîlerin İran'da izledikleri siyaset ve Arşakuni Hanedanı'nın 428'deki çöküşüne kadarki olaylar anlatılmaktadır. Ayrıca Ermeni alfabesinin icadı ve 428'de Sâsânî kontrolündeki doğu Ermenistan'da monarşinin lağvedilmesi anlatılmaktadır. İkinci bölüm Avarayr Savaşı'nı konu almaktadır. Üçüncü bölüm ise Ghazar'ın şahit olduğu olayları ve Vahan Mamikonyan liderliğinde başlayan isyanı anlatmaktadır. Eserin temelini 460-480 yılları arasındaki Ermeni-Sâsânî ilişkileri oluşturmaktadır. Tezimizde bu eserin Robert Bedrosian tarafından hazırlanan İngilizce çevirisinden faydalanılmıştır. Tezin birinci bölümünde Sasaniler ile Ermeniler arasındaki münasebetlerin yazımı ve Arşakuni Hanedanı'nın faaliyetlerinin anlatımı sırasında bu kaynaktan faydalanılmıştır.[34]

f. Badmutyun Sebeosi (Sebeos Tarihi)

---

[32] Elishe, *History of Vardan,* s.1-4, 9; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.712-713; Keçiş, "Ermeni Kaynakları", s.147.

[33] *Ghazar P'arpec'i's History of Armenians*, trans. Robert Bedrosian, New York, 1985.

[34] *Ghazar P'arpec'i's History of Armenians*, s.I-II; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.708; Keçiş, "Ermeni Kaynakları", s.146.

Sebeos tarafından yazılmıştır. Hayatına dair bilgi bulunmamaktadır. Sebeos'un eseri, Ermeni tarihini başlangıcından 661 yılına kadar anlatmaktadır. *Badmutyun Sebeosi*,[35] VI-VII. yüzyıl Orta Doğu'su ile Ermenistan'ını çalışmak isteyenler için özel öneme sahip bir kaynaktır. Sebeos ayrıca Bizans, İran ve Arapların da içerisinde olduğu komşu halklarda meydana gelen olaylar hakkında da değerli bilgiler vermektedir. Eseri iki bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölüm Ermenistan tarihinin başlangıcından 600'lü yıllara kadar olan süreci kapsamaktadır. İkinci bölüm ise 614'ten 661'e kadar olan devri içerisine almaktadır. Bu kısımda II. Hüsrev (590-628) devri, Sâsânî-Bizans savaşları, Arapların Ermenistan'a yönelik ilk akınları, Sâsânîlerin yıkılışı gibi hadiselere yer verilmektedir. Sebeos bir rahip olarak dinî konularla da ilgilenmiştir. Bu bağlamda Ermeni Katolikosluğu'nun faaliyetlerini Bizans'ın Ermenileri Kadıköy mezhebine zorlama girişimleri, Sâsânîlerin Ermenilere Mecûsîliği kabul ettirme çabaları, İran'da Hristiyanlık ve İslam'ın yayılması gibi konulara değinmektedir. Tezde eserin Robert Bedrosian tarafından yapılan İngilizce tercümesi kullanılmıştır. Tezin hem birinci bölümünde, hem de ikinci bölümün başlarında bu eserden sık sık faydalanılmıştır. Sâsânî-Bizans mücadeleleri, Arapların Duvin'i fethi, bölge üzerine gerçekleştirdikleri ilk akınlar anlatılırken bu esere başvurulmuştur.[36]

g. Albanya Tarihi

Kalankatlı Moses tarafından yazılmıştır. Berdea (Berde, Berzea) şehrine yakın Kalankatuk Köyü'ndendir. VII-VIII. yüzyıllarda yaşamıştır. Albanlar tarafından yazılan ve Arrân (Albanya) hakkında doğrudan bilgi veren en önemli çalışmadır. Kitap üç bölümden meydana gelmektedir. İlk iki bölüm en eski dönemlerden 710 yılına kadar

[35] *Sebeos' History*, trans. Robert Bedrosian, New York, 1985.

[36] *Sebeos' History*, s.I; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.711; Keçiş, "Ermeni Kaynakları", s.148.

gelmektedir. Son bölüm ise 999 senesine kadar olan hadiselerden bahsetmektedir. Son bölüm Moses Taskhurantsi tarafından daha sonra kaleme alınmıştır. Kalankatlı Moses'in yazdığı bölümlerde Yaratılış'tan VII. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan olaylar anlatılmaktadır. Bu kitap çeşitli dillere tercüme edilmiştir. *Albanya Tarihi*[37] başta Kafkasya'nın eski sahipleri olmak üzere Türk, İran, Arap, Gürcü, Ermeni vs. halkların tarihi için oldukça önemlidir. Tezimizde bu eserin, Yusuf Gedikli tarafından Türkiye Türkçesine çevrilen nüshası kullanılmıştır. Bu tercümede Kalankatlı Moses'in eseri yanında Mhitar Koş'un *Alban Salnamesi* de yer almaktadır. Bu eser çoğunlukla tezimizin birinci ve ikinci bölümlerinde kullanılmıştır. Tezimizde Duvin konsilleri, Ermeni Kilisesi'nde meydana gelen gelişmeler, Sâsânîler ile Ermenilerin münasebetleri, Arapların Ermenistan'a gerçekleştirdikleri ilk fetihler gibi konularda bilgi verilirken bu kaynaktan faydalanılmıştır.[38]

h. Badmutyun Ghevondeay (Ghewond Tarihi)

Ghewond tarafından kaleme alınmıştır. Ghewond'un hayatı hakkında hemen hemen hiçbir şey bilinmemektedir. Arap fetihlerini anlatan VIII. yüzyıl Ermeni tarihçisidir. Ghewond eğitimini Duvin şehrindeki okulda tamamlamıştır. Eseri *Ghewond Tarihi*'nde[39] Arapların Ermenistan'ı fethi, hilafetin Bizans ve Hazarlarla yürüttüğü mücadeleler, Anadolu ve Kafkasya'ya Arap kavimlerinin yerleşmesi, Emevîlerin yıkılışı ve uyguladıkları vergi politikaları, Ermeni ve Arap soyluları hakkında bilgiler bulmak mümkündür. 790 civarında tamamlanan bu eser, 632'den 788'e kadarki dönemi

---

[37] Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, çev. Yusuf Gedikli, İstanbul, 2006.

[38] Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s.5-7; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.710; Keçiş, "Ermeni Kaynakları", s.147.

[39] *Ghewond's History*, trans. Robert Bedrosian, Long Branch, 2006.

içermekte ve Arapların VII. yüzyıldaki Ermenistan'ı fethini tasvir etmektedir. Arap fetihleri devri için onun ana kaynağı Ermeni tarihçi Sebeos'tur. O, güvenilir bir tarihçi olarak kabul edilmektedir. İlk üç halife hariç, halifelerin adlarını ve saltanat yıllarını doğru bir şekilde vermektedir. *Ghewond Tarihi* 42 başlıktan meydana gelmektedir. Bu eser VII-VIII. yüzyıl Ermenistan tarihi için önemli başvuru kaynaklarından bir tanesidir. Farklı dillerde çevirisi olmakla birlikte tezimizde Robert Bedrosian tarafından yapılan İngilizce çevirisinden faydalanılmıştır. Bu eser tezimizin ikinci bölümünde Arapların Ermenistan'daki fetihlerinin ve bölgedeki faaliyetlerinin anlatımı sırasında en fazla başvurulan kaynaklardan birisidir.[40]

i. Ardzırunyats Dan Badmutyun (Ardzıruni Hanedanı'nın Tarihi)

Thomas Artsruni tarafından kaleme alınmıştır. Ardzıruni Hanedanı'nın tarihidir. *Ardzırunyats Dan Badmutyun*[41] 870'li yıllarda yazılmaya başlanmış ve X. yüzyılın başlarında tamamlanmıştır. Eserde sadece Ardzıruni Hanedanı'na değil, tüm Ermenistan'ın tarihine dair bilgiler bulmak mümkündür. Bilhassa yazarın bizzat tanık olduğu X. yüzyılın ikinci yarısındaki gelişmeler ile Ermeni halkının yaşayışını anlattığı bölümler kıymetlidir. Eser 29. bölüm tamamlanamadan son bulmuş daha sonra anonim bir yazar tarafından devam ettirilmiştir. Eser son zamanlarda çoğunlukla İslam dünyasındaki tarihçiler tarafından çalışılmıştır. Çünkü eser Arapların IX. yüzyılda Güney Ermenistan'a girişlerine dair önemli deliller sağlamaktadır. Yazar Ardzırunilerin ve diğer ailelerin temel görünüşünün resmini çizmektedir. Bu kaynağın ilk kısmı Nuh Tufanı'ndan İslam'ın doğuşuna kadar olan dönemi, daha uzun olan kısmı ise Arap

---

[40] *Ghewond's History*, s.I-II; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.708; Keçiş, "Ermeni Kaynakları", s.148.

[41] Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, trans. Robert W. Thomson, Detroit, 1985.

komutanı Boğa el-Kebîr'in 851'de Ermenistan'ı zaptından, 903'te Prens Aşot Ardzıruni'nin ölümüne kadar olan kısmı ele almaktadır. Tezimizde bu eserin Robert Thomson tarafından yapılan İngilizce tercümesinden faydalanılmıştır. Tezin dördüncü bölümünde Bagratuni Hanedanı ve Ardzırunilerin ilişkileri, Arapların Ardzıruni Hanedanı ile münasebetleri, Vaspurakan'da meydana gelen gelişmelerin anlatımı sırasında bu eserden sıkça faydalanılmıştır.[42]

j. Badmutyun Hayots (Ermenilerin Tarihi)

Hovhannes Drasxanakertc'i tarafından yazılmıştır. 850 yılında hayata gelen Hovhannes 929'da hayatını kaybetmiştir. Bu müellif ilköğrenimini Sevan Adası'nda akrabası Maşdots I. Yeğvartetsi'den almıştır. Asıl görevi katolikosluk olan Hovhannes Drasxanakertc'i'nin 897-898 yıllarında bu unvanı aldığı düşünülmektedir. Erken Bagratuni devrinin ana figürlerinden birisidir. O, I. Smbat (890-914) ile oğlu II. Aşot (914-928) zamanında yani Sâcoğulları ile mücadelelerin yoğun olduğu dönemde bu görevi sürdürmüştür. Bu durum dinî kimliğinin yanında siyasi kimliğinin de ön plana çıkmasına zemin hazırlamıştır. İki eseri günümüze kadar ulaşmıştır. *Badmutyun Hayots*[43] adlı eseri ilkçağlardan 924 yılına kadar olan Ermenistan tarihini içermektedir. Eserinde IX. yüzyılın ikinci yarısı ile X. yüzyılın ilk çeyreğini içeren bölümü oldukça kıymetlidir. Çünkü bu süre zarfında Ermenistan katolikosluğu görevini yürütmüş ve olayların bizzat şahidi olmuştur. Bu da bizzat görüp şahit olduklarına dayanan bir tarih kitabı yazmasını sağlamıştır. Bu dönemde I. Smbat ile II. Aşot'un başından geçen hadiseler, savaşlar, halkın durumu ve siyasi vaziyet detaylı bir şekilde anlatılmaktadır.

---

[42] Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.9-10; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.711; Keçiş, "Ermeni Kaynakları", s.148.

[43] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, trans. Grigor H. Maksoudian, Atalanta-Georgia, 1987.

Tezimizde bu eserin Krikor Maksoudian tarafından yapılan İngilizce tercümesinden yararlanılmıştır. Bu kaynak özellikle tezin dördüncü bölümünün başvuru eseri niteliğindedir. Sâcoğullarının bölgedeki faaliyetleri, Bagratunilerle münasebetleri, mücadeleleri, Duvin'in o dönemdeki durumu, şehirde yaşanan deprem gibi hadiselere dair birinci elden bilgiler vermektedir.[44]

k. Badmutyun Diyezeragan (Kâinat Tarihi)

Step'anos Taronec'i tarafından kaleme alınmıştır. XI. yüzyıl Ermeni tarihçisidir. Kullandığı Asogik unvanı "hikâye anlatıcı" manasına gelmektedir. Step'anos Taronec'i'nin yaşamına ve kariyerine dair bilgilerimiz çoğunlukla *Badmutyun Diyezeragan*[45] adlı eserinde kendisi hakkında ortaya koyduğu şeylerle sınırlıdır. Step'anos, X. yüzyılın ikinci yarısında kesin bilinmeyen bir tarihte doğmuştur. Taronec'i adını taşıması, onun Van Gölü'nün batısındaki Taron şehrinden olduğunu ortaya koymaktadır. Step'anos eserinde açık bir şekilde geçmişinden bahsetmese de onun bir manastır ortamında eğitim aldığını ve yetiştirildiğini söyleyebiliriz. Step'anos'un *Badmutyun Diyezeragan* adlı eserinin ilk kısımlarında tarif edilen olaylar, üzerinden yedi asır geçtikten sonra yazılmıştır. *Badmutyun Diyezeragan*, Yovhannes Drasxanakertc'i ile Aristakes arasındaki anlatı boşluğuna köprülük yapmaktadır. Step'anos'un eseri kendisinden önceki yazarların eserlerine dayanarak dünyanın erken tarihini kısaca vererek başlamaktadır. Step'anos'un çalışmasının ikinci yarısı kendi zamanından yaklaşık yüz yıl öncesinin tarihini ele almaktadır. Katolikos Sargis

---

[44] Bayram Arif Köse, "Gatoğıgos Yovhannēs Drazxanakertc'ı'nin History of Armenia Adlı Eseri'nin Kafkasya Türklüğü Açısından Değerlendirilmesi", *History Studies*, 10/5, 2018, s.15; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.708; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.1; Keçiş, "Ermeni Kaynakları", s.148;

[45] *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, trans. Tim Greenwood, Oxford, 2017.

devrinde tamamladığı eseri 3 bölümden meydana gelmektedir. I. bölümde İsrail, Pers, Mısır, Asur ve III. Tiridates'in Armenia'sından bahsedilmektedir. II. bölümde Sâsânî, Abbâsî dönemleri yanında, Bagratuni Hükümdarı I. Aşot (862-890) dönemi ile Bizans İmparatoru III. Michael (842-867) dönemi olayları anlatılmaktadır. Son kısımda ise Bardas Skleros ve Bardas Phokas isyanlarından, Fâtımî-Ermenistan ve Fâtımî-Bizans mücadelelerinden bahsedilmektedir. Tezimizde bu eserin Tim Greenwood tarafından yapılan İngilizce tercümesinden faydalanılmıştır. Tezin her bölümünde kullanılan bu eser, özellikle üçüncü bölümde sık sık kullanılmıştır. Sâcoğullarının Ermeniler ile münasebetlerini, Sâcoğulları sonrası bölgede meydana gelen gelişmeleri ve Duvin depremine dair diğer kaynaklarda olmayan bilgileri bu kaynaktan bulmak mümkündür.[46]

l. Badmutyun (Tarih)

Lastivertli Aristakes tarafından yazılmıştır. XI. yüzyıl Ermeni rahibi ve tarihçisi idi. Ardzın yakınlarındaki Lastivert Köyü'nde doğmuş ve rahiplik yapmıştır. Eseri 1000 ile 1071 yılları arasındaki dönemi kapsamaktadır. Eserinde çoğunlukla tanığı olduğu olayları anlatmıştır. Aristakes bu eserini herhangi bir hanedana, kişiye ya da kilise büyüğüne adamamıştır. Bu yüzden kimseye övgüler dizmeden kendi görüşlerini yazmış ve gerektiğinde her kesimi eleştirmiştir. Bilgileri çağdaşı kaynaklarla benzerlik

[46] Mehmet Özmenli, *Ortaçağ'da Şüregel (Şirak)'in Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2008, s.20; *The Universal History of Step'anos Taronec'i,* s.9-22; Robert Thomson, "Armenian Literary Culture Through the Eleventh Century", *The Armenian People From Ancient to Modern Times,* v. I, ed. Richard G. Hovannisian, New York, 1977, s.235.

göstermektedir. *Badmutyun*[47] adlı bu eser, 1000 ile 1045 yılları arasındaki Ermeni-Bizans ilişkilerini izlemek, ilk Selçuklu akınları hakkında bilgi sahibi olmak, Ani Krallığı'nın yıkılışı, I. Gagik'in oğulları arasındaki taht mücadeleleri, Tuğrul Bey (1040-1063) ve Alp Arslan'ın (1064-1072) batı seferleri, Ermenilere komşu halkların tarihi konularında önemli bilgiler sunmaktadır. Aristakes, Türklerin Anadolu'yu fethetmek için gerçekleştirdikleri seferleri kaydeden ilk Ermeni müverrih olması açısından önemlidir. Bu eser çeşitli dillere tercüme edilmiştir. Tezimizde eserin İlhan Arslan tarafından yapılan Türkçe tercümesinden faydalanılmıştır. Ayrıca Engin Öztürk tarafından yapılmış bir tercümesi daha bulunmaktadır. Tezin dördüncü bölümünde Ani Krallığı'nda meydana gelen gelişmeler, Bizans'ın Duvin ve çevresindeki faaliyetleri, Duvin ve Gence Emîri Ebu'l-Esvâr'ın (1049-1067) Türkmenlerle birlikte yaptığı akınlar, Selçukluların Anadolu'da gerçekleştirdiği akınlar gibi konuların anlatımı sırasında bu kaynaktan sık sık faydalanılmıştır.[48]

m. Urfalı Mateos Vekâyinâmesi

Urfalı Mateos tarafından kaleme alınmıştır. Urfalı bir rahip olan Mateos, XI. yüzyılın sonunda ve XII. yüzyılın ilk yarısında yaşamıştır. *Urfalı Mateos*

[47] Lastivertli Aristakes, *Ermeni Bir Rahibin Gözünden Selçuklular ve Anadolu'nun Fethi*, çev. İlhan Aslan, Ankara, 2019, s.9-10; Lastivertli Aristakes, *Bizans ve Türkler Arasında Ermeniler*, çev. Engin Öztürk, İstanbul, 2020.

[48] Hrant D. Andreasyan, "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", *Tarih Dergisi*, 1/1, 1949, s.98-101; Lastivertli Aristakes, *Ermeni Bir Rahibin Gözünden Selçuklular ve Anadolu'nun Fethi*, s.9-10; Lastivertli Aristakes, *Bizans ve Türkler Arasında Ermeniler*, s.11-13; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.707; Keçiş, "Ermeni Kaynakları", s.149.

Vekâyinamesi[49] dışında, hayatı ve ilmî durumu hakkında bilgi edinebileceğimiz hiçbir kaynak yoktur. Eser, 952'den 1136 yılına kadar olan olayları kapsamaktadır. Bu esere daha sonra Urfalı Mateos'un öğrencisi Papaz Grigor tarafından bir zeyl yapılmış ve 1136 ile 1162 yılları arasındaki hadiseler de anlatılmıştır. Bagratuni Krallığı ve çöküşü, Selçukluların akınları ve komşu halkların yaşantıları hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. Grekçe, Süryanice bilmemektedir ve Ermeni tarihine de hâkim değildir. Bagratuni krallarına dair yaptığı hatalar başka Ermeni müverrihlerinin eserlerini okumadığına işaret etmektedir. Bu eksikliklerine karşın, müellifin yaşadığı devre ait vesikaların çok olması, bunları tarafsız bir şekilde aktarması ve diğer müellifler tarafından verilmeyen çok sayıda bilgi vermesi bu eseri önemli kılmaktadır. Eserini devrinin halk dilinde, objektif olarak yazmıştır. Bu yüzden eseri tarih kaynağı olarak dolgun ve güvenilirdir. Mateos, Yakın Doğu'nun Türkler tarafından fethi ve Haçlılar ile Müslümanlar arasında meydana gelen mücadelelerin görgü tanığı olarak olayları geniş bir şekilde nakletmektedir. Tezimizde bu eserin Hrant D. Andreasyan tarafından yapılan Türkçe tercümesi kullanılmıştır. Bu kaynak çoğunlukla tezin dördüncü bölümünde Bizans'ın ve Şeddâdîlerin Gence, Duvin ve Ani çevresindeki faaliyetleri ile mücadelelerini anlatmak ve ilk Selçuklu sultanlarının Anadolu üzerine gerçekleştirdikleri batı seferleri hakkında bilgi vermek için kullanılmıştır.[50]

n. Havakmunk i Krots Badmakrats (Tarihçilerin Metinleri Derlemesi)

[49] *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara, 2000.

[50] *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi*, s.XVII-XXV; Andreasyan, "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", 1/1, s.102-108; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.709; Keçiş, "Ermeni Kaynakları", s.149.

Anili Samuel tarafından yazılmıştır. XI. yüzyılda yaşayan bu Ermeni müellifi hazırladığı uzun *Havakmunk i Krots Badmakrats*[51] adlı eseriyle tanınmıştır. Samuel, Ani başpiskoposunun papazlarından birisi idi. Samuel'in kronolojisi milattan öncesi ve sonrası olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Birinci kısım Hz. Âdem'den başlayıp Hz. İsa'ya kadar meydana gelen hadiselerin hulasasını içermektedir. İkinci kısım ise 1179 yılına kadar meydana gelen mühim vakaları tarih sırasına göre özet olarak vermektedir. Yazar eserini yazarken Ermeni ve Grekçe yazılı kaynaklardan faydalanmış, ihtilaflı konuları karşılaştırarak halletmeye çalışmıştır. Eserde bölgedeki Arap hâkimiyeti, Bagratuni ve Gürcü krallıkları, Selçukluların batı seferleri, Haçlı Seferleri gibi konularda bilgiler verilmektedir. Tezimizde eserin M. Brosset tarafından yapılan Fransızca tercümesinden faydalanılmıştır. Özellikle tezin dördüncü bölümünde Selçukluların Güney Kafkasya'daki faaliyetlerinin anlatımı sırasında sık sık kullanılmıştır.[52]

o. Sımpat Isbarabedi Tadasdanakirk (Smbat Sparapet'in Kanunnamesi)

Smbat Sparapet tarafından kaleme alınmıştır. Kilikya Ermenistan'ının tarihçisidir. Mevkii ile icraatları hakkında bilgi veren bir kaynak bulunamamıştır. Hakkındaki bilgiler kendi yazılarından ve çağdaşı müelliflerin eserlerinden çıkartılabilenlerdir. 1208'de dünyaya gelmiş ve 1275'e kadar hayatta kalmıştır. *Sımpat Isbarabedi Tadasdanakirk*[53] adlı eser, 951 yılından 1272 yılına kadar meydana gelen

---

[51] Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques, Collection D'Historiens Armeniens*, trans. M. Brosset, S. Petersbourg, 1876.

[52] Andreasyan, "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", 1/1, s.108-109.

[53] *Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Basılmamış Türk Tarih Kurumu Çeviri Nüshası, s.I-VII; *Smbat Sparapet's Chronicle*, trans. Robert Bedrosian, New Jersey, 2005.

hadiseleri kapsamaktadır. Daha sonra sürdürücüleri bu eseri 1336'ya kadar devam ettirmişlerdir. Smbat'ın eseri muhtasar olduğu gibi bazı yerlerde noksanlar da göze çarpmaktadır. Örneğin 1226 ile 1245 arasında hiçbir kayıt yoktur. Bu bazı varakların kaybolmasıyla açıklanmaktadır. En önemli kısımları ise muasırı olduğu bölümlerdir. Eserin dörtte üçü bir diğer Ortaçağ Ermeni tarihçisi Urfalı Mateos'un bir özetinden oluşmaktadır. Smbat ayrıca Mateos'ta olmayan bazı bilgiler de vermektedir. Müellif eserinde Kilikya Devleti'nin içerisinde bulunduğu durum ile komşu Türk devlet ve beylikleri ile olan temaslarından bahsetmiştir. Bu kitap çeşitli dillere tercüme edilmiştir. Tezimizde bu eserin hem Robert Bedrosian tarafından yapılan İngilizce çevirisinden, hem de Hrant D. Andreasyan tarafından yapılan basılmamış Türkçe tercümesinden faydalanılmıştır. Türkçe çeviriyi yapan Hrant Andreasyan, 1276'da sona eren Smbat'ın eserine, adı bilinmeyen bir müellif tarafından yazılmış bir eserin tercümesini ilave etmiştir. Bu kaynak ağırlıklı olarak tezimizin dördüncü bölümünde meydana gelen olayların anlatımı sırasında kullanılmıştır.[54]

p. Badmutyun Nahankin Sisagan (Sünik Eyaleti Tarihi)

Ortaçağ Ermenistan'ının en önemli feodal ailelerinden birisi olan Orbelianlara mensup olan Step'anos Orbelian tarafından kaleme alınmıştır. Doğum tarihi bilinmemekle birlikte 1250-1260'da doğduğuna inanılmaktadır. O aynı zamanda Ermeni Kilisesi için büyük bir figürdü ve Sünik metropolitliği görevine tayin edilmişti. En önemli eseri *Badmutyun Nahankin Sisagan*'dır. Bunun yazımını 1299 yılında Gâzân Han'ın saltanatı sırasında tamamlamıştır. Bu eser yazım tarihinin en önemli eserlerindendir ve Ortaçağ Ermenistan'ında iyi bilinen "Evrensel Tarih" türüne aittir.

[54] *Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334),* s.I-VII; *Smbat Sparapet's Chronicle,* s.I-III; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.711; Keçiş, "Ermeni Kaynakları", s.150.

Bu eserde Sünik'in dinî ve dünyevî tarihini kaydetmiştir. Daha önce yaşayan tarihçilerin eserlerini incelemiş, Ermeni kralları ile din adamlarına ait belgelerden, mektuplardan, tapulardan, mezar taşlarından oldukça yararlanmıştır. Eserde Doğu Ermenistan'daki Sünik bölgesinin, erken dönemlerden XIII. yüzyıla kadar olan tarihi ifade edilmektedir. Biz tezimizde bu eserin Robert Bedrosian tarafından yapılan İngilizce tercümesinden faydalandık. Tezin hemen hemen her bölümünde faydalandığımız bu eserden, özellikle tezin üçüncü kısmında Sâcoğulları ile Bagratunilerin mücadeleleri anlatılırken faydalanılmıştır.[55]

q. Havakumın Badmutyan (Tarih Derlemesi)

Müverrih Vardan tarafından yazılmıştır. XIII. yüzyıl Ermeni müverrihleri içerisinde önemli yer tutmaktadır. Vardan hayatı boyunca *vardapet* (rahip) olarak hizmet verse de memleket ve kilise işlerinde rolü olmuştur. 1271 yılında hayatını kaybetmiştir. Yaratılış'tan başlattığı *Havakumın Badmutyan*[56] adlı eseri, hayatının son yıllarına kadar gelmektedir. Müellif eseri için başta Tevrat olmak üzere, çeşitli kaynaklardan yararlanmıştır. Ermeni, Gürcü ve Albanların siyasi ve dinî tarihleri için Vardan'dan oldukça faydalanılmaktadır. Araplar ile Türklerin hareketleri için de önemli bir kaynaktır. Ermeni tarihini merkeze alan bu eserde; Hun, Hazar, Kuzey Kafkas kavimleri, Bizans hakkında da önemli bilgiler bulunmaktadır. Eserin en kapsamlı kısımlarını ise Arapların Ermenistan'da yayılmaları ile Selçuklu hâkimiyeti devri meydana getirmektedir. Eserin en orijinal kısmı ise müellifin bizzat şahit olduğu Moğol

[55] *Step'annos Orbelean's History of the State of Sisakan*, trans. Robert Bedrosian, Long Branch, 2012-2015, s.I-III; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.709; Keçiş, "Ermeni Kaynakları", s.151.

[56] Müverrih Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", *Tarih Semineri Dergisi*, çev. Hrant D. Andreasyan, ½, İstanbul, 1937.

istilaları ile hâkimiyeti devridir. Bu eserin pek çok dile tercümesi vardır. Biz tezimizde Hrant Andreasyan tarafından yapılan Türkçe tercümeden faydalandık. Bu eserden çoğunlukla Türkmenlerin Güney Kafkasya'ya ilk kez gerçekleştirdikleri keşif seferlerinden, Moğolların istilasına kadar olan devri kapsayan dördüncü bölümümüzde faydalandık. İçerdiği diğer kaynaklarda olmayan bazı bilgilerle, onları destekleyen malumat vermektedir. Bu açıdan son derece kıymetlidir.[57]

3. GÜRCÜ KAYNAKLARI

a. Kartlis Tskhovreba (Gürcistan Tarihi)

Kartlis Tskhovreba,[58] Gürcistan tarihinin bilinen tarihi yazılı kaynaklarının bir derlemesidir. O, ülkenin resmî tarihini temsil etmektedir. Bu kaynak Gürcü tarihsel yazımının en kıymetli eserlerinden birisidir. *Kartlis Tskhovreba*'da farklı yazarların tarihsel çalışmaları kronolojik düzende yerleştirilmiştir ki bunlar birlikte Gürcistan'ın birleşik tarihini meydana getirmektedirler. Bu edebî eser dikkat çekicidir, çünkü Gürcistan ve Gürcülerin tarihini yansıtmanın yanında farklı ülkelerin ve halkların (Azerbaycan Türkleri, Ermeniler, Yunanlar, Romalılar, Persler, Araplar, Bizanslılar, Türkler, Moğollar vd.) tarihine ilişkin çok fazla bilgi de içermektedir. Bu eser çeşitli dillere tercüme edilmiştir. Biz tezimizde bu kaynağın, Hrant D. Andreasyan tarafından yapılan Türkçe çevirinin birinci cildinden ve içindeki tarihlerin tamamının çevirisini kapsayan İngilizce tercümesinden faydalandık. Bu kitap çoğunlukla tezin dördüncü bölümünde kullanılmıştır. Gürcü Kralı IV. David'den (1089-1125) başlayarak,

[57] Hrant D. Andreasyan, "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", *Tarih Dergisi*, 1/2, 1950, s.401-405; Müverrih Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.154-156.

[58] *Kartlis Tskhovreba A History of Georgia*, ed. Stephen Jones, Tbilisi, 2014.

Hârizmşâhlarla olan mücadelelere kadar olan olayların anlatımı sırasında bu eserden yararlanılmıştır.[59]

4. BİZANS KAYNAKLARI

a. Theophanes Chronographia (Theophanes Kroniği)

Theophanes 760 civarında Konstantinopolis'te doğmuştur. Megas Agros Manastırı'nı kurmuş ve oranın başrahibi olmuştur. 787'de İznik Konsili'ne katılmış ve daha sonra ikonalara hürmet edenleri desteklemiştir. O, 822 yılında hayatını kaybetmiştir. *Theophanes Kroniği*,[60] 284 yılından başlayarak 813 yılına kadar devam etmektedir. Bu kronik kendisini Georgios Synkellos'un tarihinin bir devamı olarak sunmaktadır. *Theophanes Kroniği*'nde yıllar ayrı ayrı sıralanmış ve her yılın altında o sene yaşanan olaylar anlatılmıştır. Bu bakımdan kaynak, gerçek bir kronik hüviyetini taşıyan az sayıdaki Bizans metninden birisidir. Eserde kronolojik doğruluk izlenimi olsa da pek çok tarih yanlışı bulunmaktadır. Bu tarihlerin orijinal metinde yer alıp almadığı ve daha sonraki müstensihler tarafından eklenip eklenmediği konusu tartışmalıdır. Olayların aktarımı düzensiz ve zayıftır. Konu hakkında bilgisi ve yeterli materyali olduğunda tek bir yılı sayfalarca anlatırken, bilgisi ve kaynağı olmayan yılları kısa pasajlarla geçiştirmektedir. Bu kronik, VII ve VIII. yüzyılları kesintisiz olarak veren birkaç metinden birisidir. Devrin siyasi tarihinin anlaşılması açısından son derece önemi haizdir. Erken dönem kaynakları kullanması da bu eserin önemini arttırmaktadır. Tezde bu eserin Cyril Mango ve Roger Scott tarafından yapılan İngilizce tercümesi

[59] *Kartlis Tskhovreba A History of Georgia*, s.5-6; M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi -Eski Çağlardan 1212'ye Kadar*-, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara, 2003.

[60] *The Chronicle of Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, trans. Cyril Mango, Roger Scott, Oxford, 1997

kullanılmıştır. Eser özellikle tezin ikinci bölümünde Bizans ile Arapların Ermenistan'a hâkim olma mücadelelerinin anlatımı sırasında kullanılmıştır.[61]

b. Skylitzes' Synopsis Historion (Skylitzes'in Tarihin Özeti)

Ioannes Skylitzes tarafından yazılmıştır. O muhtemelen 1050'den önce doğmuştu. XI. yüzyıl sonunda faaliyet gösteren bir hukukçu ve yüksek rütbeli bir idareciydi. O, Skylitzes adının yanında Thrakesios adıyla da bilinmektedir. Bunların aynı kişi olduğuna şüphe yoktur. Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. 3 adet hukuk yazısı bilinmektedir. *Skylitzes' Synopsis Historion*,[62] X. yüzyıl sonları ile XI. yüzyıl başlarını konu edinen çok az sayıdaki siyasi anlatıdan birisidir. 811 ila 1057 yılları arasını kapsayan tarih, günümüze kadar gelmiş olan dokuz el yazmasında yer almaktadır. Eser XI. yüzyılın sonlarına doğru yazılmıştır. Siyasi ve askerî tarih üzerine yazılan bu eser, imparatorların hayatlarına, tercihlerine, isyanlara ve zaman zaman da kilise meselelerine odaklanmaktadır. Skylitzes'in eserini yazarken kaynak olarak kullandığını söylediği 14 tarihten çoğu günümüze kadar ulaşamamıştır. Bunların tamamının kullanılıp kullanılmadığı belli değildir. Biz tezimizde bu eserin John Wortley tarafından İngilizce'ye yapılan tercümesini kullandık. Bu kaynaktan bilhassa tezin dördüncü bölümünde Bizans'ın Ani ve Duvin çevresinde gerçekleştirdiği seferleri ve Bizans-Şeddâdî mücadelelerini anlatmak için faydalanılmıştır.[63]

c. *De Administrando Imperio*

---

[61] *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.XLIII-XLIX; Leonora Neville, *Bizans Tarihçileri ve Tarih Yazımı Rehberi*, çev. Süha Konuk, İstanbul, 2021, s.77-79.

[62] John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, trans. John Wortley, New York, 2010.

[63] John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, s.IX-X; Neville, *Bizans Tarihçileri ve Tarih Yazımı Rehberi*, s.180-182.

Bizans İmparatoru Konstantin Porphyrogenitus (905-959) tarafından kaleme alınmıştır. *De Administrando Imperio* ismi Meursius tarafından verilen Latince bir addır. Eser 948-952 yılları arasında kaleme alınmıştır. İmparator, bu eseri oğlu Romanus'a ithaf etmişti. Kitap, Romanus'a hitap eden bir krallık rehberidir. Ona bilge bir hükümdar olmayı öğretmeyi amaçlamaktadır. İmparatorun özensiz yazı dili zaman zaman eserde kopukluklara yol açmıştır. Buna karşın bu eser Orta Bizans'tan kalan en önemli eserdir. Eser dört temel kısımdan meydana gelmektedir: 1. Kuzeyliler ve İskitler, 2. Kuzey'de meydana gelen sorunlara karşı izlenecek diplomasi, 3. Güneydoğudaki Sarazenlerden (Müslümanlar) başlayarak, Akdeniz, Karadeniz havzalarına ve oradan Ermenistan'a kadar uzanan bölgede yer alan imparatorluk çevresindeki uluslarla ilgili tarihi ve topografik bilgiler, 4. İmparatorluk içerisindeki yakın tarih tarih, politika ve organizasyon.[64] Tezimizde bu eserin Zahide Ekmekçi ve İlhan Arslan tarafından yapılan çevirilerinden faydalanılmıştır. Bu kaynaktan; Duvin adı hakkında bilgi verirken, Bagratuni Krallığı'nın kuruluş süreci anlatılırken ve Bizans'ın Duvin üzerine gerçekleştirdiği seferden bahsederken tezimizin muhtelif bölümlerinde faydalanılmıştır.

B. ARAŞTIRMA ESERLER

[64] Konstantin Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, çev. İlhan Aslan, İstanbul, 2020, s.17; Zahide Ekmekçi, *Konstantine Porphyrogenitus'un De Administrando İmperio Adlı Eserinin Çevirisi ve Yorumlanması*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2016, s.29-61.

René Grousset tarafından kaleme alınan *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*[65] tezimizde en fazla yararlandığımız eserlerin başında gelmektedir. Yazar eserini büyük oranda ana kaynaklar üzerinden kaleme almış ve Ermeni vakayiname yazarlarının öznel yorumlarına kapılmayarak, meseleleri objektif bir şekilde ele almaya gayret etmiştir. Bu eserde, Ermenilerin milattan önceki dönemlerden Selçukluların Anadolu'ya gelişlerine kadarki tarihi kapsamlı bir şekilde incelenmektedir. Kitapta Bizans, Sâsânî, Emevî, Abbâsî, Selçuklu gibi büyük devletlerin yanı sıra, bölgedeki yerel prenslikler ve feodal Ermeni aileleri hakkında da bilgiler bulmak mümkündür. Bu nedenle bu kitaptan tezimizin muhtelif bölümlerinde sıkça faydalanılmıştır.

V. Minorsky, Güney Kafkasya tarihine dair önemli çalışmalar yapan tarihçilerden biridir. Bu alanda pek çok yazı kaleme almıştır. Yazmış olduğu *Studies in Caucasian History I. New Light on the Shaddâdids of Ganja, II. The Shaddâdids of Ani, III. Prehistory of Saladin*[66] adlı eser, tezimizde en çok faydalandığımız kitaplardan birisidir. Bu kitap, günümüze kadar ulaşamayan anonim *Târîhu-Bâbi'l Ebvâb ve Şîrvân ve Arrân* adlı eserden alıntılar yapan *Câmiu'd-Düvel*'in Şeddâdiler ile ilgili kısımlarının İngilizce tercümesini içermesi ve Şeddâdîler hakkında önemli bilgiler vermesi bakımından kıymetlidir. Bu eserden tezimizin üç ve dördüncü bölümlerinde Sâcoğulları, Bagratuniler ve Şeddâdîler hakkında bilgi verirken sık sık faydalanılmıştır. Özellikle Duvin Şeddâdîlerine dair verdiği bilgiler, tezimiz için önem arz etmektedir. Minorsky

[65] René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, İstanbul, 2005.

[66] V. Minorsky, *Studies in Caucasian History I. New Light on the Shaddâdids of Ganja, II. The Shaddâdids of Ani, III. Prehistory of Saladin*, London, 1953.

tarafından Fransızca olarak kaleme alınan "Le Nom De Dvin En Armenie"[67] adlı eser de tezimiz için son derece önemli bir çalışmadır. Duvin adı üzerine hazırlanmış tek yazıdır. Burada Duvin adı ve kökenlerine ilişkin birtakım değerlendirmeler yapılmaktadır. Bu çalışma, tezimizin giriş kısmında Duvin adı ile ilgili bilgiler verirken kullanılmıştır.

Fahrettin Kırzıoğlu tarafından yazılan *Kars Tarihi Taş Çağları'ndan Osmanlı İmparatorluğu'na Değin*[68] adlı eser, tezimizde en fazla başvurduğumuz çalışmalar arasında yer almaktadır. Kırzıoğlu'nun büyük oranda ana kaynaklara dayanarak hazırladığı bu kitap, 1953 gibi erken bir tarihte yazılsa da verdiği detaylı ve kıymetli bilgilerle hâlâ önemini korumaktadır. Adından da anlaşılacağı üzere, eski çağlardan başlayarak Osmanlılar devrine kadar olan süreçte Kars ve çevresinde meydana gelen siyasi-askerî gelişmeleri aktarmaktadır. Geniş bir dönemi kapsaması sebebiyle bu eser, tezimizin muhtelif bölümlerinde kullanılmıştır. Fahrettin Kırzıoğlu'nun yazdığı bir diğer eser *Kars-Arpaçayı Boyları Eski Merkezi Anı Şehri Tarihi (1018-1236)*[69] adlı eser de tezde yararlandığımız çalışmalardandır. Ani şehrini merkezine alan bu kitapta, şehre hâkim olma mücadelesi veren Bizans, Ermeni, Gürcü ve Selçuklular hakkında önemli bilgiler bulmak mümkündür. Bu çalışma özellikle tezin dördüncü bölümünde Şeddâdîlerin faaliyetleri, Selçukluların Kafkasya seferleri, Gürcülerin Kafkasya'ya yayılması ve bölgedeki Moğol istilaları hakkında bilgi verirken kullanılmıştır.

---

[67] V. Minorsky, "Le Nom De Dvin En Armenie", *Iranica. Twenty Articles*, Tehran, 1964, s.41-56.

[68] Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi Taş Çağları'ndan Osmanlı İmparatorluğu'na Değin*, c. I, İstanbul, 1953.

[69] Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars-Arpaçayı Boyları Eski Merkezi Anı Şehri Tarihi (1018-1236),* Ankara, 1982.

Hakkın Dursun Yıldız'ın yazdığı "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedânı Sâc Oğulları I Ebu's-Sâc Dîvdâd b. Yûsuf Dîvdest",[70] "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedanı Sâc Oğulları II Ebu Ubeydullah Muhammed el-Afşin",[71] "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedânı Sâc Oğulları III Ebu'l-Kasım Yûsuf"[72] adlı birbirinin devamı niteliğindeki seri makaleler ile "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri"[73] ve "Sacoğulları"[74] adlı makaleler, tezimizin üçüncü bölümünde Sâcoğulları hakkında bilgi verirken sıkça kullandığımız çalışmalardandır. Bunlar, Sâcoğulları konusunda ülkemizde yapılan ilk çalışmalardan olması bakımından oldukça kıymeti haizlerdir.

[70] Hakkı Dursun Yıldız, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedânı Sâc Oğulları I Ebu's-Sâc Dîvdâd b. Yûsuf Dîvdest", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.30, İstanbul, 1976, s.109-118.

[71] Hakkı Dursun Yıldız, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedanı Sâc Oğulları II Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.9, İstanbul, 1978, s.107-128.

[72] Hakkı Dursun Yıldız, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedânı Sâc Oğulları III Ebu'l-Kasım Yûsuf", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 32, İstanbul, 1979, s.29-70.

[73] Hakkı Dursun Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri (8-12 Ekim 1984 Erzurum)*, Ankara, 1985, s.29-51.

[74] Hakkı Dursun Yıldız (b), "Sacoğulları", *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c. 6, İstanbul, 1992, s.81-136.

Bayram Arif Köse'nin *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya 276-317/889-929*[75] adlı eseri de tezimiz için önemli çalışmalardan birisidir. Sâcoğulları konusunda ülkemizde yapılan en güncel çalışma olarak göze çarpmaktadır. Bilhassa tezimizin üçüncü bölümünde Sâcoğulları ile Bagratuniler arasındaki askerî ve siyasi ilişkilerin anlatımı sırasında faydalanılmıştır. İki tarafın Duvin ve çevresindeki mücadelelerini ve Duvin'in bu sırada askerî bir üs hâline gelişini buradan takip etmek mümkündür. Bayram Arif Köse'nin kaleme aldığı "Muhammed b. Merzubân Sonrası Müsâfirlerin Siyasi, Ekonomik ve İdari Durumu"[76] adlı makale de tezimizin üçüncü bölümünde sıkça yararlandığımız makalelerden birisidir. Bu makale, Sâcoğulları sonrasında Kafkasya'nın içerisinde düştüğü karmaşa devrini ortaya koyan önemli çalışmalardandır. Sellârîlerin Muhammed b. Merzübân'ın ölümünün ardından yaşadıkları sorunlar, Duvin'de meydana gelen gelişmeler, Revvâdîler ile Şeddâdîlerin ortaya çıkışları gibi konuların yazımı sırasında sıkça yararlanılmıştır. Bayram Arif Köse'nin bir diğer çalışması "Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası Oluşan Siyasi Karışıklıklar ve Müsâfirlerin Hâkimiyeti"[77] isimli çalışmadan da tezimizde faydalanılmıştır. Sâcoğulları sonrası karmaşaya sürüklenen Azerbaycan'da meydana gelen siyasi gelişmeleri ortaya koyan bir çalışmadır. Bu makale, ülkemizde az çalışılan bu karmaşık döneme ışık tutması açısından önemlidir. Bu çalışma özellikle tezimizin üçüncü bölümünde Sâcoğullarının yıkılması sonrasında yaşananlar, Sellârîlerin kuruluşu ve Merzübân b. Muhammed'in faaliyetleri hakkında bilgiler verirken kullanılmıştır.

---

[75] Bayram Arif Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya 276-317/889-929*, İstanbul, 2017.

[76] Bayram Arif Köse, "Muhammed b. Merzubân Sonrası Müsâfirlerin Siyasi, Ekonomik ve İdari Durumu", *Turkish Studies*, 13/8, 2018, s.101-114.

[77] Bayram Arif Köse, "Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası Oluşan Siyasi Karışıklıklar ve Müsâfirlerin Hâkimiyeti", *Tarih Okulu*, 11/XXXIII, 2018, s.317-356.

Ermeniler ve Ermenistan tarihine dair en çok çalışma yapan tarihçilerden birisi Nina Garsoian'dır. Tezimizi hazırlarken kendisinin muhtelif yerlerde yayımlanmış pek çok eserinden faydalanılmıştır. Bunlardan en çok kullandıklarımızdan birisi, *The Armenian People From Ancient to Modern Times* adlı kitabın birinci cildinde yer alan "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)"[78] adlı makalesidir. Bu makaleden tezimizin ikinci bölümünde sık sık yararlanılmıştır. Arapların Ermeniye'yi fethi, Ermeniye'deki Arap-Bizans mücadeleleri, Emevî ve Abbâsîlerin Ermeniye'de ve Duvin'de yürüttükleri faaliyetler hakkında bu makalede önemli bilgiler bulmak mümkündür. Nina Garsoian'ın aynı kitapta yayımlanan bir diğer makalesi "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia"[79] da tezimizde sıkça başvurduğumuz çalışmalardan birisidir. Özellikle Sâcoğulları-Bagratuni ilişkileri ile Sâcoğulları sonrası bölgede kurulan Müslüman emîrliklerin Duvin ve çevresindeki faaliyetleri hakkında kıymetli bilgiler içermektedir.

Ali İpek son yıllarda Türkiye'de Güney Kafkasya tarihi üzerine en fazla çalışma yapan tarihçilerden birisi olarak göze çarpmaktadır. Bu bağlamda tezimizde kendisinin pek çok çalışmasından yararlanılmıştır. Bunlardan ilki, *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına* adlı armağan kitabında yer alan "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni

[78] Nina Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", *The Armenian People From Ancient to Modern Times,* v. I, ed. G. Hovannisian, New York, 1997, s.117-143.

[79] Nina Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", *The Armenian People From Ancient to Modern Times,* v. I, ed. Richard G. Hovannisian, New York, 1997, s.143-186.

Münasebetleri"[80] adlı makaledir. Bu makale, Türkiye'de Duvin'e hasredilen nadir çalışmalardan birisidir. Bilhassa tezin ikinci bölümünde Arapların Ermeniye'yi fethi ve Duvin'deki faaliyetleri, bölgedeki Bizans-Arap münasebetleri gibi meseleler yazılırken bu çalışmadan yararlanılmıştır. Yine Ali İpek tarafından kaleme alınan "İlk İslami Dönemde Ermeniler"[81] adlı makale de sıkça yararlandığımız çalışmalardan birisidir. Tezin ikinci bölümünde bu makaleden sıkça faydalanılmıştır. Bu çalışma, Arapların ilk Ermeniye seferleri, Duvin'i ve Ermeniye'yi zaptı, Ermenilerin Araplara karşı isyanları, bölgedeki Bizans-Arap münasebetleri hakkında önemli bilgiler içermektedir.

Nevzat Keleş de tıpkı Ali İpek gibi bu bölge üzerine önemli çalışmalar ortaya koymuş olan tarihçilerdendir. Yazmış olduğu *Şeddâdîler (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*[82] adlı eser, tezimizde sık sık başvurduğumuz kitaplardan birisi olmuştur. Bu eser, Türkiye'de şu ana kadar Şeddâdîler tarihine dair yapılmış olan en kapsamlı ve güncel çalışma olması açısından son derece kıymetlidir. Burada Duvin tarihine dair önemli bilgiler bulmak mümkündür. Bu çalışma, özelikle tezimizin üçüncü bölümünde Şeddâdîlerin kuruluş sürecinde meydana gelen gelişmeleri anlatırken ve dördüncü bölümde Duvin Şeddâdîleri ile Ani Şeddâdîleri hakkında bilgi verirken sık sık kullanılmıştır. Nevzat Keleş'in yazdığı "Sâcoğullarından Sonra Azerbaycan ve Arrân'da

[80] Ali İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, İstanbul, 2008, s.313-322.

[81] Ali İpek, "İlk İslami Dönemde Ermeniler", *Ortaçağ Müslüman İdarelerde Ermeniler -Makaleler-*, Erzurum, 2015, s.11-19.

[82] Nevzat Keleş, *Şeddâdîler (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, İstanbul, 2016.

Yeni Bir Siyasî Aktör: Deysem b. İbrahim el-Kürdî"[83] adlı makale de tezimizde kullandığımız makalelerdendir. Bu çalışma Sâcoğullarının ortadan kalkmasından sonra yaşanan karmaşık dönemde, Azerbaycan ve Arrân bölgesinde meydana gelen gelişmeleri ele almaktadır. Üzerinde oldukça az çalışılan bu dönemde meydana gelen gelişmeleri ortaya koyması açısından son derece kıymetlidir. Tezimizin üçüncü bölümünde bölgede meydana gelen gelişmeleri anlatırken bu eserden yararlanılmıştır. Nevzat Keleş tarafından yazılan "Şeddâdîler Devrinde İlim ve Kültür Hayatına Tesir Eden Şair ve Âlimler"[84] adlı makale de tezimizin son bölümünde yer alan "İlmî Hayat" kısmında sık sık faydalandığımız bir çalışmadır. Şeddâdîler devrinde bölgede ön plana çıkan şahsiyetler, bölgedeki eğitim hayatı ve dinî kurumlar hakkında kıymetli bilgiler vermektedir. Bu konuda yapılmış ender çalışmalardan olması açısından kıymetlidir.

Aram Ter-Ghevondyan da Güney Kafkasya tarihi üzerine kıymetli çalışmalar yapan tarihçilerden birisidir. Tezimizi hazırlarken faydalandığımız pek çok önemli eser ortaya koymuştur. Yazdığı *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*[85] adlı kitap, tezimizde en çok yararlandığımız eserlerden birisidir. Tez olarak hazırlanan bu kitap, Ermenistan'da kurulan Arap emîrlikleri hakkında çok kıymetli malumat vermektedir. Özellikle Duvin Şeddâdîlerine dair verdiği bilgiler ve yaptığı tespitler hayli kıymetlidir. Bu bakımdan tezimiz için önemi haizdir. Bunlardan başka "Duin (Dvine) Sous Les

[83] Nevzat Keleş, "Sâcoğullarından Sonra Azerbaycan ve Arrân'da Yeni Bir Siyasî Aktör: Deysem b. İbrahim el-Kürdî", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.14, Nisan 2018, s.118-145.

[84] Nevzat Keleş, "Şeddâdîler Devrinde İlim ve Kültür Hayatına Tesir Eden Şair ve Âlimler", *Tarih Okulu Dergisi*, 8/XXIV, 2015, s.1-23.

[85] Aram Ter-Ghevondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, trans. Nina G. Garsoian, Lisbon, 1976.

Salarides"[86] ve "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles" adlı eserleri de Duvin'in az çalışılan dönemlerine ışık tutmaları bakımından değerlidir. Bu çalışmalar özellikle tezin üçüncü bölümünde kullanılmıştır.[87]

H. A. Manandian da Güney Kafkasya ve Ermeniler üzerine en fazla çalışma yapan tarihçilerden birisidir. Kendisi daha çok ticaret tarihi üzerine yoğunlaşmış ve bu konularda eserler ortaya koymuştur. Tezimizde de özellikle bu çalışmalarından yararlanılmıştır. Yazmış olduğu "Trade and Trade Centers in Armenia in the Roman-Parthian and the Byzantine-Sâsânîd Periods",[88] "The Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom"[89] ve "The Trade and Cities of Armenia After the Fall of Bagratid Kingdom"[90] isimli seri makaleler, tezimizde sıkça kullandığımız çalışmalardan bazılardır. Bunlar Ermenistan'ın birbirinden farklı dönemlerindeki ekonomik-ticari durumunu ortaya

---

[86] Aram Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", *Revue des Etudes Armeniens*, c. I, ed. E. Benveniste, Paris, 1964, s.233-242.

[87] Aram Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9e et 11e Siecles", *Revue des Études Arméniennes*, II, Paris, 1965, s.303-318.

[88] H. A. Manandian, "Trade and Trade Centers in Armenia in the Roman-Parthian and the Byzantine-Sâsânîd Periods", *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, trans and ed. Nina G. Garsoian, Lisbon, 1965, s.67-127.

[89] H. A. Manandian, "The Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, trans and ed. Nina G. Garsoian, Lisbon, 1965, s.129-172.

[90] H. A. Manandian, "The Trade and Cities of Armenia After the Fall of Bagratid Kingdom", *The Trade and Cities of Armeniain Relation to Ancient World Trade*, trans. Nina G. Garsoian, Lisbon, 1965, s.173-202.

koyan önemli çalışmalardır. Bu makaleler özellikle tezimizin son kısmında Ermenistan ve Duvin'in ticaretine ilişkin bilgiler verilirken kullanılmıştır.

Aram Vardanyan, Güney Kafkasya'da tespit edilen sikkeler üzerine çalışmalar yapan önde gelen araştırmacılardandır. Azerbaycan ve Ermenistan'da bulunan sikkeler üzerine pek çok çalışma ortaya koymuştur. Yazdığı "Some Peculiarities of Coinage in Dvin in the Twelfth and Thirteenth Centuries",[91] "The Coinage of the Sajids of Adharbayjan and Armenia (late IX-X AD)",[92] "On the Coinage of the Sallarids and Contemporary Military Generals in Iranian Adharbayjan in the Tenth Century AD",[93] "On the Coinage of Daysam ibn Ibrahim in Adharbayjan and Armenia in the 10th Century AD"[94] ve "The History of Iranian Adharbayjan and Armenia in the Rawwadid Period (Tenth Century AD) According to Narrative Sources and Coins"[95] adlı makaleleri tezimizde sıkça kullanılmıştır. Bu çalışmalar, Sâcoğullarının yıkılmasının

[91] A. R. Vardanian, "Some Peculiarities of Coinage in Dvin in the Twelfth and Thirteenth Centuries", *The Numismatic Chronicle*, v. 161, 2001, s.199-208.

[92] Aram R. Vardanyan, "The Coinage of the Sajids of Adharbayjan and Armenia (late IX-X AD)", *Talks on ONS Meeting*, Tübingen, 08, V. 2004, s.1-6.

[93] Aram Vardanyan, "On the Coinage of the Sallarids and Contemporary Military Generals in Iranian Adharbayjan in the Tenth Century AD", *Journal of the Oriental Numismatic Society*, ed. Mr S. Goron, no. 191, Spring 2007, s.8-18.

[94] Aram Vardanyan, "On the Coinage of Daysam ibn Ibrahim in Adharbayjan and Armenia in the 10th Century AD", *Journal of the Oriental Numismatic Society*, 197, London, 2008, s.11-19.

[95] Aram Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjan and Armenia in the Rawwadid Period (Tenth Century AD) According to Narrative Sources and Coins", *An Offrint from the Numismatic Chronicle*, 170, London, 2010, s.245-262.

ardından Güney Kafkasya'da ortaya çıkan karmaşık dönemi biraz olsun aydınlatmakta, yazılı kaynakların yetersiz kaldığı noktalarda tamamlayıcı bilgiler sağlamaktadır. Bu açıdan, bu bölge ve Duvin tarihi açısından son derece kıymetli çalışmalardır. Bu makalelerden özellikle tezin üçüncü bölümünde Sâcoğulları sonrası dönem hakkında ve tezin beşinci bölümünde Duvin'in ekonomik-ticari yaşamı hakkında malumat verirken faydalanılmıştır.

Alexander Akopyan da bölgenin ticaret ve ekonomi tarihi üzerine çalışan önde gelen araştırmacılardan biridir. Bölgenin ekonomik ve ticari yaşamını aydınlatan pek çok çalışma ortaya koymuştur. Yazmış olduğu "Dvin Emîri İskender b. Şâvur'un Darp Ettiği Şeddâdî Sikkelerine Dair",[96] "Dvin in the Eleventh and Twelfth Centuries. City History in the Light of New Numismatic Materials",[97] "Şeddâdî Emîri Aşot Bin Şavûr'a Ait Nadir Bir Sikke",[98] "Monetary Circulation in the Christian Armenian States of the Bagratid Era (750-1064)"[99] ve "A Donative Dirham of the Shirwanshah Muhammed ibn

[96] Alexander Akopyan, "Dvin Emîri İskender b. Şâvur'un Darp Ettiği Şeddâdî Sikkelerine Dair", *Bingöl Üniversitesi Bilgöl Araştırmaları Dergisi*, çev. Nevzat Keleş, c. 4, S.1, 2017, s.103-106.

[97] Alexander V. Akopyan, , "Dvin in the Eleventh and Twelfth Centuries. City History in the Light of New Numismatic Materials", *XV. International Numismatic Congress Taormina 2015 Proceedings*, v. II, ed. Maria Caccamo Caltabiano, Roma-Messina, 2017, s.1036-1039.

[98] Alexander Akopyan, "Şeddâdî Emîri Aşot Bin Şavûr'a Ait Nadir Bir Sikke", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, çev. Nevzat Keleş, 24, Van, 2013, s.87-90.

[99] Alexander Akopyan, "Monetary Circulation in the Christian Armenian States of the Bagratid Era (750-1064)", *State Hermitage*, 2016, s.1-9.

Ahmad (AH 370-81) Struck at Barda'a in AH 373 (982/3)"[100] adlı makaleleri tezimizde sıkça kullanılmıştır. Akopyan'ın sikkeler üzerinden hazırladığı bu çalışmalar, hem bölgenin hem de Duvin'in siyasi ve ekonomik tarihinin aydınlatılması noktasında önemli veriler sunmaktadır. Bu çalışmalar daha çok tezimizin son bölümündeki ekonomik hayat kısmında kullanılmıştır.

Mario D'Onofrio'nun yazdığı *Le chiese di Dvin, The Churchs of Dvin*[101] adlı kitap da tezimiz için kıymetli eserlerdendir. Bu çalışma, Duvin'deki kiliseler hakkında yazılmış olan mimariye dair bir kitaptır. İtalyanca ve İngilizce olarak yazılmış olan bu eser, Duvin'deki kilise yapılarını ele alarak, tarihlerini ve mimari özelliklerini ortaya koymaktadır. Bu çalışma bilhassa tezin son bölümünde Duvin'deki kilise yapıları işlenirken kullanılmıştır.

Tim W. Greenwood'un *The Cambridge History of the Byzantine Empire c.500-1492*[102] adlı kitapta yazmış olduğu "Armenian Neighbours (600-1045)" adlı makalesi de tezimizde sıkça yararlandığımız eserlerdendir. Makale geniş bir dönemi kapsadığı için tezimizin çeşitli bölümlerinde kullanılmış, özellikle de tezin ikinci bölümünde Arapların Ermeniye üzerine gerçekleştirdikleri ilk seferleri ve Ermeniye'deki Bizans-Arap mücadeleleri bahisleri yazılırken faydalanılmıştır.

---

[100] Alexander Akopyan-Aram Vardanyan, "A Donative Dirham of the Shirwanshah Muhammed ibn Ahmad (AH 370-81) Struck at Barda'a in AH 373 (982/3)", *The Numismatic Chronicle*, v. 169, London, 2009, s.261-267.

[101] Mario D'Onofrio, *Le chiese di Dvin, The Churchs of Dvin,* Roma, 1973.

[102] Tim W. Greenwood, "Armenian Neighbours (600-1045)", *The Cambridge History of the Byzantine Empire c.500-1492*, ed. Jonathan Shepard, Cambridge, 2009, s.333-364.

Erich Kettenhofen'in *Encyclopaedia Iranica*'da yazdığı "Dvin"[103] maddesi de sık sık başvurduğumuz çalışmalardan birisi olmuştur. Yazar bu makalesinde başlangıcından yıkılışına kadar Duvin tarihini ana hatları ile vermektedir. Çok detaylı bilgiler içermese de bir taslak çizmesi açısından verdiği bilgiler kıymeti haizdir.

M. L. Chaumont tarafından 1986'da *Encyclopaedia Iranica*'da yazılan "Armenia and Iran, ii. The pre-Islamic Period"[104] adlı madde, tezimizin birinci bölümünde en fazla kullandığımız çalışmalardan biridir. Arap fetihleri öncesinde Sâsânîlerin Ermenistan ve Duvin'de gerçekleştirdikleri faaliyetler ile Ermenistan'daki Sâsânî-Bizans mücadelelerini takip etmek açısından oldukça önemli bir çalışmadır.

A. A. Kalantarian'ın hazırladığı *Material Culture of Dvin, 4th-8th Centuries*[105] adlı eser de tezimizde sıkça kullandığımız çalışmalardan bir diğeridir. Bu eser, Duvin'in IV ila VIII. yüzyıllar arasındaki siyasi ve kültürel hayatını düzenli bir şekilde okuyucunun hizmetine sunan değerli bir çalışmadır. Bu kitaptan özellikle tezin birinci bölümde ve son bölümünde faydalanılmıştır.

Enver Konukçu'nun *Kafalı Armağanı* adlı armağan kitabında yazdığı "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin"[106] adlı makale, ülkemizde Duvin üzerine yazılmış az sayıdaki spesifik çalışmadan bir tanesidir. Konukçu bu makalesinde başlangıcından yıkılışına kadar Duvin tarihini genel hatları ile çizerek önemli bilgiler vermektedir.

---

[103] Erich Kettenhofen, "Dvin", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, c. VII, Costa Mesa, California, s.616-619.

[104] M. L. Chaumont, "Armenia and Iran, ii. The pre-Islamic Period", *Encyclopaedia Iranica*, v. II/4, 1986, s.417-438.

[105] A. A. Kalantarian, *Material Culture of Dvin, 4th-8th Centuries*, Erevan, 1970.

[106] Enver Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", *Kafalı Armağanı*, yay. kord. Saadettin Gömeç, Ankara, 2002, s.280-288.

Geniş bir dönemi kapsaması dolayısıyla bu çalışma, tezin muhtelif bölümlerinde kullanılmıştır.

Mehmet Tezcan tarafından kaleme alınan "Pers-Armenia Etrafında Gelişen Roma-Parth ve Bizans-Sâsânî Münasebetleri (MÖ I – MS VII. yy)"[107] ve "Ermeni-Sâsânî Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği (V. Yüzyıl)"[108] adlı makaleler, tezimizin birinci bölümünde en çok başvurduğumuz çalışmalardandır. Bu makaleler, Ermenilerin doğu ve batı güçleri arasındaki mücadeleler ve Sâsânîlerin Ermenistan'daki faaliyetleri hakkında bilgiler verirken kullanılmıştır.

[107] Mehmet Tezcan, "Pers-Armenia Etrafında Gelişen Roma-Parth ve Bizans-Sâsânî Münasebetleri (M.Ö. I – M.S. VII. yy)", *Klasik ve Ortaçağlar Döneminde Karadeniz ve Kafkasya*, Trabzon, 2012, s.213-272.

[108] Mehmet Tezcan, "Ermeni-Sâsânî Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği (V. Yüzyıl)", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, c. 1, ed. Metin Hülagü vd., Ankara, 2014, s.133-147.

GİRİŞ

1. Tarihî Kaynaklarda Armenia-Ermeniye Adı ve Coğrafyası

Ermenistan adı, Pers Kralı I. Darius (MÖ 521-485) devrinden kalan, eski Persçe, Elamca ve Babilce olarak üç dilde yazılan ve ilk kez 1846'da Henry Rawlinson tarafından okunan *Behistun Kitabesi*'nde "Arminiya" şeklinde bir coğrafî yer adı olarak bildirilmektedir. O idari birimde oturanlar da aynı ismi taşımaktaydılar. Bu dönemde "Armina" adını, Ahameniş İmparatorluğu'nda (549-330) bir eyalet (satraplık) adı olarak görmekteyiz. Media, Kapadokya (Cappadocia) ve Assyria sınırındaki Ermeniler, Doğu Anadolu dağlarında, Aras Nehri boyunca ve Ağrı Dağı çevresinde, Van Gölü, Urmiye Gölü ve Dicle ile Fırat'ın yukarı kollarında yerleşmişlerdi.[109] MÖ 518'de Pers Kralı I. Darius, emrinde çalışan Ermeni Dâderşiş'e Ermenistan'a giderek orada çıkan isyanı bastırmasını emretmişti. Bunun üzerine harekete geçen Dâderşiş, isyan eden halkla savaşmıştı. Bu savaş sırasında karşı tarafın ordusunun başında Tigra isimli bir Ermeni'nin bulunması, bölgedeki Ermeni varlığının eskiliğini ortaya koymaktadır.

[109] R. Schmitt, "Armenia and Iran, i. Armina, Achaemenid Province", *Encyclopaedia Iranica*, v. II, s.417; Erdal İlter, "Ermenistan Adı, Ermenilerin Menşei ve Bazı Ermeni İddiaları Üzerine", *Ermeni Araştırmaları*, c. 2, S.6, Ankara, 2002, s.24-25; Alpaslan Ceylan, "Ermenilerin Anadolu'daki Varlıkları ve Tarihi Gerçekler", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c. 5, S.10, Edirne, 2015, s.4-5, 9; Mehmet Yılmaz, "'Ermeniler Kimdir' Sorusu Hakkında Mitolojik Bir Değerlendirme", *Yeni Türkiye*, 60/I, Ankara, 2014, s.175; M. Sadi Koçaş, *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, İstanbul, 1990, s.22; Nejat Göyünç, "Türkler ve Ermeniler", *Yeni Türkiye,* 60/I, Ankara, 2014, s.32; Engin Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler (330-641)*, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2017, s.1.

Yazıtta geçen Ermeni kelimesinin bir milleti işaret etmesi, bölgede Ermeni denilen bir milletin varlığını kesinleştirmektedir.[110]

"Armenia" ve "Ermeni" adları onlara, bulundukları bölgenin dağlık ve yüksek olmasından dolayı komşuları tarafından verilmiştir.[111] "Armenia" tabirinin ortaya çıkışı konusunda kaynaklarda geçen bilgiler oldukça eskiye dayanmaktadır. Tarihçilerin bildirdiğine göre Asur çivi yazıtlarında Fırat Nehri'nin doğusunda kalan ve bugünkü Orta Anadolu'dan kuzeye doğru uzanan bölgeye "Aşağı Ülke" anlamına gelen kelimeler kullanılırken; Fırat'ın doğusunda kalan ve günümüzdeki Van Gölü havzasını içine alan dağlık bölgeye ise "Yukarı Ülke" anlamına gelen isimler kullanılmıştır. Bölgenin belirleyici kesin tabirler ile isimlendirilmesi, MÖ XIII. yüzyılda Asur Kralı I. Salmanassar'ın (1280-1261) çivi yazılı metinlerinde zikredilen "Uruatri" adı ile alakalıdır. Bu isim muhtemelen "Dağlık Ülke", "Yukarı Ülke/Yukarı El" anlamına gelen bir terimdir. *Tevrat*'ta bu isim, baştaki u sesli harfinin a harfine dönüşmesi sonucu "Ararat" hâlini almış, bu kelime ise daha sonra Latin versiyonlarında "Armenia"ya dönüşmüştür.[112] Bu adın Hz. Nuh'un torunu Hayk'ın torunlarından birisi olan Aram'a

---

[110] Cahit Külekçi, *İslam Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri (Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler Dönemi)*, İstanbul, 2012, s.54; İlter, "Ermenistan Adı, Ermenilerin Menşei ve Bazı Ermeni İddiaları Üzerine", s.24-25.

[111] Mehmet Tezcan, "Pers-Armenia Etrafında Gelişen Roma-Parth ve Bizans-Sâsânî Münasebetleri (M.Ö. I – M.S. VII. yy)", *Klasik ve Ortaçağlar Döneminde Karadeniz ve Kafkasya*, Trabzon, 2012, s.215-216; Mevlüt Koyuncu, "İslam Coğrafyacılarına Göre İrminiyye", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, c. 1, ed. Metin Hülagü vd., Ankara, 2014, s.226.

[112] Tezcan, "Pers-Armenia Etrafında Gelişen Roma-Parth ve Bizans-Sâsânî Münasebetleri", s.213-214; Fahrettin Kırzıoğlu, "Armenya/Yukaru-Eller-Tarihi'nin

nispetle verildiğini ileri sürenler de vardır.[113] Ksenophon, *Anabasis* eserinin değişik yerlerinde "Armenia" kelimesini bir coğrafî yer adı olarak kullanır. Burada Ermenistan bölgesi kastedilmektedir.[114] Ünlü coğrafyacı Strabo da bölgenin adını coğrafî bir bölge adı olarak kullanmaktadır. Strabo, *Geographika* adlı eserinde "Armenia" coğrafyasının sınırlarını tanımlamaktadır. Ona göre "Armenia"nın doğusunda Media bölgesi, batısında Kapadokya bölgesi, kuzeyinde Kolkhis ve Gürcistan bölgeleri, güneyinde ise Suriye bölgesi yer almaktadır. O ayrıca "Armenia"yı Büyük ve Küçük olarak iki kısma ayırmaktadır.[115] Tacitus'ta geçen "Armenio" kelimesi ile Ermenistan bölgesi kastedilmektedir.[116] Dio Cassius'un eserinde geçen "Armenia" kelimesi de Ermenistan

İçyüzü'/'Dede-Korkut Oğuznameleri'nin Mâhiyeti", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri (8-12 Ekim 1984 Erzurum)*, Erzurum, 1985, s.133; Külekçi, *İslam Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri*, s.68-70; Yılmaz, "Ermeniler Kimdir...", s.175; Koçaş, *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, s.22.

[113] Koyuncu, "İslam Coğrafyacılarına Göre İrminiyye", s.226.

[114] Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, çev. Tanju Gökçöl, İstanbul, T.Y., s.121, 124; Yılmaz, "Ermeniler Kimdir...", s.175; Külekçi, *İslam Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri*, s.52

[115] *The Geography of Strabo*, V/XI, trans. Horace Leonard Jones, London, 1961, s.317-319; Ceylan, "Ermenilerin Anadolu'daki Varlıkları ve Tarihi Gerçekler", s.7, 9; Yılmaz, "Ermeniler Kimdir...", s.175.

[116] Tacitus, *The Annals*, trans. A. J. Woodman, Indıanapolis, 2004, s.199vd.

bölgesini ifade etmektedir.[117] Bu bilgilerden yola çıkarak "Armenia/Ermenistan" adının coğrafî bir isim olduğunu söylemek mümkündür.[118]

Ahameniş Pers İmparatorluğu'nun Büyük İskender'in hâkimiyetine geçmesinin ardından Ermeni toprakları da Büyük İskender'in kontrolüne girmişti. İskender'in hiçbir zaman girmediği Ermenistan toprakları, kendisine bağlı bir eyalet olarak vali tarafından idare edilmiştir. İskender'in ölümünün (MÖ 323) ardından Makedon kökenli Selevkoslar Hanedanı döneminde de bu eyalet valiler tarafından idare edilmiştir. Ermenistan bölgesi, iki yüz yıldan fazla bir süre Roma İmparatorluğu'nun tayin ettiği valiler tarafından yönetilmiştir.[119] Romalıların MÖ 188'de kendilerine tabi olarak Armenia'ya kral tayin ettikleri I. Artaksias (188-159), Romalılara dayanarak, Melitene'den (Malatya) Hazar Denizi'ne kadarki bölgeleri de alarak Armenia'ya dâhil etmiştir. Bundan sonra Romalılar ve onlardan sonra gelenler tarafından bu bölge Armenia olarak adlandırılmaya başlamıştır.[120] Romalılar için Armenia, Mezopotamya'nın yukarısındaki Urartu topraklarıdır. Bunun yanında Partların[121]

---

[117] *Dio's Roman History*, VIII, trans. Earnest Cary, London, 1925, s.121; Külekçi, *İslam Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri,* s.52.

[118] Ceylan, "Ermenilerin Anadolu'daki Varlıkları ve Tarihi Gerçekler", s.9.

[119] Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara, 2007, s.1; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1976, s.87; Yılmaz, "Ermeniler Kimdir...", s.6-7.

[120] Fahrettin Kırzıoğlu, "Selçuklular'dan Önce Armenya'ya/Yukarı-Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ IV. Bin-MS. 1064)" *Türk Tarihinde Ermeniler*, İzmir, 1983, s.129.

[121] Partların, Türk kökenli olduklarına dair çeşitli görüşler vardır. Buna göre onlar, İskit/Sakaların bir kolu olup, daha sonra ana kitleden ayrılarak Ahamenîlerin Orta Asya'da sahip oldukları yerlerde yaşamışlardır, bkz. Fahrettin Kırzıoğlu, "Millî

doğusundaki satraplık için bu adı kullandıklarını görüyoruz.[122] Armenia adı, MÖ 188'de kurulan Artaksias Hanedanlığı zamanında Muş ve Ahlat (Hılat) bölgelerine verilen coğrafî bir yer adı idi. Romalılar daha sonraki dönemlerde bu adı orta ve yukarı Murat Suyu ile Kür ve Aras Nehirleri boyları için kullanmış ve zamanla bu ad Avrupalılar tarafından kullanılır olmuştur.[123]

Ermeni kaynaklarında "Hayk ve Hayastan", Roma-Bizans kroniklerinde "Armenia", İslam kaynaklarında "Ermeniyye" veya "İrminiyye" olarak geçen Ermenistan bölgesi, yazılı tarihin başlangıcından itibaren mevcuttur. Yüzyıllardır çeşitli şekillerde ifade edilen bölge, bir devletin değil coğrafyanın adıdır. İlk çağlardan beri coğrafî bölge adı olarak kullanılan bu kelime, zamanla bu bölgede oturan halkın adı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Buna karşın Ermeniler, yazılı edebiyata geçtikleri MS V. yüzyıldan beri kendilerini "Hay",[124] ülkelerini ise "Hayastan" olarak

---

Destanlarımızdan Dede-Korkut Oğuznâmeleri'nin Tarih Belgesi Bakımından Değerleri Armenya/Yukarı-Eller Tarihi'nin İçyüzü", *Belleten,* c. L, S. 198 (Aralık 1986'dan Ayrı Basım), Ankara, 1987, s.920-921; Begmurat Gerey, *Büyük Türk Part Devleti (M.Ö.247-M.S.224)*, yay. Murat İpekoğlu, Ankara, 2021; İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi,* yay. haz. Ekber N. Necef, Şamil Necefov, İstanbul, 2009, s.134-135; Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara, 2015, s.12-13.

[122] Mehmet Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, Ankara, 2018, s.15.

[123] İlter, "Ermenistan Adı, Ermenilerin Menşei ve Bazı Ermeni İddiaları Üzerine", s.24-25.

[124] MS V. yüzyıldan itibaren bilhassa Ermeni tarihçiler, Ermenilerin atası olarak Hayk'ı kabul etmektedirler. Buna karşın geç dönem Ermeni tarihçileri Hay kelimesinin Kuzey

adlandırmaktadırlar. Ermeniler hiçbir zaman Ermenistan/Armenia coğrafya adını ve yabancıların kendilerini isimlendirmek için kullandıkları Ermeni/Armen ismini kullanmamışlardı. Bu ad; Arap, Batı ve Türk dillerinde "Ermeniye", "Armenia", "Armiyani", "Ermenistan" olarak geçmektedir. Bu isimler Ermeni milletinin adı olmayıp bir coğrafî bölgeye verilen addır.[125] İslam tarihi kaynaklarına baktığımızda

---

Armenia'da yer alan Hayasa bölgesinden geldiğini ve kendilerinin bölgenin yerel halklarından olduklarını ifade etmektedirler. VIII. yüzyıldan itibaren Ermenice metinlerde geçen Hayastan kelimesi ile Hitit metinlerinde geçen Hayasa'yı birleştirmekte ve Hay adına dayanarak Hayasalıların Ermenilerin ataları olduklarını ileri sürmektedirler, bkz. Yıldız Deveci Bozkuş-Sultan Deniz Küçüker, *Armenia Ermeniler ve Armenia Bölgesinin Eskiçağ Tarihi,* Ankara, 2011, s.21-26; İlter, "Ermenistan Adı, Ermenilerin Menşei ve Bazı Ermeni İddiaları Üzerine", s.26.

[125] Mehmet Özmenli, "Armenia'da Arsaklar ve Kamsarakanlar", *Yeni Türkiye Dergisi,* S.60, 2014, s.1; M. Canard, "Arminiya", *The Encyclopaedia of Islam*, ed. H. A. R. Gibb vd., v. I, 1986, Leiden, s.634-635; Schmitt, "Armenia and Iran", s.417; İlter, "Ermenistan Adı, Ermenilerin Menşei ve Bazı Ermeni İddiaları Üzerine", s. 25; Streck, "Ermeniye", *İA*, c. IV, Eskişehir, 1997, s.322; Ceylan, "Ermenilerin Anadolu'daki Varlıkları ve Tarihi Gerçekler", s.9; Koyuncu, "İslam Coğrafyacılarına Göre İrminiyye", s.225; Artak Movsisyan, *Ermenistan Tarihi -Özet Kitap-*, çev. Marta Minasyan, Yerevan, 2017, s.6, 8; Erol Kürkçüoğlu, "Revan'dan Erivan'a Bir Şehrin Kimliği", *Yeni Türkiye,* 60/IV, Ankara, 2014, s.2640; Keleş, *Şeddâdîler*, s.50; Koçaş, *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, s.22; Nebi Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", *Tarihte Türkler ve Ermeniler,* c. 1, ed. Metin Hülagü vd., Ankara, 2014, s.208; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.15; Erol Kürkçüoğlu, "Emevîler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", *Atatürk Üniversitesi*

Ermeniler, “el-Ermen” (Ermeni) veya “Ermîniyyûn” (Ermeniler) olarak adlandırılmakta, ülkelerine ise “İrmîniye/Ermeniye” denilmektedir. Ermeniye ismi, Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerden daha geniş bir bölgeyi kapsayan coğrafî bir addır. İslâm kaynaklarında bu ad, Güney Kafkasya bölgesinin tamamı ile Doğu Anadolu bölgesini kapsayacak şekilde kullanılmaktadır.[126] Bu yüzden Ortaçağ coğrafyacıları tarafından Ermeniye veya İrminiye adıyla genel olarak Güney Kafkasya ifade edilmektedir.[127] Araplar; Ermeniler, Romalılar ve Bizanslıların aksine, Ermeniye ismini Kür Nehri ile Hazar Denizi arasındaki bütün bölgeye, başka bir deyişle Gürcistan (İberya, Cürzan, Cürcan), Arrân (Albanya) ve Derbend (Bâbü’l-Ebvâb)’e kadar uzanan Kafkasya’nın dağlık kesimine vermektedirler.[128] Ermeniler coğrafî olarak Müslümanlara en yakın olan Kafkas milletiydiler. Uzak bir bölgede bulunmalarına karşın Müslümanlara ilk tabi olan millet Ermenilerdi. Müslümanlar belki de bu yüzden onlardan sonra karşılaştıkları bütün Güney Kafkas halklarının yaşadıkları coğrafyayı genel olarak “Ermeniye” şeklinde adlandırmışlardır.[129] Müslüman coğrafyacılar Ermenilerin yaşadıkları bu bölgeyi Ermeniye olarak adlandırırken, Ermeni

---

Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 50, 2013, s.116d; Göyünç, “Türkler ve Ermeniler”, s.32; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu’da Ermeniler,* s.1.

[126] Gümüş, “İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler”, s.208.

[127] Mehmet Çoğ, “İslam İdaresinde Ermeniler”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler,* c. 2, ed. Metin Hülagü vd., Ankara, 2014, s.26.

[128] Streck, “Ermeniye”, s.322-323; İlter, “Ermenistan Adı, Ermenilerin Menşei ve Bazı Ermeni İddiaları Üzerine”, s.26; Kemal Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası (1018-1243)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstirüsü Tarih Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2013, s.48-49.

[129] Gümüş, “İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler”, s.209.

coğrafyacıların etkisinde kalmış olabilirler.[130] Ermeniye adı aynı zamanda Müslüman-Arap fütuhatının Doğu Anadolu'da yayılmasından sonra kurulan ve doğrudan doğruya hilafet merkezine bağlı olan emâretin adıdır.[131] Araplar, Ermeniye'ye hâkim olduktan sonra, idari yapılanmada çok tecrübeli olmadıkları için bölgenin eski hâkimleri Sâsânîler ile Bizanslılardan kalma idari yapıya dokunmamışlardır. Bu tasnifi devam ettirmiş ve idari yapılanmada bunu kullanmışlardır. Ermeniye bölgesi Hz. Osman (644-656) ve Ali (656-661) dönemlerinde Azerbaycan valiliği tarafından idare edilmeye başlanmıştı. Arapların, Ermenilerle Bizanslılardan almış olduğu ve Bizanslılar tarafından Arap fetihlerine kadar bölgede uyguladıkları Arminiya I-IV tarzındaki sınıflandırma, kendilerinden öncekilerin yaptığı sınıflandırmadan oldukça farklıydı. Bu nedenle bölgenin fethinden sonra yeniden bir tasnif yapıldığı düşünülmektedir. Arapların yapmış olduğu bu birbirinden farklı taksimatlara rağmen Arap taksimatı esas itibariyle şu şekildedir: Ermeniye I (merkez Berdea (Berde, Berzea), Arran ve Kür ile Hazar Denizi arasındaki memleket, Ermeniye II (Gürcistan/Curzan), Ermeniye III (Duvin, Vaspurakan, Bagrevand, Nahçıvan bölgeleri ile beraber, merkezi yahut asıl Ermeniye'yi ihtiva eden kısım), Ermeniye IV (Simsat, Kalikala, Ahlat, Erçiş ve güneybatı kesimi). İlk başlarda Azerbaycan, Arrân, Ermenistan ve Gürcistan'ın bir kısmı, dördüncü vilayet içerisinde yer alırlarken, sonraki süreçte eyaletlerin sayısının 9'dan 5'e indirilmesiyle Azerbaycan, Ermenistan ve Arrân üçüncü eyaleti meydana getiren el-Cezîre'nin (Yukarı Mezopotamya) sınırları içerisine dâhil edilmişlerdir.[132]

[130] Koyuncu, "İslam Coğrafyacılarına Göre İrminiyye", s.225.

[131] İsmet Parmaksızoğlu, "Ermeniye", *Türk Ansiklopedisi*, c. XV, Ankara, 1968, s.328.

[132] Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", s.94; Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.26-27; Streck, "Ermeniye", s.317, 322-323; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.33-34; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.209.

Emevîler (661-750) döneminde Hişâm b. Abdülmelik'in (724-743) reformlarına kadar el-Cezîre valiliği ile burası birleşik olarak kalmıştır. Hişâm'ın başa geçmesinden sonra ise Güney Kafkasya'nın büyük bir kısmının kontrol altına alınmasına paralel olarak, burası Ermenistan, Arrân, Azerbaycan, Berdea, Gürcistan ve Şîrvân'ın da içerisinde yer aldığı Güney Kafkasya'nın neredeyse tamamını kapsayan Ermeniye Valiliği olarak ayrı bir yönetime tahsis edilmiştir. Yani Ermeniye, Emevîler döneminde el-Cezîre'ye bağlı bir âmillikken, sonradan bu eyaletten ayrılarak doğrudan hilafet merkezine bağlanan vilayete ve bu bölgeye verilmiş bir addır.[133] Ermeniye olarak adlandırılan Doğu Anadolu ve Güney Kafkaslar; batıda Bizans, doğu ve güneydoğuda Abbâsî Halifeliği arasında bir tampon vazifesi görmekteydi. İki büyük rakibin üstünlük mücadelesine sahne olan bu bölgede yer alan küçük Hristiyan devletleri, bütün Ortaçağ boyunca güçlü komşularının hâkimiyeti altında olmuşlardır. Merkezî bir iktidara sahip olmayan Ermeniye, birbiri üzerinde otorite kurmaya çalışan çeşitli hanedanlar arasında farklı farklı prensliklere bölünmüştü.[134]

Eski çağlarda Ermeniler yaşadıkları toprakları Büyük ve Küçük Ermenistan olarak iki kısma ayırıyorlardı. İslam coğrafyacıları da genel olarak Ermeniye'yi Büyük ve Küçük olarak iki kısma ayrılmaktadırlar. Büyük ve Küçük Ermenistan'ın kapsamı çeşitli tarihçi ve coğrafyacılar tarafından farklı farklı ifade edilse de Araplar Büyük Ermeniye ile bilhassa merkezi Ahlat (Hilat) olan bölgeyi kastederken, Küçük Ermeniye

[133] Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.26-27; Streck, "Ermeniye", s.317; Osman Gürbüz, "Boğa el-Kebîr'in Ermeniye Seferi", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.22, Erzurum, 2003, s.233; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.33-34.

[134] Nevzat Keleş, "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasî Durumu", *Alp Arslan ve Malazgirt*, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul, 2014, s.35.

tabiri ile Tiflis (Gürcistan) bölgesini kastetmektedir.[135] Gürcistan, Azerbaycan ve Arrân'ı ayrı birer ülke olarak ifade eden bazı İslam coğrafyacıları ise Ermeniye'yi dört kısma ayırmışlardır. Müslümanlar bu taksimi Bizans'tan almış olabilirler. İslam coğrafyacıları bu ad ile etnik anlamda bir Ermeniye değil, İslam emîrliğine tabi bölgeleri kastetmişlerdir.[136] Bu bölge Batı dillerinde Armenia olarak adlandırılmış, Türkler tarafından ise Meşrutiyet'ten sonra ilk kez Ahmet Cevdet Paşa tarafından Fransızcadan tercüme edilerek kullanılmıştır.[137] Yani bu terim, bir ırkı ve milleti değil, çeşitli ırklara, boylara ve kültürlere mensup insan topluluğunun yaşadığı bölgeyi ifade etmekte ve "Yukarı Ülke/Yüksek Memleket" anlamına gelmektedir. Bu nedenle bu bölgede yaşayanlar bu adla anılmaktadırlar. Öyle ki bugün Ermeni olarak bilinen ve kendilerine Hay adı veren topluluk, bu bölgeye gelmeden önce bile burasının Ermeni ismiyle bilindiği ve bunun Sümerlere kadar gittiği, Doğu Anadolu bölgesine eş anlamda kullanıldığı ifade edilmektedir.[138]

Ermeni ve Ermenistan kelimelerinin tarihi kökeni oldukça eskiye dayanmaktadır. Ermeni ya da Ermenistan kelimeleri, haritalarda Ermenistan olarak adlandırılan bölgede yaşayan halkı ifade etse de bölgenin Ermeni kültürü ya da tarihsel anlamda bölgeyle Ermeni halkının ilgisinin olmadığının altı pek çok araştırmacı tarafından çizilmektedir. Son bilimsel çalışmalarda çoğunlukla Ermenilerin Balkan coğrafyasından göçmüş bir topluluk olduğu görüşü ağır basmaktadır. Bu çalışmalar

[135] Streck, "Ermeniye", s.322-323; Mevlüt Koyuncu, "Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiyye İle Olan Münasebetleri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler,* c. 2, ed. Metin Hülagü vd., Ankara, 2014, s.10.

[136] Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.208-209.

[137] Koçaş, *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri,* s.22.

[138] Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler,* s.8.

onların Anadolu kökenli bir kavim olmadıkları bilimsel bilimsel bir bakış açısıyla ortaya koymaktadırlar. Genel kabul, onların Anadolu'ya Friglerle birlikte sonradan geldikleri ve daha sonra Anadolu'nun doğusuna yerleştikleri şeklindedir.[139] Onların bu bölgeye yaklaşık M.Ö. 7. yüzyılda göç etmiş oldukları görülmektedir.[140] Kaldı ki Ermeniler tarafından kabul gören Hz. Nuh'tan geldikleri ve atalarının Hayk'a dayandığı şeklindeki görüş, onların bölgenin yerli ahalisi olmadıkları ve bölgeye sonradan göç ettikleri şeklindeki tezden daha zayıf temellere dayanmaktadır.[141]

2. Duvin Adı, Yeri, Kökeni ve Anlamı

Duvin şehri, Ağrı (Ararat) Dağı yakınında, Aras Nehri ötesinde, (Erivan gibi) çok sayıda modern şehri içerisine alan büyük bir ovanın başlangıcında, bir tepenin üzerinde yer almaktadır. Duvin, kervanların tam da Ağrı dağları boyunca dar yolları geride bıraktıkları, Aras Nehri'ni geçtikleri ve Ermeni Ovası'na girdikleri çok iyi bir konuma sahipti.[142] Duvin'in yerleşik olduğu zengin ve verimli Ararat bölgesine antik zamanlardan beri yerleşilmişti.[143] Aras Nehri'nin kuzeyinde, Garni (Azat) Nehri'nin sol havzasında bulunan Duvin'in yer aldığı Aras'ın bu havzası ile Ağrı Dağı ve Iğdır

[139] Külekçi, *İslam Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri*, s. 39; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.2-3.

[140] Schmitt, "Armenia and Iran", s. 417.

[141] Bozkuş - Küçüker, *Armenia*, s.30.

[142] Khatchatur Mousheghian, Anahit Mousheghian, Cecile Bresc, Georges Depeyrot, François Gurnet, *History and Coin Finds in Armenia, Coins from Duin, Capital of Armenia (4-13th c.) Inventory of Byzantine and Sasanian Coins in Armenia (6-7th c.)*, Moneta-Wetteren, 2000, s.7.

[143] V. Minorsky, "Le Nom De Dvin En Armenie", *Iranica. Twenty Articles*, Tehran, 1964, s.7.

Ovası'ndan Sünik sınırına kadar olan bölgeye Ararat adı verilmekteydi.[144] Ararat bölgesi Büyük Ermenistan'ın merkezi, başlıca dayanağı, politik, dinî, kültürel merkezi ve krallarının mülkiyetiydi. Neredeyse Ermenilerin bütün eski başkentleri (Armavir, Ervandaşat, Artaşat (Artaksata), Duvin, Ani, Yerevan vb.) burada bulunmaktadır.[145] Ermenistan'ın tarihi ve kültürel bakımdan gelişimi açısından Ararat eyaleti oldukça önemli bir yere sahiptir. Ararat eyaleti, Kars'ın da içerisinde bulunduğu Vanand'ı, Şirak'ı (Şüregel, Ani ve çevresi), Aşots'u (Gümrü), Arakadzodin'i (Ani'nin doğusu ve Alagöz Dağları), Kotayk'ı (Duvin ve çevresi) ve Arşarunik'i (Digor ve Kağızmanderesi) içerisine almaktadır.[146]

Bir zamanların ticaret, el sanatları ve kültür merkezi olan Duvin, IV. yüzyıldan IX. yüzyıla kadar Ermenistan'ın mamur Erken Ortaçağ başkentiydi.[147] Duvin günümüzde Erivan'ın güneyinde, 40 derece kuzey enleminin altında ve Artaşat

---

[144] Keleş, *Şeddâdîler,* s.51-52; Enver Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", *Kafalı Armağanı*, yay. kord. Saadettin Gömeç, Ankara, 2002, s.280-281.

[145] Armen Petrosyan, "The Problem of Identification of the Proto-Armenians: A Critical Review", *Journal of the Society for Armenian Studies*, v. 16, 2007, s.27; Keleş, *Şeddâdîler,* s.52.

[146] Güner Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler,* c. 1, ed. Metin Hülagü vd., Ankara, 2014, s.205.

[147] Nina G. Garsoian, "Dwin", *Dictionary of the Middle Ages,* v. 4, ed. Joseph R. Strayer, New York, 1984, s.323; Mario D'Onofrio, *Le chiese di Dvin, The Churchs of Dvin*, Roma, 1973, s.67; A. Khudaverdyan, "Decapitation in the Dvina (Armenia): An Analysis of the Skulls of Middle Ages", *Journal of Paleopathology,* 25/1-3, 2015, s.26-27

harabelerinin biraz kuzeyinde yer alan önemsiz bir köydür.[148] Ermenistan'ın bugünkü başkenti Erivan'ın yaklaşık 35 km güneyinde ve Garni Nehri'nin sol kıyısındaki Artaşat'ın kuzeyinde yer alan Duvin şehri, ekonomik, kültürel ve dinî olarak Ermenistan'ın en büyük ve önemli şehirlerinden birisi hâline geldikten sonra, karmaşık tarihsel, politik, sosyal ve kültürel olayların odağı olmuştu.[149] Eski ülkelerde şehirler nadiren boş yerlerde ortaya çıkmaktaydı. Genellikle bir köy, bir kale veya tapınak, daha büyük bir merkezin başlangıç noktasını oluştururdu. Bu yüzden III. Khosrov Kotak'ın (Küçük, 330-339), gelecekteki şehrinin başlangıcını, daha sonra adı Duvin'e dönüşen bu yerde kurmuş olması muhtemeldir.[150] Siyasi ve ticari bir bölge olan Duvin şehri, vadinin kilidi ve son sürgüsü olduğu için ayrıca askerî bir yerdi de. Duvin'i işgal etmek,

[148] M. Streck, "Dvin", *İA*, c. 3, İstanbul, 1977, s.682-683.

[149] Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.280; Kettenhofen, "Dvin", s.616; Khudaverdyan, "Decapitation in the Dvina (Armenia): An Analysis of the Skulls of Middle Ages", s.26-27; D'Onofrio, *Le chiese di Dvin,* s.67; Anatit Yu. Khudaverdyan-Frina S. Babayan, "The Human Skeleton from Dvin, Armenia: Detailed Anthropological and Paleopathological Analysis", *Bulletin of International Association for Paleodontology*, v. 12/1, 2018, s.2; Astghık Babajanyan, "On the Question of Medieval Urban System in Ararat Plain", *Metsamor Readings,* I, Yerevan, 2017, s.328; A. A. Kalantarian, *Material Culture of Dvin, 4th-8th Centuries,* Erevan, 1970, s.60; O. Kh. Khalpakhchian, *Architectural Ensembles of Armenia, 8 c. B.C-19 A.D,* Moskow, 1980, s.79; Aghavni Zhamkochyan vd., "An Essay About the Theatre of Medieval Armenia (Based on Archaelogical and Antropological Materials of the City of Dvin", *Fundamental Armenology,* 2/10, 2019, s.33.

[150] Minorsky, "Le Nom De Dvin En Armenie", s.7.

Güney Kafkasya'ya doğru giden yolların hâkimi olmak demek idi.[151] Bu açıdan stratejik bir öneme sahipti.

Duvin tarihi kaynaklarda çok farklı adlarla anılmaktadır. Eski Ermeni kaynaklarında şehrin adı "Dovin", "Duvin", "Duin" olarak geçmektedir. Ancak daha sonraki yazarlar şehrin ismini "Dvin" olarak yazmaktadırlar.[152] Günümüzde batıda özellikle bilimsel literatürde bu kullanım daha yaygındır. Duvin'e farklı milletlerin kaynaklarında bunlardan çeşitli adlar da verilmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır: Bizanslı Procopius ve Menander, burayı Grekçe "Doubios" ve "Dubios" olarak yazmaktadırlar.[153] İsmin Yunan metinlerinde var olan diğer formları "Tibi" (Konstantin Porphyrogenitus), "Tibios", "Tivion" (Skylitzes) veya "Tibe"dir.[154] Latince'de bu yer adı, "Dubios";[155] Aramice/Süryanice'de "'dbyn", "dwyn", "d'wym" ve "dwbyn" şeklindedir.[156] Arapça'da ise "Dabīl/Debil", "Dübeyl (دبيل)", ara sıra da "Davīn/Duvīn",

---

[151] Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.7.

[152] *Ghewond's History*, s.3 vd.; Aristakes, *Ermeni Bir Rahibin Gözünden Selçuklular ve Anadolu'nun Fethi*, s.60 vd.; Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques,* s.465 vd.; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.46 vd.

[153] Procopius, *History of the Wars*, trans. H. B. Dewig, I, London, 1914, s.479; *The History of Menander the Guardsman,* trans. R. C. Blockley, Liverpool, 1985, s.215 vd.

[154] Konstantin Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.7, 119; Ekmekçi, *Konstantine Porphyrogenitus,* s.68; Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History,* s.409; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s.107.

[155] *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica*, M. Pinder, G. Parthey, Berolini, 1860, s.75.

[156] *The Chronicle of Zuqnin, Parts III and IV A.D. 488-775*, trans. Amir Harrak, Toronto, 1999, s.143d.

"Düveyn (دوين)" olarak geçmektedir.[157] Bu yer adı çeşitli telif eserlerde bunlara ek olarak, "Tovin", "Douin", "Dewnoi", "Tivin", "Devin", "Düven" gibi şekillerde de karşımıza çıkmaktadır.[158] Okunuşu koyulan harekeye göre değişen bu yer adı, Azerbaycanlı tarihçiler tarafından genellikle "Düveyn" olarak yazılmaktadır. Azerbaycanlı tarihçi Nəsirov'a göre şehre verilen bu farklı isimlerin sebebi, kaynaklarda burasıyla ilgili verilen bilgilerin birbirinden farklı olmasıdır.[159] Yâkût,[160] Ebu'l-Fidâ[161]

---

[157] İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.262, 266; *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, 2017, s.317-318; Seyfettin Çetin, *Yâkût el-Hamevî'nin Mû'cemü'l-Büldân'ında Kürtler*, İstanbul, 2014, s.58-60; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s.179; *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, nşr. V. Minorsky, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, İstanbul, 2008, s.102.

[158] Minorsky, "Le Nom De Dvin En Armenie", s.9; Erich Kettenhofen, "Dvin", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, c. VII, Costa Mesa, California, s.616-617; Garsoian, "Dwin", s.323; M. Canard, "Dwin", *The Encyclopaedia of Islam*, ed. B. Lewis vd., c. II, 1965, Leiden, s.678; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.280-281; Streck, "Dvin", s.682-683; Fahrettin Kırzıoğlu, "Dede-Korkut Oğuznâmelerine Göre: Kars'ın Anı (Arpaçayı Boyu) ve Kağızman Kesimindeki Kamsarakan-Kalbaş Hanedanı", *VII. Türk Tarih Kongresi (1970) Bildiriler*, c. I, Ankara, 1972, s.204-205d; Keleş, *Şeddâdîler*, s.51; Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi Taş Çağları'ndan Osmanlı İmparatorluğu'na Değin*, c. I, İstanbul, 1953, s.180d-181d; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.116-117; Fayiz Necib İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye fi Ermeniye ibbane'l-fethi'l-İslamî*, İskenderiye, 1988, s.17.

[159] Elnur Nəsirov, *Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər -Fəqihlər, Müfəssirlər, Mühəddislər, Mütəkəllimlər, Ravilər, Qarilə*, Bakı, 2011, s.41-42; Elnur Nesirov, "Ortaçağ'da Düveyn ve Düveynli İlim Adamları", *Tarih ve Kültür Ekseninde Orta Aras*

ve İbn Havkal,[162] "Dabil" ve "Davin/Duvin"in aynı şehir olduğunu bilmiyormuş gibi burayı iki ayrı şekilde ifade etmektedirler. Yâkût, Ebu'l-Fidâ ve İbn Havkal'ın, bu iki adın bir veya aynı şehri işaret ettiğini fark etmediği anlaşılmaktadır. "Dabil" ve "Davin"in iki farklı şehir olduğunu ve arasındaki benzerliğin özellikle aldatıcı olduğunu ifade eden bir görüş de vardır. Buna göre, Arapça'da "Dabil" ve Ermenice'de "Dvin" olarak bilinen Ermenistan'daki Sâsânî ve Arapların eyalet başkenti, Arrân'daki Kürt şehri "Duvin"den ayrılmalıdır. Yâkût iki ismi, *Mu'cemü'l-Büldân* adlı eserinde açık bir şekilde ayrı olarak yazmaktadır.[163] Ancak bu ayrım Arap yazınının tamamı tarafından devam ettirilmemiştir. İbn Havkal,[164] "Duvin" ifadesini Berdea'nın (Arrân'da) ardından, "Dabil"i ise el-Neşeva (Nahçıvan) şehri ile birlikte yazmasına rağmen, ikisinin farklı şehirler olduğuna dair hiçbir açık işaret vermeksizin, "Dabil" adının yanı sıra Arapça "Duvin" adını da kullanmaktadır. Alison Vacca, Ermeni kaynaklarına göre, Ermeni yer isimleri Farsça'dan bir miras olabilir demektedir. Ona göre, bu yüzden Arapça kaynaklarda bu kelimenin yer alması hakkında yorum yapmanın bir yararı yoktur. Bu, Güney Kafkasya ve Pers dünyası arasındaki münasebetin devam ettiğini, yerel formların

---

Havzası 17-19 Kasım 2016 Nahçıvan, yay. haz. Duygu Türker Çelik, Ankara, 2018, s.755.

[160] Seyfettin Çetin, *Yâkût el-Hamevî'nin Mû'cemü'l-Büldân'ında Kürtler*, İstanbul, 2014, s.58-60.

[161] *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, 2017, s.317-318.

[162] İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.262, 266.

[163] Seyfettin Çetin, *Yâkût el-Hamevî'nin Mû'cemü'l-Büldân'ında Kürtler*, İstanbul, 2014, s.58-60.

[164] İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.262, 266.

İslam literatürü yanında (veya yerine) Klasik Arapça'ya da giriyor olduğunu göstermektedir.[165]

Azerbaycanlı Elnur Nəsirov, Arapça kaynaklarda "Debil" şeklinde geçen bu adın, birçok Ortaçağ müellifinin ismi "Düveyn" olarak okunacak şekilde harekelendirmesi sebebiyle "Düveyn" biçiminde okunması gerektiği görüşündedir. Ona göre bunu gerektiren bir diğer sebep de Ortaçağ'da Hindistan ve Suriye'de "Debil" adlı yerlerin bulunmasıdır.[166]

Minorsky, geleneksel "Dabil" şeklindeki n/l değişiminin doğal ve sık yaşanan bir olay olduğunu ve Arapça'da pek çok örneğinin bulunduğunu söylemektedir. Örneğin, Ardahan şehri Belâzürî'nin yazmalarında "Ertehan" ve "Artahal" olarak adlandırılmaktadır. Malazgirt şehri ise Araplar tarafından bazen "Manazcerd", bazen de "Malazcerd" olarak ifade edilmektedir. Huzistan'daki Arduvan, Yâkût'ta "Arduval" şeklinde geçmektedir. "Dabil" adındaki "b" de Busfurracan kelimesi örneği ile karşılaştırılabilir. Belâzürî ve Taberî tarafından verilen Busfurracan adı Vaspurakan bölgesini ifade etmektedir. Minorsky "B" harfinin Arapça çift dudaksı w'dan ayrı olarak, dişşil dudaksıl v ile bağlantılı olduğunu söylemektedir. Buna karşın Araplar, Ermenice "V"nin transkripsiyonu konusunda tutarlı değillerdir. "Dabil"in ünlüler arası "B"sinin durumunun özel bir vasfı olduğu bir gerçektir. Arapça'da "Dabil", "kumların ortasında kumsuz yer" manasına gelmektedir ve Araplar bu popüler etimolojiden etkilenmiş olabilirler. Minorsky; "Dabil" ile "Dawin"in nasıl seslendirileceği

[165] Alison Vacca, "Nisbas of North: Muslims from Armenia, Cucasian Albania, and Azerbajan in Arabic in Biographical Dictionaries (4th-7th centuries AH)", *Arabica*, 62, Leiden, 2015, s.535.

[166] Nəsirov, *Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər*, s.41-42; Vacca, "Nisbas of North", s.525.

konusunun öneminin abartılmaması gerektiğini, çünkü yabancı kelimelerin başındaki ünsüz gruplarını çözmek için *fetha*nın tek çare olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, Taberî'de de muhtemelen daha eski olan "Dubil" seslendirmesinin bulunması, "Duvin" kelimesinin Hazar'ın güneydoğu steplerinden batıya gelişi ve kelimenin farklı kökenden gruplardaki dönüşümleridir.[167]

Doğu bilimciler bu adın anlamını kesin olarak bulamamışlardır.[168] Bu konuda çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Fakat günümüz arkeoloji ve dilbilimin seviyesi, mevcut verileri karşılaştırmalı bir şekilde analiz ederek Duvin yer adının yaşını belirlememizi mümkün kılmaktadır. Duvin adını inceleyen G. Kocharian, Proto-Hint-Avrupa kökünden çıkan (Yunanca öbek, kum yığını manasındaki *d[h]eun*); Kelt ve Alman lehçelerinde (Galler ve Galya dilinde "tepecik, höyük" manasındaki "dūn"; eski İrlanda dilinde "kale" anlamındaki "dūn"; aşağı Breton'daki "tepe" anlamındaki "tun"; eski İngilizce'de "yükselti, dağ" manasındaki "dūn") kelimelerin anlamlarını bir araya getirmiş ve onları "tepedeki bir yerleşim yeri" şeklinde formüle ederek, "bir tepedeki yerleşim (kale) yeri" manasını elde etmiştir.[169] Minorsky ilk olarak Duvin adının kökenlerine inerek, ortaya çıkışını araştırmaktadır. Ona göre, Duvin kasabasının yeri, ismini taşıyan köy grupları içerisinde aranırsa, Garni Nehri'nin aktığı ovanın yakınlarına yerleştirilebilir.[170] Duvin (ya da Devin) yerinin bahsi ilk olarak P'awstos

[167] Minorsky, "Le Nom De Dvin En Armenie", s.10-11.

[168] Kırzıoğlu, "Kars'ın Anı (Arpaçayı Boyu) ve Kağızman Kesimindeki Kamsarakan-Kalbaş Hanedanı", s.204-205d.

[169] G. G. Kocharian, "Archaelogical Survey of Dvin of of the Classical and and Early Medieval Periods", *Fundamental Armenology*, trans. S. E. Chraghyan, S. II, 2015, s.206.

[170] Minorsky, "Le Nom De Dvin En Armenie", s.1.

Buzand'da (V. yüzyıl) bulunmaktadır. P'awstos'a göre Duvin, Farsça bir isim olup "tepe" anlamına gelmektedir.[171] Movses Khorenats'i "bir tepe üzerinde yapıldığı için" buraya İran diliyle "bir küçük dağ, bir tepe manasına gelen "Tovin" denildiğini ifade etmektedir.[172] Stephanos Asogik de bu kelimenin "tepe" manasına geldiğini ifade etmektedir.[173] Movses Khorenats'i'nin eserine göre Khosrov, Garni yanında bir orman diktirmiş ve sarayını ormanın en yüksek yerine taşımıştı. O, bu durumu şu sözlerle ifade etmektedir: "*O, orada saray inşa ettirdi… ki orası Farsça tepe olarak (Blur) tercüme edilen Duvin denilen bir yerdi.*"[174] Movses Khorenats'i'nin, Duvin'in "tepe" manasına gelen Farsça bir kelime olduğu şeklindeki ifadesi, Farsça yer isimlerinde Duvin'in "tepe" anlamıyla kullanıldığına dikkat çeken V. Minorsky'e kadar şüpheli kalmıştı.[175] Minorsky, Hübschman'ın, Movses Khorenats'i'nin bu açıklamalarını hatalı şekilde ifade ettiğini ileri sürmektedir. Buna gerekçe olarak da Movses'in doğrudan P'awstos'tan etkilenmesini ve X. yüzyıl tarihçisi olan ve Duvin'in bulunduğu yer için "Blur" kelimesini kullanan Thomas Ardzıruni'nin şahitliğini göstermektedir. Hübschman, Duvin'in etimolojisini müphem olarak ifade etmiş ve Farsça Duvin kelimesinin anlamına ilişkin Movses Khorenats'i'nin iddialarını yorumsuz

[171] *P'awstos Buzandac'i's History of the Armenians*, s.19; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.281.

[172] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.180d-181d; Nəsirov, *Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər*, s.43; Nesirov, "Ortaçağ'da Düveyn ve Düveynli İlim Adamları", s.755-756.

[173] *The Universal History of Step'anos Taronec'i,* s.137-138; Keleş, *Şeddâdîler,* s.51; Canard, "Dwin", s.678.

[174] Moses Khorenats'i, *History of Armenians,* s.261.

[175] M. L. Chaumont, "Armenia and Iran, ii. The pre-Islamic Period", *Encyclopaedia Iranica*, v. II/4, 1986, s.427; J. R. Russell, "Armeno-Iranica", *Acta Iranica 25,* v. X, Leiden, 1985, s.455.

bırakmıştır.[176] Kettenhofen de Movses Khorenats'i'nin şehrin isminin Farsça "tepe" manasına geldiği şeklindeki iddiasının, onun P'awstos'u yanlış okumasından kaynaklandığını ifade etmektedir. Ona göre aslında varsayılan "Duvīn" mantıklı bir İran etimolojisine dayandırılamaz ve *Şehristânhâ-yi Errân*'da Duvin için kullanılan "'dbyl" okunuşu artık kabul edilemez.[177] M. Streck ise etimolojik açıdan şehrin adının izahının yapılamadığını ve sık sık telaffuz edilen "Dovin" ve "Tovin" şeklindeki ifadenin yanlış olduğunu söylemektedir.[178]

Duvin'in sıra dışı adı Arşaklar tarafından, Hazar'ın güneydoğu köşesinde, günümüzdeki Türkmen steplerinde bulunan asıl yurtlarından alınmış olabilir.[179] "Dvin" kelimesi ile oldukça benzeyen "tepe, dağ" manasındaki Duvin kelimesi, hâlen Hazar Denizi'nin güneydoğusunda bulunan Esterâbâd (Gürgan) şehrinin toponomisinde ve Elbruz sıradağlarının kuzeye doğru genişleyen steplerinin hudutlarında korunmaktadır. Dolayısıyla "tepe, höyük" anlamındaki Duvin kelimesinin İran'daki diğer bölgelerde bilinmemesine karşın, açık bir şekilde sınırlandırılmış küçük bir toponomide var olduğu çok iyi belirlenmiştir. Bunun tek istisnası Ustuva'nın (=Habûşân, gümüzdeki Kûçân) çevresindeki Horâsân'da bilinen "Davin" Köyü'dür. Ustuva yakınında bu Duvin adının varlığı, bu ismin daha sonra yayılmaya başladığı hipotezini doğruladığı görülmektedir.[180] Duvin'le benzer isimli başka yerler de mevcuttur. Bunlar Arrânda'ki "Duveyn" yani "İki Duvin", Kuzey Irak'ta Erbil sınırları içerisinde bulunan "Nahiye-i

[176] Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.295; Minorsky, "Le Nom De Dvin En Armenie", s.2.

[177] Kettenhofen, "Dvin", s.616-617

[178] M. Streck, "Dvin", s.682-683.

[179] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.116-117.

[180] Minorsky, "Le Nom De Dvin En Armenie", s.4.

Divin", Esterâbâd'da "Gire-Duvin", "Lala-Duvin", "Sultan Duvin", "Kâfir Duvin", "Seng-Duvin"dir. M. Herzfeld'in kazı çalışmalarını yürüttüğü Paikulu civarında "Âb-Duvin" adlı bir yer de mevcuttur. Aras'ın kuzeyinde, Garni Nehri'nin doğusunda yer alan Duvin, yerlilerce "Düğün" olarak ifade edilmektedir.[181] Duvin kelimesinin Hyrkania'ya (Cürcan/Gürgan) kadar inen antik zamanlardaki Aryan olmayan insanlar tarafından İranlılara bırakılmış olması muhtemeldir. Duvin, İran öncesi döneme kadar geri izlenebilir. Eğer gerçekten bu nadir kelimenin ana yurdu Esterâbâd civarı ise, IV. yüzyılda Aras kıyılarının 1000 kilometre batısında bunu bulmak çok beklenmedik bir şeydir ve VII. yüzyılda Movses Khorenats'i'nin onun anlamını tam olarak bilmemesi özellikle ilginçtir. Bu gerçeklerin tek manalı açıklaması, kelimenin Esterâbâd'a yakın bölgede kalan Arşaklar tarafından Ermenistan'a sokulmasıdır. Muhtemelen bu ad, İran öncesi kökenlidir ve Arşaklar tarafından, asıl yerleşik oldukları yer olan bugünkü Türkmen steplerinden getirilmiştir. Duvin kelimesinin kökeni her ne olursa olsun, kelime onu nakledenlerin izini taşır. Bu yüzden Movses Khorenats'i, kelimeyi "Farsça sözcük" olarak adlandırmakta ve ona Esterâbâd'ın toponomisinden kaynaklı bir anlam atfetmektedir.[182]

Bu konuda farklı görüşler de vardır. Fahrettin Kırzıoğlu, *Dede Korkut*'ta "*Salur Kazan'ın Evinin Yağmalandığının Destanı*" adlı bölümde, Salur Kazan'ın "kâfirlerle" yapılan savaştan sonra ordusunu, çoluğunu çocuğunu ve hazinesini alarak döndüğü başkenti "Altın Taht"ın, Duvin şehri olduğunu ifade etmektedir. Kırzıoğlu, bu yerin aslını eski Türkçe'de aramak gerektiğini söylemektedir. Kırzıoğlu'na göre, bu adın doğrusu "merkez, payitaht" manasına gelen "Dib-in"dir. Ona göre eski Türkçe'de merkez şehirlere "Dib" adı verilmekteydi. Kırzıoğlu bu konuda şunları söylemektedir:

[181] Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.281.

[182] Minorsky, "Le Nom De Dvin En Armenie", s.6; Canard, "Dwin", s.678.

Eski Türkçede "dib/dip/tüp" hem "otak" ve "odadaki boş yer, sedir", hem de "başkent, payitaht" anlamında kullanılmaktaydı. Kırzıoğlu'nun bildirdiğine göre, *Reşîdeddin Oğuznamesi* ile *Câm-i Cem-Âyîn*'de "Dib-Yavku" (merkez yabgusu) adının izahında bu anlam vardır. Gelibolulu Mehmet Ali'nin "Dib-i Firengistan ki Kızılelma (Roma)'dır" sözü de bu manadadır demektedir. Ayrıca onun bildirdiğine göre, Ebulgazi Bahadır Han da *Şecere-i Terâkime*'sinde "Dib"i başkent olarak belirtmiştir. Bugünkü Divin Köyü yanındaki çoğu yıkık hâlde olan eski Duvin şehrinin bulunduğu yere şimdi Türkler "Altun-Taht" mahali demektedirler. Bu adın *Dede Korkut* kitabındakine uyması ve Türkçe "p/b-c" değişimi göz önünde tutulursa, Arşakların "Tibin" (Tüp/Dip-Yeri Başkent) dedikleri adın, Bizans ve Ermenice kaynaklarda "Tibe/Tibion", "Tevin", "Dubios" biçiminde anılması ve Duvin adının Farsçada da kullanılan devlet işlerinin görüldüğü "Divan" ile yaklaşık anlamda bulunması mümkündür.[183] Kırzıoğlu'nun ifade ettiğine göre, burası 1591 yılı Osmanlı tahriri "Revan Vilayeti Defteri"nde de "Altun-Taht" olarak tescil edilmiştir.[184] Kaynaklarda, yabancı literetürde ve hatta Türkçe literetürde bile birbirinden farklı şekillerde isimlendirilen bu şehir için, Türkçe literatürde daha yaygın olan Duvin adını kullanmayı tercih etmekteyiz.

Duvin'le ilgili bir diğer tartışma da şehrin hangi bölgeye ait olduğuna dairdir. Ortaçağ tarih ve coğrafya eserlerinden bazıları Duvin'i bir Ermeniye şehri şeklinde gösterirken, bazıları ise bir Azerbaycan şehri olarak ifade etmektedirler. Yâkût, *el-Müşterik* adlı eserinde Duvin'i; Tiflis yakınlarında, Azerbaycan hududunun sonlarında,

[183] Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut Hikâyeleri*, İstanbul, 1980, s.55; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.180d-181d; Kırzıoğlu, "Armenya/Yukarı-Eller Tarihi'nin İçyüzü", s.919; Kırzıoğlu, "Kars'ın Anı (Arpaçayı Boyu) ve Kağızman Kesimindeki Kamsarakan-Kalbaş Hanedanı", s.204-205d.

[184] Kırzıoğlu, "Armenya/Yukarı-Eller Tarihi'nin İçyüzü", s.919.

ve Ermeniye'nin Arrân sınırında bulunan bir şehir olarak ifade etmektedir. Bundan başka el-İstahrî, *Hudûdü'l-Âlem* müellifi, İbn Hurdâzbih, İbn Havkal, el-Bekrî gibi âlimler de Duvin'i Ermeniye şehirleri içerisinde göstermektedirler. Buna karşın bazı Ortaçağ İslam kaynakları, buranın bir Azerbaycan şehri olduğu kaydetmektedirler. İbnü'l-Esîr, Ebu Şâme el-Makdisî, Yâkût el-Hamevî, İbn Hallikân gibi birçok tarihçi, coğrafyacı ve biyografi yazarı, Duvin'in Azerbaycan şehri olduğunu ifade etmektedirler.[185] Yâkût el-Hamevî bir diğer eseri *Mu'cemü'l-Büldân*'da ise *el-Müşterik* adlı eserinde söylediğinin aksine, burayı Ermeniye şehri şeklinde değil de bir Azerbaycan şehri olarak ifade etmektedir.[186]

[185] İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s.179; *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, s.102; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s.117; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.266; İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, c. 11, çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul, 1987, s.234; Ebu Ubeyd el-Bekri, *Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memalik*, thk. A. P. Van Leauwen-A. Tere, c. I, Tunus, 1992, s.497; *Ibn Hallikan's Biographical Dictionary*, trans. Mac Guckin De Slane, v. I, Paris, 1843, s.247; Yakut b. Abdullah Hamavi, *Kitabu'l-Müşterik Vad'ân el-Müfterik Sukan*, Beyrut, 1986, s.20; el-Makdisî el-Şafi Ebu Şame, *el-Ravzateyn fî Ahbaru'd-Devleteyn*, thk. İbrahim el-Zibk, c. I-II, Beyrut, 2002, s.354; *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, s.318; Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi 10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezi'ne Yolculuk*, trc. Serdar Gündoğdu, İstanbul, 2017, s.64d; Nəsirov, *Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər*, s.43; Hüseyin Kayhan, "Moğol İstilası Öncesi Azerbaycan'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı Hakkında", *Belleten*, c. LXXII, S. 265, Aralık 2008, s.898-899; Nesirov, "Ortaçağ'da Düveyn ve Düveynli İlim Adamları", s.755-756.

[186] Çetin, *Yâkût el-Hamevî'nin Mu'cemü'l-Büldân Adlı Eserinde Kürtler*, s.77.

Sonuç olarak, Duvin adının kökenlerinin Hazar'ın güneyindeki sahalara dayandığı, oradan diğer bölgelere yayıldığı anlaşılmaktadır. Kelimenin anlamı ise tam manasıyla açıklığa kavuşturulamamıştır. Ancak genel kabul, "tepe", "dağ" manasına geldiği şeklindedir. Buna karşın bu bilgi çeşitli soru işaretleri barındırmaktadır. Bu bakımdan, Kırzıoğlu tarafından ileri sürülen "merkez, payitaht" manası tamamen göz ardı edilmemelidir. Şehrin hangi bölgeye ait olduğu meselesi ise tamamen tartışmalı bir konudur. Bu konuda kesin bir sonuca varmak mümkün değildir. Yukarıda söylediğimiz gibi, aynı yazarın, şehri iki faklı bölgeye atfettiği bile olmaktadır. Lakin daha erken tarihte yaşamış tarih ve coğrafyacıların şehri Ermeniye bölgesine, daha geç tarihte yaşamış tarihçilerin ise Azerbaycan bölgesine bağlaması dikkat çekicidir. Bu da şehrin başlangıçta Ermeniye sınırları içerisinde olduğu, daha sonraki yüzyıllarda ise bölgede meydana gelen değişimlerin de neticesinde Azerbaycan bölgesine katıldığı fikrini uyandırmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM: KURULUŞUNDAN İLK İSLAM FETİHLERİNE KADAR DUVİN

1. Başkent Olmadan Önceki Dönemde Duvin

Duvin, Aras bölgesindeki merkez şehir ve kalelerden birisiydi.[187] Ararat Ovası'nda yer alan Duvin, IV. yüzyıldan IX. yüzyıla kadar Ermenistan'ın mamur Erken Ortaçağ başkentiydi.[188] Ermenistan'ın bugünkü başkenti Erivan'ın yaklaşık 35 km güneyinde ve Garni Nehri'nin sol kıyısındaki Artaşat'ın kuzeyinde yer alan Duvin, ekonomik, kültürel ve dinî olarak Ermenistan'ın en büyük ve önemli şehirlerinden birisi hâline geldikten sonra, karmaşık tarihsel, politik, sosyal ve kültürel olayların odağı olmuştur.[189] Burası tıpkı Theodosiopolis (Karin, Kalikala, Erzurum), Kars, Van, Ani,

---

[187] Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.280-281.

[188] Khudaverdyan, "Decapitation in the Dvina (Armenia): An Analysis of the Skulls of Middle Ages", s.26-27; D'Onofrio, *Le chiese di Dvin,* s.67; Akopyan, "Dvin in the Eleventh and Twelfth Centuries", s.1036.

[189] Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.280; Kettenhofen, "Dvin", s.616; Khudaverdyan, "Decapitation in the Dvina (Armenia): An Analysis of the Skulls of Middle Ages", s.26-27; D'Onofrio, *Le chiese di Dvin,* s.67; Anatit Yu. Khudaverdyan-Frina S. Babayan, "The Human Skeleton from Dvin, Armenia: Detailed Anthropological and Paleopathological Analysis", *Bulletin of International Association for Paleodontology*, v. 12/1, 2018, s.2; Astghık Babajanyan, "On the Question of Medieval Urban System in Ararat Plain", *Metsamor Readings,* I, Yerevan, 2017, s.328; A. A. Kalantarian, *Material Culture of Dvin, 4th-8th Centuries,* Erevan, 1970, s.60; O. Kh. Khalpakhchian, *Architectural Ensembles of Armenia, 8 c. B.C-19 A.D,* Moskow, 1980, s.79; Aghavni Zhamkochyan vd., "An Essay About the Theatre of Medieval

Tiflis, Tebrîz, Gence ve Nahçıvan gibi devrin önemli yerleşim birimlerine benzer bir şekilde, son derece hareketli sosyal bir hayata sahipti.[190] Günümüzde; Ani, Duvin, eski Van, Theodosiopolis yakınındaki Artsn ve bu dönemin Ermeni kaynaklarında tasvir edilen diğer şehirlerine bakan bir kişi, buraların geçmişti binlerce insan barındırdığını, bir zamanlar ticaret merkezleri olduklarını, kral ya da genel vali saraylarının bulunduğu yer olarak bilindiklerini tahmin edemez. Ancak bölgede devam eden arkeolojik araştırmaların sonuçları, önemli binaların harabeleri ve temellerinde, bunun kesin kanıtlarını ortaya çıkartmıştır.[191]

Bu meşhur şehrin arkeolojik araştırması XX. yüzyılın ilk yıllarında başlamıştı. 1899'da mimar N. Marr tarafından gerçekleştirilen yüzeysel kazılar, şehrin merkez bölgesinde 1904, 1907 ve 1908 yıllarında Haçik Dadyan tarafından devam ettirilmiştir. Sovyet rejiminin kurulmasının ardından Duvin'e ilgi artmıştı. Fakat günümüze kadar gelen düzenli ve uzun süreli kazıların başlatılması 1937'deydi. Bu tarihte başlayan kazılar Smbat Ter-Avetisyan'ın idaresi altında devam ettirildi. Duvin şehrinde bu tarihten itibaren Ermeni Ulusal Bilimler Akademisi'nin bir parçası olan Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü tarafından sistematik bir şekilde arkeolojik kazılar yürütülmektedir. 1937'de başlayan ve II. Dünya Savaşı nedeniyle bir süre ara verilip, 1946'da Prof. Kafadaryan tarafından yeniden faaliyete geçirilen kazılar, Ermenistan'ın bu Erken Ortaçağ şehri hakkında çok ilginç bilgiler sağlamaktadır. Bu kazılar Ortaçağ şehrindeki yaşamın bütün bir görünüşünü vermektedir. 1949'da Sovyet Ermenistan hükûmeti, bu bölgede bulunan çeşitli Duvin adları taşıyan köyleri birleştirerek, antik

---

Armenia (Based on Archaelogical and Antropological Materials of the City of Dvin", *Fundamental Armenology,* 2/10, 2019, s.33.

[190] Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.280.

[191] David Marshall Lang, *Armenia Cradle of Civilization*, London, 1970, s.190.

Duvin'i restore etmeye karar vermişti. Bu kazılara 1977'ye kadar Prof. Kafadaryan tarafından rehberlik edilmiştir. 1977'den 2009'a kadar kazıların başkanı Aram Kalantarian'dır. Kazılar, Duvin'in Ermenistan'ın eski müstahkem yerleşimlerinin yapısını izleyen tabakasını ortaya çıkartmıştır. Katolikos sarayının ve katedralin kalıntılarının keşfi, Duvin bölgesinin tam olarak yerinin saptanmasına imkân vermiştir. Kazılar Ermeni materyal kültür sahasıyla ilgili olan ve büyük bilimsel değere sahip zengin bulgular ortaya çıkarmıştır. Daha sonraki keşifler, şehrin kalesi ve yaşam alanlarında gerçekleşmiştir. Duvin harabeleri günümüzde Toprakkale Tepesi üzerinde bulunmaktadır. Genellikle kaynaklarda şehrin IV. yüzyılda kurulduğu ifade edilse de bölgede gerçekleştirilen arkeolojik kazılar, şehirde çok daha önceki dönemlerden itibaren bir yerleşimin var olduğuna ve şehrin daha önceki yerleşimlerin çok katlı kültürel kalıntılarının yığını üzerine kurulduğuna işaret etmektedir.[192]

Günümüzde Toprakkale Tepesi üzerindeki Duvin harabelerinde süren kazı çalışmaları, bu tepenin çok eski bir tarihi olduğunu ve Duvin tepesindeki yaşamın

[192] D'Onofrio, *Le chiese di Dvin*, s.69; Nesirov, "Ortaçağ'da Düveyn ve Düveynli İlim Adamları", s.756; Kalantarian, *Material Culture of Dvin, 4th-8th Centuries,* s.61; Nəsirov, *Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər,* s.43; A. L. Mongait, *Archaeology in the U.S.S.R.,* trans. M. W. Thomson, London, 1961, s.216; Hans Barnard vd., "Chemical Insights into the Function of Four Sphero-Conical Vessels from Medieval Dvin, Armenia", *Muqarnas*, v. 33, ed. Gülru Necipoğlu, Leiden, 2016, s.411-412; Khudaverdyan-Babayan, "The Human Skeleton from Dvin…", s.2; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia,* s.7; Akopyan, "Dvin in the Eleventh and Twelfth Centuries", s.1036; Minorsky, *Studies in Caucasian History,* s.125d; Khalpakhchian, *Architectural Ensembles of Armenia*, s.79; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.288.

kökenlerinin Aeneolithik (Neolitik ile Bronz devri arasındaki geçiş dönemi) Dönemi sonuna ve Bronz Çağı başlarına kadar geri götürülebileceğini ortaya çıkarmıştır.[193] Bulunan çeşitli türdeki sayısız nesneler, Duvin bölgesine MÖ III. binyıldan beri Urartular dönemi de dâhil olmak üzere yerleşilmiş olduğuna işaret etmektedir. Klasik dönemlerde bu tepe bir kaleye dönüştürülmüştür.[194] Tunç ve Demir çağlarına tarihlenen Duvin arkeolojik alanının alt tabakalarını, kentsel gelişim kompleksinin "tepe, nehir, tarla" ilkelerine göre yapılıp, düzenli olarak yeniden inşa edilen kale-tapınağı yansıtmaktadır. Duvin, MÖ III. binyıldan itibaren muhtemelen bir kale-tapınak olan kutsal bir yerdi. MÖ I. binyılın başında Duvin kale-tapınağının kült önemi çok güçlüydü. Artaşat'ın kuzeyindeki yerleşimin yoğunluğuna karşın, Duvin önemli ekonomik potansiyeli, kült işlevinin uzun ömrü ve stratejik coğrafi konumuyla sivrildi.[195] Ararat Ovası üzerindeki Elar, Karmir-Blur, Moukhannat-Tapa, Metsamor (Mecamor) ve Duvin bölgeleri, dağlık arazinin diğer bölgelerinde MÖ I. binyılın

[193] Khudaverdyan, "Decapitation in the Dvina (Armenia)…", s.28; Mongait, *Archaeology in the U.S.S.R.*, s.216; Ian Lindsay, *Late Bronze Age Power Dynamics in Southern Caucasia: A Community Perspective on Political Landscapes*, University of Caliornia, Unpublished PhD Thesis, California, 2006, s.49; Kalantarian, *Material Culture of Dvin, 4th-8th Centuries*, s.61; Khalpakhchian, *Architectural Ensembles of Armenia*, s.79; Zhamkochyan vd., "An Essay About the Theatre of Medieval Armenia", s.33.

[194] D'Onofrio, *Le chiese di Dvin*, s.69; M. H. Zardarian-H. P. Akopian, "Archaelogical Excavations of Ancient Monuments in Armenia 1985-1990", *Ancient Civilizations*, ½, Leiden, 1994, s.183-184.

[195] Kocharian, "Archaelogical Survey of Dvin of of the Classical and and Early Medieval Periods", s.206-212.

başlarına kadar yaşamın kesintisiz bir şekilde devam ettiğini göstermektedir.[196] MÖ I. binyılda orada geniş bir yerleşim yeri bulunmaktaydı. Ancak bu MÖ VIII. yüzyılda Urartuların genişlemesi sırasında yıkılmıştır. Urartular MÖ II. yüzyılda oranın yerinde yeni bir yerleşim meydana getirdiler.[197]

Part Arşakunileri devrinde, Duvin tepesinin çevresindeki büyük taşların üzerine, Aras, Metsamor ve Garni nehirlerinin vadilerini kontrol eden ve hatta Artaşat'ın kuzeyine geniş bir görüş açısı sağlayan gözetleme kuleli, kalın çamur tuğla duvarlar (3 metre genişliğinde) inşa edilmişti. Duvin kale-tapınağı, bir idari merkez olarak yeni statüsüyle, etrafındaki bitişik yerleşimlerin etkin bir şekilde gelişmesini sağlamıştır. Duvin ve çevredeki kırsal yerleşimlerin refahı, başkent pazarındaki aktif uluslararası ticaretin yanında, Aras, Metsamor ve Garni nehirlerinin vadilerindeki sulama sisteminin varlığına da bağlıydı. Bu devrin barış ve refah yaşamı, Roma Kumandanı Corbulo'nun MS I. yüzyılın ortasındaki seferiyle kesintiye uğramıştır. Romalılar 58 yılı baharında "Kral Yolu" ile Artaşat'a hareket ederek saldırmışlardı. Arşakuni Kralı I. Tiridates (Trdat, 52-58, 62-66, resmî olarak 66-88) dağınık saldırıları ile Roma ordusunun Artaşat'a ilerlemesini durduramamıştı. Savaştan kaçınan Tiridates'in geriye çekilmesi, şehrin muhafızlarının kuşkusuna neden olmuştu. Başkent Artaşat'ın dirençsizliğinden dolayı, Duvin Kalesi muhafızları, düşmanın kıyaslanamaz biçimdeki büyük güçleriyle karşı karşıya kalmıştı. Corbulo orayı işgal etmiş ve bu sayede arkasını sağlama almıştı. Böylece Artaşat, onun çevre yerleşimleri ve Duvin yağmalanmıştı. Daha sonra o, Garni Nehri Kanyonu yoluyla Garni'den ve "ana yol" boyunca Vardgesavan'dan Artaşat'a doğru gitmekte olan Ermeni güçlerinin hareketini kontrol etmek amacıyla orada bir

[196] Lindsay, *Late Bronze Age Power Dynamics in Southern Caucasia,* s.117.

[197] Zardarian-Akopian, "Archaelogical Excavations", s.183-184; Lindsay, *Late Bronze Age Power Dynamics in Southern Caucasia,* s.117.

"askerî garnizon" kurmuştur. Romalıların ani saldırıları sonucu tepenin eteğindeki ibadet yapılarının ve Duvin Kalesi'nin tamamen yıkılışı; çevredeki bol küllerle, kırmızı pas rengi toprak, yıkılmış duvar, yapıların dayandığı yanmış ağaç kalıntıları, kumla kaplı kırık seramik parçaları, insan kafatası ve kararmış kemikler gibi bulgularla arkeolojik olarak da doğrulanmaktadır. Yıkılan tapınak geçici bir mezarlığa dönüşmüştü. Tigranekert'e yapılacak askerî seferin arifesinde kraliyet kalesi Garni'nin ve büyük Artaşat ile birlikte kale-tapınak Duvin'in tahrip edilmesi, başkentin muhafazası için Duvin'in sahip olduğu stratejik önemi ortaya koymaktadır. Roma birliğinin yerleşimi terk ederken, geride Mithras Kültü ile bağlantılı küçük dört yüzlü bir sunağı bırakmış olması çok muhtemeldir. Yaz gelince Tigranakert'e hareket eden Corbulo, böylece bütün Ermenistan'ı kuzeyden güneye geçmiş ve Tigranakert'i ele geçirmişti.[198]

Roma ordusunun, Ermeni-Part (Eşkânî) müttefik kuvvetleri karşısında Rhandeia'da (MS 63) ağır bir mağlubiyet almasından sonra, I. Tiridates Arşakuni, Roma'da İmparator Nero (54-68) tarafından Büyük Ermenistan'ın Kralı ilan edilmiş ve muhteşem bir merasimle tahta çıkartılmıştı (MS 66). Nero bunun ardından kraliyet mülküne ve başkente verilen zararı telafi etmeyi kabul etmişti. I. Tiridates, Nero'dan hediye olarak aldığı 50 milyon dinarı kullanarak ve Roma'dan getirdiği ustaların yardımıyla Artaşat'ı yeniden inşa ettirmiş ve Garni'yi geliştirmişti. Bu yenilenme ve yeniden inşa süreci Duvin'i de etkilemiştir. Buna karşın Romalılar tarafından sebep olunan yıkımların neticeleri, MS I. yüzyılın sonuna kadar Duvin'in virane tapınağının

[198] *The Annals of Tacitus Books XI-XVI*, ing. çev. George Gilbert Ramsay, London, 1909, s.XC; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.105; Kocharian, "Archaelogical Survey of Dvin of of the Classical and and Early Medieval Periods", s.206-212; Zardarian-H. P. Akopian, "Archaelogical Excavations", s.184.

mezarlığında hâlâ görülmekteydi.[199] MS 163'te Ermenistan'ı ele geçiren Romalılar; Artaşat'ı ele geçirip tahrip ettikten sonra, imparatorluğun doğu sınırındaki Ermenistan'ı Romalılaştırmaya çalışmışlardı. Romalılar önceden yıktıkları kale ve şehirleri yeniden yapıyorlar; Roma dinî ideolojisini ve kültürünü öğretmek için eski kutsal yerlerde dinî merkezler inşa ediyorlardı. Vağarşapat–Artaşat–Garni'de bulunan ordularının ordugâhları arasındaki iletişimin kontrolü, kendisine özgü bir ibadet merkezi ve "ölümsüz", "yenilmez" ilahi savaşçı "Sol Invictus" Mithra'ya adanmış bir sunağı olan Duvin tapınağında (bitişiği ana yol) bulunan Roma ordusu taraftarlarının kılavuz hizmeti ile sağlanıyordu.[200] Vağarşapat şehri, Artaşat'ın uğradığı bu tahribatın ardından bu dönemde ön plana çıkmaya başlamıştır. Duvin şehrine ise bundan sonraki süreçte kaynaklarda uzun süre rastlayamamaktayız.

Roma ve Partlar arasında yapılan anlaşma neticesinde II. Tiridates (II. Khosrov, 217-252) Ermenistan kralı ilan edilmiş ve tacını Roma İmparatoru Macrinus'un (217-218) elinden giymişti. Bu kral, Ermenistan'da yetişen ilk Arşakuni kralıydı. II. Tiridates kendisini Pers Arşakunilerinden ayırarak tamamen bağımsız olan Ermenistan Arşakunilerini meydana getirmiştir.[201] Bu bakımdan önem arzetmektedir. Kral Tridates

---

[199] Zardarian-H. P. Akopian, "Archaelogical Excavations", s.185; Kocharian, "Archaelogical Survey of Dvin of of the Classical and and Early Medieval Periods", s.212-213.

[200] Kocharian, "Archaelogical Survey of Dvin of of the Classical and and Early Medieval Periods", s.213; Mehmet Fatih Yavuz, "Antikçağda Armenia: Kısa Bir Tarih", *Yeni Türkiye Dergisi,* S.60, 2014, s.8.

[201] George A. Bournoutian, *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış,* çev. Ender Abadoğlu, Ohannes Kılıçdağı, İstanbul, 2016, s.52-53.

(Khosrov) başa geçtikten sonra Vağarşapat ve Artaşat şehirlerini başkenti olarak kullanmıştır.[202]

Roma ile Partlar arasında uzun yıllardan beri devam eden mücadeleler, Partları siyasi, askerî ve ekonomik açıdan bir hayli zayıflatmıştı. Buna ölümcül bir çiçek hastalığı da eklenince Arşakuni Hanedanı oldukça zor bir duruma düşmüştü. MS II. yüzyılın sonlarından itibaren gücünü kaybetmeye başlayan Partlar, 224 yılında Sâsânî hanedanı lideri I. Erdeşîr (Ardaşir, 224-242) tarafından yenilgiye uğratılarak devrilmiştir. Sâsânî Hanedanlığı'nın kurulması Doğu'daki güç dengelerini tekrardan değiştirmiştir. Sâsânî hükümdarları, Roma İmparatorluğu ile rekabet eden güçlü bir devlet meydana getirmişlerdir. Bu durum Ermenileri hem olumlu, hem de olumsuz yönden etkilemiştir. Bu dönemde Arşakların Ermeni kolu, İran kolunun akıbetini yaşamaktan kurtulsa da İran'ın yeni hâkimi Sâsânîlerin düşmanlıkları ile karşı karşıya kalacaklardı. Onlar İran tahtı için Sâsânîler ile mücadele edeceklerdi. Roma bu mücadelelerde zayıf olan Arşakunileri desteklemekteydi.[203]

---

[202] Canan Seyfeli, *Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin*, Konya, 2015, s.89.

[203] Taberî, *Târihu't-Taberî*, c. 2, s.44; Şirin Beyâni, *Eşkânîlerin (Partların) Düşüşü ve Sâsânîlerin Yükselişi*, çev. Ali Hüseyin Toğay, İstanbul, 2020, s.28; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.111; A. Zerrinkûb, R. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, çev. Ali Hüseyin Toğay, İstanbul, 2019, s 33; Bournoutian, *Ermeni Tarihi,* s.54; Gerard Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, çev. Şule Çiltaş, İstanbul, 2007, s.133; John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, çev. Ali Özdamar, İstanbul, 2017, s.49; Seyfeli, *Ecmiatzin,* s.33; Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s.40; İsmet Parmaksızoğlu, "Ermeniler", *Türk Ansiklopedisi*, c.XV, Ankara, 1968, s.324; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler,* s.10.

Partların son hükümdarı V. Erdevân'ın (Artavan) Sâsânî I. Erdeşîr tarafından 224 yılı civarında devrilmesinden sonra Roma ile Partlar arasında imzalanan Rhandeia Anlaşması'nın (MS 63) bir hükmü kalmamıştı. Partların Sâsânîlere mağlup olmasından sonra Ermenistan'ın Partlarla bağları kopmuş ve Ermenistan, Roma'yla yakınlaşmaya başlamıştı. Bundan sonra Roma-Sâsânî savaşları dönemi başlayacaktı. Roma İmparatoru III. Gordianus (238-244), I. Erdeşîr'in halefi I. Şâpûr (240-270) ile 244'te yaptığı savaşta ölmüş ve Roma bölgede büyük güç kaybı yaşamıştı. Gordianus'un yerine tahta geçen Arap Philippus (244-249) onlarla savaşamayacağını bildiğinden, Sâsânîlere fidye ve haraç ödemeyi kabul ettiği gibi Ermenistan üzerindeki korumasından da vazgeçmişti. Bunun üzerine I. Şâpûr, desteksiz kalan II. Tiridates'i (Khosrov), 252'de Ermenistan krallığından alarak tahtı ele geçirmişti. Böylece Büyük Ermenistan Krallığı ortadan kaldırılmıştır. Toprakları Sâsânî İmparatorluğu'nun yeni bir eyaleti olmuştur. Ermenistan'da Sâsânî hükümdarları devri başlamıştır. Sâsânî İmparatoru I. Şâpûr bunun ardından Ermenistan tahtına oğlu I. Hürmüz'ü (252/253-272) oturtmuştur. II. Tridates (Khosrov) öldürülünce oğlu III. Tiridates Roma'ya sığınmak zorunda kalmıştı. Ermenistan topraklarını bir süre idare eden Hürmüz, babası I. Şâpûr'un vefat etmesinin ardından bu bölgeyi Narseh'e (272-293) bırakarak 272 yılında Sâsânî tahtına çıkmıştır. Sâsânî işgali bölgede iç çatışmalara bir son vererek, görece bir barış ve refah dönemi sağlamıştır. Roma İmparatoru Carus (282-283) 283 yılında Sâsânîlerin başkenti Ktesiphon'a (Medâin) girmiş, ancak doğu politikası istediği sonucu vermemişti. Diocletianus'un (284-305) başa geçmesi, Roma'nın tekrar yükseliş dönemine girmesini sağlamıştır. Diocletianus'un reformları ve doğu politikası kısa süre içerisinde etkilerini göstermiş ve Büyük Ermenistan ile Mezopotamya'nın batı kesimleri üzerinde hâkimiyet kurulmuştu.[204]

[204] *Agathangelos History of the Armenians*, s.45-51; A. Zerrinkûb, R. Zerrinkûb,

287 yılında kardeşinin kendisine başkaldırması sebebiyle oldukça zor bir durumda kalan Sâsânî Hükümdarı II. Behrâm (274-293), Romalılarla olan sorunlarını diplomatik yolları kullanarak çözmek amacıyla harekete geçmişti. Bunun üzerine Roma İmparatoru Diocletianus, Sâsânîler ile imzaladığı barış anlaşması neticesinde, 252'den beri sürgünde bulunan III. Tiridates'in (287-330) 287 yılında Ermenistan tahtına geçmesini sağlamıştır. II. Behrâm ise Roma Devleti ile karşı karşıya kalmamak için Tiridates'i Ermenistan Kralı olarak tanımak zorunda kalmıştı. Roma böylece Ermenistan bölgesinin Sâsânîlerden ayrılmasına neden olmuş ve kendi himayesine almıştı. Narseh (293-302), Sâsânî tahtına oturduktan sonra karışıklık devresinde Romalılar tarafından ele geçirilen Ermenistan ve Mezopotamya'daki bazı toprakları geri almak için sefere çıkmış ve 296 yılında Roma topraklarını istila etmişti. Narseh, Ermenistan'daki bazı sorunlar nedeniyle Romalıların yanında yer alan Tiridates'e müdahale ederek tahtından indirmiş ve ülkesinden kaçmak zorunda bırakmıştı. Romalılar buna karşılık vermeye çalışsalar da Callinicus ve Carrhae'de (Harran) meydana gelen savaşlarda yenilerek Mezopotamya'da üstünlüğü kaybetmişlerdir.[205]

Sâsânîlerin Siyasî Tarihi, s 48, 56; Beyâni, *Eşkânîlerin (Partların) Düşüşü ve Sâsânîlerin Yükselişi,* s.35; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.112; Ahmet Altungök, *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi Sâsânî Dönemi (M.S. 226-652),* İstanbul, 2015, s.58; Bournoutian, *Ermeni Tarihi,* s.52-55; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi,* s.133-135; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler,* s.11-12; Bozkuş-Küçüker, *Armenia,* s.97-98; Tezcan, "Pers-Armenia Etrafında Gelişen Roma-Parth ve Bizans-Sâsânî Münasebetleri", s.230; Chaumont, "Armenia and Iran", s.426; Yavuz, "Antikçağda Armenia: Kısa Bir Tarih", s.9.

[205] Bournoutian, *Ermeni Tarihi,* s.55-56; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.112; Yavuz, "Antikçağda Armenia: Kısa Bir Tarih", s.9; Turhan Kaçar, "Anadolu'da Sâsânîler ve Romalılar, M.S. 226-363: Emperyal İdeoloji ve Kriz", *Tarih*

Roma İmparatoru Diocletianus'un doğuya atadığı komutanı Galerius Maximianus (305-311), bu yenilginin ardından ertesi sene 297'de güçlü bir ordu hazırlayarak sefere çıkmış ve Narseh'i mağlup ederek geri çekilmeye zorlamıştır. Böylece Roma doğuda üstünlüğü ele geçirmiştir. Narseh ile Galerius arasında 298'de imzalanan Nisibis Barışı (Nusaybin, Mtsibin) ile Tigris (Dicle) Nehri iki ülke arasında sınır olarak kabul edilmiştir. Sâsânîler için bir hayli dezavantajlı olan bu antlaşma ile Romalılar, Mezopotamya ile Ermenistan'da tekrar söz sahibi hâline gelmişler ve Amîd (Diyarbakır), Nisibis, Singara ve Cizre'nin (Bezabde) kontrolünü ele geçirmişlerdi. Bu anlaşma 40 yıl boyunca istikrarı sağlamıştır. Galerius, Ermenistan'ın başına Roma'ya bağlı olmak kaydıyla III. Tiridates'i ikinci kez tayin etmiştir. Nisibis Anlaşması ile Arşakuni Ermenistan'ının iki imparatorluk arasında bağımsız tampon bir devlet olarak varlığını sürdürmesine karar verilmiştir.[206] Nisibis Anlaşması ile 298 yılında başlayıp 40 yıl devam eden Roma-Sâsânî mücadeleleri sona ermiştir. Bu anlaşma sayesinde Ermeni Kralı III. Tiridates dönemi sükût içerisinde geçmiştir. Bu devir aynı zamanda

---

Dergisi, S. 47, 2008, s.12-13; A. Zerrinkûb, R. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, s.60-62; Tezcan, "Pers-Armenia Etrafında Gelişen Roma-Parth ve Bizans-Sâsânî Münasebetleri", s.231-232; Parmaksızoğlu, "Ermeniler", s.324.

[206] Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.137-140; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.55-56; Ercüment Yıldırım, *Pers Hâkimiyetinin Bitiminden Bizans Hâkimiyetinin Başlangıcına Kadar Olan Dönemdeki Antik Çağ Yazarlarının Eserlerinde Orta Fırat Bölgesi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Konya, 2011, s.43-44; Yavuz, "Antikçağda Armenia: Kısa Bir Tarih", s.9; Kaçar, "Anadolu'da Sâsânîler ve Romalılar…", s.13; A. Zerrinkûb, R. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, s.62; Bozkuş-Küçüker, *Armenia*, s.98; Tezcan, "Pers-Armenia Etrafında Gelişen Roma-Parth ve Bizans-Sâsânî Münasebetleri", s.231-232.

Ermenilerin Hristiyanlığı kabul ettikleri dönemdir.[207] Kral Tiridates bu dönemde Vağarşapat şehrini kışlık merkez olarak kullanılıyordu. Onun asıl başkenti ise Artaşat şehriydi.[208]

IV. asır sonlarında Armenia, Romalılar ile Sâsânîler arasında sıkışmış ve derebeyler arasında bölüştürülmüş durumdaydı. Romalıların desteği ile Armenia tahtına çıkan III. Tiridates, ülkesinde siyasi ve dinî birliği sağlamaya çalışmaktaydı. 313'teki Milano Fermanı öncesi Hristiyanlara hiç iyi bir gözle bakmayan ve Roma İmparatoru Diocletianus'un (284-330) desteğini kaybetmemek için onlara zulmeden III. Tiridates, fermanın ilanının ardından bu politikasını değiştirerek 314 yılında[209] Hrisiyanlığı

---

[207] Rouben Paul Adalian, "Dvin", *Historical Dictionary of Armenia,* Lanham, 2010, s.284; Bournoutian, *Ermeni Tarihi,* s.61; D'Onofrio, *Le chiese di Dvin*, s.67-68; Khudaverdyan, "Decapitation in the Dvina (Armenia): An Analysis of the Skulls of Middle Ages", s.26-27.

[208] Seyfeli, *Ecmiatzin*, s.90.

[209] Bazı tarihçiler, Ermenilerin 301 yılında Hristiyanlığı kabul ettiklerini ve ilk Hristiyan devlet olduklarını söyleseler de (Tezcan, "Pers-Armenia Etrafında Gelişen Roma-Parth ve Bizans-Sâsânî Münasebetleri", s.162) Turhan Kaçar, Ermenilerin 301 yılında devlet dini olarak Hristiyanlığı kabul etmelerinin mümkün olmadığını ifade etmektedir. Çünkü Hristiyanlık Roma'da bu dönemde hâlâ meşru bir konumda değildi. 313'te yayınlanan Milano Fermanı ile Hristiyanlık Roma İmparatorluğu'nda yasal bir statüye kavuşmuştur (Turhan Kaçar, "Ermeniler Nasıl ve Ne Zaman Hristiyan Oldu?", *XVI. Türk Tarih Kongresi Ankara: 20-24 Eylül 2010*, c.1, Ankara, 2015, s.927; Esme Özdaşlı, "Alban Kültür Mirası Üzerine İnşa Edilmiş Tarih: Ermenilerin Hristiyanlığı Kabul Etmiş 'İlk Devlet' Oldukları Miti Üzerine Bir Araştırma", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, c. 21, S.2, 2016, s.559). Tarihî kaynaklara

resmen kabul etmiştir.[210] Pagan bir Roma imparatorunun desteği ile tahtını elde eden III. Tiridates, Roma'nın Hristiyanlığa karşı değişen bakış açısını fark etmiş ve Roma'yla paralel bir politika izleme kaygısı güderek, Hristiyanlığı kabul etmişti. Son yıllarda bu

---

baktığımızda Ermenilerin Hristiyanlaşması ile ilgili iki farklı rivayetin ağır bastığını görmekteyiz. Bunlardan ilki Agathangelos'un ileri sürdüğü görüştür. Buna göre, Ermeniler Grigor Lusareviç'in faaliyetleri neticesinde Hristiyanlaşmaya başlamışlardır. Bir diğer görüş de bir diğer tarihçi Eusebios, P'awstos Buzand ve Moses Khorenatsi tarafından ileri sürülen ve detaylandırılan görüştür. Buna göre Urfa Kralı Abgar tedavisi olmayan bir hastalığa yakalanınca, Hz. İsa'nın havarilerinden Thaddeus gelmiş ve kralı iyileştirmiştir. Bu vesileyle Hristiyanlık bölgede yayılmıştır, bkz. Eusebios, *Kilise Tarihi, İncil'den Dördüncü Yüzyıla: Hristiyanlık*, çev. Furkan Akderin, İstanbul, 2010, s.31-33; Moses Khorenats'i, *History of Armenians,* s.170-174; *P'awstos Buzandac'i's History of the Armenians*, s.1; Kaçar, "Ermeniler Nasıl ve Ne Zaman Hristiyan Oldu?", s.247-249.

[210] Ulaş Töre Sivrioğlu, "Sâsânî İmparatorluğu Döneminde İran, Mezopotamya ve Kafkasya'da Hıristiyanlık ve Hıristiyanlar", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, c.3, S.10, 2016, s.43; Hratch Tchilingirian, *Ermeni Kilisesi -Tarih, İnanç, Liturji, Sakramentler ve Hiyerarşiye Kısa Bir Giriş*-, çev. Lora Sarı, İstanbul, 2019, s.11-12; İlhani Tekin Cinemre, "Geç Antik Çağ'da Ermeni Kilisesi'nin Kurumsallaşması", *Asia Minos Studies*, c.7, S.1, Kilis, 2019, s.99. Bazı kaynaklar, Tiridates'in Aziz Grigor'u hapisten çıkartmasını ve Hristiyan olmasını, Grigor'un Tiridates'i tedavi edilemeyen bir hastalıktan kurtarmasına bağlamaktadır, bkz. *Agathangelos History of the Armenians,* s.219-227; Canan Seyfeli, "Ermeni Kilisesi'nin Kuruluşu", *Türk Yurdu Dergisi*, 95/225, Mayıs 2006, s.45.

konuya ilişkin yapılan çalışmalarda, Hristiyanlığı 301'de değil de 314'te kabul ettikleri sonucuna ulaşılmıştır.[211]

2. Duvin Şehrinin Kuruluşu

Kral III. Tiridates, 330 yılında Ermeni beylerinin düzenledikleri bir av şöleni sırasında kurulan pusu neticesinde öldürülmüştü. Bunun üzerine harekere geçen Katolikos Vrtanes (333-341), feodal beylerin idareyi ele geçireceği sırada devreye girmiş ve aldığı yardımlar sayesinde III. Tiridates'in oğlu III. Khosrov Kotak'ı[212] (330-339) Ermenistan kral olarak başa geçirmişti.[213] Ancak onun saltanatı feodal isyanlarla ve Kafkas kabilesi Mazkutların (Massagetler) dış istilalarıyla başlamıştı. Buna karşın *Sparapet* (başkomutan) Vaçe Mamikonyan[214] isyanı bastırmış ve Oshakan Savaşı'nda

[211] Kaçar, "Ermeniler Nasıl ve Ne Zaman Hristiyan Oldu?", s.250-252; Turhan Kaçar, "Geç Antikçağ'da Ermeniler ve Hıristiyanlaşmaları Üzerine Notlar", *Tarihte Türkler ve Ermeniler,* c. 1, ed. Metin Hülagü vd., Ankara, 2014, s.127-128.

[212] Eski tarihli çalışmalarda bu kralın adı genel olarak II. Khosrov olarak ifade edilse de Ermeni tarihi üzerine yapılan güncel çalışmalarda bu kral III. Khosrov olarak adlandırılmaktadır. Gerek bu nedenle, gerekse yukarıda II. Tiridates'in diğer adını II. Khosrov olarak vermemiz nedeniyle, bu kralı adlandırmak için III. Khosrov kullanımı tercih edilmiştir.

[213] *P'awstos Buzandac'i's History of the Armenians*, s.2; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.124; Uras, *Tarihte Ermeniler*, s.60; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.17.

[214] Bazı tarihî kaynaklara göre, Mamikonyanlar, Anadolu'nun doğusuna Orta Asya'dan veya Çin'den gelen bir sülaledir. Bu tarihi kaynaklara dayanan Kırzıoğlu, bu hanedanın III. yüzyılın ilk yarısında ya da ortasında Mamik ve Konak adlı iki kardeşin önderliğinde Türkistan'dan gelerek Ahlat-Muş bölgesine yerleşen Karakoyunlu

(331) Mazkut askerî birliklerini mağlup etmişti.[215] Khosrov Kotak bu dönemde ortaya çıkan barış ortamını ülkesini güçlendirmek için kullanmıştır. Khosrov devlet idaresini merkezîleştirme politikasını devam ettirmiştir. Önde gelen nahararlara, politik adımlarını kontrol edebilmek için kraliyet sarayında kalmalarını emretmiştir. Onun devrindeki en önemli faaliyetlerden birisi Duvin şehrinin kurulmasıdır. Duvin, Ermenistan'ın eski başkenti Artaşat'tan uzak değildi. Artaşat şehrini üç tarafından çevreleyerek tabii bir koruma oluşturan Aras Nehri'nin yatağının zaman içinde değişerek şehirden uzakta akmaya başlamasıyla, Artaşat'ın etrafında geriye çok sayıda bataklık kaldığı gibi, bu bataklıklar çok sayıda ölümcül hastalıklara da yol açmıştı. Ayrıca şehir daha önceden sahip olduğu tabii savunma hattını da kaybetmişti. Kral Khosrov bütün bu sebeplerden dolayı, kraliyet sarayının Artaşat'tan, oraya oldukça yakın olan Duvin'e taşınmasını emretmişti. Böylece III. Khosrov[216], Artaşat'ın kuzeyinde, Aras'ın kolu olan Garni Irmağı'nın kavşağının güneyinde, Duvin adlı bir

---

Türkmenleri olduğunu ifade etmektedir (Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.169-172; Kırzıoğlu, "Armenya/Yukarı-Eller Tarihi'nin İçyüzü", s.920). Grousset ise bunu desteklenmesi zor bir iddia olarak görmektedir (Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.279).

[215] Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.148; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, ed. Yevgenya Ghalumyan, Armen Gabrielyan, Lusya Manukyan, Yerevan, 2016, s.20.

[216] Kırzıoğlu, Streck'in Duvin şehrinin kurucusu olarak Sâsânîlerden II. Hüsrev'i (579-590) göstermesinin (Streck, "Dvin", s.683) son derece yanlış olduğunu ifade etmektedir, bkz. Fahrettin Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar İlk-Kıpçaklar (M.Ö. VII.-M.S. VI. yy) ve Son Kıpçaklar (1118-1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükûmeti (1267-1578)*, Ankara, 1992, s.45.

tepe üzerinde, Duvin şehrini inşa ettirmiş ve orayı başkenti yapmıştır.[217] Şehrin kuruluşuna ilişkin önemli bilgiler, tarihçi P'awstos'tan (IV. yy) ve Movses Khorenats'i'den (V. yy) elde edilmektedir.

Tarihçi P'awstos şehrin kuruluşuna dair şunları söylemektedir: Khosrov Kotak generaline çok sayıda genç ağacı ormandan sökmesini ve ormandaki yabani meşe ağaçlarını getirerek onları Garni adı verilen güvenli kraliyet kalesinden başlayıp, büyük Artaşat şehrinin kuzey tarafında yer alan Duvin adlı tepeye ve Metsamor Ovası'na kadar uzanan Ararat bölgesine dikmesini emretmiştir. Böylece nehrin güneyindeki meşe ağaçları Tiknuni Sarayı'na kadar dikilmiştir. O buraya Taçar Mairi Ormanı (Tapınak Meşe Ormanı) adını vermişti. Bunun güneyindeki sazlık araziyi de başka meşe ağaçları

---

[217] Moses Khorenats'i, *History of Armenians*, s.261; *Kirakos Gandzakets'i's History of Armenians*, trans. Robert Bedrosian, New York, 1986, s.14; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.137-138; Streck, "Dvin", s.682-683; Adalian, "Dvin", s.284; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.61; D'Onofrio, *Le chiese di Dvin*, s.67-68; Khudaverdyan, "Decapitation in the Dvina (Armenia): An Analysis of the Skulls of Middle Ages", s.26-27; Khudaverdyan-Babayan, "The Human Skeleton from Dvin…", s.2; Kalantarian, *Material Culture of Dvin, 4th-8th Centuries*, s.60; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.116-117; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.7; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.20-21; Canard, "Dwin", s.678; Garsoian, "Dwin", s.323; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.126; K. E. Esterciyan, *Tarihü'l-Ümmeti'l-Ermeniye*, Musul, 1951, s.123; Khalpakhchian, *Architectural Ensembles of Armenia*, s.79; Zardarian-Akopian, "Archaelogical Excavations", s.183-184; Nina G. Garsoian, "Artasat (Artaxata)", *Dictionary of Middle Age*, v. 1, ed. Joseph R. Strayer, New York, 1982, s.563; "Dvin", http://akunq.net/tr/?p=578 (12.02.2019, 13:45).

ile doldurdular ki oraya Khosrovagerd (Khosrov tarafından kurulmuş)[218] adını verdiler. Onlar burada kraliyet sarayları, her iki tarafında duvar örgüsü ve kapı yaptılar. Oraya bir yol bağlanmazdı. Tarihçi Movses Khorenats'i de Khosrov'un Garni Nehri'nin yanına bir orman diktirdiğini ve ormanın yukarısındaki bir yere sarayını taşıdığını, buranın Farsça "tepe" manasına gelen Duvin olarak adlandırıldığını ifade etmektedir. Bunun sebebi olarak da Artaşat'ta oturanların dayanamaycağı kadar kötü ve zararlı bir rüzgâr ile sıcak havanın esmesini göstermektedir.[219] Khosrov bu ormanı kraliyet avı ve eğlence için çeşitli vahşi hayvanlarla doldurtmuştu. Ormanlar sadece Artaşat'ın ve Duvin'in doğal iklim şartlarının iyileşmesine değil, avcılık için bir kraliyet alanı olarak da hizmet etti. Bu ormanlardan birisi yüzyıllar boyunca ayakta kalmıştır. Böylece dünyada korunan en eski ormanlardan birisi hâline gelmiştir. Günümüzde Khosrov Devlet Orman Arazisi olarak adlandırılan bu yer, Ermenistan'ın başkenti Erivan'ın

[218] Daha sonraki dönemlerdeki herhangi bir Ermeni ya da İslam tarihçisi, Khosrovagerd Ormanı hakkında en ufak bir şey bile söylememektedir. Bu durum, Arapların avcılığa ilgisizliği ile açıklanmaktadır, bkz. Aram Ter-Ghevondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, trans. Nina G. Garsoian, Lisbon, 1976, s.127.

[219] *P'awstos Buzandac'i's History of the Armenians*, s.19; Moses Khorenats'i, *History of Armenians*, s.261; *Kirakos Gandzakets'i's History of Armenians*, s.14; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.137-138; Minorsky, "Le Nom De Dvin En Armenie", s.1; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.128; Esterciyan, *Tarihü'l-Ümmeti'l-Ermeniye*, s.123; Kocharian, "Archaelogical Survey of Dvin of of the Classical and and Early Medieval Periods", s.213-214; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.126; Kalantarian, *Material Culture of Dvin, 4th-8th Centuries*, s.60; Khalpakhchian, *Architectural Ensembles of Armenia*, 79; Zardarian-Akopian, "Archaelogical Excavations", s.183-184; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.7; Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s.52.

çevresindeki en yakın ormanlık alandır.[220] Sarayın taşınmasından sonra Khosrov Kotak, kendisinden öncekilerin aksine ülkenin yeni idari ve politik merkezine isim vermemiş, şehrin eski geleneksel adı Duvin'i korumuştur.[221]

Başkent değişikliğinin tam tarihi bilinmese de şehrin 335 yılında[222] kurulduğuna dair görüşler olduğu gibi, bunu 350 yılı olarak[223] ifade eden tarihçiler de vardır. Nina Garsoian, "Duvin şehri III. Khosrov devrinde kurulsa da şehrin başkent yapılması, 387'de Ermenistan'ın Roma ve Sâsânîler arasında bölüştürülmesinden sonra meydana gelmiş olmalıdır" demektedir.[224] Buna karşın Canan Seyfeli, P'awstos'ta geçen bu bilginin, sadece Duvin'in başkentlerden bir tanesi olduğuna işaret ettiğini söylemektedir. Seyfeli, Artaşat'ın o sırada hem kralın ikametgâhı olmasından, hem de Katolikos Husik'in (341-347) Artaşat Kilisesi'nde oturmasından dolayı, önemini hâlâ koruduğunu ve asıl başkent konumunda bulunduğunu ileri sürmektedir.[225] Movses Khoranets'i, yeni ikamet tercihinin Duvin tepesindeki daha iyi havadan faydalanmak için Artaşat'ın sağlıksız bölgesinden ayrılmakta aceleci davranan halk tarafından

---

[220] Armen Khachikyan, *History of Armenia A Brief Review*, Yerevan, 2010, s.58; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.20-21; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.280.

[221] Kocharian, "Archaelogical Survey of Dvin of of the Classical and and Early Medieval Periods", s.215.

[222] A. M. Korzhenkov, M. A. Avanesyan vd., "Traces of Strong Earthquakes of the 9th Century in the Ruins of Dvin, Ancient Armenian Capital", *Seismic Instruments*, v.52/2, 2016, s.99; Kırzıoğlu, Kıpçaklar, s.45.

[223] Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.280-281.

[224] Garsoian, "Dwin", s.323; Garsoian, "Artasat (Artaxata)", s.563.

[225] Seyfeli, *Ecmiatzin*, s.100.

özellikle hoş karşılandığını vurgulamaktadır. Onlar memnuniyetle, Duvin'deki havanın ve suyun mükemmel olduğunu, yani orada yaşayan birisinin iyi ve sağlıklı olduğunu ifade etmektedirler.[226] P'awstos, III. Khosrov Kotak'ın, Artaşat'ın bataklık hâline gelmesi nedeniyle, başkentini oranın kuzeyindeki Duvin adlı bir tepeye taşıdığını ifade etmektedir.[227] Procopius da *De Bello Persico* (Pers Savaşı) adlı eserinde birden fazla kez Duvin şehrinden bahsetmekte ve mükemmel havasını, bol suyunu, çevredeki kırsal bölgelerin ürünlerini övmektedir.[228] Kırzıoğlu ise başkentin oraya taşınmasının nedeni olarak iklim koşullarından ziyade, Sâsânî savaşları sırasında başkent Vağarşapat'ın bozulmasını göstermektedir. Kırzıoğlu, kaynakların verdikleri bilgilerden kuzeyli Hazarlar ile Barsılların (Burcoğlu/Borçoğlu) iki tanesi III. Tiridates (287-330) devrinde olmak üzere toplam dört kez Kür ve Aras boyları ile güneylerine akınlar yaptıklarının, sonuncusunda da oralara yerleştiklerinin anlaşıldığını ifade etmektedir. Bildirdiğine göre, III. Tiridates çağında Theodosiopolis ve Malazgirt çevresine kadar yayılan Barsılların istilası sırasında, Aras kuzeyindeki ve Karsakçayı boyundaki başkent

---

[226] Moses Khorenats'i, *History of Armenians*, s.261; D'Onofrio, *Le chiese di Dvin*, s.68; J. Laurent, *L'Arménie Entre Byzance et l'Islam Depuis La Conquête Arabe Jusqu'en 886*, Paris, 1919, s.38.

[227] *P'awstos Buzandac'i's History of the Armenians*, s.19; James R. Russel, *Zoroastrianism in Armenia*, ed. Richard H. Frye, v. 5, London, 1987, s.486; Esterciyan, *Tarihü'l-Ümmeti'l-Ermeniye*, s.123.

[228] Procopius, *History of the Wars*, I, s.479-481; D'Onofrio, *Le chiese di Dvin*, s.71; H. A. Manandian, "Trade and Trade Centers in Armenia in the Roman-Parthian and the Byzantine-Sâsânîd Periods", *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, trans and ed. Nina G. Garsoian, Lisbon, 1965, s.81; İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye*, s.17.

Vağarşapat yıkılmıştır. Kırzıoğlu'na göre bunun en önemli göstergesi ise başkentin, imarı 335'te biten Duvin'e taşınmasıdır.[229]

Başkentin kurulmasına bir başka neden olarak ise dinsel neden gösterilmektedir. Gelenekler, Aziz Grigor'un çok sayıda kişiyi vaftiz ettiğini ileri sürse de bu dönemde Hristiyanlar henüz güçlü bir örgütlenmeye sahip değillerdi. Suriye ve Kapadokya gibi Roma eyaletlerinden gelen ve Süryanice, Yunanca gibi yabancı diller konuşan din adamları halkla yeterince temas kuramıyorlardı. Bu nedenle gelenekçilerin tepkilerinden çekinen Tiridates, Mazdaist gelenekten uzak yeni başkent Duvin'i kurmak zorunda kalmış olabilir.[230] Sâsânîler tarafından tahta yerleştirilen Khosrov'un, İran'a daha yakın olan ve daha sonraki merzübânlık devrinde Sâsânîlerin merkezi seçilen Duvin'e yerleşmesi uygun görüldüğü için de orasının başkent seçildiği söylenmektedir.[231] Bunun ardından kralın inisiyatifi ile nüfusun bir kısmı Artaşat'tan Duvin'e göç ettirilmiştir. Duvin civardaki köyler kademeli bir şekilde birleşmiş ve çitlerle çevrili şehir mahalleleri oluşurken, diğerleri onun banliyösü hâline gelmiştir. Duvin'in çok işlevli rolü, çevredeki kırsal toplulukların, şehir halkının haklarıyla tek bir merkez etrafında birleşmesi politikasının bir daha gerçekleşmesine katkıda bulunmuştu.[232] Eski başkentlerden Artaşat'ın tahliye tarihi bilinmemektedir. Böylece Sâsânî Kralı II. Şâpûr, 364-367'de Ermeni Krallığı'nı yıkmış ve sakinleri esir alınan pek çok şehri tahrip

[229] Kırzıoğlu, "Kars'ın Anı (Arpaçayı Boyu) ve Kağızman Kesimindeki Kamsarakan-Kalbaş Hanedanı", s.204; Kırzıoğlu, Kıpçaklar, s.45-46.

[230] Sivrioğlu, "Sâsânî İmparatorluğu Döneminde İran…", s.44; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.123-126.

[231] Seyfeli, *Ecmiatzin,* s.105-106.

[232] Kocharian, "Archaelogical Survey of Dvin of of the Classical and and Early Medieval Periods", s.215.

etmişti. Bizanslı P'awstos, 40 bin Ermeni ailesinin ve 9 bin Yahudi'nin Artaşat'tan götürüldüğünü ve taş üstünde taş bırakılmadığını ifade etmektedir. Bu sayılar tarihsel olarak bir kesinliğe sahip olmasalar da Artaşat'ın esasen bu dönemden sonra yıkılmış olduğu sanılmaktadır. Ancak yıkıntılar içerisinde Ortaçağ sikkeleri (X-XI. yüzyıl) bulunmasına bakılırsa, şehir sakinleri daha sonraki dönemlerde Artaşat'ta yaşamaya devam etmiş olabilirler. Çünkü şehirde Geç Ortaçağ dönemi ve Roma İmparatorluğu'nun sonu arasında hiç para darbedilmediği görülmektedir.[233]

3. Ermeni Arşakuni Hanedanı Devrinde Duvin

Khosrov Kotak'ın kraliyet sarayını taşımaya yönelik uzak görüşlü ve kararlı adımı, Ortaçağ şehri Duvin'in refahının ve oluşumunun kaderini belirlemiştir. Duvin'in IV-V. yüzyıllardaki şehirleşme süreci, karmaşık bir geçiş döneminde Arşakunilerin merkezî gücü ile Ermeni şehirlerinin düşüşü ve bağımsızlık hareketlerinin yükselişi koşulları altında zor ve uzun süreli olmuştur. Duvin şehri uzun yıllar, uluslararası ticarette ün sahibi olan bir başkent statüsünü koruyan Artaşat'ın himayesi altında kalmıştı. Gerçekten de kazılarda sürekli yapılar ortaya çıkarılmasına rağmen bir asırdan fazla süre yazılı kaynaklarda Duvin'den bahsedilmemektedir.[234] Başkentin taşınmasından sonra Ermeni Arşakuni Hanedanı'nın Ermeni kralları burada ikamet etmişlerdi. Başkent olduktan sonra Duvin kısa bir süre içerisinde Asya'daki en yüksek

[233] *P'awstos Buzandac'i's History of the Armenians*, s.190-191; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.7.

[234] Kocharian, "Archaelogical Survey of Dvin of of the Classical and and Early Medieval Periods", s.215.

nüfuslardan birisine ulaşmış ve bu dönemde en zengin şehirlerden birisi hâline gelmişti.[235]

Narseh'in ardından Sâsânîlerin başına geçen iki hükümdar (II. Hürmüz, Adûr Narseh) iktidarda uzun süre kalamamışlardı. Bunun ardından 309 yılında genç yaşta II. Şâpûr başa geçmiştir. Olgunluk çağına gelince, 298 yılında yapılan Nisibis Anlaşması'nı tanımadığını belirten Şâpûr, 334'te İmparator I. Konstantin'e (324-337) elçi göndererek sınırların yeniden çizilmesini istemiş ve Makedonya sınırına kadar olan Roma topraklarının atalarının mirası olduğunu ifade etmişti. Ancak Konstantin onun bu tehdidini çok ciddiye almamıştı. Çünkü o sırada Roma askerî açıdan daha etkindi ve II. Şâpûr'un kardeşi Hürmüz, Roma'ya sığınmıştı. II. Şâpûr, Ermenistan'a girerek Roma yanlısı kralı oradan uzaklaştırmıştı. Bunun üzerine Konstantin oraya yeni kral olarak yeğeni Hannibalianus'u tayin etmiştir. Bölgeye gelen Hannibalianus, buradaki Sâsânî hâkimiyetine son vererek kontrolü sağlamıştı. Ancak bu sırada Konstantin'in aniden hayatını kaybetmesi, Sâsânîlere karşı yürütülen mücadelenin yarım kalmasına neden olmuştur. Bundan bir süre sonra 336'da Hannibalianus da ölmüştür.[236]

Bazı tarihçiler Khosrov Kotak'tan sonra başa VII. Tigranes'in (Tigran, 339-350) geçtiğini ifade ederken, bazı tarihçiler ise kaynaklardaki tutarsızlıklar ve karışıklıklar nedeniyle VII. Tigranes ile ondan sonra gelen II. Arşak'ın aynı kişi olduğunu ileri sürmektedirler.[237] II. Arşak'ın (350-368) İmparator Konstantin ile Şâpûr'un anlaşması

[235] Korzhenkov vd., "Traces of Strong Earthquakes of the 9th Century in the Ruins of Dvin", s.99.

[236] Kaçar, "Anadolu'da Sâsânîler ve Romalılar…", s.13; Tezcan, "Pers-Armenia Etrafında Gelişen Roma-Parth ve Bizans-Sâsânî Münasebetleri", s.162; Yıldırım, *Pers Hakimiyetinin Bitiminden…,* s.44.

[237] Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.147-148.

neticesinde Ermenistan tahtına geçtiği düşünülmektedir. Bu dönemde saray maiyetinin yeni başkent Duvin'de kaldığı süre kısıtlıdır, çünkü kral şehrin yeniden inşası ve örgütlenmesi ile ilgileniyordu.[238] Kral, yeni başkent Duvin'de oturmasa da kraliyet ordugâhı için burayı tercih etmişti.[239] Bu dönemin ilk yıllarında ülkede birlik ve düzen sağlanmıştır. Babası devrinde sürgün edilip cezalandırılan nahararlara iade-i itibar yapılmış ve varlıkları geri verilmiştir. Katolikosluğun idaresi ise tekrar Aziz Grigor'un ailesine bırakılmıştır. Ancak Aziz Grigor'un ailesinin nüfuzuna güvenerek ülke siyasetine karışması, iki tarafın arasının tekrar bozulmasına sebep olmuştur. Çok geçmeden nahararlar da Arşakuni Hanedanı'na kafa tutmaya başlamışlardı. II. Arşak meydana gelen bu isyanlar sebebiyle babası gibi sıkı ve sert politika izlemeye başlamış, pek çok ileri geleni katlederek mal ve mülklerine el koymuştur. II. Arşak hem dinsel sebeplerden, hem de kurduğu siyasi ilişkilerden dolayı Romalıların tarafındaydı. Aynı şekilde II. Arşak'a yakın olan nahararlardan birisi olan Vasak Mamikonyan da Roma'ya yakın durulması yönünde tavsiyelerde bulunmaktaydı. Buna karşın Vasak'ın kardeşi Vardan Mamikonyan ise Sâsânî İmparatoru II. Şâpûr'un tarafında yer alıyordu. Bunun üzerine II. Arşak, Vardan'ın bu tutumundan rahatsız olarak onu öldürtmüştü.[240] II. Arşak, Roma'ya bağlı olduğundan oğlu Bab'ı Konstantinopolis'e rehine olarak yollamıştı. Bu duruma sinirlenen II. Şâpûr, bölgeye kalabalık bir ordu göndererek ülkeyi istila etmiş, Arşak'ı da esir etmişti. İki yıl sonra Roma İmparatoru Valens (364-378), Katolikos Aziz Nerses'in (353-373) ricası üzerine Arşak'ın oğlu Bab'ı, ülkesini Sâsânîlerden kurtararak tahta geçmesi için Comte komutasındaki bir Roma ordusuyla

[238] Bournoutian, *Ermeni Tarihi,* s.61; Tezcan, "Pers-Armenia Etrafında Gelişen Roma-Parth ve Bizans-Sâsânî Münasebetleri", s.162.

[239] Nina Garsoian, "The Aršakuni Dynasty (A.D. 12-[180?]-428)", *The Armenian People From Ancient to Modern Times*, v. I, ed. G. Hovannisian, New York, 1997, s.88.

[240] Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.20-21.

birlikte bölgeye göndermiştir. Bunu duyunca çileden çıkan Şâpûr, büyük bir kuvveti Ermenistan'a yolladı ve ülkeyi yakıp yıktı. Böylece Sâsânî Kralı II. Şâpûr, 364-367'de Ermeni Krallığı'nı yıkmış ve sakinleri esir alınan pek çok şehri tahrip etmişti. Bizanslı P'awstos, 40 bin Ermeni ailesinin ve 9 bin Yahudi'nin Artaşat'tan götürüldüğünü ve taş üstünde taş bırakılmadığını ifade etmektedir. Bölgenin daha fazla İranlılaşmasına sessiz kalamayan Valens, Ermenistan'da bir ordu toplayarak, Kral Bab'ı kesin olarak eski görevine getirdi (369). Daha önce Roma İmparatoru'na giderek, Bab'ı tahta çıkartmasını rica etmiş olan Muşeğ Mamikonyan ise *Sparapet* olarak tayin edildi. Daha sonra Muşeğ Mamikonyan büyük bir ordu toplayarak, Sâsânîlerin hâlâ işgal altında tuttukları yerlere seferlere başlamıştır. Muşeğ, Roma ordusunun desteği ile bölgede kurulan ateşgedeleri (ateş tapınağı) yıkmış ve halka yaptıkları zulmün hesabını sormuştur. Ermeni-Roma kuvvetleri Sâsânîlere karşı çok sayıda zafer elde etmiştir. Bunlardan en önemlisi Bagrevand'da meydana gelmiş ve Sâsânîler ağır bir yenilgiye uğratılmıştı.[241]

4. Ermenistan'ın İkiye Bölünmesi ve Sâsânîler Devrinde Duvin'de Meydana Gelen Gelişmeler

Bab'ın hayatını kaybetmesinin ardından, henüz oğulları küçük yaşta olduğu için Duvin tahtına Arşakuni Hanedanı'ndan Varazdat (374-378) geçmiştir. Varazdat göreve geldikten sonra bir yolunu bularak çok sevilen Muşeğ Mamikonyan'ı öldürtmüştü.

[241] *P'awstos Buzandac'i's History of the Armenians*, s.180-181, 188, 190-191, 199, 202; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.138-143; Kırzıoğlu, "Selçuklular'dan Önce Armenya'ya/Yukarı-Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ IV. Bin-MS. 1064)", s.183-184; John Julius Norwich, *Bizans Erken Dönem (MS 323-802)*, çev. Hamide Koyukan, İstanbul, 2013, s.90; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.62; Yıldırım, *Pers Hakimiyetinin Bitiminden*…, s.45.

Bunun üzerine İran'da tutsak olan kardeşi Manuel Mamikonyan esaretten kurtulmuş ve ordu toplayarak Varazdat'ın üzerine harekete geçmişti. Manuel 378 yılı yaz mevsiminde Theodosiopolis Ovası'nda yapılan savaşta Varazdat'ı mağlup etmiştir.[242] Theodosiopolis'te meydana gelen muharebenin ardından Kral Varazdat, Roma'ya sığınmış ve Britanya adalarına sürgün edilmişti. Böylece Manuel Mamikonyan, Ermeni Krallığı'nda en güçlü kişilerden birisi hâline gelmişti. Mamikonyanlar, Arşakuni Hanedanı'na olan saygıları nedeniyle onları devirerek kendilerini kraliyet hanedanı yapmamışlardı. Bunun yerine Manuel Mamikonyan ailesinin yıllardır sahip olduğu *Sparapet* unvanını kullanarak ülke meselelerinde ağırlığını devam ettirmişti. Manuel Mamikonyan hâkimiyetini güçlendirmek amacıyla Kral Bab'ın dul eşi Zarmantuhd ile oğulları Arşak ve Vağarşak'a nâiblik yapmıştır. Manuel onları kendi çocuğu gibi yetiştirmişti. Böylece Mamikonyanlar hem kraliyet ailesiyle akraba olmuşlar, hem de otoritelerini güçlendirmişlerdi. Ancak bu durum Roma'nın tepkisine sebep olabilir ve önceden yaptıkları gibi müdahaleye yol açabilirdi. Bundan dolayı Manuel Mamikonyan, Sâsânîlerin himayesi altına girmeye çalışmış ve bu amaçla Karcvil adlı birisinin liderliğinde II. Şâpûr'a bir elçilik heyeti göndererek, Ermenistan'ı himayesi altına almasını istemiştir. Sâsânî İmparatoru bu durumu memnuniyetle karşılamıştır. Çünkü yetmiş yıllık saltanatı boyunca ele geçiremediği Ermenistan kendisine altın tepside sunulmaktaydı. Bunun üzerine II. Şâpûr 10 bin kişiden meydana gelen bir orduyu Ermenistan'ı kendi hâkimiyetine alması için göndermiştir. Bu lejyonun başında Suren adlı bir Pers vardı. Suren, II. Şâpûr adına bölgeyi yönetmeye gönderilen görevli idi. Ermeni-Sâsânî anlaşması görünüşte Ermeniler için oldukça kabul edilebilir bir anlaşma

[242] Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.153; Kırzıoğlu, "Selçuklular'dan Önce Armenya'ya/Yukarı-Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ IV. Bin-MS. 1064)", s.185; Kırzıoğlu, "Kars'ın Anı (Arpaçayı Boyu) ve Kağızman Kesimindeki Kamsarakan-Kalbaş Hanedanı", s.206-207.

idi. Çünkü Sâsânîler onların siyasi özerkliğine ve dinî inançlarına karışmamışlardı. Ermenistan'a yerleşen bu askerlerin masrafı Ermeniler tarafından karşılanacak ve daha önce Roma'ya verilen vergi bundan sonra Sâsânîlere verilecekti. Buna karşın Manuel geleneksel *Sparapet* unvanına sahip olmaya devam edecek ve ülkenin yönetiminde sınırsız haklara sahip olacaktı.[243]

II. Şâpûr'un ardından tahta çıkan II. Erdeşîr'den (379-383) sonra yerine geçen III. Şâpûr (383-388) devri, Ermeniler ile Sâsânîler arasında askerî ve diplomatik krizin yaşandığı bir dönem olmuştur. P'awstos'a göre bunun nedeni: Ardzırunili Merujan'ın, Manuel Mamikonyan'ın Persler tarafından el üstünde tutulmasını ve böylece otoritesini arttırmasını kıskanmasıdır. Manuel'e yakınlaşarak Sâsânîlerle ilgili olumsuz şeyler söyleyen Merujan, onu Sâsânîler üzerine sefere çıkmaya teşvik etmiştir. Bunun neticesinde Manuel Mamikonyan Ermenistan'da bulunan 10 bin kişilik Sâsânî garnizonuna saldırarak hepsini kılıçtan geçirmiş, merzübân[244] (marzban) Suren ise kurtulmayı başarmıştı. Merujan Ardzıruni bunun ardından Sâsânî sarayına giderek, Ermeniler üzerine çıkacakları seferin liderliğinin kendisine verilmesi için Sâsânî sarayını ikna etmişti. Merujan böylece Sâsânî ordusula birlikte kendi yurttaşlarının ve

---

[243] *P'awstos Buzandac'i's History of the Armenians*, s.261-271; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.152-154; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.153; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.34-35.

[244] Sâsânîler devrinde sınır bölgesi kumandanlarına verilen unvanın Arapçasıdır. Farsça sınır manasına gelen "merz"ile bekçi anlamına gelen "pân" kelimelerinin birleşimi ile elde edilen "sınır bekçisi, sınır kumandanı" anlamına gelen bir kelimedir. Arapça'da *merzübân*'a dönüşmüştür. Bu kelime Ermenicede "Marzban" ya da "Marzavan" olarak kullanılmaktadır, bkz. Tahsin Yazıcı, "Merzübân", *DİA*, c.29, Ankara, 2004, s.255; J. H. Kramers, "Merzüban", *İA*, c.7, İstanbul, T.Y., s.787.

vatanının üzerine yürümeye başlamıştı. Tarihçi P'awstos savaşı destansı bir şekilde anlatmakta ve Manuel'in Merujan'ı yenilgiye uğratmasının ardından başsız kalan Sâsânî ordusunun kaçtığını söylemektedir.[245] Böylece Mamikonyan Hanedanlığı oldukça güçlü bir konuma gelmişti. Bunun ardından Manuel Mamikonyan, Kraliçe Zarmantuhd, genç Arşakuni prensleri III. Arşak ile kardeşi Vağarşak, beraberlerindeki orduyla birlikte Theodosiopolis'e gitmişlerdir. Bu gücü pekiştirmek isteyen Mamikonyan, burada kızı Vardantuhd ile veliaht III. Arşak'ı evlendirmişti. Bu evliliğin ardından Ermeni Krallığı tahtına III. Arşak (378-387) oturmuş, kardeşi Vağarşak (378-386) ise yardımcısı olmuştur. Büyük kardeş III. Arşak ülkenin doğusunda, Ararat'taki Duvin'de; kardeşi Vağarşak ise Küçük Ermenistan olarak adlandırılan Roma sınırındaki batı bölgesinde yer alan Erez'de (Erzincan) hüküm sürüyordu. Ancak iki genç kral da eski nâib Manuel Mamikonyan'ın otoritesine tabi idi.[246] III. Arşak ikametgâhını 380 yılında Duvin'de kurmuştu.[247]

---

[245] *P'awstos Buzandac'i's History of the Armenians,* s.271-274; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.155-157; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.36.

[246] *P'awstos Buzandac'i's History of the Armenians*, s.280-281; Moses Khorenats'i, *History of Armenians*, s.303-304; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.156-157; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.153; Öztürk, Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler, s.37; Kırzıoğlu, "Selçuklular'dan Önce Armenya'ya/Yukarı-Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ IV. Bin-MS. 1064)", s.185; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.185-186.

[247] R. James Issaverdens, *Armenia and the Armenians Being a Sketch of Its Geography, Hıstory Church,* Venice, 1874, s.137.

Manuel Mamikonyan'ın hayatını kaybetmesinin ardından nahararların birçoğu Kral III. Arşak'tan ayrılarak Sâsânî Kralı III. Şâpûr'un tarafına geçmişler ve ondan kendilerini yönetmesi için başka bir Arşakuni kralı atamasını istemişlerdi. Sâsânî Hükümdarı III. Şâpûr bunun üzerine Arşakuni soyundan IV. Khosrov'u (387-389) kral seçmiş ve onu kendi kız kardeşiyle evlendirerek, Zik adlı bir nâib ve büyük bir orduyla birlikte Ermenistan'a göndermiştir. Arkasına aldığı bu destek ile Ermenistan'a giren IV. Khosrov kendisini Büyük Ermenistan'da yani Ararat eyaletinde kral olarak kabul ettirmiştir. Vasisinden yoksun kalan III. Arşak onların karşısında duramayarak,[248] batıdaki sınır eyaletlerine kaçmıştı. III. Arşak'ın yardımına Roma askerleri yetişmişti. Bunun ardından Roma İmparatoru I. Theodosius (379-395) ile Sâsânîler arasında bu konuda bir görüşme gerçekleştirilmiştir. İki imparatorluk arasında yapılan müzakereler

[248] Ghazar Pa'rpec'is bu konuda şunları söylemektedir: Ermenistan'ın iki kısma bölünmesinden sonra, Batı Ermenistan, Roma imparatoruna; Doğu Ermenistan ise Sâsânî kralına boyun eğmişti. Böylece Ermenistan iki kralın hizmetine girmişti. En büyük ve en bereketli kısım Sâsânîlerin kontrolündeydi. Bundan huzursuz olan Arşak şöyle demiştir: İmansızlar arasında yaşamaktansa, Ararat'ın büyüleyici yerleşim alanlarını ve atalarımın kadim mirasını bırakıp giderek, başka yerde sefil bir hayat sürmeyi tercih ediyorum. Bunun ardından Kral Arşak bölgeden ayrıldı ve sınırlı bir arazide de olsa bir Hristiyan toprağına çekilmeyi ve Roma imparatorunun otoritesi altında yaşamayı uygun bularak Romalıların hâkimiyeti altına girdi. Moses Khorenats'i de bunu doğrularcasına, Şapuh'un bölgesindeki prenslerin, Roma topraklarına çekilen III. Arşak'ı izlediğini, "onlar karılarıyla ve çocuklarıyla birlikte, mal varlıklarını ve mülklerini bırakarak krallarının ardından gittiler" sözleriyle ifade etmektedir, bkz. *Ghazar P'arpec'i's History of Armenians*, s.12-15; Moses Khorenats'i, *History of Armenians*, s.304.

neticesinde 387'de[249] Akilisene Anlaşması'yla (Ekeleats) Ermenistan taksim edilmiştir. Buna göre, krallığın doğusundaki Büyük Ermenistan toprakları, Sâsânî himayesindeki IV. Khosrov'a; batısındaki Fırat yöresine kadar olan Küçük Ermenistan ise Roma korumasındaki III. Arşak'a idare verilmiştir. Bu nedenle Sâsânî hâkimiyeti altındaki bu bölgeye Pers-Armenia (Persarmenia, İran Armenia'sı) adı verilmekteydi. Roma idaresine giren kısma ise literatürde Roma Armenia'sı denilmektedir. Duvin böylece Sâsânî idaresi altına giren bu kısımda kalmıştır. Doğu ile Batı Ermenistan arasındaki

[249] Tarihçiler arasında bu antlaşmanın tarihi konusunda anlaşmazlıklar vardır. Anlaşmanın, III. Şâpûr'un saltanatının sonunda 387'de veya halefi IV. Behrâm'ın (388-399) saltanatının başında yani 390 yılında devreye girmiş olabileceği söylenmektedir. Kaynaklarda net bir şekilde ifade edilmemesi nedeniyle Romalılar ile Sâsânîler arasında yapılan anlaşmanın tarihi ile ilgili farklı tarihler ileri süren tarihçiler vardır. Honigmann bu tarihi 384 yılı olarak vermektedir. Nöldeke'ye göre ise iki imparatorluk 390 yılında bölgeyi bölmüştür. P'awstos bu taksimin III. Şâpûr'un saltanatının sonunda 387'ye doğru ya da IV. Vahram'ın saltanatının başında 390'a doğru devreye girdiğini ifade etmektedir. Khorenats'i ise bunun İmparator Arcadius devrine (395'ten sonra) yerleştirmiştir. Ghazar Pa'rpec'is ise bu anlaşmanın II. Arşak'ın göçünden önce göstermektedir. *Ghazar P'arpec'i's History of Armenians*, s.15; Moses Khorenats'i, *History of Armenians*, s.304; *P'awstos Buzandac'i's History of the Armenians*, s.77; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.159; Ernst Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul, 1970, s.7; T. H. Nöldeke, *Aufsätze Persischen Geschichte*, Leipzig, 1887, s.103. Bu anlaşmayla ilgili detaylı bilgi için bkz. Roger C. Blockley, "The Division of Armenia between the Romans and the Persians at the End of the Fourth Century A.D.", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 36/2, 1987, s. 222-234.

bölünme 590'daki geçici Bizans işgaline kadar 200 yıl boyunca devam etmişir. Bu süre boyunca her iki devlet de bu bölgede asimilasyon politikası takip edeceklerdi.[250]

Böylece Roma, Helen kültürünün yaygın olduğu Küçük Ermenistan dâhil olmak üzere kuzeydeki Theodosiopolis'ten güneydeki Martyropolis'e (Meyyâfârikîn, Silvan) kadar uzanan küçük parçayı almıştır. Bunların doğusundaki yerler ile günümüzdeki Kars bölgesi ise Sâsânîlerin kontrolüne girmiştir. Theodosiopolis ile Martyropolis, Romalıların hudut şehri olarak garnizon merkezi yapılmıştır.[251] Ermenistan'ın 387'de Roma ve Sâsânîler arasında bölüştürülmesinden sonra; Duvin, Doğu Ermenistan'ın başkenti ve başlıca ticaret merkezi oldu. Ancak bu muhtemelen V. yüzyılın ikinci yarısıyla başlamayacaktı.[252] Duvin gelişecek ve uluslararası bir ticaret kavşağı olana kadar büyüyecekti.[253] 387'deki taksimattan sonra Kral IV. Khosrov, Duvin'de ikamet etmekteydi. Ancak onun sadece Duvin'de değil Vağarşapat ve Artaşat'ta da ikamet

---

[250] *P'awstos Buzandac'i's History of the Armenians,* s.264-265; *Ghazar P'arpec'i's History of Armenians,* s.12; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.158-159; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.154; Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, s.49; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.8; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.38.

[251] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.160; Bournoutian, *Ermeni Tarihi,* s.63; Garsoian, "The Aršakuni Dynasty (A.D. 12-[180?]-428)", s.92; Kırzıoğlu, "Selçuklular'dan Önce Armenya'ya/Yukarı-Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ IV. Bin-MS. 1064)", s.185-186; Kettenhofen, "Dvin", s.617; Canard, "Dwin", s.678; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.186-187; A. Zerrinkûb, R. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, s.62, 80.

[252] Manandian, "Trade and Trade Centers in Armenia in the Roman-Parthian and the Byzantine-Sâsânîd Periods", s. 87.

[253] Kalantarian, *Material Culture of Dvin, 4th-8th Centuries*, s.60.

ettiği kanaati de vardır. Çünkü savaş hâlindeki bölgede yıkımlar olması, aynı anda birkaç başkentin varlığını gerekli kılıyordu.[254]

Akilisene Anlaşması sonucu Ermenistan bölgesi siyasi bakımdan doğu ve batı olarak ikiye ayrılmış; bu bölünmüşlük daha sonra kültürel ve dinî duruma da yansımıştır. Bu anlaşma kısa süreli olsa da Kafkasya'nın tarihî coğrafyası üzerinde kalıcı etkiler bırakmıştır. Bu tarihten önce doğudaki Büyük Ermenistan ile batıdaki Küçük Ermenistan arasındaki sınır Fırat Irmağı'ndan geçerken, bu tarihten sonra Pers-Armenia ve Roma Armenia'sı arasındaki sınır Nimphios'tan (Batman Suyu) geçmektedir. Yukarıda da söyediğimiz gibi, bu hattın doğusunda kalan ve Roma kaynaklarında Pers-Armenia adıyla zikredilen kısım yani Ermenistan arazisinin beşte dördü Sâsânî hâkimiyetindeki Kral IV. Khosrov'a, küçük olan beşte birlik kısmı ise Roma idaresindeki Kral III. Arşak'a bağlıydı. Erez'deki yeni ikametgâhında oturan III. Arşak, Büyük Ermenistan'ın yeni başkenti Duvin'de Sâsânî askerlerinin koruması altında oturan IV. Khosrov'a göre daha aşağıda bir hükümdardı.[255] Pers-Armenia adı

[254] Seyfeli, *Ecmiatzin*, s.104-105.

[255] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.160; Tezcan, "Pers-Armenia Etrafında Gelişen Roma-Parth ve Bizans-Sâsânî Münasebetleri", s.235-236; Murat Keçiş-Cüneyt Güneş, "Bizans Kafkasyası'nın Yönetimine Dair Bazı Tespitler", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 23, 2017, s.13; Canard, "Arminiya", s.635; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.23-24; Bayram Arif Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya 276-317/889-929*, İstanbul, 2017, s.55, 56d; Kırzıoğlu, "'Armenya/Yukaru-Eller-Tarihi'nin İçyüzü'/'Dede-Korkut Oğuznameleri'nin Mâhiyeti'", s.136; Parmaksızoğlu, "Ermeniler", s.324; Nina N. Garsoian, "Armenia: History of", *Dictionary of Middle Age*, v. 1, ed. Joseph R. Strayer, New York, 1982, s.476.

bütün Armenia'nın Sâsânîlerin idaresinde olan kısmını ve Roma Armenia'sının zıddını adlandırmak için kullanılmaktaydı. Bu bölgenin sınırları kabaca Van ve Urmiye gölleri arasında kalan kısmı içermekteydi. Pers-Armenia'nın Ermenice karşılığı olan Parskahayk daha sonra bir eyalet olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle ikisi birbirine karıştırılmamalıdır.[256] Arşakuni ülkesi, Duvin ile Erez tahtlarına bağlanarak ikiye ayrıldıktan sonra, nahararların her birisi İranlılara karşı kendi satraplık bölgesini korumaya ağırlık vererek bu iki merkezle bağlarını gevşetmişlerdi. Bu sırada Şirak ve Arşakuni Beyi Sbantarad oğlu Kazavon, kız kardeşinin evli olduğu Duvin'deki III. Arşak'tan yanaydı ve onun *Sparapet*'i olarak tayin edilmişti.[257] IV. Khosrov döneminde Aziz Nerses'in oğlu Aziz Sahak (387-428) Ermeni Kilisesi katolikosu seçilmiş ve böylece 14 yıllık bir aradan sonra (373-387) katolikosluk hanedanı yeniden kurulmuştur. Romalılar arasında yetişen Aziz Sahak'ın katolikos seçilmesi katolikosluk makamının itibarını arttırmıştı. Aynı zamanda bu, Büyük Ermenistan'ın siyasi olarak Perslerle yakın olduğu bir dönemde, Grek-Roma dünyası ile bağını korunmasını da sağlıyordu[258]

III. Arşak'ın Roma Armenia'sının son kralı olarak hayatını kaybetmesinin ardından, Roma bu toprakları ilhak etmiş ve artık kral tayin etmeyerek *kont* unvanı taşıyan valileri başa getirmiştir. Bunun ardından Romalılar ilk "Ermenistan Kontu" olarak Şiraklı Kazavon'u bu göreve getirmişlerdir. Nahararlar bu durumdan memnun olmayarak, atalarının malikânelerine tekrardan hâkim olabilmek ve eski makam ve

---

[256] Tezcan, "Pers-Armenia Etrafında Gelişen Roma-Parth ve Bizans-Sâsânî Münasebetleri", s.236-237.

[257] Kırzıoğlu, "Kars'ın Anı (Arpaçayı Boyu) ve Kağızman Kesimindeki Kamsarakan-Kalbaş Hanedanı", s.207.

[258] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.164-165.

mevkiilerini tekrar elde edebilmek için doğudaki Arşakuni Hükümdarı IV. Khosrov'a sığınmışlardır.[259] Bunda Sâsâni hükümdarlarının da etkisi vardı. Moses Khorenats'i Sâsânî hükümdarının ülkeyi terk eden nahararlara geri dönmeleri için gönderdiği mektuptan bahsetmektedir. Pers Kralı'nın onlara verdiği güvence ve yaptığı tehditten dolayı çok sayıda naharar, III. Arşak'ı bırakarak ülkeye geri dönmüş ve IV. Khosrov'a tabi olmuştu. Arşak'ın etrafında ise ona sadakatini sürdüren sadece birkaç kişi kalmıştı.[260]

I. Theodosius, 395'te büyük oğlu Arkadius'u (395-408) devletin doğu, küçük oğlu Honorius'u (395-423) ise batı bölgesine imparator olarak tayin etmişti. Roma İmparatorluğu böylece doğu ve batı olarak iki kısma ayrılmıştır. Bundan sonra Doğu Roma, en büyük düşmanı olan Sâsânîler ile 636 yılındaki İslam ordularının fethine kadar Ermenistan üzerinde güç mücadelesini sürdürecekti.[261]

Bizanslıların Pers-Armenia adı verdikleri İran Ermenistan'ındaki krallık ise batıdakinin aksine neredeyse yarım asır daha devam edecekti. Zamanla taht zayıflamış ve Ktesiphon sarayının göz yummasıyla prenslerin asilikleri artmıştı. Krallar birbiri peşi sıra diğerini tahttan indirmişlerdi. Sâsânî Hükümdarı IV. Behrâm (388-399), 392 yılında Pers-Armenia'nın başındaki IV. Khosrov'u Duvin'de bir süre hüküm sürmesinden sonra, Bizans İmparatoru Arcadius'la iyi ilişkileri olması ve Aziz Sahak'ın katolikos seçilmesinden rahatsız olanların şikâyeti sebebiyle tahttan indirmiş ve Duvin tahtına

[259] Moses Khorenats'i, *History of Armenians,* s.311-312; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.164-165; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.186-187; Parmaksızoğlu, "Ermeniler", s.324; Garsoian, "Armenia", s.476.

[260] Moses Khorenats'i, *History of Armenians,* s.311-312; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.186-187.

[261] Yıldırım, *Pers Hakimiyetinin Bitiminden…*, s.45.

kendi kardeşi Behrâm Şâpûr'u (Vramşabuh, 392-414) geçirmişti. Khosrov ise İran'a götürülerek hapse atılmıştı. Arşaklı tahtına bir Sâsânî şehzadesi geçtiğinden, Sâsânîler yerli halkı memnun etmek ve Gregoryen Hristiyanlığını Bizanslılara karşı korumak amacıyla, din adamlarının çalışmalarına yardımcı olma siyaseti güttüler.[262]

Behrâm Şâpûr devrinde, Bizans İmparatoru Arcadius'a 387 taksiminde Romalılara düşen bölgelerin vergisi verilerek barış ve rahatlık içerisinde yaşanmıştı. Genç II. Theodosius (408-450) başa geçince; onun devlet nâibleri, Arşakunilerin batı topraklarının idaresini kendi valilerine vererek, Duvin ile alâkasını kesmişlerdi.[263] Kral Behrâm Şâpûr ve Katolikos Sahak siyasi ve dinî denetimi muhafaza edebilmek için birleştirici bir unsur olarak Ermeni dilinin hayati öneme sahip olduğunu fark etmişlerdi. Çünkü bu dönemde Süryani Kilisesi, Ermeni Kilisesi'nin otoritesini sarsmaya başlamıştı, gerçekleştirilen ekümenik konsiller gelecekte Bizans'ın burada daha fazla

---

[262] *Ghazar P'arpec'i's History of Armenians*, s.23; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.164-166; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.154-155; Frederic Macler, "Armenia", *The Cambridge Medieval History*, ed. J. R. Tanner, C. W. Previte-Orton, Z. N. Brooke, v. IV, New York, 1923, s.155; Stephen H. Rapp, *The Sasanian World through Georgian Eyes Caucasian and the Iranian Commonwealth in Late Antique Georgian Literature*, Farnham, 2014, s.78-79; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.56; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.187; A. Zerrinkûb, R. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, s.80; Azmi Süslü, Fahrettin Kırzıoğlu, Refet Yinanç, Yusuf Halaçoğlu, *Türk Tarihinde Ermeniler*, Kars, 1995, s.68.

[263] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.187; Kırzıoğlu, "'Armenya/Yukaru-Eller-Tarihi'nin İçyüzü'/'Dede-Korkut Oğuznameleri'nin Mâhiyeti'", s.136.

etkiye sahip olacağına işaret ediyordu, bunun yanında Ermeniler içerisinde Pagan ve Zerdüşt inanca sahip insanların sayısı da az değildi.[264]

V-VII. yüzyıllar boyunca Ermenistan kültürel bir yükselişe sahne olmuştur. Bu, ülkenin bağımsızlık mücadelesiyle aynı zamana denk gelmiştir.[265] Ermeni Kilisesi'nde ayin dili olarak Süryanice ve Grekçenin kullanımı, kilisenin bağımsızlaşmasının önündeki en önemli engel olarak görülüyordu. Çünkü bu durum Ermenileri onlara bağımlı hâle getiriyordu. Dindaşları Bizans'ın Mazdaizm'e karşı mücadele verdikleri dönemde Sâsânîlerle anlaşması ve zor zamanlarında yardımlarına koşmaması da yeni alfabe icadı kararında etkili olmuştu. Halka vaazların Ermenice yapılması tek başına yeterli olmuyordu. Halkın anlayabileceği bir literatürün oluşturulabilmesi için Ermenice bir alfabe gerekiyordu. Çünkü eğitim ve öğretim Süryanice ve Grekçe yapılmaktaydı. Ermeniler kendi alfabeleri olmadığı için başka bir dili öğrenmek amacıyla başka bölgelere uzun yolculuklar yapıyorlar ve gittikleri yerlerde uzun yıllar zaman geçirmek ve büyük paralar harcamak zorunda kalıyorlardı. Alfabenin ve yazılı edebiyatın olmaması Ermeni Kilisesi için çok büyük bir engeldi. Kiliseye göre, alfabe olmadan kilise tam olarak kurulmuş sayılamazdı. Alfabenin icadındaki önemli sebeplerden birisi de Ermenilerin sosyal statü olarak Grek ve Süryaniler tarafından küçümsenmelerdir. Alfabe ayrıca ülkeninin bağımsızlığının korunması için de güçlü bir araçtı.[266] Bu

---

[264] Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.64-65; Cinemre, "Geç Antik Çağ'da Ermeni Kilisesi'nin Kurumsallaşması", s.100.

[265] Kalantarian, *Material Culture of Dvin, 4th-8th Centuries*, s.60.

[266] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.167; Seyfeli, "Ermeni Kilisesi'nin Kuruluşu", s.47; Mehmet Tezcan, "Ermeni-Sâsânî Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği (V. Yüzyıl)", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, c. 1, ed. Metin Hülagü vd., Ankara, 2014, s.138-140; Şükran Yaşar, "Doğu Hristiyanlığı İçinde Ermeni Kilisesi'nin

amaçlarla bilgin ve din adamı olan Mesrob Maşdots'tan Ermenistan'ı çevresindeki güçlerden ayıracak bir alfabe oluşturması istenmişti. Yunanca, Süryanice ve diğer yazıtlardaki harfleri kullanan Maşdots, 405 yılında Ermeni alfabesinin 36 harfini düzenlemiştir. Birçok dilden kelime ve diğer dil unsurlarını barındıran Ermenice, "Graber-Klasik Ermenice" ismini almıştır. Yeni alfabeye kutsal bir hüvviyet kazandırmak ve daha hızlı yayılmasını sağlamak amacıyla da bunun Maşdots'a ilahi bir şekilde ulaştırıldığı haberi çevreye yayılmıştı. Maşdots'un öğrencileri yeni alfabeyi öğretmek amacıyla ülkenin dört bir köşesine okullar açtılar.[267] Böylece Yunanca ve Süryanice İncil ve din kitapları yerine, çok sayıda gramer kitabı, incil ve felsefe kitapları Ermeniceye tercüme edilmiştir. Bu nedenle bu yüzyıl Ermeni edebiyatı tarihinin "Altın Çağı" olarak adlandırılmaktadır.[268] Bu durum millî bir kilise kültürü meydana getirerek, Ermeni kimliğinin daha da ivme kazanıp gelişmeye başlamasını sağlamıştır.[269]

Yeri ve Bizans ile İlişkileri", *Yeni Türkiye Dergisi*, S.60, 2014, s.6; Kalantarian, *Material Culture of Dvin, 4th-8th Centuries*, s.60.

[267] Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.64-65; Yılmaz, "Ermeniler Kimdir...", s.180; Cinemre, "Geç Antik Çağ'da Ermeni Kilisesi'nin Kurumsallaşması", s.100; Tezcan, "Ermeni-Sâsânî Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği (V. Yüzyıl)", s.138-140; Seyfeli, *Ecmiatzin*, s.67-68; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.68.

[268] Kırzıoğlu, Kars Tarihi, s.188; Yılmaz, "Ermeniler Kimdir...", s.180.

[269] Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara, 2015, s.52; Mehmet Çoğ, "Ermeni-Gürcü Dinî Münasebetlerine Dair Bazı Tespitler (V-XII. Yüzyıl)", *Tarih Okulu Dergisi*, 8/XXIII, 2015, s.123; Tchilingirian, *Ermeni Kilisesi*, s.12.

Behrâm Şâpûr 414 yılında öldüğünde geride Ardaşes (Artaksias) adlı 10 yaşında bir oğul bırakmıştı. Bu sırada Sâsânî tahtında I. Yezdicerd (399-420) hüküm sürüyordu. Aziz Sahak'ın ve nahararların dileği üzerine I. Yezdicerd, Ubli Kalesi'nde hapiste tutulan Arşaklı IV. Khosrov'u serbest bıraktırarak Duvin'de ikinci defa tahta geçmesine müsaade etmiştir. Onun ikinci iktidarı 414-415 yılları arasında sadece bir yıl sürmüştür. Onun ölümünün ardından I. Yezdicerd'in oğlu IV. Şâpûr (415-420), Duvin'e tayin edilmiştir. Şâpûr 415 ile 420 yılları arasında oturduğu Duvin'de beklenmedik bir direnişle karşılaşmıştı. O, Ermenistan tahtını İran tahtıyla birleştirmişti.[270] Ancak Sâsânî şehzadesi Şâpûr, daha sonra babasının ölümü üzerine yerine geçmek amacıyla ordusuyla Ktesiphon'a döndüğünde pusuya düşürülerek öldürülmüştür. Bunun üzerine Gûr lakaplı küçük kardeşi V. Behrâm (Behrâm-ı Gûr, 420-438) Sâsânî imparatoru olmuştu. İran'da çıkan kargaşadan faydalanan Ermeni feodal beyleri bağımsızlıklarını ilan etmek için çabalamaya başlamışlardı. Bu doğrultuda Nerses Cıcrakats'i önderliğinde isyan etmişler ve Duvin'deki Sâsânî garnizonundaki askerleri kovmuşlardı. Bu durum Ermenistan'da merkezî idarenin bozulmasına ve derebeylerin bağımsız birer prens gibi hareket etmesine yol açmıştır. Vergiler merkeze gönderilmiyordu, iç örgütlenme tamamen altüst olmuştu. 420'de Sâsânî askerlerinin ülkeden kovulmasından sonraki süreçte Duvin tahtı 3 sene boş kalmıştır. Ülkenin birliğini düşünen bazı feodal beyler, devletin dağılmaya başlamasından dolayı bu dönemde Sâsânî imparatorundan yardım istemek zorunda kalmışlardı. Movses Khorenats'i'nin verdiği bilgilere göre Katolikos Aziz Sahak, kızı Sahakanuş ile Mamikonyanlı Manuel'in oğlu Hamazasp'tan

[270] *Ghazar P'arpec'i's History of Armenians*, s.33; Moses Khorenats'i, *History of Armenians,* s.323; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.173; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.189-190; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.160.

doğma torunu Vardan'ı, süvari başbuğu Bagratuni[271] Smbat ile birlikte elçi olarak İran sarayına göndermiştir. Onlar bütün suçlarının bağışlanması ve başlarına Arşakunilerden birisinin geçirilmesini rica etmişlerdi. Sâsânî Hükümdarı Behrâm-ı Gûr bunun üzerine son Arşakuniler soyundan gelen 18 yaşındaki IV. Ardaşes'i (422/423-428/429) Duvin tahtına kral olarak tayin etmiştir.[272]

5. Ermenistan'ın Doğrudan Sâsânî Hâkimiyetine Girmesinden Sonra İdari Yapılanma ve Duvin'in Merzübânlık Merkezi Oluşu

Nahararlar, Sâsânî İmparatoru V. Behrâm'dan, Behrâm Şâpûr'un oğlu Ardaşes'i kendilerine hükümdar yapmasını teklif etmiş olmalarına rağmen, bir süre sonra Ardaşes'in ahlaki bozuklukları ve kadınlara olan düşkünlüğü sebebiyle bundan pişman

[271] Kaynaklar, bu hanedanın Yahudi veya Ermeni asıllı olduğuna dair çeşitli bilgiler sunmaktadırlar Bazı kaynaklar onların soylarını Kral Davud'a kadar dayandırmaktadırlar. Bu hanedanın liderleri, *takatir* (taç giydiren) ve *asbed* (süvari sınıfı komutanı) unvanı taşımaktaydılar (Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.280; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.233-236; Abraham Galante, *Pakraduniler veya Bir Ermeni-Yahudi Tarikatı*, der. Ergun Göknel, İstanbul, 2021, s.16-31; Dilek Kıztanır, *Ermeni Aşot Krallığı ve Bizans ile İlişkileri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2018, s.17-21). Bagratunilerin kökenine dair kaynaklarda verilen detaylı bilgiler ve değerlendirmeler için ayrıca bkz. Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.233-246.

[272] Moses Khorenats'i, *History of Armenians*, s.326, 331; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.175-177; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.189-190; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.160; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.48; A. Zerrinkûb, R. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarih*i, s.84-90; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.281-282.

olmuşlardı. Sonunda nahararlar, Katolikos Aziz Sahak'a (387-428) başvurarak, onu tahta nasıl geçirttiyse öyle tahttan indirmesini istemişlerdi. Ancak Aziz Sahak, Sâsânî imparatoru tarafından atanmış bir kralın ondan habersiz bir şekilde tahttan indirilmesinin Sâsânîlerin Ermenistan'ı istilasına yol açacağını bildiği için kralın yanında yer alıyordu. O ayrıca Mazdacı bir zihniyetin altında yaşamaktansa, "vasıfsız" bir Hristiyan kralın hâkimiyeti altında yaşamayı da yeğliyordu. Bu hususta bazı ileri gelenler ise Sâsânî sarayına müracaat ederek, hem Ardeşir'in hem de Aziz Sahak'ın görevden alınmasını istemişlerdi. Bunun üzerine V. Behrâm, Ardaşes'i tahttan indirdiği gibi, Aziz Sahak'ı da azlederek İran yanlısı Surmak'ı (428-429) katolikosluğa getirmiş ve Duvin'deki Ermeni Krallığı'nı ortadan kaldırmıştır. Sâsânî Veh-Mihr-Şâpur (429-442) bölgeye merzübân olarak tayin edilmiş ve Duvin'e gönderilmişti. Böylece Arşakuni Hanedanı sona ermiş ve kendi hâkimiyetleri altında bulunan Pers-Armenia doğrudan Sâsânî sınırlarına dâhil olmuştur. Ermeni derebeylerinden Vahan Amaduni ise onun emri altında kraliyet komutan vekili görevi üstlenmiştir. Bu askerî vali 429 ile 442 yılları arasında Duvin'i Sâsânîler adına idare etmiştir. Ermeni derebeyleri Sahak'ın yerine atanan Katolikos Surmak'ın yetersizliği fark edilince, bir yıl sonra görevden alınmasını sağlamışlardır. Yerine ise Berkişo (428-432) adlı bir Süryani papazı atanmıştır. Bu atama Ermenistan'ı İran'da müsamaha gösterilen tek Hristiyanlık biçimine bağlamak amacı taşımaktaydı. Altında ise Ermenistan'ı İranlılaştırmak amacı yatıyordu.[273] Ancak daha sonra Berkişo'nun birtakım dine aykırı hareketleri tepki

[273] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.177-179; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.160-161; Macler, "Armenia", s.155; Rapp, *The Sasanian World through Georgian Eyes*, s.78-79; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.56; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.189-190; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.50; Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s.152; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.281-282; Garsoian, "Armenia", s.476.

çekmiş ve ulusal dinin geleneklere saygı gösteren bir katolikos isteyen Ermeni prensler, onu Behrâm'a şikâyet etmişlerdir. Bunun üzerine Berkişo'nun yerine Ermeni Kilisesi yöneticisi olarak Samuel (432-437) adlı bir din adamı tayin edilmiş ve sadakat yemini eden Aziz Sahak'ın Aşdişad'daki arazisine dönmesine izin verilmiştir. Samuel'in 437'de hayatını kaybetmesinin ardından Ermeni prensleri hata yaptıklarını belirterek Aziz Sahak'ı bu göreve gelmeye ikna etmeye çalışsalar da bunda başarılı olamamışlardı. Bunun üzerine Pıznuni Piskoposu Surmak yeniden bu göreve getirilmiştir. Ancak o, Sâsânî hükümdarının gücünden dolayı çok az yetki sahibiydi.[274]

Sâsânîlerin Ermenistan'ı doğrudan kendine bağlamasıyla, MÖ 200'lerde kurulan Arşakuni Hanedanı, Bizans'ın ardından Sâsânîler tarafından da ortadan kaldırılmıştır. Bu görünüşte bağımsız olmasına rağmen hep bir devletin himayesinde olan Ermenistan'ın sonu olmuştur. Sahak'ın makamından uzaklaştırılarak başka yerde ikamete mecbur bırakılmasının ardından katolikosluk makamı Duvin'e taşınmıştı. Sâsânîler Ermenistan'ın idaresini merzübânlığa çevirdikten sonra, bu bölgenin başkenti olarak da Duvin'i belirlemişlerdi. Sâsânîlerin bölgedeki idareyi kolaylaştırmak adına sivil işleri de yürüten bu ruhani liderleri Duvin'e taşımaları oldukça akla yatkındır. Böylece Duvin şehri Pers valisinin ikametgâhına dönüşmüştü.[275] Duvin şehri 428-429'da Arşakuni Hanedanı'nın sona ermesinin ardından Sâsânî merzübânlarının Pers-Armenia'daki merkezi olmuştu. Artık burası Duvin'de oturan bir Pers merzübânı tarafından idare edilmeye başlanmıştı. İdari ve dinî merkez olan Duvin bu dönemde

[274] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia,* s.89; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi,* s.161-162; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.182.

[275] Seyfeli, *Ecmiatzin,* s.110; Kalantarian, *Material Culture of Dvin, 4th-8th Centuries,* s.50, 60; Adalian, "Dvin", s.284.

gelişmiş ve büyümüştür.[276] İran sarayı, onların hanedanlık haklarına saygı gösterme konusunda oldukça dikkatliydi. Onların hâkimiyeti, büyük kralın valisinin ya da merzübânının Ermenistan'ın başkenti Duvin'deki varlığı, Ermenilerin ona sadakati ve askerî yardımlarıyla görülmektedir.[277] Ermenistan ülkeyi kısmî olarak kontrol eden Sâsânîler tarafından doğrudan yönetilmekteydi. Sâsânîler eski millî milisleri yok etmediği gibi, soyluların ayrıcalıklarını da ellerinden almamışlardı. Onlar ilk başlarda katolikosa ve piskoposlarına tam bir özgürlük vermişlerdi. Sâsânîler orayı böyle toleranslı bir şekilde idare ettikleri sürece, onların kendileri arasında eriyip karışmalarını umuyorlardı.[278] Ancak Ermeni Arşakuni Hanedanı'nın İran'daki kolunun Sâsânîler tarafından ortadan kaldırılması, Ermenilerin İran kültür çevresinden kopmasına zemin hazırlamıştı. Hristiyanlık da bu kopuşu hızlandıran bir etken olmuştur. Böylece

[276] Streck, "Dvin", s.682-683; Tezcan, "Pers-Armenia Etrafında Gelişen Roma-Parth ve Bizans-Sâsânî Münasebetleri", s.235-236; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.8, 116-117; Adalian, "Dvin", s.284; Bournoutian, *Ermeni Tarihi,* s.63; Canard, "Arminiya", s.635; Yavuz, "Antikçağda Armenia: Kısa Bir Tarih", s.9; Süslü-Kırzıoğlu, Yinanç, Halaçoğlu, *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.69; Selçuk Ural, Jülide Akyüz Orat, Nebahat Oran Arslan, Akın Bingöl, Cem Tuysuz, *Kars Tarihi Geçmişten Günümüze*, Kars, 2011, s.93; Nesirov, "Ortaçağ'da Düveyn ve Düveynli İlim Adamları", s.756; Parmaksızoğlu, "Ermeniler", s.324; Christina Maranci, "Dvin", *Armenia Art, Religion, And Trade in the Middle Ages,* ed. Helen C. Evans, New York, 2018, s.51; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.180d-181d.

[277] Cyril Toumanoff, "Introduction to Christian Caucasian History: II: States and Dynasties of the Formative Period", *Traditio*, v. 17, 1961, s.5-6; Macler, "Armenia", s.155; Rapp, *The Sasanian World through Georgian Eyes*, s.78-79

[278] Macler, "Armenia", s.155.

Ermeniler batıyla daha da yakınlaşırken, Sâsânîlerin kültürel ve siyasi nüfuzundan kurtulmuşlardır.[279]

Bir Sâsânî eyaleti olarak Ermenistan, merzübân tarafından idare edilmiştir. Ermenistan merzübânı tüm yerel Sâsânî garnizonlarını kontrol ediyordu ve hatta idari, adlî ve dinî konularda bile yetki sahibiydi. Ona görevi tam olarak belli olmayan bir *Hazarapet* (maliye ve adalet müfettişi) tarafından yardım ediliyordu. *Hazarapet*'in yetkisi Arşakuni devrine göre oldukça fazlaydı. Ayrıca Duvin'de oturan *magian*ların (*moghan*) lideri olan ve şehirde yayılan bütün *magian*lar üzerinde yetkisi bulunan bir *movbed*/*mogpet* de vardı. *Movbed* sadece Duvin'de ikamet ediyordu. Vergi memurları ise ülkenin çeşitli yerlerine dağılmışlardı.[280]

İdareden sorumlu olan merzübânlar, ticari düzenleme, dinî işler, adalet ve vergi konularındaki otoritesiyle Ermenistan üzerinde neredeyse tam bir idari kontrol uygulamaktaydı. Bu görev sadece Perslere verilmiyordu, Ermenistan'ın büyük feodal ailelerinden bazı yerel nahararlara da bu görev verilirdi. Merzübân vergileri toplamaktan sorumluydu. Nahararlar, Sâsânîlere şahsi orduları ile askerî destek sağlamaktaydılar. Onlar kendi topraklarında özerklerdi. Merzübân'ın güçleri, köklü yerel feodal aristokrasinin kontrol ettiği Ermenistan için, otoritenin tek bir makamda olağandışı bir şekilde toplanmasını temsil etmektedir. Sâsânîler tarafından kontrol edilse de merzübânın ülkenin merkez arşivini Duvin'de muhafaza etmesi, Ermenistan'ın zaman zaman bu bürokrasinden bir şeyler elde ettiğini göstermektedir. Bu, ayrıcalıklarını koruyan ve bunların sonradan gelen hükümdar tarafından yenilenmesini isteyen Ermeni nahararlar için çok önemli bir konudur. Arşivler, Ermenistan'daki

[279] Kaçar, "Ermeniler Nasıl ve Ne Zaman Hristiyan Oldu?", s.251-252.

[280] Chaumont, "Armenia and Iran", s.432-433; Bournoutian, *Ermeni Tarihi,* s.69.

valilerinden kraliyet listelerine göre gerekli sayıda silahlı askerî birlik sağlanmasını bekleyen Sâsânî imparatorları için de önemliydi.[281]

Ermenistan; Duvin, Nahçıvan ve Erzurum gibi önemli şehirlerin ruhban sınıfı ve kentlileri hariç bütün nüfusa yayılan bir feodal organizasyona sahipti. Bu şehirler idari özerkliğe sahipti ve bağımsız milis kuvvetleri vardı. Bu feodal sistemin başında kantonların kalıtsal liderleri olan nahararlar vardı. Onlar kendi ordularını kumanda etmekte, vergilerini ödemekte ve kendi mülklerinde bağımsız hüküm sürmekteydiler. Nahararların politik gücü, veraset kanunlarına göre en büyük oğula geçerdi ve soyundan gelen erkek olmaması durumunda bu paye en büyük damada verilirdi. Toprak bütün oğullar arasında bölünmesine rağmen bu bölünme sürekli bir çatışma sebebiydi. Genç oğul sürekli mirasını genişletmeye çalışırken, büyüğü memleketin birliğini sağlamayı amaçlıyordu. Nahararların kalıtsal haklarına karşı gelinemese de onun gerçek otoritesi yetiştirebildiği ordusuna, topraklarının büyüklüğüne ve diğer kaynaklarının önemine bağlıydı.[282] Ermenistan'daki nahararların düşünce yapısı, merkezî otoritenin güçlü olduğu zamanlarda kralın otoritesini onaylayarak ona vergilerini ödemek ve savaşlarda kendi kuvvetleriyle krala katılmaktı. Kralın otoritesi zayıfladığında ise başkaldırı en belirgin özellikleriydi. Bu yüzden Kilise, derebeylerini manevi bir bağ ile bir arada tutmak için büyük çaba göstermiştir. Ermenistan'daki nahararlar, bu toprakların ailelerinin malı olduğu ve merkezî gücün hiçbir şekilde kendi topraklarına egemen olamayacağı düşüncesindeydiler. Onların hak ve özgürlükleri Avrupa'daki

[281] Adalian, "Dvin", s.284-285; R. W. Thomson, "Eastern Neighbours: Armenia (400-600)", *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492,* ed. Jonathan Shepard, New York, 2008, s.160.

[282] Sirarpie Der Nersessian, *Armenia and The Byzantine Empire A Brief Study of Armenian Art and Civilization*, Cambridge, Massachusetts, 1945, s.15.

derebeylerininkinden daha fazlaydı.[283] Araştırmalar Ermenistan'daki naharar ailelerinin sayısının elliye kadar ulaştığını bizlere göstermektedir. Bu ailelerin her birisi farklı kökenlere sahipti. Onlar sadece savaş zamanları bir araya gelerek ordularını birleştiriyorlardı. Ancak bu birliktelik her savaş anında sağlanamamakta ve bazı dönemlerde ayrılıkçı faaliyetler baş gösterebilmekteydi.[284] Ermeniler yüzyıllardır derebeylik sistemi ile idare edilmişlerdir. Bu sistem öyle bir kökleşmişti ki ne farklı bir yapılanmaya müsaade edilmiş ne de halk bunu kabul etmişti. Bu yüzden Ermeniler arasında siyasi ve politik bir bağ yoktu. Birbirlerine siyasi ve millî bağlarla değil, din, dil ve örfler ile bağlıydılar. Bundan dolayı da onlarda vatan, millet ve devlet kavramları gelişmemişti. Onlara göre bireysel bağımsızlık ve prenslerin otoritesi her şeyden önce gelmekteydi. Ortaçağ Ermeni toplumunun bu yapısı, başlarına gelen felaketlerin sebebi olarak görülmektedir. Alınan bütün önlemlere rağmen derebeylik sistemi çökertilememiş, az da olsa gücü kırılabilmişti.[285] Bu derebeyler sadece savaş zamanı bir araya gelmekte ve askerlerini Ermeni ordusunun başına seçilmiş bir prensle birlikte savaş göndermekteydiler. Ancak nahararlar arasında her savaşta birlik sağlanamamaktaydı. Küçük asiller ise kendi topraklarında serbest bir şekilde hareket

[283] Mehmet Özmenli, "Armenia'da Derebeylik ve Karin Savaşı (Erzurum 378)", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edeebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.8, S.40, 2008, s.98.

[284] Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.55d.

[285] Kürkçüoğlu, "Emevîler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", s.131-132; Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.32.

eden büyük ailelerin fertlerinden meydana gelmektekteydi. Onlar nahararlara süvari askerler vermek ile mükelleflerdi.[286]

V. Behrâm'dan sonra Sâsânî tahtına oğlu II. Yezdicerd (438-457) geçmişti. Daha V. Behrâm döneminde Sâsânîler, nahararları sindirebilmek amacıyla Mamikonyan Vardan ile onun akrabası Genç Kazavon'u sürgün etmişlerdi. Amadunili Vahan, merzübânın yardımcısı ve kraliyet komutan vekili tayin edilmiş ve merzübândan sonra gelen ikinci rütbe olarak feodal beyleri idare etmeye başlamıştı. Nahararlar ise kendi yurtlarında eski nüfuz ve hâkimiyetlerini devam ettiriyorladı. Arşakuniler devrindeki düzen ve haklarını aynen sürdürmekteydiler.[287]

Sünik eyaletinin beyi Sünikli Vasak, Sâsânî İmparatoru V. Behrâm'ın teveccühünü kazanmıştı. Bu sayede Sünikli Vasak (442-451), ilk merzübân Veh-Mihr-Şâpur'un ardından merzübânlık görevine getirilmiş ve her fırsatta Sâsânîlere karşı dostluğunu göstermişti. Böylece Ermeni bir bey kendi ülkesinde kral nâibliğine yükselmişti.[288]

6. Sâsânî-Ermeni Mücadeleleri ve Duvin'in Resmen Dinî Merkez Olması

Sâsânîler, V. yüzyıldan itibaren Ermenistan'da Zerdüştlüğü kabul ettirebilmek, Bizanslılar ise Kadıköy Konsili kararlarına uygun olan Hristiyan öğretisini

---

[286] Erol Kürkçüoğlu, "X-XI. Yüzyıllarda Doğu Roma-Selçukluların Ermenistan (Bagratuni-Ardzruni) Politikaları", *Tarihte Türkler ve Ermeniler,* c. 2, ed. Metin Hülagü vd., Ankara, 2014, s.90.

[287] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.190; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.178.

[288] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.182; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.190.

benimsetebilmek için büyük çaba harcamaktaydılar. Sâsânî Hükümdarı II. Yezdicerd, Ermenilerin Bizanslılar ile olan bağlarını kesmek amacıyla, onların Hristiyanlıktan Zerdüştlüğe geçmeleri için çok fazla baskı yapmaktaydı.[289] Sâsânîlere göre Mazdaizm ve onun kollarından Zerdüştlük tek "gerçek din" idi. Bu yüzden Sâsânîler, diğer bütün dinleri "şeytanî din" olarak kabul ediyorlardı.[290] II. Yezdicerd'in, Hristiyanlığa karşı bir politika takip etmesinde Mazdacı veziri Mihr-Narseh'in teşviklerinin de payı vardı.[291]

Mihr-Narseh'in II. Yezdicerd'i imparatorluğun Hristiyan vatandaşlarına karşı bir adım atmaya ikna etmesinin ardından, imparatorluk sınırları içerisinde yaşayan tüm Pers olmayan milletlere zorla Zerdüşt inancı dayatılmaya başlanmıştı. Ermenistan buna direnç gösterince vergiler arttırılmış ve bazı nahararlar kuzeydeki göçebe Orta Asya kavimleri ile savaşa gönderilmişti. Buna karşın onlar kendi çıkarları doğrultusunda İran idaresine hizmet eden bazı nahararları rütbe olarak yükseltmişlerdi. Yukarıda söylediğimiz gibi Duvin'e merzübân tayin edilen Sünikli Vasak bunların başında gelmekteydi. Bunun yanında soylulara mallarının dökümünü çıkarttıran kral, yüksek gelirli papazları vergiye bağlamış ve halkın beğenisini kazanan Vahan Amaduni'yi

[289] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.183-184; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.184-185; Cinemre, "Geç Antik Çağ'da Ermeni Kilisesi'nin Kurumsallaşması", s.102; Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s.152; Parmaksızoğlu, "Ermeniler", s.324.

[290] Sivrioğlu, "Sâsânî İmparatorluğu Döneminde İran, Mezopotamya ve Kafkasya'da Hıristiyanlık ve Hıristiyanlar", s.27.

[291] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.183; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.162-163; Chaumont, "Armenia and Iran", s.429; Tezcan, "Ermeni-Sâsânî Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği (V. Yüzyıl)", s.138.

Hazarapet rütbesinden alarak Meşkan isimli bir İranlıyı getirmişti. Son darbe ise 449'da ilan edilen ve Ermenilere Zerdüştlüğü kabul etmelerini emreden ferman olmuştur.[292]

P'arpec'i'ye göre Kral Mihr-Narseh 449 yılında Ermeni beylerine şu fermanı göndermiştir: "*Hakikate dayanan dinimizin dogmalarını, yararlanmanız amacıyla kaleme aldık ve sizlere gönderdik. Dileriz ki ülkeye çok yararlı ve bizim için değerli olan sizler, bizim kutsal ve hakiki inancımızı kabul edin ve benimseyin ve sahte-kısır olduğunu bildiğimiz mevcut dininizin gereklerini bir daha ifa etmeyin.*"[293] Diğer Ermeni tarihçisi Movses ise bu konuda "*eğer siz gönüllü olarak bizim dinimizi kabul ederseniz, şâhımızdan mükâfat ve mansıplar alarak bütün vergilerden muaf tutulacaksınız. Yok, eğer gönüllü kabul etmezseniz, biz bütün köy ve obalarda puthane inşa edilmesi, içerisinde Behrâm ateşi yakılması ve dinimizin tebliği için kâhinlerle movbed tayin edilmesine dair emir veririz. Kim buna mukavemet gösterirse, ölüme mahkûm edilecek,*

---

[292] Chaumont, "Armenia and Iran", s.429-430; Bournoutian, *Ermeni Tarihi,* s.70-71; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi,* s.162-163; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.25; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.69; Kaçar, "Geç Antikçağ'da Ermeniler ve Hıristiyanlaşmaları Üzerine Notlar", s.126-127; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.56; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.191-192; Bournoutian, *Ermeni Tarihi,* s.71; Hulusi Köse, Kevork Kalloshyan, Elif Naime Arslanoğlu, *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, İstanbul, 2015, s.46; Tiran Nersoyan, "Armenian Church", *Encyclopedia of Religion,* c.I, ed. Lindsay Jones, 2nd ed, 2005, s.488; A. Zerrinkûb, R. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* s.92-93; Parmaksızoğlu, "Ermeniler", s.324.

[293] *Ghazar P'arpec'i's History of Armenians,* s.71; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.185; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler,* s.52-53.

kadın ve çocukları sürgün olunacaktır."[294] Elishe de kitabında bu mektuplardan uzun uzun bahsetmektedir. Mektupta Ahura Mazda dinini kabul etmeyenlerin yanlışta olduğu, şeytanlar tarafından kandırıldıkları, Ahura Mazda Tanrısı Zurvan'ın üstün meziyetleri, Hristanlıktaki Tanrı anlayışının yanlışlıkları vb. gibi şeyler yazmaktaydı.[295]

Sâsânîlerin dinî lider olarak atadıkları Surmak'ın 444'te hayatını kaybetmesinin ardından, *Sparapet* Vardan Mamikonyan'ın Şahabivan'daki arazisinde prens, piskopos ve Hristiyan halkının nitelikli temsilcilerinin katılımıyla bir kilise meclisi toplanmış ve Aziz Sahak'ın papaz yardımcısı Hoğotsimli Hovsep (440-451) katolikos olarak seçilmiştir. Hovsep de bu dönemde Duvin'de ikamet etmiş olmalıdır.[296] Katolikos Hovsep idaresinde Muş'taki Aştişat kasabasında toplanan nahararlar, Sâsânî hükümdarlarına bağlılıklarını bildirerek, dinlerinden asla dönmemeye karar vermişler ve bunu da bir heyetle II. Yezdicerd'e bildirmişlerdi. Aştişat'ta düzenlenen bu millî toplantıya, Vanand Beyi Aravan ile Arşarunik beyi Kamsarakanlı Arşavir de katılmışlardı.[297] Bunun ardından, Vardan Mamikonyan ve Sünikli Vasak'ın da dâhil

[294] Moses, *Alban Tarihi*, s.66; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.52-53.

[295] Elishe, *History of Vardan*, s.77-92; Tezcan, "Ermeni-Sâsânî Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği (V. Yüzyıl)", s.138.

[296] Moses Khorenats'i, *History of Armenians*, s.349; Elishe, *History of Vardan*, s.40; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.89; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.182; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.163; Seyfeli, *Ecmiatzin*, s.111.

[297] *Ghazar P'arpec'i's History of Armenians*, s.73; Elishe, *History of Vardan*, s.40; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.184-185; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.191-192; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.53;

olduğu bazı nahararlar kraliyet sarayına çağırılmışlardı. Onlar sonunda daha iyi bir gelecek uğruna, güneşe eğilme gibi Pers dininin belli uygulamalarına görüntüde saygı göstermeye razı oldular. Daha sonra II. Yezdicerd gönderdiği buyruğun tatbik edilmesi için, 449 yılında onları 700'den fazla ateşperest rahip ve büyük bir orduyla Ermenistan'a göndermişti. *Magian*lar kesin emir almışlardı. Onlar kiliseleri kapatacak ve oraları ateşgedelere çevireceklerdi. Rahipleri ve rahibeleri zorla dünyevileştirmişlerdi. Satrapların eşlerini ve Ermenilerin çocuklarını Zerdüşlük doktrinini öğrenmeye zorlamışlardı. Halk, vergiler ile angaryalar altında ezilmiş ve gelirlerinden edilen papazları, topluluklarından kovulan keşişleri ve *magian*ları beslemek zorunda kalmıştı. Onlar yalnızca sığır idrarı ile yıkanmaya ve kuru gübre ile ısınmaya izin vermişler, Hristiyan din adamlarının din kıyafetleri giymelerine izin vermemişler, gençleri Mazdacı eğitimden geçirmişler, öküz idrarı ile abdest alma ve kardeşler arasında evlilikler gibi Mazdacı âdetleri teşvik etmişlerdi. Din değiştiren Vindoy ile Ardzırunili Savasp, bu dönemde Artaşat ve Duvin'de Hürmüz Tapınağı ile ateşgede yapılması emri vermişlerdi. Duvin'deki ateşgede Vindoy'un oğlu Siroy'un koruması altına alınmıştı. Bütün bu olaylar sebebiyle, Ermeniler kısa bir süre sonra Mazdeizme karşı isyan bayrağını açacaklardı. Ktesiphon'dan dönen nahararlar ve müneccim-rahipler 449 yılı Kasım ayında Ermenistan'a varmışlar ve adamlarıyla birlikte Duvin yakınlarındaki Ankel'de (Ankğ) ordugâh kurmuşlardı. Bundan 25 gün sonra Zerdüşt müneccim-rahipler bir kilisenin kapısını kırmaya kalkışınca Ghevond adlı sıradan bir papaz onlara karşı koyarak halkı yardıma çağırmış ve böylece halk ayaklanmasını başlatarak müneccim-rahipleri çekilmeye zorlamışlardı. Meydana gelen

---

Cinemre, "Geç Antik Çağ'da Ermeni Kilisesi'nin Kurumsallaşması", s.102; A. Zerrinkûb, R. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi,* s.92-93; Tezcan, "Ermeni-Sâsânî Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği (V. Yüzyıl)", s.138-140; Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler,* s.54.

bu gelişmeler neticesinde Vardan Mamikonyan isyanın lideri hâline gelmişti. Bu sırada Sünikli Vasak, Sâsânîlerle iş birliğine devam ediyor ve müneccim-rahiplere halkı isyana kışkırtmaktan kaçınmaları şeklinde tavsiyelerde bulunuyordu. Bunun yanında o, ikili oynayarak diğer bütün nahararların aralarında ettikleri birlik yeminine de katılmıştı. Ermeni askerleri ile halk ise bu sırada Mazdacı din adamlarına saldırarak ateşgedeleri tahrip etmiş ve bölgede bulunan Sâsânî garnizonuna yönelerek hazırlıksız yakaladıkları Sâsânî askerlerini kılıçtan geçirmişlerdi. Bunun neticesinde Savasp öldürülmüş, yakalanan Vindoy ve oğlu Siroy, Duvin'deki ateşgedede yakılarak idam edilmişlerdir. Böylece isyancılar; Artaşat, Ardakers, Taron ve Sünik'in de içerisinde olduğu pek çok önemli yeri ele geçirmişlerdi.[298]

[298] *Ghazar P'arpec'i's History of Armenians*, s.83-92; Elishe, *History of Vardan*, s.97-117; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.90; Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.144-145; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.185-191; Chaumont, "Armenia and Iran", s.429-430; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.70-71; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.8; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.164; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.25; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.69; Kaçar, "Geç Antikçağ'da Ermeniler ve Hıristiyanlaşmaları Üzerine Notlar", s.126-127; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.56; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.191-192; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.71; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.46; Nersoyan, "Armenian Church", s.488; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.54-55; Cinemre, "Geç Antik Çağ'da Ermeni Kilisesi'nin Kurumsallaşması", s.102; A. Zerrinkûb, R. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, s.92-93; Tezcan, "Ermeni-Sâsânî Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği (V. Yüzyıl)", s.138-140; Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s.54; Seyfeli, *Ecmiatzin*, s.112.

Sâsânîler bu sırada Hunlar ile mücadele ettiklerinden bu isyan ile ilgilenemiyorlardı. Ermeniler bu durumdan faydalanmak için Bizans'a Adom Kınuni, Hımayag Mamikonyan, Vardan Amaduni ve Merujan Ardzıruni'den meydana gelen bir elçilik heyeti yollasalar da aradıkları desteği bulamamışlardı. O sırada Bizans İmparatoru II. Theodosius'un yerine geçen Markianos (450-457), Hun cephesinin yanında bir de Sâsânî cephesinin açılmasını istemediği için bu teklifi reddetmişti. Çünkü o sırada Bizans için de asıl sorun Hunlardı.[299] Ermeniler, Bizans'tan yardım alamayınca bu defa Roma Armenia'sındaki soydaşlarına başvurarak yardım istemişler, ancak aradıkları desteği bulamamışlardı. Hiçbir yerden yardım alamayan Ermeniler bu meseleyi kendi içlerinde çözmeye karar vermişlerdi. Ermeni ordusu başkomutanı Vardan Mamikonyan ordusunu üç kısma ayırmıştı. Bunların birinin başında Nerşabuh Rımbosyan, diğerinde Vardan Mamikonyan, üçüncüsünün başında ise Sünikli Vasak bulunuyordu. Sünikli Vasak, Sâsânîlere karşı savaşmaktan geri dururken, Vardan Mamikonyan tek başına onlara karşı koymuş ve Sâsânîleri geri püskürmeyi başarmıştı.[300] Vardan kazandığı bu zaferin ardından Kür Nehri'ni geçerek o bölgede konuşlanmış olan Sâsânî ordusunu bir kez daha mağlup ederek geri çekilmelerini sağlamıştır. Bu bölge Hun sınırıydı. Vardan burada ortak düşmanları Sâsânîlere karşı Hunlarla bir anlaşma yapmıştı.[301] Bu sırada Vasak, onun düşmanın peşinden

[299] Moses, *Alban Tarihi*, s.67; *Ghazar P'arpec'i's History of Armenians*, s.133; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.192; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.164-165; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.56.

[300] *Ghazar P'arpec'i's History of Armenians*, s.128-129; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.192-195; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.57.

[301] *Ghazar P'arpec'i's History of Armenians*, s.116-117; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.57.

gitmesinden yararlanarak pek çok müstahkem kaleyi ele geçirmiş ve önde gelen bazı muhalif ailelerin çocuklarını kaçırarak onları Sünik'teki kaleye hapsetmişti. Ermenistan'ı yönetme hırsından vazgeçmeyen Vasak, bunun ardından II. Yezdicerd'in yanına giderek ondan din ve inanç özgürlüğü verilmesi konusunda bir ferman almış ve Ermenilerin gözündeki hain damgasını bir ölçüde kırmıştır.[302] Böylece Vasak çok sayıda feodal Ermeni beyini yanına çekmeyi başarmış ve Vardan tarafından idare edilen isyanla ilişkilerini kesmeyi başarmıştı. Sâsânîlere karşı artık beklemek istemeyen Vardan, Hunlarla yaptığı anlaşmayı hatıralatarak onları yardıma çağırmıştı.[303]

Bunun üzerine İmparator II. Yezdicerd'in ordusu Vezir Mihr-Narseh önderliğinde Aras'ı geçerek Paytarakan (Kür ile Aras'ın birleştiği yerin çevresi, Doğu Karabağ) eyaletine gitmişti. Savaş Ağrı Dağı yakınındaki Avarayr Ovası'nda 2 Haziran 451'de meydana gelmişti. Sâsânîler sayıca üstün olmalarının yanında, savaş fillerini de yanlarında getirmişlerdi. Bunların her birini, zırhlı 1000 askerden oluşan bir kol izliyordu. Vasak da Sâsânî ordusunda savaş fillerinden oluşan bölüğün ortasında yer alıyordu. Ermeni ordusunun içerisinde Hun askerleri de vardı. Vardan, Sâsânî ordusunun üstünlüğünü görünce ordusunu dört kısma ayırmıştı. Buna göre ordunun birinci kısmını Mogklu Ardag, ikinci kısmını Khoren Horhoruni, üçüncü kısmını Vanandlı Tatul, dördüncü kısmını ise Başkomutan Vardan Mamikonyan idare edecekti.

---

[302] *Ghazar P'arpec'i's History of Armenians*, s.118; Elishe, *History of Vardan*, s.182-183; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.195; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.165; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.58.

[303] Elishe, *History of Vardan*, s.180; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.165; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.58; Tezcan, "Ermeni-Sâsânî Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği (V. Yüzyıl)", s.144.

Sayıca az olan Ermeniler, Sâsânîlerin saldırılarına karşı koyamadılar ve savaş sonunda Vardan Mamikonyan ve çok sayıda naharar hayatlarını kaybettiler. Ayrıca pek çok ileri gelen Ermeni beyi de esir düşerek Sâsânî ülkesine götürüldü. Kronik yazarlarına göre, savaş sonunda Ermenilerden 1036, Sâsânîlerden ise 3544 kişi ölmüştür. P'arpec'i ile Elishe detaylarda farklılaşsa da toplam sayı aynıdır.[304]

Sâsânîler savaşı kazanmalarına rağmen, katliam öyle büyüktü ki onlar Ermenistan'ı Zerdüştlük dinine döndürme rüyalarından vazgeçtiler.[305] Bu savaşla ilgili rivayetler etrafa yayıldıkça halkın Sâsânîlere karşı şahlanışı daha da artmıştı. Sâsânîlerin, tarafsızların yanında kendilerine sadık nahararları bile tutuklamaları ve çok sayıda rahibi idam etmeleri, halkın tamamında onlara karşı bir nefret uyandırmış ve yerel Ermeni direnişi başlamıştı. Bunun üzerine II. Yezdicerd, nahararların çoğunu serbest bırakmış ve daha ılımlı bir politika takip etmeye başlamıştı.[306] Avarayr

---

[304] Elishe, *History of Vardan*, s.151, 171-172; *Ghazar P'arpec'i's History of Armenians*, s.131; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.196-199; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.165; Tezcan, "Ermeni-Sâsânî Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği (V. Yüzyıl)", s.145; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.192; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.58-59; Tchilingirian, *Ermeni Kilisesi*, s.14; Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s.54, 152; Charles Allen Burney, D. M. Lang, "Armenia and Georgia–History and Institutions", *The Peoples of the Hills Ancient Ararat and Caucasus*, London, 1971, s.208.

[305] Burney-Lang, "Armenia and Georgia–History and Institutions", s.208.

[306] Chaumont, "Armenia and Iran", s.429-430; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.70-71; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.25; Süslü, Kırzıoğlu,Yinanç, Halaçoğlu, *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.69; Kaçar, "Geç Antikçağ'da Ermeniler ve Hıristiyanlaşmaları Üzerine Notlar", s.126-127; Köse, *Sâcoğulları ve*

Savaşı'ndan sonra Duvin hem merzübânın, hem de katolikosun oturduğu şehir olmuştur. Duvin'in kilise merkezi hâline gelmesinin nedeni, Ermeni Hristiyanlık tarihindeki yerinden çok, Sâsânî hâkimiyetini ve dinî hegemonyasını yerleştirme çabasından kaynaklanmıştır.[307]

Komutayı eline alan Vardan'ın yeğeni Mamikonyanlı Vahan, ordunun geri kalanını toplayarak çete savaşlarına başlamıştı. Sâsânîler, ülkenin anayol boylarını ve büyük merkezlerini ele geçirerek soygun ve zorla dinden döndürme hareketlerine başlamışlardı. Buna karşın Vardan'ın kardeşi Mamikonyanlı Hemayak Bey idaresindeki askerler, çete muharebeleri ile dağlarda ve boğazlarda çocukları ile bölgelerini korumaya girişmişlerdi. Bu sırada Kağızman'ın batı yanında ve Aras'ın sağındaki bir sarp dere başında bulunan Kapuit (Gökçe) Tepesi, büyük dayanma noktalarından birisi olmuş, Çoruh boyundaki Ardanuç Dereleri de çok işe yaramıştı. II. Yezdicerd, Ermenilerin şiddet kullanarak Hristiyanlıktan caydırılamayacaklarını anlayınca, Duvin merzübânlığına Sünikli Vasak'ın yerine uzlaşma yanlısı Arşakuni Hanedanı'ndan Adhur-Hürmüz (451-465) adlı beyi tayin etmiş ve ülkeyi ürkütmeden idare ederek, yatıştırmasını emretmişti. Bu zor süreçte Bizans İmparatoru Marcianus (450-457) bütün müracaatlara rağmen kendilerine yardım etmediği için Gregoryen Ermeniler, Bizanslılardan ve Ortodoks Kilisesi'nden nefret etmişlerdir.[308] 451 yılı aynı zamanda

---

Güney Kafkasya, s.56; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.191-192; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.71; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.46; Nersoyan, "Armenian Church", s.488.

[307] Seyfeli, *Ecmiatzin*, s.112.

[308] Elishe, *History of Vardan*, s.180-181; *Ghazar P'arpec'i's History of Armenians*, s.132; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.201; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.192; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.60.

Kadıköy Konsili'nin toplandığı tarihtir. Konsile katılmayan Ermeniler, Ortodoksluk'u kabul etmeyerek monofizist[309] kalmışlardır. Bu da iki taraf arasındaki din ve kültür ilişkilerini zayıflatmıştır.[310] Kadıköy Konsili'ne 10 Ermeni piskoposunun katıldığını söyleyenler olsa da muhtemelen yukarıda da söylediğimiz gibi, Ermeniler Ekim 451'de Kadıköy'de düzenlenen bu ekümenik konsilden habersizlerdi. Bu sırada Ermenistan Sâsânîlerle savaşıyordu ve kilise Katolikos Hovsep'in ölümüyle sonuçlanan ağır bir baskı altındaydı. Ayrıca Ermeniler bu konsile davet edilmiş olsalar bile, onların kendilerini düşmanları karşısında yalnız bırakan İmparator Marcianus'un davetine katılacaklarını düşünmek neredeyse imkânsızdır.[311] Muhtemelen onlar savaşla meşguldü ve konsilin toplandığını veya orada ortaya çıkan dinî tartışmaları bile bilmiyorlardı. Ermeniler, İran'da ortaya çıkan Nestûrîlerin, Ermeni Kilisesi'ne saldırıya geçmesine kadar 40 yıllık süre boyunca, bu konudaki düşüncelerini açık etmemişlerdi.[312] Davud Kılıç'a göre, Ermenilerin 451'deki Kadıköy konsiline katılmamalarının sebebi olarak Sâsânîlerle yapılan mücadeleler gösterilse de bir ruhaninin bu toplantıya katılması savaşın kaderine bir engel teşkil etmese gerektir. Ermeni katolikoslarının kutsama için Kaisareia'ya gitmemeleri, kilisenin din dilini oluşturarak kendileri için daha bağımsız bir alan yaratması gibi sebepler, Ermenilerin 381'deki Konstantinopolis ve 431'deki Efes sinodlarının kararlarını kabul etmelerine

[309] İnsani tabiatın ilahi tabiat içinde kaybolduğu "tek tabiat" anlayışıdır. Hz. İsa'nın tek tabiatı olduğu görüşünü kabul etmektedirler., bkz. Seyfeli, *Ecmiatzin*, s.69; Mehmet Özmenli, "Doğu Anadolu'da Hristiyanlık", *Karadeniz Araştırmaları*, 5/17, 2008, s.45.

[310] Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.46.

[311] Aziz S. Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, çev. Nurettin Hiçyılmaz, İstanbul, 2005, s.355-356.

[312] Abel Abrahamian, *The Church and Faith of Armenia*, London, 1920, s.26-27.

karşın Kadıköy Konsili'ne katılımına engel teşkil etmiştir.[313] Abdurrahman Küçük'e göre ise Ermeni Kilisesi ile diğer Hristiyan kiliseler arasındaki soğukluğun nedeni, Kadıköy Konsili'ne katılanlarının çoğunun Bizanslı olması, Ermenilerin inançları uğruna Sâsânîlerle savaştıkları esnada Bizans İmparatoru'nun yardım eli uzatmaması, Malazgirtli Katolikos Melite'nin (452-457) merkezini Sâsânîlerin hâkimiyetindeki Duvin'e taşımasıdır. Bu sebeplerden dolayı Ermeniler, Roma'dan ve Konstantinopolis'ten uzaklaşmışlardır.[314] Bizans'la yaşadıkları siyasi anlaşmazlıkların da etkisiyle monofizit öğretiyi benimseyen Ermeniler, muhalafeti daha da ileri götürerek kendi kiliselerine apostolik[315] vasfı yüklemiş ve millî bir kilise kurmuşlardı. Bunun neticesinde Kadıköy Konsili sonrasında Doğu'da monofizit görüşe sahip üç büyük kilise ortaya çıkmıştır. Bunlar Ermeni Kilisesi, Mısır'daki İskenderiye merkezli Kıpti

---

313 Davut Kılıç, "Ermeni Kimliğinin İnşasında Kilisenin Rolü", *38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) 10-15.09.2007 Ankara/Türkiye*, c. IV, Ankara, 2012, s.1851.

314 Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s.159; Abdurrahman Küçük, "Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 35, S.1, 1996, s.147-148.

315 Apostle: Hz. İsa'nın 12 havarisine verilen addır. Erken Hristiyanlık döneminden itibaren her mezhep kendisini bu havarilerden birisine bağlayarak kiliselerinin eskiliğini ve saygınlığını vurgulamaya çalışmışlardır. Örneğin Roma Kilisesi kendisini Aziz Petrus'a bağlarken, Ermeni Kilisesi kendisini Aziz Barthalemeus ile Aziz Thaddeus'a bağlamaktadır. Aydın Usta, "Haçlılar ve Doğu Hristiyanları Arasındaki İlişkiler", *Belleten*, c. LXXVII, S. 279, 2013, s.369d.

Kilisesi ve Süryani Kilisesi'dir. Bunlardan başka az sayıda Nestûrî Hristiyan da vardır.[316]

Sâsânîlerin dinî baskı yaptıkları dönemde Ermenilerin bir kısmı din değiştirmeyi kabul etmiş veya kabul etmiş gibi yapmış, bir kısmı ise bunu kesin bir dille reddederek Bizans'tan yardım istemişti. Ancak Bizans'tan beklenen bu yardımın gelmeyişi, Ermenistan'da Bizans düşmanlığının başlamasına sebep olmuştu. Buna karşın Yezdicerd'in bütün gayretlerine ve tazyiklerine rağmen Ermeniler, Hristiyanlıktan ayrılmamışlardı.[317] Bu nedenle de Yezdicerd yukarıda da söylediğimiz gibi merzübân değişikliğine gitmiştir. Pers ve Mazdacı olmasına rağmen bu yeni merzübân Adhur-Hürmüz, dinî bakımdan daha serbest bir politika izlemiştir. Eski usullerine göre ibadetlerini serbestçe yapmalarına, piskoposlara piskoposluk bölgelerinin geri verilmesine, Sâsânî işgali sebebiyle zarara uğrayan köylülerin daha az vergi vermesine, ülkeden geçinen kraliyet garnizonlarının sayısının azaltılmasına olanak sağlamış ve sürgünleri, firarileri, mültecileri evlerine dönmeye çağırarak el konulan mallarını geri vermiştir.[318] Sâsânî İmparatoru II. Yezdicerd, Ermenistan'da dinî özgürlük ilan ettikten sonra isyana liderlik eden Vahan Mamikonyan'ı genel vali olarak ilan etmiştir. Bunun üzerine hem vali hem de katolikos, tehlikeli durumlarda iş birliği yapabilmek için başkent olarak seçtikleri Duvin'e gittiler.[319]

---

316 Usta, "Haçlılar ve Doğu Hristiyanları Arasındaki İlişkiler", s.368-369; Parmaksızoğlu, "Ermeniler", s.324.

317 Koçaş, *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, s.37.

318 Elishe, *History of Vardan*, s.182-183; *Ghazar P'arpec'i's History of Armenians*, s.132; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.201; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.60.

319 Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, s.354-355.

Yezdicerd'den sonra tahta oturan III. Hürmüz'ün (457-459) ölümünün ardından başa geçen Sâsânî İmparatoru I. Fîrûz (459-484) devrinde, Pers-Armenia'nın merzübânlık mevkiinde Adhur-Hürmüz, ondan sonra da Adhur Guşnasp (465-481) bulunmuşlardır. Hovsep'in öldürülmesinden sonra katolikosluk makamında ise Melite (452-456) ile Movses'in (456-461) ardından Arahezli (Tayk'ta) Kiüd veya Küd (461-478) oturmaktaydı. Bu ruhani liderlerin resmî ikametgâhları Duvin'deydi. Sâsânî merzübânı da başkent olan bu şehirde oturuyordu.[320] Sâsânîler tarafından sırasıyla Malazgirtli Melite, Malazgirtli Movses ve Arahezli Küd'ün ruhani lider olarak atanması ve bu ruhanilerin Süryani Kilisesi'ne meyilli ve Bizans karşıtı olmaları, Yezdicerd'in eski politikasına döndüğüne işaret etmektedir. Bu nedenle Sâsânî hegomonyası altındaki bu ruhani liderler devrinde Duvin önceden olduğu gibi hem merzübânlık hem de katolikosluk merkezi olarak bırakılmıştı. P'arpec'i, bu ruhani liderlerin ikamet yerlerini açık bir şekilde belirtmese de olayların akışından Duvin'de yerleşik oldukları sonucu çıkartılabilir.[321] Fîrûz bu dönemde Katolikos Arahezli Küd'ü Bizans'la anlaştığı yönündeki şikâyetlerden dolayı kendini aklaması için sarayına çağırtmış ve orada alıkoyarak görevinden azletmemişti. Bu yarı tutsaklık hali 472 yılına kadar sürse de bu tarihten sonra Duvin'deki katolikosluk makamına gitmesi yasaklanmıştır. O da memleketi Vanand'daki Otmus'a giderek yerleşmiştir. Onun ardından başa Hovhannes I. Mantaguni (478-490) geçmiştir.[322] I. Fîrûz bölge halkına daha yumuşak davranarak

[320] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.90; *Ghazar P'arpec'i's History of Armenians*, s.209; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.207; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.193.

[321] *Ghazar P'arpec'i's History of Armenians*, s.209; Seyfeli, *Ecmiatzin*, s.112.

[322] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.91; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.207; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.166; Seyfeli, "Ermeni Kilisesi'nin Kuruluşu", s.48.

tutsakları serbest bıraksa da onlara buyruk gönderip, İran dinini kabul etmelerini istemişti.[323]

Bu dönemde Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki Hunlar bölgesine, doğudan göç eden yeni Türk boyları yerleşmişti. Orta Asya'ya hâkim olan Avarların sıkıştırmaları neticesinde Uralların doğusundaki Sabir Türkleri, Dağıstan'a gelip yerleşmişlerdi. Onların yerinden oynattığı Hazar boylarından Ağaçeriler 465'te, Saragur/Sarı Ogurlar ise 468'de Kaflasların güneyine gelerek buralara yayılmışlardı. Ermenice kaynaklarda Hunlar olarak geçen bu Türkler, Sâsânîlerle savaşıyorlardı.[324] Sâsânîlerin Hunlarla savaşmasını fırsat bilen önde gelen nahararlardan Mamikonyanlı Hımayag'ın oğlu Vahan, 481 yılında nahararları etrafında toplayarak isyan başlatmıştı. Yeni Katolikos Aziz Hovhannes Mantaguni de bu konuda onu desteklemekteydi. Bu isyan da önceki gibi Mamikonyanlar ile katolikosluk arasındaki anlaşma neticesinde ortaya çıkmıştır. Amaduni sülalesinden Varazşabuh, feodal kıskançlıklardan dolayı bu durumu Sâsânî merzübânı Adhur-Guşnasp'a bildirmişti. Bunu haber alan merzübân apar topar başkent Duvin'den kaçarak Ani hisarına doğru gitse de Kamsarakanlıların elindeki bu kalenin yerlileri, onun eşyalarını yağmalamış ve bunun ardından yönünü Artaşat'a çevirmişti. Bu sırada Büyük Vahan ise zaferle Duvin'e girmişti. Görünüşe göre, Sâsânî merzübânı isyanın büyüklüğü karşısında Ermeni başkenti Duvin'i kendiliğinden tahliye ederek, kendisini daha güvende hissettiği Artaşat'a gitmiştir. İsyancılar artçı birliğine nefes aldırmamışlardır. Onlar Duvin'i işgal ettikten sonra Artaşat'ı kuşatmışlardı. Bunun üzerine merzübân buradan aceleyle ayrılarak

[323] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.193.

[324] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.193.

Azerbaycan üzerinden İran'a kaçmıştı. Vahan, merzübânlık vazifesini Bagratuni Sahak'a tevcih ederken, başkomutanlık vazifesini ise kendisine almıştır.[325]

Azerbaycan'da ordusunu yeniden kuran Sâsânî Merzübânı Adhur-Guşnasp, 481 yazında bölgeye tekrar hareket etmişti. Sahak Bagratuni ve Vahan, Duvin'de kalarak başkenti muhafaza ederlerken, Ghazar'a göre beraberinde sadece 400 adamla Sâsânîlerin üzerine giden Vasak, askerlerini 4 gruba bölmüştü. Merkezde kendisi ile Sünikli Bapken yer alırken, sol kanatta Kardşuil Horhoruni, sağ kanatta Atom ve Arasdom Kınuni kardeşler, artçı birliğinde ise Kamsarakanlı Nerses ve Hrahat yer almaktaydı. Küçük Ermeni ordusu ile Sâsânî öncü birliği Nahçıvan civarında yer alması muhtemel Varazgerd yakınlarında karşılaşmıştı. Kendisinden üstün bir kuvvetle karşılaştığını anlayan Vasak Mamikonyan, Ararat tarafına doğru çekilmişti. Sâsânî ordusu bir günlük mesafeyle onların peşindeydiler. Ağrı Dağı'nın kuzey bayırında yer alan Agori Köyü'ne varınca onlarla çarpışmaya karar veren Vasak, Kardşuil Horhoruni'nin taraf değiştirmesine rağmen galip gelmişti. Sâsânî Merzübânı Adhur-Guşnasp bu savaş sonucunda 481'de ölmüştür. Kazanılan bu zaferin ardından savaş sırasında Ermeni ordusunun sağ kanadının başında olan Arasdom Kınuni zaferi müjdelemek için başkent Duvin'de bekleyen Katolikos Hovhannes, Ermeni Merzübânı

---

[325] *Ghazar P'arpec'i's History of Armenians*, s.233; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.210-211; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.193; Mehmet Özmenli, "V.-VI. Yüzyıllarda Bizans Devleti-Sâsânî Devleti-Ermeni Derebeylerinin Mücadeleleri ve Türkler", *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c.17, S.3, 2008, s.324-325; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.70-71; Issaverdens, *Armenia and the Armenians*, s.170; Vahan M. Kurkjian, A History of Armenia, Stanford, 2012, s.131; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.57-58; Tezcan, "Ermeni-Sâsânî Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği (V. Yüzyıl)", s.138-140.

Sahak Bagratuni ve başkomutan Vahan Mamikonyan'ın yanına gitmiş ve onlara bu sevinçli haberi vermiştir. Agori Savaşı'nın yarattığı büyük etki, çok sayıda nahararın Vahan Mamikonyan'ın çağrısına olumlu cevap vererek, birliğe katılmasına neden olmuştu.[326]

Sâsânîler böyle basit bir yenilginin ardından yüzyıllardır egemenlik kurmaya çalıştıkları ve bir ara hâkimiyet kurdukları Ermenistan'dan kolayca vazgeçmemişlerdir. Vahan bu durumun farkında olduğundan, onların tekrardan kalabalık ordularla sefere çıkacaklarını tahmin ederek Gürcü Kralı I. Vahtang'dan (502-522) yardım istemişti. Bunun üzerine Vahtang daha önce kendisini korumak için ülkesine gelmiş olan bazı Hun birliklerini Ermenistan'a yardıma göndermişti. Ancak mevsimin kışa dönmesi ve Sâsânîlerin herhangi bir harekette bulunmaması üzerine askerlerini ülkesine geri çağırmıştı. Bu durum, Ermenileri soruna tek başına çözüm bulmaya mecbur etmişti.[327]

Sâsânîler yenilgiye karşılık verebilmek ve Ermenileri cezalandırmak amacıyla, Urmiye Gölü'nün kuzeybatısındaki Hoy (Her) ve Zarevand eyaletinde büyük vezir Suren Pehlev ve muhafız alayı komutanı (puştiğban-salar) Adhur-Narses'in emri altında büyük bir ordu toplamaya başlamışlardı. Ermeniler ise ilk savaşın verdiği coşku ve

---

[326] *Ghazar P'arpec'i's History of Armenians*, s.236-237, 240-244; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.211-212; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.193; Özmenli, "V.-VI. Yüzyıllarda Bizans Devleti…", s.324-325; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler,* s.70-71; Issaverdens, *Armenia and the Armenians,* s.170; Kurkjian, *A History of Armenia*, s.131; Köse*, Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.57-58; Tezcan, "Ermeni-Sâsânî Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği (V. Yüzyıl)", s.138-140.

[327] *Ghazar P'arpec'i's History of Armenians*, s.245-246; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.212; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler,* s.66-67; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.194-195.

heyecanla birlikte ordularını daha da kuvvetlendiriyorlardı. Vahan Mamikonyan'ın çağrısına olumlu cevap veren Ardzıruniler, Antzevatsikler, Rışduniler ve Mogk beyleri kutsal birliğe katılmak için yola çıktıkları sırada, Van Gölü yakınlarındaki Aresd mevkiinde Sâsânî taraftarı olan Sevug Antzevatsik ile Mogklu Yohan'ın ani saldırısına uğraşmışlardır. Vahan Mamikonyan bunun üzerine Ermeni ordusunun komutasını bizzat almıştı. Katolikos Hovhannes Mantaguni ile Merzübân Sahak Bagratuni de ona eşlik ediyorlardı. Emrindeki bütün kuvvetleri ile birlikte Duvin'den yola çıkan Vahan, hem Ararat'ın hem de Van Gölü havzasının güvenliğini sağlayabilmek amacıyla Ardaz'a (sonraki Magu eyaleti) yerleşmişti. İki ordu bu bölgede 483 yılı başında Nerseabad denilen köyde karşı karşıya gelmişlerdi. Ermeniler zor da olsa bu çarpışmadan zaferle ayrılmayı başarmışlardır. Burada meydana gelen savaşta, yardıma gelmiş olan Vanand (Kars) Beyi Vren kaçsa da Şirak Beyi Nerses ile Hrahat Kamsarakan'ın verdiği destek sayesinde düşman yenilgiye uğratılmıştı. Bu onlara karşı kazanılan ikinci büyük zaferdir.[328] Sâsânîlere karşı kazanılan bu iki zaferin ardından Ermeniler, Arşarunik bölgesinde yer alan günümüz Varto'sundaki Erez köyünde meydana gelen savaşta da bir avuç askerle üçüncü kez galip gelmişlerdi. Dördüncüsü ise Cdihon'un olduğu Shdev

[328] *Ghazar P'arpec'i's History of Armenians,* s.248-254; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.213-214; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.167-168; Özmenli, "V.-VI. Yüzyıllarda Bizans Devleti…", s.325-326; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler,* s.70-71; Kurkjian, *A History of Armenia*, s.131; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.194; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.67; Tezcan, "Ermeni-Sâsânî Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği (V. Yüzyıl)", s.138-140.

köyünde 4 bin saldırgana karşı, sadece 40 kişi tarafından yapılan savunma idi. Burada Sünik prensi öldürülmüştür.[329]

Sâsânî Hükümdarı I. Fîrûz'un gönderdiği Mihran komutasındaki askerler Gürcistan üzerine hareket ederek Gürcü Kralı I. Vahtang'a zarar veriyor ve onun bağımsız bir şekilde hareket etmesini önlemeye çalışıyordu. I. Vahtang, gerek Mihran komutasındaki Sâsânî askerlerinin saldırılarına devam etmesi, gerekse Hunlardan beklediği desteği görememesi sebebiyle Mamikonyanlı Vahan'a müracaat ederek yardım etmesini istemiştir. Büyük Vahan, Kür Nehri yukarılarına gelen Mihran'ın ordusuyla Akesga (Ahıska) şehri yakınlarında savaşa tutuşmuştu. Ancak onların hazırlıkları eksikti ve düşman kuvvetliydi. Savaş sırasında nahararların çoğu ve atları yaralanmıştır. Şiraklı Hrahat esir düşmüş ve Mihran tarafından zincire vurulmuştur. Bunun üzerine Büyük Vahan geri kalanlarla birlikte Duvin'den Bizans idaresindeki Tayk (Tao) ve Çoruh boyuna çekilmişti. Sâsânîler, Pasinler'deki (Basian) Du (Tuy) Köyü'ne yani Bizans hududuna kadar onları takip etmişlerdi. Böylece Büyük Vahan müstakil olarak Duvin'e sadece 17 ay kadar hâkim olabilmişti.[330] Mihran'ın Ktesiphon'a çağırılması üzerine bu durumdan istifade etmek isteyen Vahan Mamikonyan, tekrar Ararat bölgesinde ortaya çıkmıştı. Vağarşapat'a gidip oradaki meşhur tapınakta ibadet yapan Vahan, daha sonra kışı geçirmek üzere Duvin'e gitmişti. 483 yılı ilkbaharı geldiğinde Sakastan (Sîstân) eyaleti Valisi Karenli Zermihr liderliğindeki Sâsânî ordusu Ermenistan'da gözükmüştü. Aras'ı aşarak Artaşat'ı geçen

[329] Kurkjian, *A History of Armenia*, s.131; Özmenli, "V.-VI. Yüzyıllarda Bizans Devleti…", s.326.

[330] *Ghazar P'arpec'i's History of Armenians*, s.258, 263-266; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.214-216; Özmenli, "V.-VI. Yüzyıllarda Bizans Devleti…", s.

Zermihr, Duvin önlerine gelmiş ve ordusunu savaş düzenine sokmuştu. Kalabalık bir düşman ordusu tarafından Duvin'de kuşatma altına alınan Vahan, zaman kazanmak için ordusuna saldırı emri vermişti. Bu beklenmedik hamle Sâsânîleri şaşırtsa da onlar hemen toparlandılar ve saldırıya geçerek bazı Ermeni nahararlarını öldürmeyi başardılar. Bunun üzerine Vahan, Duvin'de sıkışıp kalmaktan korkarak, Bizans sınırı tarafındaki Pasinler ile Tayk hududunda dağa çıkmaya karar vererek harekete geçmiş, ancak Zermihr, Ermenilerin gidecekleri yolları iyi bilen kılavuzları sayesinde onlara yetişerek, bir gece baskını yapmış ve çok sayıda Ermeni prensini ele geçirmişti. Vahan ve yakınındaki başlıca nahararlar ise dağa ulaşmayı başarmışlardı. Zermihr, Aras kaynağının bulunduğu Du Kasabası yakınlarında ordugâh kurarak, kaçak Ermenileri yakalamayı umduğu sırada, Kafkasya'ya giderek Gürcü Kralı Vahtang Gorgasali'ye karşı savaşması emrini almıştı. Bunun ardından Ermenistan'daki Sâsânî ordusunun başına Zermihr'in yerine Reyli Şâpûr getirilmiş ve o, birkaç ay merzübânlık görevi yürütmüştü (483-484).[331]

Şâpûr ordunun başına geçtikten sonra ilk iş olarak Ermenistan'da bu barışçıl politikayı uygulamaya çalışmıştır. Şâpûr, Ermenilere ve esirlere iyi davransa da Vahan Mamikonyan hedefinden vazgeçmemiş ve onlara karşı gerilla savaşını sürdürmeye devam etmiştir. Reyli Şâpûr, Vahan ile yanındakilerin Haşdiank adlı bir köy civarında olduğunu haber alınca, gizli bir baskın düzenleyerek hepsini yakalayıp öldürmek istemişti. Ancak Vahan gece karanlığı ve çevre halkının yardımı sayesinde kaçmayı

[331] *Ghazar P'arpec'i's History of Armenians,* s.284-287; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.216-217; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.194-195; Issaverdens, *Armenia and the Armenians,* s.170-171; Özmenli, "V.-VI. Yüzyıllarda Bizans Devleti…", s.327; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.69-70; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.281-282; Seyfeli, *Ecmiatzin,* s.113.

başarmıştı. Vahan ve askerleri kurtulduktan sonra bu Sâsânî lejyonlarına karşı baskınlar gerçekleştirerek hazırlıksız yakalamış ve önemli zayiatlar verdirmişlerdi. Böylece 484'te Sâsânîler birkaç aylığına şehirden çıkartılmışlardı. Birliklerini sürekli Vahan'ın peşinden gönderen ancak bundan bir netice alamayan Şâpûr, 484 yılında Sâsânî Hükümdarı Fîrûz'un Akhunlar (Eftalitler) karşısında büyük bir hezimete uğradığını haber almıştı.[332] Akhunlar, Sâsânîlere çok büyük bir darbe vurarak, Sâsânîlerin en önemli şehirlerinden olan Merv ile Herat'ı ele geçirmiş ve 484 yılında Sâsânî Hükümdarı Fîrûz'u öldürmüşledi. Bundan dolayı Şâpûr yeni kralın belirlenmesi sırasında gücünü kullanabilmek ve ülkesini muhafaza etmek amacıyla Sâsânîlerin başkenti Ktesiphon'a geri döndü. Sâsânîlerin Ermenistan'dan geri çekilmeleri, Vahan'ı rahatlatmış ve rahat bir şekilde teşkilatlanması için imkân vermişti. Kısa süre içerisinde kendisini toparlamayı başaran Vahan, Ermenistan'ın önemli şehirleri Vağarşapat ve Duvin'i tekrar kontrolü altına almıştır. Böylece Ermenistan yeniden bağımsızlığını kazanmıştır. Ama Ermenistan'ın kurtuluşunun asıl göstergesi yeni başkent Duvin'in kurtarılmasıydı.[333]

Şâpûr, Fîrûz'un ölüm haberini aldıktan hemen sonra İran'a doğru yola çıktıysa da tahta Fîrûz'un kardeşi Belaş (484-488) çoktan çıkartılmıştı. Bundan sonra Sâsânîler savaşı bırakmışlardı. Bunda Sâsânî sarayındaki çekişmeler ve Belâş'ın Sâsânî imparatoru olarak seçilmesinde etkili olan devlet adamlarının savaşmayıp sarayda

---

[332] *Ghazar P'arpec'i's History of Armenians,* s.294-298; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.217-219; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia,* s.8; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.70-71.

[333] *Ghazar P'arpec'i's History of Armenians*, s.309-310; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.219-220; Öztürk, Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler, s.71.

kalma istekleri etkili olmuştur. Bu kral, sessiz, barışçıl ve sağduyulu birisiydi ve Ermenistan ile anlaşma yapmak istiyordu. Bu amaçla uysal ve ılımlı yüksek rütbeli bir memur olan Nikhor Veşnaspdat'ı (Guşnaspdadh) Ermenistan'a tayin etmişti. Nikhor, Ermenistan'a yolculuk yaparken ülkeye girmeyerek Nvarsak Köyü'nde durmuş ve Vahan'a anlaşma yapmak için 2 soylu göndermişti. Vahan ona 3 şartı kabul edilmedikçe anlaşma yapmayacağını bildirmişti. Bu şartlardan ilki Hristiyan doktrilerine ve ritüellerine uygun dinî ibadetin serbest olması, hiçbir Ermeni mazdeistin din adamı olarak atanmaması, Mazdeizm'e dönenlere kamusal görev verilmemesi, ateşgedelerin Ermenistan'dan kaldırılması; ikincisi nahararların hak ve özgürlüklerinin düzenlenmesi; üçüncüsü ise bir Ermeni nahararı suçlandığı zaman, kralın tedipten önce problemin her iki tarafını da dinleyip, araştırmasıdır. Bu şartları kabul eden Nikhor, onu kendisi ile Sâsânî başkentine gitmeye davet etmişti. Bunun üzerine Vahan güvenliği için rehin istemiş ve Nikhor ona 8 Pers soylusunu rehin vermişti. Bunun ardından Vahan birkaç adamı ve bazı şeçkin liderlerle Nvarsak'a gitmiştir.[334]

Nikhor onu hürmetle karşılamış ve isteklerini kabul etmişti. Bu Nvarsak Antlaşması ile kilise resmen Sâsânîler tarafından tanınmış oldu. Daha sonra Vahan, krala gitmeye mecbur edilerek, İran'a doğru yola çıkılmıştı. Nikhor öncesinde krala gelişmeler hakkında bir izahat yollamıştı. Bu yüzden Vahan, Sâsânî sarayına vardığında kibar ve saygılı bir şekilde karşılanmıştı. Vahan oradan Duvin'i döndükten sonra, kardeşi isyan eden Sâsânî hükümdarı Belâş'a yardım etmek amacıyla, yeğeni Grigor

[334] *Ghazar P'arpec'i's History of Armenians*, s.315-326; Issaverdens, *Armenia and the Armenians,* s.174-175; Kurkjian, *A History of Armenia*, s.132; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.220-221; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.168; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.195; Seyfeli, *Ecmiatzin*, s.114; Tchilingirian, *Ermeni Kilisesi*, s.14; Seyfeli, "Ermeni Kilisesi'nin Kuruluşu", s.48.

Mamikonyan ile Vanandlı Vren'in başında olduğu bir süvari birliğini İran'a yollamıştı. Onların, Zarer'in İsyanı'nın bastırılmasında önemli rol oynadığı ileri sürülmektedir. Bunun ardından Sâsânî Hükümdarı Belâş, daha sonra tekrar sarayına gelen Vahan'a büyük bir teveccüh göstermiş ve onu Ermenilerin başkomutanı yapmıştı. Aynı şekilde diğer Ermeni ileri gelenleri de onurlandırılmışlardı. Katolikos I. Hovhannes Mantaguni (478-490) elindeki haç ve Aziz Grigor'un kutsal eşyaları ile onu karşılamaya gitmişti. Onu kucaklayan katolikos, daha sonra Ermenistan'da Hristiyanlığın kesin zaferini kalıcı kıldığı için onu kutlamıştır. Bunun ardından alay, Ermenilerin oluşturduğu kalabalığın arasından geçerek Vağarşapat ile Duvin'e muzaffer bir şekilde girmiştir. Kral Belâş bundan birkaç ay sonra Vahan Mamikonyan'ı 485 yılında Ermenistan merzübânı tayin etmişti. Böylece Ermenilerin özerkliği Sâsânîler tarafından resmen tanınmış ve Mamikonyanların diğer feodal ailelere karşı üstünlüğü tasdik edilmişti. Onlar Duvin'e döndükten sonra, bu olaylar Katolikos Hovhanannes Mantaguni idaresinde Duvin Katedrali'nde kutlanmıştır. Vahan'ın geldiğini duyan şehir sakinleri, nahararlar, asiller, halk, erkekler ve kadınlar ile yaşlılar ve çocuklar katedralde toplanmışlardı. Öyle ki katedral bu kalabalığı almaya yetmemiş, civardaki sokaklar ve meydanlar dolmuştu. Katolikosluk makamını, kesin ve resmî olarak Duvin'e taşımış olan Katolikos Hovhannes Mantaguni orada mezmûru[335] okumuştur.[336] Ülkenin dinî tabiiyetine karşı

[335] İslam âlimlerine göre, Zebûr'a denk geldiği kabul edilen, ilâhi, dua ve münâcâtlardır, bkz. "Mezmur", https://islamansiklopedisi.org.tr/mezmur (05.03.2021, 11.25).

[336] *Ghazar P'arpec'i's History of Armenians,* s.340-341; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.221-222; Issaverdens, *Armenia and the Armenians,* s.176; Kurkjian, *A History of Armenia*, s.132-133; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.195; Simon Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, New York, 2007, s.44-45; Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler,* s.54, 168-169; Küçük, "Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", s.142; Köse vd.,

mücadelenin arka planında yer alan Duvin şehri, Ermenistan'ın dinî yaşamında önemli bir rol oynamıştır. Genel kanaat, Katolikos Hovhannes Mantaguni'nin 484/485 yılında katolikosluğun merkezini Duvin'e taşıdığı yönünde olsa da[337] katolikosluk makamının taşınma dönemine ilişkin çok fazla çelişki vardır. Tarihçilere ve araştırmacılara göre katolikosluk makamı, Malazgirtli Melite'nin, Küd Arahezatsi'nin veya Hovhannes Mantaguni'nin katolikosluk tahtında oturduğu sırada Vağarşapat'tan taşınmıştır. Bu görüşlere karşın, Arsen Harutyunyan yaptığı araştırmalar sonucunda (kronikler, el yazmaları, arkeolojik kazıların sonuçları) katolikosluk makamının Vağarşapat'tan Duvin'e yaklaşık 460-470'de Küd Arahezatsi'nin katolikosluk tahtında bulunduğu sırada taşındığı sonucuna ulaşmıştır.[338] Mousheghian da bu görüşü doğrularcasına katolikosluğun 461'de Duvin'e taşındığını söylemektedir.[339] Ermeni katolikosunun merkezinin Vağarşapat'tan, politik merkezin ise Artaşat'tan Duvin'e taşınmasından

---

Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış, s.46; Parmaksızoğlu, "Ermeniler", s.324; Seyfeli, "Ermeni Kilisesi'nin Kuruluşu", s.48; Nersoyan, "Armenian Church", s.488.

[337] Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler,* s.153-154; Seyfeli, "Ermeni Kilisesi'nin Kuruluşu", s.48. Küçük, "Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", s.142. Russel diğer tarihçilerden farklı olarak, Katolikos Küd veya Kiüd (461-478) zamanında kilisenin yönetim kurulunun, Vağarşapat'tan Vardan Mamikonyan tarafından inşa edilen Aziz Grigor Kilisesi'nin yer aldığı Duvin'e taşıdığını söyler, bkz. Russel, *Zoroastrianism in Armenia,* s.486.

[338] Arsen Harutyunyan, "About transfer of the patriarchal throne to Dvin from Vagharshapat", *Patma-Banasirakan Handes Istoriko-Filologicheskii Zhurnal*, Yerevan, 2013, s.171 İngilizce özet kısmı (Ermenice).

[339] Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia,* s.8.

sonra, 460 ila 480 yılları arasında Duvin'de hızlı şehirsel büyüme gerçekleşmiştir.[340] Katolikosluk makamı ileriki bölümlerde de göreceğimiz üzere daha sonraki yıllarda halkın manevi ve zihinsel hayatında büyük bir yer etmeyi sürdürerek Ani'ye, Akdamar'a ve Sis'e taşınacaktır.[341] Ancak ülke içindeki politik güç merkezinin değişimi ile pek çok kez yer değiştirecek olan katolikosluk, 901 yılına[342] yani Katolikos V. Hovhannes (898-929) devrine kadar Duvin'de kalacaktır. İranlı valiler, yeni başkentte dinî zulüm politikalarını ara sıra devam ettirseler de Ermeni Katolikosluk Kilisesi ile bir *movbed*'in idaresindeki Sâsânî rahipler arasındaki gerginlik hâlâ yüksekti. Buna karşın katolikosluk 450 yıldan fazla bir süre Duvin'de kalacaktı. İranlılar ateşgede inşa ederlerken, Ermeniler Duvin'de büyük bir katedral yapmışlar ve Ermeni Kilisesi'nin merkezi olarak ortaya çıkan kilise arşivleri ile iyi organize olan bir bileşim kurmuşlardır.[343] Duvin, Sâsânî idaresinin merkezi ve büyük ihtimalle Ermenistan bölgesinin bütün eyaletlerinin resmî kayıtlarının oluşturduğu devlet arşivlerinin (divan) deposuydu. Hüsrev Ânûşîrvân'ın Prens Vahan'ın isteği üzerine bu arşivleri, Duvin'den o zamanlar bir şehir olan ve sonradan Atropatene'ye (Arrân) bağlanan Paytarakan'a (Beylekân) taşınmasını emretmesine kadar Sünik arşivleri de orada kalmıştır. Duvin

[340] Barnard vd., "Chemical Insights into the Function of Four Sphero-Conical Vessels from Medieval Dvin, Armenia", s.411-412.

[341] Jacques de Morgan, *The History of the Armenian People from the Remotest Times to the Present Day*, trans, Ernest F. Barry, Boston, 1918, s.127.

[342] Nersoyan, "Armenian Church", s.488.

[343] Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.186; Adalian, "Dvin", s.285-286; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.46; Kevork Aslan, *Armenia and The Armenians*, fra. çev. Pierre Carabites, New York, 1920, s.43; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.44-45.

sahasındaki son kazılar, arşivlerin nerede tutulduğu yönündeki görüşlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bulunan nesneler arasında, parşömenleri birbirine bağlamak için kullanılan ip kalıntıları ve pek çok sivil ve din görevlisi mührü bulunmaktadır.[344] Katolikos Hovhannes Mantaguni katedraldeki törende şükür ifadeleri içeren bir dua yaparak öğüt vermişti. Bu, katolikosun da Duvin'de ikamet etmekte olduğuna ve katolikosluğun taşınma işlemlerinin resmen tamamlanmış olduğuna işaret etmektedir. Sonuç olarak elli yıldan uzun süredir katolikosların Duvin'de ikamet etmeleri bu kurumun da oraya taşınmasına yol açmıştır. Artık katolikosluk katedrali Duvin'deki Aziz Grigor Kilisesi'dir. Vahan'ın elde etmiş olduğu bu büyük başarı ile katolikosluk da resmen Duvin'e taşınmış oldu. Böylece Duvin hem dinî liderlik yani katolikosluk, hem de siyasi merkez, yani merzübânlık olmuştur.[345] Aziz Sahak döneminde Vağarşapat'ta ikamet eden katolikoslar, Sâsânîlerin siyasi hâkimiyeti ile birlikte Duvin'e taşınmak zorunda kalmışlardır. Böylece zamanla katolikosların yeni ikamet yeri olan Duvin'in Hovhannes Mantaguni devrinde 484/485 yılında çoktan katolikosluk merkezine dönüştürülmüş olduğunu söyleyebiliriz.[346] 451'den 485'e kadar devam eden Ermeni-Sâsânî savaşları Nvarsak Antlaşması ile duraklamıştır. Böylece Ermeni rahipleri ve soylu sınıfı, Vahan'ın başarılı direnci neticesinde ulusal kilise ve kültürel özgürlüklerini elde etmiş oldular. Bunun yanında ülkenin ekonomik olarak büyümesine, zihinsel

[344] Chaumont, "Armenia and Iran", s.432; Moses, *Alban Tarihi*, s.133d; Ziya Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə*, Bakı, 2007, s.117.

[345] Seyfeli, *Ecmiatzin*, s.114-115.

[346] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.223; Seyfeli, *Ecmiatzin*, s.119; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.186.

gelişimine ve feodal dengelenmesinde ilerleme yakalanmasına imkân doğmuştur.[347] Bu antlaşma ile Ermenistan'a dinî özgürlükten başka, merzübânı devre dışı bırakarak doğrudan Sâsânî sarayına başvurma hakkı verilmiş de oldu.[348] Ermenistan'ın özerkliği Sâsânîler tarafından tanındığı gibi, Kamsarakan sülalesinin beylerinin malları da geri verilmiştir. Böylece 451'den beri devam eden bu anlaşmazlık ve mücadeleler, barışla ve bölge halkını sevindirecek kararlarla sona ermiştir. Duvin'de Büyük Vahan'ın merzübânlığı (485-505 veya 510) 20 veya 25 yıl kadar devam etmiştir. Vahan Mamikonyan bu süreçte tam manasıyla unvansız bir yönetim sergilemiştir. Uzun süren idaresi ülkede her alanda tam bir millî canlanmaya neden olmuştur.[349] Fîrûz'un saltanatı devrinde Duvin'de pek çok kilise inşa edilmiştir. "Vahan hem Ermenistan bölgesinin vergilerini toplamış, hem de İranlıların Vağarşapat şehrinde yıkmış olduğu kiliseleri Duvin'de, Mzur'da (Mzraykh) ve Ermenistan'daki pek çok yerde yeniden yapmıştı. Ülkeyi inşa ederek, tekrar yenilemişti."[350]

Böylece Nvarsak Antlaşması'nı müteakip nahararlar ve kilise, Ermenistan'da imar faaliyetlerine girişmişti. Çoğunlukla Ermeni merzübânların idaresinde olan Pers-

---

[347] Özmenli, "V.-VI. Yüzyıllarda Bizans Devleti…", s.327; Tchilingirian, *Ermeni Kilisesi*, s.14.

[348] Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.71-72.

[349] *Sebeos' History*, s.5; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.222-223; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.195; Özmenli, "V.-VI. Yüzyıllarda Bizans Devleti…", s.328; Kurkjian, *A History of Armenia*, s.133

[350] *Ghazar P'arpec'i's History of Armenians*, s.310; *Sebeos' History*, s.5; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.195; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.281-282; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.8; Özmenli, "V.-VI. Yüzyıllarda Bizans Devleti…", s.328.

Armenia, VI. yüzyılın ortalarına dek göreceli bir barış ortamı yaşamıştır. Vahan bu sayede özellikle başkent Duvin ve Vağarşapat'daki Ermeni kiliselerini restore ettirmişti. Bunun ardından da ateşgedeleri ortadan kaldırmak ve dinî cemaatları yeniden örgütlemek amacıyla bütün ülkeyi katetmiştir. Merzübân'ın bu çabalarına Katolikos Hovhannes Mantaguni manevi destek veriyordu.[351] Bu sayede Vağarşapat ve Duvin şehirleri onarılmış ve yeni düzenlemeler yapılmıştır. Bizans'a ulaşan ticaret yolları yeniden açılmış olduğu için Ermenistan iktisadi olarak yeniden zenginleşmeye başlamıştır. Bu VI. yüzyıl ortalarına kadar sürmüştür.[352] Yeniden yapılanmaya giden Ermeni Kilisesi'nde bu dönemde bağımsızlaşmaya dönük ciddi adımlar da atılmıştır. Katolikos Mantaguni, Vahan'ın gölgesinde kendisini kilise işlerine adamış ve Ermeni Kilisesi'nin millî özelliklerini kazanması yönünde önemli adımlar atmıştır. Mantaguni, akşam ve sabah vaazlarını (koroz), vaftiz ritüelini, diyakozluk, papazlık ve piskoposluk ritüelini, kiliseleri duasıyla takdis edip hizmete sokma ritüelini ve Aziz Atanasios'un olduğu ileri sürülen eksiksiz dua kitabını hazırlamıştır.[353]

Belâş'ın yerine Sâsânî tahtına geçmek için hak iddia eden Fîrûz'un oğlu I. Kubâd (488-531), Akhunların ülkesine kaçmıştı ve İran bu Türk devletine haraç vermekteydi. Akhunlardan aldığı bir ordu ile Ktesiphon üzerine yürüyen Kubâd kolaylıkla Sâsânî tahtını ele geçirerek başa geçmişti. Sâsânî I. Kubâd başa geçtikten sonra Mamikonyanlı Vahan'ın merzübânlığını tasdik etmişti. O da ülkenin refahı ve dinî müesseselerin onarılması, bakımı ve geliştirilmesi için çalışmıştı.[354] Bir ara bölgede

[351] Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.169.

[352] Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.72.

[353] Seyfeli, "Ermeni Kilisesi'nin Kuruluşu", s.48.

[354] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.195-196; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.222; Chaumont, "Armenia and Iran", s.430-431.

Mazdeizm'i yayma yönünde bir girişimde bulunmaya çalışsa da Büyük Vahan'ın (493) sert tutumu üzerine zorla din değiştirme girişimlerinden vazgeçmiştir. Bu sırada Bizans ile savaş devam ettiği için Ermenilerle uzlaşmak onun için kıymetliydi. Roma Armenia'sının Sâsânîler tarafından ele geçirildiği sırada Vahan kendi topraklarında barışı korumuş ve Arrân üzerinden kuzeydoğu yönünde ilerleyen Hunları geri püskürtmüştü.[355] Duvin'in V-VI. yüzyıllar boyunca, Bizans ordularının istilaları ve Sâsânîlere karşı yapılan çok sayıda isyan hariç tutulursa, genel olarak sakin bir yaşam sürdüğü söylenebilir. Bu dönemde şehirde yeniden inşa devri başlamıştı.[356]

7. Duvin Konsilleri ve Birinci Duvin Konsili

Ermenistan'da IV. yüzyıl ile XVII. yüzyıllar arasındaki dönemde toplam 23 Ermeni Kilise konsili toplanmıştı. Arzoumanian'ın ifade ettiğine göre IV. yüzyılda 1, V. yüzyılda 2, VI. yüzyılda 2, VII. yüzyılda 4, VIII. yüzyılda 3, IX. yüzyılda 1, X. yüzyılda 1, XII. yüzyılda 3, XIII. yüzyılda 1, XIV. yüzılda 3, XV. yüzyılda 1, XVII. yüzyılda 1 konsil toplanmıştır.[357] Bunlardan bazıları Ermeni Kilisesi'nin ve katolikosluğunun merkezi olan Duvin'de toplanmıştı. Duvin'de toplanan bu konsillere ilişkin kesin deliller olmaması sebebiyle, tarihçiler tarafından konsillerin toplanma tarihi olarak birbirinden farklı tarihler ileri sürülmektedir. Örneğin; Birinci Duvin Konsili'nin 505 veya 506, İkinci Duvin Konsili'nin 552, 554 veya 555, Üçüncü Duvin Konsili'nin 604, 607, Dördüncü Duvin Konsili'nin ise 644 ve 646 yıllarında toplandığı şeklinde ifadeler

[355] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.222; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.169-170.

[356] Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.8.

[357] Fr. Zaven Arzoumanian, *The Church of Armenia, Histography, Theology, Ecclesiology, History, Ethnography*, 2014, s.100; Catholicos Hovhannes Otsnetsi, *The Book of Canon Law*, ed. Vasken Hakopyan, vol. I-II, Burbank, 2010, s.16.

vardır.[358] Ancak, bu konular üzerinde araştırmacıların, Duvin konsilleriyle ilgili kabulü genel olarak şu şekildedir: Birinci Duvin Konsili 506 yılında Katolikos Otmuslu I. Babgen tarafından toplanmıştır. İkinci Duvin Konsili 554 yılında Katolikos Bagrevandlı II. Nerses'in öncülüğünde, üçüncü Duvin Konsili bir sonraki yüzyılda 607'de, dördüncü Duvin Konsili 645'te Katolikos Ishkhantsi III. Nerses'in liderliğinde, beşinci Duvin Konsili ise 720'de Katolikos Otzunlu Hovhannes'in çağrısı üzerine toplanmıştır.[359]

Birinci Duvin Konsili'nin toplanmasının arkasında yatan sebep Bizans Ortodoks Kilisesi ile Ermeni Kilisesi arasındaki kristoloji[360] farkıdır. 451 yılında Kadıköy'de toplanan konsil neticesinde değişim ya da bölünme içermeksizin İsa'nın iki tabiatının birleşik olduğuna karar verilmişti. Ancak alınan bu karar, İskenderiye Patrikliği başta olmak üzere birçok Doğu Kilisesi tarafından reddedilerek sapkınlık olarak kabul edilmişti.[361] Çünkü İskenderiye Patriği Cyril'in (412-444) ortaya koyduğu formül, Hz. İsa'nın tek doğada bedenlendiği şeklindeydi. Bu formül, Kadıköy Konsili'nde Leo'nun tanımına yani "İsa'nın karışıklık, kesinti ve bölüntüsüz" iki doğadan olduğu formülüne

[358] Kettenhofen, "Dvin", s.617.

[359] Arzoumanian, *The Church of Armenia*, s.95; Hovhannes Otsnetsi, *The Book of Canon Law*, s.16.

[360] İsa'nın tabiatını açıklamaya çalışan ilahiyat dalıdır, bkz. Sayime Durmaz, Satılmış Gökbayır, "Nestorius, Cyrill ve Pucheria Üçgeninde Maryoloji ve Nasturiliğin Doğuşu", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.31, 2020, s.171-172.

[361] Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.72-73; Tchilingirian, *Ermeni Kilisesi*, s.23; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.55; Yaşar, "Doğu Hristiyanlığı İçinde Ermeni Kilisesi'nin Yeri ve Bizans ile İlişkileri", s.7.

dönüşürülmüştü.[362] Ermeni ve Bizans grupları arasındaki çatlak da 451'deki bu Kadıköy Konsili ile ortaya çıkmıştır.[363] Bizans geleneği (Doğu Ortodoks) ile Ermeni Kilisesi (Oryantal Ortodoks Kiliseleri) arasındaki başlıca fark da İsa Mesih'in tanrısal ve insani tabiatına ilişkin dogmadır. İskenderiyeli Aziz Cyril'in görüşünü kabul eden Ermeni Kilisesi'nin öğretisine göre Mesih'in vücut bulması sırasında, onun tanrısal tabiatı ve insani tabiatı ayrılmaz bir biçimde tek tabiatta birleşmiş, yani "tek bir kişi" olmuştur. Bu görüşü benimseyenler monofizitler (tek tabiatı savunanlar) olarak tanınmaya başladılar, çünkü onlar diofizit (iki tabiat) görüşü benimseyen Kadıköy formülasyonunu reddediyorlardı. Gregoryen Kilisesi bu yüzden Hristiyan dünyasının büyük bir kısmı ile ters düşmüştür. Hristiyan dinî liderler böyle büyük bir itirazın ortaya çıkması üzerine buna bir çözüm aramaya başlamışlar ve 482 yılında İmparator Zeno'yu (474-491) *Henotikon*[364] olarak da bilinen "Birlik Akdi"ni ilana ikna etmişlerdi. Emirname ilk üç

[362] Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, s.355-356.

[363] Canard, "Arminiya", s.635.

[364] Bizans imparatorlarının doğu kiliseleriyle inanç birliği sağlama girişimlerinden birisi de Zenon'un 482'de ortaya çıkarttığı *Henotikon* veya "Birlik Akdi" adlı dökümandır. İlk üç genel konsilin kabul ettiği görüşü tekrarlayan bu evrak, Kadıköy Konsili'nden hiç bahsetmeksizin krizin temelinde yatan Nestorius ve Eutykius gibi ölmüş din adamlarını tekrar aforoz etmiştir. Nestorius'u aforoz etmek, Monofizitleri; Eutykius'u aforoz etmek ise Kadıköy Konsili yanlılarını tatmin etmeyi amaçlıyordu. Başkent piskoposu Akakius tarafından hazırlanan ve İskenderiye piskoposu tarafından imzalanan *Henotikon*, kısa süre sonra yeni gerginlikler ortaya çıkartmıştır. Kadıköy Konsili yanlısı kilise mensupları, İskenderiye'ye fazla taviz verildiği için, Mısırlılar ise Kadıköy Konsili yanlılarına tam manasıyla hesap sorulmadığı için kızgındılar. Bu metinde ayrıca, dönemin Roma Piskoposu Leo'nun görüşleriyle ortaya çıkartılan Kadıköy Konsili'nin göz ardı edilmesi, Roma Kilisesi'nin tepkisine de yol açmaktaydı. Turhan Kaçar,

ekümenik konsilin üzerinde uzlaştığı dinî esasları yeterli kabul etmekteydi.[365] Ancak bulunan bu çözüm, ne monofizitleri ne de diofizitleri memnun etmişti. Monofiztlere göre buradaki ifadeler muğlakken, diofizitlere göre ise bu bir tavizdi.[366] Ermeniler ile Hristiyan dünyası arasında meydana gelen bu ayrım, Pers-Armenia Ermenileri ile Ktesiphon sarayı arasında politik ilişkilere olanak tanımıştır.[367]

Kadıköy Konsili hakkında Konstantinopolis ve Roma kiliselerinin dahi henüz net bir sonuca ulaşamadığı, monofizit doğu kiliseleri ile birleşme amacıyla yeni görüşlerin ileri sürüldüğü ve bazı zorlayıcı çabaların meydana geldiği yaklaşık 100 yıllık (451-553) süreçte, Duvin şehri Ermeni Kilisesi'nin ruhani merkezi olarak hizmet vermiştir.[368] Duvin şehri; yönetim merkezi, başkent ve Pers merzübânının ikametgâhı olmasının yanında, V. yüzyıldan itibaren aynı zamanda katolikosluk merkeziydi. Bu yüzden aşağıda da göreceğimiz üzere dinî meseleleri çözmek için burada çok sayıda konsil toplanacaktı.[369]

Kadıköy Konsili sonrasında meydana gelen olaylar Ermeni Kilisesi'nin monofizit bir yapıya bürünmesine neden olmuştu. Ermeni alfabesinin kabulü Bizans Ortodoks Kilisesi tarafından hoş karşılanmamıştır. Çünkü artık Ermeni katolikoslar

---

"Erken Bizans Döneminde Doğu: Süryani Monofizitliğinin Doğuşu", *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, Konya, 2006, s.112.

[365] Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.72-73; Tchilingirian, *Ermeni Kilisesi*, s.23-24; Özmenli, "Doğu Anadolu'da Hristiyanlık", s. 45.

[366] Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.73.

[367] Canard, "Arminiya", s.635.

[368] Seyfeli, *Ecmiatzin*, s.120.

[369] Canard, "Dwin", s.678.

takdis olmak için Kaisareia'ya gitmiyorlardı. Bu durum iki taraf arasındaki ilişkilerde soğukluğa neden olmuştu.[370] Sâsânîler tarafından hakiki Hristiyan inancı olarak kabul edilen Nestûrîlik mezhebi taraflarları, Sâsânî ülkesindeki bütün Hristiyanları bu inanca döndürmeye çalışmaya başlayınca, Nestûrîlik ilk kez Ermeni Kilisesi için temel problem hâline gelmişti.[371]

Kaynaklar ilk Duvin Konsili'ni toplayan kişinin Katolikos I. Babgen (490-516) olduğunu kabul etseler de bu toplantının tarihini vermemektedirler. Babgen, 490 yılında ölen Hovhannes I. Mantaguni'nin ardılıdır. Bu nedenle bu konsilin 491'den önce toplanması mümkün değildi. XIX. yüzyılın sonunda Karapet Ter-Mkrtc'ean'ın (Ter-Mkertchian), ilk Duvin Konsili'nin toplantı kararları olduğu kanıtlanan I. Babgen'in *İlk Mektubu*'nu keşfetmesi bu durumu değiştirmiştir. Garsoian bu zamana kadar bilinmeyen bu belgeye göre, bu konsilin "*Şehinşâh* (Krallar Kralı) Kubâd'ın saltanatının 18. yılında (22 Haziran 505-21 Haziran 506) Ararat eyaletinde, Ermenistan'ın başkenti Duvin şehrinde" toplandığını söylemektedir. Hovhannes Draskhanakerts'i, Babgen'in 490 yılında ölen Hovhannes Mantaguni'nin halefi olduğunu ve beş yıl bu makamda kaldıktan sonra öldüğünü söylemektedir. Bu nedenle Duvin Konsili'nin toplandığı 506 tarihi ile onun öldüğü tarih birbirini tutmamaktadır. Garsoian'a göre bu probleme en

[370] Yaşar, "Doğu Hristiyanlığı İçinde Ermeni Kilisesi'nin Yeri ve Bizans ile İlişkileri", s.8

[371] Karekin Sarkissian, *The Council of Chalcedon and The Armenian Church*, New York, 1975, s.16.

mantıklı çözüm, bunun yazım yanlışı olduğunu ileri süren Malachia Ormanean tarafından sunulmuştur. Ona göre Babgen 5 yıl değil, 25 yıl bu görevde kalmıştır.[372]

Yeni Sâsânî yönetimi ve Bizans'la barışçıl ilişkilerinden cesaret alan Katolikos I. Babgen, 506'da ruhban sınıfını, kilise hiyerarşisinde ve toplumdaki bozulmanın da dâhil olduğu çeşitli teolojik, sosyal ve ekonomik konuları mütalaa etmek için Duvin'e bir toplantıya çağırdı.[373] Bazı araştırmacılar, Duvin Konsili'nin Kadıköy Konsilini kınama ve *Henotikon*'u kabul etme amacıyla toplandığını ifade etseler de bu görüş daha sonra değişmiştir. Duvin Konsili'nin *Toplantı Kararı*'nda, ne *Henotikon*'dan ne de Kadıköy Konsili'nden bahsedilmektedir. Hem 506'daki *Toplantı Kararı*, hem de 508'de yazılan *İkinci Mektup*'taki ifade, *Henotikon*'un daha erken bir tarihte çoktan kabul edilebilir olarak karşılandığını ve I. Duvin Konsili'nin bu amaçla toplanmadığını ortaya koymaktadır.[374]

Katolikos I. Babgen başkanlığında 506 yılında toplanan ilk Duvin Konsili'ne Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan piskoposları da dâhil olmak üzere 20 piskopos ve 14 naharar katılmıştı. Bunların yanında Ermenistan dışından gelen Pers rahipler de vardı. Onlar *Şehinşâh* Kubâd'dan, sinoda hitap etmek ve onların inançlarını incelemek için bir kraliyet fermanı almışlardı. Bu konsil neticesinde Ermeniler, Efes Konsili'ne sadık kaldıklarını, Hz. İsa'nın hem ilahî hem de insani doğası olduğunu söyleyen Kadıköy Konsili kararları ile Nestûrîliği ve onun temsilcileri Acacius, Barsauma, Babai

[372] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.92; Nina G. Garsoian, "Was A Council Held At Valarsapat In A.D. 491?", *Studies on the Formation of Christian Armenia*, Farnham, 2010, s.497-499.

[373] Moses, *Alban Tarihi*, s.129; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.44-45; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.8.

[374] Garsoian, "Was A Council Held At Valarsapat In A.D. 491?", s.499.

vs. reddettiklerini ve sadece ilk 3 ekümenik konsili tanıdıklarını açıkladılar. İmparator Zeno'nun *Henotikon*'u ise Ortodoks inancı olarak görülerek kabul edilmişti. Babgen; Ermeni lortları, İber ve Alban kiliseleri ve Bizanslılarla birlikte, sadece Bizans İmparatorluğu'ndaki diofizit kristolojinin doktrinlerini değil, Nestorious'u, onun üstadı Tarsuslu Diodorus'u, Mopsuesteli Theodore'yi, onun meslektaşı ve talebesi Cytlı Theodoret ile Edessalı Ibas'ı da kınamıştı. Kadıköy Konsili reddedilse de 555'teki Duvin Konsili'ne kadar Kadıköy Konsili kararları resmî olarak doğrudan mahkûm edilmemişti. Bu, Ermeni Kilisesi'nin Kadıköy Konsili hakkındaki ilk deklerasyonudur. Ermeni Kilisesi teolojik olmadığı gerekçesi ile Bizans Ortodoks ve Roma kiliselerinin ekümenik (evrensel) olarak kabul ettikleri Kadıköy Konsili'ni kabul etmemişti. Ermeni Kilisesi "ilk inancı" değiştirmeye yönelik girişimleri kabul etmemiş ve "vahiy mahsulü" yapılacak dogmatik ilaveleri dine sokmamaya oldukça gayret etmiştir. Onlara göre Kadıköy Konsili, Bizans-Roma merkezlerinin karşılıklı çekemezliğinin ve otorite yarışının bir sonucudur ve kendilerini ilgilendiren bir tarafı yoktur.[375]

[375] Moses, *Alban Tarihi*, s.129; Hovhannes Otsnetsi, *The Book of Canon Law*, s.25; Lang, *Armenia Cradle of Civilation*, s.171; Küçük, "Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", s.146; Sarkissian, *The Council of Chalcedon and The Armenian Church*, s.16; Garsoian, "Was A Council Held At Valarsapat In A.D. 491?", s.498; Nina G. Garsoian, "Quelques Précisions Préliminaires Sur le Schisme Entre les Églises Byzantine et Arménienne au Sujet Du Concile de Chalcédoine: II. La Date et les Circonstances de la Rupture", *Church and Culture in Early Medieval Armenia*, Aldershot-Brookfield, 1999, s.104; Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s.157-158; Kılıç, "Ermeni Kimliğinin İnşasında Kilisenin Rolü", s.1852; Yaşar, "Doğu Hristiyanlığı İçinde Ermeni Kilisesi'nin Yeri ve Bizans ile İlişkileri", s.8; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.227-228; Nina Garsoian,

Duvin Konsili'yle, Ermeni ayini için Trisagion'un[376] aşağıdaki formu kabul edilmiştir: "*Kutsal Tanrı, kutsal ve güçlü, kutsal ve ölümüsüz, bizim için çarmıha gerilen*" ve "*ilahi ve insan olarak tek tabiatlıdır.*" Bu, Eutyches tarafından temsil edilen Monofizit düşüncenin Ermeniler tarafından onaylandığı manasına gelmemektedir. Çünkü Euthyches'in adı, Arius'un, Macedon'un ve Nesorius'un adıyla birlikte resmî

"Marzpanate", *The Armenian People From Ancient to Modern Times*, v.I, ed. G. Hovannisian, New York, 1997, s.111; Adalian, "Dvin", s.286; Alexander Kazhdan, "Duin, Local Councils of", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander P. Kazhdan, v. I, New York-Oxford, 1991, s.666; Abrahamian, *The Church and Faith of Armenia*, s.26-27; Özmenli, "V.-VI. Yüzyıllarda Bizans Devleti…", s.329; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.186; Seyfeli, *Ecmiatzin*, s.75-76; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.73; Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, s.355-356; John A. McGuckin, "Armenian Christianity", *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*, ed. John Anthony McGuckin, v. I, Chichester, 2011, s.51; Tamara Grdzelidze, "Patriarchal Orthodox Church of Georgia", *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*, ed. John Anthony McGuckin, v. I, Chichester, 2011, s.267; Tim Greenwood, "Sasanian Reflections in Armenian Sources", *e-Sâsânîca 3*, 2008, s.20; Abdurrahman Muhammed el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye bi-Külli mine'l-Bizantiyyin ve'l-Müslimin 33-457 H./653-1064 M*, Kuveyt, 1989, s.36.

[376] Üç Kez Kutsal: Küçük girişin hemen ardından söylenen, papazın sessiz duası ile koronun söylediği methiye, bkz. Meryem Acara, "Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Liturjik Eserler", *Hacettepe Üniversitesi Efebiyat Fak. Dergisi*, 15/1, 1997, s.183-201.

olarak kınanmıştı.[377] *Henotikon*'un reddedilmemesi ise Ermeni ve Bizans Ortodoks kiliseleri arasındaki iletişimin muhafazasını sağlamıştır. O sırada Ermenistan bölgesinin üçte birinin Bizans'ın yönetimi altında olduğu düşünüldüğünde bu kararın sebebi anlaşılabilir.[378] Ermeni Kilisesi, Bizans'ın desteğine sahip olan Kadıköy ekolü ile İran tarafından kontrol edilen topraklarda çok yaygın olan Nestûrîliği reddederek her iki devlete de meyilden kaçınmıştı.[379] Böylece Ermeni Kilisesi bu tarihten itibaren kesin olarak Bizans-Roma Kilisesi'nden ayrılmıştı. Ermeni Kilisesi'nin, Kadıköy Konsili kararlarına kabul etmemelerinin nedenleri arasında Bizans'a karşı millî ve dinî bağımsızlıklarını muhafaza etme düşüncesinin de etkisi vardır. Bournoutian'a göre, Ermeni piskoposlar, Bizans'ın Batı Ermenistan üzerinde denetim kurduklarını görünce, onların kendi kiliselerini de yutacağından korkmuşlardır. Diğer Hristiyan kiliselerden farklı inançlar taşıyan Ermeni Kilisesi, tamamen bağımsız ve millî olarak kalmıştı.[380]

Bizans İmparatoru I. Anastasius (491-518) Henetikon'a sadık kalmış olmasına rağmen ondan sonra gelen İmparator I. Justinus (518-527) Kadıköy Konsili kararlarına dönmüştür. Bu da Ermeni Kilisesi ile Bizans Ortodoks Kilisesi arasında tekrardan anlaşmazlıklara yol açacaktı.[381]

---

[377] Lang, *Armenia Cradle of Civilation*, s.171; Grigor H. Maksoudian, "Armeian Church, Doctrines and Councils", *Dictionary of Middle Age,* v.1, ed. Joseph R. Strayer, New York, 1982, s.499; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.8.

[378] Bournoutian, *Ermeni Tarihi,* s.73.

[379] Adalian, "Dvin", s.286.

[380] Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s.65; Yaşar, "Doğu Hristiyanlığı İçinde Ermeni Kilisesi'nin Yeri ve Bizans ile İlişkileri", s.8; Bournoutian, *Ermeni Tarihi,* s.73-74.

[381] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.228; McGuckin, "Armenian Christianity", s.51.

8. Duvin'in Tekrardan Sâsânî Merzübânlarının Hâkimiyetine Girmesi ve Ermenistan Üzerinde Sâsânî-Bizans Hâkimiyet Mücadelesi

Büyük Vahan'ın hayatını kaybetmesinin ardından kardeşi Mamikonyanlı Vard (505-509 veya 510/511-513/514), Duvin'de merzübânlığa geçmiştir. Bizanslılardan "Patrik" unvanını aldığı için Vard-Patrik olarak tanınan bu adamı, Bizans'ın siyasetine alet olmaması için yakalatan I. Kubâd, onu Ktesiphon'da hapsettirmişti. Bunun ardından Pers merzübânları yeniden Ermenistan'ı yönetmek için bölgeye gönderilmişti. Onun yerine Duvin'deki merzübânlık görevine Purzan adlı bir İranlı getirilmiştir. Anili Samuel, Ermenilerin savaş için hazırlandığını söylese de Ermeniler bu defa kendilerini ayaklanacak güçte hissetmemişlerdi. Böylece Ermenistan'da yeniden doğrudan Sâsânî yönetimi başlamıştır. Bunun sebebinin dinî özgürlüklerinin Sâsânî Hükümdarı Kubâd tarafından serbest bırakılması olabileceği ifade edilmektedir. Grousset ise gerçek sebebin hatırası hâlâ taze olan Mamikonyan isyanı gibi bir şeyle karşılaşmamak için Sâsânîlerin daha ihtiyatlı hareket etmeleri olduğunu söylemektedir.[382]

Sâsânî İmparatoru Kubâd da Bizanslılar ile mücadele ederken tıpkı Fîrûz gibi gerekli hazırlıkları Duvin'de yapmaktaydı.[383] Sâsânîler bu dönemde Ermenistan'da kontrolü ele almak için harekete geçmişlerdi. Ermenistan 515/516 yıllarında Bizans'ın elindeki kısımlar da dâhil olmak üzere Sâsânîler tarafından tamamen istila edilmiştir. Kubâd bunun ardından Kınuni ailesinden Mjej'i (518-548) bölgeye merzübân olarak tayin etmiştir. 527 yılında bir istilayı püskürten Mjej, Kubâd'ın halefi I. Hüsrev

[382] *Sebeos' History,* s.6-7; Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques,* s.389; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.225; Chaumont, "Armenia and Iran", s.430-431; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.197; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.281-282.

[383] Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.281-282.

Ânûşîrvân (531-579) döneminde de dinî barışı korumuş ve 548 yılına dek Duvin'de otuz üç yıl merzübânlık yapmıştır. Bizanslılar ona Mezzizios veya Mezetios adını vermişlerdir.[384]

Sâsânî Hükümdarı Hüsrev Ânûşîrvân (531-579) uzun süren saltanatı süresinde babası I. Kubâd devrinde başlayan reformları devam ettirmiştir. Bu iki hükümdar döneminde Pers-Armenia'da kısmen de olsa dinî olarak toleranslı bir dönem yaşanmıştır.[385] İran'daki büyük karışıklıklara son veren, devletini büyütmeye çalışan Hüsrev Ânûşîrvân da kendisinden önceki hükümdarlar gibi önemli bir dinî, ticari ve askerî bir merkez hâline gelen Duvin'e önem vermiştir.[386] Mjej Kınuni, kralın isteklerini yerine getirebilmek için elinden gelenin en iyisini yapmıştı, özellikle de Ermenilerden gelen verginin düzenli olarak teslimini sağlamıştı. O, I. Hüsrev'in saltanatının 23. yılında hâlâ görevde bulunuyordu.[387]

I. Justinianus (527-565) tahta oturduğunda Bizans V. yüzyılın sonlarından itibaren geçirmekte olduğu bunalımlardan yeni çıkmıştı. Sâsânîler, amcası Justinus'un (518-527) son yıllarında tekrar saldırıya geçtiklerinden Bizans ordusunun büyük bir kısmı doğuda yer alıyordu. Tahta geçtiğinde Sâsânîlerle yapılan bu mücadeleler hâlâ devam etmekteydi Bu sırada Sâsânî tahtında ise Hüsrev Ânûşîrvân oturmaktaydı. Mazdek'i ve taraftarlarından 100 bin kişiyi öldüren yeni İran şâhı, Justinianus'un batıya daha rahat sefer yapabilmek için 532'de yaptığı barış teklifini kabul etmiş ve Bizans'tan

---

[384] Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.169-170; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.281-282.

[385] Tezcan, "Pers-Armenia Etrafında Gelişen Roma-Parth ve Bizans-Sâsânî Münasebetleri", s.240.

[386] Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.281-282.

[387] Chaumont, "Armenia and Iran", s.431.

yıllık haraç almak şartıyla "ebedi barışa" razı olmuştu. Buna göre, Bizanslılar batıda Lazika'nın, Sâsânîler ise merkezde Gürcistan'ın kontrolünü ellerinde tutuyorlardı. Duvin'in içerisinde yer aldığı Pers-Armenia ise hâlâ Sâsânîlerin hâkimiyetindeydi. I. Justinianus böylece batıda Vandallara karşı Akdeniz'e hâkim olma mücadelesi verirken, doğuda barış yaparak müdafaya geçmişti.[388]

Bizanslılar 532 yılında yıllık haraç vermek şartı ile Sâsânîlerle anlaştıktan sonra Theodosiopolis merkezli Roma Armenia'sında idari olarak yeni düzenlemeler yapmıştı. Bu dönemde, çok büyük yetkileri bulunan Sittas'ın ardından Roma Armenia'sının başına Hamazasp Mamikonyan getirilmişti. Bu sırada Pers-Armenia'daki Duvin'de Mamikonyanlar bağımsız bir şekilde merzübânlık yapıyorlardı. Sâsânîlere geri adım attırmışlar ve Hristiyanlık inancını baskılardan kurtararak, Duvin'de bağımsız merzübânlar olarak kalmışlardı. Bizans'ın Roma Armenia'sının başına Mamikonyan ailesinden birisini getirmesi, onlara Pers-Armenia ile gizli ilişkiler kurma imkânı verebilirdi. Bu sırada halk isyan etmeyi aklından bile geçirmiyordu, çünkü Bizans'tan destek alamayacaklarını biliyorlardı.[389] Katolikosluk makamına ise534 yılında II. Sahak (534-539) geçmişti. Sahak bu görevde 5 sene kaldıktan sonra, yerine Kristapor (539-545) geçmişti. Bu görev 6 sene sürdükten sonra ise katolikos olarak başa Ghevond

---

[388] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.230; Abdullah Kaya, "Doğudaki Roma'nın Bizanslaştığı Devir: I. Justianos Dönemi", *C. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 37, S.2, 2013, s.25; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.199-200; Alexander A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Tevabil Alkaç, İstanbul, 2016, s.164.

[389] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.230-233; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.200; Özmenli, "V.-VI. Yüzyıllarda Bizans Devleti…", s.329; Kaya, "Doğudaki Roma'nın Bizanslaştığı Devir: I. Justianos Dönemi", s.25; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.281-282.

(545-548) geçti. 3 sene bu görevi yürüttükten sonra, II. Nerses (548-557) yeni katolikos olmuştu.[390]

I. Hüsrev Ânûşîrvân yapılan "ebedi barışa" rağmen, Bizans'ın batı seferleri ile meşgul olması ve İran'a gelen bir Ostrogot heyetinin teşvikleri neticesinde 540 yılında barış anlaşmasını bozmuş ve Bizans'ın idaresindeki topraklara girmişti. Abhaz ülkesinde Rion (Fasis) Suyu boylarında ilerleyen Sâsânîler, aynı zamanda Suriye'yi ele geçirmeyi de başarmışlardı.[391] Bu seferler sırasında Antakya ele geçirilmiş, fakat Dârâ istilacı Sâsânîlere karşı koymuştu.[392] Belâzürî, I. Hüsrev'in Kafkasya ve Ermenistan'da gerçekleştirdiği imar faaliyetleri içerisinde burada yaptığı istihkâmlar ile iskân ettiği topraklar hakkında bilgi vermektedir. Ona göre, bu dönemde Sâsânîler, Bizans'ın elindeki Ermenistan topraklarının neredeyse tamamını ele geçirmişler ve bu dönemde Duvin şehrini tamir ettirerek kale hâline getirmişlerdir. Bunun yanında Vaspurakan'ın merkezi Neşeva (Nahçıvan) ve Vays ile es-Sîsecân'daki Kilâb ve Sâhyûns kalelerini de yaptırmıştır.[393] Muhtemelen I. Hüsrev'in hâkimiyeti dönemindeki bu imar faaliyetleri

---

[390] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia,* s.92.

[391] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.200; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* s.168.

[392] Thomson, "Eastern Neighbours: Armenia (400-600)", s.168.

[393] el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân Ülkelerin Fethi*, s.225; Kudâme ibn Cafer, *Kitabü'l Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, 2018, s.49; el-Bəlazuri, "Kitəb Futuhi-l-Buldən, Azərbaycanın VII-IX. əsrlər Tarixinə Dair Çıxarışlar", çev. Hikmət Əkbərov, *Orta Əsr Ərəb Mənbələrinə Azərbaycan Tarixinə Aid Materiallar*, ed. F. Əsədov vd., Bakı, 2005, s.106; Fatih Erkoçoğlu, "Emevîler ve Abbasîler Dönemlerinde Kafkasya'nın Güneyinde İslâm Hâkimiyeti", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, S.7, Haziran 2017, s.9; Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", s.100; Yusuf Ziya

sonucunda, bölgenin merkezi olan Duvin büyük bir gelişim göstermiş ve şehrin surları onarılarak sağlamlaştırılmıştır.[394]

Hüsrev, 542'de Mezopotamya'yı istilası sırasında Justinianus ile müzakerelere başlamış ve bir anlaşmaya varılmasının ardından geri çekilmişti. Hüsrev daha sonra aynı sene anlaşma yapmak için Atropatene'de Bizans temsilcilerinin varmasını beklemiş, ancak onlar yolda gecikmişlerdi. Ermenistan'daki Sâsânî generali Nabedes bunun üzerine Duvin'deki Ermeni katolikosunu, Bizans'ın Ermenistan'daki en yüksek askerî komutanı Valerian'a göndererek, elçilerin yolculuklarını hızlandırmak istemişti. Yolculuğa çıkan katolikosa eşlik eden kardeşi, Valerian'a Hüsrev'in idaresinin tehdit altında olduğu bilgisini vermişti. Bunu haber alan Justinianus, hemen doğudaki bütün komutanların birleşerek Sâsânî topraklarını istila etmelerini emretmişti. Hüsrev ve ordusu aynı sırada vebanın varmasından endişelenerek, Irak'a çekilmişti. Bunun üzerine sınır boyunca çok sayıda Bizans komutanı, güçlerini hazırlayarak Sâsânî topraklarına doğru plansız bir şekilde sefere çıkmıştı. Procopius bu sefere katılanların 30 bin kişi olduğunu ifade etmektedir. Sâsânî topraklarında ilerleyen Bizanslılar, çeşitli liderleri bir noktada birleştirerek Pers-Armenia'nın başkenti Duvin'e doğru hareket etmişlerdi. Kuvvetlerinin sayısı sadece 4 bin kişi olan Nabades, Anglon'daki bir dağ kalesine

---

Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu olan Bölgeler İbn Hurdazbih, Ya'kûbî, İbn Rusteh, İbn Fâkîh el-Hemedânî, Kudame b. Ca'fer, İstahrî, İbn Havkal*, yay. haz. Mehmet Şeker vd., İstanbul, 2013, s.209; Yusuf Ziya Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler*, ed. Abdülkadir Süphandağı, İstanbul, 2004, s.246-247.

[394] Nesirov, "Ortaçağ'da Düveyn ve Düveynli İlim Adamları", s.756; Nəsirov, *Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər*, s.43.

sığınmış ve orada Romalılar için bir pusu kurmuştu. Perişan ve telaşlı hâldeki Sâsânîlere saldıran Bizans ordusu, ağır kayıplarla geri çekilmek zorunda kalmıştı. Sâsânîlerin zaferi kesindi.[395]

Mjej Kınuni'den sonra Duvin merzübânlığına Sâsânîlerden Guşnasp-Behrâm (548-552/554) getirilmiştir. Guşnasp-Behrâm, Hristiyan ibadetine müdahaleyi durdurması emri ile Pers-Armenia'ya gönderilmiş ve Mazdaizm inancını kabule zorlanan Ermenilerin Hristiyanlığa dönmelerine izin vermişti. Bu kuralın kayda değer ilk kurbanı, gerçek adı muhtemelen Makhoş olan Yiztbuzit'ti. Duvin magianlarının reisinin din değiştiren oğlu, dininden dönmeyi reddedince Duvin'de çarmıha gerilmişti. Yiztbuzit'in ünü bütün Doğu Hristiyanlık âlemi içerisinde yayılmıştır. Ondan sonra ise merzübân olarak göreve gelen kişi Persli Ten-Şâpûr'du (552/554-560). O, Hristiyanlara eziyet etmiş ve Vaspurakan bölgesindeki Rştuni arazisinde Ahura Mazda (Aramazd/Öhrmazd) ateşini yakmıştı. Sonunda Hüsrev, katolikos temsilcilerinin isteği üzerine Ten-Şâpûr'u merzübânlıktan kovmuştu. [396]

[395] Procopius, *History of the Wars*, I, s.481-489; Geoffrey Greatrex, Samuel N. C. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, c. II, London-New York, 2002, s.116.

[396] *Step'annos Orbelean's History*, s.50; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.150; Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.389; Chaumont, "Armenia and Iran", s.431; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.200; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.233.

9. İkinci Duvin Konsili[397]

İkinci Duvin Konsili, 554-555 yılında Katolikos II. Nerses tarafından Kadıköy Konsili'ni ve Nestûrîliği mahkûm etmek amacıyla, Sünikli Boğos ile Taronlu Nerşabuh adlı iki önemli din adamının yanında, Lord Vrdanes, Lord Mihr Erdeşîr ve Ermenilerin önde gelen bilgili *vardapet*lerinin de katılımıyla toplanmıştı.[398] Taron ve Mamikonyan sülalesinin piskoposu Nerşabuh bu konsilde önemli bir rol oynamıştı. Günümüze kadar ulaşan konsil tutanaklarında, toplantıya katılan ve konsil kararlarını imzalayan piskoposların adları bir sıra ile verilmezken, Taron Piskoposu Nerşabuh'un adının her zaman katolikostan hemen sonra gelmesi dikkat çekmektedir. Piskopos Nerşabuh, katolikosun bazı mektuplarını onunla birlikte imzalarken, Süryanilerden Ermenilere

[397] Gerard Dedeyan, 554/555'te Duvin'de toplanan bu konsilden önce, 553'te Duvin'de bir konsil daha toplandığını ve bu iki konsilin birbirlerine karıştırıldığını ifade etmektedir. Bu yüzden o, bu konsili üçüncü konsil olarak ifade etmektedir, bkz. Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.174-176.

[398] Hovhannes Otsnetsi, *The Book of Canon Law*, s.25-26; *Step'annos Orbelean's History*, s.50, 230; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.150-151; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.229; Nina G. Garsoian, "Erken Dönem Ermeni Hıristiyanlığının Merkezi Olarak Daron", *Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş*, ed. Richard G. Hovannisian, çev. Zülal Kılıç, İstanbul, 2016, s.73; Garsoian, "II. La Date et les Circonstances de la Rupture", s.105; Nina G. Garsoian, "Quelques Précisions Préliminaires Sur le Schisme Entre les Églises Byzantine et Arménienne au Sujet Du Concile de Chalcédoine: III. Les Évêchés Méridionaux Limitrophes de la Mésopetamie", *Church and Culture in Early Medieval Armenia*, Aldershot-Brookfield, 1999, s.39; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.8; Chaumont, "Armenia and Iran", s.431.

gönderilen mektupta, katolikosla birlikte Nerşabuh'a da hitap edilmekteydi. Nerşabuh, Duvin'de düzenlenen bu konsile aslında katolikos ile birlikte eş başkanlık yapmıştır.[399] 555'teki bu İkinci Duvin Konsili'ne katılan ailelerin adları şunlardır: Mamikonyan, Horhoruni, Vanand, Kamsarakan, Kınuni, Gabelean, Abelean, Dziunakan, Havenuni, Bagratuni, Vahevuni, Varazhnuni, Abahuni.[400]

Ermeni Kilisesi içerisindeki yaşamı düzeltmek için 87 kanunun kabul edildiği İkinci Duvin Konsili,[401] Manajihr Rajik Kilisesi ile manastırı çevresindeki "sapkın" topluluklar ile ilgiliydi. Nestûrîlîk, Sâsânîlerin bölgedeki ve özellikle de Ermenistan'daki diğer Hristiyanlara karşı politikasının bir aracı ve bakış açısı olmuştu. Bu yüzden Duvin Konsili'ne katılım, Sâsânîlere gerçek bir meydan okuma idi. Konsil, Nestûrîleri "dinî felaketin" sebebi olarak tarif etmiş, onları yasadışı kimseleri barındırmakla suçlamış ve yerel Ermeni mezhepleriyle benzer inanışları paylaşmıştı. Ayrıca konsilde Manajihr Rajik Kilisesi çevresindeki aktiviteler ve sayılarındaki endişe verici artış hakkındaki ciddi kaygılar da ifade edilmişti.[402] Bu konsil resmî olarak sadece Eutyches'i, *Üç Kitap*'ı (*Üç Bölüm, Trois Chapitres*),[403] Nestûrîliği, Leo'nun Büyük

[399] Garsoian, "Erken Dönem Ermeni Hıristiyanlığının Merkezi Olarak Daron", s.72-73.

[400] Toumanoff, "Introduction to Christian Caucasian History…", s. 91-92.

[401] Hovhannes Otsnetsi, *The Book of Canon Law*, s.26.

[402] *Step'annos Orbelean's History*, s.50; Seta B. Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World Paradigsm of Interaction Seventh to Fourteenth Centuries*, v. I, New Brunswick, 2011, s.35-36.

[403] *Üç Kitap* (*Trois Chapitres*), Nestorius'un fikirleriyle tanınmış, Edessalı İbas'ın, Mopsuesteli Theodore'nin ve Tarseli Diodore'nin kitaplarıdır. Abdurrahman Küçük'ten naklen Dvornik *Üç Kitap*'ı şu şekilde ifade etmektedir: 1. Nestorius'un üstadı Mopsuesteli Theodore'nin eserleri ve şahsı, 2. Cyrlı Theodoret'in Aziz Cyrille'ye ve

Kitabı'nı ve Kadıköy Konsili'ni değil, aynı zamanda Antakyalı Severus'un İsa'nın bedeninin dirilişe kadar "bozulabilirliği" doktirinini de mahkûm etmişti.[404] Kadıköycü ve Nestûrî görüşünün reddedildiği bu konsil, "*insani tabiatın ilahi tabiat içinde kaybolduğu tek tabiat*" yani monofizit anlayışı kabul etmiştir. Bu doktrin, Tanrı'nın İlahi Oğlu ile Meryem'in insan nitelikli oğlunu birbirinden ayırmaktadır. "*Çarmıha gerilen kutsal Tanrı*" formülünü kabul etmişlerdi. Böylece Ermeniler, Kadıköy Konsili kararlarını kabul edenler tarafından "haydutlar sinodu" olarak nitelendirilen 449 Efes Konsili kararlarını kabul ettiklerini bildirmişler ve itikadî olarak da bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Bu sayede gelecek kuşaklar için Ermeni imanının temelleri atılmış

Efes Konsili'ne karşı olan yazıları, 3. Edessalı İbas'ın Theodoret'i savunun ve Aziz Cyrille'nin itirazlarını reddeden mektubu, bkz. Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s.163-164.

[404] *Step'annos Orbelean's History*, s.50; Vrej Nersessian, *Treasures From The Ark 1700 Years of Armenian Christian Art, Los Angeles*, 2001, s.45; Yaşar, "Doğu Hristiyanlığı İçinde Ermeni Kilisesi'nin Yeri ve Bizans ile İlişkileri", s.8; Kazhdan, "Duin, Local Councils of", s.666; Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, s.356; Seyfeli, *Ecmiatzin*, s.75-76; Garsoian, "III. Les Évêchés Méridionaux Limitrophes de la Mésopetamie", s.39; Garsoian, "Erken Dönem Ermeni Hıristiyanlığının Merkezi Olarak Daron", s.73; Lang, *Armenia Cradle of Civilation*, s.171; Chaumont, "Armenia and Iran", s.431. Bu görüşe karşın Grigor H. Maksoudian -belli kaynakların ifadesine rağmen- Ermeni babalarının bu konsilde Diofizit doktrin ile Kadıköy'ü lanetlemediklerini ve Duvin hükümlerinin doktrin tartışmalarına değinmediğini ifade etmektedir, bkz. Maksoudian, "Armeian Church, Doctrines and Councils", s.499; Nina G. Garsoian, "Heresies, Armenian", *Dictionary of Middle Age*, v. 6, ed. Joseph R. Strayer, New York, 1985, s.187.

oldu.[405] Ermeni Kilisesi, daha önceki konsillerle birlikte birkaç kez tekrarladığı bu kararlarla, Hristiyan dünyasının büyük bir çoğunluğundan ayrılmış olduğunu tam manasıyla tescillemiş oldu.[406] Pavlikanlar da ilk kez 555'teki Duvin Konsili'nin "Birlik Akdi"nde isimleriyle açık bir şekilde mahkûm edilmişler ve Nestûrîlerle birlikte anılmışlardır.[407] Böylece Nestûrîlik ile Kadıköy Konsili'ne karşı, Efes Konsili

[405] Seyfeli, *Ecmiatzin*, s.69; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.229; Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, s.356; Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. I, s.37; Adalian, "Dvin", s.286.

[406] Kılıç, "Ermeni Kimliğinin İnşasında Kilisenin Rolü", s.1852.

[407] Garsoian, "Heresies, Armenian", s.189; Nina G. Garsoian, "Paulicans", *Dictionary of Middle Age*, v. 9, ed. Joseph R. Strayer, New York, 1987, s.469; Nersessian, *Treasures From The Ark*, s.84; George Huxley, "The Historical Geography of the Paulican and T'ondrakian Heresies", *Medieval Armenian Culture*, ed. T. Samuelian, M. Stone, Chico, 1983, s.87; el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye*, s.36. Metin, Nestûrîlik'in kesinlikle sapkınlık olduğunu bildirmekte ve geçmişte onu mahkûm edenlerin bütün yerlerinin ve zamanlarının bir listesi ile devam etmektedir. Metinde sadece bir kez Pavlikan kelimesi kullanılmış, fakat çevirisi açık değildir. Bunun belki de eklentiden başka bir şey olmayacağı da ileri sürülmektedir. Ayrıca referansın Pavlusçulara yönelik olması ve daha geç bir tarihte Pavlusçuları iyi bilmeyen, fakat onların farkında olan bir müstensih tarafından düzeltilmiş olması da oldukça muhtemeldir. Önemli olan şey, Pavlikanların bu istisnai bahsinden sonra, Ermeni metinlerinin gelecek 150 yıl boyunca bu mezhepten bahsetmediği gerçeğidir. Bu mezhep daha sonra, Katolikos III. Hovhannes tarafından toplanan 719-720'deki Dvin Konsili'nin 32. Kanunu'nda ve aynı adam tarafından yapılan bir anlaşmanın başlığında geçmektedir. Her iki olayda da "sapkınlar" Paylikeank olarak anılırlar. Bazı ilim adamları bunun Pavlikanların varlığı için bir kanıt olduğunu ileri sürerler, bkz. James

kararlarına bağlılık bir kez daha ifade edilmiş[408] ve Ermeni Kilisesi, anti Kadıköycü görüşünü ilan eden kiliseler arasındaki yerini almıştı. Bu durum aynı zamanda Ermeni Kilisesi'nin bağımsızlığını ilan etmesi manasına da gelmekteydi. İkinci Duvin Konsil'inde Ermeni takvimine[409] ilişkin reform da ele alınmış ve takvimi oluşturma süreci başlatılmıştı. Takvim 562 yılında İskenderiyeli Aeas tarafından hazırlanmış ve 584 yılında Yeğvartlı II. Movses'in (574-604) katolikosluğu döneminde kanunla devreye sokulmuştur. Kilise, Ermeni takviminin oluşturulmasıyla tamamen Ermenilere özgü yapıya dönüşmüştür. Böylece Bizanslılarla ortak takvim bağı da sona ermiş, bundan sonra ayin ve ibadetlerde Bizans ya da Süryani takvimini değil kendilerininkini kullanmaya başlamışlardı. Ermeni Kilisesi böylece Ermeni halkı ile bütünleşmiş, bu da Ermeni toplumunun kilise çatısı altında ulusal karakter kazanmasını sağlamıştır.[410] Bu

---

Michael George, *The Dualistic-Gnostic Tradition in the Byzantine Commonwealth with Sprecial Reference to the Paulician and Bogomil Movements*, Unpublished PhD Dissertation, Wayne State University, Michigan, 1979, s.148-149.

[408] Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s.158; Seyfeli, *Ecmiatzin*, s.120; Cinemre, "Geç Antik Çağ'da Ermeni Kilisesi'nin Kurumsallaşması", s.102; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.186.

[409] Bu takvim 12 ay ve 365 gündür. Her ay 30 gün çekmektedir. Bundan dolayı Ermeni takviminin bir yılı sabit, diğer yılı değişkendir. Sabit yılın ilk ayı 11 Ağustos'ta başlamaktadır. Bu aylar ve başlangıç zamanları şu şekildedir: 1. Navassert-11 Ağustos, 2. Hori-10 Eylül, 3. Sahmi-10 Ekim, 4. Dre-9 Kasım, 5. Kaghotz-9 Aralık, 6. Aratz-8 Ocak, 7. Nehegon-7 Şubat, 8. Arek-9 Mart, 9. Abegan-8 Nisan, 10. Mareri-8 Mayıs, 11. Markatz-7 Haziran, 12. Hroditz-7 Temmuz, bkz. Küçük, "Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", s.149-150.

[410] Hovhannes Otsnetsi, *The Book of Canon Law*, s.26; *Step'annos Orbelean's History*, s.54; *John Mamikonean's History of Taron*, trans. Robert Bedrosian, New York, 1985,

zamandan itibaren Ermeni Millî Kilisesi'nin kurulduğu söylenebilir. Ermenilerin bu inanca bağlılıkları ve onu benimsemeleri, bundan sonra Bizans ile ilişkilerinin bozulmasına yol açtı ve konu aralarında bir dinî ayrılık hâline geldi. Bu ayrıca dolaylı olarak Sâsânî sarayı ile Pers-Armenia'daki Ermeniler arasındaki siyasi ilişkileri geliştirdi. Bunun sebebi Sâsânî Hükümdarı Kubâd'ın, hâkimiyetinin son yıllarında Ermeni Hristiyanlarına karşı genel bir dinî tolerans göstermesidir ki bu durum oğlu Hüsrev Ânûşîrvân döneminde de devam ettirilmekteydi.[411]

Kadıköy Konsili'nin Ermeni Kilisesi tarafından resmî olarak ne zaman kınandığına dair şu ana kadar iki farklı görüş ileri sürülmektedir. Her iki fikir de farklı Duvin konsillerine atıf yapmaktadır. Hovhannes Draskhanakerts'i[412] ve Kalankatlı Moses'in[413] eserlerinden faydalanan pek çok tarihçi, Kadıköy Konsili'nin 505/506'da Katolikos Babgen tarafından toplanan Birinci Duvin Konsili'nde ilk kez resmî olarak kınandığını ifade etmektedirler. Buna karşın, günümüzde pek çok batılı âlim, Kadıköy Konsili'nin II. Nerses tarafından 21 Mart 555'te toplanan İkinci Duvin Konsili'nde kınandığını ileri sürmektedir. Şimdiye kadar sunulan bu iki görüş de üzerinde durdukları kaynakların kusurlarından ve çelişkilerinden muzdariptir. Tarihçi Garsoian ise bu konsillerde Kadıköy Konsili kararının reddedildiği düşüncesine tamamen karşı

---

s.2; Seyfeli, "Ermeni Kilisesi'nin Kuruluşu", s.48-49; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.228-229; Kılıç, "Ermeni Kimliğinin İnşasında Kilisenin Rolü", s.1853; Seyfeli, *Ecmiatzin*, s.67-68; Cinemre, "Geç Antik Çağ'da Ermeni Kilisesi'nin Kurumsallaşması", s.102; Adalian, "Dvin", s.286; Lang, *Armenia Cradle of Civilation*, s.171.

[411] el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye*, s.36.

[412] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.91-92.

[413] Moses, *Alban Tarihi*, s.128-129.

çıkmasa da mesefali yaklaşmaktadır. Bunun ispat edilebilir olmadığını, çünkü diğer konsillerin bu amaçla toplanmadığını ifade etmektedir. Ona göre Ermeni-Bizans ilişkilerinin kesilmesi için en azından VI. yüzyılda kesin bir tarih vermek imkânsızdır.[414]

10. Sâsânî-Bizans-Ermeni Üçgeninde Ermenistan ve Duvin'de Meydana Gelen Gelişmeler

Batı yönünde gerçekleştirdiği seferlerde önemli başarılar elde eden Hüsrev Ânûşîrvân, doğudan gelen Göktürk ve Akhun tehlikesi karşısında 562 yılında "elli yıllık barışa" razı olmuştu. Böylece Bizans'tan yıllık haraç alarak, Karadeniz kıyılarında zaptedilen yerleri geri vemiştir. Ayrıca Sâsânî idaresindeki Hristiyanlara din serbestisi vermeyi de taahhüt etmiştir.[415] Ancak VI. yüzyılın ikinci yarısında Sâsânîler, Ermenistan'da baskı politikasını sürdürmeye devam etmişlerdi. Onlar daha ağır vergiler koymuş, nakit ödeme talep etmiş, nahararlara şüpheyle muamele etmiş ve onların ekonomik ve politik muafiyetlerini kısıtlamışlardı. Bütün bu provokasyonlara[416] rağmen, şikâyetler ancak 564'te Sâsânî hükümdarının, kraliyet ailesiyle münasebeti olan Cihor-Guşnasp Suren (564-572) adlı bir prensi bölgeye merzübân olarak tayin etmesi neticesinde artmıştı. Bağlı olduğu I. Hüsrev'in dinî politikasının çizgisinden ayrılan bu vali çok zalimdi ve soylulara karşı açıkça bir düşman gibi tavır takınıyordu.[417] Kralın

[414] Garsoian, "II. La Date et les Circonstances de la Rupture", s.100-101, 111.

[415] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.232; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s.169; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.200.

[416] Kurkjian, *A History of Armenia*, s.135.

[417] *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.152; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.234; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.177; Aslan,

akrabası ve güçlü Suren ailesinin bir üyesi olan Cihor-Guşnasp Suren'in tayini adeta tekrar bölgedeki barut fıçısını ateşlemişti.[418] Bu yüzden I. Hüsrev devrinde Ermenistan yine sorunlu bölge olmaya devam etmiştir. Ermeniler bu sıralarda öte yandan Bizans ile ayrışmanın şaşkınlığı içerisindeydiler. Onların Bizans'tan kopuşu Mazdacıları cesaretlendirmişti. VI. yüzyılın son çeyreğinde her iki Ermenistan için de durum kötüleşmişti.[419]

Sâsânî Hükümdarı Hüsrev, selefi Belâş ve Ermeni soylu aileleri arasında yapılan 485 tarihli Nvarsak Antlaşması'nın şartlarını göz ardı ederek, Ermenistan'ın Sâsânî hâkimiyeti altındaki kısımlarının tamamında kendi inancına ait ibadet yerlerinin inşa edilmesi için emir vermişti. Bunun uygulayıcısı Cihor-Guşnasp Suren idi. Merzübân 2 bin süvariyle Duvin'e gelmiş ve Ermeni Katolikosu II. Hovhannes Kapigyan'a (557-574) ve takipçilerine bir ateşgede inşa etmeleri için emir vererek, Sâsânîlerin devlet dininin ayinini kutlamıştır.[420] Tarihçi Sivrioğlu, klasik ve çağdaş Ermeni tarihçilerin

---

Armenia and The Armenians, s.57; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.93.

[418] Chaumont, "Armenia and Iran", s.431.

[419] Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.177; Sivrioğlu, "Sâsânî İmparatorluğu Döneminde İran, s.68-69; Aslan, *Armenia and The Armenians*, s.57; Richard N. Frye, "Political History of Iran Under the Sasanians", *The Cambridge History of Iran*, 3/1, ed. Ehsan Yarshater, Cambridge, 1983, s.159.

[420] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.234; Harry Norman Turtledove, *The Immediate Successors of Justinian: A Study of The Persian Problem and of Continuity and Change in Internal Secular Affairs in the Later Roman Empire During the Reigns of Justin II and Tirerius II Constantine (A.D. 565-582)*, University of California, Ph.D., Los Angeles, 1977, s.171-172; Chaumont, "Armenia and Iran", s.431.

Duvin'de ateşgede inşa ettirilmesi yönündeki örneklerinden yola çıkarak, Mazdaizm'in Ermenilere zorla empoze edilmeye çalışıldığının iddia edildiğini; ancak buradaki ateşgedelerin Duvin'de ve Ermenistan'ın diğer kentlerinde yaşayan İranlı azınlıklar için açılmış olabileceğini söylemektedir. Sivrioğlu'na göre ayrıca klasik kaynaklardan Sâsânî baskısı kadar, o dönemde Gregoryen Kilisesi'nin de farklı inanç sistemlerine karşı tahammülsüz olduğu sonucunun çıkarılabileceğini, Ermeni Kilisesi'nin Duvin'in kozmopolit bir kent hâline gelmesine müsaade etmek istemediğini söylemektedir. Ona göre, klasik Ermeni kaynakları İran ordusundaki Ermeni askerlerin ibadet haklarını savunmasına karşın, Ermenistan'da yaşayan İranlıların da serberstçe ibadet yapmaya hakları olduğunu kabule yanaşmamaktadırlar.[421] 564-572 yılları boyunca Duvin şehri, Ermenistan'ın Sâsânî Valisi Merzübân Cihor-Guşnasp Suren'in idaresinde idi. Bu dönemde Duvin restore edilmiş ve şehir tahkim edilmişti.[422] Sâsânî merzübânı Suren'in nahararar zayıflatmaya çalışması, seleflerinin yüz yıldan fazla zamandır vazgeçtiği Zerdüşt işkencelerine yeniden başlaması, din adamlarına ve soylulara karşı küstah bir tutum takınması, Manuel Mamikonyan'ı öldürmesi ve Duvin'de bir ateşgede yapma emri vermesi gibi icraatları ile şiddet yanlısı siyaseti nedeniyle Ermeniler 571'de isyan etmişlerdi.[423]

---

[421] Sivrioğlu, "Sâsânî İmparatorluğu Döneminde İran", s.68.

[422] Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.8.

[423] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.234-235; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.177; Sivrioğlu, "Sâsânî İmparatorluğu Döneminde İran, s.68-69; Aslan, *Armenia and The Armenians*, s.57; Frye, "Political History of Iran Under the Sasanians", s.159; Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s.59; Kettenhofen, "Dvin", s.617; Thomson, "Eastern Neighbours: Armenia (400-600)", s.168; Chaumont, "Armenia and Iran", s.431; Kurkjian, *A History of Armenia*, s.135; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu*

Meydana gelen bu gelişmelerin ardından Muş'taki Aştaşat'ta kuvvetlerini toplayan Mamikonyanlı Vardan ve Katolikos II. Hovhannes Kapigyan, Duvin üzerine hareket etmişlerdi. Duvin ahalisi gelen askerlerle iş birliği yaparak, Sâsânî muhafızlarını ve ateşperest rahipleri (*moghan*) kırmaya başlamıştı. Mamikonyanlı Vardan[424] da bir kılıçla Merzübân Suren'i öldürmüş ve çok sayıda ganimet ele geçirmişti. Bununla yetinmeyen Ermeni birlikleri, Duvin'deki Sâsânî garnizonunu basıp, Sâsânîleri Aras boylarından uzaklaştırmışlardı. Böylece Sâsânîler, Aras boylarından kovulmuş ve Duvin'e yeniden Ermeniler hâkim olmuşlardı. Ermenilerin bu hareketinin ardından kendini toparlayan Sâsânîler, ordularını Ermenistan'a doğru harekete geçirmişlerdi. Sâsânîlerin ordularına karşı koyacak kuvveti olmayan Ermeniler, dağlara kaçarak gerilla savaşı yürütmüşlerdi. Böylece Sâsânîler kısa sürede Duvin'i tekrar ele geçirmişlerdir.[425]

Bu isyanın hemen öncesinde Sünik ülkesinin Prensi Vahan, Ermenilerden ayrılmıştı. Prens Vahan, Hüsrev'den Sünik Divanı'nın Duvin'den Paytarakan şehrine

---

Devrinde Anadolu'da Ermeniler, s.93; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.8.

[424] Hovhannes, öldüren kişiyi Vahan Mamikonyan olarak vermektedir, bkz. Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.92.

[425] *Sebeos' History*, s.6-7; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.152-153; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.234-235; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.201; Chaumont, "Armenia and Iran", s.431; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.8; Turtledove, *The Immediate Successors of Justinian*, s.174-175; Kurkjian, *A History of Armenia*, s.166; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.94; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.177; Garsoian, "Marzpanate", s.108; Greatrex-Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, s.149; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.281-282.

taşınmasını ve bölgenin bir Azerbaycan şehri olarak kabul edilmesini rica etmişti. Hüsrev onun bu isteği kabul etmişti. Böylece Ermenistan ve Ermeni adı artık onlar için kullanılmamıştır.[426]

Ermenilerin mücadeleye devam edebilmesi için Bizanslıların Ermenilere yardım etmesi gerekiyordu. Sâsânîler başkenti ele geçirdiklerinden Katolikos II. Hovhannes Kapigyan ve Vardan, anavatanlarını kurtarmak için imparatorluğun yardımını almak umuduyla Konstantinopolis'e gitmişlerdi. Doğudaki sınırları tekrar Hun toplulukları tarafından tehdit edilen Sâsânîler, hızlandırılmış bir Ermeni isyanından büyük bir rahatsızlık duymaktaydılar. Justinianos itiraz etseler de onları Ayasofya'da Bizanslılar ile bir araya gelmeye zorlamıştı. İlk kez dinî farklılıkların sonuçları açık bir şekilde ortaya çıkmıştı. Vardan, imparatorluk kilisesi ile birliği kabul etmek zorunda kalmıştı. Sorunun çözülmesinin ardından, İmparator Justinianos, 561 anlaşması ile karara bağlanan ve Hunlara karşı inşa edilen kalelerin bakımı için Sâsânîlere ödemesi gereken parayı ödemeyerek onlara karşı savaş açmıştı. Ermenilerin sadakat yemini etmesinden sonra Bizans orduları, Pers-Armenia'ya hareket etmişlerdi. Böylece Vardan Mamikonyan, Sâsânî birliklerini başkentten çıkartarak Duvin'i ele geçirmişti. Sebeos bu kuşatma neticesinde şehrin biraz harap olduğunu ifade etmektedir. Bu da şehirde Sâsânîlerin ciddi bir direniş gösterdiklerine işaret etmektedir. Sâsânîler şehre hâkim olduktan sonra Duvin'in dış mahallesinde bulunan Surp Grigor Kilisesi'ni depo hâline getirmişlerdi, Ermeniler şehri kuşattıkları sırada burası yanmıştı. Sâsânîlerin şehirden kovulmasından sonra, Vahan Mamikonyan'ın ordusunda yer alan Bizans askerleri bu

[426] *Sebeos' History*, s.6-7; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.234; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.176; Kırzıoğlu, "Kars'ın Anı (Arpaçayı Boyu) ve Kağızman Kesimindeki Kamsarakan-Kalbaş Hanedanı", s.221.

kiliseyi kasten yakmakla suçlanmışlardır. Bu dönemde Güney Kafkasya'daki Bizans kazanımları küçümsenmemelidir.[427]

Hüsrev Ânûşîrvân bunun ardından komutanı Mihran Mihrevantag'ı yaklaşık 20 bin kişiden meydana gelen bir ordu ve çok sayıda fille Bizans-Ermeni ilerleyişini durdurması amacıyla Ermenistan'a yollamıştır. Ancak Sâsânî kuvvetleri Ermenistan'a girdikten sonra Taron'da bulunan Kahalamakhink (Khağamakh) Ovası'nda yenilgiye uğramıştı. Sâsânîler aldıkları yenilginin ardından bu kez Golon (Koğon) Mihran adındaki bir komutan liderliğinde, içerisinde Hunların da olduğu 20 bin kişilik bir kuvvet ve çok sayıda fille Ermenistan'a girmişlerdi. Sâsânî ordusu, Kars'ın Utmus Köyü'nde meydana gelen savaşta bozulmuştur. Golon Mihran hakkında verilen bilgiler eksik ve parçalı olduğundan Ermenilerle yapılan bu savaşın detayları bilinmemektedir. Sebeos'un kroniğini değerlendiren R. Grousset ve Parvaneh Pourshariati'ye göre ise Mihran Mihrevantag ile Golon Mihran aynı kişiler olabilir. İki komutanın asker sayıları ve savaştıkları bölgelerin aynı olması bu ihtimali güçlendirmektedir.[428] Persler,

---

[427] *Sebeos' History*, s.7-8; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.235; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.8; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.94; Kurkjian, *A History of Armenia*, s.135-136; Greatrex-Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, s.149; Turtledove, *The Immediate Successors of Justinian*, s.178; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.177; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.77-78; Frye, "Political History of Iran Under the Sasanians", s.159; D'Onofrio, *Le chiese di Dvin*, s.72; Thomson, "Eastern Neighbours: Armenia (400-600)", s.168; Greenwood, "Sasanian Reflections in Armenian Sources", s.17; Chaumont, "Armenia and Iran", s.431.

[428] *Sebeos' History*, s.8; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.236; Parvaneh Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire -The Sasanian-*

Merzübân Cihor-Guşnasp Suren'in Ermeniler tarafından öldürülmesinden sonra onun yerini alacak birini bulmak için biraz zaman harcamışlardı. Onların tercihi bir yıldır (572'nin başlarından 573'ün başlarına) gücü elinde tutan Vardan Vsnasp (572-573) oldu.[429]

Bizans, Türklerle anlaşma yaptıktan sonra Sâsânîleri sıkıştırmaya başlamış ve 572 yılında Mezopotamya tarafına sefere çıkarak Nisibis'i kuşatmıştı. Bunun üzerine Sâsânî ordusu harekete geçerek, Hüsrev'in emri ile Antakya şehrini ateşe vermişti. Sâsânîler bunun ardından stratejik Dârâ Kalesi'ni de kendilerine bağlamışlardı (573). Hüsrev'in gerçekleştidiği bu seferlerin ardından, Sâsânîler ile Bizans arasında bir yıllık bir antlaşma imzalanmıştı. Bu antlaşma ile Bizans, Sâsânîlere haraç vermeyi kabul etmekteydi. Ancak bu barış uzun sürmemiş, Hüsrev'in Ermenistan'a saldırması üzerine iki devlet bir kez daha karşı karşıya gelmişlerdi (575). Hüsrev, Bizans'a savaş ilan ettikten sonra, Kapadokya, Melitene ve Sebasteia üzerine hareket ederek buraları ateşe vermişti.[430] Ordusunu bizzat idare eden Hüsrev Ânûşîrvân, Kapadokya'ya kadar ulaşmış, ancak Bizans komutanı Justinianos ve Vardan tarafından kontrol edilen birlikler karşısında yenilgiye uğramıştı. Buna karşın bu zaferin çok fazla bir etkisi olmamıştır. Kısa bir Bizans hâkimiyetinden sonra Sâsânîler 577'de gönderdikleri ordu

---

Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran-, New York, 2008, s.105-106; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.94-95; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.201; Chaumont, "Armenia and Iran", s.431.

[429] Turtledove, *The Immediate Successors of Justinian*, s.187-188.

[430] *Sebeos' History*, s.8-9; John Bishop of Ephesus, *The Third Part of Ecclesiastical History*, trans. R. Payne Smith, Oxford, 1860, s.391-395; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.237; A. Zerrinkûb, R. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, s.119-120.

sayesinde yeniden bölgenin hâkimi olmuşlardı. Bunun üzerine Vardan ve Katolikos Hovhannes mecburen bir kez daha Bizans'a sığınmış, Bizans orduları da geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Sâsânîler ile Bizans arasındaki mücadele farklı cephelerde devam ederken, yabancı bir merzübânın idaresi altına giren Ermenistan ikincil öneme sahip bir mücadele alanı hâline gelmişti.[431]

Bizans İmparatoru II. Justinus'un (565-578) Mezopotamya'nın belli kısımlarını elinde tutabilmek için 575'te Sâsânîlerle ile yaptığı anlaşma uzun ömürlü olmamış ve yukarıda gördüğümüz üzere Pers-Armenia'da savaşa tutuşmuşlardı. Ortak Bizans İmparatoru II. Tiberios (574-582) ile Hüsrev Ânûşîrvân'ın oğlu IV. Hürmüz (579-590) eski sınırlara dönmek amacıyla barış görüşmeleri yapsalar da bundan sonuç alınamamıştı. Buna karşın Pers-Armenia tekrar Sâsânîlerin hâkimiyetine geçmişti. İmparator Mauricius (582-602) devrinde ise Sâsânîlerle yapılan savaşlar daha başarılı olmuştur. Mauricius'un Sâsânî sınırında izlediği imha ve göç politikası sebebiyle Ermenistan'da büyük bir nüfustan arındırılmış bölge ortaya çıkmış ve bu durum her iki Ermenistan'a da zarar vermişti.[432] Bu durumu fırsat bilen Bizans, savaşa dâhil olarak 20 yıl sürecek Bizans-Sâsânî savaşlarını başlatmıştır. Bu savaş 591'de imzalanan antlaşma ile sonlanacaktı.[433]

Sebeos'a göre IV. Hürmüz devrinde Duvin merzübânı olan Sâsânî Varaz-Vzur (580-581), Kars'ın Utmus Köyü'nde bir zafer kazanmıştı. Ondan sonra gelen Merzübân Büyük Asbed (sipehbüd) Pehlev (581-588) devrinde de Şirak'ta yerlilere karşı bir zafer

---

[431] John Bishop of Ephesus, *Ecclesiastical History,* s.391-395; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.178; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.237-238.

[432] Bournoutian, *Ermeni Tarihi,* s.77-78; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.238.

[433] Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s.59.

elde edilmişti. Pehlev'den sonra ise Frahat (Hrahat, 582-588) adlı birisi merzübân olmuştur. Bu dönemde Sâsânî ordularının isyancı Ermenilere karşı giriştiği mücadeleler sayısal avantajları sebebiyle Ermeniler aleyhine sonuçlanmaktaydı. Bu isyancıların başı olan Vardan Mamikonyan, bunun üzerine Bizans topraklarına çekilmiş ve imparatorluk ordularına hizmet etmişti. Ona destek veren nahararlar, savaşçılar, hizmetkârlar ve ruhban sınıfının bir kısmı onunla birlikte bölgeden ayrılmışlardı. Bizans İmparatorluğu ise Mauricius devrinde Sâsânîleri 586'da Mardin bölgesinde mağlup etmişti.[434]

11. Ermenistan'ın ve Ermeni Kilisesi'nin İkiye Bölünmesi ve Duvin'in Durumu

Bu dönemde Sâsânî orduları komutanı Behrâm Çûbîn (Vahram Çoben), kendisine çok sert davranan ve aşağılayan Sâsânî Hükümdarı IV. Hürmüz'e karşı isyan etmişti. Behrâm Çûbîn'in isyanının ilk destekçileri arasında Hürmüz'den ceza almaktan korkan Comentiolus'un mağlup ettiği Nisibis askerleri vardı. Bizans bu karışık durumdan istifade etmek için sonucunu beklemeden hemen harekete geçmiş ve Pers-Armenia'ya girerek, Duvin şehrini kuşatma altına almıştı. Mancınıklarla saldırdıkları Duvin şehrinin surlarının yıkılması için beklemeye başlayan Patrikius Ioannes, kendisine verilen görevin ötesine geçerek, Sâsânî topraklarından ilerleyip Azerbaycan'ı istila etmişti (589). Ioannes, Ermeni isyanı sonlandırılana ve Behrâm Çûbîn, Arrân'a çekilene kadar kuşatmaya devam etmişti. IV. Hürmüz, 590 yılı Şubat ayında tahttan indirilmiş ve yerine oğlu II. Hüsrev Perviz (590-628) geçirilmişti. Ancak Behrâm, Hüsrev'le anlaşmayı reddetmiş ve 28 Şubat'ta meydana gelen savaşta onu mağlup

[434] *Sebeos' History*, s.22; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.201; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.238.

ederek tahtı ele geçirmişti. Hüsrev bunun üzerine Bizans topraklarına kaçmış ve tahtını yeniden alabilmek için Mauricius'tan yardımını talep etmişti.[435]

Tahtın meşru vârisi II. Hüsrev, Bizans İmparatoru Mauricius'a kendisine yapacağı yardımlar karşılığında, 573'ten beri Sâsânîlerin ellerinde tuttukları Dârâ, Martyropolis gibi önemli şehirleri, Pers-Armenia'nın Duvin ile Van Gölü'ne kadar olan pek çok yerini, Tiflis'e değin Gürcistan'ın bir bölümünü savaşsız bir şekilde vermeyi ve kendisinden haraç istememeyi vaat etmişti. Buna karşın Behrâm Çûbîn de Konstantinopolis'e elçiler göndererek, bu taht kavgaları sırasında tarafsız kalmaları karşılığında Nisibis ve Dicle'ye kadar bütün Yukarı Mezopotamya topraklarını onlara vermeyi taahhüt etmişti.[436] Behrâm Çûbîn diğer yandan ise Ermeni nahararlarını yanına

---

[435] *Sebeos' History*, s.16, 19-20; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.94; *John Mamikonean's History of Taron*, s.9; Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.152; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.240; Greatrex-Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, s.172; Martin J. Higgins, *The Persian War of the Emperor Maurice (582-602)*, The Catholic University of America, Faculty of the Graduate School of Arts and Science, Doctorate Thesis, Washington, 1939, s.39.

[436] *Sebeos' History*, s.19-20; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.94; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.240; Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, s.25-26; Tezcan, "Pers-Armenia Etrafında Gelişen Roma-Parth ve Bizans-Sâsânî Münasebetleri", s.246-247; D. M. Lang, "Iran, Armenia and Georgia", *The Cambridge History of Iran*, v. III-I, ed. E. Yarshater, Cambridge, 1983, s.522; Altungök, *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, s.130-131; Greatrex-Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, s.172; Aslan, *Armenia and The Armenians*, s.59; Thomson, "Eastern Neighbours: Armenia (400-600)", s.169; Süslü

almak için büyük çaba gösteriyor ve onlara çeşitli vaatlerde bulunuyordu. Bunun yanında o, Sâsânîlerin Ermenilere karşı yaptığı savaş ve baskıları hatırlatarak onlara karşı düşmanlığı arttırmaya çalışıyor ve tahta Hüsrev'in geçmesi durumunda Bizans ile birlikte onları yok edeceğini söylüyordu. Eğer kendisi kral olursa Kafkaslara kadar bütün Ermenistan'ı, Kaisareia'ya kadar Kapadokya'yı ve Suriye bölgesinde Arvasdan ile Nor-Şirakan'ı onlara bırakacağını bildiriyordu. Bütün bu vaatlere ve uyarılara rağmen Ermeniler, Muşeğ Mamikonyan liderliğinde topladıkları 15 bin kişilik kuvvetleri ile Bizans ve Hüsrev'in ordularının yanında yer almışlardır.[437] Bizans İmparatoru Mauricius da Hüsrev'i tekrar tahta çıkartmak için kendi ülkesindeki İranlı esirleri serbest bırakarak Hüsrev'in emrine vermiş ve kızını da II. Hüsrev'le evlendirmişti. Hüsrev daha sonra emrine verilen Bizans ordusu ile tahtı yeniden ele geçirebilmek amacıyla İran üzerine hareket etmişti. Yol üzerindeki Nisibis'te Behrâm taraftarlarının mağlup edilmesi, çok sayıda Sâsânî askerinin yolda bu orduya katılmasını sağlamıştı.[438] Behrâm Çûbîn'in orduları ile Udya (Kür'ün sağ kıyısı boyunca Sevan Gölü'ne kadar giden ve Berdea şehrini içeren bölge) eyaletindeki Gence yakınlarında karşılaşan müttefik Bizans-Ermeni ordusu, büyük ve kanlı bir savaş gerçekleştirmişlerdi (591). Sebeos ve Hovhannes Mamikonyan gibi Ermeni kroniklerinde destansı bir

---

vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.71-72; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.59-60; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.201; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.99; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.86-87.

[437] *Sebeos' History*, s.26-29; Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.152-153; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.241; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.59-60; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.100.

[438] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.94; A. Zerrinkûb, R. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, s.146.

şekilde anlatılan bu savaş, Bizans ve II. Hüsrev'in lehine sonuçlanmıştır. Mağlup olan Behrâm Çûbîn kaçarak Türk Hakanı'na sığınmış ve bir süre sonra orada hayatını kaybetmiştir. Bu isyan, Sâsânî Hanedanı'nın sonunu getirecek olan bir isyandı ve hanedanın zayıfladığını açıkça ortaya koymaktaydı. Yapılan bu yardım sadece Bizans'ın Sâsânîlere ödediği vergiyi kaldırmamış, aynı zamanda Pers-Armenia'nın büyük bir bölümünün alınmasını da sağlamıştı. Bu anlaşmaya göre iki taraf arasındaki sınır, Van Gölü'nün kuzeydoğusundan başlayarak Hrazdan Nehri'ni (Zengî Nehri) takip ediyor ve Sevan Gölü'nün kuzeybatısına kadar uzanıyordu. Böylece Bizans'ın yeni sınırı kabaca Duvin ile Van ve Sevan gölleri arasındaki hatta kadar genişlemiştir.[439] 591 anlaşmasıyla belirlenen yeni sınır çizgisi kabaca kuzeydeki Tiflis'ten başlayıp, Duvin, Maku ve Urmiye'yi geçip güneydeki Dârâ'ya kadar gitmektedir.[440] Bu doğrultuda Pers-Armenia adı verilen ve Van (Vaspurakan), Sünik ve Duvin'i içine alan bölge Sâsânîlerin;

[439] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.94; *Sebeos' History*, s.29-31; *John Mamikonean's History of Taron*, s.9-10; Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.153-154; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.241-242; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.77-78; Tezcan, "Pers-Armenia Etrafında Gelişen Roma-Parth ve Bizans-Sâsânî Münasebetleri", s.246-247; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.178; Aslan, *Armenia and The Armenians*, s.59; Kırzıoğlu, "Selçuklular'dan Önce Armenya'ya/Yukarı-Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ IV. Bin-MS. 1064)", s.188; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.60; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.203; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.100; Seyfeli, *Ecmiatzin*, s.120-121; A. Zerrinkûb, R. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, s.146.

[440] Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.188d; Nersessian, *Armenia and The Byzantine Empire*, s.6-7; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.8; Erol Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi (V-XV. Yüzyıllar)*, Erzurum, 2007, s.23; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.71-72; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.202.

Theodosiopolis, Melitene ve Amîd civarını içine alan Batı Ermenistan bölgesi ise Bizanslıların elinde kalmıştı.[441] 591'de yapılan bu antlaşma ile Ermenistan arazisinin batı, kuzey ve orta bölgelerindeki bütün beylikler Bizans'ın eline geçerken, Sâsânîlere sadece güney ve güneydoğudaki yerler kalmıştı. Böylece Bizans, 387'deki anlaşmayla kaybettiği toprakların bir kısmını daha ele geçirerek Ermenistan'ın üçte ikisine sahip olmuştur. Savaşın sonunda Ermenistan bir kez daha iki kısma bölünmüştür. Garni Nehri, Kogovit kırsalı ve Van Gölü iki taraf arasında doğal sınırı meydana getirmekteydi. Böylece Pers-Armenia'nın çoğu Bizans'ın eline geçerken, geriye kalan küçük kısmı ise Sâsânîlere kalmıştı.[442] Sâsânî Hükümdarı II. Hüsrev, 591'de Pers-Armenia'nın büyük bir kısmını Bizans'a bıraksa da Duvin şehri hâlâ Sâsânî toprakları içerisinde, yeni belirlenen sınırda yer almaktaydı.[443] 604 yılında tekrar Bizans-Sâsânî savaşı başlayıncaya kadar bu bölgeler 14 yıl boyunca Bizans'ın idaresi altında kalacaktı. Duvin'de 591'den İslam fetihlerine kadar olan dönemde yerli nahararların merzübân ya

[441] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.242; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia,* s.8; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.186; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.281-282.

[442] Tezcan, "Pers-Armenia Etrafında Gelişen Roma-Parth ve Bizans-Sâsânî Münasebetleri", s. 247; Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s.59; Lang, "Iran, Armenia and Georgia", s.522; Garsoian, "Marzpanate", s.108-109; Özmenli, "V.-VI. Yüzyıllarda Bizans Devleti…", s.330; Nersessian, *Treasures From The Ark,* s.45; Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı,* s.26-27.

[443] Kettenhofen, "Dvin", s.617.

da vali olarak bulunduklarını, İranlıların artık buraya vali tayin edilmediklerini görmekteyiz.[444]

Ermenistan'ın büyük bölümü Bizans İmparatorluğu'nun kontrolüne girse de ülkenin merkezi Duvin şehri Sâsânîlerin hâkimiyeti altında kalmıştı. Ermeni Muşeğ Mamikonyan (590-591), II. Hüsrev'i tahta çıkarabilmek için her türlü desteği vermiş ve bu çabalarının karşılığı olarak Kral tarafından Duvin'e yerleştirilerek, Ermenistan merzübânı ve ordu kumandanı olarak atanmıştı. Ancak Muşeğ'in bu günleri uzun sürmemiştir. Ermeni nahararlarının onu kıskanması, seleflerini olduğu gibi kendisini de etkilemişti. Sâsânî Hükümdarı II. Hüsrev'in huzuruna giden bazı Ermeni nahararları, Muşeğ'in savaşta Behrâm Çûbîn'i esir olarak ele geçirmesine rağmen, daha sonra ona yardım ederek kaçmasına yardım ettiğini söylemişlerdi.[445] II. Hüsrev, o sırada henüz çocuk denilebilecek yaşta olduğundan, Gence Savaşı sırasında Mamikonyanlı Muşeğ'in Behrâm'a yardım ettiği şeklindeki dedikodulara inanmıştı. Bu yüzden onu hile ile yanına çağırtıp öldürtmek istemişti. Bunu haber alan Muşeğ tuzağa düşmemek için maiyeti ile birlikte kaçarak Mauricius'a sığınmış ve bu olayı ona anlatmıştı. Buna karşın Mauricius böyle küçük bir olay için Sâsânîler ile ittifakını bozmaya yanaşmamıştı. Muşeğ daha sonra Trakya'ya geçmiş ve Tuna boylarında yapılan bir savaşta hayatını kaybetmiştir.[446]

---

[444] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.202-203 ; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.71-72.

[445] *Sebeos' History*, s.33; *John Mamikonean's History of Taron*, s.9; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.244; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.102.

[446] *Sebeos' History*, s.34, 37, 54; Pseudo-Yovhannes Mamikonean, *The History of Taron (Patmut'iwn Taronoy)*, prepared by. Levon Avdoyan, Atlanta-Georgia, 1993, s.11; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.245; Kırzıoğlu, *Kars*

İmparator Mauricius siyasi ve sosyal yönden olduğu kadar dinî bakımdan da Ermenileri parçalayarak asimile etmeye çalışıyordu. Mauricius, Ermenistan'ı çok daha güvenli bir şekilde imparatorlukla birleştirmek için girişimde bulunmuştu. Bizans, Anadolu'nun doğusunda yaşayan monofizitleri kendi kilisesine bağlamak ve Rumlaştırmak amacıyla Gregoryen Kilisesi üzerindeki dinî baskılarını oldukça arttırmıştı. Bu amaçla Ermenilerin feodal aile reislerini uzaklaştırarak yerlerine kendi memurlarını göndermişti. Böylece Ermeniler arasında imparatorluk yönetimine karşı direniş zayıflamıştı.[447] Bizans ayrıca Ermenistan'daki bütün kiliselerde Kadıköy doktrininin vaaz edilmesini de emretmişti. Ancak bu durum Gregoryen Ermenileri için felaketle sonuçlanmıştır. Bizans'a bırakılan bu topraklarda yaşayan Ermeniler, kendilerine zorla Ortodoksluk kaideleri dayatılınca bunu kabul etmemişlerdir. Bunun üzerine kabul etmeyenler Trakya'ya sürülmeye başlanmışlardı. Bu durum bir göç dalgasına sebep olmuş ve Ermenilerin büyük kısmı Sâsânîler tarafında kalan Duvin'e göç etmişlerdir. Böylece Mauricus'un bu dinî baskısını reddeden pek çok Ermeni, Sâsânî topraklarına sığınmıştı. Bu durumun, Duvin'in nüfusunda bir artışa sebep olduğuna şüphe yoktur. Din adamları ise mücadelelerini sürdürmek amacıyla orada kalmaya devam ederlerken, bazı kumandanlar Bizans'a boyun eğmişlerdi. Bu hadise Ermenilerin dinî alanda da bölünmüş olduklarını ortaya koymaktadır. İmparator Mauricius, Ermeni Kilisesi'ni Bizans Ortodoks Kilisesi çatısına almak için

---

Tarihi, s.203; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.102. Buna karşın Hovhannes Mamikonyan kitabında, Bizans ve Sâsânîlerin kötü niyetine içerleyen Muşeğ'in, ordusunu Duvin'de bırakarak valilik görevinden ayrıldığını ve Mamikonyan sülalesinin birliklerini de alarak mülküne döndüğünü ifade etmektedir, bkz. *John Mamikonean's History of Taron*, s.11.

[447] Özmenli, "Doğu Anadolu'da Hristiyanlık", s.46-47; Thomson, "Eastern Neighbours: Armenia (400-600)", s.169.

Konstantinopolis'te bir konsil toplamak istemiş, ancak bu çağrı Ermeni Katolikosu II. Movses (574-604) tarafından reddedilmişti. Bu sırada Ermeni Kilisesi'nin Sâsânî sınırları içerisindeki Duvin'de yer alması, onların bu cüretkâr cevabı vermesini kolaylaştırmıştı.[448] Mauricius askerî yolla onları birleştirme tehdidinin yanı sıra farklı yollar da izlemişti. Duvin'in kuzeyindeki Avan kasabasında Bagaranlı (Kilittaşı) Hovhannes'in idaresinde alternatif bir katolikosluk kurmuş ve onu Bizans sınırları içerisinde yaşayan Ermenilerin katolikosu tayin etmişti. Bundan dolayı Hovhannes genellikle "anti-katolikos" biçiminde isimlendirilmekteydi. Hovhannes bir şekilde Duvin'deki Surp Grigor Kilisesi'nde bulunan kutsal çanakları ele geçirmeyi başarmıştı. 22 yıl boyunca her iki katolikos da Sâsânî sınırında birbirleri ile karşı karşıya gelmişlerdi. Her iki katolikosluk arasında sürekli münakaşalar oluyordu. Çünkü Movses, Hovhannes'in; Hovhannes de Movses'in tayinlerini tanımak istemiyordu. Böylece Ermenistan'ın idari ve politik bölünmesine, her iki tarafın karşıtlığına dayanan dinî bölünme de eklenmiş oldu. Ermeni Kilisesi'ndeki bölünme, Sâsânî *Şehinşâhı* II. Hüsrev'in 611'de Ermenistan'ı fethinden kısa süre sonra sonlanacaktı. Bu olaydan sonra Yeşu adlı bir keşiş ile Movses taraftarı Faddey ve Grigor, Duvin'den ayrılarak Sotk vilayetine gitmiş ve manastıra giderek inzivaya çekilmişlerdi.[449] Böylece Ermeniler,

[448] *Sebeos' History*, s.45; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.246-247, 255-256; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.106-107; Küçük, "Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", s.150-151.

[449] *Sebeos' History*, s.54; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.96; Moses, *Alban Tarihi*, s.133, 257-258; *Step'annos Orbelean's History*, s.50; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.154; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.255-256; Garsoian, "Marzpanate", s.112-113; Tim W. Greenwood, "Armenian Neighbours (600-1045)", *The Cambridge History of the Byzantine Empire c.500-1492*,

Kadıköy Konsili kararlarını kabul edenleri temsil eden Avan merkezli Ortodoks Patrikliği ile geleneksel Gregoryen Kilisesi'ni temsil eden Duvin Katolikosluğu arasında bölünmüştü. Bu bölünme yüzünden, savaş dönemlerinde bile boş kalmayan Ermeni katolikosluğuna 604-607 yılları arasında kimse seçilemeyecekti.[450]

Sâsânîler, Bizanslıların aksine Ermeni kiliselerine müdahale etmiyorlardı. Bu da Ermenilerin Sâsânîlere daha da yakınlaşmalarına yol açmıştı. II. Hüsrev devri iki taraf arasındaki ilişkilerin en iyi olduğu dönemdir. Bu devirde Ermeniler, İran bürokrasinde yükselmişlerdi. Ermeni nahararlarından Smbat Bagratuni, Sâsânî hükümdarının teveccühüne mazhar olmuş bunun neticesinde de 595'te Hazar Denizi'nin güneyideki Hyrkania'ya merzübân tayin edilmişti. 604 yılında Katolikos II. Movses'in hayatını kaybetmesinin ardından ona büyük bir teveccüh gösteren Hüsrev Pervîz ile Hyrkania Merzübânı Smbat Bagratuni, katolikos olarak Kadıköycü doktrin karşıtı Rştuni piskoposu Ağpatanlı Abraham'ı atamak istemişlerdi. Ancak Duvin'de toplanan ruhani kurul üyelerinden pek çoğu Bizanslıların tarafına geçtiğinden bir karar verilememiş, bu yüzden katolikosluk makamı yaklaşık üç yıl kadar boş kalmıştı. Bu süre boyunca edip Vrtanes Kertoğ bu makama vekâlet etmiştir. Sâsânî Hükümdarı Hüsrev, Smbat Bagratuni'nin uzun yıllar boyunca Hyrkania merzübânlığı görevini yürütmesinin

---

ed. Jonathan Shepard, Cambridge, 2009, s.337-338; Thomson, "Eastern Neighbours: Armenia (400-600)", s.169; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler,* s.106-107; Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s.162; Maksoudian, "Armeian Church, Doctrines and Councils", s.499; Nəsirov, *Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər*, s.45; Küçük, "Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", s.150-151.

[450] Sivrioğlu, "Sâsânî İmparatorluğu Döneminde İran, s.69-70; Chaumont, "Armenia and Iran", s.431-432.

ardından, ona merzübânlık vererek 607'de Pers-Armenia'ya dönmesi için müsaade etmişti. Öyle ki Smbat Bagratuni, II. Hüsrev'in sağ kolu olmuş ve Sâsânî ordusunun başkomutanlığına getirilmişti. Yeni merzübân IV. Smbat Bagratuni (607-611) ülkeyi dinî ve politik bakımdan yeniden organize etme görevini üstlenmişti. Bu dönemde Smbat Bagratuni, Duvin'deki Surp Grigor Kilisesi'nin yeniden inşası için Sâsânîlerden onay almak amacıyla başvuru yapmış ve nüfuzu sayesinde bu isteğini onaylatarak 608 yılında kiliseyi inşa ettirmişti. Katolikos I. Abraham (607-615) döneminde başlayan bu inşa çalışması, Smbat'ın ölümünden sonra göreve gelen Komitas'ın (615-628) katolikos olmasına kadar devam edecekti.[451] Vardan tarafından yaptırılan önceki mabet, tuğla ve ahşaptan yapılmıştı. Smbat usta mimarları bir araya getirmiş, güvenilir memurlar tayin etmiş ve işin hızla sonuçlandırılmasını emretmişti. Duvin Kalesi'nin idarecisi ve Ermenistan merzübânı, bu dönemde hükümdara bir şikâyet mektubu yazarak, kilisenin kaleye çok yakın olduğunu, düşmanlar tarafından kiliseye zarar verilebileceğini söylemiş, bunun üzerine hükümdar, kalenin yıkılarak aynı yere kilisenin yapılmasını emretmişti.[452] Vekil Vrtanes Kertoğ'un ölümünden sonra, Bizans ve Sâsânî kesimindeki tüm Ermeniler birleşerek Duvin'de bir araya gelmiş ve koltuğa bir katolikos oturtmak isteseler de başarısız olmuşlardı. Ertesi sene Duvin'de Paskalya zamanı bir toplantı daha gerçekleştirilmiş ve bu toplantı sonucunda Rştuni Piskoposu I. Abraham Ermeni patriği

[451] *Sebeos' History*, s.69-70; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.95-96; Deux Historiens Armeniens Kiracos de Gantzak, *Histoire D'Armenie Oukhtanes D'ourha*, II, trans. M. Brosset, St. Petersburg, 1870, s.308-309; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 254, 257; D'Onofrio, *Le chiese di Dvin*, s.72-73; Sivrioğlu, "Sâsânî İmparatorluğu Döneminde İran, s.70-71; Greenwood, "Sasanian Reflections in Armenian Sources", s.17; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.9.

[452] *Sebeos' History*, s.69-70; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.95-96.

olarak seçilmiş ve daha önce ayrılan Sünik dinî olarak tekrar Ermenilere bağlanmıştı. Hüsrev, Justinian, Smbat Bagratuni ve Sünikli Sahak devrinde Ermeni piskoposları bir sinod daha toplamışlardı. Buna Pasinler piskoposu ile Sünik piskoposu da katılmışlardı. Yapılan toplantı sonucunda Rştunili I. Abraham (607-615) bu sefer Ermeni katolikosu olarak seçilmişti.[453] Ağpatanlı Abraham, Roma Armenia'sı ile Pers-Armenia'daki yüksek rütbeli din adamlarının anlaşması neticesinde katolikos seçilmiş, böylece dinî bölünme son bulmuştu. Abraham'ın yeni katolikos seçilmesi, 590 yılında Ermeniler arasında ortaya çıkan dinî bölünmeyi ortadan kaldırdı. Böylece eskiden Alban katolikosu tarafından takdis edilen Sünikliler, yeniden Ermeni katolikosuna takdis olmaya başlamışlardır.[454] Bu barış yıllarında Sâsânî egemenliğindeki Duvin şehri ve Ermenistan'daki sınır ağalarının adları şunlardır: Vndatan Nihawrakan (İran askerleri onu Duvin'de öldürmüşlerdir), Merkut Yazden, Butmah, Yeman. Bunlardan başka Bizans idaresindeki Ermenistan'da da sınır ağaları vardı.[455]

12. Üçüncü Duvin Konsili

Gürcistan Kilisesi, V-VI. yüzyıllarda Ermeni Kilisesi ile yakın bağlar geliştirmişti. Ermeni kaynaklarına göre, Gürcü ve Arrân katolikosları, piskoposluk atamalarını Ermenilerden alıyorlardı. Ancak 600'lü yılların başları Ermeni Kilisesi ile Gürcü Kilisesi'nin ayrılmasına sahne olmuştur. Buna sebep olan kişi Gürcü Katolikosu Kurion veya Kyron'du. 15 yıl kadar Bizans sınırları içerisindeki Nikopolis'te yaşadığından dolayı Bizans kültürü ile beslenmişti. Duvin'e Ermeni Katolikosu II. Movses'in yanına giderek onun güvenini kazanan Kurion, 575-576 yılında Movses

[453] *Step'annos Orbelean's History,* s.55-56.

[454] Kiracos de Gantzak, *Histoire D'Armenie Oukhtanes D'ourha*, s.332-333; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.258-259.

[455] *Sebeos' History*, s.79.

tarafından Gürcistan katolikosu olarak takdis edilmişti. Gürcü Katolikosluğu, Gürcüler ile Ermenilerin dinî ilişkileri kesilene kadar, Duvin Ermeni Katolikosluğu'nun elinden takdis olmaktaydı. Ancak Kurion daha sonraları Kadıköycü doktrine hatta Nestûrîliğe yakınlaşmaya başlamıştı. 604 yılında Karolikos II. Movses'in hayatını kaybetmesinin ardından artık düşüncelerini gizlemeyen Kurion, Ermenilerin bütün çabalarına rağmen bu düşüncesinden vazgeçmeyecekti.[456]

Gürcüler, Sâsânî tehdidi altında olduklarından, bu politik zorunluluğun baskısı neticesinde kabul ettikleri Kadıköycü olmayan kristolojiye bağlı kalmayı reddetmişler[457] ve bu yüzden Kadıköy karşıtı cenahtan koparak Ermenilerden ayrılmışlardı. 607'de Gürcü Katolikosu Kurion, Ermeni Katolikosu Abraham ile tartışmaya girmişti.[458] Gürcistan Katolikosu Kurion, Kadıköy Konsili kararlarını kabul ederek, onun savunucularından bir tanesi hâline geldiği için kınama cezasına çarptırılmıştı. Gürcistan katolikosu bunun ardından, kınanan doktrinin yanlış anlaşıldığını, Katolikos Abraham'ın görevinin Kilise Babaları'nın fikirlerine katılmak ve Hz. İsa'nın ikili bir tabiatı bulunduğu görüşünü benimsemek olduğunu ifade etmişti.[459] Sonraki kaynaklar bu ayrışmanın nedeni olarak Kadıköy doktrininin kabulü

---

[456] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.93; Kiracos de Gantzak, *Histoire D'Armenie Oukhtanes D'ourha*, s.280; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.31d; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.258-259; Çoğ, "Ermeni-Gürcü Dinî Münasebetlerine Dair Bazı Tespitler (V-XII. Yüzyıl)", s.125; Maksoudian, "Armeian Church, Doctrines and Councils", s.499.

[457] Grdzelidze, "Patriarchal Orthodox Church of Georgia", s.267.

[458] Lang, *Armenia Cradle of Civilation*, s.171.

[459] Kiracos de Gantzak, *Histoire D'Armenie Oukhtanes D'ourha*, s.320-329; Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s.162; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*,

ve reddi konusundaki teolojik farklılıkları göstermelerine karşın, ayrılmanın asıl sebebi Katolikos Kurion'un bağımsız olduğunu göstermek istemesi ve Ermenilerin Kafkasya'daki dinî üstünlüğünü sonlandırmak amacı idi.[460]

Katolikos Abraham ve Merzübân Smbat Bagratuni, Kurion'la mektuplaşarak Ermeni mezhebine döndürmeye ve itaate davet etmiş, ancak Bizanslıların desteğinden emin olan Kurion'u ikna edememişlerdi. O ayrıca Gürcü Prens Adr-Nerseh tarafından da korunmaktaydı.[461] Üçüncü Duvin Konsili'nin toplanma sebebi olarak; sertleşen mezhep tartışmaları, Bizans-Sâsânî mücadelerinin ardından Doğu Gürcülerinin Bizans'la ittifakı, Konstantinopolis'in cesaretlendirmesi, Kartvelian dinsel hiyerarşisinin tam donanımlı bir "ulusal" kilise ile birleşmesi,[462] kristolojik farklılıklar, Konstantinopolis'e karşı farklı tutumlar (Bizans ve Sâsânî imparatorlukları arasında kızışan çatışma dolayısıyla), Kurion ile Ermeni meslektaşları Movses ve Abraham'ın inatçılığı gibi sebepler gösterilmektedir.[463] Kurion'un bu davranışları Duvin'de yeni bir konsil toplanmasına neden olmuştur.[464]

Üçüncü Duvin Konsili 608/609'da Duvin'de toplanmıştı. Bu konsilde Bizans Ortodoks Kilisesi'nin esasları bir kez daha tamamen ve kesin bir dille reddedilip, millî

---

s.258; Küçük, "Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", s.150-151.

[460] *Step'annos Orbelean's History*, s.230; Stephen H. Rapp, *Caucasia and the First Byzantine Commonwealth: Christianization in the Context of Regional Coherence*, 2012, s.29; Rapp, *The Sasanian World through Georgian Eyes*, s.105-106.

[461] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.258-259.

[462] Rapp, *Caucasia and the First Byzantine Commonwealth*, s.29.

[463] Rapp, *The Sasanian World through Georgian Eyes*, s.105-106.

[464] Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s.162.

mezhep olan Gregoryenlikte karar kılınmıştır.[465] Ermeniler ayrıca Gürcü Katolikosu Kurion'u aforoz etmişler ve İsa'nın ayrılmaz "bir tabiatı" olduğunu yeniden karar altına almışlardı. Gürcüler tekrardan Bizans Ortodoks Kilisesi'ne bağlanmışlardı. Böylece Bizans'ın tesir ve nüfuzu altına girmişlerdir. Kısmen politik etmenler tarafından teşvik edilen bu ayrılık, Gürcüler ve Ermeniler arasında bugün bile tamamen kaybolmamış olan bir ihtilafa yol açmıştır.[466] Fakat iki halk arasındaki temas, en azından sınırın her iki tarafındaki soylu aileleri bağlayan kan bağından dolayı bu kararla bozulmamıştı. Kadıköy yanlısı Ermeniler özellikle iki halkın iç içe geçtiği Tao ve Kukark'ta çok fazlaydı. Bu kırılma kalıcı olmadan önce bir yüzyıl daha geçecekti.[467] Bu konsil

[465] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.96; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.209; *Cumhuriyetin 50. Yılında Artvin 1973 İl Yıllığı*, Ankara, 1974, s.17.

[466] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.96; Moses, *Alban Tarihi*, s.129; *Step'annos Orbelean's History*, s.230; Kiracos de Gantzak, *Histoire D'Armenie Oukhtanes D'ourha*, s.351; Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.389; Lang, *Armenia Cradle of Civilation*, s.171; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 259; Rapp, *The Sasanian World through Georgian Eyes*, s.105-106; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.176-177; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.209; *Cumhuriyetin 50. Yılında Artvin 1973 İl Yıllığı*, s.17; Tofiq Məmmədov, *Qafqaz Albaniyası İlk ve Orta Əsrlərde*, Bakı, 2006, s.227; Küçük, "Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", s.150-151.

[467] Thomson, "Eastern Neighbours: Armenia (400-600)", s.171; Stephen H. Rapp, "Georgian Christianity", *The Blackwell Companion to Eastern Christianity*, ed. Ken Parry, Oxford, 2007, s.142-143; David Marshall Lang, *Lives and Legends of the Georgian Saints Selected and Translated from the Original Texts*, Oxford, 1976, s.82; Rapp, *The Sasanian World through Georgian Eyes*, s.171; Grdzelidze, "Patriarchal Orthodox Church of Georgia", s.264, 267.

neticesinde Ermeni Kilisesi, 608/609 yılında resmen Konstantinopolis'ten ayrılarak bağımsız bir kilise hâline gelmiş ve Gürcü ile Ermeni kiliseleri birbirlerinden ayrılmıştır.[468] Böylece 610 yılından itibaren Gürcüler Ortodosluğa dolayısıyla da Bizans'ın himayesine girmişlerdir. Ermeniler ise Gregoryen mezhebinde kalmaya devam etmişlerdi. Gürcü din adamları Ermenilerin baskısı arttıkça onları Bizans tehdidi ile frenlemeye çalışmaktaydılar.[469] Görüldüğü gibi Duvin'de toplanan bu konsiller sadece içeride değil dışarıda da tepkilere neden olmuş ve kopuşlara yol açmıştır.

13. Son Dönem Sâsânî-Bizans Mücadeleleri ve Duvin'de Yaşanan Gelişmeler

VII. yüzyılın başlarında Phokas (602-610), Bizans İmparatorluğu'nun içerisinde bulunduğu zor durumdan faydalanarak İmparator Mauricius'u (582-602) devirip Bizans İmparatorluğu'nun başına geçmişti. 591'den 601 yılına kadar doğuda Eftalit ve Kuşan toplulukları ile meşgul olan Sâsânî İmparatoru II. Hüsrev, İmparator Mauricius'un tahttan indirilmesini bahane ederek, Phokas'tan hesap sormak ve daha önce Bizans'a bırakılan bölgeleri tekrar ele geçirebilmek amacıyla anlaşmayı bozmuş ve hemen hemen 25 yıl kadar sürecek bir savaş dönemini başlatmıştı (604-629). Hayatını kaybeden Mauricius'u "baba ve hâmi" olarak gören II. Hüsrev, daha önce Bizans'a verdiği yerleri ona karşı duyduğu minnettarlık nedeniyle geri almaya karar vermiş ve bunu bahane etmişti. O ayrıca Phokas'ın zulmünden kaçarak kendisine sığınan Mauricius'un oğlu Theodosius'u da sefere bahane olarak öne sürmekteydi. Bu nedenle II. Hüsrev,

[468] Bournoutian, *Ermeni Tarihi,* s.74.

[469] Çoğ, "Ermeni-Gürcü Dinî Münasebetlerine Dair Bazı Tespitler (V-XII. Yüzyıl)", s.125.

Phokas'ın Kuzey Afrika'da başlayan isyanlarla meşgul olmasından faydalanarak Ermenistan'a sefere çıkmıştı.[470]

Savaşın ilan edilmesinin ardından Sâsânî ordusu Pers-Armenia'ya gelerek Duvin'e yerleşmiş ve kışı burada geçirmişti. Bu dönemde şehrin yaşamı değişmemişti. Orduyu Civan-veh adlı bir komutan idare ediyordu. Buna karşın Bizans ordusu ise Erivan'ın kuzeybatısındaki Eghevard'da toplanmıştı. Sâsânîler burada onlara saldırsalar da 603 yılında büyük bir hezimete uğramışlardı. Ertesi sene 604 yılında Tadoyian (Dadoes) idaresindeki yeni bir Sâsânî ordusu, Roma Armenia'sına girmişti. Burada meydana gelen uzun mücadeleler neticesinde bölgenin başkenti Theodosiopolis de dâhil Roma Armenia'sının büyük kısmı Sâsânîler tarafından hâkimiyet altına alınmıştı. Sâsânî kuvvetleri bunun ardından Pasinler ile Arsanians (Murat) Nehri boyundan ilerlemeye ve Bizans kuvvetlerini kırarak Yukarı Fırat boylarını zaptetmeye başlamışlardı.[471] 605'te Tadoyian'ın idaresindeki Sâsânî askerleri, Ararat bölgesindeki Şirak Ovası'nda bir Bizans kuvvetini mağlup etmişti. Bunun ardından bir diğer Sâsânî generali Senitam Hüsrev de Arsanians Nehri üzerindeki Melek Kalesi'nden çok uzak

---

[470] *Sebeos' History*, s.79; *John Mamikonean's History of Taron*, s.11-12; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.260; Ömer Subaşı, "Bizans İmparatorlarının Theodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri", *Turkish Studies*, 5/3, 2010, s.1831; Altungök, *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, s.130-131; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.203-204; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.61; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.109; Tezcan, "Pers-Armenia Etrafında Gelişen Roma-Parth ve Bizans-Sâsânî Münasebetleri", s.249-250.

[471] *Sebeos' History*, s.83-84; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.260-262; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.204; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.9; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.281-282.

olmayan Dzağgodın (Tsaghkotn) nahiyesinde bir zafer kazandı. Daha sonra Naharar Theodosius Horhoruni kaleyi Sâsânîlere teslim etmiş ve Hüsrev'in sarayına firar etmişti. 607-608'de Bizanslılar, Pasinler nahiyesinde Astat Yestayar tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldılar ve Theodosiopolis şehri, Küçük Ermenistan'daki Satala'ya ilerleyen Sâsânîlere teslim oldu. İmparator Hüsrev daha sonra Patgosapanlı Şahrayeanpet Sahen'i (611-613) Duvin'deki merzübânın yetkisinde olan Ermenistan'a göndermişti. Sahen'in Bizans askerlerini Theodosiopolis'de mağlup etmesinden sonra, şehrin sakinleri İran'daki Ecbatana'ya (Hemedân) sürgün edilmişlerdi. Daha sonra Kapadokya'daki Kaisareia ve Melitene, Sahen'e teslim olmuştu. Sâsânîler elde ettikleri bu askerî başarılar ile daha önce İmparator Mauricius'a teslim etmek zorunda kaldıkları toprakları ele geçirmişler ve bazı yeni yerleri de hâkimiyet altına almışlardı. Sahen daha sonra başkent Duvin'de ve Pisidia'da olan Horheam'la birleşmeye gitmiştir.[472] Sebesos'a göre Şahrayeanpet Sahen'den sonra Duvin'deki merzübânlar sırasıyla Parseanpet Farşenazdat, Şahraplakan (614-624) ve Rotşvehan'dı (Rhazates, 624-627).[473]

Bizans'ın Pasinler'de Sâsânîler tarafından yenilgiye uğratılması ve önemli kalelerin kaybedilmesi, Ermenistan'daki seferlerin sonlandığı manasına gelmemektedir. Ertesi sene Theodosiopolis bölgesindeki bir Bizans saldırısı püskürtülürken, 610'da şehrin sakinleri İran'daki Ecbatana'ya transfer edilmişti.[474] Savaş, Phokas'ın ölüp 610'da yerine Ermeni kökenli Theodosiopolisli Herakleios'un (610-641) ihtilalle başa

[472] *Sebeos' History*, s.85, 89, 92; Chaumont, "Armenia and Iran", s.432; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia,* s.9; Tezcan, "Pers-Armenia Etrafında Gelişen Roma-Parth ve Bizans-Sâsânî Münasebetleri", s.249-250.

[473] *Sebeos' History*, s.92; Chaumont, "Armenia and Iran", s.432.

[474] Greenwood, "Armenian Neighbours (600-1045)", s.338-339; Greatrex-Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars,* s.200.

geçmesinden sonra da devam etmiştir.[475] Bizans tarihinin en önemli imparatorlarından birisi olan Herakleios, devletin idaresini eline aldığında imparatorluk perişan bir durumdaydı. Ülke iktisadi bakımdan mahvolmuş, eskiyen idari mekanizma artık çalışamaz olmuştu. Ücretli askerlere dayanan askerî organizasyon artık fonksiyonunu kaybetmişti. Çünkü ülkede ne para, ne de eskisi kadar insan gücü mevcuttu.[476] Urfa'yı alan Sâsânîler, 611'de Suriye'yi istilaya başlayıp Antakya ve Dımaşk'ı, 614'te Kudüs'ü ele geçirmişlerdi. Onlar 619'da Mısır eyaletini de hâkimiyet altına alarak, Bizans'ı en zengin vilayetlerinden birisinden ve zahire ambarından mahrum bırakmışlardı. Bu seferler sırasında Monofizist ve Nestûrî Hristiyanlar ile Yahudiler kendilerine müsamahakâr davranan Sâsânîlere yardım ediyorlardı. Anadolu içlerinde de yayılan Sâsânî orduları aynı sene 619 yılında Anadolu'yu tamamen geçerek Kadıköy'ü ele geçirmişler, Üsküdar'a (Hrisopolis) kadar ilerleyerek Konstantinopolis'i tehdit etmişlerdi.[477] Sâsânîlerin bu başarısının arkasında kendi güçlerinden ziyade, Bizans

[475] Bournoutian, *Ermeni Tarihi,* s.78; Subaşı, "Bizans İmparatorlarının Theodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri", s.1831.

[476] Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s.229; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.86; Şahin Uçar, *Araplar'ın Anadolu Seferleri (640-750)*, İstanbul, 2012, s.66; Işın Demirkent, "Herakleios", *DİA*, C.17, İstanbul, 1998, s.210.

[477] *John Mamikonean's History of Taron*, s.64; Erkoçoğlu, "Emevîler ve Abbasîler Dönemlerinde Kafkasya'nın Güneyinde İslâm Hâkimiyeti", s.10; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* s.232-233; Subaşı, "Bizans İmparatorlarının Theodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri", s.1832-1833; Bournoutian, *Ermeni Tarihi,* s.78; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.204; Demirkent, "Herakleios", s.211; Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars-Arpaçayı Boyları Eski Merkezi Anı Şehri Tarihi (1018-1236),* Ankara, 1982, s.11; Haldon, *Bizans Tarih Atlası,* s.52; Uçar, *Araplar'ın Anadolu Seferleri,* s.65-66; Tezcan, "Pers-Armenia Etrafında Gelişen Roma-Parth ve Bizans-Sâsânî Münasebetleri", s.249-250.

tahtına oturan Herakleios'un henüz karşı saldırıya geçecek güçte olmayışı vardır. Onların bir nevi savunmasız bölgeleri ele geçirdikleri de söylenebilir.[478]

Meydana gelen bu başarısızlıkların ardından Herakleios kurtuluştan ümidini kesip Afrika'ya kaçmıştı. Bu dönemde Avarlar, Konstantinopolis'i sıkıştırdığı için başkentini Kartaca'ya taşımayı düşünüyordu. Ancak bu sırada Batı Göktürk Devleti büyük bir ordu ile İran üzerine yürümüş ve Doğu İran ile Afganistan'ı çiğnemişti. Sâsânîlerin perişan bir hâle düştüğünü haber alan ve Patrik Segiyus'un teşvikiyle kendisini toparlayan Herakleios, mücadeleye devam etmeye karar vererek 619-620'de Avarlarla anlaşıp akınlarını durdurmuş, daha sonra da Tuna Bulgarları ile Avarları birbirlerine düşürmüştü. Batı yönünde işlerini düzene koyduktan sonra ordusuna düzen vermiş ve Hazarlarla ittifak yapmıştı.[479]

Bizans için Ermenistan bölgesi vazgeçilmez derecede öneme sahipti. Bizans'ın doğu ordusunun temel unsurunun da Ermenilerden meydana gelmesi, Ermenistan coğrafyasını Bizans'ın güvenliği için daha değerli kılmaktaydı. Herakleios hem buranın, hem de Kafkasya ticaret yollarının güvenliğini sağlamak amacındaydı.[480] Bunun üzerine harekete geçen İmparator Herakleios, 5 Nisan 622'de düzenlenen dinî törenin ardından asker toplayarak Anadolu'ya doğru yola çıkmıştı. Kaisareia bölgesinde Sâsânî komutanı Şahrvaraz ile yaptığı savaşın ardından,[481] Avar Hanı'nın tehditkâr tavrı nedeniyle

---

[478] Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.88.

[479] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.204-205; Demirkent, "Herakleios", s.211; Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi,* s.11.

[480] Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.26-27.

[481] *John Mamikonean's History of Taron*, s.64-65; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.263; Subaşı, "Bizans İmparatorlarının Theodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri", s.1832-1833; Bournoutian, *Ermeni Tarihi,* s.78; Kürkçüoğlu,

Konstantinopolis'e geri dönmek zorunda kalmıştır. II. Hüsrev bir önceki yıl mağlup olmasına rağmen, 623 yılı Mart'ında Herakleios'un anlaşma teklifini kabul etmemiş ve Hristiyanlık hakkında iğneleyici ve hakaret dolu bir mektup göndermiştir.[482] Bunun üzerine 623-624'te deniz yoluyla Trabzon'a giden İmparator Herakleios, 120 bin kişiden meydana geldiği söylenen ordusu ile Bayburt üzerinden Theodosiopolis'e gitmişti. O, buradan Pasinler-Vanand yoluyla Duvin'e giderek, çetin bir savaş ve kuşatma neticesinde burayı ele geçirmiş ve yağmalamıştı. Daha sonra buradan Nahçıvan'a giderek kontrol altına almıştı. Oradan hareketine devam eden Herakleios, Aras Nehri'ni geçtikten sonra Gence'ye yürümüştür. 624'te Gence'de Hüsrev ile giriştiği savaşı kazanmış ve Sâsânî kumandanı Şahrvaraz'ı ağır bir yenilgiye uğratarak Gence'yi ele geçirmişti. Bunun üzerine II. Hüsrev oradan firar etmişti. Bizanslılar bunun ardından, Sâsânîlerin Kudüs'ü ele geçirdiklerinde oradaki kutsal türbeyi yıkmalarına karşılık olarak, Zerdüştlerin bu şehirdeki en büyük ateşgedesini imha etmişlerdi. Bu sefer sırasında çok sayıda esir ve ganimet ele geçiren Herakleios, kışı geçirmek için Şirak nahiyesi yoluyla Ermenistan'a dönmüştü (624). Burada Hristiyan Kafkas kabileleri ile münasebet kuran Herakleios, kuvvetlerini Laz, Abaza ve Gürcülerle takviye etmişti.[483]

Nahçıvan Tarihi, s.24; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.204-205; Greatrex-Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, s.198-199.

[482] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.263; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.95; Uçar, *Araplar'ın Anadolu Seferleri*, s.68; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.23-24.

[483] *Sebeos' History*, s.103-104; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.181; Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.159; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.438-440; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin*

Bu Bizans saldırılarının şokunu atlatan Sâsânî hükümdarı, ordusunu toplayarak Bizans ordusuna karşı Armenia bölgesinde büyük mücadeleler vermişti. Bizans ordusu İran'a girmeyi başaramayınca, Kilikya üzerinden dolanarak bunu gerçekleştirmeye çalışsa da bir başarı elde edememişti. Bunun üzerine Bizans ordusu kışın bastırması nedeniyle Sebasteia'dan geçerek Karadeniz bölgesine kadar geri çekilmek zorunda kalmış ve Trabzon'da kışlamıştı. Herakleios orada bulunduğu sırada Hazarlarla ittifak yapmıştı. 626 yılına gelindiğinde Konstantinopolis bir kez daha çok büyük bir tehlikeyle karşı karşıya kalmıştı. II. Hüsrev, 626 yılında Şahrvaraz komutasındaki büyük bir orduyu Konstantinopolis üzerine göndermişti. Onlar, Tuna boylarındaki Avarlar ve Bulgarlarla ittifak yapmıştı. Aynı anda Sâsânî ve Avarların saldırısına uğrayan başkent, iki ateş arasında kalmıştı. Ancak Kadıköy'ü işgal ederek boğazda

---

Tarihi, s.263; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.95; Sabir Muhammed Diyab Hüseyin, *Ermeniye: Mine'l-Fethi'l-İslâmî lia Müstehili'l-Karni'l-Hami*, 1978, Y.Y., s.16; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.9; Subaşı, "Bizans İmparatorlarının Theodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri", s.1832-1833; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.78; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.24; Uçar, *Araplar'ın Anadolu Seferleri*, s.68; Rapp, *The Sasanian World through Georgian Eyes*, s.96; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.205; Chaumont, "Armenia and Iran", s.432; Demirkent, "Herakleios", s.211; Məmmədov, *Qafqaz Albaniyası*, s.250; A. Zerrinkûb, R. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, s.155; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.281-282; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.61; Ali İpek, "Ermenilere Rum Mezalimi", *Ortaçağ Müslüman İdarelerde Ermeniler -Makaleler-*, Erzurum, 2015, s.130; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə*, s.56.

ordugâh kuran İran Kumandanı Şahrvaraz, Avarların kuşatması başarısız olunca ordusuyla birlikte geri çekilerek Suriye'ye gitmişti.[484]

İmparator Herakleios bütün bu olaylar sırasında ordusu ile Lazika bölgesinde bulunmaktaydı. Herakleios'un buradayken Hazarlarla yaptığı anlaşma uyarınca, Hazar orduları 627'de güneye hareket ederek Aras kıyısında ordugâh kurmuşlar, Sâsânî Hükümdarı II. Hüsrev'e elçi göndererek, Herakleios ile ittifak yaptıklarını ve ona yardıma geldiklerini bildirmişlerdi. Bizans İmparatoru Herakleios, 40 bin Hazar atlısıyla birlikte birçok İran şehrini zapt ederek zaferler kazanmıştı. O daha sonra Sâsânîlerin merkezi Ktesiphon önlerine kadar akıncılar göndermiş ve Zağroslar üzerinden dönerek Merâga'da kışlamıştır. Musul (Ninova) bölgesinde ağır bir yenilgi alan (627) Sâsânîler, bellerini doğrultamaz hâle gelince 628 yılı Şubat'ında II. Hüsrev'i tahttan indirerek öldürmüşler ve yerine oğlu II. Kubâd Şeroe'yi (Şirûye) (ö. 628) tahta oturtmuşlardı.[485] Böylece Herakleios, 615-628 döneminde Sâsânîlere karşı kesin bir üstünlük kurmuştur. Bu sayede Bizans'ın nüfuzu, Sâsânîler tarafından kontrol edilen doğu kısmı dâhil olmak

---

[484] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.264; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.95-96; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s.234; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.25; Uçar, *Araplar'ın Anadolu Seferleri*, s.68; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.205; Demirkent, "Herakleios", s.211; A. Zerrinkûb, R. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, s.155.

[485] *Sebeos' History*, s.107; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.96; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s.234; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.265; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.207-208; Chaumont, "Armenia and Iran", s.432; Turhan Kaçar, "'Dünyaya İki Işık': Geç Antikçağ'da İran ve Roma", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, c. II, S. 61, Ankara, 2012, s.175; Demirkent, "Herakleios", s.211; *Cumhuriyetin 50. Yılında Artvin 1973 İl Yıllığı*, s.18.

üzere Ermenistan'da tekrar kurulmuştu.[486] Bu mücadeleler Bizans'ın lehine sonuçlanmış gibi gözükse de 607-628 yılları arasında bölgede sürdürülen savaşlar, bölgenin insani unsurlar bakımından zayıflamasına neden olmuştur. Bu da Hulefâ-yı Râşidîn devrinde İslam ordularının bölgeyi çok fazla zorlanmadan ele geçirmelerinde kolaylaştırıcı bir etken olacaktır. Bunun yanında Herakleios'un Bizans idaresindeki bölgeleri themalara (eyalet, valilik) bölmesi ve bunlar arasındaki bağlantı yoksulluğu, Herakleios'un ölümünün ardından Sâsânî Hükümdarı II. Kubâd'ın ve daha sonra da İslam ordularının Suriye ve Ermenistan bölgesinde hızla ilerlemelerine katkı sağlamıştır.[487]

Hüsrev'in 628'de öldürülmesinden sonra yerine geçen oğlu II. Kubâd başta uzun süre kalamamış, onun yerine III. Erdeşîr (628-630) geçmişti. Bu dönemde Herakleios 628-629'da Sâsânîler ile görüşerek, aldıkları bütün yerlerin Bizans'a teslim edilmesi şartıyla antlaşma yapmıştı. Bu nedenle Ermenistan, Roma Mezopotamya'sı, Suriye, Filistin ve Mısır, Bizans'a geri verilmiştir.[488] Buna göre 591'deki anlaşma ve bununla belirlenen sınırlar kabul edilmiştir. Duvin bu anlaşmayla yine Ermenistan'ın Sâsânîler kısmı içerisinde kalmıştı. Bu anlaşmayla Sâsânîler, artık Bizans için tehdit olmaktan

---

[486] Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.6.

[487] Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.90.

[488] *Sebeos' History*, s.116; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.264-265; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.208-209; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.96; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.9; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.24; Uçar, *Araplar'ın Anadolu Seferleri*, s.68; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.78; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.61; Demirkent, "Herakleios", s.211; Tchilingirian, *Ermeni Kilisesi*, s.52; Tezcan, "Pers-Armenia Etrafında Gelişen Roma-Parth ve Bizans-Sâsânî Münasebetleri", s.249-250.

çıkmış ve hızlı bir şekilde zayıflamaya başlamıştır. Bu Sâsânîlerin çöküşünü hazırlayan son darbeydi.[489] Sâsânîler ile Bizanslılar arasındaki mücadele her iki imparatorluğu da zayıflatmış ve bir bakıma Araplar için yolu açmıştı. Herakleios'un zaferinin ardından İran karışıklık devresine girmiş, gâsıplar birbiri ardına başa geçmişlerdi. Sâsânî İmparatorluğu'nun belkemiği kırılmıştı. Zafer kazanmasına rağmen Bizans da uzun süren bu mücadeleler sırasında yeni kaynaklarını kaybetmişti.[490]

Sâsânîler, 591 anlaşmasında olduğu gibi bu defa da Sâsânîler idaresinde kalan ve merkezi Duvin olan bölgeye, merzübân olarak Smbat Bagratuni'nin oğlu Varazdirots'u (628-630) tayin etmişlerdi. Uzun süre İranlı merzübânlar tarafından idare edilen bu bölgeye, tekrardan Ermeni kökenli birisinin atanması Herakleios'un zaferinin bir sonucudur. Duvin'de Ermeni bir merzübânın görevlendirilmesi, Ermeni halkını oldukça memnun etmiş ve onu çok güzel bir şekilde karşılamışlardı.[491] Abraham'dan sonra başa geçen Katolikos I. Komitas'ın (615-628) 628'de vefat etmesinin ardından Naharar Theodoros Rştuni'nin önerisi üzerine Abakhunili II. Kristopher (628-630) bu göreve atanmıştır. Ancak o, bu görevde uzun süre kalamamış, çeşitli sebeplerden dolayı bu

[489] *Sebeos' History*, s.116; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.265; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.9; Seyfeli, *Ecmiatzin*, s.121; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.78; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.61; Demirkent, "Herakleios", s.211.

[490] Uçar, *Araplar'ın Anadolu Seferleri*, s.69; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.26-27; Erkoçoğlu, "Emevîler ve Abbasîler Dönemlerinde Kafkasya'nın Güneyinde İslâm Hâkimiyeti", s.13.

[491] *Sebeos' History*, s.118; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.271; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.6; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.209; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.281-282.

görevinden alınmıştı. Onun görevden alınmasından sonra I. Ezr (630-641) katolikos olarak seçilmişti.[492]

Bizans, Sâsânîleden geri aldığı topraklarda Bizans Ortodoksluğunu yaymayı amaçlamaktaydı. Roma Armenia'sındaki Bizans birliklerinin komutanı Kınuni, bu amaçla Katolikos Ezr'i Bizans kilise yetkililerinin yanına davet etmişti. Aksi hâlde Herakleios, Roma Armenia'sına karşıt bir katolikos atayacaktı. Bu hem Ezr'in yetkilerinin sadece Pers-Armenia ile sınırlı kalması, hem de Ermenilerin yeniden dinî bir bölünme yaşaması demekti. Bu sırada gücünün zirvesinde olan Herakleios'la ipleri koparmak ve onu karşısına almak istemeyen Ezr, onunla görüşmek için Theodosiopolis'e gitmişti. 631'de burada toplanan bir ruhani toplantıya katılan Ezr, toplantı sonunda kendisine önerilen düsturu kabul etmiştir. Çünkü burada Nestûrîlik aforoz edilmiş ve Ermenilerin karşı olduğu Kadıköy konsili meselesi sorun çıkarmaması için geçiştirilmişti. Böylece 632'de Hristiyan din adamları onu Ortodoks cemaate kabul etmişlerdir. Ezr, Duvin'e döndükten sonra bütün ruhban sınıfının yer aldığı bir tören ile karşılanmıştır. Yüksek görevli memurlardan sadece Hovhannes Mayravanetsi bu törene katılmamıştı. Ezr'e karşı muhalefetini sürdüren Hovhannes, kovulunca ülkenin Sâsânîler hâkimiyetindeki Udya eyaletinde yer alan Gardman kazasına gitmiştir.[493]

Sâsânîler ellerinde kalan Pers-Armenia'sındaki Duvin ve civarında, içerisine düştükleri iç çekişmelerden dolayı otoriteyi kaybetmişlerdi. Merzübân Varazdirots özerk bir şekilde hareket ediyor, Sâsânî devlet adamlarının sözlerini dinlemiyordu.

---

[492] *Sebeos' History*, s.112; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.98; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.272-273.

[493] *Sebeos' History*, s.117; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.98-99; *Step'annos Orbelean's History*, s.66; Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.400-401; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.272-273.

Sâsânîler bu sırada iç sorunları ile meşgul olduklarından Merzübân Varazdirots'un bu başıboş hareketleri ile ilgilenemiyorlardı. III. Yezdicerd (632-651) döneminin ilk yıllarında Sâsânî merzübânı Bagratuni Varazdirots, Bizans idaresindeki Taron bölgesinde bulunan akrabaları Bagratunileri kendi tarafına çekmeye çalışınca, Roma Armenia'sı merzübânı Mjej Kınuni (630-635) ona karşı bir ordu göndermişti. Bunun üzerine Duvin'den kaçan Varazdirots, 632 yılında Sâsânîlerin Azerbaycan başkomutanı Ferruh oğlu Rüstem'in yanına gitmiştir. Ancak Varazdirots, Sâsânî tahtı için mücadele eden *Sipehbâd* Faruk Hürmüz'e ve oğlu Azerbaycan komutanı Rüstem'e itaat etmeyi kabul etmemişti. Mjej Kınuni, Varazdirots'a düşmanlık besliyordu. Onu, Rüstem nezdinde kötüleyen Kınuni, Varazdirots'un itaat altına alınmasını, bunun yapılmaması durumunda Bizans-Sâsânî savaşlarının yeniden başlayacağını bildirmişti. Bunun ardından Roma Armenia'sı ile Pers-Armenia'nın sınırını meydana getiren Garni Nehri'ni aşan Kınuni, kardeşi Karikhbed'i Varazdirots'u hâkimiyet altına alması ve kış mevsimini Duvin'de geçirmesi için göndermişti. Saygı ve sevgisini kazandığı emrindeki Sâsânî garnizonu vasıtasıyla bundan haberdar olan Varazdirots, gece karanlığında Taron'a kaçmıştır. Daha sonra doğrudan İmparator Herakleios'la irtibata geçen Varazdirots, Herakleios'un yanına giderek onu kendine inandırmış ve yüksek bir mevki elde ederek ülkesine dönmüştü. Daha sonra adı Herakleios'a karşı bir komploya karışan Varazdirots bir adaya sürgüne gönderilmiştir (635). Hovhannes Draskhanakerts'i, Rüstem'in Varazdirots'u gizlice öldürmeyi planlaması sebebiyle, Varazdirots'un yurt dışında Bizanslılar arasında yaşamaya gittiğini ifade etmektedir.[494]

[494] *Sebeos' History*, s.118; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.100; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.274-275; Öztürk, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler*, s.131; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.210.

Doğudan Göktürk saldırıları, kuzeyden ve batıdan Hazar ve Bizans ittifakının akınları sebebiyle bir türlü toplarlanamayan Sâsânîler, 629 yılından itibaren 4 yılda 2 tanesi kadın olmak üzere toplam 12 şâh değiştirmişlerdir.[495] 636'da Bizans ordusunu Yermûk Savaşı'nda mağlup eden Müslüman orduları, 637'de Kadisiye Savaşı'yla bugünkü Irak'ın fethini tamamlamış ve 642'de İran dünyasının merkezine girmişlerdi. Onlar günümüzdeki Hemedân kenti yakınlarında meydana gelen Nihavend Savaşı'yla (642) Sâsânîleri ortadan kaldırmışlardır.[496]

Sonuç olarak, Duvin'in milattan önceki dönemlerden itibaren bir yerleşim yeri olduğunu ve başkentin oraya taşınmasından sonra yükselişe geçtiğini söyleyebiliriz. Ermenistan bölgesi, stratejik konumu sebebiyle Roma/Bizans-Sâsânîler arasında uzun yıllar mücadele sahası olmuş, bu savaşlar zaman zaman bölgenin ikiye taksim edilmesiyle sonuçlanmıştır (387, 591). Bu taksimatlar neticesinde Duvin şehrinin hep Sâsânîlerin kontrolündeki bölge sınırları içerisinde kalması dikkat çekicidir. Sâsânîler, Pers-Armenia adı verilen bu bölgeyi, merkez Duvin olmak üzere merzübân adı verilen görevliler vasıtasıyla idare etmişlerdir. Merzübân olarak atanan kişiler çoğunlukla merkezden gönderilmekteydi. Nadiren Ermeniler arasından bir merzübân seçilmekteydi. Sasaniler dönem dönem bölge üzerindeki dinî baskılarını arttırarak Duvin ile Pers-Armenia'nın çeşitli bölgelerinde yer alan kiliseleri yıktırmışlar ve yerlerine ateş tapınakları inşa ettirmişlerdir. Bu iki büyük güç, Armenia'nın hâkim oldukları kısımlarında Ermenilere kendi dinî inançlarını kabul ettirebilmek ve onları asimile edebilmek için çeşitli baskı ve zorlamalara yönelmişlerdi. Duvin şehri bu dönemde sadece idari bir merkez olmamış, Ermeni Kilisesi'ne de ev sahipliği yaparak dinî merkez olma görevini de yürütmüştür. Bu dönemde Duvin'de toplanan dinî konsillerde

[495] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.211.

[496] Kaçar, "'Dünyaya İki Işık': Geç Antikçağ'da İran ve Roma", s.175.

alınan kararlar, Ermeni tarihini derinden etkileyen gelişmelere yol açmıştır. Ermeni Kilisesi bu konsiller neticesinde Bizans Ortodoks Kilisesi'nden ve Gürcü Kilisesi'nden ayrışmış ve bu da günümüze kadar devam eden bir kopuşa neden olmuştur. Bu konsiller, yüzyıllarca farklı devletlerin idaresinde yaşayan ve çeşitli dinî ve siyasi baskılara maruz kalan Ermenilerin asimile olmalarına engel olmaları açısından önemlidir. Kadıköy Konsili kararlarını reddederek monofizit (tek tabiat) görüşü benimseyen Ermeniler, böylece dinî olarak Bizans'tan kopmuşlardı. Bu sayede onlar, Sâsânîlerin resmî Hristiyanlık mezhebi olarak kabul ettikleri Nesturîlikten de ayrılmışlardı. Her iki tarafa da meyilden kaçmaları, millî kimliklerini kaybetmelerinin önüne geçmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM: İLK İSLAM FETİHLERİNDEN BAGRATUNİ KRALLIĞI'NIN KURULUŞUNA KADAR DUVİN

1. Arapların Duvin'i Fethine Dair Kaynaklarda Verilen Bilgiler

Müslümanların Ermenilerle ilk karşılaşmaları,[497] Müslümanların bölge üzerine gerçekleştirdikleri akınlar sırasında gerçekleşmiştir. Bir Ermeni birliği, Müslümanlar ile Bizans arasında meydana gelen Yermük Savaşı'nda (636) Bizans'ın yanında İslam ordularına karşı savaşmıştı.[498] Ayrıca Hz. Ömer (634-644) devrinde meydana gelen Kâdisiye Savaşı'nda (636) Sâsânî ordusu içerisinde Ermenilerin de yer aldıkları ve

[497] Müslümanlar ile Ermenilerin ilk karşılaşması olarak Kadisiye Savaşı'nı gösteren tarihçiler de vardır. (Ali İpek, "İlk Müslüman İdarelerde Ermeniler", *Ortaçağ Müslüman İdarelerde Ermeniler -Makaleler-*, Erzurum, 2015, s.37-38; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.209; Oktay Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.16, S.1, 2014, s.48). Buna karşın Ermeniler ile Müslümanların ilişkisini gösteren ilk belge 637 tarihlidir. Hz. Ömer, bu belgeye göre, 637'de Kudüs'te aralarında Ermenilerin de olduğu Hristiyanlara canını, malını, dinî hak ve özgürlüklerini güvence altına alan bir emannâme vermiştir. (Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.53).

[498] Ali İpek, "İlk İslami Dönemde Ermeniler", *Ortaçağ Müslüman İdarelerde Ermeniler -Makaleler-*, Erzurum, 2015, s.11; Külekçi, *İslam Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri*, s.150-151; Ali İpek, "Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)", *Ortaçağ Müslüman İdarelerde Ermeniler -Makaleler-*, Erzurum, 2015, s.67; Ali İpek, "Malazgirt Zaferiyle Kilikya Ermeni Prensliklerine Açılan Yol", *Ortaçağ Müslüman İdarelerde Ermeniler -Makaleler-*, Erzurum, 2015, s.141; Mustafa Fayda, "Yermük Savaşı", *DİA*, c.43, İstanbul, 2013, s.485-486; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.53.

savaşta öldürülenler arasında başkomutan Rüstem ile birlikte 3 bin adamı olan Muşeğ Mamikonyan ve 1000 adamı olan Sünikli Grigor adlı bir Ermeni komutanının da bulunduğu bilinmektedir. İslam orduları Kâdisiye Savaşı'nın ardından yalnızca doğu yönünde değil, kuzeye Kafkasya'ya doğru da ilerlemişlerdi.[499] Hz. Ömer devrinde Ermeniye bölgesine, hem Bilâd-ı Şâm hem de İran üzerinden çok sayıda sefer düzenlemiştir. Düzenlenen bu fetih hareketlerine birden fazla sahabe komutanlık etmişti. Hz. Ömer döneminde Ermeniye bölgesi ile sınır komşusu hâline gelen Müslüman toplum, Irak-İran fetihlerinin tamamlanmasıyla bu coğrafyaya hâkim olmaya başlayacaklardı.[500] Sâsânîler önceki bölümde gördüğümüz üzere 636'dan itibaren Arap darbeleri neticesinde zayıflamaya başlamışlardı. Bu nedenle Pers-Armenia 640'dan itibaren başlayan Arap akınları karşısında bağımsız bir şekilde tek başınaydı. Bu yüzden bölgenin kaderi kendi ellerindeydi.[501]

Arapların, Ermeniye bölgesini fethi meselesinin hâlâ tam olarak açığa kavuşturulamamış kısımları vardır. Arapların Ermeniye'yi fethi tarihi hâlâ ayrıntılarda

---

[499] *Sebeos' History*, s.127; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.285; Walter E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, çev. Mehmet Özay, İstanbul, 2000, s.289; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.209; Oktay Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", *İstem*, S.22, 2013, s.23-24; İpek, "İlk İslami Dönemde Ermeniler", s.11; İpek, "Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)", s.67; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.53; Sivrioğlu, "Sâsânî İmparatorluğu Döneminde İran, Mezopotamya ve Kafkasya'da Hıristiyanlık ve Hıristiyanlar", s.75; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.48.

[500] Külekçi, İslam Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri, s.155, 179.

[501] Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.188.

çok sayıda belirsizlik ve bilinmezlik barındırmaktadır. Çünkü bu konuda Arap, Ermeni ve Bizans kaynaklarının verdikleri bazı bilgiler birbiriyle çelişmektedir. Bu olayları, görgü tanığı olarak bize aktaran Sebeos'un tarihi, açık ara bu dönem için en önemli kaynaktır. Bu kitaba bir bütünleyici olarak, 662-770 yılları için kayda değer kayıtlar içeren Papaz Ghevond'un çalışması eklenmelidir. Arap müverrihler arasında ise ilk sıra, Ermeniye sakinlerinden aldığı rivayetleri bize sunan el-Belâzürî'ye aittir.[502] Ermeni tarihçilerin verdikleri bazı bilgiler, hem tarih olarak hem de teferruat anlamında Araplarınki ile faklıdır. İslam kaynakları olaylardan en az iki yüz yıl sonra meydana getirildiklerinden Ermeni kaynaklarıyla çelişmektedirler. Ermeni kaynakları da karmaşık bilgiler içermektedir. Ermeni geleneği tarihler ve çeşitli detaylar konusunda Arap geleneğinden farklılaşmaktadır. Buna karşın Sebeos ve el-Belâzürî'nin işaret ettiği sefer yollarını kıyaslarsak, sadece tek bir noktada, yani Arap ordularının fetih sırasında takip ettikleri istikamete dair verdikleri bilgiler açısından tamamen benzer olduklarını görürüz.[503] B. A. Köse'ye göre kaynaklarda verilen bilgilerdeki tutarsızlığın ve bu karışıklığın sebebi kaynakların yanlışlığı değil, Müslümanların bölgede yavaş ilerleyebilmeleridir. Ona göre, Müslümanların bu bölgede ele geçirdikleri yerlerde uyguladıkları politikalar ve yaptıkları anlaşmalar kısa bir süre sonra yerli halk tarafından bozulmakta, bu da Müslümanları tekrar bölge üzerine sefere mecbur etmekteydi.[504] Yerli ahalinin anlaşmaları bozması ve çıkardığı sorunlar Müslümanların

[502] Streck, "Ermeniye", s.317; Canard, "Arminiya", s.635.

[503] Streck, "Ermeniye", s.318; Nina Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", *The Armenian People From Ancient to Modern Times,* v. I, ed. G. Hovannisian, New York, 1997, s.120; Canard, "Arminiya", s.636.

[504] Bayram Arif Köse, "İlk Müslüman Hâkimiyetinden Abbasilere Müslümanların Güney Kafkasya Politikasına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.2, 2017, s.306

bölgede ilerleyişlerini yavaşlatan tek unsur değildi. Arapların, Ermeniye'yi kontrol altına alması, İran'dan farklı olarak yarım yüzyıl kadar bir süre almıştı. Çünkü Ermeniye bölgesindeki dağlar, bölgenin merkezî olmayan parçalı hiyerarşisi ve yönetimi gibi sebepler, uzun süre direnç göstermelerine olanak tanımıştı.[505] Müslümanlar zaman zaman bu şartları göz önünde bulundurmadıklarından ağır kayıplar vermişlerdi. Müslümanlar bu sebeplerden dolayı, akın yaptıkları bölgelere bir süre sonra tekrar gelmek zorunda kalmaktaydılar. Müslümanlar gerçekleştirdikleri seferler sayesinde bölgeyi ve halkı daha iyi tanımaya başlamışlar, bu sayede bir sonraki gelişlerinde daha kalıcı olmuşlardı. Bu nedenlerden dolayı kaynaklar, bu seferlerden ya ilkinin tarihini kaydediyor ya da diğer seferlerin tarihi kaydediyordu. Bu durum kaynaklarda bulunan tarihlerdeki tutarsızlığın bir sebebi olarak gösterilmektedir.[506]

Manandian; Ermeniye ve Duvin'in fethiyle ilgili bilgi veren Arap, Ermeni, Süryani ve Bizans kaynaklarını inceleyerek, şehrin fethine dair kaynaklarda verilen tarihleri şu şekilde tasnif etmiştir: 1. Sebeos'a göre Ezr'in katolikosluğunun son yılı yani 640; 2. Tell-Mahreli Denys'e göre 1 Ekim 640-641; 3. Anonim Kronik, Ghevond ve Asogik'e göre II. Konstans'ın (641-668) ikinci yılı yani 642-643; Taberî'ye göre Hicret'in 24. yılı yani 644-645; 5. Belâzürî ile Süryani Mihail ve Nisibisli Elie'ye göre Hicret'in 25. yılı yani 645-646, Ghevond ve Asogik'e göre 645-646; 6. Asogik'e göre Ermeni takviminin 95. yılı=12 Haziran 646-17 Haziran 647, Kalankatlı Moses'e göre ise Herakleios'un torunu II. Konstans'ın saltanatının 6. yılı. Bu yüzden yukarıdaki

[505] Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.82; Köse, "Müslümanların Güney Kafkasya Politikasına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", s.306; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.48.

[506] Köse, "Müslümanların Güney Kafkasya Politikasına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", s.307.

kaynaklara göre, Duvin'in alınış tarihi 640, 640-641, 642-643, 644-645, 645-646, 646-647 ve 651 yılları arasında değişmektedir. Bu karışık ve çelişkili kaynaklar doğal olarak bu döneme adanmış bütün çalışmalarda uzlaştırılamaz zıtlıklara yol açmıştır.[507] Bu kronolojik karışıklıkları ortadan kaldırmak için kaynakların değerinin karşılaştırmalı bir şekilde belirlenmesi, güvenilir ve kabul edilebilir olarak görülen kaynakların tespit edilmesi gerekmektedir. Bu bilgileri ve kaynakları "Les Invasions Arabes en Arménie" adlı makalesinde detaylı bir şekilde inceleyen Manandian'a göre, Duvin'in ilk fethinin tarihi olayların görgü tanığı Sebeos'un verdiği 6 Ekim 640'tır. Ermeniye'nin fethinin tarihini ilk kez yazan İslam tarihçisi Belâzürî ise IX. yüzyılda yaşamıştır ve bilgileri sözlü geleneğe dayanmaktadır. Manandian bu Arap beyanlarının sadece Duvin'in ilk zaptıyla değil, aynı zamanda 650'li yılların başında Duvin'in, Ermeniye'nin, Gürcistan'ın ve Arrân'ın fethiyle ilgili olduğunu söylemektedir. Bu durum Duvin'in ele geçirilmesine ilişkin olarak, Belâzürî ve Sebeos'ta karşılaşılan bağdaşmaz çelişkileri de açıklamaktadır.[508] Tarihçi el-Abdülganî bu şehrin ilk düşüşünün kesin tarihinin, Sebeos ve Tell-Mahreli Denys'in ifade ettiği gibi 6 Ekim 640 Cuma/12 Şevval 19 olduğunu söylemektedir. Buna dayanarak, Ermeniye'yi hâkimiyet altına alan ilk İslam seferi,

[507] Hacob Manandean-H. Berbérian, "Les Invasions Arabes en Arménie", *Byzantion*, v. 18, 1946-1948, s.173; *Ghewond's History*, s.3; *Sebeos' History*, s.129-130; el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân Ülkelerin Fethi*, s.229; *Chronique de Denys de Tell-Mahre*, Quatrieme Partie, trans J. B. Chabot, Paris, 1895, s.6; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.164, 185; Moses, *Alban Tarihi*, s.196-197; İbn Cerîr et-Taberî, *Târihu't-Taberî Taberî Tarihi*, c.4, çev. Cemaleddin Saylık, Ankara, 2020, s.275-278; el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye*, s.49-51.

[508] Manandean-Berbérian, "Les Invasions Arabes en Arménie", s.174-177; el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye*, s.51-52; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.117d.

Halife Ömer'in saltanatı sırasında meydana gelmiştir denilebilir. Biraz daha geç tarihler veren İslam kaynakları, Duvin şehrinin ilk alınışından ziyade, Habîb b. Mesleme'nin[509] Ermeniye, Gürcistan ve Arrân için 650'lilerin başında gerçekleştirdiği seferlerden bahsediyor olmalılar. Fethe ilişkin çok daha geç tarihler veren kaynaklarda yer alan bilgiler ise göz ardı edilebilirler.[510] Bazı tarihçiler Arapların 640 yılından, 651 yılına kadar geçen süre içerisinde bölgeye yönelik 6 sefer gerçekleştirdiklerini ve bunlar içerisinde özellikle 640 yılında Taron bölgesiyle başkent Duvin'e yaptıkları seferler ile 642-643'te Azerbaycan üzerinden Pers-Armenia'ya gerçekleştirdikleri seferin önemli yer tuttuğunu ileri sürmektedirler.[511] Geleneksel verileri sıkı bir eleştiriye tabi tutan Manandian ise 650'ye kadar bölgeye yönelik sadece üç Arap seferinin var olduğu sonucunda ulaşmıştır. Buna göre ilk sefer 640'ta Taron bölgesi üzerinden olmuş ve 6 Ekim 640'ta Duvin ele geçirilmiştir. İkinci sefer 642-643 yılında Azerbaycan üzerinden Pers-Armenia'ya yapılmıştır. Üçüncü sefer ise 650'de Azerbaycan üzerinden gerçekleştirilmiş ve 8 Ağustos 650'de Van Gölü'nün kuzey doğusundaki Kogovit bölgesinde yer alan Artsap'k'ın alınmasıyla sonuçlanmıştır.[512] Her iki grubun da vardığı ortak sonuç, ilk iki seferin tarihine dairdir.

---

[509] Habîb b. Mesleme hakkında daha detaylı bilgi için bkz, Fatih Güzel, "Ermeniye Fatihi Habib b. Mesleme el-Fihrî'nin Hayatı ve Askerî Faaliyetleri", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 2/2, 2018, s.2015.

[510] el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye*, s.51-52.

[511] Tezcan, "Pers-Armenia Etrafında Gelişen Roma-Parth ve Bizans-Sâsânî Münasebetleri", s.253.

[512] Manandean-Berbérian, "Les Invasions Arabes en Arménie", s.190; Canard, "Arminiya", s.636; Vrej Nersessian, *The Tondrakian Movement*, London, 1987, s.25;

2. Arapların İlk Ermeniye Seferleri ve Başkent Duvin'in Fethi

İslam ordularının Ermeniye'ye yönelik ilk akınları iki aşamada meydana gelmiştir. Bunlardan ilki olan ve Duvin'in fethini de kapsayan kısmı Hz. Ömer döneminde gerçekleşmişti.[513] Arapların Güneydoğu ile Doğu Anadolu'yu ele geçirmek için yaptıkları seferlerin ilkine 638 yılına rastlamaktadır. Hz. Ömer devrinde el-Cezîre bölgesinde fetih hareketlerinde bulunan İyâz b. Ganm idaresindeki ordu, 638 yılı ilkbaharında ilk kez Ermeniye bölgesine girmiştir. İslam ordusu Amîd başta olmak üzere Yukarı Dicle bölgesindeki yerlere İslam hâkimiyetini kabul ettirmişti. Ertesi sene Bitlis ile Ahlat'a kadar gelen İyâz'ın ordusu, sulh yolu ile buraları alarak Van Gölü bölgesinde de yeni dini yaymış ve Van Gölü Havzası'nın kuzeyine kadar ilerlemişti.[514]

Tezcan, "Pers-Armenia Etrafında Gelişen Roma-Parth ve Bizans-Sâsânî Münasebetleri", s.253.

[513] Ali İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, İstanbul, 2008, s.313-314.

[514] *Ghewond's History,* s.2; el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân Ülkelerin Fethi*, s.204; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih,* c. 2, s.488-489; Taberî, *Târihu't-Taberî,* c. 4, s.63-67; Çetin, *Yâkût el-Hamevî'nin Mû'cemü'l-Büldân'ında Kürtler*, s.157; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.213; Ömer Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", *Turkish Studies*, 13/24, Ankara, 2018, s.232; el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye*, s.51-52; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.93, 97; Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.22-23; Canard, "Arminiya", s.635; Streck, "Ermeniye", s.317-318; Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.118-120; Aram Ter-Ghévondian, "L'Arménie et la Conquéte Arabe", *Armenian Studies Études Arméniennes in Memoriam Haig Berbérian,* ed. Dickran Kouymjian, Lisboa, 1986, s.773.

İslam ordularının Güney Kafkasya'ya girdikleri diğer saha ise Azerbaycan'ın güneyi olmuştur. İslam orduları hem Azerbaycan hem de Horâsân tarafına ilerleyerek, Sâsânîlere yardım eden ve ileride tehlike oluşturması muhtemel yerleri ele geçirmişlerdi. 639 yılında gerçekleştirilen bu ilk İslam akınları, ertesi sene devam edecek olan Güney Kafkasya seferleri için zemin hazırlamıştır. Azerbaycan ve Ermeni sınırlarına yaklaşan İslam orduları, Hz. Ömer'in emri ile bir taraftan Ermeniye içlerine diğer taraftan ise Hazar şehri Bâbü'l-Ebvâb (Derbend) üzerine fetih hareketlerini devam ettirmişlerdi. Abdurrahman b. Rebia, 640'ta Bâbü'l-Ebvâb şehrini alarak Hazar sınırlarına ulaşırken, Habîb b. Mesleme ise batıdan ilerlemişti.[515] Arap ordusu; Bznunik/Pıznunik (Ahlat çevresi), Aliovit/Ağiovit (Malazgirt'in güneyi) ve Kogovit bölgeleri üzerinden Bargiri (Muradiye) Vadisi'ne gelmiş ve Ararat bölgesine giderek, doğrudan savunmasız durumda olan başkent Duvin'e hareket etmişti. Bu sırada Ermeni başkentinde garnizon yoktu. Bütün birlikler *Kuropalates*[516] Theodoros Rştuni'yle birlikte sefere çıkmışlardı. Theodoros Vahevuni, Khaçyan Aravelyan ve Şabuh Amaduni, şehre doğru ilerleyen Arapların önüne geçerek, şehir sakinlerine Arapların şehre yaklaştıklarını haber vermek için hızla Duvin'e hareket etmişlerdi. Onlar şehre giderken geçtikleri Garni ve Medzamor köprülerini yıkmışlar ve Duvin'e varınca şehir

[515] Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.22-23; Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.120; İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.313-314.

[516] Başlangıçta belirli saray vazifeleri ile alakalı olan bu paye, Bizans'taki en yüksek rütbelerden birisiydi. *Kuropalates*, imparator ve asilzadelerin yanındaydı ve genellikle imparatorluk ailesinin üyelerine ayrılmıştı. Unvanın daha sonra çeşitli Kafkas hükümdarlarına verilmesi, bu hükümdarların uluslararası alandaki öneminin etkileyici bir göstergesi olmuştur, bkz. Cyril Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History*, Wetteren, 1963, s.388-389.

sakinlerini kaleye sokmuşlardı. Bunların arasında çok sayıda kadın, çocuk, bağbozumu için gelen ve silah kullanmayı bilmeyen çok sayıda köylü vardı. Araplarla anlaşarak ihanet eden Mogk prensi Vartig, yolu üzerindeki köprüleri yıkılan Duvin'e giden başka bir yol gösterip, Arap ordularını Garni Geçidi'ne yönlendirmişti. Böylece Habîb b. Mesleme, Pers-Armenia'nın merkezi Duvin şehri önlerine gelerek kaleyi muhasara altına almıştı. Ermeni kaynakları, Duvin'in doğal istihkâmları ve tahkimatları ile Araplara karşı şiddetli bir şekilde direndiğini söylemektedirler. Kale surlarının sağlamlığı ve doğal savunmasının güçlü olmasına güvenen kale halkı, bu kuşatmaya şiddetle mukavemet etmişti. Ancak bu umutsuz bir direnişti. Bunun üzerine Müslümanlar surların çevresini ateşe vermişler ve muhafızları ok atıp, dumana maruz bırakarak surdan çıkartmışlardı. İpten kurdukları merdivenlerle şehrin surlarına tırmanan Müslümanlar, kalenin kapısını açarak şehre girmeyi başarmışlardı. Çetin bir muhasara geçiren Duvin böylece 6 Ekim 640'da (5 Muharrem 19)[517] Müslümanların

[517] Ermeni kaynaklarına dayanan bazı tarihçiler, bu hadiseyi 642 yılında meydana gelmiş olarak ifade etmektedirler (*The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.203; J. Muyldermans, *La Domination Arabe en Arménie Exrait de L'Histoire Universalle de Vardan*, Louvain-Paris, 1927, s.83d; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.286; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.21; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.213; Esterciyan, *Tarihü'l-Ümmeti'l-Ermeniye*, s.163; Canard, "Arminiya", s.635-636; Edib Seyyid, *Erminiyye fi't-Tarihi'l-Arabi*, Y.Y, 1972, s.60-61; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.10; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.97; Streck, "Ermeniye", s.317-318; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.210; İpek, "İlk Müslüman İdarelerde Ermeniler", s.38; Kettenhofen, "Dvin", s.617; Robert Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII.-XI. Yüzyıllar)*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981, s.91; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.76; Kurkjian, *A History of Armenia*, s.176). Buna karşın bazı tarihçiler ise bu olayların 646 yılında gerçekleştiğini ileri sürmektedirler (Laurent, *L'Arménie Entre*

hâkimiyeti altına girmiştir. Sebeos'un bu anlattıklarına ek olarak bu sefer neticesinde Kiragos'a göre 20 bin, Zuknin Kroniği'ne göre 1200 ve Tell-Mahre'nin belirttiğine göre ise 12 bin Ermeni ölmüştür. Müslümanlar orada birkaç gün geçirdikten sonra, yanlarına aldıkları 35 bin esir ve ele geçirdikleri ganimetler ile gelmiş oldukları yoldan geri dönmüşlerdir.[518] Ancak bu savaşlar, Ermeniye'nin organize ve istikrarlı bir şekilde fethi

---

Byzance, s.180d). Ancak Manandean'ın da detaylı bir şekilde makalesinde ifade ettiği gibi, Sebeos'ta geçen bu hadiseler 640 yılında meydana gelmiştir ve Duvin'in ilk fethidir (Manandean-Berbérian, "Les Invasions Arabes en Arménie", s.176).

[518] *Ghewond's History*, s.3; *Sebeos' History*, s.129-130; el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân Ülkelerin Fethi*, s.229; *Chronique de Denys de Tell-Mahre*, s.6; *The Chronicle of Zuqnin*, s.143; Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.401, 403; *Kirakos Ganjakets'i's History of Armenians*, s.54; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.164, 185; Moses, *Alban Tarihi*, s.196-197; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.101; Manandean-Berbérian, "Les Invasions Arabes en Arménie", s.167-169, 171-172; Muyldermans, *La Domination Arabe*, s.82-83, 84d; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.285-286; Edouard Dulaurier, *Recherches Sur La Chronologie Armenienne*, Paris, 1859, s.227-228; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.21-22; Seyyid, *Erminiyye fi't-Tarihi'l-Arabi*, s.60; Nersessian, *Armenia and The Byzantine Empire*, s.7; Esterciyan, *Tarihü'l-Ümmeti'l-Ermeniye*, s.163; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.189; el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye*, s.51-52, 54, 222; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.24; Canard, "Dwin", s.678; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.9; İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.314; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.82; İpek, "İlk İslami Dönemde Ermeniler", s.11; İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye*, s.17d; Issaverdens, *Armenia and the Armenians*, s.188; İpek, "Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)", s.67-68; Çoğ, *VII-X.*

ile sonuçlanmamıştır. Aksine bu ülke Bizans'a tabi bir yere dönüşecekti. Duvin'in ele geçirilmesi keşif ağırlıklı bir fetih hareketinin bir parçasıydı. Müslümanlar bu sefer sonucunda bölgede kalmamış, cizye aldıktan sonra geri dönmek üzere bölgeden ayrılmışlardır. Bu seferler neticesinde bölgede kalınmasa da bu akınlar ileride bölge üzerine gerçekleştirilecek askerî seferlere zemin hazırlaması açısından son derece kıymetlidir.[519] Müslümanların, Gürcü bölgelerini fethinin, onların Ermeniye'yi fethinin bir devamı olduğu bildirilmektedir. Müslümanlar, ancak Ermeni başkenti Duvin'de yerleştikten sonra Kafkas ülkelerini feth etmeyi planlayabileceklerdi.[520] Keşif

---

Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar, s.38; Adalian, "Dvin", s.287; Garsoian, "Armenia", s.478; Köse, "Müslümanların Güney Kafkasya Politikasına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", s.309-310; Garsoian, "Dwin", s.323; Ali İpek, "Şam'dan Kars'a Fetih Ordusu", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.4, 2015, s.43-44; Greenwood, "Armenian Neighbours (600-1045)", s.341; Özmenli, "Armenia'da Arsaklar ve Kamsarakanlar", s.9; Frederik Coene, *The Caucasus An Introduction*, New York, 2010, s.108; Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. I, s.53; Streck, "Ermeniye", s.318; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.29-30; Ali İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", *EKEV Akademi Dergisi*, 15/49, 2011, s.164; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.43-44; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.47; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.103; Ali İpek, "Sultan Alp Arslan'ın Ani Ermenilerine Karşı Tutumu", *Ortaçağ Müslüman İdarelerde Ermeniler -Makaleler-*, Erzurum, 2015, s.137; Zafer Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarih*, Ankara, 2016, s.352.

[519] Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.33; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.24.

[520] Necib Fayiz İskender, *el-Fütuhatü'l-İslamiyye li-biladi'l-Kurc*, İskenderiye, T.Y., s.42.

seferlerinin amacı yolların keşfi, şehirlerin tanınması, düşmanla ilgili bilgiler edinmek ve ilerdeki seferlerde buna göre bir ordu hazırlamaktı.[521] Arapların bu ilk akınlarını ileride de göreceğimiz üzere kısa bir süre sonra düzenli orduların ilerleyişi izleyecekti.[522]

Müslüman Araplar, Bizans İmparatoru Herakleios (610-641) devrinde Suriye'yi tamamen ele geçirdikten sonra, Nihavend Savaşı'nda (642) İran'daki Sâsânîleri ortadan kaldırarak Ermeniye sınırını hem güneyden hem de doğudan kuşatmışlardı. Bundan dolayı bu bölge, Araplar ile Bizanslıların mücadele alanlarından birisine dönüşmüş[523] ve burası üzerinde hâkimiyet kurabilmek için sık sık karşı karşıya gelmişlerdir.

Katolikos Ezr'in ölümünün ardından 641'de katolikos seçilen Katolikos III. Nerses (641-661), Duvin'de oturduğu yerin etrafına sert taşlardan duvarlar yaptırmıştı.[524] Katolikos III. Nerses gittikçe büyüyen Arap tehdidi karşısında Bizans himayesine girilmesini savunuyordu. Theodoros Rştuni de o sırada böyle düşünmekteydi. Hem bu yüzden, hem de yukarıda da bahsettiğimiz gibi Araplara karşı savaşlarda gösterdiği yararlılıklardan dolayı Bizans İmparatoru II. Konstans (641-668), Nerses'in önerisiyle Theodoros Rştuni'ye *patricius* (Bizans'taki yüksek onursal bir

[521] İpek, "Şam'dan Kars'a Fetih Ordusu", s.44.

[522] Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.120.

[523] Ural vd., *Kars Tarihi*, s.97.

[524] *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.157; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.102; *Kirakos Ganjakets'i's History of Armenians*, s.54; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.286; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.52d.

paye) unvanı vermiş ve Ermeni orduları başkomutanlığına getirmişti (642-643).[525] Bu atamada İslam ordularının Ermeniye üzerine akınlara başladığı sırada onlarla mücadele etmek için Theodoros'tan faydalanılmak istenmesinin de payı vardı.[526]

Theodoros bu dönemde itibarını kullanarak II. Varazdirots Bagratuni'yi (645-646) Afrika'daki sürgünden döndürmek için imparator nezdinde girişimlerde bulunmuş, ancak bu durum onun şüpheli bir duruma düşüp, zincire vurulmasına ve Konstantinopolis'e götürülmesine neden olmuştu. Konstantinopolis'te II. Konstans'la görüşen Theodoros daha sonra serbest bırakılsa da bunu hiç unutmamıştı. Konstantinopolis'te tutsak hayatı yaşayan II. Varazdirots bu dönemde kaçarak Ermeniye'ye dönmüş ve Bizans'a rağmen orada Theodoros ve III. Nerses'in girişimleri ile Ermeniye valisi ilan edilmiştir. Bizans imparatoru da bunu kabul etmek zorunda kalmıştı (645'e doğru). Varazdirots kısa süre sonra ölünce görev ve rütbelerini oğlu Smbat Bagratuni devralmıştı.[527]

---

[525] *Sebeos' History*, s.130; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia,* s.101-102; Manandean-Berbérian, "Les Invasions Arabes en Arménie", s.177; Muyldermans, *La Domination Arabe,* s.83d; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.287; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.24-25, d.5; Streck, "Ermeniye", s.318; Ali İpek, "Akdamar Adasında Müslüman Müttefiki Bir Ermeni Prensi Theodoros Rştuni (640-656)", *Ortaçağ Müslüman İdarelerde Ermeniler -Makaleler-*, Erzurum, 2015, s.43.

[526] İpek, "Akdamar Adasında Müslüman Müttefiki Bir Ermeni Prensi Theodoros Rştuni (640-656)", s.45.

[527] *Sebeos' History*, s.137-139; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia,* s.102-103; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.287; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.214.

3. Arapların Ermeniye'ye Yönelik Düzenli Akınlarının Başlaması ve Başkent Duvin'in Zaptı

Hz. Osman dönemi (644-656), Müslümanların Ermeniye ile münasebetlerinin yoğunlaştığı ve bölgeye yönelik asıl fetihlerin başlayıp, kontrol altına alındığı dönem olmuştur. Müslümanlar bu dönemde Azerbaycan'dan başka Ermeniye'nin da neredeyse tamamını fethetmişti.[528] İslam tarihçi ve coğrafyacılarının bildirdiğine göre, ülkeyi fiilî olarak ilk kez Arap kontrolüne sokan Ermeniye'nin en büyük fethi, 645-646 yılında Halife Osman devrinde gerçekleşmiştir. Hz. Osman'ın (645-646) halife olup, Bilâd-ı Şâm valiliğine Muâviye'yi atamasından sonra, devletin Bizans ve Kafkasya politikası Muâviye tarafından belirlenmeye başlamıştı. Bundan dolayı 644 yılından sonra Müslümanların Kafkasya'da izlediği politikaya Muâviye'nin politikası demek yanlış olmaz. Buradaki fetihler halifenin de izniyle Muâviye tarafından idame ettirilmiştir. Muâviye'nin ilk icraatı, halifenin emri ile Bizans savaşlarında oldukça tecrübe kazanan Habîb b. Mesleme'yi Ermeniye'nin fethi ile görevlendirmekti. Selmân b. Rebîa'nın ona yardımcı tayin edildiği şeklinde rivayetler de vardır.[529] Böylece ilk seferlerin ardından Ermeniye bölgesine yönelik asıl büyük fetih girişimi başlamıştır. Muâviye'nin Habîb b.

---

[528] İpek, "İlk İslami Dönemde Ermeniler", s.11; Streck, "Ermeniye", s.318.

[529] İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, c. 3, çev. Mertol Tulum, İstanbul, 1986, s.89; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.38; Streck, "Ermeniye", s.318; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.328; Canard, "Arminiya", s.636; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.56; Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s.55-56; Koyuncu, "Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiyye İle Olan Münasebetleri", s.12; Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.23; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.94; Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", s.93.

Mesleme el-Fihrî'yi Ermeniye'nin fethiyle görevlendirmesinin sebebi, Hz. Ömer dönemindeki fetihlerden sonra bölgenin halklarının Müslümanlarla yapmış oldukları anlaşmaları bozarak İslam hâkimiyetinden çıkmalarıydı. Habîb b. Mesleme, Bilâd-ı Şâm karargâhına bağlı 8 bin kişilik bir ordunun başında bölgeye doğru harekete geçmişti. Ermeniye'ye girmeden önce Bizans hâkimiyetindeki vilayetlerin merkezi olan Erzurum üzerine yürümüştü. Yapılan ilk çarpışmaların ardından şehir halkını kaleye hapseden Habîb, onları şehri terk etmeye ve cizye vermeye zorlamıştı. Habîb şartlarını kabul ettikleri takdirde kendilerine emân verileceğini beyan etmiş, böylece şehrin boşaltılmasını sağlamıştı. Nüfuzunu sağlamak için birkaç ay burada kalan Habîb, kendilerine karşı büyük bir ordu kurulduğunu haber alınca halifeden yardım istemişti. Yanına gelen az sayıdaki bir kuvvetle, bir gece baskını yaparak düşmanı mağlup eden Habîb b. Mesleme idaresindeki İslam ordusu, bundan sonra Pasinler ile Bagrevand (Eleşgirt, Karaköse) üzerinden Vaspurakan'a (Van Gölü havzası) gitmişti. Ahlat'ın girişinde, şehrin patriği ile İyâz b. Ganm arasında daha önce imzalanmış olan anlaşmayı uzatan Habîb b. Mesleme; Sason (Siirt'in Sasun kazası), Mogk, Erciş, Murat Çayı boylarında fetihler yaparak Ararat bölgesine ve Ermeniye'nin eski merkezi Artaşat'a varmıştı. Daha sonra buradan hareket eden Habîb b. Mesleme, Duvin önlerine inerek kaleyi kuşatmıştır. 645-646'da birkaç gün gibi kısa bir süre içerisinde şehri ele geçirmiştir. İslam ordularına karşı koyamayacağını anlayan kale halkı, emân ve barış istemek zorunda kalmıştı. Habîb'in süvarileri buradan Garni'ye (Cürna) giderek, Eşûş (Aşoç, Arpaçay'ı batısındaki Akbaba bölgesi), Zatu'l-Lücm (muhtemelen Gelarkunik denilen Sevan Gölü/Gökçegöl), el-Cebelü'l-Kunte (Kotayk/Gödekli Dağları) ve Vâdi'l-Ahrar'a (Garni Nehri) kadar ilerlemişlerdi. Böylece Duvin'in bütün köylerini ele geçirmişlerdir.[530] el-Belâzürî ve Sebeos'un verdiği bilgilerden yola çıkan Ter-

[530] el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân Ülkelerin Fethi*, s.230-231; İbn Asem, *el-Fütuh, Fetihler,* s.371-375; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 3, s.88; Taberî, *Târihu't-Taberî*,

Ghevondian, bu seferin 652 yılında gerçekleştirildiğini söylese de[531] el-Belâzürî ve Taberî bu hadisenin 644-645 veya 645-646'da gerçekleştiğini ifade etmektedirler.[532] Bizce de 645-646 tarihi olayların akışına göre göre daha doğrudur. İslam ordusu böylece Habîb b. Mesleme komutasında Şirak, Bagrevand gibi yerleri fethetmişti.

---

c. 4, s.275-276; Kudâme ibn Cafer, *Kitabü'l Harac*, s.50; Moses, *Alban Tarihi*, s.196-197; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi*, c. II, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1999, s.180; Selim Yazıcı, *Ya'kûbî'nin Tarihine Göre Hz. Osman Dönemi*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2016, s.31-34; el-Bəlazuri, "Kitəb Futuhi-l-Buldən, Azərbaycanın VII-IX. əsrlər Tarixinə Dair Çıxarışlar", s.110; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.29, 33; Streck, "Ermeniye", s.318; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.328; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.10; Nailə Vəlixanlı, *Nahçıvan -Ərəblərdən Monqollaradək (VII-XII əsrlər)-*, Bakı, 2005, s.6-7; İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.314-315; Canard, "Arminiya", s.636; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.214-215; Esterciyan, *Tarihü'l-Ümmeti'l-Ermeniye*, s.164; Koyuncu, "Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiyye İle Olan Münasebetleri", s.12; İpek, "Malazgirt Zaferiyle Kilikya Ermeni Prensliklerine Açılan Yol", s.143; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.82; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.25; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.210-211; Uçar, *Araplar'ın Anadolu Seferleri*, s.83; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.56; Ter-Ghévondian, "L'Arménie et la Conquéte Arabe", s.774.

[531] Ter-Ghévondian, "L'Arménie et la Conquéte Arabe", s.774; Vəlixanlı, *Nahçıvan*, s.6.

[532] Taberî, *Târihu't-Taberî*, c. 4, s.275; el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân Ülkelerin Fethi*, s.230.

Şirak'ın fethedilmesiyle merkezi Kars şehri olan Vanand bölgesi de böylece İslam hâkimiyeti altına girmişti. Bu dönemde Sirac Tayr ve Bagrevand patriği de Araplara vergi ödemek, Müslümanlara karşı dostça ilişkiler kurmak, onlara azık temin etmek, savaşlarda onlara destek olmak şartları ile antlaşma yapmıştı. Çünkü bu sırada her iki bölge de Kamsarakanların elindeydi ve Müslümanlarla vardıkları anlaşma Kars ile Vanand'ı da kapsıyordu. Bu sayede, Aras Vadisi'ndeki yerleşim yerleri Arpaçay'ı havzası ve Kars çayı boyları Müslümanların idaresi altına girmişti. Böylece Erzurum'dan Duvin'e kadar bütün bölge Araplar tarafından ele geçirilmiştir. Araplar bundan sonra Nahçıvan'a hücum etmişlerdir.[533]

4. Duvin Anlaşması ve Ermeniye Üzerindeki Etkileri

Tezimiz açısından Belâzürî'nin eserindeki en önemli şey, bize Habîb b. Mesleme ile Duvin halkı arasında imzalanan barışın, Habîb'le Gürcü patriği ve Gürcü halkı arasında yapılan sulhun ve de Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'nin Tiflis halkına yazdığı mektubun yazılı metnini sağlamasıdır.[534] Duvin katolikosu şehrin ele geçirilmesinin ardından, Habîb b. Mesleme'nin yanına gitmiş ve iki taraf arasında bir antlaşma imzalanmıştı. Duvin Anlaşması'nın metni şöyledir:

"*Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla.*

Bu yazı, Habîb b. Mesleme'den Debîl (Duvin) *halkı Hristiyanlarına, Mecûsîlerine, Yahudilerine, hâzır olanlarına ve olmayanlarına yazılmıştır. Ben sizlerin*

[533] el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân Ülkelerin Fethi*, s.231; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 3, s.90; İpek, "Şam'dan Kars'a Fetih Ordusu", s.46-49; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.215; Vəlixanlı, Nahçıvan, s.7.

[534] el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân Ülkelerin Fethi*, s.231-233; Fayiz Necib İskender, *Ermeniye beyne'l-Bizantiyyin ve'l-Etrakü's-Selacika*, İskenderiye, 1983, s.129.

canlarına, mallarına, kiliselerinize, mabetlerinize ve şehrinizin surlarına emân verdim; sizler emniyettesiniz. Bize düşen, cizye ve haraç ödemeye devam ettiğiniz sürece, sizlere verdiğimiz sözü tutmak, ahde vefa göstermektir. Allah şâhid oldu; şâhid olarak Allah yeter. Habîb b. Mesleme mühürledi."[535]

Ermeni yazarları, Duvin'le ve diğer şehirlerle (Nahçıvan, Tiflis, Şamkor) yapılan anlaşmaların herhangi birisinin verilerini muhafaza etmemektedir, sadece Muâviye ile Theodoros Rştuni arasında yapılan bir anlaşmadan genel olarak bahsetmektedirler.[536] Duvin halkına verilen bu emannâmeye göre: Duvin halkının canına, malına, mabedine, şehirlerine ve şehir surlarına dokunulmayacak, cizye ve haraçlarını ödedikleri sürece kendilerine verilen bu taahhütler yerine getirilecekti. Ermeniye'nin Müslümanların hâkimiyeti altına girmesinin ardından bölge için yeni bir dönem başlamıştır. Böylece,

---

[535] el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân Ülkelerin Fethi*, s.231; el-Bəlazuri, "Kitəb Futuhi-l-Buldən, Azərbaycanın VII-IX. əsrlər Tarixinə Dair Çıxarışlar", s.110; Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.121; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.30; Seyyid, *Erminiyye fi't-Tarihi'l-Arabi*, s.60; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.28; Esterciyan, *Tarihü'l-Ümmeti'l-Ermeniye*, s.164; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.283; Külekçi, *İslam Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri*, s.183-184; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.56; Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s.55-56; Canard, "Dwin", s.678; Süleyman Əliyarlı, *Azərbaycan Tarixi Üzrə Qaynaqlar*, Bakı, 2007, s.67; Köse, "Müslümanların Güney Kafkasya Politikasına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", s.310; Nəsirov, *Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər*, s.43; Nesirov, "Ortaçağ'da Düveyn ve Düveynli İlim Adamları", s.757; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.52; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.64-65; Vəlixanlı, *Nahçıvan*, s.7.

[536] Canard, "Dwin", s.678.

Duvin şehri artık kısa süreli el değiştirme veya da geri çekilmeleri hariç tutarsak kesin olarak İslam hâkimiyeti altına girmiştir (645-646). Bu dönemde Ermeni halkı ile idarecilerine daha önce Bizans veya Sâsânîlerin sağlamadıkları ayrıcalıklar sağlanmıştır.[537] Resmî Arap tarih yazıcılığına göre, Ermeniye bu seferlerin ardından sadece fethedilmiş bir ülke olarak görülebilir. Aslında tam tersi olmuştur. İslam Halifeliği'nin askerî başarıları ve Ermeniye'ye ilk akınları, ülkenin boyun eğdiği manasına gelmemektedir. Bunun yerine, Sâsânî İran'ının düşüşüne ve Bizans İmparatorluğu'nun zayıflamasına paralel olarak, geçici biçimde Ermeni bağımsızlığının güçlenmesine katkıda bulunmuştur. İslam Halifeliği kendisini Ermeniye bölgesinde zorla kabul ettirmemişti. Ermeniye siyasi olarak bağımsız olmuş, bir krallık hanedanı bulunmadığında Mamikonyan prensleri ya da Bagratuniler gibi diğer sülaleler tarafından idare edilmiştir. Bu anlaşma, Ermeniye'yi Ermenilerin kendileri tarafından belirlenen cüzi bir vergi ödeyen yarı bağımsız bir devlete dönüştürmüştür.[538] Şehir halkına verilen bu eman, İslâm fetihlerinin özelliklerini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Hâlbuki ne Bizanslılar, ne de Ermeniler herhangi bir yeri Müslümanlardan geri aldıklarında aynı hassasiyeti göstermekten uzak durmuşlardı.[539] Bu anlaşmayı bizim için önemli kılan hususlardan birisi, anlaşmanın taraflarının kimler olduğu hakkında malumat verilmesidir. İslam orduları komutanı Habîb b. Mesleme'nin Duvin

[537] İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.315; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.25; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.211; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.56; Nailə Vəlixanlı, *Ərəb Xilafəti və Azərbaycan*, Bakı, 1993, s.28; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.28; Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", s.93.

[538] Ter-Ghévondian, "L'Arménie et la Conquéte Arabe", s.774-775.

[539] Külekçi, *İslam Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri*, s.184.

halkına yazdığı emannâmeden anlaşıldığına göre, burada sadece Hristiyanlar değil, Yahudiler ve Mecûsîler de yaşamaktaydı. Bu emannâme; insanlara dinlerini serbestçe yaşama özgürlüğü tanımış, kiliseler ile havralara ve ateşgedelere dokunulmayacağına, aksine korunacağına dair garanti vermiştir. Ayrıca Müslümanlar, Duvin'i ve şehrin sakinlerini dış saldırılara karşı koruyacaklarını da taahhüt etmişlerdir. Ermeniler bu uygulamalar sebebiyle Müslümanları, Bizanslılara oranla daha hoşgörülü ve dinlerini serbestçe yaşama özgürlüğü veren bir idare şeklinde tanımışlardır. Öyle ki zamanla Ermenilerden İslam'ı kabul edenler bile olmuştur.[540] Ermenilerin Müslümanların idaresini benimsemelerini kolaylaştıran etkenler, kendilerine din hürriyeti tanınması ve vergi ödeme noktasında kolaylık sağlanması olabilir. Ermeniler, Müslümanların idaresi altında müreffeh bir yaşam sürdürdükleri gibi, Hristiyanlık inancını da Müslümanların koruması altında en iyi şekilde yaşıyorlardı.[541] Bu anlaşmanın olumsuz sonuçları da olmuştur. Bölgenin sulh yoluyla hilafete bağlanıp cizyeyi kabul etmesi ve eski dinî inanışlarını serbestçe sürdürmelerine müsaade edilmesi, İslamiyet'in bölgede yayılmasını geciktirmesi yanında, bölge halkının millî benliklerini korumalarını da sağlamıştır. Bundan dolayı Selçuklu fetihlerine kadar bölgede doğru düzgün cami yapımı bile gerçekleştirilememiştir. Şehirler, Arap ordularının yerleştirildiği askerî-idari ileri karakollar hâline gelmişlerdi. Erzurum, Duvin, Tiflis ve Berdea gibi emâret merkezleri ile ordugâhlarının yanında, Malazgirt gibi büyük şehirlere Arap nüfusu yerleştirildiğinden, İslamiyet buralarda tutunup genişleyebilmiştir. Bu yüksek

[540] İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.318; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.25-26; Nəsirov, *Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər*, s.43; Nesirov, "Ortaçağ'da Düveyn ve Düveynli İlim Adamları", s.

[541] İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.318-319, 322; İpek, "İlk İslami Dönemde Ermeniler", s.13.

yaylalarda kış mevsimi uzun ve ağır geçtiğinden, Araplar bu bölgelere yerleşmeye pek sıcak bakmamışlardı. Bu bölge onlar için daha çok batıdan hücum eden Bizanslılara ve kuzeyden akınlar yapan Hazarlara karşı korunması icap eden bir gaza diyarı ve askerî vilayetti.[542] Duvin'in Müslümanların idaresine geçmesinin ardından, burada yaşayan Ermenilerin yaşantı, düşünce, inanç, örf ve âdet gibi konularda bir baskıya maruz kalmadıkları, İslam coğrafyacılarının daha sonraki tarihlerde şehrin nüfusuyla ilgili vermiş oldukları sayılardan anlaşılmaktadır. İleride de göreceğimiz üzere, IX-X. yüzyıl İslam coğrafyacıları Duvin hakkında bilgi verirlerken, burada nüfusun çoğunluğunu Hristiyanların oluşturduğunu ifade etmektedirler.[543] Duvin'de Müslüman idarenin başlamasıyla, Hristiyanlık, Mecûsîlik, Yahudilik gibi Müslümanlık da Duvin'de en çok saygı duyulan inançlardan birisi hâline gelmiştir.[544] Daha önce Bizanslılar ile Sâsânîlerin kendilerine dayattıkları ağır vergiler altında ezilen Ermeniler, haraç ve cizyenin ödenmesi konusunda Müslümanlardan çok fazla müsamaha görmüşlerdi.[545]

Ermeniye'nin Arapların hâkimiyeti altına girmesinin ardından da Müslüman valilerin ikamet ettiği Duvin şehri merkez olma rolünü devam ettirmiş ve halifeler devri boyunca Müslüman valilerin merkezi ve Ermeniye'nin kalbi olarak kalmıştır.[546] İslam

---

[542] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.217; Kalantarian, *Material Culture of Dvin, 4th-8th Centuries*, s.60.

[543] İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.318; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.32.

[544] Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.283.

[545] Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.32.

[546] Streck, "Dvin", s.683; Adalian, "Dvin", s.286; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.164; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.178d; İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye*, s.17d.

hâkimiyeti devrinde önemini koruyan şehir, Müslümanların idaresindeki Ermeniye'nin merkezi olmaya devam etmiştir. Duvin'i feth eden Habîb b. Mesleme'nin buraya ordugâh kurduğu zikredilmektedir. Nebi Gümüş bunun sebebinin Duvin'in Pers-Armenia'nın merkezi olması sebebiyle olabileceğini ileri sürmektedir. Müslümanların bölgeye hâkim olmalarından sonra Ermeniye'deki bölünmüşlük durumu ortadan kalkmış ve Duvin şehri Ermeniye'nin tamamının merkezi hâline gelmişti.[547] Duvin'de oturan Müslüman valiler de Ermenilere karşı hoşgörülü bir yaklaşım sergilemişlerdi. Öyle ki az miktarda bir haraca razı oluyorlardı. Ermeni tarihçi Sebeos, ilk fetihlerin ardından bir süre vergiden muaf tutulan Ermenilerin, daha sonraki süreçte ödeyecekleri haraç ve cizye miktarında da serbest bırakıldıklarını ifade etmektedir. Ermeniler önceden ise Bizanslıların koydukları ağır vergi yükü altında eziliyorlardı.[548] Müslümanların hâkimiyetine girmesinin ardından Ermeniye'nin dâhili idaresinde çok fazla bir değişim olmamıştır. Müslüman valiler, idari noktada da Ermenilere karşı hoşgörülü bir yaklaşım göstermişlerdir. Burası zaman zaman bağımsız bir eyalet hâline getirilirken, zaman zaman ise başka bir eyalete bağlanmaktaydı. Halife tarafından tayin edilen eyalet valisi (*ostikan*) Duvin'de oturmakta ve iç ve dış düşmanlara karşı ülke güvenliğini sağlamaya çalışmaktaydı. Bu yüzden görevini yerine getirebilmek amacıyla emrinde bir miktar asker bulundurmaktaydı. Müslüman valiler, genellikle vergilerin zamanında toplanması, yolların güvenliğinin temini, savunma ve askerî harekâtları yürütme ve herhangi bir isyanın çok fazla büyümeden bastırılması gibi işlerle ilgileniyorlardı. Eyaletin içişlerini yürütme görevi ise Rştuni, Mamikonyan, Bagratuni ve Ardzıruni gibi ileri gelen Ermeni ailelerden birisinin liderine veriliyordu. İslam hâkimiyeti devrinde de bunlar nüfuzlarını muhafaza ediyorlardı. Bu durum Sâcoğulları

[547] Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.212-213.

[548] İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.319.

Devleti'nin yıkılışına kadar devam etmiştir.[549] Vergilerin toplanması işlemi; asıl Ermeniye için Duvin emîrleri, Batı Ermeniye için Erzurum emîrleri, Arrân için Berdea emîrleri, Kafkas ülkeleri ve Gürcistan için ise Tiflis emirleri tarafından düzenli ve adil bir şekilde yürütülüyordu.[550] Böylece hem iç güvenlik tesis ediliyor, hem de yerli halka kendi ülkesinde sorumluluk verilip memnun olmaları sağlanarak, Bizans ve Hazarlara karşı halkın desteği kazanılmaya çalışılıyordu. Arapların burada yerli halka geniş haklar vererek, askerî ve sivil memurluklarda onları istihdam etmeleri, bölgede Arap idaresinin başarılı olmasını sağlamıştır. Bu, insanların ülkesinde kendilerini yabancı hissetmemelerini, vatandaşlık bilinciyle hareket etmelerini sağladığı gibi, asayişin daha kolay bir şekilde tesis edilmesine de imkân tanıyordu. Ancak Emevîlerin son dönemleri

[549] Streck, "Ermeniye", s.323; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.26, 29-30; İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.319; İpek, "Akdamar Adasında Müslüman Müttefiki Bir Ermeni Prensi Theodoros Rştuni (640-656)", s.43-44; İpek, "Sultan Alp Arslan'ın Ani Ermenilerine Karşı Tutumu", s.115; Gürbüz, "Boğa el-Kebîr'in Ermeniye Seferi", s.233; Abbas Gurbanov, "Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132-232/750-847)", *İstem*, 6/12, 2008, s.156; Canard, "Dwin", s.67; İpek, "Şam'dan Kars'a Fetih Ordusu", s.50; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.29; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.164; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.52; Mehmet Ersan, "Selçuklu-Ermeni İlişkileri", *Türkler,* c. 6, ed. Hasan Celal Güzel vd., Ankara, 2002, s.635; Hakkı Dursun Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri (8-12 Ekim 1984 Erzurum),* Ankara, 1985, s.30; Keleş, *Şeddâdîler*, s.77; Hakkı Dursun Yıldız (b), "Sacoğulları", *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c. 6, İstanbul, 1992, s.97.

[550] Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.163-164d.

ile Abbâsîler devrinde bölgeye yapılan yoğun göçler bu sistemin tıkanmasına neden olacak ve isyanlara yol açacaktı.[551]

5. Bizans'ın Ermeniye'ye Tekrar Hâkim Olması ve Duvin'de Dinî Tören Düzenlenmesi

Duvin'in Müslümanlar tarafından hâkimiyet altına alınması Bizans'ı oldukça kızdırmıştı. Çünkü Bizans İmparatorluğu için Ermeniye bölgesi kendisine doğrudan gelebilecek akınlara karşı bir tampon vazifesi görüyordu. Buranın elden çıkması imparatorluğun güvenliği açısından tehlike yaratıyordu. Buna karşın Ermeniye bölgesi Müslümanlar için de önem arz ediyordu. Burasının ele geçirilmesi el-Cezîre bölgesinin güvenliği kadar, Müslümanların Anadolu'yu fethetmeleri bakımından da önemi haizdi. Ermeniye'nin bu şekilde kolayca Müslümanlara itaat etmesi Bizans İmparatoru II. Konstans'ı (641-668) endişelendirmişti. Bunun üzerine Bizans İmparatoru II. Konstans burayı Müslümanlara bırakmamak için 647'de bölgeye bir askerî birlik sevk etmişti. Bizans'tan büyük bir destek alan Patricius Theodoros Rştuni'nin mukavemeti neticesinde, Azerbaycan'dan çıkıp, Ağrı ve civarını takip ederek Gürcistan'a yönelmek zorunda kalan Müslüman ordusu, mağlup olarak geri çekilmişti. Böylece Ermeniye 647 yılında, Bizans ve Ermeni ordularının Müslümanlara karşı yaptıkları savaşların sonucunda kısa bir süreliğine de olsa tekrar Bizans İmparatorluğu'nun kontrolüne geçmişti.[552]

---

[551] Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.32; Gurbanov, "Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132-232/750-847)", s.156-157.

[552] *Ghewond's History*, s.4; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.168; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.217; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.97-98; İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.315;

Durumun düzelmesinden istifade eden Bizans İmparatoru II. Konstans, Ermeni Kilisesi'ni Bizans Ortodoksluğu'na döndürmek ve Kadıköy Konsili kararlarını kabul ettirmek amacıyla çalışmaya başlamıştı. 647-648'de Ermenilerin Bizans Ortodoksluğu'nu kabul etmesine hükmeden bir ferman yazarak, Ermeni Kilisesi'ni Konstantinopolis patrikliğinin idaresi altına sokmaya çalışmıştır. Bu amaçla Bagaranlı David adlı bir din bilginini, Ermeni din adamlarına birleşme formülünü kabul ettirmesi için Ermeniye'ye göndermişti. Duvin'e gelen Ortodoks papazları, şehir halkını Kadıköy Konsili kararlarını kabul etmeye zorlamıştı. Bunun üzerine Ermeni piskoposları ile nahararkarı, kendilerine önerilen birleşme formülünü görüşmek üzere Katolikos III. Nerses ve Theodoros Rştuni başkanlığında Duvin'de ruhani bir konsil toplamışlardı. Bu konsil sonunda yayınladıkları bir bildiri ile birleşme formülünün ilk üç ekümenik konsilin kristolojisi ile uyumlu olmadığını ileri sürerek, Kadıköy Konsili'ni ve Leo'nun Kitabı'nı reddetmişlerdir. Ermeniler böylece Müslüman hâkimiyetini tanımaya ve Bizans taraftarlarını ülkeden kovamaya karar vererek, Gregoryen mezhebine bağlılıklarını bir kez daha göstermişlerdi. Sebeos'un metnini verdiği bu bildiride, bilhassa "*İsa Mesih'in Kutsal Ruh ile Meryem'den doğduğu ve tek bir tabiatı olduğu*" ifade edilmektedir. Yani Kadıköy Konsili'nin diofizizmi reddedilmekteydi. Böylece toplantı sonunda Bizans'ın önerisi reddedilmiş, dinî serbestlik mesajı verilmiş; Süryani ve Ermeni kiliselerinin doktrini yeniden birleşmişti. Bu konsilin 645 yılında yapıldığına dair görüşler[553] olsa da Grousset, Bournoutian, İpek, Maksoudian gibi tarihçiler bunun

---

Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.26; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.288; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.53; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.98; Subaşı, "Bizans İmparatorlarının Theodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri", s.1835-1836.

[553] *The Universal History of Step'anos Taronec'i,* s.159; *Sebeos' History,* s.146-147; Ter-Ghévondian, "L'Arménie et la Conquéte Arabe", s.776; M. Canard, "Les Familles

648-649'da gerçekleştirilmiş olduğunu ifade etmektedir.[554] Theodoros'un bu konsilde oynadığı rol ve Saragen Muharebesi'nde Bizans Komutanı Prokopios'a karşı hareketleri

---

Féodales D'Arménie et leurs Possessions Héréditaires", *d'a Ter-Gevondian, Armenian Studies Études Arméniennes in Memoriam Haïg Berbérian*, ed. Dickran Kouymjian, Lisboa, 1986, s.101; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.10; Christina Maranci, "Byzantium through Armenian Eyes: Cultural Appropriation and the Church of Zuart'noc'", *Gesta*, v. 40, no.2, 2001, s.108; Muyldermans, *La Domination Arabe*, s.88d; el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye*, s.55; Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.120; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.10; Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s.56, 165; Nina Garsoian, "Nerses III Isxanec'i (Sinol)", *Dictionary of Middle Age*, v. 9, ed. Joseph R. Strayer, New York, 1987, s.103; W. Eugene Kleinbauer, "Zvart'nots and the Origins of Christian Architecture in Armenia", *The Art Bulletin*, 54/3, 1972, s.262; Köse, "Müslümanların Güney Kafkasya Politikasına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", s.315-316; Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. I, s.54; Küçük, "Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", s.153; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.71; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.217; Yaşar, "Doğu Hristiyanlığı İçinde Ermeni Kilisesi'nin Yeri ve Bizans ile İlişkileri", s.10. Dadoyan ise bu iki tarihi, iki ayrı konsil gibi değerlendirmekte ve 644-645'te Duvin'de toplandığını söylediği birinci konsilde, Ermenilerin kiliselerin ve kilisenin idaresinde yaşayanların iç sorunlarını ele aldıklarını ifade etmektedir. 649'da toplanan konsili ise ikinci konsil olarak belirtmektedir, bkz. Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. I, s.54.

[554] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.288; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.82; Maksoudian, "Armeian Church, Doctrines and Councils", s.500; İpek,

sebebiyle Bizans-Ermeni ittifakı zayıflamış, II. Konstans bu nedenle 653 yılında Theodoros'u azlederek, Ermeniye valisi olarak Smbat Bagratuni'yi tayin etmişti.[555] Birleşmenin reddedilmesi ayrıca Bizans'tan yardım gelmesi umudunu da ortadan kaldırmıştı.[556] Bizans İmparatoru, Theodoros'u görevden alsa da ona kuvvetlerini Kilikya'da Bizans ordusu ile birlikte hareket etmesi gereken Smbat Bagratuni'nin askerleri ile birleştirmesini emretmişti. Azlinden dolayı imparatora kızgın olan Theodoros, oraya kendisi gitmek yerine oğlu Vart'ı göndermiş ve ona savaş sırasında Bizans'ı yüzüstü bırakmasını emretmişti. Babasının sözünü dinleyen Vart, savaşın en kritik noktasında Bizans ordusuna ihanet ederek, mücadelenin Araplar lehine sonuçlanmasına yol açmıştır (653). Bu da Theodoros'un Araplarla daha da yakınlaşmasına neden olmuştur.[557]

"Akdamar Adasında Müslüman Müttefiki Bir Ermeni Prensi Theodoros Rştuni (640-656)", s.51.

[555] *Ghewond's History*, s.4; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.288-289; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.217; el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye*, s.56; Köse, "Müslümanların Güney Kafkasya Politikasına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", s.315-316; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.71; Koyuncu, "Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiyye İle Olan Münasebetleri", s.13; İpek, "Akdamar Adasında Müslüman Müttefiki Bir Ermeni Prensi Theodoros Rştuni (640-656)", s.51; İpek, "Ermenilere Rum Mezalimi", s.132, 137.

[556] Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.120.

[557] *Ghewond's History*, s.4-5; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.288-289; el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye*, s.56; Köse, "Müslümanların Güney Kafkasya Politikasına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", s.315-

6. Bizans ile Araplar Arasında Ermeniye ve Duvin Üzerinde Hâkimiyet Kurma Mücadeleleri

Theodoros Rştuni'nin Müslümanlarla yakınlaşmasında onların hâkimiyetleri altına aldıkları yerlerde sundukları cazip barış tekliflerinin payı oldukça büyüktür. Müslümanlar Ermenilere dinî ve sosyal hayatta her türlü özgürlüğü tanımaktaydılar. Bu sayede Ermeniler, Müslümanları Bizanslılardan daha müsamahakâr, kitap ehli olmayan İranlılardan ise daha yakın görüyorlardı. Ayrıca Müslümanların az vergi almaları, Ermeniye'ye gelen kalabalık İslam orduları karşısında galip gelme şanslarının olmadığını düşünmeleri ve yıkıma engel olmak istemeleri gibi sebepler, geçmişteki zulümleri nedeniyle Bizans'tan hesap sormak isteyen Ermenileri Müslümanlara yakınlaştırmaktaydı. Bizans'ın dinî hoşgörüsüzlüğünden kaçma gerekliliği, onları Arapların tarafına itmişti.[558] Çünkü bu dönemde Sâsânî İmparatorluğu tamamen çökmüş, Bizans ise zayıflamaya başlamıştı. Ermeniler, Müslümanlarla mücadele etmenin fayda getirmeyeceğini anlamış ve onların yanında yer almaktan başka çareleri kalmamıştı. Ayrıca onlar eski idarelerden de memnun değillerdi.[559] Ermeniler, işte bu

---

316; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.54; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.71.

[558] İpek, "Akdamar Adasında Müslüman Müttefiki Bir Ermeni Prensi Theodoros Rştuni (640-656)", s.48-50; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.200; Köse, "Müslümanların Güney Kafkasya Politikasına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", s.315-316; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.47; Mehmet Çoğ, "Emevî-Abbasi İdaresinde Kafkasya Ermenileri ve Dini-Kültürel Gelişimleri", *Ermeni Araştırmaları*, S.51, Ankara, 2015, s.226; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.54.

[559] İpek, "İlk Müslüman İdarelerde Ermeniler", s.39.

sebeplerden ve Bizans İmparatorluğu'nun Ermeniye hâkimiyetini Rştunilerden alarak Bagratunilere vermesinden dolayı, Müslümanların yanında yer almaya karar vererek Theodoros Rştuni'nin öncülüğünde Müslümanların bölgedeki valisi ile 653'te bir antlaşma imzalamış ve kendi istekleri ile Müslümanların hâkimiyetini kabul etmişlerdi.[560] Ermeni tarihçi Ghevond bu taraf değişikliğinin sebebini, Muâviye'nin Theodoros Rştuni'yi "*eğer bana vergi ödemeyi reddedersen ve bana itaat etmezsen, her tarafa savaş ve katliam getireceğim*" şeklinde tehdit etmesine bağlamaktadır.[561]

Theodoros Rştuni ile Muâviye arasında yapılan anlaşma, Müslüman-Ermeni münasebetlerini daha güçlü bir hâle getirmiştir. Arap idaresinin sağladığı koşullar, eski rejimin sağladığı koşullardan çok daha rahattı. Ermeniye artık İslam hilafetine bağımlı olacak, ancak özerkliğini sürdürecekti. Bu anlaşma Bizanslılara karşı kurulan ilk ittifak olması açısından Müslüman-Ermeni ilişkilerinde önemli bir dönüm noktasıdır. Müslümanlar ile yaptıkları barış anlaşmasının şartlarına göre: Anlaşmanın süresi Ermenilerin istediği kadar olacak, Ermenilerden belli bir süre boyunca vergi alınmayacak ve daha sonra belirledikleri miktarda vergi toplanacak, Ermeniler ülkelerinde 15 bin süvariyi besleyerek ihtiyaçlarını karşılayacak, bu süvari birliği Suriye hariç istenilen diğer bölgelere halife tarafından gönderilebilecek, halife Ermeni kalelerine emîrler, Arap memurlar ve tek bir süvari bile göndermeyecek, Bizanslıların

---

[560] *Sebeos' History*, s.158; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.157; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.200; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.288-289; Garsoian, "Armenia", s.478; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.97-98.

[561] *Ghewond's History*, s.5; Alan M. Guenther, "The Christian Experience and Interpretation of the Early Muslim Conquest and Rule", *Islam and Christian-Muslim Relations*, v. 10, no.3, 1999, s.372.

Ermeniye'ye saldırmaları durumunda onlara istedikleri kadar birlik gönderilecek, vergi olarak hububat da kabul edilecekti. Bütün bu ayrıcalıklar Ermenilerin Müslümanları, Bizanslılara göre daha hoşgörülü ve dinlerini yaşama hürriyeti veren bir millet olarak tanımalarını sağlamıştır. Böylece Rştuni, Hristiyan Bizans İmparatoru'ndan alamadığı bazı ayrıcalıkları Müslüman Araplardan almıştı. Araplar bu sayede Bizans'ın elindeki tek ve en önemli silahlı güç olan Ermeni kuvvetlerinden faydalanma şansını da yakalamışlardı.[562] Anlaşmanın Ermeniler lehine olmasına karşın muasır tarihçiler bu

[562] *Sebeos' History*, s.158-159; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.289; Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.121; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.190; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.83; İpek, "İlk İslami Dönemde Ermeniler", s.12-13; İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.318; Köse, "Müslümanların Güney Kafkasya Politikasına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", s.316-317; Uçar, *Araplar'ın Anadolu Seferleri*, s.86; İpek, "Akdamar Adasında Müslüman Müttefiki Bir Ermeni Prensi Theodoros Rştuni (640-656)", s.50-51; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.211; İpek, "Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)", s.68; Tezcan, "Pers-Armenia Etrafında Gelişen Roma-Parth ve Bizans-Sâsânî Münasebetleri", s.253-254; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.328; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.56-57; Greenwood, "Armenian Neighbours (600-1045)", s.342; Guenther, "The Christian Experience and Interpretation of the Early Muslim Conquest and Rule", s.372; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.44; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.47; Canard, "Arminiya", s.636; Lang, *Armenia Cradle of Civilization*, s.176; Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s.60; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.71-72; Koyuncu, "Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiyye İle Olan Münasebetleri", s.13-14; Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.24.

anlaşmadan memnun olmamışlardır. Ermeni tarihçi Sebeos, Theodoros'u "Deccal'in uşaklığını yapmakla" suçlamış, Hovhannes Draskhanakerts'i ise bu anlaşmanın "ölüm üzerine yapılan yemin" ve "cehenneme bir sadakat andı" olduğunu ifade etmiştir.[563] Kaynaklar tarafından anlaşma bu şekilde görülse de çağdaşımız tarihçiler, iki taraf arasında yapılan bu anlaşmanın, Sâsânîlerin daha önce Ermenilere tanıdıkları haklardan çok daha fazlasını onlara tanıdığını ve Müslümanların Hristiyanlara, Sâsânîlerden daha yakın davrandıklarını ifade ederek anlaşmanın hakkını vermektedirler. Bu sayede Ermeniler Bizans'ın kontrolünden tamamen çıktıkları gibi, Müslümanlardan elde ettikleri ayrıcalıklar sayesinde daha da özgürleşmişlerdir. Bu anlaşma adeta Ermeniye'nin Bizans'a ait olmadığının resmî belgesi niteliğindedir. Ermeniye vergi ödeme karşılığında İslam Devleti'ne bağlı özerk bir bölge hâline gelmişti.[564] Ermeniler ile Araplar arasında barışı koruduğu görülen bu anlaşma bir kez daha Ermeni liderlerini bölmüştür. Bizans yanlısı grubu temsil eden Katolikos III. Nerses ve Muşeğ Mamikonyan'ın da içerisinde olduğu bazı ileri gelen nahararlar durumdan memnun olmamışlardı. Bizans, bunun ardından açık bir şekilde hilafet yanlısı grubun lideri olarak görünen Rştuni'yi mağlup etmesi amacıyla Muşeğ Mamikonyan'a askerî desteğini arttırmıştı.[565] Sebeos'un anlatımına göre, Müslümanlar ile Bizans arasında

[563] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia,* s.103; *Sebeos' History*, s.159; İpek, "Akdamar Adasında Müslüman Müttefiki Bir Ermeni Prensi Theodoros Rştuni (640-656)", s.50-51; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.190; Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.120-121; Köse, "Müslümanların Güney Kafkasya Politikasına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", s.316; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present,* s.47.

[564] Köse, "Müslümanların Güney Kafkasya Politikasına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", s.316-317.

[565] Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present,* s.47.

yapılan ateşkes, İmparator II. Konstans'ın saltanatının 12. yılında yani 653'te sona erecekti.[566]

Arapların Sâsânî İmparatorluğu'nu tamamen ele geçirmeleri ve Bizans'ın batıya doğru savunma pozisyonuna çekilmesi, Ermeniye üzerinde iki yönlü etki yaratmıştır. Böylece bölgede Ermenileri, yeni fatihlere karşı destekleyecek veya koruyacak dengeleyici bir güç kalmamıştı. Bizans ve İran arasında çok uzun süre devam eden güç dengesi, yaklaşık 200 yıl Arap yönetimi lehine onarılamaz bir şekilde bozulmuştu. Hâkimiyet kurulduktan sonra 1000 yıldır ilk defa Ermeniye'de ciddi diyebileceğimiz bir doğu-batı çatışması yaşanmamıştır. Neredeyse bütün Ermeni toprakları, Arapların ulaştıkları Gürcistan'daki Tiflis Platosu'nun kuzeyinden, Fırat'ın batısı ile ötesine kadar olan yerlere kadar yeniden birleştirilmişti. Ülkeyi ikiye ayıran tüm sınır hatları, 387 veya 591 anlaşmaları, ortadan kaybolmuştur. Bu genel birleşme, ülkenin askerî güçlerini birleştiren Mamikonyanların otoritesini aştığı için kademeli olarak bir iç bölünmeye yol açmıştır. Bu durum Bagratuni, Mamikonyan, Kınuni, Kamsarakan, Ardzıruni, Amaduni, Sünik ve Rştuni gibi soylu Ermeni ailelerinin lider olabilmek için aralarında mücadele etmelerine neden olmuştur.[567] Hz. Osman devrinde Güney Kafkasya'da gerçekleştirilen bu başarılı fetihlerin ve geçici barışın mimarı olarak Muâviye'nin diplomatik başarılarını göstermek gerekmektedir.[568]

Güney Kafkasya bölgesi gelir kaynakları ve de stratejik konumu sebebiyle Bizans için vazgeçilemeyecek derecede önemliydi. Mısır ve Suriye gibi imparatorluğu besleyen toprakların tamamen elden çıkması, Bizans'ın gelir kaynakları ve stratejik

[566] *Sebeos' History*, s.158; el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye*, s.55.

[567] Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.117-118; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.83.

[568] Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.23.

açıdan daha da önemli bir hâle gelen Güney Kafkasya için her türlü tehlikeyi göze almasına ve bu doğrultuda bir politika izlemesine neden olmuştu.[569] Theodoros Rştuni'nin Müslümanlar ile anlaşma yaptığını haber alan Bizans İmparatoru II. Konstans, Ermenilere himayesi altına girmeyi teklif etse de Müslümanların kendilerine gösterdikleri iyi muamele ve verdikleri haklardan dolayı İslam hâkimiyetini Bizans hâkimiyetine tercih eden Ermeniler, bu teklife olumsuz cevap vermişti. Theodoros Rştuni bütün tehditlere karşın Müslümanlara karşı verdiği sözün arkasında durmuştu. Bizans imparatorunun vaatlerine artık güvenmeyen Ermeniler, ona "*Ermeniye halkı şimdiye kadar Rumlardan çeşitli işkenceler gördü. Ermeniler, artık izleyecekleri en güzel siyasetin, toplumların kalplerini kazanan ve dâhiyane bir siyaset izleyen Muâviye ile ittifak kurmak olduğunu anlamışlardır*" demişlerdi.[570]

Bizans İmparatoru II. Konstans aldığı bu olumsuz cevabın ardından 654 yılında 100 bin kişiden meydana gelen büyük bir ordu ile harekete geçmişti. Konstans, Tercan'a geldiği sırada Bilâd-ı Şâm valisi Muâviye b. Ebu Süfyân'dan "*Ermeniye artık bizimdir, oradan çekil! Şayet oraya müdahale edecek olursan, seninle savaşmak için geleceğim, elimden kurtulamayacaksın*" şeklinde bir tehdit mektubu almıştı. Bunun üzerine Konstans "*bu toprak benim ve oraya giriyorum, bana saldırırsan Tanrı adil bir yargıçtır*" şeklinde bir cevabî mektup göndererek, yoluna devam etmiş ve Erzurum'a gelmişti. II. Konstans'ın bütün sıkıştırmalarına, korku ve tehditlerine rağmen Theodoros

[569] Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.39; Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.24.

[570] *Sebeos' History*, s.159; İpek, "Ermenilere Rum Mezalimi", s.131; İpek, "Akdamar Adasında Müslüman Müttefiki Bir Ermeni Prensi Theodoros Rştuni (640-656)", s.50-51; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.59; Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s.57-58.

Rştuni verdiği sözden dönmüyor ve Müslümanlara olan sadakatini sürdürüyordu. Bizans imparatorunun kendisine gönderdiği elçileri hapse atan Theodoros Rştuni, Akdamar Adası'na çekilmişti. Theodoros Rştuni'nin bu hareketinden dolayı iyice çileden çıkan II. Konstans, Ermeniye'yi talan etmeye karar verince, onu karşılamaya gitmiş olan Katolikos III. Nerses ile Muşeğ Mamikonyan yüzüstü yere kapanarak merhamet istemiş ve bu durum imparatoru biraz olsun yumuşatmıştı. Buna karşın seferini devam ettiren Konstans 654 yılında 20 bin adamla Duvin'e kadar gitmiş ve şehirdeki katolikosluk sarayına yerleşmişti. Katolikos Nerses onu Duvin'deki katolikosluk ikametgâhında kalmaya ikna etmeyi başarmıştı. Konstans daha sonra Ermeniye'deki dinî bölünmeyi sona erdirmek için çalışmaya başlamıştı. İmparator ve katolikos orada birlikte kutsal bir törene katıldılar. Bizans papazları, Duvin'deki Aziz Grigor Katedrali'nde Kadıköy Konsili kristolojisini vazettiler ve kendi usullerine göre Grekçe olarak ayin düzenlediler. Katolikos Nerses'le birlikte bütün Ermeni piskoposlar -bir kısmı gönüllü olarak, bir kısmı da zorla- imparatorun yanında şarap ve ekmek ayini yapmışlardı. Böylece Kadıköy Konsili doktrini ilan edilmiştir. Bu dinî gerginlikler Ermeniye'nin Arap akınlarına karşı korunmasına hiçbir katkı sağlamamıştı.[571] II.

[571] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.103; *Sebeos' History,* s.160-162; *The Universal History of Step'anos Taronec'i,* s.158; Muyldermans, *La Domination Arabe,* s.89; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance,* s.201-202; Ter-Ghévondian, "L'Arménie et la Conquéte Arabe", s.774; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.290; el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye,* s.58; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.283; Esterciyan, *Tarihü'l-Ümmeti'l-Ermeniye*, s.164; İpek, "Akdamar Adasında Müslüman Müttefiki Bir Ermeni Prensi Theodoros Rştuni (640-656)", s.51-52; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s. 27; İpek, "İlk Müslüman İdarelerde Ermeniler", s.39; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.40; Dedeyan, *Ermeni Halkının*

Konstans çıktığı bu sefer neticesinde ne Theodoros Rştuni'nin direnişçi ordusuna ne de Süniklilere, Albanlara ve Gürcülere boyun eğdirebilmişti. İmparator Konstans, şehirde

---

Tarihi, s.189; Streck, "Ermeniye", s.318; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.328; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.57; Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.121-122; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.72-73; Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s.68-69; Garsoian, "Armenia", s.478; Maksoudian, "Armeian Church, Doctrines and Councils", s.500; Garsoian, "Nerses III Isxanec'i (Sinol)", s.102; Gürhan Bahadır, *636-1100 Arasında Antakya*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2009, s.101; Ömer Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", *Turkish Studies*, 7/3, Ankara, 2012, s.2332; Canard, "Dwin", s.678; Aslan, *Armenia and The Armenians*, s.61-62, İpek, "Şam'dan Kars'a Fetih Ordusu", s.50; E. W. Brooks, "The Successor of Heraclius to 717", *The Cambridge Medieval History*, v. II, ed. H. M. Gwatkin, J. P. Whitney, New York, 1913, s.403; Greenwood, "Armenian Neighbours (600-1045)", s.342; Köse, "Müslümanların Güney Kafkasya Politikasına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", s.319-320; Subaşı, "Bizans İmparatorlarının Theodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri", s.1834; Maranci, "Byzantium through Armenian Eyes'", s.107; Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. I, s.56-57; Canard, "Arminiya", s.636; Çoğ, "Emevî-Abbasi İdaresinde Kafkasya Ermenileri ve Dini-Kültürel Gelişimleri", s.226; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.55-56; Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, s76; Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.24-25; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.218; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.99; *Cumhuriyetin 50. Yılında Artvin 1973 İl Yıllığı*, s.19; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.233; Nina G. Garsoian, "Secular Jurisdiction over the Armenian Church (Fourth-Seventh Centuries)", *Armenia between Byzantium and the Sasanians*, London, 1985, s.225; Seyyid, *Erminiyye fi't-Tarihi'l-Arabi*, s.70.

Maurianos tarafından komuta edilen bir garnizon bırakarak, elleri boş bir şekilde Duvin'den Konstantinopolis'e dönmeye karar vermişti. Bunda, aynı sırada Bizans'ın Balkanlar ile Avrupa'da sürekli bir savaş hâlinde olmasının yanında, İslam ordusuna ve yerli bir direnişe karşı savaşı göze alamamalarının da etkisi vardır. Ayrıca hepsinden önemlisi yerli halkın İslam idaresi karşısındaki memnuniyeti, Bizans'ı Hristiyanları tamamen kaybetme endişesine düşürmüştü.[572] İmparatorla birlikte Katolikos III. Nerses de Bizanslılar ile birlikte Duvin'den ayrılmış ve Bizans sınırındaki Tayk'a yerleşmeye gitmişti, çünkü o, Theodoros Rştuni'nin gazabından korkuyordu. Duvin'den ayrıldıktan sonra 6 yıl tahttan uzak kalmıştı. O ancak Theodoros'un ölümünü duyup, yaklaşık 658'de Duvin'e geri döndükten sonra katolikosluk tahtını yeniden kurabilecekti. Bizans'ın bu seferine rağmen Ermeniye teslim olmuş değildi. Theodoros Rştuni, II. Konstans'ın bölgeden ayrılmasını fırsat bilerek, iki sene sonra 655'te Müslümanlardan aldığı 7 bin kişilik asker desteğiyle Bizans ordusunu Ermeniye ve merkezi Duvin'den çıkartmış ve İslam idaresine karşı olan sadakatini kanıtlamıştı. Bu yakınlığı daha da pekiştirmek isteyen Theodoros, Dımaşk'a Muâviye b. Ebî Süfyân'ın yanına gitmişti. Bu başarısına karşılık olarak pek çok hediyenin yanında kendisine Arrân, Gürcistan ve Ermeniye'nin idaresi de verilmişti. Böylece bölgede yeniden İslam hâkimiyeti kurulmuştur. Daha sonra Arap ordusu, Theodoros'un izni ile bir kez daha Ermeniye'ye girerek Duvin'e kadar ilerlemiş ve 655'te bütün nahararlara halifenin hükümranlığını

[572] *Sebeos' History,* s.162; *The Universal History of Step'anos Taronec'i,* s.158; Ter-Ghévondian, "L'Arménie et la Conquéte Arabe", s.774; el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye*, s.58; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.40; Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.25; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.218; Esterciyan, *Tarihü'l-Ümmeti'l-Ermeniye,* s.164; Ural vd., *Kars Tarihi,* s.99.

tanıtmıştır. Theodoros kışı sakin bir şekilde Duvin'de geçirdikten sonra 654-655 yılında Suriye'ye geri dönmüştü.[573]

[573] *Sebeos' History*, s.166-168; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.104; Muyldermans, *La Domination Arabe*, s.89, 89d; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.201-202; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.291; el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye*, s.58-59; Esterciyan, *Tarihü'l-Ümmeti'l-Ermeniye*, s.164; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.38; *Cumhuriyetin 50. Yılında Artvin 1973 İl Yıllığı*, s.19; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.283; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.83; İpek, "Akdamar Adasında Müslüman Müttefiki Bir Ermeni Prensi Theodoros Rştuni (640-656)", s.51-52; İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.315-316; İpek, "İlk Müslüman İdarelerde Ermeniler", s.39; İpek, "Ermenilere Rum Mezalimi", s. 133; Streck, "Ermeniye", s.318; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.218; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.328; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.57; Garsoian, "Nerses III Isxanec'i (Sinol)", s.102; Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", s.2333-2334; Canard, "Dwin", s.678; İpek, "Şam'dan Kars'a Fetih Ordusu", s.50; Köse, "Müslümanların Güney Kafkasya Politikasına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", s.319-320; Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. I, s.56-57; Canard, "Arminiya", s.636; Çoğ, "Emevî-Abbasi İdaresinde Kafkasya Ermenileri ve Dini-Kültürel Gelişimleri", s.56; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.73; Koyuncu, "Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiyye İle Olan Münasebetleri", s.15; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.99.; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.233; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.98; Kleinbauer, "Zvart'nots and the Origins of Christian Architecture in Armenia", s.249; Seyfeli, *Ecmiatzin*, s.128.

Ermeniye'deki Arap egemenliği sırasında genel valinin ana şehri Duvin, Yakın Doğu'nun en büyük şehirlerinden bir tanesi olmuştur. Katolikos III. Nerses (641-661) tarafından, şehrin kuzeybatı tarafında Zvartnotz Kilisesi'nin inşa edilmesi -Arap hâkimiyeti devrinde konsiller ve sinodlar toplanmaya devam etmesine rağmen- dinî bir başkent olarak Duvin'in önemini biraz azaltmıştı. Duvin'in uluslararası şöhretini yaratan şey ise askerî gücün, ticaretin ve Kafkasya Arap Genel Valiliği'nin idari merkezinin orada toplanmasıydı. Bu durum, Bağdat, Bilâd-ı Şâm ve Sâmerrâ gibi başlıca İslam merkezlerine düzenli ulaşımı sağlamıştır. İlaveten Emevî ve Abbâsî hilafeti devrinde Duvin önemli bir darphaneye sahipti. Orada gümüş dirhemler Hz. Muhammed ve başta olan halife adına büyük miktarda bastırılırdı.[574]

Bizans komutanı Maurianos, Arap askerlerin Ermeniye'deki kış şartlarına pek alışkın olmamalarından faydalanarak bir karşı saldırıya geçmişti. Bunun üzerine Araplar, Aras'ı geçerek kışın sonuna kadar Bagrevand'taki Zarehavan'a çekilmişlerdi. Bunun ardından Bizanslılar hiç zorlanmadan Duvin şehrini tekrardan ele geçirmişlerdi. Ermeni tarihçi Sebeos onların şehri talan ettiklerini ifade etmektedir. Daha sonra Nahçıvan'ı kuşatan Maurianos, ilkbaharda Arap ordusu karşısında hazırlıksız yakalanmış ve Duvin önünde meydana gelen savaşta büyük bir bozguna uğramıştı. Maurianos, Gürcistan'a kaçarken; Araplar dönerek Bizanss-Armenia'sının merkezi Erzurum şehrine bir akın düzenlemişler ve buradan yüklü miktarda ganimet ele geçirmişlerdi. Bu durum bölgenin ve Erzurum'un Arap kontrolüne girmesine neden olmuştu. Sebeos, Arapların 654/655'te Ermeniye'nin, Sünik'in ve Arrân'ın çoğu şehrini de talan ettiklerini, kiliseleri soyarak, derebeylik ailelerinden çok sayıda rehine

[574] Lang, *Armenia Cradle of Civilization,* s.179.

aldıklarını ifade etmektedir. Theodoros 655 yılında Dımaşk'a götürülmüş ve ertesi yıl orada ölmüştü.[575]

Ermeniye'de Hz. Ali'nin halife olduğu 656 yılından hayatını kaybettiği 661 yılına kadar kayda değer herhangi bir fetih hareketinin olmaması, dönemin karmaşık siyasi yapısı ile izah edilmektedir.[576] Muâviye ile Hz. Ali arasında çıkan iktidar mücadeleleri bölgedeki fetih hareketlerine ara verilmesine neden olmuştu.[577] Bu dönem, Hz. Osman devrinde başlayan idari anlaşmazlıkların tekrar su yüzüne çıktığı bir dönem olmuştur. Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle başlayan huzursuzluklar iç çekişmelere ve hatta savaşlara sebep olmuştu. Bu dönemde iç sorunlarla meşgul olunduğundan, Ermeniye gibi oldukça uzak bölgelerle yakından ilgilenmeye fırsat bulunamamıştır.[578]

---

[575] *Sebeos' History*, s.176-177; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.292; Diyab Hüseyin, *Ermeniye,* s.39-40; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.27; Streck, "Ermeniye", s.318; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.328; Canard, "Dwin", s.678; Canard, "Arminiya", s.636; Köse, "Müslümanların Güney Kafkasya Politikasına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", s.320-321; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.218; Ural vd., *Kars Tarihi,* s.99; Vəlixanlı, *Nahçıvan*, s.7. Buna karşın Theophanes, İmparator'un Kaisareia'dan geri döndüğünü söyleyerek, Duvin'in zaptını desteklemez, bkz. *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.480.

[576] Külekçi, *İslam Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri*, s.191; Greenwood, "Armenian Neighbours (600-1045)", s.342; Köse, "Müslümanların Güney Kafkasya Politikasına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", s.320-321; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.32-33.

[577] Ural vd., *Kars Tarihi*, s.99.

[578] Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.213; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.52.

Theodoros Rştuni'nin yerine 655 yılında Ermeniye valiliğine, rakip ailelerden birisinin temsilcisi olan Hamazasp Mamikonyan getirilmişti. Muaviye ile Hz. Ali arasında çıkan savaşlar sebebiyle, Müslümanların bölge ile ilgilenememesinden faydalanan Hamazasp Mamikonyan, 656'da isyan etmişti. Hz. Ali halife olduktan sonra, henüz fillî olarak kontrol etmediği Ermeniye vilayetine Eş'as b. Kays'ı (657) görevlendirmiş, ancak Ermeniye bölgesi hâkimi Muâviye bunu kabul etmemişti. Hamazasp'ı Müslümanların kontrolüne bırakmak istemeyen Bizanslılar, 658'de ona gümüş bir taht göndermiş ve *Kuropalates* ilan etmişlerdi. İslâm hâkimiyeti altında müreffeh bir şekilde yaşayan Ermeniler; Cemel Vakası (656) , Sıffin Savaşı (657) ve Hakem Olayı'nda (657) üstünlük kurmak isteyen Muâviye'nin, askerî birliklerini Ermeniye bölgesinden çekmesi üzerine, Bizans ile haraç anlaşması yapıp 658'de yeniden Bizanslıların kontrolü altına girmişlerdi. Müslümanların bölge ile ilgilenememesinden faydalanan Hamazasp Mamikonyan, kendisini başa getiren Müslümanlarla daha önce yapmış olduğu anlaşmayı bozmuş ve 658'de sorumluluğu altındaki bölgelerde Bizans hâkimiyetini ilan etmişti. Bölgedeki Bizans hâkimiyeti, Muâviye'nin halife olup Emevî Devleti'ni kurmasına değin 3 yıldan fazla sürmemiştir. Bu duruma çok kızan Araplar, Hamazasp'ı kendilerine itaat ettirebilmek için ellerindeki esirlerin büyük çoğunluğunu idam etmişlerdi. Ancak gerek Muâviye'nin 659'da Bizans'la antlaşma yapması, gerekse de 661'de Habîb b. Mesleme'nin Ermeniye'yi yeniden feth etmesi neticesinde, hem Müslümanlar hem de Bizanslılar onu Ermeni prensi olarak tanımıştır.[579] Böylece 661 yılına kadar Ermeni ileri gelenleri, Gürcistan ve Kafkas Albanlarıyla birlikte Emevî halifelerinin üstünlüğünü tanımışlardı.[580]

[579] *Sebeos' History*, s.180; Əhməd İbn Ə'əm əl-Kufi, "Kitab əl-Fütuh (Fetihler Kitabı), Azərbaycanın VII-IX Əsrlər Tarixinə Aid Çıxarışlar", çev. Ziya Bünyadov, *Orta Əsr Ərəb Mənbələrinə Azərbaycan Tarixinə Aid Materiallar*, ed. F. Əsədov vd., Bakı, 2005,

Yaklaşık 650 yılından beri Bizans taraftarı olmasından dolayı Tayk'da yaşayan ve Araplar ile Rştunilerin tepkisinden çekindiği için geri dönemeyen III. Nerses, bölgede Bizans hâkimiyetinin yeniden tesis edilmesi üzerine 658 yılında Duvin'deki katolikosluk makamına geri dönmüş ve hayatını kaybettiği 661 yılına kadar burada kalmıştır.[581] III. Nerses, Hz. Ömer ve Osman dönemlerinde diplomatik faaliyetlerle ön plana çıkmıştı. III. Nerses çoğunlukla inşa faaliyetleri ile de bilinmektedir. Duvin'de ve civar kasabalarda, tapınak, şapel, katolikosluk binası ve kilise inşa ettirmişti. O, tahrip edilen Duvin'deki Aziz Sargis şehitliğini restore ettirdiği gibi, diğer pek çok dinî yapıyı da inşa ettirmişti. Grosset, bu durumu Ermenilerin saldırı altındayken bile medeniyete

---

s.13; *Kirakos Ganjakets'i's History of Armenians*, s.55; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.164; Kudâme ibn Cafer, *Kitabü'l Harac*, s.51-52; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.292-293; İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.321; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.98-99; İpek, "İlk İslami Dönemde Ermeniler", s.13; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.27; İpek, "İlk Müslüman İdarelerde Ermeniler", s.40; Streck, "Ermeniye", s.319; Garsoian, "Armenia", s.478; Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", s.2333-2334; Köse, "Müslümanların Güney Kafkasya Politikasına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", s.321-322; Canard, "Arminiya", s.637; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.56-57; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.76; Koyuncu, "Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiyye İle Olan Münasebetleri", s.15; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.218-219; Yasemin Barlak, "Dört Halife Dönemi Siyasî Hadiselerinde Eş'as b. Kays'ın Rolü", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 7, 2016, s.127.

[580] Garsoian, "Armenia", s.478.

[581] *Sebeos' History*, s.286; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.293; Garsoian, "Nerses III Isxanec'i (Sinol)", s.103.

düşkün olmalarına bağlarken; Mehmet Çoğ, Ermenilerin dinî mimarideki yeteneklerinin inkâr edilemeyeceğini, ancak bu durumu Ermenilerin yeteneklerinin yanı sıra Müslümanların hoşgörüsü ile de açıklamak gerektiğini ifade etmektedir.[582]

7. Emevîlerin Kuruluşu ve Bizans İmparatorluğu ile Emevî Devleti Arasındaki Duvin'e Hakim Olma Mücadeleleri

Dört Halife Devri'nden sonra (632-661) Dımaşk'ta kurulan Emevîler Devleti, adını kurucusu Muâviye'nin bağlı olduğu Benî Ümeyye (Ümeyyeoğulları) kabilesinden almıştır.[583] Suriye'de halife ilan edilen Muâviye ile Medine'de hilafete yükseltilen Peygamber'in damadı Hz. Ali arasında kanlı bir iç savaş başlamış ve bu mücadeleler Hz. Ali'nin 661 yılında öldürülmesi neticesinde ancak son bulmuştu. Muâviye içerisinde bulunduğu şartlar nedeniyle Bizanslılar ile antlaşma yapmak zorunda kalmıştı. Bundan dolayı onlarla antlaşma yaparak, vergi vermeyi kabul etmişti. Bu durum Ermeniye'de değişikliklere neden olmuş ve yukarıda da gördüğümüz üzere ileri gelen Ermeni aileleri Bizans ile tekrar ilişki kurmuşlardı.[584] Hz. Ali'nin Kûfe'de şehit edilmesinin ardından Muâviye b. Ebu Süfyân (661-680) halife ilan edilmiş, böylece 90 yıl devam edecek olan Emevî Halifeliği devri başlamıştı. Hz. Hasan'ın hilafet iddiasından vazgeçmesinden sonra tek başına iktidar olan Muâviye, ülkede otoriteyi yeniden kurabilmek için harekete geçmişti. İç karışıklıklar sırasında Bizans hâkimiyetine giren bölgelerdeki Ermeni liderlerine mektuplar yollayan Muâviye, onlardan yeniden İslam hâkimiyetini tanımalarını istemiş, Ermeni idareciler de bu isteğe

[582] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.286; Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.35; Garsoian, "Nerses III Isxanec'i (Sinol)", s.103.

[583] Kürkçüoğlu, "Emevîler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", s.117-118.

[584] Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.109.

olumlu cevap vermişlerdi. Bunun ardından bölge Abdülmelik b. Mervân (685-705) devrine kadar başta Bagratuniler ve Mamikonyanlar olmak üzere Emevîlere bağlı Ermeni hanedanlar tarafından idare edilmeye başlanmıştır.[585] Duvin şehri 661'den sonra artık İslam Ermeniye'nin merkezi idi. Orası, IX. yüzyılın sonlarına kadar Müslüman valilerin ikamet ettiği bir şehir olarak kalacaktı.[586] Böylece Duvin şehri Sâsânîlerin ardından bölgeyi ele geçiren Araplara da merkez olma görevini üstlenmiş oldu.

Muâviye'nin 661 yılında Ermeniye'ye valisi olarak görevlendirdiği ilk kişi Habîb b. Mesleme idi. Ancak o kısa süre sonra 662 yılında görevi başında hayatını kaybetmiştir.[587] Muâviye, Ermenilerin kendisine tabi olmayı kabul etmeleri üzerine daha önce Ermeniler ile yapılan barış anlaşmalarını geçerli saymıştı. Ermeniler buna göre yılda 500 bin dirhem gibi cüzi miktarda bir vergi vereceklerdi. Muâviye anlaşma gereği, yanında rehin tuttuğu Smbat Bagratuni ve Grigor Mamikonyan'a hil'atler vermiş ve Katolikos III. Nerses'in talebi üzerine Grigor Mamikonyan'ı Ermeniye'ye vali olarak

---

[585] Streck, "Ermeniye", s.319; Canard, "Arminiya", s.636-637; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.213; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.27; Bournoutian, *Ermeni Tarihi,* s.83; Tezcan, "Pers-Armenia Etrafında Gelişen Roma-Parth ve Bizans-Sâsânî Münasebetleri", s.254; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.59; Erkoçoğlu, "Emevîler ve Abbasîler Dönemlerinde Kafkasya'nın Güneyinde İslâm Hâkimiyeti", s.16; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.57; Kürkçüoğlu, "Emevîler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", s.121-122; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası,* s. 99.

[586] Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.10

[587] Asri Çubukçu, "Habîb b. Mesleme", *DİA*, c.14, İstanbul, 1996, s.372-373.

atamıştı. 662'den 685'e kadar 23 yıl boyunca ülkeyi idare eden Grigor Mamikonyan, iyi bir yönetim sergilemişti. Böylece iki taraf arasında dostane ilişkiler kurulmuştu. Müslümanlar bu aileler vasıtasıyla bölgede savaşmadan hâkimiyet sağladıkları gibi, kendilerine bağlı Azerbaycan ile Ermeniye valileri vasıtasıyla bölgede sükûneti sağlamışlar ve kendilerine zayıf bir bağla bağlı olan Ermeni idarecilerin Bizans tarafına geçmelerine mâni olmuşlardı. Grikor Mamikonyan devri, kaynaklarda Ermeni halkının en rahat dönemi olarak ifade edilmektedir.[588] İslam kaynakları, Müslüman valiler tarafından Ermeniye idaresinin başlatılmasını Habîb b. Mesleme'nin seferi zamanına yerleştirseler de yeni Halife Muâviye'nin otoritesi Araplar tarafından tasdik edildiğinde, Arap hâkimiyetinin Duvin ve Ermeniye'de kesin olarak kurulmuş olduğunu söyleyebiliriz.[589] Araplar, Ermeniye'ye hâkim olduktan sonra, idari yapılanmada çok tecrübeli olmadıkları için bölgenin eski hâkimleri Sâsânîler ile Bizanslılardan kalma idari yapıya dokunmamışlardır. İlk başlarda Azerbaycan, Arrân, Ermeniye ve Gürcistan'ın bir kısmı bir önceki bölümde bahsettiğimiz dördüncü eyalete bağlıydı.

[588] *Ghewond's History*, s.5; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia,* s.105; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.293; İpek, "İlk Müslüman İdarelerde Ermeniler", s.40; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası,* s. 99; Köse, "Müslümanların Güney Kafkasya Politikasına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", s.322-323; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.44; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.58; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.76; Kürkçüoğlu, "Emevîler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", s.120; Koyuncu, "Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiyye İle Olan Münasebetleri", s.16; Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.30; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.219; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.233.

[589] Canard, "Dwin", s.678.

Ancak eyalet sayısının 9'dan 5'e indirilmesiyle Azerbaycan, Ermeniye ve Arrân bölgesi üçüncü eyalet el-Cezîre'nin sınırları içerisinde dâhil edilmiştir.[590]

Muâviye döneminde Müslüman toplumu iç karışıklıklar sebebiyle oldukça yıpransa da bu dönemde de fetih hareketleri devam etmiştir.[591] Muâviye'nin başa geçmesiyle birlikte İslam devletini yıpratan ve dış politikada uzun süreli duraklamalara neden olan fetret devri sonlanmıştır. Muâviye başa geçtikten sonra üç cephede fetih hareketlerine devam etmiştir. Bunlar Bizans, Güney Kafkasya cepheleri ile Kuzey Afrika ve Horâsân cepheleridir.[592] Bu dönemde ülkenin sınırları oldukça genişlemişti. Buna göre ülke genel hatlarıyla Buhara'dan Kayrevan'a, Yemen'den Konstantinopolis'e kadar uzanmaktaydı. Anadolu'nun pek çok şehri Müslümanların idaresi altına girmişti.[593]

Muâviye devrinde Konstantinopolis'i kuşatmak için sefere çıkan Müslüman birlikleri, Bizans karşısında aldıkları mağlubiyetin ardından Kadıköy'ü terk ederek geriye dönmüşler ve Duvin'de kamp kurmuşlardı. Burada Gürcülere mektup yollayarak kendi hizmetine girmelerini ya da ülkeyi terk etmelerini bildirseler de Gürcüler bu teklifi kabul etmemişlerdi. Bunun üzerine Gürcüler üzerine sefere çıkan Müslüman askerleri, kış şartlarının ağırlaşması üzerine geri dönmüşlerdi.[594] Bu sırada Ermeni ileri

---

[590] Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", s.94; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.328; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.59;

[591] Külekçi, *İslam Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri,* s.197.

[592] Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar,* s.43.

[593] Külekçi, *İslam Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri,* s.195.

[594] *Sebeos' History,* s.171-173; Köse, "Müslümanların Güney Kafkasya Politikasına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", s.320-321.

gelenlerinden Hamazasp ve Muşeğ Mamikonyan aralarında daha fazla kan dökülmemesi için bir antlaşma yapmışlar ve ülkenin vergilerini aralarında paylaştırmışlardı.[595]

Emevîler devrinde özellikle de hâkimiyetlerinin ilk yıllarında Ermeniye'deki Arap hâkimiyeti ve halka yaklaşım, kısmen nazik ve tahammül edilebilirdi. Bu sıcak ve dikkatli politika, Emevîlerin, Ermeniye'nin askerî önemini bilmesi ve yeni sınırlarını Bizans ve Hazarlara karşı korumak için onların askerî gücünü kullanmayı arzulamasıyla açıklanabilir. Bizans ile Halifelik arasındaki savaşlar sırasında Ermeniye devamlı ittifak değiştirmiş ve burası her ikisi tarafından da acımasızca tahrip edilmişti. Eğer Halifeliğe sadık kalırsa Bizanslılar tarafından, Bizans tarafına geçerse Ermeniler tarafından cezalandırılıyorlardı.[596]

I. Muâviye dönemi (661-680) Müslüman-Ermeni ilişkilerinin en iyi olduğu dönemdir. Öyle ki Ermeniler 661 ile 680 yılları arasında en mutlu ve huzurlu dönemlerini yaşamışlardı. 20 yıla yakın süre başta kalan Grigor Mamikonyan devrinde Ermeniye'de güvenlik hâkim olmuş ve ülke çeşitli saldırılara karşı korunmuştur. Ermenilere tanınan haklar sayesinde Müslümanlar ve gayrimüslimler Duvin'de karşılıklı olarak birbirlerinin haklarına riayet ederek bir uyum içerisinde yaşamışlardı. Bunu toplumların mabetlerinde görmek de mümkündür. Bu devirde yürütülen imar faaliyetleri neticesinde başta Duvin olmak üzere bölgedeki pek çok şehir mamur hâle

[595] *Sebeos' History*, s.172; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.291.

[596] H. A. Manandian, "The Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, trans and ed. Nina G. Garsoian, Lisbon, 1965, s.130.

getirilmişti.[597] Ayrıca Duvin, Berdea ile birlikte Kafkaslar ve Kafkas ötesine yapılacak askerî seferler için bir üst hâline getirilmiştir.[598] Duvin ve Berdea, Arap gücünün ve idaresinin iki istihkâmını oluşturmaktaydılar.[599] Bu dönemde kiliseler ve surlar inşa edilmiş, tarımsal faaliyetler gelişmiş ve ticarette büyük artış meydana gelmişti. İktidar Araplara tabi olan Mamikonyanlar ile Bagratuniler arasında gidip gelirken, diğer nahararlar da atalarından kalan topraklara sahip olmaya devam etmişlerdi. Bu dönemde inancından dolayı Hristiyanlara zulüm edilmemekteydi.[600]

Emevî idaresinin başlarında Duvin, Erzurum, Erzincan, Malazgirt, Bitlis, Ahlat, Erciş, Nahçıvan, Ani, Kars şehirleri Ermeniye bölgesinin en aktif şehirlerindendi. Halifeler zamanında halkın çoğunluğunu yerli Ermeniler meydana getiriyordu. Müslümanlar bir dereceye kadar Ermeni özerkliğine saygı göstermekteydiler. Araplar askerî güvenliği sağlamak için sürekli sefer düzenledikleri bölgeyi kuvvetli Arap toplulukları ile takviye etmişlerdir. Bu amaçla Erzurum, Duvin, Berdea, Tiflis şehirleri sürekli Arap kabilelerince desteklenmiştir. Arap askerî garnizonları ve personellerinin özellikle yerleşik oldukları şehirler ise Müslümanların kontrol ettikleri Duvin, Nahçıvan, Erzurum ve Gence idi. Duvin'e yerleştirilen askerî garnizon hem buraya yerleştirilen Müslümanlar için güvence olmuş, hem de Kafkaslara yönelik olarak

---

[597] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.294; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.10; İpek, "İlk İslami Dönemde Ermeniler", s.13-14; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.45; İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.319.

[598] Erkoçoğlu, "Emevîler ve Abbasîler Dönemlerinde Kafkasya'nın Güneyinde İslâm Hâkimiyeti", s.16.

[599] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.117.

[600] Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.84.

yapılacak seferler için bir üst olarak kullanılmıştır. Bu Müslüman halk ileride İslam kültürünün temsilcileri olarak bu bölgede iz bırakmışlardır.[601] Aras Havzası'ndaki Duvin, Aras Vadisi'ne ve Sevan Gölü'ne kadar, bu nehir ile Kür arasındaki düz yola hâkimdi. Fetihten sonra burası Araplar tarafından yeniden inşa edilmişti. Duvin şehri; Ani, Ararat, Sünik ve Artaşat gibi önemli yerleşim yerlerinin bulunduğu bölgede, Müslüman valilerin ikamet ettikleri idare merkezi idi. Kaleye yerleştirilen 5 bin kişilik garnizon, Duvin ve çevresindeki Müslüman varlığının temelini oluşturmaktaydı. Bu askerî garnizon, 15 bin kişiden oluşan Ermeni kuvvetleriyle birlikte Duvin ve Ermeniye'nin savunmasını yürütmüş ve Kafkaslardaki yerleşim yerlerine yönelik akınlar gerçekleştirmiştir.[602]

Muâviye henüz hayattayken I. Yezîd'i (680-683) halife tayin ederek ona biat edilmesini sağlamış ve böylece oğlunun hilafetini garantiye almıştı. Fakat Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer ve Abdurrahman b. Ebu Bekir ona biat etmeyi reddetmiş, bunun üzerine onlar zor kullanılarak ikna edilmişlerdi.[603] 680 yılında Kerbela vakası ile başlayan iç savaşlar, İslam Devleti'ni çok derinden etkilemiştir. Hz. Ali döneminde olduğu gibi Müslümanlar yine büyük kayıplar verdikleri bir döneme girmişlerdi. Bu fırsattan istifade eden Ermeni, Gürcü ve Albanlar, Bizans'ın da teşviki ile 681-682'de Müslümanlara karşı isyan ederek, 30 yıldır ödedikleri vergileri

---

[601] el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye*, s.65; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.63; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.44; Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.29-30.

[602] Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.64; İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.316; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.196; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.177.

[603] Uçar, *Araplar'ın Anadolu Seferleri*, s.102.

ödememeye başlamışlardı.[604] Bizans, her şeye rağmen doğudan ve bu yöndeki siyasetten vazgeçmiyordu. Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki ilişkilerin bozulmasında ve Ermeni isyanlarının çıkmasında çoğu zaman Bizans'ın parmağı vardı. Çünkü onlar için Ermeniye bölgesi doğu tarafından gelebilecek hücumlara karşı adeta bir tampon bölge konumundaydı. Buranın kontrolden çıkması, Bizans'ın doğu yönünden tehlikeli bir durum içerisine düşmesi manasına gelmekteydi. Bu yüzden Bizans, ne Ermenilerden ne de Ermeniye'den vazgeçiyordu. İmparator II. Justinianos'un Hazarlarla olan ittifakı da bu siyasetin bir gereğiydi.[605] Hazarlar güçlü devlet teşkilatları, istikrarlı ekonomisi ve tebaalarına karşı izledikleri hoşgörü siyaseti ile bu dönemin en büyük güçlerinden birisiydi. Arapların Gürcistan ve Azerbaycan'ı fethi ile iki devlet sınır komşusu olmuş ve uzun sürecek savaşlar dönemi böylece başlamıştı. Bu savaşlar genelde Kafkas Dağları üzerindeki önemli geçitlerden olan Derbend ve Daryal sahasında meydana gelmekteydi.[606]

---

[604] *Ghewond's History*, s.6; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.295; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.45; İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.321; İpek, "İlk Müslüman İdarelerde Ermeniler", s.40-41; Çoğ, "Emevî-Abbasi İdaresinde Kafkasya Ermenileri ve Dini-Kültürel Gelişimleri", s.227; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.59; Nani Gelovani, "From the History of Political Relations between the Caliphate and Byzantium in Transcaucais in the 680s", *38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) 10-15.09.2007, Doğu Bilim Çalışmaları*, Ankara, 2009, s.175.

[605] İpek, "İlk İslami Dönemde Ermeniler", s.14; İpek, "İlk Müslüman İdarelerde Ermeniler", s.41.

[606] Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.65.

I. Yezîd'in ölümünün ardından Ermevî Devleti'nde bir hanedan değişikliği olmuştur. Halifelik Süfyânîlerden Mervânilere geçmiştir. Mervânîlerin ilk halifesi Mervân b. el-Hakem (684-685) başa geçtikten sonra Mekke'de kendini halife ilan eden Abdullah b. Zübeyr ile uğraşmak zorunda kalmış, Suriye, Filistin ve Mısır'ı elinden almıştı. Yerine geçen oğlu II. Muâviye (683-684) de iç karışıklarla uğraşmak zorunda kalmış ve İbn Zübeyr İsyanı'nı bastırmıştı. İslam dünyasının Hz. Osman'ın vefatının ardından içerisine düştüğü fetret devrinden, ülkede birliği sağlayan Halife Abdülmelik b. Mervân (685-705) devrine kadar geçen sürede, Hazarlara karşı etkili bir sefer yapılamamıştı. Bu süre zarfında sadece eldeki toprakların korunması için gayret gösterilmiş ve onlara karşı savunma yönünde bir strateji izlenmiştir. Halife Abdülmelik b. Mervân döneminin ilk yıllarına gelindiğinde ise Hazarlar yukarıda da söylediğimiz gibi Gürcü, Alban ve Ermeni topraklarını ele geçirmişlerdi. Müslümanların iç savaşlarla uğraşması ve Bizans'ın kendi sorunları ile boğuşmasından faydalanan Hazarlar 685 yılında Ermeniye'ye girmişlerdi. Hazarlar burada karşılarına çıkan Ermeni kralının ordularını mağlup etmiş ve bol ganimetlerle geri dönmüşlerdi. Savaşta Grigor Mamikonyan'dan başka pek çok Gürcü ile Alban lordu da yaşamını yitirmişti.[607]

Abdülmelik hilafet tahtına çıktıktan sonra durumunu sağlamlaştırmak için Bizans'la yeni bir barış anlaşması yapmıştı. II. Justinianos ile yaptığı bu anlaşma

[607] *Ghewond's History*, s.6; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.166; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.65; Çoğ, "Emevî-Abbasi İdaresinde Kafkasya Ermenileri ve Dini-Kültürel Gelişimleri", s.227; Koyuncu, "Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiyye İle Olan Münasebetleri", s.16; D. M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Zahide Ay, İstanbul, 2008, s.75; Erkoçoğlu, "Emevîler ve Abbasîler Dönemlerinde Kafkasya'nın Güneyinde İslâm Hâkimiyeti", s.16-17.

Bizans'a oldukça büyük faydalar sağlamaktaydı. Çünkü hem Arapların daha önce IV. Konstantinos'a ödedikleri vergi yükseltiliyor, hem de Kıbrıs, Ermeniye ve Gürcistan'ın gelirleri iki ülke arasında paylaştırılıyordu. Ancak bu antlaşma, iki taraf arasındaki mücadeleleri sonlandırmamış; bölge zaman zaman Bizans'ın, zaman zaman da Arapların görevlendirdiği valiler tarafından yönetilmeye devam etmiştir.[608] VIII. yüzyılın sonundan IX. yüzyılın ortalarına kadar Ermeniye'de Arap valilerinin genellikle iki hanedandan geldikleri görülmektedir. Bunlardan ilki Şeybânî kabilesinden gelenler, diğeri ise Cezîre kökenli Sülemî kabilesinden olanlardır. Bunların en önemli görevi, valilerin iktidarını güçlendirerek vergi tahsilatına yardımcı olmaktı.[609]

Abdülmelik b. Mervân devrinde, daha önce meydana gelen isyanlardan dolayı Ermenilere karşı sert bir politika takip edilmiştir. Bu tutum aslında sadece Ermenilere karşı değil, devletin tüm tebaasına karşı uygulanmıştı. Çünkü bu halifenin amacı, devlet otoritesini sağlamlaştırarak merkezî otoriteyi güçlendirmekti. Başa geçtikten sonra bu güç boşluğunu doldurması sebebiyle, ona devletin ikinci kurucusu gözüyle bakılmaktadır.[610] Grigor Mamikonyan'ın hayatını kaybetmesinin ardından artık Mamikonyanlara güvenmeyen Araplar, Bagratunileri ön plana çıkarmaya başlamışlar ve Aşot Bagratuni'yi (686-690) Ermeniye valiliğine getirmişlerdi. O, bir yandan Hazarlar ile mücadele etmiş, diğer yandan da ülkenin imarına önem vermişti. Oradaki yıkıntılar,

---

[608] Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.121; Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.31; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler,* s.2; Erkoçoğlu, "Emevîler ve Abbasîler Dönemlerinde Kafkasya'nın Güneyinde İslâm Hâkimiyeti", s.16.

[609] Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.204.

[610] Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.46; Kürkçüoğlu, "Emevîler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", s.124.

özellikle de Duvin'inkiler tamir edilmiş ve düzen sağlanmıştır. Halife Abdülmelik b. Mervân devrinde Ermeniye bölgesi en şiddetli Bizans saldırılarından birisiyle karşı karşıya kalmıştı. Hilafetin yaşadığı sıkıntılı durumdan faydalanarak Müslümanlar ile yaptıkları anlaşmaları bozan İmparator II. Justinianos, bölgedeki Ermeni hâkimiyetini sonlandırmak, İslam dünyasının içerisine düştüğü çift başlılık durumundan faydalanmak, Kafkaslardan gelen Hazar Türklerinin seferlerine engel olmak ve Ermeniye, Arrân ile Gürcistan'da yeniden Bizans hâkimiyetini tesis etmek amacıyla, Ermeni Prensi Aşot Bagratuni'yi tarafına çekmiş ve ordusunu Strategos Leontius (686-689) idaresinde Araplar ve müttefikleri Ermenilerden hesap sormak üzere 686-687 yılında Ermeniye'ye göndermişti. Bizans ordusu, bölgede Araplar başta olmak üzere insanları kılıçtan geçirmiş ve Ermeniye'nin her tarafını tahrip etmişti. Bizanslılar, 686'da Erzurum'u ve 690'da Duvin'i hâkimiyet altına almışlardı. Leontius burada kısa süreliğine de olsa Bizans otoritesini kurmuş ve Ermeniye bölgesini itaat altında tutmak için Ermeni nahararlarından Bagratuni Aşot'u 686-687 yılında Ermeniye idarecisi olarak tayin etmişti. Abdülmelik b. Mervân'ın İslam dünyasını tek çatı altında birleştirmesinin ardından, Müslümanlar tekrar güneydoğu yönünden Ermeniye ile Azerbaycan topraklarına girmişlerdir. Bunun üzerine Aşot Bagratuni onların üzerlerine yürüyerek yenilgiye uğratmıştı. Askerlerin durarak ganimetleri toplamaya başlaması üzerine, yanında kalan bir avuç askerle Arapların peşine düşen Aşot Bagrauni, Arapların durumu anlayıp geri dönmeleri üzerine ağır bir darbe almıştı. Daha sonra Tarünk'teki (Doğubayazıt) ikametgâhına götürülen Aşot, 690 yılında burada ölmüştür. Böylece Aras boylarınki Bizans nüfuzu ve tesiri ortadan kaldırılmıştır. Bu sayede Ermeniye'de tekrardan İslam idaresi kurulmuş oldu.[611] Kaynaklarda bu dönemde

[611] *Ghewond's History*, s.6; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.166; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.295; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.222; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.83-84; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü*

Abdülmelik ile Bizans İmparatoru II. Justinianus arasında bir antlaşma yapıldığına dair bilgiler vardır. Ancak Arap, Ermeni ve Bizans kaynakları bu anlaşmanın tarihi (685 ile 690 arasında değişen tarihler verilmektedir) ve şartları konusunda birbirlerinden farklı tarihler bildirmektedirler. Bu konu üzerinde kaynakların detaylı bir analizini yapan Nani Gelovani, anlaşmanın 688-689 yılında, yani Bizans ordularının seferlerinden sonra yapıldığı sonucuna varmıştır.[612]

Aşot Bagratuni'nin ölümünün ardından II. Justinianus'un orduları bir kez daha Ermeniye'ye ilerlemişti. Askerler Ermeniye, Gürcistan ve Arrân'ın dört bir yanına dağılmışlardı. Yerel prensleri çağırtan II. Justinianus onlardan bazılarını yakalamış ve hepsinden rehineler istemişti. Katolikos III. Sahak'ı da bir süre huzurunda tutmuştu.

Havzası, s.99-100; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.183d; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.77; Gelovani, "From the History of Political Relations between the Caliphate and Byzantium in Transcaucais in the 680s", s.175; İpek, "İlk Müslüman İdarelerde Ermeniler", s.40-41; İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.320-321; İpek, "Ermenilere Rum Mezalimi", s.133; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.46; Uçar, *Araplar'ın Anadolu Seferleri,* s.105; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.195; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.328; Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", s.2335; Çoğ, "Emevî-Abbasi İdaresinde Kafkasya Ermenileri ve Dini-Kültürel Gelişimleri", s.227-228; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.60-61; Koyuncu, "Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiyye İle Olan Münasebetleri", s.16-17; Anili Samuel'in 664'te Bizans'ın Dvin ve Ptiz'i ateşe verdiğini söylediği olay bu olabilir, bkz. Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques,* s.407.

[612] Gelovani, "From the History of Political Relations between the Caliphate and Byzantium in Transcaucais in the 680s", s.175.

Bizans imparatoru bölgeden ayrılmadan önce, Şirak Prensi Nerses Kamsarakan'ı (689/690-691) Ermeniye valisi olarak tayin etmişti. Nerses Kamsarakan'dan sonra ise başa Varazdirots Bagratuni'nin oğlu Smbat Bagratuni geçmiştir.[613]

8. Duvin Merkezli Ermeniye Eyaleti'nin Kuruluşu

Emevî Halifesi Abdülmelik 693'te kardeşi Muhammed b. Mervân'ı (693-705) Ermeniye, Azerbaycan ve el-Cezîre valisi olarak atamıştı. Muhammed b. Mervân, el-Ezd ve Rebia kuvvetleriyle Ermeniye'ye seferler düzenleyerek, 693 civarında meydana gelen savaşta Bizans ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmıştı Böylece Arap ordusu, Ermeniye'ye girerek merkezi Duvin olan bu bölgeyi yeniden halifebib idaresi altına sokmuş ve Müslümanlar Ermeniye'nin büyük kısmında tekrar hâkim olmuşlardı (693). Ermeni kaynakları Muhammed b. Mervân'ın bölgede pek çok fenalıklar yaptığından söz etmektedirler. Araplar daha önceki dönemlerde Hristiyanlara karşı oldukça müsamahakâr olmalarına rağmen, artık dinî baskı uygulamaya başlamışlardı. Öyle ki 31 Mart 693'te Muhammed b. Mervân'ın yeğeni Abdullah b. Hâtim el-Bâhilî, Horâsân asıllı bir acem olan, daha sonra David adı ile vaftiz edilerek Hristiyan olan Sâsânî Prens'i Surhan'ı Duvin'de çarmıha gerdirmişti.[614] Bu sırada Ermeniye oldukça müşkül

[613] *The Universal History of Step'anos Taronec'i,* s.166-167; *Ghewond's History,* s.7; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.296; Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", s.2335; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.61-62; Koyuncu, "Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiyye İle Olan Münasebetleri", s.17; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası,* s.100.

[614] *Ghewond's History,* s.7; *The Universal History of Step'anos Taronec'i,* s.168; Əhməd İbn Ə'əm əl-Kufi, "Kitab əl-Fütuh (Fetihler Kitabı) Azərbaycanın VII-IX Əsrlər Tarixinə Aid Çıxarışlar", s.13; *Kirakos Ganjakets'i's History of Armenians,* s.55-56;

bir vaziyetteydi. Bizanslılar kışkırttıkları Hazar Türklerini Kafkaslar üzerinden Araplara karşı saldırtıyorlardı. Bunlar ilk olarak 693'te Muhammed b. Mervân'ı yenilgiye uğratsalar da daha sonra yeğeni Mesleme tarafından mağlup edilmişlerdir.[615]

Ermeni kaynakları, Muhammed b. Mervân komutasındaki bir Arap ordusunun Ermeniye'ye girerek bölgeyi tekrar Arapların hâkimiyeti altına sokması sürecinde korkunç olayların meydana geldiğini ifade etmektedirler. Muhammed b. Mervân, Suriye'ye gitmek üzere bölgeden ayrılmadan önce, 695'te Komutan Vekili Abdullah b.

Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.407; Muyldermans, *La Domination Arabe*, s.84d; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.296; Koyuncu, "Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiyye İle Olan Münasebetleri", s.17; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.62; Uçar, *Araplar'ın Anadolu Seferleri*, s.109-110; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.123; Kırzıoğlu, "Selçuklular'dan Önce Armenya'ya/Yukarı-Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ IV. Bin-MS. 1064)", s.190; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.60; Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.125-126; Garsoian, "Armenia", s.479; Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", s.2335; Canard, "Dwin", s.679; Özmenli, "Armenia'da Arsaklar ve Kamsarakanlar", s.9; Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. I, s.68; Kürkçüoğlu, "Emevîler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", s.126; Kurkjian, *A History of Armenia*, s.178; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.222; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.233.

[615] İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, c. 9, çev. Mehmet Keskin, İstanbul, T.Y., s.537; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.296; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.62.

Hâtim el-Bâhilî'yi vali vekili olarak bölgede bırakmış ve Ermeniye, Gürcistan ile Arrân bölgelerinden meydana gelen Duvin merkezli Ermeniye adlı yeni bir eyalet oluşturmuştu. Hiçbir kaynak bu eyaletin oluşturulmasının kesin tarihini vermez. Bu yüzden bunu tam olarak tarihlendirmek mümkün değildir.[616] Muhammed b. Mervân, Grigor Mamikonyan'ı ise onun yanına vali veya *işhan* olarak tayin etmişti. Onun amacı, feodal aileleri ortadan kaldırarak Ermeniye'nin bağımsızlığına son vermekti. Bu amaçla Abdullah, Ermeniye'deki *işhan*lar ile soyluları zincire vurdurmuş, hazinelerini talan ederek, çoğunun mülküne el koymuştu. Öyle ki o, Katolikos III. Sahak ile Smbat Bagratuni'yi de tutuklatıp Dımaşk'a göndermişti. Onlar geri geldiklerinde katolikos, Duvin'e dönmüş, Smbat ise hesap sormak için Bizans'ın yanına gitmişti. Ermeniye böylece hilafetin bir vilayeti olmuştu. Burası Duvin'de ikamet eden bir vali ya da *ostikan* tarafından idare edilmekteydi. *Ostikan*, Sâsânî idaresi altındaki merzübân gibi benzer ayrıcalıklara sahipti.[617] Mahallî idarecilerin yetkileri azaltılarak, bazen de

[616] Bu eyaletin 701 yılında kurulduğunu ileri süren tarihçilere karşın (Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.47; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.45; Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s.61); Dadoyan, Ermenistan'ın 690'lara kadar halifeliğe vergi veren özerk bir yer olarak kaldığını söylemektedir. Ona göre, Ermeni hâkimiyeti 701'de değil, Muhammed ibn Mervân'ın Ermeniye'nin ilk *ostikan*ı olduğu 693 yılında sonlanmıştır (Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. I, s..67.)

[617] *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.168; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.107-108; Əhməd İbn Ə'əm əl-Kufi, "Kitab əl-Fütuh (Fetihler Kitabı) Azərbaycanın VII-IX Əsrlər Tarixinə Aid Çıxarışlar", s.13-14; Kudâme ibn Cafer, *Kitabü'l Harac*, s.51-52; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.204-205; Ter-Ghévondian, "L'Arménie et la Conquéte Arabe", s.779-780; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.233; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin*

tamamen ortadan kaldırılarak bölgenin İslam idaresinde uzun süre kalması sağlanmaya çalışılmıştır. Müslümanlar burada güçlü bir garnizon bırakarak, emâret adıyla İslam Valiliği İdaresi kurmuşlardı. Bundan sonra Duvin'de İslam emîrleri dönemi başlamıştır. Kuzeyde Tiflis, doğuda Berdea emâretleri de Dımaşk'a bağlı olarak bölgelerini idare ediyorlardı.[618] Ermeniye, Arap hâkimiyeti devrinde her zaman böyle hususi bir eyalet olmamıştır. Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde burası Azerbaycan âmilliğine bağlıydı. Emevîler döneminde ise Hişâm b. Abdülmelik (724-743) devrine kadar el-Cezîre valiliği ile birleşik olarak kalmıştır.[619] Ermeniye, Emevîler devrinde (654-750) 4 bölgeden oluşurken, Abbâsîler döneminde (750-884) 3 bölgeden meydana gelmekteydi. Ermeni nahararları, *ostikan*ın himayesinde özerkliklerini korurlarken, Araplar büyük şehirlere garnizonlar inşa etmişlerdi. Askerî garnizonlar yukarıda da söylediğimiz gibi Duvin'de ve kuzeyde Tiflis'in de dâhil olduğu diğer birkaç şehirde yerleştirilmişti. Böylece Ermeniye'de sürekli bir Arap idaresi kurulmuştu. Bu; gelirlerin düzgün bir şekilde toplanması, askerî imkânların kullanılması ve Dımaşk'ta belirlenen genel bir politikanın gerekliliklerini buraya uyarlamak demekti.[620] Buraya Ermeniye adının

---

Tarihi, s.297; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.63; Kurkjian, *A History of Armenia*, s.178; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.45.

[618] Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.77; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.283; ; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.100.

[619] Streck, "Ermeniye", s.323; Koyuncu, "Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiyye İle Olan Münasebetleri", s.15; Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.36-37.

[620] Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.196; Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.125; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.85, 87; Kırzıoğlu, "Selçuklular'dan Önce Armenya'ya/Yukarı-Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ IV. Bin-MS. 1064)", s.189; Tezcan, "Pers-Armenia Etrafında Gelişen Roma-Parth ve

verilmesinin nedenlerinden birisi, Ermenilerin Bizans ile ittifak yapmalarını engellemektir. Halife jest olarak ayrıca Bizans'a karşı ideolojik mücadele veren Ermeni din adamları lehine yanlı siyaset takip etmiş ve Alban Kilisesi'ni Ermeni Kilisesi'ne bağlayarak bütün Arrân ve Ermeniye Hristiyanlarının liderliğini Ermeni katolikosunun elinde toplamıştı.[621] Muhammed b. Mervân, Ermeniye'nin ilk *ostikan*ı olarak atansa da bazı yetkiler yerli ileri gelenlere verilmişti. Çünkü Ermeni *işhan* unvanı neredeyse sürekli devam etmişti ve geleneksel *Sparapet* memuriyeti VIII. yüzyılda yeniden ortaya çıkmıştı.[622] Arapların birleştirdikleri bu topraklar, daha önce Bizans'ın Batı Ermeniye'de yaptığı idari ıslahata uygun olarak, 4 kısma bölünmüştür. Buna göre, I.

Bizans-Sâsânî Münasebetleri", s.254-255; Vəlixanlı, *Ərəb Xilafəti və Azərbaycan*, s.23; Garsoian, "Armenia", s.479; Lynn Anne Jones, *Between Byzantium and Islam: Royal Iconography and the Church of the Holy Cross at Aghtamar*, Unpublished PhD Dissertation, University of Illinois, Urbana, Illinois, 1995, s.50; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.32; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.45; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.47-48; Çoğ, "Emevî-Abbasi İdaresinde Kafkasya Ermenileri ve Dini-Kültürel Gelişimleri", s.226; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.58; Kürkçüoğlu, "Emevîler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", s.133; Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s.61; Koyuncu, "Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiyye İle Olan Münasebetleri", s.15; Tim Greenwood, "Emergence of the Bagratuni Kingdoms", *Armenian Kars and Ani*, ed. Richard Hovannisian, California, 2010, s.43.

[621] Vəlixanlı, *Ərəb Xilafəti və Azərbaycan*, s.27; Kürkçüoğlu, "Emevîler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", s.133.

[622] Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.125-126.

Ermeniye olarak adlandırılan arazi, Arapların Arrân olarak adlandırdıkları kadim Arrân topraklarını (Sünik-Sîsecan'la birlikte) birleştirmişti. II. Ermeniye olarak adlandırılan kısım Curzân (Gürcistan'ın bir kısmı), Tiflis yakınlarındaki Suğdebil, Derbend yakınlarındaki Bâb-ı Fîrûz Kubâd ve Lezgi şehirlerinden oluşmaktaydı. III. Ermeniye; Vaspurakan, Duvin, Şirak (Sirac Tayr), Bagrevand ve Neşave şehirlerini kapsamaktaydı. Son kısım olan IV. Ermeniye ise Şimşat, Ahlat, Erzurum, Erciş ve Bâcuneys'ten meydana gelmekteydi.[623]

Smbat Bagratuni, Dımaşk'taki esaretten kurtulduktan sonra hesap sormak amacıyla Bizans saflarına geçmiş ve diğer derebeylerini de Araplara karşı silaha sarılmaya davet etmişti. Bu çağrıya sadece kendi akrabaları olan Bagratuniler değil, Vaspurakan'daki pek çok bey de olumlu cevap vermişlerdi. Aşot'un oğlu ve Vaspurakan prensi Smbat, Smbat'ın kardeşi, Ermeniye prensi Aşot, Theodoros Rştuni'nin oğlu Vart bir araya gelmişlerdi. Bu kuvvetler Ağrı Dağı'nın kuzey yamacındaki Agori'de toplanmışlardı. Smbat Bagratuni'nin kuvvetleri 2 bin kişiden meydana geliyordu. Bunu haber alınca mevzilendikleri Nahçıvan'dan 8 bin kişilik kuvvetle hemen harekete geçen Araplar, Aras'ı geçerek onların peşine düşmüşlerdi. Bunun neticesinde Araplar onlara yetişmiş ve iki taraf arasında meydana gelen Vardanakert Savaşı'nın sonucunda Araplar mağlup olmuşlardı. Savaş neticesinde, buz tutan Aras Nehri'nin buzlarının kırılması nedeniyle birçok asker boğularak ölmüş, sadece 300 kişi kurtulabilmiştir (695-696'ya doğru?).[624]

---

[623] Vəlixanlı, *Ərəb Xilafəti və Azərbaycan*, s.27-29.

[624] *Ghewond's History*, s.8-9; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.168; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.298; İpek, "İlk Müslüman İdarelerde Ermeniler", s.41; İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.321; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.85; Garsoian, "The Arab

Halife Abdülmelik b. Mervân dönemlerinin sonlarına doğru (697/698) bölgede huzursuzluklar artmıştı. Emevîlerin iç işleriyle meşgul olmalarının da etkisiyle bölgede yer yer isyanlar patlak vermişti. Tarihçi Kalankatlı Moses'e göre, Muhammed b. Mervân karışıklıklar sebebiyle Ermeniye'ye gelmiş ve Arrân'ı hızla geçerek Çola şehrine girmişti. Ermeniler ise bu sırada Bizans'tan aldıkları yardımlar sayesinde Duvin'i kuşatarak, 62 bin Müslüman askerini öldürmüşlerdi.[625]

Smbat, Araplar karşısında kazandığı bu başarıları bildirmesi ve savaşta öldürülen düşman askerlerinin kesilmiş burunları ile atlarını sunması için Konstantinopolis'e bir heyet göndermişti. Bizans İmparatoru buna karşılık ona minnettarlığının bir nişanesi olarak *Kuropalates* unvan vermişti (700'e doğru). Ermeniler bundan kısa bir süre sonra Kukark'a kadar ilerleyen Arap birliklerini

---

Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.127; Macler, "Armenia", s.156; *Course Companion, History of Medieval Armenia,* s.45-46; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.64-65; İskender, *el-Fütuhatü'l-İslamiyye,* s.73-74; Kürkçüoğlu, "Emevîler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", s.127; Koyuncu, "Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiyye İle Olan Münasebetleri", s.17; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası,* s.103.

[625] Moses, *Alban Tarihi*, s.287; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.69-70; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.103; Kürkçüoğlu, "Emevîler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", s.127.

durdurarak yenilgiye uğratmışlardı. Bunlar idam edilmiş ve liderleri Van Gölü'ne atılmışlardı.[626]

Halife Abdülmelik bu felaketten haberdar olunca, Muhammed b. Mervân'ı ve Osman b. Velîd b. Ukbe'yi Ermenileri kontrol altına almaları için bölgeye göndermişti. Muhammed b. Mervân'ın bölgedeki vekillerinden emîr Osman b. Velîd b. Ukbe idaresindeki Arap askerleri, 700 senesinde Duvin'e gelerek yerleştikten sonra, Kars'a doğru harekete geçmiş ve orada Nerseh ile Bagratuni Smbat'ın ordusuyla karşı karşıya gelmişlerdi. Bu orduya Vanandlıların dâhil olmasıyla yenilseler de Berdea Valisi Emîr Kâsım'ın kendi askerleri ile birlikte Duvin emîrinin ordusuna yardıma gelmesi sayesinde durum düzelmişti.[627] Bunun neticesinde Bagratuni Smbat, Emevî komutanı Osman b. Velîd idaresindeki Müslümanlara mağlup olarak Bizans'a sığınmak zorunda kalmıştır. Onlar ancak Ömer b. Abdülaziz (717-720) devrinde geri dönebileceklerdi.[628] Böylece onları itaat altına alan Muhammed b. Mervân vergiye bağlamıştır. Ancak bu

[626] *Ghewond's History,* s.9-10; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia,* s.107; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.298; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.65.

[627] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia,* s.107-108; *The Universal History of Step'anos Taronec'i,* s.168-169; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.223; Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", s.2335; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.65; Kürkçüoğlu, "Emevîler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", s.127; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.298.

[628] Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.102.

anlaşma uzun süreli olmamıştır. Çünkü Ermeni birliklerinin Bizans askerleri ile birleşerek Araplara karşı mücadele ettikleri bilinmektedir.[629]

Müslümanların yeni bir sefere çıkmaları üzerine, Katolikos III. Sahak (677-703) direnişin yarar getirmeyeceğini anlamıştı. Muhammed'e Ermenileri bağışlaması için mektup götürdüğü sırada yolda ölmüş (703) ve naaşı piskoposlar tarafından Harran'a götürülmüştü. Onun bu girişimi sayesinde Ermeniler akınlardan kurtulmuşlardı. Bunun karşılığında ise Ermeniler vergi verip itaat etmişlerdir. Onun ardından yeni katolikos olarak Elias (Eglis, 703-717) getirilmiştir. Halife Abdülmelik devri bu şekilde anlaşmayla sona ermişti.[630]

Böylece 645-646'da Müslümanların eline geçip, zaman zaman Bizans'a bağlı nahararların idaresine giren Karasu-Murat ve Aras-Kür boyları, 55 yıl sonra Emevî Halifesi Abdülmelik devrinde esaslı bir şekilde halifeliğe bağlanmıştır. Ancak yerli halkın çoğu cizye ve haraç ödemeye razı olduğundan eski dinlerinde kalarak İslamiyet'i kabul etmemişti. Buna karşın Ahlat, Duvin, Berdea, Erzurum ve Şîrvân-Demirkapı gibi başlıca emîrlik ya da ordu merkezlerinde İslamiyet sulh yoluyla yerli halk arasında

---

[629] Koyuncu, "Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiyye İle Olan Münasebetleri", s.17.

[630] *Ghewond's History*, s.11; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia,* s.108; *The Universal History of Step'anos Taronec'i,* s.169; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.298-299; Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.127; Köse, "Müslümanların Güney Kafkasya Politikasına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", s.329; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.65-66; Kürkçüoğlu, "Emevîler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", s.128.

yayılmaya başlamıştı.[631] Muhammed b. Mervân ve onun halefi olan valiler Mesleme b. Abdülmelik ve Mervân b. Muammed (son Emevî Halifesi), bölgede Bizans'a ve Hazarlara karşı mücadelenin örgütlenmesinde önemli bir rol oynayacaklardı.[632]

9. Halife I. Velîd Devrinde Ermeniye'de Meydana Gelen Gelişmeler ve Duvin'in İmarı

Halife I. Velîd b. Abdülmelik (705-715) döneminde Kafkasya önemli gelişmelere sahne olmuştur. Muâviye devrinde Ermeniye'de feodal sistem desteklenmiş, hatta devam etmesi için yardımlar yapılmıştı. Feodal beyler, merkez adına sükûnet ve düzeni sağladığı sürece, bu sistem Araplar için sorun teşkil etmiyordu. Ancak ilerleyen yıllarda devlet için avantajlı olan bu sistem, bizzat sorunun kaynağı olmaya başlamıştı. Yıllardır sorun yaratan, Müslümanları her fırsatta Bizans'a karşı yalnız bırakan Ermeni soyluları, Emevîler için güven vermemeye başlamışlardı. Bunun için de Ermeniye'nin yerel valiler tarafından değil, doğrudan merkezden atanan valiler tarafından idare edilmesi projesi uygulamaya koyulmuştu. Bizans'tan *Kuropalates* unvanı alan Smbat Bagratuni bunu öğrenince muhtemel Arap akınlarına karşı önlem olarak Bizans ile iş birliği yapmıştı. Bu durum, bölgeyi yakından tanıdığı için Ermeniye ve Azerbaycan valisi olarak tayin edilen Muhammed b. Mervân'ın güçlü bir ordu ile Ermeni topraklarına girmesine sebep olmuştu. Bunun üzerine Smbat ile Bizans kuvvetleri birleşmişler ve Vanand'a doğru hareket etmişlerdi. Ancak onlar 705'te Drakhpet/Drahbet yakınlarında Muhammed b. Mervân'ın orduları karşısında mağlup olmuşlar ve Ermeniye'yi tahliye etmişlerdir. Bunun adından Muhammed b. Mervân muzaffer bir şekilde 705 yılında Duvin'e girmiştir. Ermeniye valisi Smbat Bagratuni ise

[631] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.223.

[632] Ter-Ghévondian, "L'Arménie et la Conquéte Arabe", s.780.

bu sırada hayatının tehlikede olduğunu düşünerek, daha güvenli gördüğü Bizans topraklarındaki Poti'ye kaçmıştır.[633]

Halife el-Velîd bunun ardından Ermeni direnişine tamamen son vermek amacıyla nahararlar sınıfını ortadan kaldırmaya karar vermiş ve Nahçıvan Valisi Kâsım'ı bununla vazifelendirmiştir. Aldığı emir üzerine harekete geçen Kâsım, görüşme bahanesiyle nahararlar ile ailelerini yanına getirterek, onlardan 800 tanesini Nahçıvan'daki kiliseye, 400'ünü Khram'daki (Aras kıyısında bir şehir, Koğtan'da, Nahçıvan'ın güneyi) kiliseye hapsettirmiş ve binaları ateşe verdirmişti. Haraç almak için diğerlerinden ayrılan bazı nahararlar ise 705/706'ya doğru çarmıha gerilmişlerdi.[634]

---

[633] *Ghewond's History*, s.12; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.300; Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.127-128; Ter-Ghévondian, "L'Arménie et la Conquéte Arabe", s.779; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.48-49; Koyuncu, "Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiyye İle Olan Münasebetleri", s.18; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.47-48; İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.321-322; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.28; Köse, "Müslümanların Güney Kafkasya Politikasına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", s.330; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.68-69; Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.31-32.

[634] *Ghewond's History*, s.108-109; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.12-13; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.188; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.300; Ter-Ghévondian, "L'Arménie et la Conquéte Arabe", s.779; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.70; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.196-197; Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.127; Greenwood, "Armenian Neighbours (600-1045)", s.346;

Halife Velîd, daha sonraları Ermeniye'de oluşturulan baskı düzeninin hoşnutsuzluk yaratması, kendi topraklarından memnun olmayan Müslüman bir nüfusun bulunması ve Hazar tehdidine karşı Ermenilerle iş birliğine ihtiyaç duyması gibi sebeplerden dolayı, çareyi bölgeye uygulanan kısıtlamaları hafifletmekte ve belli düzeyde özerklik vermekte bulmuştu. Bölgeye ilk olarak Abdullah b. Hâtim b. en-Nu'mân b. Amr el-Bâhilî, daha sonra da Abdülaziz b. Hâtim el-Bâhilî'nin vali olarak tayin edilmesi, bu sert politikayı tersine çevirmiştir (706). Onun hâkimiyeti sırasında, barış ve güvenlik bütün Ermeniye'de hâkim olmuştur. Abdülaziz seleflerinin aksine sürgün edilen bütün nahararları geri çağırmış ve bütün mal varlıkları ile ayrıcalıklarının geri verileceğini garanti etmişti. Böylece Bizans topraklarına sığınmış olan Smbat Bagratuni, Ermeniye bölgesine geri dönmüş ve bir kez daha Arapların himayesine girmiştir. Bu davranışından dolayı Bizanslılar onu aforoz etmişlerdi. Ermeniler, Müslümanların bu hamlesine karşılık olarak, Arap-Hazar mücadelelerinde İslam ordularının yanında yer almışlardır. Bundan sonraki 20 yıl boyunca Ermeniler ile Araplar yakın bir iş biliği içerisinde bulunmuşlardır. Araplar isyana katılmayan ve Ermenilerin aslî lideri olarak gördükleri kiliseye oldukça müsamahakâr davranmışlardır. Bu sayede kilise kendi tarihinde ilk kez "kilise esaslarının düzenlenmesi" işine girmişti. Taraflar arasında başlayan bu yumuşama Duvin üzerinde de olumlu etki yaratmıştır. Abdülaziz bu devirde Duvin şehrini yeniden inşa etmesiyle ön plana çıkmıştır. Abdülaziz buna sebep

---

Macler, "Armenia", s.156; Esterciyan, *Tarihü'l-Ümmeti'l-Ermeniye*, s.166; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi,* s.34; Movsisyan, *Ermenistan Tarihi,* s.61-62; Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.31-32. Ortaçağ tarihçileri bütün bu malumattan, hadisenin Nahçıvan'da meydana geldiği sonucunu çıkarmaktadırlar. Ancak bazı tarihçiler, Ermeni nahararlarının yakıldığı mabedin bugün Azerbaycan'a bağlı olan Nahçıvan bölgesinde değil de Kars'ın Kağızman ilçesindeki Nahçıvan adlı başka bir yerde olduğunu iddia etmektedirler, bkz. Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.73.

olarak da Duvin'i önceden yıkan kişinin kendisi olduğunu, yapacak kişinin de kendisi olması gerektiğini söylemiştir. Hikâyeye göre, 12 yaşında bir çocukken şehrin önünde meydana gelen bir savaş sırasında bulduğu bir geçitten sürenerek geçip surların tepesine çıkmış, sonra da kendi dilinde askerlere seslenmiştir. Bu olay daha sonra surların yıkılması ve düşmanın kaçmasıyla sonuçlanmıştır.[635]

VII. yüzyılın sonu ve VIII. yüzyılın başlarındaki savaşlar ile isyanlar sırasında yıkılmış olan Duvin'de en fazla imar faaliyetlerinin yürütüldüğü devir bu dönemidir. Abdülaziz b. Hâtim el-Bâhilî, bölgede geniş bir imar faaliyeti sürdürmüştü. Belâzürî ve Ghevond'un bu konuda verdiği bilgiler birbirini destekler niteliktedir. Bu devirde şehir adeta yeniden yapılmıştır. Şehir önceden olduğundan daha büyük sağlam bir şekilde inşa edilmiş, surları yenilenmiş, kapıları sağlamlaştırılmış, surların etrafına hendekler kazılarak içi suyla doldurulmuş, mescidi büyütülmüş ve burası bir kale hâline getirilmişti. Restore edilen Duvin şehri o günden sonra Arapların hâkimiyeti altında kalmış ve uzun yıllar askerî garnizon olarak hizmet veren bir İslam şehrine dönüşmüştür. Orası devletin başkenti, idari ve mali merkezi hâline gelmiştir. Bu faaliyetlerden, Duvin'in Kafkaslar ve Kafkas ötesine gerçekleştirilecek olan seferler için

---

[635] *The Universal History of Step'anos Taronec'i,* s.189; *Ghewond's History,* s.13-14; Əhməd İbn Ə'əm əl-Kufi, "Kitab əl-Fütuh (Fetihler Kitabı) Azərbaycanın VII-IX Əsrlər Tarixinə Aid Çıxarışlar", s.16; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.300-301; Esterciyan, *Tarihü'l-Ümmeti'l-Ermeniye*, s.166; Köse, "Müslümanların Güney Kafkasya Politikasına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", s.331; Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.127-128; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.47-48; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.85; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.73-74; Seyyid, *Erminiyye fi't-Tarihi'l-Arabi*, s.76.

askerî bir üs hâline getirildiği anlaşılmaktadır. Böylece Duvin şehri, Arapların Ermeniye'deki kalesi olmuştur. Abdülaziz'in Ermeniye'deki faaliyetleri Duvin ile sınırlı kalmamış, savaşlarda yıkılmış olan Nahçıvan, Berdea ve Beylekân da imar edilmiştir. Bu imar faaliyetleri daha çok bölgedeki Arap yerleşimcilerin yaşam koşullarını iyileştirmek amaçlıydı. Bu dönemde içeride huzur ortamı sağlanmış ve İslamiyet Ermeniye'de en fazla bu dönemde yayılmıştır. Bütün bunlar Müslümanların gerçekleştirdikleri imar faaliyetlerine birer örnek teşkil etmektedir.[636]

---

[636] el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân Ülkelerin Fethi*, s.235-236; *Ghewond's History*, s.13-14; Kudâme ibn Cafer, *Kitabü'l Harac,* s.51-52; el-Bəlazuri, "Kitəb Futuhi-l-Buldən, Azərbaycanın VII-IX. əsrlər Tarixinə Dair Çıxarışlar", s.114; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.49-50; Vəlixanlı, *Nahçıvan,* s.12-13; Manandian, "The Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.133; Seyyid, *Erminiyye fi't-Tarihi'l-Arabi*, s.76; Lang, *Armenia Cradle of Civilization*, s.180; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.300-301; İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.317; Canard, "Dwin", s.679; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.10; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.213; İpek, "İlk Müslüman İdarelerde Ermeniler", s.42; Vəlixanlı, *Ərəb Xilafəti və Azərbaycan*, s.64; Elnur Nesirov, "Abbasîler'den Safevîler'e Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.42, 2017, s.413; Köse, "Müslümanların Güney Kafkasya Politikasına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", s.331; Nesirov, "Ortaçağ'da Düveyn ve Düveynli İlim Adamları", s.758; Koyuncu, "İslam Coğrafyacılarına Göre İrminiyye", s.230; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.59, 73-74; Fatih Erkoçoğlu, "Emevîler Döneminde Kürtler", *Uluslararası Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu Ankara: 09-10 Ocak 2014*, c. I, ed. Orhan Kılıç, Ankara, 2014, s.6-7; Yörükân, *Ortaçağ Müslüman*

Halife Velîd b. Abdulmelik daha sonraki dönemlerde Muhammed b. Mervân'ı Azerbaycan ve Ermeniye valiliğinden alarak, yerine Anadolu seferleri sırasında muvaffakiyet gösteren Mesleme b. Abdulmelik'i (709-721) tayin etmişti. Bu atamada Bizans'ın ittifak yaptığı Hazarların, Azerbaycan ve Ermeniye bölgelerine girmeleri etkili olmuştur. Bizans'ın bundaki amacı, Müslümanların dikkatini dağıtmak ve daha fazla cephede savaşmalarını sağlamaktı. Ancak Mesleme b. Abdulmelik, Bizans karşısında Anadolu'da elde ettiği başarıları Ermeniye ve Azerbaycan bölgesinde de sürdürmüştür.[637]

10. Halife II. Ömer b. Abdülaziz Devrinde Ermeniye ve Duvin Konsili (719)

Halife II. Ömer b. Abdülaziz (717-720) devrinde de bölgede barış sağlanmaya çalışılmıştı. Ömer b. Abdülaziz bu dönemde İslam dininin yayılması ve Müslümanların çoğalması amacıyla yumuşak ve hoşgörülü bir politika takip etmiş ve bunun yanında haraç ile cizyede yeni düzenlemeler yapmıştı. Bu düzenlemelerin yansımaları Ermeniye'de de olmuştur. Ömer b. Abdülaziz halife olduktan sonra genel af ilan etmiş ve bütün Ermeni tutsaklar ile sürgüne gönderilenlerin ülkelerine dönmelerine izin vermişti. Bu dönemde Müslümanların Bizans veya Ermenilere karşı verdikleri mücadeleler sırasında tahrip olan Duvin gibi yerler mamur hâle getirilmiş ve Müslüman

---

Coğrafyacılarından Seçmeler, s.212; Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, s.249; Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.31-32; Reşad Mustafa, "'İslam Fütühatı ve Azerbaycan' Konusu Sovyet Dönemi Azerbaycanlı Oryantalistlerin Çalışmalarında (Ziya Bünyadov ve Naile Velihanlı Örneğinde)", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, II/2, 2018, s.124.

[637] el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân Ülkelerin Fethi*, s.237-238; Moses, *Alban Tarihi*, s.291; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi*, c. I, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1999, s.190; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.103.

valilerin ikametgâhı Duvin, Müslüman Arapların askerî üssüne dönüştürülmüştü. O ayrıca önceki Emevî halifeleri tarafından ele geçirilen Hristiyan ibadethanelerini de iade etmişti. Valilere gayrimüslimlerin hukukunun gözetilmesi ve hoşgörülü davranılması yönünde emirler yollamıştı. Ömer b. Abdüzlaziz'in bu faaliyetleri kısa müddet sonra meyvelerini vermiştir. Müslümanlar barış içerisinde yaşarlarken, gayrimüslimler arasında İslamiyet hızla yayılmaya başlamıştı.[638]

Otzunlu III. Hovhannes 717 ila 728 yılları arasında Ermeniye'de katolikosluk görevini yürütmüştür. Ermeni Kilisesi'ni yeniden yapılandırmış ve kilise hukukunun temellerini atmıştı. Özellikle Ermeniye'deki heretik eğilimlere karşı faaliyetleri ile bilinmektedir. İyi bir ilahiyatçı olan Hovhannes, kiliseyi yeniden düzenlemiş ve Ermeni kilise kanunlarının ilk derlemelerini birleştirerek katı bir doktrin temeline oturtmuştu. O, şiddetli bir ikon kırıcı/ikonoklast olan yerel Pavlikanların[639] ve Hz. İsa'nın gerçek bir

---

[638] *Ghewond's History,* s.16-17; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.303; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.74-75; Kürkçüoğlu, "Emevîler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", s.130; Koyuncu, "Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiyye İle Olan Münasebetleri", s.18; Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.32.

[639] VI. yüzyıl sonunda ortaya çıkan bu hareket, İslamiyet'in kuvvetlendiği ve kiliselerin güçten düştüğü VII. yüzyılda daha da öne çıkmaya başlamıştı. Onlar "iyilik ve kötülüğün evrensel karşıtlığından doğan güce inanan, düalist bir öğreti benimsemişlerdi. Yerleşik düzenin geleneksel toplumsal geleneklerine karşı çıkan Pavlusçular, alt sınıfa mensuptu. Çoğalmaya, et tüketimine, mülkiyete karşıydılar." Onlar, Ermeni, Arap ve Bizanslı dinî ve sivil yetkililere silahlı saldırılar düzenleyen bir yeraltı hareketi kurmuşlardı. Pavluşculuk VII. yüzyılın sonunda Ermenistan, İran ve Kuzey

vücuda sahip olduğunu inkâr eden imgecilerin "sapkın" düşüncelerini bastırarak, iki dinî konsil toplamıştı. Bunlardan ilki, 719 yılında nahararların ve Arapların desteğini alarak Duvin'de topladığı konsildir. Bu konsile 30 piskopos, Prens Aşot ve bir dizi naharar katılmıştı. 719'da toplanan bu konsilde; Ermeni babaları, evlilik dinî töreni, oruç, haça tapınma, kutsal su, ayin metni, kutsal makamlar, atanma töreni, vaftiz töreni ve buna benzer çoğu ritüel gibi ayinsel veya ıslah edici yapı ile alâkalı kanunlar belirlenmiştir. Buna göre, insanlar, Tanrı her yerde olduğu için herhangi bir nesneye ibadet etmesi gerektiğini düşünmemeli. İbadet resmî olarak belirlenmiş olanlarla sınırlandırılmalıdır. Bu, 719'daki Duvin Konsili'nde Otzunlu Hovhannes tarafından yayımlanan iki kanunla[640] katı bir şekilde koşula bağlanmıştır. Katolikos, "Pavlikanlara Karşı" kişisel bir mektup yazmış ve bu mektup Pavlikanları mahkûm ederek, Duvin Kilise konsilinin 32 kanununun esasını teşkil etmiştir. Bu konsil neticesinde Pavlikanların bastırılması kararı alındığı gibi, ekmek şarap ayininde şaraba su karıştırılmasının yasaklanmasına ve Tanrı'nın isminin üç kez geçtiği ilahiye (Trisagion) "*bizim için çarmıha gerilmiş olan*" cümlesinin ilave edilmesine karar kılınmıştır. Başka

---

Mezopotamya'ya yayılmış ve sivil otoriteler için büyük tehdit oluşturmaya başlamıştı, bkz. Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.85-86. Pavlikanlarla ilgili detaylı bilgi için, bkz. Nina G. Garsoian, *Paulikan Tarihi*, çev. B. Murat Eyrik, İstanbul, 2020.

[640] Buna göre 27. Kanun: Eğer herhangi birisi ağaçtan veya diğer maddelerden bir haç yapar ve onu kutsayıp kutsal yağ ile yağlaması için rahiplere vermezse, o haçı onurlandırmamak ve önünde secde etmemek gerekir. Çünkü o, ilahi güçten yoksun ve hükümsüzdür. Bu tür uygulamalar, Apostolik Kilisesi'nin geleneklerine aykırıdır. 28. Kanun: Kutsanmış ve yağlanmış olanlara gelince, ilâhi gizemin aygıtları olabilsinler diye onlara saygı göstermeli, ibadet etmeli ve onların önünde secdeye yatarak onları öpmeliyiz. Çünkü kutsal ruh onda oturur ve onların vasıtasıyla insanlara koruyuculuğunu ve beden ile ruhun hastalıklarının iyileşmesi lütfunu dağıtır.

bir deyişle bu konsil, ilk kez Ermeni muhalif gruplarının sadece kiliseye değil, aynı zamanda Müslümanlara ve halifeye ilişkin pozisyonlarını da belirtiyordu. Pavlikan düşüncesinin taraftarlarıyla evlilik ilişkisi veya herhangi bir münasebet de bu konsilde belirlenen kanunlarla yasaklanmış oldu. Buna karşın tarihçi Andreas Yezekyan, 719'da Duvin'de bir konsilin toplandığı düşüncesinin yaygın olduğunu, ancak bu konsille ilgili ne tarihsel kaynaklarda ne de belgelerde doğrudan ya da dolaylı olarak herhangi bir bilginin bulunmadığını söylemektedir. Ona göre bu konu hakkında bilgi veren Michael Chamich'in referansı hiçbir tarihsel gerçeklikle desteklenmemektedir. Hovhannes'in topladığı ikinci konsil ise 726 yılında Malazgirt'te toplanmıştır. Çok daha önem arz eden bu konsile, pek çok yüksek rütbeli din adamı katılmıştır. Bu konsil hem Julianusçuların hem de Severusçuların aşırılıklarını ortadan kaldırarak bazı çözümler getirmiştir. Kadıköy Konsili ve doktrini burada kesin bir şekilde reddedilmiştir.[641]

[641] *The Universal History of Step'anos Taronec'i,* s.169-170; Hovhannes Otsnetsi, *The Book of Canon Law*, s.28-29; Andreas Yezekyan, "The İssue of Historical Authenticity of Synod of Dvin in 719", *Etchmiadzin Theological and Armenological Journal*, nu. 7, 2018, s.54 (Ermenice); Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.302; Maksoudian, "Armeian Church, Doctrines and Councils", s.501; Krzysztof Stopka, *Armenia Christiana Armenian Religious Identity and the Churches of Constantinople and Rome (4th-15th Century),* Krakow, 2016, s.90; Nersessian, *Treasures From The Ark,* s.86; Ter-Ghévondian, "L'Arménie et la Conquéte Arabe", s.780-781; Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s.70; Bournoutian, *Ermeni Tarihi,* s.85-86; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.61; Nina G. Garsoian, "John of Ojun, St. (Yovhannes Ojneci)", *Dictionary of Middle Age*, v. 7, ed. Joseph R. Strayer, New York, 1986, s.125; Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.125; Garsoian, "Heresies, Armenian", s.188; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.10; Janet Hamilton, Bernard Hamilton, Barış Baysal,

Başarılı ve yenilikçi bir din adamı olmasının yanında iyi de bir diplomat olan Hovhannes, Halife Ömer b. Abdülaziz'den çeşitli ayrıcalıklar elde etmiştir. Böylece Ermenilerin dinî özgürlükleri daha da artmış, kilise ve ruhban sınıfının vergileri azaltılmış, daha önce esir alınanların serbest bırakılmasına izin verilmiştir. Böylece bu halifenin kısa iktidarı döneminde hem Ermeniler hem de diğer bütün tebaa rahat yaşamıştır.[642] Ermenilerin bu dönemde serbestçe konsillerini toplamaları, Müslümanlar tarafından dinî bir baskıya maruz kalmadıklarına ve dinlerini özgürce yaşadıklarına işaret etmektedir.

11. Emevîlerin Son Dönemlerinde Ermeniye ve Duvin

Emevî halifeleri II. Yezîd b. Abdülmelik (720-724) ve Hişâm b. Abdülmelik (724-743) dönemleri, Hazarların Ermenileri en fazla rahatsız ettikleri dönemdir. Bu dönemde Hazarlar, Ermeniye'nin pek çok yerini ele geçirip, talan ettikten sonra çok sayıda kişiyi yanlarında esir olarak götürmekteydiler.[643] II. Yezîd, Hazarlar karşısında

---

Bizanslı Heretiklerin Tarihi Bizans Dünyasında Hristiyan Düalis Heretikler (650-1405), İstanbul, 2010, s.34; Huxley, "The Historical Geography of the Paulican and T'ondrakian Heresies", s.87; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə,* s.285; Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. I, s.76; Küçük, "Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", s.151; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.48; Çoğ, "Emevî-Abbasi İdaresinde Kafkasya Ermenileri ve Dini-Kültürel Gelişimleri", s.230; H. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies,* v. I, London, 1901, s.284.

[642] Çoğ, "Emevî-Abbasi İdaresinde Kafkasya Ermenileri ve Dini-Kültürel Gelişimleri", s.230.

[643] *Ghewond's History,* s.16-17; İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.319- 320.

alınan başarısız sonuçlar nedeniyle, bunun tekrar etmesini engellemek ve hesap sormak amacıyla el-Cerrâh b. Abdullah el-Hakemi'yi 722'de Ermeniye valisi olarak tayin etmişti. Bunun ardından Cerrâh, Hazarlara karşı sefere çıkmış ve Kür Nehri'ni geçtikten sonra Bâbü'l-Ebvâb'a iki fersah mesafedeki Rubas Çayı'na giderek, orada konaklamıştı. O daha sonra yoluna devam etmiş ve Arran Çayı'na varmıştı. Burada Hazarların hâkimi Hakan'ın oğlu Barsbek (Nastrik) ile karşılaşmış ve ona karşı galip gelerek pek çok kişiyi esir almıştı. Belencer'i alıp yoluna devam eden Cerrâh, şehirden şehre geçerek Hazar hakanını takip etmişti. Cerrâh'ın bu ilerleyişinden rahatsız olan Hazarlar, komşularından topladıkları kuvvetlerle harekete geçerek Aras Nehri'ni geçtiler. Bunun üzerine onlar Duvin tarafına doğru çekildiler. Cerrâh b. Abdullah, Duvin'e 4 fersah uzaklıkta, Ermeniye tarafında onlara baskın gerçekleştirdi. Cerrâh b. Abdullah onlarla Versan Ovası'nda karşı karşıya geldi. İki taraf üç gün boyunca savaştılar. Bu savaşın sonucunda Cerrâh b. Abdullah ve yanındakiler yenildiler.[644] Halife Hişâm b. Abdülmelik döneminde Hazar baskılarının yanında yerli halkın da sürekli isyanlarıyla

[644] İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, c. 5, çev. Yunus Apaydın, İstanbul, 1986, s.95-96; İbn A'sem, *el-Fütuh*, s.259-262; Əhməd İbn Ə'əm əl-Kufi, "Kitab əl-Fütuh (Fetihler Kitabı) Azərbaycanın VII-IX Əsrlər Tarixinə Aid Çıxarışlar", s.16-18; el-Yaqubi, "Tarix, Azərbaycanın VII-IX Əsrlər Tarixinə Aid Çıxarışlar", çev. Sevda Süleymanova, *Orta Əsr Ərəb Mənbələrinə Azərbaycan Tarixinə Aid Materiallar*, ed. F. Əsədov vd., Bakı, 2005, s.143, Kudâme ibn Cafer, *Kitabü'l Harac*, s.52; Yılmaz Çelik, "Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî", *İstem*, 11/21, 2013, s.249-251; M. İ. Artamanov, *Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar*, çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2019, s.273-275; Altay Tayfun Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, İstanbul, 2019, s.136-145; Hakkı Dursun Yıldız, "Cerrâh b. Abdullah", *DİA*, c. VII, İstanbul, 1993, s.414. Burada Erdebil yerine Dvin yazılmış olabilirmiş. Yılmaz Çelik de bunu makalesinin 253. sayfasında Erdebil olarak vermektedir.

uğraşılmıştı. Bu sorunun sebebi olarak ise halifenin uyguladığı sıkı ekonomik politika gösterilmektedir.[645] Hişâm devrinde Ermeniye'de halifeliğin vergi politikasında radikal bir değişikliğe gidilmişti. Hâris b. Amr'ın (725-726) Ermeniye valiliği yaptığı dönemde halifenin emri ile Ermeniye'de genel bir nüfus sayımı yapılmıştı. Bu sayımda erkekler, sığırlar ve topraklar listelenmişti. Bu değişiklikten sonra, otonom Ermeniye'deki bütün vergi ayrıcalıkları kaldırılmış ve bundan sonra vergiler, önceden olduğu gibi sadece evler ile ocaklardan değil, aynı zamanda arazi sahiplerinin zenginliğinin niteliğine ve boyutuna göre zorla toplanmıştır. Bu şekilde yeni baş vergisi, sığır vergisi ve toprak vergisi uygulamaya konulmuştur. Bu sistem kısa süre sonra ülke için, özellikle de çiftçiler ve şehir halkının alt tabakası için tamamen yıkıcı oldu. Bunun yanında vergi toplama konusunda da suistimaller yaşanmaktaydı. 726-727'de büyük bir kıtlık yaşanmış ve bu sıralarda Ermeniye Prensi Smbat ölmüştü.[646] Halife Hişâm devrinde yeni bir valilik statüsü ortaya çıkmıştır. Buna göre umumi vali (emîr, sâhib) Dımaşk'ta oturmakta ve Ermeniye'ye yerine birisini nâib görevlendirmekteydi.[647] Hazarlar ise bu dönemde Aras boylarını hâkimiyet altına alarak, 728 yılında Arap komutanı Mesleme'nin ordusunu mağlup etmişler, daha sonra da 729'da Azerbaycan'ı ele geçirmişlerdi.[648]

---

[645] Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.49.

[646] *Ghewond's History*, s.17; Moses, *Alban Tarihi*, s.291; Manandian, "The Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.131; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.46; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.76; Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.33.

[647] Kürkçüoğlu, "Emevîler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", s.136.

[648] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.224-225.

Halife Hişâm b. Abdülmelik 729-730 yılında Ermeniye, Azerbaycan ve el-Cezîre valisi olan kardeşi Mesleme'yi görevinden alarak, yerine bir kez daha Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'yi (729-730) tayin etmişti. Ancak Cerrâh'ın 730-731 yılında Araplar ile Hazarlar arasında Erdebil civarında meydana gelen savaşta esir düşüp ölmesi, Halife Hişâm'ı bir kez daha Mesleme'yi Ermeniye valisi olarak atamak mecburiyetinde bırakmıştı. Öncü kuvvetler komutanı olarak ise Saîd b. Amr el-Haraşî'yi atamıştı. Mesleme bu sırada Bizans üzerine sefere gittiğinden, yeni görev yerine epey geç gidebilmişti. Saîd b. Amr el-Haraşî bu sırada Hazarlar üzerine sefere çıkmış ve çok önemli başarılar elde etmişti. 730 yılında görev yerine gelen Mesleme, Haraşî'yi kendisini beklemeden sefere çıkıp Müslümanların hayatını tehlikeye attığı gerekçesiyle hapse attırmıştı. Onun, Sâid'in başarılarından memnun olmadığı da söylenmektedir. Halife bunu haber alınca, bir elçi göndererek Mesleme'yi kınamış ve Sâid b. Amr'ın serbest bırakılarak, kendisine gönderilmesini sağlamıştı. Bunun ardından Hazarlar üzerine seferleri devam ettiren Mesleme, bu mücadelelerde zaman zaman galip gelmiş, zaman zaman da yenilgiye uğramıştı. Mesleme'nin Hazarların önünden geri çekildiği sırada emrinde savaşan Mervân b. Muhammed ordugâhtan gizlice ayrılarak Halife Hişâm'ın yanına gitmişti. Ona, Mesleme'nin Hazarlar karşısında başarısız olduğunu, Hazar topraklarının içlerine doğru ilerlemeyip sadece yakınlardaki yerleri almakla iktifa ettiğini bildirmiş ve Hazarlara gerçek bir karşılık verebilmek için kendisini o bölgeye vali olarak tayin etmesini istemişti. Bu şikâyetin ardından Hişâm b. Abdülmelik, 732-733'te Mesleme'yi Ermeniye, Azerbaycan ve el-Cezîre valiliği görevinden almıştır.[649] Halife Hişâm b. Abdülmelik, Hazarlarla mücadele etmek için

[649] *Ghewond's History*, s.17-18; el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân Ülkelerin Fethi*, s.237; Moses, *Alban Tarihi*, s.291; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 5, s.95-96; Abû'l-Farac, *Abûl-Farac Tarihi*, c. I, s.195; Əhməd İbn Ə'əm əl-Kufi, "Kitab əl-Fütuh (Fetihler Kitabı) Azərbaycanın VII-IX Əsrlər Tarixinə Aid Çıxarışlar", s.32-34; Grousset,

tecrübenin gereğine inanıyordu. Bu yüzden daha önce Mesleme'nin ordusunda Hazarlara karşı mücadele etmiş olan amcasının oğlu Mervân b. Muhammed b. Mervân'ı (732-733); Cezîre, Azerbaycan, Bâb ve Ermeniye valiliğine getirmişti. Böylece Hazar saldırıları ile karşı karşıya kalan Ermenilerin imdadına Mervân b. Muhammed koşmuştur. Bu dönemde Hazar tehlikesi karşısında Ermeniler ile Araplar dayanışma lüzumu hissetmişlerdi. Ermeniler bölgeye gelen Mervân b. Muhammed'i Duvin'e girdiğinde sevgi gösterileri ile karşılamışlardı. Mervân b. Muhammed de buna karşılık olarak Ermenilere sevgi gösterisinde bulunmuş ve bölgedeki Hristiyanların vergisini toplamada çok fazla hizmeti dokunan Aşot Bagratuni'yi (732-750) İslam idaresi altında olması şartı ile 732'de Ermeniye hâkimi tayin ederek ona halife adına *patricius* unvanını vermişti. Bu dönemden itibaren "Ermeniye Emîrliği'nin" merkezi Duvin bir İslam şehri olarak oldukça gelişmişti. Araplar, Bagratuniler ile yakınlaşınca dışlandığını düşünen Mamikonyanlar bu durumdan rahatsızlık duymuşlardı. Bunun üzerine Mamikonyanların reisi Grigor ve David açık bir şekilde Aşot Bagratuni'ye karşı olduklarını ilan ederek, onu tanımayı reddetmişlerdi. Ancak onlar daha sonra tutuklanarak Dımaşk'a gönderilmişlerdir. Halifeye teşekkür etmek için Dımaşk'a giden Aşot, burada iyi bir şekilde karşılanmış ve önemli miktarda yardım görmüştür.[650] Aşot,

---

Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, s.303; Özcan, *Hazar Kağanlığı*, s.153-170; Hanoğlan Hacıyev, "Bir Emevî Vâlisi ve Komutanı: Mesleme b. Abdülmelik b. Mervân", *İstem*, S.15, 2010, s.134-138; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.76-77.

[650] *Ghewond's History*, s.21; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.192; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.303-304; Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.128; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s 53; Seyyid, *Erminiyye fi't-Tarihi'l-Arabi*, s.98; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.77; İpek, "İlk İslami Dönemde Ermeniler", s.14-15; Özcan, *Hazar*

Emevîlerin yıkılışına kadar Duvin Emîrliği hizmetinde bir çeşit vergi mültezimi olarak çalışarak, dindaşlarından topladığı vergileri her sene hazineye gönderiyordu. Aşot bu dönemde rakipleri Mamikonyanlara makamını kaptırmamak ve gelirlerini daha da arttırmak için halkın üzerindeki vergileri daha da ağırlaştırmıştı.[651] 733'te Mervân'ın yerine tayin edilen Saîd b. el-Haraşî; Arrân, Gürcistan ve Ermeniye valisi sıfatı ile bölgeye gitmişti. Hazarlar üzerine seferler yapan Saîd b. el-Haraşî, bir süre sonra hastalanınca Mervân b. Muhammed bir kez daha bölgeye vali tayin edilmişti.[652]

Hazarların bu kadar çok yayılıp ilerlemeleri üzerine Halife Hişâm (724-743), Ermeniye valisi olan yeğeni Mervân b. Muhammed liderliğinde bölgeye 150 bin kişilik

---

Kağanlığı, s.170; Köse, "Müslümanların Güney Kafkasya Politikasına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", s.334; Külekçi, *İslam Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri,* s.208; İpek, "Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)", s.70; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar,* s.50-51; Kırzıoğlu, "Selçuklular'dan Önce Armenya'ya/Yukarı-Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ IV. Bin-MS. 1064)", s.190; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış,* s.61; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.77; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya,* s.77-78; Koyuncu, "Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiyye İle Olan Münasebetleri", s.18; Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.34; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.234; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası,* s.103-104; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.225.

[651] Kırzıoğlu, "Selçuklular'dan Önce Armenya'ya/Yukarı-Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ IV. Bin-MS. 1064)", s.190.

[652] Əhməd İbn Ə'əm əl-Kufi, "Kitab əl-Fütuh (Fetihler Kitabı) Azərbaycanın VII-IX Əsrlər Tarixinə Aid Çıxarışlar", s.40.

bir ordu göndermişti.[653] Emevîler ile Hazarlar arasında 707 ila 737 yılları arasında 6 kez yapılan savaşlar sonucunda Emevîler üstün gelen taraf olmuşlardı. Bu sırada Ermeniler, muhtaç olduklarını anladıkları halifeliğe sadık kalarak, onlara yardımcı olmuşlardı. Böylece Araplar ile Ermeniler arasındaki iletişim ve dayanışma daha kuvvetli hâle gelmişti.[654] 737 yılında Mervân b. Muhammed, Aşot Bagratuni idaresindeki Ermeni kuvvetleri ile birlikte Kafkasya sınırlarını Hazar tehlikesinden korumak amacıyla bir sefer başlatmıştı. Bu birleşik kuvvetler, Kafkasya'daki geçitleri Hazarlardan temizleyerek Hazarların merkezi Belencer'e saldırmış ve çok sayıda ganimet ele geçirmişlerdi. Bu ganimetler daha sonra Berdea'ya götürülerek paylaştırılmıştır. Bunların bir kısmı da doğal olarak Aşot Bagratuni ile diğer nahararlara verilmişti.[655] Mervân b. Muhammed, Hazarları Güney Kafkasya'dan çıkartarak bölgedeki İslâm hâkimiyetini sağlamlaştırmıştı. Böylece Ermeniler ile diğer halklar rahatladıkları gibi, zaferlere ve maddi kazanımlara da ortak olmuşlardı. Bu durum, Ermenileri oldukça memnun etmiş ve iki tarafı birbirine yakınlaştırmıştır.[656] Mervân bu şekilde sadece

[653] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.224-225; Zeki Velidi Togan, "Hazarlar, *İA*, V/I, İstanbul, 1987, s.399.

[654] Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.77; İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.319-320.

[655] *Ghewond's History*, s.22; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih,* c. 5, s.96; el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân Ülkelerin Fethi*, s.240; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.304; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.78; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya,* s.77-78; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.234.

[656] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.303-304; İpek, "İlk İslami Dönemde Ermeniler", s.14-15; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.61; Köse, "Müslümanların Güney Kafkasya Politikasına Etki Eden İç ve Dış

Ermeniye'yi Hazar saldırılarından korumakla kalmamış, aynı zamanda son dönemlerdeki savaşlar yüzünden ülkede bozulan asayişi de haydutları cezalandırmak suretiyle sağlamıştı. Ermeniler son Arap valilerinin yönetiminden genel anlamda memnunlardı. Ancak bu dönemde onlar için asıl sorun, önemli bir merkez olma hüviyetini koruyan başkent Duvin'in Arap valilerinin ikametgâhı hâline gelmesiydi. Çünkü şehir bu yüzden büyük ölçüde Müslümanlaşmaya başlamıştı. Bu durum hâlâ orada bulunan katolikosluk açısından sorunlar yaratmaktaydı. Bu dönemde kilisenin başında ölen III. Hovhannes'in yerine geçen Aramunik/Aramonk asıllı I. David (728-741) vardı. David bu dönemde Duvin'deki Müslümanlar tarafından aşağılanması ve şehirdeki Müslüman varlığının gittikçe artış göstermesi nedeniyle şehirden ayrılmış ve doğduğu yer olan Aramunik'e yerleşerek, Duvin'deki merkezini oraya taşımıştı. Katolikosluğun buradan taşınmasıyla başsız kalan Duvin, bu dönemden itibaren artık bir Hristiyanlık üssü olmaktan uzaklaşmaya başlamıştır.[657] Duvin Katolikosluğu büyük mülklere sahipti. Aramunik Köyü'nden başka Ararat eyaletindeki Artaşat ve Horomoc Maig, Kavakert köyleri ile *agarak* (çiflikler) çevresi de katolikosluğa aitti. Buralar

---

Gelişmeler", s.334; Koyuncu, "Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiyye İle Olan Münasebetleri", s.18.

[657] *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.171; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.112; *Kirakos Ganjakets'i's History of Armenians*, s.63; Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.413; Muyldermans, *La Domination Arabe*, s.103; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.168d, 206-207; Ter-Ghévondian, "L'Arménie et la Conquéte Arabe", s.780; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.304-305; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.197; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.79; Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.34; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.61; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.10; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.56.

Abbâsîler zamanında hilafete geçecekti.[658] Bu dönemde Ermenilerin dinî merkez olarak kullandıkları Duvin'deki katolikosluğun kapatılması, şehrin Kafkas Hristiyanlığının merkezi olma özelliğini kaybetmesine sebep olmuştur.[659] Katolikosluk ikametgâhı taşınsa da VIII. yüzyılın ilk dönemlerinde dinî bir zulüm olduğuna dair herhangi kanıt yoktur. Kilise kayıtları hiçbir zorunlu din değişikliği kaydetmemektedir. İdam edilen Duvinli David ile Koğtanlı Vahan ise Hristiyanlığa geçen Müslümanlar olduklarından, onların idamı İslam hukukuna göre bu kapsamda değerlendirilmemelidir.[660]

Vali Mervân b. Muhammed, Hişâm b. Abdülmelik'in 744 yılında ölmesinin ardından Emevî Devleti içerisinde çıkan iç savaşa müdahil olmak için Duvin şehrinden ayrılmaya karar vermişti. Ayrılmadan önce yerine İshak b. Müslim el-Ukaylî'yi (744-750) bırakarak Dımaşk'a gitmiş ve tahta oturmuştu. Bir süre önce Yemen'e sürgün edilen Grigor ve David Mamikonyan kardeşler, Emevîlerin içerisine düştükleri bu karışıklıklar sırasında kaçıp Ermeniye'ye gelmişler ve burada Aşot Bagratuni'ye karşı mücadele etmeye başlamışlardı. Yeni Arap Valisi İshak b. Müslim bu hanedanlar arası kavgayı sonlandırmak için çaba gösterse de bunda başarılı olamamıştı. Grigor ve David kardeşler, bir gece düzenledikleri ani baskın sırasında Aşot Bagratuni'yi öldüremeseler de hazinelerini talan etmişlerdi. Bunun üzerine Aşot, Suriye'ye halifenin yanına giderek bu konu hakkında kendisine dert yanmıştı. Grigor Mamikonyan bu durumdan

---

658 Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.115; Canard, "Les Familles Féodales D'Arménie et leurs Possessions Héréditaires", s.103; Ter-Ghévondian, "L'Arménie et la Conquéte Arabe", s.777, 788.

659 Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.50-51.

660 Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.124; Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. I, s.67; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.78-79.

faydalanarak Aşot'un yerine geçmiş ve İshak b. Müslim'in bölgedeki Ermeni askerlerinin idaresini kendisine bırakmasını sağlamıştı.[661] Bunun üzerine Halife II. Mervân (744-750) 15 bin kişilik bir kuvvetle Aşot Bagratuni'yi Ermeniye'ye göndermiştir. Halife II. Mervân diğer yandan da İshak b. Müslim'e Mamikonyan kardeşlerin yakalanmaları için emir yollamıştı. Aşot ve halifenin birlikleri Mamikonyanlara karşı önemli başarılar elde etmişti. Bunun ardından David Mamikonyan yakalanarak idam edilmiş, kardeşi Grigor ve etrafında toplananlar ise Duvin emîrlerinin baskısı neticesinde Aşot'un üstünlüğünü kabul ederek, isyan için yeni bir fırsat kollamışlardı. Bunun ardından Bagratuniler; Mamikonyanların Ahlat, Muş, Taron, Bitlis ve Pıznunik'teki mülklerini kısmen ele geçirmişlerdir.[662] Böylece Bagratuniler neredeyse bütün Ermeniye'yi itaat altına almışlar ve siyasi düşmanı Mamikonyanları ortadan kaldırmışlardı.[663]

Emevî Devleti içerisindeki ayaklanmalar yeniden başlayınca, Mamikonyanların yanına çekmeyi başardığı nahararlar bunu fırsat bilerek isyana kalkışmışlardı. Emevîlere sadık kalan Aşot Bagratuni bu isyana mani olmaya çalışsa da başarılı olamamıştı. Aşot

---

[661] *Ghewond's History*, s.23-24; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.305; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.225; Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", s.2336; Özmenli, "Armenia'da Arsaklar ve Kamsarakanlar", s.10; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.79-80; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.234; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.93-94.

[662] *Ghewond's History*, s.24-25; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.225; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.79-80; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.305; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.78; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.234.

[663] İsmet Parmaksızoğlu, "Bagratlılar", *Türk Ansiklopedisi*, c. V, İstanbul, 1967, s.41.

böyle bir girişimin ülkeye felaket getireceğini düşünüyordu. O eskisi gibi vergi vererek sahip oldukları mülklerin, bağların ve çiftliklerin elde tutulması taraftarıydı. Ancak Ermeni nahararları, askerlerinin onunla birlikte olmayacağını ve ülkenin kötü gidişatına göz yumulmaması gerektiğini söylüyorlardı. Nahararlar bunun üzerine haçın önünde ant içerek, kutsal bir birlik meydana getirmişler ve genel bir ayaklanma çıkartmışlardı. Bütün bu sebeplerden dolayı Aşot isteksizce de olsa asi Grigor ve diğer nahararlar ile birleşmeyi kabul etmişti. Onlar ayrıca Bizans İmparatoru V. Konstantinos'la (741-775) da ortaklık kurmuşlardı. Aşot Bagratuni onlara katılsa da asıl niyeti Bagrevand'a çekilerek Arap himayesine girmekti. Grigor Mamikonyan bundan haberdar olunca harekete geçmiş, meydana gelen savaş neticesinde Aşot'u yakalayarak gözlerini oydurmuştu. O, bundan sonra Kör Aşot olarak anılmaya başlanmıştır. Grigor Mamikonyan bunun ardından bölgedeki Arap hâkimiyetine son verip, Ermeniye'nin tamamına hâkim olsa da kısa bir süre sonra vefat etmiştir. İsyancı derebeylerinin başına ise kardeşi Muşeğ Mamikonyan geçmişti.[664]

Ermeniler, Bizanslılar döneminde göremedikleri yarı özerklik ve Arap koruması sayesinde geçmişteki yaşantılarına göre oldukça rahat bir ortama sahip olmuşlardı. Bu serbestlik ortamı siyasi, dinî ve kültürel yapılanmalarına katkı sağlamıştır. Bu sayede Ermeniler, Emevî idaresi altında çok sayıda mimari ve edebî eserler ortaya koymuşlardır. Emevîler eyaletlerde yerel beylere sorumluluk vermekle birlikte, buraları genellikle merkezden gönderdiği valilerce yönetmişlerdi. Abbâsîler ise kurulduğu

[664] *Ghewond's History,* s.25-26; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.306-307; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.80; Köse, "Müslümanların Güney Kafkasya Politikasına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", s.336-337; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.49; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.78; Parmaksızoğlu, "Bagratlılar", s.41.

dönemden itibaren buraları merkezden idare etmeye başlayacak, Arap valilere mümkün olduğunca az yetki vereceklerdi.[665]

Emevîlerin son dönemlerinde yaşanan Emevî-Abbâsî mücadeleleri sırasında Ermeni Bagratuniler ve diğer Ermeniler, Abbâsî hareketine karşı Emevîlerin yanında yer almışlardı. Çünkü onlar Emevî idaresinin yıkılmasını istemiyorlardı. Yıkılırsa eğer o zamana kadar elde ettikleri bütün ayrıcalıkları kaybedeceklerine inanıyorlardı. Bu yüzden de bu mücadeleler sırasında Mervân b. Muhammed'e destek vermişlerdi.[666]

12. Abbâsîler Devrinde Ermeniye, Bölgede Çıkan İsyanlar ve Bagratunilerin Yükselişi

750 yılında Abbâsîler Arap-İslam İmparatorluğu'nun başına geçmişlerdir. Bu durum Ermeniye'de de yankılar uyandırmıştır. Yeni halife Ebu'l-Abbas es-Seffâh (750-754) bölgenin valiliğini kardeşi el-Mansûr'a bırakmış ve Musul yöresi ile Azerbaycan'ın idaresi ile görevlendirmişti.[667] Bu iktidar Emevîlerin aksine bir Arap imparatorluğu değil, aynı zamanda gerçek bir İslam imparatorluğuydu. Artık Araplardan başka Persler, Türkler ve dininden dönerek Hristiyan olanlar bile yüksek makamlara gelebilmekteydiler. Devletin başkenti de Dımaşk'tan Bağdat'a taşınmıştı. Bu dönemde daha yayılmacı bir politika izlenmiş ve mali ihtiyaçlar sebebiyle, Emevîler devrinde yüksek olan vergiler daha da artırılmıştı.[668] Bu da halkın öfkesine ve hilafet

[665] Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.51, 74.

[666] İpek, "Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)", s.70-71; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.164.

[667] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.307.

[668] Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.86; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.155.

aleyhine isyanlara sebep olacaktı.[669] Ebu Müslim Horâsânî önderliğinde Emevîleri ortadan kaldırarak Abbâsî Devleti'ni ortaya çıkartan hareketin, Duvin yakınlarındaki İran'da baş göstermesi ve idare merkezi olarak Bağdat'ı tercih etmesi, bu devirde Ermeniye ve merkezi Duvin'i oldukça önemli bir hâle getirmişti.[670]

Abbâsîlerin kuzeyindeki idari sistem, Emevîler devrinde var olan sistemin ana özelliklerini tekrar etmektedir. Bölgenin tamamının asıl valisi genellikle Abbâsî ailesinden bir halife vârisiydi. O ya Duvin'de ya da bölgedeki en önemli ikinci şehir olan Berdea'da kalmış ve yerel kabile aristokrasisinin ya da askerî elitlerin temsil ettiği il valileri (vekil) yoluyla topraklarını kontrol etmeyi başarmıştır. Yerli Müslüman ve Hristiyan halk arasından seçilen küçük memurlar, ekonomi, saray, adliye ve büyük bürokratik aygıtları etkili bir şekilde yönetmek için ona yardım etmekteydiler. Bu yüzden Duvin'de kestirilen bazı bakır *fülus*lar (bakır madenî para) bize bahsedilen pek çok memurun adını sağlamaktadır. Onların yerel idareyle bağlantılı oldukları ve Duvin'i il valisi adına kontrol ettikleri ileri sürülmektedir. Bu kişiler vergi toplamaktan, haraçtan ve askerî işlerden sorumluydular.[671]

Aşot Bagratuni'nin 744 yılında Emevî Hanedanı'nı kendi tebaasının isyanına karşı savunması nedeniyle, Emevî yanlısı Bagratuniler başa geçen Abbâsîlerin gözünden düşmüşler ve bundan zarar görerek Tayk, Tarünk, Ahlat ve civarındaki arazilerinin bir kısmını kaybetmişlerdi. Ancak Bagratuniler gözden düşseler de Mamikonyanlar bunu fırsata çevirememişlerdi. Zira yukarıda da anlattığımız gibi Grigor

[669] Vəlixanlı, *Nahçıvan,* s.14.

[670] Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.214.

[671] Aram Vardanyan, "The Administration of the 'Abbāsid North and the Evidence of Copper Coins (AH 142-218/AD 759-833)", *American Journal of Numismatic,* v. 28, New York, 2016, s.227.

Mamikonyan 750 yılına doğru Arap hâkimiyetine karşı bir isyan başlatmıştı. Bu yüzden Mamikonyanlar, Bagratunilerden sadece Bizans sınırındaki Tayk'ı alabilmişlerdi. Ahlat Müslümanların eline geçerken, Vaspurakan ise Ardzırunilerin kontrolüne geçmişti. Bu olaylardan dolayı Araplar her iki Ermeni sülalesine de öfkeliydi.[672]

İlk Abbâsî halifesi Ebu'l-Abbas idareyi tamamen ele geçirince vilayetlerdeki valileri değiştirmeye başlamıştı. el-Cezîre ve Ermeniye'de oturan Kaysîler, Emevîler ile müttefik olduklarından Abbâsîlere boyun eğmekten imtina etmişlerdi. Bunun üzerine Abbâsîler, Ermeniye bölgesini Azerbaycan ve el-Cezîre ile birleştirerek, daha önce el-Cezîre ile diğer yerlerdeki isyanları başarı ile bastıran, Halife Ebu'l-Abbas es-Seffâh'ın kardeşi Ebu Ca'fer el-Mansûr'u (750-753) oraya vali olarak tayin etmişlerdi. Abbâsîler bu dönemde Ermeniye halkına ağır vergiler yüklemişlerdi. Halifenin buraya kardeşini tayin etmesi ve onun bu görevi halife olana kadar sürdürmesi, bu vazifenin önemini ortaya koyması bakımından önemlidir.[673] Koyulan ağır verdilerin yanında; ticaretin azalması, gümüşün fiilen dolaşımdan kalkması ve süvarilerin bakımının Ermenilere

---

[672] *Ghewond's History*, s.25; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.308; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.94; İpek, "İlk İslami Dönemde Ermeniler", s.15; İpek, "Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)", s.71; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.103-105.

[673] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 5, s.361-362; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 10, s.95; İpek, "İlk İslami Dönemde Ermeniler", s.15-16; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.235; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.28; İpek, "Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)", s.71; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.105.

kalması gibi sebepler, bu dönemde insanların evlerini terk ederek başka bölgelere göç etmelerine neden olmuştur.[674]

Bu sırada Bizans ile Araplar arasındaki mücadeleler yeniden başlamıştı. 751 yılında Bizans İmparatoru V. Konstantinos (720-775), Melitene, Claudia (Hısn-ı Kalaudia, Fırat kıyısında, Malatya'nın güneydoğusunda) ve Erzurum'u ele geçirmişti. Bu şehirleri savunacak durumda olmadığı için yıkılmaları emrini vermişti. Şehrin bütün sakinleri bunun üzerine Anadolu'daki imparatorluk topraklarına nakledilmişlerdir. Ertesi yıl 752'de Ermeniye'nin Arap valisi Yezîd b. Useyd es-Sülemî (753-755), Erzurum üzerine yürüyerek şehri ele geçirmiş ve burayı yeniden inşa ederek Arap göçmenlerle doldurmuştu.[675]

Kardeşi ölen Ebu Ca'fer Mansûr'un (754-775) 754 yılında halife olmak için Ermeniye'den ayrılmasının ardından Ermeniye bölgesi bir kez daha isyanlarla sarsılmıştı. Ermenilerin bu seferki bahanesi, 753'te bölgeyi idare etmekle görevlendirilen Vali Yezîd b. Useyd'in kötü muameleleri ve vergi yükünün ağırlığıdır. Ermeniler, Mansûr'un bölgeden ayrılmasını fırsat görüp değerlendirmek istemiş de olabilirler. Bitmek bilmeyen Ermeni isyanları sebebiyle bu dönemde Ermeniye valileri

---

[674] *Ghewond's History*, s.28; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.86; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.311; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.75.

[675] *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.593; *Ghewond's History*, s.28; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.203; Əhməd İbn Ə'əm əl-Kufi, "Kitab əl-Fütuh (Fetihler Kitabı) Azərbaycanın VII-IX Əsrlər Tarixinə Aid Çıxarışlar", s.49-51; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.192; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.308-309; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.63.

sık sık değiştirilmekteydi. Bu dönemde Bagratuniler, Abbâsîlerle aralarını düzeltmiş ve Taron Prensi Sahak Bagratuni, Ermeni orduları komutanlığına ve *patricius* görevine getirilmişti.[676]

Bizans İmparatoru V. Konstantinos, Araplara karşı ittifak kurmak amacıyla Hazar kağanının kızı ile evlenmişti. Halife Ebu Ca'fer bunun üzerine Ermeniye ve Azerbaycan valisi Yezîd'e mektup yazarak, bölgede barış ve sükûtun sağlanması için Hazarlarla akrabalık kurması gerektiğini öğütlemişti. Bunun üzerine Yezîd elçiler ve armağanlar yollayarak T'âtr (Bagatur) adlı Hazar kağanının kızı ile Berdea'da evlenmişti. Ancak 2 yıl 4 ay sonra Bagatur'un lohusa kızının Leond adlı bir Ermeni tarafından öldürülmesi, Ermeniye ile Azerbaycan'ın yeniden Hazar akınlarına uğramasına neden olmuştu. Hârizmli Ast-Tarkhan liderliğinde 764 yılında Kafkasları geçen 100 bin kişilik Hazar ordusu, Kür boylarına inmişti. Abbâsî Halifesi, Yezîd'in ordusuna 35 bin kişilik bir takviye kuvvet yollasa da Müslümanlar Şîrvân'da ağır bir yenilgiye uğramışlardı. Tiflis başta olmak üzere Kür ve Aras boylarının tamamını ele geçiren Hazarlar, yağma yapmış ve Ermeniye ile Azerbaycan'dan 100 bin kişiyi tutsak etmişlerdi.[677] Hazarların gerçekleştirdikleri bu seferler sırasında Duvin'i ele geçirdiklerine dair herhangi bir bilgi yoktur.

---

[676] *Ghewond's History*, s.28; el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân Ülkelerin Fethi*, s.240; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.308; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.86; İpek, "İlk İslami Dönemde Ermeniler", s.15-16; İpek, "Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)", s.71-72; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.76; Parmaksızoğlu, "Bagratlılar", s.41.

[677] *Ghewond's History*, s.30; Kudâme ibn Cafer, *Kitabü'l Harac*, s.54-55; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.227-228; Togan, "Hazarlar", s.400.

Başkomutan Sahak Bagratuni ve Katolikos Otmuslu I. Dırdad (741-764) ülkeyi alt üst eden ağır vergilerin müsebbibi olarak gördükleri Vali Yezîd b. Useyd es-Sülemî'nin yerinin değiştirilmesi için Halife Mansûr'a başvurmuş, ancak bir sonuç alamamışlardı. Buna karşın Halife daha sonra genel bir ayaklanma çıkmasından endişelenerek Yezîd'i görevden almıştı. Onun ardından Ermeniye valiliğine getirilen Süleymân, Duvin'e geldiğinde Katolikos II. Dırdad (764-767) ölmüş, yerine Sion (767-775) adlı birisi katolikos olmuştu. Kargaşa içinde geçen uzun yılların ardından Ermeniye valiliği görevine getirilen Bakar b. Müslim el-Ukayli (769-770) de bu isyanları bastıramayınca, Hasan b. Kahtabe (770/771-773/774) bu göreve tayin edilmiş, ancak halkın gönlünü kazanmak için hiçbir şey yapmamıştı. Hasan, Horâsân'dan getirttiği bir askerî birlik ile ülkeye girmişti. Halk, kabalık ve sertliği ile nam salan bu askerî birlikten dolayı daha da çileden çıkmış, bu yüzden Ermeniye daha fazla karışmıştı.[678]

Yerel Hristiyan idareciler VIII. asrın sonlarında Müslümanlara karşı kendi aralarında bir birlik kurmuşlardı. Mamikonyan, Bagratuni ve Ardzıruni hanedanı üyesi önde gelen kişiler de bu ittifaka destek vermişler ve meseleyi "haç ile hilalin savaşı" hâline getirmişlerdi. Nahararlardan Artavazt Mamikonyan, 771 yılında Arap reislerinin

[678] el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân Ülkelerin Fethi,* s.241; *Ghewond's History*, s.32; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia,* s.112-113; Kudâme ibn Cafer, *Kitabü'l Harac,* s.54-55; Əhməd İbn Ə'əm əl-Kufi, "Kitab əl-Fütuh (Fetihler Kitabı) Azərbaycanın VII-IX Əsrlər Tarixinə Aid Çıxarışlar", s.51; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.311; İpek, "Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)", s.72; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.76-77; İpek, "Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)", s.73; Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.131.

ikamet ettikleri Duvin'e gidip, halifeye yardımcı kuvvet toplamak bahanesi ile Abbâsî valisini kandırmış ve oradan silah ile mühimmat elde etmişti. Daha sonra sığındığı Ararat'taki Artagers Kalesi'nin stratejik konumu, Duvin ve Erzurum şehirleri arasındaki iletişimi engellemeye ve iki cepheye saldırarak Arap birliklerini yenilgiye uğratmaya imkân tanımaktaydı. Böylece birliklerini teçhiz eden Artavazt, Ararat eyaleti ile merkezi Duvin'i ele geçirerek Araplara karşı isyan etmişti. Onlar bunun ardından Duvin'den harekete geçerek, Şirak'taki Kumayr Köyü'nde (Gümrü) bulunan Abbâsî vergi memurlarını öldürmüşlerdi. Onların destekçileri arasında, Bizanslıların yanında Gürcüler ve çeşitli topluluklar da bulunmaktaydı. Burada devlet hazinesini ve bölgedeki diğer mal varlıklarını gasp eden Artavazt, daha sonra arkalarından yetişen Arap kuvvetlerine karşı koyamayarak, 771 yılında Aşoçlar (Akbaba) yoluyla Sami-Çikhe (Üç-Kale) denilen Ahıska bölgesine kaçmıştı. Bunun ardından Araplar, Mamikonyanların düşmanı olan Bagratuni Kör Aşot'un oğlu Smbat Bagratuni'nin desteğini alarak birlikte Artavazt'ın peşine düşseler de onu yakalayamamışlardı. Sami-Çikhe'de tutunamayan Mamikonyanlı Artavazt ise Bizans idaresindeki çok dağlık Egerler Deresi'ne (Acaralar) kaçmıştır. Onların, Duvin'deki Arap garnizonu karşısında kazandıkları bu zafer, Bagrevand'ta daha genel bir isyan hareketinin başlamasına neden olacaktı.[679] Dedeyan'a göre isyan; vergi ihlalleri, Arap askerleri tarafından yapılan keyfi uygulamalar ve düzensizliklere karşı bir başkaldırı olarak çıkmıştır.[680]

---

[679] *Ghewond's History,* s.33; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.311; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.74; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.228; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi,* s.199-200; Ter-Ghévondian, "L'Arménie et la Conquéte Arabe", s.784; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar,* s.76-77; İpek, "Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)", s.73-74; İpek, "İlk İslami Dönemde Ermeniler", s.16; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.214; Bozan,

Artavazt'ın isyanı Arapları daha da kızdırmış ve Vali Hasan b. Kahtabe bunu bahane ederek vergileri daha da yükseltmişti. Bunun üzerine Artavazt'ın yakmış olduğu bu isyan ateşi, dağa çıkmış olan akrabası Mamikonyanlı Hrahat (Ferhat) oğlu Muşeğ Mamikonyan tarafından devam ettirilmiştir. Abbâsî ordularına karşı Bagrevand bölgesinde savaşan Muşeğ Mamikonyan, Bagrevand ve Kars civarında gerilla taktiği ile Araplara karşı iki önemli başarı kazanmıştı. Onun, Araplara karşı bölgede gerçekleştirdiği bu saldırılar popülaritesini arttırmış ve sürgün edilen kişiler ile mazlumlar yığınlar hâlinde onun yanına gelmeye başlamışlardı. Bunun üzerine 772'de Araplar ona karşı Erzurum'dan 200 kişilik bir bölük yollamışlardı. Yola çıkan bu bölük, Kars yakınlarındaki bir bağda konakladığı sırada, Muşeğ ile askerlerinin saldırısına uğrayarak mağlup olmuştu. Bu haber Duvin'e ulaşınca şehirdeki 4 bin seçkin süvariden meydana gelen Arap garnizonu onların peşine düşmüştü. Kaçan Muşeğ, yanındaki 200 kişi ile Bagrevand'da onları yenilgiye uğratmış ve Arakadzodin'deki Aruc'a kadar kovalamıştı. Ermeniler kazandıkları bu büyük zaferin ardından yüklü miktarda ganimet ile evlerine dönmüşlerdir. Arap ordusundan geriye kalanlar ise Duvin'e gitmişlerdi. Onların önleri sıra giden kalabalık bir Müslüman grubu; feryat ederek, ağlayarak, başlarına çamur dökerek, alınlarına vurarak ve yakalarını yırtarak Duvin'in geniş sokaklarını acı feryatlarla çınlatıyorlardı. Onlar bu şekilde şehir valisinin önüne kadar gelmişlerdi. Duvin şehri, bu sırada etrafı Ermeniler tarafından çevrilmiş olan

---

"Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.28; Bournoutian, *Ermeni Tarihi,* s.86-87; Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", s.2337; Canard, "Dwin", s.679; Özmenli, "Armenia'da Arsaklar ve Kamsarakanlar", s.10; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.151d; Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.38; Ural vd., *Kars Tarihi,* s.95.

[680] Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi,* s.199-200. Dedeyan bu isyanın tarihini 774-775 yılı olarak vermektedir.

müstahkem bir Müslüman kenti durumundaydı. Bu mağlubiyetin ardından Arap garnizonu artık şehir surlarından dışarı çıkmaya cesaret dahi edemediğinden, orası kuşatılmış bir bölge gibiydi.[681]

Muşeğ'in kazandığı bu parlak zafer diğer bütün nahararları da isyana sevk etmişti. Birlikte yaşayıp, birlikte öleceklerine dair ant içen nahararların topladıkları asker mevcudu, sıradan asiller ile alt sınıftan kişiler de dâhil olmak üzere 5 bin kadardı. Onlar çok iyi müdafaa edilen Duvin'i alamayacaklarını anlayınca ele geçirmekten vazgeçmiş ve Bizans'a sığınan Mamikonyanlı Artavazt'ın 12 bin kişilik kolunun teşviki ile yardıma geleceklerini umdukları Bizans'a yakın olan Erzurum'u zapt etmek için harekete geçmişlerdi. Başlayan kuşatma bütün kış devam etmiş (771-772 kışı), ancak şehir buna karşı direnmişti.[682]

Uzun süren bu çatışmalar genellikle Duvin, Erzurum ve Kars çevresinde yoğunlaşmıştır. Buralarda uğranılan başarısızlıklar nahararlar arasında fikir ayrılıklarına yol açmıştı. Aşot Bagratuni, Araplarla anlaşmaktan yanaydı ve nahararlara da bu yönde

---

[681] *Ghewond's History*, s.33-34; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.177-179d; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.312; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.76; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.229; el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye*, s.85; İpek, "Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)", s.73; Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.131; Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", s.2337; Ter-Ghévondian, "L'Arménie et la Conquéte Arabe", s.784; İskender, *el-Fütuhatü'l-İslamiyye*, s.82-83.

[682] *Ghewond's History*, s.35; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.313; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.76; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.230; Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", s.2337; İskender, *el-Fütuhatü'l-İslamiyye*, s.82-83.

tavsiyeler veriyordu. Ancak bu nasihatler göz ardı edilmiş ve bütün nahararlar arasında bir birlik sağlanamamıştı. Onların Bizans'ın yardımına güvendikleri, ancak bu sırada Balkanlarda Bulgarlar ile uğraşan Bizans'ın onlara destek veremediği görülmektedir. Duvin'deki Arap garnizonu da boş durmuyor, bu sırada Ermeni topraklarına baskınlar düzenleyerek Ptghunk/Bığdunk Köyü'nde, Talin ve Koğb'da yağmalar gerçekleştiriyordu.[683]

Ermeni ayaklanmalarını kesin olarak bastırmaya karar veren Halife el-Mansûr (754-775), Duvin emîrine yardım etmek üzere bölgeye Amr b. İsmâil el-Haris liderliğinde 30 bin kişiden meydana gelen bir ordu sevk etmişti. Amr b. İsmail komutanlık merkezini Ahlat'ta kurmuştu. O sırada Ahlat'ta olan Sahak'ın oğlu Aşot Bagratuni bu durumdan diğer nahararları haberdar etse de onun Araplarla birlikte olduğunu düşündükleri için kendisine itimat etmemişlerdi. Bu ordu 15 Nisan 772'de[684] Erciş'te meydana gelen savaşta Vaspurakan Prensi Hamazasp Ardzıruni'yi yenilgiye uğratmıştı. Bu sırada Erzurum Kalesi hâlâ Ermenilerin kuşatması altındaydı. Kale sakinleri Erciş'teki zaferi haber alınca teslim olmamışlar ve Ermeniler kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmışlardı. Geri çekilen Ermeni ordusu, Pasinler'i geçerek Bagrevand'a girmiş ve 25 Nisan 772'de Yukarı Murat Çayı kıyısında Araplarla karşılaşmışlardı. Erciş Muharebesi'nden 10 gün sonra meydana gelen bu savaşta başlarda Hristiyanlar üstün gelseler de daha sonra köylülerden kurulan talimsiz yayaların beceriksizliği sebebiyle mağlup olmuşlardır. Savaşın neticesinde Kör Aşot'un

---

683 *Ghewond's History*, s.35; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.313-314; Diyab Hüseyin, *Ermeniye,* s.78; el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye,* s.87.

684 Erçiş ve Bagrevand savaşlarının tarihini 775 yılı olarak veren tarihçiler de vardır, bkz. İskender, *el-Fütuhatü'l-İslamiyye,* s.82-83.

oğlu Smbat Bagratuni, ayaklanmayı başlatan Muşeğ Mamikonyan, Samuel Mamikonyan ve Vahan Kınuni hayatlarını kaybetmişlerdi. Bunlardan başka 3 bin kişi daha orada ölmüştü. Araplar karşısında üst üste alınan bu iki yenilgi, Ermeniye'nin büyük bir kesimini Araplara karşı savunmasız bir şekilde bırakmıştı. Bunun ardından pek çok kale, hayatlarına dokunulmayacaklarına dair teminat aldıktan sonra teslim olmuştu. Bu hadise, Arap emîrlerinin ülkenin çeşitli bölgelerine kalıcı olarak yerleşmelerine neden olmuştur. Böylece isyan, Ermeni ordularının Erciş ve Bagrevand savaşlarında yenilmesiyle sona ermişti. [685]

[685] *Ghewond's History,* s.35-37; Kudâme ibn Cafer, *Kitabü'l Harac,* s.54-55; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.314-316; Diyab Hüseyin, *Ermeniye,* s.78; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.230; İpek, "Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)", s.74; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.214; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.28; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.76-77; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.199-200; İskender, *el-Fütuhatü'l-İslamiyye*, s.82-83; Kırzıoğlu, "Selçuklular'dan Önce Armenya'ya/Yukarı-Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ IV. Bin-MS. 1064)", s.190, Bournoutian, *Ermeni Tarihi,* s.86-87; Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", s.2337; Canard, "Dwin", s.679; Özmenli, "Armenia'da Arsaklar ve Kamsarakanlar", s.11; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.49; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler,* s.78-79; Macler, "Armenia", s.156-157; Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.38; el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye*, s.85; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.95; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.235; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.106; Parmaksızoğlu, "Bagratlılar", s.41.

Bagrevand Savaşı'nın en önemli sonuçları olarak, eski Ermeniye aristokrasinin bir kısmının ortadan kalkması ve kuzeydeki Bagratuniler ile güneydoğudaki Ardzıruniler gibi etkili ailelerin hâkimiyetlerinin devam etmesi gösterilebilir. Bir diğer sonuç ise Ermeniye'nin iki önemli şehri olan Duvin ile Malazgirt'teki Arap hâkimiyetinin sağlamlaşması ve çok sayıda Arap'la bölge dışından gelen kişilerin buradaki kasaba ve kalelere yerleştirilmesidir. Bagratuniler ile Ardzıruniler güçlerinin zirvesinde oldukları dönemde bile, Arapları büyük önem taşıyan bu iki bölgeden çıkarmayı başaramamışlardı.[686] Ermeniye'deki Arap yerleşmelerinin kesin tarihini ve yolunu bilmiyoruz. Fakat onların, Bagrevand Savaşı'ndan sonra naharar ailelerinin ortadan kalkmasıyla veya zayıflamasıyla ortaya çıkan boşluktan faydalandıkları kesindir.[687] Bagrevand Savaşı'nda alınan yenilgi eski Ermeni nahararlarının bir kısmının mülklerini kaybetmesine sebep olmuştur. Ayakta kalmayı başarabilenler ise yukarıda söylediğimiz gibi kuzeydeki Bagratuniler, güneydoğudaki Ardzıruniler ve Sünikliler olmuşlardı. Bunlar hilafetle iş birliği yaparak, şahsi topraklarını idare etmeye devam etmişlerdi. Rştuni, Kınuni, Mamikonyan gibi önde gelen Ermeni aileler ise güçten düşmüşlerdir. Bu aileler büyük ölçüde ortadan kalktıklarından, Arapların zaferi dolaylı olarak Bagratuniler ile Ardzırunilere fayda sağlamıştı. Abbâsîlerin güvenini kazanan Bagratuniler, Ermeniye'de lider naharar sülalesi olarak ön plana çıkmışlardı. Bu durum zaman zaman Ermeni sülalelerini birbirlerine karşı kullanan Araplar için iyi olmamıştı.[688] Arap muhacirler, Ermeniye'de barış ve güvenliğin sağlanmasının ardından

[686] el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye*, s.91-92; Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, s.162.

[687] Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.135.

[688] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.319; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.86; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.214; Bozan,

oradaki büyük şehirlerde ikamet etmek için "yeni topraklara" doğru ilerlemeye başladılar ve o bölgede yeni bir hayata başladılar. Oraları bir yaşam alanı ve istikrarlı bir yer yaptılar. Onların ilk ulaştıkları şehirler: Berdea, Tiflis, Duvin, Ahlat, Malazgirt, Erciş'ti. Araplar ilk olarak, oradaki Arap garnizonlarına yardım etmek için bu şehirlerin yanına kurdukları ribatlara yerleştiler. Onlar kısa süre sonra bu şehirlere girdiler ve oraya yerleştiler, nesiller sonra oraların bir parçası oldular.[689] Ermenilerin büyük bir kesimi ise 772 yılında aldıkları mağlubiyetin ardından batıya göç etmek zorunda kalmışlardı. Bunun yanında, İslamlaşan Duvin şehri adeta bir Arap şehri kimliğine bürünmeye başlamıştı.[690] Ermeniye'de pek çok soylu ailenin yıkılarak yok olması, o sırada önemi ve büyüklüğü artmış olan çok az sayıdaki aileye, ülkeyi aralarında bölmeleri için ortam yaratmıştı. Böylece Bagratuniler kuzey, merkez ve batı topraklarına; Ardzıruniler, Vaspurakan bölgesinin güneybatısına, Sünikliler ise Sünik Prensliği'nin en doğusuna hâkim olmuşlardır. IX. yüzyıla kadar muhtemelen en büyük prenslik ailesi olan ve o dönemde güçten düşen Mamikonyanlar ise güneybatıda hayatta kalmayı başarmışlardı.[691] Böylece Abbâsîler döneminde meydana gelen Ermeni isyanları, Arapların bölgeyi tamamen ele geçirmesine, Kafkasya'ya Arap nüfusunun göç ettirilmesine ve Ermeni nahararlarının direnç ve nüfuzlarını kıracak kadar baskıya maruz kalmalarına yol açmıştır. Abbâsîlerin İslam'ı yayma politikası, Ermenileri eskisinden zor bir durumda bırakmıştır.[692] Abbâsîler, Ermenilerin yeniden isyan etme

---

"Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.28; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.86-87; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.49.

[689] Seyyid, *Erminiyye fi't-Tarihi'l-Arabi*, s.77-78.

[690] Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.39.

[691] Cyrill Toumanoff, "Caucasia and Byzantium", *Traditio*, v. 27, 1971, s.121-122.

[692] Çoğ, "Emevî-Abbasi İdaresinde Kafkasya Ermenileri ve Dini-Kültürel Gelişimleri", s.230.

tehlikesi sebebiyle onların yaşadıkları bölgelere yeni Arap toplulukları yerleştirmekteydi. Bunlardan birisi de özellikle Van ve Muş havzasına yerleştirilen Kayslılar idi. Mamikonyanların dışarıda bırakılmasından ve Ardzırunilerin içerisinde bulundukları zorluklardan faydalanan Kayslılar, zaman içerisinde Malazgirt'te emîrlik kuracak ve bağımsız hareket edecek kadar güçlenmişlerdi. Kayslılar, özellikle Van Gölü çevresindeki Malazgirt, Bargiri, Ahlat ve Erciş gibi yerlere yerleşmeye çalışmışlardı. Buraları ele geçirdikten sonra, oralarda sağlam temeller atmışlardı. Kayslıların özerk bir emîrlik yaratma isteği, onları otoritesinden kaçtığı Şeybânî valiler ile arazilerini ele geçirdikleri Ermenilerle karşı karşıya getirecekti.[693]

Kaysoğulları Emâreti'ni kuran Emîr Cahhâf (Cahap/Şahap), Bagrevand zaferinden faydalanarak Mamikonyanların yurdu Bagrevand bölgesinin yanı sıra Kamsarakanlı yurdundaki Kağızman-Deresi'ni de topraklarına katmış ve Van Gölü'nden Kars'ın güneyine varıncaya kadar hâkim olmuştu. Onlar, bazı emîrler ve naharar sülaleleri ile kurdukları akrabalık bağları sayesinde sıkıntılarını aşmaya çalışıyorlardı. Savaşta hayatını kaybeden Mamikonyanlı Muşeğ'in kızı ile evlenen Cahhâf, bu sülaleye dayanarak beyliğini sağlamlaştırmayı başarmıştı. Ancak o, Duvin Emîrliği'ne bağlı kalmayı da sürdürmüştü.[694] Cahhâf akrabalığından dolayı kendisini Mamikonyan ailesinin vârisi addediyor ve Mamikonyanların mirasına sahip çıkmak için mücadele ediyordu. Bu mücadeleler neticesinde Malazgirt'i ele geçiren Cahhâf, orada

[693] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.319; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.79; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.205; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.322.

[694] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.230-231; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.79; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.205.

Kaysoğulları hâkimiyetinin temelini atmıştı.[695] Onlar ileride de göreceğimiz gibi Taron, Vaspurakan, Ararat ve Duvin bölgelerine ağır tehditlerde bulunacaklar ve eylemleri, Tontragçı denilen dinî bir hareketin gelişmesine neden olacaktı.[696]

Halifeliğe bağlı Arpaçay ile Bizans'a tabi Çoruh boylarına yerleşerek iki kola ayrılan Bagratuni Kör Aşot'un oğullarından büyük olan Smbat'ın soyundan, Şirak, Ani, Kars ve Taşir/Lori'deki Gregoryen Bagratuniler; küçük oğul Vasak'ın soyundan ise Ortodoks Ardanuç/Tao-Klarcet'in *Kuropalates* unvanlı beylerinin yanında, Gürcistan *Kuropalates* ve kralları sülalesi çıkmıştır.[697] 772'de doğuya Gürcistan'a doğru çekilen üçüncü kol, Guaramidlerin yerini alarak bu bölgedeki en önemli soylu aile olmuştur. Böylece Bagratuniler, hem Ermeniye hem de Gürcistan'da kesin bir şekilde yerleşmişlerdir.[698]

Kör Aşot oğlu Vasak ve Muş bölgesi Bagratunileri, Kars'ın kuzey ve kuzeybatı taraflarına yerleşerek sahiplenmişlerdi. Büyük kardeşi Smbat'ın oğlu Aşot Msaker (Et Yiyen) ise İspir bölgesindeki malikâneleri büyük kardeşi Şapuh'a vererek Çoruh Nehri boylarındaki hisselerinden vazgeçmişti. Aşot ise Arap emîrlerinin oturdukları yer olan, bölgenin büyük merkezi Duvin şehrine yakın olabilmek için Kars'ın doğusuna yerleşmeye karar vermişti. O daha sonra Kağızmanderesi'ndeki gümüş madenlerine

---

[695] Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.235.

[696] Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.205.

[697] Norman Tobias, *Basil I (867-886) The Founder of the Macedonian Dynasty: A Study of the Political and Military History of the Byzantine Empire in the Ninth Century*, Unpublished PhD Dissertation, Rutgers-The State University, New Jersey, 1969, s.391; Kırzıoğlu, "Selçuklular'dan Önce Armenya'ya/Yukarı-Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ IV. Bin-MS. 1064)", s.191.

[698] Tobias, *Basil I (867-886) The Founder of the Macedonian Dynasty…*, s.391.

sahip olmak amacıyla, Kamsarakanlardan Arşarunik ile Şirak'ın bir bölümünü satın almış ve Bagaran Hisarı'nı merkezi yaparak, orayı Bagratunilerin başkenti yapmıştı. Aşot bu sırada, Arap hâkimiyetine karşı ayaklanan ve elinde silahla can veren bir nahararın oğlu olarak gözden düşmüş durumdaydı.[699] Aşot Msaker daha sonra Malazgirt Emîri Cahhâf'tan Arşarunik ile Şirak'ın geriye kalan kısımlarını da satın alarak burayı tamamen kendi mülkü hâline getirmiş ve Kaysoğulları hâkimiyetini Ağrı Dağları kuzeyi ile Aras boylarından uzaklaştırmıştı.[700]

13. Abbâsîlerin Duvin'de Gerçekleştirdikleri Islahatlar ve Arapların Bölgeye İskânı

Ermeniye Valisi Osman b. Ömer (778-785) bu dönemde Derbend'i geçerek Arrân topraklarına giren Hazarlara karşı sefere çıkmıştı. Şiraklı Nerses Kamsarakan da ona yardıma giden kişiler arasındaydı. Ancak bu sırada Keran Ovası'ndaki Abbâsî ordugâhında başlayan salgın bir hastalık neticesinde Kamsarakanlı Nerses ve Dacad'ın da içerisinde olduğu pek çok naharar yaşamını yitirmişti.[701] Abbâsî Halifesi el-Hadî (785-786) bunun üzerine Osman b. Ömer'in yerine Ermeniye'ye vali olarak Huzeyme b. Hâzim et-Temîm'i (785-786) tayin etmişti. Huzeyme bir yıl iki ay idare ettiği

[699] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.326-327; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.98-99; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.232-233; Özmenli, "Armenia'da Arsaklar ve Kamsarakanlar", s.12; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.189; Kırzıoğlu, "Selçuklular'dan Önce Armenya'ya/Yukarı-Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ IV. Bin-MS. 1064)", s.191.

[700] *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.173; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.97; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.246-247, 251.

[701] *Ghewond's History*, s.42; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.247; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.321.

Ermeniye'de düzeni devam ettirmişti. Huzeyme, Ermeniye'deki Arap valilerinin ikametgâhı Duvin'e geldiğinde, adet olduğu üzere, protokol gereğince bütün nahararlar tarafından karşılanmıştı. Bunlar arasında Ardzıruni beyleri Hamazasp, Sahak ve Merujan/Mehrujan da vardı. Huzeyme, 772'deki Bagrevand Savaşı'ndan güçlenerek çıkan Ardzıruni Hanedanı'nı yıkarak, Vaspurakan'ı ilhak etmek ve atalarının yarım bıraktığı işi tamamlamak amacındaydı. Üç sene hapiste kalan bu prenslerden Sahak ve Hamazasp öldürülmüş, din değiştiren Merujan ise kurtulmayı başarmıştı. Yakûbî'ye göre Huzeyme bölgede istikrarı sağlayarak, ülkenin zenginleşmesine katkı sağlamıştır. Ermeni kaynaklarına göre ise o, "zulmü ile tanınan bir şeytandır."[702]

Abbâsîler, Ermeniye'de Emevîler kadar hoşgörülü değillerdi. Abbâsî halifeleri, son derece baskıcı bir doğrudan yönetim politikası takip ediyorlardı. Emevîlerin özgürlükçü eğiliminin yerini, Abbâsîlerin takip ettiği merkeziyetçi politika almıştı. Bundan dolayı bölgedeki askerî önemi haiz olan yolların Duvin ile bağlantılarının kurulması icap etmekteydi. Vali Huzeyme b. Hâzim bu konuya ağırlık vermiş ve Ermeni kalesinin kalbine giden Duvin ile Nahçıvan'daki askerî yolların onarılmasını sağlamıştı. Vali Huzeyme'nin bu iki bölgede gerçekleştirdiği faaliyetlerden bir diğeri de arazi ölçümü yaptırması yani bir nevi kadastro uygulamasını başlatmasıdır. Bu muhtemelen Duvin'e giden yolların tamiri içindi. O, bundan başka Merâga surlarını yaptırıp tahkim ettirmiştir. Duvin şehri zamanla bu tarz faaliyetlerdeki artışla paralel

[702] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.115-116; *Ghewond's History*, s.43-44; Sedat Seçkin Bozkurt, *Tarihu'l-Ya'k'ubî'nin Tercüme ve Değerlendirmesi*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, 2015, s.339; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.322; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.341; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.90; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.83.

olarak bölgedeki en gözde şehirlerden biri konumuna gelmiştir. Bu nedenle; şehrin bakımlı olması, ticareti, sanayii ve diğer yönleri, seyyahların eserlerinde kendisine genişçe yer bulmuştur.[703]

Halife Hârûn er-Reşîd (786-809) başa geçtikten sonra bölgede ilk iş vali değişikliği yapmıştı. İlk olarak Yûsuf b. Raşid es-Sülemî'yi (786-787), daha sonra ise Azerbaycan'ı da bölgeye dâhil ederek Yezîd b. Mezyed eş-Şeybânî'yi (787-788) Ermeniye valiliğine tayin etmişti. O, ikili yönetimin fayda sağlamadığına karar vermiş olacak ki her iki bölgenin idaresini tekrardan tek bir valiye vermişti.[704] Hârûn er-Reşîd isyanları ve bunların Müslümanlara zarar vermesini engellemek için farklı bir politika takip etmeye başlamıştı. Ermeniye'nin büyük öneme sahip olduğunu ve burasının başka bir ülkenin eline geçmesinin kendileri için büyük bir tehlike arz edeceğini anlamıştı. Buranın korunması için, bölgeyi hilafetten koparmayı amaçlayan Müslüman grupların sindirilmesi ve Ermenilerin isyanlarının sonlandırılması icap ediyordu.[705] Bir daha bu

[703] el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân Ülkelerin Fethi,* s.241; el-Bəlazuri, "Kitəb Futuhi-l-Buldən, Azərbaycanın VII-IX. əsrlər Tarixinə Dair Çıxarışlar", s.119; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.323; Diyab Hüseyin, *Ermeniye,* s.91; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia,* s.11; İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.317-318; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.196; Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s.214; Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, s.250-251; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.83d; Vəlixanlı, *Nahçıvan*, s.14.

[704] İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, c. 7, çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, 1991, s.107-108; Erkoçoğlu, "Emevîler ve Abbasîler Dönemlerinde Kafkasya'nın Güneyinde İslâm Hâkimiyeti", s.36.

[705] İpek, "İlk İslami Dönemde Ermeniler", s.16-17.

tür hadiselerin yaşanmaması için, Ermeni nahararlarının bu tarz girişimlerinin boşa çıkartılması ve Bizans karşısında ilk müdafaa hattının oluşturulması gerekiyordu.[706] Arap askerleri ile tüccarları, Hârûn er-Reşîd döneminden itibaren ilk defa bu amaç doğrultusunda sistematik bir şekilde Ermeniye de dâhil olmak üzere Arapların ellerinde tuttukları yerlere yerleşmeye ve yeni cemaatler kurmaya teşvik edilmişlerdi. Bu da Ermeniye bölgesinde köklü demografik değişikliklere zemin hazırlamıştır. Yoğun Arap göçleri ve yerleşimleri Abbâsî Halifesi Hârûn er-Reşîd devri öncesi görülmemektedir. Abbâsîler bu dönemde, Arap aileleri hüküm sürmeleri ve koloniler kurmaları için Ermeniye ile Güney Kafkasya'nın diğer bölgelerine göndermişlerdi. Vali Yûsuf b. Raşid es-Sülemî ve Yezîd b. Mezyed eş-Şeybânî devrinde Duvin'in de içerisinde bulunduğu bazı önemli şehirlerde imar ve iskân faaliyetleri gerçekleştirilmişti. Yûsuf b. Raşid es-Sülemî, Nizar Araplarından bazı kişileri Ermeniye'ye yerleştirmişti. Onu izleyen Vali Yezîd b. Mezyed eş-Şeybânî ise Rabîa oğullarından pek çok Arap'ı Ermeniye bölgesine nakletmişti. Hârûn er-Reşîd döneminin valilerinden bir diğeri Abdülkebir b. Abdulhamîd el-Adevî (788) ise dört aylık görev süresinde Diyar-ı Mudar'da (Harran) bazı Arapları Ermeniye'ye yerleştirmişti. Bu dönemde Duvin şehri önemli sayıda Müslüman'ın yaşadığı bir şehir hâline gelmiş ve adeta bir İslam beldesine dönüşmüştür. Böylece Berdea, Tiflis, Gence, Duvin, Nahçıvan ve Amîd gibi yerler, emîrler tarafından yönetilen Arap idare merkezleri hâline gelmişlerdi.[707] Hârûn er-Reşîd

[706] S. Peter Cowe, "Vaspuragan ve Ani Krallıkları Arasındaki İlişkiler", çev. Nazan Maksudyan, *Tarihi Kentler ve Ermeniler Van*, ed. Richard G. Hovannisian, İstanbul, 2016, s.91.

[707] *Ghewond's History*, s.45; Bozkurt, *Tarihu'l-Ya'k'ubî*, s.339-340; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.323; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.87; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.49; Nina G. Garsoian, "Armenian Muslim Emirates", *Dictionary of Middle Age*, v. 1, ed. Joseph R.

döneminde Yukarı Aras Nehri, Kars Çayı ile Arpaçay boyları, Duvin Emirliği'ne; Kür Irmağı boyu, Ardahan, Göle, Posof, Çıldır bölgeleri ile Tayk eyaleti, Tiflis Emirliği'ne; Pasinler ile Karasu boyları, Erzurum Emirliği'ne bağlanmıştı. Bu durum 949'da Erzurum'un Bizans'ın kontrolüne geçişine kadar devam etmiştir.[708] Bu sırada başkent Duvin'in Arapların elinde olması, Sünik ve Artsak eyaletlerini fiziki olarak Şirak ve Arşarunik'ten ayırmaktaydı.[709]

Berdea, Tiflis, Ahlat, Duvin, Malazgirt ve Erciş şehirleri bu dönemde Müslümanların en fazla yaşadıkları şehirler olmuştur. Özellikle Duvin, Erzurum, Erciş ve Nahçıvan gibi önemli şehirler uç şehri statüsüne sahiplerdi. Bu yüzden bu yerlerin nüfuz ve diğer yönlerden güçlendirilmesine itina gösterilmiştir. Erzurum, Malazgirt, Erciş ve Duvin gibi önemli merkezlere yapılan bu iskân politikası, buralardaki İslam hâkimiyetini kalıcı hâle getirmiş ve Müslümanlaşma başlamıştı. Bu durum, çoğunluğunu Ermeni ailelerin oluşturduğu yerli halkın Bizans topraklarına göç etmesine neden olmuştur.[710]

Abbâsîlerin Kafkasya'da Müslümanları iskân etmesi politikası, ilerleyen yıllarda bölgede egemenliğin korunması anlamında olumlu sonuçlar doğurmuştur. IX. yüzyılın sonlarına doğru bölgeye yerleşen Arap kabileleri, Abbâsî halifeliğinin merkezî otoritesini kaybetmesine paralel olarak güçlenmeye başlamışlardı. Bundan sonra

---

Strayer, New York, 1982, s.513; İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.316-317.

[708] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.247; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.189.

[709] Cowe, "Vaspuragan ve Ani Krallıkları Arasındaki İlişkiler", s.90.

[710] İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.316-317; İpek, "Malazgirt Zaferiyle Kilikya Ermeni Prensliklerine Açılan Yol", s.4.

Kafkaslarda gündemi Abbâsîlerden çok, yerel güçler ile Arap beyliklerinin mücadelesi belirleyecektir. İskân politikası ilerleyen yıllarda egemenliği koruma bağlamında fayda sağlasa da Arap emîrlikler zaman zaman halifeliğe karşı direnç gösterecek bir merkez ve Ermenilere karşı denge unsuru olarak kullanılacaktır.[711] Buna karşın bölge halkının önemli bir kısmı Ermenilerden meydana gelmekteydi. Kuvvetli Arap cemaatleri genellikle Duvin, Erzurum, Berdea ve Arapların istinat noktası olan Tiflis gibi şehirlerde ikamet etmekteydiler.[712]

Bu Arap yerleşimleri, esas olarak Arap sınır savunma sistemini Bizans'a karşı yürüttükleri savaşlarda destekleyip savunmak için tasarlanmıştı. Ancak yeni emîrler, kısa süre sonra birbirlerine ve halifenin temsilcilerine karşı savaşmaya başlayacaklardı. Onların idarecileri, komşu Ermeni soyluları ile evlilikler gerçekleştirmişler ve bazıları Hristiyanlığı kabul etmişlerdi. Emîrlikler artık hızlıca değişen valiler ya da askerî karargâhlar değillerdi. Ermeniye'nin merkezinde, sınırlarda ve kuzeydeki Tiflis'e kadar olan bölgelerde bu emîrliklerin kurulması, Duvin'e doğru ilerlerken Nahçıvan ile Koğtan'ı (Nahçıvan'ın güneydoğusunda, Culfa'nın kuzeydoğusunda) kullanan Müslüman akınları için sık sık ileri bir karakol görevi görmüştür. Onlar; başkent Duvin'den başka, Aras Vadisi'ndeki ana geçiş yolları üzerindeki Nahçıvan ve batıdaki Erzurum askerî kalesi, Ahlat, Erciş, Van Gölü kıyısındaki Bekri ve Malazgirt gibi başlıca şehir merkezlerini kontrol ettiler. Onların varlığı, ülkenin zaten merkezî olmayan iç yapısını değiştirmiş ve karmaşıklaştırmıştır.[713]

---

[711] Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.79; Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.40.

[712] Streck, "Ermeniye", s.324.

[713] Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.135-136.

14. Duvin'in Tek Başkent Olmaktan Çıkması ve Berdea'nın Yükselişi

Hârûn er-Reşîd (785-809) devrinde Kafkas sınırına yönelen baskılar, bu bölgeye tayin edilen vali Yezîd b. Mezyed eş-Şeybânî'nin 788-789'da Ermeniye'deki başkenti Duvin'de bir vekil bırakarak, ikametgâhını Kür'ün aşağısındaki Berdea'ya taşımasını ve Berdea şehrine yerleşmesini gerektirmişti.[714] Bu yüzden VIII. yüzyılın sonundan itibaren Duvin şehri, Ermeniye eyaletinin yegâne merkezi olmaktan çıkmıştır. 789'dan itibaren Berdea da Ermeni eyaletinin valisinin ana merkezi olarak görülmeye başlanmış ve Duvin ikinci merkez derecesine düşmüştür.[715] Duvin bu tarihten itibaren, Ermeniye'nin dönüşümlü başkenti olmuştur.[716] Greenwood'a göre Ermeniye valisi, Ermeniye'yi idare etmesi ve vergileri toplayıp göndermesi için Duvin'e kendi temsilcisini atasa da kendisi *ostikan* olarak Berdea'da ikamet etmekteydi.[717] VIII. yüzyılın son çeyreğine kadar Duvin, ana merkezi Berdea'ya taşınmış olan Ermeniye bölgesinin tek ikametgâhı olarak kalmıştı. Bu taşınmayla alakalı her ikisi de teyide muhtaç iki farklı bilimsel teori ileri sürülmektedir. İlkinde M. Ghazarian ve M. Chamich gibi ilim adamları, Duvin'in Bagratuni Krallığı'nın meydana getirilmesine kadar Ermeniye'nin başkenti olarak kaldığına inanmaktadırlar. Bu tez, devrin Ermeni tarihçilerinin Duvin'e her zaman başkent olarak gönderme yapmalarına dayanmaktadır. Buna rağmen, son 20 veya 30 yıl boyunca Sovyet tarihçiliğinde bu düşünceye karşı bir

---

[714] Adalian, "Dvin", s.287; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.87; Kettenhofen, "Dvin", s.617; Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.134; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi,* s.35.

[715] Aram Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9e et 11e Siecles", *Revue des Études Arméniennes*, II, Paris, 1965, s.303.

[716] Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.11.

[717] Greenwood, "Emergence of the Bagratuni Kingdoms", s.43.

tez kökleşmiştir. Bu teze göre, Duvin VIII. yüzyılın son çeyreğinde meydana gelen isyanlardan sonra Ermeniye'nin merkezi olmayı bırakmıştır. Buna göre Duvin artık yerel valilerin ikametgâhının bulunduğu eyalete bağlı bir şehir hâline gelmiş ve başkent statüsünü tamamen Berdea'ya terk etmiştir. Bu tez bazı gerçekler içerse de durum abartılmaktadır. Çünkü isyandan sonra Duvin başkent olma özelliğini tamamen kaybetmemişti. Sadece oranın tek başkent olması durumu ortadan kalkmıştır. Şehir her zaman Berdea ile birlikte Ermeniye'nin iki başkentinden birisi olarak kalmıştır. Hem Ermeni hem de İslam tarihçilerinin çalışmaları, Duvin'in Ermeniye *ostikan*larının ikametgâhlarından birisi olmayı asla bırakmadığını göstermektedir. Duvin, XI. yüzyılın ortalarına ulaşan örneklerine sahip olduğumuz paraları piyasaya süren ve Ermeniye adıyla bilinen bir devlet darphanesinin bulunduğu yerdi. Eyalet hapishanesi de Duvin'de bulunmaktaydı. Ayrıca son bölümde detaylıca göreceğimiz üzere X. yüzyıl İslam coğrafyacıları onların zamanında Duvin'de *ostikan*ın bir sarayı bulunduğunu da ifade etmektedirler. İbn Havkal'a göre bu saray, *ostikan*ın Berdea'da veya Erdebil'de bulunan sarayları ile eşitti. Duvin Kalesi'nde bulunan bu saray eski bir yapı şeklinde değil, IX. yüzyılın sonuna kadar *ostikan*ın oturduğu faal bir merkez olarak ifade edilebilir.[718] Duvin'in Berdea ile birlikte Ermeniye'ye başkentlik yapması ve IX. yüzyıla kadar valinin zaman zaman gittiği bir ikametgâh olarak kalması muhtemeldir. Duvin ayrıca politik önemini devam ettirdiği dönemin çoğunda, X. yüzyılın başına kadar Ermeni katolikosunun ikamet ettiği dinî merkez özelliğini de devam ettirmişti.[719] Ter-Ghevondian da kısmen bu tezi doğrulamakta ve bazı tarihçilerin tahmin ettikleri gibi Berdea şehrinin Duvin'in yerini almadığını, orasının Ermeniye'nin ikinci başkenti

[718] İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.266; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.36-37; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.117.

[719] Garsoian, "Dwin", s.323-324.

olduğunu ifade etmektedir. Ona göre Berdea, Ermeniye valisinin sadece ikinci ikametgâhı idi.[720]

Ermeniye'deki bir sonraki Arap valisi Süleymân b. Yezîd'di (788-799). O dönemde katolikos olan Yeğibadruşlu I. Esayi/Esai, 775 ile yaklaşık 788 yılları arasında bu görevi sürdürmüştür. Vali Süleymân, Duvin şehrine temsilci olarak damadı İbn Doke'yi yollamıştı. İbn Doke bölgeye geldikten sonra buradaki vergileri iki katı yükselterek, Arap mali baskısını daha da arttırmıştı. Pek çok kişi vergi indirimi için yalvarsa da başarılı olamamıştı. Arakadzodin'deki Amaduniler gibi bu baskılara dayanamayarak Bizans topraklarına göç edenler olmuştur. Stepanos Asogik bu sayıyı 30 bin kişi olarak vermektedir. Ermeniye'deki halk ise Arap baskısı altında yaşamaya devam etmekteydi. Duvin'de ikamet eden İbn Doke, Katolikos Esayi'nin 788 yılında hayatını kaybetmesinden ve katolikosluk makamının boş kalmasından faydalanarak, Duvin bazilikasının ilgisini çeken bütün mallarına el koymuştu. O, bunlardan bir kısmını kendisine saklarken, bir kısmını ise daha sonra Katolikos I. Stephanos'a (788-790) yüklü bir miktar vergi almak karşılığında vermiştir. Katolikos Stephanos'tan sonra ise katolikosluğa Duvinli Hovap (790-791) geçmiştir.[721]

[720] Ter-Ghévondian, "L'Arménie et la Conquéte Arabe", s.784.

[721] Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.426; *Ghewond's History*, s.45-46; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.195; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.323-324; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.341; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.92.

15. VIII. Yüzyılın Sonlarında Duvin'de Meydana Gelen Siyasi-Askerî Gelişmeler

Ağır vergiler altında ezilen halkın, 760'larda Hazar saldırılarına da maruz kalması, yerli ahalinin durumunu daha da kötü bir hâle getirmişti. Bundan dolayı bölgede pek çok isyan çıkmıştı. 794 yılında Beylekân'da çıkan isyan bunlardan en önemlisidir. İsyanın sebebi, Berdealıların halife tarafından haraç vergisi toplamak üzere görevlendirilen Ebu's-Sabah'ı öldürmeleridir. Bu isyanın başında Ebu Müslim el-Şarî adlı bir hâricî vardı. Halife er-Reşîd, İshak b. Müslim el-Ukayli isyanı bastırmakta başarısız olunca, Ermeniye'ye el-Abbas b. Cerir'i yollamış, ancak o, Berdea'da Beylekanlıların saldırısına uğramıştı. Halife, Ebu Müslim'in kendisine karşı gönderilen orduları yenilgiye uğratması üzerine, Mu'dan el-Humsi liderliğinde 6 bin kişilik bir orduyu daha bölgeye yardıma göndermişse de iki taraf arasında gerçekleşen kanlı savaşta hilafet ordusu yenilmiş ve Mu'dan el-Humsi ölmüştü. Ayrıca hilafet ordusunun bulunduğu bazı şehirler de isyancıların eline geçmişti. Öyle ki Ebu Müslim, bu dönemde Duvin'i 4 ay kuşatacak kadar ileri gitmişti (794). Ancak isyan ertesi sene sona ermişti. Ebu Müslim sonunda geri çekilerek Beylekân'a gitmiş ve orada kalmıştı. O daha sonra buradan çeşitli bölgelere baskınlar yaparak insanları öldürmüş ve talanlar gerçekleştirmişti. IX. yüzyılın başlarında Ermeniye'de iç politik bir yaşam yoktu. Mamikonyanlar ve diğer bazı naharar aileleri gözden kaybolmuşlardı. Bagratuni, Ardzıruni ve Sünik gibi hayatta kalan naharar ailelerini bekleyen son ise katiyen belli değildi.[722]

[722] Bozkurt, *Tarihu'l-Ya'k'ubî,* s.340; el-Yaqubi, "Tarix, Azərbaycanın VII-IX Əsrlər Tarixinə Aid Çıxarışlar", s.147; Əhməd İbn Ə'əm əl-Kufi, "Kitab əl-Fütuh ("Fəthlər Kitabı") Azərbaycanın VII-IX. Əsrlər Tarixinə Aid Çıharışlar", s.52-53; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia,* s.11; Vəlixanlı, Ərəb Xilafəti və Azərbaycan,

Halife Hârûn er-Reşîd, 797-798'de Ermeniye bölgesindeki karışıklıkları engellemek amacıyla Sâid b. Selm b. Kuteybe el-Bâhilî'yi vali olarak atamıştı. Vekili Abdullah b. Selm'in Sa'id'le muhtemelen kardeşlik bağı, Abdullah'ın bu göreve atanmasını açıklayabilir. 798/799 tarihli Duvin'deki bakır bir sikkede onun adının gözükmesini göz önünde bulundurarak, onun nüfuzunun sadece Duvin'de değil aynı zamanda Ermeniye'nin bütün eyaletlerine yayıldığı ileri sürülebilir. Ancak maalesef bu teori diğer kaynaklar tarafından doğrulanamamaktadır. Çünkü o sadece sikkeler yoluyla bilinmektedir.[723] Ancak Sâid'i istemeyen Ermeniye ileri gelenleri ona karşı çıkarak isyan etmişlerdi. Derbend halkı, Necm b. Haşim liderliğinde Sâid'in şehirde bulunan vekili Abdullah'a isyan ederek ona saldırmışlardı. Bunun üzerine Sâid, Necm'i yakalayarak öldürmüştür. İsyanın bastırıldığı sırada Hazarlara sığınan Necm'in oğlu, onları Azerbaycan ve Ermeniye bölgesine girmeye teşvik etmişti. Bunun üzerine Hazar ordusu 799-800 yılında Kafkas Kapısı'ndan Azerbaycan ve Ermeniye bölgesine girerek yağma ve talan yapmıştır. Hârûn er-Reşîd, Sâid b. Selm bu saldırılar karşısında varlık gösteremeyince, yerine yeni Ermeniye valisi olarak ikinci kez Yezîd b. Mezyed'i (799-801) görevlendirmişti. Hazarlar yeni valinin büyük bir ordu ile kendi üzerlerine

---

s.39; Vəlixanlı, *Nahçıvan,* s.14-15; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia,* s.34-35, 49; Yusuf Tekin, *Abbâsîler Zamanında Kafkasya'ya Yönelik Arap Fetihleri ve Kafkasya'da Arap İdari Sisteminin Kurulması*, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ağrı, 2018, s.117; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə,* s.248-249.

[723] Vardanyan, "The Administration of the 'Abbāsid North and the Evidence of Copper Coins…", s.208.

geldiğini haber alınca, yaklaşık 70 gün boyunca yağma yaptıkları Ermeniye ve Azerbaycan'dan çekilmişlerdir. [724]

772'de Bagrevand Savaşı'nda hayatını kaybeden Smbat Bagratuni'nin oğlu Aşot (787-826), Hârûn er-Reşîd devrinde Tiflis Emîrliği hizmetinde sadıkane çalışmış, Çoruh ve Yukarı Kür boylarının vergilerini toplamada ve güvenliği sağlamada maharet göstermişti. O, 799'da Tiflis ve Berdea'yı ele geçirerek, son defa Kür ve Aras boylarına yayılan Hazarları 800 yılında bölgeden uzaklaştırmayı başardığından "Kaç" unvanı ile anılmış ve perhizde et yediği için *Msaker* yani "Et Yiyen" lakabını almıştı. Aşot daha önce söylediğimiz gibi Kars'ın Digor kesimi güneyinde ve Arpaçay'ın doğusunda yer alan Bagaran Kasabası'nda oturmaktaydı.[725]

Yezîd b. Mezyed hayatını kaybettiğinde geride üç oğul bırakmıştı. Bunlar Esed, Hâlid ve Muhammed idi. Ancak sikkelere göre fikir yürütülür ise Yezîd'in daha hayattayken Arrân'ın idaresini kardeşi Ahmed b. Mezyed ile oğlu Esed b. Yezîd'e bıraktığını görmekteyiz. Ahmed bir yıla yakın hükümdarlık yapmış (800 yılında), bundan sonra ise Arrân'ın idaresi Esed'e geçmişti. Babası öldükten sonra sadece Arrân'da değil, Ermeniye ve Duvin'de de Esed'in adına sikkeler kesilmiştir. Çünkü Hârûn er-Reşîd, babasının ölümünün ardından Esed'i (801-802) babası Yezîd b. Mezyed'in vazifesine tayin etmişti. 801/802, 802/803 ve 804/805'te Duvin'de kestirilip, Mehdî, 'Abbâd, el-Kâsım ve Hişâm'a atfen basılan pek çok sikke, yerel yönetime ışık

[724] İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, c. 6, çev. Abdullah Köşe, İstanbul, 1991, s.149; Əhməd İbn Ə'əm əl-Kufi, "Kitab əl-Fütuh (Fetihler Kitabı) Azərbaycanın VII-IX Əsrlər Tarixinə Aid Çıxarışlar", s.53; Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.198; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası,* s.107.

[725] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.326; *Cumhuriyetin 50. Yılında Artvin 1973 İl Yıllığı,* s.20.

tutmakta ve idari yapıyı da ortaya koymaktadır. Devrin tarihçileri, onların icraatlarını eserlerinde yer verecek kadar önemli görmeseler de bu dönemdeki paraların üzerinde isimleri zikredilen bütün bu resmî görevlilerin şehrin yönetimi ile bağlantılı olduklarına hemen hemen hiçbir şüphe yoktur. 801-802 tarihli para üzerinde ismi gözüken Mehdî, 802'ye tarihlendirilen bazı Ermeni dirhemlerinde bahsedilen hilafet valisi Esed b. Yezîd adına Duvin'i yönetmiş olmalıdır. Ancak Esed'in bu görevde ne kadar kaldığı tam aydınlatılamamıştır. Esed'in adına kesilen son sikkenin tarihi 802 yılıdır. Aynı yılda Yezîd'in diğer oğlu Muhammed (802-803) adına basılmış bir sikke daha vardır. Aynı vazife 802-803 tarihli *fülus*'ta bahsedilen ve Esed'in halefi olarak hizmet eden Abbâd'a verildi. O, Duvin'i Muhammed b. Yezîd'in adına 802-803 yılında idare etmiştir.[726]

802-803 yılında kuzey vilayetlerinin valisi Huzeyme b. Hâzim et-Tamîmî idi. 802-803 ve 807-808 yılları arasında kestirilen gümüş sikkeler, Bişr b. Huzeyme, İsma'il b. İbrâhîm, Nu'aym b. Bişâr ve Salâme adlı kişilerin Ermeniye ve Arrân'daki vali temsilcileri olduklarına işaret etmektedir. 804-805'te Huzeyme'nin Duvin'deki temsilcisi, bakır bir sikke tarafından belirtildiği gibi el-Kâsım'dı. 804-805 yılının sonundan önce, Huzeyme, el-Esedî kabilesinden Bişr b. Huzeyme'yi Ermeniye ve Arrân valisi olarak atamıştı. O akabinde yerel yönetimi görevinden aldı ve Duvin'e Mezopotamyalı General Hişâm b. Amr et-Tağlebî'yi tayin etti. Bu sırada katolikosluk mevkiinde ise I. Georg'un (792-795) halefi Parbili II. Hovsep yani Hovsep Garic (795-806) bulunuyordu.[727]

---

[726] Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə*, s.251; Vardanyan, "The Administration of the 'Abbāsid North and the Evidence of Copper Coins…", s.203.

[727] Vardanyan, "The Administration of the 'Abbāsid North and the Evidence of Copper Coins…", s.203; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.325.

Hârûn er-Reşîd, Ermeniye'deki geniş toprak sahibi Arap ve İranlı ümeranın Ermeniye'yi Abbâsîlerden ayırarak kendilerine bağlı bir emîrlik durumuna getirme yönünde bir çaba sarf etmesinden dolayı, ilk olarak bu düşüncedeki kişileri karşı karşıya getirerek, her ikisini de güçten düşürme yani bir taşla iki kuş vurma yönünde bir politika takip etmişti. Hârûn er-Reşîd diğer yandan ise Duvin'de ikamet eden Müslüman valiye bağlı kalması ve yıllık vergisini ödemesi karşılığında, Bagaran'da oturan ve nüfuzunu genişletmek için fırsat kollayan Bagratuni Aşot Msaker'e Duvin Emîri aracılığıyla "Ermenistan Prensi" unvanını vererek, bölgedeki hilafet aleyhindeki gelişmelerin önüne set çekmeye de çalışmıştı (806). Aşot Msaker'in başa geçmesi, Bagratunilerle ilişkiler bakımından yeni bir devrin başlangıcı olmuş ve bölgedeki bütün dengeleri Bagratuniler lehine çevirmişti. Onun hâkimiyeti bu dönemde, Taron, Tayk, Arşarunik, Şirak illerinde yani Fırat ve Arsanias'tan (Doğu Fırat) Aras Nehri'ne kadar yayılmıştır. Aşot Msaker, 826'da hayatını kaybedene kadar bu görevde kalmış ve sadakatini göstermek için oğlu Smbat'ı Bağdat'a rehine olarak göndererek, 20 yıl süren bu vazifesi boyunca sülalesine iyi imkânlar sağlamıştı. Aşot Msaker'in Abbâsîlerin kendisine verdiği unvan ve tanıdığı haklara karşılık olarak devlet hazinesine bir milyon dirhem para, 500 bin tomar kumaş ve ayrıca ganimetlerin beşte birini vermek gibi ödemelerde bulunmuştur. Aşot'un küçük kardeşi Abas ise bu dönemde Ermeniye orduları başkomutanlığına getirilmişti. Hârûn er-Reşîd'in Aşot Msaker'e bu vazifeyi vermekteki bir diğer amacı da bu sırada gelişme gösteren Ardzıruni Ermenilerinin ilerlemesinin önüne bir set çekmek ve Bizans'ın üzerinde etkili olduğu Amadunilerin yükselişinin önüne geçmekti. Çünkü Abbâsîler, Vaspurakan bölgesini ele geçirerek güneydoğu Ermeniye'de hâkimiyet kuran Ardzıruni ailesinden rahatsızlık duyuyordu. Bu yüzden Bagratuni ailesinden Aşot'u destekleyerek, iki Ermeni ailesi arasında denge kurmak amacındaydı. Bunun yanında Ermenilerin topluca Bizans topraklarına göç etmelerinin önüne geçilmek istenmesi de Aşot'un bu

tayinin de etkili olmuştur.[728] Hârûn er-Reşîd izlediği bu politika bölge tarihinin gidişatına etki eden bir hareket olmuştur. Onun Aşot'a "prens" unvanı vererek, gelecek açısından siyasi bir yanlışa ve yanılgıya düştüğü söylenmektedir. Halife, bu şekilde Ermeniye'de yeni bir Ermeni hâkimiyetine zemin hazırlamış ve bundan sonra da güçlenerek devam edecek olan Bagratuni idaresinin farkında olmadan temellerini atmıştır. Böylece Ermenilere aralanan kapı, ilerleyen zamanlarda ardına kadar açılmış ve bu toplum varlığını daha çok hissettirmiştir.[729]

Gümüş dirhemler, Duvin'in 809-811'de 10 sene önce Ermeniye valiliğine atanmış olan Esad b. Yezîd tarafından bir kez daha idare edilmeye başlandığını göstermektedir. Onun hâkimiyeti sadece Ermeniye'yi değil, Arrân şehrinin çevresini de kapsamaktaydı. Abdullah b. Muhammed adına 809-810'da Duvin'de bastırılan *fülus*lar, bunların eğer kendisinin değilse kimin otoritesini temsil ettiği sorusunu ortaya

---

[728] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.326-327; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.98-99; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.92; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.251; İskender, *Ermeniye beyne'l-Bizantiyyin*, s.21; İpek, "Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)", s.75; İpek, "İlk İslami Dönemde Ermeniler", s.17; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.49; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.84; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.117; *Cumhuriyetin 50. Yılında Artvin 1973 İl Yıllığı*, s.20; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.235; Kıztanır, *Ermeni Aşot Krallığı ve Bizans ile İlişkileri*, s.10; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.107-108; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.86; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.207; Parmaksızoğlu, "Bagratlılar", s.41.

[729] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.327; İpek, "Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)", s.75; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.165.

çıkartmaktadır. Herhangi birisi, paranın üzerindeki Abbdullah'ın adını göz önüne alarak, onun Ermeniye'de vali olarak hizmet ettiği çıkarımını yapabilir. Yazılı kaynaklara göre, Muhammed b. Züheyr b. Musayyib ed-Dabbî adını taşıyan Abdullah b. Muhammed, Hârûn er-Reşîd tarafından Ermeniye'ye tayin edilen son vali idi. Ancak mevcut bakır paralara bakarak Abdullah'ın valiliğinin müddetini kesin olarak belirlemek imkânsızdır. Bu yüzden sadece yeni sikkeler onun hâkimiyet süresini aydınlığa kavuşturabilir.[730]

Hârûn er-Reşîd'in hayatını kaybetmesinin ardından İslam dünyası yeniden karmaşanın hâkim olduğu bir döneme girmiştir. Emîn (809-813) ile Me'mûn (813-833) arasında meydana gelen taht mücadelesi ve Abbâsîlerin 818 ila 835 yılları arasında düştükleri fetret devri, Ermeniye'deki bağımsızlık hareketlerinin ve isyanların artmasına neden olmuştu.[731] Hilafet otoritesine karşı çıkan her Arap isyanı, Bagratunilerin çeşitli kollarının işine yaramaktaydı. Çünkü bu durum halifeyi kendi dindaşlarına karşı onlardan yardım istemek zorunda bırakıyordu. Halife Emîn'in 813'te kardeşi Me'mûn tarafından tahttan indirilmesinin ardından, Me'mûn, Ermenileri kendi tarafına çekmek amacıyla Ermeniye'ye Tâhir b. Muhammed adlı bir komutan vekilini yollamıştı. Halife Emîn'in Ermeniye valisi İshak b. Süleymân'la birlikte Tâhir b. Muhammed'e karşı Berdea'da savaşan Ermeniler, onların galip gelecekleri sırada karşı tarafa geçmişlerdi. Abbâsîlerin iç savaşlarla uğraştıkları sırada Kays sülalesinden Malazgirt Emiri meşhur

[730] Vardanyan, "The Administration of the 'Abbāsid North and the Evidence of Copper Coins…", s.205.

[731] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.329; İpek, "Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)", s.75-76.

Cahhâf da isyan etmişti.[732] Duvin'de özellikle 813 yılından itibaren Ermeni isyanlarının ardı arkası kesilmeyecektir. İslam orduları çıkan bu isyanlara karşı koymaya ve bastırmaya çalışsa da çok sayıda kayıp vereceklerdi.[733]

Malazgirt Emîri Cahhâf izlediği politikalarla Kaysoğullarının gücünü epeyce arttırmıştı. O, bölgedeki üstünlüğünü arttırmak ve bunu gerçekleştirebilmek için daha önce de söylediğimiz gibi Ermeni Mamikonyanlardan kız almıştı. Cahhâf bir yandan emîrlik sınırlarını Bagratunilere karşı genişletirken, diğer yandan da halifeliğe karşı daha bağımsız hareket etmeye başlamıştı. Emîn'in hilafetinin sonlarına doğru kardeşi Me'mûn ile taht mücadelelerine girmesinden faydalanan Cahhâf, yeni Halife Me'mûn'un Ermeniye temsilcisi Muhammed b. Tâhir'e karşı isyan etmişti. O daha sonra da oğlu Abdülmelik ile birlikte başkent Duvin'e hücum etmiş ve 813'te şehri ele geçirmeyi başarmıştı. Bu zamana kadar Duvin, ana ikametgâhı Berdea'da olan ve zaman zaman Duvin'e gelen Ermeniye *ostikan*ının daimî merkezi olarak kalmıştı. Duvin'in isyancılar tarafından ele geçirilmesi, Ermeniye'deki politik durumu oldukça karmaşıklaştırmıştı, çünkü Kaysoğulları ülkenin merkezi olarak kabul edilen şehri ele geçirerek *ostikan*ın gücünü tehdit ediyordu. Fakat halifelikteki durum hâlâ istikrarsız olduğundan, iktidara henüz gelmiş olan Halife el-Me'mûn bir süre bu duruma ses çıkarmamayı tercih etmiş ve Abdülmelik'i *ostikan* olarak bile tayin etmişti. Fakat bu hareket problemin halledilmesi için bir çözüm sağlamamıştı. Kaysoğulları, sadece Ermeni nahararlarına değil, aynı zamanda halifeliğin kendisine de muhalif olmuşlardır. Me'mûn kısa süre sonra bölgeye Tâhir b. Muhammed el-Sa'nanî adlı yeni bir *ostikan*

[732] Bozkurt, *Tarihu'l-Ya'k'ubî*, s.366; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.329; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.100; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.102; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.252.

[733] İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.322.

tayin etmişti. Abdülmelik ona isyan ederek Berdea'daki ikametgâhını kuşatsa da mağlup olmuş ve güvenliğini garanti altına aldıktan sonra kendisine boyun eğmişti. Sağlam bir şekilde Duvin'e yerleşen Kays Emîri Abdülmelik, Bagratuni Aşot Msaker'den Taron'u almak için 5 bin kişilik büyük bir ordu toplamıştı. Ancak Aşot, daha Kayslılar yola çıkmadan 200 süvari ve 300 piyade erini toplayarak, Kaysoğullarının kampına saldırmış ve bütün zenginliklerini ele geçirmişti. Vardan'a göre, Aşot onların 3 binini öldürmüş ve ordugâhlarına girip bütün zenginliklerini almıştır. Aşot Msaker'in kardeşi Şabuh, abisinin kazandığı bu zaferden tatmin olmamış ve Abdülmelik'in emân alıp Duvin'e çekilmesinden sonra Duvin civarını zapt etmeye gitmişti. Vardan'a göre, Aşot Msaker'in kardeşi Şabuh Bagratuni, 820'de Duvin yöresine bir akın düzenleyerek Abdülmelik'i öldürmüş[734] ve ordusunu dağıtmıştı. Ancak daha sonra Müslüman birlikleri, Duvin şehrini yeniden ele geçirmiş ve bazı kişileri idam ederek Duvin halkından hesap sormuşlardır (820). Böylece onların Duvin'deki hâkimiyeti sadece birkaç ay sürmüştü. Abdülmelik'in bizzat Aşot tarafından öldürüldüğü söylenmektedir. Onun bu hizmetlerinden dolayı, halifenin Bagratunilerin gaspına göz yummaktan başka çaresi kalmamıştı.[735]

---

[734] Canard, Abdülmelik'in Duvin halkı tarafından öldürüldüğünü ileri sürmektedir, bkz. Canard, "Dwin", s.679.

[735] Muyldermans, *La Domination Arabe*, s.113-115, 404; İpek, "Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)", s.75-76; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.35-36; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.329-30; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.101-102; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.102, 322-324; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9e et 11e Siecles", s.303; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.252; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.11; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.79-80;

Berdea'nın yönetim merkezi olmasıyla birlikte Duvin kendisini belli bir dereceye kadar ihmal edilmiş olarak bulmuş ve yukarıda da bahsettiğimiz gibi maceracılar şehre yönelik çeşitli girişimler yapmaya başlamışlardı. Cahhâf ile oğlu Abdülmelik'in yaptığı saldırılar da bu tipten bir girişimdi. Ancak Duvin'i feodal bir mülke dönüştürmek için yapılan bu ilk ciddi girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştı. *Ostikan*ın ikametgâhı olarak Duvin, sadece feodal bir güç tarafından korunamazdı. Ancak bütün Ermeniye *ostikan*ının yerel bir temsilcisi de orayı alamazdı, alamamıştı da...[736]

819/820 tarihli gümüş ve bakır *fülus*, Beyth adlı memurun Ermeniye'nin bir kısmını yönettiğini ve şehirde hilafetin valisi olarak Ahmed b. Yahyâ'yı kabul ettiğini kanıtlamaktadır. Para üzerindeki yazının ilkel şekli, bu bakır paraların Ermeniye'de kesildiğini düşünmemize yol açmaktadır. Paranın ön yüzünde tasviri gözüken Cabbâr (?) isimli memur, paraların üretiminin yapıldığı Duvin'in belediye yönetimine dâhil olmuş olabilir. Vardanyan, Ermeniye bölgesinde kestirilen sikkeler üzerinde yaptığı çalışmada, 823-824 yılında İsâ el-Me'mûnî ile onun memuru Muhammed b. Sâlim adına darbedilmiş olan bakır *fülus*'un ilgi çekici olduğunu söylemektedir. Sikkeler basım yerini açıkça belirtmemesine rağmen, hem işaretlere, hem de bulunduğu yere bakılırsa onlar muhtemelen Kafkas kökenli olmalıdır. İsâ b. Muhammed b. Ebu Hâlid

---

Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.283; Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.135; Minorsky, *Studies in Caucasian History,* s.117-118; Abdurrahman Acar, "İslam Coğrafyacılarına Göre Van Gölü ve Çevresi", *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu 09-13 Haziran 209-Van,* ed. Oktay Belli, İstanbul, 2010, s.151; Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.40-41; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.236.

[736] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia,* s.37.

el-Me'mûnî olarak bilinen İsâ el-Me'mûnî, Ermeniye ve Arrân'da 821'den 824'e kadar yöneticilik yapan azat edilmiş bir köle idi.[737] Abdülmelik'in ardından Sevâde b. Abdülhamid ve Sevâde b. Abdülmelik adlı iki emîre tesadüf edilmektedir. Bu bilgilerden Cahhâf'ın iki oğlunun bulunduğu veya iki emîrin de aynı kişi olduğu sonucuna varılabilir. Abdülmelik'ten sonra Sevâde'nin Kaysoğullarının başına geçtiği anlaşılmaktadır. Sevâde, Me'mûn tarafından Ermeniye'ye tayin edilen İsâ b. Muhammed'e karşı 820 ila 830 arasında isyan ederek onu mağlup etmiştir.[738]

Aşot Msaker'in kardeşi Şapuh 823 yılında Araplara karşı mücadele ederken öldürülmüştü.[739] Aşot Msaker'in 826'da hayatını kaybetmesi üzerine büyük oğlu Bagarat, Khoyt (Bitlis'in Mutki kazasında ve Garzan Suyu başındaki Khuyut'un merkezi) ile Sason yöresine gitmiş ve dağlık bölgede yer alan bu ata toprağında halkın başına geçmişti. Bagarat, Van Gölü'nün batısındaki bölgelerin büyüğü olarak 830 yılında halifeden "Prensler Prensi" unvanı almıştı. Böylece Bagarat'la (830-851) birlikte Taron Bagratunileri Beyliği (830-968), Kars Bagratlarının bir kolu olarak tekrardan kurulmuştur. Bu beylik 968'deki Bizans işgaline kadar ayakta kalmıştır. 806 yılından beri Bağdat'ta rehine olan ve Halife el-Me'mûn'dan *Ebu'l-Abbâs* unvanı alan küçük oğul Smbat (826-855) ise babası Aşot Msaker ölünce 826 yılında Bagaran'da tahta oturarak, Arşarunik ile Şirak beyi olmuştur. Ermeni kaynaklarında Smbat Aplapas

[737] Vardanyan, "The Administration of the 'Abbāsid North and the Evidence of Copper Coins…", s.208-209; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.40.

[738] Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.236.

[739] Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.109d.

adı verilen Smbat, Abbâsîlerin hizmetinde Arpaçay ile Yukarı Aras boylarını idare etmiştir.[740]

İbrâhim b. 'Attâb'ın adı, 829-830'da Berdea şehrinde bastırılan bakır sikkenin üzerinde, parlak askerî hizmetlerinin bir ödülü olarak Abbâsî ülkesinin kuzeyine tayin edilen Hâlid b. Mezyed ile birlikte geçmektedir. Hâlid muhtemelen Bağdat'dan verilen başka bir askerî görevlerle meşgul olmasından dolayı, bölgenin idaresini İbrahim'e bırakmıştı. Hem Ermeniye'de hem de Arrân şehrinde 830-833'te Hâlid bin Yezîd adına bastırılan paralarda onun adı görülmektedir. Bakır sikkelerin üzerindeki tarihler, İbrahim'in bölgedeki hâkimiyetinin tarihini en az bir yıl daha uzatmaktadır. Çağdaş yazılı kaynaklardan hiçbiri, İbrahim'in Ermeniye ve çevre bölgelerle bağlantısından bahsetmemektedir.[741] Ermeniye beylerinden her biri, topraklarını korumaya devam etmişlerdi. Bölgeye âmiller gönderilince onlarla iyi geçiniyorlardı. Güçlü, kararlı, askerî bakımdan kuvvetli olanlara itaat ederek haraç ödüyorlardı. Aksine zayıf olanları küçümsüyorlardı. Me'mûn'un hilafeti zamanında Habîb b. Yezîd b. Mezyed vali olunca, onların hediyelerini kabul etmiş, onlarla senli benli olmuştu. Böylece onların itaatkar tabiatlarını bozmuş, kendisinden sonraki valilere karşı cüretkâr yapmıştı.[742]

---

[740] Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.293; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.253; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.88; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.333; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.50; Parmaksızoğlu, "Bagratlılar", s.41.

[741] Vardanyan, "The Administration of the 'Abbāsid North and the Evidence of Copper Coins…", s.208.

[742] el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân Ülkelerin Fethi*, s.241; Kudâme ibn Cafer, *Kitabü'l Harac*, s.54-55.

Hilafete karşı uzun zamandır isyan etmiş olan Malazgirt Emîri Kayslı Sevâde el-Cahhâf, daha önce küçük bir ordu ile Duvin'e gelmiş olan Duvin valisi Hâlid b. Yezîd b. Mezyed'e (Ermenice kaynaklarda "Havl/Hul"[743] şeklinde geçmektedir) 829-830'da Ahlat'ta itaat ediyormuş gibi gözükmüştü. Sevâde, Bagratuni Arusyak adlı birisiyle evlenmiş ve onunla yaptığı evlilik sayesinde ülkenin büyük bir kısmını üzerine geçirmişti. Ancak Sevâde, bundan kısa süre sonra Bagaran Prensi Bagratuni Smbat Aplapas'ın ve Batı Sünik Prensi Sahak'ın yardımı ile Hâlid'e karşı isyan etmişti. Aynı zamanda bir tarihçi olan Katolikos Hovhannes'in ifade ettiğine göre; Hâlid, Smbat ve Sahak'a Katolikos II. David (806-833) aracılığıyla "*neden kirli bir servet uğruna küstahça davranıyorsun ve kibirli tavırlar takınıyorsun, bana karşı komplo kuruyorsun? Eğer beni* (hâkim olarak) *kabul etmek istemiyorsan, kenara çekil ve bana yol ver ki aranızdan korkmadan ayrılayım*" şeklindeki mesajını iletmişti. Ancak Ermeniler bu öneriye karşı çıkarak anlaşmayı reddetmişlerdi. Sevâde ataları gibi Duvin'e doğru harekete geçmişti. Çünkü o, ancak böyle bir hamleden sonra Ermeniye'nin tamamını kendi otoritesi altına alabilirdi. Bu yüzden Duvin tarafında kolayca ele geçirebileceği Kavakert'e yönelmesi tesadüfî değildi. Hâlid, 830 yılında Sevâde, Smbat ve Sahak'la Duvin'in kuzeyindeki Hrazdan Irmağı kıyısındaki Kavakert kasabası yakınında karşılaşmış ve onlara karşı saldırıya geçmişti. Bu savaşın sonunda Hâlid düşmanlarını mağlup etmiş ve Sahak'ı öldürmüştür. Sahak'ın toprakları oğlu Grigor I. Suphan'a geçmişti. Sevada ve Smbat ise kaçarak hayatlarını kurtarabilmişlerdi. Bunun ardından

[743] Hovhannes bu adamı Hawl olarak ifade etmektedir (Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.116-117). Minorsky, bu kişinin kimliğinin belirsiz olduğunu bildirse de (Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.117) genel olarak bunun Hâlid olduğu kabul edilmektedir.

Hâlid 833 yılında Duvin'e muzaffer olarak geri dönmüştür.[744] Buna rağmen Katolikos David, isyan sırasında öldürülen asi Sünikli Sahak'a Duvin'de bir mezar verebilmişti.[745]

16. Halife Mu'tasım (833-842) Devrinden Halife Mütevekkil (847-861) Devrinin Sonuna Kadar Olan Dönemde Ermeniye ve Duvin'de Meydana Gelen Gelişmeler

Halife Mu'tasım devri Ermeni-Abbâsî ilişkilerinde dostluk devrinin başladığı bir dönem olmuştur. Bunun sebebi, Bizans İmparatorluğu'nun bu dönemde büyük bir ordu ile Anadolu ve Kafkasya üzerine doğru saldırıya geçmesidir. Bizans'ın gerçekleştirdiği bu yıkıcı saldırılar sebebiyle sadece Ermeniler değil, diğer Kafkas halkları da Abbâsîlerin yanında yer almışlardı. Genellikle Anadolu'nun doğusu ile iç kesimlerinde meydana gelen Abbâsî-Bizans savaşı bu defa Kafkasya'ya sıçramış, Bizans'ın Ermenilere karşı izlediği sert tavırlar, Ermenilerin tüm güçleri ile Abbâsîlerin yanında

[744] *Step'annos Orbelean's History*, s.88; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.116-117; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.334-335; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.108-109; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.255; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.324; Muyldermans, *La Domination Arabe*, s.121; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.79-80; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.284; Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.138; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.39; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə*, s.433; Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. I, s.90; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.117; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.11; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.236;

[745] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.117; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.131d.

yer almalarını sağlamıştı.[746] Halife Mu'tasım'ın Ermeniye valisi Hasan b. Ali el-Bâdgîsî/Bezğisin de kendisinden öncekiler gibi Ermenilere, özellikle de Ermeni katolikoslara karşı olumlu bir yaklaşım içerisinde olmuşsa da Ermeniler bu valiye karşı da ayaklanmışlardı. Ermeniler kendilerine tanınan her türlü fırsata rağmen İslam hâkimiyetinden çıkmanın yollarını arıyorlardı. Özellikle de Ermeni ileri gelenleri ile zenginleri, İslam hâkimiyeti altında yaşamayı bir türlü kabullenemiyorlardı. Vali yolda kendisine başkaldıran kalelerden birisini ele geçirdikten sonra Duvin'e doğru hareket etmiş ve orada oturmuştu. Burada, İshak b. İsmâil b. Şu'eyb et-Tiflisî'ye mektup göndererek haracını getirmesini istemişti. Ancak İshak bunu kabul etmeyerek, elçiyi geri göndermişti. Bunun üzerine o, Tiflis'e doğru yola çıkmış, ancak şehre yaklaşınca İshak onun önüne gelerek haracını vermiştir. Bunun üzerine İshak oradan geri dönmüştür.[747]

Hazar tehlikesinin ortadan kalktığı sırada bölgede yeniden büyük bir sorun baş göstermişti. Bu sorun Bâbek İsyanı idi. Bu isyan, Abbâsîlerin bölgedeki en büyük yardımcılarından Ebu Müslim'in öldürülmesinin ardından Hürremî hareketinin lideri Bâbek'in taraftarlarınca başlatılmıştı. Abbâsîler devrinde Azerbaycan merkezli başlayan Bâbek İsyanı, bütün İran topraklarını sararak yaklaşık 20 yıl devam etmiştir. Me'mûn döneminde başlayan bu isyan, ancak Mu'tasım (833-842) devrinde kontrol altına alınabilmiştir. Başlangıçta Farslar arasında taraftar bulan bu isyan zamanla farklı etnik

[746] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 6, s.417; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.195; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.80; Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.41.

[747] Bozkurt, *Tarihu'l-Ya'k'ubî*, s.368; el-Yaqubi, "Tarix, Azərbaycanın VII-IX Əsrlər Tarixinə Aid Çıxarışlar", s.152; İpek, "Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)", s.72-73.

ve dinî grupları da içerisine çekmiştir.[748] Bunun üzerine Halife Mu'tasım meşhur Türk asıllı komutanı Afşin'i Azerbaycan, Ermeniye ve Cibâl bölgelerinin umumî valisi tayin ederek, 836 yılında isyanı bastırmak ve Bâbek'i yakalamakla görevlendirmişti. Halife Mu'tasım, Afşin'in Azerbaycan üzerine hareket etmesinin ardından, asıl orduya yardımcı olmak üzere Boğa idaresinde yardımcı kuvvetler, zahire ve para da göndermişti. Bölgeye vardıktan sonra hazırlıklarını tamamlayan Afşin beklenmedik bir anda Bâbek'e hücum ederek yenilgiye uğratmış ve Bezz Kalesi'ne (Karabağ güneyindeki ve Aras'ın sağ kıyısına yakın sarp bir kayalıkta) çekilmek zorunda bırakmıştı. Afşin ertesi sene Bâbek'in sığındığı Bezz Kalesi'ni kuşatmıştır. Kuşatmanın devam ettiği sırada Bizans İmparatoru Theophilos'tan (829-842) gizlice gelen mektupta, kaledekilere dayanmaları tavsiye edilerek, Bizans kuvvetlerinin yardıma geleceği bildirilmişti. Buna karşın bir süre sonra Bezz'de bozulan Bâbek, Bizans hududuna gitmek üzere kaleden kaçmıştı. Ancak o, Arrân'da saklandığı sırada, önceden kendisinin taraftarı olan Sehl b. Smbat adlı Şakoy beyi tarafından yakalanarak Afşin'e teslim edilmiştir (837-838). Bunun ardından müritlerinin çoğu Mâzyâr etrafında toplanarak, İslam'ı kabul eden Hazar bölgesi toprak sahiplerine karşı toplumsal bir devrim başlatmışlardı. Bundan dolayı isyancılara destek olmakla suçlanan Afşin, 841 yılında halifenin emri ile öldürülmüştür. Bunun üzerine Azerbaycan'a, ileride Ermeniye üzerinde de çok büyük etkiler yapacak olan Sacî aşiretinden birisi komutan tayin edilmiştir.[749] Abbâsîler isyan yüzünden fetih hareketlerini durdurmuş, savunmaya

[748] Erkoçoğlu, "Emevîler ve Abbasîler Dönemlerinde Kafkasya'nın Güneyinde İslâm Hâkimiyeti", s.37; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.35; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.87; Osman Turan, "Babek", *İA*, c. II, İstanbul, 1979, s.170; Mehmet Azimli, *Babek Bir Direnişçi*, Konya, 2013, s.96-97.

[749] Tabari, *The History of al-Tabarî Strom and Stress along the Northern Frontiers of the 'Abbâsid Caliphate*, trans. C. E. Bosworth, c. 33, New York, 1991, s.83; Mesudî,

geçmişlerdi. Bunun yanında yarı bağımsız devletlerin güçlenmesi de hızlanmıştı. Kafkasya prensliklerinin krallık olarak güçlenmeleri gibi Müslüman eyaletlerde de bağımsızlık hareketleri gelişmeye başlamıştır. İslam dünyasındaki parçalanma süreci Bâbek İsyanı'yla hızlanmıştı. İsyan siyasi zararlarının yanında büyük ekonomik zararlar da vermiştir. Yirmi yıl boyunca Bâbek İsyanı'nı bastırmak için gönderilen orduların masrafları hazineyi boşatmıştı. Halifelik kaynaklarının büyük kısmı isyanı bastırmak için harcanmış, bu da diğer eyaletler ile kurumların ihmal edilmesine neden olmuştur. Bunun sonucunda da zaten kontrol edilemeyen vilayetler, vergileri merkeze gönderme konusunda problem çıkartmışlardır.[750] IX. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan'da patlak veren Bâbek İsyanı, 20 yıl boyunca halifenin kuvvetlerinin yönünü doğuya doğru çevirmiş ve bu durum Ermeni nahararlarına bölgede büyük hareket özgürlüğü tanımıştır.[751] Katolikos IV. Hovhannes (833-855) 841'de Bagarat Bagratuni'nin entrikaları yoluyla piskoposlar sinodu tarafından görevinden alınsa da kısa süre

---

Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar), çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2017, s.230-233; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.256-257; Hakkı Dursun Yıldız, "Bâbek", *DİA*, c. IV, İstanbul, 1991, s.376-377; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.88; Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.139; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi,* s.37; Bahaedin Ögel vd., *Türk Millî Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, Ankara, 1989, s.12; Cihat Aydoğmuşoğlu, "İslam Coğrafyacılarına Göre Azerbaycan", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/38, 2015, s.336; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.108; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar,* s.90-92; Turan, "Babek", s.170-172; Muyldermans, *La Domination Arabe,* s.120.

[750] Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar,* s.93-94.

[751] Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.137-138; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi,* s.38.

içerisinde Bagrat'ın kardeşi Smbat ve diğer prenslerin yardımı ile katolikosluğunu yeniden kurmuştu. Katolikos o sırada Vağarşapat'ta ya da Duvin'de yaşamaktaydı.[752]

Abbâsî merkezî yönetiminin siyasi gücünü yitirmesine bağlı olarak eyaletlerin hilafetten kopma süreci de hız kazanmıştı. Çöküş süreci, genel olarak Abbâsî halifelerinin eyaletlere tayin ettikleri valilerin bağımsızlık ilan etmeleri ve merkezî otoritenin zayıflamasının bir sonucu olarak yerel isyanların başarıya ulaşması şeklinde tezahür etmişti. Genellikle tek bir valinin idare tesis ettiği Ermeniye, Azerbaycan ve Arrân da aynı kaderi paylaşmıştır.[753] IX. yüzyılın sonuna gelindiğinde 200 yılı aşkın süredir devam eden Arap akınlarına rağmen Ermeniler hâlâ Ermeniye'de nüfusun büyük kısmını meydana getirmekteydiler. Bu nedenle Arap emîrleri buradaki topraklarını muhafaza etmekte zorlanıyorlardı. Nahararların kontrol ettiği Ermeniye dağları ve vadileri, özerkliğin muhafazasında birer sığınak işlevi görüyordu. Bagratunilerin Ermeniye'deki saygınlığının artmasına paralel olarak güç kaybetmeye başlayan halifelik ile Bizans, onlarla kurulacak ittifakın önemi kavramıştı. Bu nedenle şartlar yeni bir Ermeni Krallığı'nın ortaya çıkması için oldukça müsaitti.[754] Ermeniye coğrafyası kale gibiydi. Bu yüzden kontrol etmek zor ve pahalıydı. Araplar, daha önce Sâsânîler ve Bizanslılar gibi bunu erkenden fark edememişlerdi. Onlar ayrıca bölgenin dağlık doğası nedeniyle, bölge halkına boyun eğdirmenin kolay olmadığını da idrak edememişlerdi. Bu nedenlerden dolayı Müslümanlar nüfuzlarını bölgedeki bazı şehirler hariç tam olarak yayamamışlardı. Aras Nehri havzasındaki Duvin ve Tiflis, güney bölgesindeki Şimşat,

[752] Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.149d.

[753] Keleş, *Şeddâdîler*, s.57.

[754] Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.91.

Fırat'taki Erzurum ve Dicle havzasındaki Erzen şehirleri, Arapların güçlü oldukları merkezlerdi.[755]

Hilafetin zayıfladığı bu dönemde Güney Kafkasya vilayetleri halifelikten ayrılmak için can atmaktaydılar. Halife Vâsık (842-847) devrinde Tiflis Valisi İshak b. İsmâil'in isyanları neticesinde ortaya çıkan ayaklanmalardan dolayı, Hâlid b. Yezîd b. Mezyed dördüncü kez Ermeniye, Azerbaycan ve Arrân valisi tayin edilmiş ve 12 bin kişilik büyük bir ordu ile isyanı bastırmaya gönderilmişti. Ermeniye'ye giren Hâlid, burada 20 bin kişilik Ermeni ordusu ile birleşmişti. Hâlid bunun ardından hilafetten ayrılan Tiflis hâkimi İshak b. İsmâil'e kendi yanına gelerek teslim olmasını, emân dilemesini teklif etmiş, ancak bu teklifi kabul görmemişti. Hâlid bunun üzerine Curzân'a hareket etmiş, ancak yolda Javakheti'de birkaç gün sonra hayatını kaybetmişti. Bunun ardından cenazesi Duvin'e getirilmiş ve 842-843 veya 844 yılında orada defnedilmişti.[756]

---

[755] el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye,* s.92.

[756] Bozkurt, *Tarihu'l-Ya'k'ubî,* s.380-381; el-Yaqubi, "Tarix, Azərbaycanın VII-IX Əsrlər Tarixinə Aid Çıxarışlar", s.154; Minorsky, *A History of Sharvan and Darband,* s.24; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia,* s.28; Seyyid, *Erminiyye fi't-Tarihi'l-Arabi,* s.130-131; Canard, "Dwin", s.679; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia,* s.11; Sara Aşurbəyli, *Azərbaycan Dili və Tarixi Şirvanşahlar Dövləti VI-XVI əsrlər*, Bakı, 2006, s.67; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə*, s.255; M. X. Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, Bakı, 2013, s.64. Stepanos Asogik, Tiflis üzerine yapılan sefer için 841-842 yılını göstererek, Hâlid'in Javakheti'de Hozabir denilen bir köyde öldüğünü ifade eder (*The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.174). Gürcü kaynağı da bunu tasdik edercesine Hâlid'in üçüncü defa geldiği Javakheti'de öldürüldüğünü (Brosset,

Hâlid geride dört oğul bırakmıştı. Bunlar Muhammed, Ali, Yezîd ve Haytam'dı. Ali, babası öldüğünde onunlaydı. Halid ölüm döşeğindeyken onu ordusunun vârisi olarak tayin etmişti. Bunun üzerine Ali ordusuyla Duvin şehrine girmiş, ancak orada bazı devlet adamları onu terk etmiş, bazıları ise yanında yer almıştı. Hâlid'in büyük oğlu Muhammed, el-Cezîre valisi olduğu için bu sırada orada yoktu. Halife Vâsık bu dönemde Muhammed'e babasının ölümünden dolayı başsağlığı dilemiş ve babasının yerini alarak İshak'la savaşmasını emretmişti. Bunun ardından Muhammed bu bölgeye girmiş ve 844-845'te Ermeniye valiliğini üstlenerek ordunun desteğini sağlamıştı. Muhammed bir süre sonra onlarla Emîr İshak'a karşı savaşmış, ancak mağlup olarak hiçbir şey elde edememişti. O, bunun ardından Berdea'ya girmiş ve aynı sene azledilerek yerini Boğa eş-Şarâbî'ye bırakmak zorunda kalmıştır. Boğa bunun ardından bu bölgelere halefi olarak Hamduya b. Ali'yi bırakmıştı. Abbâsî Halifesi Vâsık'ın 847'de ölmesinden sonra, bölge ilk olarak Muhammed b. Yûsuf tarafından, daha sonra da Muhammed b. Yûsuf'un oğlu Yûsuf b. Muhammed tarafından idare edilmiştir. Bunun üzerine Ermeni soyluları isyan ederek ona saldırmışlardı. Yûsuf onlara karşı saldırıya geçse de ele geçirilmiş ve elleri bağlanarak öldürülmüştü.[757]

Halife Mütevekkil devrinde ise Ermenilere karşı sert bir politika takip edilmiştir. Bunun sebebi, kaynaklarda açıkça ifade edilmese de Ermenilerin bağımsızlık emelleri

---

Gürcistan Tarihi, s.226-227) söylemektedir. İbn Hallikan'a göre ise Hâlid, Tiflis'e giderken yolda hastalanmış ve 844-845 yılında Duvin'de ölmüştür (*Ibn Khallikan's Biographical Dictionary*, trans. Mac Guckin De Slane, v. IV, Paris, 1871, s.231).

[757] Minorsky, *A History of Sharvan and Darband*, s.24; Seyyid, *Erminiyye fi't-Tarihi'l-Arabi*, s.131; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.64.

ve hilafetin merkezî idareyi güçlendirme çabalarıdır.[758] Abbâsîler döneminde Arap valilerinin hükmü bölgede ağır basmaktaydı. Bu yüzden sık sık isyan çıkıyordu. Arap hâkimiyetine karşı en büyük isyan Halife el-Mütevekkil devrinde çıkmıştı.[759] Bölgeye tayin edilen bazı Abbâsî valilerinin sert tutumları ve ağır vergilerin bunda payı vardır. Bu sırada halifelik merkezinde yaşanan iç karışıklıklar ile geniş halifelik toprakları içerisinde yaşanan çatışmalar, Ermeni prenslerine bağımsızlık arzularını gerçekleştirmeleri için aradıkları fırsatı vermişti.[760]

İslam dünyasının içerisine düştüğü bu durumdan istifade eden Ermeniler, güçlenmelerinin de etkisi ile halife tarafından vergileri toplamakla görevlendirilen Ebu Sâid Muhammed b. Mervezî'nin ülkeye girmesine izin vermemiş, ona vergiyi sınırda ödemişlerdi. Bu, 849 yılında Aşot'un oğlu Bagrat öncülüğünde çıkan bir isyan manasına gelmekteydi. Ermeniye'ye girişi engellendiğinden Duvin ve Berdea'ya gidemeden geri çekilen Ebu Sâid, geride mücadeleyi sürdürmesi için 2 bin adam bırakmıştı. Ebu Sâid'in kuvvetleri Ermeniye'ye saldırmış, ancak Ardzıruniler ile ittifak yapan Bagrat tarafından yenilgiye uğratılmışlardı. Halife Mütevekkil bu isyanı sonlandırmak için bölgedeki valileri aracılığı ile Kays Emîrliği'nden bile yardım isteme mecburiyeti duymuştu. Ebu Sâid bu bölgede bıraktığı adamların başarısız olması üzerine yeni bir ordu ile isyancılar üzerine giderken yolda hayatını kaybetmişti. Bunun ardından oğlu Yûsuf b. Ebu Sâid Muhammed b. Yûsuf el-Mervezî (851-852) Ermeniye valiliği görevine getirilmiş ve isyancılar üzerine sefere gönderilmişti. Yûsuf, Ahlat'a gelince oranın patriğini yakalayarak Sâmerrâ'ya göndermişti. Bu senenin kışı sertti ve kalın kar tabakası Duvin

[758] Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar,* s.80-81; Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.41.

[759] Streck, "Ermeniye", s.319.

[760] Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.30.

ile Ahlat arasındaki bazı savaş bölgelerini çok fazla kaplamıştı. Bunun ardından Yûsuf'un el-Alâ b. Ahmed adlı âmili, Sîsecan'daki Deyru'l-Akdah denilen ve Ermeniye Hristiyanları için oldukça kıymetli olan bir manastıra giderek oradaki rahipleri zehirlemiş ve değerli metaller ile hazinelere el koymuştu. Onun vergi toplarken ki davranışı, Ermeni katolikosların, Abbâsîlere karşı birleşerek isyan etmelerine ve Yûsuf b. Ebu Sâid'in askerlerini mağlup etmelerine neden olmuştu. Yûsuf bunun üzerine güzel vaatlerle kandırarak yanına çağırdığı Bagrat b. Aşot'u yakalayarak Sâmerrâ'ya göndermişti. Bunun akabinde Bagrat'ın yeğeni çevresine topladığı Ermeniler ile ona karşı isyan etmişti. Yûsuf b. Ebu Sâid Muhammed, Ermeni isyancılara karşı yürüttüğü mücadeleler sırasında Taron'da Ermeniler tarafından kuşatılmış ve Sason-Mutki tarafındaki bir dağda yanındaki çok sayıda Müslüman ile birlikte katledilmiştir.[761]

[761] Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik',* s.184-187; el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân Ülkelerin Fethi*, s.242; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.339-341; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.41-42; Muyldermans, *La Domination Arabe*, s.122; Seyyid, *Erminiyye fi't-Tarihi'l-Arabi*, s.136; İpek, "Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)", s.76; Nesirov, "Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış", s.415; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.109; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.80-81; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.32; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.215-216; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.328; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.63; Canard, "Dwin", s.679; Cowe, "Vaspuragan ve Ani Krallıkları Arasındaki İlişkiler", s.92; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.34; Acar, "İslam Coğrafyacılarına Göre Van Gölü ve Çevresi", s.151; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.47; Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.41; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.257; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.100; Tokuş,

Mütevekkil'in amacı bölgede kaybolan devlet otoritesini sağlamak ve bölgeyi sükûnete kavuşturmak idi.[762] Halife el-Mütvekkil, Yûsuf ve beraberindekilerin feci bir şekilde öldürülmesi ve isyanın tehlikeli bir boyut kazanması üzerine bölgede daha ciddi tedbirlerin alınmasına karar vermişti (851). Bunun üzerine daha önce çok sayıda isyan bastırmış olan Boğa el-Kebîr, 200 bin kişiden meydana gelen bir ordu ile isyanı sonlandırmak üzere bölgeye yollanmıştı.[763]

Boğa el-Kebîr ilk olarak Erzen ve Bitlis hâkimi Mûsa b. Zürâre'yi ele geçirmek için Erzen'e gitmişti. Burada isyancılarla iş birliği yapan Mûsa yakalanarak hilafet

---

"Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.236-237; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.30. Bu isyanla ilgili detaylı bilgi için, bkz. Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.236-237; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.89.

[762] Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.30, 33; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.47.

[763] el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân Ülkelerin Fethi*, s.242; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.174; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.119; Minorsky, *A History of Sharvan and Darband*, s.25; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.117-118; Muyldermans, *La Domination Arabe*, s.122-123; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.33; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.257-258; Nesirov, "Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış", s.415; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.215-216; Streck, "Ermeniye", s.319; Gürbüz, "Boğa el-Kebîr'in Ermeniye Seferi", s.234; Canard, "Dwin", s.679; Canard, "Arminiya", s.637; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.90; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.100; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.237; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.109; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.89; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.207; Yıldız (b), "Sacoğulları", s.97; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.119-122.

merkezine yollanmıştır. Boğa el-Kebîr daha sonra yoluna devam ederek Ahlat'ta karargâh kurmuş ve buradan Bagrat Bagratuni'nin oğulları Aşot ve David'i yakalayabilmek için Taron'a gitmiştir. Orada Yûsuf'u öldüren Sason-Mutki halkından 30 bin kişiyi öldürmüş ve aldığı esirlerle Ahlat'a dönmüştü. Bir süre sonra Boğa, Abahunik taraflarına doğru akınlar gerçekleştirmiştir. Komutanlarından Zîrek et-Türkî'yi ise Van Gölü'nün güney taraflarına akınlara yollamıştı. Boğa daha sonra isyanın elebaşlarından Vaspurakan Prensi Aşot Ardzıruni'nin üzerine hareket etmiştir. Aşot, Boğa karşısında başarılı olamayarak Albak yöresindeki Nıkhan (Nkan) adlı sarp bir kaleye sığınmıştır. Boğa'nın kaleyi ısrarlı bir şekilde kuşatması üzerine, Aşot'un vasalları Muşeğ Vahevuni ile Vahan Truni, Boğa'ya mektup yazarak, emân verilirse kendisine tabi olacaklarını bildirmişlerdi. Aşot yanındakilerin bu hareketini haber alınca kendiliğinden Boğa'ya teslim olmuş ve 852'de Sâmerrâ'ya gönderilerek idam edilmiştir. Bunun arından Boğa, Aşot'un kardeşi Gürgen Ardzıruni üzerine bir kuvvet yollamıştır. Zav Irmağı kıyısında sıkıştırılan Gürgen, Boğa'nın askerlerine karşı başarı elde edince Vaspurakan prensliğine getirilerek Boğa'nın huzurunda taç giymiştir. Ancak Boğa kısa bir müddet sonra Gürgen'i tutuklatarak kardeşinin yanına yollamıştır. Gürgen'in bir diğer kardeşi Grigor Ardzıruni Abhazya bölgesine kaçarken, Ardzırunili Gürgen Ebubelc ise akrabası Bagrevand prensi Kurdik'in yanına çekilmişti. O, bunun ardından Bizans ile sınır olan İspir Prensliği'ne sığınmıştır. Emîr Boğa 851 yılı boyunca Van, Muş, Malazgirt bölgelerinde Ermeni isyanlarını sona erdirmekle meşgul olduktan sonra 852'de kış mevsimini geçirmek üzere Duvin şehrine hareket etmişti.[764] Burada

[764] Tabari, *The History of al-Tabarî Incipient Decline*, trans. Joel L. Kraemer, c. 34, New York, 1989, s.115-116, 121-122; el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân Ülkelerin Fethi*, s.242; Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.194, 205, 233; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.119-120; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.174; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*,

seferden getirdiği sayısız tutsağı köle olarak sattırmış ve Hristiyanlıktan dönmeyi reddeden çok sayıda insanı öldürtmüştür. Şehir sakinlerinden bir kısmı bağışlanıp valiye götürülürken, bir kısmı da öldürülmüştü. Öldürülenler arasında yer alan Adom Antzevatsik, Mıleh Varajnuni ve Kevork Balgatsi müthiş bir direniş ve cesaret göstermiş, bunun neticesinde de Duvin'de başları kesilerek çarmıha gerilmişlerdi. Bunlar 17 Kasım 853'te öldürülen ve Ermeni Kilisesi'nin her sene 3 Mart'ta andığı Aziz "Adomcular"dır.[765]

---

s.342-344; Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.140-141; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.124; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.33-35; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.110; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.215-216; Streck, "Ermeniye", s.319; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.328; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.64; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.284; Gürbüz, "Boğa el-Kebîr'in Ermeniye Seferi", s.243; Nesirov, "Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış", s.415; Cowe, "Vaspuragan ve Ani Krallıkları Arasındaki İlişkiler", s.92; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.34; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.257-258; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.100; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.237; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.30; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.207; Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", s.96d; Keleş, *Şeddâdîler*, s.77; Parmaksızoğlu, "Bagratlılar", s.41; el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye*, s.118; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.11.

[765] *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.175; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.120; Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*,

Boğa, 853 yılı ilkbaharında seferlerine devam etmek için hazırdı. Ancak bundan önce Bagaran Prensi *Sparapet* Smbat Aplapas'ı Duvin'deki genel karargâhında kabul etmişti. Prens, halifenin temsilcisine bağlılığını bildirmeye gelmişti. Bazı kaynaklar bu iş birliğini eleştirirken, bazıları Ermeniye'nin toparlanmasını sağladığı için övmektedir. *Sparapet* Smbat'ın uzlaşmacı tutumu, topraklarını kısmen bu akıbetten korusa da yakalanmasını engelleyememiştir. Boğa'nın bu hazırlıklarının hedefi, sadece asi Hristiyan nahararlar değil, aynı zamanda itaatsiz Müslüman emîrlerdi.[766]

Boğa el-Kebîr, Duvin'de hazırlıklarını tamamladıktan sonra ilk olarak Zirek et-Türkî'yi Tiflis tarafına yollamış, kendisi de arkasından hareket etmişti. 853 yılı Ekim ayında 20 yıldır buranın hâkimi olan ve Bağdat'ın emirlerini dinlemeyen İshak b. İsmâil'i (833-853) kuşatmış, daha sonra da onu yakalatarak öldürtmüştü. Böylece Tiflis Emîrliği'ni yıkarak Gürcistan'da da merkezî idarenin hâkimiyetini tesis etmiş ve neredeyse Ermeniye'nin tamamına hâkim olmuştu. Boğa el-Kebîr öte yandan Ebu'l-Abbâs el-Vârisî en-Nasrânî'yi Ermeniye'ye yollayarak, oradaki Arapları ve Acemleri

---

s.206-209; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.344; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.124; Issaverdens, *Armenia and the Armenians*, s.203, 208.

[766] Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.209-210; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.120; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.345; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.207; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.35; Gürbüz, "Boğa el-Kebîr'in Ermeniye Seferi", s.244; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.90. Ardzıruni, Smbat Aplapas'ın oraya oğlu Aşot'u gönderdiğini ve onun Boğa'ya "yerel kaynaklar ve ürünlerle ilgili olarak savaş durumu" hakkında bilgi verdiğini ifade eder, bkz. Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.209-210; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.90.

toplayıp Tiflis'e getirmesini istemiş ve onları Bab el-Marfaz adı verilen bölgeye yerleştirmiştir.[767]

Boğa daha sonra Aragvi'nin ve Alazan'ın kaynaklarında yaşayan Hristiyan yabani dağlılara, Tzanarlara boyun eğdirmek üzere kuzeye hareket etse de bütün saldırıları püskürtülmüştü. Bu durum Alban'daki Haçen veya Artsakh (Karabağ) prensi Ebu Musa İsâ'yı cesaretlendirmişti. Boğa 853 yılı sonunda ona boyun eğmesini emredince direnmeye karar vermişti. Karargâhını Berdea'ya kuran Boğa, onlar karşısında yenilgiye uğramış ve bütün saldırıları Albanların direnişi karşısında kırılmıştır. Ancak daha sonra o, Albanları zor ve kurnazlık yolluyla itaat altına almıştır. Boğa bunun ardından Sünik Prensliği'ne bir ordu göndermişti. Pek çok Sünik prensi gibi Vasak da kaçmış ve ilk olarak Kotayk'a, oradan da Gardman'a sığınmıştı. Ancak Gardman Beyi Gırdic, ihanet ederek onu Boğa'ya teslim etmişti. Daha sonra kardeşi

[767] el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân Ülkelerin Fethi*, s.242; Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.237; *The Universal History of Step'anos Taronec'i,* s.176; Tabari, *The History of al-Tabarî,* c. 34, s.237; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.345; Minorsky, *A History of Sharvan and Darband*, s.25; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.257-258; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.35, Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.215-216; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.328; Nesirov, "Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış", s.415; Aliyev Salih Muhammedoğlu, "Kafkasya, II. Tarih", *DİA*, c.24, İstanbul, 2001, s.158; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.90-91; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.100; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.237; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.109; Issaverdens, *Armenia and the Armenians*, s.211.

Aşot ile annesi de yakalanmış ve Duvin'e Boğa'ya getirilmiştir.[768] Rivayete göre, Boğa bölgede bulunduğu sırada Gregoryen mezhebinden yakaladığı beylere İslamiyet'i kabul etmeleri için baskı yapmıştı. Öyle ki 837 Kacgakar Savaşı'nda yararlılığı görülen Vanand Beyi Sahak ile Vanandlı Mokat'ı dinlerinden dönmedikleri için idam ettirmişti. O daha sonra ele geçirdiği esirlerle birlikte Duvin'den hareket etmiş ve Bagrevand Beyi Mamikonyanlı Gırdic ile Sevordik Beyi Stephan Kun/Kon gibi pek çok soyluyu da yanına alarak 855'te Sâmerrâ'ya dönmüştü. Boğa geri dönerken yanına Bagratuni Smbat'ı da almış, Şehi adlı bir emîri ise Duvin'e bırakmıştı.[769] Boğa el-Kebîr'in ardından 856'da Azerbaycan, Ermeniye ve Arrân valiliğine bir kez daha Muhammed b. Hâlid (857-862) getirilmiştir.[770]

Bölgede 4 sene kadar kalan Boğa el-Kebîr, 855-856'da içerisinde Smbat ile Bagarat'ın da yer aldığı pek çok Ermeni nahararlarını Sâmerrâ'ya göndermiş, kendisi de aynı yıl bölgeden ayrılarak halifenin yanına varmıştı. Halife Mütevekkil daha sonra onları cezalandırmaktan vazgeçmiş ve bağlılık beklediği bazı tutukluları serbest bırakmıştı. Bunda içeride yaşadığı sorunlardan başka, Bizans gücünün batı sınırında yarattığı tehdidin de payı vardır. Smbat 856'da Sâmerrâ'da ölünce, 861'e kadar resmen boş kalan Kars Bagratuni Krallığı'nın başına oğlu Aşot getirilmişti. Boğa ile iş birliği

[768] Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s 240-249; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia,* s.122-123; *Step'annos Orbelean's History*, s.90-91; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.345-346.

[769] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia,* s.122-123; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.346-347; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.258-259; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.284.

[770] Minorsky, *A History of Sharvan and Darband,* s.25; Issaverdens, *Armenia and the Armenians*, s.211; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.259.

yapan bazı soyluların 858'de serbest bırakılmasından sonra onlar Smbat'ın oğlu Aşot Bagratuni'nin liderliğinde Ermeniye'yi Arap hâkimiyetinden çıkartmak için girişimlerine yeniden başlamışlardı.[771] 861'de Halife Mütevekkil'e suikast yapılması, Duvin'in, Ermeni Bagratunileri ve çeşitli Müslüman emîrleri arasında anlaşmazlık konusu hâline geldiği yeni bir devrin başlangıcına işaret etmekteydi. Halife Mütevekkil suikastı, Güney Kafkasya'ya halifelik tarafından uygulanan baskıyı hafifletmişti. Bu tarihten itibaren Bağdat'tan gönderilen valiler, topladıkları vergileri halifeye göndermekten sorumlu memurlardan başka bir şey değillerdi. Bu durum, bu dönemde bölgede görev yapan valilerin adlarının bilinmemesinin sebebi olarak gözükmektedir.[772]

Abbâsî Halifesi Mütevekkkil'in 10 Ocak 861'de öldürülmesinden sonra meydana gelen gelişmeler, Ermenilerin bağımsızlık kazanmaya yönelik çabalarına destek olmuştur. Abbâsîler içeride yaşadıkları bu problemlerden dolayı Ermenilerle iyi ilişkiler kurma ve onları idareye yaklaştırma siyaseti gütmeye başlamışlardı. Bu bağlamda Abbâsî Halifesi, bir süredir Bağdat ve Sâmerrâ'da hapiste olan Ermeni *işhan*larını serbest bırakmıştı. Bu sıralarda İslam ordularının Bizans ordularına karşı verdikleri mücadelelerin Bizanslıların üstünlükleri ile sonlanması, Ermeni liderlerinin

---

[771] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.259; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.190; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance,* s.168d, 183d; Canard, "Les Familles Féodales D'Arménie et leurs Possessions Héréditaires", s.98; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.50; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.89; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.207-208, 243; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.36; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.117-118.

[772] Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.303.

daha da cesaretlenmesine ve Abbâsî Hilafeti'ne karşı isyan etmelerine neden olmuştur.[773]

17. Büyük Aşot (862-890) Devrinde Ermeniye'de Meydana Gelen Gelişmeler, Bagratuni Krallığı'nın Kuruluşu ve Duvin'in Siyasi Statüsü

Abbâsîlerin, IX. yüzyılın ikinci yarısında hanedan içi mücadelelerle uğraştığı ve devletin hemen hemen her köşesinde çıkan isyanlar sebebiyle zor durumda kaldığı bir dönemde, Bagratuni Büyük Aşot (862-890) hilafetten yardım alıp Ermeniye'de idareyi tek elde toplama siyaseti ile ortaya çıkmıştı. Bu amaçla Aşot, ilk olarak Ermeni liderlerini kendisine itaat ettirmekle ve sahip oldukları toprakları ele geçirmekle işe başlamıştı. O, Ermeniye'de birliği sağlamanın ve buranın tek hâkimi olmanın yolu olarak, Abbâsî Halifeliği'nin yanında yer almayı ve hilafete karşı çıkan Müslüman emîrleri bölgeden uzaklaştırmayı görmekteydi.[774] Bu dönemde 862 yılında, son bölümde kapsamlı bir şekilde göreceğimiz üzere muhtemelen bir deprem meydana gelmiş ve Duvin kısmen yıkılmıştı. Birçok insanın hayatını kaybettiği bu depremin ardından, insanlar bir çatı altında kalmaya cesaret edememiş ve pazarlara sokaklara kaçmışlardı. Bu sefer de soğuk hava pek çok insanın hayatına mâl olmuştu.[775]

---

[773] İpek, "Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)", s.76-77; İpek, "İlk İslami Dönemde Ermeniler", s.17-18; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.90; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.36; Keleş, *Şeddâdîler*, s.78; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.328.

[774] İpek, "Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)", s.77; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.64.

[775] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.126; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.177; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.11.

Bu dönemde Ardzırunilerin hâkim olduğu Güney Ermeniye'de kavgalar eksik olmazken, kuzeydeki Şirak ve Arşarunik'te düzen sağlanmıştı. Büyük Aşot uzun bir süredir Duvin'deki Müslüman valiye bağlı bir şekilde bölgedeki Ermenilerin idaresini sürdürmekteydi. 862'ye kadar Müslümanların emri altında Ermeni ordularının komutanlığını yapan Aşot, bu dönemde hem bütün tebaaya kendisini sevdirmiş, hem de halifelikten kopan bağımsız emirlerle göstermelik de olsa mücadele ederek Abbâsîlerin beğenisini kazanmıştı. Abbâsî Halifesi el-Müstaîn-Billâh (862-866) bu yüzden giderek bağımsızlaşan Arap emîrliklerini, Bagratunilerin artan bu gücü sayesinde denetim altına alabileceğini farketmişti. Bundan dolayı el-Müstaîn döneminde bölgeye yönelik daha yumuşak bir politika takip edilmişti. 862-863'te Halife el-Müstaîn devrinde Ermeniye'de valilik yapan Ali b. Yahya el-Ermenî, hilafet merkezindeki karışıklıklara aldırmaksızın Ermeniye bölgesinde istikrarı sağlamış ve Bizans üzerine seferler yapmıştı. Bu dönemde, esir tutulan Ermeni ve Arrân prensleri serbest bırakılmıştı. Ayrıca Vali Ali b. Yahya el-Ermenî; sonlandırılamayan Ermeni isyanlarını bastırmak, Ermenilerin I. Basileios'la birlikte yükselişe geçen Bizans'ın yanına kaymalarını engellemek ve bölgedeki ayrılıkçı Arap emîrlerine karşı bir denge unsuru yaratmak için, halifenin izni ile 862'de Büyük Aşot'a "*işhanlar İşhanı*" (Prensler Prensi) unvanı da vermişti. Ermeniler bu durumdan oldukça memnun olmuşlardı. Böylece Bagratuniler Hanedanı kurulmuş ve Aşot gerçek bağımsız bir devletin idarecisi olmuştur. Onlar bu sayede Araplara karşı Ermeni direnişinin merkezi hâline gelmişlerdi. Bu unvan, halifenin diğer prensler ile *işhan*ların varlığını tanıdığı ve Aşot'un üstünlüğünü onayladığı anlamına gelmektedir. Aşot ise böylece bir *ostikan*ın nahararlar ve Ermeniye emîrleri üzerindeki iktidarını kabul etmiş oluyordu. Bu unvan, Gürcistan ve Kafkasya'nın diğer bölgeleri üzerinde egemenliği kapsasa da bu sırada *ostikan*ın Berdea'daki varlığı, Aşot'un hâkimiyetinin Ermeniye'nin ötesine geçemeyeceği anlamına gelmekteydi. Aşot devletini bağımsız bir şekilde idare ediyor ve Abbâsîlere

vergisini düzenli bir şekilde ödüyordu.[776] Diğer yandan Aşot, Bizans ilerlemesinin kendi iktidarı için tehlike yaratabileceğinin farkındaydı. Bizanslılara göre Ermeniye

[776] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia,* s.118; *The Universal History of Step'anos Taronec'i,* s.177; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.353; Minorsky, *Studies in Caucasian History,* s.118; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9e et 11e Siecles", s.303; Streck, "Ermeniye", s.319; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.54; Keleş, *Şeddâdîler,* s.58, 78; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası,* s.110-111; Ural vd., *Kars Tarihi,* s.100; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.88, 94; İpek, "Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)", s.77-78; İpek, "İlk İslami Dönemde Ermeniler", s.18; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.216; Adalian, "Dvin", s.287; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.64; Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.137-138; Canard, "Dwin", s.679; Christopher J. Walker, *Armenia A Very Brief History,* Yereven, 2014, s.11; Burney-Lang, "Armenia and Georgia–History and Institutions", s.208; Greenwood, "Emergence of the Bagratuni Kingdoms", s.45; Cowe, "Vaspuragan ve Ani Krallıkları Arasındaki İlişkiler", s.93; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.209; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.190; Acar, "İslam Coğrafyacılarına Göre Van Gölü ve Çevresi", s.151; *Course Companion, History of Medieval Armenia,* s.47; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.50; Canard, "Arminiya", s.637; Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s.66; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya,* s.92; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.259; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.238; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.3; Hakkı Dursun Yıldız, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedanı Sâc Oğulları II Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.9, İstanbul, 1978, s.118; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.30-31;

potansiyel bir müttefik değil, genişleme alanı içerisinde yer alan daha önce kaybedilmiş bir yerdi. Ayrıca onlar Kadıköycü girişimlere de başlamışlardı.[777] Aşot, Abbâsîler ile iyi ilişkiler kurduğu gibi Bizans'la da yakın ilişkiler kurmuş ve onlarla da bir antlaşma imzalamıştı. Aşot böylece hem iki devletle ittifak kurmuş, hem de rakip güçlere karşı girişeceği seferler için önemli bir destek ve üstünlük sağlamıştı.[778] Araplar Bizanslıları bölgeden çıkaracak durumda değillerdi. Onlar; Fırat'ta Erzurum, Aras havzasında Duvin ve Nahçıvan, Kür'de Tiflis gibi birinci derecede pek çok kaleye sahiplerdi.[779] Bu dönemde Duvin, Berdea ile aynı zamanda idari merkez olmaya devam etmekteydi.[780]

Abbâsîlerin Ermeniye eyaleti topraklarında, prensleri bütün kuzeyin veya Ermeniye'nin hilafet valisi tarafından atanan özerk bir Ermeni Prensliği vardı. Ermeni "prensler prensinin" idaresi altındaki bölge değişiyordu, fakat genel olarak burasının Müslüman nüfusuna sahip üç bölge dışındaki Üçüncü Ermeniye adı verilen yeri kapsadığını farzedebiliriz. Bu üç bölgenin ilki, Ermeniye eyaletinin ve Ararat Vadisi boyunca Nahçıvan'a kadarki bölgenin güneyi ile Pers-Armenia'ya kadar olan bölgenin güneyinin merkezi olan Duvin'di. İkincisi el-Cezîre'den Bitlis'teki Ermeni Torus'u

---

Cowe, "Vaspuragan ve Ani Krallıkları Arasındaki İlişkiler", s.93; Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", s.96d; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.36-37; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.328; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.81; Parmaksızoğlu, "Bagratlılar", s.41.

[777] Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.209.

[778] İpek, "İlk İslami Dönemde Ermeniler", s.18; Adalian, "Dvin", s.287.

[779] Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.261.

[780] Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9e et 11e Siecles", s.304.

yoluyla Erzurum'a kadar giden bölgedir. Üçüncüsü ise Aras'taki Hûdâferin Köprüsü'nden kuzeydeki Tiflis'e uzanan Kür-Aras arasındaydı.[781]

Ermeniler arasında birliğin sağlanmasından faydalanan Büyük Aşot, yönünü bölgedeki Araplara çevirmişti. Aşot, bu emîrler hilafet otoritesine karşı kendilerini ayrılıkçı konuma soktukları için cezalandırılma korkusu olmadan onlara rahatça saldırabilirdi. Öyle ki Bagratuni, halifeye sadakat adına onlarla savaşıyormuş gibi yapıyordu. Malazgirt'in Arap emîri Kays Hanedanı'ndan II. Cahhâf b. Sevâde'ye karşı tavrı da bu olmuştu. II. Cahhâf b. Sevâde bu dönemde hilafet şehri Duvin'i gasp etmekle yetinmeyerek, Aşot'un mülkü Arşarunik'i de ele geçirmişti (863). Bunun üzerine Aşot, küçük kardeşi Abas'ı 863'te onun üzerine göndermiştir. Kağızman kasabasından yola çıkan Abas, Karasunk (Kırklar) denilen yerde II. Cahhâf'la karşılaşmıştır. Arapları mağlup eden Abas, pek çoğunu katletmiş, kalanları da Aras Nehri'ne dökmüştür. Anili Samuel'e göre II. Cahhâf'la birlikte sadece 60, Asogik'e göre ise 26 adamı kaçabilmiştir. Bu zafer Büyük Aşot'a Arşarunik'e rahatça sahip olma imkânı sağlamıştır. Diyab Hüseyin, bu zaferle Duvin şehrinin dolaylı olarak Abbâsî halifesine sadık Ermeni prenslerine geçtiğini söylese de Aşot'un Duvin'i hilafete bağlı emîrlere verdiğini ileri süren tarihçiler de vardır. Aşot, kardeşi Abas'ı bu başarılarından ötürü *Sparapet* olarak tayin ederek ödüllendirmişti. Bu dönemde I. Aşot ataları gibi Bagaran'da oturuyordu. V. Hovhannes'in (833-855) halefi I. Zakarya (855-876) da Gregoryen Katolikosluğu'nun merkezi Erezgavork'ta (Şirakavan) ikamet etmekteydi.[782]

---

[781] Alexander Akopyan, "Monetary Circulation in the Christian Armenian States of the Bagratid Era (750-1064)", *State Hermitage*, 2016, s.2.

[782] *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s 177-178; Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.429; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.357; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.155d, 281; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.138-139;

Bagratunilerin Duvin'e ve başkent bölgesine karşı farklı bir politika takip ettiklerini kabul etmek gerekir. Onlar, Ermeniye'de üstün bir pozisyon elde edebilmek için ülkenin en önemli şehrinin mülkiyetine sahip olmaları gerektiğinin farkındaydılar. Çünkü eğer burası alınamazsa, onlar sadece kendi merkezleri olan Şirak ve Arşarunik'in idaresi ile sınırlı kalırlardı. Duvin'in çatışmaya neden olan durumu, *ostikan*ın şehri nadiren ziyaret etmesi ile daha belirgin hâle gelmişti. Başkent bölgesi aslında tamamen sahipsiz olduğundan, Bagratuniler herhangi bir muhalefetle karşılaşmaksızın oranın tamamını yönetmeye başlamışlardı. Aşot burada herhangi bir Müslüman emîrin çıkarları ile ters düşmemişti. Böylece Bagratuni arazileri, şehrin alınmasıyla Ararat'ın diğer bölgeleri yanında başkentle de birleşmişti.[783]

IX. yüzyılın sonuyla birlikte Duvin'in politik rolü köklü bir şekilde değişmişti. Ermeni Bagratuni Krallığı burayı asla bir başkent olarak görmemiştir. Burasının durumu gittikçe daha belirsiz ve kaotik hâle gelmişti. Oranın statüsü hakkındaki bilgilerimiz oldukça yetersiz ya da kesin değildir. Bagratuniler oranın önemini fark etmelerine ve kontrol etmeye çalışmalarına rağmen, asla orayı uzun bir süre ellerinde tutamadılar ve ana merkezleri yapamadılar.[784] Buna karşın Aşot ve halefleri, Ermeniye topraklarını tamamen birleştirmek için içeride ve dışarıda çok sayıda engelle karşılaşmışlardı. İçerdeki engellerden ilki, Ermeniye'de güç sahibi olan Sünikler ile Ardzıruniler ken, ikincisi Arap *ostikan*ı ve Arap emîrlikleriydi. *Ostikan* ikametgâhını bazen Berdea'ya bazen Duvin'e taşıyordu. Emîrlikler, Ermeniye'nin Bagratuniler ile Ardzıruniler arasında kalan kısımlarını ellerinde tutuyorlardı. Bundan dolayı Aşot ve haleflerinin,

---

Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.260-261; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.93; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.238.

[783] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.54.

[784] Garsoian, "Dwin", s.324.

Ermeni topraklarını Araplara karşı tek ve birleşik bir cepheye dönüştürmeleri nadiren mümkün olabiliyordu. Duvin ve Nahçıvan gibi önemli şehirler bu dönem boyunca genel olarak Arapların hâkimiyetinde kalmıştır.[785]

I. Aşot dönemindeki Duvin'in durumuyla alakalı bazen yanlış hipotezler sunulmaktadır. Bu yüzden Ermeni tarih kitaplarında "*Duvin şehri emîrinin Aşot'un hâkimiyetini tanıdığı ve ona vergi ödediği*" söylenir. Ter-Ghevondyan'a göre bu tezin nedeni, Arap tarihçi İbn Havkal'ın N. Karaulov tarafından yanlış tercüme edilmiş olan sözleridir. İbn Havkal: "*Eskiden Smbat b. Aşot ve ataları Ermeniye'nin tamamına hâkim olmuşlardı. Ülke devamlı bu ailenin büyükleri tarafından idare edildi*" demektedir. Ter-Ghevondyan'ın ifade ettiğine göre, Karaulov bu paragrafı "*ve orası şehrin ileri gelen vatandaşlarının ellerinde kalmıştır*" olarak tercüme etmiştir. Karaulov'un tercümesine göre şehir genel olarak Ermeni soylularının ellerinde kalmamış, şehrin ileri gelen seçkinlerinin ellerinde kalmıştır. Karaulov'un bu yanlış tercümesi, İbn Havkal'ın bu pasajının Duvin'in önde gelen seçkinlerine yani şehrin yönetimine gönderme yaptığı hipotezlerine yol açmıştır. Aşot Bagratuni'nin hâkimiyeti devrinde Duvin'de yerel bir emîrlik yoktu. Ter-Ghevondyan'a göre böyle önemli bir yönetim merkezi ve ticaret şehri, ülkenin hâkiminden başka birisine bağlı olamazdı. Çünkü bir anlamda, Duvin'in idaresi ile bütün ülkenin idaresi birbiriyle ilişkiliydi. Aşot Bagratuni'nin Duvin valisi olarak kimi atadığını ve onun Ermeni Prensi mi yoksa bir Arap mı olup olmadığını bilmiyoruz. Fakat bu dönemde Arap şehir valilerinin var olduğunu, Erzurum'da Bsir ve Zk'ri olarak kaydedilen iki valinin adlarından bilmekteyiz.[786] Yani Ter-Ghevondyan bu dönemde şehrin ileri gelen seçkinler tarafından değil, Aşot'un görev verdiği emîrler

[785] Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.93.

[786] İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.267; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.54-55.

tarafından idare edildiğini ifade etmektedir. Yani IX. yüzyılın sonlarına doğru Ermeniye'nin güneyine Ardzıruniler, kuzeyine ise Bagratuniler hâkimlerdi. Bu iki bölge Abbâsilerin "Ermeniye" adını verdikleri Duvin merkezli valiliği meydana getirmekteydi. Buna karşın bu bölge oradan değil genellikle Azerbaycan'da ikamet eden valilerce idare edilmekteydi.[787]

Ermeniye hâlâ Arapların hâkimiyeti altındaydı. Şeybânîli Arap valisi İsâ b. Şeyh (870-877), Berdea'da vekili olarak Muhammed el-Yemenî'yi bırakmış, ancak bu emîr 877 yılında ona karşı ayaklanmıştı. İsâ bir sene boyunca bu asi ile savaşsa da Berdea'dan çıkarmayı başaramamıştı. İsâ b. Şeyh'e yardım etmeyi kendi çıkarlarına daha uygun bulan Aşot devreye girse de Muhammed karşısında mağlup olmuştu. Müslümanlar arasında meydana gelen bu iç savaştan olumsuz etkilenen Ermeni prensleri, Bağdat sarayından kendilerine vali olarak Muhammed b. Hâlid'i tayin etmesini istemişler ve bunun üzerine Halife Mühtedî 877-878 yılında bu göreve bir kez daha Benî Şeybân'dan Muhammed b. Hâlid'i tayin etmişti.[788] Ermeni nahararlarının bu isteğinde çeşitli sebepler etkili olmuştu. Aşot Bagratuni bu Şeybânî valisinin atanmasında kesin bir rol oynamıştı.[789]

Muhammed b. Hâlid 879'da bir kez daha görevlendirildiği Ermeniye'ye geldiğinde, Güney Ermeniye'nin prensleri Şeybânîler tarafından idare edilen Tadvan

---

[787] Kürkçüoğlu, "X-XI. Yüzyıllarda Doğu Roma-Selçukluların Ermenistan (Bagratuni-Ardzruni) Politikaları", s.90.

[788] Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik',* s.282; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.365; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya,* s.94-95; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.238.

[789] Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.282; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia,* s.57-58.

veya Tadovan (Tatvan) kasabasında büyük bir debdebe ile karşılanmıştı. Tören alayında Vaspurakan Prensi Grigor Terenig Ardzıruni, Bagarat'ın oğlu ve Taron Prensi *Kuropalates* Aşot Bagratuni, Mogk Prensi Muşeğ'in yanı sıra Malazgirt Arap Emîri Ebu'l-Verd bulunuyordu. Prensler Prensi Büyük Aşot'u ise kardeşi Şabuh temsil ediyordu. Hepsi, silahları ve zırhlarıyla, elleri elbiselerle dolu, Duvin'e kadar onu koruyup, refakat etmek üzere oradaydı.[790] Bu sırada, Muhammed b. Halid'in de içerisinde olduğu Şeybânî, Kaysî ve Arap diğer emîrleri, Aşot Bagratuni'ye ve diğer Ermeni naharlarına yönelik bir suikast planlamışlar ve Berdealı Muhammed el-Yemenî'ye planlarını yazarak bildirmişlerdi. Muhammed b. Hâlid, Duvin önlerine ulaşmadan önce Muhammed el-Yemenî'ye gönderdiği mektupta "*Duvin şehrine girdiğimde kraliyet vergisini alayım. Ermeni prensleri kuşku duymaksızın bana gelsinler, ancak sen bana saldıracağın bahanesiyle bir ordu topla ve bana karşı*

[790] Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.282-283; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.365-366; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.57-58; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.182d; Mehmet Demirtaş-Oktay Subaşı, *Tatvan Tarihi*, Ankara, 2013, s.20; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.94-95. Tatvan'da onu karşılayanlar arasında Ebu'l-Verd'in olması, 863 ila 878 yılında Malazgirt idaresinde bir değişiklik meydana geldiğini düşünmemize neden olmaktadır. Ancak II. Cahhâf ile Ebu'l-Verd arasında akrabalık bağının var olup olmadığını kaynakların yetersizliğinden dolayı belirlememiz mümkün değildir, bkz. Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.238.

savaşmaya gel. Onları birlikte mahvedelim ve Ermeniye topraklarından sürelim" diye mesaj göndermişti.[791]

Büyük Aşot, Muhammed b. Hâlid'i karşılamak için sınıra kadar gitmese de onu karşılamak için Duvin'e gelmişti. Aşot onu güzel bir merasim töreniyle karşılamış ve çok sayıda hediye sunmuştu. Buna karşın aslında her iki taraf birbirini gözetlemekteydiler. Muhammed b. Hâlid'in atanmasında etkili olan Aşot Bagratuni başından beri ondan kuşkuluydu ve onun komplolarına karşı koymak için her önlemi almıştı. Çünkü yukarıda bahsedilen mektup hedefine ulaşamamıştı. Aşot'un casusları Ermeni köprüleri yakınındaki geçitte Arap haberciyi yakalayarak mektubu elinden almışlardı. Bunun üzerine Aşot onlardan önce davranarak kardeşi *Sparapet* Abas Bagratuni ile birlikte Muhammed b. Halid'in çadırını kuşatmıştı. Abas ele geçirdiği bu mektubu Muhammed'e göstermişti. Ancak Vali Muhammed'in tutuklanması, hilafet sarayının kendilerine karşı cezalandırıcı bir sefere çıkılmasına yol açabilirdi. Abas bundan dolayı elini Muhammed'e uzatarak niyetleri konusunda kaygılanmamasını sağlamıştı. Daha sonra onlar, Muhammed'i çadırının önüne getirilen bir katıra bindirerek Abahunik'e geri gönderdiler. Sparapet de bu yolculuk sırasında sınıra kadar ona eşlik etmişti. Muhammed'e eşlik eden Arap birliklerinin ise silahları alınmış, sadece atları ile eşyaları kendilerinde bırakılmıştı. Mesele bu şekilde halledilince, Abbâsîler herhangi bir itirazda bulunamamışlardı. Büyük Aşot buna karşılık Muhammed'in müttefiki Berdea ve Malazgirt emîrlerini yenilgiye uğratarak öcünü almıştı.[792]

---

[791] Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.282-283; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.57-58; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.238.

[792] Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.283-287; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.58-59; Grousset,

Büyük Aşot aynı zamanda Arrân'da kültürel alandaki eski ayrılıkçı eğilimlere karşı mücadele etmek zorunda kalmıştı. Albanlar, babası Smbat Aplapas'ın kendilerine karşı Boğa ile ittifak kurmasından dolayı Aşot'a düşmanlık beslediklerinden, onun Bardea emîri el-Yemenî ile mücadele etmesinden yararlanarak kendi katolikoslarının bağımsızlığını ilan etmişlerdir. Bu Arrân'ın Ermeni konfederasyonundan ayrılması manasına geliyordu. Bu tehlike karşısında Aşot diplomasiyi elden bırakmayarak kararlılıkla hareket etmiştir. Alban prenslerini çağırmış ve Duvin'de Ermeni katolikosu tarafından takdis edilmesi konusunda katolikoslarına baskı yapmalarını buyurmuştur (877).[793] Karşılıklı yarar sağlayan bu iş birliği, Ermeniye'nin onayı olmaksızın katolikosunu seçip, daha sonra Duvin'deki II. Georg'dan onay almak zorunda kalan Alban Kilisesi'nin ayrılıkçı eğilimlerine karşı desteklenen, Aşot'un adayı Garnili II. Georg Gevorg'un (877-897) katolikos olarak seçilmesiyle devam etmişti.[794]

Büyük Aşot saltanatı boyunca Abbâsîler ile uyumlu çalışmış, vergilerini vaktinde ödemiş ve iç karışıklıklara imkân tanımamıştır. Aşot'un bölgede hızlı bir

---

Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, s.365-366; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.145; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.94-95; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.239; Ter-Ghévondian, "L'Arménie et la Conquéte Arabe", s.789; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.282.

[793] *Kirakos Ganjakets'i's History of Armenians*, s.67-68; Moses, *Alban Tarihi*, s.305-306; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.276-277; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.370.

[794] Nina Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", *The Armenian People From Ancient to Modern Times*, v. I, ed. Richard G. Hovannisian, New York, 1997, s.147.

şekilde yayılarak gelişme göstermesi büyük yankı uyandırmıştı.[795] 25 yıl boyunca *işhan*lık görevini yürüten Aşot, bu süre zarfında bütün tebaasının ve reislerinin muhabbetini kazanmıştı. İşhanlar ile nahararlar oy birliği ile Bagaranlı Aşot'un kendilerine kral olmasına karar vermişler ve bu kararlarını, 882'de babasının hayatını kaybetmesinden sonra Duvin'e hâkim olan Ermeniye Emîri Ahmed b. İsa eş-Şeyh eş-Şeybânî aracılığıyla Halife el-Mu'temid'e (870-892) bildirmişlerdi. Bu isteği kabul eden halife, vergilerin toplanmasında Duvin emirine yardımcı olan Aşot'a bir krallık tacı, hil'at, savaş atı göndermişti. Aşot kendine gönderilen bu tacı, 885-886'da[796] Bagaran'da Katolikos II. Georg'un (877-897) elinden giymiş ve kutsal yağ sürülmüştü. Böylece Aşot bu adı taşıyan beşinci Bagratuni prensi olarak Kral I. Aşot adıyla tahta çıkmıştır.[797] Onun Bizans'ın kontrolüne girmesinden endişelenen Abbâsî Halifesi

[795] İpek, "Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)", s.78.

[796] Halife Mu'temid Billâh, 882'de Aşot'a krallık unvanı tevcih etmiş ve kendisine taç ve hil'at göndermişti. Bu nedenle, unvan aldığı yıl 882, törenle taç giydiği yıl ise 885-886'dır, bkz. Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.37; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.216; Streck, "Ermeniye", s.319; Parmaksızoğlu, "Ermeniler", s.324; Göyünç, "Türkler ve Ermeniler", s.35; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.113; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.3; Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.118; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.30-31.

[797] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.128; *Step'annos Orbelean's History*, s.93; *Kirakos Ganjakets'i's History of Armenians*, s.72-73; Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.429; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.373; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.149-150; İpek, "Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)", s.79; Razmik Panossian, *The Armenians from Kings and Priests to Merchants and Commissars*, London, 2006, s.59; Canard, "Dwin", s.679; Burney-Lang,

Mu'temid, bu ihtimali ortadan kaldırmak ve Aşot'un bağlılığını sağlamlaştırmak için bunu yapmıştı.[798] Bizans İmparatoru I. Basileios (867-886) da kısa süre sonra aynı yolu

---

"Armenia and Georgia–History and Institutions", s.208; Cowe, "Vaspuragan ve Ani Krallıkları Arasındaki İlişkiler", s.93; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.94; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.190; Jones, *Between Byzantium and Islam*, s.51-52; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.48; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.50; Canard, "Arminiya", s.637; Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s.66; Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, s.162; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.96; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.100; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.239; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.328; Lynn Jones, "'Abbasid Suzerainity in the Medieval Caucasus: Appropriation and Adaptation of Iconography and Ideology", *Gesta*, 43/2, 2004, s.144-145; Ersan, "Selçuklu-Ermeni İlişkileri", s.635; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.113; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.3; Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.118; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.30-31; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.118; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.210; Greenwood, "Emergence of the Bagratuni Kingdoms", s.45; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.263-264; Kırzıoğlu, "Selçuklular'dan Önce Armenya'ya/Yukarı-Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ IV. Bin-MS. 1064)", s.192; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.64; *Cumhuriyetin 50. Yılında Artvin 1973 İl Yıllığı*, s.22; Walker, *Armenia A Very Brief History*, s.11; Keleş, *Şeddâdîler*, s.78; Greenwood, "Armenian Neighbours (600-1045)", s.353; Mehmet Ersan, "Sultan Alp Arslan Devrinde Ermeniler", *Alp Arslan ve Malazgirt*, yay. haz. Erdoğan Merçil, İstanbul, 2014, s.82; Kürkçüoğlu, "X-XI. Yüzyıllarda Doğu Roma-Selçukluların Ermenistan (Bagratuni-Ardzruni) Politikaları", s.90.

[798] İpek, "Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)", s.78.

izlemiş ve Aşot'a bir taç ve kraliyet hediyeleri göndermişti.[799] Böylece Bizans ile Abbâsîler arasında çıkan bu hâkimiyet mücadelelerinin kazananı Ermeni tarafı olmuştur. Bu sayede onlar, hem krallık tacını hem de tahtı elde ederek siyasi bir kimlik kazanmışlardır.[800] Grousset, halifenin Aşot'a krallık tacı göndermesinin bir güçsüzlük itirafı olduğunu, halifenin Ermeniye'yi alt edemeyince, onların gururunu okşamanın daha zekice olacağını düşündüğünü söylemektedir. Böylece Aşot, iki rakip imparatorluğa kendisini kabul ettirmeyi başarmıştır. Bu Aşot adına diplomatik bir

[799] Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.304; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.374; Burney-Lang, "Armenia and Georgia–History and Institutions", s.209; Cowe, "Vaspuragan ve Ani Krallıkları Arasındaki İlişkiler", s.93; İpek, "Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)", s.78-79; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.191; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.94; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.50; Canard, "Arminiya", s.637; Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s.66; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.96; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.100; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.328; Ersan, "Selçuklu-Ermeni İlişkileri", s.635; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.113; Panossian, *The Armenians*, s.59; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.3; Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.118; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.30-31; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.210; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.265; Kırzıoğlu, "Selçuklular'dan Önce Armenya'ya/Yukarı-Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ IV. Bin-MS. 1064)", s.193; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.64; Garsoian, "Armenia", s.481; Greenwood, "Armenian Neighbours (600-1045)", s.353; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.328; Ersan, "Sultan Alp Arslan Devrinde Ermeniler", s.82.

[800] Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.3.

zaferdi. Ermeniye'nin elde ettiği bu bağımsızlığın en büyük güvencesi, iki güç arasında bir tampon devlet rolüne sahip olmasıydı.[801] Kırzıoğlu'na göre, Ermeniye Emîrliği'nin merkezi Duvin'e komşu olan Kars Bagratunileri gibi bir Hristiyan tebaaya krallık verilmesinin nedeni, Ermeniye'ye göz koyan Sâcoğullarına buraları kaptırmamak ve Bizans hududuna yakın bölgelerde halifeliğe bağlı bir tampon hükûmet bulundurma isteğidir.[802] Böyle olunca da, en azından başlangıçta hilafete vergi ödemesine rağmen yeni bir Ermeni hanedanı başlamış oldu.[803] Bu tarih aynı zamanda Bagratuni Krallığı'nın yükselişinin de başlangıcı olmuştur.[804] Ermenistan kralı olarak tanınmasından itibaren, Duvin teorik olarak onun yönettiği bölgelere dâhil olmuştu.[805] Kraliyet tacını Aşot'a getirmiş olan *ostikan* Ahmed b. İsa b. Şeyh'in ardından yerine Arap valisi olarak kimse getirilmedi. Duvin'de ve Malazgirt'de hâlâ varlığını sürdüren Arap emîrleri ise artık "Müslüman nahararlardan" başka bir şey değillerdi ve yeni Bagratuni Krallığı'nın vasalıydılar.[806] Porphyrogenitus'un; Ahlat, Erciş ve Bargiri gibi şehirlerin, doğu topraklarının hâkimi I. Aşot tarafından Ebu'l-Verd'e verildiğini ifade etmesi,[807] Arapların I. Aşot'un üstünlüğünü kabul ettiklerine işaret etmektedir. Nitekim Grousset de Malazgirt ve Duvin emîrlerini, onlar "*Müslüman nahararlardan başka bir*

[801] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.374.

[802] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.265.

[803] Panossian, *The Armenians*, s.59.

[804] Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.191.

[805] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.118.

[806] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s 375-376; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.149-150; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.239.

[807] Konstantin Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.119; Ekmekçi, *Konstantine Porphyrogenitus*, s.68-69.

şey değillerdi" şeklinde ifade etmektedir.[808] Buna karşın bazı tarihçiler ise Ermeniye'deki Arap hâkimiyetinin sona ermediğini ifade etmektedirler. Buna göre, Aşot vergilerini düzenli bir şekilde göndermeye devam ediyordu, bunun karşılığında da ülkesini istediği gibi yönetiyordu. Kral olmasına rağmen hem halifeye hem de Abbâsîlerin Duvin'de bulunan Müslüman valisine tabi olmaya devam etmekteydi.[809] Aşot kendisini halifenin vasalı olarak gördüğü için, Duvin teorik olarak onun mülkiyeti altına girmiştir. Fakat gerçekte Duvin ondan bağımsızdı ve orada başkentini kuramamıştı.[810] Aşot'un başkenti, Ermeni prenslerini gözetlemekten ve halife sayesinde onlardan vergi toplamaktan sorumlu olan valinin ikametgâhı Duvin değildi.[811] Yeni Kral, Duvin'de ikamet etmiyordu. Duvin ve valinin nahiyesi I. Aşot'un mülkü olarak görülmesine rağmen, Aşot çeşitli sebeplerden dolayı Duvin'e yerleşmemiş ve kendi mülkünde yer alan Bagaran şehrini başkent olarak seçmişti. I. Aşot'ın bu kararı ölümcül bir hata mı yoksa zamanın gereği mi bilinmez. Sonuç olarak Duvin'deki yabancı güçlerin sayısında ve IX. yüzyıldan şehrin yıkıldığı XIII. yüzyıla kadar Duvin'in karmaşık tarihini oluşturan zorluklarda artış olmuştur.[812] I. Aşot oradaki yabancı gücü kırmaya ve Duvin'i başkent yapmaya çalışmamıştı. Aşot'un ardından Duvin'in

[808] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.376; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.239.

[809] Streck, "Ermeniye", s.319; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.100; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.113; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.328; Kürkçüoğlu, "X-XI. Yüzyıllarda Doğu Roma-Selçukluların Ermenistan (Bagratuni-Ardzruni) Politikaları", s.90.

[810] Canard, "Dwin", s.679.

[811] Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.271d.

[812] Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9e et 11e Siecles", s.304-305.

kesinlikle Ermenistan Krallığı'nın parçası olmadığı ve onunla bağlarını tamamen koparmadığı bir dönem başlamıştır. İleride de göreceğimiz üzere, 880'lı yıllardan 1020'li yıllara kadar yaklaşık 20 defa Duvin'in hâkimleri değişmiştir.[813] Böylece *şehinşâh* unvanı alan I. Aşot, artık Bagratuni Hanedanı'nın en güçlü kişisi ve Ermeniye'nin en güçlü kralıydı.[814] Böylece o, Güney Kafkasya'da Abbâsî halifesinin ardından en güçlü kişi konumuna gelmişti.[815] Her ne kadar Bagratuni Hanedanı'na Ermeniye'nin tamamının idaresi verilse de aslında hiçbir zaman ülkedeki diğer büyük feodal aileler üzerinde hâkimiyet kuramamışlardır. Bölgeye gönderilen Arap valiler bu dönemde fiilen hâkimiyetlerini devam ettirerek, Bagratunilerin isyanlarını önlemeye muvaffak olmuşlardı.[816]

Halife Mu'temid'in Aşot'u kral unvanı ile taçlandırması, Ermenilerin 400 yılı aşkın zamandır hayal ettikleri Ermeniye'nin birliğinin sağlanması ve başlarında bir Ermeni'nin bulunması hayalinin gerçekleşmesini sağlamıştır. 400 yıl süren naharar idare sisteminden sonra Ermeni Krallığı yeniden ortaya çıkmıştı. Krallığın ilanı, Arşakunilerin düşüşünün ardından başlayan ve yüzyıllarca süren yabancı hâkimiyeti devresine son vermekteydi. Bir Ermeni sülalesi tarafından Ermeni Krallığı'nın kurulması yüzyıllardan beri Persler, Bizanslılar ve Araplar tarafından uygulanan asimilasyon politikalarının başarısız olduğunu ortaya koymaktadır. Ermeni Krallığı'nın kurulması halife açısından bağımsızlığın bahşedilmesi anlamına gelmemekteydi.

---

[813] Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.304.

[814] Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.96.

[815] Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.216.

[816] Kürkçüoğlu, "X-XI. Yüzyıllarda Doğu Roma-Selçukluların Ermenistan (Bagratuni-Ardzruni) Politikaları", s.90.

Aslında bu, Ermeniye bağımlı olarak kaldığından paktın uygulanmasına bir geri dönüş gibi gerçekleşti. Halifenin bu uygulamasındaki amacı, Ermeniye'yi hilafete yakınlaştırarak Bizans sarayının Ermeni liderleri üzerindeki etkisinin önüne geçmek olsa da bu işe yaramamıştı. Çünkü yukarıda söylediğimiz gibi Bizans imparatoru da Aşot'a aynı payeyi vererek bu siyasetin sonuçsuz kalmasına neden olmuştu. Aşot'un amacı ise hem Abbâsîler hem de Bizans arasında denge politikası izlemek ve Bizans imparatorundan sağladığı asker desteğiyle komşu Müslüman idarecileri ile hâkimiyetini tanımayan Ermeni gruplarına karşı mücadele etmekti. Bu amaçla Bizans'a elçi gönderen Aşot, aldığı olumlu cevabın ardından Konstantinopolis'e giderek İmparator VI. Leon'la (886-912) siyasi ve ticari bir antlaşma imzalamıştı.[817] Ancak Bizans'ın sadık vasalı olduğunu ileri süren I. Aşot, Bağdat'a daha önceki gibi haracını göndermeye de devam etmişti. Halefleri de kendisi de egemenlere özgü kendi adına para bastırma uygulamasının doğru olduğunu düşünmemişlerdi. Duvin'deki darphanede, eskiden olduğu gibi halife ya da zaman zaman yerel bir emîr adına para darbedilmeye devam edilmiştir. Aşot, Şirak'taki Bagratuni ikametgâhı Bagaran'da kalmayı tercih edip, kendi konutunu eski Ermeni başkenti Duvin'e taşımamış olsa da İsâ b. Şeyh'in ardından Ermeniye'de daimî bir Arap valisinin bulunmayışı Bagratuni Kralı'nın saygınlığını arttırmaktaydı. Böylece halifenin etkili temsilcisine dönüşüyor ve otoritesini Duvin'e, Hristiyan prenslerine, Erzurum ve Malazgirt emîrliklerine yayıyordu. Aşot ikamet etmese de 880'ler boyunca Müslüman otoritelerin müdahalesi olmaksızın başkent

[817] İpek, "Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)", s.78-79; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.48; Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s.62; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.210-211; Keleş, *Şeddâdîler*, s.78; Kürkçüoğlu, "X-XI. Yüzyıllarda Doğu Roma-Selçukluların Ermenistan (Bagratuni-Ardzruni) Politikaları", s.90.

Duvin üzerindeki kontrolünün derecesini genişletmişti. Ermeni katolikosu ile Sünik Kilise otoritelerinin desteği, kralın iktidarını fazlasıyla arttırıyordu.[818]

I. Aşot'un saltanatı, güç ve zenginlik için mücadele eden nahararlar arasındaki yerel çatışmaların bütün Ermeni Platosu'nu istikrarsızlaştırdığı bir zamanda başlamıştı. Aşot devletin idare sistemini merkezîleştirmeye başlamıştı. O, Süniklerle ve Ardzırunilerle evlilik ilişkileri kurmayı başarmıştı. Bu ilişkiler, I. Aşot'a eski naharar sistemi içerisindeki dengeyi koruması için yardım etmiştir. Aşot askerî yardım sayesinde hâkimiyetini geniş bölgeler üzerinde sağlamlaştırmıştı. O, ülkesine istikrar kazandırmak için destekçilerini ve muhaliflerini güzel sözlerle ikna etmiş veya baskı altına almış, ayrıca idari işlev ile devlet aygıtlarını yönetme yetkisini de üstlenmişti. I. Aşot gücünü, bazı soyluların ve kilisenin desteğini alarak pekiştirmiştir. Esas itibariyle Ermeniye'de naharar sistemi hâlâ devam ediyordu, ancak büyük bir fark vardı. Ermenistan kralının mevki, Ermeniye feodal hiyerarşisi içinde yeniden belirlenmişti. Dolayısıyla, Ermeni *işhan*ları kralın vasalları oldukları için, bu yeni siyasi gerçeklikle tamamen baş edebildi, ancak Arşakuni Hanedanı devrindekinden daha fazla yetkiye sahiplerdi.[819]

Aşot 30 yıla yakın bir süre boyunca meydana gelen gelişmelerden faydalanarak, soyunun otoritesini Şirak ve Arşarunik'ten oluşan kuzeybatının uzağındaki alandan başlayıp sistemli olarak sağlamlaştırmış ve yaymıştı. Onun bölgesi, Yukarı Fırat'ın doğusundan doğuya doğru Ararat bölgesinin merkezi boyunca Sevan Gölü'ne kadar

---

[818] Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.215; Garsoian, "Armenia", s.481; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.147; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.304.

[819] Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.55; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.50.

uzanmaktaydı. O, Gardman ve Utik'in kuzey bölgelerini topraklarına katmıştı. Onun en önemli amacı; Tiflis, Erzurum, Duvin, Malazgirt, Ahlat, Erciş, Berkri, Nahçıvan, Koğtan, Alıncak (Erincağ) ve Azerbaycan Müslüman prensliklerinin kontrolünü sağlamaktı. Bu merkezler, ülkeyi parçalamakta ve Bagratunilerin merkezî bir güç olma çabalarını engellemekteydi. Bagrevand ve Ararat'ın bir parçasının doğrudan hâkimi; hem Ermeniye'de hem de Gürcistan'da Bagratuni ailesinin en büyüğü; Vaspurakan, Batı Sünik ve Taron Bagratuni prenslerinin müttefiki; yerel emîrlerin itaatsizliğine karşı halifenin sadık temsilcisi ve Alban Katolikosluğu'nun bağımsızlık girişimlerine karşı kilisenin destekçisi olan Aşot, uzun süredir kısmen de olsa yarı bir kraliyet sürmekteydi.[820] Kuzey Kafkas halklarının Gürcistan ve Arrân'a kadar gerçekleştirdikleri saldırıları sonlandırmıştı. Bu sayede Kafkasya bölgesinde yer alan ülkeler, I. Aşot'un egemenliğini kabul etmişlerdi. Aşot hemen yüksek bir merkezîleşme derecesi elde edememiş ve onun yerine gevşek bir biçimde organize edilmiş soylu devletler birliğini, feodal bir konfederasyona tercih etmiştir. Onun vasıtasıyla işlerin yönetimi, işlevsel olarak benzeyen her bölgedeki makamlar arasındaki iş birliğine dayanacaktı. Aşot'un stratejik nedenlerden dolayı sarayını eski idare merkezi Duvin'e taşımaktansa, devleti kuvvet üssü Bagaran'dan yönetmeye çalışmasının ciddi sonuçları olmuştur. Duvin yalnız bırakıldığından Ermeniye'nin merkezi, Arapların elinde korumasız bir şekilde kalıyordu.[821] I. Aşot uzun hâkimiyeti boyunca sık sık Duvin'de kalmasına ve orayı yeni gelen Arap valileri karşılamak için bile kullanmasına rağmen başkenti yapmamıştı. I. Aşot bunun yerine, Katolikos II. Georg'un kendisini resmî olarak kutsadığı Bagaran'ı

[820] Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.215; Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. I, s.114.

[821] Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.94; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.64; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.55.

başkenti olarak tercih etmişti. Aşot muhtemelen bu kutsama töreninin, halifenin temsilcilerinin eski ikametgâhı olarak tanınan Duvin'de gerçekleştirilmesi istememişti. I. Aşot benzer biçimde kendi parasını da bastırmaya çalışmamış, ondan sonra Ermeni alışveriş merkezlerinde uzun süre kullanılacak olan Duvin'de bastırılmış paralarla yetinmişti. I. Aşot'un Duvin'i başkenti yapmak konusunda çok fazla temkinli olduğu sırada *ostikan*lar da artık Duvin'de ikametgâha sahip olmadıklarından, Aşot Bagratuni'nin bütün saltanatı boyunca Duvin statüsü belirsiz bir şekilde kalmıştır. Ayrıca siyasi bakımdan Duvin şehri yeni değişikliklerin arifesindeydi. Ekonomik yönden ise şehir, Ermeniye'nin en önemli ticaret ve sanayi merkezi olarak gelişmişti.[822]

Aşot'un, merkezini Arşakuni'ye veya Aras Vadisi'ndeki Sâsânîlerin eski idari merkezi Duvin'e taşımama kararı ile haleflerinin orayı Müslüman valilerden geri alma konusundaki yetersizliği, sorunu şiddetlendirmişti. Nahçıvan ve Koğtan'ın Müslüman emîrlikleri ile Aras Vadisi'nin doğusundaki bölge; Azerbaycan'dan Ermeniye'nin merkezindeki Duvin'e kadar uzanan tehditkâr bir bölge hâline gelmesinin yanında, doğudaki Sünik toprakları ile güneydeki Vaspurakan'ın Ardzıruni bölgesini, kuzeybatı Bagratuni topraklarından ayıran takoz bir bölge görevi de görmüştü. Tiflis, Erzurum, Duvin, Malazgirt, Ahlat, Erçiş, Berkri, Nahçıvan, Koğtan, Aljnik ve Azerbaycan'daki çeşitli Müslüman merkezlerinin varlığı, Ermeni Platosu'nun coğrafi parçalanmışlığını şiddetlendirmekte ve sürekli olarak siyasi, dinî ve demografik birlik ve merkezîleşme politikasına ket vurmaktaydı. Yerel emîrler kendi çıkarlarına hizmet eden politikalar takip etmelerine rağmen, ne birleşik bir Müslüman cephesi, ne de uzak halifelik temsilcilerine destek oluşturulabilmişlerdi.[823]

[822] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.60.

[823] Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.149-150.

I. Aşot'un saltanatı kısa ömürlü olmasına rağmen (ö. 890), Bagratuni Krallığı gelecek 200 yıl devam edecekti. Bunda İslam dünyasının içerisine düştüğü sorunların ve ortaya çıkan bölünmüşlüğün de payı vardı. Onlar bu sayede 200 yıl gibi uzun bir süre boyunca en güçlü dönemlerini geçirmişlerdir. Ermeni birliğinin sağlanmasının ardından Ermeniler, Müslümanlara karşı daha rahat bir şekilde bağımsızlık hareketini sürdürmeye başlamışlardı.[824] Ancak bu durum, Ermeniye'nin tamamen Müslümanların idaresinden kopması manasına gelmiyordu. Çünkü Ermeniye Krallığı, Duvin'de ikamet eden Müslüman emîre bağlı olarak yıllık vergisini ödüyor ve böylece varlığını devam ettirerek ülkesini istediği gibi idare ediyordu. Buna karşın Ermeniler bölgedeki Müslüman varlığına son verme düşüncesinden hiçbir zaman vazgeçmemişlerdi. Bizans'la ittifak kurmalarının ya da Bizans'ın onlarla yakınlaşmasının altında bu neden vardır. Bu yüzden bölgedeki Ermeni isyanlarının ardı arkası kesilmemiştir.[825]

Sonuç olarak, bölgedeki Arap akınlarının ilk olarak 630'lu yıllardan itibaren başladığını ve Arapların bu dönemden itibaren bölgeyi yavaş yavaş fethettiklerini görmekteyiz. Arapların Duvin'i fethi tarihi tartışmalı olsa da araştırmalarımız oranın ilk kez 6 Ekim 640 yılında ele geçirildiğine işaret etmektedir. Araplar, 645-646 yılında Duvin üzerine bir sefer daha gerçekleştirmişlerdi. Bunun neticesinde Arap komutanı Habib b. Mesleme ile şehrin yerli ahalisi arasında bir anlaşma imzalamışlardır. Bu anlaşma, şehirde yaşayan yerel halkın millî kimliği hakkında bilgi vermesi ve vergi vermeleri karşılığında can, mal güvenliklerinin sağlanıp, dinî özgürlük tanınacağını

[824] İpek, "İlk İslami Dönemde Ermeniler", s.18; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.50; İpek, "Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)", s.79.

[825] Streck, "Ermeniye", s.319; İpek, "Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)", s.79.

ortaya koyması açısından çok kıymetlidir. Hulefâ-yi Râşidîn devrinde Ermeniye bu defa Bizanslılar ile Araplar arasında mücadele sahası olmuş ve bu dönemde Duvin'de İslam hâkimiyeti kesin olarak kurulmuştur. Bunda Arapların, Ermenilere tanıdıkları hakların ve özgürlüklerin payı büyüktür. Hz. Ali devrinde Kafkasya'daki Müslüman hâkimiyeti zayıflasa da Muâviye'nin Emevîler Devleti'ni kurmasının (661) ardından Ermeniye'de yeniden Arap hâkimiyeti sağlanmıştır. Halife Abdülmelik b. Mervân (685-705) ve Halife I. Velid b. Abdülmelik (705-715) devrinde Duvin'de imar faaliyetlerinin yürütülmesi dikkat çekmektedir. Bu dönemde şehrin kapıları yenilenmiş, yıkıntılar tamir edilmiş, etrafına hendekler kazılmış, bunların içine sular doldurulmuş, surlar güçlendirilmiş, mescidi büyütülmüş ve şehir bir kale haline getirilmiştir. Böylece orası askerî bir garnizona dönüştürülmüş ve Arapların Ermeniye'deki kalesi olmuştur. Bu dönemde merkezi Duvin olan Ermeniye Eyaleti oluşturulmuştur. Araplar bölgeyi ostikan adı verilen valileri aracılığı ile idare etmekteydiler. Halife Hişam (724-743) devrinden itibaren ise ostikanlar yerine genellikle vekilleri bölgeye gitmişlerdir. Ermeniler, 719'da Duvin'de bir kez daha dinî konsil toplamışlardır. Ermenilerin, konsillerini bu dönemde serbestçe toplamaları, dinî baskıyla karşı karşıya kalmadıklarına ve dinlerini serbestçe yaşadıklarına işaret etmektedir. Ermeniler, Emevî-Hazar mücadelesi sırasında Arapların yanında yer almışlar ve savaşlarda Emevîlere destek vermişlerdir. Bu dönemde Kafkasların güneyine kadar inen Hazarların, Duvin'i kuşattıklarına dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Ermeniler, Emevîler devrinde serbestçe mimari ve edebi eserler ortaya koyabilmişlerdi. Emevîlerin 750'de yıkılmasından sonra, Ermeniye'de Abbâsî hâkimiyeti devri başlamaktadır. Ermeniler, Emevî idaresinden son derece memnun olduklarından, bu ayrıcalıklarını kaybetmemek adına bu mücadeleler sırasında Emevî Hanedanı'nı desteklemişlerdi. Ancak mücadeleyi Abbâsîlerin kazanması, Arapların Ermenilere karşı yaklaşımını olumsuz etkilemişti. Abbâsîler, Ermeniye'de Emevîlere göre daha merkeziyetçi bir politika takip etmişler ve

bölgenin ayrıcalıklarını kaldırarak vergileri yükseltmişlerdi. Bu nedenle Abbâsîler devri, Ermeni isyanları ve savaşlarla başlamıştı. Ermeniye Valisi Huzeyme b. Hâzim devrinde (785-786) bölgede ıslahat ve reform çalışmaları yapılmıştır. Bu dönemde askerî yollar onarıldığı gibi, ilk kez arazi ölçümleri de yapılmıştır. Bu bir nevi kadastro uygulamasıydı. Bu dönemde Duvin ortak başkent konumuna düşmüş ve Berdea şehri daha da ön plana çıkmaya başlamıştır (789 civarı). Abbâsîler devri aynı zamanda Ermeniye'nin yoğun bir Arap göçü aldığı bir dönem olmuştur. Böylece Ermeniye'nin çeşitli bölgelerine Araplar iskan edilerek bölgenin İslamlaşması sağlanmaya çalışılmıştır. Bunun neticesi olarak, Abbâsîler zayıfladığında bölgede çeşitli Müslüman emîrlikler ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Bagratuni Krallığı da kurulmuştur. Böylece Ermeniler arasında yeniden birlik sağlanmış ve 400 yıl sonra ilk kez bağımsız bir Ermeni Krallığı ortaya çıkmıştır. Duvin'in b sırada Bagratuni Krallığı'na tabi olduğu sanılmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: BAGRATUNİ KRALLIĞI'NIN KURULUŞUNDAN SELÇUKLU FETİHLERİNE KADAR DUVİN

1. Muhammed el-Afşin Döneminde Sâcoğulları-Bagratuni Münasebetleri ve Ermeniye ile Duvin Çevresindeki Mücadeleleri

Abbâsîlerin 750 yılında başa geçmelerinin ardından İslam devletinin siyasi, idari ve iktisadi yapısında önemli değişiklikler olmuştu. Abbâsîler bu asrın ikinci yarısından itibaren zayıflamaya başlamıştı. Bu durum İslam devletinin siyasi yapısının sarsılmasına, hilafet topraklarındaki otoritelerini kaybetmelerine ve devletten kopmalara neden olmuştur. Doğu eyaletlerinin merkezî idareden kopması da böyle meydana gelmiştir. Abbâsîler, Bağdat'tan uzak olan bölgelerdeki hâkimiyetlerini tamamen kaybetmişlerdi. Böylece eyaletlere tayin edilen valiler ya da kimi yerel oluşumların idaresinde, bağımsız siyasetler yürütmeye başlayan yeni siyasi yapılar ortaya çıkmıştır. Kuruldukları bölgelerde önce yarı bağımsız, daha sonra da tam bağımsız olan ve merkezden kopmaya başlayan bu yerel hanedanlıklar, ilk olarak vilayetlerden topladıkları vergilerin az bir kısmını göndermeye başlamışlar, daha sonra ise tamamen kesmişlerdi. Bunlar hutbe ve sikkelerinde halifenin adına yer verseler de hâkim oldukları bölgelerde iç ve dış siyasette tamamen bağımsız hareket ediyorlardı. Bu bağlılık daha ziyade dinî olup, siyasi bakımdan müstakil hareket ediyorlardı. Otoritesini yitiren halifeliğin vilayet merkezlerinde kurulan yarı müstakil Türk devletlerinden bazıları, Türk vali ve komutanları tarafından kurulmuştu. Bu hanedanlardan birisi de IX. yüzyılın sonları ile X. yüzyılın başlarında hüküm süren Sâcoğullarıdır.[826]

---

[826] Hakkı Dursun Yıldız, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedânı Sâc Oğulları I Ebu's-Sâc Dîvdâd b. Yusuf Dîvdest", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.30, İstanbul, 1976, s.109-110; Yaşar Bedirhan, *Orta Çağ*

Sâcoğulları Hanedanı aslen Türk olup,[827] Mâverâünnehir'in Üşrûşene (Uşrûsana) bölgesindendir. Hanedanın Abbâsîler hizmetindeki bilinen ilk üyesi Ebu's-Sâc lakaplı Dîvdâd b. Yûsuf b. Dîvdest'tir. Sâcîler adını, sülaleyi kuran Ebu's-Sâc'dan almışlardır. Abbâsîler Devleti'nde komutanlık görevini yürütmesi, bu dönemde ülkenin önde gelen kişilerinden birisi olduğunu ortaya koymaktadır. Halife Me'mûn (813-833) zamanında Abbâsîler hizmetine girmiş ve Azerbaycan ve Ermeniye valisi Afşin'in hizmetinde Bâbek İsyanı'nın bastırılmasına katkı sağlamıştı. Ayrıca Halife Mu'tasım'ın emriyle Azerbaycan idaresine vekil olarak bırakılan Mengüçur'a karşı da mücadele etmiş, başarısız olunmasının ardından onunla iş birliği yapmakla suçlanarak hapse atılmıştı. Halife Mütevekkil'in (847-861) son yıllarında ise idari kadrolarda görev almıştı. Tarîk-i

---

Tarihi, Ankara, 2012, s.133-134; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.29; Ali İpek, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı Sâcoğulları-Ermeni Münasebetleri Muhammed el-Afşîn Dönemi (889-901)", *Ortaçağ Müslüman İdarelerde Ermeniler -Makaleler-*, Erzurum, 2015, s.81; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.125; Dickran K. Kouymjian, "An Historical and Dynastic Survey of Caucasia, Eastern Anatolia and Adharbayjan from the Xth to the XIIIth Centuries", *Haigazian Armenological Review*, v. II, 1971, s.104; Nevzat Keleş, "Sâcoğullarından Sonra Azerbaycan ve Arrân'da Yeni Bir Siyasî Aktör: Deysem b. İbrahim el-Kürdî", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.14, Nisan 2018, s.120; Yaşar Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, Ankara, 2014, s.45; Kemal Taşcı, "Selçuklular Zamanında Anadolu'nun Türkleşmesine ve İslâmlaşmasına Karşı Bizans Devleti'nin Aldığı Askerî ve Siyasi Tedbirler", *Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi*, c. IV, ed. Sinan Demirtürk, Ankara, 2016, s.538.

[827] Minorsky ve Madelung, onların Soğd kökenli olduklarını ileri sürmektedir, bkz. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.111d; W. Madelung, "Banū Sāj", *Encyclopaedia Iranica*, v. III, 1988, s.718.

Mekke valiliği yaparken, Halife el-Müstaîn (862-866) ile Mu'tezz (866-869) arasında çıkan mücadeleye müdahil olmuş ve el-Müstaîn'e destek vermişti. El-Müstaîn'in hilafetten çekilmesinden sonra bir süre Kûfe ve çevresinin valiliğini yapsa da kısa süre sonra eski görevine dönmüştü. 868'de Diyar-ı Mudar, Kınnesrîn, Halep, Avâsım valiliği yapmıştı. Zenci Köle İsyanı'na[828] gönderilen kuvvetlerden birisi olan Ebu's-Sâc, Ahvaz valisinin başka bir bölgeye tayin edilmesinin ardından bu şehrin valiliğine getirilmiştir.

[828] Beyaz köleler ve siyah köleler olmak üzere iki sınıf vardı. Beyaz köleler genellikle halifeler ya da nüfuzlu kişiler tarafından hizmetçi ya da asker olarak kullanılmaktaydı. Memlûk adını taşıyan bu köleler, orduda ve halifenin çevresinde gittikçe büyüyordu. Diğer sınıftaki köleler ise toprak ve madenlerin işletmelerinde işçi olarak çalıştırılıyor veya ağır işlerde çok zor şeyler yapmaya zorlanıyorlardı. Ticaretle zenginleşen tüccarlar, Aşağı Irak'ta aldıkları verimli arazileri değerlendirmek için Afrika'dan siyahî köleler getirmişlerdi. Bunlar çok zor şartlarda, insanlık dışı koşullarda çalıştırılmışlardır. Görevleri; Aşağı Irak'ın bataklıklarını kurutmak, tuz çıkartmak, şeker kamışı ekimi yapmak ve toprakları ekine hazırlamaktı. Kötü beslenen, pis şartlarda yaşayan, az para ödenen, aracılar ve tacirler tarafından sömürülen bu insanlar alt sınıfı temsil etmekteydiler. Ali ibn Muhammed el-Alevî, bunları isyana teşvik eden kişi olmuştur. O, Allah'ın onları kendisi aracılığı ile kurtaracağını, kendilerinin köle sahibi olacaklarını, Allah'ın onlara güzel evler ve zenginlikler vereceğini söylemiştir. İsyan 869'da Basra bölgesinde patlamış ve çok genişlemiştir. Aşağı Irak'ın çiftçileri de onlara katılmıştı. Bütün Güney Irak ve İran'ın güneybatısının bir kısmı işgal edilmişti. 878'de Vasıt'ı almışlar ve Bağdat'a kadar yaklaşmışlardı. 883'te isyan bastırılmış ve liderleri öldürülmüştür. Bu isyanın neticesinde halifeliğin zayıfladığı görülmüştür. Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII.-XI. Yüzyıllar)*, s.137. İsyanla ilgili detaylı bilgi için, bkz. Mustafa Demirci, *Siyah Öfke Ortaçağ İslam Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883),* Konya, 2017.

O bölgede Zenci kumandanı Ali b. Abân'a karşı başarısız olunca bu görevden azledilmişti. Ahvaz valiliğinden azledilmesinden sonra Saffârîlere katılmış, ancak bundan kısa süre sonra tekrar Abbâsîlere hizmet etmek üzere buradan ayrılmıştır. Ebu's-Sâc, 879 yılı sonunda Bağdat'a döndüğü sırada yolda Cündişâpûr'da hayatını kaybetmiştir.[829] Ebu's-Sâc, İslam devletine 40 yıl boyunca hizmet etmiştir. O, devrin Türk komutanlarından Afşin, Aşnas, Boğa el-Kebîr, Vasıf et-Türki, Boğa es-Sagîr vb. kadar üst düzey bir komutan olmasa da Abbâsî Devleti içerisinde önemli bir yeri haizdi.[830]

Ebu's-Sâc geride Muhammed el-Afşin ve Yûsuf adlı iki oğul bırakmıştı. Abbâsîler devrinde devletin yüksek mevkiilerine getirilmiş kişiler hayatlarını

---

[829] Tabari, *The History of al-Tabarî*, c. 34, s.152; Tabari, *The History of al-Tabarî The Revolt of the Zanj*, trans. David Waines, c. 36, New York, 1992, s.165; Tabari, *The History of al-Tabarî The 'Abbasid Recovery*, trans. Philip M. Fields, c. 37, New York, 1987, s.2; Ali İpek, "Sâcoğulları", *DİA*, c. 35, İstanbul, 2008, s.364; C. L. Huart, "Sâcîler", *İA*, c. 10, İstanbul, 1966, s.16; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.29-30; Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi*, s.134-136; Yıldız, "Ebu's-Sâc Dîvdâd b. Yusuf Dîvdest", s.110-117; Hakkı Dursun Yıldız, "Sacoğulları", *Türkler*, c. IV, ed. Hasan Celal Güzel vd., Ankara, 2002, s.417-419; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.261-262; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.125-126; Kırzıoğlu, "Selçuklular'dan Önce Armenya'ya/Yukarı-Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ IV. Bin-MS. 1064)", s.192; İpek, "Muhammed el-Afşîn Dönemi (889-901)", s.82; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.46; Madelung, "Banū Sāj", s.718-721; Keleş, *Şeddâdîler*, s.60; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.165; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.39-40; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.81.

[830] Yıldız, "Sacoğulları", s.419.

kaybettiklerinde, büyük nüfuzları ve itibarlarından dolayı yerlerine oğulları tayin ediliyordu. Bu durum, zamanla ismen halifelere bağlı olan, neredeyse bütün icraatlarında bağımsız hareket edebilen ve böylece İslam devletinin dağılmasına neden olan hanedanların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Sâcoğulları Hanedanı da bu şekilde ortaya çıkmıştı. Ebu's-Sâc'ın ardından oğlu Muhammed el-Afşin'e Tarîk-i Mekke valiliği ve Harameyn valiliği verilmişti (880). O, bunun üzerine bölgeye giderek şehri zencilerin elinden almıştır. Muhammed el-Afşin bunun ardından, Mayıs-Haziran 881'de bir süredir Kûfe'ye hâkim olan el-Heysem b. el-'Alâ b. Cumhur el-İclî'nin askerlerini mağlup etmiş, daha sonra 881-882 yılında el-Kariye bölgesini ele geçiren Muhammed b. Ali b. Habîb el-Yeşkûrî adlı bir isyancıyı, hac yollarında yağma yapan Hârûn isimli bir asiyi ve Hicaz bölgesinde nüfuzunu korumayı başaran Muhammed el-Mahzûmî'yi yenilgiye uğratıp, şehirdeki hâkimiyetine son vermişti (882).[831]

Muhammed el-Afşin'in art arda kazandığı bu başarılar itibarını arttırmıştı. Öyle ki Aralık 882-Ocak 883'te kendisine önceki valilik görevlerinin yanında, Anbar, Tarîk el-Fırat ve Rahba valiliği görevleri de tevdi edilmişti. Rahba'ya gideceği sırada Hicaz'da isyan eden Bedevîler üzerine giderek isyanı bastırmış ve görev yerine giderek şehri kontrol altına almıştır. Daha sonra İbn Savan el-Ukaylî'nin kontrolündeki Karkisiya üzerine hareket ederek orayı da hâkimiyeti altına almıştır. Muhammed el-Afşin kazandığı bu başarıların ardından nüfuzunu artırıp yeni yerlerin valiliğini üzerine alsa

[831] Tabari, *The History of al-Tabarî*, c. 37, s.52; Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.107-109; Yıldız, "Sacoğulları", s.420; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.29-30; İpek, "Sâcoğulları", s.364; Faruk Sümer, "Muhammed b. Ebü's-Sâc", *DİA*, c.30, İstanbul, 2005, s.524-525; İpek, "Muhammed el-Afşîn Dönemi (889-901)", s.82; Huart, "Sâcîler", s.16; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.165; Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi*, s.136.

da Mayıs-Haziran 888'de Bilâd-ı Şâm tarafından meydana gelen savaşı kaybetmiştir. Bunun ardından Humus, Halep ve Rakka'yı elinden çıkararak Tikrit'e çekilmiştir. Muhammed el-Afşin, 889 yılı Temmuz ayında gittiği Bağdat'ta çok iyi karşılanmış ve hil'atlerle taltif edilmişti. Bunun ardından o, nâib el-Muvaffak ile birlikte el-Cebel bölgesinde çıkan isyanları bastırmak için oraya gitmişti. Ancak Muhammed el-Afşin'in buradan kaçması, valiliğini üstlendiği bütün vilayetleri kaybetmesine neden olmuştu. Buna karşın o, daha sonra el-Muvaffak tarafından 889-890'da[832] Azerbaycan valiliği

[832] Muhammed el-Afşin'in Azerbaycan valiliğine tayin tarihi hakkında kaynaklar tarafından çeşitli tarihler ileri sürülmektedir. İbnü'l-Esîr 889-890 tarihini vermektedir. Taberî ise bu yılda böyle bir tayinden bahsetmemekte, ancak 898'de Azerbaycan ve Ermeniye valiliğine getirildiğini ifade etmektedir. Her iki tarih arasında 9 senelik bir fark vardır (İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 7, s.365; Tabarî, *The History of al-Tabarî The Return of the Caliphate to Baghdad,* c. 38, trans. Franz Rosenthal, New York, 1985, s.72-73). Madelung'a göre Muhammed'in Muvaffik tarafından 889'da Azerbaycan valisi olarak atandığı bilgisi neredeyse kesinlikle yanlıştır, Çünkü o, bu dönemde ne görevini yapmaya başlamış, ne de oraya bir vekil yollamıştı (Madelung, "Banū Sāj", s.718-721). Hakkı Dursun Yıldız'a göre ise muhtemelen yukarıda verilen tarihler arasında halife ile Muhammed arasında kaynaklara aksettirilmeyen talihsiz hadiseler yaşanmıştır. Buna göre, Muhammed merkezî hükûmetin zayıflığından faydalanarak isyan etmiş, fakat Ermeniye'deki gelişmeler üzerine halifeye itaat arz ederek, oğlunu rehine olarak Bağdat'a göndermiştir. Yûsuf'un halifenin emrini dinlememesine ve Muhammed'in de bu duruma ses çıkarmamasına bakacak olursak, bu durumun açıklığa kavuşmuş olur. Bunda Smbat'ın faaliyetleri karşısında halifeye itaat etmek zorunda kalacağını fark etmesi etkili olmuş olabilir. Onun isyanı ve kısa süre sonra halifeye bağlılığını bildirmesi, bunun neticesinde de Ermeniye de dâhil eski vazifesinde kalması, kaynaklara o bölgelere yeniden vali tayin edildiği şeklinde

görevine getirilmiştir. Böylece bölgede 929'a kadar sürecek Sâcoğulları Hanedanı kurulmuştur.[833] Ermeniye artık valiler tarafından idare edilmediği için, Muhammed el-Afşin sadece vergi işleriyle ilgileniyordu. Muhammed el-Afşin buna karşın Ermeniye'nin iç işlerine müdahale edebilmek için bir fırsat kolluyordu.[834] Azerbaycan, Ermeniye'den ayrılarak ayrı bir âmillik hâline getirilmişti. Bir süre sonra Şîrvân'ın da bu eyaletten ayrılmasıyla, burada da ayrı bir Arap emâreti ortaya çıkmıştı. Bu sırada Tiflis'te de yeni bir Arap emîrliği kurulmuştu. Bu nedenle toprakların büyük kısmının

---

aksetmiş olabilir. O, ayrıca Taberî'nin ikinci tayin tarihini ilk tayin tarihi olarak kabul ettiğini ve hataya düştüğünü de ifade etmektedir. Ona göre, Muhammed'in Azerbaycan valiliğine tayin tarihi olarak 889 tarihini kabul etmek gerekmektedir (Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.116-117; Yıldız, "Sacoğulları", s.423, 425). Faruk Sümer'e göre ise 898 tarihi ikinci kez bu göreve tayin edilmesiyle ilgilidir (Sümer, "Muhammed b. Ebü's-Sâc", s.525).

[833] Tabari, *The History of al-Tabarî*, c. 37, s.98; Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.109; Yıldız, "Sacoğulları", s.423; Sümer, "Muhammed b. Ebü's-Sâc", s.525; Huart, "Sâcîler", s.16-17; Nesirov, "Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış", s.416; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.165; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.143; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.216; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.118; Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi*, s.136-137; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.114; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.81; Nesirov, "Ortaçağ'da Düveyn ve Düveynli İlim Adamları", s.757.

[834] Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.306.

kopmasından dolayı Ermeniye bölgesi daha da küçülmüştü. Ermeniye valileri, bu yüzden Berdea'yı bırakmaya ve Duvin şehrini merkez yapmaya mecbur kalmışlardır.[835]

Hilafetin zayıflayıp yerel hanedanların güçlenmeye başladıkları bu dönemde Ermeniler de kendi içlerinde güçlenmiş ve Bizans'tan aldıkları yardımlar sayesinde bağımsızlık hareketlerini hızlandırmışlardı. Bundan dolayı Muhammed el-Afşin'in Azerbaycan valisi olarak tayin edilmesi Ermenileri rahatsız etmiş olmalıydı. Çünkü Ermeniler eskiden de bölgeye gönderilen valileri istenmeyen adam olarak ilan ediyorlardı. Bagratuniler bu dönemde hilafet ve Bizans arasında izledikleri denge politikası ile Muhammed el-Afşin'i zaafa uğratmak ve bölgeden uzaklaştırmak amacındaydı. Bundan dolayı Muhammed el-Afşin devri tamamen Ermeniye seferleri ve Ermenilere karşı mücadele etmekle geçmiştir.[836]

Azerbaycan valisi olarak tayin edildikten sonra bölgeye gelen Muhammed el-Afşin, Merâga hâkimi Abdullah b. Hüseyn el-Hemedânî'nin mukavemeti ile karşılaşmış, uzun bir mücadelenin ardından 893'te Merâga'yı ele geçirmişti. Muhammed burayı ele geçirdikten sonra mallarını zapt ederek Abdullah'ı idam ettirmiş, Merâga'yı da valiliğinin baş şehri yapmıştı. Buna karşın o, çoğunlukla Berdea'da ikamet etmekteydi. Hâkimiyeti altındaki bölgelerde güvenliği sağlayan Muhammed, daha sonra Ermeniye'deki gelişmeleri yakından takip etmeye başlamıştı.[837] Muhammed

[835] Streck, "Ermeniye", s.323; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.216

[836] İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.165-166.

[837] Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.117-118; Yıldız, "Sacoğulları", s.423; Madelung, "Banū Sāj", s.718-721; Aydoğmuşoğlu, "İslam Coğrafyacılarına Göre Azerbaycan", s.336; İpek, "Sâcoğulları", s.364; Huart, "Sâcîler", s.17; Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi*, s.137. İbn Haldûn, Merâga'nın 893-94'te alındığını söylerken, Taberî bu

el-Afşin'in Azerbaycan valisi olarak tayin edildiği dönem Abbâsîlerin zayıflamaya başladığı ve uzak bölgelerdeki yerel hanedanlıkların bağımsız bir şekilde hareket etmeye başladıkları devre denk gelmektedir. Muhammed el-Afşin bu durumun farkında olduğundan o da merkezî hükûmetten bağımsız olarak hareket etmeye başlamıştı. Bunun göstergesi ise kardeşi Yûsuf'un halifenin emirlerini dinlememesi ve hilafetin mallarını ele geçirerek Merâga'ya götürmesine tepki göstermemesidir. Bu durum Muhammed ile halifenin bağlarının kopma noktasına geldiğini göstermektedir.[838]

Muhammed el-Afşin görev yeri Azerbaycan'a gittikten sonra bölgede sükûneti sağlamaya çalıştığı gibi Ermeniye'de meydana gelen gelişmeleri de yakından izlemekteydi. Yukarıda da gördüğümüz gibi, Bagratuni Aşot 885-886 yılında Abbâsî halifesi ile Bizans imparatoru tarafından kral olarak tanınmış ve ülkeyi istediği gibi idare etme fırsatı bulmuştu.[839] Abbâsîlerin bu dönemde içerisine düştükleri karışık durumdan istifade eden Ermeniler, güçlenerek birliğini sağlamış ve İslam idaresinden çıkma yönündeki adımlarını sıklaştırmışlardı. Muhammed el-Afşin, Ermeniye ve

---

fetih haberinin Bağdat'a Mayıs-Haziran 893'te ulaştığını kaydetmektedir, bkz. Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.117-118.

[838] Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.121; Yıldız, "Sacoğulları", s.424; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.143; Hakkı Dursun Yıldız'dan naklen Charles Defremery, Muhammed el-Afşin'in halifeye isyan ettiğini, ancak kısa süre sonra isyandan vazgeçerek ona itaatini bildirdiğini ileri sürmektedir. Hakkı Dursun Yıldız, Defremery'nin dayandığı İbn Haldûn'da bu hususta açık bir bilgi yer almadığını, Haldûn'un Muhammed'in değil, kardeşi Yûsuf'un Feth el-Kalanisi'ye gönderildikten sonra isyan edip, daha sonra itaat arz ettiğini ve Halife el-Mutezid'in de ona hil'at gönderdiğini yazdığını ifade etmektedir, bkz. Yıldız, "Sacoğulları", s.425.

[839] Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.118; Yıldız, "Sacoğulları", s.423

Ermeni toplumu tam da bu durumdayken Azerbaycan valisi olmuştu.[840] Muhammed el-Afşin bu göreve geldikten kısa bir süre sonra 889'da Ermeniye'nin merkezi Duvin şehrine de hâkim olarak, Azerbaycan'la birlikte Ermeniye'yi de idare etmeye başlamıştı.[841]

I. Aşot'un 890 yılında 71 yaşındayken Çiel-Abaraj denilen yerde hayatını kaybetmesi, 500 yıldır devam eden ademimerkeziyetçiliğin devam etmesine, siyasi parçalanmaya ve tek devlet fikrinin yok olmasına neden olmuştur. Ayrıca büyük naharar aileleri kendi aralarında savaşan çeşitli kollara da ayrılmışlardı. Bu sırada Müslümanların ellerinde tuttukları Nahçıvan ve Aras Vadisi de doğudaki Sünik topraklarını, güneydeki Ardzıruni topraklarından ayırmaktaydı. Duvin, Tiflis, Nahçıvan ve merkezdeki diğer şehirler hâlâ Arapların hâkimiyetindeydi. Bunlar mevcut coğrafî parçalanmışlığı daha da arttırıyordu.[842] Bagratuni Krallığı'nın iç zayıflığı, henüz Aşot oğlu I. Smbat'ın saltanatında kendisini göstermişti. I. Aşot'un hayatını kaybetmesinin ardından yerine, o sırada Kukark'ta olan büyük oğlu Smbat geçmişti. Babası ölünce Kukark'tan başkent Bagaran'a gelen Smbat, törenle taç giyerek Bagratuni Krallığı tahtına oturmuştu. Amcası Abas, yeğeni I. Smbat'ın tecrübesizliğinden ve insanlara kolay güvenmesinden faydalanarak tahtı ele geçirmeye çalışsa da başarılı olamamıştı. İki taraf arasında meydana gelen anlaşmazlıklardan sonra barış yapılmıştı. Ancak bu barış uzun süreli olmamış, amcasını Kars'ta kuşatan Smbat onu teslime zorlamıştı. Abas'ın 891 yılında hayatını kaybetmesi üzerine I. Smbat küçük kardeşi Şapuh'u

[840] İpek, "Muhammed el-Afşîn Dönemi (889-901)", s.84.

[841] Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.216; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.262; Sümer, "Muhammed b. Ebü's-Sâc", s.525; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.306.

[842] Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.94-95; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.266.

Sparapet olarak atamıştı. Smbat, amcasının isyanının bastırılmasının ardından, Abbâsî halifesine elçiyle tahta çıktığını bildirip itaatini arz etmiş ve tahta oturduktan 2 sene sonra 892'de halife tarafından resmen kral olarak tanınmıştır. Smbat atalarının 772'den beri merkez olarak kullandığı Bagaran'ı bırakarak, eskiden beri kendisinin yerleşip sevdiği Erezgavork'u krallığın merkezi yapmıştı. Halifenin amacı, Ermeniye'yi hilafete yakınlaştırmak ve Bizans'ın Ermeni nahararları üzerindeki etkisini azaltmaktı. Bu yüzden, babasının yerine geçen Smbat ile Azerbaycan valiliği ve hilafet arasında iyi bir ilişki kurulmuştur. Duvin Emîri İsa'nın (Sâcoğlu nâibi) getirdiği tacı giyme töreni, Smbat'ın Erezgavork'ta yeni inşa ettirdiği Surp Pırgiç Kilisesi'nde Katolikos Garnili II. Georg tarafından gerçekleştirilmişti.[843] Smbat babasının nüfuzunu miras alsa da

[843] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia,* s.130-131; Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik',* s.293; *The Universal History of Step'anos Taronec'i,* s.213; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.376-377; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.60; Jones, "'Abbasid Suzerainity in the Medieval Caucasus", s.145; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.31; ; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.82; Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.119; Yıldız, "Sacoğulları", s.423-424; Garsoian, "Armenia", s.481; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.216; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.266; Kırzıoğlu, "Selçuklular'dan Önce Armenya'ya/Yukarı-Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ IV. Bin-MS. 1064)", s.193; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.100; Sümer, "Muhammed b. Ebü's-Sâc", s.525; Nesirov, "Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış", s.416; İpek, "Muhammed el-Afşîn Dönemi (889-901)", s.84; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.64; Grigor H. Maksoudian, "Smbat I the Martyr (890-912/914)", *Dictionary of Middle Age,* v. 11, ed. Joseph R. Strayer, New York, 1988, s.351; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar,* s.126; Huart, "Sâcîler", s.17; Madelung, "Banū Sāj", s.718-721; Köse, "10. Yüzyıl İslam

katolikos ile diğer soyluların da desteğine ihtiyaç duymaktaydı. Onun Erezgavork'ta katolikosun ikametgâhında taç giymesi, Bizans ve hilafetin yanında, diğer soylulara da bir mesajdı.[844] Ancak Muhammed el-Afşin'in bu törene katılıp katılmadığı kesin değildir. Tarihçi Hovhannes, Muhammed'in Smbat'a taç ve hediyeler gönderdiğini söylerken,[845] modern tarihçiler kaynak göstermeksizin Muhammed'in Erezgavork'a bizzat giderek tacı giydirdiğini söylemektedirler.[846] Hakkı Dursun Yıldız'a göre

---

Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", s.96d; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.37; Keleş, *Şeddâdîler*, s.78-79; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.191; Streck, "Ermeniye", s.319; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.328; Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s.66; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.166; Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi*, s.137; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.114; Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. I, s.115; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.3; Parmaksızoğlu, "Bagratlılar", s.41; Macler, "Armenia", s.160; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.216; Göyünç, "Türkler ve Ermeniler", s.35.

[844] Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. I, s.115.

[845] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.132; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.31; Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.119; Yıldız, "Sacoğulları", s.423-424; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.156; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.216; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.266; Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. I, s.115.

[846] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.60; M. J. Saint Martin, *Memoires Historiques et Geographiques sur L'rmenie*, c. I, Paris, 1818, s.351; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.31; Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.119; Yıldız, "Sacoğulları", s.423-424; Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi*, s.137;

Muhammed bu sırada Merâga'yı kuşatması sebebiyle bu törene katılmamış ve Hovhannes'in ifade ettiği gibi taç ve diğer hediyeleri göndermiştir.[847] Taç giyme merasimine katılan Ermeni prensleri, Smbat'ın yanında Muhammed el-Afşin'e de itaat arz etmiş oluyorlardı. Bu onları Müslümanların himayesine sokarken, Muhammed'in herhangi bir çaba sarfetmeden halifenin otoritesi sayesinde bölgede üne kavuşmasını ve Ermeni prenslerince tanınmasını da sağlamıştı.[848]

I. Smbat devrinde, Azerbaycan ve Ermeniye'ye özgü bir "birleşme" ortaya çıkmıştı. I. Aşot dönemine kadar Ermeniye vergileri yerel prensler tarafından toplanırken, Duvin veya Berdea'daki *ostikan*lar bu vergileri sadece Abbâsîlere yollamaktaydılar. Abbâsîler, I. Aşot'un taç giymesinden sonra ve I. Smbat döneminde Ermeniye'ye vali yollamayı tamamen durdurmuşlardı. Yerine, Ermeni Krallığı'nın dolaylı olarak kontrol altında tutulabilmesi amacıyla yeni bir sistem kurmayı planlamışlardı. Bu amaçla onlar, Ermeniye vergisini gönderme görevini, Azerbaycan *ostikan*ı olup sonunda resmî olarak Azerbaycan ve Ermeniye *ostikan*ı adını alan Sâcoğlu Muhammed el-Afşin'e vermişlerdi. Ancak bu durum yeni sorunlar ortaya çıkarmıştı. Eğer Muhammed el-Afşin, Ermeniye *ostikan*ı kabul edilirse, I. Smbat'a kraliyet tacı vermesine karşın Ermeniye'nin içişlerine karışma hakkına sahip olacaktı. Ancak I. Smbat bağımsız bir idareci gibi hareket etmiş ve ülkesinin sınırlarını güçlendirmişti.[849]

Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.114; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.3; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.216

[847] Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.31; Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.119; Yıldız, "Sacoğulları", s.423-424.

[848] Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.157.

[849] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.60-61.

Halifenin onayını alan Smbat, bu sayede otoristesini daha önce babasına boyun eğmiş olan bütün topraklarda kabul ettirmişti. Babası gibi halifeye fazla güvenmeyen Smbat, kral unvanı aldıktan bir sene sonra 893'te İslam hâkimiyetinden çıkmak ve kendisine Bizans nezdinde bir destek bularak, Müslümanları bölgeden çıkarmak amacıyla İmparator VI. Leon'a (886-912) elçi yollayıp bağlılığını bildirmişti. İmparator da buna karşılık ona çeşitli hediyeler yollamıştı. Smbat böylece Bizans'la yakınlaşmaya çalışmıştır. Görünüşte taraflar arasında bir ticaret antlaşması imzalanmış olsa da bu antlaşma gerçekte Müslümanlara karşı Bizans'tan destek almak amacıyla yapılmış olan siyasi bir antlaşmaydı. Hovhannes'e göre imparator ona "sevgili oğlum" diye hitap ediyor ve ittifak konusunda teminat veriyordu. Asogik'e göre imparatorun Ermeni asıllı olması bu yakınlaşmada etkili olmuştur.[850] Smbat'ın imparatorla anlaşması, Muhammed

[850] *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.213; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.138; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.378; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.31-32; Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.119-120; Yıldız, "Sacoğulları", s.424; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.266; İpek, "Sâcoğulları", s.364; Sümer, "Muhammed b. Ebü's-Sâc", s.525; İpek, "Muhammed el-Afşîn Dönemi (889-901)", s.85; Maksoudian, "Smbat I the Martyr (890-912/914)", s.351; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.126; Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", s.96d; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.37; Keleş, *Şeddâdîler*, s.78-79; W.Greenwood, "Armenian Neighbours (600-1045)", s.353; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.191; Köse, "Kafkasya Türklüğü Açısından Değerlendirilmesi", s.108; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.166; Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi*, s.137; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.115; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.4; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.217.

el-Afşin'e Ermeniye'ye müdahale için aradığı fırsatı vermişti.[851] Öyle anlaşılıyor ki baba-oğul Aşot ve Smbat, hem hilafet ile ilişkiler kurup bu yönden emin olmak, hem de Bizans'ı yanlarına alarak eskiden beri kafalarında var olan tam bağımsızlık düşüncesini gerçekleştirmek istiyorlardı.[852] Abbâsîlerin zayıflamaya başlaması ve o sırada Bizans'ın yeniden toparlanması bu anlaşmayı mantıklı kılmaktaydı.[853]

Makedonya Sülalesi 867 yılında başa geçtikten sonra Bizans yıllardır sürdürdüğü savunma politikasından taarruz siyasetine geçiş yapmıştı. Bundan dolayı onların, Ermeni kralı ile antlaşma yapması ve yakınlaşması, Azerbaycan Valisi Muhammed'in tehdit edilmesi manasına gelmekteydi.[854] Halifelik, yeni Ermeni Krallığı'na karşı iyi niyet gösterse de yerel Müslüman idareciler onların varlığı ile barışık olmaktan uzaktılar. İleride de göreceğimiz üzere, Smbat saltanatı boyunca Duvin ve Malazgirt emîrleri, Sünik ve Vaspurakan hanedanları ve de Sâcî emîrleri Muhammed el-Afşin ile Yûsuf'la mücadele etmek zorunda kalacaktı. Azerbaycan'da güçlü bir devlet kurmaya çalışan Sâcîler, onları önemli bir düşman olarak görmekteydi.[855] Smbat'ın Azerbaycan ve Ermeniye Genel Valisi Muhammed el-Afşin'e hiçbir şekilde haber vermeksizin Bizans İmparatoru VI. Leon'la antlaşma imzalaması, iki taraf arasındaki ilişkilerin iyice gerginleşmesine neden olmuştu.[856] Muhammed el-Afşin, Ermeniye'de meydana gelen

[851] Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.306.

[852] İpek, "Muhammed el-Afşîn Dönemi (889-901)", s.85.

[853] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.378.

[854] Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.120; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.267.

[855] Lang, *Armenia Cradle of Civilization*, s.188; Burney-Lang, "Armenia and Georgia–History and Institutions", s.209.

[856] Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.37.

bu gelişmeleri Bağdat'a ulaştırmaya ve halifeye duyurmaya çalışıyordu. Halife ise gelen bu haberi pek önemsemiyordu. Çünkü halifeye göre serbestçe tasarruf hakkına sahip olan Smbat, hilafetle olduğu gibi Bizans'la da dostluk kurabilirdi. Muhammed el-Afşin, Smbat'ın Bizans'la kurduğu ittifakın Müslümanlar için büyük bir tehlike olduğu konusunda halifeyi ikna edemeyince başının çaresine bakmaya karar vermişti.[857] I. Smbat ile VI. Leon arasında imzalanan anlaşmanın kendisine karşı bir komplo olduğu yönünde bir endişeye kapılan Muhammed, bu ittifakı bozmak ve ani bir baskına uğramamak amacıyla hazırlıklara girişmiş ve aceleyle çok sayıda asker toplayarak Ermeniye'ye gitmeye karar vermişti. Smbat da bu sırada Muhammed el-Afşin'in faaliyetlerini yakından izliyordu. Smbat onun bir sefer hazırlığı yaptığını öğrenince, kendisine tabi olan nahararlara haber göndererek kuvvetleri ile birlikte hizmetine girmelerini emretmişti. 30 bin kişilik bir kuvvet meydana getiren Smbat, Azerbaycan hududundaki Radogk (Ordubat?) adlı bir bölgeye kadar ilerlemişti. Bu sırada Muhammed Afşin de ona karşı harekete geçmişti. İki taraf, Azerbaycan ve Ermeyiyye hududunda karşı karşıya geldiler. Smbat sayıca üstün olmasına rağmen, savaşmak yenine Muhammed'le barış yapmayı tercih etmiş ve ona barış teklif eden bir mektup yollayarak, Bizans'la yaptığı ticaret anlaşmasının her iki tarafın da faydasına olduğunu bildirmişti. Amacı, Müslümanları yatıştırmak ve hilafeti oyalayarak planlarını gerçekleştirmekti. Smbat'ın kuvvetlerinin üstün olması sebebiyle onunla savaşmaktan çekinen Muhammed el-Afşin, bu barış teklifini kabul etmişti. Böylece çıkması

[857] İpek, "Muhammed el-Afşîn Dönemi (889-901)", s.86; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.166.

muhtemel bir savaş engellenmişti. I. Smbat'a gözdağı vererek hedefine ulaşan Muhammed el-Afşin daha sonra Azerbaycan'a geri dönmüştü.[858]

Smbat, Bizans'ın desteğini aldıktan ve Muhammed el-Afşin'le bu şekilde anlaşmaya vardıktan sonra daha rahat hareket etmeye başlamıştı. Ayrıca halife tarafından kral olarak tayin edilmesi de Smbat'a adeta İslam hâkimiyeti altında bulunduğunu unutturmuş ve bağımsız hareket etmeye başlamıştı. Smbat 893 yılında Muhammed el-Afşin ile antlaşma imzalanmasından sonra, Azerbaycan emîrinin ülkesine dönmesinden faydalanarak, uzun yıllardır Müslümanların elinde olan ve askerî bir garnizon bulunan Ermeniye'nin merkezi Duvin üzerine hareket etmişti. Şehir görünüşte Ermeniye'nin merkezi olsa da fiilen hâlâ Müslüman Arap emîrlerinin kontrolü altındaydı. Bu durum Smbat'ı oldukça rahatsız ediyordu. O ayrıca kral olarak ilan edilmesine karşın Duvin emîri vasıtasıyla hâlâ halifeliğe vergi ödemeye devam ediyordu. Buna karşın Arap hukukuna göre o, halife tarafından Ermenistan kralı olarak

[858] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.138; Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.120; Yıldız, "Sacoğulları", s.424; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.161-162; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.378-379; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.32; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.267; İpek, "Sâcoğulları", s.364; Sümer, "Muhammed b. Ebü's-Sâc", s.525; İpek, "Muhammed el-Afşîn Dönemi (889-901)", s.86-87; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.126; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.151-152; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.38; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.166; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.115; W. Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", *The Cambridge History of Iran*, v.4, ed. R. N. Frye, Cambridge, 1975, s.229.

tanındığı için Duvin emîrinin hükümranı idi. Bu yüzden, halifenin orada görevlendirdiği Müslüman emîrler Muhammed ve yardımcısı Ümeyye ile arasında vergi meselesi nedeniyle gerginlik yaşanmaktaydı. Hovhannes onları "şehrin valisi ve yardımcıları" olarak adlandırmaktadır. Bu iki emîr, muhtemelen I. Smbat ve amcası Abas arasındaki taht tartışmaları sırasında, I. Smbat'ın saltanatının ilk yıllarında Duvin'e hâkim olmuşlardı. Onlar, Ermeni Kralı'nın vasalı olarak kalmalarına ve metbu olarak ona karşı belli görevleri bulunmasına rağmen, bu karışıklık durumundan menfaat sağlamışlardı. Hovhannes, onların bu dönemde krala karşı görevlerini ihmal ettiklerini ve vergilerini bile tam ödemediklerini ifade etmektedir. Abbâsî halifesinin, I. Smbat'a kral unvanı vermesinden sonra bile, bu emîr ile yardımcısı ona itaat etmemişlerdi. Bu yüzden Smbat, kral olduğunu ve halife tarafından da tanındığını ileri sürerek, Duvin'in kendisine bağlanması gerektiğini söylüyor ve vergisini almak[859] istiyordu. Bu sırada iki kardeş, Azerbaycan Valisi Muhammed el-Afşin'in Smbat'a karşı takındığı tehditkâr tutumundan faydalanarak isyan etmişlerdi. Tarihçi Ter-Ghevondyan, onların doğrudan Muhammed el-Afşin tarafından isyana teşvik edilmiş olmasının muhtemel olduğunu bildirmektedir. Bu yüzden Muhammed el-Afşin ile Duvin emirleri arasında gizli bir ittifakın var olması muhtemeldir. Çünkü kral onların ortak düşmanıydı. Bunun üzerine Smbat, onları itaati altına almak amacıyla Azerbaycan dönüşünde Duvin önlerine gelmişti. Ancak o burada beklemediği bir durumla karşılaşmıştı. Muhammed ve Ümeyye kardeşler, Smbat şehre varmadan önce şehrin kapılarını kapatıp şehre girişine engel olmuşlardı. Smbat, Duvin valilerinin isyan ederek kendisini şehre almaması üzerine bir saldırı başlatarak şehri kuşatmış ve bu saldırı; yağma, yıkım ile yangınlara neden olmuştu. Bunun üzerine Muhammed ve Ümeyye adlı emîrler, gece karanlığından

[859] Hakkı Dursun Yıldız, bu sırada Smbat'ın onlara tabi olduğunu ve vergi ödediğini söylerken, Bayram Arif Köse tam tersini söylemektedir, bkz. Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.122-123; Yıldız, "Sacoğulları", s.425.

faydalanarak kaçmak için şehirden çıkmış, ancak bu durumdan önceden haberdar ve hazırlıklı olan Smbat'ın güçleri tarafından yakalanarak I. Smbat'ın huzuruna getirilmişlerdi. Duvin'de Müslüman kanı akıtan ve pek çok kişiyi de esir eden Smbat, yakaladığı Duvin emîri ile yardımcısına karşı çok kötü muamelede bulunmuştu. Smbat, Duvin isyanının bastırılmasından sonra, emîrlerin ellerindeki tüm altın ve gümüş bütün hazineleri almış ve onları zincire vurdurup sadakatinin bir göstergesi olarak VI. Leon'a göndermişti. Böylece 893'te[860] Duvin şehri Smbat'ın eline geçmiştir. Onun Duvin'i ele geçirmesi 2 senesini almıştı. Asogik bu konuda sadece, I. Smbat'ın isyan eden Duvin'e saldırdığını ve bir Cuma günü şehre girdiğini söylemektedir. Duvin'in ele geçirilmesi ve tahrip edilmesi, Smbat'ın Müslümanlara karşı başlatmış olduğu seferlerin ilk adımıydı.[861] Esterciyan bu seferin ardından Duvin'in temellerine kadar yıkıldığını ileri

[860] Garsoian bu tarihi 21 Nisan 892 Cuma, Dadoyan 12 Nisan 892 Cuma günü, Esterciyan ise daha farklı olarak 895 yılında gerçekleşmiş olarak vermektedir, bkz. Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.152; Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. I, s.115; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.118; Esterciyan, *Tarihü'l-Ümmeti'l-Ermeniye*, s.172.

[861] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.138-139; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.215; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.155; Seyyid, *Erminiyye fi't-Tarihi'l-Arabi*, s.151; Esterciyan, *Tarihü'l-Ümmeti'l-Ermeniye*, s.172-173; el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye*, s.148; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.11; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.163, 164; Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.122-123; Yıldız, "Sacoğulları", s.425; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.61-62; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.379; Canard, "Dwin", s.679; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.32-33; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.217; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.267; Yıldız (b), "Sacoğulları", s.101; Ter-Ghevondian,

sürmektedir.[862] Duvin'in zaptı, Kral Smbat'ın başlayacak olan büyük bir askerî seferlerinin başlangıcına işaret etmektedir.[863] Ermenilerin bu dönemden itibaren yaptıkları başarılı seferlerin tamamının Duvin'in zaptından sonra yapılmış olduğunu ifade etmek gerekir. Bu, Ermenistan Krallığı'nın birliğinin sürdürülmesinde Duvin'in oynadığı rolün önemini göstermektedir.[864] Grousset, Smbat'ın eski başkenti Duvin'e boyun eğdirmesine rağmen, şehrin Arap fethinin başından itibaren kazanmış olduğu yarı

"Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.305-306; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.101; İpek, "Sâcoğulları", s.364; Sümer, "Muhammed b. Ebü's-Sâc", s.526; İpek, "Muhammed el-Afşîn Dönemi (889-901)", s.87-88; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.118; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.126; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.152; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.38; Issaverdens, *Armenia and the Armenians*, s.224; Greenwood, "Armenian Neighbours (600-1045)", s.353; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə*, s.266; Kıztanır, *Ermeni Aşot Krallığı ve Bizans ile İlişkileri*, s.38-39; Köse, "Kafkasya Türklüğü Açısından Değerlendirilmesi", s.108; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.166; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.40; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.115-116; Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. I, s.115; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.229; Macler, "Armenia", s.160; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.217; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.284; Ali İpek-Ercan Cengiz, "Müslümanların Aras Boylarının Fethinde Önemli Bir Karargâh Aruc", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 6, Kars, 2016, s.26.

[862] Esterciyan, *Tarihü'l-Ümmeti'l-Ermeniye*, s.172-173.

[863] Seyyid, *Erminiyye fi't-Tarihi'l-Arabi*, s.151.

[864] Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.305.

Müslüman niteliğini değiştirmeye çalışmadığını söylemektedir. Çünkü bunu halifeye olan sözde sadakatinden vazgeçmeden ve büyük bir Müslüman ordusunun oluşmasını engellemeden yapması mümkün değildi.[865] İstahrî, X. yüzyılda Duvin'in "Hristiyanların ileri gelenlerinin elinde" bulunduğunu ve Kral I. Smbat'ın ikametgâhı olduğunu söylese de şehir gerçekte X. yüzyıldan sonra nadiren tamamen Ermenilerin yetki alanına girmişti. Orası daha ziyade Müslüman valilerin merkeziydi.[866] Yani Bagratuniler devrinde Duvin başkent statüsünü tekrar kazanamamıştı. Bu dönemde Müslüman emîrler burayı Ermeni krallarından daha fazla kontrol etmişlerdir.[867]

Duvin'in ele geçirilmesi her şeyden önce coğrafî bakımdan Ermeni Krallığı'nın birliğinin korunması için oldukça önemliydi. Duvin'in başkenti olduğu Aras Vadisi, çevredeki Ermeniye arazisinin tamamının merkezi idi. Duvin sadece uzun bir süre Ermeniye'nin idari merkezi olmamış, aynı zamanda ekonomik bakımdan en büyük öneme sahip şehri de olmuştu. Bu yüzden, Duvin'in ele geçirilmesinden hemen sonra I. Smbat'ın krallığın çeşitli kısımlarındaki ayrılıkçı eğilimleri sonlandırmaya girişmesi tesadüfi değildir.[868]

Smbat bu başarısından kısa bir süre sonra kuzeyde Kafkas Dağları'na, doğuda ise Hazar Denizi ve Azerbaycan sınırına kadar seferler yapmıştı. Bununla tatmin olmayan

---

[865] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.379; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya,* s.163-164d.

[866] İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s.179; Nina G. Garsoian, "The Early-Medieval Armenian City: An Alien Element?", *Church and Culture in Early Medieval Armenia,* Aldershot, 1999, s.74.

[867] Nina Garsoian, "Duin", *The Oxford Dictionary of Byzantium,* ed. Alexander P. Kazhdan, v. I, New York-Oxford, 1991, s.666.

[868] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia,* s.61.

Smbat, Kür Nehri'ni ve buradaki büyük vadiyi geçerek, 895 yılında Tiflis'e kadar Gürcistan ve Arrân'ı ele geçirmiştir. Smbat'ın amacı Ermeniye'yi tamamen hâkimiyeti altına alarak Abbâsîlerin nüfuzundan çıkartmaktı.[869] Böylece Bagratuni kralı, bu dönemde batıda Erzurum şehrine, kuzeyde Kalarçlar/Kalarck (Peçenek-Ardanuç) sınırına, Karadeniz kıyılarındaki Yegerya'ya (Egerler=Acaralar), Kafkas Dağları eteğine kadar uzanan Kukark (Gogarlar) eyaletine, Canark'a (Karakalkan Dağları'ndaki Çanarlar), Alanlar Kapısı'na, Kür üzerindeki Depkhis'e (Emîrlik merkezi Tiflis), Udi'ye (Gence bölgesi), Hunarakert'e ve Şamkor'a değin nüfuzunu genişletmiştir.[870] Ancak Garsoian'a göre bu tasvir muhtemelen Smbat'ın gerçek hâkim olduğu alandan ziyade etki sahasını yansıtmaktadır.[871] Bu dönemde meydana gelen sükût ve zenginlik dönemine ilişkin olarak Asogik şunları söylemektedir: "*Nüfus ve zenginliğin artmasıyla*

[869] *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.214; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.380; Seyyid, *Erminiyye fi't-Tarihi'l-Arabi*, s.151; İpek, "Muhammed el-Afşîn Dönemi (889-901)", s.87-88; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.163-164. İslam kaynakları, Duvin'den Berdea'ya kadar olan 82 fersahlık güzergâhta yer alan Kalkatus, Metris, Devmis, Kilkuy ve Sîsecan'ın köyleri ile birlikte I. Smbat'a ait olduğunu ve buraların daha sonra Yûsuf b. Ebü's-Sâc tarafından alındığını ifade etmektedirler. Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.164; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.152; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.38; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.115-116.

[870] Issaverdens, *Armenia and the Armenians*, s.224; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.267; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.284; Mongait, *Archaeology in the U.S.S.R.*, s.216; Esterciyan, *Tarihü'l-Ümmeti'l-Ermeniye*, s.172-173; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.12.

[871] Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.152.

çiftlikler kasaba, kasabalar şehir oldu. Öyle ki çobanlar ve hayvan bakıcıları ipek giysiler giymekteydiler."[872]

Duvin bu dönemde bir kez daha büyük bir afet ile karşı karşıya kalmıştı. Tezin son bölümünde detaylıca göreceğimiz üzere, Duvin şehri Aralık-Ocak 893-894'te bir gecede şiddetli bir depremle yerle bir olmuştur. Çok sayıda insanın hayatını kaybettiği bu afet, Duvin şehrini tamamen yıkmış ve geriye sadece 100 kadar ev bırakmıştı. Şehrin surlarının yanı sıra katolikosun kilisesi ve diğer yapılar da kayaların yuvarlanması gibi yerle bir olmuştu.[873] Sâcîlerin yakınlığından ürken ve 893-894 Duvin depremi ile konutu yerle bir olan Katolikos II. Georg bu afetten kurtulabilmişti. Ancak o, daha sonra Duvin'den ayrılarak, Vağarşapat'ta (Nor Kalak/Ecmiatzin) II. Nerses tarafından inşa edilmiş Büyük Aziz Grigor Kilisesi'nin yakınında yaşamaya gitmişti. Bu karar, Duvin'in büyük kısmının bir depremle yıkılmış olduğu gerçeğiyle açıklanabilir. Böylece Ermeni Katolikosluğu'nun uzun yıllar sürecek olan taşınma serüveni başlamıştı.[874] 893-894'teki bu depremin ardından Duvin'i yeniden inşa etme faaliyetleri

---

[872] Burney-Lang, "Armenia and Georgia–History and Institutions", s.209; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.163-164; Lang, *Armenia Cradle of Civilization*, s.188.

[873] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.139-140; Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.293-294; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.164-166; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.380-381; Issaverdens, *Armenia and the Armenians*, s.224; Adalian, "Dvin", s.287; Macler, "Armenia", s.160; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.11.

[874] Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.294; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.140; Tabari, *The History of al-Tabarî*, c. 38, s.12; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.217; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in*

başlamıştı. Duvin'in gelişimi XI. yüzyılın ortalarına kadar devam edecekti. Hayatta kalanlar yıkılmış şehri yeniden inşa etmeye hemen girişmişler ve Smbat'tan yardım almışlardı. Bagratuni Smbat oturulamayacak derecede yıkılan Duvin'e elinden gelen yardımı yapmış ve orada bozulup yıkılan kiliseleri yaptırmıştır.[875]

Bu büyük afet Müslümanların enerjisini azaltmamış, aksine Ermeniye'ye yönelik seferler daha da artmıştı. Emîr Muhammed el-Afşin bu sırada, Abbâsîlerin zayıflamasını fırsat bilerek Azerbaycan'da özerk bir idare kurmaya çalışıyordu. Ancak yeni kurulan Ermenistan Krallığı'nın güçlenmesi onun işlerini zorlaştırıyordu. Smbat ile Muhammed el-Afşin arasında antlaşma yapılsa da Muhammed el-Afşin, I. Smbat'ın kendi aleyhine güçlenmesinden son derece rahatsızlık duyuyordu. Onu kızdıran asıl mesele ise I.

Bagratid Armenia, s.61; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.164-166; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.380-381; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.267; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.153; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.118; Aslan, *Armenia and The Armenians*, s.71; Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. I, s.114; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.284. Katolikosluk makamı ilk olarak, Katolikos Hovhannes'in, Duvin hâkimi seçilen Muhalif Aşot'a yaptığı iyiliklerden rahatsız olan II. Aşot'tan korkarak kaçtığı Vaspurakan'daki Akdamar'a, daha sonra başkent Ani yakınındaki Argina'ya, en sonunda da 992'de Bagratuni krallarının himayesinde konutların inşa edildiği Ani'ye taşınmıştı, bkz. Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.227; Canard, "Dwin", s.679.

[875] Issaverdens, *Armenia and the Armenians*, s.224; Kırzıoğlu, Kars Tarihi, s.267; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.284; Mongait, *Archaeology in the U.S.S.R.*, s.216; Esterciyan, *Tarihü'l-Ümmeti'l-Ermeniye*, s.172-173; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.12.

Smbat'ın VI. Leon tarafından taçlandırılmasından çok, onunla yakınlaşmasının doğurduğu kötü sonuçlar olmuştur. Aralarında yapmış oldukları anlaşmaya rağmen, Smbat'ın Duvin'i ele geçirilerek emîrleri Muhammed ile Ümeyye'yi Bizans'a yollaması ve ülkesinin topraklarını genişletmesi ihanetini açıkça ortaya koymuştu. Bütün bunlar, savaş ilanı manasına gelmekteydi. Buna sessiz kalınamaz ve bu hareketi yapan cezasız bırakılamazdı. Bundan dolayı Muhammed'in yapmak istediği sefer, keyfî bir hareket değil, Smbat'a karşı bir "haddini bildirme" hareketiydi. Hovhannes'e göre ise bunun sebebi, Muhammed el-Afşin'in Smbat'ın isyan eden nahararları bastırarak kazandığı başarılara daha fazla katlanamamasıdır. Onu yakından takip eden Muhammed el-Afşin, daha fazla güçlenmesinin önüne geçmek amacıyla Ermeniye'ye karşı yeniden sefer yapmaya karar vermişti. Daha önce Ermeniye'de olanları ciddiye almayan halife, Duvin'in Smbat tarafından işgal edildiğini ve ihanete uğradığını haber alınca, bu kez bölgede olup bitenler konusunda emin olmuştu. Ayrıca Duvin garnizonunun komutanı ile yardımcısı da Ermeniler tarafından Konstantinopolis'e gönderilmişti. Muhammed el-Afşin, halifeye Smbat'ı bertaraf ettiği takdirde Ermeniye'nin kendisine bağlanmasını teklif etmiş, halife de bu teklifi kabul ederek Ermeniler üzerine sefere çıkmasını emretmişti. Böylece Muhammed el-Afşin artık Ermeniye'ye müdahale edebilmek için meşru bir dayanağa sahipti. Muhammed, Halife Mu'temid'den onay aldıktan sonra çok gizli bir şekilde hazırlıklarını tamamlamıştı. Öyle ki Smbat, Muhammed el-Afşin'in ordusu, Nahçıvan'a geldiğinde ancak onun düşmanca bir niyeti olduğunu anlayabilmişti. Smbat bunun üzerine hemen kendisine tabi olan *işhan* ve nahararlara emirler yollayarak, birlikleri ile kendisine yardıma gelmelerini bildirmişti. Buna karşın Muhammed el-Afşin hızla hareket etmiş ve Ermeni kuvvetlerinin toplanmasına fırsat vermeden Duvin önlerine gelerek surları depremden zarar görmüş olan Duvin şehrini ciddi bir direnişle karşılaşmadan ele geçirmişti. Bu şehrin Müslüman halkı, şehri her zaman Azerbaycan emîrlerine teslim etmeye hazırdı. Duvin böylece tekrardan

Bagratunilerin elinden çıkmış ve yeniden Ermeniye'nin kalbindeki bir Müslüman üssüne dönüşmüştür. Muhammed el-Afşin, Ermeniye'den ayrıldığı 900 yılına kadar burada kalmıştır.[876] Depremin hemen ardından Duvin'in Afşin'in saldırısına maruz kalması, bölgenin tarihsel gidişatını büyük ölçüde değiştirmişti. İkamet etmeseler de neredeyse 50 yıldır Bagratunilerin mülkü olan bölge, artık Azerbaycanlı Sâcoğullarının

[876] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.142; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.215; Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.123; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.306-307; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.155; Seyyid, *Erminiyye fi't-Tarihi'l-Arabi*, s.152; Yıldız, "Sacoğulları", s. 425; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.12; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.166-167; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.381; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.62; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.118; İpek, "Sâcoğulları", s.364; İpek, "Muhammed el-Afşîn Dönemi (889-901)", s.88-89, 95; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.33; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.95; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.217; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.267; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.101; Cowe, "Vaspuragan ve Ani Krallıkları Arasındaki İlişkiler", s.93; Sümer, "Muhammed b. Ebü's-Sâc", s.526; Madelung, "Banū Sāj", s.718-721; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.153; el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye*, s.148; Lynch, *Armenia Travels and Studies*, v. I, s.342; Canard, "Dwin", s.679; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.167; Vəlixanlı, *Nahçıvan*, s.23; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.40-41; Yıldız (b), "Sacoğulları", s.101; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.116; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.229; Macler, "Armenia", s.160; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.217; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə*, s.264-265; Steven Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus&His Reign*, New York, 1929, s.154

ellerine geçmişti. Buna karşın, Abbâsîlere bağlı olan Muhammed el-Afşin, I. Smbat'ın şehrin valilerini zincire vurarak Bizans'a göndermesinden yeterince faydalanamamıştı[877] Şehrin ele geçirilmesinden itibaren Duvin tarihinde yeni bir dönem başlamıştı. Koğtan, Nahçıvan ve Duvin, bu dönemden I. Gagik (990-1020) devrine kadar çeşitli idarecilerin hâkimiyeti altında kalacak ve hiçbir Bagratuni kralı orayı ele geçiremeyecekti. Neredeyse 100 yıl süren bu dönemde hiçbir güç Duvin'e uzun bir süre hâkim olamayacak ve şehrin hâkimleri birbiri ardına bir diğerinin yerine geçecekti. Genellikle Duvin'in Müslüman iktidarı, emîrlik olarak adlandırılmaktadır. Fakat bu emîrlik, Malazgirt ve Tiflis emîrlikleri gibi diğerlerine benzememektedir. Çünkü şehirde diğerlerinin aksine hiçbir soylu hanedan kalıtsal olarak hüküm sürememişti. Duvin Emîrliği bağımsız bir idare oluşturmamıştı. Onlar sadece, Azerbaycan Emîrliği'nin Ermeniye'nin iç işlerine müdahale edebilmesi için bir sıçrama tahtası olarak hizmet etmekteydi. Bu yüzden ancak bu sıçrama tahtasının yok edilmesiyle, Ermenistan Krallığı'nın güvenliğini sağlama alabilirdi. Muhammed el-Afşin 901'deki ölümüne kadar sık sık Duvin'e gidecek ve orası vasıtasıyla Vaspurakan'da patlak vermiş sorunlardan faydalanarak Ermeniye'nin işlerine müdahale edecekti.[878]

Smbat, Duvin'in Muhammed el-Afşin'in eline geçmesi üzerine müstahkem kalelere çekilmişti. Kendisine bağlı tüm bölgelere yaptığı asker gönderme çağrısı neredeyse Ermeni prenslerinin tamamı tarafından kabul edilmişti. Sadece Müslümanlarla arasını bozmak istemeyen Vaspurakan bölgesindeki Ardzıruni Hanedanı bu çağrıya katılmamıştı. Davet edilen Ermeni kuvvetleri Vadzan Kasabası'ndaki Alagöz Dağı eteğinde toplanmışlardı. Smbat bu davranışı ile hilafeti de karşısına almaktaydı.

[877] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.62.

[878] Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.307.

Çünkü Muhammed el-Afşin bu seferi halife adına Azerbaycan Valisi sıfatı ile yürütüyordu.[879]

Bu nedenle Ermeni Katolikosu II. Georg savaş çıkmasını önlemek amacıyla Muhammed el-Afşin'in yanına gitmiştir. Katolikos II. Georg, Muhammed el-Afşin tarafından iyi bir şekilde karşılanmış ve dostça bir muamele görmüştü. Muhammed el-Afşin, ona Smbat'ın, karargâhına gelerek kendisiyle bizzat görüşmesi durumunda barış yapacağını söylemiş ve bunun temini için de kendisini görevlendirmişti. Smbat, katolikosun kendisine ilettiği bu teklifi tuzak olduğu gerekçesiyle reddedince, katolikos yeminine bağlı kalarak durumu Muhammed el-Afşin'e bildirmek üzere karargâhına gitmiş, ancak başarısız olduğu gerekçesiyle orada hapse atılmıştı. Muhammed el-Afşin, bunun ardından Smbat'ı hazırlıksız yakalamak amacıyla Ermeniye'nin içlerine doğru hareket etmişti. Barış görüşmelerinden bir netice alınamayınca iki ordu, Alagöz Dağı eteğindeki Doğs adlı mevkiide 895-896'da karşı karşıya gelmişlerdi. Muhammed yapılan savaşta mağlup olarak geri çekilmiş ve Smbat'a barış teklifinde bulunmuştu. İslam ordularından gelmesi muhtemel saldırıları önlemek isteyen Smbat, muzaffer olmasına rağmen işleri daha da karmaşık hâle getirmemek için bu teklifi kabul etmiş ve

---

[879] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.142-143; Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.123; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.155; Yıldız, "Sacoğulları", s. 425; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.166-167; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.381; İpek, "Muhammed el-Afşîn Dönemi (889-901)", s.89; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.33; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.267; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.167; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.40-41; Yıldız (b), "Sacoğulları", s.101; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.116; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə*, s.264-265.

Muhammed el-Afşin'e kıymetli hediyeler yollamıştı. Böylece Smbat'ın Ermeniye'yi tamamen ele geçirme ve İslam hâkimiyetinden çıkma girişimleri neticeye ulaşamamıştı. Bunun ardından Katolikos II. Georg'u yanına alan Muhammed el-Afşin, Azerbaycan'a geri dönmüştür. Smbat daha sonra vergi borçlarını tedarik ederek, Piskopos V. Hovhannes (899-931) ve Şîrvân'daki Şeki Kralı Hamam ile birlikte Muhammed el-Afşin'e göndermiş, böylece katolikosu iki aylık bir esaretten sonra kurtarmıştı. II. Georg bunun ardından depremde yıkılan Duvin'deki ikametgâhı yerine Vağarşapat'ta (Nor Kalak) ikamet etmeye devam etmişti.[880] Duvin depremi neticesinde, Aziz Grigor Kilisesi ve katolikosun ikametgâhı orada kalmayı imkânsız kılacak derecede yıkılmıştı. Özellikle o zamandan sonra şehrin durumu çok daha karmaşık bir hal almıştı. Ayrıca

[880] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia,* s.142-143; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.215; Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.123-124; Yıldız, "Sacoğulları", s.425; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.166-167; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.381; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.33; Yıldız (b), "Sacoğulları", s.102; İpek, "Muhammed el-Afşîn Dönemi (889-901)", s.90; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.95; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə,* s.264-265; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.267-268; İpek, "Sâcoğulları", s.364; Sümer, "Muhammed b. Ebü's-Sâc", s.526; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.126; Madelung, "Banū Sāj", s.718-721; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.153-154; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.51; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.167; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.40-41; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası,* s.116; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.62; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.229; İpek-Cengiz, "Müslümanların Aras Boylarının Fethinde Önemli Bir Karargâh Aruc", s.26.

şehrin Sâcoğlu hâkimiyeti altına girmesi de katolikosluğun oradan taşınmasında etken olmuştur.[881]

Muhammed el-Afşin'in Doğs mağlubiyetinin ardından Ermeniye'den çekilmesi üzerine Duvin'in kimin elinde kaldığını bilmiyoruz. Muhammed el-Afşin şehirden ayrılsa da orası tekrar Arapların elinde kalmış olmalıdır. Bu dönemden itibaren Muhammed el-Afşin ile I. Smbat birbirlerine karşı ne zaman savaşsalar, Duvin Sâcoğulları tarafından bir askerî üs olarak kullanılmaya başlanmıştır.[882] Duvin bu üs olma özelliği sayesinde, ileride göreceğimiz üzere pek çok önemli hadiseye ev sahipliği yapmıştır.

Smbat'a mağlup olan Muhammed el-Afşin, daha sonra Smbat'a askerî destek vermeyi kabul etmeyen Vaspurakan'daki Ardzıruni Hanedânı ile iletişime geçmiş ve aralarındaki anlaşmazlıklardan yararlanmak istemiştir. Amacı Smbat'ı zaafa uğratmaktı. Vaspurakan Prensi Grigor Terenig'in hayatını kaybetmesinin ardından, ülkesi henüz küçük yaşta olan oğulları Sargis Aşot, Haçik Gagik ve Gürgen arasında bölüştürülmüştü. Kral I. Aşot bu çocuklara Ebu Mervân adlı birisini nâib olarak tayin etmişti. Ebu Mervân'ın amacı Bagratunilerden yardım alarak Vaspurakan'ın idaresini ele geçirmekti. Muhammed el-Afşin ise yaşı küçük olan kardeşleri destekliyordu. Üç kardeşe ayrı ayrı mektuplar yazarak gönüllerini kazanmaya çalışmış ve Duvin'e davet etmişti. Bu teklifi kabul eden Sargis Aşot, onun yanına giderek, hâkimiyeti altına

[881] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.62, 71-72; Jones, *Between Byzantium and Islam*, s.56; Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus*, s.156.

[882] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.64-65, 71-72; Adalian, "Dvin", s.287.

girmeyi kabul etmişti. Smbat onu vazgeçirmeye çalışsa da başarılı olamamıştı. Ancak bir süre sonra Sargis pişman olmuş ve Smbat'tan af dilemiştir.[883]

Azerbaycan valisi Muhammed el-Afşin ile kardeşi Yûsuf, 897 yılında Abbâsîlere karşı isyan etmişler ve şehirlerden elde edilen gelirleri alıkoymuşlardı. Ancak Muhammed el-Afşin daha sonra 898 yılında, Azerbaycan ve Ermeniye bölgesindeki hâkimiyetini kaybetmemek, Smbat'a karşı yeni bir sefere hazırlanmak ve Abbâsîlere sadakatinin devam etiğini göstermek amacıyla oğlu Ebu'l-Müsâfir'i Bağdat'a halifenin yanına rehine olarak göndermiş ve halifelik idaresine tekrardan boyun eğmişti. Halife Mu'tazıd-Billâh (892-903) bunun üzerine 898 yılında,[884] Muhammed el-Afşin'in

[883] Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.295-296; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.144-145; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.244; Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.124; Yıldız, "Sacoğulları", s.426; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.169-170; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.384, 401; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.34; İpek, "Sâcoğulları", s.364; İpek, "Muhammed el-Afşîn Dönemi (889-901)", s.90-91; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.117.

[884] Muhammed el-Afşin'in Azerbaycan valisi olduğu tarihe dair İbnü'l-Esîr ve Taberî tarafından birbirinden farklı iki tarih verilmesi (İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 7, s.365; Tabari, *The History of al-Tabarî*, c. 38, s.72-73), tarihçiler tarafından farklı yorumlanmıştır. Madelung 898'i Muhammed'in Azerbaycan'a ilk kez vali tayin edildiği tarih olarak ifade ederken (Madelung, "Banū Sāj", s.718-721), Faruk Sümer 898 tarihini onun ikinci kez göreve tayin edilmesi olarak yorumlamaktadır (Sümer, "Muhammed b. Ebü's-Sâc", s.525). Hakkı Dursun Yıldız'a göre ise 898 tarihi, Muhammed'in halifeye isyan ettikten sonra, ona bağlılığını tekrar bildirdiği tarihtir. Ona göre, bu tarih kaynaklara göreve yeniden atanması olarak yansımış olabilir. Yıldız'ın bildirdiğine

Azerbaycan, Arrân ve Ermeniye üzerindeki hâkimiyetini tanımıştı. Böylece Güney Kafkasya'da Sâcîlerin hâkimiyet devri başlamıştı.[885]

Ermeni prenslerinin, bilhassa da Vaspurakan Prensi Sargis Aşot'un Muhammed el-Afşin'le yakınlaşması, Kral Smbat için tehlike arz ediyordu. Prenslerin bu şekilde davranması, bütün Ermeniye'ye hâkim olma hayallerini suya düşürmüş ve krallığı boyunca bütün enerjisini, Ermeni feodal beylerini kendi hâkimiyeti altında toplamak için harcamıştı.[886] I. Smbat, Doğs mevkiinde Muhammed el-Afşin'i yendikten sonra, bu durumu değerlendirmek amacıyla Ardahan-Artvin beyi II. Adarnese'den aldığı kuvvetlerle birlikte sayısı 60 bin ila 100 bin kişiye ulaşan ordusuyla, Şeybânî Emîri Ahmed'in üzerine sefere gitmiş, ancak mağlup olmuştu. Bundan sonra Sargis Aşot meydana gelen gelişmelerin neticesinde hapisten çıkartılarak Vaspurakan Prensi ilan edilmişti.[887] Smbat'ın bu yenilgisi, Muhammed el-Afşin'e tekrardan Ermeniye işlerine

---

göre, Muhammed bu göreve ilk kez 889 yılında tayin edilmiş olmalıdır (Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.116-117; Yıldız, "Sacoğulları", s.423, 425).

[885] Madelung, "Banū Sāj", s.718-721; İpek, "Sâcoğulları", s.365; Nesirov, "Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış", s.416; Vəlixanlı, *Nahçıvan*, s.23; Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi*, s.137; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.118; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.229; Nesirov, "Ortaçağ'da Düveyn ve Düveynli İlim Adamları", s.757.

[886] Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.172.

[887] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.268; Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.125; Yıldız, "Sacoğulları", s.426; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.172-178; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.406; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.34; İpek, "Sâcoğulları", s.364; İpek, "Muhammed el-Afşîn Dönemi (889-901)", s.91; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.167;

müdahale etmesi için fırsat verdiği gibi, güçlenmesini de sağlamıştı. Muhammed el-Afşin gelişmeleri yakından takip ediyordu. O, I. Smbat'ın firar ettiğinden, Ermeni güçlerinin dağıldığından ve soyluların ihaneti neticesinde aralarında çıkan anlaşmazlıklardan haberdardı. Muhammed el-Afşin, Adrzıruni Hanedanı'nı kendisine bağlarken, Smbat da Gürcü *Kuropalate*si II. Adarnese ile ittifak yapmıştı. Bunun üzerine kendisine tabi bir beyliğin bağımsız bir şekilde hareket ederek, bu şekilde davranmasına kızan Muhammed el-Afşin, Smbat'a eski gücüne kavuşma fırsatı vermemek ve Gürcistan ile olan bağlantısını kesmek amacıyla Ermeniye'nin kuzeyine hareket etmiş ve Udya'ya kadar ilerleyerek Kukark (Lori) çevresine gelmişti. Amacı, I. Smbat'ın kaçışına mâni olmak için bu toprakları ele geçirip Müslüman hâkimiyetine katmak ve Kukark ile Gürcistan'ı Smbat'tan kopartmaktı. Smbat ise bu sırada dağlık Tayk'a (Çoruh boyu) çekilmiş; eşini, gelini ve ülkenin ileri gelenlerinin çocuklarını sadık adamı Hasan Kıntuni ile birlikte Kars'a yollamıştı. Muhammed el-Afşin, bu bölgedeki prenslerin Smbat'a bağlı kalmaları üzerine, onu takip etmek yerine, Ermeniye'nin en önemli merkezlerinden birisi olan ve Smbat'ın karısından başka diğer pek çok prens ile komşu manastırlardan keşişlerin de sığındığı Kars'ı kuşatmaya gitmişti. Buradaki Ermeni kuvvetlerinin kumandanı Hasan Kıntuni şehri çok iyi bir şekilde muhafaza etse de kuşatmanın gittikçe uzaması ve dışarıdan herhangi bir destek ulaştırılamaması nedeniyle, kale halkına zarar verilmemesi karşılığında şehri teslim etmek mecburiyetinde kalmıştı. Muhammed anlaşmaya uyarak şehirdeki köylüler ile önde gelenlerin pek çoğunu serbest bırakmıştı. O, sadece kaleye sığınmış olan Smbat'ın karısını, gelinini, kale koruyucusu Hasan Kıntuni'yi ve diğer bazı önemli şahsiyetleri esir olarak almış ve krallık hazinesini ele geçirmişti. Kars'ta uzun süre kalmayan

---

Yıldız (b), "Sacoğulları", s.103; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.64; Morgan, *The History of the Armenian People*, s.158; Macler, "Armenia", s.160.

Muhammed, ele geçirdiği esir ve ganimetlerle birlikte Ermeniye'nin ortasında yeniden bir Müslüman kalesi hâline gelen Duvin'e dönmüştü. Bu dönemde Duvin kesin olarak onun idaresi altındaydı ve Ermeniye'nin merkezindeki bir üs durumundaydı. Afşin bunun ardından, vergiler ve kurtuluş akçelerini geri getirmesi için Hasan Kıntuni'yi serbest bırakmıştır. Bu seferin amacının fetih değil, gözdağı vermek olduğu anlaşılmaktadır.[888] Böylece Muhammed, Ermeniye'de otoritesini sağlam bir şekilde tesis etmeye başlamış ve Ermenilerin çok güvendiği Smbat'ı kaçmaya mecbur ederek

[888] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia,* s.147-148; *The Universal History of Step'anos Taronec'i,* s.215; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.236; Diyab Hüseyin, *Ermeniye,* s.162; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.64; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.268; Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.125; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.218; Yıldız, "Sacoğulları", s.426; İpek, "Muhammed el-Afşîn Dönemi (889-901)", s.92; Yıldız (b), "Sacoğulları", s.103; Kurkjian, *A History of Armenia*, s.154; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.172-178; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.408; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.34-35; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.95; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.101; Cowe, "Vaspuragan ve Ani Krallıkları Arasındaki İlişkiler", s.93; İpek, "Sâcoğulları", s.364; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.284; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.239; Madelung, "Banū Sāj", s.718-721; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.154; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə*, s.270; Canard, "Dwin", s.679; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.57; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.167; Vəlixanlı, *Nahçıvan,* s.23; Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi,* s.137-138; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.117; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.229; Morgan, *The History of the Armenian People,* s.158, Macler, "Armenia", s.160; Minorsky, *Studies in Caucasian History,* s.118.

ailesini ve adamlarını esir almıştı. O dönemde ekonomik yönden çok fazla gelişmiş olan Kars'tan önemli miktarda ganimet ele geçirilmişti. Bundan sonra Abbâsîler adına Ermeniye siyasetinin baş aktörü Muhammed el-Afşin olmuştur.[889]

Muhammed el-Afşin'in ayrılmasının ardından Kars'a dönen Smbat, şehrin çok fazla tahrip edilmesinden olsa gerek, orada çok fazla durmayarak kışı geçirmek ve nasıl hareket edeceğine karar vermek için Kağızman'daki (Kalzuan) Erezgavork Kalesi'ne çekilmişti. Oradan Duvin'e elçi göndererek Muhammed ile temasa geçmiş ve bağışlanma talep ederek karısı ile diğer esirleri kurtarmaya çalışmıştı. Duvin ile Kağızman arasında gidip gelen elçiler vasıtasıyla yapılan görüşmeler sonucunda varılan anlaşmaya göre: Kral Smbat büyük oğlu Aşot Erkat (Demir) ile kardeşi Sahak'ın oğlu olan yeğeni Smbat'ı rehine olarak gönderecek, küçük kardeşi Şapuh'un kızı Muhammed el-Afşin ile evlenecek ve Muhammed el-Afşin'in Duvin valisi olan oğluna haraç ödenecekti. Böylece Muhammed el-Afşin, esir ettiği Smbat'ın ailesiyle veya onların yerine gönderilecek rehineler aracılığıyla bölgedeki üstünlüğünü sürdürmek istemiş ve bunu sağlamak için Sahak'ın kızıyla evlenme şartını koşmuştu. Muhammed el-Afşin, bu anlaşmanın ardından 899 yılında Duvin'de Ermeni prensesi ile evlenmiş ve o sırada kış mevsimi ağır geçtiği için Duvin'den ayrılmak istememişti. Muhammed'in kayınpederi Şapuh, daha sonra 899 yılı ilkbaharında Duvin'e damadının yanına giderek kararlaştırılan rehineleri bırakmış ve esirler ile Muhammed el-Afşin'in verdiği krallık tacını almıştır. Böylece Smbat'ın bağımsızlık hayalleri sekteye uğramıştı.[890]

---

[889] Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.178; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.167.

[890] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.148-149; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.215; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.268-269; Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.125; İpek, "Muhammed el-Afşîn Dönemi (889-

Smbat'ın büyük siyasi hatalarına rağmen, Kars seferinden sonra kurulan akrabalık ilişkileri sayesinde Bagratuniler yeniden huzur ve emniyete kavuşmuşlardı. Van bölgesine giden Katokikos II. Georg ölmüş, yerine ise 898'de I. Maşdots geçmişti. Ancak o da 7 ay sonra 13 Ekim 899'da hayatını kaybetmiştir. Bunun üzerine I. Smbat ile yüksek rütbeli Ermeni din adamları, Maşdots'un yerine, Duvin yakınındaki Draskhanakert köyünden olup, 4 yıl önce Bagratunilerin vergisini Şeki Kralı Hamam'la birlikte Erdebil'e götüren "badmapan" (tarihçi)[891] lakaplı V. Hovhannes'i katolikos

---

901)", s.92-93; Yıldız, "Sacoğulları", s.426; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.176-178; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.409; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.35; Yıldız (b), "Sacoğulları", s.103; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.95; Kırzıoğlu, "Selçuklular'dan Önce Armenya'ya/Yukarı-Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ IV. Bin-MS. 1064)", s.193; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.101; Cowe, "Vaspuragan ve Ani Krallıkları Arasındaki İlişkiler", s.93; İpek, "Sâcoğulları", s.364; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.284; *Cumhuriyetin 50. Yılında Artvin 1973 İl Yıllığı*, s.23; Kurkjian, *A History of Armenia*, s.155; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.154; Canard, "Dwin", s.679; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.57; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.168; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.117; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.229; Morgan, *The History of the Armenian People*, s.158; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.118.

[891] Hovhannes'in *History of Armenia* adlı eserini önemli yapan şey, 889 yılından itibaren 929 yılına kadar aralıksız olarak katolikosluk görevini sürdürmüş olmasıdır. Bu görev, çoğu olaya şahitlik etmesini ve müdahil olmasını sağlayarak, çoğu zaman onu olayların baş aktörü yapmıştır. Böylece gözleme dayalı bir tarih kitabı ortaya koymuştur. Öyle ki yazdıkları siyasi hatıratını kaleme alması gibiydi. Sâcoğullarıyla

seçmişlerdi. 899'da bu göreve seçilen V. Hovhannes, 931'deki ölümüne kadar ruhani liderlik görevini sürdürecekti.[892] O aynı zamanda devrin siyasi faaliyetlerinde de önemli roller oynayacaktı. Katolikos Hovhannes her zaman katolikosluk makamını Duvin'de yeniden kurmayı hayal etse de siyasi durumlar buna müsaade etmemişti. Bu nedenle Duvin, Ermenilerin sivil ve ruhani liderlerinin etkisinden mahrum kalmış ve Müslüman unsurlar tarafından çok daha güçlü bir şekilde etkilenmiştir. Duvin'deki katolikos sarayının bir camiye dönüştürülmesinin Sâcoğulları döneminde olması muhtemeldir.

---

ilgili birinci elden kaynak özelliğine sahiptir. Sâcoğullarıyla ilgili İslam tarihi kaynaklarındaki kısıtlı sayıda bilginin aksine, *History of Armenia*'da çok detaylı bilgiler bulmak mümkündür. Hatta Sâcoğullarının siyasi tarihini, onların hâkimiyet sahasında yaşayıp müşahede ederek kaleme alan başka tarihçi yok diyebiliriz. Bu kaynak X. yüzyılda Güney Kafkasya'da yaşanan Türk-Ermeni münasebetlerine dair bilgi veren tek eserdir. Bu da onu teyit ve tetkik edilmesini zorlaştırmaktadır, bkz. Köse, "Kafkasya Türklüğü Açısından Değerlendirilmesi", s.105-106.

[892] *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.213-214; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.149-150; Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.305-306; *Step'annos Orbelean's History*, s.159; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.268-269; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.413-414; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.284; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.192; Köse, "Kafkasya Türklüğü Açısından Değerlendirilmesi", s.105.

Böylece katedralin yan tarafında ve ondan sadece birkaç adım uzaklıkta bir Müslüman ibadethanesi inşa edilmiştir.[893]

Bagratuniler ile Sâcoğulları arasında akrabalık bağı kurulsa da iki taraf birbirlerine hâlâ güvenmiyordu. Bu sırada I. Smbat daha önce ittifak yaptığı Bagratuni Hanedanı'na mensup Gürcistan Kralı II. Adarnese ile ittifak bağlarını daha da güçlendirme amacındaydı. II. Adarnese, 890 yılında amcasıyla girdiği taht kavgaları sırasında Smbat'ı desteklemiş ve 898'deki Taron seferinde on binlerce asker vererek Smbat'a yardım etmişti. Muhammed el-Afşin bu ittifakı bozarak onları yalnız bırakma amacındaydı. Smbat'ın ve Adarnese'nin Gürcistan'ı kendisine bağlamaya çalışması taraflar arasında anlaşmazlığa neden olsa da iki taraf da ortak düşman olarak gördükleri Muhammed'e karşı daha sıkı iş birliği yapmaları gerektiğini fark etmişlerdi. Ermeni Kralı Smbat, II. Adarnese'yi kendisine bağlamak amacıyla yanına çağırarak ona "kral" unvanı vermiş ve 899'da taç giydirerek Gürcistan Kralı ilan etmişti. II. Adarnese bu makama yükseldikten sonra da I. Smbat aleyhine herhangi bir faaliyette bulunmamış ve ona devamlı sadık kalmıştır. Böylece II. Adarnese ömrünün son 24 yılını "kral" olarak geçirmiştir. Ardahan-Artvin Bagratlıları kralı daha sonra "Gürcistan ve Abhaz Kralı" unvanını da alarak, 1801'deki Rus işgaline kadar 992 yıl devam edecek olan dünyanın en uzun ömürlü sülalelerinden birisini kurmuştur. I. Smbat feodal kavgaları halledemese de böylece en azından Gürcistan meselesini halletmiş oldu.[894] Bu sırada Azerbaycan

[893] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.62, 71-72; Jones, *Between Byzantium and Islam*, s.56; Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus*, s.156.

[894] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.150; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.269; Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.126; Yıldız, "Sacoğulları", s.426; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.180; Grousset, *Başlangıcından 1071'e*

valisi olan Muhammed el-Afşin, hâkimiyetinin sınırlarını sürekli olarak batıya ve kuzeye doğru genişletmekteydi. Smbat ise Ermeni Krallığı için oldukça tehlikeli olan bu durumu sessizce izlemekle yetiniyordu.[895]

2. Ebü's-Sâc Dîvdâd'ın Duvin İdaresinin Başına Geçmesi ve Meydana Gelen Gelişmeler

İki taraf arasında imzalanan bu anlaşma Muhammed el-Afşin'i harekete geçirmişti. Muhammed, Kral I. Smbat'ı kesin bir şekilde ortadan kaldırmak için Tiflis üzerine yürüyüşe geçmiş ve Müslümanların kontrolündeki bu şehri hâkimiyeti altına aldıktan sonra, önceki anlaşmaları bozarak hızla Smbat'ın idaresi altındaki Şirak'ı zapt etmişti. Bu ani saldırıdan dolayı gafil avlanan Smbat, can korkusu nedeniyle kendisini çağıran Afşin'in yanına gitmemiş, ilk olarak Tayk Kalesi'ne, daha sonra da dostu II. Adarnese'nin ülkesine kaçmıştı. Muhammed, Smbat'ın kaçtığını ve onu yakalayamayacağını anlayınca, oğlu Dîvdâd'ı Duvin'e Ermeniye emîri olarak tayin etmiş ve güvendiği adamlarından Vasîf el-Hâdim'i oğluna yardımcısı olarak bıraktıktan sonra 900'de Azerbaycan'a geri dönmüştü. Vardanyan, 899-900 tarihli iki dirheme dayanarak, Dîvdâd'ın 900'de Duvin valisi olarak atanmasından kısa bir süre önce Vasîf'ın orada kontrolü çoktan sağladığını ve 899-900'de bir ara oranın valisi olduğunu ifade etmektedir. Vasîf'in adının başharfini taşıyan dirhemler, 899-900'de sadece 2 yıl boyunca "Ermeniye"de bastırılmıştır. Dîvdâd, Duvin'de şehrin valisi olarak sadece 1 sene kalmıştı. Bu süre boyunca o, I. Smbat'la münasebetleri sürdürmüştü. Çünkü o,

---

Ermenilerin Tarihi, s.409; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.35; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.217; İpek, "Sâcoğulları", s.364; İpek, "Muhammed el-Afşîn Dönemi (889-901)", s.93; *Cumhuriyetin 50. Yılında Artvin 1973 İl Yıllığı*, s.23; Yıldız (b), "Sacoğulları", s.104.

[895] Streck, "Ermeniye", s.319; Canard, "Arminiya", s.637.

kralın büyük oğlu veliaht Prens Aşot Erkat'ı ve kralın yakın akrabaları olan birçok prens ile prensesi hâlâ rehine olarak yanında tutuyordu. Bunların içerisinde Prens Sahak'ın genç oğlu Smbat da vardı.[896]

Muhammed sefere çıkarken bile bu rehineleri yanında götürüyordu. Smbat onları zarar görmeden kurtarabilmek için bizzat harekete geçmekten kaçınıyordu. Ancak Prens Smbat'ın annesi ve Kral Smbat'ın kardeşi Sahak'ın eşi olan prenses, oğlu Prens Smbat'ı esaretten kurtarmak amacıyla Muhammed el-Afşin'in yanına gitme kararı almıştı. Bu kararda Kral Smbat'ın da etkisi vardı. Tarihçi Hovhannes, Prens Smbat'ın annesinin kıymetli hediyelerle birlikte oğlunun serbest bırakılmasını rica etmek için yola çıktığını,

[896] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.151; Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.304; Aram R. Vardanyan, "The Coinage of the Sajids of Adharbayjan and Armenia (late IX-X AD)", *Talks on ONS Meeting*, Tübingen, 08, V. 2004, s.2; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.163; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.270; Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.126; Yıldız, "Sacoğulları", s.426; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.181; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.410; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.35; el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye*, s.146; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.12; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.307; İpek, "Muhammed el-Afşîn Dönemi (889-901)", s.94; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.284; Madelung, "Banū Sāj", s.718-721; Issaverdens, *Armenia and the Armenians*, s.225; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s 114; Yıldız (b), "Sacoğulları", s.104; Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi*, s.137-138; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.229.

Sarur Ovası'nda Muhammed'in huzuruna çıkarak, ağlayıp sızladığını ve 898'deki Duvin Anlaşması ile rehin verilen oğlunu esaretten kurtardığını ifade etmektedir.[897]

Muhammed'in ülkeden çekilmesi ve ortalığın durulmasından sonra Smbat, Gürcistan'dan ülkesine geri dönmüştür. Hovhannes'in ifade ettiğine göre, Smbat, Ani yakınlarındaki Akhuryan Nehri (Arpaçay) kıyısında yer alan Ani Kalesi yakınında Duvin'in idaresine yardımcı olarak tayin edilen Vasîf el-Hâdim ile buluşarak ona kıymetli hediyeler vermiştir. Bundaki amacı, fiilen Ermeniye'yi idare eden Vasîf'in gönlünü kazanmaktı. I. Smbat'la görüşen Vasîf, onun gibi bir insan görmediğini belirterek, bu görüşmeden oldukça memnun olduğunu dile getirmişti. Aralarında yapılan anlaşma uyarınca, Vasîf son Bagratuni rehinelerini de teslim etmek üzere görev yerine dönmüştü. Hovhannes eserinde, Dîvdâd'ın Duvin'i idare ettiği sırada "*Kral Smbat'tan bir yıldan daha az bir süre ücret (rocik) aldığını*" ifade etmektedir. Ter-Ghevondyan'a göre, *rocik* muhtemelen burada I. Smbat devrinde Ermeni Krallığı'nın Abbâsî Halifeliği'ne ödediği geleneksel vergi değildir, temel anlamda bu terimi ücret olarak kabul etmek daha doğrudur. Ona göre, kral belki de depremin sebep olduğu zararları tamir etmek ve şehri yeniden inşa etmek amacıyla Duvin valisi Dîvdâd'a belirli bir miktar para ödeme sözü vermiş de olabilir. Smbat, Vasif'le yaptığı anlaşmaya

[897] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.151-152; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.270; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.163; Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.126; Yıldız, "Sacoğulları", s.426; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.181; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.410; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.36; Köse, "Kafkasya Türklüğü Açısından Değerlendirilmesi", s.109. Kırzıoğlu, burada Sevordik Nahapeti'ni yakalayan kişinin Smbat olduğunu söylemesine karşın (Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.270), bazı tarihçiler yakalayan kişinin Vasıf olduğunu ifade etmektedirler.

rağmen amacına ulaşamamıştır. Çünkü Vasîf kısa süre sonra Smbat'la yaptığı anlaşmayı hiçe sayarak maiyetindeki birlikler ile kuzeybatı Ermeniye'deki Sevordik'e bir sefer gerçekleştirmişti. Sevordik Nahapeti (boy beyi) Georg ona karşı koymaya çalışsa da eline esir olarak düşmekten kurtulamamıştı. Georg daha sonra Paytarakan'a ya da Duvin'e götürülmüş ve İslam'ı kabul etmediği için idam edilmiştir.[898]

Vasîf'in I. Smbat'la ittifak yapması, daha sonra vazgeçmiş olsa da Muhammed el-Afşin'i rahatsız etmişti. Bu yüzden önemli başarılar kazanan Vasîf'in Muhammed el-Afşin ile arası açılmıştı. Muhammed el-Afşin'in kendisine zarar vereceğini düşünen Vasîf, ondan korktuğundan, başta Prens Aşot Erkat ve Muşeğ'in karısı olmak üzere elindeki esirlerle birlikte Ermeniye'ye kaçmış ve onları Kral Smbat'a teslim etmişti. Bu duruma sevinen Kral Smbat, karşılığında ona hediyeler takdim etmişti. Bütün bunlara rağmen Smbat bu sırada senelik vergisini hâlâ Duvin'deki Dîvdâd'a ödemekteydi.[899] I. Smbat'ın 900 yılında cizye ve haraçları hilafet merkezine değil de Duvin'de ikamet

[898] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.152; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.270; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.64-65; Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.126-127; Yıldız, "Sacoğulları", s.427; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.181-182; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.410-411; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.36; İpek, "Muhammed el-Afşîn Dönemi (889-901)", s.94; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.284; Yıldız (b), "Sacoğulları", s.105.

[899] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.152-153; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.270; Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.127; Yıldız, "Sacoğulları", s.427; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.181-182; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.410-411; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.36; Yıldız (b), "Sacoğulları", s.105.

eden Muhammed el-Afşin'in oğlu Dîvdâd'a göndermesi, bu dönemde hâlâ Sâcoğullarının Bagratunilere metbu olduğunu göstermektedir. Kars Bagratunileri her ne kadar Duvin'de oturan Müslüman valiye bağlı olsa da yıllık haraç ve cizye ödemek koşulu ile iç işlerinde yerli asilzade bir aile tarafından idare edilmekteydi.[900]

Muhammed el-Afşin, Smbat ile mücadelelerini sürdürürken, diğer yandan da daha evvel ifade ettiğimiz gibi Vaspurakan bölgesindeki Ardzıruni Hanedanı ile anlaşarak onları kendisine bağlamıştı. Muhammed el-Afşin, buna karşın Kars'ın alınmasının ardından Vaspurakan prenslerini tam olarak itaat altına almak amacıyla kış mevsiminin ortasında beklenmedik bir şekilde Vaspurakan'a hareket etmişti. Muhammed el-Afşin'in büyük bir ordu ile kış ortasında Tornavan (Nıkhan bölgesi) bölgesine kadar ilerlemesi üzerine, ona karşı koyamayacağını anlayan Ardzırunili Sargis Aşot, karargâhına giderek yeniden vasallık anlaşması yapmak zorunda kalmıştı. Buna rağmen Muhammed el-Afşin onun sadakatinden şüphe ettiği için vasallık yeminine itibar etmemişti. Bunun üzerine, Sargis Aşot'un kardeşlerinden Haçik Gagik'in yedi ay, Gürgen'in ise bir yıl süreyle dönüşümlü olarak Duvin'de rehin kalmalarına karar verilmişti. Haçik Gagik'in Berdea'da rehin olarak geçirdiği süre boyunca herhangi bir hadise meydana gelmezken, kardeşi Gürgen kendisine karşı yapılan kötü muamelelere dayanamamış ve arkadaşı Şapuh Amaduni'yle Vaspurakan'a kaçmıştı. Bu durum iki tarafın arasını açmıştı.[901]

---

[900] İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.168, 171.

[901] Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik',* s.336-337; Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.127; Yıldız, "Sacoğulları", s.427; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.186; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.118; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.411; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.36-37; Madelung, "Banū Sāj", s.718-721.

Muhammed el-Afşin bunu öğrenince sinirlenmiş ve Vaspurakan üzerine sefere çıkmıştı. Ardzıruni prensi üç kardeş ona karşı koyamayacağını anlayınca, güneye Küçük Ağpak (Hakkâri bölgesi) denilen bölge ile Orsinak Vadisi'ne çekilmişlerdi. Van'ı ele geçiren Muhammed el-Afşin, daha sonra kaçan Ardzırunileri takibe koyulmuştu. Adamları çeşitli yerlere seferler yaparken; Muhammed el-Afşin, Sargis Aşot ve kardeşlerini takip etmiş ve güneye Ağpak bölgesine kadar ilerleyerek Hadamakert'te (Başkale) ordugâh kurmuştu. Kumandanlarından Hadım Hivor'u ise Gagenig Kalesi'ndeki Ardzıruni prenslerini ele geçirmeye göndermişti. Müslümanlar şafakla birlikte onların üzerine saldırmışlar ve epey kişiyi öldürmüşlerdi. Ermenilerin çok az bir kısmı kaçabilmiş, geri kalan kısmı ise ya esir edilmiş ya da kılıçtan geçirilmişti. Muhammed el-Afşin böylece onları ağır bir yenilgiye uğratarak, Van Gölü Havzası'nın doğu, kuzeydoğu ve güneydoğu bölgelerine hâkim olmuştur.[902]

Muhammed el-Afşin, elde ettiği bu kesin zaferin ardından bölgede bir kuvvet bırakarak Berdea'ya dönmüş ve Vasîf el-Hâdim'in yanına kaçtığı Smbat'ın üzerine sefere çıkmak için hazırlıklara girişmiştir. Ancak bu sırada Azerbaycan'da baş gösteren veba salgını[903] sebebiyle 10 yıllık yarı bağımsız valilik görevinin ardından 901 yılında

[902] Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik',* s.337-338; Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.127-128; Yıldız, "Sacoğulları", s.427; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.186-188; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.412; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.37; İpek, "Sâcoğulları", s.365; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.239; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.118.

[903] Kaynaklarda 901 yılında Azerbaycan'da veba salgınının başladığına dair bilgiler vardır. Buna göre, bu salgın sırasında çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Öyle ki insanlar, ölüleri gömmek için yeteri kadar kefen bulamamışlar, onları örtü ve keçe

hayatını kaybetmiştir. Babasının ölüm haberini alan oğlu Dîvdâd Ebu'l-Müsâfir Feth gizlice Duvin'den Azerbaycan'a gelmiş ve babasının ölmeden önceki vasiyeti doğrultusunda tahta çıkmıştı.[904] Böylece Muhammed el-Afşin'in Duvin'de vali olarak bıraktığı oğlu Dîvdâd, şehri sadece bir yıl kadar idare edebilmiş ve 901 yılında oradan ayrılmıştır.[905] Dîvdâd'ın ayrılmasının ardından Duvin'in akıbetini bilmediğimiz için,

---

bataniyelerle defnetmişlerdi. Ancak daha sonra bölgedeki durum, o kadar kötüleşmiş ki insanlar ölüleri gömecek kimseyi bulamamış ve ölüleri sokaklarda bırakmışlardı, bkz. Tabari, *The History of al-Tabarî*, c. 38, s.94; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 7, s.424; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə*, s.268.

[904] *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.216; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 7, s.424; Tabari, *The History of al-Tabarî*, c. 38, s.94; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.270; Yıldız, "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", s.128; Yıldız, "Sacoğulları", s.427; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.188-190; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.423; İpek, "Sâcoğulları", s.365; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.307; Sümer, "Muhammed b. Ebü's-Sâc", s.526; İpek, "Muhammed el-Afşîn Dönemi (889-901)", s.94; Ali İpek, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı Sâcoğulları ile Ermenilerin Münasebetleri Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi (901-927)", *Ortaçağ Müslüman İdarelerde Ermeniler -Makaleler-*, Erzurum, 2015, s.97; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.284; *Cumhuriyetin 50. Yılında Artvin 1973 İl Yıllığı*, s.23; Huart, "Sâcîler", s.17; Madelung, "Banū Sāj", s.718-721; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.38; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə*, s.268; Vəlixanlı, *Nahçıvan*, s.23; Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi*, s.138; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.4; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.118.

[905] Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.155.

Duvin şehri belirsiz durumunu sürdürmüştür.[906] Muhammed el-Afşin devri, iki tarafın da birbirine karşı tam manasıyla üstünlük sağlayamadığı bir dönemdir.[907] Muhammed el-Afşin iktidarda kaldığı süre içerisinde, Azerbaycan'dan başka Bagratunilerin hüküm sürdükleri Şirak sınırına kadar olan Ermeniye topraklarını ve Arrân'ı da hâkimiyet altına almıştı.[908]

3. Yûsuf b. Ebu's-Sâc Döneminde Sâcoğulları Bagratuni Münasebetleri ve Duvin'in Bir Askerî Üs Haline Gelmesi

Muhammed el-Afşin'in, yerine oğlunun geçirilmesine dair vasiyeti yerine getirilmemişti. Çünkü Muhammed'in kardeşi Yûsuf devreye girerek bu vasiyeti tanımamıştı. Muhammed el-Afşin'in vefatından sonra adamlarından bir kısmı vasiyeti gereği oğlu Dîvdâd'ı destekleseler de Dîvdâd'ın, amcası Yûsuf'a karşı Ağustos 901'de verdiği mücadelenin sonunda mağlup olması üzerine Yûsuf'a tabi olmak zorunda kalmışlardı. Yûsuf bunun ardından yeğenine bir anlaşma teklifinde bulunsa da Dîvdâd bu teklifi kabul etmemiş ve ülkeden ayrılarak Bağdat'a gitmişti. Bu tarihten itibaren kayıtlarda Dîvdâd'la ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Böylece Kafkas Hristiyanlarının şimdiye kadar uğraşmak zorunda kaldıkları en kuvvetli hükümdarlardan birisi olan Yûsuf b. Ebu's-Sâc Dîvdâd b. Yûsuf Dîvdest el-Uşrûsanî,

[906] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.66.

[907] Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.126.

[908] Keleş, "Deysem b. İbrahim el-Kürdî", s.120; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.168.

kolayca iktidarı ele geçirmişti. Abbâsî Halifesi Müktefî-Billâh (902-908) da bu oldubittiyi kabul etmek zorunda kalmıştı.[909]

Halife tarafından vali olarak tayin edilen Muhammed el-Afşin'in ardından Azerbaycan ve Ermeniye valiliğine kardeşi Yûsuf'un zorla geçmesi ve halifenin buna ses çıkaramaması, eyaletlerde merkezî otoritesinin zayıfladığını gösterdiği gibi, Sâcoğullarının Azerbaycan'da iyice kuvvetlenerek bağımsız bir şekilde hareket ettiklerini de göstermektedir. Yûsuf, Azerbaycan'ın idaresini ele aldıktan sonra ilk iş olarak devletinin merkezini Merâga'dan Erdebil'e taşıyıp Merâga'nın surlarını yıktırmış ve 902 yılında orada adına gümüş dirhem bastırmıştı. Bu sikkenin üzerinde Halife Mu'tezid'in adı zikredilse de bunu Yûsuf'un tam manasıyla halifeye bağlılığının ifadesi olarak değerlendirmemek gerekir. Yûsuf, abisi devrinde bağımsızlığını elde eden

---

[909] *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.216; Tabari, *The History of al-Tabarî*, c. 38, s.94; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 7, s.424; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.307; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.270; Hakkı Dursun Yıldız, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedânı Sâc Oğulları III Ebu'l-Kasım Yusuf", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 32, İstanbul, 1979, s.29-30; Yıldız, "Sacoğulları", s.427-428; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.189-190; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.424; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.119; İpek, "Sâcoğulları", s.365; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.118; İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.97; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.284; Huart, "Sâcîler", s.17; Madelung, "Banū Sāj", s.718-721; Nesirov, "Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış", s.417; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.168; Vəlixanlı, *Nahçıvan*, s.23; Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi*, s.138; Vardanyan, "The Coinage of the Sajids of Adharbayjan and Armenia (late IX-X AD)", s.2

Sâcoğullarının bağımsızlığını daha ileri bir noktaya taşımıştı. Halifenin isminin sikke üzerinde yer alması, bir sembolden başka bir şey değildir.[910] Azerbaycan'da olduğu gibi, Duvin'de de karargâhları olan Yûsuf'un başa geçmesiyle, Ermeniler için durum daha kötü bir hal alacak ve mücadeleler daha da şiddetlenecekti.[911]

Muhammed el-Afşin'in veba neticesinde hayatını kaybetmesi, Ermenilerin önüne yeni bir fırsat kapısı açmıştı. Yûsuf'un Sâcoğullarının başına geçmesinden rahatsız ve endişeli olan Ermeni Kralı I. Smbat, karışıklık ortamından faydalanarak Abbâsî Halifesi Müktefî-Billâh ile ilişkilerini düzeltmek ve Sâcoğullarını bölgeden uzaklaştırmak için çeşitli girişimlere başlamıştı. Bu doğrultuda, Halife Müktefî-Billâh'a elçiyle bir mektup yollayarak, vergisini direkt merkeze yollamak istediğini ve Yûsuf'a karşı kendisine destek vermesini istemişti. Bu sayede, hem Sâcoğullarının kontrolünden çıkmayı, hem de Yûsuf b. Ebu's-Sâc'ın muhtemel saldırılarına karşı onun himayesini sağlamayı amaçlıyordu. Sâcoğullarının bağımsız bir şekilde hareket etmelerini tehlikeli gören Halife Müktefî-Billâh, bir denge unsuru olabileceklerini düşünerek Smbat'ın bu teklifini memnuniyetle kabul etmiş ve talep ettiği vergi miktarını azalttığı gibi, ona çok sayıda hediye de göndermişti. Bu anlaşmaya göre, Smbat vasal bir kral olarak Ermeniye'nin başında bulunacak ve yıllık vergisini doğrudan hazineye ödeyecekti. Buna karşılık olarak ise halifelik, Sâcoğulları ile mücadelelerinde onları destekleyecekti. Yûsuf ise sadece Azerbaycan'dan sorumlu olacaktı. Hâlbuki daha önce de gördüğümüz gibi, halifelik tacı onlara Azerbaycan yöneticileri aracılığıyla gönderilmekteydi. Bu da onların devre dışı bırakılması manasına gelmekteydi. Yûsuf b. Ebu's-Sâc bu

[910] Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.33; Yıldız, "Sacoğulları", s.429; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.194-195; Madelung, "Banū Sāj", s.718-721.

[911] Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.218; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.38; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.329.

gelişmelerin ardından yeni bir plan yaparak Halife Müktefî-Billâh ile anlaşma yoluna gitmiştir.[912]

I. Smbat, Halife Müktefî-Billâh'ın desteğini aldıktan sonra krallığını pekiştirmek amacıyla kendisine vergi vermeyenler ile askerlik görevini yerine getirmeyenler üzerine sefere çıkmıştı. Bu amaçla ilk olarak 902 yılında Malazgirt'teki Arap Kays Emîrliği üzerine sefere çıkmıştı. Bu sırada Malazgirt, Ahlat, Erciş, Bargiri ile Abahunik'i elinde tutan Kays Emîrliği, dört bir taraftan Hristiyanlarca çevrilmiş durumdaydı. Savaş başlangıçta Kaysoğullarının lehine gelişse de mücadeleyi kazanan Ermeniler olmuştu. Böylece Smbat, Kays Emîrliği'ni 902 yılında kendisine tabi kılmıştı.[913]

---

[912] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia,* s.155; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.216; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.34; Yıldız, "Sacoğulları", s.429; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya,* s.195-196; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.424; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia,* s.66; Bournoutian, *Ermeni Tarihi,* s.96; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.218; İpek, "Sâcoğulları", s.365; İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.98-99; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.270; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.127; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.240; Madelung, "Banū Sāj", s.718-721; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.154; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.38; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə*, s.268; Köse, "Kafkasya Türklüğü Açısından Değerlendirilmesi", s.110-111; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s 118; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.168; Macler, "Armenia", s.160; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.217.

[913] Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik',* s.308-309; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.271; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.415; Köse,

I. Smbat bunun ardından, vergi vermediği gerekçesi ile Yûsuf'a itaat etmiş olan Sünik Prensi Smbat üzerine sefere gitmişti. Bunun üzerine Vaspurakan Prensi Sargis Aşot, direnmenin fayda getirmeyeceğini anlamış ve Sünikli Smbat'a bir mektup yollayarak anlaşma yapmasını sağlamıştı. Böylece o, olası bir savaşın önüne geçmişti. Sünikli Smbat'ın I. Smbat'a kolayca itaat etmesinde, Nahçıvan'ın Kral Smbat tarafından Sünikli Smbat'a verilmesinin de etkisi büyüktü. Sünikli Smbat, anlaşmanın ardından kardeşi Sahak'ı yollayarak gecikmiş vergilerini ödemişti. Vayot's Dzor Prensi Smbat ise kendisine ait gördüğü Nahçıvan'ın Kral I. Smbat tarafından Ardzırunilere verilmesine öfkelenmişti.[914]

Vaspurakan Prensi Sargis Aşot, 903-904 yılında hastalanarak hayatını kaybetmişti. Bunun üzerine Kardeşi Haçik Gagik aile mülkünü en küçük kardeşi Giorgi'yle paylaşarak Vaspurakan prensi olarak başa geçmişti. Yönetimi kardeşi ile paylaşan Haçik, kendisi kuzeydoğu ve kuzeybatı illerini yönetirken, kardeşi Gürgen'e güneydoğu illerini bırakmıştı. İki kardeş daha sonra mülklerini yakınlaştırmak ve birbirlerinin yardımına daha rahat koşabilmek için toprak takası yapmışlardır. Kuzey Ermeniye'deki Bagratuni Krallığı, Vaspurakan'daki Ardzıruni Prensliği'nin Güney

---

Sâcoğulları ve Güney Kafkasya, s.197-198; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.217; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.240; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.168; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.119.

[914] Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.309-310; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.198-199; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.217; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.52; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.119.

Ermeniye'deki bu faaliyetlerine ses çıkartmamaktaydı.[915] Sağlam ve üniter bir yapıya sahip olan Vaspurakan Krallığı, düşmanı Kuzeydeki Ermenistan Krallığı kadar istikrarlı olmasa da en az onun kadar önemli bir devletti.[916]

Haçik Gagik'in çağdaşı ve rakibi Kral I. Smbat devrinde, Kuzey Ermeniye'de de güneydeki gibi önemli gelişmeler meydana gelmiştir.[917] Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Kral I. Smbat'ın kendisinden ayrılarak doğrudan hilafet merkezine bağlanmasını ve Ermeniye'de meydana gelen bu gelişmeleri kabullenemeyen Yûsuf b. Ebu's-Sâc, ona karşı izlediği politikayı değiştirmiş ve kardeşi Muhammed el-Afşin gibi onu tekrardan müttefiki yapmaya çalışmıştı. Bu amaçla, başta I. Smbat olmak üzere çeşitli prenslere çok sayıda hediye gönderip, onları taltif etmişti. Onlar da bu nazik harekete karşılık olarak iki kat hediye göndermişlerdi. Böylece Ermeniye'de geçici de olsa barış sağlanmıştı. Yûsuf b. Ebu's-Sâc daha sonra I. Smbat'a halife tarafından imzalandığını ileri sürdüğü bir davetiye göndererek Erdebil'e çağırmış, ancak Smbat korktuğundan ve halifeye söz verdiğinden bu davete icabet etmemişti. Yûsuf'a tek başına karşı koyamayacağını bilen Smbat'ı, bu konuda halifenin yardım sözü cesaretlendirmiş olabilir.[918] Buna kızan Yûsuf büyük bir ordu ile harekete geçmiş ve Paytarakan ve Udya

---

[915] Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.313-314; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.416-418; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.199.

[916] Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.245.

[917] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.420-421.

[918] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.156; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.424; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.201-203; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.38; İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.100; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.127;

üzerinden Ermeniye'ye hareket ederek Taşir bölgesine varmıştı. Yûsuf buradan Aşotz (Akbaba) ve Akhuryan Vadisi'ni takip ederek Bagratunilerin merkez eyaleti Şirak'a varmak niyetindeydi. Ancak onun üzerine doğru harekete geçtiğini öğrenen Smbat, Aşots ile Taşir bölgesindeki bütün geçitleri tutmuş ve geçmesine engel olmuştu. Böylece Yûsuf b. Ebu's-Sâc'ın birliklerinin kendi birliklerini arkadan kuşatmasını önlemişti. Yûsuf, bunu haber alınca farklı bir güzergâh takip etmiş ve daha batıdaki nehir vadileri yoluyla Şirak bölgesine girerek, Duvin'e yerleşmişti. Bu dönemde Duvin, Ermeni toprakları ile çevrili olduğu hâlde hâlâ Müslümanların egemenliği altındaydı. Bu sırada Smbat ise büyük bir ordu ile Alagöz Dağı'nın eteğindeki müstahkem Aruc Kalesi'nde konuşlanmış durumdaydı.[919]

Yûsuf, bahar gelince savaşı göze alamayarak Smbat'la anlaşma teşebbüsünde bulunmuştu. Bunun için Süryani asıllı adamlarından birisini ona elçi olarak göndermişti. Beklemediği bir anda barış teklifi ile karşılaşan Smbat, çıkarları için uygun gördüğü bu

---

Madelung, "Banū Sāj", s.718-721; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.168.

[919] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.156; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.216; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.271; Esterciyan, *Tarihü'l-Ümmeti'l-Ermeniye*, s.175-176; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.171; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.35; Yıldız, "Sacoğulları", s.429; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.201-203; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.424; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.38-39; İpek, "Sâcoğulları", s.365; İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.100; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.155; Issaverdens, *Armenia and the Armenians*, s.225; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə*, s.268; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.169; Yıldız (b), "Sacoğulları", s.111.

teklifi memnuniyetle kabul etmiş ve antlaşma yapmıştı (902-903). Bunun ardından Yûsuf, 902-903 kış mevsimini Duvin'de, Smbat ise Arşarunik bölgesindeki (Ani'nin güneybatısı)[920] Erezgavork yakınlarındaki bir kalede geçirmiştir. İki taraf arasında ilkbahara kadar bir hareket görülmemektedir. Kış bitince ikametini değiştiren Yûsuf, bu sırada elçileri aracılığıyla birçok yük hayvanı, şahane süslerle örtülü atlar, altından yapılmış veya altın rengine boyanmış çeşitli nesneler yollamıştı. O ayrıca veliaht Prens Aşot Erkat'a (Demir Aşot) ise hil'at ve "İşhanlar İşhanı" unvanı vermişti. Buna oldukça sevinen Kral Smbat, Yûsuf'a güzelce süslenmiş kırmızı boyalı elbiseler, kuplar, müzik aletleri, Romalı zanaatkârlar tarafından saf altından yapılmış kemer ve renkli kadehlerden oluşan çok sayıda hediye ile karşılık vermişti. I. Smbat, bu dostane hediyeleşmeden sonra Yûsuf b. Ebu's-Sâc'ı 903 yılında sevgi ve saygı içerisinde Azerbaycan'a uğurlamıştır. Smbat ise başkenti Erezgavork'a gelip oturmuştur.[921] Yûsuf, çıktığı bu ilk sefer neticesinde askerî olarak bir başarı elde edemese de Kral Smbat'ın halife ile daha önce imzaladığı anlaşmayı geçersiz hâle getirmeyi başarmış ve ona taç yollayarak kendisine tabi hâle getirmişti. Buna karşın I. Smbat da istediğini almış ve bu

[920] Bayram Arif Köse buranın adını Naxcrajor olarak vermektedir, bkz. Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s. 203.

[921] *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.216; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.157-158; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.271; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.171; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.34-35; Yıldız, "Sacoğulları", s.429; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.204-205; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.424-425; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.38-39; İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.100; Madelung, "Banū Sāj", s.718-721; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.155; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s 116; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.169; Yıldız (b), "Sacoğulları", s.111.

sayede diğer prenslere karşı Ermeniye'deki konumunu korumaya devam etmiştir.[922] Muhammed el-Afşin ile Yûsuf, halife tarafından atanan valiler olarak görülmelerine rağmen, onlar gerçekte Ermeniye'de başlamış olan bağımsızlık hareketini bastıran Azerbaycan'ın özerk idarecileri olmuşlardır.[923]

Yûsuf ile Abbâsî halifesinin arası en başından beri bozuktu. Bu durum Yûsuf'un Azerbaycan ve Ermeniye valiliğinin ilk yıllarında da devam etmiştir. Yûsuf, Ermenilerle antlaşma yapıp onlardan emin olduktan sonra, hilafete karşı bağımsızlık yolunda daha rahat hareket edebileceğini düşünmeye başlamıştı. Bunun neticesinde de Yûsuf, 905 yılında Halife Müktefî-Billâh'a karşı isyan etmişti. Tek başına Yûsuf'la baş edemeyeceğini anlayan halife, Smbat'ın da içerisinde yer aldığı kendi metbularına mektuplar göndererek, Yûsuf'un yola getirilmesi için hilafete yardım etmelerini istemişti. Halife, Smbat'a devlete yardım ettiği takdirde bir yıllık vergiden muaf tutulacağını bildirerek, onu Yûsuf'a karşı silahlanmaya teşvik etmişti. Yûsuf'la bir antlaşma yapan I. Smbat, bu teklifi Sâcoğullarını ortadan kaldırmak için bir fırsat olarak görse de bu emirden rahatsız olmuş, ancak yine de ordusuna hazırlık emri vermeye mecbur kalmıştı. Smbat, Abbâsî elçisinin yanından ayrılmasının ardından Yûsuf b. Ebu's-Sâc'a gizli bir mektup yollayarak, topladığı ordu ile kendisine yardım etmeye hazır olduğunu ve düşmanca bir tavır beslemediğini bildirmişti. Böylece hem Yûsuf'la hem de Müktefî-Billâh ile arasını bozmamaya gayret ediyordu. Ancak kısa bir süre sonra halife ile Yûsuf aralarındaki sorunu çözerek anlaşmış, bu durum Smbat'ı oldukça

[922] Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.35; Yıldız, "Sacoğulları", s.429; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.206; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.425; Kıztanır, *Ermeni Aşot Krallığı ve Bizans ile İlişkileri*, s.43.

[923] H. Papazian, "Armenia and Iran, Armeno-Iranian Relations in the Islamic Period", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, c.2, London & New York, 1987, s.468.

güç bir durumda bırakmıştı. Ermenilerin, mecbur kaldıklarında halifeliği tercih etmeleri, devrin siyasi konjoktürü bilmediklerini ortaya koymaktadır. Çünkü halifelik bu dönemde para ya da unvan vermekten öteye gidemeyen bir güce sahipti ve askerî yardım yapamayacak durumdaydı. Yûsuf harekete geçmese de Smbat'ın kendisine karşı hazırlık yapmasından oldukça rahatsızlık duymuş ve onu zor durumda bırakmak için gecikenler de dâhil yıllık vergilerini bir defada ödemesini istemişti. Smbat, bu büyük meblağı tek seferde ödeyebilecek imkânı olmamasına rağmen, ona karşı koyacak gücü bulunmadığı için bu parayı ödeme yoluna gitmişti. Bunun için 909 yılında[924] kendisine bağlı nahararlara ve *işhan*lara başvurarak para istemişti. Böylece istenen para, büyük zorluklara rağmen toplanarak Yûsuf'a ödenmişti. Ancak bu durum, Ermeniler arasında Smbat'a karşı büyük bir hoşnutsuzluk yaratmış ve onu bertaraf etmek için harekete geçmelerine neden olmuştu. Smbat, bu durumdan önceden haberdar olarak kendisine karşı planlanan suikast girişimlerini boşa çıkartmış ve asileri Çoruh boylarındaki derelere kaçmaya zorlamıştı. Bunun ardından II. Adarnese'nin büyük oğlunu rehin alarak onunla barışmış, yakalanan asi beylerin gözlerini kör ettirmişti. Yûsuf böylece kendisine karşı kurulan ittifakı ortadan kaldırmıştı.[925]

---

[924] Taşcı, bu hadisenin 905 yılında meydana geldiğini ve nahararların para vermeye yanaşmaması üzerine, paranın Smbat'ın kendi bölgesinden toplandığını ifade etmektedir, bkz. Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.119.

[925] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.160-162; *Step'annos Orbelean's History*, s.98; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.36; Yıldız, "Sacoğulları", s.429-430; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.425-426; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.208-211; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.272; İpek, "Sâcoğulları", s.365; İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.101; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.127; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni

Bu sırada Ermeniye yeni bir feodal çekişmeye sahne olmaktaydı. Kardeşi Sargis Aşot'un 904'te hayatını kaybetmesinden sonra onun yerine geçen Ardzıruni Prensi Gagik Ardzıruni, dedesi ve babasından beri ailesinin ikamet yeri olan ve I. Smbat tarafından 902 yılında Doğu Sünik Prensi Smbat'a hediye verilen Nahçıvan'ın, tekrar kendilerine verilmesi için 907-908'de Kral Smbat'a ricada bulunmuştu. Haçik Gagik'in amacı, Kral Smbat'ın içerisinde bulunduğu güç durumdan faydalanarak Nahçıvan'a tekrardan sahip olmaktı. Bu isteği Smbat tarafından reddedilen Prens Gagik, I. Smbat'a karşı planlar yapmış ve Yûsuf b. Ebu's-Sâc'a çok sayıda hediye göndererek, ittifak teklifinde bulunmuştu. Böylece feodal kavgaların kendisine danışılması Yûsuf'u çok memnun ediyor ve ülkeye müdahalesini kolaylaştırıyordu.[926] Bu teklifi kabul eden Yûsuf, Kral Smbat'a karşı düşmanca bir tavır takınan ve yardımını isteyen Haçik Gagik'i başkentte merasimle karşılanmıştı. Yûsuf, Bagratunilerin nüfuzunu kırmak ve

İsyanları", s.38; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.169; Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi*, s.138; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.119; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.230.

[926] *Step'annos Orbelean's History*, s.99-100; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.162-163; Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.345; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.36; Yıldız, "Sacoğulları", s.430; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.215-217; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.244; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.273; Cowe, "Vaspuragan ve Ani Krallıkları Arasındaki İlişkiler", s.93; İpek, "Sâcoğulları", s.365; İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.102; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.52; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.41; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.120.

ikisinin arasını bozmak amacıyla 908'de[927] ona "kral" unvanı ile altın bir taç vermişti. Böylece iki Ermeni krallığı ortaya çıkmış oluyordu. Bunlar Bagratuni Krallığı ile Ardzruni Krallığı idi. Buna karşın, Yûsuf sanki Ermeniye'nin parçalanmasında rolü yokmuş gibi iki rakip kral arasında arabulucuk yapmaya çalışıyordu. Böylece Yûsuf, Ermeniye'nin tamamında söz sahibi olmuş ve her iki krala da üstünlüğünü kabul ettirmişti. Smbat bu gelişmelerin farkındaydı, ancak ne Yûsuf'a, ne de Haçik Gagik'e karşı sefere çıkacak kadar gücü vardı. Bundan dolayı Yûsuf'u kızdıracak şeyler yapmamaya çalışıyor ve meseleyi iyilikle çözmeyi düşünüyordu. Bu amaçla, Katolikos V. Hovhannes'i hediyelerle birlikte Yûsuf'a göndermişti. Katolikos Hovhannes ilk başlarda sıcak karşılansa da Yûsuf'u kazanmak için sarfettiği çabalar sonuç vermemiş ve hapse atılmaktan kurtulamamıştı. Yûsuf, katolikosu Duvin'de rehin tutmuş ve zincire vurmuştu.[928] Ermeni tarihçi Hovhannes, Yûsuf b. Ebu's-Sâc'ın Haçik Gagik'i kral ilan

[927] Tarihçi Ardzrouni ise hem Hovhannes'i yalanlayarak Yûsuf'un ona 914 yılında taç giydirdiğini söyler, bkz. Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.345; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.428.

[928] *Step'annos Orbelean's History*, s.99; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.163-164; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.307; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.273; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.37; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.427-428; Yıldız, "Sacoğulları", s.430; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.71-72; İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.102-103; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.96; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.218; Kırzıoğlu, "Selçuklular'dan Önce Armenya'ya/Yukarı-Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ IV. Bin-MS. 1064)", s.193; Burney-Lang, "Armenia and Georgia–History and Institutions", s.209; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.101; İpek, "Sâcoğulları", s.365; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.65; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.38;

etmekteki asıl amacının, I. Smbat ile Gagik'in arasını bozmak ve onları ayrı ayrı rahatça kandırabilmek olduğunu söylemektedir.[929] Ardzıruni'ye göre ise Yûsuf b. Ebu's-Sâc'ın Haçik Gagik'e taç giydirmesi, Yûsuf'un bilgeliği ve iyi niyetiyle alakalıdır.[930] Çağdaş

Kouymjian, "An Historical and Dynastic Survey of Caucasia", s.105; Keleş, *Şeddâdîler*, s.61, 78; Lang, Armenia *Cradle of Civilization,* s.188; Sirarpie Der Nersessian, "Armenia in the Tenth and Eleventh Centuries", *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies,* Oxford-5-10 September 1966, ed. J. M. Hussey, D. Obolensky, S. Runciman, London, 1967, s.430; Keleş, "Deysem b. İbrahim el-Kürdî", s.121; Streck, "Ermeniye", s.320; Canard, "Arminiya", s.637; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.329; Movsisyan, *Ermenistan Tarihi,* s.66; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present,* s.57-58; Köse, "Kafkasya Türklüğü Açısından Değerlendirilmesi", s.112; *Course Companion, History of Medieval Armenia,* s.52; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.169; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi,* s.41; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası,* s.120; Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. I, s.117; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.230; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.4; Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, s.163; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler,* s.82; Robert H. Hewsen, "Dünyada Van, Ahirette Cennet", *Tarihi Kentler ve Ermeniler Van*, çev. Serdar Aksoy, ed. Richard G. Hovannisian, İstanbul, 2016, s.33; Jones, "'Abbasid Suzerainity in the Medieval Caucasus", s.145; Göyünç, "Türkler ve Ermeniler", s.35.

[929] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.163; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya,* s.216-217; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.157; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.127.

[930] Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.345; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya,* s.216-217; Köse, "Kafkasya Türklüğü Açısından Değerlendirilmesi", s.112.

tarihçilerden Grousset, Yûsuf b. Ebu's-Sâc'ın amacının, Bagratuni Hanedanı'nın karşısına başka bir hanedan, kralın karşısına ise başka bir kral çıkartmak olduğunu söylerken; Dedeyan, onun asıl amacının I. Smbat'ı zayıflatmak için politik bir manevra gerçekleştirmek olduğunu ifade etmektedir.[931] Bayram Arif Köse'ye göre ise Yûsuf b. Ebu's-Sâc'ın asıl amacı, Ermeniye'deki bu kavgaları sonlandırmak ve merkezî otoriteyi sağlayıp daha güçlü bir yönetim oluşturmaktı.[932] Haçik Gagik, ilk ziyaretinin üzerinden birkaç ay geçtikten sonra önceden kararlaştırılan vergi ve hediyelerle birlikte Erdebil'e gelmiş ve Yûsuf'la çıkacakları askerî harekâtın hazırlıklarını görüşmüştü. Burada ikinci kez krallık tacı giydirilen Haçik Gagik, daha sonra ülkesine dönerek sefer hazırlıklarına başlamıştı.[933]

Varılan barış anlaşmasına rağmen Yûsuf ile halife arasındaki ilişkiler tamamen düzelmemişti. Halife Muktedir-Billâh (908-932), Yûsuf'un elde ettiği başarılarla iyice kuvvetlendiğini ve ileride kendisine karşı büyük bir tehdit oluşturabileceğini düşünerek Azerbaycan'a bir ordu göndermeye karar vermişti. Alınan bu karar doğrultusunda Hakan el-Müflihî idaresindeki 4 bin kişilik bir kuvvet, 908 yılı Mart ayında Bağdat'tan Azerbaycan'a doğru sefere çıkmıştı. İslam ve Ermeni kaynaklardan bu dönemde iki taraf arasında bir çatışma olup olmadığı tespit edilememektedir. Hakkı Dursun Yıldız'a

[931] Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.244; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.216-217.

[932] Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.216-217.

[933] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.164; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.273; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s. 38; Yıldız, "Sacoğulları", s.431; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.429.

göre, Hakan el-Müflihî yanındaki kuvvetlerin zayıflığından dolayı, Yûsuf'tan çekinerek Azerbaycan'a girmeden geri dönmüş olabilir.[934]

Yûsuf, Muktedir-Billâh'ın halife olmasının ardından Mart 909'da Azerbaycan ve Ermeniye valisi olarak resmen görevlendirilmişti. Bu durum, Müflihî'nin başarısız olmasıyla veya mücadeleye dahi girişmemiş olması gibi sebeplerle açıklanabilir. Bu, onun bölgedeki otoritesinin halife tarafından mecburen tanınıp, meşrulaştırılmasından başka bir şey değildir. Böylece Yûsuf'un elçisine ve kâtibi Düleyl en-Nasranî'ye hil'at giydirilmiş ve Merâga ile Azerbaycan kendisine verilmiştir. Yapılan anlaşmaya göre, Sâcoğulları her sene hilafete 120 bin dinar vergi ödeyecektir. Yûsuf böylece 8 senedir fiilen kontrolü altında tuttuğu bu bölgeyi resmen hâkimiyeti altına almıştır. O, bundan sonra da müstakil hareketlerine devam etmişti. Ancak bu anlaşma uzun ömürlü olmayacaktı.[935]

---

[934] Tabari, *The History of al-Tabarî*, c. 38, s.184; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.37-38; Yıldız, "Sacoğulları", s.430.

[935] Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.17; Tabari, *The History of al-Tabarî*, c. 38, s.192; İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, c. 8, çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, 1991, s.51; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.273, 279; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.38; Yıldız, "Sacoğulları", s.430; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.212-213; İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.103; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.240; Madelung, "Banū Sāj", s.718-721; Keleş, *Şeddâdîler*, s.61; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s 117; Vəlixanlı, *Nahçıvan*, s.23; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.41; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.120; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.222.

Azerbaycan ve Ermeniye'nin mutlak hâkimi hâline gelen Yûsuf, küçük yaştaki Muktedir'in yerine devlet işlerine bakan annesinin itimadını kazandığı gibi, Ardzıruni Ermenilerini de yanına çekmişti. Bu sırada Smbat ise Ermeni nahararları ile *işhan*larının yanından ayrılmasından dolayı yalnız kalmıştı. Bundan dolayı, Yûsuf'un Bagratunilerin elindeki yerleri ele geçirebilmesi için uygun bir ortam doğmuştu.[936] Duvin, Sâcoğulları tarafından ele geçirildikten sonra askerî bir üs olarak yeniden canlılık kazanmış, hem Muahmmed el-Afşin hem de Yûsuf dönemlerinde I. Smbat'a karşı sürdürülen uzun savaşlarda önemli bir merkez olmuştu. Yûsuf, Duvin'deki karargâhından Ermeniye'deki seferleri organize etmekteydi. Sâcoğulları şehirde ayrı bir emîrlik kurmuşlar ve şehrin Ermeni Krallığı ile bütünleşmesine engel olmuşlardı. Neredeyse 30 yıllık Sâcî idaresi sırasında Duvin, sadece siyasi bakımdan değil, aynı zamanda diğer pek çok bakımdan da Ermeni Krallığı'ndan ayrışmıştı. Ancak şehir, Sâcoğullarının hâkimiyeti altında olmasına rağmen, doğrudan Azerbaycan'a katılmamıştı.[937] Duvin Emîrliği, Azerbaycan tarafından Ermeniye'ye karşı gerçekleştirilen seferlerde üs rolü oynaması bakımından önemi haizdi. Duvin şehri, sadece Yûsuf döneminde askerî üs olmamış, bütün Sâcoğulları seferleri boyunca sürekli olarak bu işlevi görmüştür.[938] Yûsuf döneminde, 901-902 ve 907-908 arasında bastırılan sikkeler, Berdea ve Erdebil üzerinde yoğunlaşmıştır. 910-911'de itibaren ise "Ermeniye"de tekrardan sikkeler bastırılmaya başlanmış ve bu, 920-921'e kadar aralıksız olarak devam etmiştir. Vardanyan'a göre bu

[936] İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.103; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.120.

[937] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.64-65, 71-72, 125; Adalian, "Dvin", s.287; Macler, "Armenia", s.160.

[938] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.143; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.307.

durum, Yûsuf'un Ermeni Kralı Smbat'ı ele geçirebilmek için 910-911'den itibaren sürekli olarak Duvin'de kaldığını söyleyen Ermeni kaynaklarını doğrulamaktadır.[939]

Yûsuf, 909 yılı kış mevsimini Duvin'de geçirdikten sonra, ilkbaharda büyük bir ordu ile sefere çıkmıştı. Bu, I. Smbat ile Sâcoğulları arasındaki savaşın son safhası idi. Yûsuf ilk olarak Nahçıvan'a giderek, orada Haçik Gagik ve Gürgen idaresindeki Vaspurakan kuvvetlerini bekleyişe geçmişti. Ermeni kuvvetleri birkaç gün içerisinde Nahçıvan'a ulaşmış ve müttefikler birleşmişlerdi. Ordu, yapılan sefer planı gereğince Bagratunilere tabi olan Doğu Sünik üzerine hareket etmişti. Bunun üzerine Doğu Sünik hâkimi Smbat ve kardeşleri, kendilerine bağlı kuvvetlerle Müslümanları karşılamak üzere harekete geçmişlerdi. Smbat, başlangıçta dağlık bölgelerdeki yol ve geçitleri tuttuğu takdirde ülkesini Yûsuf'un saldırılarından kurtarabileceğine inanıyordu. Ancak Yûsuf'un kalabalık bir ordu ile geldiğini haber alınca bu düşüncesinden vazgeçmiş ve annesi Şuşan, karısı Sofi (Haçik Gagik'in kız kardeşi) ve küçük yaştaki oğlunu emniyete alabilmek için Alıncak Kalesi'ne göndermişti. Bu sırada kendisi ise askerleri ile birlikte Müslümanların karşısına çıkabilmek için harekete geçmişti. Yapılan çarpışmalar neticesinde ağır kayıplar veren Ermeni kuvvetleri dağlık bölgelere çekilmişlerdir. Böylece Müslümanlar, Nisan 909'da Doğu Sünik'in tamamını ele geçirmişlerdir.[940]

---

[939] Vardanyan, "The Coinage of the Sajids of Adharbayjan and Armenia (late IX-X AD)", s.2-3.

[940] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.164-165; *Step'annos Orbelean's History*, s.99; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.39; Yıldız, "Sacoğulları", s.431; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.41; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.219; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.218; İpek, "Sâcoğulları", s.365; İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.103; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval

Batı Sünik'in akıbeti de Doğu Sünik gibi olmuştur. İlerlemeye devam eden Yûsuf b. Ebu's-Sâc, sefere çıkmadan önce gittiği Duvin'de bir süre kaldıktan sonra, kalabalık bir ordu ile harekete geçerek Aras Nehri kenarında bir süreliğine kamp kurmuştur. Bu sırada herhangi bir yardım alma umudu kalmayan Sünik Prensi Grigor Suphan, 909 yılı Paskalya Yortusu'nda aldığı yenilginin ardından, başka bir kurtuluş çaresi kalmadığını düşünmüş ve Yûsuf'un seferlerde üs olarak kullandığı Duvin'e giderek teslim olmuştu. Yûsuf b. Ebu's-Sâc bu duruma çok sevinmiş ve onu sıcak bir şekilde karşılamıştı. Grigor'un akrabası genç Vasak da onun zarar görmeyip, onurlandırıldığını haber alınca Duvin'e giderek Yûsuf b. Ebu's-Sâc'a teslim olmuştu. Ona da ilk başlarda sıcak davranılmışsa da daha sonra o, Duvin'de gözaltına alınmış ve bir yıl burada kalmıştır. Böylece Batı Sünik bölgesi de 909'da çok zorluk çekilmeden ele geçirilmiştir.[941]

Armenia", s.157; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.38; Issaverdens, *Armenia and the Armenians*, s.228; Keleş, *Şeddâdîler*, s.62, 73, 79d; Keleş, "Deysem b. İbrahim el-Kürdî", s.121; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.58; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.169; Yıldız (b), "Sacoğulları", s.115; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.120; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.230.

[941] *Step'annos Orbelean's History*, s.99; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.165; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.176; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.39; Yıldız, "Sacoğulları", s.431; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.220; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.429; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.218; İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.104; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.157; Keleş, *Şeddâdîler*, s.62, 73-74, 79d; Keleş, "Deysem b. İbrahim el-Kürdî", s.121; Yıldız (b), "Sacoğulları", s.115; Issaverdens, *Armenia and the Armenians*, s.228

Emîr Yûsuf, 909 yılı baharında ülkesini teftişe ve vergileri toplayarak halifeye ödeyeceği "haraç" parasını denkleştirmeye çıkmıştı. Vaspurakan ve Sünik hâkimlerinin kendisine tabi olmalarından dolayı, Kral Smbat yalnız ve güçsüz bir duruma düşmüştü. Yûsuf, onu bu şekilde yakalamış olma fırsatını değerlendirerek, bir yıllık vergisini peşin ödemesi hâlinde mevcut barış durumunun devam edeceğini bildirmişti. Yûsuf'un, Ermenilere karşı izlediği politikaların değişkenliğini bilen ve ona güvenmeyen Smbat, o sırada Duvin'de olan Yûsuf'a istediği 60 bin[942] dahekan (kızıl altın) vergiyi ödemek mecburiyetinde kalmıştı. Ancak bu, Yûsuf'un kurduğu bir tuzaktı. Verdiği sözü tutmayan Yûsuf, barışı bozarak Bagratuni Krallığı topraklarına girmişti. Bu sırada diğer Ermeni nahararları gibi Gürcistan Kralı II. Adarnese de Smbat'a karşı cephe almış durumdaydı. Katolikos Hovhannes'e göre, Yûsuf'la savaşacak gücü olmayan Smbat, dağlık bir yerde bulunan Kelarck (Gelarck) Köyü'ne, bir diğer tarihçi Asogik'e göre ise Taşir bölgesinde bulunan Odsun (Otzun) Köyü'ne gitmiş, oradan da Gürcü topraklarına kaçmıştır. I. Smbat'ı elinden kaçıran Yûsuf b. Ebu's-Sâc, daha sonra takibe devam ederek Gürcistan'a ulaşmış ve Ca'fer b. Ali'nin elindeki Tiflis'e gitmişti. Gürcistan'da gerçekleştirdiği yağma faaliyetlerinden sonra Kaheti'ye giderek burayı ateşe vermiş ve halkı kılıçtan geçirmiştir. Bunun ardından da Duvin'e ve Şirak'a geri dönmüştür. Yûsuf'un 909-910 kış mevsimini Duvin'de geçirdiği sırada Smbat da merkezi Erezgavork'a dönerek, kışı orada geçirmeye başlamıştı. Bunun ardından Yûsuf, Smbat'ı daha güçlü bir şekilde takip edebilmek için hazırlıklara girişmişti. Hovhannes ise bu sırada hâlâ Duvin'de çok çileli geçtiğini ifade ettiği bir hapis hayatı yaşamaktaydı.

[942] Kırzıoğlu, 65 bin dahekan (kızıl altın) olarak vermektedir, bkz. Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.273.

Söylediğine göre adeta bir kuyuya atılmış ve çektiği sıkıntı ve zorluklardan bir an bile huzur bulamamıştır.[943]

4. Sâcoğlu-Bagratuni Mücadelelerinin Ermeniye ve Duvin'deki Yansımaları

Yûsuf, 909-910 yılı kışını Duvin'de geçirirken, Smbat merkezi Erezgavork'a dönerek kış mevsiminin geçmesini beklemeye başlamıştı. O sene kış mevsimi çok sert geçse de bu durum iki tarafı da çok fazla etkilememiş ve birbirinin hareketlerini yakından izlemeye devam etmişlerdi. Aynı sırada Smbat'ın kardeşi Şapuh'un oğlu

---

[943] *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s. 217; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.165-167; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.236-239; *The Georgian Chronicle*, trans. Robert Bedrosian, New York, 1991, s.99; Nikolas Adontz, "Asot Erkat' ou de fer roi d'Arménie de 913 à 929", *Etudes Armeno-Byzantines*, Lisbonne, 1965, s.267; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.429-430; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.177; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.273; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.40; Yıldız, "Sacoğulları", s.431; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.220-221; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.430; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.41-42; Yıldız (b), "Sacoğulları", s.116; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.218; Cowe, "Vaspuragan ve Ani Krallıkları Arasındaki İlişkiler", s.93; İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.104; Issaverdens, *Armenia and the Armenians*, s.228; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə*, s.269; Köse, "Kafkasya Türklüğü Açısından Değerlendirilmesi", s.112; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s 118; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.169; Vəlixanlı, *Nahçıvan*, s.23; Jones, *Between Byzantium and Islam*, s.60; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.222; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.216.

Ermeni *Sparapet*i Aşot, 910 yılında[944] barış müzakeresi yapmak üzere beraberinde getirdiği hatırı sayılır iaşe ve silahla birlikte Duvin'e giderek, Yûsuf b. Ebu's-Sâc'a teslim olmuş ve vasalı olmayı kabul ederek Duvin'de vazife görmeye başlamıştı. Yûsuf ona, halifenin Prens Demir Aşot'a verdiği *şehinşâh* unvanını bahşetmişti. Böylece Duvin şehri, *Sparapet* Aşot'un küçük krallığının başkenti olmuş, malikânesi Bagaran ile Koğb (Kulp), Bagratunilerin elinden çıkmıştı. Bu sırada Katolikos Hovhannes ise fidye karşılığı hapisten kurtulmuştu. Yûsuf'la mücadele eden Smbat'ın karşılaştığı zorluklar ve Ermeni prenslerinin kendi aralarındaki çekişmeler, Ermeni prenslerini, Yûsuf'u metbu tanıyarak ondan bir mevki elde etme yarışına sokmuştu. Ayrıca o sene, kıtlık yüzünden Vaspurakan ve Sünik prenslerinin ardından, Bagratuni Hanedanı'na mensup nahararlar da bunalarak aynı yolu izlemeye başlamış ve I. Smbat'tan yüz çevirerek, vergilerini Yûsuf'a ödemeye başlamışlardı. Bu durum, Yûsuf'un bölgeyi kontrolü altına almasını kolaylaştıran etmenlerden birisiydi.[945]

[944] Bu tarihi 921 yılı olarak veren tarihçiler de vardır, bkz. Esterciyan, *Tarihü'l-Ümmeti'l-Ermeniye,* s 180-181.

[945] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.165-166; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.274, 275-276, 278; Diyab Hüseyin, *Ermeniye,* s.177; Esterciyan, *Tarihü'l-Ümmeti'l-Ermeniye,* s 180-181; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.222-223; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.40; Yıldız, "Sacoğulları", s.431; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.430; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.42; Seyyid, *Erminiyye fi't-Tarihi'l-Arabi*, s.166; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.218; Cowe, "Vaspuragan ve Ani Krallıkları Arasındaki İlişkiler", s.94; İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.104; Yıldız (b), "Sacoğulları", s.116; Jones, *Between Byzantium and Islam,* s.60; Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. I, s.117.

Yûsuf, 910 yılında[946] bahar mevsimi gelince Smbat'a kesin bir darbe indirmek için kalabalık bir ordu ile Duvin'den harekete geçmişti. Bu sefer sırasında Vaspurakan Kralı Haçik Gagik de birlikleri ile ona katılmıştı. Ancak oldukça gizli tutulan bu harekâttan Smbat'ın haberdar olması uzun sürmemiştir. Bunun üzerine Kral Smbat da oğulları Aşot Erkat ile Muşeğ'in idaresinde Yûsuf'un üzerine bir ordu yollamış ve özellikle bölgedeki geçitleri kontrol altına almalarını tembihlemişti. İki kardeş Erivan'ın kuzeyinde yer alan dağlık Nig bölgesindeki Hrazdan'ın (Razdan) kaynaklarında ordugâh kurmuşlardı. Asogik'in bildirdiğine göre onlar 910 yılında Dsknavadjar/Tzıgnavacar (Balık Pazarı) adlı bir yerde savaşa tutuşmuşlardır. Hovhannes, her iki kardeşin de düşmanları çok güçlü olsa da cesurca savaştıklarını söylemektedir. Savaşın tüm şiddeti ile devam ettiği sırada destek vermek amacıyla dağlık Uti bölgesinden gelen Sevordik adlı bir kavmin savaşı terk etmesi üzerine Ermeni kuvvetleri mağlup olmuşlardır. Aşot Erkat birlikleriyle geri çekilerek kurtulsa da kardeşi Muşeğ, Yûsuf'un askerleri tarafından esir edilmişti (910). Yûsuf b. Ebu's-Sâc bu başarılı savaşın ardından, başta Batı Sünik Prensi II. Grigor Suphan olmak üzere kıymetli esirleriyle birlikte Duvin'e dönmüştür. Daha sonra esaret altında tutulan Suphan'ın kaçacağına dair şüphelerin artması üzerine Yûsuf onu zehirleterek öldürtmüştür. Kralın yeğeni Smbat Bagratuni ile oğlu Muşeğ de aynı akıbete uğramış ve Taron'da atalarının yanında defnedilmişlerdi. Sünik'in diğer prensleri, kuzeydeki Gardman ve Arcah'ın uzak bölgelerine kaçarken, Yûsuf'un orduları Kuzey Ermeniye'yi altüst etmişlerdi.[947] Yûsuf, Dsknavadjar zaferiyle Ermeniye'nin kuzeydoğusunda yer

[946] 916 yılı olarak veren kaynaklar da vardır, bkz. Yıldız (b), "Sacoğulları", s.117.

[947] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.165-167; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.217; *Step'annos Orbelean's History*, s.100; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.273; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.40-41; Yıldız, "Sacoğulları", s.431; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.177; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.223-225;

alan bölgenin tamamını kontrol altına almıştır. Bu nedenle Bagratuni Krallığı'nın idaresi altında sadece, içerisinde Ani ve Erezgavork'un yer aldığı Şirak bölgesi kalmıştı. Kazandığı zaferden sonra daha rahat hareket etmeye başlayan Yûsuf, Bagratuni merkezlerine karşı başarılı seferlerini Şirak'a kadar sürdürmüştür. Her taraftan sarılan, tek başına zayıf bir hâle gelen Bagratuni Krallığı'na son darbeyi indirmek an meselesi idi.[948]

Doğu Sünik Prensi Smbat'ın kardeşi Vasak, Yûsuf'un idaresine girmeyi reddettiğinden bir seneden fazla süredir hapisteydi. Bir gece hapisten kaçmayı başararak, kendi hâkimiyet bölgesine kaçmıştı. Yûsuf onu yakalamak için peşinden adam yollasa da başarılı olamamıştı. Kalesine vardıktan sonra kardeşi Sahak ile annesi Mariam'la birlikte Sevan (Gökçe) Gölü'ndeki bir adaya sığınmışlardı. Ancak Yûsuf'un adamları, onların peşini bırakmamışlardı. Bunun üzerine onlar, adayı terk ederek gölün

---

Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.430; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.42-43; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.96; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.218; İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.104; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.284; Madelung, "Banū Sāj", s.718-721; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.157; Keleş, *Şeddâdîler*, s.62, 74; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s 118; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.169; Yıldız (b), "Sacoğulları", s.117; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.120; Nəsirov, *Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər*, s.44; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.230.

[948] Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.41; Yıldız, "Sacoğulları", s.431; İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.104; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.169; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.120.

batısındaki Gardman[949] şehrine kaçmışlardı. Böylece Sevan Gölü çevresi ve Gardman bölgelerinin tamamı da Yûsuf'un kontrolüne geçmiş oldu.[950] Ermeniye'deki harekâtına devam eden Emîr Yûsuf'un karşısına çıkacak artık hiç kimse kalmamıştı. Yûsuf bunun ardından Haçik Gagik'i maiyetindeki kuvvetlerle birlikte Vağarşapat Kalesi'ni[951] zapta yollamıştı. Ancak uzun süren kuşatmaya ve verilen çetin mücadelelere rağmen kale bir türlü ele geçirilememiş ve başarı elde edilemeden geri dönülmüştür.[952]

Ermeni tarihçi Hovhannes'e göre, Bizans İmparatoru VI. Leon (886-912), Ermenilerin içerisine düştükleri bu zor durumu haber alınca Smbat'a yardım etmek amacıyla büyük bir ordu hazırlatmış, ancak 912 yılında bu ordunun tam yola çıkacağı sırada hayatını kaybetmiştir. Hakkı Dursun Yıldız, kaynaklarda Ermenilerin yardım

---

[949] Bayram Arif Köse, buranın adını Miapor olarak vermektedir, bkz. Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s. 225.

[950] Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.41; Yıldız, "Sacoğulları", s.431; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.224-225; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.274.

[951] Asogik'in Vağarşagerd Kalesi olarak verdiği bilgiye göre, Hovhannes'in söylediğinin aksine Haçik Gagik Ermeni takviminin 359. yılında (910) bu kaleyi ele geçirmiştir (*The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.217). Buna karşın Hakkı Dursun Yıldız, hadiselere bizzat şahitlik etmiş olan Hovhannes'in haberlerinin gerçeğe daha yakın olduğu kanaatindedir (Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.42).

[952] *Step'annos Orbelean's History*, s.100-101; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.172-173; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.274; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.41-42; Yıldız, "Sacoğulları", s.432; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.431; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.58; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.230; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.71-72.

istediklerine dair herhangi bir bilgi bulunmasa da Ermenilerin büyük bir ihtimalle yardım isteğinde bulunmuş olduklarını ifade etmektedir. IV. Leon'un yerine geçen Aleksandros (912-913) ise hem içerideki zorluklar, hem de sınırlarda Müslümanlarla devam eden mücadeleler ve iktidarının kısa süreli olması nedeniyle bu sefere çıkmamıştır. I. Smbat aynı şekilde halifelikten de beklediği yardımı alamamıştı. I. Smbat, bu gelişmeler sonucunda akrabalarının ve adamlarının çoğunu kaybetmişti.[953]

Dsknavadjar (Balık Pazarı) zaferinden sonra Duvin'de birkaç gün kalan Yûsuf b. Ebu's-Sâc, daha sonra I. Smbat'ı aramaya koyulmuştur. Bütün feodal beylerin, Yûsuf'un emelleri doğrultusunda hareket etmesi, I. Smbat'ın tüm kurtuluş ümitlerini tüketmişti. Çünkü o, hem nahararlara söz geçiremiyor, hem de Bizans'tan ve hilafetten beklediği yardımı alamıyordu. Bunun üzerine Smbat, korkusundan Arşarunik'in Erezkavor nahiyesindeki (Kağızman Deresi) ulaşılması zor olan Kapuit-Berd (Mavi Kale) adlı bir kaleye sığınmıştı. Smbat, sığındığı Kapuit-Berd Kalesi'nde savunma tedbirlerini güçlendiriyor ve gelişmeleri izliyordu. Yûsuf'un ordusu, onun yerini tespit ederek bir yıl boyunca kaleyi kuşatsa da oldukça müstahkem olan bu kaleyi ele geçirememişti. Bu yüzden onları teslime zorlamak için çevredeki köy ve kasabalara saldırılar yapıyor ve her yeri yağma ediyorlardı. Bir yandan bir yıldır süren kuşatma nedeniyle kaledeki erzakın tükenmesi ve asker sayısının azalması, diğer yandan da halkın yaşadığı bölgelerin tahrip edilmesi, Smbat'ı 913'te teslim olmaya mecbur etmişti. Smbat, Yûsuf'un karargâhına elçi yollayarak kaleyi teslim edeceğini, buna karşılık ise Ermenilere iyi muamele edilmesini ve esirlerin serbest bırakılmalarını istemişti. Smbat'ın kaleyi kendi isteği ile teslim etmesine sevinen Yûsuf, tüm isteklerini

[953] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.174; Yıldız, "Sacoğulları", s.432; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.225-226; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.274.

kabul ederek ona altın işlemeli bir hil'at göndermişti.[954] Teslim olan Smbat, daha sonra bir şekilde[955] Yûsuf'un elinden kurtularak Şirak'a gitse de kısa süre sonra bir komplo ile

[954] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia,* s.174-175; *Step'annos Orbelean's History*, s.101; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.216; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.236-239; *The Georgian Chronicle*, s.99; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.274; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.43; Yıldız, "Sacoğulları", s.432; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.179; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.226-227; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.44; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.96; İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.104; Kırzıoğlu, "Selçuklular'dan Önce Armenya'ya/Yukarı-Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ IV. Bin-MS. 1064)", s.193; İpek, "Sâcoğulları", s.365; Kurkjian, *A History of Armenia*, s.155; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.158; Issaverdens, *Armenia and the Armenians*, s.230-231; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.222d-223d; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.101; Burney-Lang, "Armenia and Georgia–History and Institutions", s.209; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.193; Keleş, "Deysem b. İbrahim el-Kürdî", s.121; Streck, "Ermeniye", s.320; Canard, "Arminiya", s.637; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.329; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.52; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.169-170; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.42; Yıldız (b), "Sacoğulları", s.119; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.120; Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. I, s.116; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.230; Morgan, *The History of the Armenian People*, s.160. Lang, *Armenia Cradle of Civilization*, s.188; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.4; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.82; Macler, "Armenia", s.160. N. Adontz, Smbat'ın Kapuit Kalesi'ne sığınma tarihi olarak 910, Duvin'e getiriliş tarihi olarak ise 911 yılını vermektedir (Adontz, "Asot Erkat' ou de fer roi d'Arménie de 913 à 929", s.268). Hakkı Dursun

tekrar yakalanarak Duvin'e getirilmiş ve orada hapse atılmıştır. Orada bir yıl boyunca ışık olmayan ve hayatını işkenceye çeviren bir ortamda hapis yatmıştır.[956]

Yıldız'a göre, bu görüşü kabul etmek oldukça zordur (Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.44d).

[955] Smbat'ın Yûsuf'un elinden kurtuluşuna dair birbirinden farklı görüşler vardır. Yıldız ve İpek, Yûsuf'un gösterdiği yakın alâkadan şüphelenen ve daha önce yaptığı anlaşmaları istediği zaman bozduğunu bilen Smbat'ın karargâhtan kaçarak Şirak'a gittiğini, daha sonra da Yûsuf tarafından gönderilmiş olması muhtemel olan Haçik Gagik'in onu bularak Yûsuf'un karargâhına getirerek Duvin'de hapse atıldığını (913) ifade ederken (Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.43; Yıldız, "Sacoğulları", s.432; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.44; Yıldız (b), "Sacoğulları", s.117, 119; İpek, "Sâcoğulları", s.365; İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.105; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.170); Kırzıoğlu, Yûsuf'un kışı geçirmek için Duvin'e dönmeden önce kendisine itaat edeceğine inandığı I. Smbat'ı serbest bıraktığını, ancak Yûsuf'un Duvin'e döndükten sonra, Smbat'ın ileride Ardzırunilerle birleşip kuvvetlenme ve isyan etme ihtimalini göz önünde bulundurarak, onu Şirak'ta yakalatıp Duvin'e getirttiğini ifade etmektedir (Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.274-275, Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.82). Köse ise Yûsuf'un, Duvin'e döndükten sonra hiçbir sebep yokken Smbat'ı sıkıştırmaya başladığını, daha önce kendisine boyun eğmiş olan diğer Ermeni nahararların itaatten ayrılmalarının sorumlusu olarak Smbat'ı gördüğünü ve bir komplo ile onu yakalattığını ileri sürmektedir (Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.226-227).

[956] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.176; *Step'annos Orbelean's History*, s.100-101; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.218; Kurkjian, *A History of Armenia*, s.155; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.101; Parmaksızoğlu, "Ermeniye",

909 yılından beri Duvin'i kışlak ve harekât üssü olarak adeta ikinci bir merkez gibi kullanan Emîr Yûsuf, bir yıllık bir aradan sonra 914 yılı baharında tekrardan Ermeniler üzerine sefere çıkmıştı. Bu seferin hedefi, Sünik bölgesinin büyük *işhanı* Smbat'ın annesi Şuşan'ın, karısı Sophia'nın ve bölgenin diğer ileri gelenlerinin sığındığı, müstahkem ve ele geçirilemeyen Alıncak Kalesi idi. Duvin'den harekete geçen Yûsuf, oraya varınca teslim olmaları için kaledekilere yaptığı teklifin reddedilmesi üzerine, kaleyi kuşatmaya başlamıştı. Burayı almak için çareler arayan Yûsuf, zincire vurulmuş olan Smbat'ı da yanında kale önlerine kadar getirtmişti. Amacı Smbat'ı öldürmekle tehdit ederek, içeridekileri teslime zorlamaktı. Bu doğrultuda, Yûsuf onu aç ve susuz bırakarak, kaleyi savunanlara kapıları açmaları için baskı yapmaya başlamıştı. Buna rağmen kale sakinleri teslim olmayı reddediyorlardı. Bundan bir netice elde edemeyeceğini anlayan Yûsuf, bunun üzerine kalenin teslimi için aracılık yapmayı reddeden ve kendisine düşmanlık besleyen I. Smbat'ı öldürtmüştür. Öldürülen Smbat'ın bedeni, daha sonra Duvin'e götürülmüştür. Böylece onun 22 yıllık saltanatı 914 yılında[957] son bulmuştur. Duvin'e getirilen başı kesik ceset, burada bir çarmıhın

---

s.329; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.42; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.230; Morgan, *The History of the Armenian People*, s.160; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.82; Issaverdens, *Armenia and the Armenians,* s.231; Lang, *Armenia Cradle of Civilization,* s.188; Jones, *Between Byzantium and Islam,* s.62; Streck, "Ermeniye", s.320; Canard, "Arminiya", s.637; Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s.66.

[957] Smbat'ın öldürülmesine dair kaynaklarda farklı tarihler verilmektedir. Stepanos Orbelian, Smbat'ın 913 yılında öldürüldüğünü söylerken, Asogik 915 yılını vermektedir (*Step'annos Orbelean's History*, s.101; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.219). Dedeyan ise 912-913 tarihini vermektedir (Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.212).

üzerinde sergilenmiştir. I. Smbat'ın idamı büyük infial yaratmış ve ayaklanmalara neden olmuştur. Çünkü o, halk tarafından seviliyor ve başarılı bulunuyordu. Bundan dolayı, Ermeni tarihçiler bu olayı olduğundan farklı ve dramatik bir şekilde anlatmaktadırlar. Ermenice kaynaklarda ondan, İslam'ı kabul etmediğinden "Şehit Smbat" (Smbat Nahadag) olarak bahsedilmektedir. Böylece Yûsuf, Ermeniye'deki en büyük rakibi ortadan kaldırarak daha da güçlü bir hâle gelmiştir.[958] Onun öldürülmesi bütün

[958] *Step'annos Orbelean's History*, s.101; Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.434-435; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.176-177; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.218-219; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.239; *The Georgian Chronicle*, s.99; *Kirakos Ganjakets'i's History of Armenians*, s.72-73; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.275; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.432; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.179; Issaverdens, *Armenia and the Armenians*, s.232; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.43-44; Yıldız, "Sacoğulları", s.432; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.230-231; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.44-45; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.218; Kırzıoğlu, "Selçuklular'dan Önce Armenya'ya/Yukarı-Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ IV. Bin-MS. 1064)", s.193; Canard, "Dwin", s.679; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.101; İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.105; Garsoian, "Armenia", s.481; Maksoudian, "Smbat I the Martyr (890-912/914)", s.351; John Julius Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi (MS 803-1081)*, çev. Selen Hırçın Riegel, İstanbul, 2012, s.115; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.240; Huart, "Sâcîler", s.17; Madelung, "Banū Sāj", s.718-721; el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye*, s.153; Kurkjian, *A History of Armenia*, s.155; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.307; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.158; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.118; Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", s.96d; Nesirov, "Karabağ'ın Askerî-Siyasî

Hristiyan devletlere bir gözdağı vermiş ve herkesin gözü Ermeniye'ye çevrilmişti. Aynı sırada onun hayatta kalan iki oğlu ülkeden kaçmıştı. Aşot, Konstantinopolis'e; Abas ise Gürcistan'a gitmişti.[959] Tarihçi Hovhannes'in verdiği bilgiye göre, Yûsuf, Smbat'ı kaleyi koruyanların direnişini kırmak ve kaleyi kendilerine bırakmalarını sağlamak için onların gözü önünde öldürtmüştür.[960] Buna karşın Anili Samuel, Asogik, Vardan,

---

Tarihine Bakış", s.417; Burney-Lang, "Armenia and Georgia–History and Institutions", s.209; Keleş, *Şeddâdîler*, s.62; Lang, *Armenia Cradle of Civilization*, s.188; Streck, "Ermeniye", s.320; Canard, "Arminiya", s.637; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.329; Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus*, s.1154-155; Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s.66; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.52; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.170; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.42; Yıldız (b), "Sacoğulları", s.119; Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi*, s.138; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.121; Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. I, s.116; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.230; Ismail bey Zardabli, *The History of Azerbaijan from Ancient Times to Present Day*, London, 2014, s.142; Morgan, *The History of the Armenian People*, s.158; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.4; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.82; Parmaksızoğlu, "Bagratlılar", s.41; Macler, "Armenia", s.160; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.217.

[959] *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.221; *Step'annos Orbelean's History*, s.103; Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus*, s.126.

[960] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.176; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.43-44; Madelung, "Banū Sāj", s.718-721; Yıldız, "Sacoğulları", s.432; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.230-231; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.44-45; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.101; Yıldız (b), "Sacoğulları", s.119; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.230.

Kiragos ve Gürcü Kroniği onun muhasara sırasında değil, esir olarak getirildiği Duvin şehrinde öldürüldüğünü söylemektedirler.[961] Konuyu makalesinde genişçe değerlendiren Hakkı Dursun Yıldız'a göre, hadiselerin gelişimi ve ileri sürülen görüşler dikkate alınırsa, diğerlerinden tamamen farklı olan Duvin'de öldürülme rivayeti daha zayıf ihtimaldir.[962] Ayrıca olayların bizzat tanığı olan Hovhannes'in verdiği bilgilere güvenmek daha mantıklı gözükmektedir. Bütün bu görüş farklılıklarına rağmen, genel kanaat yukarıda da ifade ettiğimiz üzere onun 914 yılında Alıncak Kalesi önünde öldürüldüğü yönündedir. Her ne kadar Hovhannes Drashanakerts'i onun sebepsiz bir yere öldürüldüğünü ifade etse de durum öyle değildir. Haçik Gagik'in Yûsuf'tan ayrılarak Smbat'la temasa geçmeye çalışması, Yûsuf b. Ebu's-Sâc'ın merkezî otoritesini sarsacak faaliyetler yapması, Bizans İmparatoru VI. Leon'un ona yardım amaçlı ordu hazırlaması gibi sebepler, Yûsuf'u rahatsız etmişti. Yûsuf bu tehlikeyi önceden görerek etkisiz hâle getirmek istemişti.[963] Smbat'ın öldürülmesiyle, Duvin ve Arrân'ın batı bölgelerinin Ermeni işgaline uğraması tehlikesi ortadan kalkmış[964] ve Duvin tekrardan Arap yönetiminin merkezi olmuştu.[965] Böylece I. Aşot'un kurduğu krallık, Smbat'ın

[961] Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.435; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.219; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.239; *Kirakos Ganjakets'i's History of Armenians*, s.74; *The Georgian Chronicle*, s.99; Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.160; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.43-44; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.231.

[962] Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.43-44; Yıldız, "Sacoğulları", s.432; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.45; Yıldız (b), "Sacoğulları", s.119-120.

[963] Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.231-232.

[964] Nesirov, "Ortaçağ'da Düveyn ve Düveynli İlim Adamları", s.758.

[965] el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye*, s.153.

yenilgisiyle yıkılmıştır.[966] Bagratuni kralları, I. Smbat'ın ölümünden sonra topraklarının parçalanmış birliğini tekrar sağlayamasalar da, gevşek bağlarla bağlı olan bir dizi feodal prenslikler kurmayı başarmışlardı. Bunlardan bazıları krallık adını alırken, bazıları prenslik, bazıları ise emîrlik olarak adlandırılmaktaydı. Bunların tamamı, I. Aşot ve I. Smbat'ın hükümdarlığı devrinde Bagratuni kralına tabi ve bağlı idi, ancak daha sonra Bagratuni tahtına gevşek bağlarla tabiiyetlerini sürdürmüşlerdir.[967]

Yûsuf, Kral Smbat'ın öldürülmesi işe yaramayınca, kalenin çevre ile olan bağlantılarını tamamen keserek beklemeye başlamıştı. Bu sırada kaledeki görevlilerden birisi para ile ikna edilerek kale kapılarının açılması sağlanmış ve kale ele geçirilerek kaledekilerin çoğu kılıçtan geçirilmiştir. Stepanos Orbelian, Yûsuf b. Ebu's-Sâc'ın; II. Aşot'un eşini, I. Smbat'ın annesi Suşan'ı, Smbat'ın karısı Sophia'yı ve Sahak'ın karısı gibi pek çok ileri gelen kişiyi esir alarak Duvin'e götürdüğünü, onları orada hapse atarak kötü muameleler yaptıklarını ifade etmektedir. Buna göre onlar Duvin'de dar ve karanlık bir hapishaneye atılmışlardır. Kraliyet soyundan gelen bu zarif kadınlara, ne temiz su ve kuru bir ekmek, ne de altınla kaplı kuş tüyü bir yatağın yumuşaklığının yerini tutacak ottan bir şilte verilmişti. Bu nedenle Doğu Sünik'in dul prensesi Şuşan ile eşi Sophia'nın erkek bebeği hücresinde ölmüştü. Oğulları Prens Smbat ve Prens Sahak, bu dönemde ani bir baskınla onları kurtarmaya çalışsalar da başarılı olamamışlardı. Smbat'ın karısı Prenses Sophia ise daha sonra Azerbaycan'a sürgüne götürülmüştü. Ölenler Duvin Katedrali'nin kapılarının yakınına birlikte gömülmüşlerdi.[968]

---

[966] Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.307.

[967] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.142.

[968] *Step'annos Orbelean's History*, s.102; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.178; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.179; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.44;

Yûsuf'un öfkesi, kralı idam etmekle sınırlı kalmamıştı. Öfkesini alamayan Emîr Yûsuf, Alıncak Kalesi'ni alınca, kaledekilerden İslamiyet'i kabul etmeyenleri Duvin'e sürdürmüştü. Bu dönemde dininden dönmediği için Duvin'de işkenceyle öldürülen insanlar arasında, Kukarklı Mihael, Giorgi ve David Kınuni kardeşler ile Doğu Sünikli Şuşan Han'ın adı geçmektedir. Bunların yortusu 20 Kasım'da kutlanmaktadır. Bunun ardından Emîr Yûsuf binlerce esirle birlikte Azerbaycan'daki merkezi Erdebil'e geri dönmüştür.[969] Alıncak'ın fethinden sonra Emîr Yûsuf, bütün eski Ararat eyaletindeki kale ve kasabalara Müslüman Türk askerlerini yerleştirerek, Bagratuni Krallığı'nı ortadan kaldırmış, buraları Duvin'deki nâibin idaresine vermişti.[970] Yûsuf Ebu's-Sâc'ın Ermeniye'yi itaat altına alması, İbn Havkal'da geçen "*Duvin vilayeti geçmişte bütün Ermenilerin kralı I. Smbat b. Aşot'a bırakılmıştı. Ebu's-Sâc'ın oğlu Ebu'l-Kâsım Yûsuf*

Yıldız, "Sacoğulları", s.432; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya,* s.250-251; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.433; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.45; Yıldız (b), "Sacoğulları", s.120. Kral Smbat'ın ölümü ile sonuçlanan bu hadisenin 913 ila 916 yılları arasında meydana geldiğini ileri süren çeşitli tahminler vardır. Yıldız ve Köse'nin bildirdiğine göre ise bu hadise 914 yılında gerçekleşmiş olmalıdır (Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.44; Yıldız, "Sacoğulları", s.432; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.45; Yıldız (b), "Sacoğulları", s.120; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s. 231d). Adontz'a göre ise 912'nin sonu ve 913'ün başında ölmüştür (Adontz, "Asot Erkat' ou de fer roi d'Arménie de 913 à 929", s.277; Garsoian, "Armenia", s.481).

[969] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.183; Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.161; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.432-433; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.275.

[970] *The Universal History of Step'anos Taronec'i,* s.218-219; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.276.

burayı onların elinden almıştır. Hâlbuki onların ellerinde, kendilerinden cizeye alınarak önceden bulundukları hâl üzerine bırakılmaları hususunda eski dönemlerden kalma ahitnâmeler vardı" ifadesiyle de doğrulanmaktadır.[971] Böylece 915 yılında Yûsuf, Azerbaycan ve Ermeniye'yi tamamen itaat altına alarak hâkimiyetini kuvvetlendirmiş ve yükselişinin zirvesine ulaşmıştı. Sâcoğullarının sınırları kabaca bu dönemde, doğu-batı yönünde Ani ve Duvin şehirlerinden Hazar Denizi'ne, kuzey-güney yönünde ise Zencân'dan Derbend'e kadar uzanan büyük bir araziyi kaplamaktaydı. Şîrvân, Şeki, Haçin, Sünik hâkimleri, Sâcîlere vergi ödemek mecburiyetinde kalmışlardı.[972]

Ermeni Krallığı, Gagik Ardzıruni'nin 908'de bağımsız bir kral olmasından sonra, I. Aşot devrindeki birliği bir daha asla sağlayamamıştı. Smbat, Sâcîler ve Ardzırunilerin ortak güçlerine karşı yürüttüğü beş yıllık mücadeleden sonra öldürülmüştü. Smbat'ın krallığının çöküşü ile Bagratuni Ermeniye'si bir dizi otonom prensliklere bölünmüştü. X. yüzyılda Ermenistan Krallığı: Taşir-Dzoraget, P'arisos, Kars, Sünik'ten meydana gelen Bagratuni Krallığı mülkü; Taron, Antzevatsik, Mogk, Haçen vs. prensliklerden oluşan Vaspurakan krallıkları ve çeşitli Arap emîrlikleri olarak çeşitli alt kısımlara ayrılmıştı. Bu dönemin Ermeni emîrlikleri iki gruba ayrılabilir: Bunlardan ilki Aras Vadisi'ndeki Duvin ve Koğtan emîrliklerine bağlı olanlar; ikincisi ise güneybatıdaki

---

[971] İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.267; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə*, s.271; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.217; Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, s.93.

[972] Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə*, s.271; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.42; Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi*, s.138-139; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.121; Zardabli, *The History of Azerbaijan*, s.142; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.223; Xeyirbəy Qasımov, *Orta Əsrlərdə Azərbaycan Ədəbiyyatı*, Bakı, 2008, s.71.

Kaysîlere, Osmanîlere, Erzurum şehrine ve diğerlerine bağlı olanlardır. Emîrlikler, Ermeniye'yi ekonomik bakımdan da parçalara ayırmaktadır. Duvin Emîrliği, Sünik ile Arcaz'ı Şirak ve Arşarunik'ten ayırmaktaydı. Kaysî Emîrliği ise Taron'u bütün Ermeniye'den ve aynı anda Vaspurakan'ı Şirak ve Arşarunik'ten izole etmekteydi.[973]

Dülefîler, Koğtan Emîrleri ya da Nahçıvanşâhlar, Nahçıvan'ı idare etmiş olan feodal bir ailedir. Bu sülalenin adına ilk kez IX-X. yüzyıl Arap müelliflerinin eserlerinde rastlanmaktadır. Verilen bilgilere göre IX. yüzyılda Abbâsî ordusuna liderlik eden komutanlardan birisi de el-Kâsım b. İsa el-İcli Ebu Dülef idi. O, Abbâsî hâkimiyeti devrinde (IX. yüzyılın ilk çeyreği) hilafetin kuzey vilayetlerine göç eden ve oralarda yerleşen Arapların soyundandır. Dülefîler Hanedanı, 825-898 yılları arasında Hemedân ile İsfâhân arasındaki Kerec bölgesine sahipti. IX. yüzyılın ikinci yarısında bölgenin siyasi hayatında önemli bir rol oynamışlardı. Koğtan Emîrliği, Sâcoğulları döneminden itibaren vardı. Dülefîler, Sâcoğulları hâkimiyeti devrinde (IX. yüzyıl sonu) onlara tabi olmuşlar ve kendi mülklerinden birisinde yaşamışlardır. Dülefîler, Duvin'in güneydoğusunda yer alan, Aras Vadisi'ndeki Koğtan'da, Ardzıruni ve Süniklerin bölgedeki emellerine son vermek amacıyla Emîr Yûsuf'un izni ile 910 yılında bir emîrlik kurmuşlardı.[974] Yûsuf, Azerbaycan'ın Duvin'le bağlarını güçlendirmek için

[973] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.68-70.

[974] Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.218, 260; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.100. Garsoian, "Armenia", s.513; Nersessian, "Armenia in the Tenth and Eleventh Centuries", s.430; Canard, "Dwin", s.679 M. X. Şərifli, "Əbudüləfilər", *Naxçıvan Ensiklopediyası*, ed. C. Ə. Əliyev vd., Bakı, 2002, s.117; Fahrettin Seferli, "Nahcivan Bölgesinin Tarihi Coğrafyası Hakkında Notlar", *İrs Miras*, 4/8, 2013, s.47; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.43; Aram Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjan and Armenia in the Rawwadid Period (Tenth Century AD)

Koğtan eyaletinde bir Arap emîrinin yerleşmesine izin vermişti. Sâcoğulları zamanında Koğtan emîri, Azerbaycan'a tabi olmuş ve böylece Koğtan, Nahçıvan, Duvin'den meydana gelen bir bölge oluşmuştur. Ararat'a kadar uzanan bu bölge, Ermenistan Krallığı'nın toprak bütünlüğünü sağlamasına mani olan en önemli etmenlerden birisiydi. Dülefîler, ileride göreceğimiz üzere çok daha güçlenecekler ve Sellârîler ile Revvâdîler gibi siyasi teşekküllerle, Duvin dâhil Aras'ın batı bölgelerine hâkim olmak için mücadele edeceklerdir. Bu emîrlik, Koğtan, Nahçıvan ve Duvin kesiminde yabancı unsurların güçlenmesine engel olmuştur.[975]

5. II. Aşot Erkat'ın Bagratuni Kralı Oluşu ve Ermeniye'nin Tamamı ile Duvin'e Hâkim Olma Çabaları

Kral Smbat'ın Alıncak Kalesi önünde öldürülmesinin ardından, Bagratuni Hanedanı'nın başına 914'te "Demir (Erkat)"[976] unvanlı oğlu II. Aşot (914-928) geçmiştir. İkinci oğlu Abas ise onun en büyük yardımcısı olmuştur. Aşot başa geçtiği sırada ülke oldukça kötü bir durumdaydı. Ermeniye'de bir siyasi rekabet hüküm sürüyordu. Pek çok Ermeni *işhan*ı ve nahararı kendi bölgesinde Bagratuni idaresinden

---

According to Narrative Sources and Coins", *An Offrint from the Numismatic Chronicle,* 170, London, 2010, s.249; A. Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", *Revue des Etudes Armeniens,* c. I, ed. E. Benveniste, Paris, 1964, s.241.

[975] Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9e et 11e Siecles", s.307.

[976] Asogik ve Vardan cesaretinden dolayı ona bu unvanın verildiğini söylerken (*The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.221; Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.161); bazı tarihçiler, kalın bir demir çubuğu ayağı altına alıp iki eliyle bükerek halka yaptığından bu unvanı aldığını söylemektedirler (Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler,* s.82).

ayrı olarak yaşıyordu. Bu sırada Ermeniye büyük oranda Yûsuf tarafından ele geçirilmiş durumdaydı. Bagratuni Hanedanı'na mensup Gürcistan Kralı II. Adarnese ile Taron Hâkimi Grigorigios gibi pek çok Ermeni *işhan* ve nahararları, siyasi rekabetten dolayı Aşot Erkat'a cephe almış vaziyetteydi. Bu yüzden Aşot, babası gibi Yûsuf'a karşı tek başınaydı. Aşot Erkat'ın amacı, mücadeleyi sürdürerek babasının öcünü almak ve Ermeniye'nin kontrolünü eline geçirmekti. İçerisinde bulunduğu bu zorluklar sebebiyle Yûsuf'a karşı tek başına karşı koyamayacağını bilen Aşot Erkat, dağlık coğrafyanın kendisine tanıdığı fırsatlardan ve Yûsuf'un Rey civarındaki isyanlarla uğraşmasından yararlanmaya karar vermişti. Bu doğrultuda şehir merkezlerine ve kırsal alanlara yerleştirilen Müslüman ordulara karşı sürpriz saldırılar gerçekleştirerek, çete savaşı yapmaya karar vermiş ve kendisine bağlı 600 kadar sadık askerle bunu uygulamaya girişmişti. Bu yüzden kuzeydoğu Ermeniye'de sıkıntılar yeniden baş göstermişti.[977]

Bagratuni Krallığı'nı yeniden kuran ve eski sınırlarını tutarak daha kuvvetli bir hâle getiren Demir Aşot, Bagrevand çevresinde çetelerle dolaşarak, eskiden atalarına

---

[977] *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.221; *Step'annos Orbelean's History*, s.103; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.178-179; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.45-46; Yıldız, "Sacoğulları", s.433; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.250-251; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.45; Cowe, "Vaspuragan ve Ani Krallıkları Arasındaki İlişkiler", s.94; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.65; İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.106-107; Garsoian, "Armenia", s.482; Keleş, *Şeddâdîler*, s.63, 80; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.193; Canard, "Arminiya", s.637; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.58-59; Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi*, s.138-139; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.121.

bağlı olan ve sadakatle hizmet eden nahararları birlik olmaya davet etmişti. Aşot, Şirak bölgesine girip kalelere sahip olmuş ve buralara yerli muhafızlar koymuştu. Halife ile arası bozulan Emîr Yûsuf'un, Ermeniye'deki askerlerini Rey'e geri çağırması, 915 yılında Aşot'a yeni fırsatlar yaratmıştır. Aşot, Yûsuf'un bölgede olmamasından faydalanmak için hızlı davranıyor ve o kaleden bu kaleye hızla hareket ediyordu. Aşot küçük süvari grupları ile ani baskınlar gerçekleştiriyor ve bölgedeki Sâcoğlu garnizonlarının bir araya gelmelerini önlüyordu. Aşot bu akınlar sonucunda yavaş yavaş Bagrevand, Arşarunik, Şirak ve Kukark bölgelerini ele geçirmişti. Buralarda bulunan Müslüman birlikler ya esir edilmiş ya da katledilmişlerdi. Böylece Aşot, Bagratuni topraklarını önemli bir mukavemetle karşılaşmadan, nispeten kolaylıkla Müslümanlardan geri almış ve buradaki Sâcoğlu hâkimiyetini hissedilmez kılmıştı. Elde ettiği bu başarıların ardından kuzeye doğru ilerleyen Aşot, Lori ve Taşir bölgelerindeki kaleleri de zapt etmişti. Onun bu başarıları, kısa süre sonra meyvesini vermiştir. Başlangıçta nahararlar ona karşı muhalefet etseler de Yûsuf karşısında II. Aşot'a tabi olmaktan başka şansları yoktu. Bu yüzden bu anlaşmazlık uzun süreli olmamıştır. Bu dönemden itibaren, *Sparapet* Aşot hariç pek çok Ermeni nahararı, II. Aşot'u Ermeniye'yi bu karışıklıktan ve Müslüman hâkimiyetinden çıkartacak yegâne kişi ve tahtın meşru vârisi olarak görmeye başlamıştı. Bunda Yûsuf'un Smbat ve diğer nahararlara karşı uygulamış olduğu gaddarlığın da etkisi vardı. Bu durum, günden güne onu destekleyenlerin sayısını arttırmıştı. II. Aşot akabinde çok sevdiği Abhazlar beyi Gürgen'in yanına varıp, Bagratlı tahtına geçmesine yardım etmesi için söz alarak Aras boyuna dönmüştü. Bu doğrultuda Abhazya Kralı Gürgen ile Kartli Hâkimi II. Adarnese ile anlaşarak yanına çekmişti. II. Aşot'un babası I. Smbat'ın 899'da taç giydirdiği Ardahan-Artvin Bagratlıları Kralı II. Adarnese, 915'te Demir Aşot'a taç göndererek,

diğer nahararlarla birlikte onu kral ilan ettirmiştir. Böylece I. Smbat'ın öldürülmesinden beri boş olan Bagratuni Krallığı tahtına geçmiştir.[978]

Eskiden beri Kafkasya'daki gelişmeleri yakından izleyen ve bir ara Sâcoğullarına karşı Ermenilerle bir antlaşma bile imzalayan Bizans İmparatorluğu, Smbat'ın öldürülmesi, Ermeni nahararların Müslümanlarla yakınlaşması ve Yûsuf'un bölgeyi büyük oranda ele geçirmesi üzerine tekrar devreye girmişti. Yaşı küçük olduğu için İmparator VII. Konstantinos Porphyrogennetos (908-959) üzerinde büyük bir nüfuza sahip olan Konstantinopolis Patriği Nikolaos Mystikos, 914-915'te[979] Ermeni Katolikosu V. Hovhannes'e bir mektup yazarak içinde bulundukları durumdan dolayı üzüntü duyduğunu bildirmiş; bütün Ermeni, Gürcü ve Abhaz ileri gelenlerinin Müslümanlara karşı birleştikleri takdirde imparatorun onlara yardım gönderileceğini, Katolikos Hovhannes'in bunu sağlamak için bölgenin önde gelen kişileri ile temasa

[978] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia,* s.179; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.221; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.276; İpek, "Sâcoğulları", s.365; Minorsky, *Studies in Caucasian History,* s.118; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.434-435; İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.107; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.46; Yıldız, "Sacoğulları", s.433; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya,* s.251-256; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.46; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.159; Keleş, *Şeddâdîler*, s.80; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.193; Payaslian, T*he History of Armenia from the Origins to the Present,* s.59; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.96; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.170; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler,* s.82.

[979] Bazı tarihçiler, bu hadisenin tarihini 918 yılına çekerek, diğer olayların kronolojisini de büyük oranda değiştirmektedirler.

geçmesi gerektiğini ifade etmişti. O, birleştikleri takdirde düşmanın mağlup edilebileceğini bildirmişti.[980] Bu görüşmelerin iki katolikos arasında gerçekleştirilmesinin nedeni olarak, İmparator Konstantinos Porphyrogenetos'un yaşının küçüklüğü ve Kral II. Aşot'un o sırada Ermeniye'de gerilla savaşları ile uğraşması gösterilmektedir.[981] Kral Smbat'ın öldürüldüğü tarih ile Aşot Erkat'ın Konstantinopolis'ten döndüğü tarihe kadarki olaylar, hadiselerin bizzat şahidi tarihçi Hovhannes tarafından detaylı bir şekilde anlatılsa da kronoloji içermemektedir. Diğer Ermeni kaynakları ise Yûsuf ile Aşot arasındaki bu olaylara ilişkin hiçbir şey söylememektedirler.[982] Bu durum da tarihçilerin olayları farklı yorumlamasıyla, değişik kronolojilerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Harekete geçen Katolikos Hovhannes'in Ermeni nahararları arasındaki faaliyetleri kısa sürede meyvesini vermiş ve böylece Yûsuf'a karşı bir ittifak kurulmaya başlanmıştı. Gürcü Kralı II. Adarnese, Katolikos Hovhannes vasıtasıyla Bagratunilerle arasındaki anlaşmazlıkları bir kenara bırakarak Aşot'un yanına gitmiş ve daha önceki dostluk anlaşmasını yenileyerek onu kral olarak tanımıştı. Katolikos Hovhannes bunun ardından Aşot'a düşman olan Taron Hâkimi Bagratuni Grigorigios'a gidip aralarındaki

---

[980] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.190-191; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.277; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.46; Yıldız, "Sacoğulları", s.433; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.258; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.46; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.436; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.219; İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.108; *Cumhuriyetin 50. Yılında Artvin 1973 İl Yıllığı*, s.24; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.219; Köse, "Kafkasya Türklüğü Açısından Değerlendirilmesi", s.114.

[981] Köse, "Kafkasya Türklüğü Açısından Değerlendirilmesi", s.114.

[982] Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.50.

anlaşmazlıklara bir son vermelerini rica etmişti. O, daha sonra bölgedeki diğer naharar ve *işhan*larla da görüşerek onlarla Aşot arasındaki anlaşmazlıkları da gidermiştir.[983] Yapılan bu ittifaklardan en önemlisi ise Bagratuni Hanedanı ile Vaspurakan Hanedanı arasında yapılanı idi. Vaspurakan Kralı Haçik Gagik, Aşot'a karşı koyamayacağını ve ona karşı düşmanlık beslemenin kendisine fayda sağlamayacağını düşünmüş olabilir. Haçik Gagik, Yûsuf'un doğuya sefere çıktığı sırada kargaşa ortamından ve II. Aşot'a karşı itaatsiz beylerin varlığından faydalanarak, eskiden ailesine ait olan Tarünk merkezli Kogovit ile Maku merkezli Ardaz bölgelerini ele geçirmiş, bu sayede sınırlarını Büyük Ağrı Dağı'nın güneydoğusundaki Masyatsodin bölgesine kadar genişletmişti. Hatta halife kendisine bir taç ile kraliyet elbiseleri yollamış ve bölgesinde vergi toplama vazifesi vermişti. Katolikos bu yüzden onu birlik ittifakına katmak amacındaydı. Yûsuf doğuda çeşitli işlerle meşgul olsa da Aşot'un Ermeniye'de gerçekleştirdiği bu faaliyetlerden haberdardı. Bu yüzden Haçik Gagik'e haber yollayarak, Aşot'a karşı bir ittifak kurmayı önermişti. Ancak Haçik Gagik, çok güvenmediği Yûsuf'un teklifini bölgede yaşanan gelişmelerin de etkisi ile reddetmişti. Diğer yandan da kendisinden korktuğu için Mogk ve Korduk/Karduk Dağları'na çekilerek Yûsuf'un tepkisini beklemeye başlamıştı. II. Aşot ise başlattığı çete savaşları ile bir kaleden diğerine gidiyor ve pek çok başarı elde ediyordu.[984]

---

[983] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.191; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.47; Yıldız, "Sacoğulları", s.433; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.258; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.46; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.436; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.278; İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.108.

[984] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.192; Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.348-349; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.47; Yıldız,

Katolikos Hovhannes, Ermeniler arasındaki birlik fikrini güçlendirme noktasında bazı başarılar elde etse de Yûsuf'un bölgeye dönmesi durumunda Ermenilerin ona karşı koyamayacaklarını biliyordu. Bundan dolayı Bizans İmparatoru Konstantinos Porphyrogennetos'a 914-915'de bir mektup yollayarak, Ermenilerin Müslümanlara karşı savaşmaları ve başarılı olmalarının Bizans'a bağlı olduğunu bildirmiş, Yûsuf'un ve bölgedeki diğer Müslüman valilerin bölgedeki faaliyetlerinden dert yanarak onlardan hesap sorulmasını rica etmişti. Bunun üzerine Bizans imparatoru, Theodoros Vasilikos adlı bir elçiyi Ermeniye'ye göndermişti. Onun görevi Konstantinos Porphyrogennetos ile Kral Aşot arasındaki ilişkileri daha da güçlendirmek ve Aşot ile katolikosu Konstantinopolis'e davet etmekti. O, bu amaç doğrultusunda ilk olarak Hovhannes'in yanına Taron'a gitmiş, daha sonra katolikosla birlikte Kral Aşot'un yanına hareket etmişti. Aşot, o sırada işler istediği gibi gitse de kendisine karşı en büyük tehdidin hâlâ Yûsuf olduğu düşüncesindeydi. Bu yüzden, Bizans'ın desteğini alabilmek amacıyla imparatorun kendisine yaptığı bu teklifi kabul etmiş ve 914-915 yılında[985] hemen

---

"Sacoğulları", s.433; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.259-261; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.47; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.436; İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.108; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.52; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.122.

[985] Kral Smbat'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Aşot Erkat'ın Konstantinopolis'ten dönüşüne kadar geçen sürede meydana gelen olaylar, Hovhannes tarafından detaylı bir şekilde anlatılsa da kronoloji verilmediğinden bu olayların kronolojisini tespit etmek oldukça zor bir iştir. Diğer Ermeni kaynaklarında da çok fazla bilgi yoktur. İslam kaynakları ise Yûsuf ile Ermeniler arasında geçen mücadeleler hakkında hiçbir şey söylememektedir. Kral Aşot'un Konstantinopolis'i ziyaretinin tarihini belirlemek pek çok Ermeni tarihçi için zor olmuştur. Buna karşın bazı tarihler

Konstantinopolis'e doğru yola çıkmıştır. Katolikos Hovhannes ise Ermeni Kilisesi ile Bizans Ortodoks Kilisesi arasındaki farklılıklar dolayısıyla, orada kendisine baskı yapılabileceği düşüncesiyle bu davete bir bahane uydurarak katılmamıştı. İmparator, Konstantinopolis'te merasimle karşıladığı Aşot'a büyük bir yakınlık göstermiş ve adeta imparator kendisiymiş gibi karşılanmıştı. Orada kendisine ve maiyetine kıymetli hediyeler takdim edilmişti. İki taraf arasında yapılan anlaşmayla; Ermeniye'yi Müslüman hâkimiyetinden kurtarmak, Bizans İmparatorluğu'na yeni fırsatlar sağlamak ve bölgede ilerleyen Bizans ordularına destek olacak yerli bir müttefik kral bulmak amaçlanmıştı. Bu sayede her ikisi de doğudaki Müslüman sorunundan

---

vermek mümkündür. N. Adontz, Garsoian, Runciman ve Dedeyan, Aşot'un 914'te Konstantinopolis'e gittiğini ileri sürmektedir (Nicolas Adontz, "Les Taronites en Arménie et a Byzance", *Etudes Armeno-Byzantines*, Lisbonne, 1965, s.221; Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus*, s.251; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.159; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.219). Bazı Batılı tarihçiler gibi düşünen Hakkı Dursun Yıldız ise Hovhannes'in mektubunun 920 yılında yazılmış olabileceğini ve Kral Aşot'un muhtemelen 921'de Konstantinopolis'e gittiğini kabul etmenin mümkün olduğunu ifade etmektedir. Ona göre 914 tarihi doğru olarak kabul edilemez. Çünkü Aşot Bagratuni o sene tahta yeni geçmiş ve muhtemelen sonraki birkaç yıl içerisinde ülkesini Yûsuf'un birliklerinden kurtardıktan sonra Konstantinopolis'e gitmiştir. Bunların hepsinin aynı sene içerisinde olması mümkün değildir (Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.50; Yıldız, "Sacoğulları", s.434). René Grousset de bu görüşü doğrulayarak mektubun 920 yılında yazıldığını ve ertesi sene Aşot'un Konstantinopolis'e gittiğini ifade etmektedirler (Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.438). Köse mektubun 918 yılında yazıldığını, ziyaretin 921'de gerçekleştiğini söylemektedir. (Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.291; Köse, "Kafkasya Türklüğü Açısından Değerlendirilmesi", s.114-115).

kurtulabilirlerdi.[986] Böylece, Gürcü kralının ve Bizans imparatorunun desteğini kazanan II. Aşot daha da güçlenmiştir.[987]

Aşot'un başlattığı savaşlar dizisi, hızlı bir şekilde kuzey ve güney bölgelerinden Van Gölü Havzası'na yayılmıştı. Yûsuf, Duvin'de bulunduğu sürece Ermeniler için tehlike olmaya devam etmekteydi. Vaspurakan Kralı Haçik Gagik; bu dönemde Zarevand (Urmiye Gölü'nün kuzeybatısı), Hoy ve Merend bölgesi üzerine bir sefer yapmaya karar verse de bu girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bunun üzerine Yûsuf,

---

[986] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.192-198; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.277-278; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.49; Yıldız, "Sacoğulları", s.434; İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.108-109; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.285-286, 288; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.47-48; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.437-438; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.97; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.215, 218-219; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.101; Garsoian, "Armenia", s.482; Kurkjian, *A History of Armenia*, s.156; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.159; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.38; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.193; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.329; Köse, "Kafkasya Türklüğü Açısından Değerlendirilmesi", s.115; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.52; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.122; Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. I, s.117; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.4-5; Cyrill Toumanoff, "The Background to Mantzikert", *Proceedings of the XIIIth International Cogress of Byzantine Studies Oxford 5-10 September 1966*, ed. J. M. Hussey, D. Obelensky, S. Runciman, London, 1967, s.423.

[987] Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.217.

askerleri ile bu saldırıya cevap vererek Van ve Mardastan (Van'ın kuzeyinde) şehirlerine kadar ilermiş ve bölgede tahribat yapmıştı. Vaspurakan askerleri iki ay süren mücadelenin ardından toparlanarak, Yûsuf'un askerlerini Hoy ve Selmâs'tan Azerbaycan'a doğru çekilmek zorunda bırakmışlardı. Yûsuf b. Ebu's-Sâc bunun akabinde, 909-910'lardan beri himayesinde olan, ancak bir türlü güvenemediği *Sparapet* Aşot'u yanına çağırmıştı. *Sparapet* Aşot, annesi ile iki kız kardeşi Yûsuf'un elinde rehin olduğundan, her çağırıldığında Yûsuf'un yanına gidiyor, ona silah ve gıda yardımında bulunuyordu. Bu sefer de aynı şekilde gitmişti.[988]

Demir Aşot ülkesinde meydana gelen bu gelişmelerden haberdar olunca, Ermeniye'ye geri dönmek için Bizans imparatorundan izin istemişti. II. Aşot bu isteğinin kabul edilmesi üzerine, kendisine verilen para ve yardımcı kuvvetlerle birlikte 915-916 gibi Konstantinopolis'ten ayrılmıştı. Onlar Taron yoluyla Ermeniye'ye girerek, Fırat'ın güney kolu boyunca yolculuk etmişlerdi. Aşot bu yolculuk sırasında kendi isteği ile itaat eden pek çok yerde yeniden hâkimiyet kurmuştu. Böylece kısa bir süre içerisinde Ermeniye'nin tüm batı kesimi ile doğu kısmının büyük bir bölümü, tekrar Aşot'un hâkimiyeti altına girmiş ve bölgede yeniden düzen sağlanmıştır. II. Aşot, bu dönemde Bizans askerlerinin yardımı ile *Sparapet* Aşot'a bağlı Koğb kasabası da dâhil pek çok yeri kontrol altına almıştı. Bu sefer sırasında, Bizans askerlerine Koğb'da yağma yapması, cana ve mala saldırması için izin verilmiş ve şehirde tam bir fecaat

[988] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia,* s.200-201; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.49; Yıldız, "Sacoğulları", s.434; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya,* s.288-290; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.48; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.438-439; İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.109; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.59; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.122.

yaşanmıştı. Sokaklar cesetlerle dolmuştu. Esir düşenler pazarlarda satılmış, canını kurtaranlar ise şehir dışına kaçmışlardı. Evler, mallar yağmalanmış ve hiçbir şey bırakılmamıştı. Bunun sebebi *Sparapet* Aşot'un ve halkın Yûsuf'un yanında yer almasıydı. II. Aşot bu yolculuğun neticesinde başkenti Erezgavork'a giderek yerleşmişti.[989]

Sparapet Aşot bu sırada, Kral II. Aşot'un faaliyetlerinden korktuğu için Duvin'e giderek metbu Emîr Yûsuf'un yanına sığınmıştı. Yûsuf, kendisine karşı imzalanan Bizans-Ermeni ittifakını bozmak ve kurdukları birliği yıkmak için onların arasındaki anlaşmazlıklardan yararlanmaya çalışıyordu. Yûsuf, II. Gagik'in kendisiyle daha fazla iş birliği yapmayı reddetmesi üzerine, II. Aşot'un karşısına başka bir Bagratuni çıkartmaya karar vermiş ve Bizans'ın Ermeniye kralı olarak tanıdığı II. Aşot'a karşı, *Sparapet*

[989] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia,* s.201-202; Adontz, "Asot Erkat' ou de fer roi d'Arménie de 913 à 929", s.276; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.49; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.439; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.290; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.48; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.97; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.278; İpek, "Sâcoğulları", s.365; İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.109-110; Kurkjian, *A History of Armenia*, s.156; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.159; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.38; Keleş, *Şeddâdîler,* s.63; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə,* s.277; Jones, *Between Byzantium and Islam*, s.65; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.193; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.329; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler,* s.82; Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus,* s.155.

Aşot'a 915 civarında[990] Duvin'de taç giydirerek "Ermeniye Kralı" unvanı vermişti. Böylece Bizans'ın bölgeye müdahalesinin önüne geçme planını uygulamaya koymuştu. Öyle ki bu yeni kral, elindeki her şeyi Müslümanlara borçlu olduğundan onlara ne şekilde gerekiyorsa destek veriyordu. Yûsuf bunun ardından *Sparapet* Aşot'u büyük bir debdebeyle ülkesine göndermiştir. Böylece, birisi Konstantinopolis'in himayesi ve Bizans'ın yardımı ile Erezkavork'ta, diğeri ise Erdebil'in isteği ve Müslüman-Türk askerlerinin yardımıyla Bagaran'da olmak üzere iki rakip Bagratuni Krallığı ortaya çıkmıştı. Ayıca bir de Vaspurakan'da Gagik Ardzıruni'nin krallığı vardı. Yani o sırada ülkede kral unvanını taşıyan üç hükümdar bulunuyordu.[991] Kraliyet ailesinin bir üyesi

[990] Yûsuf'un 923'te Ermeniye'ye döndüğünü söyleyen Grousset, Yıldız ve Köse, taç giyme hadisesinin 921 yılında meydana geldiğini ifade etmektedirler (Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.440; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.49d; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.51d; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.291). Bu olayın 921'de olduğunu söyleyen Kırzıoğlu ise Yûsuf, o sırada hapishanede olduğundan, *Sparapet* Aşot'a taç giydiren kişinin Subuk (919-922) olduğunu söylemektedir (Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.278).

[991] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.202; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.278-279; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.439-440; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.188; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.51; Yıldız, "Sacoğulları", s.435; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.73; Yıldız (b), "Sacoğulları", s.125; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.230; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.290-292; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.49-50; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.219; Kurkjian, *A History of Armenia*, s.156; Jones, *Between Byzantium and Islam*, s.64; Canard, "Dwin", s.679; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.59; Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. I, s.117; Morgan, *The History of the*

tarafından bu şekilde isyan edilmesi, diğer soyluların da bağımsızlıklarını ilan etmesine neden olmuştu. Onlar ayrıca kendileri için küçük krallıklar kurmayı umuyorlardı. Ancak II. Aşot ileride de göreceğimiz üzere her birini sırayla kendisiyle ittifak kurmaya zorlayacaktır.[992]

Yûsuf'un desteğini sağlayan *Sparapet* Aşot taç giydikten sonra, Duvin'deki Müslüman askerlerin yardımıyla, Kral Aşot'un işgal ve tahrip ettiği Koğb ve Bagaran'a hareket ederek buraları almıştır. *Sparapet* Aşot, buraya varınca bölgedeki bütün evler ile kalelerin tahrip edilip yağmalandığını görmüş ve kendi taraftarının esir edilerek esir pazarlarında satıldıklarını öğrenmişti. Böylece her iki Aşot arasında savaş kaçınılmaz bir hal almış ve bir mücadele dönemi başlamıştır. Bu sırada Sünik Prensi Smbat ile Prens Vasak gelerek II. Aşot'a katılmışlardı. Ancak Ermeni asilzadeleri arasında büyük bir nüfuza sahip olan Katolikos Hovhannes araya girerek, savaş çıkmadan her iki Aşot'u barıştırmıştır. Buna karşın ortaya çıkan bu sükût dönemi uzun süreli olmamıştır.[993]

Armenian People, s.162; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler,* s.4-5; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.83; Macler, "Armenia", s.160; Jones, "'Abbasid Suzerainity in the Medieval Caucasus", s.145; Minorsky, *Studies in Caucasian History,* s.118-119; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.307; Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus,* s.126.

[992] Morgan, *The History of the Armenian People,* s.162.

[993] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.202; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.279; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya,* s.290-292; İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.110; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.51; Issaverdens, *Armenia and the Armenians,* s.237; Jones, *Between Byzantium and Islam*, s.65; Yıldız (b), "Sacoğulları", s.126; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler,* s.4-5; Adontz, "Asot Erkat' ou de fer roi d'Arménie de 913 à 929", s.276; Macler, "Armenia", s.160.

Hâkimiyet sahasını genişletmek isteyen *Sparapet* Aşot, Vağarşapat'ı hâkimiyeti altına almıştı. Bunun üzerine harekete geçen II. Aşot, sabahın hiç beklenmedik bir saatinde *Sparapet* Aşot'a saldırarak onu yenilgiye uğratmış ve Vağarşapat'ı ele geçirerek bir müddet orada kalmıştı. Savaşın ardından *Sparapet* Aşot'un ordusu tamamen dağılmış ve içerisinde silahlar, süs eşyaları, atlar ve katırların da yer aldığı tüm malları yağmalanmıştır. Kurtulmayı başaran *Sparapet* Aşot ise tekrardan Duvin'e Müslüman metbunun yanına sığınmak mecburiyetinde kalmıştı. Muhalif Kral *Sparapet* Aşot, bunun ardından Duvin'de ikamet etmiştir. Katolikos Hovhannes bunun üzerine tekrar araya girerek iki tarafı barışmaya ikna etmişti. II. Aşot bunun ardından Gardman hâkimi Büyük Prens Sahak Sevada'ın kızı ile evlenmiş ve Ermeniye'deki mücadeleleri bitirmek için politika değişikliğine gitmişti.[994] Ancak bu anlaşma, bir ittifaktan ziyade iki taraf arasındaki mücadelelerin kısa süreliğine durmasından ibaret olacaktı. Bu durum, Yûsuf b. Ebu's-Sâc için iyi değildi. Çünkü, onun *Sparapet* Aşot'a taç giydirmesindeki amaç, Bizans, Ermeni, Alban ve Abhaz halkının ittifakını engellemekti. Bu nedenle Yûsuf, bu ittifakı önlemek için II. Aşot Erkat'ın karşısına *Sparapet* Aşot'u rakip olarak çıkartmıştı. Çünkü ittifakın en önemli faktörü II. Aşot Erkat'tı.[995] Yûsuf'un, II. Aşot ile Duvin'deki kuzeni *Sparapet* Aşot arasında bir rekabet ortaya çıkartma

[994] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia,* s.204-205; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.51; Yıldız, "Sacoğulları", s.435; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya,* s.295-296; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.442; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.50; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.219; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.280; Issaverdens, *Armenia and the Armenians,* s.238. Issaverdens bu evliliğin yaklaşık 922'de meydana geldiğini ifade etmektedir, bkz. Issaverdens, *Armenia and the Armenians,* s.238; Jones, *Between Byzantium and Islam*, s.65; Yıldız (b), "Sacoğulları", s.126; Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus*, s.155.

[995] Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.292.

girişimlerine rağmen, Bizans'ın desteğini alan II. Aşot, gücünü yeniden kazanmak amacıyla daha emin adımlarla hareket etmeye başlamıştı. Bölgedeki Gürcü, Abaza ve bazı Ermeni ailelerinin de onun yanında yer alması, bu durumu daha da pekiştirmiş ve Müslümanlara karşı önemli ittifaklar kurulmuştu. Bu sayede Aşot Erkat, Ermeniye'deki kalelerin büyük bölümünü ele geçirerek Bagratuni hâkimiyetini en üst noktaya taşımıştı. Buna karşın bölgenin tamamına hâkim olmayı başaramamıştı. Çünkü *Sparapet* Aşot gibi rakipleri vardı ve onlara karşı verdiği mücadele çoğu zaman yetersiz kalıyordu.[996] Aşot Erkat bütün uğraşlarına ve Bizans'tan sağladığı askerî desteğe rağmen bir türlü Ermeniye'nin tamamı üzerine hâkimiyet kuramamış, üstelik Yûsuf tarafından desteklenen yeni bir Ermeni kralı ile karşı karşıya kalmıştı. Bundan dolayı Aşot Erkat gücünün *Sparapet* Aşot'u ortadan kaldırmaya yeterli olmayacağını anlamış ve Yûsuf'a tabiiyetini bildirmeye karar vermişti. Aşot Erkat'ın amacı, iktidarını sağlamlaştırmak ve rakibi *Sparapet* Aşot'u destekten yoksun bırakmaktı. Yûsuf b. Ebu's-Sâc ise valilik görevine geldiği günden itibaren, bütün çabalarına ve uğraşlarına rağmen Bagratuni Hanedanı'nı bir türlü yok edememişti. Yûsuf doğudaki isyanları bastırmanın oldukça zor olacağını bildiğinden, ülkenin batısını emniyete almak ve bölgedeki Bizans nüfuzu sonlandırmak amacıyla politikasında değişiklik yaparak, Aşot Erkat'ın tabiiyetini kabul etmişti. Bunun ardından Halife Muktedir, 917-918 civarında[997] Aşot Erkat'a *şehinşâh*[998]

[996] İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.110; Garsoian, "Armenia", s.482.

[997] Bu unvanın 921-922 yılı gibi verildiğini ileri süren tarihçiler de vardır, bkz. Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.280; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.51-52; Yıldız, "Sacoğulları", s.435; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.295-296; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.442-443; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.50; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.38; Streck, "Ermeniye", s.320; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.217; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.52; İpek,

unvanı vererek Ermeniye kralı olarak tanımış ve vergileri merkeze göndermesini sağlamıştır. Bunda devletinin vilayetler üzerindeki gücünü kaybetmeye başladığını fark etmesi ve bağımsız hareket etmeye başlayan valilere karşı Hristiyan yerel unsurları desteklemek istemesinin de payı vardır. Halife Muktedir; Aşot Erkat'a içerisinde kraliyet tacı, silahlar, şahane entariler, mücevherler, altın süsler ve koşum takımları

"Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.170. Olayların baş tanığı Hovhannes Drashanekertsi, tarih vermeden Yûsuf'un önce *Sparapet* Aşot'u, daha sonra birtakım olayların ardından Demir Aşot'u *şehinşâh* ilan ettiğini söylemektedir. Daha sonra da Yûsuf'un hapse düşmesinden sonra yerine geçen Subuk'un Demir Aşot'a iyi davranarak *şehinşâh* unvanı verdiğini bildirmektedir. Subuk'un bu unvanı, başa geçtiği 919 ile Yûsuf'un hapisten çıktığı tarih olarak kabul edilen 922 yılları arasında vermiş olması gerekir. Bu nedenle Yûsuf bu süre içerisinde bu unvanları vermiş olamaz. Eğer çoğu tarihçinin ileri sürdüğü gibi ülkesine döndükten sonra bu unvanı vermiş olabileceğini düşünürsek, bu sefer de olayların tanığı Hovhannes'in verdiği olay sırası bu kronolojiye uymamaktadır. Çünkü, Yûsuf'un geri döndüğü 922 tarihinden sonra Subuk'un böyle bir unvan vermesi mümkün değildir. Bu durum, Hovhannes'in verdiği olayların akışına uymamaktadır. Bu nedenle, Yûsuf'un bu unvanları hapse düşmeden önce, Subuk'un ise onun hapiste olduğu sırada vermiş olması muhtemeldir. Bazı Ermeni tarihçiler de bu kronolojiyi desteklemektedirler, bkz. Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.159; Lynn Jones, *Between Islam and Byzantium: Aght`amar and the Visual Construction of Medieval Armenian Rulership,* Hampshire-Burlington, 2007, s.27-28.

[998] *Şehinşâh* bir Sâsânî unvanıdır. Bu unvan, daha önce Bagratuni krallarına verilmediği için, bununla II. Aşot'un özellikle Gagik Ardzıruni ve Muhalif Kral Aşot'a karşı üstünlüğünü teyit etmek istediklerini söyleyebiliriz, bkz. Jones, "'Abbasid Suzerainity in the Medieval Caucasus", s.146.

geçirilmiş atların da bulunduğu çok sayıda hediye vermişti. Bunun yanında onlara destek olmak amacıyla bir Müslüman birliği de yollamıştı. Böylece Bagratuni Kralı II. Aşot, Abbâsîler tarafından Vaspurakan, Gürcistan ve Abaza kralları ile beylerinin en büyüğü ve metbu olarak tanınmış oldu. Ancak gerçekte bu idareler arasındaki ilişkiler gevşek kalmıştır. Bu antlaşma, II. Aşot'un sükûneti sağlamak için Bizans'la değil de Yûsuf b. Ebu's-Sâc'la anlaşması gerektiğini fark ettiğini ve onların hâkimiyetini kabul ettiğini göstermektedir.[999] Böylece II. Aşot ve halefleri, Müslümanların hâkimiyet

[999] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.205; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.51-52; Yıldız, "Sacoğulları", s.435; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.295-296; Yıldız (b), "Sacoğulları", s.126; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.442-443; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s.50; Diyab Hüseyin, *Ermeniye,* s.189-190; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.73; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.280; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.230; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.101; İpek, "Sâcoğulları", s.365; İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.110; Garsoian, "Armenia", s.482; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.159; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.39; Keleş, *Şeddâdîler,* s.63, 80; Minorsky, *Studies in Caucasian History,* s.118-119; Streck, "Ermeniye", s.320; Canard, "Arminiya", s.637; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.329; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.52; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.217; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.169, 171; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler,* s.4-5; Jones, "'Abbasid Suzerainity in the Medieval Caucasus", s.145; Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus,* s.155.

sahaları dışında kalan Ermeniye'nin merkez ve kuzey bölgelerinin büyük bir kısmı üzerinde, bağımsız bir şekilde egemen olmuşlardır.[1000]

II. Aşot, Yûsuf'un gönderdiği krallık tacını takıp askerî desteğini aldıktan sonra, kayınpederi Sahak'ın askerlerini de yanına alarak, kral olarak tanınmasının verdiği güçle harekete geçmişti. II. Aşot ilk olarak hâlâ Duvin'e sahip olan ve görünüşe göre Sâcoğullarının korumasını çoktan kaybeden rakibi *Sparapet* Aşot'a hücum etmiştir. Katolikos Hovhannes, ordu Duvin kapılarına gelince araya girerek barışı sağlamaya çalışsa da başarılı olamamıştı. Bunun üzerine II. Aşot Erkat, Duvin yakınlarında meydana gelen savaşı kaybetmiş, bundan dolayı bu girişimini ertelemek zorunda kalmıştı. Buna karşın II. Aşot, daha sonra Abhaz Prensi Gürgen'den[1001] temin ettiği yeni kuvvetlerle Duvin'e geri dönse de tekrar araya giren Katolikos Hovhannes, iki taraf arasında bir kez daha bir antlaşma yapılmasını sağlamıştır. Aşot Erkat, *Sparapet* Aşot'a mağlup olmasına rağmen, bu yenilgiden çok fazla etkilenmemişti. Çünkü o, Yûsuf'un kendini kral olarak tanımasına önem veriyor ve bunu üstünlük olarak görüyordu.[1002]

[1000] Streck, "Ermeniye", s.320; Canard, "Arminiya", s.637.

[1001] Stepanos Orbelian bu mücadele sırasında, Gurgen'in *Sparapet* Aşot'a destek verdiğini söylese de (*Step'annos Orbelean's History*, s.104) olayların tanığı Hovhannes onun Demir Aşot'la birlikte olduğunu söyler (Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia,* s.205-206; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.52d.).

[1002] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia,* s.205-216; Adontz, "Asot Erkat' ou de fer roi d'Arménie de 913 à 929", s.278-279; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.51-52; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.74; Diyab Hüseyin, *Ermeniye,* s.189-190; Yıldız, "Sacoğulları", s.435; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya,* s.295-296; Yıldız (b), "Sacoğulları", s.126; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.442-443; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri",

Kral II. Aşot'un durumu, Emîr Yûsuf tarafından kral olarak tanındığından beri eskisine göre çok daha farklıydı. Kuzeni Muhalif Kral *Sparapet* Aşot, Müslümanların himayesinden faydalanamadığından artık onun için tehlikeli olmaktan çıkmıştı. Bundan dolayı II. Aşot, artık diğer asi beylerinin itaatlerini sağlamak amacıyla harekete geçebilirdi. Bunlar kendilerini koruyacak bir hükümdara sahip olmadıklarından daha kolay alt edilebilirlerdi. II. Aşot bundan kısa bir süre sonra kendisine boyun eğmeyip isyan eden Udya İşhanı II. Movses'in üzerine gitmişti. Kral II. Aşot'un ordusu karşısında mağlup olan Movses, Doğu Sünik İşhanı Smbat'ın yanına kaçmıştı. II. Aşot, yardım arayışında olduğunu anlayınca üzerine giderek Movses'i yakalamış ve yerine Amram-tsılig (Küçük Boğa) tayin etmişti. Kral II. Aşot bunun ardından Şirak'a dönmüş ve kendisine komplo kurduğundan habersiz olduğu kardeşi Abas, kayınpederi Gardman İşhanı Sahak Sevada ve Abhazya Kralı Gürgen'i yanına çağırmıştı. II. Aşot'u öldürmek için tuzak kurmuş olan bu üçlü, harekete geçmek için II. Aşot'un Erezgavork'a gelmesini bekliyorlardı. Ancak bu komplo kısa süre içinde anlaşılmış ve Kral II. Aşot hızla Udya'ya kaçarak kurtulmayı başarmıştı. Bu başarısızlık, Batı Sünik Prensi Vasak dâhil, daha aşağı soydan gelen beyleri kraldan af dilemeye sevk etmişti. Aşot başlangıçta niyetinden emin olamayıp onu tutuklatarak Kayean Kalesi'nde hapsettirse

---

s.50; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.308; İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.110; Kurkjian, *A History of Armenia*, s.156; Issaverdens, *Armenia and the Armenians*, s.238. Diğer konularda da farklı bir kronoloji takip eden Garsoian, bu savaşların 918-920 yılları arasında meydana geldiğini ileri sürmektedir, bkz. Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.159.

de daha sonra katolikosun ricasıyla serbest bırakmıştı (919'a doğru).[1003] Duvin, o sırada *Sparapet* Aşot'un elinde kalsa da Doğu Sünik, Keğarkunik ve Gardman kraliyete geçmişti.[1004] 918'de Sünik Patriği Hovhannes'in ölmesi üzerine, Sünik'in kıdemli prensi Smbat, Ermeni Katolikosu Hovhannes'e başvurarak, ondan bir piskopos istemişti. Hovhannes bunun üzerine Duvinli olan, kardeşinin oğlu Yakub'u oraya göndermiştir. Alban Katolikosu Sahak, Yakub ile yakın bağlara sahipti. Ondan sonra yerine geçen kardeşi Gagik, Yakub'a daha da bağlıydı. Bu dönemde Ermeni katolikosu, Arap akınları nedeniyle Duvin'deki makamında bulunamamış, Ermeni kralları ile oradan oraya yer değiştirmişti.[1005]

II. Aşot Ermeniye'de birliği sağlamaya gayret etse de kuzeni ve yakın akrabalarının isyanıyla karşı karşıya kalmış ve adeta istenmeyen kral hâline gelmişti. Bu yüzden onun sükûneti sağlaması çok zordu. Yapılan barış anlaşmaları sadece Katolikos Hovhannes'in çabaları neticesinde meydana gelen kısa süreli göstermelik anlaşmalardı. Bu süreçte tekrar eski siyasetine dönerek Ermeni idareciler arasındaki ihtilaflardan yararlanmaya çalışan Yûsuf b. Ebu's-Sâc, kendisi ile birlikte getirdiği tacı Haçik Gagik'e giydirerek, onu tekrar Ermenistan kralı ilan etmiş ve çeşitli hediyeler vermişti. Böylece Ermeniye'de daha güçlü bir hâle gelen Haçik Gagik karşılığında ona çeşitli hediyeler sunmuş ve Halife Muktedir'e bir kısmı kraliyet haracı olmak üzere büyük miktarda altın ve gümüş göndermişti. Haçik Gagik'in Yûsuf b. Ebu's-Sâc'tan izin almadan vergisini direkt halifeye yollaması, onun desteğini sağlamaya yönelikti.

[1003] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.443-445; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.297-298; Issaverdens, *Armenia and the Armenians*, s.242; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.59.

[1004] Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.219.

[1005] *Step'annos Orbelean's History*, s.132.

Bundan oldukça rahatsızlık duyan Yûsuf, Haçik Gagik'i sert bir dille tehdit etmişti. Bu sırada II. Aşot'un muhalifleri ise diğer nahararları Aşot'a karşı isyana teşvik ediyorlardı. Aşot'un krallığını henüz tanımayan Prens Sahak da ona karşı ayaklananlar arasına katılmıştı. Kış mevsimi bitince iki taraf da ordusunu toplamış savaş hazırlıklarına başlamıştı. Akhayeank Köyü civarında karşı karşıya gelen taraflar, ileri gelenlerin araya girmesi neticesinde savaşmaktan vazgeçmişlerdi. II. Aşot, kayınpederi Sahak ile bu şekilde barış yaptıktan sonra geriye dönerek, hızla Duvin kapılarına ulaşmıştı. Çok fazla kan döküp, her şeyi yağmalamak suretiyle buradaki isyanı bastırmıştır (919 civarı).[1006] Muhalif Kral *Sparapet* Aşot'un yaklaşık 918-920 dönemine tekabül eden Duvin'deki varlığı, kendi mülkü Arşarunik bölgesinde kalma konusundaki acizliğinin bir sonucuydu. II. Aşot ile babası I. Smbat başkentleri olarak Erezgavork'u seçerken, Muhalif Kral *Sparapet* Aşot merkez olarak Bagratunilerin eski merkezi Bagaran'ı seçmişti. Buna rağmen, Muhalif Kral Aşot'un ülkenin merkezi olarak kabul edilen Duvin'deki varlığı, II. Aşot için kabul edilemezdi. Hovhannes'in bildirdiğine göre, II. Aşot bu dönemde Duvin'e gelerek büyük bir katliam gerçekleştirmiştir. Ancak tarihçi maalesef, Kral II. Aşot'un bu olayda kime karşı savaştığını ve itaat ettirdiği asilerin kim olduğunu bizlere söylememektedir. Ter-Ghevondyan bu seferin sonucunda, hem Duvin'in hem de şehirde ikametgâha sahip olan Muhalif Kral Aşot'un mağlup edildiğini ve II. Aşot tarafından onlara boyun eğdirildiğini söylemektedir.[1007] Minorsky de II. Aşot'un kuzenini yendiğini doğrularken, onun Duvin'i kendisine tabi kıldığını kabul etmemekte, Duvin'in hâlâ ele geçirilmesi gerektiğini ve "kâfirlere" hile ile boyun eğdirdiği şeklindeki bilginin sadece bir hüsnükuruntu olduğunu söylemektedir. Çünkü

[1006] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.208-209; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.300-301.

[1007] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.74; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.12.

kısa süre sonra Duvin, Emîr Subuk (veya Spk'i) tarafından ele geçirilecekti.[1008] Grousset de Hovhannes'in dolaylı anlatımından, bu saldırının Müslümanlara kayıp verdirmekle birlikte başarısızlıkla sonuçlandığının anlaşıldığını söylemektedir.[1009]

Doğu Sünik İşhanı Prens Smbat ile kardeşi Vasak, daha önce Yûsuf tarafından Süniklilerden alınmış olan Alıncak Kalesi ile kazasını, Koğtan nahiyesinin emîrinden geri almak için boşuna çabalamıştı. Sünikli köylüler yenilgiye uğramış, küçük kardeş Vasak ise attan düşerek hayatını kaybetmişti. Grousset'e göre bu dönemde Müslümanların gücü oldukça azalmıştır. Ermeniye'nin onda dokuzu geri alınmış ve sadece Hristiyan prenslikleri arasında tek tük emîrlikler kalmıştı. Feodal rejim, Ermenilerin birleşmesine izin verseydi, bunları ortadan kaldırmak mümkün olabilirdi.[1010]

Hovhannes'e göre II. Aşot, Duvin'i hâkimiyet altına almak için yaptığı girişimden sonra geri dönerek Gürcistan'a gitmiş ve Gürgen'i tam olarak itaat altına almak için buranın kralı II. Adarnese ile anlaşmıştır. Buna karşın II. Aşot'un ezeli rakibi *Sparapet* Aşot ile kardeşi Abas ise Gürgen'e yardıma gelmişlerdi. Ancak onlar, II. Aşot ile II. Adarnese'nin kuvvetleri karşısında daha fazla dayanamayarak dağlardaki boğazlara ve geçitlere çekilmişlerdi. Buna karşın kaçamamışlar ve düşmanın okları ve kılıçlarıyla hezimete uğrayarak barış istemek zorunda kalmışlardı. Akdedilen anlaşmaya göre, yaptıkları yıkım ve tahribata karşılık olarak zararın iki katı tazminat ödeyecekler ve

[1008] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.118-119.

[1009] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.445.

[1010] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.209; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.190; Adontz, "Asot Erkat' ou de fer roi d'Arménie de 913 à 929", s.280; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.445;

kralın topraklarına bir daha girmeyeceklerdi.[1011] II. Aşot bu sırada kayınpederi Sahak'ın Udya'ya saldırdığı ve Jarapor/Corapor Kalesi'ni ele geçirdiği haberi ulaşınca şaşırmıştı. Bunun üzerine II. Adarnese ile birlikte onu cezalandırmak için derhal yola çıkmıştı. Onların yaklaştığını haber alan Sahak Sevada, derhal kuzeye Ermeni-Gürcü sınırında yer alan Kukark eyaletine çekilmişti. Onun peşinden giden II. Aşot, burada kaybettiği Kayean Kalesi'ni ele geçirmiş ve Lori'nin kuzeyindeki Taşir nahiyesinde ona yetişmişti. Düşmanları ise Tavus vadisinin batı tarafındaki kayalarla çevrili bir höyüğün orada pusu kumaya çalışıyordu. Bunun üzerine II. Aşot, piskoposlarından birisini Sahak'a göndererek ele geçirdiği iki kale ile esirleri serbest bırakmasını istemişti. Ancak Sahak elçiye sert çıkmış, bu isteklere cevabını kılıcıyla vereceğini söylemiştir. Bunun ardından Aşot saldırı emri vermiş ve kendisi bizzat cepheden saldırmıştı. Savaşın başlamasının ardından II. Aşot'un kuvvetleri, düşmanı yenilgiye uğratmış ve Prens Sahak ile oğlu Grigor'u esir etmişti. II. Aşot bunun ardından kayınpederi Sahak'ın gözlerine mil çektirmiş ve Gardman Kalesi'ni ele geçirmişti. Aşot bunun akabinde ise uzun uğraşlar neticesinde Şamsvilde şehrini hâkimiyeti altına almıştı.[1012] Ancak Aşot'un, büyük babasının ve babasının mülklerini yeniden ele geçirme girişimleri başarılı olamamıştı.

[1011] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia,* s.209-210; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.302-303; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.446; Adontz, "Asot Erkat' ou de fer roi d'Arménie de 913 à 929", s.280.

[1012] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia,* s.210-212; Kırzıoğlu, Kars Tarihi, s.281; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.302-303; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.446-448; Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus*, s.155.

Duvin, Arapların ve *Sparapet*'in elinde kalmıştı. Aşot, böylece gücünü sadece doğuya doğru Vağarşapat'a kadar genişletebilmişti.[1013]

6. Sâcoğulları Devleti'nde Yaşanan Karışıklıklar ve II. Aşot'un Duvin'i Zaptı

Batıda bu gelişmeler yaşanırken, ülkenin doğusunda da önemli hadiseler meydana gelmekteydi. Doğu yönünde genişlemeye ağırlık veren Yûsuf, artık Ermeniye ile ilgilenmiyor ve buranın yönetimini iyi bir idare sergileyen II. Aşot Erkat'a bırakmış görünüyordu. İslam hâkimiyeti Ermeniye'de sonbaharını yaşıyordu. Bölgenin Müslümanların kontrolünden çıkması an meselesi hâline gelmişti.[1014] Yûsuf b. Ebu's-Sâc, 901 yılından resmen Azerbaycan ve Ermeniye valisi ilan edildiği 909 yılına kadar tüm gücüyle Ermenilerle mücadele etmiş, ancak 914 yılında Smbat'a karşı kazandığı kesin zaferin ardından yönünü doğuya döndürebilme fırsatı bulabilmişti. Yûsuf, I. Smbat'ı öldürüp, Alıncak Kalesi'ni aldıktan sonra bu yönden artık bir tehlike gelmeyeceğini düşünüyordu. Bundan dolayı küçük Müslüman garnizonlarının yeterli olacağını düşünerek, birliklerinin büyük bir kısmı ile Rey'deki olayları bastırmaya gitmişti. Ancak durum yukarıdaki olaylardan da gördüğümüz üzere böyle olmamıştı. II. Aşot devleti toparlayarak kaybedilen yerlerin çoğunu geri almaya başlamıştı. Yûsuf'un amacı ise bu sırada hâkimiyet alanını doğuda daha da genişletmekti. Vezaretten azledilen İbnü'l-Furât el-Âkûlî'nin (ö. 924) ardından, 913'te vezir tayin edilen Ali b. İsa ile rakibi el-Hakanî (912-913) arasında meydana gelen mücadelelerden yararlanan Yûsuf b. Ebu's-Sâc, yıllık vergisinin bir kısmını Bağdat'a göndermemeye başlamış ve Ali b. İsa'ya başvurarak, Rey valiliğinin kendisine verilmesi konusunda ferman almayı başarmıştı. Yûsuf, halifenin desteğini arkasına almasının ardından, büyük bir ordu ile Rey üzerine sefere çıkmıştı. Rey Valisi Muhammed, Yûsuf'un üzerine doğru harekete

[1013] Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus*, s.155.

[1014] İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.111.

geçtiğini haber alınca, ona karşı koyamayacağını düşünerek Horâsân bölgesine çekilmişti. Bunun üzerine Yûsuf, 916-917 yılında hiçbir mukavemetle karşılaşmadan rahat bir şekilde Rey şehrine girmiş ve daha sonra Kazvîn, Zencân ve Ebher şehirlerini ele geçirmişti. Bu durum Abbâsîlerle karşı karşıya gelinmesine neden olacaktı.[1015]

Yûsuf'un Rey ve çevresini ele geçirdiği sırada İbnü'l-Furât bir kez daha Bağdat sarayında vezir olarak görevlendirilmişti (3 Haziran 917). Bunun üzerine Yûsuf, yeni vezire başvurarak, ele geçirdiği Rey ile çevresinin valiliğinin önceki vezir tarafından kendisine verildiğini ve burayı Sâmânîlerin hâkimiyetinden kurtardığını söyleyip, valiliğinin tasdik edilmesini istemişti. Ancak eski vezir Ali b. İsa'ya bu durum sorulduğunda, Rey valiliği için ferman verdiğini yalanlamıştı. Bu dönemde Yûsuf'un vergi ödemeyi kesmesi, halife ve vezirin ona karşı cephe almasına neden olmuştu. Yûsuf'un hilafete karşı sadakatinin, 917 yılında isyan etmeden önce bile şüpheli olduğu söylenmektedir. Bu yüzden Halife Muktedir, Yûsuf'un Rey valiliğini kesin bir şekilde reddetmiş ve Hakan el-Muflihî komutasındaki bir orduyu ona karşı yollamıştı. İki taraf arasında Rey civarında meydana gelen savaşta Abbâsîler mağlup olmuşlardı.[1016]

[1015] Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.53; Yıldız, "Sacoğulları", s.435-436; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.250-251; İpek, "Sâcoğulları", s.365; Huart, "Sâcîler", s.17; Madelung, "Banū Sāj", s.718-721; Keleş, *Şeddâdîler*, s.63; Keleş, "Deysem b. İbrahim el-Kürdî", s.121; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.170; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.223.

[1016] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 8, s.88; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.53-54; Yıldız, "Sacoğulları", s.436; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.277; İpek, "Sâcoğulları", s.365; Huart, "Sâcîler", s.17; Madelung, "Banū Sāj", s.718-721; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.118.

Halife bu yenilgiden haberdar olunca, daha önce Bizans sınırında hizmet etmiş olan Mûnis el-Hâdim'i Yûsuf'un üzerine yollamaya karar vermiş ve Mûnis'in yol güzergâhı üzerindeki yerlere haber göndererek, Mûnis'e yardımcı olmalarını emretmişti. Böylece Mûnis, 918 yılı baharında Azerbaycan'a doğru harekete geçmiştir. Yûsuf, bunu haber alınca Mûnis'e bir elçi göndererek, valiliğinin onaylanması hâlinde Beytülmâl'e yılda 700 bin dinar vergi ödeyeceğini bildirmiştir. Bu durumu merkeze haber veren Mûnis, cevabı beklemeye başlamıştı. Buna karşın halife, Yûsuf'a ancak Bağdat'a yanına gelmesi koşuluyla bölgenin idaresini kendisine bırakacağını bildirerek bu isteği reddetmişti. Halifenin bu isteğini kabul etmeyen Yûsuf, bunun üzerine Rey'in haracını toplayarak başkenti Erdebil'e dönmüştü. Yûsuf bunun ardından bir kez daha Bağdat'a başvurarak, Azerbaycan ve Ermeniye valiliğini sürdürmesi koşuluyla Rey ve çevresinin idaresinden vazgeçeceğini bildirmişti. Vezir İbnü'l-Furât bu öneriyi kabule meyilli olsa da Halife Muktedir, Bağdat'a gelmediği takdirde kendisine karşı sefere çıkılacağını bildirmişti. Yûsuf yaptığı bütün tekliflere rağmen hâlâ ısrarla Bağdat'a gitmesinin şart koşulması sebebiyle bunun bir tuzak olduğuna kesin bir şekilde kanaat getirmiş ve başkentte gereken önlemleri almaya başlamıştı. İki taraf 918'de Tebrîz-Erdebil yolu üzerindeki Serat'ta karşı karşıya gelmiş, savaş Yûsuf'un üstünlüğü ile sonuçlanmıştı. Çok sayıda esir alan Yûsuf, daha sonra Erdebil'e çekilmiştir.[1017]

Mûnis el-Hâdim bu yenilgiyi Halife Muktedir'e bildirmiş ve ondan ne yapacağına dair talimat beklemeye başlamıştı. Halife bunun üzerine ona yardımcı kuvvetler gönderene kadar Zencân'da beklemesini emretmişti. Mûnis, Zencân'da yardımcı

[1017] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 8, s.88; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.55; Yıldız, "Sacoğulları", s.436; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.277; İpek, "Sâcoğulları", s.365; Huart, "Sâcîler", s.17; Madelung, "Banū Sāj", s.718-721; Keleş, *Şeddâdîler*, s.62; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s 127.

kuvvetlerin gelmesini beklerken Yûsuf'tan barış teklifi içeren yeni bir mektup almıştı. Mûnis bu teklifi halifeye bildirse de isteği kabul edilmemişti. Mûnis bütün kış Zencân'da gelecek yardımcı kuvvetleri beklemişti. Nihayet 919 yılı Haziran ayında, Hamdânîlerden Ebu'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân ve Ebu'l-Alâ Sa'îd kumandasındaki yardımcı kuvvetler ulaşmıştı. Bölgeye ulaşan yardımcı kuvvetler, o sırada Yûsuf'un zor bir durumda olduğunu haber alır almaz, bundan faydalanmak için derhal harekete geçmişlerdi. İki ordu Erdebil yakınlarında karşı karşıya gelmiştir. Yapılan savaşta mağlup olan Yûsuf yakalanmıştır.[1018]

Yûsuf'un esir edilmesinin ardından elinde bulundurduğu yerlere yeni valiler tayin edilmiştir. Buna göre Rey, Dinever, Kazvîn, Ebher ve Zencân valiliği Ali b. Vehsûdân'a; İsfâhân, Kum, Kâşân ve Sâve, Ahmed b. Ali Su'lûk'a; Azerbaycan'ın diğer şehirlerinin valiliği de Muhammed b. Ubeydullah el-Fârukî'ye verilmişti. Bu idari işlemlerin ardından, Mûnis el-Hâdim esir ettiği Yûsuf'u da yanına alarak bölgeden

[1018] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.212; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih,* c. 8, s.88-89; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.56; Yıldız, "Sacoğulları", s.436; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.262; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.308; İpek, "Sâcoğulları", s.365; İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.107; Huart, "Sâcîler", s.17; Madelung, "Banū Sāj", s.718-721; Keleş, *Şeddâdîler*, s.62; Keleş, "Deysem b. İbrahim el-Kürdî", s.121; Canard, "Arminiya", s.637; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.59; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s 127; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.241; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.121.

ayrılmış ve 9 Eylül 919'da Bağdat'a varmıştır. Yûsuf, halifenin sarayına getirilmiş ve orada hapsedilmişti.[1019]

Yûsuf b. Ebu's-Sâc'ın gulamı es-Subuk el-Müflihî, Mûnis'in Azerbaycan'dan ayrılmasından sonra harekete geçerek dağınık hâldeki birlikleri toplamış ve Azerbaycan topraklarının bir bölümünü hâkimiyeti altına almıştı. es-Subuk bunun ardından üzerine gelen Ardzıruni Valisi Muhammed b. Ubeydullah el-Fârukî'nin kuvvetlerini yenilgiye uğratmıştı. es-Subuk, elde ettiği bu zaferin ardından halifeye mektup göndererek, Azerbaycan valiliğinin kendisine verilmesi durumunda Beytülmâl'e her sene 220 bin dinar[1020] vergi yollayacağını bildirmişti. Halife Muktedir bu nedenle bu oldubittiye onay vermek durumunda kalmıştı.[1021]

[1019] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 8, s.89; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.56; Yıldız, "Sacoğulları", s.436-437; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.262-263; İpek, "Sâcoğulları", s.365; Canard, "Dwin", s.679; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.59; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s 127; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.241; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.82.

[1020] İbnü'l-Esîr'in Türkçe tercümesinde bu miktar yıllık 200 bin dinar olarak verilmiştir (İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 8, s.89). Ancak kaynağın orijinal Arapça nüshasında bu miktar 220 bin dinar olarak ifade edilmektedir, bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, thk. Muhammed Yusuf Dukak, VI, Beyrut, 1987, s.494.

[1021] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.212; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 8, s.89; Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.431; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.277; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.308; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.262-263; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.56-57; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.74;

Yûsuf'un Ermeniye'de küçük birlikler bırakarak Rey bölgesinde çıkan olaylara ağırlık vermesi ve 919'da halifenin gönderdiği bir ordu tarafından esir edilerek Bağdat'a götürülmesi gibi olaylar, Ermeniye'de bir otorite boşluğu doğurmuştu. Bu durum Ermeni monarşisini ve onların destekçilerini rahatlatmıştı.[1022] Yûsuf'un esir düşmesiyle, Bagratunilerin en büyük düşmanlarından birisi kısa bir süreliğine de olsa ortadan kalkmıştı. Böylece Aşot'un Duvin'deki kuzeninin özerkliği de sona ermişti. Bu dönemde Vaspurakan'daki Gagik Ardzıruni ile II. Aşot, Büyük Ermeniye'nin yeniden inşası ve imarı dönemini başlatmışlardı.[1023] Duvin, Sünik, Vaspurakan ve diğer yerlerin hâkimleri, Yûsuf'un devletine bağlı olmalarına rağmen, ellerine fırsat geçtiğinde bağımsız olmak için çabalamakta ve vergi ile hediye vermekten kaçınmaktaydılar. Buna karşın Yûsuf, bu vilayetler üzerine sefere çıktığında, buraların hâkimleri ona itaat ederek kulluk göstermekte ve vergileri ile hediyelerini vermekteydiler. 919 yılında Bagratuniler bu yüzden Abbâsîlere ödenen vergiyi durdurmuşlardı.[1024]

II. Aşot yukarıda da gördüğümüz gibi kendisine isyan edenleri hizaya sokuyor ve kontrolü altına alıyordu. Aşot'un durumu Bagratuni Ermeniye'sine karşı iyi bir politika

---

Yıldız, "Sacoğulları", s.437; İpek, "Sâcoğulları", s.365; Keleş, *Şeddâdîler*, s.63; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə*, s.277; Keleş, "Deysem b. İbrahim el-Kürdî", s.121; Canard, "Dwin", s.679; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s 127; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.119; Seyyid, *Erminiyye fi't-Tarihi'l-Arabi*, s.170.

[1022] Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.241; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.60.

[1023] Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.97.

[1024] Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s 117; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.66.

izleyen es-Subuk el-Müflihî'nin başa gelmesi ile daha da iyileşmişti. Bu başarıları, iyi ilişkiler kurduğu Yûsuf'un halefi Subuk tarafından tanınmış ve 919 civarında[1025] yapılan bu antlaşma ile Subuk, Aşot'un *şehinşâh* unvanı taşımasını kabul etmişti. II. Aşot'un *şehinşâh* unvanını alması, diğer Ermeni ve Gürcü krallarının ikinci dereceden prensler olmaktan öteye gidememesine neden olmuştu. Subuk bunun ardından Haçik Gagik'le de bir antlaşma yapmıştı. Halifelik tarafından ona *şehinşâh* unvanının verilmesi, Muhalif Kral Aşot'un fiilen ve hukuken kariyerinin sonuna geldiğine işaret etmektedir. Muhalif Kral *Sparapet* Aşot bu sırada muhtemelen Duvin ikamet etmekteydi. Bu atamanın sonuçlarından biri de *Sparapet* Aşot'un Duvin'deki yerini muhafaza edemeyerek II. Aşot ile barışması olmuştu. Çünkü Yûsuf'un siyasi bir güç olarak ortadan kaldırılması, *Sparapet* Aşot için II. Aşot'a karşı koruyucu bir kalkanın yok olması manasına gelmekteydi. Duvin'deki mevkiini korumak amacıyla alternatif araçlar geliştirememesi, *Sparapet* Aşot'u uzlaşma için Bagratuni Kralı'na yaklaştırmıştı. *Şehinşâh* unvanı alan II. Aşot, eskiden beri Muhalif Kral *Sparapet* Aşot'u Ermeniye'de birliği sağlamasının önündeki en önemli engel olarak görmekteydi. *Şehinşâh* Aşot pozisyonunu güçlendirdikten sonra, Kotayk bölgesine gitmiş ve barış yapmak için eski rakibi *Sparapet* Aşot'u davet etmişti. Katolikos Hovhannes ve çevresinin müdahalesi sayesinde, Muhalif Kral Aşot, Kotayk'a *Şehinşâh* Aşot'un yanına gelmiş ve onunla bir barış antlaşması imzalamıştı. II. Aşot, Bagratuni kralıydı, ancak aynı zamanda Ermeni monarşisini de temsil etmekteydi. Onlar bu antlaşmayı daha da görünür kılmak amacıyla, bir Arap garnizonu ve emîri tarafından kontrol altında tutulan ve çoktandır Ermeni kralına tabi olan Duvin şehrine hareket ettiler. Şehrin hoşnutsuz olan önde gelen Müslümanları (muhtemelen dinî liderler), kralın başarılı bir şekilde bastırdığı birtakım düşmanca hareketlere girişmişlerdi. Böylece Duvin'deki Müslümanlar, onlara boyun

[1025] Bu unvanın 921'de verildiğini ileri süren tarihçiler de vardır, bkz. Jones, "'Abbasid Suzerainity in the Medieval Caucasus", s.145.

eğmişlerdi. Onlar, birbirleri ile anlaşmaları ve Duvin'de kazandıkları bu başarının şerefine, Duvin'de birbirlerinin onuruna eğlenceler düzenlemişlerdi. Şahinşâh Aşot Erkat daha sonra kuzenini muhtemelen şehrin geçici idarecisi olarak Duvin'de bırakarak, bir kez daha geri çekilmiştir. Ancak olayların daha sonraki gelişimi, *Sparapet* Aşot'un orada uzun süre kalmadığını ve onun Bagaran'daki kendi arazisine dönmek zorunda kaldığını göstermektedir. II. Aşot'un Duvin'i ele geçirerek, bütün Ermeni arazisi üzerinde hâkimiyetini sağlamlaştırmasına rağmen, Bagratunilerin Duvin'i hâkimiyet altına alması geçici bir durumdu. Grousset'e göre şehirdeki Müslümanların onlara boyun eğmesi, şehri Bagratuni kralına bıraktıkları manasına gelmemektedir. Onun unvanının geçerliliğini tanıdıkları ve vasalı olduklarını kabul ettikleri manasına gelmektedir.[1026]

[1026] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.212, 214-215; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.448-449; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.74; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.60; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.308; Seyyid, *Erminiyye fi't-Tarihi'l-Arabi*, s.167; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.267-268; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.119-120; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.66; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.159-160; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə*, s.277-278; Jones, *Between Byzantium and Islam*, s.67; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.193; Canard, "Dwin", s.679; Canard, "Arminiya", s.637; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.60; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.4-5; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.83; Parmaksızoğlu, "Bagratlılar", s.42; Jones, "'Abbasid Suzerainity in the Medieval Caucasus", s.146.

7. Bizans Generali Ioannes Kourkouas'ın Duvin Seferi ve Bu Sefer Hakkındaki Görüşler

II. Aşot'un valiyle görüşmesi ve resmî olarak Müslümanlar tarafından *şehinşâh* olarak tanınmasıyla alarma geçen Bizans orduları, imparatorluğun en muktedir generali Ioannes Kourkouas'ın liderliği altında, hem isyancıları destekledikleri kuzey yönüne, hem de gittikçe sıkıştırdıkları Kaysî Emîrliği ile Taron Prensliği üzerine sefere çıkmışlardı.[1027] Bazı tarihçiler, Ermeni tarihçi Asogik'in[1028] ve Konstantin Porphyrogenitus'un[1029] verdiği bilgiye dayanarak, Kourkouas liderliğindeki Bizans ordusunun Subuk'un elindeki Duvin'i de 921-922'de kuşattığını söylemektedirler. Ancak bu sırada Ermenistan Krallığı'nın imparatorluktan yardım istemediği kesindir. Buna karşın, doğuya doğru genişlemek için uygun bir vaziyet olduğunu düşünen ve hilafete karşı akınlar yapmak isteyen Bizans İmparatorluğu, zaman zaman Ermeniye üzerine böyle seferlere çıkabilmekteydi. Kaynakların verdiği bilgiye göre, daha önce Bizans ile ittifak yapmış olan II. Aşot ile Azerbaycan Emîri Subuk'un birleşik orduları, 921-922'de Ermeniye'yi zapt eden Bizans ordusunu Duvin yakınlarında mağlup etmişlerdir.[1030] Tarihçi Lynn Jones, eğer savaş neticesinde Duvin şehri ele geçirilmiş

[1027] Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.161.

[1028] *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.221-222.

[1029] Konstantin Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.124.

[1030] Papazian, "Armenia and Iran, Armeno-Iranian Relations in the Islamic Period", s.468; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.75; Greenwood, "Armenian Neighbours (600-1045)", s.354; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.119; Adontz, "Asot Erkat' ou de fer roi d'Arménie de 913 à 929", s.283; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9e et 11e Siecles", s.308; Kosuke Nakada, "Omens of Expansionism? Revisiting the Caucasian Chapters of De

olsaydı, burası Bagratunilere iade edilmezdi diyerek buranın ele geçirilemediğini doğrulamaktadır.[1031] İslam kaynakları, bu seferi görmezden gelmektedirler. Hadiselerin çağdaşı Hovhannes Draskhanakerts'i de Ermenistan Krallığı'na karşı, Bizans'ın bu seferi hakkında sessiz kalmayı tercih etmektedir. Ancak Ter-Ghevondyan'a göre onun kitabında seferle ilgili bir ima vardır. Ter-Ghevondyan, Hovhannes'in istemsizce, Bizans'ın bu dönemde Ermeni nahararlarını II. Aşot'a karşı kışkırtma gibi gizli hedefleri olduğunu ve II. Aşot'a karşı isyan eden Prens Amram'ın Kourkouas ile gizli bir ilişki içerisinde olduğunu söylediğini ifade etmektedir. Ter-Ghevondyan, ayrıca onun Gamirk ülkesinin prensler prensi olan Gürgen'e tabi olmaya hazır olduğunu da ifade etmektedir.[1032] Minorsky de benzer bir şekilde, tarihçi Hovhannes'in Bizans'ın

---

Adminisrando Imperio", *Trends and Turning Points Constructing the Late Antique and Byzantine World*, ed. Mathew Kinloch, Alex MacFarlane, Leiden, 2019, s.162; T. A. Sinclair, *Eastern Turkey: an Architectural and Archaeological Survey*, v. II, London, 1989, s.278; Garsoian, "Armenia", s.483; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.161; el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye*, s.166-167, 169; Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", s.96d; Greenwood, "Armenian Neighbours (600-1045)", s.354; Jones, *Between Byzantium and Islam*, s.67; Canard, "Dwin", s.679; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s 127; Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. I, s.121; Nina Garsoian, "The Byzantine Annexation of the Armenian Kingdoms in the Eleventh Century", *The Armenian People From Ancient to Modern Times*, v. I, ed. Richard G. Hovannisian, New York, 1997, s.188; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.12.

[1031] Jones, *Between Byzantium and Islam*, s.67.

[1032] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.76; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.161; Adontz, "Asot Erkat' ou de fer

müdahalesinin sebebi olarak "Gamirk Prensler Prensi" Gürgen ile entrika çeviren II. Aşot'un tayin ettiği Uti Valisi'nin bir isyanını söylediğini ifade etmektedir.[1033] Buna göre Gürgen denilen kişi Ioannes Kourkouas'tır ve Gamirk'in ülkesi Kapadokya'dır. Eğer öyleyse, imparatorluğun, Ermenistan Krallığı'na karşı komplo kurduğunu ve Duvin önündeki yenilginin II. Aşot'u çok daha fazla zorluktan kurtardığı sonucu çıkmaktadır.[1034] Tarihçi Adontz da 921'de gerçekten bir kuşatmanın var olduğunu, ancak bunun İslam kaynaklarında bahsedilen 927-928 kuşatması ile karıştırılmaması gerektiğini ifade etmektedir.[1035] Kaynaklardaki bu bilgiyi değerlendiren Steven Runciman ise Step'anos Asogik'in, Domestikos'un Duvin'e seferini 922'ye tarihlendirme noktasında haklılığının ihtimal dâhilinde olduğunu söylemekle birlikte, o sırada domestikos olduğunu söylediği Pothus Argyrus'un 922 yılı Nisan ayında Pegae'deki Trakya'da mağlup olması sebebiyle bu bilginin pek olası olmadığını ifade etmektedir. Ona göre emin olabileceğimiz tek şey, Bizans'ın Ermeniye bölgesini işgal ettiği veya en azından oraya giden yolun bir ucunun güvenliğini sağladığıdır.[1036] Bu konuyla alâkalı kaynakları detaylıca inceleyerek Yunanca bir bildiri yazan Konstantinos Takirtakoğlu da 922 tarihinde böyle bir kuşatmanın meydana gelmediğini söylemektedir. Ona göre Asogik'in eserinde geçen 922 tarihli bu kuşatma, Bizans'ın 929[1037] tarihli Duvin kuşatmasından başkası değildir.[1038] Her halükarda, Bizans'ın

---

roi d'Arménie de 913 à 929", s.283; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9e et 11e Siecles", s.309.

[1033] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.119-120.

[1034] Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9e et 11e Siecles", s.309

[1035] Adontz, "Asot Erkat' ou de fer roi d'Arménie de 913 à 929", s.283.

[1036] Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus*, s.135.

[1037] Bu kuşatma 927-928'de meydana gelmiştir.

Duvin surlarının altında ilk kez ortaya çıkması, şehrin karmaşık geçmişinde önemli bir döneme işaret etmektedir. Bir karışıklık anında, onların Müslüman gücünden korunmayı amaçladıkları açıktır.[1039]

Sparapet Aşot ile anlaşarak Ermeniye'de işleri yoluna koyduğunu düşünen II. Aşot, bunun üzerine ele geçirdiği Duvin'den ayrılarak Udya'ya doğru yola çıkmıştır. Yoldayken, Udya İşhanı Movses'in yerine 919 yılı civarında tayin ettiği Prens Amram-tsılig'in Gürgen'den yardım almayı umarak kendisine itaatten vazgeçtiğini haber alan II. Aşot yıkılmıştı. Bunun üzerine Udya'ya gelen Aşot, şehir halkının çoğunun bölgeyi terk ederek kendisine yüz çevirdiğini görmüştü. Ermeniye'de istenmeyen kral olduğunu anlamaya başlayan II. Aşot, daha sonra Eğrisi Kralı'nın yanına gitmiş ve orada iyi bir şekilde karşılanmıştır. Oradan aldığı askerî teçhizatlar ile Prens Amram-tsılig'i yenmek için harekete geçmişti. Bu sırada Amram-tsılig ve isyancılar ise her yerden asker toplayarak Kür Nehri kenarındaki ormanlık alana yerleştirmişti. Onu yakalamak için askerlerini geçilmesi zor yollara sokan Aşot, askerlerinin kendi canlarını kurtarmak amacıyla kendisini düşmana teslim etmek istediğini haber alınca, yakın adamlarıyla kaçarak Kakavakar Kalesi'ne gitmişti. Onu takip eden düşmanları tam onu ele geçirmek üzereyken, arabuluculuk yapan Haçik Gagik'in devreye girmesi sayesinde hayatı kurtulmuştur.[1040]

[1038] Konstantinos Takirtakoğlu, "Dvin'in 921-922'de Bizans tarafından Kuşatılması", *V. Yunan Bizantologları Toplantısı Patras 13-15 Kasım 2017, Ücretsiz Duyusu Özetleri*, s.37.

[1039] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.120.

[1040] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.215; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.268-270; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.450-451; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.76.

8. Sâcoğullarının Yıkılış Sürecine Girmesi ve Nâsır Ahmed es-Subukî'nin Duvin'e Hakim Olması

Yûsuf b. Ebu's-Sâc'ın hapiste olması ve II. Aşot'un ihtirasları, Ermeniye'deki karışıklığı iyice körüklüyordu. Bu sırada hilafet merkezinde ise durumlar iyi değildi. Mısır'da çıkan Karmatî İsyanı[1041] büyük bir kargaşaya yol açmıştı. Halife Muktedir; II. Aşot'un hem Bizans'la yakınlaşması, hem de diğer nahararları itaat altına almak için Müslüman idarecilerle iyi geçinmeye çabalaması, Katolikos Hovhannes'in nahararlar arasında birlik kurmaya çalışması ve Konstantinopolis patriği ile mektuplaşarak bir ittifak kurmayı amaçlaması, bölgedeki Müslüman idareciler ile Bağdat arasında ihtilafların ortaya çıkması ve son olarak Subuk'un hilafetten bağımsız siyaset yürütmesi gibi pek çok sebepten dolayı, Yûsuf b. Ebu's-Sâc'ı hapisten çıkartmaya karar vermişti. Önce Azerbaycan'ın, daha sonra da Kafkasya ve Anadolu'daki komşu bölgelerin, hilafetten tamamen ayrılma ihtimali panik yaratmıştı. Ermeniye'de durum gittikçe

[1041] 890 yılı civarında, daha önce Zenci İsyanı'nın doğduğu Aşağı Irak topraklarında, Aramî menşeli bir İsmailî olan Hamdân Karmat ve kayınbiraderi Abdan bölgenin çiftçilerini ayaklandırmışlardır. Propagandaları çok çabuk etki göstermiştir. Birkaç yıl içerisinde nüfuzlarını Irak'ın büyük kısmı, Suriye ve Filistin'e yaymışlardır. Suriye'deki şefleri Zikraveyh, belli başlı şehirlere şiddetli hücumlar gerçekleştirmiş, ancak 906 yılında öldürülmüştür. Bu arada Karmatîler içlerinden birisini halife ilan etmiş; ama bu geçici halife, Abbâsîlerin kendisini 904'te idam etmesiyle yok olmuştu. Hamdân Karmat'ın bir müridi olan Ebu Sâid Cennâbî, 900 yılı civarında el-Hasa'da Zenci İsyanı'nda hayatta kalanların yardımı ile Karmatî Devleti'ni kurmuştu. Bunlar yalnızca Bahreyni idare etmekle kalmamışlardı. Ebu Sâid'in oğlu Irak'a seferler yapmış, kervanlara saldırmıştı. 930 yılı Ocak ayında Mekke'yi işgal etmişti. Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, s.143-144.

kötüleşmekteydi. Bu yüzden saray danışmanlarından Mûnis el-Hâdim, çıkan bu isyanı ancak Yûsuf b. Ebu's-Sâc'ın durdurabileceği konusunda Halife Muktedir'i ikna etmişti.[1042] Bu isyanlar karşısında Yûsuf'a ihtiyaç duyulması, Abbâsîlerin içerisine düştüğü acziyeti göstermesi yanında, Sâcoğullarının ne kadar mühim bir mevkiide olduklarını da göstermektedir. Bu durum, Sâcoğullarının hâkimiyetini genişletmesine imkân verdiği gibi, Yûsuf'un hapisten eskisinden çok daha güçlü çıkmasını da sağlamıştır. Çünkü Bağdat'ın önemli devlet adamları onu destekliyorlardı. Mûnis el-Hâdim onu adeta himayesine almıştı ve her istediğini yapıyordu.[1043]

Yûsuf 3 yıl hapiste kaldıktan sonra, gerek yukarıda ifade ettiğimiz gibi Azerbaycan ve çevresindeki durumun hilafet için tehlikeli bir hal alması, gerekse Mûnis el-Hâdim'in aracılığı neticesinde, Mayıs 922-923'te hapisten çıkartılmıştı. Halife, bunun ardından ona hil'at giydirmiş ve onu senelik 500 bin dinar vergi ödemesi koşuluyla Rey, Kazvîn, Ebher, Zencân ve Azerbaycan valiliği ile görevlendirmişti. Ancak halife, onu Azerbaycan'a dönmeden önce Vasîf el-Begtemürî kumandasındaki bir ordu ile birlikte Musul'daki karışıklıkları sona erdirmeye yollamıştır. Halifenin emri üzerine yola çıkarak Musul'a giden Yûsuf, burada düzeni sağladıktan sonra Erdebil'e hareket etmiştir. Yûsuf yoldayken yerine vekâlet eden Subuk'un vefat ettiğini haber almıştı. Böylece o, 3 senelik bir hasretin ardından tekrar ülkesine geri dönmüştür. Ancak Yûsuf, oradan Ermeniye topraklarına bir daha dönmemiş ve Ermeniye'ye Subuk'un gulamı Nâsır Ahmed es-Subukî'yi yollayarak, onu Duvin'e Ermeniye valisi

[1042] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.217-218; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.280; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə*, s.277-278; Köse, "Kafkasya Türklüğü Açısından Değerlendirilmesi", s.117.

[1043] Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.283.

olarak tayin etmişti.[1044] Minorsky'nin ifade ettiğine göre, Sâcîler hakkında yapılmış olan en önemli iki çalışmanın[1045] yazarı da en geç 922'de ölmüş olması gereken Subuk'u ve Yûsuf'un döndükten sonra Ermeniye'deki vekili olarak atadığı Nâsır es-Subukî veya Subkari'yi birbirinden ayırmaktadır. Onları aynı kişi olarak kabul eden Minorsky, Subuk ya da Subkari adının "Sü-beg" veya "Sü-bed-ari" olarak düzeltilip, düzeltilmemesi gerektiğini sorgulamaktadır.[1046]

[1044] *Step'annos Orbelean's History*, s.105; Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.80-81; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 8, s.116-117; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 11, s.256; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.308-309; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.57; Yıldız, "Sacoğulları", s.437; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.280-281; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.451-452; İpek, "Sâcoğulları", s.365; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.280; Seyyid, *Erminiyye fi't-Tarihi'l-Arabi*, s.170; Huart, "Sâcîler", s.17; Madelung, "Banū Sāj", s.718-721; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.161; Keleş, *Şeddâdîler*, s.63; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə*, s.277-278; Jones, *Between Byzantium and Islam*, s.67; Keleş, "Deysem b. İbrahim el-Kürdî", s.122; Canard, "Dwin", s.679; Keleş, *Şeddâdîler*, s.63; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Presen*t, s.64-65; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.122; Vardanyan, "The Coinage of the Sajids of Adharbayjan and Armenia (late IX-X AD)", s.3.

[1045] M. Defremery, "La famille des Sadjides", *Journal Asiatique*, v. V, 1847, s.409-446; R. Vasmer, "On the Coins of the Sajids", *Izvestiya Obsledovaniya i Izuceniya Azerbaidzane*, 5, Baku, 1927, ss.22-48.

[1046] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.119d.

Nâsır es-Subukî, göreve geldikten sonra Ermeni manastırlarına ve kiliselerine karşı sert önlemler uygulamıştır. Katolikos Hovhannes, Duvin'deki katolikos sarayı hakkında oldukça endişeliydi. O, uzun bir süre Duvin'e dönemeyebileceğinden, Nâsır es-Subukî'yle bu sorunu çözmek için görüşmeye başlamıştı. Nâsır es-Subukî ilk olarak anlaşmayı kabul etmiş ve yazılı bir yemin (Kur'an'ın hükümleriyle uyumlu bir yemin yazmıştı) bile vermişti, ancak Duvin'in Müslüman dinî liderleri, bu kararı zararlı olarak görmüşlerdi. Bunun neticesinde, onlardan bir tanesi, Nâsır es-Subukî'yi kararından vazgeçirerek, katolikosu tutuklatmayı ve mülklerine el koydurtmayı başardı. Nâsır es-Subukî'nin askerleri, Gelard'a ve Bivrakan'a geldiler, ancak katolikos çoktan Bagaran'daki Muhalif Kral Aşot'un yanına kaçmıştı (923). Katolikos Hovhannes'in Duvin Katolikosluğu'ndan ayrılması ve gezgin bir yaşam sürdürmesi onun iktidarı dönemindeydi. Nâsır es-Subukî, katolikosluğun Duvin'deki ve ona bağlı köylerin tamamındaki bütün mülkünü ele geçirmişti. Bu şekilde katolikosluk makamı Duvin'den taşınmış, böylece şehirdeki Ermeni zümresi daha da zayıflamıştı. Katolikosluk merkezinin taşınması, Duvin şehrindeki yabancı unsurlarının durumunu daha da güçlendirmişti. O zamandan itibaren hiçbir Ermeni katolikosu Duvin'de ikamet etmemiştir.[1047] Ermeniler böylece temelli olarak Duvin üzerinde kontrolü kaybetmişlerdir. Bunun ardından katolikos, ilk olarak Ayravank'a (Gelark veya Mağara Manastırı), daha sonra küçük Bivrakan Kalesi'ne, en sonunda da Muhalif Kral Aşot

[1047] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.222-223; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.76; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.309; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.452; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.271.

Bagrauni'nin Bagaran'daki mülküne yerleşmişti.[1048] Ermeni Katolikosluğu'nun yeni merkezi, 927 yılından itibaren Vaspurakan Krallığı sınırları içerisindeki Akdamar Adası olacaktı.[1049] Gagik Ardzıruni, Duvin Katolikosluğu'nun devre dışı kalmasının ardından, Akdamar'da ikamet eden bazı katolikosların seçiminde daha da etkili olacak ve meşruiyetini arttıracaktı.[1050]

Vaspurakan Kralı Haçik Gagik ile komşusu Antzevatsik (Van Gölü'nün güneydoğusu) hâkimi Adom, Yûsuf'un hapisten çıkarak Azerbaycan'a döndüğünü haber alınca, hapisteyken ona ait Merend istikametinde akınlar yaptıkları için çekinerek dağlık yerlere kaçmışlar ve çeşitli savunma önlemleri almışlardı. Ancak her ikisi, daha sonra birikmiş vergi borçlarını ödeyerek kendisine itaatlerini bildirmişlerdi.[1051]

Yûsuf'un geri dönmesi II. Aşot için iyi olmamıştı. Çünkü o, II. Aşot'a karşı Duvin'i tekrar askerî bir üs olarak kullanarak savaşı yeni kuvvetlerle canlandırmıştı. Kral II. Aşot'un Sevan'dan döndüğünü duyan, ancak doğu vilayetlerindeki isyanları

[1048] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.222-225; Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. I, s.121; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.171.

[1049] Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.66; Güner Sağır, "Kars İli ve Çevresinde Yer Alan Ortaçağ Ermeni Kiliseleri (Ani Hariç) Yüzey Araştırması 2015 Yılı Çalışmaları", *34. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, c. 2, Edirne, 2016, s.145.

[1050] Cowe, "Vaspuragan ve Ani Krallıkları Arasındaki İlişkiler", s.94.

[1051] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.218; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.52-53; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.451; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.161; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.284.

bastırmakla meşgul olan Yûsuf b. Ebu's-Sâc, onların yakalanması amacıyla Nâsır es-Subukî'yi görevlendirmişti. Ermeniye'ye doğru yola çıkan Subukî, eşi ile birlikte Nahçıvan'a varmış ve birkaç gün orada kalmıştı. Nâsır es-Subukî, Sünik ile Vaspurakan arasında bir çekişme konusu olan bu şehirde İslamiyet'i yaymaya çalışmış ve meseleyi kendi tarzında halletmeye çabalamıştı. O, bunun yanında Sünikli üç kardeşi bölen rekabetten de ustaca yararlanmıştır. Sünik Prensi Smbat ile Sahak arasında arazi paylaşımı konusunda bir sorun gözükmese de küçük kardeşleri Babgen için durum aynı değildi. Kardeşlerden büyüğü Smbat, prens unvanı ile toprakların büyük bölümüne yani Vayot's Dzor ile Doğu Sünik'in batı kesimine sahipken, ortanca kardeş Sahak, Hagar Irmağı'na kadar olan prensliğin doğu kesimine hâkimdi. Üçüncü kardeş Babgen'e ise sadece Pağğ (Şuşa) çevresinde küçük bir bölgeye sahipti. Bu yüzden kendisine çok az yer bırakılan Babgen, Nahçıvan'a giderek durumu Nâsır es-Subukî'ye bildirmişti. Ermeniye idarecileri arasında çıkan bu toprak kavgasının kendisi için bulunmaz bir fırsat olduğunu anlayan Nâsır es-Subukî, baba mirasını elde etmek isteyen Babgen'i bu sayede kolayca itaat altına almayı başarmıştı. O davet ettiği diğer kardeş Sahak'ın da aynı amaçla yanına Nahçıvan'a gelmesini bekliyordu. Bu davete icabet eden kardeşler, temin ettikleri hediyeleri sunmak için hızla onun huzuruna gitmişlerdi. Onlara karşı bir komplo tasarlayan Nâsır es-Subukî, her ikisinden de kendisiyle birlikte Duvin'e gelmesini istemiş ve onları bu durumun menfaatlerine olacağına ikna etmişti. Onlar böylece Duvin'e doğru yola çıkmışlar ve Karunj'a vardıklarında Duvin şehrinin soylu ailelerinin nahapetleri ve önde gelen prensleri tarafından karşılanmışlardı. Bunun üzerine, Subukî asıl niyetini saklamayı bırakmış ve hepsini zincire vurdurarak 40'tan fazlasını tutuklatmıştı. Ertesi gün tutsaklar katır ve deve sırtında Duvin'e götürülmüş ve orada hepsi hapse atılmışlardı.[1052]

[1052] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.220-221; *Step'annos Orbelean's*

Yûsuf bir isyanı bastırmakla görevlendirdiği Nâsır es-Subukî'yi 924'te Azerbaycan'a geri çağırmıştı. Subukî isyancı Gibeoniteslerin itaatini sağlamayı, aksi hâlde onları kılıçtan geçirmeyi planlıyordu. Bu amacını gerçekleştirebilmek için Azerbaycan'a hareket etmişti (924). Subukî gitmeden önce Duvin'e adamlarından Beşir'i (Bişr) vali olarak tayin etmiş ve kendisi dönene kadar Sünik lordları Sahak ile Babgen'i zincire vurulmuş bir şekilde hapiste tutması için ona teslim etmişti. Beşir bunun üzerine onlara karşı aynı düşmanca politikayı devam ettirmişti. II. Aşot'a verilen *şehinşâh* unvanını kabul etmeyen Beşir ona saldırmak için büyük bir güç toplamış ve Gelam tarafından gelerek Mazaz ilçesine varmıştı. Ancak II. Aşot kaçarak Sevan Gölü'ndeki bir adacıkta inşa edilen bir kaleye kendini atmayı başarmıştı. Burada Müslüman akınlarından uzakta ve güvendeydi. Onu yakalamayı başaramayan Beşir, komşu nahiyelere saldırarak halkı kılıçtan geçirmeye ve her tarafı yağmalayarak esir ve ganimet ele geçirmeye çalışmıştı. Ancak Aşot'un adamlarından Prens Georg (Kevork Mazbeduni), ondan önce davranarak bölgedeki birkaç kaleyi güçlendirdiğinden ve birtakım gözü pek akınlar gerçekleştirdiğinden, Beşir bu akınlar sırasında başarısız olmuştu. Georg bu sırada 20 adamıyla birlikte Beşir'in 1000 kişilik ordusuyla rastlaşmış ve onlara cesurca karşı koymuştu. Hovhannes Draskhanakerts'i, Müslüman askerlerin onların önünden kaçtığını, kaçarken de karşılarına çıkan çok sayıda masum insanı öldürdüklerini söylemektedir. Bildirdiğine göre, onlar başarısızlıklarına rağmen Duvin'e

---

History, s.105-106; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.452; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.192; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.270-271; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.220; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.161; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.64-65; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s 127; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.76; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.309.

büyük bir zafer kazanmış edasıyla dönmüşlerdir.[1053] Bunun ardından onlar, II. Aşot'u ele geçirebilmek için bu defa öncekinden iki kat büyük bir ordu hazırlamışlardı. Planları Sevan Adası'nın kalesine bakan kıyıya giderek beklenmedik bir saldırı gerçekleştirmekti. Ancak II. Aşot, düşmanın yaklaştığını haber alınca 11 gemi hazırlatarak, tecrübeli 70 okçusunu bunlara bindirmişti. Bunu gören Beşir, askerleri gemiye bindirerek Aşot'un askerlerinin üzerine yollamıştı. Müslüman askerlerle karşılaşan okçular, yaptıkları atışlarla çok sayıda Müslüman askerini vurmuşlar ve onların kaçmalarını sağlamışlardı. Yenilgiye uğrayan Beşir, geri çekilirken Kel Kalesi'ne saldırsa da burada da başarısız olarak kaçmıştı. Daha sonra bu ordu, rezil bir hâlde Duvin şehrine girmiş ve kale sakinlerini tehdit ederek onları korkutmaya çalışmıştı (924).[1054]

Subukî, Azerbaycan'dan geri döndükten sonra, Vayot's Dzor'da bulunan Sünik Prensi Smbat'ı ele geçirmek maksadıyla Sünik bölgesine hareket etmişti. Bunu haber

[1053] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.230-231; *Step'annos Orbelean's History*, s.106-107; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.193; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.76-77; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.310; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.273-274; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.453; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.220; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.281; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.162; Canard, "Dwin", s.679; Macler, "Armenia", s.160-161; Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus*, s.135.

[1054] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.231-232; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.193; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.274-275; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.453; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.162; Macler, "Armenia", s.160-161.

alan Smbat, hemen pek çok yeri tahkim etmiş ve büyük bir süvari birliği toplamıştı. Smbat'ın yaptığı bu hazırlıkları gören Subukî, bir barış teklifi yapmıştı. Subukî, iki taraf arasında varılan anlaşmanın ardından, Smbat'ın kendisine pek çok hediye takdim ettiği Duvin'e hareket etmiş ve ilk olarak o sırada Duvin'de hapiste olan Babgen'i, daha sonra ise fidye karşılığında Sahak'ı serbest bırakmıştı. Bunun ardından Subukî, Beşir'in alamadığı Kel Kalesi'ne hareket etmişti. Bunu haber alan kale sakinleri, onun daha önceki tehditlerini hatırlayarak kaleyi teslim etmeye karar vermişlerdi. Çünkü Subukî'nin kaleyi ele geçirmesi durumunda kendilerini işkenceyle öldüreceğini düşünüyorlardı. Bu yüzden kale sakinleri dışarıdaki güvenli bir yere çekilmişlerdi. İki gün sonra gelen Subukî, kalenin boşaltıldığını görmüş ve hiçbir zorluk çekmeden kaleyi ele geçirmişti. Bundan başka civardaki Avans ve Agaraks köylerini de almıştır.[1055] Bu olaylardan kısa süre sonra Subukî, tekrardan Ermeniye'ye dönmüş ve şehirdeki ikametgâhına oturmuştu. O zamandan itibaren o barış içinde Ermenileri idare etmişti.[1056] Bir ara Duvin'deki kiliseleri, kendi adamlarının hizmetine sunmak için çeşitli yapılara çeviren Subukî, daha sonra bu fikrin yanlış olduğunu düşünerek bu uygulamadan vazgeçmiştir. Ermenilerin hilafet merkezine gönderdikleri vergiler, Subukî'yi memnun etmeye yetiyordu.[1057] Sâcî emîrleri, 930'da otoritelerini kaybedene

[1055] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.232-233; *Step'annos Orbelean's History*, s.106-107; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.275-277; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.453-544; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.194.

[1056] Issaverdens, *Armenia and the Armenians*, s.246; Father Michael Chamich, *History of Armenia from B.C. 2247 to the Year of Christ 1780, or 1229 of the Armenian Era*, trans. Johannes Avdall, v. II, Caltutta, 1827, s.71-72.

[1057] Chamich, *History of Armenia*, v. II, s.71-72; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.276-277.

kadar Duvin ve Nahçıvan'ı kendilerine tabi kılarak, Ermeniye'nin güneydoğu topraklarını yağmalamaya devam edeceklerdi.[1058]

Bagratuni Ermeniye'si ile alâkalı bilgilerimiz, son olarak 923-924'teki olayları kaydeden Katolikos Hovhannes'in tarihinin bitmesiyle kesin bir şekilde azalmaktadır. X. yüzyılda Duvin şehrinin tarihi özellikle karanlık ve karmaşıktır. Ermeni devletlerinin bağımsızlığı için başlıca tehlikeler, Bizans'ın bölge üzerinde hâkimiyet iddiası tehdidinden, daha büyük bir parçalanmaya yönelik içsel eğilimlerden ve çevre Müslüman güçlerden gelmekteydi.[1059]

Yûsuf hapisten çıktıktan sonra Azerbaycan'a giderek işlerini yoluna koymuş, daha sonra ise halifenin kendisine verdiği Rey üzerine sefere çıkmıştı. Daha önce de söylediğimiz gibi bu sırada Rey, Ahmed b. Ali Su'lûk'un idaresindeydi. İki taraf arasında Ebher ile Zencân arasında meydana gelen savaştan Yûsuf zaferle ayrılmış (18 Mart 924) ve Rey'e girmişti. O daha sonra 925'te 5 ay kaldığı Hemedân'a gitmiş ve oradan Rey ve Azerbaycan'a geri dönmüştü.[1060] Hovhannes Draskhanakerts'i 926 yılında Duvin'deki ikametgâhına dönüş izni almak için başka bir elçilik girişiminde bulunsa da Yûsuf'un vekili Nâsır es-Subukî ona sert bir şekilde karşılık vermiş ve Hovhannes Draskhanakerts'i zar zor kaçmıştı.[1061]

Abbâsî Halifesi Muktedir, 926-927'de Yûsuf'u oldukça büyük yetkilerle doğu bölgelerinin tamamının valisi olarak atamıştı. Bunun yanında ona, bu bölgelerden

[1058] Papazian, "Armenia and Iran, Armeno-Iranian Relations in the Islamic Period", s.468.

[1059] Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.162.

[1060] Madelung, "Banū Sāj", s.718-721; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.57; İpek, "Sâcoğulları", s.365; Yıldız, "Sacoğulları", s.437; Keleş, *Şeddâdîler*, s.63.

[1061] Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. I, s.117.

topladığı vergileri merkeze yollamak yerine, kendi birliklerinin ihtiyaçlarında kullanması için müsaade edilmiş ve Kûfe ile Bağdat'ı tehdit eden Karmatîlere[1062] karşı savaşması için Irak'a gelmesi emredilmişti. Yûsuf böylece daha önceki dönemlerde babası ile kardeşi Muhammed el-Afşin tarafından elde edilen bu vasıflarla görevlendirilmiştir. Bunun ardından Yûsuf, gulâmı Fâtik'i Erdebil'de vekili olarak bırakmış ve askerlerinin bir kısmıyla birlikte Karmatîler üzerine harekete geçmişti. O, buradan Karmatîlere karşı savaşacak ordunun toplanacağı Vâsıt'a gelmişti.[1063] 6 ay sonra Kûfe'ye Karmatîlerle savaşmaya giden Yûsuf, 7 Aralık 927'de başlayan savaşın sonunda Ebu Tâhir Süleymân el-Karmatî'ye esir düşmüştü. Yûsuf daha sonra kurtarılmaya çalışılsa da idam edilerek öldürülmüştür.[1064] Yûsuf'un 927'deki

[1062] Ebû Sa'id Hasan'ın oğlu Ebû Tâhir Süleymân (914-943) devrinde Karmatî isyanı bütün Irak'ı tehdit etmeye başlamıştı. Hatta 924-925 yıllarından itibaren doğu bölgelerinden gelen Hacılar Mekke'ye gidemedikleri gibi, Karmatî akınları Kûfe'ye kadar uzanmaya başlamıştı. Tehlikenin Bağdat'ı bile tehdit etmeye başlaması ve üzerlerine gönderilen birliklerin bir netice alamaması üzerine, Vezir Ahmed el-Hasîbî, Halife Muktedir'e Karmatîlere karşı Azerbaycan Valisi Yûsuf'un gönderilmesini tavsiye etmişti, bkz. Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.58.

[1063] Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.58; Yıldız, "Sacoğulları", s.437; İpek, "Sâcoğulları", s.365; Madelung, "Banū Sāj", s.718-721; Keleş, *Şeddâdîler*, s.63; Keleş, "Deysem b. İbrahim el-Kürdî", s.122; Canard, "Dwin", s.679.

[1064] Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.59-61; İpek, "Sâcoğulları", s.365; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.284; Huart, "Sâcîler", s.17; Madelung, "Banū Sāj", s.718-721; Keleş, *Şeddâdîler*, s.63; Keleş, "Deysem b. İbrahim el-Kürdî", s.122-123; Vardanyan, "The Coinage of the Sajids of Adharbayjan and Armenia (late IX-X AD)", s.3; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler,* s.83.

ölümünden sonra Sâcî ailesi hızla iktalarını kaybetmişti.[1065] Yûsuf'un hayatını kaybetmesinden sonraki döneme ait bir istisna dışında herhangi bir sikkeye sahip değiliz. Bunun tek istisnası 927-928'te "Ermeniye"de bastırılıp, Yûsuf b. Dîvdâd ile Ebu'l-Abbâs'ın adının verildiği bir dirhemdir. Bu tip paraların, Yûsuf'un bu yıllarda Duvin'in idaresini emanet ettiği valiler tarafından bastırıldığı ileri sürülmektedir. 927-928'ten sonra Ermeniye'de para bastırılması 941-942 yılına kadar aniden durmuştur.[1066] Ter-Ghevondyan tarafından 931 tarihli olarak veilen ve Yûsuf b. Dîvdâd'ın adını taşıyan 931 tarihli bu Arapça sikke, o dönemden günümüze kadar ulaşmıştır. Darp yeri "Ermeniye" olarak verilmektedir. Bu dönemde "Ermeniye" yazısı Duvin'den (ve Berdea'dan) başka hiçbir yeri ifade etmemektedir. Çünkü Ermeniye sadece Ermenistan'ı tanımlayabilirdi.[1067] Vardanyan da Ter-Ghevondyan'ın bu tespitini doğrulamakta ve bunun İbn Havkal, Ebu'l-Fidâ, Yâkût el-Hamevî ile diğerler Arap ve Fars coğrafyacılarının çalışmalarında bulunan veriye dayandığını söylemektedir. O, ayrıca N. Lowick, A. Bykov, Kh. Mousheghian ve diğer bazı nümizmatların, darp yeri Ermeniye olarak belirtilen sikkelerin Duvin'de bastırıldıklarını ifade ettiklerini de söylemektedir. Bu paranın varlığı, Duvin'deki darphanenin bu dönemde hâlâ çalıştığını göstermektedir. Yıkılan Sâcoğullarının adına dayanarak daha önceki kalıplarla para kesilmesi ise şehrin Azerbaycan'la kesin bağlara sahip unsurların elinde olduğunun bir işaretidir.[1068]

[1065] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.120.

[1066] Vardanyan, "The Coinage of the Sajids of Adharbayjan and Armenia (late IX-X AD)", s.3.

[1067] Ter-Ghewondyan, The Arab Emirates in Bagratid Armenia, s.77-78.

[1068] Vardanyan, "The Coinage of the Sajids of Adharbayjan and Armenia (late IX-X AD)", s.1.

9. Bizans'ın Yükselişe Geçerek Doğuya Doğru Yayılması ve Duvin'i Kuşatması

El-Muktedir (908-932) devrinde halifeliğin çöküşüyle, askerî başarılar doğal olarak yavaş yavaş zayıflamaya başlamıştı. Bizans bu dönemde Bizanslı Ermeni General Ioannes Kourkouas liderliğinde doğuda önemli başarılar elde etmişti.[1069] Bizans ordusu önce 926'da Melitene'yi yağmalamış, ertesi sene 927 yılında Sümeysât'a (Samsat) girerek orayı talan etmişti. Bu gelişmelerin ardından Abbâsî Halifesi Muktedir, 927 yılı Temmuz ayında Mûnis el-Hâdim'i Bizans üzerine sefere yollamıştı. Tarsus'tan harekete geçen İslam orduları, Bizanslıların saldırısına uğrayınca büyük bir çatışma gerçekleşmişti. Meydana gelen bu savaşta galip gelen Bizanslılar, esir aldıkları 400 Müslümanı katletmişlerdir.[1070] Bizans, bu dönemde Müslümanlar ile II. Aşot arasındaki ilişkilerin düzelmesinden endişeliydi. Bu yüzden, Ermeni Kralı'na isyan başlatmak ve Duvin'i ele geçirmek için bölgeye bir ordu yollamışlardı.[1071] İbnü'l-Esîr'in bildirdiğine göre, Bizanslılar Kourkouas önderliğindeki büyük bir orduyla 928'de Arap kontrolündeki Ermeniye topraklarına büyük bir akın başlatmışlardır. Domestikos Kourkouas 928 yılında, Yûsuf b. Ebu's-Sâc'ın Karmatîlerle savaşmasını

[1069] Manandian, "Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.136-137.

[1070] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 8, s.149; Abdülkerim Özaydın, "Muktedir-Billâh", *DİA*, C.31, İstanbul, 2006, s.144; İlhan Arslan, *Muktedir'in Halifeliği ve Şahsiyeti*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2009, s.227-229; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, c.1, yay. haz. Refet Yinanç, Ankara, 2009, s.26.

[1071] Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.64-65.

fırsat bilerek, Yûsuf'un adamları ile Ermeniye Valisi Nâsır es-Subukî tarafından korunan Duvin şehri üzerine hareket etmiştir. Onlar muhtemelen Pasinler'den Arşarunik'e geçmiş ve Aras Vadisi boyundaki Duvin'e varmışlardı. Bizans ordusunda mancınıklar, savaş arabaları bulunmaktaydı. Ayrıca 12 insan gücünde, uzunca bir mızrağa sahip olan bir adam da bulunmaktaydı. Bu mızrak ateş çıkardığı için kimse yaklaşamaz ve onu taşıyana da kolay kolay hiç kimse karşı koyamazdı. Müslümanlar ateş çıkaran bu uzun mızrak yüzünden savaş sırasında çok zor anlar yaşamışlardı. Ancak daha sonra Müslüman askerlerinden birisi okla mızrağı taşıyan kişiyi vurmuş ve böylece Müslümanlar onun gazabından kurtulmuşlardı. Kourkouas; savaşı, askerleri ve şehri görebileceği yüksek bir yerdeki yüksekçe bir tahtın üzerinden verdiği emirlerle kontrol ediyordu. Duvin halkı, Nâsır es-Subukî'nin kuvvetleriyle birlikte Bizans askerlerine karşı büyük bir mücadele vermekte ve şehrin savunulmasında Müslüman askerlere yardımcı olmaktaydı. Buna karşın Bizans askerleri, açtıkları gediklerden şehre girmeyi başarmışlardır. Bunun ardından, şehir halkı ve Müslüman askerleri ile Bizanslılar arasında şiddetli çarpışmalar meydana gelmişti. Savaşın sonunda galip gelen Müslümanlar, düşmanı Duvin'den çıkarmayı başarmışlar ve Bizans ordusundan yaklaşık 10 bin kişiyi yok etmişlerdi. Bu olaylardan sonra Nâsır, Duvin'den çekilmiş ve bütün Azerbaycan üzerindeki Sâcoğulları hâkimiyeti benzer bir şekilde sona ermiştir (929).[1072] Bu olayda, II. Aşot'un Bizans saldırısına karşı tepkisini bilmemekteyiz.

[1072] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 8, s.149; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.310; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.194; Seyyid, *Erminiyye fi't-Tarihi'l-Arabi*, s.170-171; el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye*, s.167; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.331-332; Arslan, *Muktedir'in Halifeliği ve Şahsiyeti*, s.229; Keleş, "Deysem b. İbrahim el-Kürdî", s.122; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.77; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.220; Özaydın, "Muktedir-Billâh", s.144; Sezgin

Ancak her halükârda şehrin sakinlerinin Bizans ordusuna karşı mukavemeti, halkın sempatisinin saldırganlar tarafında olmadığını göstermektedir.[1073] Ermeni kralının konumu, Bizans ve Sâcî prensi Yûsuf'un müttefiki olduğu için son derece kritikti. Onun kuşatma sırasındaki tarafsız duruşu, müttefiki Bizans imparatoru ile olan sorunlarının bir göstergesi idi. Bu durum, Müslümanların Bizans'a karşı galip gelmesini istemeyen halk arasındaki popülaritesini de etkilemiş olabilir. Ancak en önemli şey Bizans ordusunun Duvin şehrini ele geçirme ve orayı tekrar ülkeye bağlama konusunda başarısız olmasıdır. Bizans'ın bu akını, birkaç yıl sonra başlayacak olan Bizans'ın doğuya doğru yayılmasının ilk adımı olarak ifade edilebilir.[1074] İsim ve tarih farklılıklarına rağmen 921-922'deki sefer ile bu seferin gerçekte bir ve aynı olup olmadığı yukarıda da bahsettiğimiz gibi tartışılmaktadır.[1075] Ter-Ghevondyan'ın da işaret ettiği gibi Minorsky'nin Subuk ile Nâsır es-Subukî'yi karıştırdığı görülmektedir.

Güçlüay, Öner Tolan, "Makedonya Hanedanı Döneminde Bizans İmparatorluğu'nun Kafkas Politikası (867-1056)", *Rifat Özdemir'e Armağan*, ed. Rahmi Doğanay, Ahmet Çelik, Fatih Özçelik, İstanbul, 2018, s.91; Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, California, 1997, s.479; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.162; Keleş, *Şeddâdîler*, s.64; Canard, "Dwin", s.679; Minorsky, *A History of Sharvan and Darband*, s.59-60; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.64-65; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, c.1, s.26; Garsoian, "The Byzantine Annexation of the Armenian Kingdoms in the Eleventh Century", s.188; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.12; Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus*, s.139-140.

[1073] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.77.

[1074] el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye*, s.167.

[1075] Canard, "Dwin", s.679.

Fakat Adontz açık bir şekilde hem bu iki kişiyi hem de her iki saldırıyı açıkça birbirinden ayırmaktadır.[1076]

Bizans, 928 yılına gelindiğinde Erzurum'a kadar ülkenin batı kısmını, 929 yılında ise Meyyâfârikîn, Amîd ve Melitene arasındaki Kuzey Mezopotamya'yı işgal etmişti. Musul ve Tarsus'u idare eden Arap valileri, Kourkouas'ın ordusuna isyan etme girişimlerini tekrarlasalar da onlar sadece bir kere başarılı olmuşlardır. Buna karşın, 934 yılından itibaren Samosata, Melitene ve Batı Ermeniye uzun bir süre Müslümanlara kaybedilmişti.[1077]

Yûsuf, 901 yılından öldüğü tarihe kadar -esir olduğu 3 yıllık süre haricinde- bağımsız bir şekilde Azerbaycan ve Ermeniye bölgesinde hüküm sürmüştü. Abbâsî halifesinin başlangıçta onun valiliğini tanımaması çok bir etki yaratmamıştır. Sikkelerinde halifenin isminin bulunması, her konuda halifeye tabi olduğu manasına gelmemektedir. Öyle ki o, her zaman halifeye vergisini düzenli bir şekilde göndermemiş ve bazen karşısında yer almıştır. Yûsuf'un Ermenilere karşı gerçekleştirdiği seferler ve yürüttüğü mücadeleler onun, çok iyi bir asker olduğunun göstergesidir. Hem Ermenilerin birbirleri arasındaki münasebetler sırasında, hem de Bagratuniler ile Abbâsîler arasındaki temasların yoğunlaştığı dönemde izlediği politikalar, onun aynı zamanda iyi bir siyasetçi olduğuna da işaret etmektedir. Yûsuf'un her ne kadar Abbâsî halifesi ile ilişkileri iyi olmasa da Bağdat sarayındaki bürokratlarla arası oldukça iyiydi. Vezir Mûnis'in Yûsuf'un hapishaneden çıkmasında rol oynaması, bu görüşü doğrulayıcı

[1076] Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9e et 11e Siecles", s.310; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.119; Adontz, "Asot Erkat' ou de fer roi d'Arménie de 913 à 929", s.278, 283.

[1077] Manandian, "Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.136-137.

niteliktedir. Yûsuf devrinde bastırılan sikkelerin çoğunluğunun altın olması, ülke ekonomisinin bütün savaşlara rağmen bu sırada iyi bir durumda olduğunu göstermektedir.[1078] Yûsuf b. Ebu's-Sâc 63 yaşında hayatını kaybetmişti. Sâcoğulları, Yûsuf b. Ebu's-Sâc devrinde Azerbaycan'ı ilk defa tek devlet sınırları içerisinde toplayarak, sınırlarını batıda Ani ve Duvin'e, doğuda Hazar Denizi'ne, güneyde Zencân'a, kuzeyde ise Bâbü'l-Ebvâb'a kadar uzatmıştı. Azerbaycan'da Sâcî egemenliğinin sona ermesi, Ermeniye için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur.[1079] Sâcîlerin, Duvin ile Aras Vadisi'ndeki Koğtan-Nahçıvan-Duvin bölgelerindeki hâkimiyeti, bu bölgelerin Ermenisizleştirilmesinin başlangıcına işaret etmektedir. Ermeniye'nin siyasi güvenliği ve birleşik bir krallığın kurulabilmesi, bu emîrliklerin yıkılması ile mümkündü. Bu, bütün Bagratuni krallarının uğraştıkları şeydi, fakat aşağıda görüleceği gibi, I. Gagik döneminde bile onları kesin bir şekilde ortadan kaldırmak mümkün olmayacaktı.[1080]

10. Sâcoğulları Sonrası Dönemde Ermeniye-Azerbaycan ve Duvin'de Yaşanan Gelişmeler

Halife Muktedir-Billâh, Yûsuf b. Ebu's-Sâc'ın hayatını kaybetmesi üzerine, Azerbaycan ve Ermeniye valiliğine daha önce Bağdat'a rehin olarak yollanmış olan yeğeni Ebu'l-Müsâfir Feth b. Muhammed el-Afşin'i (928-930) tayin etmişti (Şubat 928). Ancak Müsâfir'in iktidarı uzun süreli olmamıştır. Kaynaklarda onun iki yıllık iktidarına dair hiçbir bilgiye rastlanmamaktadır. Nasıl öldüğüne dair iki görüş vardır: İlki askerlerinin isyan üzerine kaçtığı Merâga'da yakalanarak idam edildiği yönünde,

[1078] Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.61.

[1079] Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.340; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.97.

[1080] Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.310.

ikincisi ise kölelerinden bir tanesinin onu zehirlendiği şeklindedir (Eylül-Ekim 929). Bu ölüm, Sâcoğullarının Azerbaycan ve Ermeniye'deki yaklaşık 40 yıllık hâkimiyetinin sonuydu. Sâcoğullarının ardından Azerbaycan huzursuzluğa ve kargaşaya sürüklenmiştir.[1081] Sâcîler, Azerbaycan tarihinde önemli izler bırakmışlardır. Onlar, Ermeni, Rus ve diğer Müslüman olmayan unsurların Kafkasların güneyine inmelerine müsaade etmemişlerdi. Onlar ayrıca bu dönemde Azerbaycan'ı tek çatı altında idare etmiş, Azerbaycan'ın devletleşme ve milletleşme yolunda attığı adımlara katkı sağlamışlardır.[1082]

Yûsuf b. Ebu's-Sâc'ın ve Kral II. Aşot'un art arda vefatı, bölgedeki siyasi olayların akışını büyük ölçüde değiştirecekti. Yûsuf'un ölümü, Ermeniler tarafından olumlu karşılansa da Müslümanlar açısından durum daha da kötüye gitmiştir. Onun hayatını kaybetmesi, Sâcoğullarının bölgedeki varlığının neredeyse sonu olmuştu. Sâcoğullarının bölgeden çekilmesi bölgeyi karmaşaya sürüklemiş ve hiçbir güç Azerbaycan'da uzun süreli hâkimiyet kuramamıştır. Yûsuf'un ölümünden sonra, Sellârî hâkimiyetinin başlangıcına kadar bölgede güç sık sık el değiştirmiştir. Komutanların hâkimiyet mücadeleleri ile çeşitli grupların ikta elde etme hevesleri, bölgedeki siyasi yapıyı tamamen değiştirmiş ve Abbâsîlerle irtibatını neredeyse tamamen koparmıştı. Bu

[1081] Madelung, "Banū Sāj", s.718-721; Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.61-62; Yıldız, "Sacoğulları", s.438; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.344; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.97; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.283; İpek, "Sâcoğulları", s.365; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.284; Huart, "Sâcîler", s.17; Keleş, *Şeddâdîler*, s.64; Keleş, "Deysem b. İbrahim el-Kürdî", s.123; Yıldız (b), "Sacoğulları", s.135; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.83.

[1082] Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.127.

dönemde İran'ın kuzeyindeki dağlık bölgeden çıkan Deylemîler,[1083] Cüstâniler, Müsâfirler ile Büveyhîler, bu karışık dönemde bölgedeki en etkin güçler arasındaydılar. Bunlar içerisinde bölgede idareyi ele geçirenler ise kaynaklarda Müsâfirler, Merzübânlar veya Sellârîler olarak geçen hanedan olmuştur.[1084] Sâcoğullarının yıkılmasından sonra Duvin tarihinde de karmaşık bir döneme girmekteyiz.[1085]

Sâcoğulları hâkimiyetinin Ebu'l-Müsâfir Feth'in hayatını kaybetmesinin ardından son bulmasıyla, Azerbaycan'da kısa süreliğine bir otorite boşluğu ve karmaşa ortaya çıkmıştı. Bundan istifade eden bazı komutanlar; Ermeniye, Azerbaycan ve Arrân'da hâkimiyet kurma yarışına girmişlerdi. Bu komutanlar, Sâcoğulları yönetimindeki ileri gelen devlet adamlarıydı. Ebu'l-Müsâfir'in vefatının ardından Ebu'l-Ferec adlı birisinin vali olduğu söylense de bu konuda bilgi yoktur. Bu yüzden Ebu'l-Müsâfir'den sonra Azerbaycan valiliğine ilk olarak Yûsuf'un gulamlarından Vasîf el-Sîrevânî, ondan kısa süre sonra ise 931'de Müflih el-Yûsufî geçmiş ve bu durum halife tarafından onaylanmıştı. Böylece bundan sonra Azerbaycan bölgesi Sâcoğulları Hanedanı tarafından değil, onların hizmetkârları tarafından idare edilmeye

[1083] Hazar Denizi'nin güneyindeki bölgede yaşayan İranlılar Deylemîler olarak bilinmekteydiler. Mülkleri, Hazar'ın güneyindeki Tarom bölgesinde yer alan Sellârîler (Müsâfirîler), Büveyhîler (Buyidler) ve Custanîlerin hepsi Deylemî soyundandı, bkz. Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia,* s.93; Minorsky, *Studies in Caucasian History,* s.33.

[1084] Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.233; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.343; Bayram Arif Köse, "Muhammed b. Merzubân Sonrası Müsâfirlerin Siyasi, Ekonomik ve İdari Durumu", *Turkish Studies,* 13/8, 2018, s.105.

[1085] Canard, "Dwin", s.679.

başlanmıştır.[1086] Halife, Türk fetihlerine kadar bir asır bayraklarını dalgalandırmış olan yeni İran hanedanlarını tanıdığı için, Azerbaycan'da artık halifenin atadığı valiler yoktu.[1087]

Bu dönemde Sâcoğullarında olduğu gibi Ermeniye tahtında da birtakım değişiklikler meydana gelmişti. II. Aşot öldüğü sırada, Vaspurakan da dâhil bütün Ermeni prensliklerinin üstünde bir hâkimiyet temsil etmekteydi. II. Aşot'un iktidarı sükûn içinde sona ermişti. Onun hayatını kaybettiği esnada, Duvin şehri hâlâ Yûsuf'un vekillerinin kontrolü altındaydı. Gerçekte idare ettiği topraklar ise güneyde Ararat ile sınırlanan, kuzeyde Şamsvilde'ye, doğuda Oudi ve Duvin çevresine, batıda Tsorokh Vadisi'nin uzandığı havzaya kadar genişleyen Şirak ülkesiydi. 928 yılında hayatını kaybeden Kral II. Aşot, geride erkek evlat bırakmadığından, toplanan kurultayda Ermeni derebeyleri ile Vaspurakan'ın en tanınmış kralı Haçik Gagik'in tavsiyeleri üzerine, tahta *şehinşâh* unvanıyla kardeşi Abas (929-953) geçirilmişti. Ermeni Krallığı'nın başına geçen Abas, 24 yıl bu görevi sürdürmüştür. Onun saltanatı; barışla, istikrarla ve bayındırlıkla tanımlanmaktadır. Çünkü Abas bu dönemde, fırsattan

[1086] Yıldız, "Ebu'l-Kasım Yusuf", s.62; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.77; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.310; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.344; Yıldız (b), "Sacoğulları", s.135; Keleş, *Şeddâdîler*, s.65; Bayram Arif Köse, "Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası Oluşan Siyasi Karışıklıklar ve Müsâfirlerin Hâkimiyeti", *Tarih Okulu*, 11/XXXIII, 2018, s.319; Keleş, "Deysem b. İbrahim el-Kürdî", s.123; Aram Vardanyan, "On the Coinage of Daysam ibn Ibrahim in Adharbayjan and Armenia in the 10th Century AD", *Journal of the Oriental Numismatic Society*, 197, London, 2008, s.11.

[1087] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.120.

yararlanmak ve yabancıların ellerinde olan Aras Vadisi'nin önemli bölgelerini ele geçirmek için yeteri kadar güce sahip değildi.[1088]

Bizans İmparatorluğu daha önce de söylediğimiz gibi ordunun başkomutanlığına en parlak generallerden birisi olan Ioannes Kourkouas'ı getirmişti. Bizans, başarısız Duvin kuşatmasından sonra, Van Gölü bölgesinde Kaysoğulları ile mücadele etmiş ve Vaspurakan bölgesini yağmalayarak kontrol altına almıştı. Bizans ordusu daha sonra Erzurum bölgesine hareket etmişti. Kourkouas, ilk olarak Pasinlerin merkezi Avnik Kalesi'ni, 928-929'da ise Ahlat ile Bitlis'i ele geçirmiştir. O, bunun ardından da Erzurum'a giderek 7 aylık bir kuşatma neticesinde 931'de şehri kontrol altına almıştı.[1089] Azerbaycan Valisi Müflih el-Yûsufî, Bizans ordularının 931 yılında

[1088] *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.222; Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.435; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.164; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.77; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.310; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.195; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.457; Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus*, s.156; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.193; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.329; Canard, "Arminiya", s.637; Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s.67; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.53; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.5; Macler, "Armenia", s.161.

[1089] Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi (MS 803-1081),* s.128-129; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.283; Greenwood, "Armenian Neighbours (600-1045)", s.354; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.241; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.122; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.82;

Vaspurakan reislerinden Gagik'in davetiyle Van gölü havzasına girerek, büyük bir birlikle Müslüman beldelerine saldırdıklarını ve Ahlat ile çevresinde çok sayıda tahribat gerçekleştirdiklerini haber almıştı. Bunun üzerine Müflih el-Yûsufî, bir kısmı gönüllülerden oluşan kuvvetleri ile Eylül-Ekim 931'de Vaspurakan'a hareket ederek, Müslümanlara saldıran düşman üzerine hücum etmişti. Bu hücumların neticesinde, Müslümanlara saldıranların başında gelen Haçik Gagik b. Deyranî'nin çocukları öldürülmüş ve malları yağma edilmiştir. Kourkouas ise Bizans şehirlerine kadar takip edilmişti.[1090]

Abbâsîlerin, Karmatî ve Deylemî isyanları ile uğraştığı sırada Rey'i ele geçiren Esfâr b. Şîreveyh, 928-929 yılında komutanı Merdâvîc b. Ziyâr ed-Deylemî'yi, Târm'ı (Tarom) idare eden ve daha sonra Azerbaycan ve çevresini ele geçiren Müsâfirîlerin atası Sellâr'a (Sâlâr) yollayarak, kendisine itaate davet etmişti. Ancak Târm'a varan Merdâvîc, efendisi Esfâr'ın halka kötü muamele ettiği konusunda Sellâr'la görüş birliğine varmış ve onunla ittifak yapmıştı. Akabinde Esfâr'ın yanındaki adamlara mektup yazan Merdâvîc, onları da kendi yanlarına çekmeyi başarmıştı. Bunlar arasında Esfâr'ın veziri Mutarrıf b. Muhammed de yer almaktaydı. Bunun ardından Sellâr ve Merdâvîc, Esfâr'ın üzerine hareket etmişler ve onu Rey'e kaçmaya mecbur etmişlerdi. Devam eden kovalamacanın neticesinde Merdâvîc, Esfâr'ı öldürerek emîrliğini ilan etmiştir. Bu gelişmeleri yakından takip eden Halife Muktedir-Billâh, 932 yılında sancak

---

Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, c.1, s.26; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.311.

[1090] Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.241; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.346-347; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.164; Keleş, *Şeddâdîler*, s.65; Keleş, "Deysem b. İbrahim el-Kürdî", s.123; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.311.

ve ahitname göndererek Azerbaycan, Ermeniye, Arrân, Kum, Nihâvend ve Sicistan'ı Merdâvîc'e ikta etmiştir. Böylece Ziyârî Hanedanı'nın kurucusu Merdâvîc, kısa sürede hâkimiyetini genişletmiştir. Ancak Merdâvîc bölge ile çok ilgilenmemiş ve buraya hâkim olamamıştı. Çünkü bu sırada bölge çoktan Deysem b. İbrahim'in kontrolüne girmek üzereydi.[1091]

Bu dönemde bölge tarihinde ön olan çıkan kişilerden birisi de Deysem b. İbrahim el-Kürdî idi. Babası Haricî lider Hârûn eş-Şarî'nin adamlarındandı. Deysem de babası gibi haricî idi. Miskeveyh ile İbnü'l-Esîr'in belirttiğine göre, Deysem b. İbrahim, Yûsuf b. Ebu's-Sâc'ın yakın arkadaşlarındandı ve onun hizmetinde bulunmuştu. Azerbaycan Valisi Müflih el-Yûsufî, bu dönemde bölgede meydana gelen değişimlere ayak uyduramamış ve bölgede etkinliğini arttıran Deysem b. İbrahim'in saldırıları yüzünden hayatından endişe ederek 932 yılında Yezîd'e sığınmıştı. Bunun üzerine Yezîd, Deysem b. İbrahim'in kendisine savaş açmasından korkarak onu hapse atmış ve daha sonra da Deysem b. İbrahim'e teslim etmişti. Bu hareket, Azerbaycan'ın idaresinin Deysem'e teslim edilmesi anlamına gelmekteydi.[1092] Kürt kavimlerinin desteğini almayı başaran Deysem, Azerbaycan'daki kısa süreli karışıklıklardan faydalanmıştır. Kaynaklar Deysem'in bölgeye yerleşimi hakkında detaylı bilgiler vermemektedir. Ancak onun Azerbaycan'a askerî bir direnişle karşılaşmaksızın yerleşmiş olması

[1091] Köse, "Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası", s.321-322.

[1092] Keleş, *Şeddâdîler*, s.65; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.347-348; Köse, "Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası", s.319; Bekir Biçer, "İslâm Tarihi Kitaplarında Kürtler Hakkında Rivayetler (7. ve 12.Yüzyıl Arası)", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5/6, Kasım 2012, s.72.

oldukça muhtemeldir.[1093] N. Keleş, kaynaklarda geçen bu bilgilere karşın; nümizmatik verilerin, Müflih'in 935 yılına kadar Arrân ve Azerbaycan'da hüküm sürdüğünü gösterdiğini ifade etmektedir.[1094]

Ermeniye tahtına oturan Abas, tahta geçtikten sonra *Sparapet* Aşot'un 936 yılında geride evlat bırakmadan ölmesi üzerine hiç zorluk çekmeden Arşarunik ve Sürmeliçukuru'ndan meydana gelen mülklerine konmuş ve topraklarını daha da genişletmişti. O daha sonra başkentini Erezgavork'tan 915'ten beri ikamet ettiği Kars'a taşımıştı.[1095] Abas dönemi çabucak püskürtülen birkaç akın dışında bir barış devri olmuştur. Bu dönemde Abhazya'ya kadar kaçan binlerce Ermeni geri dönmüştür.[1096] Bunun ardından şehirdeki yapıları onartmış, saray ve kiliseler inşa ettirmiştir. Savaştan dolayı Bizans ve Gürcistan topraklarına kaçan Ermeniler ülkeye geri dönmüşlerdir. O,

[1093] Vardanyan, "On the Coinage of Daysam ibn Ibrahim in Adharbayjan and Armenia in the 10th Century AD", s.11.

[1094] Keleş, *Şeddâdîler*, s.65; Keleş, "Deysem b. İbrahim el-Kürdî", s.123; Zardabli, *The History of Azerbaijan*, s.145.

[1095] Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.347; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.281, 283-284; Richard G. Hovannisian, "The Legacy of Kars and Ani", *Armenian Kars and Ani*, ed. Richard Hovannisian, California, 2010, s.2; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.457; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.94, 102; Cowe, "Vaspuragan ve Ani Krallıkları Arasındaki İlişkiler", s.94; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.39; Keleş, *Şeddâdîler*, s.80; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.193; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.329.

[1096] Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.347; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.283-284

Kars'ı Ermeniye'nin siyasi, askerî ve kültürel merkezi yapmıştır.[1097] Tarihçi Hovannisian, Kars'ın önceki merkezler Bagaran ve Erezgavork'tan çok daha iyi müdafaa edilebilir bir yer olduğunu ve bu hamlenin, kraliyeti Arap müdahalesi tehdidinden uzaklaştırdığını söyleyerek, bu merkez değişikliğini açıklamaktadır.[1098] Kral Abas'ın Duvin'deki emîrlerle ilişkileri iyi olduğundan, Ermeniye'de geçmiş yıllara nazaran bir sükût dönemi hâkim olmuştu. Diplomasiyi silahla birleştiren Kral Abas, kimliğini bilinmediğimiz Duvin Emîri ile kurduğu iyi ilişkiler sayesinde bu dönemde birçok Hristiyan esirin serbest bırakılmasını sağlamıştı. Erdebil ile oranın uç beyliği konumundaki Duvin Emîrliği'nin, Bagratuniler üzerinde fazla bir baskı uygulayamaması ve Bizans'ın bu sırada Fırat boylarında kanlı mücadelelerle meşgul olması, Bagratunileri bu dönemde ağır vergiler ödemekten kurtarmış ve ticarette oldukça zenginleşmelerini sağlamıştı. Böylece Bagratuniler, Abas devrinden itibaren oldukça müstakil ve rahat içerisinde yaşamışlardır. Ermeni Krallığı, bu dönemde Abbâsîlere vergi ödemeye devam etse de iç işlerinde bağımsızdı.[1099] Abas bu dönemde, Ermeniye'nin bazı bölgelerinde ve Azerbaycan'da ortaya çıkan çeşitli hanedanlıkların doğurduğu sorunlardan başka, Bizans ile Mezopotamya'daki Arap emîrlerinin yarattığı tehditlerle de uğraşmıştı. Ancak o bulunduğu bölgeyi terk etmemiş ve başkent Kars'ın

[1097] Macler, "Armenia", s.160-161; Kıztanır, *Ermeni Aşot Krallığı ve Bizans ile İlişkileri*, s.50-51; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.53.

[1098] Hovannisian, "The Legacy of Kars and Ani", s.8; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.66.

[1099] Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.195; Esterciyan, *Tarihü'l-Ümmeti'l-Ermeniye*, s.181-182; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.194; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.283; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.329; Kıztanır, *Ermeni Aşot Krallığı ve Bizans ile İlişkileri*, s.50-51; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.457; Canard, "Dwin", s.679; Macler, "Armenia", s. 161.

savunmasını güçlendirmeyi tercih etmişti. Bu dönemde Vaspurakanlı Gagik, Ermeniye'nin en güçlü lideri konumuna yükselmişti. O sırada Duvin hâlâ Müslümanların elinde olduğundan, seçtiği katolikos kendi sarayında ikamet etmekteydi.[1100] Böylece Abas, diğer Ermeni prensleri üzerindeki manevi etkisini arttırmış ve nahararlar etrafında toplanarak onu sevmişlerdi.[1101]

Bu dönemde Ermeniye, merkez prenslik olmaktan mahrum kalması nedeniyle kendisini kötü bir durumda bulmuştu. Ancak ülke bir bütün olarak bir gelişme durumundaydı. Halifelikten hiçbir saldırı gelmiyordu ve Ermeniye, Abbâsîlere vergi bile ödemiyordu. Dahası Sâcoğullarının ortadan kalkması, Ermeniye'yi tehlikeli tehditlerden kurtarmıştı. Buna rağmen Ermeniye, Sâcoğullarına karşı sürdürdüğü yaklaşık 30 yıllık savaşlar nedeniyle öyle tükenmişti ki Kral Abas bu dönemde Duvin'i yeniden ele geçirmek için girişim dahi yapmamıştı. Bu yüzden neredeyse 12 yıl süresince (929-941) Duvin'in durumu çoğunlukla belirsiz kalmıştır.[1102]

Kral Abas, Duvin'i ele geçirmek ya da Ermeni Katolikosluğu'nun otoritesine başkaldıran piskoposlara destek veren Alban ya da Doğu Sünik hükümdarlarına uyarıda bulunmak yönünde hiçbir çaba göstermediğinden, inisiyatif daha ziyade 937-938'e doğru Duvin'i vergiye bağlayacak olan Haçik Gagik tarafından alınmış durumdaydı. Buna göre, 937'de Müslümanlar ile Ermeniler arasında Duvin şehri önlerinde meydana geldiği tahmin edilen bir savaş gerçekleşmiştir.[1103] Thomas Ardzıruni'nin bildirdiğine göre, ülkenin tamamına hâkim olmak isteyen Arap kökenli cesur ve savaşçı bir emîrin

[1100] Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.97.

[1101] Esterciyan, *Tarihü'l-Ümmeti'l-Ermeniye*, s.180-181.

[1102] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.77.

[1103] Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.347; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.163; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.221

idaresindeki bir ordu, Koğtan'ı zapt etmiş ve daha sonra Nahçıvan'a ilerleyerek, Şarur bölgesini ve Duvin'i ele geçirmiştir. Bu emîr daha sonra valisini Ararat'taki Arakadzodin bölgesine göndermiş ve onlardan vergi talep etmişti. Kral Abas topraklarını tek başına savunamayacağını görünce Vaspurakanlı Gagik'ten yardım istemişti. Abas'ın yardım isteğini kabul eden Gagik, Duvin'e doğru harekete geçmişti. Abas bunun üzerine Gagik henüz şehre varmadan Araplarla savaşmak için harekete geçmiş ve Vağarşapat şehri yakınındaki vadiye ulaştığında, "ismi bilinmeyen bir Arap emîrinin" saldırısına uğrayarak mağlup olmuştu. Abas, bu savaşın neticesinde savaş alanında 400 ölü bırakıp, Gürcistan'a firar ederken; "yabancı" Arap emîri, Duvin'e büyük bir hazineyle dönmüştü. Gagik ise hâlâ Duvin yolundaydı. Gagik bu felaketi duyunca hızla Duvin kapısına doğru harekete geçmiş ve ordusunu, Khor Virap manastırı yakınındaki Aras'ın sol kıyısında yer alan Gino Tepesi üzerine yerleştirmişti. Onlar Gino Tepesi'nde ordugâh kurarak hazırlık yapmaya başlamışlardı. Bunun ardından Arap emîri, emrindeki 13 bin asker ile Aras Nehri'ni geçmiş ve Gagik'le karşı karşıya gelmişti. Meydana gelen savaş neticesinde mağlup olan Arap emîri ağır kayıplar vermişti. Adamlarının yaklaşık 8 bini öldürülmüş ve diğerlerinin çoğu, Gagik tarafından Daryunk Kalesi'ne esir olarak götürülmüştü. Gagik'in askerleri bunun ardından sırayla nehri geçerek Duvin'e hareket ettiler. Gagik, Duvin şehrini yakmakla tehdit edince; şehrin ileri gelenleri (yaşlı adamları) ona pek çok rehine ve yıllık vergi vermeyi kabul ederek, barış yapması için yalvarmışlardı. Vaspurakan Kralı böylece Duvin'in Müslüman halkını vergi ve rehin vermeye mecbur etmiş ve Duvin'i almaksızın geri dönmüştü. Bu zafer Ermeniye'yi kurtarmıştır. Thomas Ardzıruni bu olaydan tek bahseden tarihçidir.[1104] Bu olaylar, Duvin'in o sırada Bagratuni mülklerinin bir parçası

[1104] Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.362-364; Vardanyan, "On the Coinage of Daysam ibn Ibrahim in Adharbayjan and Armenia in the 10th Century AD", s.12-13; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*,

olmadığını ortaya koymaktadır.[1105] Duvin hâkimlerinin kısa aralıklarla birbirlerinin yerine geçtikleri X. yüzyılda öyle bir durum ortaya çıkmıştı ki bir karışıklık ortaya çıkması durumunda şehrin ileri gelenleri devreye girerek, bu önemli ticaret şehrinin güvenliğini sağlıyorlardı. Müslümanlar da bu soylu grubu içerisinde önemli bir yer tutuyor olmalıydılar.[1106]

Maalesef Thomas Ardzıruni, ne bu savaşa katılan Arap komutanın adından, ne de onun ordusunun mahiyetinden bahsetmektedir. Bu yüzden onların Kürtler mi yoksa Deylemîler mi olduğu açık değildir. Ayrıca bu komutanın, Duvin'e hareket etmeden önce nereden geldiği de bilinmemektedir.[1107] Canard, Sâcoğullarının yıkılmasından sonra Duvin tarihinin karanlık bir döneme girdiğini, ne Hristiyan esirlerin serbest kaldığı sırada başta kimin olduğunun bilindiğini, ne de yaklaşık 937'de Duvin'e kadar ilerleyerek Abas'ı yenilgiye uğratan emîrin kimliğinin açık olduğunu söylemektedir.[1108]

---

s.78-79, 125; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.195-196; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.120; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9e et 11e Siecles", s.311; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.457; Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.233; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.347; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.163; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.283-284; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.12; Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus*, s.156-157.

[1105] Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.233.

[1106] Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9e et 11e Siecles", s.313.

[1107] Vardanyan, "On the Coinage of Daysam ibn Ibrahim in Adharbayjan and Armenia in the 10th Century AD", s.16-17.

[1108] Canard, "Dwin", s.680; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.120.

Grousset, bu kişinin Yûsuf b. Ebu's-Sâc'ın bir yeğeni ya da komutan vekili olabileceğini ifade etmektedir.[1109] Ter-Ghevondian, bu kişinin birbiri peşi sıra gelen Azerbaycan emîrlerinden birisi olduğunu ve Thomas Adrzruni'nin onun adını hatırlayamamasının önemli şeyler başaramadığına işaret ettiğini ifade etmektedir.[1110] Minorsky'e göre ise bu saldırı Müsâfirî yayılmasının ilk işareti olabilir.[1111] Onun açıklamasıyla uygun olarak, bu dönemde bahsetmeye değer hiçbir Azerbaycan idarecisi yoktur. Vardanyan'a göre, Ter-Ghevondian, Duvin Savaşı'nın devrin başlıca tarihî figürleri olan Deysem ya da Leşkerî'nin liderliğinde gerçekleşmiş olduğunu sanmakta haklıdır. Konuyu derinlemesine irdeleyen Vardanyan şu sonuçlara varmaktadır: Duvin Savaşı, Leşkerî'nin Antzevatsik seferi öncesine tarihlendirilmelidir. "Arap Emîr", Duvin'e saldırana kadar, şehir Deysem'e bağlı değildi. Aksi takdirde, Thomas Ardzıruni kesinlikle oradan bahsetmiş olurdu. Thomas Ardzıruni buna karşın, Abas'ın düşmanı karşılamak için acele ettiği sırada Duvin'in ona tabi olduğunu ispatlayan bir kanıt sunmaktadır. Görünüşe bakılırsa, o dönemde Duvin'de hiçbir Müslüman vali oturmamaktaydı. Şehir seçkinlerden oluşan yerel bir aristokrasi tarafından idare edilmekteydi. Bu nedenle Duvin'e karşı savaşa Leşkerî tarafından değil, Deysem tarafından girişilmiştir.[1112] Ter-Ghevondian da çalışmalarından bir tanesinde bu kişinin Deysem b. Salduk olabileceğine işaret etmektedir.[1113] Canard da benzer bir şekilde, Duvin şehrinin muhtemelen bu dönemde Sâcîlerin halefi ve Ermeniye üzerindeki

[1109] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.457.

[1110] Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9e et 11e Siecles", s.311.

[1111] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.120.

[1112] Vardanyan, "On the Coinage of Daysam ibn Ibrahim in Adharbayjan and Armenia in the 10th Century AD", s.17.

[1113] Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.233.

hakların vârisi olan Azerbaycan'ın geçici hâkimi Deysem b. İbrahim el-Kürdî'nin otoritesine boyun eğdiğini söyleyerek bu görüşü desteklemektedir.[1114] Thomas Ardzıruni tarafından verilen bilgi, ayrıca bu seferin güzergâhına da ışık tutmaktadır. Yazarın verdiği Şarur, Nahçıvan ve Koğtan, güneyden kuzeybatı yönünde Duvin'e giden Aras'ın sol kıyısındaki yerlerdir. Vardanyan bu savaşın tarihini daha da ötelemektedir. Vardanyan'a göre Deysem'in Duvin üzerine gerçekleştirdiği sefer, detaylarını aşağıda göreceğimiz üzere Leşkerî'nin onu Azerbaycan'dan sürmesinden sonra, Rey'e gitmesinden ise önce gerçekleşmiş olmalıdır. Ona göre bunun tarihi belki de adının Ermeniye dirhemlerinde ilk kez göründüğü 941-942 yılıdır.[1115]

Deysem, Azerbaycan'da kontrolü ele geçirse de hâkimiyetini tesis etmesi kolay olmamıştı. Bu dönemde Veşmgîr ed-Deylemî'nin Cibâl bölgesi valilerinden olan Leşkerî, Azerbaycan'ı ele geçirmek amacıyla büyük bir askerî birlik meydana getirerek Azerbaycan'a doğru hareket etmiş ve Deysem b. İbrahim'i 937'de gerçekleşen ilk çarpışmada yenilgiye uğratmıştı. Mağlup olan Deysem bunun ardından Aras'ı geçerek Ermeniye'ye kaçmıştı. Deysem b. İbrahim daha sonra Şarur bölgesinden yardımcı kuvvetler toplayarak onun üzerine yürüdüyse de iki ay içinde meydana gelen ikinci savaşta da başarılı olamayarak geri çekilmişti. Bu çarpışmalardan sonra Leşkerî, Erdebil dışında Azerbaycan'ın tamamına hâkim olmuştu. Bu da Deysem'in o tarihte bölgede henüz tam anlamıyla kontrolü sağlayamamış olduğunu göstermektedir.[1116] Bunun

[1114] Canard, "Dwin", s.680; Zardabli, *The History of Azerbaijan,* s.145.

[1115] Vardanyan, "On the Coinage of Daysam ibn Ibrahim in Adharbayjan and Armenia in the 10th Century AD", s.17.

[1116] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 8, s.295; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye,* c. 11, s.328; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.349-351; Keleş, *Şeddâdîler*, s.66, 82-83; Vardanyan, "On the Coinage of Daysam ibn Ibrahim in Adharbayjan and

ardından Leşkerî, ele geçiremediği Erdebil'i de hâkimiyeti altına almak için halkına mektuplar göndererek, onlara ihsanlarda bulunmayı vaat etmişti. Buna karşın, onun Hemedân ve diğer yerlerde yaptıklarını bilen şehir halkı teslim olmayarak direnişini sürdürmüştü. Bunun üzerine Erdebil halkı bir plan yaparak Deysem b. İbrahim'e haber göndermiş ve belirledikleri bir tarihte Leşkerî'yi arkadan kuşatmasını istemişti. Bu teklifi kabul eden Deysem b. İbrahim, Leşkerî'yi büyük bir bozguna uğratmıştır. Bu savaşın neticesinde askerlerinin çoğunu kaybeden Leşkerî, kaçarak Mukân'a sığınmıştır. Buranın hâkimi İbn Dalûle onu iyi karşılamış ve yardım etmiştir. Tekrardan bir ordu toplayan Leşkerî harekete geçmişti. Onun yardım aldığını gören Deysem b. İbrahim, hemen Aras Nehri'nin karşısına geçmiş, ancak nehri geçen Leşkerî'nin adamları tarafından mağlup edilmiştir. Onun hazine ve ağırlıklarını ele geçiren Leşkerî büyük bir kazanç elde etmiştir.[1117] Bir kez daha mağlup olan Deysem b. İbrahim ise kaçıp ilk olarak Berdea'ya, daha sonra da Rey'deki Ziyarî Emîri Veşmgîr'in yanına gitmişti. Deysem b. İbrahim onu Leşkerî'nin gücü konusunda korkutarak ve çeşitli vaatlerde bulunarak birlikte hareket etmeye davet etmiştir. Bu teklifi kabul eden Veşmgîr, Deysem b. İbrahim'in kontrolüne bir miktar asker vermiştir. Leşkerî, Deysem'in üzerine doğru geldiği sırada, kendisini destekleyen Mukân Hâkimi İbn Dalûle'nin hayatını kaybetmesi ve bazı komutanlarının Veşmgîr'e meyletmesi sebebiyle, Erdebil'de

---

Armenia in the 10th Century AD", s.17; Köse, "Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası", s.322; Keleş, "Deysem b. İbrahim el-Kürdî", s.125; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s 136; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.311.

[1117] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 8, s.296; Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.381-382; Köse, Sâcoğulları ve Güney Kafkasya, s.349-351; Keleş, *Şeddâdîler*, s.66, 82-83; Köse, "Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası", s.322-323; Keleş, "Deysem b. İbrahim el-Kürdî", s.126

yaşadıklarını tekrar yaşamamak için Musul ve Diyar-ı Rabî'a'ya doğru çekilmişti. Leşkerî yolda hazırlıksız yakaladığı Ermeni yöneticilerinin topraklarından pek çok ganimet ele geçirse de daha sonra Ermeni İşhanı Atom b. Circin (Gürgen) tarafından kurulan pusu neticesinde 5 adamıyla birlikte öldürülmüştür.[1118] Leşkerî'nin adamları daha sonra birtakım girişimlerde bulunsalar da onlar Deysem b. İbrahim karşısında başarılı olamamışlardı. Böylece Azerbaycan, Deysem b. İbrahim'in hâkimiyetinde kalmıştır.[1119] Neticede 932 yılında Azerbaycan'da Müflih ile Deysem b. İbrahim arasında başlayan bu hâkimiyet mücadelesi, Deysem'in zaferi ile sonuçlanmıştır. Berdea, Erdebil ve Duvin şehirlerinde onun adına kestirilen sikkeler bunu tasdik etmektedir. Leşkerî b. Merdî ile Hamdânî tehlikesinden kurtulan ve Arrân ile Azerbaycan'da otoritesini yeniden kurmaya çalışan Deysem'in, nüfuzunu kısa bir süre sonra Ermeniye'ye kadar ulaştırdığı, onun 941-942'de Ermeniye'de (Duvin'de) sikke darbetmesinden anlaşılmaktadır. Bu durum, Duvin'in bu dönemde de hâlâ Müslümanların elinde kaldığını bize göstermektedir. Onun Duvin'de ve 951-952'de

[1118] Bayram Arif Köse çalışmalarından birisinde Musul'a giden kişinin Leşkerî olduğunu söylerken (Köse, "Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası", s. 323); bir diğerinde, kurulan bir pusu neticesinde öldüğünü, oğlu Leşkerîstan'ın Musul'a gittiğini ifade etmektedir (Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s. 351). Kaynaklar son bilginin daha doğru olduğuna işaret etmektedir.

[1119] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 8, s.296-297; Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.382-385; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.349-351; Keleş, *Şeddâdîler*, s.66, 82-83; Köse, "Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası", s.322-323; Keleş, "Deysem b. İbrahim el-Kürdî", s.127.

Erdebil'de bastırdığı sikkeler, günümüzde St. Petersburg'un Hermitage Müzesi'ndeki paralar bölümünde sergilenmektedir.[1120]

11. Sellârîler ile Deysem b. İbrahim Arasındaki Mücadeleler ve Duvin'in Durumu

X. yüzyılın başlarında yeni İranlı unsurlar, Azerbaycan'dan ücretli askerler olarak Ermeniye'ye sızmaya başlamışlardı. Onlar çoğunlukla Hazar'ın güneyinden gelen Deylemîler ile Kürtlerdi.[1121] İlk başlarda ordusunun çoğunun Kürtlerden oluşmasına müsaade eden ve onların desteği ile önemli başarılar elde eden Deysem, zamanla başkaldırmaları ve Arrân, Azerbaycan ile Ermeniye'de pek çok kale ve muhtelif şehirlere hâkim olmaları nedeniyle, denge kurmak amacıyla Sa'luk (Su'lûk) b. Muhammed b. Müsâfir, Ali b. el-Fadl es-Sûlî ve Esfâr b. Siyâhkûlî gibi ileri gelen Deylemîlere önemli görevler vermişti. Deysem, Deylemîlere görevler vererek, Kürtlere kaptırdığı yerleri geri almayı planlıyordu. Bu amaçla, önde gelen Kürtleri hapse attırarak yönetimden uzaklaştırmış, bu da çeşitli huzursuzluklar yaratmıştı. Kürtler, ileride Merzübân ile Deysem arasında mücadele çıkınca Merzübân'ı destekleyeceklerdi.

[1120] Ahmet Güner, "Müsâfirîler", *DİA*, c.32, İstanbul, 2006, s.68; Keleş, *Şeddâdîler*, s.66; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.79; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.348d; Kouymjian, "An Historical and Dynastic Survey of Caucasia", s.105; Keleş, "Deysem b. İbrahim el-Kürdî", s.127; Canard, "Dwin", s.680; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s 136; Qasım Hacıyev, *Bərdə Şəhəri Coğrafi, Siyasi ve Mədəni Tarixi*, Bakı, 2008, s.118; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.164.

[1121] Garsoian, "Armenia", s.513.

Bu durum Azerbaycan'da hâkimiyetin Müsâfiriler lehine el değiştirmesinin önünü açacaktı.[1122]

Sâcoğullarından sonra bölgede hâkimiyet, Deylemî olan ve kaynaklarda isimleri Merzübânlar, Müsâfiriler, Kengerîler ya da Sellârîler şeklinde geçen hanedanın eline geçmiştir. Ermeni kaynaklarında onların Deylemî oldukları ve liderlerinin Sellâr olarak adlandırıldığı ifade edilmektedir.[1123] Sellârîler, Deylemîlerin yaşadığı Güney Hazar bölgelerindendiler. Onların mülkü, Hazar yakınındaki Târm eyaletiydi.[1124] Gilân vilayetindeki Sellârîler taifesine mensup olduğundan, devletin adı Sellârîler şeklinde bilinmektedir. Bu hanedan, Ortadoğu'nun ve Kafkasların oldukça karışık olduğu bir dönemde varlığını sürdürmüştür.[1125] Sellâr olarak bilinen Muhammed b. Müsâfir bu sülalenin tanınan ilk mensubudur. O, evlilik yoluyla Deylemî Hanedanı ile akrabalık kurmuştu.[1126]

[1122] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 8, s.321; Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.434; Köse, "Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası", s.320-321; Keleş, *Şeddâdîler*, s.66; Keleş, "Deysem b. İbrahim el-Kürdî", s.128; Biçer, "İslâm Tarihi Kitaplarında Kürtler Hakkında Rivayetler", s.72.

[1123] Güner, "Müsâfirîler", s.68-69; Kouymjian, "An Historical and Dynastic Survey of Caucasia", s.105; Köse, "Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası", s.324; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.43.

[1124] Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.233.

[1125] Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.129; Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.233.

[1126] Güner, "Müsâfirîler", s.68-69; Kouymjian, "An Historical and Dynastic Survey of Caucasia", s.105.

Sâcoğlu Yûsuf b. Ebu's-Sâc'ın öldürülmesinden sonra iç karışıklıkların baş gösterdiği Azerbaycan, yukarıda da söylediğimiz gibi Deysem b. İbrahim tarafından ele geçirilmişti. Müsâfirî emîri Muhammed b. Müsâfir yanına sığınan, Deysem'in veziri Ali b. Ca'fer'e kucak açmış, ancak bu durum oğulları Merzübân ve Vehsûdân'la arasının açılmasına neden olmuştu. Bunun üzerine Merzübân ile Vehsûdân babaları Muhammed b. Müsâfir'i yakalatarak hapse atmışlar ve ülkeyi aralarında bölmüşlerdi. Merzübân, Erdebil'i; Vehsûdân, Târm bölgesini almıştı. Bu gelişmeleri kendisi için tehlikeli gören Ali b. Ca'fer, Merzübân'ı etkileyerek veziri olmayı başarmış ve onu Azerbaycan'ı ele geçirmeye teşvik etmişti. Merzübân, Ali b. Ca'fer teklifini kabul ettikten sonra Deylemîlerle temasa geçerek, Deysem'e karşı ittifak yapmıştı. İki ordu arasında 941-942'de meydana gelen savaş neticesinde galip gelen Merzübân, Azerbaycan'ı ele geçirmişti. Kaçan Deysem b. İbrahim ise Vaspurakan Kralı Haçik Gagik'e sığınmıştı (941-942).[1127] Kaynaklara göre Merzübân; Azerbaycan ile Arrân ve Ermeniye'nin tamamını ele geçirdikten sonra Berdea şehrine gitmiş ve orayı da hâkimiyetine almıştır. Merzübân'ın bazı ileri gelen devlet adamları, Ali b. Ca'fer'in devlet içerisinde hızla yükselmesinden rahatsız olarak ona karşı birtakım faaliyetlere girişmişlerdi. Bunu öğrenen Ali b. Ca'fer, Tebrîz'e gitmiş ve halkı Merzübân'a karşı kışkırtarak

[1127] Köse, "Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası", s.327-331; V. Minorsky, "Caucasica IV", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 15/3, 1953, s.515; Keleş, "Deysem b. İbrahim el-Kürdî", s.129-130; Keleş, *Şeddâdîler*, s.66; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.47; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.94; Mahmud İsmailov, *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi*, çev. Vefa Kurban, İstanbul, 2014, s.157; Güner, "Müsâfirîler", s.69; Nesirov, "Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış", s.417; Kouymjian, "An Historical and Dynastic Survey of Caucasia", s.105; Canard, "Dwin", s.680; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.43.

Deysem'den af dilemişti. Bunun üzerine Deysem, Vaspurakan'dan Tebrîz'e giderek onunla birleşmişti. Bu gelişmelerden haberdar olan Merzübân, Tebrîz üzerine giderek onları mağlup etmişti. Ali b. Ca'fer bu sırada bir kez daha taraf değiştirmiş, Deysem ise adamları ile Tebrîz Kalesi'ne kaçtıktan sonra Erdebil'e gitmişti. Merzübân bunun üzerine Tebrîz Kalesi'ni kuşatması için geride adam bıraktıktan sonra Erdebil'e Deysem'in üzerine gitmiş ve şehri kuşatmıştı. Merzübân bu sırada Deysem'in Veziri Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed en-Nu'aymi'yi kendi veziri yapma bahanesiyle kandırarak Deysem'i yakalamış ve onu Târm Kalesi'ne hapsederek Erdebil'e sahip olmuştu. Bu tarihten itibaren Azerbaycan'ın tamamının idaresi Merzübân'ın liderliğini yaptığı Sellârîler sülalesinin (942-981) eline geçmişti.[1128]

940 ve 950'li yıllarda Duvin'de kargaşanın hâkim olduğu görülmektedir.[1129] Kaynaklarda Deysem tarafından Duvin'e yapılan sefer hakkında doğrudan bir bahis yoktur. Deysem'in Duvin'e ne zaman hâkim olduğuna dair nümizmatik delillere de sahip değiliz. Çünkü 936-937 ile 941-942 yılları arasında Ermeniye darphanesinde kesilmiş herhangi bir sikkesi bulunamamıştır. Buna karşın 941-942'de Ermeniye'de

[1128] Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9e et 11e Siecles", s.311; Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.233-234; Köse, "Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası", s.327-331; Keleş, "Deysem b. İbrahim el-Kürdî", s.130-131; Keleş, *Şeddâdîler*, s.66; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.94; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.47; İsmailov, *Azerbaycan Tarihi*, s.157; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.120; Güner, "Müsâfirîler", s.69; Nesirov, "Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış", s.417; Kouymjian, "An Historical and Dynastic Survey of Caucasia", s.105; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.12.

[1129] Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.12.

bastırılan ve ilk olarak Bykov tarafından yayımlanan Deysem'in dirhemi, Duvin'in o dönemde hâlâ Deysem'in idaresi altında olduğuna dair önemli bir kanıt sağlamaktadır. Biz ayrıca Merzübân'ın Duvin'e vali olarak kimi atadığını da bilmemekteyiz.[1130] "Deysem b. İbrahim" yazısını taşıyan bu sikkenin tasviri, Bykov'un Deysem'e ayırdığı makalesinde verilmektedir. Paranın basım yeri olarak "Ermeniye", tarihi olarak ise 941-942 yılı verilmektedir. Bykov bu dönemde sikkelerdeki "Ermeniye" yazısının Duvin'deki darphaneyi kastetmiş olduğunu ikna edici bir şekilde ispat etmektedir. Çünkü o zamana kadar Ermeniye, Ermeniye'nin daha önceki valilikleriyle değil, sadece Ermenistan'la eşleştirilebilmektedir. 941-942 yılının Deysem'in hâkimiyetinin son senesi olduğu görülmektedir. Çünkü ondan hemen sonra Azerbaycan, Duvin'le birlikte Sellârîlerin hâkimiyeti altına girmiştir.[1131] Duvin'in Sellârîlerin hâkimiyetine girmesi Merzübân döneminde olmuştu. Ancak şehrin ele geçirilişinin kesin tarihi ve önceki Duvin hâkiminin adı bilinmemektedir. Nümizmatik veriler de Sellârî Merzübân'ın sadece Azerbaycan'ı değil, aynı zamanda en az 945 yılına kadar Duvin'i de idare etmiş olduğunu göstermektedir.[1132] Minorsky ve Ter-Ghevondian, Merzübân'ın 948'den önce Deylemî garnizonunun bir diğer büyük merkezi Duvin'de oturduğunu ve şehrin ona ait

[1130] Vardanyan, "On the Coinage of Daysam ibn Ibrahim in Adharbayjan and Armenia in the 10th Century AD", s.16-17; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.94.

[1131] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.79; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.311.

[1132] Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.233.

olduğunu söylemektedirler.[1133] Buna karşın Ter-Ghevondian, Duvin'in 952-953 yılına kadar asla Deysem'in hâkimiyeti altında olmadığını ileri sürmektedir.[1134]

Azerbaycan bölgesinde etkili olmaya başlayan Sellârî hükümdarları, iktidarlarını güçlendirmek ve topraklarını daha da genişletebilmek amacıyla Aras'ı geçmiş ve Güney Kafkasya'nın içlerine doğru nüfuz ederek komşu devletlerle savaşmışlardı. Bunun yanında Azerbaycan topraklarını, kuzeyden baskın yapan göçebe gruplara karşı korumak zorunda da kalıyorlardı.[1135] Merzübân b. Muhammed ilk olarak 944-945'te bölgeye seferler düzenleyen Rus gailesini, ikinci olarak da Ebu Abdullah el-Hüseyin b. Sâid Hamdân'ın sorunlarını savuşturmuş, böylece Azerbaycan ve Arrân'daki otoritesini pekiştirmişti. Merzübân bunun ardından da gözünü Sâmânîlerin elindeki Rey bölgesine dikmişti. Rey bu sırada 946-947'de Büveyhî Emîri Muizzüddevle'nin kardeşi Emîr Rüknüddevle tarafından kontrol edilmekteydi. Merzübân'ın üzerine geldiğini haber alan Büveyhî Emîri Rüknüddevle Hasan, kardeşlerinden yardım istemişti. İki taraf arasında Kazvîn yakınlarında meydana gelen savaş, Merzübân'ın mağlubiyeti ile sonuçlanmış ve yakalanarak 948-949 yılı civarında[1136] esir olarak İran'da yer alan Sümeyrem/Şamiram

---

[1133] Minorsky, "Caucasica IV", s.515; Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.233-234.

[1134] Vardanyan, "On the Coinage of Daysam ibn Ibrahim in Adharbayjan and Armenia in the 10th Century AD", s.18.

[1135] İsmailov, *Azerbaycan Tarihi*, s.158; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.129; Güner, "Müsâfirîler", s.69; Minorsky, "Caucasica IV", s.515.

[1136] Ter-Ghewondyan bu tarihi 948-949 olarak verirken (Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.94; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.311), Köse 950-951 olarak vermektedir (Köse, "Müsâfirlerin Siyasi, Ekonomik ve İdari Durumu", s.105).

Kalesi'ne gönderilmişti. Merzübân orada birkaç sene boyunca hapiste kalmıştır.[1137] Bu durum, Müsâfirîlere tabi olan Azerbaycan'daki yerel idarecilerin hâkim oldukları bölgelerde bağımsızlıklarını kazanarak yeni devletler kurmalarına zemin hazırlayacaktır.[1138] Onun esareti sırasında sık sık hâkimleri değişen Duvin'de de belirsiz bir durum hüküm sürmüştür.[1139]

Merzübân'ın hapse atılmasının ardından, babası Muhammed b. Müsâfir ordu kumandanları vasıtasıyla Erdebil'e gelerek bir kez daha Azerbaycan'a hâkim olmuştu. Ancak Muhammed b. Merzübân başa, geçtikten sonra eskisi gibi Deylemîlere kötü davranmış, bu yüzden oradan kaçarak oğlu Vehsûdan'ın yanına sığınmak zorunda kalmıştı. Bir süre sonra yetkileri Târm'daki oğlu Vehsûdân tarafından alınmış ve Sîsecân Kalesi'ne hapsedilmişti.[1140]

Deysem b. İbrahim, Merzübân'ın hapse düşmesinin ardından Arrân ve Azerbaycan'da tekrar önemli bir figür hâline gelmiştir. Rüknüddevle bu gelişmeleri

---

[1137] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 8, s.410-411; Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.527-529; Minorsky, *A History of Sharvan and Darband*, s.59-60; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.34; Keleş, *Şeddâdîler*, s.68; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.94; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9e et 11e Siecles", s.311; Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.234-235; Güner, "Müsâfirîler", s.69; Köse, "Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası", s.338-339; Keleş, "Deysem b. İbrahim el-Kürdî", s.133; Canard, "Dwin", s.680; Minorsky, "Caucasica IV", s.515; Köse, "Müsâfirlerin Siyasi, Ekonomik ve İdari Durumu", s.105.

[1138] Gülay Öğün Bezer, "Şeddâdîler", *DİA*, c. 38, İstanbul, 2010, s.409.

[1139] Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.234.

[1140] Güner, "Müsâfirîler", s.69; Köse, "Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası", s.339-341.

fırsat olarak görüp, Sâmânîlerin eski Tus Valisi Muhammed b. Abdürrezzâk'ı 948-949'da Azerbaycan valiliğine getirmişti. Merzübân'ın kardeşi Vehsûdân bunu öğrenince, İbn Abdürrezzâk'a tek başına karşı koyamayacağını düşünerek, Târm Kalesi'nde hapiste olan Deysem b. İbrahim'i tahliye etmiş ve ona hil'at giydirerek Abdürrezzâk'ın üzerine göndermişti. Bunun neticesinde Deysem, Kürtleri ve Deylemîleri etrafında toplamaya başlamış ve Azerbaycan'ın ele geçirilmesi için sert bir mücadeleye girişmişti. Kendisine katılanlar ile eski gücüne kavuşan Deysem, Erdebil'e giderek Ahmed b. Abdullah b. Mahmûd'u veziri yapmış ve siyasi düzeni yeniden sağlamaya çalışmıştı. Burada vezirlerinden İbn Mahmûd'un ihanetine uğrayan ve onun yüzünden hazinelerini İbn Abdürrezzâk'a kaptıran Deysem, bir süre sonra meydana gelen savaşta yenilgiye uğramıştı. Böylece İbn Abdürrezzâk, Rüknüddevle adına bütün Azerbaycan'a hâkim olmuştu. Ancak işler İbn Abdürrezzâk'ın umduğu gibi gitmemiş ve tıpkı Deysem gibi İbn Abdürrezzâk da veziri Kâtip el-Horâsânî'nin ihanetine uğramıştı. İbn Abdürrezzâk, Kâtip el-Horâsânî'nin askerleri ile Deysem'e iltica etmesinden endişelenerek, çareyi 950'de Rey'e kaçmakta bulmuştu. Böylece Deysem b. İbrahim'in Azerbaycan ve Ermeniye'de kontrolü sağlaması için uygun ortam oluşmuştu.[1141]

[1141] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 8, s.411; Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.531-532; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.34; Keleş, *Şeddâdîler*, s.69, 89; Köse, "Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası", s.341-342; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.312; Güner, "Müsâfirîler", s.69; Keleş, "Deysem b. İbrahim el-Kürdî", s.133-134; Vardanyan, "On the Coinage of Daysam ibn Ibrahim in Adharbayjan and Armenia in the 10th Century AD", s.17; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.94.

Bu dönemde Deysem'e düşman olan ve onun İbn Abdürrezzâk ile mücadele etmesinden faydalanan Fadl b. Ca'fer el-Hemedânî ile İbrahim b. ed-Dâbbî adlı iki emîr, Nahçıvan ve Duvin şehirlerini hâkimiyetleri altına almışlardı. Bunlar, Merzübân'ın dostlarından, Deysem'in ise dı. Deysem ise yukarıda da söylediğimiz gibi Abdürrezzâk'ın 950'de zor durumda kalarak geri çekilmesini; Arrân, Azerbaycan ve Ermeniye'yi kontrol altına alabilmek için bir şans olarak görmüş ve Erdebil'e hareket ederek tahtı ele geçirmişti. Bunun ardından Ebu Abdullah en-Nuaymî ile İbnü's-Sakr, Deysem'in yardımcıları hâline gelmişlerdi. Böylece Deylemîler ve Kürtler, Deysem'in etrafında toplanmaya başlamışlardı. Deysem, Deylemîler ve Kürtlerin desteğiyle savaşmaksızın Azerbaycan ve Arrân'a tekrardan hâkim olduktan sonra, yönünü daha önce Fadl b. Ca'fer el-Hemedânî ve İbrahim b. ed-Dâbbî isimli iki emîr tarafından zorla ele geçirilen Nahçıvan ve Duvin'e çevirmiş ve bu bölgeler üzerine hareket etmişti. Deysem b. İbrahim bu sefer neticesinde, Minorsky'nin "iki maceraperest" olarak adlandırdığı el-Hemedânî ve ed-Dâbbî'yi yenilgiye uğratmış ve ed-Dâbbî'yi ederek ve Duvin ile Nahçıvan'da otoritesini yeniden tesis etmişti. İbn Miskeveyh'in ifadesine göre, Deysem bu iki şehirde birtakım düzenlemeler yapmış ve buraları nizama kavuşturmuştur. Deysem'in Duvin'e bir idareci ve herhangi bir vergi memuru tayin ettiğine dair net bir kayıt bulunmasa da şehirde idari düzenleme yapılması buna işaret etmektedir. Böylece oldukça güçlenmiş olan Deysem, Hristiyan kâtibi İbnü's-Sakr'ın ölümünün ardından onun mallarına da sahip olmuştur. Deysem b. İbrâhim böylece Azerbaycan ve Ermeniye'nin bir kısmını kontrolü altına alarak, oralardan vergi toplamaya da başlamıştı.[1142] Ter-Ghevondyan, bu dönemde Duvin'in coğrafî bakımdan

[1142] Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.543-544; Ahmed Kesrevî, *Şehriyaran-ı Gumnam*, Müessese-i İntişârât-ı Negâh, Tehran, 1388, s.99; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.94; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.312; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.34, 120; Ter-

Ermeniye'ye dâhil olsa da siyasi bakımdan tıpkı Şîrvân ile Derbend gibi Sellârîlere bağlı olduğunu ve onlara vergi verdiğini söylemektedir;[1143] M. H. Şərefli ise buna karşı çıkarak, Duvin'in IX-X. yüzyıllarda coğrafi açıdan Azerbaycan'ın sınır nahiyesi sayıldığını ve önce Sâcoğulları, daha sonra da Sellârîler tarafından idare edildiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda, Giriş kısmında da gördüğümüz üzere devrin tarih ve coğrafyacıların verdikleri çelişkili bilgiler, Duvin'in coğrafî olarak nereye bağlı olduğu konusunda Ermeni ve Azerbaycanlı tarihçiler arasında ciddi fikir ayrılıkları yaratmaktadır.[1144] Kaynaklarımız Deysem'in Duvin üzerinde yeniden hâkimiyet kurduğunu doğrulamasına rağmen, şu ana kadar bu dönemde bastırılan hiçbir sikke bilinmemektedir. Görünüşe bakılırsa, Deysem, Duvin'de hâkimiyetini yeniden kurduktan hemen sonra şehirden ayrılmıştır. O, Berdea'ya veya Erdebil'e gitmiş olabilir ve bazı ekonomik şartlardan dolayı bunlardan birisini ikametgâhı yapmış olabilir. Gerçekten de Deysem'in Azerbaycan ve Duvin'deki yönetimi çok kısa olmuştur. Deysem, Azerbaycan'da kendisine karşı çok sayıda düşman savaş açtığı için ikinci saltanatını iyi bir şekilde sağlamlaştırılamamıştı.[1145] Bu yüzden 952/953-954/955 yılları

Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.234; Keleş, *Şeddâdîler*, s.70, 87, 89; Köse, "Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası", s.342-343; Güner, "Müsâfirîler", s.69; Keleş, "Deysem b. İbrahim el-Kürdî", s.135; Canard, "Dwin", s.680; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s 191; Vardanyan, "On the Coinage of Daysam ibn Ibrahim in Adharbayjan and Armenia in the 10th Century AD", s.17; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.12.

[1143] Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.239.

[1144] Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s 196d.

[1145] Vardanyan, "On the Coinage of Daysam ibn Ibrahim in Adharbayjan and Armenia in the 10th Century AD", s.18; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid*

arasında Duvin şehrinin; Şeddâdî, Sellârî ve Ermeni idarecileri arasında tartışma konusu hâline geldiğini görmekteyiz.[1146] Şüphesiz ki bu da Duvin'in o dönemde sahip olduğu önemden kaynaklanmaktaydı.

Merzübân b. Muhammed'in hapiste olduğu dönemde bölgenin geleceği üzerinde etkili olacak yeni siyasi aktörler ortaya çıkmıştı. Bunlar Revvâdîlerin kurucusu Muhammed b. el-Hüseyin er-Revvâdî ile Şeddâdîlerin atası Muhammed b. Şeddâd idi. Öyle anlaşılıyor ki bu dönemde İbrahim b. Merzübân ile Muhammed b. el-Hüseyin er-Revvâdî, Deysem b. İbrahim'in topraklarının bir kısmını ele geçirmişlerdir. Revvâdîlerin, Şeddâdîlerin ve Müsâfirîlerin hüküm sürdükleri bu dönemde, Deysem b. İbrahim'in elinde bulundurduğu toprakların sınırlarını tam olarak saptamak mümkün değildir. Ancak bazı kayıtlar ile nümizmatik verilerden yola çıkarak, onun Azerbaycan ile Arrân'ın bir kısmına (Zencân ile Berdea arası) hâkim olduğunu söyleyebiliriz.[1147]

12. Şeddâdîlerin Ortaya Çıkışı ve Duvin'deki Faaliyetleri

Abbâsîlerin zayıflamalarının ardından ortaya çıkan mahallî hanedanlıklardan birisi de İslam kaynaklarında Beni Şeddâd, Âl-i Şeddâd ve Şeddâdîyân, Ermeni kaynaklarında ise Şatatik olarak geçen Şeddâdîlerdir. Şeddâdîler, Duvin'de kurulmuş bir İslam hanedanıdır. Yaklaşık 951'de ortaya çıkan Şeddâdîler, ilk olarak Duvin ile

---

Armenia, s.94; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9e et 11e Siecles", s.312.

[1146] Aram Vardanyan, "On the Coinage of the Sallarids and Contemporary Military Generals in Iranian Adharbayjan in the Tenth Century AD", *Journal of the Oriental Numismatic Society,* ed. Mr S. Goron, no. 191, Spring 2007, s.13.

[1147] Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.235; Keleş, "Deysem b. İbrahim el-Kürdî", s.136; Keleş, *Şeddâdîler,* s.70.

Gence'de, daha sonra da Ani'de hüküm sürmüşlerdir. Şeddâdîlerin ilk atası Muhammed b. Şeddâd b. Kurtak'tır. Ancak onun kim olduğu ve nereden geldiği konusunda kaynaklarda birbirinden farklı bilgiler mevcuttur. Onların Kürt kökenli ya da Arap oldukları yönünde düşünceler olduğu gibi, Duvin civarına geldikten sonra evlilikler yoluyla Kürtleştikleri şeklinde fikirler[1148] de öne sürülmektedir.[1149]

[1148] Şeddâdîlerin kökenine dair tartışmalar için, bkz. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.33-34; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.233-236; Keleş, *Şeddâdîler*, s.84; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.220-221.

[1149] Müneccimbaşı, *Düvelü'l-İslam*, Topkapı Sarayı, nr.2951, vr.503a; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.5, 8, 22; Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.235; Kesrevî, *Şehriyaran-ı Gumnam*, s.265; Bezer, "Şeddâdîler", s.409; Keleş, *Şeddâdîler*, s.84; Biçer, "İslâm Tarihi Kitaplarında Kürtler Hakkında Rivayetler", s.77; C. E. Bosworth, "Shaddadids", *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, c.IX, Leiden, 1997, s.169; Robert Bedrosian, "Shaddadids", *Dictionary of Middle Ages*, v.11, ed. Joseph R. Strayer, New York, 1988, s.217; C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", *Cambridge History of Iran*, v.5, Cambridge, 1968, s.34; Andrew Peacock, "Shaddadids", *Encyclopædia Iranica*, online edition, 2000, http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019); Ural vd., *Kars Tarihi*, s.172; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.50; Zekai Erdal, "Büyük Selçuklular Öncesi Kafkaslardaki Beylikler: Şeddadiler", *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu 09-13 Haziran 2019 Van*, ed. Oktay Belli, İstanbul, 2010, s.121; Nevzat Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", *Kürtler (Tarih)*, ed. Adnan Demircan, İstanbul, 2015, s.157; Bekir Biçer, "Selçuklular ve Kürtler", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6/2, 2013, s.175.

Merzübân'ın iktidarının karışıklık içerisinde olduğu bir sırada, yani 951'de Duvin'de çoktan yeni siyasi bir güç ortaya çıkmıştı ki o, Şeddâdî Hanedanı'nın kurucusu Muhammed b. Şeddâd b. Kurtak idi. Merzübân b. Muhammed'in; Kürt-Deylemî rakipleriyle, Arap Hamdânîlerle, Ruslarla meşgul olması ve 948'de Büveyhî Emîri Rüknüddevle'ye yenilerek 4 sene boyunca hapiste kalması, Muhammed b. Şeddâd'ın tarih sahnesine çıkmasını sağlamıştı. Bu sürede Azerbaycan'da bulunan her aile, ülkenin bir bölümünü ele geçirmişti. Muhammed b. Şeddâd bu dönemde, esir düşen Sellârî Merzübân'ın Şamiram Kalesi'ne hapsedilmesini ve Sellârîlerin karışıklık içerisine düşmesini fırsat bilerek, onlara bağlı olan Duvin'i hâkimiyeti altına almak amacıyla harekete geçmişti. Bu durum bölgede yeni siyasi oluşumların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştı. Müneccimbaşı; Azerbaycan, Arrân ve Ermeniye'de yaşanan karışıklıklar ve savaş nedeniyle öfkeli olan Duvin halkının; şehri, haremlerini, kadınlarını koruması ve kendilerini zalim Deylemliler ile diğer taifelere karşı muhafaza etmesi karşılığında, Duvin'i Muhammed b. Şeddâd'a teslim ettiğini söylemektedir. Şehir, bu şekilde gönüllü olarak teslim edildiğinden, Duvin kan dökülmeksizin Şeddâdîlerin eline geçmiş oldu. Muhammed b. Şeddâd, şehrin hâkimiyet altına alınmasının ardından, ailesi ve maiyetinden oluşan küçük bir grup ile Duvin'e[1150] yerleşmişti. Bu hadise aynı zamanda Şeddâdî Hanedanı'nın siyasi hayatının başlangıcı da olmuştur. Bu yüzden bu olay Şeddâdîlerin kuruluş tarihi olarak kabul edilmektedir. 951'de Duvin ve çevresindeki beldeler artık Şeddâdîlerin hâkimiyetine girmişti. Muhammed b. Şeddâd bu şekilde Duvin'e hâkim olsa da ileride de göreceğimiz üzere

[1150] Kırzıoğlu burayı Müneccimbaşı'dan naklen Gence olarak vermektedir, bkz. Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.51; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.304. Ancak bu doğru değildir.

onun buradaki hâkimiyeti uzun süreli olmayacaktır.[1151] Şüphesiz ki Duvin bölgesindeki Kürt nüfusunun çokluğu, Muhammed b. Şeddâd'ın şehri ele geçirmesine yardımcı olmuştur. Bu dönemde bir Müsâfirî garnizonunun Duvin Kalesi'nin kontrolünü elinde

[1151] Minorsky, *Studies in Caucasian History,* s.8-9, 120-121; Müneccimbaşı, *Düvelü'l-İslam*, Topkapı Sarayı, nr.2951, vr.503b; Bosworth, "Shaddadids", s.169; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9e et 11e Siecles", s.312; Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.234-235; Nesirov, "Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış", s.417-418; Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019); Keleş, *Şeddâdîler,* s.87, 90; Köse, "Müsâfirlerin Siyasi, Ekonomik ve İdari Durumu", s.108; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.94, 111; Bezer, "Şeddâdîler", s.409; Canard, "Dwin", s.680; Adalian, "Dvin", s.287; Vəlixanlı, *Nahçıvan*, s.24; Zardabli, *The History of Azerbaijan*, s.146; Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjan and Armenia in the Rawwadid Period…", s.247; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.12; Hugh Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates -the Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century-*, London, 2004, s.258; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.237; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.84; Akopyan, "Dvin in the Eleventh and Twelfth Centuries", s.1036; Bedrosian, "Shaddadids", s.217; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.304; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.50; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.163; Erdal, "Büyük Selçuklular Öncesi Kafkaslardaki Beylikler: Şeddadiler", s.121; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.157; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.221.

tuttuğu ve Duvin ile çevresindeki bölgelerde Muhammed b. Şeddâd'ın üstünlüğünün sorgusuz kabul edildiği anlaşılmaktadır.[1152]

Muhammed b. Şeddâd'ın tarih sahnesine çıkışı ile ilgili iki ihtimal ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki, Muhammed b. Şeddâd'ın Fadl b. Ca'fer el-Hemedânî ve İbrahim b. ed-Dâbbî ile bölgeye gelmiş olabileceği ihtimalidir. Onun, şehri hâkimiyeti altına alması, Deysem'in daha önce anlattığımız Duvin seferine yol açmış olabilir. Ancak onun Deysem ile aralarında bir düşmanlık havası yoktu. İkinci ihtimal ise Muhammed b. Şeddâd'ın Deysem'in himayesinde ve onun görevlendirmesi ile şehre yerleşmesidir. Muhammed'in, Duvin'de kontrolü ele geçirdikten sonra, Merzübân adına Azerbaycan ve Arrân'ı idare etmeye çalışan oğlu Sellâr İbrahim b. Merzübân ile mücadeleye girişmesine bakılırsa, onun Müsâfirîlerle bir bağlantısının olmadığı ve onlara muhalif bir cephede yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu ayrıca onun Deysem ile bir ilişkisi olduğu ihtimalini de kuvvetlendirmektedir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Deysem b. İbrahim'in etrafında çok sayıda Kürt beyi vardı ve bölgedeki Kürt emîrleri onu destekliyordu. Bundan yola çıkarak, Muhammed b. Şeddâd'ın Deysem b. İbrahim tarafından idareci olarak Duvin'e gönderildiği sonucuna varılabilir. Onun Müsâfirîlerle mücadele etmesi ve Deysem'le herhangi bir çatışmaya girmemesi bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Minorsky'den naklen *Camîü'd-Düvel*'de[1153] Sellâr b.

[1152] Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019).

[1153] Şeddâdîler konusundaki tek kaynak Müneccimbaşı'nın bu Arapça eseridir. Bu kitabın Şeddâdilerle ilgili bölümü, V. Minorsky tarafından *Studies in Caucasian History* adlı eserde İngilizce olarak tercüme edilmiştir. Müneccimbaşı'nın Şeddâdîler kısmı, XI. yüzyılın sonu veya XII. yüzyılın başında Arapça olarak yazılan *Tarih el-Bâb* adlı bir kaynağa dayanmaktadır. Ancak bu kaynak günümüze kadar ulaşamamıştır. Yazması

Merzübân'ın hapiste tutulduğu döneme ilişkin geçen "*Azerbaycan melikleri arasında kargaşa yaşandı ve her biri aşireti ve ailesiyle birlikte bulundukları yerlere hâkim oldular"* ve "*Muhammed b. Şeddâd b. Kurtak da Dabîl'e hâkim oldu*"[1154] şeklindeki ifadeleri değerlendiren Nevzat Keleş, Muhammed b. Şeddâd'ın oraya yerleşmesine Deysem b. İbrahim'in sessiz kalmasının, bizzat onun emri ile olmasa da onun bilgisi dâhilinde bölgeye yerleşmiş olabileceğine işaret ettiğini söylemektedir.[1155]

Muhammed b. Şeddâd'ın ülkesine saldırdığı haberi üzerine harekete geçen ve hapiste olan babası adına Azerbaycan ve Arrân'ın bazı bölgelerinde vekili gibi hüküm süren Sellârî İbrahim b. Merzübân, babasının vasallarından olan Veyzur-Deyrmus'un Ermeni hâkimi ile temasa geçmiş ve onu Muhammed b. Şeddâd'a karşı kışkırtmıştı. Bu Ermeni prensinin adı bilinmemektedir. Metbuu olduğu İbrahim'in, Muhammed b. Şeddâd'ı Duvin'den çıkarması şeklindeki önerisini kabul eden bu Ermeni Prensi; Ermenilerden, Lezgi tüccarlardan ve hatta diğer milletlerden oluşan bir ordu meydana getirerek Duvin üzerine sefere çıkmıştı. Bunu öğrenen Muhammed b. Şeddâd, Duvin halkını toplamış ve düşmana karşı koymak amacıyla hazırlık yapmıştı. Muhammed ile birlikte inatçı bir direniş göstermeye karar veren taraftarları, şehirden çıkmışlar ve Aras ile "M.nş.mmun" (muhtemelen Metsamor/Mecamor) nehirleri arasındaki bir yere saldıran düşmana karşı koyarak, onlara ağır kayıplar verdirmişlerdi. Bu savaşın sonunda sadece ağaçlarda ve çalılıklarda saklanmış olanlar kurtulabilmişlerdi. Bunun ardından Muhammed b. Şeddâd, Duvin'e zaferle dönmüştür. Muhammed, Duvin'e geri

---

hâlâ yayımlanmayan ve Topkapı Müzesi'nde korunan Müneccimbaşı'nın bu eseri, Şeddâdîler hakkındaki tek başvuru eserimizdir, bkz. Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.234.

[1154] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.8; Keleş, *Şeddâdîler*, s.88.

[1155] Keleş, *Şeddâdîler*, s.88; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.34.

döndükten sonra Ermeni ve Lezgilerden gelebilecek saldırılardan çekindiği için ailesini ve maiyetinin güvenliğini sağlamak maksadıyla şehirden "bir bağırma mesafesi uzakta" bir kale inşa ettirmişti. Muhammed bu kaleye "Tell Hasli" (Yüksek Tepe) adını vermiş ve hane halkını oraya taşımıştı. Burasının muhtemelen bugün kalıntıları var olan Tiknuni Kalesi olduğu sanılmaktadır. Arapça metinde adı bozuk verilmiştir. Muhammed b. Şeddâd böylece Duvin'i korumak için giriştiği ilk savaşta muzaffer olmuştur.[1156]

Bu sırada Erdebil'de olan İbrahim b. el-Merzübân, Ermeni Prensi'nin yenildiğini görünce, Deylemîler, Kürtler ve Târm'daki piyadelerin karışımından meydana gelen bir orduyu Duvin üzerine göndermişti. Muhammed onlara karşı koymak için başarıyla mücadele etse de savaşın şiddetlendiği sırada Duvin halkı dayanamayıp çekilerek direniş göstermemiş ve Muhammed'e ihanet etmişti. Yenilgiye uğrayan Muhammed b. Şeddâd gece karanlığından istifade ederek, hane halkını muhtemelen ilk olarak yeni yaptırdığı kaleye götürmüş, daha sonra ise Vaspurakan yönünde daha ileri doğru hareket

[1156] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.9, 36; Müneccimbaşı, *Düvelü'l-İslam*, Topkapı Sarayı, nr.2951, vr.503b; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.95; Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.235; Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019); Keleş, *Şeddâdîler*, s.90-92; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9e et 11e Siecles", s.312; Bezer, "Şeddâdiler", s.409, Nesirov, "Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış", s.417-418; Köse, "Müsâfirlerin Siyasi, Ekonomik ve İdari Durumu", s.109d; Vəlixanlı, *Nahçıvan*, s.24; Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates*, s.258; Bezer, "Şeddâdîler", s.409; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.157; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.222-223.

etmişti. Muhammed'in çekilmesinin ardından Duvin'e hâkim olan Deylemîler, şehri yağmalamışlar ve halka çok fazla zulüm etmişlerdi. Ancak bu ordunun sadece yağma ile ilgilendiği ve Duvin'i almak ya da oraya yerleşmek gibi bir niyetinin olmadığı anlaşılmaktadır. Bunun üzerine Duvin şehrinin ileri gelenleri, aralarında meydana getirdikleri bir soylu heyetini Muhammed b. Şeddâd'a yollayarak, özürlerini iletmişler ve ülkelerine geri dönmesi için davet etmişlerdi. Şehrin ileri gelenleri, bu heyet aracılığıyla bundan sonra ona karşı vefasızlık etmeyeceklerine, kendisine itaat ederek bağlı kalacaklarına ve onu izleyeceklerine dair vaatlerde bulunmuşlardı. Muhammed, böylece ikna edilmiş ve bu heyetle birlikte Duvin'e tekrar geri dönmüştü. Böylece Muhammed b. Şeddâd hiçbir direnişle karşılaşmaksızın şehre giriş yaparak, Duvin'de yeniden kontrolü sağlamıştır. Sonuç olarak, Şeddâdî emîrinin herhangi bir direnişle karşılaşmadan şehri alması şans eseri değildi. Muhammed, Duvin'de düzeni sağlamış ve "kötü kimseler ve müşrikler tarafından verilen zarardan" şehir sakinlerini kurtarmıştır. "Müşrikler" sıfatı ile Müslüman Kürtlerin veya Deylemîlerin kastedilmesi muhtemel değildir. Bunlar daha ziyade Muhammed'e karşı tehdit olan Ermeniler veya Lezgilerdir.[1157]

[1157] Minorsky, *Studies in Caucasian History,* s.9-10, 36, 121; Müneccimbaşı, *Düvelü'l-İslam*, Topkapı Sarayı, nr.2951, vr.503b; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia,* s.95; Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.235-236; Keleş, *Şeddâdîler,* s.92-93; Nesirov, "Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış", s.417-418; Canard, "Dwin", s.680; Bezer, "Şeddâdîler", s.409; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.222.

13. Sellâriler ile Bagratunilerin Duvin'e Hâkim Olma Mücadeleleri ve Ani'nin Yükselişi

Bagratuni Kralı I. Abas, 24 yıl Kars'ta krallık yaptıktan sonra geride iki oğul bırakmıştı. Onlardan büyük olan oğlu III. Aşot (952/953-977), babasının halefi olarak tahta oturmuştu.[1158] Bagratuni Hanedanı'nın, o dönemde Duvin'i içine alan tümüyle birleşik Ermeniye'de üstün güç olması, III. Aşot dönemindeydi. III. Aşot saltanatına, idari reformların, çeşitli sosyal hizmetlerin (hastaneler, senatoryum, cüzzam hastanesi) ve büyük inşaat projelerinin ilanıyla başlamıştı. Onun bu sosyal programları kendisine "merhametli"[1159] unvanını kazandırmıştı. Ancak amacı, iktidarı döneminde idarenin çok açık bir şekilde merkezîleşmesi ve güçlenmesiydi. Bu amaçla, krallığın yeniden birleşmesini engelleyen merkezden uzaklaşma eğilimlerine karşı koymak için önlemler almış, bu doğrultuda şiddetli bir şekilde vasallarının yerel idare özlemleri ile savaşmıştı. III. Aşot ile birlikte Bagratunilerin yaklaşık 70 yıl sürecek en parlak devri başlamıştı.

[1158] *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.231; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.287; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.39; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.95-96; Keleş, *Şeddâdîler*, s.80, 93; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.469; Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s.67; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.53; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.158; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.223.

[1159] III. Aşot; özellikle fakirlere, hastalara, engellilere, yoksullara, kilise ve dinî kurumlara yönelik yardım severliğinden dolayı "merhametli" lakabını almıştı, bkz. Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.164; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.66; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.53.

Aşot'un tahta çıkması, Bagratuni Hanedanı'nın nüfuzunu tamamen geri kazandığına işaret etmektedir. O barışçıl unvanına karşın, babasından daha sert ve aktif bir dış politika izlemişti. Bu dönemde Vaspurakanlı Haçik Gagik öldüğünden, Ermeniye'nin ve Ermeni prenslerinin tek lideri olmuştu.[1160]

III. Aşot ülkede birliği sağlama çalışmaları yanında, orduyu yeniden oluşturma ve sayısını arttırma yoluna da gitmişti. Kilisenin kuvvetlenmesini destekleyerek, doğrudan koruması altında almıştı. Aşot'un ilk girişimlerinden birisi de kalıcı başkent problemini çözmek üzerine idi. Onun tahta çıkmasından önce Bagratuni kralları üç başkent değişikliği yapmışlardı. Bunlar Bagaran, Erezgavork ve Kars'tı. Sabit ve kalıcı bir başkentin, ülkenin birleşmesi yolunda önemli bir adım oluğunu fark eden III. Aşot, saltanatının ilk yıllarında muhtemelen kalıcı başkentine dönüştürmek amacıyla, Duvin'i Müslümanların hâkimiyetinden kurtarmak için birtakım önlemler almıştı. III. Aşot bu dönemde Ermeniye'deki vaziyeti düzelttikten sonra, bölgenin içerisinde bulunduğu karmaşık durumdan faydalanmak amacıyla, II. Aşot devrinden beri ele geçirmek için herhangi bir teşebbüste bulunmadıkları Duvin'i ele geçirmek üzere iki defa girişimde bulunmuştu. Bunlardan ilki, Merzübân'ın hapse atılmasının ardından çıkan düzensizlikten faydalanarak 953 senesinde çıktığı seferdi. Bu sırada Şeddâdîlerin atası Muhammed b. Şeddâd, Duvin'e hâkim durumdaydı. Şehrin depremde yıkılan surları, bu döneme kadar yeniden inşa edilmişti. Müneccimbaşı, III. Aşot'un Duvin seferine ilişkin bilgi veren tek tarihçidir. O, seferle alâkalı şu ifadeleri kullanmaktadır:[1161]

[1160] Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.65; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.95-96; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.221; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.98.

[1161] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.10; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.95-96; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de

"*Curzân eyaletinde ve Ermeniye'nin diğer kısımlarında şehinşâh unvanını taşıyan Aşot b. Abas denilen bir kral vardı. Ona Duvin'i kuşatmak ve oranın sakinleri ile savaşmak cazip gelmişti. O, Ermenilerden, Lezgilerden ve diğer müşriklerden meydana gelen ordusuna toplanmasını emretmişti. O, 30 bin asker ile Duvin'e doğru hareket etmiş ve Navrud* (Tavrud) *denilen yerin yakınında atından inmişti. Bu sırada o, ordusunu mahsulleri yakması ve köyleri yıkması için ayırmıştı. Haberler Muhammed b. Şeddâd'a ulaştığında, ailesi ve arkadaşlarından küçük bir grup şaşkınlığa uğramıştı. Bu yüzden Muhammed, bu güçlü orduyu püskürtebilmek için bir oyun planlamıştı. O, şehirde olan erkek ve genç herkese, her türlü hayvanın üzerine binerek (eşekler, inekler, atlar ve katırlar) bu düzende şehirden çıkmalarını ve düşmanın onların kalabalıklığını görebilmesi ve bağırışları ile tekbirlerini duyabilmesi için, ilerlemeleri emredilinceye kadar şehrin çevresinde durmalarını emretmişti. Onlar da böyle yaptılar. Muhammed'e gelince, sıcaktan dolayı gölge aramak için çeşitli köşelere dağılan ve habersiz olan düşman yönünde keşif yapmak için bazı atlılar ve yiğitlerle ilerlemişti. Onlar, Müslümanlar aniden aslanlar ve vahşi hayvanlar gibi saldırıncaya ve kılıçlarıyla kendilerini her taraftan yaralayıncaya kadar hiçbir şey fark etmediler. Savaş şiddetlendiğinde Muhammed b. Şeddâd şehrin yakınında mevzilenen topluluğa bir işaret verdi. Onlar yüksek sesle bağrıştılar ve düşmanın görüş açısına girmek için yürüyüşe geçtiler. Düşmanlar onların dağ gibi kütlesini gördüler ve gözlerinde onlar kum tanesi gibi büyüdüler. Allah'ın yardımı ve desteği ile düşmanı mağlup ettiler. Muhammed b. Şeddâd askerleri ile onları öldürmek ve esir etmek için peşlerine düştü. Kasaba halkı onların geride bıraktıklarını yağmaladı ve onlardan bir hayli ganimet*

Dvin (Duin) aux 9e et 11e Siecles", s.312; Cowe, "Vaspuragan ve Ani Krallıkları Arasındaki İlişkiler", s.94; Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.238; Keleş, *Şeddâdîler*, s.93; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.223.

alıp, salimen geri döndüler. Bu olaydan sonra Muhammed b. Şeddâd'ın konumu büyük ölçüde sağlamlaştı ve bir süre böylece devam etti."[1162] Bu zaferin ardından Muhammed'in durumu iyileşti. O, Duvin'in muhafazasına oldukça önem vermekteydi. Şehri korumak amacıyla Deylemîlerden de faydalanmaktaydı. Ancak Deylemîler daha sonra göreceğimiz üzere ona ihanet edeceklerdi.[1163] Böylece III. Aşot'un Duvin'i ele geçirme girişimi sonuçsuz kalmıştı. III. Aşot, Duvin'i ele geçirebilmek için ikinci girişimini ise daha ilerideki bir tarihte yapacaktı. Muhammed b. Şeddâd'ın, art arda Veyzur-Deyrmus hâkimini, İbrahim b. Merzübân'ı ve daha sonra da III. Aşot'un 30 bin kişilik ordusunu yenilgiye uğratması, onun güçlü askerî vasıflara sahip olduğunu göstermesi bakımından son derece önemlidir.[1164]

[1162] Minorsky, *Studies in Caucasian History,* s.10-11; Müneccimbaşı, *Düvelü'l-İslam*, Topkapı Sarayı, nr.2951, vr.503b-504a; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.96-97, 111; Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.236-237; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.221; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.164-165; Cowe, "Vaspuragan ve Ani Krallıkları Arasındaki İlişkiler", s.94; Keleş, *Şeddâdîler*, s.80, 94; Nesirov, "Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış", s.417-418; Streck, "Ermeniye", s.320; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.329; Adalian, "Dvin", s.287; Vəlixanlı, *Nahçıvan*, s.24; Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjan and Armenia in the Rawwadid Period…", s.247; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler,* s.5-6; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.223; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia,* s.12.

[1163] Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri,* s.223.

[1164] Keleş, *Şeddâdîler,* s.94.

Azerbaycan ve Ermeniye'nin bir kısmını kontrol altına almış olan Deysem, işleri yoluna koymasına rağmen adamlarının mallarına göz dikmiş ve bu da işlerin kendi aleyhine dönmesine neden olmuştu. Güçlenen Deysem'den sonra tek yetkili veziri Nuaymî olmuştu. Ancak Deysem'in onun mallarına göz dikmesi, aralarının bozulmasına sebep olmuştu. Deysem bundan dolayı onu görevden alarak tutuklatmış ve mallarına el koyup, yerine Ali b. İsa'yı getirmişti. Bunun üzerine Nuaymî efendisi ile anlaşma yoluna giderek taleplerini kabul ettiğini söylemiş ve eski görevine geri getirilmesi ve Ali b. İsa'nın kendisine iade edilmesi karşılığında 1 milyon dirhem daha vermeyi teklif etmişti. Nuaymî, böylece yaptığı hile sayesinde hem eski görevini, hem de Ali b. İsa'yı elde etmiş oldu. O daha sonra, birlikte Erdebil'e vergileri toplamaya gittiği Deysem'in yeğeni Gânim'i ikna ederek, Ali b. İsa'yı öldürtmüştü. Onlar bunun ardından, topladıkları hazinelerle Deysem'e karşı savaş hazırlığı yapan, Rüknüddevle'nin komutanlarından Ali b. Mişkî'nin yanına gitmişlerdi. Deysem onların peşinden Zencân'a kadar gitse de Deylemîlerin çıkardıkları kargaşa yüzünden Erdebil'e dönmüş ve oradan hazinelerini alarak Berdea'ya gitmişti.[1165]

Muhammed b. Şeddâd'ın kaderi bu tarihten sonra tekrar değişmeye başlamıştı. Azerbaycan'da bu karışıklıkların hüküm sürdüğü 948-949'da, Rükneddin tarafından Sümeyrem Kalesi'nde hapsedilmiş olan Merzübân, annesi Haraseveyh'in yardımları ile kapatıldığı hapishaneden kurtulmuş ve kaleye hâkim olmuştu. Ali b. Mişkî ise bu sırada Cibâl bölgesinden topladığı adamlarla Vehsûdân'ın yanına giderek, Deysem'e karşı ittifak yapmıştı. Bu sırada Azerbaycan'da iktidarını güçlendirmeye çalışan Deysem'in

[1165] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 8, s.431; Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.544-545; Köse, "Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası", s.343-344; Keleş, "Deysem b. İbrahim el-Kürdî", s.137; Keleş, *Şeddâdîler*, s.70; Vardanyan, "On the Coinage of Daysam ibn Ibrahim in Adharbayjan and Armenia in the 10th Century AD", s.17.

ise bu gelişmelerin hiçbirisinden haberi yoktu. Sümeyrem Kalesi'ni ele geçiren Merzübân, daha sonra Ali b. Mişkî ile kardeşi Vehsûdân'a haber yollayarak, kendisine tabi olmalarını istemişti. Ali b. Mişkî ise bu sırada bir yandan Deysem'in saflarındaki Deylemîlerle ittifak görüşmeleri yapmaktaydı.[1166]

Deysem b. İbrahim bu dönemde nüfuzunu yeniden kazanmanın verdiği rehavetle Berdea civarında av ve eğlence ile meşguldü ve Deylemîlerin bu faaliyetlerinden habersizdi. Bu sırada Ali b. Mişkî'nin yanındaki az askerle Erdebil üzerine hareket ettiğini haber alan Deysem, derhal Erdebil'e dönmüştü. Deysem burada meydana gelen savaşta Cestân b. Şermzen dışındaki Deylemîlerin kendisine ihanet etmeleri neticesinde mağlup olmuştu. Yanında sadece Kürtlerden meydana gelen az sayıda kuvveti kalan Deysem b. İbrahim, Ermeniye'ye kaçmış ve oranın kralları Haçik Gagik'in oğlu Terenig Aşot ile Epusehl Hamazasp tarafından iyi bir şekilde karşılanmıştı. Deysem oradayken, Merzübân'ın hapisten çıkarak tekrar Azerbaycan'a hâkim olduğunu ve Ali b. Mişkî'yi kendisini takip etmesi için yolladığını haber almıştı. Bunun üzerine Deysem, ona tek başına karşı koyamayacağını düşünmüş ve kendisini güvende hissetmeyerek yeni bir

[1166] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 8, s.431; Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.544-549; Köse, "Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası", s.343; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9e et 11e Siecles", s.312; Güner, "Müsâfirîler", s.69; Keleş, *Şeddâdîler*, s.94-95; Keleş, "Deysem b. İbrahim el-Kürdî", s.137-139; Köse, "Müsâfirlerin Siyasi, Ekonomik ve İdari Durumu", s.105; Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.237; Zardabli, *The History of Azerbaijan*, s.145; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.223.

ittifak kurmak için 953-954'te Bağdat'a Büveyhî Emîri Muizzüddevle'nin yanına gitmişti.[1167]

Merzübân'ın, Azerbaycan, Arrân ve Ermeniye'ye yeniden hâkim olmak amacıyla Duvin sahibi Muhammed b. Şeddâd'ı ortadan kaldırmaya yönelik girişimleri, Deysem b. İbrahim'in güvenlik endişesiyle Bağdat'a kaçmasından sonra başlamıştı. *Camîü'd-Düvel*, Merzübân'ın Duvin seferinin, Deysem'in Azerbaycan ve Ermeniye'de oluşturduğu idari yönetimi tasfiye etmeye yönelik eylemleri bir devamı niteliğinde olduğunu ortaya koymaktadır. N. Keleş'e göre, Müneccimbaşı, kitabının Müsâfirîler kısmında Merzübân'ın 955 yılında bizzat Duvin üzerine hareket ettiğini söylerken; kitabının Şeddâdîler kısmında, Merzübân'ın 954 yılında Deylemîlerden oluşan bir orduyu Duvin Kalesi'ni kuşatmaya ve Muhammed'i ortadan kaldırmaya gönderdiğini söylemektedir. N. Keleş'e göre, kaynağın Muhammed b. Şeddâd'ınölüm yılı olarak 955'i vermesi, Merzübân'ın Duvin seferinin 954-955'te gerçekleştiğini ortaya koymaktadır.[1168]

Buna göre Merzübân, Azerbaycan ve Arrân'da otoritesini kurduktan sonra, bu defa bir grup Deylemîden meydana getirdiği yeni birlikleri Duvin'i kuşatmaya ve Muhammed b. Şeddâd'ı zorla şehirden çıkarmaya göndermişti (954). III. Aşot'un saldırıları, Muhammed b. Şeddâd'ı yeni bir saldırıya karşı koyamayacak derecede zayıflatmıştı. Duvin Kalesi o sırada bir grup Deylemî'nin idaresindeydi. Muhammed b. Şeddâd, ordusunda yeterli sayıda Kürt askeri bulunmadığı için, Duvin'i müdafaa etme

[1167] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 8, s.432; Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.545; Köse, "Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası", s.344; Keleş, *Şeddâdîler*, s.70, 95; Keleş, "Deysem b. İbrahim el-Kürdî", s.138-139.

[1168] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.11-12; Müneccimbaşı, *Düvelü'l-İslam*, Topkapı Sarayı, nr.2951, vr.504a; Keleş, *Şeddâdîler*, s.96.

görevini, kendisine ihanet ederek kalenin arka kapısından düşmana yol verecek olan Deylemî askerlerine bırakmıştı. Merzübân'ın ordusu kaleyi kuşatınca; Deylemîler, Muhammed b. Şeddâd'a ihanet etmişler ve bir grup asker, kalenin küçük kapısından içeri girerek Muhammed'e, ailesine ve arkadaşlarına baskın yaparak gafil avlamaya çalışmışlardı. Şehir halkının bir kısmı da Muhammed'in kişisel eşyalarına tamah ederek onlara katılmış, böylece Şeddâdîlerin durumu kritik bir hâl almıştı. Müneccimbaşı, bu durumu bazı "hain" şehir sakinlerinin, Muhammed'in servetine göz dikmesine bağlarken, Ter-Ghevondyan burada hoşnutsuz unsurların kastedildiğini, onların da muhtemelen III. Aşot'un şehre saldırısı sırasında tarafsız kalmadıkları için zulme uğrayan Ermeniler olabileceğini söylemektedir. Muhammed, ailesinin Deylemîler ile Merzübân'ın kuvvetleri arasında sıkışarak zor durumda kalması üzerine, hane halkı ile yakın arkadaşlarını bir araya toplamış ve alabileceği her şeyi alarak, meşhur Bâbü'l-Mekâbir'e (Mezar Kapısı) hareket etmişti. Ancak gittiklerine kapı kapalıydı ve yanlarında anahtarı yoktu. Bunun üzerine Muhammed'in yanında bulunan yeğeni S.rfun/Serefun b. İsa, kapı kilidini kılıcıyla açmayı başarmış ve Duvin'den dışarı çıkabilmişlerdi. Onlar, Aras ve "M.nsimun" (Metsamor/Mecamor) nehirlerini geçmişler ve Deysem'in önceden yaptığı gibi Vaspurakan Lordu Epusehl Hamazasp'a (953-972) sığınmışlardı. Muhammed b. Şeddâd, orada iyi bir şekilde karşılanmış, böylece aile mensupları ile çocuklarını gücence altına almıştı. O, bunun ardından Duvin'i yeniden ele geçirebilmek için yardım almayı umduğu Bizans'a hareket etmişti. Orada bulunduğu sırada Duvin'i ele geçirebilmek amacıyla Bizans İmparatorluğu nezdinde birtakım teşebbüslerde bulunsa da bir netice elde edememişti. Muhammed orada bir süre kaldıktan sonra, bazı engellerden dolayı elleri boş olarak Vaspurakan'a dönmüş (954) ve ertesi sene vefat etmişti. Böylece, burada Duvin'deki Şeddâdî hâkimiyeti tarihinin ilk kısmı sona ermiştir. Muhammed b. Şeddâd geride, birisini daha sonra Duvin'de tekrar göreceğimiz üç oğul bırakmıştı. Bu suretle Merzübân, Duvin'i yeniden Sellârîler

sınırlarına dâhil ederek, Azerbaycan ve Arrân'ın ardından Ermeniye'de de otoritesini tesis etmiş ve gücünü Kuzey Ermeniye'nin belli kısımlarına yaymıştı.[1169] Böylece tekrar Duvin'i ele geçiren Sellârîler, şehirlerini ve bölgelerini yeniden güçlendirdiler.[1170] Kaynağımız Muhammed b. Şeddâd'ın bizzat Bizans imparatorunun huzuruna çıktığını söylese de bu konu belirsizlikler içermektedir. Çünkü Muhammed b. Şeddâd'ın Merzübân'ın ordusu ile mücadelesi, Duvin'i terk ederek Vaspurakan'a sığınması, Bizans imparatoruna gidişi ve dönüşü gibi hadiseler aynı sene içerisinde, yani 954-

[1169] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.12, 37; Müneccimbaşı, *Düvelü'l-İslam*, Topkapı Sarayı, nr.2951, vr.504a; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.97-98, 119; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9e et 11e Siecles", s.312; Bosworth, "Shaddadids", s.169; Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.237; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.12; Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019); Keleş, "Deysem b. İbrahim el-Kürdî", s.139; Keleş, *Şeddâdîler*, s.70-71, 96-97, 211; Canard, "Dwin", s.680; Bezer, "Şeddâdiler", s.409, Köse, "Müsâfirlerin Siyasi, Ekonomik ve İdari Durumu", s.109; Nesirov, "Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış", s.417-418; Canard, "Dwin", s.680; Vəlixanlı, *Nahçıvan*, s.24; Vardanyan, "On the Coinage of the Sallarids and Contemporary Military Generals", s.13; Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjan and Armenia in the Rawwadid Period…", s.247; Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates*, s.258; Akopyan, "Dvin in the Eleventh and Twelfth Centuries", s.1036; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.163; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", s.34; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.158; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.223.

[1170] Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.13.

955'te gerçekleşmişti. Bundan dolayı, bazı tarihçiler onun Konstantinopolis'e gitmediğini ve sadece imparatorun temsilcilerinden birisini ziyaret ettiğini tahmin etmektedirler. Buna göre, Muhammed b. Şeddâd büyük ihtimalle Vaspurakan'dan çok ileri gitmemiş ve bölgede bulunan Bizans domestikosu (başkomutan) ile bağlantıya geçmiştir. Bundan yola çıkarak Muhammed b. Şeddâd'ın, Konstantinopolis'e İmparator VII. Konstantinos Porphyrogenitus'un (908-959) yanına gitmekten ziyade, 952 civarında Erzurum Theması'na askerî vali olarak tayin edilen, Kourkouas'ın kardeşi Theophilos'in yanına gittiğini ifade etmek daha isabetli görülmektedir.[1171] Ermeni tarihçiler, III. Aşot ve Sellârîlerin ilişkileri hakkında sessizdirler. III. Aşot devrinde Ermeniye büyük olasılıkla her türlü vergiden muaf tutulmuştu. Çünkü, Arap coğrafyacı İbn Havkal'ın 955 tarihli vergi yükümlüleri listesi içerisinde, sadece Smbat'ın oğulları II. Aşot ile kardeşi Abas yer almaktadır. Bundan dolayı, bu dönemde Bagratuni Krallığı üzerindeki baskılar azalmıştı diyebiliriz. Bu liste, iki taraf arasındaki münasebeti göstermesi bakımından oldukça kıymetlidir. İbn Havkal'ın verdiği bu listeden, -Merzübân b. Muhammed'in Azerbaycan, Arrân ve Ermeniye'yi hâkimiyet altına almasının- ardından, Kafkasya bölgesindeki pek çok küçük prensliğin yanında, Bagratuniler ile Ardzıruniler gibi büyük hanedanların da Müsâfirîlere yıllık vergi verdikleri anlaşılmaktadır. İbn Havkal; Müsâfirîlerin, İç Ermeniye'deki Smbat'ın oğullarıyla yıllık 2 milyon dirhem vergi alma konusunda anlaştığını, ancak daha sonra bunu 200 bin dirheme indirdiklerini ifade etmektedir. Ter-Ghevondyan, bu listede geçen "Ben-i Smbat" ifadesinin, Smbat'ın iki oğluna yani II. Aşot ile I. Abas'a, gönderme yaptığını ifade etmektedir. Ona göre, Sellârî Devleti'nin II. Aşot'un saltanatı sırasında henüz var olmadığı göz önünde bulundurulursa, verilen listeye göre yıllık 200 bin dirhem vergi ödeyen kişi I. Abas olmalıdır. Bagratuniler, bu meblağı bütün Ermeniye

[1171] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.37; Keleş, *Şeddâdîler*, s.97-98.

için değil, sadece İç Ermeniye vilayetleri için ödemekteydiler.[1172] İbn Havkal tarafından Smbat oğullarının İç Ermeniye'yi idare ettiği şeklinde verilen bilgi, Duvin'in 955'te Bagratuni Krallığı'nın bir parçası olduğu manasına gelmemektedir. Çünkü coğrafî bölünme ve siyasi bölünme her zaman uyum göstermez. Bu yüzden İbn Havkal'a göre, Erzurum bu dönemde III. Aşot'a bağlı olmayan İç Ermeniye'dedir. Bundan dolayı Duvin'in coğrafî olarak İç Ermeniye'ye bağlı olması, siyasi olarak oranın Bagratunilerin hâkimiyeti altında olduğu manasına gelmemektedir. İkinci olarak, Duvin'den vergi veren bölgeler[1173] içerisinde bahsedilmemektedir.[1174] Merzübân orayı 2 sene önce ele geçirmesine rağmen Duvin listede yoktur. Duvin'in vergi veren bölgeler listesinde yer

[1172] İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası,* s.276; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.99; Keleş, *Şeddâdîler*, s.80; Garsoian, "Armenia", s.482. Kouymjian, "An Historical and Dynastic Survey of Caucasia", s.105; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi,* s.220; Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.238; Minorsky, "Caucasica IV", s.520; Greenwood, "Emergence of the Bagratuni Kingdoms", s.60-61. Vardanyan, İbn Havkal'ın Ermeni Bagratuni Kralı I. Smbat'ın torunu III. Aşot'u (953-977) kastettiğini ifade etmektedir, bkz. Vardanyan, "On the Coinage of the Sallarids and Contemporary Military Generals", s.13; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.235.

[1173] Bunlar şöyledir: 1. Şirvân, 2. Şeki (Aluank Krallığı), 3. er-Rub (Arran), 4. Curz (Arran'da), 5. Vayzor, 6. Ahar ve Varzakan (Aras'ın güneyindeki Güney Azerbaycan'da yer alan Revvâdî bölgesi), 7. Djidan Arazisi (Derbend'in kuzeyi), 8. Ayran bölgesi (Vaspuragan'ın Terenik'i), 9. İç Ermenistan (Bagratuni Krallığı), 10. Hac'en. Bütün bu bölgeler, Sellâr Merzubân'a vergi ödeyen bağımsız ülkelerdi, ancak onun idaresi altında değildi, bkz. Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.239.

[1174] Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.239.

almaması, oranın tamamen Sellârîli Merzübân'a bağlı olduğunun başka bir göstergesidir. Muhtemelen Duvin bu dönemde doğrudan Merzübân'ın oğlu Sellârîli İbrahim'e bağlı olduğundan, bu listede vergi veren bir şehir olarak verilmemektedir.[1175] Buna karşın, Ermeniye'nin listelenen bölümleri asla onların vasalı değildi ve onların akınlarına karşı garanti olarak listede gösterilen paraları ödüyorlardı. Bu çok daha muhtemeldir. Çünkü Ermeni Krallığı, II. Aşot'tan sonra halifeliğe vergi ödemeyi tamamen bırakmıştı. Dahası vergi listesi muhtemelen I. Abas dönemindeki siyasi durumu da yansıtmaktadır. İbn Havkal'ın "Smbat'ın oğulları" yani halifeliğe hâlâ vergi ödeyen II. Aşot ile Sellârîlere vergi ödemiş olması muhtemel olan I. Abas'a atfını[1176] göz önünde bulundurursak, III. Aşot'un herhangi bir vergi ödemiş olması muhtemel değildir.[1177] Bagratuniler, ülkelerinin en önemli merkezleri üzerindeki kontrollerini devam ettirebilmek için hem Sellârîlerle, hem de daha sonra Şeddâdîlerle savaşmak zorunda kalsalar da bu mücadele her zaman başarılı olmamıştı. Duvin çevresindeki bölge hâlâ Sellârîlerin idaresi altındaydı.[1178] Sellârîlerin (Merzübân ve İbrahim) Duvin'e hâkim oldukları dönemde şehre yerel valiler görevlendirip görevlendirmedikleri veya yerel idareyi soylulara tevdi edip etmedikleri maalesef bilinmemektedir.[1179] Onlar tarafından atanan valinin adı konusunda bir bilgimiz yoktur. Ter-Ghevondyan, İbnü'l-Esîr'de Berdea'da ikametgâha sahip olan bir Sellârî valisine (Merzübân'ın bir vekili)

[1175] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.120; Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.239; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.99.

[1176] İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.276.

[1177] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.99.

[1178] Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjan and Armenia in the Rawwadid Period…", s.247-248.

[1179] Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.240.

referans yapılmasının, Duvin'de de benzer bir valinin var olması ihtimalini ortaya çıkarttığını söylemektedir.[1180]

Sellârîler, 954'te Duvin'i ve Aras Vadisi'ni tekrardan ele geçirdikten sonra, Ermeniye'nin birliğinin başlıca engellerinden birisi olan bu tampon bölgeyi yeniden güçlendirmişlerdi. Planlarını gerçekleştirebilmek için Duvin'in ve Aras Vadisi'nin güneyinin öneminin büyük olduğunun farkında olan III. Aşot, daha en başından beri bu tampon bölgeyi ele geçirmeyi planlamış, ancak daha önce bahsettiğimiz gibi bu amacını gerçekleştirmekte başarısız olmuştu. Bu bölgeyi idare eden Sellârîler, Ermeni Krallığı'nın çevresindeki bütün bölgeler için tehlike durumundaydılar. Buna ek olarak, onlar Duvin'in yanında Berdea'yı da idare ettiklerinden Albanlar için de tehdittiler. Sellârîler, Ermeniye'ye ve Doğu Kafkasya'ya karşı seferleri için bu şehrin büyük önemini fark ettiklerinden, asla Duvin'in ellerinden çıkmasına müsaade etmemişlerdi.[1181]

Merzübân; Deysem b. İbrahim, Bağdat'dayken Büveyhî emîri Rüknüddevle'nin kızı ile evlenerek kurduğu akrabalık ilişkileri sayesinde Azerbaycan'a iyice yerleşmişti. Deysem ise aradığı desteği Bağdat'taki bir diğer Büveyhî emîri Mu'izzuddevle'den bulamamış, Musul'a giderek Hamdânî Emîri Nâsırüddevle (ö. 969) ile irtibata geçrek ondan yardım etmesini istemişti. Ondan da istediği yardımı alamayan Deysem, bu kez onun Dımaşk'taki kardeşi Seyfüddevle'nin (ö. 967) yanına gitmişti (954-955). Orada bir süre kalan Deysem, daha sonra Seyfüddevle'den sağladığı destekle 955'te Ermeniye'de ittifak yaptığı ve hazinelerini emanet ettiği İbnü'd-Deyrânî'nin Epusehl Hamazasp isimli kardeşinin yanına gitmişti. Bu sırada Deysem'e haber yollayan Kürt ileri gelenleri, Azerbaycan'a gelmesini istemişler ve kendisini destekleyeceklerini

[1180] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.99-100.

[1181] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.98, 143.

bildirmişlerdi. Bunun üzerine harekete geçen Deysem, Azerbaycan'a giderek Selmâs'a varmıştı. Bu sırada Bâbü'l-Ebvâb'da çıkan isyanları sonlandırmaya çalışan Merzübân, bunu haber alınca derhâl Azerbaycan'a dönmüş ve kumandanlarından birisini Deysem'e karşı göndermişti. İki taraf arasında meydana gelen savaş sırasında, Merzübân'ın askerlerinden bir kısmı Deysem'den emân dileyerek onun safına katılmış, bunun neticesinde mağlup olan Merzübân'ın ordusu geri çekilmişti. Deysem elde ettiği bu zaferin ardından tekrar Selmâs'a gitmiş ve oraya yerleşmişti (955-956).[1182]

Merzübân, Bâbü'l-Ebvâb'daki isyanı bastırdıktan sonra bu kez bizzat Deysem'in üzerine hareket etmişti. Merzübân'ın yaklaştığını öğrenen Deysem'in adamlarından bazıları, bir kez daha taraf değiştirmişlerdi. Bundan dolayı Merzübân'a karşı koyamayacağını düşünen Deysem, Selmâs'tan ayrılarak Epusehl Hamazasp'ın yanına kaçmıştır. Bunun üzerine Merzübân, Ermeniye hâkimine mektup yazarak Deysem'i tutuklamasını emretmişti. Ancak Epusehl Hamazasp, onunla olan yakınlığından dolayı başlangıçta buna yaklaşmasa da artan baskılara dayanamayarak teslim etmeme koşuluyla onu tutuklamayı kabul etmişti. Ancak bir süre sonra, Merzübân bir haberci daha yollayarak Deysem'in kendisine teslim edilmesini istemişti. Epusehl Hamazasp başlangıçta bunu kabul etmese de sonunda teslim etmek mecburiyetinde kalmıştı. Bunun ardından Merzübân onu hapse attırarak gözlerine mil çektirmişti. Ancak Merzübân'ın 957'de hayatını kaybetmesi üzerine, adamları başlarına iş açabileceği

[1182] Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.551-556; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 8, s.432; Köse, "Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası", s.344-345; Güner, "Müsâfirîler", s.69; Keleş, *Şeddâdîler*, s.71-72, 95; Keleş, "Deysem b. İbrahim el-Kürdî", s.141; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.234.

korkusuyla aynı sene içerisine onu öldürmüşlerdi.[1183] Böylece Deysem b. İbrahim sorununu çözen Merzübân, Azerbaycan ve Arrân'da tam anlamıyla hâkimiyet kurmuştu. O, hem Arrân ve Sünik'teki yerel Hristiyan prensliklerini, hem de Ermeniye ve civarındaki krallıkları kendisine bağlamıştı. İbn Havkal, Merzübân b. Muhammed'in Azerbaycan ve Arrân şehirlerine atamalar yaptığını, bölgede idari ve mali işleri idare edecek divanlar kurduğunu ve kanunlar koyduğunu ifade etmektedir. Buna ilave olarak da Merzübân'a tabi ve onun vergi mükelleflerini gösteren bir liste vererek bölgede kurduğu siyasi hâkimiyetin bir tablosunu ortaya koymaktadır.[1184]

Merzübân'ın 957 yılında hayatını kaybetmesinin ardından oğulları Cestân, İbrahim ve Nâsır ile amcaları Vehsûdân arasında iktidar kavgaları başlamıştı. Ailenin önde gelen kişileri arasında meydana gelen bu mücadeleler neticesinde merkezî idare zayıflamış ve parçalanmıştı.[1185] İbrahim'in, babasının Erdebil'de hapse attırdığı kayınpederi Velkîn'i kimseye haber vermeksizin salıvermesinden ve bu üç kardeşin kendisine karşı ittifak kurmasından rahatsızlık duyan amca Vehsûdân, Azerbaycan ve

[1183] Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.556; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 8, s.432-433; Keleş, "Deysem b. İbrahim el-Kürdî", s.141-142; Köse, "Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası", s.344-345; Güner, "Müsâfirîler", s.69; Keleş, *Şeddâdîler*, s.71-72; Zardabli, *The History of Azerbaijan*, s.145; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.313; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.235.

[1184] İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.271- 274-275; Keleş, *Şeddâdîler*, s.71.

[1185] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 8, s.449; Keleş, *Şeddâdîler*, s.71; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.47; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.130; İsmailov, *Azerbaycan Tarihi*, s.158.

Arrân'da tutunamayarak Erdebil'den Târm'a gitmişti.[1186] Vehsûdân'ın Târm'a çekilmesinden faydalanan, Cestân, babasına ait yerleri teker teker ele geçirerek Azerbaycan'da yönetimi eline geçirmişti. Bu sırada kardeşleri İbrahim ile Nâsır da ona itaat etmişlerdi. Bunun ardından, İbrahim'in Cestân'ın vekili olarak Duvin'e yerleştiği ileri sürülmektedir.[1187] Biz, Duvin'in bu dönemdeki (957-966) statüsünü bilmemekteyiz. Minorsky, bu devirde şehirde İbrahim'in ikamet ettiğine inanmaktadır.[1188] Ancak Ter-Ghevondyan, bu düşüncenin İbn Miskeveyh tarafından verilen bir bilginin bir yanlış anlaşılmasına dayandığını ileri sürmektedir. Ona göre Miskeveyh, İbrahim'in Ermeniye'de ikamet ettiğini söyleyerek Duvin'i değil, Sellârîlerin münasebette olduğu Vaspurakan'ı kastetmektedir.[1189] Ancak incelediğimizde Miskeveyh'in hem asıl metninde, hem de tercümesinde, burada verilen yer adının Ermeniye değil Urmiye olduğunu görmekteyiz.[1190] Buna karşın İbnü'l-Esîr, İbrahim'in olduğu yeri Ermeniye olarak vermektedir.[1191] Bu nedenle bu konuda kesin hüküm vermek doğru değildir. Bu

[1186] Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.561; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 8, s.449; Köse, "Müsâfirlerin Siyasi, Ekonomik ve İdari Durumu", s.105; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.235.

[1187] Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.561-562; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 8, s.449; Keleş, *Şeddâdîler*, s.72; Köse, "Müsâfirlerin Siyasi, Ekonomik ve İdari Durumu", s.106; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.235.

[1188] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.120.

[1189] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.99-100; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.313-314.

[1190] Ebu Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub ibn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkibü'l-himem*, c. V, tahk. Seyyid Kesrevi Hasan, Beyrut, 1424-2003, s.325; Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.752.

[1191] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 8, s.459.

yıllarda Duvin'i kimin yönettiği hakkında dönemin kroniklerinde de bilgi bulunamamıştır. N. Keleş, Duvin'in Merzübân b. Muhammed'in hayatını kaybetmesinden sonra, yerine geçen kardeşi Vehsûdân ile İbrahim b. Merzübân'ın kontrolünde kaldığını söylerken;[1192] kroniklerde bu konuda hiçbir bilgi olmadığını söyleyen Vardanyan, Merzübân'ın ölümünün ardından Duvin'in ya Sellârîlerin ya da Ermenilerin idaresi altında kalmış olabileceğini, ancak buna rağmen onların Sellârîlere yıllık vergi ödemeye devam ettiklerini ifade etmektedir. Bu sırada, Duvin'de bulunan Ermeniye darphanesi artık aktif değildi, bu darphanenin adını taşıyan son para baskılarının 943-944'e kadar gittiği ve darphanenin tekrar açılmadığı görülmektedir; bundan dolayı, İbrahim'in adını zikreden ve "Ermeniye" darphanesi ibaresi taşıyan 964-965 yılı dinarının, İbrahim'in 960/961-965 arasında sığınak kurmuş olduğu Vaspurakan'da darbedildiği ileri sürülmektedir.[1193] Eğer o dönemde Duvin şehri İbrahim'in hâkimiyetinde değilse, oranın hâkiminin kim olduğu bilinmemektedir.[1194]

Daha önce ifade ettiğimiz gibi tahta geçtikten kısa bir süre sonra Duvin'i kuşatan, ancak ele geçirmekte başarısız olan III. Aşot, zamanla içeride düzeni sağlamış ve otoritesini artırmıştı. Artan nüfuzu, ona Bagratuni topraklarının ötesine ulaşan ve diğer bütün Ermeni prenslerine kadar uzanan bir hâkimiyet unvanı vermişti. Oldukça güçlenen III. Aşot'un bu dönemde Duvin üzerine bir kez daha sefere çıktığı sanılmaktadır. Nahçıvan yakınındaki Malart'a'daki Stephen Protomartyr Manastırı'yla bağlantılı ve doğruluğu şüpheli bazı belgeler, bu seferin varlığını ima etmektedir.

[1192] Keleş, *Şeddâdîler*, s.211.

[1193] Vardanyan, "On the Coinage of the Sallarids and Contemporary Military Generals", s.13.

[1194] Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.314.

Ermeni tarihçi Garsoian bu doğrultuda, Duvin'in 957 ile 966 arasında Bagratuni hâkimiyetine geri dönmüş olabileceğini söylemektedir.[1195] Böyle bir seferin varlığını kabul eden Mousheghian'a göre bu sefer 961 yılında gerçekleştirilmiştir.[1196] Ter-Ghevondian da "III. Aşot'un Duvin'in dâhil olduğu Aras Vadisi'nin bu önemli bölgesini tekrardan fethetmeye çalıştığını" varsayabiliriz diyerek bu bilgiyi desteklemektedir. Onun, Duvin'de yerleşik olan Müslüman gücünü ortadan kaldırmaksızın bu bölgede hâkimiyet kurmakla yetinmiş olması muhtemeldir. Ancak Ermeni tarihçiler böyle bir seferden bahsetmemektedirler. Bu yüzden, bu sorunu kesin olarak çözmek için yeni bir kaynağın keşfini beklemek gerekmektedir.[1197]

III. Aşot, saltanatı 952-953'te başlasa da 961 yılında yeni katolikosluk makamı Argina'da, Katolikos Mogklu Anania tarafından kalabalık bir törenle resmen Ermenistan kralı olarak kutsamıştı. Bu durum kralın artan prestijine katkıda bulunmuştu. Selçuklu öncesi dönemde; Ermeniye, Gürcistan ve Azerbaycan'ın başkentlerinin tamamı Müslüman emîrlerinin kontrolündeydi. Duvin'den mahrum edilen Ermeni Bagratunileri birbiri ardına birkaç başkent değiştirmişlerdi (Bagaran, Erezgavork, Kars). Aşot bu dönemde belki de Duvin'i alamadığı için, babasının Kars'a naklettiği krallığın başkentini 961'de yeniden inşa ettirdiği Ani şehrine taşımıştı. Onun Duvin'i başkenti yapmayı düşünüp düşünmediği bilinmemektedir. Bizim bildiğimiz şey, I. Aşot'un prensliğinden beri atalarından hiçbirisinin böyle bir amaca sahip

[1195] Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.165; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.100; Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. I, s.122.

[1196] Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.13

[1197] Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.314.

olmadığıdır. Hepsi, oraya sadece kendi egemenliğini kabul ettirmeye çalışmıştı. Ani'nin başkent yapılması, şehir tarihi için bir dönüm noktasıdır. Ani'nin tarihi, çok eski zamanlara kadar gitse de şehir X. yüzyıla kadar Ermeniye'nin Artaşat ve Duvin gibi büyük şehirlerinin gölgesinde kalmıştı. Başlangıçta Ani bir şehirden ziyade müstahkem bir kale idi. Bu dönemde, Arap-Bizans savaşları nedeniyle kullanılmaz hâle gelen Nahçıvan-Duvin ticaret yolunun yerine, daha güvenli olan Ani ticaret yolunun önem kazanması, Bagratunilerin dikkatini buraya çekmişti. Burası, İpek Yolu ticaretinin avantajını kullanan Bagratunilerin idaresinde bir metropol hâline dönüşmüştü. Ani, Ermeniye'nin diğer önemli siyasi, ekonomik ve kültürel merkezi Duvin'e karşı bir alternatif olarak inşa edilmişti.[1198] Greenwood'a göre, Ani'nin o sırada doğrudan

[1198] Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.221; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.97, 104; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.98; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.164-165; Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.238; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.102; Cowe, "Vaspuragan ve Ani Krallıkları Arasındaki İlişkiler", s.94; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.66-67; Garsoian, "Armenia", s.482; Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", s.39; Keleş, *Şeddâdîler*, s.52, 80-81, 94,248; Nersessian, "Armenia in the Tenth and Eleventh Centuries", s.427; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.197; Streck, "Ermeniye", s.320; Canard, "Arminiya", s.637; Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, s.156-157; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.329; Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s.67; Adalian, "Dvin", s.287; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.53; Ali İpek, "Kars'ın Ortaçağ Ticaretindeki Yerine Bir Bakış (IX-X. Asırlar)", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan -75. Doğum Yılı, 50. Akademik Yılı-*, ed. Emine Uymaz vd., İstanbul, 2013, s.286; Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. I, s.122; Aram Vardanyan, "The Evidence of Coins on the History of Ani in the 14th-15th

hilafetin kontrolü ya da etki alanı dışında olması da başkent seçilmesinde önemli bir etken olabilir. O ayrıca, Duvin'e göre ticari ve muhtemelen mali avantajlara sahip olarak tacirleri oraya taşınmaya teşvik eden Ani'nin, sahip olduğu bağımsız statüsü yanında, Araplar ile Bizans arasında denge sağlayan sınır bölgesinde yer almasının da bunda etkisinin bulunup bulunmadığını sorgulamaktadır.[1199] Hovannisian'a göre ise Gürcistan ve Abhaz prenslerinin güçlerinin kuzeye kayması ve şehrin artan prestiji, Ani'ye taşınmanın stratejik sebepleri olabilir.[1200] Ani'nin yeni başkent ilan edilmesi, Duvin'in Ermeni Krallığı'yla birleştirilmesi çabalarının son bulması manasına gelmekteydi.[1201]

Bu dönemde Ani'ye; hastaneler, hanlar, kiliseler, saraylar, kaleler, surlar gibi abideler yapılmıştı. Nüfusu artan şehri genişletmek ve savunmasını güçlendirmek için, 964'te İç Kale'den ovaya doğru uzanan kısma yeni surlar inşa edilmişti. Böylece şehir, küçük bir kale hâlinden doğunun incisi hâline getirilmişti. Bölgede ortaya çıkan barış ortamından oldukça iyi yararlanılmış, ülke kalkınmış ve refah yaşanmıştı. Bilim ve kültür ile ilgilenen yeni merkezler açılmıştı.[1202] III. Aşot ve halefleri, Akhuryan Nehri

---

Centuries", *Journal of Armenian Studies,* no. 2-3, 2013, s.202-203; İpek, "Sultan Alp Arslan'ın Ani Ermenilerine Karşı Tutumu", s.138; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler,* s.83; Parmaksızoğlu, "Bagratlılar", s.42; Göyünç, "Türkler ve Ermeniler", s.35; Parmaksızoğlu, "Ermeniler", s.324.

[1199] Greenwood, "Emergence of the Bagratuni Kingdoms", s.59-60.

[1200] Hovannisian, "The Legacy of Kars and Ani", s.8.

[1201] Adalian, "Dvin", s.287.

[1202] Hovannisian, "The Legacy of Kars and Ani", s.8; Streck, "Ermeniye", s.320; Canard, "Arminiya", s.637; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.329; Movsisyan, *Ermenistan*

üzerinde köprüler inşa ettirmişler ve tüccarların mallarını emniyetli bir şekilde koruyabilmeleri için Çiçekderesi koyunda kolay oyulabilen kayalıklarda 1000 ile 3 bin koyun alabilen mağaralar yaptırmışlardı. Yeni yapılan bu yol, Duvin yoluna göre daha kısa ve güvenliydi. Bu sayede Türkistan ve Hindistan'dan gelen ticaret kervanları, artık Duvin'e uğramadan Ani üzerinden Bizans'a ulaşmaya başlamışlardı.[1203] Bütün bu sebeplerden dolayı Ani gelişip yükselmeye başlarken, Duvin yavaş yavaş arka planda kalmaya ve eski parlak günlerini yitirmeye başlamıştır.

Bizanslılar, Makedonya Sülalesi döneminde birden Abbâsîler aleyhine ilerleyerek Melitene (933), Urfa (Edessa, 944) ve Erzurum (949) gibi suğur/avasım şehirleri ele geçirmişti. Bizanslılar, Abbâsîlerin içerisindeki karışıklıklardan yararlanarak ilerleyişlerini sürdürmüşler ve Adana'yı 964'te, Tarsus'u 965'te, Amîd ve Meyyâfârikîn'i 966-968'lerde, Taron'u (Muş) 966-967'de ele geçirmişlerdi. Onlar ertesi sene 968'de Malazgirt'i ele geçirerek yağmalamış ve surlarını yıkmışlardı, daha sonra da aynı sene içerisinde Antakya'yı alıp oraya yerleşmişlerdi. Böylece Bizans, Ermeniye'ye hâkim olma noktasında emellerine adım adım yaklaşmakta; doğu ve güneyden gelecek Müslüman saldırılarına karşı bir savunma hattı oluşturmaktaydı.[1204]

Tarihi, s.67; Parmaksızoğlu, "Bagratlılar", s.42; Keleş, *Şeddâdîler*, s.248-249; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.290; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.102.

[1203] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.290; İskender, *Ermeniye beyne'l-Bizantiyyin*, s.129; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.102; W. Barthold, "Ani", *İA*, c. I, İstanbul, 1978, s.435.

[1204] Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.83-84; Keleş, "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasi Durumu", s.37; Garsoian, "The Byzantine Annexation of the Armenian Kingdoms in the Eleventh Century", s.188; Mehmet Tezcan, "Selçuklu Fethi Öncesi II. Basileios'un İberia Seferleri (1021-22) Sırasında Trabzon'daki İkâmeti ve Bu Seferlerin Türk Fetihlerine Tesirleri", *Klasik ve Ortaçağlar Döneminde Karadeniz ve*

Doğuda pek çok yeri ele geçirerek Pasinlere kadar hâkimiyet altına alan Bizans'ın, Bagratuniler ülkesine saldırmamasının nedeni, burayı Konstantinopolis'e tabi ve tampon bir bölge hâline getirerek, Bağdat'a daha yakın yerleri ele geçirme isteğinden kaynaklanmaktadır. Bagratuniler böylece Azerbaycan valilerine vergi ödemekten kurtulmuş ve ticaret vasıtasıyla zenginleşerek sükûnet içerisinde yaşamışlardı.[1205]

14. Bagratuni, Sellâri ve Şeddâdî İdarelerinde Meydana Gelen Siyasi Gelişmeler ve Bunların Bölgeye Yansımaları

Bu dönemde meydana gelen bazı olaylar, Ermeni Krallığı'nın parçalanmasına ve yeni krallıkların ortaya çıkmasına neden olacaktı. Bu sırada çoktan parçalanma ve siyasi yapının çürümesinin potansiyel işaretleri ortaya çıkmaya başlamıştı. Ülkenin sürekli karışıklık içerisinde olması, kralın ölümünün ardından ülke topraklarının oğulları arasında paylaştırılması ve kral derecesindeki bazı prenslerin davranışları gibi sebepler, ülkenin parçalanmasına neden olmuştu. Aşot bu sırada kendisini öyle güvende hissediyordu ki 961'de "kral" unvanıyla birlikte Kars'ın merkezi olduğu Vanand eyaleti ve çevresini kardeşi Muşeğ'e vermişti. Kars'ın temlik edilmesi, yeni başkent için bir tampon bölge oluşturma açısından önemli bir manevraydı. Böylece Bagratuni Krallığı'nda parçalanma başlamıştı. Sonuç olarak X. yüzyılın son çeyreğinde Doğu Anadolu bölgesinde, merkezi Ani, Kars ve Van olan üç ayrı Ermeni Krallığı ortaya çıkmıştı. Muşeğ 963 yılında kendisini Kars (Vanand) Kralı ilan etse de Ani'de hüküm süren Aşot'un siyasi üstünlüğünü tanımıştı. Böylece Kars Krallığı, 968'de Bagratunilerin mutlak üstünlüğünü tanıyarak *şehinşâh* ile iyi ilişkiler sürdürmeyi

---

Kafkasya, Trabzon, 2012, s.329-330; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.67.

[1205] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.290; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.102.

başarmış ve Bagratunilerin bir kolu hâline gelmişti. Böylece Ermeniye'de Vaspurakan'dan sonra ikinci bir vasal krallık oluşmuştur.[1206]

Sellârîlerde ise Cestân'ın başa geçmesinin ardından kardeşler arasında uzun süre davam edecek olan taht kavgaları başlamış ve birbirlerine karşı ittifaklar kurmuşlardı. Meydana gelen çatışmalar neticesinde Vehsûdân, tahta çıkan yeğeni Cestân ile kardeşi Nâsır'ı Târm'da hapse attırmış ve Azerbaycan'ın idaresini kısmen eline geçirmişti. Bunun ardından Vehsûdân, kendisinden sonra oğlu İsmâil'in başa geçebilmesi için ona emîrlik ile Semîram Kalesi'ni vermiş ve komutanı olarak tayin ettiği Şermzen b. Mişki ile Erdebil'e yollamıştı. Kardeşleri tutuklandığı için Ermeniye'de tek başına kalan İbrahim, kardeşlerini kurtarmak ve İsmâil'le savaşmak için etrafına topladığı Deylemîlerle Erdebil'e doğru harekete geçmiş ve şehri alarak Vehsûdân'ın kuvvetlerini Azerbaycan'dan çıkartmıştır. Bunun üzerine Vehsûdân, Şermzen'i, Muhammed b. Revvâd ve İsmâil ile birlikte İbrahim'in üzerine göndermiş ve onu Ermeniye'ye kaçmak zorunda bırakmıştı. Bu sefer işleri sıkı tutan İbrahim savaş, için hazırlıklara girişmişti.

[1206] Keleş, *Şeddâdîler*, s.80-81; Lang, *Armenia Cradle of Civilization*, s.190; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.197; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.329; Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s.68; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.53-54; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.98; Hovannisian, "The Legacy of Kars and Ani", s.2; Robert H. Hewsen, "Historical Geography of Ani and Kars", *Armenian Kars and Ani*, ed. Richard Hovannisian, California, 2010, s.32; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.102; Cowe, "Vaspuragan ve Ani Krallıkları Arasındaki İlişkiler", s.94-95; İpek, "Kars'ın Ortaçağ Ticaretindeki Yerine Bir Bakış", s.286; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.5-6; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.222-223; Burney-Lang, "Armenia and Georgia–History and Institutions", s.210.

Vehsûdân ise bu sırada oğlu İsmâil'in ölümünden dolayı Azerbaycan'ın idaresini diğer oğlu Nuh'a vermişti. Bu gelişmeleri haber alan İbrahim, bundan faydalanmak amacıyla harekete geçerek kolayca Erdebil'i ele geçirmiş ve amcasıyla savaşmak için Târm'a hareket etmişti. İlk etapta oldukça güçlenen yeğeni ile savaşmaktan çekinen Vehsûdân, Deylem'e giderek oradan yeni kuvvetler almış ve kendisi yokken bölgenin hâkimiyetini eline geçiren İbrahim ile karşılaşmak üzere Târm'a dönmüştü. İki taraf arasında meydana gelen savaş neticesinde yenilgiye uğrayan İbrahim, 966'da Rey'deki Büveyhî Emîri Rüknüddevle'ye sığınmıştır. Bu durum Rüknüddevle'nin de bu mücadeleye dâhil olmasına yol açmıştı. Rüknüddevle kendisine iltica eden İbrahim'e iyi davranmış ve veziri Ebu'l-Fadl İbnü'l-Amîd'i onunla yollayarak, 966'da Azerbaycan'ı kontrolü altına almasını sağlamıştı. Amca-yeğen arasında meydana gelen bu çatışmaların neticesinde Sellârîler gücünü kaybetmiş ve pek çok bölgenin yanında Şîrvânşâhlar da onlardan kopmuştur. İbrahim bu süreci durdursa da Sellârîlere eski gücünü kazandıramamıştır.[1207] Sellârîli İbrahim b. Merzübân bütün Azerbaycan'ı hâkimiyeti altına alması üzerine, Ermeniye'deki Duvin'in yanında Arrân'daki Berdea ve Gence de ona boyun eğmişti.[1208] 966-982 arasında, Duvin'e İbrahim b. Merzübân tarafından sahip olunmuştur.[1209]

[1207] Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s.573-574, 609; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 8, s.458-459, 492-493; Güner, "Müsâfirîler", s.69; İsmailov, *Azerbaycan Tarihi*, s.158; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.285; Keleş, *Şeddâdîler*, s.72-73; Köse, "Müsâfirlerin Siyasi, Ekonomik ve İdari Durumu", s.107-108; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.235; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.314.

[1208] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.100.

[1209] Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.13.

15. Şeddâdî, Revvâdî ve Dülefîler Üçgeninde Duvin ve Çevresinde Yaşananlar

Muhammed b. Şeddâd öldüğünde geride, Ebu'l-Hasan Ali el-Leşkerî, Merzübân ve Fadl (I. Fadlûn) adlı üç çocuk bırakmıştı. Muhammed Şeddâd'ın ölümünün ardından başa büyük oğlu Ebu'l-Hasan Ali el-Leşkerî geçmişti. Kardeşleri de bu duruma razı olmuşlardı. el-Leşkeri, kardeşleri ve aşireti ile birlikte 965'e kadar yaklaşık 10 sene Vaspurakan Kralı Epusehl'in yanında kalmıştı. Şeddâdîlerin bu kadar uzun süre Vaspurakan'da Epusehl'in yanında kalmaları, Müsâfirîlerin bilhassa Duvin çevresinde hâlâ güçlü bir konumda olmalarına bağlanmaktadır. Müneccimbaşı bundan sonra Şeddâdîlerin Vayot's Dzor'a göç ettiklerini söylerken, Vardan onların Sevan'ın kuzeydoğusundaki Parisos'a gittiklerini ifade etmektedir. Şeddâdîler üzerine çalışmalar yapan N. Keleş, o dönemdeki siyasi vaziyet göz önüne alındığında Şeddâdîlerin Parisos'a gitmiş olmalarının daha muhtemel olduğunu söylemektedir. el-Leşkerî ve kardeşi Merzübân, Parisos Prensi Grigor Magistros'un hizmetine girdikten sonra, annelerini rehin bırakmaları karşılığında Sünik'te Sotk ve Berd-Şamîrâm bölgesini almışlardı. Onların diğer kardeşi Fadl ise bu sırada Amîd'de Hamdânîlerin Amîd Valisi Necâ es-Seyfî'nin hizmeti altındaydı. Fadl, hizmet ettiği Amîd valisinin 965'te öldürülmesi üzerine kardeşlerinin yanına geri dönmüştü. Kardeşleri, Fadl'a kendileriyle birlikte kalması için ısrar etse de Hamdânîlerin Hristiyan karşıtı (Bizans karşıtı) eğilimlerinden oldukça etkilenen Fadl, bu teklifi kabul etmeyerek "putperestlere" hizmet etmeyeceğini ve sadece Müslüman topraklarında çalışmak istediğini ifade etmişti.[1210]

[1210] Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.175; Müneccimbaşı, *Düvelü'l-İslam*, Topkapı Sarayı, nr.2951, vr.504a; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.119; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.12-13, 38-39; Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019);

Şeddâdîlerin başına geçen Ali Leşkerî (971-979) ile kardeşi Merzübân ise içerisinde bulundukları durumdan memnundu ve Duvin'i yeniden ele geçirebilmek için fırsat kolluyorlardı. Bu dönemde Hristiyanlara hizmet etmek istemeyerek kardeşlerinden ayrılan Fadl, takipçilerinden küçük bir grupla "kâfirlerle" savaşmak için Kafkasya sınırına doğru hareket etmiş ve Sellârîler tarafından idare edilen Gence şehrine varmıştı. Sellârîli İbrahim'in Gence Valisi Ali et-Tazî, onu iyi bir şekilde karşılanmıştı (966-967). Ali et-Tazî bunun ardından şehrin güvenliğini sağlamak için ondan yardım istemiş, karşılığında ise Fadl'ın şehirde kalmasına müsaade edeceğini bildirmişti. Bu teklifi kabul eden Fadl, orada Siyavordi'ye karşı elde ettiği başarılar neticesinde nüfuzunu ve halkın kendisine karşı olan saygısını arttırmıştı. Fadl bunun ardından Gence hâkiminin teşviki ile büyük kardeşi Leşkerî'yi Gence'ye davet etmiş, ancak bu isteği kabul edilmemişti. Bunun üzerine Fadl hasta olduğunu söyleyerek kardeşini hileyle yanına çağırmıştı. Leşkerî, Gence yakınlarındaki bir şehre vardığında onu karşılamaya giden Fadl, kardeşine Gence halkının kendilerine tabi olmak istediğini söylemiş ve ondan Gence'ye göç etmelerini istemişti. Buna karşın Ali Leşkerî, şehre yerleşme teklifini kabul etmeyerek "*ey kardeşim, Duvin'de bizim atalarımıza neler yaptılar. Biz 20 yıldır dünyayı dolaşıyoruz. Hiçbir yerde bizi kabul etmiyorlar. Biz yemekten zevk almıyoruz. Eğer biz bu ülkeye gelirsek, onun sahibi ile bir araya gelmeliyiz. O zaman bizi muhasara edip, küçük bir grup olduğumuz için mahvedebilirler. Bizi onun elinden kim kurtarabilir. Bu durumda bize verilen vaatler de yalan olabilir. Biz artık bundan ders aldık*" demiştir. Fadl da buna karşılık olarak "*insanın görevi yüksek hedeflere ulaşmak için çalışmaktadır. Eğer kendi hedefine ulaşırsa, arzularını hayata geçirir. Eğer insanın hareketleri hedefe ulaşamazsa, bu*

Keleş, *Şeddâdîler*, s.98-99; Bezer, "Şeddâdîler", s.409; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.159; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.224-225.

onun için ayıp değildir" demişti. Yapılan bu görüşmenin ardından Ali Leşkerî, kardeşinin bu teklifini kabul ederek oraya yerleşmeyi kabul etmişti. Böylece Leşkerî, Merzübân ve kabilenin geri kalanı, Gence'ye gelmişlerdir.[1211] Şeddâdîler burada elde ettikleri başarılarla cesaretlenmişler ve Gence halkı ile ileri gelenlerinin lideri Yûsuf el-Kazzaz'ın destek vermesiyle 970-971'de Gence'nin yönetimini Müsâfirîlerden ele geçirip, hâkimiyetlerini Kür ve Aras nehirleri arasında yaymışlardı. İbrahim b. Merzübân asker göndererek buna engel olmaya çalışsa da başarılı olamamıştı. Böylece Duvin'den kovulan Şeddâdîler, 971 yılında Gence'de yeniden tarih sahnesine çıkmışlardır. Muhammed'in çocukları arasındaki aile bağları, bir müddet güçlü bir şekilde devam etmişti. Kardeşini Gence'ye çağıran Fadl, idareyi kardeşi Leşkerî'ye bırakmıştı. Bu sayede Gence Şeddâdîlerinin başına ilk olarak el-Leşkerî geçmiştir. Sellârî İbrahim b. Merzübân, bir sene sonra şehri geri almak istese de bunda başarılı olamamış ve Şeddâdîlerin bölgedeki varlığını tanımak zorunda kalmıştır. Böylece Şeddâdîler bağımsız bir güç olmuşlardı. Bunun ardından Ali Leşkerî, Arrân'daki Müsâfirî etkisini sonlandırmış ve Arrân'ın büyük bir kısmı ile Ermeniye'nin bazı

[1211] Minorsky, *Studies in Caucasian History,* s.13; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.100, 119; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.224; 226; Keleş, *Şeddâdîler,* s.101-102; Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.238; Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates,* s.258-259; Köse, "Müsâfirlerin Siyasi, Ekonomik ve İdari Durumu", s.109d; Zardabli, *The History of Azerbaijan,* s.146, 159; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.237; Bezer, "Şeddâdîler", s.409; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.240; Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019).

bölgelerini ele geçirmiştir.[1212] Bu koşullar altında 972'de Erdebil'e dönen İbrahim, bütün gücüyle Azerbaycan, Ermeniye, Şîrvân, Şekî ve Arrân'ın geri kalan bölümlerindeki siyasi otoritesini sürdürmeye gayret etmiştir. Fakat 976'dan itibaren onun gücü zayıflamaya başlamıştı. İbrahim'in gücünün Koğtan-Nahçıvan ve Duvin'de de zayıflamış olması muhtemeldir. Bölge zamanla onun elinden çıkmış ve esir düşen İbrahim, bölgedeki kalelerden birisine hapsedilmişti. Tarihi gelişmelerin seyri,

[1212] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.119; Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.238; Bezer, "Şeddâdîler", s.409; Köse, "Müsâfirlerin Siyasi, Ekonomik ve İdari Durumu", s.109d; Keleş, *Şeddâdîler*, s.101-102; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.39; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.226; Nesirov, "Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış", s.418; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.237; Canard, "Dwin", s.680; Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019); Bosworth, "Shaddadids", s.169; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.304; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.50; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", s.34; Erdal, "Büyük Selçuklular Öncesi Kafkaslardaki Beylikler: Şeddadiler", s.121; Zardabli, *The History of Azerbaijan*, s.146; Dickran Karnick Kouymjian, *A Numismatic History of Southern Caucasia and Adharbayjan Based on the Islamic Coinage of the 5th/11th to the 7th/13th Centuries*, Columbia University, Faculty of Philosophy, Unpublised PhD Thesis, Columbia, 1969, s.78; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.159; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.220.

Revvâdîlerden Ahar ile Tebrîz hâkimi Ebu'l-Heycâ'nın onu hapsettiğine işaret etmektedir.[1213]

Vaspurakan Ardzıruni Krallığı toprakları, Kral Hamazasp'ın 972'de hayatını kaybetmesinin ardından oğulları arasında paylaştırılmıştı. Oğullarından Gürgen Haçik Gagik, Van Gölü'nün güneydoğusundaki Antzevatsik'i; Senekerim Hovhannes gölün güneyindeki Rışdunik bölgesini; üçüncü oğlu Aşot Sahak ise Van Gölü'nün doğusundaki asıl Vaspurakan arazisi ile krallık unvanını almıştı. Bunların yanına, krallık mevkiine yükselen Sünik ve Taron prenslikleri de eklenmişti.[1214] Ardzıruniler Krallığı'nın birkaç krallığa bölünmesi, kilise âlemine de yayılmıştı. Öyle ki 969'dan 972'ye kadar her biri farklı bir Ermeni kralı tarafından desteklenen eş zamanlı iki rakip katolikos vardı.[1215]

Bizans doğuda önemli başarılar kazanmasına rağmen daha önce söylediğimiz gibi Araplarla aralarında tampon bölge olması için Bagratuni topraklarına girmemekteydi. III. Aşot, Bizans'ın Ermeniye topraklarını işgal etme politikası ile yüzleşen ilk Bagratuni kralıydı. İmparator I. Ioannis Tzimiskes (969-976), Araplarla yapılan savaşın yarattığı durumdan faydalanarak 974'te Ermeniye topraklarına girmişti. III. Aşot, Tzimiskes'in doğuya doğru sefere çıkması üzerine, bütün prenslere haber göndererek Hark ilinde toplanmalarını buyurmuş, bunun neticesinde Vaspurakan'dan Kukark ile Sünik bölgesine kadar olan prenslerin hepsi bu çağrıya uyarak, Van

[1213] Güner, "Müsâfirîler", s.69; İsmailov, *Azerbaycan Tarihi*, s.158; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.285; Keleş, *Şeddâdîler*, s.73; Köse, "Müsâfirlerin Siyasi, Ekonomik ve İdari Durumu", s.110; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.314.

[1214] Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.197.

[1215] Lang, *Armenia Cradle of Civilization,* s.190.

Gölü'nün kuzeyinde bir araya gelmişlerdi. Bu ortak cephe karşısında Taron'da kamp kuran Tzimiskes, otoritesini fazla kullanmak istememiş ve Urfalı Mateos'da geçen mektuba göre Aşot'u *şehinşâh* unvanıyla onurlandırarak geri çekilmişti. Böylece Ermeniye'nin kuzey bölgeleri tehditten uzaklaşmıştı.[1216]

III. Aşot'un 977 yılında ölmesi üzerine oğlu II. Smbat (977-989/990) babasının yerine kral ilan edilmişti. Smbat başa geçtikten sonra, Kars'taki amcasına, kendi mülkünde krallığını ilan eden kardeşi Gürgen'e ve Müslümanlara karşı mücadele etmek zorunda kalmıştı. II. Smbat, kardeşi Gürgen'in Taşir'e yerleşmesine izin vermiş ve Sünikli Smbat'ı özgür bırakmıştı. Böylece Bagratuni Krallığı'nda yeni bir kopuş meydana gelmiş ve Lori merkezli olarak yeni bir krallığın kurulmasının önü açılmıştı. II. Smbat, babasının Ani'yi büyük ve güzel bir şehir yapma politikasını devam ettirmiştir. Bu dönemde, Ani civarında ve krallıklarda çeşitli imar faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. II. Smbat, büyüyen ve nüfusu artan şehrin giderek kuzeye doğru genişlemesi üzerine, "Smbataşen Surları" olarak bilinen Ani'deki ikinci savunma surlarını inşa ettirmiş ve şehri uluslararası, bölgesel ve yerel kârlı bir ticaret merkezi hâline dönüştürmüştür. Çift sur hâlinde ve kısa aralıklı burçlarla tahkim edilen bu surlar, önlerinde kazılan derin bir hendek ile desteklenerek oldukça muhkem bir hâle getirilmiştir. 8 kapısı bulunan[1217] Ani surlarının, kapılarından birisinin adı da Duvin Kapısı idi. Bu şekilde güçlendirilen Ani şehri, siyasi, dinî, sanatsal ve ticari bakımdan

[1216] *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi*, s.24-31; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.98; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.165; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.221-222, 246; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.67; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.54; Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, s.163; Greenwood, "Armenian Neighbours (600-1045)", s.59.

[1217] Bu kapıların adları için, bkz. Keleş, *Şeddâdîler*, s.250d.

kısa sürede bir merkez hâline gelecek ve Duvin'in ardından Aras boyunun en büyük ve kalabalık şehri olarak gelişmeye başlayacaktı. Ani'nin güzelleştirilmesi ve kalelerinin genişletilmesiyle meşgul olan Aşot, hasım Müslüman güçlere terk edilen Duvin'i geri almak ya da Ermeni güçlerinin dağılmasını yavaşlatmak için hiçbir girişimde bulunmamıştı.[1218] Buna rağmen Vardanyan, X. yüzyılın sonuna kadar Ani'nin hâlâ Duvin, Gence ve Nahçıvan gibi komşu şehirlerden aşağıda olan küçük bir kale olduğunu söylemektedir.[1219] Bu da Duvin ve diğer şehirlerin, o dönemde ne kadar büyük ve önemli olduğunu göstermesi bakımından son derece önemlidir.

II. Smbat bu dönemde, babası III. Aşot tarafından inşa edilen surların inşasından sadece 25 sene sonra Ani'de ikinci sıra duvarları inşa ettirmek zorunda kalmış ve şehrin

---

[1218] *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.239; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.222-223; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.98; Hovannisian, "The Legacy of Kars and Ani", s.2; Keleş, *Şeddâdîler*, s.248-250; Greenwood, "Emergence of the Bagratuni Kingdoms", s.58; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.489-490; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.67; Lang, *Armenia Cradle of Civilization*, s.190; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.199; Streck, "Ermeniye", s.320; Canard, "Arminiya", s.638; Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s.67; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.54; Hamza Gündoğdu, "Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 17, Erzurum, 2006, s.53; Vardanyan, "The Evidence of Coins on the History of Ani in the 14th-15th Centuries", s.203; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.167; Keleş, *Şeddâdîler*, s.81; Hewsen, "Historical Geography of Ani and Kars", s.32

[1219] Vardanyan, "The Evidence of Coins on the History of Ani in the 14th-15th Centuries", s.203.

boyutunu üç katına çıkartmıştı. Buna karşın şehrin nüfusunun önemli bir kısmı hâlâ surların dışında kalmıştı. Bu, orada yaşamak ve çalışmak isteyen insanların sayısında büyük bir artışın var olduğunu göstermektedir. Çünkü Ani bu dönemde birkaç ticaret yolunun merkez noktasında yer almaktaydı. Bu durum ayrıca Duvin şehrinin kademeli bir şekilde düşüşüyle de bağlantılıdır. X. yüzyılın sonunda Arap coğrafyacı el-Mukaddesî, Duvin'e ilişkin "*şimdilerde nüfusu azalmış ve kaleleri yıkılmaya yüz tutmuştur*" diyerek bunu doğrulamaktadır. Bu düşüşün nedenini kesin bir şekilde açıklamak zordur, fakat muhtemelen şehir ve çevresinde tekrar eden askerî faaliyetler, tüccar ve zanaatkârları çok daha güvenli olan Ani'ye doğru yönlendirmişti. Bu durum; Duvin, Malazgirt, Erzurum gibi Ermeni kontrolü altında olmayan Ermeniye içerisindeki büyük şehir merkezlerinin, eski geleneğinden büyük bir kopuşa işaret etmektedir. Bu değişimde bölgede yaşanan jeopolitik değişimlerin de etkisi vardır.[1220] Duvin depreminde meydana gelen yıkımlar da bunda etkili olmuş olmalı.

Bu sırada Bagratunilerdeki gibi Şeddâdîlerde de taht değişikliği olmuştu. Ali Leşkerî 978-979'a kadar hüküm sürmüş ve bu dönemde Şeddâdîler bölgede itibar kazanmışlardı. Onun hayatını kaybetmesinden sonra kardeşleri arasında taht kavgaları başlamıştı. Leşkerî'nin ölümünün ardından veliaht Fadl olsa da ordunun ve halkın desteğini kazanan kardeşi Merzübân b. Muhammed (978-985) 978'de başa geçmişti. Ancak Merzübân'ın beceriksiz idaresi ve devlet idaresinde bozuklukların ortaya çıkması, onun iktidarının kısa ömürlü olmasına ve kısa süre sonra Fadl'ın halkın desteğini kazanmasına sebep olacaktı. Ayrıca Merzübân b. Muhammed'in 982'de

[1220] Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s.388; Greenwood, "Emergence of the Bagratuni Kingdoms", s.58; Nersessian, "Armenia in the Tenth and Eleventh Centuries", s.427.

Muhammed b. Ahmed'e mağlup olarak Berdea'yı Şîrvânşâhlara kaptırması itibarını daha da sarsmıştı.[1221]

982'lerde içerisinde Duvin'in yer aldığı Ermeniye'nin kuzey kısımları; hem Müslümanlar ile Hristiyanlar, hem de Müslüman emîrlerin kendi aralarında çeşitli mücadelelere sahne olmuştur. Aşağıda da göreceğimiz üzere; Ermeni kralları, Koğtan emîri Ebu Dülef ve Revvâdîler buralar üzerinde hâkimiyet kurabilmek için birbirleri ile mücadele edeceklerdi. Bu yüzden hâkimiyet mücadelelerine sahne olan Duvin şehri, sürekli el değiştirecek, dönüşümlü olarak onlar tarafından idare edilecektir.[1222]

Revvâdîler Devleti, Arap Hilafeti'nin zayıf düşmesi sonucunda Azerbaycan'ın güney topraklarının bir kısmında kurulmuştu. Kurucusu Muhammed b. Hüseyin'dir. Revvâdîler, 758 yılında Halife Ebu Ca'fer el-Mansûr (754-775) tarafından İslam dinini

---

[1221] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.119; Bezer, "Şeddâdîler", s.409; Keleş, *Şeddâdîler*, s.101-102; Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019); Bosworth, "Shaddadids", s.169; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.304; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.50; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.237; Erdal, "Büyük Selçuklular Öncesi Kafkaslardaki Beylikler: Şeddadiler", s.121; Zardabli, *The History of Azerbaijan*, s.146; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.159; Bekir Biçer, "Kürtlerde İç Savaş", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 6, Konya, 2017, s.101.

[1222] Alexander Akopyan-Aram Vardanyan, "A Donative Dirham of the Shirwanshah Muhammed ibn Ahmad (AH 370-81) Struck at Barda'a in AH 373 (982/3)", *The Numismatic Chronicle*, v. 169, London, 2009, s.261; Akopyan, "Dvin in the Eleventh and Twelfth Centuries", s.1036; Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", s.97d.

yaymak ve bölgede siyasi olarak güçlenmek için Azerbaycan'a yerleştirilmişlerdi. Daha sonra Azerbaycan Valisi Yezîd b. Hâtim el-Mühellebî, Revvâd b. Müsennâ el-Ezdî'yi Tebrîz bölgesinde asayişi sağlamakla görevlendirmişti. VII-IX. yüzyıllarda onun soyundan gelenler, Abbâsîlerin Tebrîz valisi olarak görev yapmışlardır. Muhammed b. Hüseyin, Müsâfirî emîri Merzübân b. Muhammed'in Büveyhîlere yenilerek esir düşmesinden faydalanarak, 949-952 yılları arasında Tebrîz'in kuzeyindeki bazı bölgeleri ele geçirmişti. Oğlu Ebu'l-Heycâ Hüseyin ise 956'da Tebrîz şehrine hâkim olmuş ve şehri surlarla çevirerek başkenti yapmıştı. Ebu'l-Heycâ'nın Müsâfirîlerden koparak Azerbaycan'ı kontrol altına alma sürecinin ayrıntıları tam olarak bilinmemektedir.[1223]

İbrahim b. Merzübân'dan sonra Revvâdîli Ebu'l-Heycâ'nın bağımsızlığa yükselmesi hadisesi hakkında hiçbir bilgi yoktur. Yaklaşık 980'dan başlayıp 1029'a kadar süren dönemdeki Azerbaycan tarihi, kaynak eksikliğinden dolayı anlaşılması oldukça zor bir devirdir. Ancak Ebu'l-Heycâ'nın Sellârî İbrahim b. Merzübân'ın gücünün azalmasından faydalandığı açıktır.[1224] Azerbaycan hâkimi İbrahim b. Merzübân, 979 civarında[1225] muhtemelen Tebrîz'in yeni hâkimleri Revvâdîler tarafından hapse atılmıştı.[1226] Sellârî İbrahim'in egemenliğinin son yıllarına kadar Aher/Eher'de (Karabağ) hükümranlığını koruyan Revvâdîli Ebu'l-Heycâ Hüseyin b.

[1223] Cengiz Tomar, "Revvâdîler", *DİA*, c. 35, İstanbul, 2008, s.36; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.238-239; Biçer, "Kürtlerde İç Savaş", s.103.

[1224] Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.237.

[1225] Şərifli bu tarihi 370/980-981'de veyahut 371/981-982 olarak vermektedir, bkz. Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s 214.

[1226] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.121; Köse, "Müsâfirlerin Siyasi, Ekonomik ve İdari Durumu", s.110.

Muhammed, ortaya çıkan tarihî fırsatları çok iyi değerlendirerek 981 yılında Sellârî İbrahim'e tabi olmaktan çıkmış ve onlara karşı galip gelerek hâkimiyeti eline almıştı. Böylece Revvâdîler Devleti resmen kurularak Sellârîlerin yerini almıştır. Ebu'l-Heycâ, devletin merkezini daha önce Sellârîlerin elinde olan Azerbaycan'ın eski ve zengin şehri Tebrîz'e taşımıştır. Revvâdîler Devleti'nin arazisi, şimdiki İran toprakları içerisinde yer alan Güney Azerbaycan topraklarını kapsamaktaydı.[1227] O sırada Sellârî İbrahim'in oğlu Ebu'l-Heycâ ise Duvin şehrinin hâkimi durumundaydı. Tarihçiler son dönemlere kadar, İbrahim'in oğlu Ebu'l-Heycâ ile Revvâdîli Ebu'l-Heycâ'yı birbirlerine karıştırmaktaydılar. Bundan dolayı da Ebu'l-Heycâ'yı Sellârîler sülalesine dâhil etmekteydiler.[1228] Ermeni kaynağı Asogik'ten, Revvâdîli Ebu'l-Heycâ'nın bölgeyi idare

[1227] İsmailov, *Azerbaycan Tarihi*, s.158-159; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.127; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.48; Biçer, "Kürtlerde İç Savaş", s.103-104; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s 273. Fahrettin Kırzıoğlu, ikinci Abbâsî Halifesi Ebû Cafer Mansûr (754-775) devrinde Azerbaycan ve Ermeniye valisi tayin edilen Hatem es-Sülemî oğlu Yezîd'in Basra'dan getirterek, Aras sağındaki Karadağ/Karacadağ ile Tebrîz bölgesine yerleştirdiği Yemenli Arap aşireti "Ezd"in reisi Revvâd bin Mesnâ'nın atası olduğu Revvâd el-Ezdî ailesi ile benzer isimdeki Kürt Revvâdlıların birleştirilerek Arap sayılması, doğru olmasa gerek demektedir, bkz. M. Fahrettin Kırzıoğlu, "Arran (Gence-Karabağ)'da 'Yiğirmidörtlü' ile 'Otuzikilü' Adlı 'Ulus'ların Oymakları ve Kür-Aras Kürtlerinini Menşei", *VI. Türk Tarih Kongresi Ankara 20-26 Ekim 1961*, Ankara, 1961, s.389.

[1228] Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s 273-274.

ettiği dönemde Müsâfirîlerde de aynı isimde birisinin var olduğu açıkça anlaşılmaktadır.[1229]

Bölgedeki unsurlardan bir diğeri de Yûsuf b. Ebu's-Sâc devrinde kurulan Koğtan Emîrliği idi. Dülefîler, X. yüzyıl ortalarından hemen önce Nahçıvan'ı içine almakta ve Duvin'le birlikte Ermeniye'nin tam ortasına girip Sünik'i kraliyet alanından ayıran bir tampon oluşturmaktaydı. Muhtemelen Şeybânî kökenli olan bu emîrler, Aras'ın sol kıyısında yer alan bu eski dağlık Ermeni bölgesinde hüküm sürüyordu. II. Smbat devrinde burası muhtemelen, bu emîrliği kuran ailenin bir üyesi olan Ebu Dülef tarafından idare edilmekteydi. Ebu Dülef idaresindeki bu emîrlik, 982'ye doğru doğuda Aras'ın aşağı vadisine, kuzeybatıda Nahçıvan'a ve hatta Duvin'e kadar yayılarak zirvesine ulaşacaktı. Merkezi Nahçıvan olan bu devletin sınırları, doğuda Duvin, batıda Ordubad dâhil olmak üzere geniş bir araziyi kapsamaktaydı.[1230]

Kars Bagratuni Kralı Muşeğ, 982 yılında yeğeni II. Smbat'a karşı düşmanca davranmaya başlamıştı. Ani Kralı II. Smbat, bunun üzerine başbuğu Pahlavuni Vasak ile birlikte Muşeğ üzerine hareket etmiş ve onun Şatık (Digor'daki Çatak Köyü) ismi

---

[1229] *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.240; Köse, "Müsâfirlerin Siyasi, Ekonomik ve İdari Durumu", s.110; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s 213, 274.

[1230] Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.218, 260; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia,* s.100; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.315; Garsoian, "Armenia", s.513; Nersessian, "Armenia in the Tenth and Eleventh Centuries", s.430; Canard, "Dwin", s.679 Şərifli, "Əbudüləfilər", s.117; Seferli, "Nahcivan Bölgesinin Tarihi Coğrafyası Hakkında Notlar", s.47; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.43; Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjan and Armenia in the Rawwadid Period…", s.249.

verilen kalesini ele geçirmişti. Bu sırada Kars Bagratunilerine komşu olan Tayk Beyi Bagratuni *Kuropalates* David, askerleriyle birlikte Muşeğ'e yardıma gelerek Şirak'taki Bavaç-zor (şimdiki Kürek Dere) Köyü'ne kadar yürüdüğünden, Ani Kralı II. Smbat, başbuğu Pahlavuni Vasak'ın aracılığıyla barış yaparak Şatık'ı Kars Kralı'na iade etmişti. Bu barışın ardından David'in kuvvetleri geri dönmüştü. Bunun ardından iki taraf arasında Gürcü *Kuropalates*'i David'in hakemliğinde bir antlaşma yapılmıştı.[1231] Kars'taki Muşeğ ile Ani'deki Ermeni Kralı II. Smbat arasındaki bu anlaşmazlık, Sellârîli Ebu'l-Heycâ'nın müdahalesine yol açmıştı. Bu iki Ermeni Kralı arasındaki sorun çözülmüş gibi gözükse de Kars Kralı Muşeğ Ani'deki kralların kralı yeğeni II. Smbat'ı tahtından indirmek amacındaydı. Muşeğ bu amaçla, Azerbaycan ve Arrân'da hüküm süren Sellârî yönetiminin Duvin Emîri Ebu'l-Heycâ b. İbrahim b. Merzübân es-Sellâr adlı bir Müslüman beyden desteğini istemekten çekinmemişti. Asogik'in Ebu'l-Heycâ olarak verdiği bu kişinin, İbrahim'in oğlu olduğu ve yukarıda da söylediğimiz gibi İbrahim'in henüz hayatta iken Duvin ve çevresini oğlu Ebu'l-Heycâ'ya verdiği anlaşılmaktadır. Kesrevî'ye göre İbrahim'in esir düşmesinden sonra, Revvâdî Ebu'l-Heycâ, Azerbaycan'ı ele geçirmiştir. Sellârîli Ebu'l-Heycâ ise Duvin ve o bölgeyi kaybetmeyerek elinde tutmuştu. Sellârîli Ebu'l-Heycâ, Vanand'a bir akın düzenleyebilmek için Muşeğ tarafından kendisine yapılan bu teklifi kabul etmişti. Ermeni kaynağının ifade ettiğine göre, bu akın esnasında ünlü Horomots Manastırı ve Şoğagat Kilisesi gibi bazı kiliseler zarar görmüştür (26 Mart 982-25 Mart 983). Sellârîli Ebu'l-Heycâ'nın 982-983 yılına kadar Duvin'e hâkim olduğu anlaşılmaktadır. 982 yılı

[1231] *The Universal History of Step'anos Taronec'i,* s.240; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.294; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.223; Kıztanır, *Ermeni Aşot Krallığı ve Bizans ile İlişkileri*, s.55; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.167; Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, s.156-157; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.490-491.

olaylarını bildiren Asogik, Duvin'den Sellârîlere bağlı olarak bahsetmektedir. Sellârîli Ebul Heycâ bu seferin ardından ilerleyişine devam ederek, civardaki bir diğer Müslüman emîri olan Koğtan/Nahçıvan emîri Ebu Dülef eş-Şeybânî'nin (983-988) üzerine hareket etmiş, ancak 983 yılında meydana gelen savaşın sonunda yenilgiye uğramıştı. Bu hadise Ebu Dülef'in ilk bahsidir. Mağlup olan Ebu'l-Heycâ esir edilmiş ve böylece Duvin şehri de dâhil hâkim olduğu diğer yerler Ebu Dülef'e geçmiştir. Sellârîli Ebu'l-Heycâ tarafından yapılan bu saldırı, onun Duvin'deki son girişimiydi. Böylece Duvin'de artık Koğtan Emîrliği yani Dülefîler hâkim olmuşlardır.[1232] Ter-

[1232] *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.240-241; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.492; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.122; Kesrevî, *Şehriyaran-ı Gumnam*, s.121-122, 171, 179; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s 213-214; Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.240-241; Güner, "Müsâfirîler", s.69; Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", s.97d; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s. 101; Akopyan-Vardanyan, "A Donative Dirham of the Shirwanshah Muhammed ibn Ahmad (AH 370-81) Struck at Barda'a in AH 373 (982/3)", s.263; Köse, "Müsâfirlerin Siyasi, Ekonomik ve İdari Durumu", s.110; Canard, "Dwin", s.680; Canard, "Arminiya", s.638; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.294; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.223; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.69; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.13; Vəlixanlı, *Nahçıvan*, s.24; Şərifli, "Əbudüləfilər", s.117; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.43; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.236; Keleş, *Şeddâdîler*, s.211; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.314-315. Kırzıoğlu ve Vardanyan, Sellârîli Ebu'l-Heycâ ile Revvâdîli Ebu'l-Heycâ'yı karıştırarak, bu hadisede başrolde Revvâdîli Muhammed oğlu Ebu'l-Heycâ varmış gibi göstermiştir, bkz. Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.294; Vardanyan, "The

Ghevondian, İbrahim Merzübân'ın Azerbaycan'da gücünün zayıflamaya başladığı 976 yılından sonra Koğtan Emîri Ebu Dülef'in ismen Sellârîlere bağlı olsa da fiilî olarak Duvin'i boyunduruğu altına sokmayı başardığını ve bunun onların karşılıklı düşmanlıklarının temel nedeni olabileceğini iddia etmektedir.[1233] Ancak Koğtan Emîrliği'nin 982-983'ten önce Duvin'e hâkim olduğuna dair açık deliller yoktur. Vardanyan, kaynaklardan Duvin'in II. Smbat döneminde bile Sellârîlere boyun eğen bir şehir olarak bilindiğini söylemektedir. Bu durum, 982-983'e kadar Duvin'in Sellârîlere ait olduğuna işaret etmektedir.[1234] Duvin'deki Sellârîler hâkimiyeti; Abas'ın (928-953), III. Aşot'un (953-977) ve II. Smbat'ın (977-990) hâkimiyeti devrine tekabül etmektedir. Ermeni Krallığı'nın bölünmesi de Ermeniye tarihinde bu döneme denk gelmektedir. Bu feodal bölünmelerin bir sonucu olarak, Müslüman emirler; Duvin, Nahçıvan ve Koğtan'ı içeren Aras Vadisi'nin bir kısmına egemen olmuşlardır. Bu, Ermeni tarihçilerin 937-982 arasında Duvin tarihi hakkında sessiz olmalarının nedenidir.[1235]

History of Iranian Adharbayjan and Armenia in the Rawwadid Period…", s.248-249; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.167. Honigmann, Ebu Dülef'in Duvin şehrini Muşeğ'den aldığını yanlış bir şekilde ileri sürmektedir. (Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, s.156-157). Onun, şehri Ebu'l-Heycâ'dan aldığı bilindiği gibi, Muşeğ'in şehre hâkim olduğuna dair kaynaklarda bir bilgi de yoktur.

[1233] Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.241-242.

[1234] Vardanyan muhtemelen Revvâdîli Ebu'l-Heycâ ile Sellârîli Ebu'l-Heycâ'yı karıştırdığından, sehven buranın Revvâdîlere ait olduğunu ifade etmektedir, bkz. Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjan and Armenia in the Rawwadid Period…", s.249.

[1235] Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.242.

Böylece Sellârîlerin yaklaşık 40 sene süren Duvin hâkimiyeti sona ermiştir.[1236] Ebu'l-Heycâ'nın Muşeğ'e yardıma gittikten sonra kaç yıl yönetimde kaldığı, kaç yılında Ebu Dülef'le savaştığı ve şehirlerini kaybettiği kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Asogik; Azerbaycan Hükümdarı Ebu'l-Heycâ Revadi'nin, Ebu Dülef'le 987-988'de yaptığı savaş hakkındaki bir başka açıklamasında, onun Duvin'i ve Sellâr'ın diğer şehirlerini Ebu Dülef'ten geri aldığını yazmaktadır. Buradan, Sellârîli Ebu'l-Heycâ'nın Ebu Dülef'le mücadelesinin bahsi geçen tarihten önce olduğu sonucu çıkartılabilmektedir.[1237]

Tarihçi Asogik, Sellârîli Ebu'l-Heycâ'nın, bu mağlubiyetin ardından Ermeniye ve Gürcistan topraklarında gezerek, babasından kalan mirası kaybetmesini, kiliselere karşı yaptığı kötü muameleye dayandırdığını bildirmektedir. Asogik'e göre o, bunun ardından Konstantinopolis'e gidip, Bizans İmparatoru II. Basileios'tan (976-1025) yardım istemiş, ancak istediğini alamamıştı. Kesrevî ve Bayram Arif Köse, Asogik'in verdiği bu bilgiye şüpheyle yaklaşılması gerektiğini ifade etmektedir. İbn Miskeveyh, kitabını 979-980 yılında bitirmesine rağmen, çağdaşı olduğu bu hadiseleri aydınlatmamıştır. Bundan dolayı Sellârîli Ebu'l-Heycâ'nın faaliyetlerinin sonu bilinmemektedir. Ebu'l-Heycâ'dan sonra Azerbaycan'da Sellârîler sülalesinden kimse başa geçmemiştir. Asogik, onun Uhdik'te gulamı tarafından öldürüldüğünü

[1236] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.100-101; Keleş, *Şeddâdîler*, s.211; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.314.

[1237] *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.249-250; Kesrevî, *Şehriyaran-ı Gumnam*, s.122.

söylemektedir.[1238] Sellârî Ebu'l-Heycâ'nın 983-984'te öldürülmesinden sonra Revvâdîler, Erdebil'i ele geçirmişlerdi. Revvâdîler bunun ardından 984 yılında Miyane hariç Azerbaycan'ın geri kalan topraklarını da zapt etmişlerdi. Revvâdîli Ebu'l-Heycâ, ertesi sene Merzübân b. İsmâil'e saldırıp onu ele geçirmiş ve elinde tuttuğu Miyane'yi de alarak Müsâfirîlerin halefi olduklarını ileri sürmüştü. Bunun ardından Revvâdîler, Ebu'l-Heycâ b. Hüseyin'in liderliğinde Tebrîz'de hâkimiyetlerini kurmuşlar ve Müsâfirîlerin ellerinde bulundurdukları diğer toprakları ele geçirmek için harekete geçmişlerdi.[1239] Merzübân b. İsmâil'in oğlu İbrahim daha sonra Sellârî idaresini yeniden canlandırabildiği Târm'a kaçmıştı. Sellârîler bir süre Târm'daki ata topraklarını korusalar da 989-990'da Büveyhî Fahrüddevle (976-980, 984-997), Şamiram Kalesi'ni ele geçirmiştir.[1240] Revvâdîler böylece kısa süre içerisinde kendilerini Azerbaycan emîrliklerinin efendisi olarak kabul ettirmişlerdir.[1241]

[1238] *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.241; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.122; Kesrevî, *Şehriyaran-ı Gumnam*, s.121; Köse, "Müsâfirlerin Siyasi, Ekonomik ve İdari Durumu", s.111; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s 214; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.236; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.236.

[1239] Keleş, *Şeddâdîler*, s.73, 212; Güner, "Müsâfirîler", s.69; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.236; Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjan and Armenia in the Rawwadid Period…", s.248-249.

[1240] Keleş, *Şeddâdîler*, s.73; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.236; Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjan and Armenia in the Rawwadid Period…", s.248-249.

[1241] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.101-102

Bu sırada Şeddâdî tahtında tekrardan bir taht değişikliği meydana gelmişti. I. Fadl b. Muhammed b. Şeddâd (985-1031), bazı söylentiler nedeniyle arasının açıldığı ve beceriksiz idare sergileyen abisi Merzübân'ı bir av esnasında öldürerek, 985 yılında Şeddâdî tahtına oturmuştu. Şeddâdîler Hanedanı'nın en güçlü şahsiyetlerinden birisi olan Fadl, almış olduğu kuvvetli idari tedbirler sayesinde devletin durumunu güçlendirmişti. İlk olarak içeride otoritesini güçlendirmeye çalışan Fadl, daha sonra kardeşi Merzübân devrinde kaybedilen yerleri geri alabilmek için harekete geçmişti. Fadl, ilk fetih yılları hariç hâkimiyet alanını daha çok batı yönünde genişletme çabası içerisinde olmuş ve seferini iki istikamette yoğunlaştırmıştı. Bunlar Sevan Gölü'nün kuzeyi ve güneyidir. I. Fadl'ın 47 yıllık uzun saltanatı sırasında düzenlediği seferler nedeniyle, Şirak'ın Ermeni hâkimi Gagik ile Gürcü Kralı Bagrat rahat yüzü görmemişlerdi.[1242]

[1242] Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.176; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.16-17; Bezer, "Şeddâdîler", s.409; Vəlixanlı, *Nahçıvan*, s.26; Keleş, *Şeddâdîler*, s.112; Nesirov, "Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış", s.418; Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019); Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.119; Bosworth, "Shaddadids", s.169; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.304; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.240; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.50-51. Bezer'e göre Beylekân ve Berdea 989 öncesinde alınmıştır, bkz. Bezer, "Şeddâdîler", s.409; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.237; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", s.34; Erdal, "Büyük Selçuklular Öncesi Kafkaslardaki Beylikler: Şeddadiler", s.121; Zardabli, *The History of Azerbaijan*, s.146; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.159; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.228-229; Biçer, "Kürtlerde İç Savaş", s.101.

Bu sırada Bizans ise büyük isyanlarla çalkalanıyordu. Bardas Skleros ve Bardas Phokas isyanları II. Basileios döneminin en önemli olayları arasında yer almaktadır. Bardas Skleros, doğu orduları komutanı görevinden alınmasının ardından isyan etmişti (976-979). II. Smbat başlarda tarafsız kalmaya çalışsa da sonrasında Bardas Skleros lehine savaşa dâhil olmuştu. II. Basileios bunun üzerine imparator olma hayali olan Skleros'un isyanını bastırmak için Bardas Phokas adlı bir soyluyu görevlendirmiş ve *Kuropalates* Tayklı III. David'den (966-1000) toprak verme karşılığında ona yardım etmesini istemişti. Phokas bunun üzerine Tayklı David ile birlikte 24 Mart 979'da Yukarı Sakarya boylarındaki Pankalya'da meydana gelen savaşta Skleros'u yenilgiye uğratarak isyanı bastırmıştı. Bizans ordusu, Skleros ile çarpışırken, Müslümanlar da Duvin ve Ani'ye karşı faaliyetlerini arttırmışlardı. Öte yandan, bu isyandan yaklaşık 10 yıl sonra 12 Eylül 987'de bu kez isyanı bastıran Bardas Phokas kendisini imparator ilan ederek isyan etmişti. Bu isyan sırasında *Kuropalates* Tayklı David de ona destek vermişti. II. Basileios, Phokas'ın isyanını bastırdıktan sonra isyana destek veren Tayklı David'in üzerine bir ordu göndermiş ve onu itaat altına alarak, bütün devleti ile ordusunu kendisine miras bırakmaya zorlamıştı (990 civarı). Bunun neticesinde, Bagratunilerin sınırına bir akraba ve müttefik bir devlet yerine Bizans yerleşmiştir. Buna karşın Ermeni sınırında Bizans tehlikesi hemen ortaya çıkmayacaktı.[1243]

Ermeniye'nin feodal aileler arasında parçalara ayrılması Müslüman fetihlerini kolaylaştırma ihtimali doğursa da bu sırada Arap-Acem dünyasının aynı da ölçüde bölünmüş olması bunu engellemiştir. Kaynaklarda Ebu'l-Heycâ Revvâdî'nin ilk geçişi,

[1243] Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", s.2343; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.69; Keçiş-Güneş, "Bizans Kafkasyası'nın Yönetimine Dair Bazı Tespitler", s.21; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.224.

devletini kurduktan sonra Ermeniye'ye Ebu Dülef'e karşı savaşa gitmesi vesilesiyledir. Ermeni kaynaklarının 25 Mart 987-23 Mart 988 tarihinde (Ermeni takviminin 436. yılında) Azerbaycan emîri olarak ifade ettiği Revvâdîli Ebu'l-Heycâ b. Revvâd yani gerçek adıyla Muhammed b. Hüseyin, devlet işlerini yoluna koyduktan sonra, daha önce Koğtan'ı ve Duvin'i ele geçirmiş olan Ebu Dülef'in üzerine 100 bin kişilik bir orduyla yürümüştü. Revvâdîli Ebu'l-Heycâ bu sefer sonucunda Koğtan'ı talan etmiş ve Duvin'i ele geçirmişti. Bu bölge, Hristiyan Bagratunilerin ortasında Arapların hâkimiyetinde kalmış bir yerdi. Böylece, Koğtan Emîrliği'nin daha önce Sellârîlerden almış oldukları Duvin ve Nahçıvan gibi şehirler Revvâdîlerin eline geçmiş ve daha önceki Müslüman valilerin yaptığı gibi oradaki Ermenilerden geçmiş yılların vergisi talep edilmişti. Bu sırada Ermeni Kralı olan II. Smbat, onlara vergi vermenin en uygun yol olacağını düşünerek bu isteği kabul etmiş ve böylece Revvâdîli Ebu'l-Heycâ'nın Azerbaycan'a dönmesini sağlamıştır. Asogik'in verdiği bu bilgiden, Ebu Dülef'in Duvin hâkimiyetinin çok uzun süreli olmadığı ve kısa bir süre sonra ele geçirdiği yerlerin Revvâdîler tarafından hâkimiyet altına alındığı anlaşılmaktadır. Böylece Duvin'de artık Revvâdîler dönemi başlamıştı.[1244] Bu olaylar, yeni Revvâdî idarecisinin Sellârîlerin

[1244] *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.249-250; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.101-102; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.498; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.315; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.122; Kesrevî, *Şehriyaran-ı Gumnam*, s.171; Keleş, *Şeddâdîler*, s.212; Köse, "Müsâfirlerin Siyasi, Ekonomik ve İdari Durumu", s.110; Greenwood, "Emergence of the Bagratuni Kingdoms", s.59; Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", s.97d; Tomar, "Revvâdîler", s.36; Canard, "Dwin", s.680; Canard, "Arminiya", s.638; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.223; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s 214; Vəlixanlı, *Nahçıvan*, s.26;

mirasında hak iddia ettiğini göstermektedir.[1245] Buna karşın Vardanyan bu konuda, "*yukarıdaki pasajdan Duvin'in birkaç yıldır Ebu'l-Heycâ Hüseyin'de kalmadığı açıktır. Aksi hâlde Revvâdîler önceki yılların vergilerini talep etmezlerdi. Vergiler Dülef tarafından değil, Smbat tarafından ödenmişti ki bu durum, bu zamana kadar şehrin ya Smbat'a ait olduğunu ya da Ebu Dülef'in mağlup olmasından hemen sonra Smbat'ın hâkimiyeti altına girdiğini dolaylı olarak kanıtlamaktadır. Aynı dönemde şehir, Revvâdî Devleti'nin sınırlarının dışındaydı veya belki de yarı bağımsız durumda varlığını sürdürüyordu. Oranın hâkimi Ebu'l-Heycâ açık bir şekilde Revvâdîli Ebu'l-Heycâ'ya yıllık vergi ödüyordu. …Gerçekten de 378'e* (988-989) *kadar Duvin, Ebu Dülef'e vergi ödeyen Smbat tarafından idare edilmişti. Ebu Dülef'in Ebu'l-Heycâ tarafından mağlup edilmesinden sonra, Smbat, Revvâdîlere boyun eğmişti*" diyerek, şehrin Koğtan Emîrliği'nden değil, Smbat'tan Revvâdîlere geçmiş olabileceğini ifade etmektedir.[1246] Böylece artık Duvin'de Revvâdîlerin hâkimiyeti devri başlamıştı. Duvin'de meydana gelen bu politik dalgalanma, hem nüfustaki azalma hem de kalesinin yıkılmasıyla

---

Şərifli, "Əbudüləfilər", s.117; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.43; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s.237; Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjan and Armenia in the Rawwadid Period…", s.249-250; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.167; Nersessian, "Armenia in the Tenth and Eleventh Centuries", s.430; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.13.

[1245] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.122-123.

[1246] Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjan and Armenia in the Rawwadid Period…", s.250.

açıklanabilir. Bu olaylar II. Smbat devrinde Ani surlarının ikinci genişlemesi ihtiyacını da açıklamaktadır.[1247]

24 Mart 988-23 Mart 989'da (Ermeni takviminin 437. yılı) Revvâdîli Ebu'l-Heycâ, Vaspurakan'a saldırmıştı. O sırada Vaspurakan'ın başında Giorgi Haçik vardı. Antzevatsik beyi olan Giorgi Haçik, 983'te yerel kral olarak abisinin yerine geçmişti. İki taraf arasındaki düşmanlığın sebebi, Giorgi Haçik ya da Azerbaycan emîri arasındaki bir anlaşmazlık değil, ikinci dereceden vasalları arasında çıkan bir sorundur. Buna göre, Hoylu bir Müslüman beyi, Malazgirt Emîrliği'nden Urmiye Gölü'nün kuzeybatısındaki memleketine döndüğü sırada yolu üzerindeki bazı Hristiyan çocukları kaçırmıştır. Bunu gören Sargis adlı bir soylu, peşine düşerek ona yetişmiş ve bu Hoy beyini öldürmüştür. Bunu haber alan Hoy beyinin babası, Azerbaycan emîri Ebul Heycâ'ya başvurarak, Vaspurakanlılardan çocuğunun hesabını sorması durumunda mülkünü ona bırakacağını söylemişti. Bu teklifi kabul eden Ebu'l-Heycâ, 3 süvari kolu ile Vaspurakan'ı zapt etmiş, ancak maksadını gerçekleştiremeden hayatını kaybetmişti.[1248]

Revvâdî hükümdarının 988-989 yılında Vaspurakan'a yürüyüşü sırasında vefat etmesi, Ebu Dülef'in tekrardan Nahçıvan ve Duvin'de kuvvetlenmesi için uygun bir ortam doğurmuştu. Böylece Revvâdîlerin güçlü devri sona ermişti. Vaspurakan seferi sırasında hayatını kaybeden Ebu'l-Heycâ'nın ardından 989'da başa oğlu Memlân çıkmış ve Duvin'in yeni hâkimi olmuştu. Ancak Memlân saltanatının ilk yıllarında karşılaştığı bazı sıkıntılar neticesinde, Nahçıvan Emîri Ebu Dülef eş-Şeybânî'nin (983-988) Duvin'i tekrar ele geçirmesine mâni olamamıştı. Böylece Duvin bir kez daha Koğtan

[1247] Greenwood, "Emergence of the Bagratuni Kingdoms", s.58.

[1248] *The Universal History of Step'anos Taronec'i,* s.251; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.498-499; Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjan and Armenia in the Rawwadid Period…", s.250; Keleş, *Şeddâdîler,* s.212.

Emîrliği'nin kontrolüne geçmişti. Ebu Dülef'in yeni hâkimiyet döneminin ne kadar uzun sürdüğü bilinmemektedir. Ancak bazı tarihçilere göre, Koğtan Emîri'nin, Memlân'dan daha az bir süre hükümdar kaldığı akla daha yatkındır. Ebu Dülef eş-Şeybânî bunun ardından, Duvin'deki hâkimiyetini sağlamlaştırmak amacıyla Ani Bagratuni Kralı II. Smbat'la bir antlaşma yapmıştı. Ancak tarihçi Asogik, II. Smbat'ın bu antlaşmaya uymadığını söylemektedir. II. Smbat'ın Ebu Dülef'e karşı Sâlâr adlı bir Müslüman emîri ile anlaşıp, Duvin'e hâkim olması için yardımcı olduğu sırada; kardeşi Gagik abisinin düşmanı Ebu Dülef ile birleşerek Ani tahtına geçmeye çalışmıştı. Bunun üzerine Smbat, destek verdiği Sâlâr'dan yüz çevirmiş ve kardeşi Gagik'i beylerbeyi ve veliaht olarak tayin etmişti. Asogik'in yemin ihlali olarak kınadığı Smbat'ın bu hareketinin nedeni bilinmemektedir. Ona göre, Ebu Dülef, Müslüman olmasına rağmen sözünü tutarken, Hristiyan Kralı Smbat yeminini bozmuştur. Bu durum, bölgede birkaç otoritenin etkin olduğunu göstermektedir. Bir yanda güçlenmeye çalışan Revvâdîler, diğer yanda ise hâkimiyetini kaybetmek istemeyen Müsâfirîler vardı ve onlar, Ermeni kralları arasında yaşanan çatışmalardan yararlanarak konumlarını güçlendirmeye çalışıyorlardı. Memlân, Müslümanları Gürcü ve Ermeni hücumlarına karşı korumak için Ermeniye üzerine iki kere sefer düzenlemişti. 998'de Ermeni ve Gürcü kuvvetleri tarafından mağlup edilen Memlân, 1001 yılına gelindiğinde ise hayatını kaybetmişti.[1249]

[1249] *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.251, 292; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.498-499; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.122-123; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.294-295; Tomar, "Revvâdîler", s.36; Keleş, *Şeddâdîler*, s.212; Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.241; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.285; Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", s.97d; Biçer, "Kürtlerde İç Savaş", s.103-104; Canard, "Dwin", s.680; Madelung, "The Minor Dynasties of

Gürcü Bagratunilerinin desteğini alan II. Smbat, Kars'taki amcası ile uzlaşarak Ermeni Bagratunilerinin liderliğini üstenmişti. Müslüman emîrler arasındaki rekabetten yararlanan II. Smbat, Müslüman ilerleyişine karşı direnmiş ve topraklarını genişletme fırsatı bulmuştur.[1250] Bagratuni Hanedanı, Smbat'ın iktidarı devrinde siyasi, askerî ve ekonomik gücünün zirvesinde olmasına rağmen, bu dönemde iki vasal krallık daha ortaya çıkmıştı. II. Smbat ilk olarak 978'de Lori Krallığı'nı, daha sonra 987 yılında ise Sünik Krallığı'nı tanımıştı. Böylece Ermenistan Krallığı içerisinde yeni bir düzen ortaya çıkmıştır. Bu düzen içerisinde Vaspurakan (908-1021), Kars (963-1065), Taşir/Lori (978-1118) ve Sünik (987-1170) vasal krallıkları bulunmaktaydı.[1251] Birlikten yoksun

---

Northern Iran", s.236-237; Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjan and Armenia in the Rawwadid Period…", s.250; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.101-102; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.43; Vəlixanlı, *Nahçıvan*, s.26; Şərifli, "Əbudüləfilər", s.117; Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. I, s.123; Köse, "Müsâfirlerin Siyasi, Ekonomik ve İdari Durumu", s.110-111; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s 213-214; Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjan and Armenia in the Rawwadid Period…", s.251; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.167; Mousheghian vd., History and Coin Finds in Armenia, s.13.

[1250] Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.98; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.294-295.

[1251] *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.54; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.329; Ersan, "Selçuklu-Ermeni İlişkileri", s.635; Ersan, "Sultan Alp Arslan Devrinde Ermeniler", s.82; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.83; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.279; Kürkçüoğlu, "X-XI. Yüzyıllarda Doğu Roma-Selçukluların Ermenistan (Bagratuni-Ardzruni) Politikaları", s.91; Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara, 2002, s.1-2; Parmaksızoğlu, "Ermeniler", s.324.

bu siyasi teşekküller, Ermenilerin bölgede egemen bir güç olmasını engellemiştir.[1252] Bunların dışında aynı aileden III. Bagrat (989-1014) da Abhaz ve Gürcü memleketlerinin çoğunu egemenliği altına almıştı. Bagratuni ailesinin bir başka kolu ise Çoruh Irmağı'nın güneyi ile Fırat Irmağı'nın kaynakları arasıda kalan bölgeyi (Tao, Bayburt, İspir, Oltu) idare etmekteydi.[1253]

Abbâsîlerin zayıflamasının ardından Güney Kafkasya bölgesinde onlara tabi olan çeşitli siyasi teşekküllerin ortaya çıktığını görmekteyiz. Bunlardan en önemlileri Sâcoğulları Devleti ve Bagratuni Krallığı'ydı. Bunlar, Abbâsîlere bağlı olsalar da zaman zaman onlardan bağımsız politikalar izliyorlardı. Bu dönemde Duvin şehri, bu iki siyasi teşekkül arasında mücadele alanı haline gelmiş ve bu mücadeleden üstün ayrılan taraf Sâcoğulları olmuştur. Kaynakların bildirdiğine göre, 850 ila 900 yılları arasında Ermeniye'de 5 büyük deprem meydana gelmiştir. Ancak bunlardan en önemlileri 863 ve 893 yıllarında meydana gelen depremlerdi. Bunun neticesinde katolikosluk makamı Duvin'den taşınmış ve Ecmiatzin'e geri dönmüştür. Katolikosluk bu dönemden itibaren uzun yıllar boyunca sürekli yer değiştirmek zorunda kalmıştır. Sâcoğulları, Yûsuf b. Ebü's-Sâc devrinde Duvin'i askerî bir üs haline getirmişler ve batı yönünde yapacakları seferlerde şehri üs olarak kullanmışlardır. Yûsuf, bu dönemde çeşitli Ermeni soylularına unvanlar vererek Ermenileri birbirine düşürme stratejisi izlemişti. Böylece etki alanını genişletmeye çalışmıştı. Yûsuf'un bu dönemde Kral Smbat'ı öldürmesi bölgede büyük bir yankı uyandırmıştı. Onun yerine geçen oğlu II. Aşot, ülkeyi toparlamış ve kaybedilen toprakların çoğunu geri kazanmıştı. Bizans bu dönemde hâlâ bölge

[1252] Ural vd., *Kars Tarihi*, s.102.

[1253] Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s.1-2; Kürkçüoğlu, "X-XI. Yüzyıllarda Doğu Roma-Selçukluların Ermenistan (Bagratuni-Ardzruni) Politikaları", s.91.

üzerindeki emellerinden vazgeçmiş değildi. Meşhur Bizans komutanı Kourkouas 929'da şehri kuşatmış, ancak şehri ele geçirse de orada tutunamayarak geri çekilmiştir. Sâcoğullarının yıkılmasından sonra Azerbaycan'da bir fetret devri başlamış ve ilk olarak Deylemîler ve Kürtler gibi İranî unsurlar bölgede ön plana çıkmaya başlamışlardır. Bu dönemde Müsafirî hükümdarı Merzübân b. Muhammed ile Deysem İbrahim arasında büyük mücadeleler meydana gelmiş. Azerbaycan'ın idaresi sık sık el değiştirmiştir. Bu fetret devrinden Duvin de nasibini almıştır. Merzüban b. Muhamed'in bu dönemde hapse düşmesiyle bölgede yeni siyasi teşekküller ortaya çıkmıştır. Bunlar Revvâdîler, Şeddâdîler ve Koğtan Emîrliği idi. Bu süreç, Duvin tarihinin en karmaşık dönemi olarak göze çarpmaktadır. Şehir kısa süre içerisinde çok fazla el değiştirmiştir. Duvin'deki Şeddâdî hâkimiyeti Muhammed b. Şeddâd'ın 950 yılında şehri ele geçirişi ile başlatılmaktadır. Burada kısa bir süre hâkimiyet kuran Şeddâdîler, daha sonra şehri kaybetmişlerdir. III. Aşot da bu dönemde iki kez şehri ele geçirmeye çalışmıştı. Şeddâdîlerin ardından Duvin, kısa bir süre Sellârîlere geçse de daha sonra orada Revvâdîler hakimiyet kurmuşlardır. Şehir, Revvâdîlerin hâkimiyetine girdikten sonra Koğtan Emîrliği ile aralarında mücadele alanı olmuştur. Bu süreçte şehir karşılıklı olarak el değiştirmiş, bir ara Bagratlı Kralı II. Smbat da şehri zapt etmek istese de başarılı olamamıştı.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: İLK SELÇUKLU AKINLARI ÖNCESİNDEN, MOĞOL İSTİLALARINA KADAR DUVİN

1. Bagratuni Kralı I. Gagik'in Merkezî İdareyi Güçlendirme Çabası ve Duvin'i Zaptı

II. Smbat'ın 989'da hayatını kaybetmesinin ardından krallığın başına, Ani'nin büyük krallarının sonuncusu kardeşi I. Gagik (989-1020) geçmiş ve *şehinşâh* unvanı almıştı. I. Gagik devrinde Ermeni Krallığı ve Ani son parlak devrini yaşamıştı. Ülkenin ekonomik gelişimi ve Revvâdîler devrinde Azerbaycan Emîrliği'nin zayıflaması, Gagik'e yukarıda sözü edilen bölgelerde Bagratunilerin gücünü toparlama imkânı tanıyacaktı. Merkeziyetçi bir hükûmet kurmaya çalışan Gagik, yarı özerkliği olan prenslikleri ve krallıkları kendisine bağlayıp, yeni bir federatif ülke kurmaya çalışmış, böylece bölünmeyi durdurarak tüm Kuzey Ermeniye prensliklerine hâkimiyetini kabul ettirmeyi amaçlamıştı.[1254] I. Gagik'in uzun saltanatı, Bagratuni Krallığı'nın en güçlü dönemlerinden birisi olsa da iç bölünmeler, toprakların parçalara ayrılması ve rakip krallıklar, ülkeyi oldukça zayıflatmaktaydı. Büyük oranda birlikte hareket etmenin eksikliğinden kaynaklanan zayıflamanın ikinci nedeni, birkaç önemli kentin Müslümanların kontrolü altında kalmasıydı. Bunlardan en önemlisi Bagratuni

[1254] *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.293; Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.164; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.296; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.199; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9e et 11e Siecles", s.316; Movsisyan, *Ermenistan Tarihi,* s.68; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.169; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.67; Keleş, Şeddâdîler, s.81; Bournoutian, *Ermeni Tarihi,* s.98; Ter-Ghévondian, "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", s.242.

Krallığı'nın merkezindeki Duvin'dir. Kısa süreler hariç, Duvin şehri doğrudan ya da dolaylı olarak Bagratuni kuvvetlerine karşı saldırıda bulunan Müslüman emîrler tarafından uzun yıllardır idare edilmekteydi.[1255] Millî bağımsızlık elde edilmiş olmasına rağmen, Müslüman varlığı bazı bölgelerde eski Arap hâkimiyetinin kalıntıları olarak hâlâ devam etmekteydi. Ülke bu dönemde, özellikle Malazgirtli Kaysoğulları ile Duvin, Erzurum, Nahçıvan, Koğtan, Erciş, Ahlat ve Berkri'deki emîrlerin varlığı nedeniyle parçalı bir şekilde kalmıştı. Bu emîrler, teoride Ermeni krallarını hükümdar olarak tanısalar da bir yabancı güç tarafından teşvik edildiklerinde veya kendi inisiyatifleri ile birleştiklerinde, onlara karşı ordu toplamakta tereddüt etmiyorlardı. Bu durum Ermeniler için daima rahatsızlık kaynağıydı. Bu devletler, özellikle Azerbaycan'dan gelen Müslüman akınları için ileri bir üs olarak hizmet etmekte ve Hristiyan prenslikler arasındaki iç iletişime mâni olmaktaydılar.[1256]

I. Gagik, Kuzey Ermeniye'nin tamamına hükmeden Bagratuni Krallığı'nı güçlendirmiş ve *şehinşâh*ın bozulmuş olan otoritesini tekrardan düzeltmişti. Gagik, muhtemelen X. yüzyılın son on yılında Nahçıvan-Koğtan Emîri Ebu Dülef ile kardeşi tarafından feshedilmiş olan anlaşmayı yenileyerek, onlara otoritesini kabul ettirmişti. Kaynaklarda Ebu Dülef'e dair haberlerin kesilmesi ve Ermeniye'ye yönelik seferlerinin son bulması, onlara boyun eğdirdiklerinin kanıtı olabilir. Gagik, Koğtan Emîrliği'nin boyun eğmesinden bilhassa memnun olmuştu. Buna karşın Koğtan Emîrliği ortadan kaldırılmamıştı. Bu dönemde tarihsel kesinlikten yoksun olmakla birlikte, I. Gagik'in Nahçıvan ve Koğtan'ın yanında Duvin'i de ele geçirdiği sanılmaktadır. Buna göre, I.

[1255] Nersessian, "Armenia in the Tenth and Eleventh Centuries", s.430.

[1256] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.512; Garsoian, "Armenia", s.481; Nersessian, "Armenia in the Tenth and Eleventh Centuries", s.430; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.222.

Gagik, Duvin şehrini Koğtan Emîrliği'nden alarak Bagratuni Krallığı'nın kontrolüne sokmuştur.[1257] Necip İskender de bu bilgiyi doğrulayarak, Gagik'in 990 yılında Duvin'i ele geçirdiğini ifade etmektedir.[1258] Buna karşın bazı tarihçiler bu bilgiye mesafeli yaklaşarak, I. Gagik'in Ebu Dülef'i kendisine tabi kıldığını kabul etmekte, buna karşın Duvin'e hâkim olmalarının somut bilgilerden ziyade bazı varsayımlara dayandığını ifade etmektedirler.[1259] Vardanyan ise Duvin'in Şeddâdîler tarafından ele geçirinceye kadar Ebu Dülef'in Koğtan eyaletinin bir parçası olarak kaldığını ve bu yıllarda Duvin'in Ebu Dülef'in kendisi tarafından idare edilip edilmediğinin ya da belirli anlaşmalarla Ermeni krallarına verilip verilmediğinin belli olmadığını ifade etmektedir.[1260] Duvin'de hüküm süren Bagratuni krallarının (I. Aşot, II. Aşot, III. Aşot) şehrin Müslüman nüfusuna baskı gerçekleştirmediği tartışmasızdır. Bu, şehrin direnç göstermeksizin yabancı emîrler tarafından ele geçirilmesinin nedenlerinden birisidir.[1261] Sonraki on yıllarda özellikle Bagratuni I. Gagik devri boyunca, Ermeniye'nin eski

[1257] Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.224-225; John Harper Forsyth, *The Byzantine-Arab Chronicle (938-1034) of Yahyâ b. Sa'cid al-Antâkî (Volumes I and II)*, The University of Michigan, Unpublished PhD Thesis, 1977, s.577; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.102-103; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.316; Keleş, *Şeddâdîler*, s.212; Canard, "Dwin", s.680; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.169.

[1258] İskender, *Ermeniye beyne'l-Bizantiyyin*, s.28.

[1259] Keleş, *Şeddâdîler*, s.212; Nersessian, "Armenia in the Tenth and Eleventh Centuries", s.430.

[1260] Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjan and Armenia in the Rawwadid Period…", s.259.

[1261] Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.316.

başkenti Duvin ve güney bölgeleri (Nahçıvan, Koğtan) yeni saldırılara hedef olmamıştır.[1262] I. Gagik'in ölümüne kadar Duvin'de hiçbir radikal değişiklik meydana gelmemiştir.[1263] Bu dönemde Duvin şehri yeniden gelişmiştir. Bölgedeki arkeolojik buluntuların çoğu Bagratuniler devrine aittir.[1264] Kaynaklarda bundan sonra ilk Selçuklu fetihlerine kadar Duvin'e dair önemli bir bilgi bulunmamaktadır. Şehre ilişkin kaynaklar bu dönemden itibaren adeta sessizliğe bürünmektedirler. I. Gagik'in politikası, Ermeniye'nin hem siyasi hem de kültürel yaşamında önemli bir figür olan Katolikos Sevanlı I. Sargis (992-1019) tarafından desteklenmekteydi. 992'de[1265] katolikos olan I. Sarkis, katolikosluk ikametgâhını Ani'ye taşımıştı. Gagik devri Ani'nin "altın çağı"dır. Bagratuniler 989'dan 1001'e kadar şehrin her yerinde pek çok katedral, kilise, saray ve bina yaparak şehri yeniden inşa ettiler. [1266]

[1262] Papazian, "Armenia and Iran, Armeno-Iranian Relations in the Islamic Period", s.468.

[1263] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.103.

[1264] Kettenhofen, "Dvin", s.617.

[1265] 986 olarak ifade eden kaynaklar da vardır, bkz. Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.67.

[1266] Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.164-165; *The Universal History of Step'anos Taronec'i,* s.293; *Course Companion, History of Medieval Armenia,* s.55; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.199; Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s.68; Parmaksızoğlu, "Bagratlılar", s.42; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.67; Rouben Galichian, *A Glance Into the History of Armenia Through Cartographic Records*, London, 2015, s.28; İskender, *Ermeniye beyne'l-Bizantiyyin,* s.129.

Bu sırada Şeddâdîlerde de önemli gelişmeler yaşanmaktaydı. Başa geçtikten sonra faaliyetlerini hızlandıran Fadl, 993-994'te Berdea'yı ele geçirmişti. Bunun ardından seferini devam ettiren Şeddâdîler, aynı sene içerisinde Beylekân'ı da hâkimiyet altına almışlardı. Böylece Şeddâdîler; Berdea, Beylekân, Gence, Şamkor gibi Kür ile Aras arasındaki şehirlerin tamamında hâkim hâle gelmişlerdi. Onlar bundan sonra ise yönlerini Arrân'ın güney ve batısındaki Hristiyan prensliklere çevirmişlerdi.[1267]

Câferoğullarının hâkim olduğu Tiflis, uzun süre miras yoluyla idare edilmişti. Benzer şekilde Malazgirt Emîrliği de Kaysoğulları tarafından veraset sistemiyle yönetilen feodal bir emîrlikti. Bu bakımdan, Ermeniye'nin iç işlerine müdahale etmek için meydana getirilmiş bir üs olan Duvin Emîrliği'nden farklılaşmaktaydılar. Duvin Emîrliği'nin ortadan kalkması; Sâcoğullarına, Sellârîlere ve Azerbaycan'ın diğer emîrliklerine karşı amansız bir mücadeleyi gerektirmişti.[1268] I. Gagik, Duvin ve bölgedeki diğer bazı Ermeni prensliklerini hâkimiyetine aldıktan sonra, 1003-1004'te Parisos ve Gardman'ı elinde tutan ve babası Grigor'un yerine geçen Parisos/Pahlavuni Prensi Philippe'in (Filip) üzerine gitmiş ve Haçen-Artsah Krallığı'na ait toprakları Şeddâdî Emîrî I. Fadl ile aralarında paylaştırmıştı. 1003'te Şaşvaş ve Şotk (Savdk) kalelerini ele geçiren I. Fadl ise benzer bir şekilde Gence hâkimi Hamam'ın oğlu Gagik'i tutuklatarak topraklarına hâkim olmuştu. Şeddâdîler bu sayede Gardman, Parisos, Şotk, Haçen, Artsakh, Ktiş'in tamamında hâkimiyet kurmuşlardı. Böylece

[1267] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.119-120; Keleş, *Şeddâdîler*, s.113; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.237; Zardabli, *The History of Azerbaijan*, s.147; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.159; Biçer, "Kürtlerde İç Savaş", s.101; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.297.

[1268] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.104.

Şeddâdîler, Doğu Sünik-Kapan hariç Arrân'ın tamamını hâkimiyet altına almışlardı. I. Gagik, Fadl'la yaptığı bu iş birliğine rağmen, 1012-1014 yılları arasında Gürcü Kralı III. Bagrat (978-1014) ile ittifak kurarak Arrân ülkesine saldırmış, bu durum I. Fadl'ın ona karşı tutumunu değiştirmişti. I. Fadl, hem Ermeni krallıklarının, hem de Gürcü Krallığı'nın her fırsatta kendisine karşı ittifak kurduğunun farkındaydı. Bu nedenle o, ilk olarak Sevan Gölü'nün kuzeyindeki bölgede Gürcü Krallığı ve Ermeni Taşir-Dzoraget Krallığı ile mücadeleye girişmişti. I. Fadl bu sırada Ani Bagratuni Kralı I. Gagik aleyhine İslam idaresinin Ermeniye'deki merkezi Duvin ve Sevan Gölü'nün güneyine saldırmak için uygun bir zaman beklemekteydi.[1269]

2. Bizans'ın İmparator II. Basileios (976-1025) Devrinde Doğuya Doğru Genişlemesi

Bizans, XI. yüzyılın başlarından itibaren güneyden Ermeni krallıkları üzerine baskı uygulamaya başlamıştı. Doğudan ise Selçuklu akınlarının öncüleri Oğuz Türkmen grupları, Azerbaycan ve Ermeniye'ye sokulmaya başlamışlardı. Bu artan tehdit, Müslümanların ve Hristiyanların posizyonlarını güçlendirmek için acele ettiği Kür ve

[1269] Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.175-176; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.293; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.40-41; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.119-120; Keleş, *Şeddâdîler*, s.114-115, 205, 213; Bezer, "Şeddâdîler", s.409; Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019); Nesirov, "Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış", s.418; Vəlixanlı, *Nahçıvan*, s.26; Şərifli, "Əbudüləfilər", s.117; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.237; Zardabli, *The History of Azerbaijan*, s.147; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.228-229; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.317.

Aras arasındaki bölgede endişe verici bir durum meydana getirmekteydi.[1270] Ermeniye, X. yüzyılın sonuna kadar dış savaşlar ve iç bölünmeler sebebiyle öyle zayıflamıştı ki Bizanslılara veya Selçuklu Türklerine karşı etkili bir direniş gösteremeyecek durumdaydı. Bölgeye yönelik ilk seferler, topraklarını yavaş yavaş genişleten Bizans tarafından gerçekleştirilmiştir. Bizans İmparatoru II. Basileios devrinde Bizans'ın doğu siyaseti farklı bir boyut kazanmıştı. II. Basileios, Bardas Phokas ve Bardas Skleros isyanlarını bastırdıktan ve Balkanlarda büyük sıkıntılara yol açan Bulgar meselesini kanlı bir şekilde çözüme kavuşturduktan sonra, X. yüzyılın ikinci yarısında Ermeniye'deki Ermeni hanedanlarını bir bir ortadan kaldırmaya yönelik birtakım faaliyetlere girişmişti. Onun amacı, bölgedeki Müslüman varlığına son vermek ve asi Ermeniler ile Gürcüleri bastırmaktı. *Kuropalates* Tayklı David, 1000 yılı başında arkasında herhangi bir varis bırakmadan zehirlenerek ölmüştü. II. Basileios, Tarsus'taki kışlağında bu haberi duyanca ordusu ile 1000 yılı yazında derhal yola çıkarak, Doğu Anadolu ve Gürcistan bölgesine hareket etmişti. İmparator II. Basileios bunun üzerine Abhaz Kralı III. Bagrat, Lori Kralı Gürgen, Kars Kralı Abas, Vaspurakan Kralı Senekerim ve kardeşi Gürgen, Erez'e giderek Basileios'a itaatlerini bildirmişlerdi. Bundan memnun olarak onlara hediyeler vermiş ve daha sonra harekâtına devam ederek Bingöl üzerinden Bagrevand'a gelip, burada Ani Ermeni Kralı I. Gagik'i huzuruna çağırmıştı. Ancak Gagik oraya gitmeyerek Basileios'un vasalı olmadığını göstermişti. İmparator II. Basileios, bunun ardından Tayk'a yönelerek Oltu (Uthik) civarındaki kale ve surları ele geçirmiş ve buralara güvendiği adamları tayin ederek Bizans'ın birer vilayeti hâline getirmişti. Böylece *Kuropalates* David'in daha önce kendisine miras bırakacağına söz verdiği Tayk, Erzurum, Pasinler, Abahunik ve Malazgirt diyarı gibi yerler, bu seferin sonunda fiilen Bizans'a bağlanmıştır. Bu sayede, daha önce Bizans tarafından ilhak edilen Muş ve yöreleri dâhil, Gürcistan'a kadar olan Ermeni toprakları

[1270] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.42.

doğrudan doğruya Bizans yönetimi altına girmiştir. İmparator bunun ardından 1001 yılı ilkbaharında Konstantinopolis'e geri dönmüştü.[1271] İmparator II. Basileios 1015-1016 yılına gelindiğinde bu kez Gürcü Kralı I. Giorgi'ye karşı bir ordu göndermişti. Bunun üzerine I. Giorgi, II. Basileios tarafından babası Bagrat'a ikta olarak verilen yerlerin iadesi konusunda imparatora olumsuz cevap vermiş, daha sonra Tayk ve Pasinler'e girerek Oltu bölgesinde bir Bizans ordusunu yenilgiye uğratmıştı.[1272]

[1271] *The Universal History of Step'anos Taronec'i,* s.307-312; Aristakes, *Ermeni Bir Rahibin Gözünden Selçuklular ve Anadolu'nun Fethi*, s.12-14; Forsyth, *The Byzantine-Arab Chronicle (938-1034) of Yahyâ b. Sa'cid al-Antâkî,* s.577; Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri,* s.1-2; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.224-225; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.521-523; Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", s.2344; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler,* s.85; Kürkçüoğlu, "X-XI. Yüzyıllarda Doğu Roma-Selçukluların Ermenistan (Bagratuni-Ardzruni) Politikaları", s.92-93; Taşcı, "Selçuklular Zamanında Anadolu'nun Türkleşmesine...", s.538; Ersan, "Sultan Alp Arslan Devrinde Ermeniler", s.84; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.111-112; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.55; Kırzıoğlu, "Selçuklular'dan Önce Armenya'ya/Yukarı-Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ IV. Bin-MS. 1064)", s.194; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.244; Nersessian, *Armenia and The Byzantine Empire,* s.10; Ali Sevim, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri (8-12 Ekim1984 Erzurum)*, Ankara, 1985, s.68.

[1272] Aristakes, *Ermeni Bir Rahibin Gözünden Selçuklular ve Anadolu'nun Fethi*, s.15; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.527; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.111-112; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.85-86.

II. Basileios elde ettiği başarılara rağmen I. Gagik'in ölümüne kadar Ani Krallığı'na karşı herhangi bir harekete girişmemişti. Ancak Ermeni Kralı'nın ölümü ile durum Ani Krallığı için kötüleşmeye başlamıştı. Ermenilerin Müslüman emîrleri ile savaşması ve derebeylik düzeni içerisinde sülalelerin birbirleriyle anlaşmazlıklar yaşaması, Ermeniler arasında tam bir birliğin oluşmasını engelleyen faktörlerin başında gelmektedir. Ani Kralı I. Gagik'in hayatını kaybetmesinden sonra oğulları arasında taht kavgalarının çıktığını görmekteyiz. I. Gagik'in yaklaşık 30 yıl süren saltanatından sonra yerine vasiyeti üzerine büyük oğlu Hovhannes III. Smbat (1021-1041) geçmişti. Ancak Kaç (Koç, Yiğit) lakaplı kardeşi IV. Aşot, diğer kardeşleri Abas'ı kendisine uydurarak ülkeyi paylaştırmaya kalkmıştı. Buna razı olmayan Hovhannes Smbat, 40 bin yaya ve 20 bin atlı asker hazırlayarak Kaç Aşot'un üzerine hareket etmişti. Bunu haber alan Kaç Aşot, Vaspurakan Kralı Ardzırunili Senekerim'in (1003-1021) yanına giderek onunla bir anlaşma yapmıştı. Senekerim'den aldığı yardımla harekete geçen Kaç Aşot, Ani önüne gelerek şehri sıkıştırmaya başlamıştı. Bunun üzerine, Bagratuni başbuğu Pahlavunili Vasak ve Vahram kardeşler ile diğer ileri gelenler, devreye girerek bu iki kardeşi barıştırmışlardır. İki taraf arasında yapılan anlaşmaya göre, Ani ile Şirak bölgeleri Smbat'a; Duvin şehrini içeren Sevan Gölü bölgesi ile Kukark ise kardeşi Kaç Aşot'a bırakılmıştı. Buna karşın, iki kardeş arasında yaşanan mücadeleler sırasında, Şeddâdî Hükümdarı I. Fadl'ın oğlu Ebu'l-Esvâr, Duvin'i çoktan ele geçirdiği için, Kaç Aşot'un Duvin'e hâkim olamadığını söyleyenler de vardır. Bütün uzlaştırma girişimine rağmen bu iki kardeş birbirleri ile sürekli savaşmışlardı. Bütün bunlar, tam olarak Türklerin sahneye çıktığı ve II. Basileios'un güçsüz komşularını ilhak ederek imparatorluğunun sınırlarını genişlettiği dönemde meydana gelmiştir. Ani Krallığı'nın bu şekilde ikiye ayrılmasıyla, devlet askerî ve siyasi açıdan oldukça zayıflamıştı. Ülkedeki feodal beyleri ise büyük oranda bağımsızlıklarını elde etmişlerdi. Buna karşın

bunlar, zaman zaman Bizans'ın siyasi, dinî ve askerî baskılarına karşı birleşerek, birlikte karşı koymaktan da çekinmiyorlardı.[1273]

Selçuklu fetih ve akınları öncesinde, Doğu Karadeniz kıyıları ile Gence, Duvin, Nahçıvan, Tiflis, Tebrîz ve Hoy gibi Müslüman emîrliklerinin hâkimiyetindeki yerler hariç, diğer bütün Gürcistan ve Ermeniye bölgeleri Bizans'a tabi Ermeni Bagratuni ailesinin idaresi altında bulunmaktaydı. Bölgede artık bağımsız ne Ermeni ne de Gücü prenslikleri vardı. II. Basileios, bazen savaş bazen de anlaşmalar vasıtasıyla bütün bu bölgeyi doğrudan Bizans'ın yönetimi altına almıştı.[1274]

[1273] Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.167; Aristakes, *Ermeni Bir Rahibin Gözünden Selçuklular ve Anadolu'nun Fethi*, s.16-17; *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi*, s.11-12; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.119-121; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.302; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.530; Keleş, *Şeddâdîler*, s.213; Kürkçüoğlu, "X-XI. Yüzyıllarda Doğu Roma-Selçukluların Ermenistan (Bagratuni-Ardzruni) Politikaları", s.92; Garsoian, "The Byzantine Annexation of the Armenian Kingdoms in the Eleventh Century", s.190-191; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.99; Cowe, "Vaspuragan ve Ani Krallıkları Arasındaki İlişkiler", s.94-95; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.71; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.200; Sevim, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri", s.68.

[1274] Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s.1-2; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, Ankara, 1988, s.19-21; Sevim, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri", s.69; Kürkçüoğlu, "X-XI. Yüzyıllarda Doğu Roma-Selçukluların Ermenistan (Bagratuni-Ardzruni) Politikaları", s.91-92.

Selçuklu akınları başlamadan az önce, Bizans'ın savunma hattı kurmak amacıyla Ermeni krallıklarını yıkması, direniş gösteren Ermenileri Anadolu'nun içlerine sürmesi ve onlara karşı dinî baskı uygulaması, bu dönemde Selçuklu fetihlerini kolaylaştıran etmenlerden olmuştur. Çünkü bu sayede doğu sınırlarında Türklerle Bizans arasında ilk Türk akınlarına karşı koyacak hiçbir engel kalmamıştı. Ermenilere karşı uygulanan siyaset, Türklerin işini kolaylaştırmış ve bölgede bir güç boşluğu yaratmıştı. Bizans'ın askerî desteğini geri çekerek Ermeniye'yi zayıflatma politikası, bölgeyi savunmasız bırakmış, Güney Ermeniye'yi Türk gruplarının saldırılarına açık hâle getirmişti. Bu siyaset, Bizans'ın gücünü yitirmemesi durumunda etkili olabilirdi. Ancak Selçuklular taarruza geçtiklerinde Bizans'ın askerî gücü azalmış ve arada tampon görevi yapan küçük Ermeni krallıkları kalmamıştı. Bu yüzden Çağrı Bey, Anadolu'ya girdiğinde bölgede sadece orayı idare eden Bizans garnizonları bulunuyordu.[1275]

3. Selçukluların Güney Kafkasya'ya Yönelik İlk Akınları: Çağrı Beyin Keşif Seferi ve Duvin ile İlk Temas

Selçuklular, devletlerini kurmadan önce Maveaünnehir bölgesinde Karahanlı ve Gazneli devletlerinin takip ve baskısı altındaydı. Hayatlarını bu güç şartlar altında sürdürmeye çalışıyorlardı. Bunun için kendilerine daha güvenli bir yurt aramaya başlamışlardı. Tuğrul Bey bunu gerçekleştirme amacıyla yanındaki Oğuzlarla savunması kolay olan çöllere çekilirken, kardeşi Çağrı Bey askerleriyle birlikte Anadolu

[1275] Sevim, Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri, s.7; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi,* s.19-21; Kürkçüoğlu, "X-XI. Yüzyıllarda Doğu Roma-Selçukluların Ermenistan (Bagratuni-Ardzruni) Politikaları", s.93-94; Bournoutian, *Ermeni Tarihi,* s.120; İbrahim Tellioğlu, "Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu'nun Fethi", *Orta Çağ'da Türkler, Ermeniler, Gürcüler*, İstanbul, 2019, s.114; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.329.

üzerine keşif seferine çıkmıştı. Horâsân valisi Arslan Câzib'i zar zor atlatarak oradan geçen Çağrı Bey, emrindeki 3 bin Türkmen ile Ermeni Vaspurakan Krallığı arazisine varmıştı (17 Mart 1018-16 Mart 1019).[1276] Onların sayısı daha sonraki katılımlarla 6-7 bin kişiyi bulacaktı. Ermeniler ve Gürcüler bu sırada siyasi birlikten yoksunlardı. Bu durum Çağrı Bey'in elini güçlendiren etmenlerden birisiydi. İlk olarak Vaspurakan topraklarına giren Oğuzlar, Senekerim'in oğlu David ve Komutan Şapuh idaresindeki Vaspurakan ordusunu mağlup ettikten sonra, bir süre Rştunik bölgesinde dolaşarak ganimet elde etmişlerdi. Böylece Van Gölü Havzası'nın büyük bir bölümü, bazı kaleler hariç olmak üzere Türklerin kontrolü altına girmişti. Onlar daha sonra Aras Nehri'nin kuzeyine hareket etmişlerdi. Liparit Orbelian'ın birlikleri Nahçıvan mevkiinde karşılarına çıksa da savaşmaya cesaret edemeyerek geri çekilmişlerdi. Böylece Çağrı Bey bütün havzaya hâkim olmuştu. Çağrı Bey daha sonra Duvin'e gelmiş ve oradan kuzeye doğru hareket ederek, Nig bölgesinde (Güzel Dere) yer alan Beçni Kalesi yakınlarına gelmişti (1021). Bazı tarihçiler[1277] bu sırada Duvin'in ele geçirildiğini ifade etseler de bu konuda açık ve detaylı bilgilere sahip değiliz. Beçni halkının çoğunu esir eden Türkler, burada zorlu bir savaşa girmişler ve savaş neticesinde Beçni Kalesi kumandanı Vasak Pahlavuni öncülüğündeki Ermeni ordularını mağlubiyete uğratarak

[1276] Çağrı Bey'in seferi hakkında bilgi verilen kaynaklara göre genellikle 1016 yılında başlatılan bu sefer, en geç 1021 yılında sona erdirilmektedir. Çağrı Bey hakkında müstakil bir çalışma yapan Cihan Piyadeoğlu, Urfalı Mateos'un bu seferi Ermeni takviminin 467. yılında (17 Mart 1018-16 Mart 1019) başlatmasına dayanarak, Çağrı Bey'in muhtemelen 1018 yılının bahar aylarında bu sefere çıktığını ve yaz başlarında Doğu Anadolu'ya ulaştığını ifade etmektedir. Piyadeoğlu'na göre bahsi geçen coğrafya göz önünde bulundurulduğunda Mateos'un verdiği 1018 yılı akla daha uygundur, bkz. Cihan Piyadeoğlu, *Selçukluların Kuruluş Hikayesi Çağrı Bey*, İstanbul, 2017, s.30.

[1277] Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia,* s.13.

Vasak Palavuni'yi öldürmüşlerdi. Vasak Pahlavuni her ne kadar hayatını kaybetse de Duvin'den gelen bu kuvvetlerin daha fazla ileri gitmelerine mâni olmuştu. Selçuklular görünüşe göre bu sefer sırasında sadece akın yapma niyetindeydiler, bu yüzden bölgede kalmamışlardı. Onların seferlerinin doğrudan sonucu, Duvin'den Aras Vadisi'ne uzanan Koğtan kısmının bir kez daha Ermeni Krallığı'ndan kopmasıydı. Böylece 1021 civarında Nahçıvan bölgesinden Duvin'e kadar olan bölge Oğuzlar tarafından ele geçirilmişti. Bunun ardından bir süre daha bu bölgede mücadelelere devam eden Çağrı Bey, daha sonra bir kez daha Horâsân Valisi Arslan Câzib'in topraklarından geçmeyi başararak geri dönmüş ve Buhara civarında abisi Tuğrul Bey'e gerçekleştirdiği seferler hakkında rapor verip, bölgede kendilerine karşı koyacak hiçbir gücün olmadığını söylemişti (1021).[1278] Böylece onlar Duvin, Nahçıvan, Ani ve Kars taraflarını sonraki

[1278] *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi,* s.48-49; Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.172-173; *Smbat Sparapet's Chronicle,* s.12; *Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334),* s.18-19; İskender, *Ermeniye beyne'l-Bizantiyyin*, s.34, 46; Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri,* s.4-5; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.120; Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, İstanbul, 2016, s.17-18; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara, 1995, s.18-19; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.86-87; Ali Öngül, *Büyük Selçuklular*, İstanbul, 2016, s.7-8; Cihan Piyadeoğlu, "Malazgirt Savaşı'na Kadar Anadolu'ya Yapılmış Selçuklu Akınları", *Alp Arslan ve Malazgirt*, yay. haz. Erdoğan Merçil, İstanbul, 2014, s.61; Ali Sevim, "Çağrı Bey", *DİA*, c.8, İstanbul, 1993, s.183; Ahmet Toksoy, "Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları", *Türkler*, c. 4, Ankara, 2002, s.679-680; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey,* s.31-33; Keleş, *Şeddâdîler,* s.213-214; Mehmet Ersan, "Türk-Ermeni İlişkileri (XI-XIII. Yüzyıllar)", *Tarihte Türkler ve Ermeniler,* c. 2, ed. Metin Hülagü vd., Ankara, 2014, s.162; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s.19-21; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular*

Devri, c. 1, s.35-36; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.285; Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi,* s.8, 14-16; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler,* s.20-21; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.68-71; İpek, "Malazgirt Zaferiyle Kilikya Ermeni Prensliklerine Açılan Yol", s.144; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.308-309; İbrahim Tellioğlu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri,* Trabzon, 2009, s.32-33; İbrahim Tellioğlu, "Ermeni ve Gürcülerin Selçuklu Hâkimiyetine Bakışı Hakkında Bir Mukayese", *Orta Çağ'da Türkler, Ermeniler*, Gürcüler, İstanbul, 2019, s.119-120; Kırzıoğlu, "Selçuklular'dan Önce Armenya'ya/Yukarı-Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ IV. Bin-MS. 1064)", s.195; Tezcan, "Selçuklu Fethi Öncesi II. Basileios'un İberia Seferleri (1021-22)…", s.338; Tellioğlu, "Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu'nun Fethi", s.111, 113; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.71; Yaşar Bedirhan-Zeki Atçeken, *Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi,* Konya, 2019, s.39-40; Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, s.227; Sevim, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri", s.68; Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi,* s.242-243; Gülay Öğün Bezer, "Türk Fethi Öncesinde Bizans'ın Doğu Anadolu Siyaseti", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu -Kars-Subatan 17-21 Haziran 1991-*, Ankara, 1992, s.77-78; Robert Bedrosian, "Armenia During the Seljuk and Mongol Periods", *The Armenian People From Ancient to Modern Times,* v. I, ed. Richard G. Hovannisian, New York, 1977, s.244; Nesirov, "Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış", s.419; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.146; Biçer, "Selçuklular ve Kürtler", s.179; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi,* s.46; Vəlixanlı, Nahçıvan, s.26. Bu sefere çıkılan asker sayısı ile ilgili çeşitli sayılar ileri sürülmektedir. Piyadeoğlu, bu seferin fetihten ziyade keşif amaçlı olduğunu, bu yüzden bazı kaynaklarda belirtilenin aksine az bir kuvvetle gerçekleşmiş olmasının akla daha uygun geldiğini ifade etmektedir, bkz. Piyadeoğlu, *Çağrı Bey,* s.33.

Selçuklu fetihleri için açmış oldular.[1279] Duvin, Nahçıvan ve Koğtan gibi yerlerin Ermeni Krallığı için ne kadar stratejik bir önemi haiz olduğu böylece daha iyi anlaşılmıştır. Çünkü Ermeniye üzerine bir saldırı gerçekleştiğinde, onlara ilk olarak Nahçıvan'da direnişle karşılık verilmişti.[1280]

4. Şeddâdîlerin Duvin'i Zaptı ve Bu Konuya Dair Görüş ve Düşünceler

Hovhannes III. Smbat ile IV. Aşot arasında yaşanan iktidar mücadelesi, I. Fadl'ın Arrân'ın ve Sevan Gölü'nün güneyine yayılması için uygun bir ortam yaratmıştı. Ermeniye'de oluşan bu siyasi parçalanmışlık ve istikrarsızlığın yanında, Bizans İmparatoru II. Basileios'un Ermeniye'yi ilhak etmesi ve Selçuklu Meliki Çağrı Bey'in Vaspurakan ve Aras Nehri ötesine seferi de Şeddâdîler için uygun bir ortam meydana getirmişti.[1281] I. Fadl çevre Ermeni prensleri ile savaştıktan sonra, Şeddâdîlerin tarih sahnesine çıkarak devletleşme yolunda ilk tecrübelerini kazandıkları Duvin üzerine de seferler gerçekleştirmiş, şehri ele geçirerek, orada bulunan Ermenileri 300 bin dirhem[1282] vergiye bağlamıştı. Böylece I. Fadl; Berdea, Beylekân, Nahçıvan ve Duvin'i kesin olarak Şeddâdî hâkimiyeti altına almıştı. Fadl'ın şehri kaç yılında ve kimden aldığına dair İslam kaynaklarında ve Ermeni kaynaklarında net bir bilgi yoktur. Ne bir Ermeni tarihçi, ne de Müneccimbaşı askerî fethe dair tek bir kelime etmektedir. Sadece

---

[1279] Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.285.

[1280] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.102.

[1281] Keleş, *Şeddâdîler*, s.213; Streck, "Ermeniye", s.320.

[1282] Minorsky ve Nesirov bu sayısı 30 bin dirhem olarak vermektedir, bkz. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.41; Nesirov, "Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış", s.418; Vəlihanlı ve Şərifli ise bu sayıyı 3 bin olarak vermektedir, bkz. Vəlixanlı, *Nahçıvan*, s.26; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri,* s.229.

Vardan, Fadl'ın şehri aldığını kısaca "*Duvin'i zaptetti ve Ermenilere 300 bin akçe vergi tarh etti*" şeklinde söylemektedir. Ter-Ghevondyan'a göre, şehrin ileri gelenlerinin (özellikle de Müslümanların), şehri karmaşadan çıkartmak için Duvin'i gönüllü bir şekilde Şeddâdîlere teslim ettiklerini düşünmek çok daha doğrudur. Minorsky, bu fethin muhtemelen I. Fadl'ın oğlu Ebu'l-Esvâr tarafından gerçekleştirildiğini söylemekte ve Duvin şehrinin bu hanedanın tarih sahnesine çıktığı yer olması nedeniyle, kaynaklarda şehrin yeniden zaptına yer verilmemesinin son derece normal karşılanması gerektiğini ifade etmektedir. *Camiü'd-Düvel*'in Ebu'l-Esvâr'ın iktidar süresine ilişkin verdiği bilgilerden Şeddâdîlerin Duvin'i ne zaman ele geçirdiklerine dair olası bir tahminde bulunulmaktadır. *Camiü'd-Düvel*'de yazdığına göre "*Emîr Ebu'l-Esvâr Şâvur 28 yıl Duvin'de ve 18 yıl da Arrân'da olmak üzere toplam 46 sene hüküm sürmüştür*". Bunu kitabında detaylıca değerlendiren Ter-Ghevondyan'a göre, burada bahsedilen 28 yılın Duvin üzerindeki hâkimiyete atıfta bulunduğu açıktır. Bu bilgiden yola çıkan Ter-Ghevondyan, Ebu'l-Esvâr'ın 1067 Kasım ayında öldüğünü göz önünde bulundurup, bunu 46 yıl geriye hesaplayarak 1022 tarihini onun Duvin'deki hâkimiyetinin başlangıç tarihi olarak bulmaktadır. Ona göre Duvin şehri yaklaşık bir yıl önceki Selçuklu akınlarından sonra oldukça istikrasız bir durumda kaldığından, bu durum çok muhtemeldir. Çünkü daha önce görmüş olduğumuz gibi ilk Şeddâdî Hükümdarı Muhammed b. Şeddâd da Duvin'i anarşi tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı bir sırada almıştı. Aynı durum onun torunu I. Ebu'l-Esvâr'ın başına da gelmiş olabilir.[1283] Ter-

[1283] Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.176; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.22, 41-42; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.120-121; Keleş, *Şeddâdîler*, s.116, 126, 129, 215-216; Kesrevî, *Şehriyaran-ı Gumnam*, s.269, 285; Bezer, "Şeddâdîler", s.409; Alexander Akopyan, "Dvin Emîri İskender b. Şâvur'un Darp Ettiği Şeddâdî Sikkelerine Dair", *Bingöl Üniversitesi Bilgöl Araştırmaları Dergisi*, çev. Nevzat Keleş, c. 4, S.1, 2017, s.103-104; Canard, "Dwin",

Ghevondyan'a göre, III. Smbat ile IV. Hovhannes arasındaki taht kavgalarının henüz sonuçlanmadığı bir dönemde Duvin, Şeddâdîlerin eline geçmiştir.[1284] Şehrin ele geçirilişine dair bir diğer düşünce ise Akopyan tarafından ileri sürülen daha erken tarihli bir görüştür. Akopyan'ın ifade ettiğine göre, Duvin'de bulunan ilk Şeddâdî sikkesi Gence'de basılmış olup, 1011 yılına kadar tarihlendirilebilmektedir. Ona göre, Şeddâdîler 1011'e kadar Duvin, Gence, Beylekân arasındaki bölgeyi ele geçirerek nüfuzunu bölgede yaymışlardır.[1285] Minorsky'nin de ifade ettiği gibi, 982-987 yılları arasında Şeddâdîlerle bağlantısı olmayan idareciler birbirileri ile Duvin için mücadele ettiklerinden, Duvin şehri X. yüzyılın en sonundan önce ele geçirilmiş olamaz.[1286] Nevzat Keleş ise bu konuya çok daha faklı bir şekilde yaklaşmaktadır. Ona göre Urfalı Mateos'un yanlış bir şekilde 971-972 yılları arasında gösterdiği I. Gagik'in oğulları arasında çıkan taht kavgaları, Vardan tarafından Çağrı Bey'in Nahçıvan ve Duvin bölgesine gerçekleştirdiği seferin hemen öncesine yani 1021 yılına yerleştirilmiştir. Urfalı Mateos olayın tarihini yanlış verse de Abirad'ın Ebu'l-Esvâr'ın yanına gitmesini, Nahçıvan ve Nig bölgesine yapılan seferin öncesinde zikretmektedir. Keleş'e göre bu durum, gerek Urfalı Mateos'un, gerekse Vardan ve M. Chamich'in zikrettikleri tarihler

---

s.680; Akopyan, "Dvin in the Eleventh and Twelfth Centuries", s.1036; Bosworth, "Shaddadids", s.169; Bedrosian, "Shaddadids", s.217; Nesirov, "Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış", s.418; Vəlixanlı, *Nahçıvan,* s.26; Keleş, "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasi Durumu", s.45; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", s.34; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.160; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.13; Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019).

[1284] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.120-121.

[1285] Akopyan, "Dvin in the Eleventh and Twelfth Centuries", s.1036.

[1286] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.42d.

dikkate alındığında, Şeddâdîlerin Duvin'i Çağrı Bey'in Nahçıvan ve Nig bölgesine gerçekleştirdikleri seferden önce ele geçirdiklerine işaret etmektedir. Ayrıca yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Çağrı Bey'in kolayca Duvin'i geçerek, daha sonra kuzeyde bulunan Nig idari bölgesindeki Beçni Kalesi'ni zapt edip yağlaması, Duvin'in Şeddâdîler tarafından bu seferden önce alınmış olmasıyla açıklanabilir.[1287] Biz de N. Keleş gibi şehrin Çağrı Bey gelmeden önce Şeddâdîlerin eline geçmiş olduğu kanaatindeyiz. I. Fadl, Duvin'i ele geçirdikten sonra oğlu Şâvur'u merkezi Duvin olmak üzere Şeddâdî Emîrliği'nin batı kısmını idare etmekle görevlendirmişti. Merkezi Beylekân olan Doğu kısmını ise diğer oğlu 'Askûye (Askeriye) yönetiyordu. Böylece I. Fadl devrinde, Şeddâdîlerin ilk mülkü olan Duvin ve oraya kadar olan bütün topraklar tekrardan Şeddâdîlerin hâkimiyeti altına girmişti. Şeddâdîler bunun neticesinde Sevan Gölü ve Aras arasındaki bölgeyi kontrol altına alıp, Bizans ile sınır komşusu hâline gelmişlerdi. Öte yandan Müslüman Dülefî Hanedanı üzerindeki Bagratuni egemenliğine de son verilmiş ve Nahçıvan ile Koğtan şehirleri Şeddâdîlere bağlanmıştır.[1288] Duvin'in ele geçirilerek Ebu'l-Esvâr'a verilmesiyle, Şeddâdîlerin Duvin kolu da kurulmuştur.

Bazı araştırmacılar Bizans'ın Doğu Anadolu'yu ilhak hareketine girişmesinin nedeni olarak Çağrı Bey'in Doğu Anadolu üzerine gerçekleştirdiği seferi göstermektedirler. Ancak daha önce de gördüğümüz gibi Bizans'ın bölgeyi ilhak girişimleri daha 1000 yılında başlamıştı. Bu seferler, Bizans'ın Ermenilere karşı yürüttüğü asimilasyon politikalarının bir parçasıydı. Böylece Ermeniler kontrol altına

[1287] *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi*, s.15-20; Keleş, *Şeddâdîler*, s.217-218; Chamich, *History of Armenia*, v. II, s.109-110.

[1288] Akopyan, "Dvin in the Eleventh and Twelfth Centuries", s.1036; Keleş, *Şeddâdîler*, s.129.

alınarak, Ortodoks nüfusu içinde eritilmeye çalışılıyordu.[1289] Çağrı Bey'in bu seferi, Bizans'ı doğu sınırlarını güçlendirmeye ve buraları kendi denetimi altına almaya sevk etmiştir. Bu yüzden Bulgar meselesini çözen Basileios 1021'de doğu seferine çıkmıştı. Bu da Ermenileri doğudan Selçuklu, batıdan Bizans'ın saldırıları arasında bırakmıştı.[1290]

5. II. Basileios Devrinde Bizans'ın Ermeniye'de Yayılmacı Politikası

II. Basileios, 1021 yılında Ermenilerin ve Gürcülerin yaşadıkları bölgeleri doğrudan Bizans'a bağlamak amacıyla Malazgirt'ten Erzurum'a gelmiş ve orada karargâhını kurmuştu. İmparator Basileios, Gürcü Kralı I. Giorgi'nin söz vermesine karşın, gelip itaatini arz etmeyerek tabiiyetini belli belirsiz bildirmesi üzerine Pasinlere doğru harekete geçmişti. II. Basileios bunun ardından Hasankale'nin (Pasinler) 6 km kuzeydoğusunda bulunan Ügümi (Ogomi/Ugumi) kasabası ve civarını yakıp yıkmış, halkını da Trabzon (Khaldia) Theması'na sürgün etmişti. Basileios daha sonra Vanand'ın kasabalarından birisi olan Porag'a gitmişti. Bunun ardından I. Giorgi'nin Oltu şehrini yakıp geri çekilmeye başlaması üzerine çileden çıkan Basileios, peşinden giderek Göle'ye (Kola) ulaşmış ve I. Giorgi'nin artçı kuvvetleri ile Sirimni adlı köyde savaşarak önemli kayıplar verdirmişti. Bunun üzerine I. Giorgi, Abhazya'nın güvenli kalelerine çekilirken, II. Basileios, Ardahan tarafına gitmiş ve o bölgeleri de yakıp yıkmıştı. I. Giorgi meydana gelen bu gelişmelerin ardından ülkenin daha fazla tahrip

[1289] Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.19-20; Ersan, "Sultan Alp Arslan Devrinde Ermeniler", s.83.

[1290] İpek, "Sultan Alp Arslan'ın Ani Ermenilerine Karşı Tutumu", s.117; İpek, "Malazgirt Zaferiyle Kilikya Ermeni Prensliklerine Açılan Yol", s.144.

edilmesini engellemek için Bizans'la barış imzalamak zorunda kalmıştı. Basileios ise bu seferin ardından kışı geçirmek üzere Trabzon'a hareket etmişti.[1291]

Çağrı Bey'in bu akını Ermeni krallıklarında büyük yankı uyandırmış ve Vaspurakan Kralı Senekerim'in ülkesini Bizans İmparatoru II. Basileios'a bırakmasına neden olmuştu. Bunun bir nedeni de I. Gagik'in ölümünün ardından Bizans'ın bölgeye yönelik seferlerinin ve baskısının artması ile önemli gelir teminatlarıdır. Buna göre Kral Senekerim ve yeğeni Antzevatsik Prensi Terenig/İbnü'd-Deyranî, Trabzon'da kışlamakta olan II. Basileios'a müracaat ederek Kapadokya'daki bazı şehirlere karşılık sahip oldukları bütün mülkleri ona devredebileceğini söylemiştir. Senekerim, Bizans imparatorunun bu öneriyi kabul etmesinin ardından hanedanı ve ona bağlı 14 bin insan ile birlikte Sebasteia'da kendisine bırakılan bölgeye yerleşmişti. Sebasteia'nın yanında Kapadokya ve Fırat'a kadar uzanan civar bölgeler de Senekerim'e bırakılmıştı. Ona ayrıca *magistros* unvanı da verilmişti. Böylece Van Gölü ve çevresinde 10 şehir, 72 kale, 4 bin (veya 400) köyden oluşan güneydeki Ermeni Krallığı'nın bütün toprakları Bizans'a geçmiş oldu. Bunun ardından burada krallığın adı ile yeni bir Vaspurakan

[1291] Aristakes, *Ermeni Bir Rahibin Gözünden Selçuklular ve Anadolu'nun Fethi*, s.18-28; Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, s.409; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.535-537; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.112; Kırzıoğlu, "Selçuklular'dan Önce Armenya'ya/Yukarı-Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ IV. Bin-MS. 1064)", s.195; Keleş, "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasi Durumu", s.40; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.85-86; Timur Açugba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, çev. Oktay Chkotua, İstanbul, 2015, s.26; Taşcı, "Selçuklular Zamanında Anadolu'nun Türkleşmesine...", s.539.

Theması meydana getirilmiştir. Böylece Bizans'ın sınırları Van Gölü'nün güneyine ve Nahçıvan ile Duvin kapılarına kadar uzanmıştı.[1292]

[1292] Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.370-371; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.540-542; İskender, *Ermeniye beyne'l-Bizantiyyin*, s.34; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.302-303, 308-309; Keleş, *Şeddâdîler*, s.214-215; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, c.1, s.18; Kürkçüoğlu, "X-XI. Yüzyıllarda Doğu Roma-Selçukluların Ermenistan (Bagratuni-Ardzruni) Politikaları", s.95; Kurkjian, *A History of Armenia*, Stanford, s.163; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.113; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.52; İpek, "Malazgirt Zaferiyle Kilikya Ermeni Prensliklerine Açılan Yol", s.144; İpek, "Ermenilere Rum Mezalimi", s.134-135; Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, s.166-167; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.99; Tellioğlu, "Ermeni ve Gürcülerin Selçuklu Hâkimiyetine Bakışı Hakkında Bir Mukayese", s.120; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.278; Kırzıoğlu, "Selçuklular'dan Önce Armenya'ya/Yukarı-Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ IV. Bin-MS. 1064)", s.195; Tezcan, "Selçuklu Fethi Öncesi II. Basileios'un İberia Seferleri (1021-22)…", s.339; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.329; 342; Tellioğlu, "Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu'nun Fethi", s.112-113; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.71-72; Keleş, "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasi Durumu", s.41-42; Ersan, "Sultan Alp Arslan Devrinde Ermeniler", s.84; Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, s.227; Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", s.244; Hewsen, "Dünyada Van, Ahirette Cennet", s.38-39; Cowe, "Vaspuragan ve Ani Krallıkları Arasındaki İlişkiler", s.95; Bezer, "Türk Fethi Öncesinde Bizans'ın Doğu Anadolu Siyaseti", s.78; Nersessian, *Armenia and The Byzantine Empire*, s.11; Parmaksızoğlu, "Ermeniler", s.324; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.200; Keçiş-Güneş,

Ardzırunili Senekerim'in bu davranışı, Ani kralı olan ve tahta geçtiğinden beri kardeşi Kaç Aşot'un davranışlarından bunalan Hovhannes Smbat'a örnek olmuştu. "Ermenistan Kralı" unvanını taşıyan, ancak sadece Şirak'a sahip olan ve üstelik de burayı kardeşi Kaç Aşot ile paylaşan Hovhannes Smbat, Bizans'a karşı Gürcü Kralı Giorgi ile ittifak yaptığından, II. Basileios'un kendisine hesap sormasından korkuyordu. O, bu sırada biricik oğlunu kaybetmiş ve vârissiz kalmıştı. Ayrıca Kaç Aşot karşısında alay konusu hâline geldiğini de düşünmekteydi. Bu nedenle, Gürcülerin başına gelen felaketlerin kendi başına gelmesinden endişelenen ve tek başına Selçuklulara karşı koyamayacağını düşünen Hovhannes Smbat, Müslüman Türklere dayanıp II. Basileios'a karşı çıkmaktansa, Hristiyan Bizans idaresini tercih etmeye karar vermişti. Bunun üzerine, Katolikos Petros Gedadarç'ı (1019-1058) 1022 başında Trabzon'daki II. Basileios'a yollayarak, öldükten sonra bütün prensliğini kendisine terk edeceğini ve onu vârisi yapacağını bildirmişti. İki taraf arasında yapılan anlaşmaya göre, Smbat hayatta olduğu sürece Ani ve Şirak'taki krallığı II. Basileios adına idare edecekti. Basileios bunun karşılığında ona *magistros* unvanı ile "Büyük Ermenistan Kralı" unvanı vermişti. Ancak Bagratuni Krallığı'nın Bizans'a düşman olması, bölgede gerçekleştirilen bu tarz faaliyetleri etkisiz kılmaktaydı. II. Basileios bundan dolayı tekrardan Gürcistan üzerine sefere çıkmaya karar vermişti. Bunun üzerine Gürcü Kral I. Giorgi; diğer bazı ileri gelenler, Bizanslı asi komutanlar Nikephoros Phokas ve Ksiphilas'la görüşerek ona karşı anlaşmıştı. Ancak isyancılar içerisinde yaşanan anlaşmazlık, bu ittifakın başarılı olmasını engellemiştir. Pasinler'de ordugâh kuran Basileios, Giorgi'ye yolladığı mektuba olumlu cevap alamayınca Seğpa denilen bölgeye hareket etmişti. Bizans ordusu burada Gürcüleri yenilgiye uğratmıştı. Başka çaresi kalmayan Giorgi antlaşma

---

"Bizans Kafkasyası'nın Yönetimine Dair Bazı Tespitler", s.21-22; Burney-Lang, "Armenia and Georgia–History and Institutions", s.210; Toumanoff, "The Background to Mantzikert", s.425.

imzalamak zorunda kalmış ve Tayk, Pasinler, Ardahan (Artan), Şavşat, Javakheti ve Göle şehirlerini Bizans'a bırakmıştı. Bunun ardından 1022 sonunda Seğpa'dan yola çıkan Basileios, kendileri için tehdit oluşturan Hoy Emîri'ni cezalandırmak ve bu bölgelerden gelebilecek Müslüman akınlarına karşı gözdağı vermek amacıyla Hoy'a kadar uzanan bir sefer gerçekleştirmiş ve Hoy Emîri'ni kendisine itaat etmek zorunda bırakmıştı.[1293] İmparator Basileios bu bölgeleri Bizans adına idare etmek üzere yerli idarecileri kullanmıştı. Bunlara imparatorluk arazileri verilerek bölge kontrol altında

[1293] Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.371; Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.168; Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, s.409; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.303; Kürkçüoğlu, "X-XI. Yüzyıllarda Doğu Roma-Selçukluların Ermenistan (Bagratuni-Ardzruni) Politikaları", s.95; Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.8; Keleş, *Şeddâdîler*, s.214-215; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.543-544, 545-549; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.85-87; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.114-115; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.52; İpek, "Ermenilere Rum Mezalimi", s.134-135; Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, s.166; Ersan, "Sultan Alp Arslan Devrinde Ermeniler", s.84; Bournoutian, *Ermeni Tarihi,* s.99; Kırzıoğlu, "Selçuklular'dan Önce Armenya'ya/Yukarı-Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ IV. Bin-MS. 1064)", s.195-196; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.71; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, c.1 s.18; Keleş, "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasi Durumu", s.40-41; Cowe, "Vaspuragan ve Ani Krallıkları Arasındaki İlişkiler", s.95; Bezer, "Türk Fethi Öncesinde Bizans'ın Doğu Anadolu Siyaseti", s.79; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.200; Keçiş-Güneş, "Bizans Kafkasyası'nın Yönetimine Dair Bazı Tespitler", s.21-22; Burney-Lang, "Armenia and Georgia–History and Institutions", s.210; Taşcı, "Selçuklular Zamanında Anadolu'nun Türkleşmesine...", s.539; Toumanoff, "The Background to Mantzikert", s.425.

tutulmuş, bu sayede Bizans idaresi sağlam temeller üzerine oturtulmaya çalışılmıştı.[1294] Bizans İmparatorluğu, II. Basileios 1025'te öldüğünde Erzurum yöresine, Pasinler'e, Taron'a, Abahunik'e (Malazgirt) ve Vaspurakan'a sahipti. Buralara, kuzeybatıda Kafkasya'ya doğru Ermeni-Gürcü hududundaki Kolaver, Ardahan ve Javakheti nahiyelerinde yeni ele geçirdikleri yerleri de ekleyebiliriz. Bu dönemde bölgede tamamen bağımsız olarak; Kars'ın Bagratuni kralından başka, Vanand hâkimi Abas (984-1029), Taşir'in veya Kukark'ın (başkenti Lori'de) Bagratuni Kralı I. David Anhoğin (989-1046) ve Sünik (Doğu Sünik) Kralı V. Grigor (1019-1084) kalmıştı. Müslümanlar eski Ermeni başkenti Duvin'e ve Van Gölü'nün kuzeydoğu ucundaki Erciş ve Bargiri'ye hâlâ sahiplerdi.[1295]

6. Gence ve Duvin Şeddâdîleri ile Duvin Emîri Ebu'l-Esvâr'ın Bölgedeki İlk Faaliyetleri

Siyasi kariyerine Duvin'de başlayan Ebu'l-Esvâr Şâvur aynı zamanda Duvin Şeddâdîlerinin de ilk idarecisidir. Ebu'l-Esvâr özellikle batı istikametinde Ermeni krallıkları ve Bizans'a karşı yapılacak olan seferlerin yürütücüsü olmuştur. Şeddâdîlerin ana kolu olan Gence Şeddâdîleri ile aralarındaki ilişkileri göz önünde bulundurulduğunda, bağımsız siyasi faaliyetler yürüttükleri görülen Duvin Şeddâdîlerine dair, ne *Camiü'd-Düvel*'de ne de öteki İslam kaynaklarında bilgi bulunmaktadır. Gence'deki olaylara odaklanan kaynaklar, şehrin 1049 öncesindeki tarihine ilgi duymamaktadırlar. Bu nedenle Ebu'l-Esvâr'ın buradaki icraatlarına dair

[1294] Keçiş-Güneş, "Bizans Kafkasyası'nın Yönetimine Dair Bazı Tespitler", s.21-22.

[1295] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.549-550; Keleş, "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasi Durumu", s.43.

başlıca kaynağımız Ermeni ve Bizans kronikleridir.[1296] Duvin'in 933-934 tarihli son Kufi yazılı dirheminden (darp yeri Ermeniye olan) uzun süre sonra, ilk kez Şeddâdîli Şâvur b. I.Fadl (1022-1049 arası Duvin'de) tarafından burada sikkeler bastırılmaya başlamıştı. Onun 6 farklı tipte gümüş dirhemi belirlenmiş ve tanımlanmıştır. Onların hiçbiri herhangi bir şekilde Gence Şeddâdîlerinden bahsetmemektedir ki bu durum Duvin mülkünün başkent Gence'den bağımsız olduğunu göstermektedir. Şâvur'un Duvin sikkeleri, üzerinde *Kur'an* ayetlerinin olmaması ile çağdaşı Gence sikkelerinden farklılaşmaktadır. Hem Duvin hem de Gence sikkeleri; çok basit, süssüz Kufi stili yazılara sahiptir. Gümüş Duvin sikkeleri, metal bileşenleri bakımından da yaklaşık %50 gümüş içeren Gence Şeddâdîleri'nin gümüş kaplı sikkelerine çok benzerdir.[1297]

Duvin'e yerleşen Ebu'l Esvâr'ın müdahil olduğu ilk hadise, Vardan tarafından bildirilen Hovhannes III. Smbat ile Kaç Aşot arasındaki iktidar mücadelesi ile ilgilidir. Hovhannes Smbat ile kardeşi Kaç Aşot 'un ülkeyi taksim ederek yaptıkları barış anlaşması, hiçbir zaman samimi değildi. Bagratuni Krallığı'na ait topraklar ikisi arasında paylaştırılmasına rağmen, IV. Aşot krallığın topraklarına tek başına hâkim olmak istediğinden kardeşi Hovhannes Smbat'ı ortadan kaldırmak için bir hile yapmaya karar vermişti. Buna göre IV. Aşot, Arakadzodin bölgesinde bulunan Talin şehrinde hasta numarası yaparak, abisi Hovhannes Smbat'a ölüm döşeğinde olduğunu söyleyip, yanına gelmesi için haber göndermişti. Bir yandan da kardeşinin içine düşmesi için yatağının yanında bir hendek kazdırarak üzerini örttürmüştü. Bunu haber alınca kardeşini görmek üzere bir an önce harekete geçen Hovhannes Smbat, IV. Aşot'un yanına varınca yatağının yanına kazdırdığı tuzağa düşmüştü. IV. Aşot kardeşini bu

[1296] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.50; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.360; Keleş, *Şeddâdîler,* s.216.

[1297] Akopyan, "Dvin in the Eleventh and Twelfth Centuries", s.1036.

şekilde ele geçirdikten sonra, onu öldürmesi için güvendiği adamlarından Abirad'ı görevlendirmişti. Ancak Abirad, Hovhannes'i öldürmeyerek hizmetine girmiş ve onu Ani'ye götürerek tahtına oturtmuştu.[1298]

Abirad zekâsı sayesinde kısa sürede yükselerek 12 bin kişilik bir süvari birliğinin komutanı olmuştu. Ancak o, Aşot'a ihaneti nedeniyle kendisine karşı entrikalar kurulmasından korkuyordu. Abirad, Kral Hovhannes Smbat'ın hayatını kurtarsa da onun daha önce Kaç Aşot'un sadık adamı olması, Hovhannes Smbat ile çevresindekilerde rahatsızlığa neden olmaktaydı. Bu da onun can güvenliği endişesi taşımasına yol açan bir diğer etkendi. Bu nedenle Abirad; ailesi, Ebu'l-Cahap ile Vasak adlı iki oğlu ve Sari isimli komutanının idaresindeki 12 bin kişilik süvari birliğiyle birlikte Duvin'in Müslüman Emîri Ebu'l-Esvâr'a iltica etmişti. Ebu'l-Esvâr uzun bir süre ona hüsnükabul göstermiş ve yüksek bir mevki vermişti. Ancak güçlü bir orduya sahip olması nedeniyle bazı Şeddâdî emîrleri, Ebu'l-Esvâr'a "*böyle kuvvetli ve birçok askerle beraber gelmiş olan adam, seni ve bütün Müslüman milletini mahvetmek için yanına gelmiştir*" diyerek Abirad'a dair şüphelerini dile getirmiş ve Ebu'l-Esvâr'ı ona karşı kışkırtmışlardı. Ebu'l-Esvâr, emîrlerin kıskançlıkları ve tahrikleri nedeniyle bir süre sonra Abirad'ın niyetinden şüphe duymaya başlamış ve onu askerlerinden tecrit ederek gizli bir şekilde yanına getirterek öldürtmüştü. Abirad'ın öldürülmesiyle korkuya kapılan ordu komutanı Sari, ailesini ve askerlerini yanına alarak Ani şehrine geri dönmüştü. Kral Hovhannes Smbat, onun başına gelenleri duyunca üzülmüş ve ailesini

[1298] Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.172; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.51; Kesrevî, *Şehriyaran-ı Gumnam*, s.288; Macler, "Armenia", s.163-164; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.534-535; Keleş, *Şeddâdîler*, s.216-217; Issaverdens, *Armenia and the Armenians*, s.259-260; Chamich, *History of Armenia*, v. II, s.109-110.

hoş karşılamıştır. Abirad'ın önceden sahip olduğu mülkleri oğullarına vermişti. Ebu'l-Esvâr'ın Ani'deki veya Kars'taki komşuları ile ilişkileri çok fazla aydınlığa kavuşturulamamaktadır.[1299] Ebu'l-Esvâr bu sırada Sevan Gölü havzasındaki Arakadzodin, Nig, Kotayk ve diğer şehirleri idare eden, IV. Aşot'un yakın komşusu idi. Abirad'ın başına gelen bu olay, Duvin Emîri'nin o dönemde IV. Aşot'un bir vasalı olduğu ihtimalini zayıflatmaktadır.[1300] M. Chamich, Mateos'tan aldığı bu hikâyenin 1021'de olduğunu nakletmektedir[1301] ki bu doğru değildir. Çünkü bu zamanda Ebu'l-Esvâr değil, babası Fadl hüküm sürüyordu. Babası, Ebu'l-Esvar'a Duvin'in idaresini verse bile o sırada yaşı çok genç olmalı. Bu nedenle Abirad'ı öldürmesi inandırıcı değildir. Hadise o tarihten daha sonraki yıllarda meydana gelmiş olmalı.[1302] Ebu'l-Esvâr'ın Duvin'deki iktidarının ilk dönemlerinde Abirad hadisesine karışması, onun bölgedeki Ermeni krallıklarına karşı bir politika yürütmeye istekli olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, Bizans'ın doğrudan Vaspurakan'ı kontrolü altına alması ve Ani ile Şirak'ın resmî vârisi olması da Ebu'l-Esvâr'ı Duvin'e sahip Müslüman emîrlerin

[1299] *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi,* s.15-16; *Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334),* s.6, Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.51; Kesrevî, *Şehriyaran-ı Gumnam*, s.288; Macler, "Armenia", s.164; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.121; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.534-535; Keleş, *Şeddâdîler,* s.217; Issaverdens, *Armenia and the Armenians*, s.259-260; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.163; Chamich, *History of Armenia,* v. II, s.110-111.

[1300] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.121.

[1301] Chamich, *History of Armenia,* v. II, s.109-110.

[1302] Kesrevî, *Şehriyaran-ı Gumnam*, s.289.

geleneksel faaliyet yönleri olan Şirak ve Vaspurakan'a karşı herhangi bir eylemde bulunmaktan alıkoymamıştı.[1303]

Ebu'l-Esvâr, Nahçıvan-Koğtan Müslüman emîrleri Dülefîler ile Vayot's Dzor'u kendisine tabi kıldıktan sonra, bölgede uzun süren bir barış ve güven ortamı tesis etmişti. Bu sırada babası Fadl ise Taşir-Dzoraget Kralı David Anhoğin'in Tiflis Caferî emirine baskı yapması ve Sevordik-Tavoş bölgesinde faaliyetler yürütmesi nedeniyle onunla karşı karşıya gelmişti. Fadl ile David arasında Kür Nehri civarında meydana gelen savaşta mağlup olan Fadl, çok sayıda kayıp vermişti. Bu savaşın tam tarihi bilinmemektedir. Şeddâdîler, bu dönemde bölgedeki Müslüman devletlerin yanı sıra Hristiyan prensliklerle de evlilikler yoluyla barış tesis etmeye çalışmaktaydı. Emîr Fadl bu amaçla, Duvin'e vali tayin ettiği oğlu Ebu'l-Esvâr Şâvur'u daha önce yenildiği Taşir-Dzoraget Kralı David Anhoğin'in kız kardeşi[1304] olan, I. Gürgen'in kızı ile evlendirmiş ve bölgedeki konumunu güçlendirdiği gibi, nüfusunun büyük kısmını meydana getiren Hristiyan Ermeni tebaasıyla iyi bir diyalog kurmuştu. Bu evlilik, bölgede henüz gelişme yolunda olan Şeddâdîler adına çok önemliydi. Çünkü Taşir-Dzoraget Krallığı, Şeddâdî Emîrliği'nin sınırdaş olduğu güçlü Hristiyan devletlerden birisiydi. Bu yolla iki taraf arasında uzun süreli bir barış ve sükûnet dönemi sağlanmıştır.[1305] Şeddâdîler de önemli bir müttefik kazanmışlardır.

[1303] Keleş, *Şeddâdîler*, s.218.

[1304] Ter-Ghevondyan bu kişinin David Anhoğin'in amcasının torunu olduğunu söylemektedir, bkz. Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.103.

[1305] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.51; Keleş, *Şeddâdîler*, s.116-120; 218; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.306; Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.1; Alexander Akopyan, "Şeddâdî Emîri Aşot Bin Şavûr'a Ait Nadir Bir Sikke", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, çev. Nevzat Keleş, 24, Van, 2013, s.89; Keleş, "İslam

Gürcü Kralı I. Giorgi, iktidarının son dönemlerinde Arrân üzerine bir sefere çıkmıştı. O, 1026-1027'de Arrân'a girmiş ve Şamkor'a kadar ilerleyerek şehri birkaç gün boyunca kuşatmıştı. Fadl bunu haber alır almaz harekete geçerek Şamkor'un batısındaki Siyâvurdiye (Sevordik) topraklarını ele geçirmiş ve Şamkor'u kuşatan Giorgi'yi yenilgiye uğratmıştır. Bu savaş sonunda Giorgi 10 bin adam kaybetmiş ve mağlup olarak ülkesine dönmüştü. O, Ermeni Taşir Bagratlıları, Alvank (Albanlar?) ve Gürcülere karşı savaşırken çeşitli zenginlikler elde etmişti.[1306] Müsâfirîlerin ardından Azerbaycan'a hâkim olan Revvâdîlerin Şeddâdîler ile ilişkileri iyi başlamıştı. Ancak Fadl'ın Duvin'i ele geçirmesi, hâkimiyet sahasını Azerbaycan'a doğru genişletmek istemesi ve ticareti geliştirmek için 1027'de Aras Nehri üzerinde Hûdâferin adlı bir köprü inşa ettirmesi gibi sebepler, Revvâdîlerle aralarındaki ilişkileri iyice germişti.[1307] Buna karşın, bu dönemde Koğtan ve Nahçıvan emîrlerinin statüsü, Duvin'de

---

Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.163; Andrew C. S. Peacock, "Nomadic Society and the Seljuq Campaigns in Caucasia", *Iran and Caucasus*, Leiden 2005, s.209. Onun daha sonra ayrıca Ani Bagratlılarının "ikinci kralı" sayılan Kaç Aşot'un (1021-1039) kızı Kata ile de evlendiği de söylenmektedir, bkz. Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.306; Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.1; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.56; Ersan, "Türk-Ermeni İlişkileri (XI-XIII. Yüzyıllar)", s.166; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.172; Bosworth, "Shaddadids", s.169.

[1306] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.17; Bezer, "Şeddâdîler", s.409; Bosworth, "Shaddadids", s.169; Keleş, *Şeddâdîler*, s.123; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.237; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", s.34.

[1307] Keleş, *Şeddâdîler*, s.139; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.237; Nesirov, "Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış", s.419; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", s.34; Zardabli, *The History of Azerbaijan*, s.147.

Şeddâdîlerin varlığı ile iyileşmişti. Muhtemelen daha önceki Ebu Dülef'in bir torunu olan Ebu Dülef, 1030'larda Duvin'de ikamet etmekteydi.[1308] Fadl, 1030'da[1309] Gürcistan üzerine gerçekleştirdiği bir seferden zaferle döndüğü sırada, Gürcü Kralı Liparit ve Ermeni Taşir-Dzoraget Kralı David Anhoğin tarafından yolu kesilmiş ve kuvvetleri feci bir şekilde yenilgiye uğratılmıştı. Fadl, bunun neticesinde sefer sırasında ele geçirdiği bütün ganimetleri ve 10 bin kadar askerini kaybetmiştir. Bu durum, Duvin Emîri Ebu'l-Esvâr ile David Anhoğin'in arasının bozulmasına neden olacaktı. Öte yandan Ruslar, 1030 yılında bölgeye gelerek 38 gemi ile Şîrvânşâh Menûçehr'i yenilgiye uğratmışlar ve Kafkasya'da büyük bir istila gerçekleştirmişlerdi. I. Fadl, oğlu 'Askûye'nin aynı yıl Beylekân'da isyan edip, Gence'ye doğru yürümeye hazırlanması üzerine, isyanı bastırması için diğer oğlu Mûsâ'yı görevlendirmişti. Mûsâ bunun üzerine 38 gemi ile Kafkasya'ya gelmiş olan Rus kuvvetlerinin desteğini alarak Beylekân'a gitmiş ve kardeşini öldürerek oradaki Şeddâdî idaresini güçlendirmişti. Fadl, 47 yıl saltanat sürdükten sonra 19 Kasım 1031'de hayatını kaybetmiş, onun ardından tahta oğlu Ebu'l-Feth Mûsâ geçmişti. Mûsa'nın 1031'den 1034'e kadar süren dönemine ilişkin çok az şey bilinmektedir. Ebu'l-Feth Mûsa'nın iktidar yılları, Selçukluların Arrân'da görüldükleri dönemdir. Ancak o, 1034'te oğlu Ebu'l-Hasan Ali b. Musa el-Leşkerî'nin (1034-1049) düzenlediği bir suikast neticesinde öldürülmüştür.[1310]

[1308] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.121.

[1309] Peacock bu tarihi 927 olarak vermektedir, bkz. Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019).

[1310] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.42-45, 75-76; Keleş, *Şeddâdîler*, s.124-126; Bezer, "Şeddâdîler", s.409; Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019); Bosworth, "Shaddadids", s.169; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.51; Mehmetov, *Türk*

Ermeni kaynaklarında başa geçen Ebu'l-Hasan Ali el-Leşkerî dönemiyle alâkalı çok fazla bilgi mevcut değildir. Bu dönemde Şeddâdîler epey zayıflamıştı. Ebu'l-Hasan Ali el-Leşkerî, tahta oturduktan sonra kendi iktidarını koruyacak birtakım önlemler almıştı. Bu doğrultuda, dedesi I. Fadl'ın uğradığı mağlubiyetin hesabını sormak için Ermeni ve Gürcüler üzerine sefere çıkarak onları mağlup etmiş ve kayınpederi Tiflis Hâkimi Ebu Ca'fer'le ittifak yapmıştı. Ebu'l-Hasan Ali el-Leşkerî, Türkmenlerle ilişkisi iyi olduğu için Revvâdî Vehsûdân'la anlaşmazlık yaşasa da Vehsûdân daha sonra şahsen Gence'ye gelerek Şeddâdîlerle barış yapmıştı. Gence Emîri Ebu'l-Hasan Ali el-Leşkerî devri genel olarak, Türkmenlerin; Azerbaycan, Ermeniye ve Arrân'a akınlar gerçekleştirdiği bir dönemdir.[1311] Azerbaycan'a gelmiş olan Türkmenlerden bir kısmı, buranın hâkimi Revvâdî Hükümdarı Ebu Mansûr Vehsûdân'ın hizmetine girerek Anadolu'ya seferler düzenlemişlerdi. Türkmenlerden bir diğer kısmı ise Irak-ı Acem valisi olan Gazneli Mes'ûd b. Mahmûd'un hizmetine girmişti. Rey Valisi Taşferraş'ın Nîşâbûr'da bazı Türkmen liderlerini öldürmesi üzerine birleşen Türkmenlerin bir kısmı, Gaznelileri mağlup ettikten sonra bulunduğu yerde kalmayı tercih ederken, diğer kısmı ise Azerbaycan'a giderek daha önce oraya yerleşen Türkmenlerle birleşmişti. Azerbaycan'da kalan bu Türkmen grupları, 1037 yılında Şeddâdîlerden Gence hâkimi Ebu'l-Hasan Ali el-Leşkerî ve Duvin hâkimi Ebu'l-Esvâr ile birleşerek Doğu

---

Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı, s.238; Erdal, "Büyük Selçuklular Öncesi Kafkaslardaki Beylikler: Şeddadiler", s.123-124; Zardabli, *The History of Azerbaijan*, s.147.

[1311] Bezer, "Şeddâdîler", s.410; Keleş, *Şeddâdîler*, s.135; Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019); Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.238; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.243-244, 251.

Anadolu'daki Ermeniler üzerine sefere çıkmışlardı.[1312] Ebu'l-Esvâr'ın bu devirde Ebu'l-Hasan Ali el-Leşkerî tarafından Duvin'e resmen atanıp atanmadığı ya da onun Duvin'de kendi adına hüküm sürüp sürmediği kesin olarak bilinememektedir.[1313] Ancak 1022 ila 1049 yılları arasında Duvin civarında meydana gelen hadiseler, Ebu'l-Esvâr'ın Ebu'l-Hasan Ali el-Leşkerî'ye bağlı olmadığını düşündürmektedir.[1314]

Duvin Emîri Ebu'l-Esvâr, bu dönemde Ermeni prensliklerinin yok olması ve zayıflaması nedeniyle cesaretlenmeye başlamıştı. David Anhoğin'in, yukarıda söylediğimiz gibi 1030 yılında I. Fadl'a karşı Liparit'in komutasındaki Gürcü ordusu saflarında Gence Şeddâdî ülkesine saldırması ve I. Fadl'ı mağlup etmesi, Ebu'l-Esvâr'ı David Anhoğin ile karşı karşıya getirmişti. Ebu'l-Esvâr, 11 Mart 1040-10 Mart 1041'de (Ermeni takviminin 489. yılı)[1315] Müslümanlardan 150 bin kişilik bir ordu hazırlayarak harekete geçmiş ve bu kalabalık ordusu ile David Anhoğin'in topraklarına girmişti. Ebu'l-Esvâr'ın askerlerinin çokluğundan korkan David Anhoğin, onlara karşı koymaya cesaret edememişti. Ebu'l-Esvâr böylece herhangi bir direnişle karşılaşmadan pek çok

[1312] İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, c. 9, çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul, 1991, s.293-294; Piyadeoğlu, "Malazgirt Savaşı'na Kadar Anadolu'ya Yapılmış Selçuklu Akınları", s.64; Osman Turan, *Selçuklular Tarhi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul, 2016, s.19; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, c. I, Ankara, 2016, s.173-176.

[1313] Kesrevî, *Şehriyaran-ı Gumnam*, s.285.

[1314] Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.243-244, 251.

[1315] M. Chamich ve Grousset bu hadisenin tarihini Ermeni takviminin 485. yılına (12 Mart 1036-11 Mart 1037) tarihlendirmektedir, bkz. *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, s.69-70; Chamich, *History of Armenia*, v. II, s.119-120; Keleş, *Şeddâdîler*, s.220.

eyalet ile birlikte 400 kadar müstahkem mevkiiyi ve kaleyi ele geçirmiştir. Ebu'l-Esvâr orada bir sene kalmış, böylece memleketin büyük bir kısmını itaat altına almıştı.[1316] Ebu'l-Esvâr, bunun ardından David'e karşı yürümeye karar vermişti. Zor durumda kalan David Anhoğin, bunun üzerine Ani Kralı Hovhannes III. Smbat'a haber göndererek Ebu'l-Esvâr'ın üzerine geldiğini, eğer kendisine yardım etmezse ona boyun eğip rehberlik edeceğini ve eyaleti Şirak'ı tahribata uğratacağını bildirmişti. Hovhannes Smbat bunun üzerine David'e 3 bin kişilik bir yardımcı kuvvet göndermişti. David bunun yanında benzer tehditkâr mektuplar göndererek, Kapan kralından (Doğu Sünik) 2 bin kişi, Gürcü kralından ise 4 bin kişilik yardım almıştı. Bunlardan başka Gürcistan'ın en büyük derebeyi olan Liparit Orbelian, Kaheti Kralı III. Büyük Giorgi (Kuirike) ve kendi dindaşlarına karşı komşularıyla ittifak kuran Tiflis Emîri Ca'fer de Müslümanlar ile bu çatışmaya katılmıştı. Hovhannes Smbat böylece, Urfalı Mateos'un 10 bin, Smbat Sparet'in 12 bin kişi olarak verdiği büyük bir ordu toplamış ve Alban (Taşir-Dzoraget) katolikosuna haber göndererek, Alban memleketindeki bütün Ermeni piskoposlarını yanına alıp ordugâhına katılmasını, gerekirse dinlerini ortadan kaldırmak isteyen düşmana karşı savaşırken kendileri ile birlikte ölmelerini istemişti. Bunun üzerine Katolikos Hovsep yanındaki 200 piskoposla bu orduya katılmıştı. Kral, bununla yetinmeyip bütün manastırlara da mektup yazarak, başrahipler ve rahiplerle birlikte,

[1316] *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, s.68-69; Keleş, *Şeddâdîler*, s.124-125, 218-219; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.551-552; Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019); Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.310-311; Keleş, "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasi Durumu", s.45; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.163; Chamich, *History of Armenia*, v. II, s.119-120. Peacock bu seferin başarısızlıkla neticelendiğini ileri sürmektedir, bkz. Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019);.

papaz ve diyakozları da orduya katılmaya çağırmıştı. Müslümanlara karşı bütün Ermeni krallıkları ile din adamlarını dâhil ettiği bir Haçlı seferi başlatan David Anhoğin, piskoposlara ve papazlara silah vermemiş ve yalnızca haç ve İncil'i kaldırarak düşmana karşı yürümelerini emretmişti. David Anhoğin, Müslüman ordusunun yaklaşması üzerine sayısı 19 bin kişiyi bulan askerleri ile onların üzerine hareket etmişti. İki taraf arasında meydana gelen savaşta David'in ordusu Ebu'l-Esvâr'ın kuvvetlerini mağlup ederek, Müslümanlara ağır kayıplar verdirmişti. Savaştan sonra Ermeniler beş gün boyunca Müslümanları takip etmiş ve büyük miktarda ganimet ele geçirmişlerdi. David Anhoğin bu zaferin ardından üç gün gibi kısa bir sürede Ebu'l-Esvâr'ın fethettiği şehir ve kaleleri geri almıştır. Daha sonra da kendisine yardıma gelen kuvvetlere ganimetten pay vererek ülkelerine göndermiştir.[1317] Ani Kralı Hovhannes Smbat, kazanılan bu zafere rağmen kendi durumunu tehlikede görerek, Ebu'l-Esvâr'a armağanlarla birlikte elçiler göndermiş ve kurduğu dostluk sayesinde kendisini "bütün Ermenilerin Beyi" olarak tanımasını sağlamıştı. Bu durum Ani'nin eskiden olduğu gibi Duvin'e tabi olduğunu göstermektedir.[1318] Ebu'l-Esvâr'ın Gence Şeddâdîlerine ait Sevan Gölü'nün kuzeyinde gerçekleştirdiği bu sefere, yeğeni Gence Emîri Ebu'l-Hasan Ali el-Leşkerî'nin iştirak edip etmediği belirsizdir. Böylece Ebu'l-Esvâr, David Anhoğin'in

[1317] *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, s.69-70; *Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334)*, s.24-25; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.552-553; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.121; Keleş, *Şeddâdîler*, s.116, 205, 219-220; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.310-311; Nesirov, "Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış", s.418; Vəlixanlı, *Nahçıvan*, s.26; Şərifli, "Əbudüləfilər", s.117; Kurkjian, *A History of Armenia*, s.163; Keleş, "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasi Durumu", s.45; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.163; Chamich, *History of Armenia*, v. II, s.120-121.

[1318] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.310-311.

tehditleri ile oluşturulan Ermeni, Gürcü ve Kilise koalisyonu sonucunda Taşir'den uzaklaştırılmıştır. Michael Chamich, bu sefer sırasında Ebu'l-Esvâr'ın Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey ile ittifak kurduğunu ileri sürse de bu tarihte böyle bir iş birliği mümkün gözükmemektedir. N. Keleş'e göre bununla Azerbaycan ve Ermeniye'ye gelmiş olan Yabgulu Oğuzlarını kastedilmiş olabilir. Çünkü kendilerine karşı her fırsatta ittifak kuran Ermeni ve Gürcülere karşı tek başlarına mücadele yürüten Şeddâdîlerin, müttefik bir Müslüman gücüne ihtiyaçları olmuştu. Bu anlamda Selçuklularla iyi bir ilişki yürüteceklerdir.[1319] David Anhoğin, Ebu'l-Esvâr'a karşı yürüttüğü mücadelede kendisine yardıma koşan Ani Kralı Hovhannes III. Smbat'ın 1041'de ölümünü fırsat bilerek 1041-1042 yılında (Ermeni takviminin 490. yılı) Şirak'a saldıracaktı. Ebu'l-Esvâr'ın bundan sonraki süreçte, Ermeni krallarına karşı gerçekleştirdiği seferler sırasında bölgede gittikçe artan Türkmen gruplarıyla iş birliği yapmış olması muhtemeldir.[1320] Selçuklulara tabi veya başına buyruk Türkmen oymakları, Hristiyan Bizans ve ona tabi olan Ermeni ve Gürcü yurtlarını ele geçirmeyi ülkü edinmişlerdi. Böylece hem gaza ve cihadın sevabını kazanacak, hem de kimseye minnet etmeden kendilerine ebedi yurt olarak yaşayabilecekleri ülkelere sahip olacaklardı. Onlar, bu amaçla Kür-Aras boyları ile Van Gölü çevresine akın akın gelmekteydiler. Bu sırada Gence ve Duvin Emîri Ebu'l-Esvâr Şâvur ise onlara tüm gücü ile kılavuzluk ve öncülük ediyordu.[1321]

[1319] Chamich, *History of Armenia*, v. II, s.120-121; Keleş, *Şeddâdîler*, s.220.

[1320] Keleş, *Şeddâdîler*, s.221.

[1321] Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.59-60.

7. Selçuklu Devleti'nin Kurulması ve Selçukluların Batı Yönündeki Seferlerinin Sistematik Hâle Gelişi

Selçuklular, Dandanakan Savaşı'nda (23 Mayıs 1040) Gazneli I. Mes'ûd'u (1030-1041) mağlup ederek devletlerini resmen kurmuşlardı. Selçuklu Devleti'nin kurulmasının ardından toprakların taksimatına gidilmişti. Yapılan bu taksimata göre, Sultan Tuğrul başkent Nîşâbûr'da oturacak ve batı ülkelerinin fethi ile ilgilenecekti. Bu durum, Kafkasların güneyine ile Anadolu'ya yapılacak seferlerin adeta ilk habercisiydi. Öte yandan sultanın kardeşi Çağrı Bey başkenti Merv'de, Mûsa İnanç Yabgu ise Herat'ta ikamet edecek ve kendilerine gösterilen yerlerde fetih yapacaklardı. Böylece sultana bağlı kalmaları koşuluyla üçlü bir yönetim oluşturulmuştu.[1322] Tuğrul ve Çağrı beyler, Rey'in alınmasından bir sene sonra büyük bir kurultay toplamış ve bu kurultay sonucunda fethedilen yerler ile fethedilecek bölgeler Selçuklu hanedan üyeleri arasında bölüştürülmüştü. Bu dönemde Selçuklular içerisindeki boylar arasında hâlâ akın ve yağmalara devam etmek isteyen gruplar vardı. Bu yüzden yeni kurdukları devletin talan edilmesinden korkan Selçuklular, disiplin altında tutamadıkları unsurları yeni topraklar kazanma umuduyla batıya yönlendirmişlerdi. Bunda, Horâsân'ın artan nüfusunu başka bölgelere kanalize ederek ülkede asayişsizliğin önüne geçme isteği ile yeni yurt arayışı da etkili olmuştu. Bu nedenlerden dolayı, bundan sonra Selçukluların Anadolu'ya yönelik akınları devlet kontrolünde gerçekleştirilmeye başlanacaktı. Tuğrul Bey batı

[1322] Faruk Sümer, "Tuğrul Bey", *DİA*, c.41, İstanbul, 2012, s.344-345; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.27; Vüqar Samedov, "XI. yüzyılın İkinci Yarısında Azerbaycan Şeddadiler Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti ile Siyasi İlişkileri", *Erciyes Aylık Fikir ve Sanat Dergisi*, 38/452, Kayseri, 2015, s.3; Tellioğlu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri,* s.40; Tellioğlu, "Ermeni ve Gürcülerin Selçuklu Hâkimiyetine Bakışı Hakkında Bir Mukayese", s.121.

yönünde genişleme planı çerçevesinde 1043 yılında başkentini Nîşâbûr'dan Rey şehrine taşımıştı. Bu tarihten itibaren artık Anadolu'ya yönelik seferler düzenli ve planlı bir şekilde gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Tuğrul Bey bu amaç doğrultusunda, amcası Yûsuf Yınal'ın oğlu İbrahim Yınal'ı Hemedân ve İsfâhân bölgesini; diğer amcası Arslan Yabgu'nun oğulları Kutalmış ile Resultegin'i Hazar Denizi çevresini; bir diğer amcası Mûsa Yabgu'nın (İnanç Bey) oğlu Hasan ile Çağrı Bey'in oğlu Yâkûtî'yi ise Azerbaycan bölgesini fetihle vazifelendirerek, emirlerine çok sayıda asker vermişti. Bizans İmparatoru II. Basileios, daha önce bahsettiğimiz gibi imparatorluğun doğu sınırlarını koruma ve komşusu olan Müslüman memleketleri ele geçirme amacıyla bu bölgedeki ufak Ermeni ve Gürcü teşekküllerini merkeze bağlayıp, bölgedeki 40 bin Ermeni sakinini Orta Anadolu'ya göç ettirdiğinden, o sırada bölgede herhangi bir Ermeni veya Gürcü devleti kalmamıştı. Bu dönemde Doğu Anadolu'da Bizans'a bağlanan Ermeni ve Gürcülerden başka, Şîrvânşâhlar, Şeddâdîler ve Caferoğulları da vardı.[1323]

[1323] Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.34; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s.32; Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s.6-7; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s.29; Keleş, *Şeddâdîler*, s.144-145; Faruk Sümer, "Kutalmış", *DİA*, c.26, Ankara, 2002, s.480; Samedov, "Şeddadiler Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti ile Siyasi İlişkileri", s.3; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, c.1 s.29, 44-45; Ersan, "Türk-Ermeni İlişkileri (XI-XIII. Yüzyıllar)", s.164; Toksoy, "Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları", s.682; Öngül, *Büyük Selçuklular*, s.28-29; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.121; İpek, "Sultan Alp Arslan'ın Ani Ermenilerine Karşı Tutumu", s.117; Tellioğlu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s.40-41; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.120; Robert Bedrosian, *The Turco-Mongol Invasions and the Lords of Armenia in the 13-14th Centuries, Faculty of*

8. Bizans İmparatorluğu'nun Ermeniye ve Duvin'deki Faaliyetleri

Vaspurakan bölgesinin ilhakının ardından, 1040 yılında diğer Ermeni krallıklarına ait arazilerin de Bizans topraklarına dâhil edilebilmesi için gereken koşullar oluşmuştu. Bizans İmparatorluğu bu dönemde Ermeni krallıklarının geleceklerinin belirlenmesinde önemli sonuçlar doğuran II. Basileios'un doğu seferlerinin meyvelerini toplamaya devam etmişti. Daha önce söylediğimiz gibi Ani Kralı Hovhannes III. Smbat 1022 yılında ülkesini korkusundan II. Basileios'a vasiyet etmiş, karşılığında ise *magistros* unvanı alarak hayatta olduğu süre boyunca Ani ve Büyük Ermeniye valisi olarak bırakılmıştı. Böylece, Ani Bagratunilerinin veliahtı ve Şirak ile Ani dışındaki yerlerin hâkimi Kaç Aşot'un (1021-1039) veraset hakkı da gasp edilmişti. Kaç Aşot'un 1039 yılında ölümü üzerine oğlu Gagik resmen tahtın veliahtı sayılmıştı. Bu nedenle, Ani Bagratunileri Kralı Hovhannes Smbat'ın 1041'de ölmesinin ardından tahta geçme hakkı yeğeni II. Gagik'e aitti. Ancak Ani'deki beylerin çıkar çatışmaları ve Bizans'ın kışkırtmaları nedeniyle Ani tahtı boş kalmıştı. Bu dönemde Ani sarayının yüksek rütbeli memurlarından *Vestis* (saray kâhyası, çuhadar)[1324] lakaplı Sargis, çıkan bu

---

Philosophy Columbia University, Unpublished PhD Thesis, Columbia, 1979, s.67; Piyadeoğlu, "Malazgirt Savaşı'na Kadar Anadolu'ya Yapılmış Selçuklu Akınları", s.67; Bedirhan-Atçeken, *Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, s.50; Bedrosian, "Armenia During the Seljuk and Mongol Periods", s.244; Ergin Ayan, "Tuğrul Bey Dönemi Selçuklu-Bizans Ekseninde Ermeniler", *Yeni Türkiye,* 60/I, Ankara, 2014, s.248d; Sevim, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri", s.68; Kouymjian, *A Numismatic History of Southern Caucasia and Adharbayjan,* s.78-79; Biçer, "Selçuklular ve Kürtler", s.176; Ersan, "Selçuklu-Ermeni İlişkileri", s.636.

[1324] Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.10; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.311.

karışıklıklardan faydalanarak krallık hazinesinin bir kısmı ile bazı kale ve kasabalara el koymuştu. Onun amacı Ani hâkimi olmaktı. Bunun üzerine Vahram Pahlavuni adlı bir naharar, 30 kadar soyluyla Sargis'e karşı çıkmış ve ona katılmamıştı. Bizans İmparatoru IV. Michael (1034-1041), Hovhannes'in hayatını kaybettiğini duyunca, vasiyeti gereği Ani ve Şirak'ın kendilerine bırakılmasını talep etmiş ve bu amaçla Ani üzerine kuvvetli bir ordu göndermişti. Urfalı Mateos seferin gerekçesi olarak, Hovhannes'in yaptığı anlaşmayı ve *Vestis* Sargis'in şehrin kontrolünü ele geçirerek IV. Michael'e müracaat etmesini göstermektedir. Ancak Vahram Pahlavuni'nin gayretleriyle Bizans ordusu, Ani şehri önlerinde ağır bir yenilgiye uğratılmıştır. Ancak Bizans, bu mağlubiyete rağmen Ani üzerindeki emellerinden vazgeçmiş değildi. Ani'nin karışıklıklar içerisinde olduğu bu sırada, Ermeni Taşir Kralı David Anhoğin de Ani üzerine hareket etmiş, uğradığı yerleri yağmaladıktan sonra Şirak'a gelmişti. Ancak o da Vahram Pahlavuni karşısında başarılı olamayarak geri dönmüştü (1042). Ermeni Monofizitleri, Bizans Kadıköycülüğüne ve yayılmacı politikalarına karşı güvensizdi. Bu nedenle Ermeni soyluları, Bagratuni sülalesinin tek vârisi kalan II. Gagik'i iki yıllık bir boşluğun ardından aceleyle Ani tahtına oturtmuşlardı (1042). II. Gagik tahta oturduktan sonra, aynı anda iki tehlikeyle karşı karşıya kalmıştı. Bir tarafta, Hovhannes Smbat'ın vasiyetine dayanarak Ani'yi talep eden Bizanslılar, diğer tarafta ise Türk toplulukları, Şeddâdîler ve diğer güçlerce doğudan yöneltilen tehditler vardı. II. Gagik'in tahta oturduğu sırada, Bizans sarayında IV. Michael'in ölümünün ardından taht kavgalarının patlak vermesi, Bizans'ın Ani üzerindeki hak iddialarını bir süre ertelemesine yol açmıştı. II. Gagik bundan yararlanarak üç yıl boyunca Ani'de başarılı bir hâkimiyet sürdürecekti.[1325] II. Gagik tahta oturduktan sonra *Vestis* Sargis meselesiyle ilgilenmek

[1325] *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi*, s.72-73; Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.445; Aristakes, *Ermeni Bir Rahibin Gözünden Selçuklular ve Anadolu'nun Fethi*, s.44-45; *Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334)*, s.26-27; Chamich, *History of*

zorunda kalmıştı. Gagik, Ani iç kalesinde bulunan Sargis'şe konuşarak onu kaledam çıkmaya ikna etse de Sargis adamlarının elindeki kale anahtarlarını ona vermemişti. Sargis daha sonra Ani'den ayrılarak kendi mülkü olan Sürmeli Kalesi'ne (Surmari, Surp Maria, Hagia Maria) çekilmişti. II. Gagik, Sargis'in elinde bulunan yerleri Bizanslılara vermeye hazırlandığını haber alınca üzerine ordu göndererek, onu tutuklatmış ve Ani'ye getirtmişti. Bunun ardından hapse atılan Sargis, daha sonra katolikosun ricasıyla serbest kalmıştı.[1326] II. Gagik, 1042-1043 yılına kadar kendisini Bagratuni başkentinde korumayı başarmıştı. Hatta *Vestis* Sargis'e karşı kazandığı başarının ardından Pahlavuni'nin desteğiyle bir Türkmen saldırısını bile püskürtmüştü. Pahlavunili Vasak'ın oğlu Grigor'un oturduğu Beçni Kalesi'ne yakın bir yerde konaklayan Oğuzların bir akıncı koluna 7 bin kişilik bir kuvvetle pusu kurmuş ve Hrazdan Nehri kıyısında onları yenilgiye uğratmıştı.[1327] Bu olayı daha sonraki bir tarihe, Bizans'ın

---

Armenia, v. II, s.123-124; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.311-313; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.121; Keleş, *Şeddâdîler,* s.221-222; Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.10; Kürkçüoğlu, "X-XI. Yüzyıllarda Doğu Roma-Selçukluların Ermenistan (Bagratuni-Ardzruni) Politikaları", s.96; Minorsky, *Studies in Caucasian History,* s.52; Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı,* s.172-173; Ural vd., *Kars Tarihi,* s.116; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.16-17; Bournoutian, *Ermeni Tarihi,* s.99; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.73; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.87; Bezer, "Türk Fethi Öncesinde Bizans'ın Doğu Anadolu Siyaseti", s.79; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.329; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri,* s.249-250; Toumanoff, "The Background to Mantzikert", s.425.

[1326] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.312; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.116; Cowe, "Vaspuragan ve Ani Krallıkları Arasındaki İlişkiler", s.95.

[1327] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.121-122.

Duvin saldırısının sonrasına yerleştiren Ter-Ghevondyan'a göre, bunlar muhtemelen Ebu'l-Esvâr'ın tahrikiyle Ararat eyaletine gelmiş olan Selçuklu Türkleri idi.[1328]

IV. Michael'in ölmesinin ardından İmparatoriçe Zoe (1041-1042) tek başına tahta çıkmıştı. İmparatoriçe Zoe tahta çıktıktan sonra V. Mikhail Kalaphates (1041-1042) ile evlenmişti. Kalaphates, amcası Orphanotrophos'u sürgün edip, imparatoriçeye gerekli saygıyı göstermeyince gözlerine mil çekilerek devre dışı bırakılmıştı. Bunun ardından imparatorluk, VIII. Konstantinos'un kızları Zoe ve Theodora (Nisan 1042-Haziran 1042) tarafından birlikte idare edilmeye başlanmış, ancak bu sistemin iyi olmadığına karar veren devlet adamları, IX. Konstantin Monomakhos'u (1042-1055) Bizans tahtına oturtmuşlardı.[1329] IX. Konstantin Monomakhos 1042'de Bizans tahtına oturduktan sonra, Ermenilere ağır vergiler yükleyerek ileri gelenlerini Anadolu içlerine sürmüştü. Konstantine IX. Monomakhos, Selçukluların Doğu Anadolu'daki baskısını hafifletmek ve Ermeniler ile Gürcüleri itaat atına alarak siyasi birliği sağlamak istiyordu. Bu amaçla II. Gagik'e Bizans'ın vasalı olmasını teklif etmişti. II. Gagik, Bizans'ın vasalı olmayı kabul etse de daha önce yapılan anlaşmaya aykırı bir şekilde

[1328] *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi*, s.74; Garsoian, "The Byzantine Annexation of the Armenian Kingdoms in the Eleventh Century", s.192; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.558; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.312-313.

[1329] *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi*, s.75-76; Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.173; Abû'l-Farac, *Abûl-Farac Tarihi*, c. I, s.289; *Azîmî Tarihi Selçuklular Tarihiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)*, çev. Ali Sevim, Ankara, 2006, s.3-4; Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, çev. Bilge Umar, İstanbul, 2008, s.68-74; Mikhael Attaleiates, *Tarih*, çev. Bilge Umar, İstanbul, 2008, s.26-33; *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, çev. Işın Demirkent, Ankara, 2014, s.79-105; Taşcı, "Selçuklular Zamanında Anadolu'nun Türkleşmesine...", s.540-541; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.313.

mülkünü Bizans'a teslim etmeye yanaşmamıştı. Monomakhos ise şehir daha önce Bizans'a miras bırakıldığından oranın ülkeye bağlanması gerektiğini düşünüyordu. Bundan dolayı Monomakhos, Bizans'ın Gürcistan'daki idarecisi Michael Iasites'i II. Gagik'in üzerine sefere göndermişti. Iasites, II. Gagik'in direnişi ve Şirak'taki savaş neticesinde başarısız olunca, İmparator Monomakhos bu defa doğu orduları domestikosu Prakimomenos Nikolaos ile güçlü bir ordu görevlendirmişti. Gücünün yetersiz olduğunu düşünen Monomakhos, öte yandan ilk savaştaki gibi bir yenilgi almamak için bir müttefik arayışına girmişti. Bunun üzerine Bizans imparatoru, Ani'yi zapt edebilmek için 1045 yılında Duvin Emîri Ebu'l-Esvâr Şâvur ile temasa geçmişti. Bu gelişme, Duvin Şeddâdîleri ile Bizans arasındaki münasebetlerin başlangıcı olmuştur. Monomakhos, II. Gagik'i zor durumda bırakmak amacıyla Nikolaos aracılığıyla Duvin Şeddâdî Emîri Ebu'l-Esvâr'a bir mektup göndererek, müttefik olarak kendilerine katılmalarını istemişti. Ermeniye'ye varan Nikolaos, Ebu'l-Esvâr'a hediyelerle birlikte imparatorun altın yaldızlı mektubunu ve onu teşvik edecek vaatler içeren kendi şahsi mektubunu vermişti. Bunun üzerine Duvin Emîri Ebu'l-Esvâr, bu teklifi ancak Ani Krallığı'na bağlı olan bölgelerden ele geçireceği yerlerin kendisine bırakılması koşulu ile kabul edeceğini bildirmişti. Bu isteği kabul eden Konstantinos Monomakhos, garanti olarak imparatorluk mührüyle damgalanmış bir ahitname göndermişti. Ebu'l-Esvâr bu resmî evrakın kendisine ulaşmasından sonra Duvin'den ayrılarak Ani yöresine doğru harekete geçmişti.[1330] Böylece Duvin Şeddâdîleri ile Bizans münasebetleri ilk kez 1045 yılında başlamıştır.[1331]

[1330] Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, s.410-411; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.560-561; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.52-53; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.122; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.313; Esterciyan, *Tarihü'l-Ümmeti'l-Ermeniye*, s.197; Kırzıoğlu, *Anı Şehri*

Prakimomenos Nikolaos idaresindeki kalabalık Bizans ordusunun Ani Krallığı'nın batı topraklarını işgale ettiği sırada (10 Mart 1044-9 Mart 1045), Ebu'l-Esvâr idaresindeki Şeddâdî ordusu çoktan Şirak'ta Gagik'e ait pek çok şehri ve kaleyi ele geçirmeye başlamıştı bile. Bizans ile Şeddâdîler arasında sıkışan Ermeni Kralı Gagik, Duvin Emîri Ebu'l-Esvâr'a değerli hediyeler gönderip, Bizans'la yaptıkları anlaşmayı iptal ettirerek onları tarafsız bir hâle getirmeyi amaçlamıştı. Duvin hâkimii onunla yaptığı bu görüşmenin ardından ordusunu durdurarak, II. Gagik'i Bizans'la baş başa bırakmayı kabul etmişti. Böylece Duvin Emîri Ebu'l-Esvâr'dan emin olan II.

Tarihi, s.10; Macler, "Armenia", s.165; Keleş, *Şeddâdîler*, s.151, 223; Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, s.172-173; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.16-17; Canard, "Dwin", s.680; Bezer, "Şeddâdîler", s.410; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.117; Issaverdens, *Armenia and the Armenians*, s.269; İpek, "Ermenilere Rum Mezalimi", s.135-136; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.87; Tellioğlu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s.40-41; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.63-64; Tellioğlu, "Ermeni ve Gürcülerin Selçuklu Hâkimiyetine Bakışı Hakkında Bir Mukayese", s.121; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.60; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.73; Casim Avcı, "Malazgirt Savaşı Öncesi Bizans İmparatorluğu", *Alp Arslan ve Malazgirt*, yay. haz. Erdoğan Merçil, İstanbul, 2014, s.25; Keleş, "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasi Durumu", s.47; Ersan, "Sultan Alp Arslan Devrinde Ermeniler", s.85; Jonathan Shepard, "Yngvarr's Expedition East and a Russian Stone Cross", *Saga-Book*, v.XXI, London, 1982-1985, s.252; Lang, *Armenia Cradle of Civilization*, s.197; Sevim, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri", s.69; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.163; Şərifli, IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri, s.249-250.

[1331] Keleş, *Şeddâdîler*, s.151.

Gagik, bütün ordusuyla birlikte Bizanslılar üzerine yüklenerek geri çekilmelerini sağlamıştı.[1332]

II. Gagik nezdinde yeniden itibar kazanan *Vestis* Sargis, devlet yönetiminde genç Kral II. Gagik'e danışmanlık yapan ve Nig (Güzel Dere) Hâkimi Pahlavunili Vahram'ın yeğeni olan Grikor Pahlavuni'yi gözden düşürmek için harekete geçmiş ve Duvin Emîri Ebu'l-Esvâr ile anlaştığını söyleyerek iftira atmıştı. Buna inanan II. Gagik, Grigor Pahlavuni'yi görevinden alınmış ve mülklerine el koydurmuştu. Grigor Pahlavuni daha sonra Konstantinopolis'e gitmiş ve orada iyi bir şekilde karşılanmıştı.[1333] İmparator X. Konstantin Monomakhos, 1045 yılı baharında Ani'deki *Vestis* Sargis ile ileri gelen beylere mektuplar yazarak, Ani'nin Bizans'a teslim edilmesini ve II. Gagik'in buna ikna edilmeye çalışılmasını istemişti. Onlar karşı cevaplarında; II. Gagik'in Konstantinopolis'e davet edilerek Ani'den uzaklaştırılması durumunda, şehri ve bölgesini kolayca imparatora teslim edebileceklerini ifade

[1332] Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, s.411; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, s.561; Kırzıoğlu, Kars Tarihi, s.313; Chamich, History of Armenia, v. II, s.131-132; Macler, "Armenia", s*.165; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.122; Esterciyan, *Tarihü'l-Ümmeti'l-Ermeniye*, s 197; Keleş, *Şeddâdîler*, s.223-224; Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, s.173; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.117; Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.10; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.16-17; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.63-64; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.60; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.87; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.163; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.249-250.

[1333] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.561-562; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.313-314; Keleş, *Şeddâdîler*, s.224.

etmişlerdi. Bunun üzerine *Vestis* Sargis'in tavsiyesine uyan Bizans imparatoru, Ani'yi ele geçirmek amacıyla II. Gagik'e sahte bir dostluk mektubu yollayarak, onu Konstantinopolis'e davet etmişti. II. Gagik, Bizans imparatoru ile David Anhoğin tarafından kışkırtılan Duvin Emîri Ebu'l-Esvâr'ın kendisine saldırmasından korktuğundan, ülkesi için başka kurtuluş yolu kalmadığını düşünerek Konstantinopolis'e Monomakhos'un huzuruna gitmeyi kabul etmek zorunda kalmıştı. II. Gagik yola çıkmadan önce şehrin anahtarını Katolikos Petros'a vermiş ve ülkenin genel idaresini ona emanet etmişti. *Vestis* Sargis'i de eski görevine iade ederek saray nazırı yapmıştı. II. Gagik, Abirad ve yakın bir dostunu da şehre koruyucu olarak bıraktıktan sonra Konstantinopolis'e hareket etmiştir. Nig Hâkimi Vahram Pahlavuni onu bu yolculuğa çıkmaması konusunda uyarsa da Kral II. Gagik, *Vestis* Sargis'in telkinleri ile ona kulak asmamıştı. İmparator Monomakhos, başlangıçta huzuruna çıkan II. Gagik'e iltifat gösterse de kendi rızası ile krallığını teslime yanaşmaması üzerine, onu bir adaya hapsederek bir daha doğuya dönmesine müsaade etmemiş ve Nikolaos idaresindeki Bizans ordusunu bir kez daha Ani üzerine göndermişti. Bunun üzerine II. Gagik'e sadakat yemini etmiş olan Ani halkı, Nikolaos'a teslim olmamış ve 1044'te şehrin önünde imparatorluk ordusunu bir kez daha mağlup etmişti. Nikolaos, Ani önünde aldığı bu yenilginin ardından Oltu'ya çekilmişti.[1334]

[1334] Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.174; *Smbat Sparapet's Chronicle*, s.41; *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi*, s.79-81; Aristakes, *Ermeni Bir Rahibin Gözünden Selçuklular ve Anadolu'nun Fethi*, s.47-48; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.563-564; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.53; Chamich, *History of Armenia*, v. II, s.134; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.315-316; Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, s.173; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.122; Keleş, *Şeddâdîler*, s.224; Garsoian, "The Byzantine Annexation of the

Ani'nin önde gelenleri, bu saldırılar üzerine krallarının Bizans tarafından alıkonulduğunu ve geri dönmeyeceğini görerek yeni çareler aramaya başlamışlardı. Bu yüzden Ani ve Bagratuni topraklarının kalan kısımlarını, Taşir-Dzoraget Kralı David Anhoğin'e, Gürcü Kralı IV. Bagrat'a (1027-1072) veya David'in kız kardeşi ile evli olan Duvin Şeddâdîleri Emîri Ebu'l-Esvâr'dan birisine vermeyi düşünmüşlerdi. Ancak Ebu'l-Esvâr'ın Müslüman olması ve Taşir'i yağmalaması, David Anhoğin'in de benzer bir şekilde Şirak'a yağma harekâtı gerçekleştirmesi ve de IV. Bagrat'ın Gürcü bir Ortodoks olması gibi sebepler, insanları rahatsız etmekteydi. İleri gelen beylerin bir diğer önerisi ise batı komşuları olan Kars Bagratuni Kralı Gagik Abas'ı kendilerine kral tanımaktı. Ancak onlar Bizans'ın isteklerine ve Türk akınlarına karşı koyacak gücü olmayan bu krala da destek bulamamışlardı. Katolikos Petros ile *Vestis* Sargis gibi şehirde önemli bir nüfuza sahip olan kişilerin de içerisinde yer aldığı bir başka grup ise Bizans yanlısıydı ve bu yönde çalışıyordu. Kral II. Gagik'in arkasında şehir valisi olarak bıraktığı kral nâibi Katolikos Petros, şehri bu adaylardan birisine bırakmaktansa Bizans'a vermeyi tercih etti. Bu doğrultuda, Sümeysât'ta bulunan Bizans valisi aracılığıyla 1045'te Ani ve Şirak'a bağlı olan şehir ve kaleleri Bizans'a teslim

---

Armenian Kingdoms in the Eleventh Century", s.192; Kürkçüoğlu, "X-XI. Yüzyıllarda Doğu Roma-Selçukluların Ermenistan (Bagratuni-Ardzruni) Politikaları", s.96; Ural vd., *Kars Tarihi,* s.117-118; Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.10; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.17-18; İpek, "Malazgirt Zaferiyle Kilikya Ermeni Prensliklerine Açılan Yol", s.144; Ersan, "Sultan Alp Arslan Devrinde Ermeniler", s.85; Bournoutian, *Ermeni Tarihi,* s.99; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.73; Keleş, "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasi Durumu", s.48; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.87; Lang, *Armenia Cradle of Civilization*, s.197; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri,* s.249-250; Toumanoff, "The Background to Mantzikert", s.425.

ettiklerine dair bir belge gönderdiler. Böylece Ani ve Şirak'taki Bagratuni Krallığı sona ermiştir.[1335] *Gürcü Vekayinamesi* diğer kaynaklardan farklı olarak şehrin Gürcü Kralı

[1335] Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.174; *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi*, s.80-81; Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, s.410-411; *Azîmî Tarihi Selçuklular Tarihiyle İlgili Bölümler*, s.8; Aristakes, *Ermeni Bir Rahibin Gözünden Selçuklular ve Anadolu'nun Fethi*, s.49; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.564-566; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.53; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.316-317; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.122; Keleş, *Şeddâdîler*, s.224-225; Garsoian, "The Byzantine Annexation of the Armenian Kingdoms in the Eleventh Century", s.192; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.17-18; Bosworth, "Shaddadids", s.170; Kürkçüoğlu, "X-XI. Yüzyıllarda Doğu Roma-Selçukluların Ermenistan (Bagratuni-Ardzruni) Politikaları", s.96; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.118; Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019); İpek, "Sultan Alp Arslan'ın Ani Ermenilerine Karşı Tutumu", s.117; İpek, "Malazgirt Zaferiyle Kilikya Ermeni Prensliklerine Açılan Yol", s.144, Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.73; Ersan, "Sultan Alp Arslan Devrinde Ermeniler", s.85; Hazel Antaramian Hofman, *An Interpretation of Textile Wealth in the Eleventh-Century Armenian Miniature Family Portrait of King Gagik-Abas of Kars*, Unpublished Master Thesis, College of Arts and Hummanities California State University, California, 2011, s.106; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.329; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.249-250; Taşcı, "Selçuklular Zamanında Anadolu'nun Türkleşmesine...", s.541-542; Kürkçüoğlu, "Revan'dan Erivan'a Bir Şehrin Kimliği", s.2641.

IV. Bagrat'ın annesi Maria'ya verildiğini ileri sürmektedir. Ancak bunu teyit eden başka kaynak yoktur.[1336]

Daha önce Ani'nin verilmesi düşünülen üç kişiden birisi olan David'in kimliği tartışmalıdır. Aristakes Lastivertsi'nin bazı yazmalarında Taşir-Dzoraget Kralı David'in adından sonra gelen ibare düşüklüğü nedeniyle Duvinli David diye farklı bir kişinin var olduğu ileri sürülmektedir. Aristakes Lastivertsi'nin açıklaması öyle kısadır ki açık bir şekilde anlaşılamamaktadır. Aristakes Lastivertsi son Bagratuni Kralı II. Gagik'in Bizans'taki esareti ve tahtan feragatine ilişkin olarak şunları söylemektedir: "*Gagik'in Bizanslılar tarafından tutuklandığını gördükten sonra, Ani'de ikamet eden ileri gelen vatandaşlar, şehri bazen David'e,* (bazen) *David'in kız kardeşi eşi olduğu için Dunac'i'ye, bazen de Abhazyalı Bagarat Kralı'na vermeyi planlamışlardı.*" Aristakes Lastivertsi'nin bazı nüshalarında yukarıda parantez içerisinde verilen "bazen" kelimesinin var olduğu, bazılarında ise noksan olduğu göz önünde bulundurularak, David'in kimliği konusunda iki karşıt teori ileri sürülmektedir. M. Chamich'in başını çektiği âlimlerin çoğunluğu, bu pasajı ikinci "bazen" kelimesini ekleyerek okumakta ve sonuç olarak, Duvin soylularının Bagratuni tahtını ve Ani şehrini şu üç önemli kişiden birisine vermeyi planladığı yorumunu kabul etmektedirler: David (Lori Kralı, "topraksız"), Dunac'i (I. Ebu'l-Esvâr) veya Gürcistan Kralı IV. Bagarat. Dunac'i'yi "Duvin emîri" olarak tercüme eden, Aristakes Lastivertsi'nin Fransızca tercümanı Evariste Prud'homme da bu pasajı aynı şekilde anlamıştır. Avrupalı âlimler bu tercümeye dayanarak, kitapta geçen kişileri "David" ve "Dunac'i" olarak ayırmaktadırlar. Ancak kimi âlimler, Aristakes'in bazı nüshalarında parantez içinde geçen "bazen" kelimesini metinden kaldırarak, pasajı şu şekilde tercüme etmektedirler:

[1336] Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.280; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.250.

"*Ani'nin soyluları, şehri David Dunac'i'ye veya Kral IV. Bagrat'a teklif etmişlerdi.*" Bu da ikinci farklı bir görüşü doğurmaktadır. Bundan yola çıkarak Ortaçağ Ermeni literatüründe, zaman zaman Bagratuni kralları listesine bir David eklenmektedir ve bu Aristakes Lastivertsi'nin burada gönderme yaptığı David olabilir.[1337] Duvinli David (David Dunatsi) diye farklı bir kişinin var olduğunu ileri sürenler, onun David Anhoğin'ın kız kardeşi ile evli olduğunu da belirtmektedirler. Ancak Duvinli David'in bu dönem itibariyle varlığını ispat edecek herhangi bir bilginin olmaması gibi nedenlerden dolayı, araştırmacıların çoğu bunun Duvin Emîri Ebu'l-Esvâr olduğu konusunda hemfikirdirler.[1338] Kürtler, Ermeniler ve Gürcüler arasında annenin büyük babasının ismini bir erkek çocuğuna vermek geleneği popülerdi. Bu gerçek, Ebu'l-Esvâr'ın oğlunun bir Hristiyan adını neden aldığını açıklamaktadır. Akopyan'dan naklen Yuzbashyan'a göre ise Ebu'l-Esvâr'ın gayri resmî olarak bir Hristiyan adı olan David şeklinde bir ismi ve Duvinli manasına gelen "Dunaci" şeklinde bir lakabı vardı.[1339] Buna karşın, bu konuyu değerlendiren Ter-Ghevondyan ise şunu söylemektedir: Aristakes Lastivertsi yukarıdaki pasajda Dunac'i adından sonra, şehrin yönetimin ona teklif yapılmasının gerekçesi olarak David'in kız kardeşinin onunla evli olmasını göstermektedir. Aristakes Lastivertsi eserinin bir başka pasajında ise I. Ebu'l-Esvâr için "Ermenistan Kralı Aşot'un damadı idi" demektedir. Başka bir deyişle bu emîr, Kral Hovhannes Smbat'ın kardeşi IV. Aşot'un kızıyla evliydi. Göreceğimiz gibi onların oğluna büyük babasının adı verilmişti. Bu gelin, David Anhoğin'in amcasının

[1337] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.102-103; Keleş, *Şeddâdîler*, s.224d.

[1338] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.565; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.102-103; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.53; Keleş, *Şeddâdîler*, s.224d.

[1339] Akopyan, "Şeddâdî Emîri Aşot Bin Şavûr'a Ait Nadir Bir Sikke", s.89.

torunu idi. Ter-Ghevondyan'a göre, tarihçinin böyle bir ilişkiyi temel alarak, onu nasıl David Anhoğin'in kız kardeşi olarak ifade ettiğini anlamak zordur. Ayrıca Aristakes Lastivertsi, asla eserinin tamamında David Anhoğin'in adından söz etmemektedir, sadece bu pasajda bir David'den bahsetmektedir. Bunun yanında, Bagratunilerin mirasının II. Gagik'in düşmanı olan bir Müslüman emîre gönüllü olarak teklif edilmiş olması da muhtemel değildir. Ter-Ghevondyan ayrıca, eğer biz "David Dunac'i" okumasını kabul edersek, onun kız kardeşinin II. Gagik'in eşi olduğu şeklindeki yorumu da kabul etmek zorunda kalırız diyerek, Duvinli David diye birisinin var olmadığını ifade etmektedir. Her iki durumda da Aristakes Lastivertsi'nin yukarıdaki pasajı, Duvin tarihinin en önemli problemlerinden birisi olan bu meseleyi çözmek için yetersiz kalmaktadır.[1340]

Grigor Pahlavuni, Konstantinopolis'teyken (1045-1046) kendisine ait olan Nig Kazası'ndaki, Erivan'ın kuzeyinde yer alan Beçni Kalesi'ni imparatora teslim etmişti. Buranın hiç şüphesiz pek de isteğe bağlı olmayan terki, Bizans'ın Duvin arazisine karşı duyduğu arzunun bir işareti olabilir. İmparator Monomakhos buna karşılık olarak ona "Mezopotamya Dükü" unvanı ile Vartenig/Vartanis'te mülkler vermiş ve onu Taron ile Vaspurakan'ın idaresiyle görevlendirmişti. Bagratuni ailesine bağlılıkları ile bilinen Ermeniler, bu durumdan rahatsız olsalar da Selçuklu Türklerinin bölgede oluşturduğu tehlikeye karşı duruma sessiz kalmayı yeğlemişlerdi. Öte yandan, Ani'nin teslim edildiğini haber alan II. Gagik, başlangıçta ülkesini teslim etmekte dirense de başka çaresi kalmayınca içerisinde bulunduğu güç durumdan çıkmak için mecburen mülkünden feragat etmeye razı olmuş ve buna karşılık olarak kendisine *magistros* unvanı, Konstantinopolis'teki Galane Sarayı ve Kapadokya'daki Kharsiana ve

[1340] Aristakes, *Ermeni Bir Rahibin Gözünden Selçuklular ve Anadolu'nun Fethi*, s.48, 78; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.103.

Lykandos bölgeleri verilmişti. Ani'nin idaresi ise Bizans'ın Gürcistan dükü Mikhael Iasites'e verilmişti. Böylece Ani Ermeni Krallığı ve Bagratuni Hanedanı'nın hâkimiyeti sona ermişti (1045). Ani şehri Bizanslıların eline geçmiş ve ülkedeki bütün işlerin dizginlerini ellerine almışlardı. Böylece Ermeniye'deki Bizans hâkimiyeti neredeyse doğudaki Duvin'e ve güneydeki Urmiye Gölü'ne kadar genişlemişti. Ani'nin teslimi nedeniyle umduğunu bulamayan *Vestis* Sargis ise *Gürcü Vekayinamesi*'ne göre, Gürcü Kralı IV. Bagrat'a giderek, Ebu'l-Esvâr'ın feth ettiği Anberd Kalesi hariç, Ani'ye tabi 9 kaleyi krala teslim etmiştir. Sargis'in bundaki amacı, Ani Krallığı'nın doğu topraklarının çoğunu ele geçiren Duvin Emîri Ebu'l-Esvâr'ın buraları da eline geçmesini önlemekti.[1341] Son Bagratuni'nin 1045'te bu şekilde ortadan kalkmasından

[1341] Aristakes, *Ermeni Bir Rahibin Gözünden Selçuklular ve Anadolu'nun Fethi*, s.49; Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.175; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.279-280; Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, s.411; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.566-568; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.316-317; Keleş, *Şeddâdîler*, s.226; Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, s.173-174; Garsoian, "The Byzantine Annexation of the Armenian Kingdoms in the Eleventh Century", s.192; İskender, *Ermeniye beyne'l-Bizantiyyin*, s.85-86; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.119; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.176; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s.35; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.17-18; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.99; Tellioğlu, "Ermeni ve Gürcülerin Selçuklu Hâkimiyetine Bakışı Hakkında Bir Mukayese", s.121; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.278; Kırzıoğlu, "Selçuklular'dan Önce Armenya'ya/Yukarı-Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ IV. Bin-MS. 1064)", s.196; Tezcan, "Selçuklu Fethi Öncesi II. Basileios'un İberia Seferleri (1021-22)…", s.344; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.73; Avcı, "Malazgirt Savaşı Öncesi Bizans İmparatorluğu", s.25; Keleş, "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasi

sonra, Bizanslı valiler, 1064'te[1342] Alparslan tarafından fethedilene kadar Ani'yi idare etmişlerdi. Şeddâdîlerin eski ikametgâhlarının geçmişi ile Ani'ninki arasından önemli farklar vardır. Bunlardan Gence bir Müslüman şehriydi, Duvin de burası gibi daha Arap fetihlerinin ilk günlerinden itibaren Müslümanların önemli bir idari merkezi olmuştu. Buna karşın "1001 Kiliseli Şehir" olarak anılan Ani şehri Hristiyan gelenekleri ile doluydu.[1343] Böylece Bizans birkaç yıl içerisinde kuzeydoğu prenslikleri dışında Büyük Ermeniye'yi denetim altına almış oldu.[1344]

Bizans imparatorunun şehrin idaresiyle görevlendirdiği *Vestis* Mikhael Iasites, şehri devralmak için ordusu ile Ani önlerine gelmiş, ancak şehrin koruyucusu Abirad karşı koymuştu. Buna rağmen Mikhael Iasites iş birlikçilerin yardımı ile şehri hâkimiyeti altına almıştır. Böylece Ani, Bizans'ın bir theması hâline getirilerek Ani Theması adıyla Konstantinopolis'e bağlanmıştı. Bu olayın sonucunda Kağızman ve Digor kazaları, Kızılçak ve Başgedikler nahiyeleri ve Akbaba ile Gümrü de Bizans

---

Durumu", s.48; Ersan, "Sultan Alp Arslan Devrinde Ermeniler", s.85; Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, s.227; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.87; Bezer, "Türk Fethi Öncesinde Bizans'ın Doğu Anadolu Siyaseti", s.79; Nersessian, *Armenia and The Byzantine Empire*, s.11; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.329; Lang, *Armenia Cradle of Civilization*, s.197; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.200; Burney-Lang, "Armenia and Georgia–History and Institutions", s.210; Toumanoff, "The Background to Mantzikert", s.425; Niko Berdzenişvili-Simon Canaşia, *Gürcüstan Tarihi*, çev. Hayri Hayrioğlu, İstanbul, 1997, s.134.

[1342] Minorsky bu tarihi sehven 1072 olarak vermiştir, bkz. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.80

[1343] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.80.

[1344] Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.278.

sınırları içerisine dâhil olmuştu. Merkez Ani idi. Yıkılan Ani Krallığı'nın Sürmeli Çukuru (Tuzluca ve Iğdır Ovaları) ve Elegez ile Hrazdan Nehri arasında kalan yerleri ise Duvin Şeddâdîlerinin eline geçmiştir. Böylece imparatorluğun sınırları Çoruh ağzına, Kür menbalarına ve bu nehri kuzeyden çeviren dağ silsileleri ile Tiflis önlerine kadar dayanmıştı.[1345]

Bizans İmparatoru Konstantinos Monomakhos, Ani'nin alınmasından sonra Beçni Kalesi'nin de topraklarına katılmasıyla egemenliğini Duvin yakınlarına kadar genişletmişti. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Konstantinos Monomakhos, Kral II. Gagik'e karşı Duvin Emîri Ebu'l-Esvâr'dan yardım alabilmek için, ona imparatorluğun altın mührünü taşıyan bir akit yollayarak, Ermenilerden ele geçirdiği bütün toprakların kendisinde kalmasını vaat etmişti. Buna karşın Bizans imparatoru, Ani'yi hâkimiyeti altına aldıktan sonra anlaşmaya aykırı bir şekilde, Ebu'l-Esvâr'dan bu bölgede ele geçirdiği toprakları iade etmesi yönünde bir talepte bulunmuştu. Yani Monomakhos, hem daha önce yapılan bir anlaşmayı bahane ederek II. Gagik'ten Ani'yi Bizans'a teslim etmesini talep ediyor, hem de kendisi daha önce yaptığı bu anlaşmaya uymayarak Duvin Emîri'den, ele geçirdiği yerleri iade etmesini istiyordu. Ancak Ebu'l-Esvâr,

[1345] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.317; Ural vd., *Kars Tarihi,* s.119-120; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s.35; Sevim, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri", s.69; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler,* s.19; Tezcan, "Selçuklu Fethi Öncesi II. Basileios'un İberia Seferleri (1021-22)…", s.344; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri,* c.1, s.19; Bedirhan-Atçeken, *Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, s.63; Ersan, "Sultan Alp Arslan Devrinde Ermeniler", s.85; Nersessian, *Armenia and The Byzantine Empire*, s.11; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.329; Taşcı, "Selçuklular Zamanında Anadolu'nun Türkleşmesine...", s.541-542.

imparatorun kendisine verdiği altın mühürlü ahitnameyi göstererek bu isteği reddetmişti. Bunun üzerine Monomakhos ona karşı savaş ilan etmiş ve geçen yıl Ani'yi almaya muvaffak olamayıp Oltu bölgesinde kışlayan Parakimomenos Nikolaos'a haber göndererek, Ebu'l-Esvâr'ın üzerine sefere çıkmasını emretmişti. Aslında bu dönemde Bizans'ı, Duvin'i işgal etmeye sevk eden olayların başlangıcı Ani Kralı'nın Ani'yi Bizans imparatoruna satması ile başlamıştı. Amacı, savaşsız ve masrafsız bir şekilde elde ettiği Doğu Anadolu bölgesindeki toprakları kontrol altına almak ve Azerbaycan üzerinden bu bölgeye gerçekleştirilen akınlara bir karşılık vermekti. Bu amaçla, yeni toplanan Ermeni askerleri ile yardıma gelen Gürcistan askerlerinden meydana getirilen ordu, Nikolaos'un liderliğinde Ani'ye gelmişti. Yeni gelen Ermeni ve Gürcistan kuvvetleri ile Ani'deki Bizans kuvvetlerinin bir araya gelmesiyle en az 50 bin kişiden meydana gelen büyük bir ordu kurulmuştu. Nikolaos bunun ardından 1045 yılının sonbaharında orduyu *Vestis* Michael Iasites ile Alan asıllı Magistros Konstantinos komutasında Duvin'de bulunan Ebu'l-Esvâr'ın üzerine göndermişti. Bizans İmparatoru Monomakhos, Ermeniye'nin merkezinde bir Müslüman sığınağı gibi kalan bu eski Hristiyan başkentini ele geçirerek Hristiyanlara bağlayabilseydi, Bizans'ın Ermeniye'yi ilhakı bir nebze meşru karşılanabilir ve Ani'nin ilhakının tek özrü olabilirdi. Eğer Duvin'in zaptı girişimi başarılı olsaydı, Bizanslılar eski Müslüman hâkimiyetinin son kalıntılarını ellerindeki kuvvetlerle ortadan kaldırmak için Ermeniye'yi ilhak etmişlerdir şeklinde yorumlanabilirdi. Bu bakış açısına göre Bizans, Ermeniye'yi sırf özgürlüğüne kavuşturmak için işgal etmiş olurdu.[1346] Ebu'l-Esvâr, kalabalık Bizans ordusuna karşı

[1346] Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, s.411; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.283; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.568-569; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.53; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.122; Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, s.174; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.303, 318; İskender, *Ermeniye beyne'l-Bizantiyyin*, s.85-86; Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.10-

bir meydan savaşı veremeyeceğini bildiği için, çeşitli önlemler alarak ordusuyla başkenti Duvin'in surlarının arkasına çekilmişti. Ebu'l-Esvâr, Garni Nehri'nin akış yönünü değiştirerek, Duvin çevresindeki düzlükleri sular altına bırakmış ve her tarafı su birikintileri ile dolu bir bataklık hâline getirmişti. O, bunun ardından şehri çevreleyen kuytu bağlar ile bahçelere yetenekli okçular yerleştirmiş ve nakkarelerle savaş emri verene kadar yerlerinde gizli kalarak, sabırla düşmanın gelmesini beklemelerini emretmişti. Bizans ordusunun komutanları, bütün ovayı sular altında görünce Ebu'l-Esvâr'ın Duvin'de savunmaya çekildiğini ve hiçbir direnişle karşılaşmadan Duvin'e gireceklerini düşünerek düzensiz ve güven içinde şehre doğru ilerlemeye başlamışlardı. Bizans ordusu, kentin çevresindeki üzüm bağlarına yaklaşıp atış menziline girince nakkare sesleri yükselmeye başlamış, bunun üzerine saklandıkları üzüm bağları arasından çıkan Ebu'l-Esvâr'ın okçuları, Bizans ordusunu ok yağmuruna tutmuştu. Kendilerini savunma fırsatı bulamayan Bizanslılar, ağır ve ani bir yenilgiye uğramışlardı. Ürkmüş atlar bataklığa saplanıp kaçamadıklarından düşmanın kaybı daha da büyümüş ve sayılamayacak miktarda asker hayatını kaybetmişti. Bu, onlar için tam bir hezimetti. Bu savaşın neticesinde Bizans ordu komutanı Iasites ile Alanlı Konstantinos zorlukla kaçabilmişler ve Ani'de bulunan Parakimonemos Nikolaos'a bu felaket haberini bizzat vermişlerdi (1045 sonbaharı). Bu savaş neticesinde, ağır bir

---

11; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.60; Keleş, *Şeddâdîler*, s.151; Canard, "Dwin", s.680; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.120; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.18; Tellioğlu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s.42-43; Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019); Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.63-64; Keleş, "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasi Durumu", s.48; Shepard, "Yngvarr's Expedition East and a Russian Stone Cross", s.252; Hofman, *Armenian Miniature Family Portrait of King Gagik-Abas of Kars*, s.106; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.176.

yenilgiye uğratılan Bizans, Gürcü ve Ermeni askerlerden birçoğu esir alınmış, yerel Ermeni birliklerinin başında bulunan büyük Ermeni başkumandanlarından Vahram Pahlavuni ile oğlu Grigor ise öldürülmüşlerdi. Onlar tam da Duvin surlarının dibinde savaşırken öldürülmüşlerdir.[1347] Bu mücadele sırasında Ebu'l-Esvâr Şâvur'un şehri tek başına savunması, Duvin'i Leşkerî'ye bağlı olmadan idare ve muhafaza ettiğinin bir göstergesi olabilir.[1348]

[1347] *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi*, s.82; Aristakes, *Ermeni Bir Rahibin Gözünden Selçuklular ve Anadolu'nun Fethi*, s.49; Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, s.411-413; *Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334)*, s.31; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.569; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.122; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.318; Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, s.174; Canard, "Dwin", s.680; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.60; Keleş, *Şeddâdîler*, s.151, 227; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.53; Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.10-11; Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019); Bezer, "Şeddâdîler", s.410; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.120; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.285; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.18-19; Tellioğlu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s.42-43; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.63-64; Keleş, "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasi Durumu", s.48; Shepard, "Yngvarr's Expedition East and a Russian Stone Cross", s.252; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.88; Issaverdens, *Armenia and the Armenians*, s.272; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.163; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.243-244; Adalian, "Dvin", s.287.

[1348] Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.243-244.

Bu savaş sırasında Selçukluların Duvin'e yardıma geldiklerini ileri süren tarihçiler de vardır. Bu dönemde Selçuklular, Anadolu'da askerî seferlerine devam ediyorlardı. Batı yönünde fetihlere gönderilen İbrahim Yınal, birkaç yıl içerisinde Hemedân ve İsfâhân'ı hâkimiyeti altına aldıktan sonra seferlerini Dicle Irmağı kıyılarına kadar başarılı bir şekilde devam ettirmişti. Kutalmış ise Geylan ve Târm bölgelerini egemenliği altına aldıktan sonra Aras Irmağı'nı geçmiş ve Arrân, Gürcistan ile Ermeniye'ye girmişti. Tuğrul Bey'in yüksek hâkimiyetini tanıyan bu şehzadeler, hareketlerinde tamamen serbestlerdi ve istedikleri şekilde fetihlerini gerçekleştiriyorlardı. Selçuklular, batı sınırlarında meydana gelen gelişmeleri dikkatli bir şekilde izlemiş ve zaman zaman çıkarları gereği müdahil olmaktan da çekinmemişlerdi. İddiaya göre, IX. Konstantinos Monomakhos, Gürcü kumandan Liparit kumandasındaki bir Bizans ordusunu Şeddâdîlerin başkenti Duvin'e gönderince, Tuğrul Bey, Kutalmışoğlu'nu Bizans taarruzuna maruz kalan Duvin Emîrliği'ne yardım için görevlendirmişti. İslam tarihçilerinden Azimî sayesinde, Bizans ordusunun bu dönemde Gürcü, Ermeni ve Rumlardan teşekkül ettiğini ve Selçuklular tarafından mağlup edildiklerini öğrenmekteyiz. Buna göre, bu sene Kutalmış, Amîd ve Musul taraflarını zapt etmiş olan Oğuzları (Yabgulular) da yanına alarak, 1045-1046 yılında Duvin istikametinde harekete geçmiş ve Bizans ordusu kumandanı Orbelian Liparit idaresindeki Gürcü kuvvetleri ile karşılaşarak, Duvin[1349] surları önünde meydana gelen savaşta onları mağlup etmişti. Bizans bu savaşta çok fazla kayıp vermişti. Yukarıda söylediğimiz gibi Ermeni kuvvetleri komutanı Vahram da hayatını kaybedenler

[1349] Osman Turan ve Sevim, bu savaşın Gence surları önünde meydana geldiğini ifade etmektedir, bkz. Turan, *Selçuklular Tarhi ve Türk İslam Medeniyeti*, s.121; Sevim, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri", s.69; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.176; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.46-47.

içerisindeydi.[1350] N. Keleş bu sefere Liparit'in katılmadığını, onun 1047'deki sefer olduğunu söylemektedir.[1351] Böylece Tuğrul Bey, Duvin üzerine gönderilen bir orduya karşı ordusunu göndererek bölgeyi kendi nüfuz alanı içerisinde gördüğünü, bundan sonra Bizans'ın Azerbaycan ve Kafkasya'nın güneyindeki faaliyetlerine kayıtsız kalmayacağını göstermiştir.[1352] Kutalmış bu şekilde Duvin şehrini Bizans istilasına uğramaktan kurtarsa da Bizanslılar bu savaşlar neticesinde Ani ile Duvin arasını tamamen tahrip etmişlerdir. Bu dönemde Sürmeli Kalesi, Duvin'in gerisinde çok önemli

[1350] *Azîmî Tarihi Selçuklular Tarihiyle İlgili Bölümler*, s.9; Kesrevî, *Şehriyaran-ı Gumnam*, s.294; Keleş, *Şeddâdîler*, s.145; 227-228; Turan, *Selçuklular Tarhi ve Türk İslam Medeniyeti*, s.120-121; Sümer, "Kutalmış", s.480; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.34; Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s.7; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, c.1, s.37-39, 45; Toksoy, "Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları", s.682; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s.29-30; Öngül, *Büyük Selçuklular*, s.28-29; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.121-122; Tellioğlu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s.42-43; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.96; Tellioğlu, "Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu'nun Fethi", s.114-115; Keleş, "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasi Durumu", s.49; Bedirhan-Atçeken, *Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, s.50; Ayan, "Tuğrul Bey Dönemi Selçuklu-Bizans Ekseninde Ermeniler", s.250d; Bahadır, *636-1100 Arasında Antakya*, s.296; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.176-177; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.46-47; Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi*, s.184-185; Peacock, "Nomadic Society and the Seljuq Campaigns in Caucasia", s.219.

[1351] Keleş, *Şeddâdîler*, s.230.

[1352] Tellioğlu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s.42-43.

bir üs hâline getirilmişti.[1353] Osman Turan'a[1354] göre bu savaş, Selçuklular ile Bizans arasındaki ilk karşılaşmadır. Buna karşın Fahrettin Kırzıoğlu[1355] bu görüşün tamamıyla yanlış olduğunu, Selçuklular ile Bizans arasındaki ilk karşılaşmanın Kaputru Savaşı olduğunu ifade etmektedir. Duvin önünde meydana gelen bu savaş hakkında kaynaklarda neredeyse hiçbir bilgi yoktur. Ermeni kaynaklarının gözünden bu savaş hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Bizans ve Gürcü kaynaklarında yer verilmeyen bu hadise hakkında yalnızca Urfalı Mateos ile ondan alıntı yapmış olması muhtemel bazı çağdaş Ermeni kaynakları bilgi vermektedirler. Tellioğlu'na göre muahhar kaynaklar bu hadiseyi kayıt altına almasına karşın, devrin tarihçilerinden Aristakes Lastivertsi'nin bu savaşa yer vermemesinin sebebi Konstantinos Monomakhos'un aynı sene Ani şehrini ele geçirmesi olabilir. Çünkü Aristakes Lastivertsi önemli bir dinî merkez olan Ani'nin kaybedilmesiyle çok büyük hayal kırıklığına uğratmış ve öfkelenmişti. Bu yüzden ne öfkeler yağdırdığı Bizans ordusunun Duvin önünde aldığı mağlubiyeti, ne de o orduyu bir Ermeni'nin komuta etmesini kayda değer bulmuştur. Bizans kaynakları ise Selçukluların Anadolu kapılarına dayandığı sırada Konstantinopolis'te meydana gelen taht değişikliği, Konstantinos Monomakhos'un ilk icraatları, Maniakes ile Tornikos'un isyanları ve Peçenek-Rus saldırılarıyla o kadar meşgullerdi ki Duvin'de yaşanan bu olaylara yer verememişlerdir. Tellioğlu'na göre, Nikephoros Bryennios[1356] 1047'den

[1353] Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.285.

[1354] Turan, *Selçuklular Tarhi ve Türk İslam Medeniyeti*, s.121.

[1355] Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.61-62.

[1356] Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, çev. Bilge Umar, İstanbul, 2008, s.43.

önce Vaspurakan bölgesine gerçekleştirilen bir seferden bahsetse de bunun da Duvin'de meydana gelen savaş olma ihtimali çok düşüktür.[1357]

Bizans, Ani'yi ele geçirdikten bir sene sonra Duvin şehrini Şeddâdîlerden almakta başarısız olsa da imparatorluğun Ermeni Platosu'na yayılması büyük oranda tamamlanmıştı. II. Gagik'in krallık toprakları, başkenti Erzurum'dan Ani'ye taşınan ve artık Gürcistan ve Ermeniye adını taşıyan İberya Theması'na katılmıştı. Gürcistan Dükü ve Ani Valisi Michael Iasites, Ani'deki krallığı yıktıktan sonra katolikosluğu da ortadan kaldırmak amacıyla Katolikos Petros'u Ani'den çıkartarak batıya göndermişti. Konstantinos Monomakhos, Duvin önünde alınan bu yenilgiyi haber alınca 1046-1047'de Michael Iasites'i görevinden azlederek, yerine tarihçi Kekaumenos'un dedesi olan ve ona göre önceden Duvin'de "idarecilik" yapan Katakalon Kekaumenos'u getirmiştir. Bizans imparatoru ayrıca sefere katılmayıp Ani'de oturan Parakimomenos Nikolaos'u da görevinden alarak yerine başkomutan olarak Arap kökenli bir subay olan hadımağası Büyük Hetairiarkhes[1358] Konstantinos'u getirmişti.[1359] Böylece Duvin

[1357] Tellioğlu, "Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu'nun Fethi", s.115-116; İbrahim Tellioğlu, "Ortaçağ Ermeni Kaynaklarının Türk Tarihi Açısından Önemi Üzerine", *Orta Çağ'da Türkler, Ermeniler, Gürcüler*, İstanbul, 2019, s.20; Keleş, "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasi Durumu", s.49; Bedirhan-Atçeken, *Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, s.50; Bahadır, *636-1100 Arasında Antakya*, s.296; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.46-47.

[1358] Bizans'ta Muhafız Kıtası Komutanı, bkz. Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.569

[1359] Aristakes, *Ermeni Bir Rahibin Gözünden Selçuklular ve Anadolu'nun Fethi*, s.49-50; Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, s.411; *Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334)*, s.32; *Smbat Sparapet's Chronicle*, s.21; Grousset,

yenilgisi Bizans'ın doğudaki dengelerinin değişmesine ve asker ve bürokratlarda değişikliklere gidilmesine sebep olmuştur.

Yeni vali ile başkomutan Ani'ye geldiklerinde askerleri topladılar ve sefer yapmak için hazırlıklara başladılar. Onlar, Duvin Emîri'ne karşı pek çok güç gösterisi yapmışlardı. Tarihçi Skylitzes, Katalakon Kekaumenos ile Hetairiarkhes Konstantantinos'un Duvin'e yalnızca bir sefer düzenlediklerini ifade ederken, Urfalı Mateos ile Smbat Sparapet, Duvin üzerine iki sefer düzenlediklerini söylemektedirler. Urfalı Mateos bunlardan birisinin 1046-1047 kışında olduğunu ileri sürmektedir. Buna göre 10 Mart 1046-9 Mart 1047'de (Ermeni takviminin 495. yılı) Bizans İmparatoru Konstantinos Monomakhos, Hetairiarkhes Konstantinos'u Duvin üzerine sefere yollamıştır. Hetairiarkhes Konstantinos şehrin kapısı önünde karargâh kurmuş, ancak kış mevsimi olduğundan soğuk ve sağanak yağmur nedeniyle bir şey yapamayarak geri dönmüştür. Ancak ertesi sene 10 Mart 1047-9 Mart 1048'da (Ermeni takviminin 496. yılı) Hetairiarkhes büyük bir ordu ile tekrar Duvin üzerine gitmişti. O, bu sefer şehre saldırmamış, ancak bölgede pek çok sefer gerçekleştirmiştir. Müslümanları kılıçtan

---

Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, s.570; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.123; Garsoian, "The Byzantine Annexation of the Armenian Kingdoms in the Eleventh Century", s.192; Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, s.174; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.319; Keleş, *Şeddâdîler*, s.228; Canard, "Dwin", s.680; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.120; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.53-54; Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.10-11; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.18-19; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.88; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.244.

geçirip esir ettikten sonra ülkesine geri dönmüştür.[1360] Smbat Sparapet de bu dönemde Duvin üzerine iki sefere çıkıldığını söylemektedir. Buna göre ilki kış mevsimi olması nedeniyle yağan şiddetli yağmurlar yüzünden başarısız olmuş ve bir şey kazanamadan geri dönülmüştür. İkinci sefer ise yaz mevsiminde gerçekleştirilerek Duvin kuşatılmış, ancak başarılı olunamamış ve çevre bölgeler tahrip edilerek dönülmüştür.[1361] Skylitzes ise Urfalı Mateos ve Smbat'ın bahsettiği bu seferlerden sadece bir tanesini ve muhtemelen de ikincisini zikretmektedir. Skylitzes'in bildirdiğine göre Bizans ordusu bölgenin en büyük merkezlerinden birisi olan Duvin'e doğrudan saldırmaya çekinmiş, bunun yerine Ebu'l-Esvâr'ın daha önce zapt edip, teslim etmeyi reddettiği kaleleri almaya çalışmıştır. Bu sefer neticesinde ilk olarak en batıda yer alan Sürmeli ve Anberd'i (Ampier), daha sonra da sarp bir kayalığın başında zapt edilemez bir kale olarak adlandırılan Hagios Gregorios'u (Surp Grigor) ele geçirmişlerdi. Ebu'l-Esvâr burada bulunan garnizonuna birkaç kere yardım teşebbüsünde bulunsa da her seferinde geri püskürtülmüştü. Bu dönemden itibaren bu bölge, 16 Ağustos 1064'teki Selçuklu fethine kadar 20 sene Bizans kontrolünde kalacaktı. Böylece Bizans ordusu, pek çok yeri yağma ederek, çok sayıda Müslüman'ı esir etmişti. Onlar buradan, Duvin'e yakın bir mesafede sarp bir yamaçta kurulup, hendek ve kazıklarla emniyete alınmış olan

[1360] *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, s.84; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.319; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.570; Kesrevî, *Şehriyaran-ı Gumnam*, s.293-294; Keleş, *Şeddâdîler*, s.229; Canard, "Dwin", s.680; Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019); Garsoian, "The Byzantine Annexation of the Armenian Kingdoms in the Eleventh Century", s.192; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.285; Keleş, "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasi Durumu", s.48; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.13.

[1361] *Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334)*, s.32; Keleş, *Şeddâdîler*, s.229.

Khelidon'a[1362] hareket etmişlerdir. Burayı kale halkını açlığa mahkûm ederek almaya çalışsalar da başarılı olamamışlardır. Eğer batıda Leon Tornikos'un isyanı (Eylül 1047) patlak vermeseydi, Bizans ordusu orayı büyük bir ihtimalle alabilirdi. İmparator Monomakhos, Leon Tornikos isyanı nedeniyle kullanabileceği tüm güçleri geri çağırmak zorunda kalmış ve Hetairiarkhes Konstantinos'a yapmakta olduğu görevi bırakarak derhal emrindeki ordularla başkente dönmesini emretmişti. Hetairiarkhes Konstantinos, imparatorun mektubunu alır almaz Duvin Emîri Ebu'l-Esvâr'la imparatora bağlı kalacağına ve Bizans'a karşı herhangi bir eylemde bulunmayacağına dair bir antlaşma imzalayarak Khelidon kuşatmasını kaldırmış ve Konstantinopolis'e dönmüştü. Böylece Duvin Şeddâdîleri, Bizans'a biat etmiş oldular. Aslında Duvin Emîri'nin başarılı direnişi Ermeniye'deki Bizans saldırısını duraklatmıştı. Çünkü aksi takdirde Bizans Taşir-Dzoraget, Sünik ve Haçen'e doğru başarılı ilerleyişini devam ettirebilirdi. Hetairiarkhes Konstantinos, Gürcistan ve Ani'de ise Katalakon Kekaumenos'u bırakmıştı. Ani Bagratuni Hanedanı'nın bu şekilde ilhak edilmesiyle Ermeni krallıklarını (Kars hariç) bir bir ortadan kaldıran Bizans, Duvin sınırına kadar hâkimiyetini genişletmiş oldu. Bundan dolayı Hrazdan Nehri, Bizans'ın doğudaki en ileri sınırını teşkil etmiştir.[1363] Kırzıoğlu, Bizans'ın kalabalık bir ordu ile Şeddâdîler

[1362] Erivan'ın bir kalesi olan Dzidzernagapert, bkz. Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.570; Kırzıoğlu'na göre belki Revan-İçkale/Cicernakberd, bkz. Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.10-11; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.60.

[1363] Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, s.412-413; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.569-570; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.53-54; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.123; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.319; Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, s.174; Keleş, *Şeddâdîler*, s.228-230, 237; Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.10-11; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.60; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.18-19; Keleş, "Malazgirt Savaşı

ülkesine gireceklerini haber alan Selçuklu beylerinden Mûsa Yabgu oğlu Hasan Bey'in kendi askerleri ile birlikte Duvin'e yardıma gittiğini ileri sürmektedir.[1364] Peacock da Duvin Şeddâdîleri üzerine yapılan iki saldırının Selçuklu yardımı ile püskürtüldüğünü söyleyerek onu desteklemektedir.[1365] Bundan sonraki süreçte ise Türk ve Peçeneklerin Bizans'a saldırmaları, Duvin'e karşı yeniden bir savaş açmalarına engel olmuştur.[1366] Katakalon Kekaumenos ve Hetairiarkhes Konstantinos'un Ebu'l-Esvâr'a karşı düzenledikleri bu sefere, *Gürcü Vekayinamesi*'nin ifade ettiğine göre Gürcü Eristavı Liparit de katılmıştı. Buna göre Liparit, IV. Bagrat'a karşı başlattığı isyan sırasında yardımına gelen Ermeni ve Bizanslı birliklerle beraber, Bizans imparatoruna muhalif bir tavır takınan Duvin Emîri Ebu'l-Esvâr ile savaşmak üzere Duvin'e yürümüş ve daha sonra kendi topraklarına geri dönmüştür. Kaynağa göre Liparit, Tiflis'in 1046 yılında Kral IV. Bagrat'a teslim edilmesinden sonra ve İbrahim Yınal'ın Pasinler Ovası'nda görünmesinden (Ağustos-Eylül 1048) tam bir yıl önce bu saldırıyı gerçekleştirmiştir. Bu bilgiden yola çıkan N. Keleş, adı geçen seferin tarihinin, Ermeni kroniklerinin üçüncü, Skylitzes'in ise 1047 yılında gerçekleştiğini zikrettiği Ebu'l-Esvâr aleyhine sonuçlanan ikinci Bizans saldırısı ile örtüştüğünü söylemektedir. Ona göre, bazı araştırmacıların ifade ettikleri gibi Liparit'in katıldığı bu akın, 1045'te Michael Iasites ve Magistros Konstantinos'un öncülük ettikleri seferlerden ziyade, Kekaumenos ve Konstantinos'un

---

Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasi Durumu", s.48; Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.88; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.163; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.250.

[1364] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.319; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.285.

[1365] Peacock, "Nomadic Society and the Seljuq Campaigns in Caucasia", s.227.

[1366] Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, s.174.

Ebu'l-Esvâr'a karşı düzenledikleri 1047'deki seferdi.[1367] Peacock'a göre bu olayların tarihi kesin değildir. Duvin'e asıl Bizans ilerleyişini en geç 1049 yılına kadar yerleştirenler de vardır. Ancak bu hadiselerin, Ebu'l-Esvâr'ın 1049'da Gence'de iktidarı Ânûşîrvân'dan zorla almasından önce meydana geldiği açıktır.[1368]

9. Güney Kafkasya'daki Selçuklu-Bizans Münasebetleri ve Gence ile Duvin Şeddâdîlerinde Yaşanan Gelişmeler

Selçuklu akınlarına karşı Bizans sınırındaki direniş noktaları; Van Gölü kıyısındaki Vaspurakan kaleleri, Malazgirt, Tayk kaleleri ve müstahkem Ani şehri idi. Müslüman Duvin ve Ahlat emîrlikleri hâlâ bu hattın içerisindeki varlıklarını sürdürmekteydi. Oldukça uğraşılmasına rağmen Duvin hâlâ zaptedilmemişti. Bunların bölgedeki varlığı Bizans için oldukça tehlikeliydi. Bu sınırın zayıflığı, Bizanslı komutanların elini kolunu bağlıyordu. Aras Vadisi'nden çıkan veya batı yönünde Vaspurakan'ı kateden Türk birliklerinin geçmesine göz yumuluyor ve yollarını kesmek ancak Pasinler'den veya Bagrevand'dan ganimetleri yüklenmiş dönerlerken akıl ediliyordu.[1369]

Kutalmış ve İbrahim Yınal gibi Hasan Bey de bu sırada Anadolu'da seferine devam etmekteydi. O, 20 bin kişilik bir ordu ile önce Bagrevand'a gelmiş ve batıdaki

---

[1367] Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.283; Keleş, *Şeddâdîler*, s.230; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.57.

[1368] Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019); Canard, "Dwin", s.680.

[1369] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.573; Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, s.176-177; Ayan, "Tuğrul Bey Dönemi Selçuklu-Bizans Ekseninde Ermeniler", s.250-251.

Pasinler Ovası'nı da geçerek Erzurum bölgesinde görünmüştü. Orayı geçen Hasan 1048 yılında Vaspurakan'a doğru seferine devam etmişti. Melik Hasan, Vaspurakan bölgesine vardığında Bizans'ın Vaspurakan Valisi Bulgar Aaron ve Ani-Gürcistan Valisi Katakalon Kekaumenos tarafından Zap Suyu (Stragna/Strogna) yakınında pusuya düşürülerek şehit edilmişti (1048). Bizans böylece önemli bir kişiyi şehit ederek, 1045'te Duvin'de uğradığı yenilgiye bir karşılık vermiş oldu. Bu durum, Selçukluların Anadolu politikalarını gözden geçirmelerine ve yeniden planlanmasına neden olmuştur. Çünkü ilerleyen yıllarda yapılacak olan seferler çok daha büyük ordularla sistematik şekilde gerçekleştirilmeye başlanacaktı. Tuğrul Bey, 1047'de Duvin Emîrliği'nin Bizans'a tabi olması ve Melik Hasan'ın Vaspurakan'da şehit edilmesi üzerine, Azerbaycan Genel Valisi olarak tayin ettiği İbrahim Yınal'ı büyük bir ordu ile Anadolu'ya göndermişti. Urfalı Mateos'un bildirdiğine göre Kutalmış da bu savaşta İbrahim Yınal'ın yanında görevlendirilmiştir. Sayısı 100 bini bulduğu söylenen Selçuklu ordusu, Erzurum çevresinde çeşitli fetihler yaptıktan sonra Pasinler bölgesine kadar ulaşmış ve 18 Eylül 1048'de[1370] Hasankale (Kaputru) yakınlarında, Gürcü Liparit'in birlikleri ile takviye edilmiş Aaron ve Kekaumenos liderliğindeki Bizans ordusunu mağlup ederek Liparit'i esir etmişlerdi. Mağlup olan Bizans kumandanları, Van ve Ani şehrine sığınmak mecburiyetinde kalmışlardı. İbrahim Yınal, Bizans'a karşı kazandıkları Hasankale Zaferi'nden sonra beraberindeki esir ve ganimetlerle birlikte başkente Tuğrul Bey'in yanına dönmüştü. Ancak Gürcü komutanı Liparit, daha sonra serbest bırakılarak, bir elçiyle birlikte 1049-1050'de Konstantinopolis'e yollanmıştır.[1371]

[1370] Kırzıoğlu bu tarihi 18 Eylül 1049 olarak vermektedir, bkz. Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.324.

[1371] Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, s.423-425; Aristakes, *Ermeni Bir Rahibin Gözünden Selçuklular ve Anadolu'nun Fethi*, s.64-65; *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi*, s.89-90; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 9, s.414-415; Attaleiates, *Tarih*,

Kazanılan bu zafer, bu sırada Balkanlarda Peçenek tehlikesinin baş göstermesinden dolayı Bizans'ın barış istemesiyle sonuçlanmıştır. Varılan anlaşmaya göre, Selçuklular Anadolu'ya yaptıkları akınlara bir süre ara vereceklerdi. Buna karşın Bizans, bu süre zarfında özellikle Anadolu'nun doğusunda yer alan bazı önemli askerî mevzileri güçlendirmeye çalışmıştı.[1372] Selçuklu başbuğu Kutalmış tarafından liderlik edilen

---

s.56; Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s.90-91; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s.37; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.321-324; Keleş, *Şeddâdîler*, s.146-147; Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s.7; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, c.1, s.45-46; Sümer, "Tuğrul Bey", s.345; Sümer, "Kutalmış", s.480; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.35-36; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s.29-31; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.61-62; Turan, *Selçuklular Tarhi ve Türk İslam Medeniyeti*, s.121; Toksoy, "Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları", s.682; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.122; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.57; Piyadeoğlu, "Malazgirt Savaşı'na Kadar Anadolu'ya Yapılmış Selçuklu Akınları", s.68-69; İpek, "Malazgirt Zaferiyle Kilikya Ermeni Prensliklerine Açılan Yol", s.145; Tellioğlu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s.43; Keleş, "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasi Durumu", s.49-50; Faruk Sümer, "The Turks in Eastern Asia Minor in the Eleventh Century", *Proceedings of the XIII International Congree of Byzantine Studies*, Oxford, 1966, s.439; Ayan, "Tuğrul Bey Dönemi Selçuklu-Bizans Ekseninde Ermeniler", s.250; Bahadır, *636-1100 Arasında Antakya*, s.296; Sevim, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri", s.69; Taşcı, "Selçuklular Zamanında Anadolu'nun Türkleşmesine...", s.542; Ersan, "Selçuklu-Ermeni İlişkileri", s.636.

[1372] Piyadeoğlu, "Malazgirt Savaşı'na Kadar Anadolu'ya Yapılmış Selçuklu Akınları", s.69.

Oğuzlar 1047-1048'de[1373] Azerbaycan ve Bizans'ın bazı dağlık bölgeleri ele geçirdikten sonra, Tuğrul Bey'in emri ile Şeddâdîlerin merkezi Gence'yi kuşatmıştı (1048-1049). Kutalmış böylece bir yandan Duvin Şeddâdîlerine yardım ederken, diğer yandan Gence Şeddâdîleri ile mücadeleye girmiş oldu. Bizans ordusunun yaklaşması üzerine, Selçuklular 1.5 sene sonra kuşatmayı kaldırarak, geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardı.[1374] Gence kuşatmasının tarihini değerlendiren N. Keleş şöyle demektedir: Eğer Kutalmış'ın da bu savaşa katıldığı şeklindeki bilgi doğru ise bu durumda Gence kuşatması için iki ihtimal ortaya çıkmaktadır. Buna göre kuşatma ya 1045-1046 Duvin seferi ile Kaputru Savaşı arasında yani 1046-1048 yılları arasında, ya da Kaputru'dan hemen sonra gerçekleşmiştir. Bu durumda, Kutalmış'ın Gence kuşatması neticesinde yaşanan bazı gelişmeler seferin Kaputru Savaşı dönüşünde yani 1048-1049 yıllarında gerçekleştirildiği olasılığını güçlendirmektedir.[1375]

1049 yılında Tuğrul Bey ile İbrahim Yinal'ın arasının bozularak aralarında muharebelerin meydana gelmesi ve Tuğrul Bey'in 1050'de İsfâhân başta olmak üzere

---

[1373] Bazı kaynaklarda bu sefer, 1045-1046 veya 1046-1047'de yapılmış olarak verilmektedir, bkz. Bosworth, "Shaddadids", s.169; Bezer, "Şeddâdîler", s.410; Samedov, "Şeddadiler Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti ile Siyasi İlişkileri", s.3.

[1374] *Azîmî Tarihi Selçuklular Tarihiyle İlgili Bölümler*, s.10; Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019); Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.284; Bezer, "Şeddâdîler", s.410; Bosworth, "Shaddadids", s.169; Samedov, "Şeddadiler Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti ile Siyasi İlişkileri", s.3; Sümer, "Kutalmış", s.480; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.108; Peacock, "Nomadic Society and the Seljuq Campaigns in Caucasia", s.213.

[1375] Keleş, *Şeddâdîler*, s.146-147.

Orta İran şehirlerinin fethi ile uğraşması, Bizans'a fırsat vermişti.[1376] Bizans'ın Duvin Şeddâdîleri ile daha önceleri girdiği çatışmalar ve Selçukluların Bizans topraklarına yönelik akınları, Gence Şeddâdîlerini de Ebu'l-Esvâr ile Selçuklu ve Bizans mücadelesine dâhil etmişti. Skylitzes'e göre, Tuğrul Bey'in geri gelme niyeti ve Ebu'l-Esvâr'ın Bizans topraklarına gerçekleştirdiği seferler nedeniyle İmparator Monomakhos, Nikephoros'u *rektör*[1377] unvanı ile doğuya sefere göndermişti. "*Sefere çıkan Nikephoros, Demir Kapı*[1378] *ve Gence'ye kadar hiçbir Türk kuvveti ile karşı karşıya gelmemişti. Çünkü onlar ülkelerine geri dönmüşlerdi. Bizans ordusu, Ebu'l-Esvâr'ı şehir surlarının içerisinde sıkıştırmış ve civar bölgelere akınlar gerçekleştirmişti. Bunun üzerine Ebu'l-Esvâr anlaşmayı yenilemek ve kardeşi Gence Emîri Fadlûn'un oğlu olan yeğeni Ardeşîr'i rehine olarak vermek mecburiyetinde kalmıştı. Çocuğu alan Nikephoros başkente geri dönmüştü.*"[1379] Skylitzes'e dayanan

[1376] Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri,* c.1, s.48.

[1377] Görevi imparatorluk sarayını yönetmek olan yüksek rütbeli saray mensubu, bkz. Alexander Kazhdan, "Rhaiktor", *The Oxford Dictionary of Byzantium,* ed. Alexander P. Kazhdan, v. III, New York-Oxford, 1991, s.1787.

[1378] Bazı tarihçiler burayı Duvin olarak ifade etmektedirler, bkz. Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri,* c.1, s.48; Bedirhan-Atçeken, *Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, s.57; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.192-193.

[1379] Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, s.334; Minorsky, *Studies in Caucasian History,* s.49, 55-57, 60; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.586; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia,* s.123; Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, s.180; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s.40; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, c.1, s.48; Keleş, *Şeddâdîler*, s.152; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.133; Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.27d; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler,* s.25; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi,* s.35; Bedirhan-

bazı tarihçiler, bu seferi Gence ve Duvin Şeddâdî Emîri Ebu'l-Esvâr'ın 1055-1056 yılında Ani kapılarına yaptığı baskınına karşı Bizans'ın bir cevabı olarak ifade ederek daha geç bir tarihe yerleştirmektedirler.[1380] Bu konuyu kitabında genişçe tartışan Minorsky, Skylitzes'in, Konstantin Monomakhos dönemine yerleştirdiği seferi anlatırken Duvin Hâkimi Ebu'l-Esvâr ile Gence hâkimini açıkça birbirinden ayırdığını ve bunun, seferin Ebu'l-Esvâr'ın Gence'de idareyi üstlendiği yıl olan 1049'dan önceye 1048-1049'a yerleştirilmesi gerektiği düşüncesini desteklediğini söylemektedir. Skylitzes'in Gence ile Duvin hâkimini ayırdığı paragraf Ebu'l-Esvâr'ın hâlâ Duvin'de olduğu ve Gence'nin tehlikeli bir şekilde Leşkerî tarafından elde tutulduğu 1049'dan önceki durumu belirtmektedir. Bu durum, Ebu'l-Esvâr'ın Duvin surları içerisinde mahsur bırakıldığı gerçeğiyle daha da açık hâle gelmektedir. O, 1053'e kadar Gürcülere karşı saldırılarını yenilememiş ve oğlu İskender'i eski ikametgâhı Duvin'e göndermemişti. Minorsky'e göre Nikephoros'un seferinin tarihi, Tuğrul Bey'in

---

Atçeken, *Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, s.57; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", s.34; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.192-193; Ahmet Demir, "Malazgirt Zaferinin Elde Edilmesinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Halkının Rolü", *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu 09-13 Haziran 2009 Van*, ed. Oktay Belli, İstanbul, 2010, s.103; Taşcı, "Selçuklular Zamanında Anadolu'nun Türkleşmesine...", s.543.

[1380] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.586; Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, s.180; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s.40; Ayan, "Tuğrul Bey Dönemi Selçuklu-Bizans Ekseninde Ermeniler", s.256-257; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.25; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s.35; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.192-193; Demir, "Malazgirt Zaferinin Elde Edilmesinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Halkının Rolü", s.103.

başarısız seferinin tarihine (1054-1055?) ve Ebu'l-Esvâr'ın Ani kapılarındaki katliamının belirlenmesine bağlıdır. Ancak her iki argüman çelişkilidir. Buna karşın bu Bizans kaynağı, Nikephoros'un seferi sırasında Duvin'in hâlâ Ebu'l-Esvâr'da olduğuna şüphe bırakmamaktadır.[1381] Ter-Ghevondyan ve Bosworth da Honigmann'ın yanlış bir şekilde bunu daha geç bir tarihe (1055-1056) yerleştirdiğini ifade ederek Minorsky'i desteklemektedirler.[1382] Nevzat Keleş'e göre de Skylitzes'in Duvin Emîri ile Gence Emîri'ni birbirinden ayırıp Ebu'l-Esvâr'ı Duvin emîri olarak sunması, seferin Ebu'l-Esvâr'ın Ani seferinin öcü ile ilgili olmadığı izlenimini uyandırmaktadır. N. Keleş, eğer bu sefer intikam amaçlı olsaydı, Nikephoros baskı kurmak için Gence üzerine değil de Ebu'l-Esvâr'ın sahip olduğu Duvin üzerine sefere çıkardı demektedir. Bu yüzden Keleş, Nikephoros'un seferinin tarihini daha erken bir tarihte, Ebu'l-Esvâr'ın Gence tahtına geçmeden öncesinde aramak gerektiği kanaatindedir. Onun yaptığı hesaplamaya göre, Monomakhos'un 1045 yılında Ebu'l-Esvâr ile ittifak hâlinde olması, ardından 1047'ye kadar peş peşe Michael Iasites-Konstantinos, Kekaumenos-Konstantinos ve Liparit öncülüğünde Duvin üzerine ordular göndermesi ve 1048 yılında da İbrahim Yınal ile Kaputru'da savaşa girmesi, Bizans ve Nikephoros'un Gence'ye ve doğuya saldırması için, siyasi vaziyetin en uygun olduğu tarih aralığının 1048-1049 yılları olduğunu göstermektedir. Vardığı sonuca göre, bu sefer Ebu'l-Esvâr'ın Gence saldırısına değil, daha önceki Kutalmış'ın Gence kuşatmasına bir cevaptır. Sonuç olarak, Skylitzes ve ondan alıntı yapan bazı tarihçilerin 1054-1055 yılı olarak verdiği bu sefer, pek çok tarihçiye göre çok daha önceki bir dönemde, Ebu'l-Esvâr'ın Duvin hâkimi olduğu

[1381] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.48-49, 60-61, 64; Keleş, *Şeddâdîler*, s.152-156.

[1382] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.123; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", s.34.

sırada 1048-1049'da yapılmıştı.[1383] Bu sırada İbrahim Yınal'ın isyanı ve bazı iç sorunlarla uğraşan Tuğrul Bey, bu sefere karşılık verememiş, ancak unutmamıştı da.[1384]

Ebu'l-Hasan Ali b. Mûsa el-Leşkerî'nin 1049'da hayatını kaybetmesinin ardından Gence Şeddâdîlerinin başına oğlu Ânûşîrvân b. Ali el-Leşkerî geçmişti (1049). Bu dönemde Şeddâdîlerin elinde sadece Arrân ve Sünik bulunmaktaydı. Hâkimiyet dönemine ilişkin kaynaklarda çok fazla bilgi bulunmaktadır. Tahta geçtiğinde henüz çocuk yaştaydı. Bu yüzden yönetim işleri ile Ebu Mansûr el-Hâcib adında birisi ilgileniyordu. Ebu Mansûr, hükümdarın küçük yaşta olmasından istifade ederek ülkeyi istediği gibi idare ediyordu. Öyle ki o, devlet üzerindeki siyasi baskıyı azaltmak amacıyla, ordu kumandanı ve ileri gelen devlet adamlarını ikna ederek bazı sınır kalelerini Şeddâdîlerin düşmanlarına verme kararı almıştı. Ancak bu karar ülkede çeşitli huzursuzluklara yol açmıştı. Bunu duyan reisler, Reisü'r-Rüesâ Heysem b. Meymun el-Ba'i ile Şamkor'da görüşerek durumu değerlendirmişler ve bunun çıkarlarına ters olduğuna karar vermişlerdi. Bu haber şehir sakinleri arasında da yayılmıştı. Ebu Mansûr el-Hâcib, reislerin bu girişimlerini haber alınca şehrin kapılarını kapattırarak Heysem'i yanına çağırmıştı. Ebu Mansûr el-Hâcib, onu tutuklatmak istese de bunda başarılı olamamış ve reislerin darbesi ile Ânûşîrvân tahttan indirilerek yerine Duvin Emîri Ebu'l-Esvâr'ın getirilmesine karar verilmişti (1049). Ebu'l-Esvâr I. Şâvur, Ani ve Duvin'e yönelik Bizans akınlarının zirveye ulaştığı bölgede, Duvin'i Şeddâdî ailesinin yaşlı mensuplarının bir vasalı olarak, gerçekte ise özerk bir prens olarak 1021-1022'den beri idare etmekteydi. Ebu'l-Esvâr, Gence'den gelen bu haberin ardından ilk olarak Şamkor şehrine gitmiş ve orada yönetimi devralarak gerekli atamaları yapmıştı. Ebu'l-Esvâr, Ermeni Taşir Kralı David Anhoğin'le akrabalık ilişkisi kurmuş olmasına rağmen,

[1383] Keleş, *Şeddâdîler*, s.151-155.

[1384] Bedirhan-Atçeken, *Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, s.58.

bu dönemde bir gazi olarak büyük bir ün kazanmış ve Şeddâdî Devleti'nin eski ihtişamının çoğunu geri kazandırmıştı. İşleri böylece yoluna koyan Ebu'l-Esvâr, daha sonra Ebu Mansûr el-Hâcib'i tutuklatmıştı. Ebu'l-Esvâr bunun ardından başkent Gence'ye doğru hareket ederek 1049'da emîrlik tahtına oturmuş ve yeğeni Ânûşîrvân'ı tutuklatmıştı. Sonra da Ebu Mansûr'un şehirdeki kardeşleri ve evlatlarını yakalatmıştır. Böylece 1049'da Ebu'l-Esvâr Şâvur bütün Şeddâdî ülkesinin hâkimi hâline gelmiş ve Arrân'ın bütün şehirlerini ve kalelerini kendi idaresinde toplamıştı.[1385] Bosworth'a göre, Bizans'ın gerçekleştirdiği seferlerle Duvin bölgesini yıkması, muhtemelen onun Duvin'den ayrılma kararını etkilemiştir.[1386] Minorsky de benzer bir şekilde Bizans'ın Duvin seferinin Ebu'l-Esvâr'ın Gence tahtına geçişini tetiklemiş olabileceğini söylemektedir. Çünkü Duvin, çevresinin yıkılmasından sonra oldukça korunaksız ve yaşamaya elverişsiz bir yer hâline gelmişti. Bu durum Ebu'l-Esvâr'ın Duvin'e yeni bir atama yapmayı ertelemesini açıklayabilir.[1387] Ter-Ghevondyan ise onun devam etmesi muhtemel Bizans seferinden korkmasını bunun sebebi olarak göstermektedir. Çünkü ona göre; Erzurum, Malazgirt ve diğer bazı askerî üstlerin Bizans tarafından ele ele

[1385] *Azîmî Tarihi Selçuklular Tarihiyle İlgili Bölümler*, s.11; Müneccimbaşı, *Düvelü'l-İslam*, Topkapı Sarayı, nr.2951, vr.506a; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.19; Keleş, *Şeddâdîler*, s.157-162, 231; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.123; Bezer, "Şeddâdîler", s.410; Akopyan, "Dvin Emîri İskender b. Şâvur'un Darp Ettiği Şeddâdî Sikkelerine Dair", s.103-104; Bosworth, "Shaddadids", s.169; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.51; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.238; Zardabli, *The History of Azerbaijan*, s.148; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.162; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.251.

[1386] Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", s.35.

[1387] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.64.

geçirilmesi, Bizans için Duvin'in zaptını bir zorunluluk hâline gelmişti.[1388] *Kabusnâme*'nin yazarı Ziyarî Emîri Keykâvus b. İskender b. Kabus, Gence'ye gelerek orada birkaç yıl geçirmiş ve Ebu'l-Esvâr'la konuşmuştu. Minorsky'nin de ifade ettiği gibi onun Duvin yerine Gence emîri ifadesi kullanması, 1049'da Gence'de tahtta olduğuna işaret etmektedir. Bu tarihten sonra Ebu'l-Esvâr'ı "Duvin ve Gence hâkimi" olarak adlandırmak yanlış olmaz.[1389] Kırzıoğlu onun eski Türk geleneğine uyarak Duvin ile Gence şehirlerini çifte başkent olarak kullandığını ifade etmektedir.[1390] Ebu'l-Esvâr'ın Gence'ye taşınmasından sonra, Duvin ikinci derecede önemli bir yer oldu. Çünkü Şeddâdî Emîrliği'nin ağırlık merkezi artık Gence'ye kaymıştı.[1391] Ebu'l-Esvâr Şâvur devri Şeddâdîlerin gücünün zirvesine ulaştığı dönemdir.[1392] Ebu'l-Esvâr, devlet, ordu, iktisadi ve içtimai hayatta bir dizi ıslahat yapmış, halkın yaşamını sakinleştirmeye ve iyileştirmeye çalışmıştı. Ebu'l-Esvâr, Şeddâdîlerin en güçlü hükümdarlarından birisi olmuştur.[1393]

[1388] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.123.

[1389] Keykavus b. İskender, *Qabusname*, çev. Rəhim Sultanov, Bakı, 2006, s.43-44; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.56, 60.

[1390] Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.56.

[1391] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.123.

[1392] Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", s.35.

[1393] Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.243-244.

10. Ebu Nasr İskender b. Şâvur'un Duvin Emîri Olarak Başa Geçmesi

Duvin'in bu tarihten, Ebu Nasr'ın idareci olarak tayin edildiği 1053 yılına kadar yerel valiler tarafından idare edildiğini söyleyen tarihçiler var olmasına karşın,[1394] Akopyan bazı nümizmatik verilere dayanarak 1049-1053 yılları arasında Duvin şehrinin Bizans'ın kontrolü altında olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre şehirdeki Hristiyan tipi bakır paralar bu döneme işaret ediyor olabilir. Bu sikkelerden[1395] ikisi Verin Artaşat Köyü'nde (Duvin yerleşimine ait olan) bulunmuştu. İfade ettiğine göre; bu parayı kestirenin bilinmemesi, şehrin Bizans devrinde, muhtemelen bir çeşit şehir meclisi tarafından yönetildiğine işaret etmektedir. Bu durum ayrıca, oldukça titiz olan Bizans kaynaklarının daha önce Duvin'in Bizanslı idarecisinin adını saklamadığı gerçeğiyle de desteklenebilir. Büyük olasılıkla bu bakır paranın basılması, ekonomik sebeplerden

---

[1394] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.19; Müneccimbaşı, *Düvelü'l-İslam*, Topkapı Sarayı, nr.2951, vr.506; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.123; Keleş, *Şeddâdîler,* s.162, 230.

[1395] Bunların üzerinde açık sol eli ile sağ elindeki İncil'i tutan ve içerisinde haç bulunan haleli bir İsa büstünün var olduğu görülmektedir. Yüzün solunda haç şekilli dört nokta ve aşağısında IIl (bu, kalın ilk iota'nın iki dikey çizgisini iki ayrı dikey çizgi olarak gösteren IC'dir) ibaresi vardır ve sağ tarafında uçlarında küre olan küçük uzun bir haç vardı (XC'nin ilk harfi). Arkasında içinde noktaları olan düz bir haç resmi vardı. Haç'ın her bölümünde harfler vardır. Bitişik iki bölümde yarım ay şeklindeki Є vardır. Üçüncü bölümde kalın X vardır. Dördüncü bölümde geç Bizans küçük harfine benzer şekilde >C olarak yazılan Yunanca K vardır. Ters taraftaki harflerin yazı stili olağan dışıdır, ancak bu yazıyı muhtemelen KЄ XЄ olarak, yani K[ύρι]ε X[ριστ]έ (Lord, Mesih) şeklinde okumak mümkündür, bkz. Akopyan, "Dvin in the Eleventh and Twelfth Centuries", s.1037.

ziyade siyasi sebeplerdendi ve Duvin'in Bizanslılar tarafından kontrol altına alındığı gerçeğiyle bağlantılıydı. Yazının ve şeklin çok basit stili, İsa'nın ikiz görüntüsü, yerel ve yetenekli Müslüman kalıp oymacısının hünerini göstermektedir.[1396] Ancak şehrin bu geçiş döneminde Bizans'ın elinde olduğunu kanıtlayacak başka bir delilimiz yoktur. Bu nedenle bu bilgiye şüpheli yaklaşmakta fayda vardır.

Ebu'l-Esvâr, Gence Şeddâdî tahtına oturduktan sonra askerî açından vaziyetini sağlamlaştırmış ve devletin mücadele sahasını da değiştirmişti. Şeddâdîler, Duvin'i ele geçirdikten sonra genellikle kuzey ve batı yönünde Gürcülerle, doğu yönünde ise Müslüman Şîrvânşâhlarla mücadele etmekteydiler. Ebu'l-Esvâr'ın başa geçmesinden sonra ise seferler genellikle Ermeniye'ye yönelmiş ve Şeddâdîlere karşı düşmanca bir politika izleyen Bizans toprakları hedef olmuştu. Bu dönemde bütün Şeddâdî toprakları artık tek bir emîr tarafından idare edilmeye başlanmıştı. Ebu'l-Esvâr, Gence Şeddâdîlerine ait Arrân'ın bütün şehir ve kalelerinin yönetimini devralıp gerekli düzenlemeleri yaptıktan sonra, oğlu Ebu Nasr İskender b. Şâvur'u (1053-1105) 1053 yılında Duvin'e ve Duvin'e bağlı bölgelere idareci olarak tayin etmişti. Böylece Ebu Nasr künyesine sahip olan İskender b. Şâvur, 1053'te Duvin'in ikinci emîri olarak uzun bir siyasi kariyere başlamıştı.[1397] Müneccimbaşı'nın, ona "*Duvin'e bağlı bölgeleri*" de vermişti şeklindeki ifadesini değerlendiren Ter-Ghevondyan'a göre, bu söz Duvin çevresindeki Şeddâdî mülklerinin, Selçuklu akınlarının bir sonucu olarak 1053'e kadar

[1396] Akopyan, "Dvin in the Eleventh and Twelfth Centuries", s.1036-1037.

[1397] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.123; Keleş, *Şeddâdîler*, s.162, 165, 231; Akopyan, "Dvin in the Eleventh and Twelfth Centuries", s.1036; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.163; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.245, 251.

bir miktar genişlediğini göstermektedir.[1398] Bulunan iki yeni sikke türü, Ebu Nasr İskender b. Şâvur'a aitti. Bunlar tarihsizdir, ancak kesinlikle Duvin'le ilgilidir. Çünkü yazılı kaynaklara göre Ebu Nasr İskender b. Şâvur bu dönemde Duvin ve çevresini idare etmekteydi. Muhtemelen Ebu Nasr İskender'in bu sikkeleri,[1399] babası Ebu'l-Esvâr'ın öldüğü 1067 ile Selçuklu seferleri arasındaki dönemde bastırılmıştı. Sikkelerin üzerinde darp bilgileri bulunmasa da onların Duvin'de bastırılmış olduklarını kesin olarak söyleyebiliriz. Kaynaklara göre, İskender b. Şâvur, Duvin şehrinde hüküm sürmüştü. Sikkelerin bulunduğu bölgelerin her ikisinin de Duvin harabelerine yakın bir yerde bulunması, bu bilgiyi doğrulamaktadır. Müneccimbaşı, Ebu Nasr İskender'den şu şekilde bahsetmektedir: "*Aynı yıl (1053-1054) o (Ebu'l-Esvâr I. Şâvur), oğlu Ebu Nasr*

[1398] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.123.

[1399] İskender b. Şâvur'un sikkeleri önemli ölçüde babasının parasından ve Gence Şeddâdîlerinin paralarından farklılaşmaktadır. "Gümüş krizinin" yaşandığı dönemde (X. yüzyıldan XIII. yüzyılın başlarına kadar) ortaya çıktıkları için her ikisi de billondandır (bakır veya çeşitli madenlerden yapılan alaşım) ve ince küçük daireler şeklinde bastırılmıştır. Sikkenin ön yüzünde çember içerisinde Arapça harflerle İskender b. Şâvur yazmaktadır. Çemberin dışında birbirini izleyen eşkenar dörtgen (dört?) ve noktalar (dört?) yerleştirilmiştir. Duvin Şeddâdî sikkeleri, Ebu'l-Esvâr'ın Gence'deki haleflerinin (Ebu Nasr İskender'in kardeşleri) sikkelerinin üzerinde ve büyük olasılıkla Duvin'de darbedilen babasının sikkelerinde de kullanılan altı köşeli yıldıza bir süs unsuru olarak sahiplerdi. Sikkenin arka tarafında ise altı köşeli yıldız, yıldızın ortasında da nokta resmedilmiştir. Yıldızın her ucunun dışında nokta yer almaktadır. Yıldızın köşeleri arasında sikkenin merkezine yönlendirilen üçer nokta mevcuttur. Bkz. Akopyan, "Dvin in the Eleventh and Twelfth Centuries", s.1037; A. R. Vardanian, "Some Peculiarities of Coinage in Dvin in the Twelfth and Thirteenth Centuries", *The Numismatic Chronicle*, v. 161, 2001, s.200.

İskender b. Şâvur'u Dabil (Duvin)'e gönderdi ve (Duvin'e) bağlı yerleri onun sorumluluğuna bıraktı." Bu bilgi İskender b. Şâvur'un para darbetmeye başlamasının muhtemel en erken tarihinin sınırını belirlemektedir. Bu tip paraların sayıca az olması ve tek bir yerde bulunması, fazla bastırılmadıklarına ve kullanım bakımından da bölgesel bir nitelik taşıdığına işaret etmektedir. Böylece Miladi XI. yüzyıl ortalarında veya sonunda Duvin (sikkelerin üzerinde Arapça Ermeniye veya Dabil olarak geçmektedir) darphanesinde sikke basımı kısa bir süreliğine de olsa yeniden başlamıştır. Bundan önceki paralar ise 931 tarihlidir. Akopyan, 942-943 ve 964 tarihli daha geç tarihte bastırılmış sikkeler, belki de Vaspurakan'da bastırılmış olabilir demektedir.[1400] Bu kadar uzun bir süre para bastırılamamış olmasında, bölgenin bu tarihten itibaren içerisine düştüğü gelgitlerin etkisi olmuş olabilir. Duvin'de bastırılan bu sikkeler, Şeddâdîlerin Gence'de bastırdıkları sikkelerden çarpıcı şekilde pek çok farklılığa sahiptir. Bu farklardan ilki sikkedeki metnin içeriğidir. Gence Şeddâdîleri parasında Müslümanların dinî sembolleri ve Kur'an'dan ayetler, hüküm süren halifenin adı, emîrin tam künyesi (daha sonra Selçuklu sultanlarının adı) bulunmaktadır. Duvin Şeddâdîlerinin sikkeleri ise onlardan farklı olarak oldukça sadedir ve yalnızca yönetici hükümdarın adını taşımaktadır. İskender b. Şâvur'un sikkelerinin aşırı kısalığı göze çarpmaktadır. İskender'in paralarının üzerinde metbularının adlarının olmaması, en azından para işaretleri bakımından Duvin Şeddâdîlerinin Gence Şeddâdîlerinden bağımsızlığının bir işareti olabilir. Bu bakımdan onlar; Duvin, Ani (dairesel yazıya sahip sikkeler) ve Gence (ayrıntılı bilgiye sahip sikkeler) Şeddâdî sikkeleri arasında çok fazla farklılık arz etmektedir. Bir diğer fark ise çağdaşı Gence Şeddâdîlerinden ağırlık ve boyut bakımından farklı olmasıdır. Onlar, aynı dönemdeki Gence sikkelerinden

[1400] Akopyan, "Dvin Emîri İskender b. Şâvur'un Darp Ettiği Şeddâdî Sikkelerine Dair", s.104; Akopyan, "Dvin in the Eleventh and Twelfth Centuries", s.1037; Keleş, *Şeddâdîler*, s.232-233.

küçük ve parlaktırlar. Gence Şeddâdîlerininki daha büyük ve kalındır. Duvin sikkelerinin darp tarihi "gümüş krizinin" başlangıcına yani gümüş sikkelerin tedavülden kalktığı ve yerlerine bakır sikkelerin kullanılmaya başlandığı döneme rastlamaktadır. Gerçekten de Duvin sikkelerinin metali görünüm olarak sadece %50 oranında gümüş içeren Gence sikkelerine benzemektedir. Gence sikkeleri ile bir başka benzerliği ise dekoratif unsur olarak altı köşeli yıldızın kullanılmasıdır ki bu yıldız yukarıda da söylediğimiz gibi Ebu'l-Esvâr'ın Genceli haleflerinin (yani Ebu Nasr İskender'in kardeşi) sikkelerinde de bulunmaktadır.[1401] Ebu'l-Esvâr'ın geçmişte Duvin'i Gence'den tamamen bağımsız bir şekilde idare ettiği anlaşılmaktadır, ancak oğlu Ebu Nasr İskender'i oraya atadığında, Duvin'in bağımsızlığını sürdürüp sürdürmediği kesin olarak bilinmemektedir. Sonraki gelişmeler, onun içişlerinde bağımsız, dış politikada ise babasına bağlı olduğuna işaret etmektedir.[1402] Bu nedenle bu dönemde Ebu'l-Esvâr'ı Duvin hâkimi olarak ifade etmek yanlış olmaz.

11. Büyük Selçuklu-Şeddâdî Münasebetleri ve Büyük Selçukluların Güney Kafkasya'daki Faaliyetleri

Şeddâdîlerin bu parlak günleri uzun süreli olmamıştır. Tuğrul Bey bu dönemde 4 senelik bir aranın ardından yeniden Anadolu yönünde fetihlere girişmiştir. Tuğrul Bey; Türkmen nüfusunun artması, Bizans'la yapılan anlaşmanın nihayete erdirilememesi ve Anadolu'ya yeni askerî birlikler göndermeleri gibi sebeplerden dolayı Anadolu üzerine sefere çıkma gereği duymuştu. Bunun için 1054 yılı başlarında ordusu ile bizzat harekete geçerek fetihlere başlamıştı. Tuğrul Bey'in idaresindeki Oğuzlar 1054-1055'te

[1401] Akopyan, "Dvin Emîri İskender b. Şâvur'un Darp Ettiği Şeddâdî Sikkelerine Dair", s.105; Akopyan, "Dvin in the Eleventh and Twelfth Centuries", s.1037.

[1402] Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019).

Revvâdîlerin başkenti Tebrîz'e yaklaşmışlardı. Revvâdî hükümdarı bunun üzerine sultanın hâkimiyetini tanımış ve hediyeler göndermişti. Bunun ardından seferine devam eden Sultan, 1054'te Gence önlerine gelince, Şeddâdî Hükümdarı Ebu'l-Esvâr Şâvur da onu metbu olarak tanımış ve hutbeleri onun adına okutmayı kabul etmişti. Ebu Nasr İskender b. Şâvur'un da Duvin'deki iktidarının ikinci yılında (1054-1055) Gence Şeddâdî Emîri Ebu'l-Esvâr Şâvur'la birlikte Tuğrul Bey'e itaat arz edip, rehine bıraktığı sanılmaktadır. Şeddâdîler, Büyük Selçukluların egemenliği altına girdikten sonra Bizans'a karşı yaptıkları savaşta Oğuzlara askerî destek vermekle yükümlü hâle gelmişlerdi. Bu nedenle Ermeniye'deki seferlerinde onlarla aktif olarak iş birliği yapacaklardı. Böylece Büyük Selçuklular ile Şeddâdîler, Türkmenlerin bölgedeki müttefiki hâline gelmişlerdi. Tuğrul Bey, aynı sene içerisinde Doğu Anadolu'ya doğru hareket etmiş ve ilk olarak Bargiri ile Erciş'i ele geçirmiş, daha sonra Ermeni Vasil'in Bizans'ın muhafızı olarak savunduğu Malazgirt Kalesi'ni kuşatmıştı. Sultan bu sırada ordusunu üç kola ayırarak çeşitli bölgelere sefere göndermişti. Ancak Tuğrul Bey daha sonra kışın yaklaşması üzerine Malazgirt kuşatmasını kaldırarak Azerbaycan'a dönmüştü. Tuğrul Bey'in sefere yolladığı birinci kol; kuzeyde Kafkaslara, batıda Canik Ormanlarına, güneyde Tercan, Hanzit, Erzincan'a kadar ilerlemişti. İkinci kol; Oltu bölgesinden geçip Çoruh Nehri vadisinin ötesine akınlar yapmış ve Bayburt'ta ücretli Frank askerlerini yenmişti. Üçüncü kol ise Kars tarafına ilerlemişti. Kars tarafında harekâtta bulunan Selçuklu birliği çoğunluğunu Ermeni askerlerinin oluşturduğu Bizans kuvvetlerini bozguna uğratmıştı. Sultan buraya gelerek Kars kuşatmasına katılsa da ele geçirememiş, daha sonra Erzurum yörelerine ve hatta Ügümi'ye kadar seferler yapmıştı. Kuzeydoğu Anadolu'daki harekâtını bu şekilde tamamlayan Tuğrul Bey, daha sonra tekrar Malazgirt önüne gelerek şehri kuşatsa da kışın yaklaşması üzerine kuşatmayı bir kez daha kaldırarak, yolu üzerindeki Adilcevaz'ı alıp Anadolu'dan ayrılmıştır.[1403]

[1403] *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi*, s.100-103; *Azîmî Tarihi Selçuklular Tarihiyle İlgili*

Bölümler, s.15; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 9, s.453-455; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.54; Keleş, *Şeddâdîler*, s.231; Bezer, "Şeddâdîler", s.410; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s.39; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.328-329; Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, s.179-180; Bosworth, "Shaddadids", s.169; Bedrosian, "Shaddadids", s.217; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.123; Canard, "Dwin", s.680; Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s.8; Keleş, "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasi Durumu", s.51; Sümer, "Tuğrul Bey", s.345; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s.35; Samedov, "Şeddadiler Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti ile Siyasi İlişkileri", s.3; Kürkçüoğlu, "X-XI. Yüzyıllarda Doğu Roma-Selçukluların Ermenistan (Bagratuni-Ardzruni) Politikaları", s.100; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.36-37; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.582-586; Ersan, "Türk-Ermeni İlişkileri (XI-XIII. Yüzyıllar)", s.164; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.98; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.51; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.74; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, c.1, s.48; Bedirhan-Atçeken, *Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, s.58-59; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.238; Sümer, "The Turks in Eastern Asia Minor in the Eleventh Century", s.439; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", s.35; Morgan, *The History of the Armenian People*, s.175; Erdal, "Büyük Selçuklular Öncesi Kafkaslardaki Beylikler: Şeddadiler", s.123-124; Sevim, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri", s.69-70; Nesirov, "Ortaçağ'da Düveyn ve Düveynli İlim Adamları", s.758-759; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.163; Biçer, "Kürtlerde İç Savaş", s.101; Demir, "Malazgirt Zaferinin Elde Edilmesinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Halkının Rolü", s.103; Taşcı, "Selçuklular Zamanında Anadolu'nun Türkleşmesine...", s.543; Ersan, "Selçuklu-Ermeni İlişkileri", s.636; Vəlixanlı, *Nahçıvan -Ərəblərdən Monqollaradək*

Selçukluların gerçekleştirdikleri bu seferler, Duvin ve Gence Emîri Ebu'l-Esvâr'ı Hristiyanlara saldırma konusunda cesaretlendirmişti. Ermeniler ile Bizanslılar, Ermeniye'nin göbeğinde bir Müslüman iç toprağının varlığını sürdürmesine izin vererek büyük bir hata yaptıklarını ancak o zaman kavrayabilmişlerdi. Bir asırdan fazla süreden beri Duvin emîrleri zararsız görünmekteydiler. Kendilerini, geçmişte büyük Bagratuni krallarının, bugün ise Bizans imparatorunun hâkim olduğu Hristiyan gücün vasalları olarak görüyor ve öyle davranıyorlardı. Ancak onlar, Selçuklularla birlikte bir intikam alma ihtimali ortaya çıkar çıkmaz bunu değerlendirmişlerdi. Ebu'l-Esvâr, 8 Mart 1055-7 Mart 1056'da (Ermeni takviminin 504. yılı)[1404] Oğuzlarla anlaşarak, Bizans'a tabi olan Ani'ye ani bir baskın düzenlenmişti. Ebu Nasr İskender b. Şâvur da babası Ebu'l-Esvâr'ın Duvin üzerinden Ani'ye gerçekleştirdiği bu sefere iştirak etmiş olmalı. Şehrin sakinler, onlar Ani'ye yaklaşınca şehir surlarının arkasına sığınmak için kaçsa da akşam olup şehrin kapıları kapandığı için içeri girmeyi başaramamışlardı. Gece olunca şehir surlarına kadar gelen Ebu'l-Esvâr'ın askerleri, şehir kapılarına yığılmış olan insanlarının bir kısmını öldürmüş, bir kısmını da esir etmişlerdi. Onlar daha sonra aldıkları esir ve ganimetlerle Duvin'e geri dönmüşlerdi.[1405]

(VII-XII əsrlər)-, s.28; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklular Devri Türk Tarihi*, Ankara, 2004, s.248-250.

[1404] Mousheghian bu tarihi 1054 olarak vermektedir, bkz. Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.13.

[1405] Aristakes, *Ermeni Bir Rahibin Gözünden Selçuklular ve Anadolu'nun Fethi*, s.78; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.54-55; Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.27; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.586; Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, s.180; İskender, *Ermeniye beyne'l-Bizantiyyin*, s.96-97; Keleş, *Şeddâdîler*, s.231; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.329; Samedov, "Şeddadiler Devleti'nin

Türkmenlerin Anadolu'ya gelerek yurt tutmaya başladıkları sırada bölgenin yerli halklarından birisi olan Ermeniler, dağınık ve Bizans'a tabi bir hâlde yaşamaktaydılar. Bu nedenle Türklere karşı büyük kuvvetlerle ve organize bir şekilde karşı koyamamışlardı. Bizans imparatoru, Selçuklu akınları öncesinde ülkesinin doğu sınırlarını güvende tutabilmek amacıyla Ermeni ve Gürcü krallıklarını birbirine bağlamış, Ermenileri İç Anadolu bölgesine göç ettirmişti. Ermeniler çeşitli bölgelere sürülerek zorunlu göçe tabi tutulmuş ve kültürel-dinî olarak asimile edilmeye çalışılmışlardı. Bölgede yeni themalar oluşturulmuştu. Ermeniye toprakları doğrudan Bizans topraklarına katıldığından, doğuda dışarıdan gelecek saldırılara karşı Bizans topraklarının güvenliği sağlamlaştıran tampon bir bölge kalmamıştı. Bu yüzden Ermeni toplumuyla da savaşmak zorunda kalınmamıştı.[1406] Bizans, bölgeyi uzun süre thema

---

Büyük Selçuklu Devleti ile Siyasi İlişkileri", s.3; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.133; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s.40; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.25; Avcı, "Malazgirt Savaşı Öncesi Bizans İmparatorluğu", s.27; Keleş, "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasi Durumu", s.51; Ayan, "Tuğrul Bey Dönemi Selçuklu-Bizans Ekseninde Ermeniler", s.256-257; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.192-193; Demir, "Malazgirt Zaferinin Elde Edilmesinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Halkının Rolü", s.103; Vəlixanlı, *Nahçıvan -Ərəblərdən Monqollaradək (VII-XII əsrlər)-*, s.28; el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye*, s.222; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.13.

[1406] Kürkçüoğlu, "X-XI. Yüzyıllarda Doğu Roma-Selçukluların Ermenistan (Bagratuni-Ardzruni) Politikaları", s.97-98; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.119-121; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.74; Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s.79; Keleş, "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasi Durumu", s.43; Kürkçüoğlu, "Revan'dan Erivan'a Bir Şehrin Kimliği", s.2641.

sistemi içerisinde yerel milis birliklerini muhafaza eden bir örgütlenme ile yönetmişti. Ancak Anadolu'da patlak veren Skleros ve Phokas isyanları, Bizans'a bu sistemin sakıncalı yönlerini göstermişti. Çünkü isyancılar themaların ve bölgedeki Ermenilerin desteğini almışlardı. Bu yüzden, İmparator Konstantinos Monomakhos 1055 yılında 50 bin kişilik Ermeni milis kuvvetini lağvetmiş ve zorunlu askerlik hizmeti yerine vergi getirmişti. Bunun neticesinde ülkenin savunması zayıf düşmüş ve Ermeniye'nin, Bizans'ın düşmanlarına karşı çıkardığı direniş gücü ortadan kalkmıştı. Bu nedenle Bizans, sınırları korumak için paralı askerlere başvurmak zorunda kalmıştı. Ancak onlar, Ermeni milisleri gibi "vatanı, eşleri ve çocukları için savaşmadıklarından," düşük bir direniş gücü gösteriyorlardı. Bu sebeple, Türkler geldiklerinde muhafızlarından yoksun bırakılmış bir ülke, liderleri sürüldüğünden veya göç ettiğinden başsız kalmış bir toplum buldular.[1407] Konstantinos X. Dukas (1059-1067) devrinde ise Bizans'ın Anadolu'daki idaresi tamamen bozulmuştu. Doğu sınırını savunmayı ihmal eden bu imparatorluk politikasına, yeni İmparator Dukas'ın asker sayısını azaltması ve askerlere yönelik mali tutumu da eklenince, imparatorluğun savunma gücü bütünüyle çöküşe uğramıştı. Savaş teçhizatı ve yiyecek istihkakından yoksun olan mevcut askerler de

[1407] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.571-572; Garsoian, "The Byzantine Annexation of the Armenian Kingdoms in the Eleventh Century", s.193; Keleş, "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasi Durumu", s.48; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.119-120; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.60; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.63-64; Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s.79; Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, s.227; Burney-Lang, "Armenia and Georgia–History and Institutions", s.210; Taşcı, "Selçuklular Zamanında Anadolu'nun Türkleşmesine...", s.541-542.

düşmanla herhangi bir çatışmaya girmekten uzak duruyordu. Bu durum, Selçuklulara Anadolu'nun kapılarını açan bir başka unsur olacaktı.[1408]

Tuğrul Bey'in 4 Eylül 1063'te hayatını kaybetmesinin ardından başa geçen Alparslan (1063-1072), doğu ve batı topraklarının idaresini birleştirdikten sonra, doğuda savunma, batıda hücum siyasetini benimsemişti. Alparslan devri, Anadolu'ya yönelik politikalarda bir sertleşmenin olduğu ve Bizans'la yapılan mücadelelerde kalıcı neticelerin alındığı bir dönemdir. Alparslan 22 Şubat 1064'te Azerbaycan üzerine bir sefere çıkmıştı. Sultan, Urmiye Gölü'nün kuzeydoğusundaki Merend şehrine ulaşınca, Emîr Tuğtegin huzuruna gelerek gerçekleştirdiği akınlara ve Anadolu'ya doğru giden yollara dair kendisine birtakım bilgiler vermişti. Tuğtegin'in yanında, Tuğrul Bey devrinden beri Anadolu'daki seferleri yöneten kardeşi Yâkûtî ve bazı Selçuklu emîr ile Türkmen beyleri de vardı. Müneccimbaşı'nın; Azerbaycan, Arrân, Şîrvân ve Bâbü'l-Ebvâb hâkimlerinin sultana katıldığını söylemesi, Ebu'l-Esvâr'ın yanında, Duvin Şeddâdî Emîri Ebu Nasr İskender b. Şâvur'un da destek olmak amacıyla ordusu ile sultanın seferlerine katıldığına işaret etmektedir. İbnü'l-Esîr'de "*sultanın ordusunun sayısı artmıştı*" diyerek bu bilgiyi doğrulamaktadır. Alparslan, bunun ardından Aras Nehri'ni sallardan yapılan bir köprü ile geçmiş ve burayı üs yaparak ordusunun toplanması için beklemeye başlamıştı. Alparslan bunun akabinde ordusunu iki kısma ayırmıştır. Sultan asıl güçlerin başına kendisi geçmiş, diğer kuvvetin kumandasını ise oğlu Melikşâh ile Vezir Nizâmülmülk'e vermişti. Sultan, bizzat Gürcistan yönünde hareket ederken, oğlu Melikşâh ile Nizâmülmülk'ün başında olduğu ordu Aras boyunca ilerlemişti. Melikşâh ile Nizâmülmülk, içerisinde Ebu'l-Esvâr ile oğlu Ebu Nasr İskender'in de yer aldığı Selçuklu kuvvetleri ile Duvin şehrinden geçerek, daha önce

[1408] Keleş, "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasi Durumu", s.52.

Şeddâdîlerin elinde olan Anberd, Sürmeli[1409] ve Hagios Georgio adlı üç kaleyi ele geçirmişti. Onlar daha sonra Meryemnişin'i (Marmaraşin) kuşatmışlar ve oldukça muhkem olan bu kaleyi uzun uğraşlar sonucunda hâkimiyet altına almışlardı.[1410] İbnü'l-

[1409] Selçukluların bir daha geri vermemek üzere Bizanslılardan feth ettiği ilk Anadolu toprağıdır, bkz. Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi,* s.32.

[1410] İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, c. 10, çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul, 1991, s.49-50; Nasır İbn Ali el-Hüseynî, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lugal, Ankara, 1999, s.24; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, çev. Erdoğan Merçil, İstanbul, 2018, s.72; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.331; Keleş, *Şeddâdîler,* s.175-176, 232-233; Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s.8-10; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s.57-58; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.123; Samedov, "Şeddadiler Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti ile Siyasi İlişkileri", s.3-4; Ersan, "Türk-Ermeni İlişkileri (XI-XIII. Yüzyıllar)", s.165; Ural vd., *Kars Tarihi,* s.137-138, 143, 150; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s.40-41; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.62; Kırzıoğlu, "Selçuklular'dan Önce Armenya'ya/Yukarı-Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ IV. Bin-MS. 1064)", s.197; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.74; Keleş, "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasi Durumu", s.53; Bedirhan-Atçeken, *Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, s.66; Ersan, "Sultan Alp Arslan Devrinde Ermeniler", s.86; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.238; Sümer, "The Turks in Eastern Asia Minor in the Eleventh Century", s.440; Sevim, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri", s.70; Demir, "Malazgirt Zaferinin Elde Edilmesinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Halkının Rolü", s.103; Taşcı, "Selçuklular Zamanında Anadolu'nun Türkleşmesine...", s.545; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi,* s.47.

Esîr, ele geçirilen bütün bu kalelerin Nahçıvan Emîri'ne teslim edildiğini söylese de[1411] Müneccimbaşı, sultanın bu sefer sırasında hâkimiyet altına aldığı kaleleri ülkesine yakın olan Ebu'l-Esvâr'a devrettiği ifade etmektedir.[1412] Kırzıoğlu'na göre de alınan bu yerler Duvin'e yakın olduğundan Ebu'l-Esvâr'a verilmiştir.[1413] Bu bilgileri değerlendiren N. Keleş ise Kırzıoğlu'na benzer bir şekilde, adı geçen kalelerin daha önce Şeddâdîler tarafından fethedilmiş olması dolayısıyla, Nahçıvan Emîri'nden ziyade Ebu'l-Esvâr'a veya Duvin Emîri Ebu Nasr İskender'e verilmiş olabileceğini ifade etmektedir.[1414] Sultan Alparslan'ın idaresindeki ana Selçuklu kolunun Nahçıvan'dan Gürcü ülkesine gidebilmesi için iki yol vardı. Birincisi, Elegez Dağı'nın doğusundan ve Sevan Gölü'nün batısından geçen Duvin-Revan-Eşterek-Başabaran-Kırkdeğirmen yolu ile Arpaçay'ı başlarındaki Kangarni (Kangarlar) bölgesinden geçen yoldu. İkincisi ise Elegez batısından geçen Duvin-Vağarşapat-Talın-Mastara-Gümrü üzerinden Kangarni bölgesine ulaşan yoldu. Kırzıoğlu, bu ikinci yolun Arpaçay'ı boyundaki Ani ve Meryemnişin'e yakın olması nedeniyle Alparslan'ın birinci yoldan hareket ettiği kanaatinde olduğunu ifade etmektedir.[1415] Ana kolun başındaki Alparslan, ilk olarak Lori'ye girmişti. Burada David Anhoğin'in oğlu Taşir-Dzoraget Kralı Giorgi (Kuirike) ile itaat etmesi, yıllık vergi vermesi ve kızı ile evlenmesi şartıyla barış yapmıştı. Daha

[1411] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 10, s.50; Keleş, *Şeddâdîler*, s.178.

[1412] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.21; Kırzıoğlu, Kıpçaklar, s.62; Keleş, *Şeddâdîler*, s.178; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s.54; Samedov, "Şeddadiler Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti ile Siyasi İlişkileri", s.3-4; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.358.

[1413] Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.62; Bedirhan-Atçeken, *Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, s.63.

[1414] Keleş, *Şeddâdîler*, s.175-176, 232-233.

[1415] Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.63.

sonra Gürcistan toprağına giren Sultan, Kangarni sancağını geçerek, Trialet/Tiryalet bölgesini vurmuş, oradan Kvelis-Kur'a varmıştı. Buradan Şavşat ile Klarcet bölgelerine girmiş, daha sonra da Tao ve Pasinler'e kadar ilerlemişti. Sultan bunun ardından bölgeyi taradıktan sonra dönerek Tor, Trialet ve Gvic Vadisi'ne gelmişti. Buradan Javakheti'ye hareket eden Alparslan, orada surları daha yeni tamamlanmış olan Ahılkelek'i (Ahal-Kalak, Ahalkelek) kuşatmıştı. Bu sırada yanına çağırdığı Melikşâh ile Nizâmülmülk kendisine katılmıştı. Kalenin önünde ordugâh kuran sultan, 3 gün süren şiddetli hücumlar neticesinde kaleyi ele geçirmişti (Temmuz 1064). Kafkas Dağları'na kaçan Gürcü Kralı IV. Bagrat'ın yolladığı elçi ile görüşen Sultan Alparslan, kendisine "itaat arzetmesi ve yıllık vergi ödemesi" koşuluyla bir antlaşma imzalamış ve daha fazla ileri gitmeyerek Aras Irmağı Havasına geri dönmüştü. Böylece Gürcü Krallığı, Selçuklulara bağlanmıştı. Alparslan bunun ardından seferine devam ederek bölgenin en müstahkem şehirlerinden birisi olan Ani şehrini kuşatmıştı. Ani bir aydan uzun süre devam eden kuşatma neticesinde 16 Ağustos 1064'te fethedilmiş ve şehir, Bizans valileri Ermeni Bagrat ile Gürcü Grigor'dan teslim alınmıştı. Bu fetih Bizans'a büyük bir darbe olmuştu. Ele geçirilmesi imkânsız olarak görülen böyle bir şehrin fethedilmesi, hem Doğu'da hem de Batı'da büyük yankı uyandırmış ve Alparslan'a "Ebu'l-Feth" unvanını kazandırmıştı.[1416] Böylece Alparslan, Gürcü seferi sonucunda Duvin ve çevresinden

[1416] el-Hüseynî, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye,* s.27; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.287-288; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 10, s.52; Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.177; *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi,* s.119-121; Abû'l-Farac, *Abûl-Farac Tarihi*, c. I, s.316; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I,* s.36-37; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s.54-55; Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s.8-10; Ersan, "Türk-Ermeni İlişkileri (XI-XIII. Yüzyıllar)", s.165-166; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, c.1, s.58; Keleş, *Şeddâdîler,* s.176-177; İbrahim Kafesoğlu, "Alparslan", *DİA*, c. 2, İstanbul, 1989, s.526-527; Bosworth, "Shaddadids", s.170;

başka, Ani'yi de hâkimiyet altına almış oldu.[1417] Ani'nin fethi, Selçuklular için son derece önemli bir hedefti, çünkü ancak burası fethedildiği takdirde Anadolu'da

---

Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.66; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s.40-42; Canard, "Dwin", s.680; Samedov, "Şeddadiler Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti ile Siyasi İlişkileri", s.4; Ersan, "Sultan Alp Arslan Devrinde Ermeniler", s.86; Kürkçüoğlu, "X-XI. Yüzyıllarda Doğu Roma-Selçukluların Ermenistan (Bagratuni-Ardzruni) Politikaları", s.100-101; İpek, "Sultan Alp Arslan'ın Ani Ermenilerine Karşı Tutumu", s.119-120; İpek, "Malazgirt Zaferiyle Kilikya Ermeni Prensliklerine Açılan Yol", s.145; Kırzıoğlu, "Selçuklular'dan Önce Armenya'ya/Yukarı-Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ IV. Bin-MS. 1064)", s.197; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.74; Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s.78; Bedirhan-Atçeken, *Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, s.66; Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, s.227; Cowe, "Vaspuragan ve Ani Krallıkları Arasındaki İlişkiler", s.95; Ersan, "Selçuklu-Ermeni İlişkileri", s.636; Bezer, "Türk Fethi Öncesinde Bizans'ın Doğu Anadolu Siyaseti", s.79; Nersessian, *Armenia and The Byzantine Empire*, s.11; Sümer, "The Turks in Eastern Asia Minor in the Eleventh Century", s.440; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.329; Lang, *Armenia Cradle of Civilization*, s.198; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.200; Sevim, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri", s.70; İsmail Kayabalı-Cemender Arslanoğlu, "Selçukluların Doğu Anadolu'ya Hâkimiyetinden Sonra Kuzey Doğu Sınır Bölgelerimiz", *Türk Kültürü*, 126/XI, 1973, s.346; Biçer, "Kürtlerde İç Savaş", s.101; Demir, "Malazgirt Zaferinin Elde Edilmesinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Halkının Rolü", s.103; Taşcı, "Selçuklular Zamanında Anadolu'nun Türkleşmesine...", s.545; Toumanoff, "The Background to Mantzikert", s.425-426.

[1417] Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.286.

yürütülen fetihler, güvenli ve kalıcı bir şekilde gerçekleştirilebilirdi.[1418] Müneccimbaşı, Sultan Alparslan'ın Ani ve yöresinin idaresini, seferleri sırasında kendisine kılavuzluk yapan Ebu'l-Esvâr'a verdiğini söylerken;[1419] *Gürcü Vekayinamesi*[1420] onun, şehri Ebu'l-Esvâr'ın oğlu Menûçehr'e bıraktığını ileri sürmektedir. Menûçehr'in annesi Kata Hatun, Ani'nin son Ermeni Kralı II. Gagik'in kız kardeşi olduğundan, Menûçehr onların vârisi durumundaydı. Böylece Ani'de Selçuklulara bağımlı yeni bir idari yapı olarak Ani Şeddâdîleri kurulmuştu.[1421] Sultan Alparslan, Ani'yi ele geçirdikten sonra Kars hâkimi

[1418] İpek, "Sultan Alp Arslan'ın Ani Ermenilerine Karşı Tutumu", s.118.

[1419] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.21.

[1420] Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.288.

[1421] Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.47-48; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.344, 358; Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019); Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s.5; Bezer, "Şeddâdîler", s.410; Bosworth, "Shaddadids", s.170; Keleş, *Şeddâdîler*, s.178; Bedrosian, "Shaddadids", s.217; Akopyan, "Şeddâdî Emîri Aşot Bin Şavûr'a Ait Nadir Bir Sikke", s.89; Samedov, "Şeddadiler Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti ile Siyasi İlişkileri", s.4; Ersan, "Türk-Ermeni İlişkileri (XI-XIII. Yüzyıllar)", s.166; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.150; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.286; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.52; Bedirhan-Atçeken, *Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, s.70; Ersan, "Sultan Alp Arslan Devrinde Ermeniler", s.87; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.238; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", s.35; Erdal, "Büyük Selçuklular Öncesi Kafkaslardaki Beylikler: Şeddadiler", s.123-124; Kayabalı-Arslanoğlu, "Selçukluların Doğu Anadolu'ya Hâkimiyetinden Sonra Kuzey Doğu Sınır Bölgelerimiz", s.346; Biçer, "Kürtlerde İç Savaş", s.101; Demir, "Malazgirt Zaferinin Elde Edilmesinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Halkının Rolü", s.104.

Gagik Abas'a bir elçi yollamış ve yanına gelerek kendisine itaatini bildirmesini istemişti. Ani Kalesi'nin fethedildiğini haber alan ve aynı akıbetin kendi başına da gelebileceğini düşünen Gagik, Alparslan'a tabiiyetini arz etmeye karar vererek, kendisini Kars'a davet etmişti. Bu daveti kabul eden Alparslan, ordusu ile Kars'a vardıktan sonra Gagik'in hediyelerini ve tabiiyetini kabul etmiş ve ona hil'atler giydirmişti. Buna karşın Gagik, sultanın şehirden ayrılmasından sonra bu davranışlarında samimi olmadığını göstermiş ve buraların yönetimini Zamantı (Pınarbaşı), Komana ve Larisa bölgelerine karşılık olarak Bizans İmparatoru Konstantinos X. Dukas'a bırakmıştı. Böylece Vanand Krallığı yıkılmıştır. Bizans, bunun ardından şehre garnizon yerleştirip, çevresindeki kaleleri güçlendirse de bu şehri sadece 4 sene elde tutabilmiştir.[1422]

[1422] Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, s.442; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s.55; Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s.9-10; Kürkçüoğlu, "X-XI. Yüzyıllarda Doğu Roma-Selçukluların Ermenistan (Bagratuni-Ardzruni) Politikaları", s.101; Ersan, "Türk-Ermeni İlişkileri (XI-XIII. Yüzyıllar)", s.166; İpek, "Malazgirt Zaferiyle Kilikya Ermeni Prensliklerine Açılan Yol", s.145-146; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.74-75; Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s.78; Ersan, "Sultan Alp Arslan Devrinde Ermeniler", s.88-89; Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, s.227; Cowe, "Vaspuragan ve Ani Krallıkları Arasındaki İlişkiler", s.95; Bezer, "Türk Fethi Öncesinde Bizans'ın Doğu Anadolu Siyaseti", s.79; Parmaksızoğlu, "Ermeniye", s.329; Parmaksızoğlu, "Ermeniler", s.324; Lang, *Armenia Cradle of Civilization*, s.198; Sevim, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri", s.70; Taşcı, "Selçuklular Zamanında Anadolu'nun Türkleşmesine...", s.545; Ersan, "Selçuklu-Ermeni İlişkileri", s.636; Toumanoff, "The Background to Mantzikert", s.425-426.

Şeddâdî Emîri Ebu'l-Esvâr Şâvur, Ani'nin fethedilmesinden sonra Bizans topraklarına saldırmış ve Ani yakınlarında bulunan müstahkem bir kaleyi ele geçirerek oraya bir komutan tayin etmişti. Ebu'l-Esvâr Şâvur daha sonra ani bir saldırı gerçekleştirerek Ermenilerin saklandıkları Beçni Kalesi'ni de hâkimiyeti altına almıştı (Haziran 1065). Ebu'l-Esvâr bu seferin ardından Gence'ye geri dönmüştür.[1423] N. Keleş, Ebu'l-Esvâr'ın Sultan Alparslan'ın ayrılmasının ardından ele geçirdiği Beçni Kalesi'ni de Duvin ve çevresini idare eden oğlu Ebu Nasr İskender'e vermiş olabileceğini ifade etmektedir.[1424]

Ebu'l-Esvâr, elde ettiği bu zaferin ardından Gence'ye dönüp askerlerini evlerine yolladıktan sonra, 1065 yılı Ekim ayında Alanların saldırıları ile karşı karşıya kalmıştı. Şeki ve Gürcistan topraklarını geçen Alanlar, Arrân topraklarına saldırarak, Gence'yi kuşatma altına almışlardı. 3 gün boyunca şehir surları dışında kalan ve şehri ele geçiremeyen Alanlar, çevre bölgeleri yağma ettikten sonra, Selçukluların hücum etmelerinden korkarak geri çekilmişlerdi. Ebu'l-Esvâr bu akınlar sırasında şehirde olmasına karşın, yaşlılığı nedeniyle karşılık verememişti.[1425] Emîr Ebu'l-Esvâr Şâvur bundan kısa bir süre sonra 19 Kasım 1067 Çarşamba günü Gence şehrinde vefat etmişti. Bir kısmı Duvin'de, bir kısmı da Gence'de olmak üzere 46 yıl emîrlik yapan Ebu'l-Esvâr geride beş oğul bırakmıştı. Bunlar: Fadl, Aşot, İskender, Menûçehr, Merzübân'dı. Ebu'l-Esvâr henüz hayattayken en büyük oğlu Fadl'ı veliahtı olarak tayin etmiş ve

[1423] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.21; Keleş, *Şeddâdîler*, s.231-232; Samedov, "Şeddadiler Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti ile Siyasi İlişkileri", s.4.

[1424] Keleş, *Şeddâdîler*, s.232.

[1425] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.21-22; Samedov, "Şeddadiler Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti ile Siyasi İlişkileri", s.4; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.252-253.

herkese ona tabi olmaları için yemin ettirmişti.[1426] Ebu'l-Esvâr'ın ölümünün ardından Gence tahtına vasiyeti üzerine oğlu II. Fadl b. Şâvur (1067-1074) geçmişti. Aynı sırada emîrliğin batısında ise diğer çocuklarından Ebu Nasr İskender, Duvin şehrini; Menûçehr ise Ani'yi idare etmekteydi. Anne tarafından Bagratunilere dayandıkları için Duvin ve Ani halkı onları yasal idareciler olarak kabul etmekteydiler.[1427] 1053 yılından beri Duvin'i Ebu'l-Esvâr'a bağlı olarak idare eden Ebu Nasr İskender'in bu tarihte Duvin'deki görevinden ayrıldığına dair herhangi bir bilgi yoktur.

Sultan Alparslan bölgedeki hâkimiyetini sağlamlaştırmak için Güney Kafkasya üzerine ikinci kez sefere çıkmaya karar vermişti. Bu amaçla Ekim-Kasım 1067'de Horâsân'dan ayrılarak Arrân'a gelmişti. II. Fadl b. Şâvur, bunun üzerine babası gibi itaatkâr bir şekilde sultanı karşılamaya gelmiş ve ona hazinelerinin anahtarlarını sunmuştu. Bu sırada Şîrvânşâhların başında ölen babasının yerine geçen Şîrvânşâh I. Ferîburz b. Sâlâr vardı. O da getirdiği değerli hediyeleri ve hizmetini sunarak sultanın himayesine girmişti. Sultan Alparslan, Kasım 1067'de Aras Nehri'ni geçerek, Şeki ve Gürcistan üzerine hareket edip, çok sayıda esir ve ganimet ele geçirmişti. Selçuklu ordusunun öncü kuvvetlerinin başında Savtegin vardı. Selçuklular, Ahılkelek şehrini yağmalandıkları gibi Şeki bölgesi de hâkimiyet altına almışlardı. Bunun üzerine Şeki Hükümdarı I. Ağsartan b. Gagik (1058-1084) de pahalı hediyeler sunarak sultanın

[1426] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.22-23, 59; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.123; Keleş, *Şeddâdîler,* s.182-183; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri,* s.252-253; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.238; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.165.

[1427] Akopyan, "Dvin Emîri İskender b. Şâvur'un Darp Ettiği Şeddâdî Sikkelerine Dair", s.103-104; Bezer, "Şeddâdîler", s.410.

huzuruna çıkmış ve İslam'ı kabul ederek haraç ödeme sözü vermişti. Gürcü Kralı IV. Bagrat ise Selçuklu kuvvetleri ile karşı karşıya gelmeye çekinerek kaçmıştı. Sultan Alparslan bunun üzerine Gürcistan'ın her yanına askerler göndererek Tiflis ve Rustav'ı almıştı. Bunun ardından Alparslan, oğlu Ivane'yi elçi olarak gönderen Gürcü Kralı'nın barış teklifi kabul etmiş ve vergi karşılığında antlaşma yapmıştı. Alparslan ele geçirilen Tiflis ve Rustav şehirlerini II. Fadl'ın idaresine vermiş ve orada bir uç beyliği kurmuştu. Ancak bu sırada doğuda Karahanlı isyanlarının patlak vermesi, sultanı dönmeye mecbur etmişti. Gürcü Kralı, bundan sonra Derbendliler ile Şîrvânşâhlar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklardan faydalanarak Tiflis'i ele geçirmiş ve Emîr Fadl'ı tutsak almıştı (Temmuz 1068).[1428] Onun esir olduğu sırada Şîrvânşâh Ferîburz b. Sâlâr, Arrân'ı zapt etmiş, kardeşi Aşot b. I. Şâvur ise bir süre sonra Gence'de taç giymişti. Selçuklu Kumandanı Savtegin, 1068'de sefer için Arrân'dan geçtiği sırada Fadl hâlâ esir olsa da Savtegin ertesi sene Nisan 1069'da II. Fadl'ı hapishaneden kurtarmış ve hızlıca Gence'ye dönen Fadl tekrar Şeddâdî tahtına geçmişti. Bunun ardından Fadl anlaşmayı

[1428] el-Hüseynî, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s.30-31; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.291; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s.86-90; Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhî'l-Ümem'de Selçuklular (H.430-485=1038-1092)*, çev. Alİ Sevim, Ankara, 2014, s.210; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.23; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s.60; Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s.11; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.55; Samedov, "Şeddadiler Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti ile Siyasi İlişkileri", s.4; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.238; Turan, *Selçuklular Tarhi ve Türk İslam Medeniyeti*, s.164; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.165; Biçer, "Kürtlerde İç Savaş", s.101; Demir, "Malazgirt Zaferinin Elde Edilmesinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Halkının Rolü", s.104.

bozarak Şeddâdî topraklarına saldıran Şîrvân emirinin üzerine hareket etmiş ve orada yağma ve talan gerçekleştirmişti.[1429]

Asker kökenli bir imparator olan IV. Romanos Diogenes'in (1068-1071) ilk işi, Selçuklulara karşı mücadeleyi üzerine almak olmuştu. Romanos Diogenes başa geçtikten iki ay sonra 1068 yılı Mayıs ayında Selçuklulara karşı sefere çıkmanın zorunlu olduğunu anlayarak harekete geçmişti. Diogenes, Menbiç'e gidip surların bir kısmını mancınıklarla yıktıktan sonra şehri yağma ederek sakinlerini katletmişti. Bu nedenle Menbiç sakinleri, Sultan Alparslan'a başvurarak kendilerine Bizanslılara karşı yardım etmesini istemişti. Bunun üzerine Sultan Alparslan, Ağustos-Eylül 1070'te sefere çıkmıştı. Şeddâdî emîrlerinin Selçuklulara bağlandıktan sonra tabiiyet şartları gereği bu seferlere iştirak etmeleri devrin genel kurallarındandı. Bu yüzden Alparslan'ın bu seferine Şeddâdî kuvvetleri de katılmışlardı. Yolda bazı şehir ve bölgeleri ele geçiren Selçuklular, Bizans hâkimiyetindeki Urfa'yı kuşatsalar da ele geçirememişlerdi.[1430]

Romanos Diogenes ise 1070 yılında Manuel Komneneos önderliğinde doğuya gönderdiği ordunun Sebasteia'da yenilmesi nedeniyle, 1071 yılında Anadolu üzerine

---

[1429] Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.293; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.23-24; Bosworth, "Shaddadids", s.169-170; Akopyan, "Şeddâdî Emîri Aşot Bin Şavûr'a Ait Nadir Bir Sikke", s.89; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.165-166; Bezer, "Şeddâdîler", s.410; Bedrosian, "Shaddadids", s.217; Turan, *Selçuklular Tarhi ve Türk İslam Medeniyeti*, s.164-165; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.55.

[1430] Samedov, "Şeddadiler Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti ile Siyasi İlişkileri", s.6; Keleş, *Şeddâdîler*, s.182d; Avcı, "Malazgirt Savaşı Öncesi Bizans İmparatorluğu", s.31; Keleş, "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasi Durumu", s.54; Demir, "Malazgirt Zaferinin Elde Edilmesinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Halkının Rolü", s.105.

bizzat sefere çıkmıştı. Kızılırmak'ı aşan Bizans ordusu, Sebasteia'ya gelip konakladıktan sonra iki kola ayrılmıştı. İlk kol Ahlat'ı almaya gönderilirken, ikinci kol Malazgirt'e doğru hareket etmişti. Bu sırada Urfa'dan Halep'e gitmekte olan Alparslan, bunu haber alınca derhal geri dönerek, onları durdurmak amacıyla Malazgirt'e hareket etmişti. Böylece iki ordu 1071 yılında Malazgirt'te karşı karşıya gelmiş ve Sultan Alparslan komutasındaki Selçuklu ordusu, Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenes'in ordusunu yenilgiye uğratarak Diogenes'i esir almıştı. Böylece Bagratuni Krallığı'nı birkaç yıl önce yıkan Bizanslılar, bu toprakları Türklere teslim etmişlerdir. Bu yenilgi, Ermeniye'deki Bizans idaresinin sonunu getirmiştir.[1431] 1071 Malazgirt Zaferi ile ayrıca Duvin'e yönelik Ermeni ve Gürcü baskısı da bitmiş ve şehir Müslümanlar ile Türklerin Aras boylarındaki gözde şehirlerinden bir tanesi hâline gelmiştir.[1432] Bu sayede, şehir üzerinde gözü olan Bizans bölgeden uzaklaştırılmış ve Bizans tehlikesi sonlandırılmıştır. Malazgirt zaferinin ardından Selçuklu orduları Doğu Anadolu'nun tamamını ele geçirmişler ve Türk akıncıları Bizans'ın direniş gücü kırıldığından hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Anadolu içlerine girerek zamanla Marmara sahillerine

[1431] *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi,* s.141-143; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih,* c. 10, s.71-73; el-Hüseynî, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s.32-37; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.612-614; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.354; İpek, "Malazgirt Zaferiyle Kilikya Ermeni Prensliklerine Açılan Yol", s.145-147; Köse vd., *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, s.75; Keleş, "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasi Durumu", s.53; Nersessian, *Armenia and The Byzantine Empire*, s.11; Sümer, "The Turks in Eastern Asia Minor in the Eleventh Century", s.440; Burney-Lang, "Armenia and Georgia–History and Institutions", s.210; Demir, "Malazgirt Zaferinin Elde Edilmesinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Halkının Rolü", s.105; Taşcı, "Selçuklular Zamanında Anadolu'nun Türkleşmesine...", s.547-548.

[1432] Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.286.

kadar ulaşmışlardır. Bölgedeki direnişi kıran ve Türk ilerleyişini kolaylaştıran etmenlerden bir diğeri ise Bizans'ın bölgedeki Ermenileri dağıtma politikasıdır.[1433]

Bu tarihten sonra hem Selçuklularda hem de Gürcülerde önemli taht değişiklikleri olmuştur. Melikşâh[1434] 1072'de ölen babasının yerine Selçuklu tahtına otururken, aynı sene II. Giorgi (1072-1089) de ölen babası IV. Bagrat'ın yerine Gürcü

[1433] Ersan, "Türk-Ermeni İlişkileri (XI-XIII. Yüzyıllar)", s.166.

[1434] Melikşâh devri, Anadolu'da Selçuklu hâkimiyetinin tesis edildiği dönemdir. Ermeniler artık yeni hâkimlerinin idaresi altında, Türk yönetim anlayışının kendilerine tanıdıkları hakları kullanmaya başlamışlardı. Ani Ermeni Başpiskoposu Barseğ, Ermeni Katolikosluğu'nun durumunu arz etmek için 1091 yılında İsfâhân'a Sultan Melikşâh'ın yanına gitmişti. Koyulan vergilerin ağırlığından şikâyet eden Ani Ermeni Piskoposu Barseğ, bazı prens ve din adamları ile birlikte vergileri azaltmak ve Malazgirt Savaşı'ndan sonra Maraş merkezli bir prenslik kurmayı başaran Ermeni Philaretos'un Hristiyan halka tutumunu arz etmek üzere İsfâhân'a sultanın huzuruna gitmişlerdi. Onları iyi bir şekilde karşılayan Sultan, Ermeni Katolikosluğu'nun tek bir makamla temsil edilmesi ve bütün kilise, manastır ile din adamlarının vergi dışı tutulmaları konusunda buyruk hazırlatarak Barseğ'e vermişti. Bu emirleri yerine getirmekle görevlendirilen Azerbaycan Genel Valisi Kutbeddin İsmâil, derhal vergileri kaldırdığı gibi, Ermenilerin oturdukları memleketleri imar ettirmiş ve Ermeni kilise ve manastırlarını Selçuklu himayesi altına almıştı, bkz. Ersan, "Türk-Ermeni İlişkileri (XI-XIII. Yüzyıllar)", s.167, 169; Kürkçüoğlu, "X-XI. Yüzyıllarda Doğu Roma-Selçukluların Ermenistan (Bagratuni-Ardzruni) Politikaları", s.102-103; Sevim, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri", s.71; Erdal, "Büyük Selçuklular Öncesi Kafkaslardaki Beylikler: Şeddadiler", s.124; Ersan, "Selçuklu-Ermeni İlişkileri", s.636.

Kralı olmuştu. Bu dönemde iki devlet arasında bir kez daha anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştı. II. Giorgi'nin saltanatının başında; Gag Kalesi, Kral Giorgi'ye karşı isyan etse de Liparit'in oğlu Ivane bu isyanı kısa sürede bastırmıştı. Buna karşın Ivane ele geçirdiği kaleyi teslim etmek yerine, eski sahibi Gence Şeddâdîleri Emîri Fadl'a satmıştı. Daha sonra Ivane ile oğlu Liparit, ordusu ile Aras Nehri'ni geçerek bölgeye gelen Sultan Melikşâh'ın yanına giderek itaatlerini arz etmişler ve Melikşâh'ı Gürcüler üzerine akın yapmaya ikna etmişlerdi. Bu kararda, Selçukluların müttefiki Şeddâdîlerin topraklarını genişletmesi de etkili olmuştu. Bu dönemde Selçuklular, aralarındaki yakın ilişki yüzünden Şeddâdîlerin bölgede kendi hesaplarına topraklarını genişletmesine engel olmuyorlardı. Şeddâdîler, Selçuklularla kurdukları bu ittifaklar sayesinde XI. yüzyılda Güney Kafkasya'nın en güçlü devletlerinden birisi hâline gelmişlerdi. Ancak Selçuklular, Şeddâdîlerin kuvvetlenerek kendilerine rakip olduklarını görünce, onları ortadan kaldırmaya karar vermişlerdi. Bu seferin bir diğer sebebi de Melikşâh'ın tahta oturduğu ilk yıllarda, Gence ve Duvin Şeddâdîlerinden III. Fadl'ın, babası II. Fadl'a isyan ederek 1073-1074'te emîrliği ele geçirmesiydi. Böylece bu dönemde Duvin'de de III. Fadl devri başlamıştı. III. Fadl, babasına Herek Kalesi'ni vererek onu memnun etmiş ve babası bundan sonra orada yaşamıştı. Bu gibi sebeplerden dolayı Sultan Melikşâh, Ivane ile birlikte Gürcistan üzerine sefere çıkmış ve Samşvilde'yi kuşatıp hâkimiyeti altına aldıktan sonra, 1076'da Kartli bölgesine girerek çok sayıda ganimet ele geçirmişti. Sultan Melikşâh daha sonra Şeddâdî Emîri III. Fadl'ın kalesini bizzat tahkim ettiği Gence'yi ele geçirmiştir.[1435] Selçuklular bu şekilde Gence'yi kontrol altına

[1435] Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.303; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.24; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.123; Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s.12; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, c.1, s.99; Keleş, *Şeddâdîler*, s.198-199; Turan, *Selçuklular Tarhi ve Türk İslam Medeniyeti*, s.200; Toksoy, "Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan

alsalar da Duvin'in hâlâ Şeddâdîlerin hâkimiyeti altında olduğunu söyleyenler vardır.[1436] Buna karşın Abdülkerim Özaydın, Sultan Melikşâh'ın Gence'nin yanında Duvin'i de III. Fadl'dan aldığını ifade etmektedir.[1437] Akopyan da buna benzer bir görüşü savunarak Duvin'de Selçukluların hâkimiyetinin başladığını ileri sürmekte ve Duvin'de bulunan bazı sikkelerde Melikşâh'ın ve bazı Selçuklu emîrlerinin adının yer aldığını ifade etmektedir. Melikşâh; Ani ve Gence sikkeleri yanında, birisinde Halife el-Muktedi'nin (1075-1094) adının yer aldığı, ancak diğerinde yer almadığı Duvin'de bulunan iki yeni sikkeyle bilinmektedir. Sultanın adı olan diğer sikkelerin aksine; Duvin

---

Türk Akınları", s.691; Abdülkerim Özaydın, "Melikşah", *DİA*, c. 29, 2004, s.56; Öngül, *Büyük Selçuklular*, s.124-125; Samedov, "Şeddadiler Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti ile Siyasi İlişkileri", s.7-8; Roin Metreveli, *Golden Age -Georgia from the 11th Century to the Firts Quarter of the 13th Century-*, Tbilisi, 2010, s.26; Sevim, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri", s.71; Qasımov, *Orta Əsrlərdə Azərbaycan Ədəbiyyatı*, s.74-75; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", s.95; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.238; Erdoğan Merçil, "Emîr Savtegin", *Selçuklular -Makaleler-*, İstanbul, 2011, s.80-81; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.93; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.166; Biçer, "Kürtlerde İç Savaş", s.101; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.13; Mariam Lordkipanidze, *Georgia in the 11th-12th Centuires*, Tbilisi, 1987, s.54; İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, İstanbul, 1973, s.107.

[1436] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.124; Bosworth, "Shaddadids", s.170; Bezer, "Şeddâdîler", s.410.

[1437] Özaydın, "Melikşah", s.56.

sikkeleri, yerel idarecilerin adından bahsetmemektedir.[1438] Bu yüzden Melikşâh devrinde Duvin'in Selçuklulara tabi olduğu görüşü akla daha yakın gelmektedir.

Melikşâh bu seferlerin ardından Bâbü'l-Ebvâb (Derbend) ve Arrân'ı en büyük kumandanlarının birisi olan Savtegin'e ikta etmişti. Selçuklular böylece doğrudan yönetim modeline geçmişlerdi. Emîr Savtegin, beraberindeki bir Selçuklu kuvveti ile II. Fadl'ın üzerine gitse de o topraklarını teslim etmeye pek istekli görünmüyordu. Buna karşın II. Fadl, Selçuklu kuvvetlerine tek başına karşı koyamayacağını ve tek çaresinin elindeki toprakları bırakmak olduğunu anlamıştı. Böylece Türkler bütün Arrân'a yerleşirken, Savtegin de Gence valisi olmuştu. II. Fadl'a ise Gürgan'daki Esterâbâd şehri ikta edilmişti. Kaynaklar bu kişiyi III. Fadl olarak ifade etseler de konuyu derinlemesine inceleyen N. Keleş, onun devrik emîr olan babası II. Fadl olduğu sonucuna ulaşmıştır. Böylece Gence'deki Şeddâdî idaresi sonlanmış ve bölge Selçuklu idaresine girmişti. Ancak Gence Şeddâdîleri tamamen ortadan kalkmamıştı. Çünkü II. Fadl 1077 yılı civarında yıllık vergi vermek karşılığında eski görevini geri almayı başarmıştı. Selçuklular, bu dönemde Şeddâdîleri yenseler de ülkeyi tam olarak kendilerine tabi hâle getirememişlerdi. Çünkü Şeddâdîler, Gence'yi kaybetse de Duvin ve Ani'yi ellerinde tutmaya devam etmekteydiler. Bu dönemden itibaren Duvin'deki Şeddâdî kolu yaklaşık bir asır kadar daha devam edecekti. Selçuklularla iyi ilişkiler kuran ve onlara tabi olduktan sonra Ermeniye ve Gürcistan üzerine yapılan seferlere Selçuklu ordusuyla birlikte katılarak rehberlik yapan Duvin Şeddâdîleri, bu iyi ilişkiyi Gence Şeddâdîlerinden sonra da sürdürmüşlerdir. Sultan Melikşâh, bu seferin ardından geri dönse de Gürcü Kralı'nın tekrar başkaldırdığını, Ani'nin eski Kralı Gagik'in bağımsızlık için çeşitli faaliyetler yürüttüğünü ve Emîr Savtegin'in Gence, Duvin ve Dmanis emîrlerini yanına alarak çıktığı seferde Phartzkhis (Farçais) yakınlarında Gürcü

[1438] Akopyan, "Dvin in the Eleventh and Twelfth Centuries", s.1037.

Kralı Giorgi'ye mağlup olduğunu haber alınca, 1078-1079'da bir kez daha Gürcistan üzerine sefere çıkmış ve Savtegin'e destek vermişti. Böylece Selçuklular, Somhet ve Şamsvilde'yi ele geçirip, bölgeyi itaat altına almışlardır. Bunun ardından Melikşâh, Savtegin'e yardımcı kuvvetler bırakarak geri dönmüştür.[1439]

Melikşâh, Emîr Savtegin'in kendisine katılan yeni kuvvetlerle birlikte Phartzkhis yakınlarında bir kez daha Gürcü Kralı'na yenilmesi üzerine, bu olayların son bulması için kumandanlarından Emîr Ahmed'i güçlü bir askerî kuvvetle birlikte bölgeye

[1439] Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.304; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.24-25; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.123-124; Keleş, *Şeddâdîler*, s.199-204, 232; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s.84; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.94; Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s.12; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, c.1, s.99; Bezer, "Şeddâdîler", s.410; Merçil, "Emîr Savtegin", s.80-81; Bosworth, "Shaddadids", s.170; Bedrosian, "Shaddadids", s.217; Toksoy, "Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları", s.691; Özaydın, "Melikşah", s.56; Öngül, *Büyük Selçuklular*, s.124-125; Samedov, "Şeddadiler Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti ile Siyasi İlişkileri", s.7; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.52; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.77; Metreveli, *Golden Age*, s.26; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.238; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", s.95; Erdal, "Büyük Selçuklular Öncesi Kafkaslardaki Beylikler: Şeddadiler", s.123-124; Sevim, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri", s.71; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.166; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.263; Biçer, "Kürtlerde İç Savaş", s.101; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s.107; Lordkipanidze, *Georgia in the 11th-12th Centuires*, s.74-75; Tellioğlu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s.60.

göndermişti. Emîr Ahmed bölgeye geldikten sonra; Gence, Duvin ve Ani'deki kuvvetleri de yanına alarak, onlarla birlikte Kuvel Kalesi (şimdiki Kol Köyü) yakınında Gürcü Kralı II. Giorgi'nin ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmıştır. 1080'deki Kuvel zaferi ile Selçuklular, Bagratlılara öyle bir darbe vurmuşlardır ki onlar 40 yıl toparlanamamışlardır. Emîr Ahmed daha sonra Kars'a giderek orayı da son Bizans-Gürcü koruyucularından kurtarmıştı. Bu dönemde Selçuklu kuvvetleri; Acara'yı, Çoruh Vadisi'ni ve Karadeniz kıyılarına kadar olan bölgeleri de tamamen ele geçirmişlerdi. Kutais bölgelerini de fethetmişlerdir. Bunun üzerine Gürcü Kralı Giorgi ile Kaheti Kralı Ağsartan bizzat Melikşâh'ın yanına giderek itaatlerini bildirmişlerdi. Sultan Melikşâh, 1083 yılı sonunda Emîr Savtegin'i "Hac ve Kûfe Emîri" tayin etmiş, Arrân bölgesinin yönetimini ise amcası Yâkûtî'nin oğlu Kutbeddin İsmâil'e vermişti (1084).[1440] Arrân'daki bu yönetim değişikliğinden faydalanan II. Fadl, tekrar başına döndüğü görevinde isyan etmişti. Bu durum, Sultan Melikşâh'ın Şubat-Mart 1086'da Kafkasya'ya ikinci kez sefer yapmasına neden olmuştu. Sultanın bu seferi sırasında bölgedeki pek çok şehir Selçuklulara tabiiyetlerini bildirmişlerdi. Selçuklulara tabiiyetini bildirenlerden birisi de Ani Emîri Ebu'l-Fadl Menûçehr idi. Sultan Melikşâh, Şeddâdîlerin hâkimiyetindeki Gence'nin zaptı ve II. Fadl'ın cezalandırılması görevini Emîr Bozan'a vermişti. Emîr Bozan şiddetli çatışmaların ardından 1088'de Gence'nin

[1440] Bu tarihi 1084 olarak verenler olduğu gibi (Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.95; Erhan Ateş, "Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 35, S.60, 2016, s.82-83); 1090 olarak verenler de vardır (Özaydın, "Melikşah", s.56).

kontrolünü eline geçirmiş ve II. Fadl'ı esir almıştı.[1441] Bu Gence seferi Şeddâdîlerin Gence kolunun sonu olarak kabul edilmektedir.

Duvin'de Selçuklu sultanının adını taşıyan sikkelere ek olarak, üzerinde Arslan Tegin adı bulunan sikkelere de rastlanmaktadır. Yazılı kaynaklar, bu kişi hakkında hiçbir bilgi vermemektedir. Ancak o, şüphesiz Selçuklu melikinin bir emîri veya atabeki idi. Akopyan'ın bildirdiğine göre, Melikşâh'ın büyük torunu genç Davud, Sultan Melikşâh'ın 1092'deki ölümünden 1131-1132'ye kadarki toplam 40 yıllık süre boyunca Duvin sikkelerinin üzerinde adı geçen o kişi olmalıdır. Melikşâh'ın saltanatının sonuna doğru oğlu Muhammed Tapar; Arrân'a, Azerbaycan'a, Nahçıvan'a ve görünüşte kardeşinin oğlu Davud tarafından miras alınan Duvin'e yerleşmişti. Akopyan, sikkelerde bahsedilen Davud'un genç olmasını göz önünde bulundurarak, sikkelerin basılma tarihini, Melikşâh'ın ölüm yılına yakın tarihlendirmenin daha mantıklı olacağını ifade etmektedir. Akopyan bunlardan yola çıkarak, Ebu Nasr İskender'in Duvin'deki iktidarının kesintisiz olarak 52 yıl devam etmediğini ifade etmektedir.

[1441] Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.306-307; Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.182; *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi*, s.174; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 10, s.237-238; Öngül, *Büyük Selçuklular*, s.125-127; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.356-357; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s.85; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.94; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.169; Tellioğlu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s.60-61; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s.107-109; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", s.95; Merçil, "Emîr Savtegin", s.81-82; Samedov, "Şeddadiler Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti ile Siyasi İlişkileri", s.7; Özaydın, "Melikşah", s.56; Lynch, *Armenia Travels and Studies*, I, s.365; Erdal, "Büyük Selçuklular Öncesi Kafkaslardaki Beylikler: Şeddadiler", s.124.

Bildirdiğine göre, onun Duvin'deki ikinci iktidarı Melikşâh'ın 1092'deki ölümünden başlayıp, Kızıl Arslan tarafından öldürüldüğü 1105'e kadar devam etmektedir. [1442]

12. Anadolu Beylikleri ile Bazı Türkmen Beylerinin Duvin ve Çevresine Hâkim Olma Mücadeleleri

Melikşâh devrinde, Arrân ile batısındaki Ani, Kars, Duvin şehirlerinin bulunduğu bölge kesin olarak Selçuklulara katılmış ve Türk beylerine buralarda dirlikler verilmişti.[1443] Melikşâh'ın 1092'deki ölümünden sonra Doğu Anadolu'da bir asırdan fazla sürecek olan beylikler dönemi başlamıştı. Bu beyliklerin ana temsilcileri, Erzurum, Bayburt, Çoruh Havzası ve Kars'ta Saltuklular; Erzincan, Kemah, Karahisar (Colonia) ve Divriği'de Mengücekliler; Ahlat bölgesinde Ahlatşâhlar; Bitlis'te Togan Arslan hanedanı; Amîd'de İnallılar; Hısn-ı Keyfa, Mardin, Meyyâfârikîn ve Harput'ta Artuklulardı.[1444] Sultan Melikşâh'ın hayatını kaybetmesinden sonra Selçukluların yaşadıkları iç çatışmalar ile sonrasında başlayan Haçlı seferleri, İslam dünyasında ağır sonuçlara neden olmuştu. Bunun üzerine Doğu Anadolu'da ve Kafkasya'da Gürcü tehdidi ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, Ani ile o sırada Şeddâdîlere ait olduğu düşünülen

[1442] Akopyan, "Dvin in the Eleventh and Twelfth Centuries", s.1037.

[1443] Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri,* Ankara, 2015, s.39; Faruk Sümer, "Saltuklular", *Selçuklu Araştırma Dergisi*, III, Malazgirt Zaferi Özel Sayısı, Ankara, 1971, s.408-409.

[1444] Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", s.383-424; Sümer, "The Turks in Eastern Asia Minor in the Eleventh Century", s.440; Hüsamettin M. Karamanlı, "Gürcistan, Tarih", *DİA*, c.14, İstanbul, 1996, s.313.

Duvin şehri, yerel beylikler ile Gürcülerin ele geçirmeyi amaçladıkları yerler hâline geldiler.[1445]

Melikşâh'ın vefatının ardından başa geçen Berkyaruk (1093-1105), kardeşi Muhammed Tapar'ı melik sıfatıyla 1093'te Arrân'a yollamış, bunun ardından Muhammed Tapar, Arrân'da ve batısındaki bölgelerde hâkimiyetini tesis etmişti. Melikşâh'ın ölümünden sonraki süreçte Selçuklu hanedanı içerisindeki taht kavgaları bir türlü bitmemişti. Gence ve çevresinin meliki olan Muhammed Tapar, 1099'da kardeşi Berkyaruk'a karşı saltanat iddiasıyla ortaya çıkmıştı. Ani şehri, Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasındaki hâkimiyet mücadelesi sırasında Şeddâdîlerinden Menûçehr'in elindeydi. Kars, Sürmeli, Duvin ve diğer bazı şehirler de Türk ve Müslüman emîrlerinin idaresi altındaydı. İki kardeş arasındaki ilk savaş, 15 Mayıs 1100 tarihinde Hemedân civarında bulunan Sefîdrûd'da (Kızılözen) meydana gelmişti. Bu savaş Berkyaruk'un yenilgisi ile sonuçlanmıştı. Buna karşın 15 Nisan 1101'de Hemedân'da meydana gelen ikinci savaşta Berkyaruk, Muhammed Tapar'ı mağlup etmişti. Tapar bunun üzerine Horâsân'daki kardeşi Sencer'den yardım alarak tekrar Berkyaruk'la karşılaşmış, ancak ümeranın araya girmesiyle bir antlaşma yapılmıştı. Buna göre: Berkyaruk *sultan*; Muhammed Tapar *melik* unvanını alacaktı. Gence ve ona bağlı yerler, Azerbaycan, Amîd, el-Cezîre ve Musul, Muhammed Tapar'a verilecek, Horâsân dışında kalan yerler ise Berkyaruk idaresinde olacaktı (27 Aralık 1101). Ancak Melik Muhammed Tapar, yapılan anlaşmanın şartlarına uymayarak tekrar saltanatını ilan etmişti. Bunun üzerine iki taraf arasında Rey yakınlarında gerçekleşen savaşı bir kez daha Berkyaruk kazanmış, Tapar'ın ordusu dağıtılmıştı (1102). Azerbaycan'ın bir bölümüne hâkim olan Mevdûd b. İsmâil'in, babası İsmâil b. Yâkûtî'nin hesabını sormak amacıyla Tapar'ı yanına çağırması, mücadeleyi Aras'ın yukarılarına taşımıştı.

[1445] Bezer, "Şeddâdîler", s.410.

Muhammed Tapar, Mevdûd'un yanına hareket etse de o daha oraya ulaşamadan Mevdûd aniden ölmüştü (Ocak 1103). Buna rağmen, askerleri verilen sözü tutarak Tapar'ın yanında yer almışlardı. 19 Mart 1103 tarihinde[1446] Ani'nin doğusunda Duvin Kapısı'nda[1447] meydana gelen beşinci ve son savaşta Muhammed Tapar bir kez daha yenilerek Ani'ye gitmişti. Bu durum, taht mücadelelerinin bütün şiddetiyle devam ettiği bir dönemde Menûçehr'in Muhammed Tapar'a bağlılığını devam ettirdiğine işaret etmektedir. Duvin Savaşı'ndan sonra iki kardeş arasında Ani'de bir anlaşma daha imzalanmıştı (1104). Bu anlaşmaya göre: Sefîdrûd'un kuzeyi (Azerbaycan, Ermeniye), Musul (Kuzey Irak, el-Cezîre), Bilâd-ı Şâm (Suriye), Muhammed Tapar'a; Horâsân ve Mâverâünnehir, Mu'izüddin Sencer'e (Tapar'a bağlı kalacaktı) verilecek; Irak (Hemedân, İsfâhân) ise sonradan Muhammed Tapar'a verilmek üzere Sultan Berkyaruk'un idaresine bırakılacaktı. Berkyaruk bu anlaşmadan kısa süre sonra 1105 ölünce başa oğlu geçirilmişse de daha önce yapılan anlaşma gereği Muhammed Tapar tahta hâkim olmuştu.[1448] Ebu Nasr İskender'in sahip olduğu Duvin ve çevresi,

[1446] Kırzıoğlu bu tarihi 496 Cemaziyelahir'i (12 Mart-9 Nisan 1103 arasında) olarak vermektedir, bkz. Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.367-368.

[1447] Bundarî bu savaşın Hoy Kapısı'nda yapıldığını ifade etmektedir. Ancak Hüseynî ve Ahmed b. Mahmûd bunun Duvin Kapısı'nda olduğunu ileri sürmektedirler. Çağdaşımız tarihçilerinden Kırzıoğlu bu savaşın Duvin Kapısı'nda meydana geldiğini söylerken, Merçil gibi tarihçiler ise Hoy Kapısı'nı doğru olarak kabul etmektedirler. el-Hüseynî, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s.53; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s.191; İmad ad-Dîn al-Kâtib al-Isfahânî'nin al-Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan, Ankara, 1999, s.237; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.368d.

[1448] Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s.190-192; Abû'l-Farac, *Abûl-Farac Tarihi*, c. I, s.334-335; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 10, s.237-238, 300-301; el-Hüseynî, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s.52-55; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî,

Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında meydana gelen bu taht mücadeleleri süresince Muhammed Tapar'ın nüfuz alanı içerisinde olmuş ve burada hutbe onun adına okunmuştu. İki taraf arasında Ocak 1104'te imzalanan barış anlaşmasından sonra da bu durum değişmemiş, şehir ona bağlı olarak kalmıştı.[1449]

Minorsky, Vardan tarafından iki kez Menûçehr'in kardeşi biçiminde adlandırılan Bunar'ın, Ebu Nasr İskender b. Şâvur'la aynı kişi olduğunu söylemektedir. Bu nedenle Ebu Nasr İskender'in uzun yıllar Duvin'de hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır. Nümizmatik veriler, Vardan'ın verdiği bilgiyi ve Minorsky'nin bu yorumunu desteklemektedir. Ancak yukarıda da söylediğimiz gibi Melikşâh'ın adını taşıyıp, İskender'in adını anmayan Duvin'den bildiğimiz (muhtemelen Duvin'de darpedilen) sikkelerden dolayı, İskender'in sürekli olarak Duvin'de hüküm sürmediği sanılmaktadır. Muhtemelen İskender'in Duvin'deki iktidarına ikinci dönüşü Melikşâh'ın 1092'deki ölümünden sonra olmuş ve onun saltanatı 1105'e kadar sürmüştü.[1450] Bu hadisenin tam tarihi konusunda da kesin bir bilgi yoktur. Duvin'in Muhammed Tapar devrinde Nasr İskender ve Kızıl Arslan tarafından idare edildiğini söyleyen Akopyan'a göre, bundan

---

Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti), c. I, çev. Ahmed Ateş, Ankara, 1999, s.145; al-Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.235-237; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I, s.113, 115, 118-122;* Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.367-368; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.178; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.87-88; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s.39; Sümer, "Saltuklular", s.408-409; Vəlixanlı, *Nahçıvan -Ərəblərdən Monqollaradək (VII-XII əsrlər)-*, s.28.

[1449] Keleş, *Şeddâdîler*, s.232.

[1450] Akopyan, "Dvin in the Eleventh and Twelfth Centuries", s.1037-1038; Bosworth, "Shaddadids", s.170

sonra Duvin şehri 1121 yılına kadar doğrudan Selçuklular yani Duvin'e dönen Melik Davud ve atabeki Tuğrul Tegin tarafından idare edilmiştir. Ona göre Selçuklu sultanının, oğlu Melik'in ve atabekinin adını taşıyan ve muhtemelen Duvin'de darpedilen yeni bulunmuş sikkeler bu döneme tarihlendirilmelidir. Bu yeni sikkeler, bakır sikke yapımının yenilikçi teknolojisini göstermektedir. Bu tür sikkeler, Sultan Mahmûd b. Muhammed'in adını, oğlu Davud ve Davud'un Atabeki Ayaz'ın adını birleştirmektedir. Selçuklu uygulaması göz önüne alındığında, Atabek Ayaz b. Tuğrul Tegin ve Melik Davud'un Azerbaycan, bitişiğindeki Arrân ve Ararat Vadisi'nin idarecisi olması çok muhtemeldir. Çünkü bu döneme kadar bu bölge geleneksel olarak Selçuklu taht vârislerinin, atabeklerinin gözetimi altında büyüdükleri bir yerdi. Açıkçası, Atabek Ayaz, IV. Fadl öldürülmeden bir süre önce Duvin'i doğrudan idare etmişti.[1451]

Türkmen beylerinden Kızıl Arslan, Melikşâh'ın ölümünün ardından muhtemelen Tâcüddevle Tutuş'un Berkyaruk'a karşı mücadelesinde ona destek vermişti. Dukak, babası Tâcüddevle Tutuş'un 1095 yılında öldürülmesinden ve atabeki Tuğtegin'in iktası Meyyâfârikîn'den ayrılmasından sonra; hâkim olduğu Amîd ve Doğu Anadolu'nun idaresini kaybetmiş, Kızıl Arslan bundan faydalanarak Siirt, Tanza ve Bâhmerd'de hâkimiyet kurmuştu. Dukak, 1099-1100'de babası döneminde genel valiliğini sürdürdüğü Amîd ve çevresinde yeniden hâkimiyet kurmak amacıyla, veziri Duvinli Muhammed el-Acemî ile birlikte bu bölgeye doğru hareket etmiş ve Meyyâfârikîn'e geldiğinde yörenin bütün emîrleriyle birlikte Kızıl Arslan da huzuruna gelerek itaatini bildirmişti. Bunun üzerine Kızıl Arslan, bundan sonra Berkyaruk ile kardeşi Muhammed Tapar arasındaki mücadeleler sırasında Muhammed Tapar'a yardım etmişti. Öyle ki Kızıl Arslan; Amîd Emîri Yınal, Ahlat Emîri Sökmen el-Kutbî ve

[1451] Akopyan, "Dvin in the Eleventh and Twelfth Centuries", s.1038.

Muhammed b. Yağısıyan ile ortak hareket ederek, yukarıda bahsettiğimiz 1103 yılındaki Duvin Kapısı önünde meydana gelen savaşta Muhammed Tapar'a destek vermişti.[1452] Ancak Sultan Berkyaruk'un 1104'te hayatını kaybetmesinden sonra yaşanan iktidar mücadelesi döneminde pek çok Selçuklu emîri kendi menfaatleri doğrultusunda hareket ederek, duruma göre politik bir tavır takınmıştı. Tapar ile Berkyaruk arasındaki mücadeleler nedeniyle çıkan kargaşadan yararlanan Siirt, Tanze, Bahmerd Beyi Kızıl Arslan da bu dönemde Muhammed Tapar'a tabi olan Duvin Şeddâdîlerinin arazileri üzerine saldırıya geçmişti. Kızıl Aslan ilk olarak emrindeki akıncılar ile birlikte Taşir Bagratlılarına ait Kukark eyaletine girip, merkez Lori şehrini ele geçirmişti (1105). O, daha sonra kutsal sayılan Sanahin ve Hağpat kiliselerini yağmalamıştı. O, bunun ardından Duvin şehrine hareket ederek oraya saldırmıştı. Kızıl Arslan, uzun zamandır Ebu Nasr İskender'in (1067-1105) idaresinde olan Duvin'i 6 aylık bir kuşatmadan sonra 1105'te[1453] ele geçirmiş ve Ebu Nasr İskender ile ahalisinden bir kısmını öldürüp şehri yağmalamıştı. Ebu Nasr'ın, Duvin'i 52 yıl

[1452] Keleş, *Şeddâdîler*, s.266-267; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s.37-38; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara, 2000, s.249-250; Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019); Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.87-88; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.317; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.178; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.167; Sümer, "Saltuklular", s.407-408.

[1453] Keleş'in bildirdiğine göre, Anili Samuel'in Ermenice neşrinde bu olay Ermeni takviminin 554. yılında (1105) gösterilirken, Brosset'in Fransızca neşrinde ise Kızıl Arslan'ın Lori ve Duvin seferleri birbirinden ayrı olarak verilmektedir. Buna göre, Lori seferi Ermeni takviminin 553. yılında (1106), Duvin seferi ise Ermeni takviminin 556. yılında (1109) gösterilmektedir, bkz. Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.457; Keleş, Şeddâdîler, s.268d.

kesintisiz bir şekilde idare ettiğini söyleyenler olduğu gibi; orayı bir dönem, sikkelerde adı Arslan Tegin olarak geçen, Melikşah'ın torunu Davud'un idare ettiğini söyleyenler de vardır. Daha önce pek çok saldırı ve depreme maruz kalan Duvin şehrinin 6 aylık bir kuşatmaya direnmesi, bu dönemde Duvin surlarının iyi bir durumda olduğunun bir göstergesidir. Kızıl'ın Duvin'i ele geçirmeye çalışması, Duvin şehrinin Şeddâdîlerin kontrolü altında olduğuna işaret etmektedir. Böylece Gence'nin ardından Duvin'de de Şeddâdî idaresi sona ermiştir.[1454] Buna karşın Duvin Şeddâdîlerinin yıkılış tarihi olarak 1130 yılını veren tarihçiler de vardır.[1455] Kızıl Arslan'ın Muhmmed Tapar'a tabi olan ve Menûçehr ile aynı safta yer alan Nâsır İskender'i niçin öldürdüğü belirsizdi. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Kızıl Arslan, Muhammed Tapar ile Berkyaruk arasında 1103'te Duvin önünde gerçekleşen savaşta Muhammed Tapar'ın tarafında yer almıştı. Sümer'e

[1454] Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.197; *Kirakos Ganjakets'i's History of Armenians*, s.97-98; Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.457; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.82-83; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.124; Kesrevî, *Şehriyaran-ı Gumnam*, s.311; Keleş, *Şeddâdîler*, s.233, 266-268; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.361, 368; Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s. 63; Akopyan, "Dvin in the Eleventh and Twelfth Centuries", s.1037-1038; Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019); Canard, "Dwin", s.680; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s.37-38; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.178; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.88; Nevzat Keleş, "Şeddâdîler Devrinde İlim ve Kültür Hayatına Tesir Eden Şair ve Âlimler", *Tarih Okulu Dergisi*, 8/XXIV, 2015, s.5d; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.367; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.167; Sümer, "Saltuklular", s.407-408. Anili Samuel bu hadiseyi biraz daha farklı anlatarak, tarihini 1110-1111 olarak vermektedir, bkz. Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.457.

[1455] Qasımov, *Orta Əsrlərdə Azərbaycan Ədəbiyyatı*, s.74-75.

göre, Muhammed Tapar barıştan sonra Lori ile Duvin'i Kızıl Arslan'a ikta etmiş olmalıdır. Kızıl Arslan'ın 1105'te adı geçen bu şehirlere saldırarak buraları alması da bununla ilgili olabilir.[1456] Buna karşın Taşcı, Kızıl Arslan'ın burayı Ocak 1104'te imzalanan Merâga Antlaşması neticesinde elde ettiğini ve onun Amîd bölgesinde bulunduğu bir sırada, Şeddâdî Emîri Ebu Nasr'ın Duvin'e saldırarak burayı ele geçirmesinin muhtemel olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre, Müverrih Vardan'ın bu hadise dolayısıyla Kızıl Arslan'ın ilk kez Duvin'e girdiğine dair verdiği bilgi, Kızıl Arslan'ın Duvin'i daha önceden hâkimiyeti altına aldığından habersiz olmasıyla alâkalıdır.[1457] Minorsky ise İbnu'l-Ezrak'ın, Kızıl'ın önceden Erzen ülkesindeki Duven adlı bir şehri idare ettiğini söylese de buranın Güney Aras'taki Duvin'le karıştılmasının mümkün olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, Kızıl yeni tayin edilmesinden kısa bir süre sonra Duvin'e saldırmıştır.[1458] Bu bakımdam Sümer'in görüşü akla daha yakın olarak gözükmektedir.

Ebu Nasr İskender'in öldürülmesinden sonra, Duvin, Kızıl Arslan tarafından idare edilmiştir. Bu dönemde iki tür sikke Muhammed Tapar devrine tarihlendirilmektedir. Bunlardan bir tanesi, Emîr Nasr adını taşımaktadır. O belki de Ebu Nasr İskender Şeddâd'dır ve görünüşe göre bu tür sikkeler, İskender'in Selçuklu hâkimiyetini kabul ettiği ve emîr olarak adlandırıldığı Duvin'deki saltanatının son aşamasını yansıtmaktadır. İkinci sikke ise Kızıl Arslan'ın saltanatına gönderme yapmaktadır. Sikkelerin kenar yazıları herhangi bir ayırıcı ibare içermediğinden, o zamanlar sikkelerin emîr veya atabekin ismini bulundurmaksızın, sadece Sultan

[1456] Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s.37-38; Sümer, "Saltuklular", s.407-408.

[1457] Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.367.

[1458] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.82d.

Muhammed'in adı ve unvanına sahip oldukları sanılmalıdır. Sultan Muhammed Tapar'ın (1105-1118) saltanatı sırasında, Duvin ilk olarak görüşüşe göre İskender tarafından idare edilmiş ve daha sonra muhtemelen Kızıl Arslan tarafından kontrol edilmişti.[1459]

Kızıl Arslan'ın altı ay süren Duvin kuşatması boyunca Emîr Menûçehr'in herhangi bir müdahalede bulunup bulunmadığına dair hiçbir bilgi yoktur. Ancak Menûçehr, Kızıl Arslan'ın Duvin'i alıp kardeşi Nasr İskender'i öldürmesi üzerine ona tek başına karşı koyamadığını düşünerek, yardım temin etmek amacıyla Muhammed Tapar'ın sarayına gitmişti. Sultandan aldığı yardımcı kuvvetlerle geri dönen Menûçehr, Duvin'de bulunan Kızıl Arslan'ı mağlup ederek, onu kardeşinin mezarının başında öldürtmüş ve böylece Duvin şehrini geri almıştı. Vardan, Menûçehr'in Duvin'i Kızıl Arslan'dan geri aldıktan sonra orayı "*İranlılara bıraktığını*" ifade etmektedir.[1460] Vardan'ın burada kastettiği kişilerin Menûçehr'in çocukları yani Ani Şeddâdîleri olabilecekleri ileri sürülmektedir.[1461] Kırzıoğlu da bunu doğrularcasına, Menûçehr'in,

[1459] Akopyan, "Dvin in the Eleventh and Twelfth Centuries", s.1038.

[1460] Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.190; *Kirakos Ganjakets'i's History of Armenians,* s.98; Minorsky, *Studies in Caucasian History,* s.82-83; Kesrevî, *Şehriyaran-ı Gumnam*, s.311; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.368; Keleş, *Şeddâdîler,* s.268-269; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri,* s.37-38; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.178; Akopyan, "Dvin in the Eleventh and Twelfth Centuries", s.1037-1038; Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi,* s. 63; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.88; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.167; Sümer, "Saltuklular", s.407-408; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia,* s.13.

[1461] Kesrevî, *Şehriyaran-ı Gumnam*, s.311; Keleş, *Şeddâdîler*, s.268; Keleş, "Şeddâdîler Devrinde İlim ve Kültür Hayatına Tesir Eden Şair ve Âlimler", s.5d.

Ani'ye komşu olan Duvin vilayetine de hükmettiğini ve abisi Gence Emîri Fadl'a tabi olarak Selçukluları metbu tanıdığını gösterdiğini söylemektedir. Ona göre, Menuçehr burayı ele geçirdikten sonra idaresini kardeşinin oğluna bırakmıştır.[1462] Taşcı'ya göre Şeddâdîlerin, Türkmen Beyi Kızıl Arslan'a karşı Selçuklulardan askerî yardım alması meselesi ve Şeddâdîlerin Duvin'i Selçuklu hâkimiyetine bırakmaları konusu muammadır.[1463] Vardan, Kızıl Arslan'ın Lori ile Duvin'i ele geçirmesini ve Menûçehr'in ona karşı gerçekleştirdiği seferi aynı yıl içerisinde zikretmektedir.[1464] Keleş'e göre o, bunu olayın bütünlüğü içerisinde yapmıştır.[1465] Zira Mkhitar Ayrivanetsi, Kızıl Arslan'ın 1111 yılında (Ermenin takviminin 560. yılı) öldürüldüğünü kaydederken,[1466] Genceli Kiragos da hadiseyi 1113'teki bir olaydan hemen önce ele alarak, Kızıl Arslan'ın Duvin'in tekrar alındığı sırada öldüğünü ifade etmektedir.[1467] Claude Cahen ise hiçbir kaynak belirtmeksizin Kızıl Arslan'ın 1118'de Duvin'de hayatını kaybettiğini söylemektedir.[1468] Cahen'in ileri sürdüğü bu bilgiyi destekleyecek herhangi bir delile kaynaklarda rastlanılamamıştır. Görünüşe göre Minorsky ve

[1462] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.361; Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s. 63; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.88.

[1463] Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.367d.

[1464] Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.190.

[1465] Keleş, *Şeddâdîler*, s.268-269.

[1466] *Mxit'ar Ayrivanets'i's Chronological History*, trans. Robert Bedrosian, New Jersey, 2018, s.11.

[1467] *Kirakos Ganjakets'i's History of Armenians*, s.98.

[1468] C. Cahen, "Le Diyar Bakr au Temps des Premiers Urtukides" *Journal Asiatique*, 227, 1935, s.234; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s.37-38; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.178d; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.82-83; Sümer, "Saltuklular", s.407-408.

Akopyan da Claude Cahen'den etkilenerek, onun 1118 yılında öldüğünü ifade etmektedir.[1469] Eğer onun dediği doğru ise Duvin şehrinin bu tarihe kadar Kızıl Arslan'ın elinde bulunmuş olması muhtemeldir. Bu durumda bazı araştırmacıların ileri sürdüğü gibi, Saltuklu Gazi'nin Duvin'i hâkimiyet altına alarak idare etmesi mümkün gözükmemektedir.[1470] Bu dönemde Duvin şehrinin kısa bir süre Saltukluların idaresine girdiği yönünde bazı iddialar da vardır. Ebu Bekr Rebi b. Ahmed el-Ahaveyn en-Neccârî'nin *Kitâbü'l-Hidâye fi't-tıb* (*Hidâyetü'l-muteallimîn fi't-tıb*) adlı 273 sayfalık eserinin 1116 yılında Duvin'de Erzurum Saltuklu Emîri Ziyâeddin Gazi (ö.1131-1132) adına istinsahı, bu dönemde kentin Saltuklu hâkimiyetine girdiği yönünde bir düşünce ortaya çıkartsa da şu ana kadar bunu doğrulayacak başka herhangi bir kanıt söz konusu değildir. Bu durum sadece o sırada kentin sahip olduğu ilmî altyapıyı göstermesi bakımından kıymetli bir örnektir. Bu bilgiyi değerlendiren Sümer ve Keleş, bu eserin o sırada hâlâ Şeddâdî hâkimiyetinde bulunan Duvin'de, Emîr Ziyaeddin Gazi'nin isteği üzerine kütüphanesi için kaleme alınmış olabileceğini ifade etmektedir. Onlara göre, Saltukluların 1116 yılında Duvin'i kontrol etmesi ihtimali şüphelidir.[1471]

[1469] Minorsky, *Studies in Caucasian History,* s.82-83; Adnan Çevik, "Selçuklular Zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Hüküm Sürmüş Bir Türkmen Beyliği: Dilmaçoğulları", *Türklük Araştırmaları Dergisi,* 12, 2002, s.132-133; Akopyan, "Dvin in the Eleventh and Twelfth Centuries", s.1038.

[1470] Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri,* s.37-38; Sümer, "Saltuklular", s.407-408.

[1471] Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri,* s.37-38; Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.64; Keleş, *Şeddâdîler*, s.271-272; Sümer, "Saltuklular", s.406-408; Keleş, "Şeddâdîler Devrinde İlim ve Kültür Hayatına Tesir Eden Şair ve Âlimler", s.4-5.

Anadolu'da kurulan en eski ve en uzun beyliklerden birisi olan Dilmaçoğulları Beyliği'nin kurucusu, Dilmaçoğlu Alp Tegin Mehmed Bey'dir. Ortaçağ kaynaklarında Dilmaç'tan başka, Dimlaç, Togan Arslan ve el-Ahdab (kambur) oğulları olarak da geçmektedirler. XII. yüzyıl boyunca daha ziyade Bitlis ve Erzen'i merkez edinmişlerdi. Bulunduğu coğrafi mevki nedeniyle bu beylik siyasi ve askerî hareketlerinde daima Ahlatşâhlar, Saltuklular ve Artuklular ile birlikte hareket etmişlerdi. Bir ara Halep'e giderek Mirdasîlerin iç mücadelelerine karışan (1076) Alptegin Mehmed Bey, daha sonra Anadolu'ya geri dönmüştü. Mehmed Bey, Kutalmışoğlu Süleymânşâh'ın Anadolu'ya hâkim olmasından sonra Afşin, Sunduk, Duduoğlu, Türkmân, Aytegin, Arslantaş vb. Türkmen beyleri ile birlikte Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti Hükümdarı Tâcüddevle Tutuş'un emri altına girmişti. Ancak Mehmed Bey, çeşitli sebeplerden dolayı bir müddet sonra diğer Türkmen beyleri ile onun emrinden çıkmıştır (1079). O daha sonra Mervânîler üzerine düzenlenen seferlere iştirak etmiştir. Sultan Melikşâh, Selçuklu ordusu başkomutanı Fahrüddevle b. Cebir'in Bitlis ile yöresini hâkimiyet altına almasının ardından bu bölgeyi 1085 yılında Mehmet Bey'e ikta olarak vermiş ve böylece Dilmaçoğulları Beyliği kurulmuştu. Bir süre sonra, Siirt civarındaki Erzen de Dilmaçoğulları beyliğinin sınırları içerisine dâhil edilmiştir.[1472] Mehmed Bey'in hayatını kaybetmesinin ardından, 1104 yılında beyliğin başına oğlu Togan Arslan geçmişti. Togan Arslan başa geçtikten sonra ilk olarak Türkiye Selçuklularına, akabinde Ahlatşâhlara tabi olmuştu. 1110'a gelindiğinde ise Silvan'a bağlı çok sayıda köyü ele geçirerek bağımsızlığını ilan etmiştir. Ancak o uzun süre bağımsız olarak kalamamıştır. Mardin Artuklu Emîri Necmeddin İlgazi ile birlikte Haçlılara ve

[1472] Ali Sevim, "Dilmaçoğulları", *DİA*, c.9, İstanbul, 1994, s.301; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 2013, s.126-127; İlhan Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", *Türkler*, 6, Ankara, 2002, s.417; Çevik, "Dilmaçoğulları", s.117-118.

Gürcülere karşı organize edilen seferlere katılmıştı. İlgazi, bu seferler sırasında Togan Arslan'ın da desteği ile Antakya Haçlı Prensi Roger'i Tel Afrîn Savaşı'nda mağlubiyete uğratmıştı (Haziran 1119). Togan Arslan, Sökmen'in ölümünün ardından yerine geçen Zahirüddin İbrahim zamanında Ahlatşâhlara tabiiyetten ayrılmıştı. O, Artuklu İlgazi ile birlikte Haçlılara ve Gürcülere karşı yapılan sefer ve savaşlarda mühim hizmetler vermişti.[1473]

Emîr Menûçehr'in ölümünün[1474] ardından Ani Şeddâdîlerinin başına geçen Emîr II. Şâvur'un (1110-1124) iktidarının ilk on yıllık dönemi hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Kaynaklarda zikredilmese de babası Menûçehr'in Kızıl Arslan'dan geri aldığı Şeddâdîlerin diğer merkezi Duvin şehrinin bu dönemde bir kez daha kaybedildiği anlaşılmaktadır. Çünkü İbnu'l-Ezrak, Melik Tuğrul b. Muhammed'in 1121

[1473] Sevim, "Dilmaçoğulları", s.301; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.127-128; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", s.418.

[1474] Emîr Menûçehr'in ölüm tarihine dair çeşitli rivayetler vardır. Anili Samuel'e göre Menûçehr, Ermeni takviminin 559. yılında yani 1110 yılında hayatını kaybetmiştir (Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.456-457). Mkhitar Ayrivanetsi'ye göre o, 1111'de ölmüştür (Mkhitar D'airivank, *Histoire Chronologique*, ed. M. Brosset, St. Petersburg, 1869, s.97). Vardan ise Cahen ve Minorsky'nin ileri sürdüğü tarihe biraz daha yakın bir tarih olan 1121 yılı öncesine işaret etmektedir (Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.195). Konuyu derinlemesine inceleyen Nevzat Keleş'e göre, Anili Samuel ile Mkhitar Ayrivanetsi'nin Mehûçehr'in 1110 veya 1111'de öldüğüne dair kayıtlarını dikkate aldığımızda II. Şâvur'un iktidarını da bu dönemde başlatmak gerekir (Keleş, *Şeddâdîler*, s.270-271). Lynch onun 1110'da öldüğünü ifade etmektedir (Lynch, *Armenia Travels and Studies*, I, s.365); Bezer ise onun ölüm tarihi olarak 1118'i vermektedir (Bezer, "Şeddâdîler", s.410).

yılında, Tiflis seferine çıkan Necmeddin İlgazi'ye yardıma gitmesi için haber yolladığı Bitlis ve Erzen hâkimi Togan Arslan el-Ahdab'ın, Duvin'e de hâkim olduğunu ve ileride de göreceğimiz üzere onun Duvin'den yola çıkarak Tiflis'e hareket ettiğini kaydetmektedir.[1475] Ancak kaynaklarda Togan Arslan'ın Duvin'e hâkim olduğu tarihe ve şekline ilişkin herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Şehir bu tarihten önce alınmış olmalıdır. Minorsky'e göre, Duvin yaklaşık 1118'de Erzenli el-Ahdab ailesinin bir bölgesi hâline gelmişti. Ona göre, bu Türk emîrlerinin ortaya çıkışı büyük ihtimalle Eyyûbî ailesinin Mezopotamya'ya sürgün edilmesiyle izah edilebilir.[1476] Kırzıoğlu ve Bedirhan, Irak Selçuklu sultanının Duvin'i Togan Arslan'a temlik etmesi ile Dilmaçlıların şehirdeki hâkimiyetinin başladığını ileri sürmektedir.[1477] Taşcı'nın bildirdiğine göre ise 1110 yılından itibaren Azerbaycan'daki şehirlere baskınlar yapan Dilmaçlılar, 1118 yılında Azerbaycan'ın birçok bölgesini hâkimiyet altına almışlardır. Azerbaycan şehirlerinin savunulmasında zafiyet gösterilmesine rağmen, Amîd bölgesindeki siyasi mevcudiyet nedeniyle hareket edemeyen Dilmaçlılar, Azerbaycan'a çekilmiş olabilir. Bu nedenle Duvin şehrinin muhafazasının Dilmaçlıların payına

[1475] İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi*, s.34; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.83; Keleş, *Şeddâdîler*, s.271; Akopyan, "Dvin in the Eleventh and Twelfth Centuries", s.1038; Bezer, "Şeddâdîler", s.410; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.191; İbrahim Tellioğlu, "Gürcülerin Haçlı Seferleri Karşısında Artuklular ve Dilmaçoğulları", *Orta Çağ'da Türkler, Ermeniler, Gürcüler*, İstanbul, 2019, s.180; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", s.418; Çevik, "Dilmaçoğulları", s.132-133; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.167; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s.38d.

[1476] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.123.

[1477] Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.123; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.180.

düşmüş olması kuvvetle muhtemeldir.[1478] Dilmaçoğuları üzerine araştırmalar yapan Çevik'e göre, şehir 1118 ila 1121 arasında Togan Arslan'ın eline geçmiş olmalıdır.[1479] Kırzıoğlu, erken tarihli bir başka çalışmasında, Togan Arslan'ın Hoy'dan hareketle 1118'de Duvin'e saldırıp Menûçehr'i öldürdüğünü ve onlardan Kızıl Arslan'ın hesabını sorarak, şehri topraklarına kattığını söylese de[1480] Menûçehr'in 1110 veya 1111'de öldürüldüğünü ileri süren Nevzat Keleş'e göre, bu bilgi muhtemelen Minorsky'nin Menûçehr'in Kızıl Arslan'ı 1118'de Duvin önünde öldürdüğüne dair Claude Cahen'den yaptığı alıntıyla karıştırılarak böyle verilmiştir. Ona göre, şehir 1121'den az bir zaman önce Togan Arslan'ın eline geçmiş olmalıdır.[1481] Turan ve Tellioğlu ise Togan Arslan'ın başa geçtiği 1104 yılında Bitlis, Erzen ve Duvin'e hâkim olduğunu ileri sürmektedir.[1482] Bu konuda kesin olan bir şey varsa o da Duvin'in 1121'de Gürcüler üzerine sefere çıkılmadan önce Dilmaçoğullarının elinde olduğudur.

13. Gürcüler ile Müslüman Türk Teşekküllerin Güney Kafkasya'da Üstünlük Kurma Mücadeleleri ve Duvin'in Durumu

XI. yüzyılda Gürcistan Bagratunilerinin, Ermeni kuzenlerinden daha kalıcı oldukları ve varlıklarını devam ettirdikleri görülmektedir. Onlar Selçuklulara vergi ödeyerek krallıklarını koruyabilmişlerdi. II. Giorgi'nin yerine 1089 yılında Gürcü tahtına geçen IV. David (1089-1125), Melikşâh'ın ölümünün ardından Selçuklu

[1478] Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.373.

[1479] Çevik, "Dilmaçoğulları", s.132-133.

[1480] Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.63; Bezer, "Şeddâdîler", s.410.

[1481] Keleş, *Şeddâdîler,* s.270-271; Keleş, "Şeddâdîler Devrinde İlim ve Kültür Hayatına Tesir Eden Şair ve Âlimler", s.5d.

[1482] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.127; Tellioğlu, "Gürcülerin Haçlı Seferleri Karşısında Artuklular ve Dilmaçoğulları", s.177.

meliklerinin taht mücadelelerine girişmeleri ve 1096'dan itibaren Haçlı Seferleri'nin başlamasından faydalanarak, Gürcistan'da hâkimiyetini tesis etmeye ve topraklarını genişletmeye başlamıştı. Böylece Kafkaslarda güç dengesi Gürcüler lehine dönmüş, Güney Kafkasya'da ve Doğu Anadolu'da öncü bir güç olarak ön plana çıkmaya başlamışlardı. Bu doğrultuda ülkede ve orduda reformlar yapan David, Orbelian Sülalesi'ni bertaraf ettikten sonra Selçuklulara ödediği vergiyi kesmiş ve akınlara başlamıştı. Türkmenleri mağlup ederek, Şamsvilde, Dzerna, Rustav, Giş, Kaladzor ve Lori gibi şehirleri kısa sürede ele geçiren David, daha sonra Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçak liderlerinden Atrak'ın kızıyla evlenip onlarla akrabalık ilişkileri kurmuştu. David bunun ardından, hedeflerini gerçekleştirebilmek için ihtiyaç duyduğu asker gücünü Kıpçaklardan sağlamaya karar vermiş ve kayınpederini ülkesine davet etmişti. Böylece Kıpçaklar, 1118'de 40 bin çadır insandan oluşan kalabalık bir kitleyle Gürcistan'a göç etmişler ve orada askerî güç olarak hizmet vermeye başlamışlardı. Kaynaklarda, Kıpçaklardan 40 bin kişilik büyük bir ordu meydana getirildiği ve Kıpçakların önemli görevlere getirildiği ifade edilmektedir. IV. David bunun ardından İran, Şîrvân ve Aşorni gibi bölgelere seferlere çıkarak önemli başarılar kazanmıştı. Daha sonra Kartli'ye geri dönen David, aynı sene bir kez daha Kür Nehri kıyısındaki Türkmenlere saldırmış ve Haziran 1121'de Berdea'ya girerek, burayı tahrip edip geri çekilmişti.[1483]

[1483] Kırzıoğlu, Kıpçaklar, s.110-115; Keleş, *Şeddâdîler*, s.272-274; Tellioğlu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s.72-75; Ateş, "Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları", s.82-83; Bournoutian, *Ermeni Tarihi,* s.121; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.293; Hüseyin Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası ve Gürcü Krallığı", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.2, Kafkasya Özel Sayısı, 2017, s.196;

Gürcü Vekayinamesi bunun ardından Gence, Tiflis ve Dmanis'teki Türkmen tacirlerin, Selçuklu sultanının yanına giderek uğradıkları felaketleri haber verdiklerini ve yardım istediklerini söylemektedir. İbnu'l-Ezrak da benzer şekilde, Tiflis halkının, Gence ve Arrân hâkimi Melik Tuğrul b. Muhammed'e haber göndererek kendilerini Kral David'in baskısından kurtarmasını istediğini, sultanın da onlara tam teşkilatlı bir şıhne gönderdiğini, ancak Gürcü kralının baskısının iyice artarak devam etmesi üzerine, şehir halkının yanlarında on süvari ile bir şıhne bulunması şartıyla Gürcü kralına yılda 10 bin dinar vergi vermeyi kabul ettiğini ifade etmektedir. Bu dönemde Gürcü baskılarına daha fazla dayanamayan Gence, Tiflis ve Dmanis'teki Türk tacirleri, mateme bürünerek Müslüman hükümdarlar ile Sultan Mahmûd'a durumlarını anlatmışlardır. Bunun üzerine Sultan II. Mahmûd (1118-1131), kardeşi Melik II. Tuğrul'u ve Haçlılarla yaptığı savaşlarla ünlenen Artukoğlu İlgazi'yi Gürcistan seferi ile görevlendirmişti. Bunun akabinde Necmeddin İlgazi, beraberinde Dübeys b. Sadaka'nın da bulunduğu büyük bir ordu ile Erzurum ve Tiryalis yoluyla Tiflis'e hareket etmişti. Bunun yanı sıra, Bitlis, Erzen ve Duvin Emîri Şemseddin Togan Arslan, Duvin'den Melik Tuğrul ise Gence'den, kendilerine gelen emir doğrultusunda Tiflis'e doğru harekete geçmişlerdi. Necmeddin İlgazi, Tiflis'e yakın mesafede olan Didgori'ye[1484] ulaştığında, henüz müttefikleri Melik Tuğrul ile Togan Arslan bölgeye varmamışlardı. Kral IV. David ile oğlu Demetre bunu değerlendirmek için İlgazi'ye saldırmış ve meydana gelen şiddetli çatışmaların sonucunda Necmeddin İlgazi'yi ağır bir yenilgiye uğratmışlardı (18 Ağustos 1121). Bu zaferin ardından sefere devam eden IV. David, 14 Ağustos 1122'de Tiflis'i ele geçirmişti. Böylece 400 senedir Müslümanların elinde olan

---

Burney-Lang, "Armenia and Georgia–History and Institutions", s.211; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.371; Çevik, "Dilmaçoğulları", s.133-134.

[1484] Didgori Savaşı hakkında daha detaylı bilgi için, bkz. Ateş, "Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları", s.73-96.

ve 1068'den itibaren Türklerin kontrolüne giren bu şehir, Gürcülerin hâkimiyeti altına girmiştir. Buraları Selçuklulardan alan David, daha sonra batıya yönelmiş ve bu bölgede de çok sayıda şehri zapt etmişti.[1485] Mousheghian,[1486] Gürcülerin bu dönemde 1123'te Duvin'i ele geçirmiş olabileceklerini ileri sürse de bu konuda başka bir bilgi mevcut değildir. Duvin bu dönemde muhtemelen hâlâ Dilmaçoğullarının kontrolündeydi.

Kıpçaklardan aldıkları asker desteği ile oldukça güçlü bir hâle gelen Gürcülerin baskısına daha fazla dayanamayan Ebu'l-Esvâr II. Şâvur, Ani'yi o sırada Kars'a hâkim olan Erzurum Saltuklu Beyî Emîr Ali'ye 60 bin dinar mukabilinde satmaya karar

---

[1485] Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.322-323; İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi*, s.34-35; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 10, s.450; *Azîmî Tarihi Selçuklular Tarihiyle İlgili Bölümler*, s.53; Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhî Haleb'de Selçuklular (H. 447-521=1055-1127)*, çev. Ali Sevim, Ankara, 2014, s.149-150; İbn Kalânisî, *Şam Tarihine Zeyl -I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi-*, çev. Onur Özatağ, İstanbul, 2015, s.85; V. Minorsky, "Caucasia in the History of Mayyafariqin", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 13/1, London, 1949, s.32-33; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Konya, 2001, s.83-85; Keleş, *Şeddâdîler*, s.274-276; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.83; Ömer Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi–Güney Kafkasya 1220-1346–*, İstanbul, 2015, s.6-7; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.293; Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, s.229; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", s.418; Burney-Lang, "Armenia and Georgia–History and Institutions", s.211; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.371-372; Çevik, "Dilmaçoğulları", s.133-134; Ömer Subaşı, "XII. Yüzyılda Doğu Anadolu Türk Beyliklerinin Gürcülerle Münasebetleri", *Orta Çağda Türk-Gürcü İlişkileri*, ed. İbrahim Tellioğlu, Roin Kavrevişvili, Gori, 2019, s.465.

[1486] Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.14.

vermişti. Bu durumdan çok fazla rahatsız olan Hristiyan halk, kısa bir süre önce Tiflis'i ele geçiren IV. David'i davet ederek, 20 Ağustos 1124 yılında şehri ona teslim etmişti. Böylece 60 yıldır Şeddâdîlerin kontrolü altında bulunan Ani şehri ele geçirilmiştir. Bu Ani'deki Şeddâdî idaresinin ilk kesintisiydi. Ebu'l-Esvâr II. Şâvur ise ailesiyle birlikte tutuklanarak Gürcistan'a gönderilmişti. David, Ermeni Katedrali'nin üzerindeki hilal simgesini haçla değiştirmiş ve 1064'te Alparslan'ın camiye çevirttiği katedrali yeniden kilise yaptırıp, takdis ettirmişti. David, Ani vilayetinin valiliğini merkezden uzaklaştırmak istediği Orbelian ailesinden Ebuleth ile oğlu Ivane'ye verdikten sonra geri dönmüştür. Ebu'l-Esvâr'ın veliahtı ve oğlu IV. Fadl ise bu sırada Horâsân'da Sultan Sencer'le birlikteydi. Fadl, Ani şehrinin Gürcüler tarafından ele geçirildiğini öğrenince Sultan Sencer'den izin alarak Irak Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın yanına gitmiş ve ondan asker yardımı almıştı. Erzurum, Ahlat, Bitlis-Erzen, Duvin ve Kars emîrleri de Fadl'a yardım etmekle görevlendirilmişlerdi. Müttefik kuvvetlerin bir yıl süren kuşatması neticesinde Ani'de açlık baş göstermişti. 1125'te ölen IV. David'in yerine geçerek Gürcü Kralı olan Demetre (1125-1156) babası kadar savaşçı birisi değildi. Ani ileri, gelenleri başa geçtikten sonra Orbelian ailesi ile taht kavgasına giren Demetre'den yardım gelmeyeceğini anlayınca, 1126'da şehri belli şartlar karşılığında Fadl'a teslim etmeye mecbur kalmışlardır.[1487] Böylece IV. Fadl, Ani'de tahta oturarak

[1487] *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi*, s.285; Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.197; Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.460-461; Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019); Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.83-85; Bezer, "Şeddâdîler", s.410; Bosworth, "Shaddadids", s.170; Keleş, *Şeddâdîler*, s.271-272, 277-281; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.89-90; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s.41; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.179-180; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.121-122; Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, s.229; Lynch, *Armenia Travels and Studies*, I,

Şeddâdî otoritesini şehirde yeniden tesis etmişti (1126). Fadl şehir sakinlerine vermiş olduğu sözü tutmuş ve görünüşe göre katedrali tekrar zapt etmemişti. Devlet yönetimi konusunda tecrübeli olan IV. Fadl, büyük babası Menûçehr'in siyasetini sürdürerek şehri ve bütün hudutları dâhilindeki memleketleri çok iyi idare etmiştir.[1488]

Emîr IV. Fadl'ın bundan sonraki faaliyetleriyle ilgili olarak ne yazık ki çok fazla bilgi yoktur. Vardan'ın ifade ettiğine göre, IV. Fadl bu dönemde, Sultan Muhammed Tapar'ın oğulları II. Mahmûd ve II. Tuğrul (ö. 1134) arasında patlak veren tartışmalardan faydalanarak, daha önce Dilmaçoğlu Togan Arslan tarafından ele geçirilmiş olan Şeddâdîlerin ilk merkezi Duvin'i hâkimiyet altına almıştır. Ancak Emîr Fadl'ın Duvin'i tam olarak ne zaman ele geçirdiği belli değildir.[1489] Kırzıoğlu ve

---

s.365; Garsoian, "Armenia", s.485; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", s.179; Erdal, "Büyük Selçuklular Öncesi Kafkaslardaki Beylikler: Şeddadiler", s.124; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.376; Çevik, "Dilmaçoğulları", s.135-136; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.168; Sümer, "Saltuklular", s.410; Gürsoy Solmaz, "Ani Kalesi", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 6, 2006, s.141-142.

[1488] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.383; Keleş, *Şeddâdîler*, s.282; Bezer, "Şeddâdîler", s.410; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.85-86; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.90; Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası ve Gürcü Krallığı", s.199.

[1489] Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.383; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.74, 85-86; Kesrevî, *Şehriyaran-ı Gumnam*, s.313; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.383; Keleş, *Şeddâdîler*, s.282; Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.73; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s.41; Bezer, "Şeddâdîler", s.410; Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019);

Bedirhan oranın 1126'da ele geçirildiğini ifade etmektedirler.[1490] Müverrih Vardan, Emîr Fadl'ın gördüğü bir rüyadan korkarak hapisten çıkarttığı Ani Katedrali hizmetçisi Aziz Grigor'un, Duvin'e yaptığı bir gezi sırasında orada kalabalık bir Türk ordusu gördüğünü, bu yüzden de geri dönünce yaşadıkları şehirdeki duruma şükretmek için Ani'de her gün "*yüksek sesle Hz. İsa'ya şükran okuduğunu*" ifade etmektedir. Bu durum tepki çekmiş ve Aziz Grigor bundan dolayı bir kez daha hapse atılmıştı.[1491] Vardan'ın bu ifadesinden yola çıkarak, Fadl'ın hâkimiyetindeki Duvin şehrine o sırada Türkmenlerden mürekkep bir ordu yerleştirildiği[1492] ve Duvin'in Ani'ye oranla daha fazla kontrol altında tutulduğu sonucu çıkartılabilir. Emîr IV. Fadl, Duvin'i ele geçirdikten sonra, Arrân ve Azerbaycan Meliki Tuğrul'un Halife el-Müsterşid (1118-1135) ile giriştiği mücadelenin ardından Horâsân'a Sultan Sencer'in yanına gitmesinden ve Sultan Mahmûd'un 1126-1127 yılları arasında Halife el-Müsterşid ile olan mücadelesinin Arrân'da ortaya çıkarttığı yönetim ve güvenlik zaafiyetinden faydalanarak, Selçukluların 1088'de Şeddâdîlerden ele geçirdiği Gence'yi de tekrardan

---

Canard, "Dwin", s.680; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.191; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.180; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.123; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.376; Çevik, "Dilmaçoğulları", s.135-136; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.168; Sümer, "Saltuklular", s.410; Şərifli, "Əbudüləfilər", s.117; Bosworth, "Shaddadids", s.170.

[1490] Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.123; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.180.

[1491] Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.197-198; Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.73; Keleş, *Şeddâdîler*, s.283.

[1492] Keleş, *Şeddâdîler*, s.284.

geri almıştı.[1493] Böylece Şeddâdîlerin eski iki önemli merkezi tekrar hâkimiyet altına alınmıştır.

Dilmaçoğlu Şemsüddevle Togan Arslan devrinde sınırlar kuzeye doğru genişletilmeye başlayınca, Ani Emîrliği'ne tabi Duvin şehri bir kez daha Dilmaçoğullarının hedefi olmuştu. Dilmaçoğlu Togan Arslan'ın oğlu Hüsamüddevle Kurtî, babasının henüz hayatta olduğu sırada 1130'da Duvin'e[1494] saldırarak şehri Şeddâdîleden geri almıştı. Hüsamüddevle Kurtî, böylece Duvin'i Şeddâdî hâkimiyetinden ayırarak tekrar Dilmaçlı hâkimiyeti altına almıştı. 1130 yılında Dilmaçoğullarının sınırları; Bitlis, Erzen, Vestan ve Duvin şehirlerinden meydana gelmekteydi. Hüsamüddevle Kurtî, Duvin'i babası Togan Arslan adına yönetmekte ve orayı yerel Müslüman idarecilerin ve Gürcülerin saldırılarından korumaktaydı. Emîr IV. Fadl bu dönemde Hüsamüddevle Kurtî ile girdiği savaşta yaralanmıştı. Müverrih Vardan, onun yarasının ölümcül olmamasına rağmen, bazı "hain" adamların onu gizlice boğduğunu ve ölümüne[1495] sebep olarak da yarasını gösterdiklerini ifade etmektedir

[1493] Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.197; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.85; Bosworth, "Shaddadids", s.170; Keleş, *Şeddâdîler*, s.282; Bezer, "Şeddâdîler", s.410.

[1494] Duvin'in IV. Fadl tarafından alınmış olmasını gözardı eden Akopyan, "Dilmaçoğullarının çoktan Duvin'e yerleşmiş olduklarından bu hadise Ani'de meydana gelmiş olmalı" demektedir, bkz. Akopyan, "Dvin in the Eleventh and Twelfth Centuries", s.1038.

[1495] Anili Samuel ayrıntı vermeden Emîr IV. Fadl'ın Ani depreminden sonra Ermeni takviminin 581. yılında (1132) bir savaşta öldürüldüğünü kaydetmektedir. (Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.463). Nevzat Keleş, Anili Samuel ile Chamich'in

(1131).[1496] Minorsky, son faal Şeddâdî'nin ölümünden ve zalim bir "gaspçının" ortaya çıkmasından sonra, Şeddâdîlere yakından bağlı oldukları söylenen Eyyûbîlerin durumunun dayanılmaz bir hâle gelmesinin çok muhtemel olduğunu söylemektedir. Bu, Selâhaddîn Eyyûbî'nin atası Duvinli Şâdî'nin ailesinin Bağdat'a göç etme nedeninin en muhtemel açıklamasıdır.[1497] Kaynaklar, Duvin'i kontrol eden Hüsamüddevle Kurtî'nin son derece acımasız bir insan olduğu yönünde bilgiler vermektedir. Hüsamüddevle Kurtî, 1131 yılında[1498] Gürcü Başkumandanı Ebulet oğlu Ivane, Garni bölgesine (Duvin'in yukarısında) saldırınca onunla karşı karşıya gelmişti. Vardan'ın verdiği bilgiye göre, Dilmaçoğlu Hüsamüddevle Kurtî, Garni Çayı boyunca onu bozguna uğratmış, böylece Duvin'i Gürcülerin baskısından kurtarmıştı. Kurtî daha sonra

---

verdiği 1132 yılını esas almanın daha doğru olacağını söylemektedir (Keleş, *Şeddâdîler*, s.285-286). Bezer'e göre ise onun ölüm tarihi 1130'dur (Bezer, "Şeddâdîler", s.410).

[1496] Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.199; Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.463; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.85-86, 131-132; Kesrevî, *Şehriyaran-ı Gumnam*, s.313; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.383-384; Keleş, *Şeddâdîler*, s.285-286; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.123; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.377; Bezer, "Şeddâdîler", s.410; Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.73; Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019); Canard, "Dwin", s.680; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.191; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s.90; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s.41; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.180; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1991, s.264; Çevik, "Dilmaçoğulları", s.135-136; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.168; Sümer, "Saltuklular", s.410.

[1497] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.131-132.

[1498] Anili Samuel bu savaşın 1135'te meydana geldiğini ileri sürmektedir, bkz. Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.463; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.123.

Gürcülere gözdağı vermek amacıyla, bu zaferin ardından kestiği düşman askerlerinin başlarını ayranla pişirmiş ve birbirleri üzerine dizerek minare yüksekliğinde[1499] bir kule yaptırmıştı.[1500] Böylece Duvin'de bir kez daha Dilmaçoğulları hâkimiyeti devri başlamış oldu.

Dilmaçoğulları Hükümdarı Togan Arslan 1133'te Hama Emîri ile Haçlılara karşı bir sefere çıkmış, ertesi sene 1134'te ise Ahlat'a giden Musul Atabeki İmâdüddin Zengî'nin Bitlis üzerine sevkettiği askerleri durdurmuştu.[1501] Nusreteddin Arslan Aba Hasbey b. Aksungur el-Ahmedîlî (1132-1175), babası Aksungur el-Ahmedîlî'nin İsmâililer tarafından öldürülmesinden sonra Merâga hükümdarı olmuştu. Şîrvânşâh III. Menûçehr (1120-1160) devrinde, Şîrvân ordusunun başkomutanı el-Ecel Hüsamüddevle ve'd-Din Ebu Yakub Yûsuf, Erzurum, Bitlis ve Duvin hâkimi Emîr Şemsüddevle Togan Arslan'ın desteği ile 1135/1136-1137/1138 yılları arasında Nusreteddin Arslan Aba'nın ordusunu bozguna uğratarak Arrân topraklarının bir kısmını ele geçirmişti.[1502] Togan Arslan bundan bir süre sonra 1137-1138 yılında hayatını kaybetmiştir. Bunun üzerine,

---

[1499] Minorsky bunu bir minarenin şerefesine koydurdu olarak ifade etmektedir, bkz. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.86.

[1500] Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi (889-1269)", s.200; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.85-86; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.24; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.123; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.192; Bezer, "Şeddâdîler", s.410; Tellioğlu, "Gürcülerin Haçlı Seferleri Karşısında Artuklular ve Dilmaçoğulları", s.181; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s.264; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.377; Çevik, "Dilmaçoğulları", s.135-138-139; Sümer, "Saltuklular", s.410.

[1501] Sevim, "Dilmaçoğulları", s.302.

[1502] Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)*, çev. İlyas Kemaloğlu, İstanbul, 2017, s.192.

daha babası Togan Arslan devrinde Ahlatşâhlarla birlikte Gürcüler üzerine seferlere çıkarak pek çok başarı elde eden ve babasının sağlığında Duvin'i idare eden oğlu Hüsamüddevle Kurtî (1137/1138-1143), yeni Dilmaçlı beyi olmuşu. O, Bitlis ve Erzen'in yanında Duvin'i de idare etmekteydi. Irak Selçuklu Sultanı Gıyâseddin Mesûd (1134-1151), Hüsamüddevle Kurtî'nin Dilmaçoğullarının başına geçmesinden bir süre sonra, kardeşi Selçuk Şâh'a Mardin, Erzen, Malazgirt ve Ahlat'ı dirlik olarak vermişti. Hüsamüddevle Kurtî, bunun üzerine savaşarak onu mağlup etse de 1139'da Hasankeyf Artuklu Rükneddin Davud'un (1109-1144) saldırısına uğrayınca, Mardin'e giderek bir diğer Artuklu Hükümdarı Hüsâmeddin Timurtaş'a (1122-1154) sığınmak zorunda kalmıştı. Kurtî'nin 1143'te hayatını kaybetmesi üzerine yerine kardeşi Yâkût Arslan (1143-1144) geçmişti.[1503] Kurtî'nin ardından yerine geçen Yâkût Arslan ile birlikte Duvin'de kardeşleri hüküm sürmeye başlamışlardı. Yâkût Arslan, Artuklu Hükümdarı Davud'un tehditlerinin devam etmesi nedeniyle, kardeşi Devletşâh'ı İmadüddin Zengi'ye (1127-1146) göndererek yardımını istemiş ve bu sayede kurtulmuştu. Yâkût Arslan'ın 1145'te ölmesi üzerine başa Fahreddin Devletşâh (1146-1193) geçmiş ve uzun yıllar hüküm sürmüştür.[1504] Fahreddin Devletşâh başa geçtikten sonra ilk iş olarak

[1503] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 11, s.66; İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi*, s.87; *Azîmî Tarihi Selçuklular Tarihiyle İlgili Bölümler*, s.77; Sevim, "Dilmaçoğulları", s.302; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.128; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.86; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s.38d; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", s.418; Çevik, "Dilmaçoğulları", s.137-139

[1504] İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi*, s.87-88; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.128; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s.264; Çevik, "Dilmaçoğulları", s.140. Nümizmat Akopyan, Yakut Arslan'ın yerine "Devletşah (1045'te öldü)", Devletşâh'ın yerine ise "Fahraeddin Arslan Doğmuş" ismini

Bitlis, Erzen ve Duvin'den oluşan beylik topraklarında otoritesini sağlama yoluna gitmiş; babasının ve kardeşinin ülkesinin tamamına sahip olmuştu.[1505]

IV. Fadl'ın öldürülmesinin ardından Ani tahtına küçük kardeşi[1506] Hoşçehr geçmişti. Ancak başka ülkede olduğu sırada Fadl'ın ölümünü duyarak Ani'ye gelen büyük kardeşi Mahmûd, kısa bir süre sonra ona halef olmuş ve Ani tahtına oturmuştu.[1507] Mahmûd'un hâkimiyet dönemine ilişkin kaynaklarda çok fazla bir bilgi mevcut değildir. Mahmûd'dan sonra ise Şeddâdîlerin başına oğlu Fahreddin Şeddâd (?-1155) geçmişti.[1508] Bu dönemde Erzurum Beyi II. İzzeddin Saltuk'un (1132-1168) kızı ile evlenmek isteyen Fahreddin Şeddâd, İzzeddin Saltuk'un kızını başkasıyla evlendirmesine oldukça kızmış ve ondan hesap sormaya karar vererek İzzeddin Saltuk'a karşı bir komplo kurmuştu. İzzeddin Saltuk'a Gürcülere karşı koyacak gücünün bulunmadığını, şehri kendisine satıp hizmetine girmek istediğini bildirmişti. Saltuklu

---

kullanmakta ve onların şehirde hüküm sürdüklerini ifade etmektedir, bkz. Akopyan, "Dvin in the Eleventh and Twelfth Centuries", s.1038.

[1505] Çevik, "Dilmaçoğulları", s.140.

[1506] Bezer bu kişiyi oğlu olarak ifade etmektedir, bkz. Bezer, "Şeddâdîler", s.410.

[1507] Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.463; Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.199; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.86; Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.73; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.383-384; Keleş, *Şeddâdîler,* s.286; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler,* s.90; Lynch, *Armenia Travels and Studies*, vol. I, s.365; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.168. Anili Samuel, Hoşçehr'i anmaz ve IV. Fadl'ın ardından kardeşi Mahmûd'un başa geçtiğini ileri sürer, bkz. Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.463; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.169.

[1508] Bezer, "Şeddâdîler", s.410; Keleş, *Şeddâdîler,* s.287; Ural vd., *Kars Tarihi,* s.191.

ordusunun bu teklifi kabul ederek şehri teslim almak üzere yola çıkması üzerine, Fahreddin Şeddâd, Gürcü Kralı Demetre'ye haber yollayarak ona tuzak kurmasını istemişti. Böylece tuzağa düşürülen Saltuklu ordusu, çok ağır bir hezimete uğratılmış ve İzzeddin Saltuk esir düşmüştür (1154). Böylece Fahreddin Şeddâd, Ani'yi hâkimiyet altına alan Gürcülerin vasalı olarak Ani'de tahta oturmuştur[1509] Emîr Fahreddin Şeddâd, Emîr Saltuk ile aralarında meydana gelen hadiseden bir sene sonra yani 1155'te Ani şehrindeki Ermeni papazlarının ayaklanmalarıyla karşı karşıya kalmıştı. Papazların, Fahreddin Şeddâd aleyhine neden böyle bir eyleme giriştikleri konusunda çeşitli iddialar vardır. Bunlardan ilki IV. Fadl döneminden beri uygulanan ve Ani halkına büyük sıkıntılar çektiren sert vergi politikasıdır. Bunun dışında, Ermeni rahiplerin, Fahreddin Şeddâd'ın Gürcülerle iş birliği yaparak Saltuklulara ihanet etmesine tepki göstermeleri ve Gürcülerin dinî baskılarından çekinmeleri de bunun sebebi olarak gösterilmektedir. Bunun neticesinde, papazlar şehri Fahreddin Şeddâd'dan alarak 1155'te kardeşi Emîr V. Fadl'a teslim etmişlerdi. Fahreddin Şeddâd bunun üzerine

[1509] İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi*, s.114; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 11, s.164; *The Chronicle of Michael the Great Patriarch of the Syrians*, trans. Robert Bedrosian, Long Branch, 2013, s.184; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi II Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, haz. Ali Öngül, İstanbul, 2017, s.208; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.87; Bezer, "Şeddâdîler", s.410; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.394; Abdülkerim Özaydın, "Saltuklular", *DİA*, c.36, İstanbul, 2009, s.54-55; Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019); Faruk Sümer, "Ahlatşahlar", *DİA*, c.2, İstanbul, 1989, s.26; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s.101; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s.280; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", s.179; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.168-169.

Ani'den ayrılarak, babası Duvinli olan Eyyûbî Esedüddin Şirkûh'a[1510] sığınmak üzere Dımaşk'a gitmişti. Fahreddin bunun ardından ilk olarak Meyyâfârikîn'de, daha sonra da Ani yakınındaki Sürmeli'de gücünü geri almaksızın yaşamıştı.[1511]

[1510] Şîrkûh ve Necmeddin Eyyûb'un babası Şâdî b. Mervân, Duvin'in ileri gelen kişilerinden birisi olup, Şeddâdîler ümerasından idi. Selâhaddîn'in ailesi Duvin'in yerlisi idi ve Şeddâdîlerin hizmetinde idi. Eyyûbîlerin eski tarihi, Duvin'le yakından bağlantılıdır ve bu şehrin sıradışı karışık tarihi, yerel halkın karakterini şekillendiren özel bir zemin oluşturmaktadır. Selâhaddîn'in soyu, babası Eyyûb, dedesi Şadî ve belirsiz bir silüet olan büyük büyük babası Mervân'ın ötesine gitmemektedir. Selâhaddîn'in en eski atalarının, Şeddâdîlerin hizmetlisi olduklarını bilmekteyiz. Selâhaddîn Eyyûbî'nin babası Eyyûb, Duvin'de doğmuştu. Şâdî ibn Mervân'ın, oğulları Eyyûb ve Şîrkûh'la Duvin'de kalmasının tam tarihi bilinmemektedir. Eyyûb ve Şîrkûh'un, Tiktit'e göçlerinin ilk aşamasında tamamen büyümüş olduklarını biliyoruz. Zaman dizisi, onların Suriye'deyken Duvin hatıralarının hâlâ taze olması gerektiğini göstermektedir. Biz sadece Şâdî ve oğulları Necmeddin Eyyûb ile Şîrkûh'un 1108-1109 yılından hemen önce Bihrûz el-Hâdim'in davetiyle Duvin'den ayrılarak onun hizmetine girdiklerini biliyoruz. Bihrûz el-Hâdim, Duvin'de Şâdî'nin arkadaşı idi. İkisi birlikte büyüyüp yetişmişlerdi. Bihrûz, Duvin beylerinin birisinin eşi ile zina yapmakla suçlanınca iğdiş edilmiş, daha sonra utancından orada duramayarak şehirden ayrılmıştı. Irak'a giderek Selçuklularının hizmetine girmişti. Bağdat ve Irak şıhnesi tayin edilen Bihrûz el-Hâdim, arkadaşı Şâdî'yi Tikrit'e vali tayin etmişti. Bazı tarihçiler, buraya Necmeddin Eyyûb ile Şîrkûh'un göç ettiğini ve Necmeddin'in vali tayin edildiğini söyleseler de genel kanaat Şîrkûh'un tayin edilip, vali olarak görevlendirildiği şeklindedir. Ayrılmalarından sadece 20 sene sonra Selâhaddîn de orada doğmuştu. Şâdî'nin ölümü üzerine oğlu Necmeddin Eyyûb, babasının görevini devam ettirmiştir.

Eyyûb ve Şirkûh, İmâdeddin Zengî ile dostluk kurarak, 1138'de Selâhaddîn Eyyûbî'nin doğduğu gün, Bihrûz'un yanından ayrılarak Musul'a gidip Zengî'ye intisap etmişlerdir. 30 yıl sonra o, Nil'in hurma bahçeleri ve Aras'ın kıyısı arasındaki bağlantıyı yaşatan amcası Şirkuh'un ardından Fâtimî halifesine vezir olarak atandı, bkz. *Smbat Sparapet's Chronicle*, s.89; Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.210; *The Chronicle of Michael the Great*, s.190; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.109, 116, 123-125, 130, 133; Abdulhalim Oflaz, "Eyyûbî Ailesinin İlk Dönem Tarihleri", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.7, Nisan 2016, s.39-40, 43, 57; Keleş, *Şeddâdîler*, s.289-290d; Canard, "Dwin", s.680; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.286; Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.75; Ramazan Şeşen, "Eyyubiler", *DİA*, c. 12, İstanbul, 1995, s.20; Mustafa Kılıç, "Şîrkûh el-Mansûr", *DİA*, c.39, İstanbul, 2010, s.203; Nəsirov, *Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər*, s.46-47; Nesirov, "Ortaçağ'da Düveyn ve Düveynli İlim Adamları", s.759; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s 8; Səməd Sərdariniya, *İrəvan Müsəlman Sakinli Vilayət Olmuşdur*, Bakı, 2014, s.21; Kırzıoğlu, "Arran (Gence-Karabağ)'da 'Yiğirmidörtlü' ile 'Otuzikilü' Adlı 'Ulus'ların Oymakları ve Kür-Aras Kürtlerinini Menşei", s.390-391; Ahmed Mirza, "Eşher Kadet-i Fethi Kurdestan fi'l Asri'l-İslamiyyü'l-Evvel", *Mecelletü Kelimetü'l-Umumü'l-İslamiyye*, 2/15, 2010-1432, s.729, 743d, 748d. Selâhaddîn'in kökenine ve atalarının Duvinli oluşuna dair bilgi veren ana kaynaklar hakkında bilgi için, bkz. Nəsirov, *Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər*, s.46-47.

[1511] Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.461; İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi*, s.116; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 11, s.173; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.87-88; Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.75; Keleş, *Şeddâdîler*, s.290; Bezer, "Şeddâdîler", s.410; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.394; Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019); Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", s.405; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.27; Ural vd.,

Bu dönemde Duvin'in siyasi tarihinde etkili olacak Azerbaycan Atabekliği de ortaya çıkmıştı. İldenizliler ya da Azerbaycan Atabekleri, merkez üssü Tebrîz ve Erdebil şehirleri ile birlikte, belli bir dönem Merâga, Nahçıvan ve Duvin'i bile içerisine alan Azerbaycan ve Arrân topraklarına sahipti. Kıpçak kökenli olan Şemseddin İldeniz, Irak Selçuklu veziri Kemâleddin Ebu Tâlib el-Sumeyremî'nin memlûku idi. O, daha sonra Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd'un (1134-1152) emrine girmiş ve bir müddet sonra taltif edilerek Arrân valiliği görevine getirilmişti. Şemseddin İldeniz, bu dönemde Gürcülere karşı yürüttüğü mücadeleler sırasında elde ettiği zaferler sayesinde en önemli Selçuklu emîrlerinden birisi hâline gelmişti. Azerbaycan Atabekliği'nin temeli ise Şemseddin İldeniz'in 1148'de Azerbaycan valiliğine tayin edilmesiyle atılmıştır. Şemseddin İldeniz bu dönemden itibaren şeklen Selçuklu Devleti'ne bağlı olsa da fiilen bağımsız bir şekilde Azerbaycan'ı yönetmeye başlamıştır. Sultan Mes'ûd'dan sonra başa geçip, kısa bir süre tahtta kalan III. Melikşâh'ın (1151-1153) ardından hükümdar olan II. Muhammed (1153-1159) kısa bir süre hüküm sürmüştü. Akopyan, yazılı kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamasına rağmen, Duvin'de bulunan bazı sikkelerin nümizmatik olarak 1150'lerin ortalarında II. İzzeddin Saltuk'un Duvin'i kısa bir süre zapt ettiğine işaret ettiğini söylemektedir. Sikkenin arka yüzü üzerindeki belirgin bir şekilde ifade edilen Ermeni Haçı, Duvin'deki taş bir haça (kaçkar) çok yakındır. Ona göre, sikkenin üzerinde bahsedilen "el-Sultanu'l-Muazzam Şehinşâh" şüphesiz ki Selçuklu Sultanı II. Muhammed'dir. Selçuklu sultanının unvanını içeren sikke, II. İzzeddin Saltuk'un emîrliğinin Selçuklu etkisi altındaki doğu kısmında bastırıldığı anlamına gelmektedir. Bu da sikkeyi, muhtemelen Erzurum'da bastırılmış olan ve 1131'den beri sultanların adını taşımayan batı Saltuklu sikkelerinden ayırmaktadır. Ancak Akopyan'ın verdiği bu bilgiye, kronolojik hatalarından dolayı

Kars Tarihi, s.198; Özaydın, "Saltuklular", s.55; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.168-169.

şüpheyle yaklaşmakta fayda vardır. 1192'de öldüğünü bildiğimiz Fahreddin Devletşâh'ı 1153'te ölmüş olarak kabul edip bu doğrultuda çıkarımlarda bulunması, bilginin doğruluğunu şüpheye düşürmektedir. Hastalığı nedeniyle genç yaşta ölen Muhammed'in yerine başa Muhammed Tapar'ın tek oğlu Süleymânşâh (1159-1160) geçmişti. Ancak emîrler, Süleymânşâh'ın kısa süre sonra içki ve eğlenceye dalarak devlet yönetimini boşlaması nedeniyle onu tahttan indirerek hapse atmışlardı. O, yaklaşık 6 ay hapiste yattıktan sonra Alâüddevle Kalesi'nde öldürülmüş, yerine Arslanşâh'ın (1160-1177) geçmesi kararlaştırılmıştı. Şemseddin İldeniz, tahta oturmasına yardım ettiği üvey oğlu Arslanşâh b. Tuğrul'un atabekliğine getirilmesinin ardından, bölgedeki en önemli güçlerden birisi hâline gelmişti (1160).[1512]

Kıpçaklar sayesinde bir canlanma dönemi yaşayan Gürcü Krallığı, Selçuklularda yaşanan iç çatışmalardan ve Şemseddin İldeniz'in bu sebeple bölgeden ayrılmasından faydalanarak harekete geçmiş ve Ani ile Duvin şehri üzerine saldırıya geçmeye karar vermişti. Gürcüler, 1161 yılı yaz aylarında Katırevan (Kağızman'ın Kötek bucağında, Aladağ'ın kuzeydoğusunda) şehri ile Aşorni (Kağızman ve Digor) sancağını II. Sökmen ile savaşarak almış ve Ağrı Dağı'nın eteğine kadar ulaşmışlardı. Bu arada Ani papazları şehirde bir isyan çıkarmışlardı. Bunun neticesinde, daha önce darbe ile başa gelmiş olan

[1512] Sümer, "Ahlatşahlar", s.26; Akopyan, "Dvin in the Eleventh and Twelfth Centuries", s.1038; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s.200; Hüseyin Kayhan, "Irak Selçukluları (1120-1194)", *Türkler*, 4, Ankara, 2002, s.790; Faruk Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", *DİA*, c.3, İstanbul, 1991, s.405; Kouymjian, *A Numismatic History of Southern Caucasia and Adharbayjan*, s.4; Murat Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, İstanbul, 2019, s.126; Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)*, s.62-64; Gülay Öğün Bezer, "İldeniz, Şemseddin", *DİA*, c.22, İstanbul, 2000, s.81-82.

V. Fadl şehirden kaçarak Ani ile Sürmeli arasındaki Bekrân (Bagaran) Kalesi'ne sığınmıştı. Bundan faydalanan Gürcü Kralı III. Giorgi, Ani önlerine gelerek şehri zorla ele geçirmişti. Şehri yağmalayan Gürcü ordusu, çok sayıda insanı katletmişti. Ani Valisi olarak da Sadun[1513] adlı birisi tayin edilmişti. Böylece Gürcü Kralı Giorgi, Haziran-Temmuz 1161'de Ani'yi Fahreddin'in halefi V. Fadl'dan almış oldu.[1514]

[1513] Buraya vali olarak atanan kişi konusunda kaynaklarda iki farklı görüş vardır. Gürcü Vekayinamesi, Step'anos Orbelian ve onları dikkate alan çağdaş tarihçiler (Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.345; "The History and Eulogy of Monarchs", trans. Dmitri Gamq'relidze, *Kartlis Tskhovreba A History of Georgia*, ed. Stephen Jones, Tbilisi, 2014, s.229; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", s.405) buraya vali olarak Ivane Orbelian'ın tayin edildiğini ileri sürerken, İbnü'l-Ezrak ve Vardan, Sadun adlı birisinin vali tayin edildiğini ileri sürmektedirler (İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi*, s.127; Müverrrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.205). Minorsky ve Keleş bunlardan Sadun'un atanmış olmasının daha doğru olduğu düşüncesindedirler. Sadun 1161'deki savaştan Gürcü ordusunun zaferle ayrılmasından bir süre sonra görevinden alınmış ve yerine Zakariya Mkhargrdzeli'nin oğlu Sargis tayin edilmişti, bkz. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.92; Keleş, *Şeddâdîler*, s.298; Erhan Ateş, "Ahlatşah-Gürcü Münasebetleri", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S.10, 2019, s.137-140.

[1514] *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi*, s.331; İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi*, s.127; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 11, s.228; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.345; Abû'l-Farac, *Abûl-Farac Tarihi*, c. II, s.398-399; Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.205; Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.465; *Step'annos Orbelean's History*, s.198; Moses, *Alban Tarihi*, s.343; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.89; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.125; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.199; Peacock, "Shaddadids",

Ani şehrinin Gürcüler tarafından ele geçirilmesi, bölgeye komşu olan Türk hükümdarlar tarafından üzüntüyle karşılanmıştı. Bundan dolayı Ahlatşâh II. Sökmen, II. İzzeddin Saltuk, Dilmaçoğlu Fahreddin Devletşâh, Artuklu Necmeddin Alpı, Kars emîri ile Sürmeli emîri şehri kurtarmak için 1161 yılı Temmuz ayında harekete geçmişlerdi. Oraya varan müttefik Türk ordusu, Artuklu hükümdarı gelmeden Ani şehrini kuşatmıştı. Bunun üzerine Gürcü Kralı III. Giorgi, Ani şehrinin yardımına koşmuş ve iki ordu Ani önünde karşılaşmıştı. Saltuklu Hükümdarı İzzeddin Saltuk bu sırada habersiz bir şekilde askerleri ile birlikte savaştan çekilerek Kars'a gitmişti. Bu gelişme, Türk ordusu için

---

http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019); Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", s.405; Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)*, s.71-72; Ateş, "Ahlatşah-Gürcü Münasebetleri", s.137-138; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.276-277; Bezer, "İldeniz, Şemseddin", s.81; Tellioğlu, "Gürcülerin Haçlı Seferleri Karşısında Artuklular ve Dilmaçoğulları", s.181; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s.80, 239, 280; Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası ve Gürcü Krallığı", s.201-202; Kayhan, "Irak Selçukluları (1120-1194)", s.791; Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", s.405; Özaydın, "Saltuklular", s.55; Karamanlı, "Gürcistan, Tarih", s.312; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.456-457; Lynch, *Armenia Travels and Studies*, I, s.365; Garsoian, "Armenia", s.485; Nesirov, "Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış", s.424; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", s.179; Erdal, "Büyük Selçuklular Öncesi Kafkaslardaki Beylikler: Şeddadiler", s.124; Zardabli, *The History of Azerbaijan*, s.165; Nesirov, "Ortaçağ'da Düveyn ve Düveynli İlim Adamları", s.758-759; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.169; Əkbər N. Nəcəf, *Səlcuqlu Dövlətləri və Atabəyləri Tarixi (Oğuzların Ortaya Çıxmasından-XIV əsrə Qədər)*, Qanun, 2010, s.26; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.55; Nəsirov, *Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər*, s.44.

mağlubiyeti beraberinde getirmiş, müttefik kuvvetleri de çok sayıda şehit ve tutsak vermişlerdi. Henüz Malazgirt'te yoldayken bu yenilgiyi haber alan Necmeddin Alpı, daha fazla ileri gitmeyerek Meyyâfârikîn'e dönmüştü.[1515]

Gürcü Kralı III. Giorgi art arda elde ettiği bu zaferlerden cesaret alarak, Temmuz-Ağustos 1162 yılında 30 bin kişilik bir kuvvetle uzun yıllar boyunca Müslümanların idaresinde kalan ve bu yüzden de pek çok İslami eser bulunan Şeddâdîlerin eski merkezi Duvin şehri üzerine hareket etmişti. Müslümanların 1161'de Ani'de aldıkları yenilgi, Duvin'in bu dönemde diğer kardeş hiçbir bölgeden yardım göremeden yıkılmasına neden olacaktı. Giorgi, şehir önünde kendilerine karşı bir saldırı tertipleyen Duvin askerlerini mağlup etmiş, daha sonra da Duvin'e girerek Hristiyanlar hariç Müslüman ahalinin büyük bir kısmını kılıçtan geçirmiş, kalanları da esir

[1515] Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.465; *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi*, s.331; İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi*, s.127; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 11, s.228; *Smbat Sparapet's Chronicle*, s.84; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.346; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi II*, s.208-209; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.90; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.109-110; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.277; Bezer, "Şeddâdîler", s.410; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.200-201; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.125; Turan, *Selçuklular Tarhi ve Türk İslam Medeniyeti*, s.251; Ateş, "Ahlatşah-Gürcü Münasebetleri", s.138-139; Sümer, "Saltuklular", s.413; Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.79; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s.101; Tellioğlu, "Gürcülerin Haçlı Seferleri Karşısında Artuklular ve Dilmaçoğulları", s.181; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s.240, 265, 280; Kayhan, "Irak Selçukluları (1120-1194)", s.791; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", s.405; Özaydın, "Saltuklular", s.55; Lynch, *Armenia Travels and Studies*, I, s.365; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.170.

etmişlerdi. Giorgi bunun ardından, Dilmaçoğlu Hüsamüddevle Kurtî'nin daha önce insanların kafataslarından inşa ettirdiği kuleyi de yıktırmıştır. Duvin şehri bu sırada kesin olmasa da muhtemelen hâlâ Dilmaçoğullarının hâkimiyeti altındaydı. A. Çevik aşağıda da göreceğimiz üzere Gürcüler üzerine yapılacak büyük sefere Fahreddin Devletşâh'ın da ordusu ile katılmasının bu ihtimali güçlendirdiğini söylemektedir. Taşcı, bu kanaatin doğruluğunun mümkün olmakla birlikte, kesin olmadığını söylemektedir. Çünkü, Fahreddin Devletşâh'ın Gürcülere karşılık vermek için oluşturulan bir ittifaka katılması, Doğu Anadolu Türk beyleri ile beraber hareket etme zorunluluğu olduğu gibi, Gürcülerin bir sonraki hedefleri arasında Dilmaçoğulları şehirlerinin olması ihtimaliyle de bağlantılıdır. Bu yüzden Dilmaçoğullarının müttefik Türk ordusuna katılmalarının sebebi yalnızca kaybettikleri Duvin'in kendilerine ait olması değil, aynı zamanda ortak hareket etme, cihat davetine icabet etme ve metbu Irak Selçuklu sultanının hizmetinde kendi sınırlarını güvence altına alma zorunluluğudur. Gürcüler ele geçirdikleri Duvin'de camileri ve evlerin çoğunu yakıp tahrip ederek 10 bin[1516] kişiyi öldürmüşler, aldıkları büyük ganimetler ve sayısız esirlerle Tiflis'e geri dönmüşlerdi. Anili Samuel, Giorgi'nin bu baskını tam olarak 21 Ağustos 1162'de[1517]

[1516] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 11, s.234. Buna karşın Bustan el-Câmi' müellifi, "Hazar melikinin Dvin şehrini zapt ve 30 bin Müslüman'ı katlettiğini ifade etmektedir, bkz. *Une Chronique Syrienne Du VIe/XIIe Siecle: Le 'Bustan al-Jami*', trans. Claude Cahen, 7/8, 1937-1938, s.139; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.110d; Turan, *Selçuklular Tarhi ve Türk İslam Medeniyeti*, s.251.

[1517] Buna karşın Smbat Sparapet bu olayın tarihini 1165 yılı olarak verirken, (*Smbat Sparapet's Chronicle*, s.85; Tellioğlu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s.88-89; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s.13d.), *Bustan el-Camii* 566 yılı olarak vermektedir (*'Bustan al-Jami*', s.139; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.110d).

gerçekleştirdiğini ve abartılı olarak 60 bin Müslüman'ı esir ettiğini ifade etmektedir. İbnü'l-Esîr'in dediğine göre, Kral Giorgi esir aldığı Müslüman kadınları çırılçıplak ve yalınayak bir vaziyette Tiflis'e götürmüş ve bu durum Gürcü kadınları dâhi rahatsız etmiştir. Kadınlar, Gürcü askerlerine "*Müslümanları, sizin onların kadınlarına yaptığınız şeylerin aynısını bize yapmaya mecbur ettiniz*" diyerek tepki göstermiş ve Müslüman kadınları giydirmişlerdir. Kral Giorgi, Duvin'in ardından Arrân'ın başkenti ve Şeddâdîlerin bir diğer eski merkezi Gence üzerine taarruzda bulunmuş ve şehri yağmalayarak aldığı esir ve ganimetlerle Tiflis'e dönmüştü. Gürcüler ayrıca Duvin'de bir minarenin tepesinden indirdikleri kafataslarını,[1518] sırmalarla süsletip bir tabutun içerisine yerleştirerek imamların omuzunda yalınayak Tiflis'e kadar götürtmüşlerdi. Böylece Duvin şehri Gürcülerin kontrolüne girmişti. Duvin, aldığı bu darbenin ardından bir daha eski ihtişamlı günlerini yaşayamamıştır.[1519] er-Râvendî, Gürcülerin

---

Müverrih Vardan'a göre ise bu olayın tarihi 1163 yılıdır (Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.205).

[1518] Vardan'ın İngilizcesinde minareden indirilen şeyin kafatasları olduğu ifade edilirken, Türkçe tercümesinde minareden indirilen şeyin hilal olduğu ifade edilmektedir, bkz. Vardan Arewelts'i, *Vardan Arevelts'is Compilation of History,* trans. R. Bedrosian, New Jerssey, 2007, s.74; Müverrrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.205.

[1519] Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.465; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih,* c. 11, s.234; İbnu'l-Ezrak*, Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi*, s.130; *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi*, s.335; Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.205; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye,* c. 12, s.444; *Smbat Sparapet's Chronicle,* s.85; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme,* s.264; el-Hüseynî, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye,* s.110; *The Chronicle of Michael the Great*, s.185; "The History and Eulogy of Monarchs", *Kartlis Tskhovreba,* s.229; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I,* s.204; Minorsky, *Studies in*

Caucasian History, s.92, 123; Kesrevî, *Şehriyaran-ı Gumnam*, s.239; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.110; Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.79; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.397; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.277-278; Keleş, *Şeddâdîler*, s.299-300; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.126; Bezer, "Şeddâdîler", s.410; Seyyid, *Erminiyye fi't-Tarihi'l-Arabi*, s.218-219; Turan, *Selçuklular Tarhi ve Türk İslam Medeniyeti*, s.251; Sevim, "Dilmaçoğulları", s.302; Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019); Bosworth, "Shaddadids", s.170; Canard, "Dwin", s.680; Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)*, s.72, 75, 252; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s.257; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.202; Sümer, "Ahlatşahlar", s.26; Bezer, "İldeniz, Şemseddin", s.81; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s.102; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.187-188; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s.12; Tellioğlu, "Gürcülerin Haçlı Seferleri Karşısında Artuklular ve Dilmaçoğulları", s.182; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s.80, 240, 265, 280; Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, s.121, 131; Bedirhan-Atçeken, *Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, s.149; Metreveli, *Golden Age*, s.118; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", s.405; Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", s.405; Özaydın, "Saltuklular", s.55; Karamanlı, "Gürcistan, Tarih", s.312; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.257; Lynch, *Armenia Travels and Studies*, I, s.365; Subaşı, "XII. Yüzyılda Doğu Anadolu Türk Beyliklerinin Gürcülerle Münasebetleri", s.468; Nesirov, "Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış", s.424; Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası ve Gürcü Krallığı", s.202; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", s.179; Zardabli, *The History of Azerbaijan*, s.165; Nesirov, "Ortaçağ'da Düveyn ve Düveynli İlim Adamları", s.758-759; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.393-394; Çevik, "Dilmaçoğulları", s.142-143; Nəcəf, *Səlcuqlu Dövlətləri və Atabəyləri Tarixi*, s.26; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.55;

Müslümanlara saldırmaya cesaret bulmasını ve Giorgi'nin herhangi bir direnişle karşılaşmaksızın Duvin ve Gence başta olmak üzere Müslüman şehirlerine saldırmasını, Arrân ve Azerbaycan Atabeki Şemseddin İldeniz'in uzun süre bölgeden uzak kalmasına bağlamaktadır.[1520] Gürcüler, Duvin'i ele geçirseler de Azerbaycan Atabekliği aşağıda göreceğimiz üzere kısa süre sonra şehri hâkimiyet altına alacağından şehir uzun süre Gürcülerin elinde kalmayacaktır.[1521] Sâsânî merzübânları ile İslam emîrlerinin merkezi olan ve Şeddâdîler devrinde daha mamûr hâle getirilen Duvin'in, Ağustos 1162'de düşerek bir daha şenlenemez derecede yıkılması, kale ve yapılarının kerpiçten, az sayıda taş yapı bulunmasından, tuğla ve çinilerle süslü olmasından kaynaklanmaktadır. Şehir öylesine yıkılmıştır ki bugün gerçek yerinin tespiti bile güçleşmiştir. Kırzıoğlu, Duvin'in bundan sonra Altun-Takht adlı bir ören yeri olarak kaldığını ifade etmektedir.[1522] 1162'deki bu hadise, daha önce pek çok badireler atlatan ve yıkımlara uğrayan Duvin'in son büyük yıkımıdır. Bundan sonra şehri kaynaklarda oldukça az görmeye başlamaktayız. Bu saldırı Duvin için sonun başlangıcı diyebiliriz.

1161'de Ani'nin kaybedilmesi, Ani'yi geri almak için Gürcüler üzerine sefere çıkan müttefik Türk-İslam kuvvetlerinin ağır bir bozguna uğraması ve Duvin'de büyük bir kıyım gerçekleştirilmesi gibi sebepler, saltanat mücadelesi ve nüfuz yarışı ile birbirini yemeye çalışan Irak Selçukluları, atabekler ve diğer beylerin bir araya gelerek

---

Nəsirov, *Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər*, s.44; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.14.

[1520] Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, c. II, çev. Ahmed Ateş, Ankara, 1999, s.274; Keleş, *Şeddâdîler*, s.300-301

[1521] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.123.

[1522] Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.79; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.126.

Gürcüler üzerine sefere çıkmalarına neden olacaktı. Gürcüler, Duvin'i yağmaladıktan sonra, Nahçıvan'ı tehdit eder duruma gelmişlerdi. Bu olaylar, Şemseddin İldeniz'in hâkimiyet sahası için tehlike çanları çalması manasına gelmekteydi. Aras solunda birbirine yakın iki kardeş şehir olan Ani ve Duvin'de bu yıkımlar olurken; Şemseddin İldeniz, Irak ve Azerbaycan'daki Selçuklu saltanat mücadelesi içerisinde aktif olarak bulunmaktaydı. Şemseddin İldeniz, bu mücadelelerin sonuçlanıp, Musul Atabeki Emîr Zengî'nin Irak Selçuklu Sultanı Arslanşâh'a itaat etmesini sağladıktan sonra, İsfâhân'dan Hemedân'a hareket etmişti.[1523] Ahmed b. Mahmûd'un bildirdiğine göre, Duvin'de meydana gelen bu katliamın ardından, Giorgi'nin zulmünden kurtulanlardan birisi Hemedân'daki Şemseddin İldeniz'in yanına giderek "*Gürcü kâfirleri gelip Duvin'i yağmaladılar, mal ve eşyadan ne buldularsa aldılar. Sayısız asker toplamışlar ve diğer İslam ülkelerine de hücum niyetleri var*" demişti. Bu gelişmelerin ardından Azerbaycan'a giden İldeniz, daha önce Gence ve Beylekân'dan aldıkları vergilerin tekrardan kendilerine ödenmesini isteyen Gürcü Kralı'nın elçisi ile karşılaşmıştı. Şemseddin İldeniz bunun üzerine elçiye, Tiflis'i ele geçirmek amacıyla asker topladığını ve kendilerini savaşmaktan başka bir şeyin kurtaramayacağını söyleyerek bu isteği reddetmiş ve durumu Irak Selçuklu Sultanı Arslanşâh'a bildirmişti. Sultan Arslanşâh bunun üzerine, Irak askerleriyle birlikte 1163'te yola çıkarak Nahçıvan'da bulunan Şemseddin İldeniz ile birleşmiş ve oradan Gence'ye gitmişti. Daha sonra Gence'den hareketle Somhet'ten geçerek Gag Kalesi'ni ele geçirmiş ve tahrip etmişlerdi. Duvin şehri muhtemelen bu yolculuk sırasında Azerbaycan Atabekleri'nin kontrolüne geçmiş olmalı. Vardan, "*İldeniz yanmış ve harap edilmiş olan Duvin şehrine*

[1523] Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.79; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.397; Ural vd., *Kars Tarihi,* s.202-203; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi,* s.13; Kenneth Alun Luther, *The Political Transformation of the Seljuq Sultanate of Iraq and Western Iran: 1152-1187,* Princeton University, Unpublished PhD Thesis, 1964, s.146.

geldi. O kadar müteessir oldu ki vahşi bir hayvan gibi Miren şehrine (Duvin'in kuzeyinde) *gelerek, kalesini içindeki 4 bin Hristiyan'la birlikte yaktı. Sonra Gag Ovası'na giderek, söylendiğine göre oradaki meşhur haçın yakılmasını emretti. Bunun için Allah'ın gazabına uğradılar ve gece gündüz zehirli yılanlardan muzdarip oldular*" demektedir. Bu bilgiden yola çıkarak, Şemseddin İldeniz'in Gag Ovası'na varmadan önce Duvin'e geldiğini ve herhangi bir savaş olmadan buraya girdiğini anlamaktayız. Bu da Gürcülerin Duvin'i büyük tahribata uğrattıktan sonra orada kalmayarak geri çekildiklerine işaret etmektedir. Yani Duvin şehri, İldeniz'in Somhet'te bulunduğu dönem ile Gag Ovası'ndan ayrıldığı dönem aralığında hâkimiyet altına almış olmalıdır. Böylece Duvin şehri yeniden Müslümanların hâkimiyeti altına girmiştir. Diğer kaynaklar da sultan ve atabekin, Gürcü kralının üzerlerine doğru geldiğini haber alır almaz kuvvet toplamak amacıyla Gag Garnizonu'ndan ayrılarak Ekletz Çayı'ndan (Karabağ) karşıya geçtiklerini söylemekte ve dolaylı olarak uğradıkları bu yenilgiyi doğrulamaktadırlar. Müttefik kuvvetleri, Gag Ovası civarında küçük bir yenilgi alsalar da daha sonra kendilerine katılan kuvvetlerle birlikte Ani'yi kuşatmak üzere harekete geçmişlerdi. Bu ordunun içerisinde Ahlat hâkimi II. Sökmen, Bitlis ve Erzen hâkimi Fahreddin Devletşâh ve Merâga Emîri Arslan Aba gibi hükümdarlar da vardı. Böylece toplanan ordunun sayısı 50 bini aşmıştı. Yola devam eden müttefikler, Ani kapılarına gelerek oraları tahrip etmiş ve şehri kuşatmışlardı. Selçuklu ordusunun kalabalıklığı nedeniyle endişeye kapılan Gürcü Kralı, bir elçi göndererek vergi istemekten vazgeçtiğini ve sultana tabi olduğunu bildirerek barış talebinde bulunmuştu. Sultan Arslanşâh, bunun üzerine emîrleri ile bir görüşme yaparak bu teklifi müzakere etmişti. Görüşmede 1161'deki savaşta Giorgi tarafından ağır hezimete uğratılan II. Sökmen söz alarak, "*İslam düşmanlarının Müslümanlara karşı kalbi katıdır. Dün Duvin'i nasıl yağma ettiği, ahalisini nasıl esir aldığı gözümün önünde duruyor. O, bizim onunla harp etmek, zararını ve belasını defetmek için buraya geldiğimizi biliyor. Şimdi o, bu kadar*

fedakârlık eylediğimiz hâlde muharebe etmeden döndüğümüzü görürse, tamahı artar. Sultan, Irak'a döndükten sonra olanca kuvvetiyle İslam memleketlerine hücum eder ve memleketler (ordudan) yoksun olduğundan müdafaa ve karşı koyacak kimse bulunamaz. O zaman da bütün Müslümanlara düşmanın zararı olur" diyerek diğer emîrler gibi anlaşma yapmaya karşı çıkmıştı. Bunun üzerine müttefik kuvvetleri, Sultan Arslanşâh'ın komutası altında, Gürcü topraklarına saldırmışlardı. Sultan Arslanşâh, Şemseddin İldeniz, II. Sökmen ve Fahreddin Devletşâh, 13 Temmuz 1163[1524] Çarşamba günü Lukri Kalesi[1525] önünde savaşmış ve Kral Giorgi'yi büyük bir yenilgiye uğratmışlardı. 10 bin kadar düşman askeri öldüren müttefik kuvvetler, çok sayıda ganimet ele geçirmişlerdi. Böylece Gürcü Kralı Giorgi'nin, Ermeniye ile Arrân bölgesinde Selçuklu ve öteki Müslüman devletlerin aleyhinde genişlemesi durmuş ve Müslümanlar Gürcü Kralı'nın ordugâhının ele geçirilmesi nedeniyle büyük miktarda ganimete sahip olmuşlardı. Ele geçirdikleri ganimetleri aralarında paylaştıran müttefikler, daha sonra memleketlerine geri dönmüşlerdir.[1526] Nümizmatik ve tarihsel

[1524] İbnü'l-Esîr savaşın tarihi olarak Ocak-Şubat 1163'ü vermektedir, bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 11, s.234.

[1525] İbnü'l-Ezrak'a göre bu savaş Zerarî (Kerkeri) Kalesi önünde meydana gelmiştir, bkz. İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi*, s.134.

[1526] Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.465; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s.264-265; el-Hüseynî, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s.110-112; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.349-351; "The History and Eulogy of Monarchs", *Kartlis Tskhovreba*, s.232-233; Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.205-206; İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi*, s.134; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 12, s.444; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 11, s.234-235; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I*, s.204; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.278; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.126; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.397-401; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.30-

verinin analizi, Duvin'de Azerbaycan Atabekleri sikkelerinin görülmesini en erken

31, 110; Turan, *Selçuklular Tarhi ve Türk İslam Medeniyeti*, s.251; Keleş, *Şeddâdîler*, s.300-302; Bezer, "Şeddâdîler", s.410; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.93-95; Sevim, "Dilmaçoğulları", s.302; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.393-394; Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)*, s.72-73, 76; Rauf Hüseynof, "Irak Selçukluları ve Kafkaslar", *VII. Türk Tarih Kongresi 25-29 Eylül 1970 Ankara*, c. I, Ankara, 1972, s.398; Ateş, "Ahlatşah-Gürcü Münasebetleri", s.141-144; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s.257-259; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.202-204; Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.80; Sümer, "Ahlatşahlar", s.26; Bezer, "İldeniz, Şemseddin", s.81; Tellioğlu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s.88-89; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s.102; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.189; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s.13-14; Tellioğlu, "Gürcülerin Haçlı Seferleri Karşısında Artuklular ve Dilmaçoğulları", s.182; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s.200, 240, 265, 280; Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, s.121, 131; Metreveli, *Golden Age*, s.118; Kayhan, "Irak Selçukluları (1120-1194)", s.791; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", s.405; Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", s.405; Özaydın, "Saltuklular", s.55; Karamanlı, "Gürcistan, Tarih", s.312; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.257; Lynch, *Armenia Travels and Studies*, I, s.365; Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası ve Gürcü Krallığı", s.202-204; Luther, *The Political Transformation of the Seljuq Sultanate*, s.146, 149; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", s.179; Zardabli, *The History of Azerbaijan*, s.165; Nesirov, "Ortaçağ'da Düveyn ve Düveynli İlim Adamları", s.758-759; Çevik, "Dilmaçoğulları", s.142-143; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.170; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.55-56; Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi*, s.231; Nəsirov, *Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər*, s.44; Subaşı, "XII. Yüzyılda Doğu Anadolu Türk Beyliklerinin Gürcülerle Münasebetleri", s.468-469.

Şemseddin İldeniz'in iktidarının ikinci safhasına yani 1160'a tarihlendirmektedir. Onun Duvin'de bulunan bütün sikkeleri, Irak Selçuklu Sultanı Arslanşâh b. Tuğrul'un adını taşımaktadır ve kesim tarihi 1160-1175'e gönderme yapmaktadır. Tarihî kaynaklar ve nümizmatik veriler, Duvin'in 1160'tan önce İldeniz'in etkisi dışında kaldığını veya en azından onun iktidarının sembolik olduğunu göstermektedir. Bu sikkeler, muhtemelen Duvin'de daha önceki dönemin sikkeleriyle birlikte uzun bir süre dolaşımdaydı.[1527] Bu yüzden şehirdeki Azerbaycan Atabekleri hâkimiyetini kesin olarak 1163'ten sonra başlatabiliriz. Azerbaycan Atabekleri bundan sonra 1163'ten 1203 yılına kadar Duvin'e hâkim olmuşlardır.[1528] Bedirhan'a göre Şemseddin İldeniz, Duvin'i ele geçirdikten sonra orayı Kafkaslardan gelebilecek saldırılara karşı bir üs hâline getirmiştir.[1529] Lukri Kalesi önünde meydana gelen bu savaştan birkaç ay sonra 1164 yılı Mart-Nisan ayında, uzun zamandan beri kuşatılan Ani şehri de ele geçirilmiş, ancak kısa süre sonra şehir bir kez daha Gürcülerin saldırısına maruz kalmıştı. Buna karşın onlar, gösterilen mukavemet neticesinde Ani'de kalamayarak şehirden tekrar ayrılmışlardı. Orada imar faaliyetleri gerçekleştiren Şemseddin İldeniz, daha sonra burayı Mayıs 1164'te Fahreddin Şeddâd ile Fadl'ın kardeşi olan ve şehri 1174-1175'te Gürcülere kaybederek sürgünde ölecek olan Şehinşâh'a (1162-1199) teslim etmiştir.[1530]

[1527] Vardanian, "Some Peculiarities of Coinage in Dvin in the Twelfth and Thirteenth Centuries", s.202, 205.

[1528] Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia,* s.14.

[1529] Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi,* s.231.

[1530] İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi*, s.140; Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.206; Brosset, *Gürcistan Tarihi,* s.352; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.31, 110; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.399-401; Bezer, "Şeddâdîler", s.410; Keleş, *Şeddâdîler,* s.303; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi,* s.278;

Rey hâkimi İnanç, Atabek Şemseddin İldeniz ile barışmasına ve Arslanşâh'a itaat etmiş olmasına rağmen tekrardan isyan etmiş ve Hazar Denizi doğusuna çekilerek Hârizmşâhlardan İl-Arslan'a sığınmıştı. İnanç, daha sonra Hârizm'den yardım alarak Rey vilayetini zapta başlamış ve üzerine gelen Arslanşâh'ın ordularını mağlup etmişti. Atabek Şemseddin İldeniz, Irak Selçuklularının 1167 yılında Hârizmşâhlar ve Rey Emîri ile doğuda çok çetin mücadeleler verdiği bu sırada, Arrân bölgesine saldıran Gürcüleri, Duvin Ovası'nda meydana gelen savaşta mağlup etmişti. Bunun ardından Atabek Şemseddin İldeniz, 1169 yılında Emîr İnanç'ı Rey bölgesinde bir kez daha ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Bu sırada Ahvaz-Huzistan Avşar Türkmenleri Emîri ile Merâga ve Tebrîz Hâkimi Arslan Aba, Sultan Arslanşâh'a başkaldırmışlardı. Şemseddin

---

Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019); Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.96; Bosworth, "Shaddadids", s.170; Ateş, "Ahlatşah-Gürcü Münasebetleri", s.144-145; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.204-205; Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.80-81; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.189; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s.14-15; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.127; Bedirhan-Atçeken, *Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, s.150; Kayhan, "Irak Selçukluları (1120-1194)", s.791; Lynch, *Armenia Travels and Studies*, I, s.365; Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası ve Gürcü Krallığı", s.204; Erdal, "Büyük Selçuklular Öncesi Kafkaslardaki Beylikler: Şeddadiler", s.124; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.170; Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi*, s.231; Subaşı, "XII. Yüzyılda Doğu Anadolu Türk Beyliklerinin Gürcülerle Münasebetleri", s.468-469.

İldeniz, bunları yola getirmek için oğullarından Pehlivân ile Kızıl Arslan'ı bir ordu ile görevlendirmişti.[1531]

Arrân bölgesi, 1174 yılına gelindiğinde Selçuklu muhafazasından mahrumdu. Bunun nedeni, bölge hâkimlerinin iç meselelerle meşgul olmalarıydı. Bu dönemde Şemseddin İldeniz'in, Irak Selçuklu Sultanı Arslanşâh'a karşı isyan eden Huzistan Avşarları ve Tebrîz-Merâga Emîri ile savaşmak için bölgeden uzaklaşmasını fırsat bilen Gürcüler, Ani'yi ele geçirmek için 29 Ekim 1174'te harekete geçmişlerdi. Ani'ye hücum eden III. Giorgi, şehirdeki Ermenilerin yardımı ile burayı ele geçirmeyi başarmış ve şehir hâkimi Şehinşâh'ı tutsak olarak Tiflis'e götürmüştü. Böylece bu müstahkem şehir, Türkler tarafından geri alındıktan 10 sene sonra tekrar Gürcülerin hâkimiyeti altına girmiş oldu.[1532]

[1531] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.402; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.127; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.206; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.286; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.189.

[1532] Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.208; İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi*, s.168-169; Abû'l-Farac, *Abûl-Farac Tarihi*, c. II, s.418; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.96; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.112; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.404; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.127; Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.81; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s.260; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.207; Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası ve Gürcü Krallığı", s.205; Ateş, "Ahlatşah-Gürcü Münasebetleri", s.145; Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)*, s.79; Bezer, "Şeddâdîler", s.410; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.282; Sümer, "Ahlatşahlar", s.26; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s.103; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.189; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s.18; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s.240; Öztürk,

Atabek Şemseddin İldeniz bu durumu haber alınca, 1174 yılında Gürcülere karşı harekete geçerek onlarla şiddetli bir çatışmaya girmiş, ancak ordusu hezimete uğrayarak pek çok askeri öldürülmüş ve birçoğu da esir düşmüştü. Buna rağmen mücadeleyi sürdürmeye devam eden İldeniz, yeni bir ordu toplayarak tekrar Gürcülerin üzerine hareket etmiştir. İki ordu Evin (Duvin) Ovası'nda[1533] karşı karşıya gelseler de iki taraf arasında herhangi bir savaş meydana gelmemişti. Bunun üzerine Atabek Şemseddin İldeniz, Gürcülerin çekilmesinin ardından yeniden asker toplamak için Nahçıvan'a geri dönmüştü. Nahçıvan'a gelen Atabek, Ahlat Hâkimi II. Sökmen'e ve diğer emîrlere haber göndererek, düşmana karşı harekete geçmek üzere yardıma gelmelerini istemişti.[1534] Râvendî'nin ifade ettiğine göre Sultan Arslanşâh'ın annesi 1174 yılı sonlarında Hemedân'a oğlunun yanına giderek, onu Gürcülere karşı bir sefere teşvik

---

Irak Selçuklu Devleti Atabegleri, s.134; Kayhan, "Irak Selçukluları (1120-1194)", s.791; Lynch, *Armenia Travels and Studies*, I, s.365; Garsoian, "Armenia", s.485; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.403; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.170.

[1533] Minorsky, buranın Erivan yakınlarında Arin-Berd diye adlandırılan bir yer var olduğunu söylemektedir, bkz. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.97d.

[1534] İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi*, s.173; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.97; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.112; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.404; Keleş, *Şeddâdîler*, s.305; Bezer, "Şeddâdîler", s.410; Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)*, s.79; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s.260; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.189; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s.18; Ateş, "Ahlatşah-Gürcü Münasebetleri", s.146; Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası ve Gürcü Krallığı", s.205; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.403; Subaşı, "XII. Yüzyılda Doğu Anadolu Türk Beyliklerinin Gürcülerle Münasebetleri", s.470.

etmiştir.[1535] Minorsky, bunun nedeninin Duvin ve çevresinde uğranılan başarısızlık olabileceğini ifade etmektedir.[1536] Havaların ısınmasının ardından sultan, Azerbaycan'a doğru harekete geçmişti. Kurban Bayramı'nı Nahçıvan'da geçiren Sultan Arslanşâh, bayram sonrasında Pârs-i Bâzâr otlağına giderek orada kendisine bağlı kuvvetlerle birleşmişti. Sultanın burada hastalanıp bir türlü iyileşmemesi üzerine ordu yoluna devam etmişti. Hasta Sultan ise ilk olarak Kiliya Kalesi'ne, daha sonra da Duvin'e gitmiş ve sefere devam edememişti. Sultanın rahatsızlığı üzerine Duvin'e giderek orada dinlenmesi, bu sırada Duvin'in hâlâ Müslümanlara tabi olduğunu ve Müslümanlar için güvenli bir şehir olduğunu göstermektedir. Atabek Şemseddin İldeniz, Ahlat Hâkimi II. Sökmen, Amîd orduları, Azerbaycan ile Hemedân askerleri ile Cihân Pehlivân'dan meydana gelen müttefik kuvvetleri ise Temmuz-Ağustos 1175'te[1537] Gürcistan'a doğru sefere devam etmişlerdi. Begdili Türkmenleri[1538] ordunun öncü kuvvetlerini meydana getirmekteydiler. Müttefikler, Lori (Taşir ülkesi) ve Dmanis'i geçerek Ahılkelek ve Trialet sahrası arasındaki Akşehir'e (Sepidşehr) geldiler, şehri yağmalayıp ateşe verdiler, halkını esir alıp burada büyük bir tahribat gerçekleştirdiler. Gürcü Kralı Giorgi, onların karşısına çıkmaya cesaret edemeyerek Müslüman ordusunun ulaşamayacağı sık ormanlarla kaplı bir bölgeye sığınmıştı. Bunun üzerine, Şemseddin İldeniz'in komuta

[1535] er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, c. II, s.284; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.98; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.189; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s.18; Ateş, "Ahlatşah-Gürcü Münasebetleri", s.146.

[1536] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.99.

[1537] Hüseyin Kayhan, Fars kaynaklarının bu savaşın 1173-1174'te meydana geldiğini söylediğini bildirmektedir, bkz. Kayhan, *Irak Selçukluları*, s.261d.

[1538] Faruk Sümer, kaynaktaki sözcüğün Begdili kelimesine uygun düşmediği gerekçesiyle bunları sadece Türkmenler diye ifade etmektedir, bkz. Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s.103.

ettiği müttefik kuvvetleri orada bir müddet kaldıktan sonra geri dönmüştü (29 Eylül 1175). Bu arada Sultan Arslanşâh da Duvin'de 40 gün kadar kaldıktan sonra Aras yoluyla Nahçıvan'a gitmişti. Seferin ardından Atabek Şemseddin İldeniz; Ahlatşâh II. Sökmen ve Türk beyleri ile birlikte sultanın bulunduğu Nahçıvan'a gitmişti. Arslanşâh başarılarından dolayı onları kutlayıp hil'at giydirdikten sonra, II. Sökmen ile diğer emîrler Ahlat'a doğru yola çıkmışlardı. Sultan Arslanşâh ise Hemedân'a hareket etmiştir. Sultan, Tebrîz'e vardığında annesi ölmüş, ancak Hemedân'a gelene kadar bu haber kendisinden saklanmıştı. Atabek Şemseddin İldeniz de sultanın annesinin vefatından 1 ay sonra hayatını kaybetmişti (1175). Atabek Şemseddin İldeniz'in vefatı, devleti tekrar toparlayarak eski gücüne kavuşturması sebebiyle Irak Selçuklu Devleti için büyük bir kayıptı.[1539] Bu seferin ardından Ani'nin tekrardan Müslümanların eline

[1539] İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi*, s.181; er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, c. II, s.284-285; Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.208; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.282; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.98-99; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.112; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.405; Keleş, *Şeddâdîler*, s.305-306; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s.103; Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)*, s.79; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s.261; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.190; Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, s.134-135; Ateş, "Ahlatşah-Gürcü Münasebetleri", s.146-147; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.208; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.286; Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.81-82; Sümer, "Ahlatşahlar", s.26; Bezer, "İldeniz, Şemseddin", s.82; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s.19; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s.240; Bedirhan-Atçeken, *Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, s.150; Kayhan, "Irak Selçukluları (1120-1194)", s.791; Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası ve Gürcü Krallığı", s.205-206; Luther, *The Political Transformation of the Seljuq Sultanate*, s.199; Taşcı,

geçtiğine ve Şehinşâh'ın serbest kaldığına dair çeşitli görüşler vardır.[1540] Buna gerekçe olarak da Ani'nin 1199'da Gürcüler tarafından tekrar ele geçirilmesini ve 1175 ila 1199 arasında Türklerin Ani'yi ele geçirdiklerine dair başka herhangi bir bilgi olmamasını göstermektedirler.[1541] Buna karşın kaynaklarda bunu kanıtlayan herhangi bir kesin kayıt yoktur.[1542] Üstelik Vardan, bu dönemde Türkler tarafından gerçekleştirilen bir başarısız Ani kuşatmasından da bahsetmektedir.[1543] Böylece, Selçuklu Atabeki İldeniz'in sık sık lider rolü oynadığı Müslüman koalisyonları, Gürcü ilerlemesini önleyerek önemli başarılar elde etmişlerdi.[1544] İldeniz ve Gürcü Bagratlıları arasındaki savaşlarda zaman

---

Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası, s.403; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.170; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.56; Nəsirov, *Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər*, s.44; Vəlixanlı, *Nahçıvan -Ərəblərdən Monqollaradək (VII-XII əsrlər)-*, s.37; Subaşı, "XII. Yüzyılda Doğu Anadolu Türk Beyliklerinin Gürcülerle Münasebetleri", s.470-471.

[1540] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.405; Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.81-82; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.128; Bezer, "Şeddâdîler", s.410; Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)*, s.80; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.208-209; Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.56; Vəlixanlı, *Nahçıvan -Ərəblərdən Monqollaradək (VII-XII əsrlər)-*, s.37.

[1541] Ural vd., *Kars Tarihi*, s.208-209.

[1542] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.404; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s.262; Keleş, *Şeddâdîler*, s.307; Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası ve Gürcü Krallığı", s.205; Ateş, "Ahlatşah-Gürcü Münasebetleri", s.147; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.170.

[1543] Müverrrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.208; Keleş, *Şeddâdîler*, s.306; Ateş, "Ahlatşah-Gürcü Münasebetleri", s.147; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.207.

[1544] Peacock, "Shaddadids", http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019).

zaman Gürcüler, zaman zaman ise Müslümanlar üstünlük sağlamaktaydılar. Ancak bu uzun mücadele döneminin sonunda zafer kazanan taraf Azerbaycan Atabekleri olmuştu. Bundan dolayı Şîrvân Devleti, Duvin ve Garni şehirleri ile birlikte Ermeniye'nin yarısı Azerbaycan Atabekleri'nin nüfuzu altına girmişti. Sikkeler de bunu doğrulamaktadırlar.[1545]

Sultan Arslanşâh'ın 1177'de vefat etmesinin ardından yerine küçük yaştaki oğlu III. Tuğrul (1177-1194) geçerken, hayatını kaybeden İldeniz'in yerine ise başa büyük oğlu Muhammed Cihân Pehlivân (1175-1184) geçmişti. Sultan Tuğrul tahtta olduğu süre boyunca devlet işlerini Atabek Muhammed Cihân Pehlivân'a, askerî işleri ise kardeşi Kızıl Arslan'a havale etmişti.[1546] Gürcü Kralı III. Giorgi'ye (1156-1184) ve daha sonraki Azerbaycan Atabeki Muhammed Cihân Pehlivân'a gönderme yapan sikkelerin Duvin'de yokluğu, 1170-1180'lı yıllarının sonunda sikkelerde meydana gelen değişimlerin dolaylı bir göstergesidir. Cihân Pehlivân'ın hâkimiyeti döneminde Güney Kafkasya'da dolaşımda olan İldenizli sikkesi konusu belirsizdir ve ayrımı karmaşık bir araştırmayı gerektirmektedir.[1547]

Bu dönemde Aras'ın kuzey kıyısındaki durumlar oldukça karmaşıktı. Vardan'dan, bu devirde Oltu ve Kağızman bölgesinde Emîr Karaca (Haraça) adlı birisi tarafından Ahlatşâhlara tabi olarak idare edilen ve III. Giorgi'nin son dönemlerinden, Tamara (Thamar) devrine kadar varlığını sürdüren bir beyliğin var olduğunu öğrenmekteyiz. Vardan bu konuda şunları söylemektedir: Bu bölgenin hâkimi Emîr

[1545] Hüseynof, "Irak Selçukluları ve Kafkaslar", s.399.

[1546] Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.282; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s.19.

[1547] Vardanian, "Some Peculiarities of Coinage in Dvin in the Twelfth and Thirteenth Centuries", s.202.

Karaca, 1182 yılında Zarakar (Ts'arak'ar)[1548] denilen bir yeri ele geçirmiş ve burada bulunan Korozo adlı haçı yıktırmıştı. Daha sonra bundan pişman olan Karaca, büyük bir korkuya kapılmış ve kendi toprakları olan Keçror,[1549] Uthik (Oltu) ve bütün Yerazk (Kağızmanderesi) vadisini Kızıl Arsan'a (İldeniz'in oğlu) satmıştır. Kızıl Arslan orayı aldıktan sonra bütün yerel rahipleri hapse attırmıştı. Karaca, topraklarını sattıktan sonra 1182'de karısı ve çocukları ile beraber Duvin'e gitmiştir. Karaca orada rüyasında bir gece korkuç bir adam görmüş ve adam ona "*ben kırdığın Korozo haçıyım ve işte seni aziz dostun olan Şâhi Armen'in eli ile öldürürüm*" demişti. Karaca rüyasını etrafındakilere anlatınca, çevresindekiler onun rüyasından korkarak şehirden gitmesine mâni olmuşlar ve şehrin kapılarını kapatmışlardı. Fakat Karaca, kaçmayı başararak şehir surlarını aşmış ve iki yedek hayvanıyla Malazgirt'e giderek Ahlat emîrinin huzuruna çıkmıştı. Bunun ardından Ahlatşâh emîri, bıçağını onun kalbine saplamış ve onu öldürmüştür. Bu beylik hakkında ana kaynaklarda başka bilgi bulunmamaktadır.[1550] Ani halkı, 1186'da Karaca'nın ele geçirdiği Zakarar'ı tekrardan ele geçirmiş; kadınlar ile

[1548] Kırzıoğlu'na göre Zarakar, Ani ile Revan arasındaki Buğutu Dağı çevresinde bulunmalıdır, bkz. Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.408d-409d.

[1549] Kırzıoğlu, Kağızman'ın Kötek nahiyesine bağlı bulunan "Keçivan" Köyü'nün de içerisinde bulunduğu Keçivan Kalesi'nin doğu ucundaki çok sarp içkale semtinde, XII. asır Selçuklu tarzında yapılan ve dış duvarlarında beş metre boyunca kabartma ejderha resimleri bulunan türbe-kümbetinin Saltuklu Kars Emîrliği ya da Karaca Bey'in mensup olduğu Kağızman-Oltu Beyliği'nin eseri olduğunu sanıyoruz demektedir (Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.409; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.214). Minorsky, Kecror'un Zakarar Manastırı ile birlikte Ani civarında yerl aldığını söyler (Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.123d).

[1550] Müverrrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.210-211; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.408; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.214; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.124.

çocuklardan başka oranın bütün Müslüman ahalisini katletmişti. Duvin emîri olan Alişîr, bunu işitince sakalını yolarak siyahlar giyinmiş ve o sırada orada olan karısıyla çocukları için yas tutmuştu. Kendi askerleri de orada öldürülmüşlerdi. Hem Duvin'i hem de Kecror'u kontrol eden bu Alişîr'in, Azerbaycan emîrinin bir temsilcisi olduğu düşünülmektedir.[1551] Vardan'ın verdiği bu bilgiden, Karaca Bey'in kendi memleketlerini terk ederek Duvin'e gittiğini öğrenmekteyiz. Bir haçı kıran Müslüman bir emirin Duvin'e sığınması, şehrin bu dönemde hâlâ Müslümanların kontrolü altında olduğuna işaret etmektedir.

Kral Giorgi 1177 yılında Ivane Orbelian'ın isyanının bastırılmasından sonra, oğlu olmadığı için kızı Tamara'yı 1178 yılında tahtına ortak olarak etmişti. Bu dönemden itibaren krallık içerisinde ortaya çıkan tepkileri sona erdirmekle uğraşılması, bir süre Gürcü dış politikasında sakin bir dönemin yaşanmasına yol açmıştı. Kral Giorgi'nin 1184 yılında hayatını kaybetmesi ile tahtın tek hâkimi olan Kraliçe Tamara (1184-1212), tahta geçtikten sonra ilk olarak karşısına çıkan muhalifler ile mücadele etmek zorunda kalmıştı. Bu da Doğu Anadolu ve Şeddâdîlerin hüküm sürdükleri Şirak bölgesini bir süreliğine de olsa Gürcü akınlarından kurtarmıştı.[1552] Kıpçaklar, ülkedeki

[1551] Müverrrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.212; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.124; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* s.408d-409d; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.286.

[1552] Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.211; Keleş, *Şeddâdîler,* s.315-316; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.293; Tellioğlu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s.92-95; Erhan Ateş, "Kraliçe Tamara (Tamar) Devri (1184-1213) Gürcü Dış Politikası ve Bölgedeki Yansımaları", *Tarih İncelemeleri Dergisi,* XXXII/2, 2017, s.364-365; Ronal Grigor Suny, "Tamar", *Dictionary of Middle Age*, v.11, ed. Joseph R. Strayer, New York, 1988, s.587; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi,* s.21; Berdzenişvili-

iç karışıklıklar sırasında Kraliçe Tamara tarafından liderleri görevlerinden azledilse de Gürcü Krallığı'na bağlılıklarını sürdürmüşler ve kraliçenin yanında yer alamaya devam etmişlerdi. O dönemde memleketin batı kısmı ile Duvin, Gence ve Ani gibi büyük şehirlerde özerk bir şekilde yaşayan Kıpçaklar, merkezî otoritenin devam etmesine katkıda bulunmaktaydılar.[1553]

Kraliçe Tamara'nın 1185'te Rus Yuri (Giorgi) Bogolubsky ile evlenmesinden sonra Gürcü saldırılarının Duvin ve Kars yönünde yeniden başladığını görmekteyiz. Kraliçe'nin eşi Kral Yuri Bogolubsky, ilk önce Kars ve Karnifola (Karnifor) çevresi ile Pasinlere kadar olan bölgeyi yağmalayıp geri dönmüştü. Diğer yandan, Başkumandan Sargis Mkhargrdzelidze (Koluzunoğlu), Vahram ve oğullarının da yer aldığı kuvvetler ise Şirak bölgesine giderek Duvin üzerine bir sefer düzenlemişlerdi. Buradan çok sayıda ganimet ele geçiren Gürcü kuvvetleri, ülkelerine geri dönerken kendilerine saldıran Duvin ve Sürmeli askerleri ile savaşarak onları yenilgiye uğratmışlardı (1185-1187 arası). Gürcü ordusu bunun ardından kraliçenin yanına dönmüştü. Böylece Gürcüler, Aşağı, Yukarı ve Orta Kartli bölgelerinde kendilerine tabi olmayan hiçbir kuvvet bırakmamışlardı. Kraliçe, bundan bir müddet sonra bu kez eşi Bogolubsky'i bizzat Duvin tarafına sefere yollamıştı. Bogolubsky çıktığı bu seferler neticesinde çok sayıda yeri ele geçirmiş; pek çok esir ve ganimet ele geçirmişlerdi. Stepanos Orbelian,[1554] Bogolubsky'nin Duvin'i ele geçirdiğini söylese de diğer kaynaklardan bunu teyit edememekteyiz. Muhtemelen bu seferler Duvin ve çevresi ile sınırlı kalmış olmalı.

Canaşia, *Gürcüstan Tarihi,* s.150-152; Burney-Lang, "Armenia and Georgia–History and Institutions", s.211.

[1553] Kırzıoğlu, Kıpçaklar, s.140; Tellioğlu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s.94; W. E. D. Allen, *A History of The Georgian People*, London, 1971, s.107.

[1554] *Step'annos Orbelean's History,* s.202.

Gürcü ordusu bunun ardından Tamara'nın yanına geri dönmüştü. Daha sonra Gelarkunik üzerine yürüyen Gürcüler, karşısına çıkan Rüstem liderliğindeki Türkmenleri yenilgiye uğratmışlardı. Bunun ardından Beylekân ve Ağrı Dağı'na kadar olan bölgelere sefer yapmışlardır.[1555] Vardan'ın, 1191'de gerçekleştiğini ifade ettiği Gürcülerin Şirak seferi muhtemelen budur.[1556] *Gürcü Vekayinamesi*'ni yayıma hazırlayan ve notlandıran Erdoğan Merçil de bu düşünceyi desteklemektedir.[1557] Ancak bu sefer 1191 yılından önce gerçekleştirilmiş olmalıdır. Yuri Bogolubsky'nin bu sefer sırasında Gürcü ordusunu komuta ettiğini hesaba katarsak, bu sefer en geç 1187-1188'de meydana gelmiş olmalıdır.[1558] Gürcülerin Haçlı seferi denilen seferlerin

[1555] Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.368-370; "The History and Eulogy of Monarchs", *Kartlis Tskhovreba*, s.244; Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.217-218; Keleş, *Şeddâdîler*, s.316; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.124d; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s.46-47; Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.84-85; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.410; Subaşı, "XII. Yüzyılda Doğu Anadolu Türk Beyliklerinin Gürcülerle Münasebetleri", s.470-471; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s.22-23; Sümer, "Saltuklular", s.417; Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası ve Gürcü Krallığı", s.208; Ateş, "Kraliçe Tamara (Tamar) Devri (1184-1213) Gürcü Dış Politikası ve Bölgedeki Yansımaları", s.365-367; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.195; Suny, "Tamar", s.587; Burney-Lang, "Armenia and Georgia–History and Institutions", s.211; Açugba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, s.30; Lordkipanidze, *Georgia in the 11th-12th Centuires*, s.147; Allen, *A History of The Georgian People*, s.104.

[1556] Müverrrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.218.

[1557] Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.368.

[1558] Ateş, "Kraliçe Tamara (Tamar) Devri (1184-1213) Gürcü Dış Politikası ve Bölgedeki Yansımaları", s.366.

yapıldığı bu dönemde, Duvin'e de seferler yapıldığını görmekteyiz. Ancak bu seferler daha çok yağma ve tahrip amaçlı yapılan seferlerdi. Bu dönemde Gürcüler tarafından Duvin ve yöresine yoğun olarak akınlar gerçekleştirilmesi, şehrin hâlâ Müslüman emîrlerin kontrolü altında olduğuna ve cazibesini koruduğuna işaret etmektedir. Kraliçe Tamara daha sonra çeşitli sebeplerden dolayı eşini boşayarak 1189'da Oset Kralı'nın oğlu David Soslan ile evlenmişti. Bundan kısa bir süre sonra boşandığı eşi Bogolubsky'nin isyanı ile uğraşan Kraliçe Tamara, bu isyanı bastırdıktan sonra kritik görevlere güvendiği adamlarını getirmişti. Bu çerçevede Sargis Mkhargrdzelidze'nin oğlu Zakariya Mkhargrdzelidze'yi ölen babasının yerine 1191'de[1559] *Amirspasalar* (Emîr-i Sipehsâlâr) görevine getirdiği gibi, diğer görevlere de yakın adamlarını atamıştı. Bu tayinleri yapan ve gücünü yeniden toparlayan Kraliçe Tamara, yönünü tekrardan dış politikaya çevirmiş ve Doğu Anadolu ile Ermeniye üzerine yapılacak seferlere yoğunlaşmaya başlamıştı. Gürcü ordusu, bu doğrultuda David Soslan'ın önderliğinde ilk olarak Berdea'ya doğru hareket etmiş ve Arrân bölgesinde tahribat gerçekleştirerek ülkesine geri dönmüştü. Ordusunu bir ay kadar dinlendiren Kraliçe Tamara, daha sonra Ahlatşâh Seyfeddin Begtimur ile Azerbaycan Atabeki Kızıl Arslan'ın ölümünden sonra tek başına kalan Saltuklular üzerine David Soslan öncülüğünde bir ordu yollamıştı. Harekete geçen David Soslan; 1194'te Kars, Sürmeli ve İspir üzerinden Erzurum'a yürümüşü. Gürcüler, Erzurum şehri önünde meydana gelen mücadeleler neticesinde başarılı olamayarak geri çekilmişlerdir. Bu seferin ardından akınlarını sürdüren Gürcüler, Gelarkunik ve Gerger bölgesine girerek Arrân'a varmış ve orayı yağmalayarak Beylekân'a kadar ilerlemişlerdi. Oradan Gence kapılarına kadar ilerleyen

[1559] Bu hadiseyi 1185 yılı olarak ifade eden kaynaklar da vardır (Movsisyan, *Ermenistan Tarihi,* s.71; *Course Companion, History of Medieval Armenia,* s.64). Ancak Kırzıoğlu'nun ifade ettiği (Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.410) 1191 tarihi daha doğru olmalıdır.

Gürcüler, düşmanlarını mağlup ettikten sonra kraliçenin yanına dönmüşlerdi. Bu sırada Başkomutan Zakariya ve kardeşi Ivane ise Tamara'nın kendilerine verdiği Lori'den hareket ederek Aras kıyılarını yağmalayıp, Duvin ve Beçni Kalesi önüne kadar ilerlemiş ve Duvin, Beçni ile Anberd kuvvetlerine karşı galip gelerek ele geçirdikleri zengin ganimetlerle Gürcistan'a dönmüşlerdi.[1560] *Gürcü Vekayinamesi* bu seferler sırasında 1193'te Zakariya ile Ivane'nin Duvin'i ele geçirdiklerini ileri sürerken;[1561] Vardan, Kral David Soslan'ın şehri hâkimiyet altına aldığını söylemektedir.[1562] Buna karşın, ileride de göreceğimiz üzere Gürcüler 1203 yılında Duvin üzerine bir kez daha sefere çıkarak şehri kesin olarak ele geçireceklerdir. 1203'e kadar geçen süre içerisinde, Gürcülerin ele geçirdikleri Duvin'i kaybettiklerine dair kaynaklarda herhangi bir bilgi verilmemesi, Gürcülerin bu dönemde Duvin'i hâkimiyet altına aldıktan sonra terk etmiş

[1560] *Step'annos Orbelean's History*, s.202; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.377-384; "The History and Eulogy of Monarchs", *Kartlis Tskhovreba*, s.248-252; *The Georgian Chronicle*, s.117-123; Keleş, *Şeddâdîler*, s.316-317; Ateş, "Kraliçe Tamara (Tamar) Devri (1184-1213) Gürcü Dış Politikası ve Bölgedeki Yansımaları", s.368-369; Subaşı, "XII. Yüzyılda Doğu Anadolu Türk Beyliklerinin Gürcülerle Münasebetleri", s.471-472; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s.23-25; Lordkipanidze, *Georgia in the 11th-12th Centuires*, s.149; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.293; Suny, "Tamar", s.587; Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası ve Gürcü Krallığı", s.208-209; Burney-Lang, "Armenia and Georgia–History and Institutions", s.211; Açugba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, s.30; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.14.

[1561] "The Chronicle of Giorgi Lasha and His Time", trans. Medea Abashidze, *Kartlis Tskhovreba A History of Georgia*, ed. Stephen Jones, Tbilisi, 2014, s.203.

[1562] Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.211.

olabileceklerine işaret etmektedir. Bu nedenle şehirdeki Azerbaycan Atabekleri hâkimiyeti devam etmiş olmalı.

1189-1190'dan önce Duvin'deki para sirkülasyonu çoğunlukla Şemseddin İldeniz'in bakır sikkeleri vasıtasıyla gerçekleştirilmişti. XII. yüzyılın sonunda Duvin'deki parasal sisteminin ikinci evresi, Muzaffereddin Osman Kızıl Arslan'a (1187-1191) ait sikkelerin ortaya çıkmasıyla belirginlik kazanmaktadır. Bu sikkeler, Sultan Sencer b. Süleymân'ın adının var olmasından dolayı 1189-1190'a tarihlendirilebilir. Böylece 1189-1190'da bastırılan Kızıl Arslan'a atfedilen sikkelerin ortaya çıkışı, Duvin para basımının zamanını belirler. Bu hükümdarın sikkeleri, Şemseddin İldeniz'in sikkeleriyle eşit bir biçimde dolaşmaya başlamış ve neredeyse 30 yıl kullanılmıştı.[1563]

Kraliçe Tamara ile Atabek Ebu Bekir'in (1191-1210) saltanatı sırasında, Gürcüler ile Azerbaycan Atabekleri arasındaki güç dengesinde bir bozulma meydana gelmişti. Bu dönemde Gürcüler gücünün zirvesindeyken, Azerbaycan Atabekleri'nin gücü ise düşüşteydi.[1564] Tamara devrinde gerçekleşen ve Gürcülerin bölgede etkin bir güç olmalarına katkı sağlayan gelişmelerden birisi de Atabek Ebu Bekir ile kardeşleri Kutluğ İnanç ve Emîr-i Emîrân Ömer arasında Nahçıvan'da meydana gelen taht mücadelelerdir. Azerbaycan Atabekleri bu dönemde Kraliçe Tamara idaresindeki Gürcüler önünde tutunamamışlardır. Kızıl Arslan'ın 1191'de öldürülmesinin ardından Azerbaycan Atabekliği zayıflayarak parçalanmıştı. Tahtı ele geçiren yeğeni Ebu Bekir, kardeşleri Kutluğ İnanç ve Emîr-i Emîrân Ömer'e karşı yürüttüğü taht mücadelelerinden galip çıkınca, kardeşleri kaçarak çeşitli yerlere sığınmışlardı. Kutluğ İnanç, Hârizmşâh

[1563] Vardanian, "Some Peculiarities of Coinage in Dvin in the Twelfth and Thirteenth Centuries", s.202, 204-205.

[1564] Kouymjian, *A Numismatic History of Southern Caucasia and Adharbayjan*, s.434.

Tekiş'in yanına kaçarken; diğer kardeşi Emîr-i Emîrân Ömer, Şîrvân'a II. Ağsartan'ın yanına kaçmıştı. Emîr-i Emîrân Ömer orada iyi bir şekilde karşılanmış ve Şîrvân hâkiminin kızıyla evlenmişti. Bunun ardından Emîr-i Emîrân Ömer'in kuvvetleri ile Şîrvân hükümdarı birleşerek Ebu Bekir'e karşı bir saldırı düzenlemiş, ancak Beylekân civarında meydana gelen savaşta mağlup olmuşlardı. Bu sıralarda Şîrvân'da bir deprem meydana gelmiş ve Şemahi (Şamakhya) Kalesi yıkılmıştı. Bunun üzerine Şîrvânşâh II. Ağsartan, damadı Emîr-i Emîrân Ömer ile birlikte çaresizce Kraliçe Tamara ve kocası David Soslan'a müracaat ederek, Ebu Bekir'e karşı mücadele etmek için yardım talep etmişlerdi. Karşılığında da ele geçirilmesi planlanan Gence ve çevresinin onlara bırakılmasını teklif etmişlerdi. Bu isteği olumlu karşılayan Kraliçe Tamara, ordusuna hazırlanmasını emretmişti. Müttefikler hazırlıklarını sürdürdükleri sırada, Atabek Ebu Bekir de Nahçıvan üzerinden Arrân bölgesine giriş yapmıştı. Bunu haber alınca harekete geçen müttefik kuvvetler, 1195 yazında Şamkor civarındaki Zagam (Zegem) çevresinde Ebu Bekir'in ordusu ile karşılaşarak savaşa tutuşmuşlardı. Savaş Gürcü ordusunun yenilgisi ile sonuçlanmak üzereyken, Zakariya ile Ivane kardeşler orduları ile gecikmeli olarak da olsa savaşa katılarak, Ebu Bekir'i yenilgiye uğratmışlardı. Böylece Ebu Bekir mağlup olmuş ve kaçarak önce Beylekân'a, oradan da Nahçıvan'a gitmişti. Bunun ardından Emîr-i Emîrân Ömer, Gürcü ve Müslümanlardan oluşan bir ordu ile beraber Gence önlerine gelip şehrin teslim olmasını istemişlerdi. Bunun üzerine şehir halkı, şehri Hristiyanlara teslim etmeyeceklerini ve Emîr-i Emîrân Ömer'in yalnız gelmesi hâlinde teslim olacaklarını bildirmişlerdi. Emîr-i Emîrân, Gürcüler ile bir tabilik anlaşması yaptıktan sonra şehri teslim almıştı. Böylece Gürcüler, Yakın Doğu'daki en önemli güçlerden birisi olduğunu göstermişler ve diğer Kafkas ülkeleri üzerindeki nüfuzlarını da artmışlardı.[1565]

[1565] "The History and Eulogy of Monarchs", *Kartlis Tskhovreba,* s.261; Ahmed b.

Gence halkı, Emîr-i Emîrân Ömer'in Gence tahtında daha bir ay bile geçiremeden öldürülmesi üzerine, Atabek Ebu Bekir'i şehri teslim etmek üzere çağırmış ve şehrin idaresini ona bırakmıştı. Ebu Bekir şehrin idaresini oğlu Emir'e bıraktıktan sonra Nahçıvan'a dönmüştü. Bu gelişmeleri haber alan Gürcüler, bir kez daha Gence'ye saldırmışlar, fakat şehir emîri tarafından mağlup edilmişlerdi. Uzun süren kuşatma neticesinde orayı ele geçiremeyeceklerini anlayan Gürcüler, bunun üzerine Nahçıvan'da bulunan Ebu Bekir'in üzerine hareket etmişlerdi. Ebu Bekir bunu duyunca Nahçıvan'dan Tebrîz'e kaçmıştı. Gürcüler onu takip ederek Tebrîz çevresinde bulunan köyleri yağmalayıp, halkını öldürmüşlerdi. Bunun üzerine Muhammed Cihân Pehlivân'ın dul karısı Zâhide Hatun yüklü miktarda para vererek onlarla antlaşma yapmış, buna rağmen Gürcüler çevreye zarar vermeye devam etmişti. Gürcüler, anlaşmaya rağmen güneye doğru ilerleyişini devam ettirerek Gence ve Azerbaycan'ın

---

Mahmud, *Selçuknâme,* s.282-284; el-Hüseynî, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye,* s.127-130; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.386-388, 391-395; er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr,* c. II, s.333-334; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi,* s.26; al-Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.269; Lordkipanidze, *Georgia in the 11th-12th Centuires*, s.150; Berdzenişvili-Canaşia, *Gürcüstan Tarihi,* s.152-153; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.118-119; Ural vd., *Kars Tarihi,* s.215; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı,* s.260-261; Ateş, "Kraliçe Tamara (Tamar) Devri (1184-1213) Gürcü Dış Politikası ve Bölgedeki Yansımaları", s.369-371; Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)*, s.202; Gülay Öğün Bezer, "İldenizliler", *DİA*, c.22, İstanbul, 2000, s.83; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s.202-203; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", s.406; Suny, "Tamar", s.587; Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası ve Gürcü Krallığı", s.209-210; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", s.179; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia,* s.14.

çoğunu yakıp yıkmışlardı. Ebu Bekir ise bu sırada zevk ve eğlence ile meşguldü ve adamlarına Gürcülerin yaptıkları bu faaliyetler hakkında kendisine hiçbir bilgi vermemelerini tembihlemişti.[1566] Gürcüler, bu nedenle Azerbaycan şehirlerine yönelik seferlerini yoğunlaştırarak devam ettirmişlerdi. Başkomutan Zakariya'nın daha sonraki seferi, 1196'da Talin'in doğusunda bulunan Anberd'in zaptı ile sonuçlanmıştı. Artık Ani için tehlike gittikçe yaklaşmaktaydı. Zakariya emrindeki Gürcü ordusuyla Ani'ye giderek 1199 (Ermeni takviminin 648. yılı)[1567] Ani'yi dördüncü kez Gürcülerin hâkimiyeti altına sokmuş ve Ani Şeddâdîlerine son vermiştir. Böylece 951 yılında Duvin'de tarih sahnesine çıkan ve 1199'a kadar Gence, Duvin, Ani merkezli olarak Arrân ile Ermeniye'de yaklaşık olarak 248 yıl boyunca hüküm süren bu hanedan ortadan kalkmıştır. Gürcüler, Ani'nin ardından 1201 yılında Bijinis'i de hâkimiyet altına almışlardı. Üst üste kazanılan bu başarılar, çevredeki Türk devletlerinde büyük rahatsızlık uyandırmıştı. Bunun üzerine müttefik Türk emîrlerinden meydana gelen kuvvetler, Rükneddin Süleymânşâh önderliğinde Gürcüler üzerine sefere çıkmışlardı. İki taraf arasında Pasinler civarındaki Micingerd mevkiinde 1202 yılında meydana gelen

[1566] Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s.286; el-Hüseynî, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s.132-133; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s.313; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s.27; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.216; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.118-119; Ateş, "Kraliçe Tamara (Tamar) Devri (1184-1213) Gürcü Dış Politikası ve Bölgedeki Yansımaları", s.372; Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)*, s.127; Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası ve Gürcü Krallığı", s.210; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", s.179; Nəcəf, *Səlcuqlu Dövlətləri və Atabəyləri Tarixi*, s.40; Vəlixanlı, *Nahçıvan -Ərəblərdən Monqollaradək (VII-XII əsrlər)*-, s.41; Berdzenişvili-Canaşia, *Gürcüstan Tarihi*, s.154.

[1567] Kouymjian bu tarihi 1201 olarak vermektedir, bkz. Kouymjian, *A Numismatic History of Southern Caucasia and Adharbayjan*, s.434.

bu büyük savaş, Gürcülerin üstünlüğü ile neticelenmiştir. Hem Doğu'da hem de Batı'da büyük ses getiren bu büyük zafer, Gürcülerin bu dönemde oldukça güçlenmiş olduklarını ortaya koymaktadır. Gürcüler, bu zafer sayesinde Anadolu'nun doğusunu hâkimiyetleri altına aldıkları gibi, Van Gölü-Ahlat ve Erciş'e kadar uzanacak seferlerin de önünü açmışlardı.[1568]

Son güçlü Atabek Ebu Bekir'in (1191-1210) sikkeleri 1191'den itibaren Duvin'de dolaşmaya başlamıştı. Atabek Ebu Bekir'in sikkeleri Şemseddin İldeniz'in sikkeleriyle birlikte uzun süre dolaşımda kalmıştır. Ebu Bekir'in üç türlü sikkesi vardır. Bunların en erkeni 1192-1193'te basılırken, en geci 1199-1202'ye kadar götürülmektedir. Çünkü 1198-1199'da sonra Ebu Bekir'in basılan hiçbir sikkesi

[1568] "The History and Eulogy of Monarchs", *Kartlis Tskhovreba*, s.269; Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.218; *Step'annos Orbelean's History*, s.202; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.409; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2000, s.24; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.410-411, 414-415; Keleş, *Şeddâdîler*, s.316-317; Ateş, "Kraliçe Tamara (Tamar) Devri (1184-1213) Gürcü Dış Politikası ve Bölgedeki Yansımaları", s.372-377; Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)*, s.127-128; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s.29; Karamanlı, "Gürcistan, Tarih", s.313; Suny, "Tamar", s.587; Garsoian, "Armenia", s.485; Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası ve Gürcü Krallığı", s.211; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", s.179; Kouymjian, *A Numismatic History of Southern Caucasia and Adharbayjan*, s.434; Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s.71-72; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.64; Keleş, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", s.170; Qasımov, *Orta Əsrlərdə Azərbaycan Ədəbiyyatı*, s.74-75; Berdzenişvili-Canaşia, *Gürcüstan Tarihi*, s.154; Lordkipanidze, *Georgia in the 11th-12th Centuires*, s.151.

bulunamamıştır. Görünüşe göre, Azerbaycan Atabekleri sikkelerinin Duvin'e girişi yaklaşık 1199-1202'de durmuştur. 1199'dan sonra bastırılan İldeniz sikkeleri, en azından Duvin'de mevcut değildir. Bu durum, 1203'te Duvin'in Gürcülerin ele geçirilmesiyle meydana gelen siyasi ve idari değişiklerle açıklanabilir.[1569]

14. Zakariyanlar/ Mkhargrdzelidzeler (Koluzunoğulları) Devrinde Duvin

Mkhargrdzelidzelerin (Koluzunoğulları) atalarından Khosro (Hüsrev) adlı bir bey, XI. yüzyılda Lori Bagratlıları hizmetine girip Gregoryen Hristiyan olmuştu. Onun Karim (Kerim) ve Avak Sargis adlı iki oğlu vardı. Avak Sargis'in oğlu olan Zakariya'nın oğlu Sargis, Kukark'ın doğusundaki Hoşorni ve Haçin beyi iken Gürcistan Bagratlıları Kralı III. Giorgi'nin hizmetine girerek orduda yükselmiş, 1161'de Ani'nin zaptının ardından buraya vali tayin edilen Gregoryen Sadun'un yerine Ani valisi tayin edilmişti. Ermenice kaynaklarda babasından dolayı Sargis Zakariyan, *Gürcü Vekayinamesi*'nde Mkhargrdzelidze Sargis olarak anılmaktadır. Bu kolun adı temsilcisinin ismi Zakariya olmasından dolayı aynı zamanda Zakariyan'dır. Zakariya'nın oğlu Büyük Sargis, 1177-1178 yıllarında Gürcü Kralı III. Giorgi'ye karşı girişilen isyanın bastırılmasında önemli rol oynamıştı. Bu sayede Zakariyanlar, Gürcistan'ın en önemli altı hanedanından bir tanesi hâline geldiler. Tamara devrinin önde gelen simalarından ve Mkhargrdzelidze ailesinden olan Sargis'in oğulları Zakariya ve Ivane kardeşler, Kars ve çevresindeki askerî faaliyetleri ve kazandıkları başarılar sayesinde bu dönemde önemli mevkiilere gelmişlerdi. Kraliçe Tamara elde ettikleri başarılardan dolayı büyük kardeş Zakariya'yı yukarıda gördüğümüz gibi ordu başkomutanlığına getirmiş ve Lori şehrini onlara vermişti. Zakariyanlar, Ani'yi zapt ettikten sonra Ahlat'a kadar yapılan akınlara da liderlik etmişler ve Micingerd

[1569] Vardanian, "Some Peculiarities of Coinage in Dvin in the Twelfth and Thirteenth Centuries", s.202, 204-205.

Savaşı'nda Gürcü ordusunun başında görev almışlardı. Bu savaşta ikinci derecede kumandan olarak ise onların akrabaları olan Ahıskalı Şalva ve Ivane kardeşler vardı.[1570]

Gürcüler, Azerbaycan hâkimi Ebu Bekir'in ülkeyle ilgilenmeyi bıraktığından ve alkol bağımlığından emin olduktan sonra, 1202'de Duvin şehrine saldırmak için geri dönmüşlerdi. Pasinlerde elde ettikleri bu zaferin ardından bölgede kendilerine karşı koyabilecek başka güç kalmayan Mkhargrdzelidze'nin birlikleri, 20 Ekim 1202-9 Eylül 1203 tarihinde Duvin şehrini bir kez daha kuşatmışlardı. Bu dönemde Duvin ve Azerbaycan'ın tamamı, Atabek Ebu Bekir b. Pehlivân'ın kontrolündeydi. Sürekli sarhoş olan Ebu Bekir, devlet işlerini boşlamış ve ordunun teçhizatını da ihmal etmişti. O, halkın sınır bölgelerini işgal eden Gürcülere karşı yardım taleplerine tepki vermiyor ve bunlar kendisini ilgilendirmiyormuş gibi hareket ediyordu. Duvin şehri temsilcileri, pek çok kez Ebu Bekir'e müracaat ederek yardım istese de ondan karşılık bulamamışlardı. Halk, Gürcülerin şehri kuşatması üzerine Atabek Ebu Bekir'den bir kez daha destek istese de aradığı yardımı bulamamıştı. Ebu Bekir'in emîrleri, onu Gürcüler tarafından gelebilecek tehditler konusunda uyarsalar da Ebu Bekir onlara kulak asmamış ve Duvin sakinlerine yardım etmekten kaçınmıştı. Bunun üzerine beklediği yardımı alamayan Duvin halkı, Zakariya ve Ivane'nin liderliği altındaki Gürcü ordusunun kuşatmasına daha fazla dayanamayarak şehri teslim etmişti. Gürcüler burada "tüyler ürpertici" korkunç katliamlar yaparak şehri yağmalamışlar, çok sayıda insanı öldürmüşlerdi. Gürcüler, şehri zapt edip Duvin'e yerleştikten sonra ise orada kalan halka iyi davranmışlardı. Böylece Gürcüler 1162'den sonra bir kez daha Duvin'i hâkimiyet altına

[1570] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.409-414; Kırzıoğlu, "Arran (Gence-Karabağ)'da 'Yiğirmidörtlü' ile 'Otuzikilü' Adlı 'Ulus'ların Oymakları ve Kür-Aras Kürtlerinini Menşei", s.393-394; Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s.71; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.64

almışlardır. Atabek bu saldırı karşısında hiçbir harekette bulunamamıştı. Bundan sonra Duvin şehri, Celâleddîn Hârizmşâh'ın ortaya çıktığı 1225 yılına kadar Gürcülerin elinde kalmıştır.[1571] Tamara, Duvin şehrini Zakariyan mülkünün bir parçası yapmıştır. Böylece 1203 yılından itibaren Duvin'de Gürcülere bağlı olan Mkhargrdzelidze sülalesinin

[1571] İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, c. 12, çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, İstanbul, 1987, s.156-157; Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.218; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.394-395; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 13, s.116; Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesâliku'l-Ebsâr*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2014, s.335; Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)*, s.127-128, 252; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.118-119; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.414-415; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.141; Seyyid, *Erminiyye fi't-Tarihi'l-Arabi*, s.219-220; Ateş, "Kraliçe Tamara (Tamar) Devri (1184-1213) Gürcü Dış Politikası ve Bölgedeki Yansımaları", s.377; Canard, "Dwin", s.680; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s.29. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s.203; Suny, "Tamar", s.587; Garsoian, "Armenia", s.485; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", s.179 Kouymjian, *A Numismatic History of Southern Caucasia and Adharbayjan*, s.434; Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. II, s.149; Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s.71-72; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.64; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.417-418; Nəcəf, *Səlcuqlu Dövlətləri və Atabəyləri Tarixi*, s.40; Vəlixanlı, *Nahçıvan -Ərəblərdən Monqollaradək (VII-XII əsrlər)*-, s.41; Subaşı, "XII. Yüzyılda Doğu Anadolu Türk Beyliklerinin Gürcülerle Münasebetleri", s.472; Adalian, "Dvin", s.288; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.14. Kırzıoğlu şehrin Emîr Ali Şîr'den alındığını ifade etmektedir, bkz. Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.411, 414.

hâkimiyeti başlamıştır.[1572] 1203 ila 1225 yılları arasında Ivane Mkhargrdzelidze, Duvin'de ikamet etmiştir. Mkhargrdzelidze kardeşler tarafından ele geçirilen Duvin, *Gürcü Vekayinamesi*'nden öğrendiğimiz kadarıyla aynı zamanda Kraliçe Tamara'nın kışlarını geçirmek için kullandığı bir şehir de olmuştur. Tamara zaman zaman mahallî işleri düzene koymak için tetkik seyahatleri yapar ve Gegut ile Acamet memleketlerinde ava çıkar, bazen de Kartli ve Somhet'ten geçerek Duvin'e ikamet etmeye giderdi. Burada Gence ve kuzey şehirlerinin vergisi kendisine takdim edilirdi.[1573] Bu dönemde Zakariya ve Ivane, cesaretleri sayesinde az zamanda Türklerden pek çok kaleler ve kazalar ele geçirmişlerdi. Bunun neticesinde onların şöhreti her bölgede yayılmıştı.[1574]

XII. yüzyılın ikinci yarısından XIII. yüzyılın başlarına kadar Duvin doğrudan Azerbaycan Atabekleri'nin hâkimiyeti altında olduğundan Duvin'de Muzaffereddin Özbek (1210-1225) hariç, İldenizliler hanedanlığının bütün temsilcilerinin paraları dolaşmaktaydı. Bu kesinti, 1203'te şehrin Gürcülerin kontrolüne geçerek, feodal Zakariyan hâkimiyetinin (1203-1225) kurulmasıyla açıklanabilir. Bu dönem, Kuzeydoğu Ermeniye'de Zakariyan idaresi devrine rastlamaktadır. 1203'ten önce Duvin'de hiçbir Gürcü parası düzenli dolaşmamıştı. Bu gerçek, 1200'den önce şehirde III. Giorgi (1156-1184) ile Kraliçe Tamara'nın (1184-1213) sikkelerinin bulunmamasıyla desteklenmektedir. Kraliçe Tamara döneminden itibaren şehirde Gürcü sikkeleri bulunmaya başlanmıştır. Duvin'de çokça bulunan bu sikkeler, özellikle 1200

[1572] Adalian, "Dvin", s.288.

[1573] Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.413, 420; "The History and Eulogy of Monarchs", *Kartlis Tskhovreba*, s.270, 276; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.124; Garsoian, "Armenia", s.485; Garsoian, "Duin", s.666; Adalian, "Dvin", s.288; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.14.

[1574] Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.84-85; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.410-411.

yılına ve arkasında Bagratlıların meşhur atalarından kalma sembolünü taşıyan Tamar-David serilerine atıfta bulunmaktadır. Biz, 1203 olaylarıyla Gürcü bakır sikkelerinin ülkeye girişini açıklayabiliriz. Bu tarih, bundan dolayı Kraliçe Tamara sikkelerinin Duvin'deki dolaşımının bir başlangıç noktası olarak addedilebilir.[1575]

Tamara'nın saltanatının son yıllarında Atabek Zakariya ile Ivane kardeşler, Arrân'daki Berkuşat'tan (Berküşad) Micingert'e kadar uzanan Aras boylarındaki yerlerin hâkimi olarak; Kars, Bagrevand, Kağızman, Sürmeli, Ani, Anberd, Beçni, Garni, Duvin, Ecmiatzin'i kontrol altına almışlardı. Onlar böylece Kuzey Ermeniye'yi ele geçirmişlerdi. Bundan başka Kür boylarında Gardman, Gence, Çareak, Her, Şamkor, Şeki, Berdea, Çarebert, Lori, Arakadzodin, Bagrevand, Calkotn, Kogovit, Sumar ve Erivan bölgesini de Tamara'nın hâkimiyetine sokmuşlar ve ona bağlı bir uç beyi olarak buralarda hâkimiyet kurarak hüküm sürmüşlerdi (1200-1238). Bölgenin vergileri, onları Gürcülere gönderen Zakariyanlara ödeniyordu. Kraliçe ve Zakariyanlar arasındaki ilişki zaman zaman belirsiz görünmektedir, ancak onların tamamen bağımsızlığı kuşkuludur. Onlar, Gürcü tahtının vasalları idi, ancak gerçek bir özerkliğe sahiplerdi. Zakariyanlar, Ermenilerin eskiden sahip oldukları toprakların çoğunu ele geçirmişlerdi. Ele geçirilen toprakların büyük bir kısmı has olarak Zakariyanlara verilmişti. Zakariyanlar, Ermeniye'yi Ani ve Duvin üzerinden idare etmişlerdi. Zakariya ve oğlu Şehinşâh, ele geçirilen bölgelerin kuzeybatı kısmını yani Lori, Şirak, Arakadzodin ve Bagrevand'ı yaklaşık 20 yıl boyunca başkenti Ani'den idare ederken; Atabek Ivane ve daha sonra onun oğlu Avag; doğu bölgeleri Beçni, Gegharkunik, Vayot's Dzor, Sünik, Nahçıvan, Erivan, Duvin ve Artsakh'ın çoğunu, başkenti Duvin üzerinden idare etmekteydiler. Buranın merkezi daha sonra Beçni olmuştur. Büyük kardeş Zakariya, Ani'yi idare

[1575] Vardanian, "Some Peculiarities of Coinage in Dvin in the Twelfth and Thirteenth Centuries", s.203-205; Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225),* s.252;

ederken; küçük kardeş Ivane'ye Duvin'in idaresinin kalması, bu dönemde Duvin'in Ani'nin gerisine düştüğünün bir göstergesi olarak da görülebilir. Zakariyanların buraları zaptına, önemli bir canlanma eşlik etmişti. Bu dönemde eski feodal aileler vasal rolüne indirgenmişlerdi. Bu doğrultuda Zakariya; Pahlavuniler, Mamikonyanlar ve Ardzırunilerden destek almaktaydı. Ivane ise kendi buyruğu altındaki Giorgiler (eski Lori kralları), Sünik'e yerleşmiş olan Orbelianlar, Calalyanlar ve Dopianlara hâkim olmuştu. Ivane'nin bir diğer tabisi aslında Haçen bölgesinden olup, Vayot's Dzor, Bjni ve Duvin'in yeniden ele geçirilmesine yardım etmiş olan Vasak Hağbakian'dı. Birçok naharar ailesine evlilik yolu ile dâhil olan Zakariyanlar, tıpkı Gürcü kralları gibi kendi hiyerarşik yapılarına uygun bir saray düzeni kurmuşlardı. İlk defa olarak yeni nahararlar ortaya çıkmıştı. Bunlar eski feodal ailelerden gelmeyen, ancak elde ettikleri askerî ya da ticari başarılar yoluyla yükselen kimselerdi. Satın alarak ya da devir yolu ile toprak ediniyorlar, kültürel ve dinî kurumlara destek sağlıyorlardı. Zakariyanlar ile vasallarını epey gevşek bir bağ birleştirmekteydi. Zakariyanlar, Gürcü hükümdarları *şehinşâh* olarak gördüklerinden, kendilerine "kral" unvanı talep etmişlerdi. Zakariyanlar, Kadıköycü Hristiyan Gürcüler ile Müslüman komşuları ortasında, yarı bağımsız bir Ermeni ülkesi kurmak için kendi planlarına sahiplerdi. Ivane, Gürcü Ortodoks Kilisesi'ne bağlıyken; Zakariya, Ermeni Apostolik Kilisesi'ne bağlıydı. Zakariya, Ani Şeddâdîlerinin yıkılmasından sonra, 1239'daki Moğol istilasına kadar bağımsız yaşayan bir idare kurmuştu.[1576] Zakariyanlar devrinde Duvin'de hâlâ etkin bir kilisenin var

[1576] *Kirakos Ganjakets'i's History of Armenians*, s.125-126; *Step'annos Orbelean's History*, s.202; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.416; Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.217-218; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.410-411, 414; Kırzıoğlu, "Arran (Gence-Karabağ)'da 'Yiğirmidörtlü' ile 'Otuzikilü'...", s.393-396; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.216-217; Garsoian, "Armenia", s.485; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.65; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s.30d; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.121-122;

olduğunu görmekteyiz. Müverrih Kiragos, Duvin Kilisesi'nin, Zakariya'nın Lori'de düzenlediği dinî toplantıya diğer bölgelerin piskoposları ile birlikte katıldığını ve daha sonra toplanan Duvin Kilise kurultayının, Alban Katolikosu Abas'a, mektuplarına "*kutsal Tanrı, ölümsüz, çarmıha gerilen*" ve "*tek tabiat, ilahi ve insan*" formülünü yazması gerektiğini söylediğini ifade etmektedir. Bundan başka Kiragos, Duvin'de Alban katolikosunun atama töreninin yapıldığını da bildirmektedir.[1577] Bu da Duvin Kilisesi'nin bu dönemde etkinliğini arttırdığını ve nüfuzunu koruduğunu ortaya koymaktadır.

Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.293-294; Bedrosian, "Armenia During the Seljuk and Mongol Periods", s.252-254; Bedrosian, *The Turco-Mongol Invasions*, s.89-90, 165; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.14; Lang, *Armenia Cradle of Civilization*, s.198; Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası ve Gürcü Krallığı", s.212; Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s.71-72; Bayarsaikhan Dashdondog, "Submission to the Mongol Empire by the Armenians", *Mongolian and Tibetan Quarterly*, 18/3, 2009, s.80; Subaşı, "XII. Yüzyılda Doğu Anadolu Türk Beyliklerinin Gürcülerle Münasebetleri", s.473; Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. II, s.149-150. Tarihçi Dashdondog, Prosianlar ile Hağbakean sülalelerinin 1210'da Dvin ve çeşitli yerlerin ele geçirilmesi konusunda Zakariyanlara yardım ettiklerini söylemektedir (Bayarsaikhan Dashdondog, *The Mongols and Armenians (1220-1335)*, Leiden, 2011, s.75; Bayarsaikhan Dashdondog, "The Mongol Conquerors in Armenia", *Caucasus During the Mongol Period*, ed. Jürgen Tubach, Sophia G. Vashalomidze, Manfred Zimmer, Wiesbaden-Reichert, 2012, s.19). Ancak bu tarihlerde Duvin'e yönelik bir sefer bilinmemektedir.

[1577] *Kirakos Ganjakets'i's History of Armenians*, s.134, 158, 161; Moses, *Alban Tarihi*, s.313.

Zakariya ve Ivane kardeşler, Gürcülerin 1206 yılında Ahlat ve çevresinde gerçekleştirdikleri akın ve yağmaların ardından Kraliçe Tamara'ya başvurarak, kendilerine tekrar doğu yönünde sefere çıkmaları için müsaade etmesini istemişlerdi. Kraliçe Tamara, onların bu isteğini kabul ederek Başkomutan Zakariya önderliğinde doğuya bir ordu göndermişti (Ekim-Kasım 1210). Ordu, ilk olarak Erdebil'e gidip şehri kuşatmış ve oradan ele geçirdikleri ganimetlerle Nahçıvan sınırını takiple Aras Nehri'ni geçerek, Merend'e varmıştı. Gürcüler burayı ele geçirdikten sonra Tebrîz'e hareket etmişlerdir. Şehir halkının hediye ve vergi vermesi nedeniyle onlara zarar vermeyen Gürcü ordusu, bu sefer Miyane'ye doğru hareket etmişti. Tebrîz'de olduğu gibi buradan da vergi alan Gürcü ordusu, halka zarar vermeden yoluna devam etmişti. Zencân'a gelince büyük bir direnişle karşılaşan Gürcüler, şehri kuşatma neticesinde ele geçirerek büyük bir ganimet elde etmişler ve bütün silahlı kişileri kılıçtan geçirmişlerdi. Buradan Kazvîn'e giden Gürcüler, orayı hiçbir direnişle karşılaşmadan zaptetmişlerdi. Buradan elde ettikleri çok sayıda ganimetle Horâsân'a doğru sefere devam eden Gürcü ordusu, Gurgan'a varmış ve burada büyük bir yağma gerçekleştirmişti. Bu sırada kimse onlara karşı koyamamıştı. Geri dönüş yolunda Miyane'de bıraktıkları askerlerin öldürüldüklerini öğrenen Gürcüler, oraya giderek büyük bir katliam yapmışlardı. Buradan memleketlerine doğru yola çıkan Gürcüler, ikinci kez yolları üzerindeki Ucan ve Tebrîz'e uğramışlar ve orada kendilerine sunulan hediyeleri alarak Tiflis'e hareket etmişlerdir. Başkumandan Zakariya, Azerbaycan bölgesinde seferlerine devam ederken, kardeşi Ivane, Ahlat üzerine gerçekleştirdiği bir sefer sırasında Melik Eşref'e esir düşmüştü.[1578]

[1578] *Smbat Sparapet's Chronicle*, s.148; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.416-419; "The History and Eulogy of Monarchs", *Kartlis Tskhovreba*, s.272-275; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s.31; Berdzenişvili-Canaşia, *Gürcüstan Tarihi*, s.155; Lordkipanidze,

Kraliçe Tamara, Zakariya'nın 1212'de ölmesi üzerine kardeşi Ivane'yi yanına çağırarak onu *Msakhuriler* şefi (efendisine yardım eden yardımcı) olarak atamak istemiş, ancak Ivane bu teklifi kabul etmeyerek kendisine *Atabek* unvanı verilmesini talep etmişti. Kraliçe, Gürcü krallarının huzurunda bir atabekin bulunması adet olmasa da ona *Atabek* unvanını vermişti.[1579] Ivane devrinde ülkede Kutsal Haç konusunda bazı tartışmalar vardı. İki piskopos Lord Sargis ile Ermeni Katolikosu Konstantin, bu nedenle Duvin'e Atabek Ivane'nin sarayına gitmişlerdi. Ivane bunun üzerine asilzadelerini toplamış ve konunun incelenmesini emretmişti. Bu toplantıda hazır bulunanlar arasında Duvin, Ani ve Tiflis kadıları da yer almaktaydı. Toplantı sonucunda Haç'ın Liparit ve halkının malı olması kararlaştırılmıştı.[1580] Bu bilgi, o sırada Duvin'de hâlâ bir hükümdarlık sarayının bulunduğunu ve Duvin'de bir *kadı*'nın görevli olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bu, orada hâlâ Müslüman bir nüfusun varlığını devam ettirdiğine işaret etmekte ve Duvin'in önemli merkez olma rolünü muhafaza ettiğini göstermektedir. Tamara devrinde elde edilen bu büyük başarıların en önemli nedenlerinden birisi, kraliyet otoritesinin eyaletlerin ayrılıkçı soylu aileleri üzerinde

---

Georgia in the 11th-12th Centuires, s.154-155; Donald Rayfield, *Edge of Empires A History of Georgia*, London, 2012, s.115; Allen, *A History of The Georgian People*, s.108; Ateş, "Kraliçe Tamara (Tamar) Devri (1184-1213) Gürcü Dış Politikası ve Bölgedeki Yansımaları", s.383; Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)*, s.135-137; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s.313; Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası ve Gürcü Krallığı", s.211; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.64.

[1579] *Kirakos Ganjakets'i's History of Armenians*, s.149; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.420; Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.219; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s.32; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.64.

[1580] *Step'annos Orbelean's History*, s.187.

etkili bir şekilde kurulmasıydı. Duvin, Ani, Kars, Tiflis gibi kale kentler ve başka yerlerdeki canlı ticari merkezler, krallığa büyük bir servet kazandırmıştı. Bu dönem Gürcülerin "altın çağı" idi.[1581] Kraliçe Tamara'nın hayatını kaybetmesinden sonra tahta oğlu Giorgi Laşa (1213-1223) geçmişti. Giorgi de tıpkı annesi gibi kendi döneminde Duvin'i kışlak olarak kullanmaktaydı.[1582]

Zakariyanlar, Ani ve Duvin'i ele geçirmelerine rağmen, Ahlatşâhlara bağlı olan Sürmeli Emîrliği'ni yıkamamışlardı. Sürmeli Beyliği, Eyyûbîlere tabi olduğu için Gürcülerin onlara saldırıları dolaylı olarak Gürcü-Eyyûbî ilişkilerinin bozulmasına neden olmaktaydı. Sürmeli Beyi Şerâfeddîn Ejder, bağlılığını bildirmek ve Gürcülerden gelebilecek tehlikelere karşı Eyyûbîlerin desteğini almak için Ahlat'taki Eyyûbî Valisi Melik Muzaffer Şehâbeddin Gazi'nin yanına gitmişti. Ancak Ahlat ve Sürmeli orduları, 1223 yılı Ağustos ayında Gürcü topraklarına saldırarak yağma hareketlerinde bulununca, Duvin Hâkimi Şalva, bu kuvvetlerin üzerine yürümüş ve Sürmeli'ye kadar giderek çevresini yağmalayıp geri dönmüştü. Sürmeli Emîri Şerâfeddîn bu saldırıyı haber alınca geriye dönse de Gürcüler oradan çoktan ayrılmışlardı. Onları takip eden Şerâfeddîn, yenilgiye uğratarak ele geçirdikleri ganimetler ile savaş ağırlıklarını almıştı. Duvin hâkimi Şalva bu yenilginin ardından ülkesine dönmüş ve yeni bir saldırı hazırlığına girişmişti. Ordusunu hazırlayan Şalva, Sürmeli Kalesi'ni kuşatmak için harekete geçmişti. Bundan haberdar olan Sürmeli Emîri, şehrin tahkimatını güçlendirmeye başlamıştı. Casusları aracılığıyla Gürcü ordusunun, Duvin ile Sürmeli arasında oldukça dar bir vadide konakladığını haber alan Şerâfeddîn, onlara baskın vermek için derhal harekete geçmişti. Ordusunu iki gruba ayıran Şerâfeddîn, Gürcü

[1581] Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, s.229.

[1582] Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.426-429; Tellioğlu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s.109.

ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmış ve içerisinde Duvin hâkimi Şalva'nın da olduğu çok sayıda kişiyi esir etmişti.[1583]

Cengiz Han dağınık hâldeki Moğolları bir araya getirerek siyasi birliği sağlamış ve bunun ardından dünya tarihini derinden etkileyecek seferlerine başlamıştı. Bu istilalar, sadece siyasi olarak değil, sosyal, kültürel ve ekonomik bakımlardan da büyük değişimlere sebep olmuştu. Moğollar, ilk hedefi olan Doğu Türkistan'ı hâkimiyetleri altına aldıktan sonra,[1584] dönemin en büyük devletlerinden birisi olan Hârizmşâhlar Devleti'ni mağlup ederek ortadan kaldırmışlardı (1220). Bunun ardından, kaçan Sultan Alâeddin Muhammed Hârizmşâh'ı (1200-1220) takip etmekle görevlendirilen Subutay Bahadır ve Cebe adlı komutanlar, 1220'de 20 bin kişilik bir Moğol ordusu ile Azerbaycan, Horâsân ve Irak'ta hiçbir direnişle karşılaşmaksızın ilerlemişlerdi. Onlar böylece Rey, Zencân, Hemedân, Kazvîn gibi yerleri kendilerine boyun eğdirmişlerdi. Atabek Özbek, Moğolların Tebrîz'e gelmeleri üzerine onlardan emân dilemiş ve çeşitli hediyeler ile vergi vererek, bölgeden ayrılmalarını sağlamıştı. İlerleyişine devam eden Moğollar, kışı geçirmek üzere Mugan'a gitmişlerdi. Gürcüler, daha Moğollar ülkelerine

[1583] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 12, s.374; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.426; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.233; Ömer Subaşı, "XIII. Yüzyılda Güney Kafkasya'da Selçuklu İzleri: Atabeglik Müessesesi ve Atabegler", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 2, Kafkasya Özel Sayısı, Sakarya, 2017, s.520-521; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.439-440; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.144; Ahmet Demir, *Ahlat ve Çevresinde Eyyûbî Hâkimiyeti*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2011, s.79-80.

[1584] Bayram Arif Köse, "Moğol İstilasının Güney Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdarî ve İktisadî Etkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 8, S. 41, 2015, s.486.

gelmeden önce onları karşılamak için birtakım askerî hazırlıklara giriştikleri gibi, çeşitli ittifak görüşmeleri de yaparak onları durdurmaya çalışmışlardı. Moğollar, onların henüz ittifak görüşmeleri yaptığı sırada, kışın beklenmedik bir şekilde harekete geçerek, Gürcü topraklarını tahrip etmiş ve kısa sürede Tiflis'e kadar ulaşmışlardı. Gürcüler, burada Moğollarla yaptıkları savaşta büyük bir hezimete uğramışlardı (Aralık 1220-Ocak 1221). Ancak Moğollar, sonrasında Gürcistan'ın zorlu coğrafi şartları nedeniyle daha ileri gitmeyerek Tebrîz'e geri dönmüşlerdi (Şubat-Mart 1221). Atabek Özbek bunun üzerine çeşitli mal ve hayvanlar vererek onları tekrar savuşturmuştu. Bunun ardından Merâga, Hemedân ve Erdebil'i alan Moğollar, üçüncü defa Tebrîz'e hareket etmişler ve bir kez daha para ve elbise almakla yetinmişlerdi. Buradan Beylekân'a yönelen Moğol orduları, şehirde büyük bir katliam gerçekleştirmişlerdi. Oradan Gence'ye giden Moğollar, şehri ele geçiremeyince para ve elbiseler alarak çekilmişlerdi. Moğollar, Azerbaycan ve Arrân'da gerçekleştirdikleri bu faaliyetlerden sonra, savaş için yola çıkan Gürcüler üzerine hareket etmişler ve Gag (Kukark) bölgesine girmişlerdi. İki taraf arasında 1221 yılı sonlarında meydana gelen savaşın neticesinde Gürcüler mağlup olmuşlardı. Kral Giorgi Laşa ve Atabek Ivane bunun ardından Tiflis'e kaçmışlardı.[1585]

[1585] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 12, s.332-334; "The Hundred Years' Chronicle", trans. Dmitri Gamq'relidze, *Kartlis Tskhovreba A History of Georgia*, ed. Stephen Jones, Tbilisi, 2014, s.321; Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.222-223; *Kirakos Ganjakets'i's History of Armenians*, s.17-20; A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İlyas Kamalov, İstanbul, 2005, s.165; Subaşı, "XIII. Yüzyılda Güney Kafkasya'da Selçuklu İzleri…", s.518-519; Neslihan Durak, "Moğol Gazabından Tanrının Kudretine Gürcü ve Ermeniler (1220-1241)", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, c. 3, ed. Metin Hülagü vd., Ankara, 2014, s.38-40; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s.33-40; Erdoğan Merçil, "İldenizliler", *Doğuşundan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VIII, İstanbul 1992, s.106; Hüseyin Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri

Moğolların, bu istilalar sırasında o sırada Gürcülere tabi olan Zakariyanların elinde olan Duvin'e geldiklerine dair herhangi bir bilgi yoktur. Bunda belki de Duvin'in o sırada zenginliğini ve önemini kaybetmesinin de payı vardır.

15. Celâleddîn Hârizmşâh'ın Güney Kafkasya'ya Gelerek Hârizmşâhlar Devleti'ni Yeniden Kurma Çabası ve Duvin'i Zaptı

Hârizmşâhlar Devleti'nin yıkılmasının ardından Muhammed Hârizmşâh'ın oğullarından Giyâseddin Pirşâh; Azerbaycan, Irak-ı Acem, Horâsân taraflarına giderek orada faaliyet göstermeye başlarken, diğer oğlu Celâleddîn Hârizmşâh (1220-1231) ise Hindistan'a giderek orada akınlar yapmaktaydı. Celâleddîn Hârizmşâh bir süre Hindistan bölgesinde faaliyet yürüttükten sonra, çok başarılı olamayarak 1224 yılında Kirman, Fars ve Irak taraflarına hareket etmişti. Celâleddin, buraları ele geçirip, kardeşine boyun eğdirdikten sonra Hârizmşâhların yeni sultanı olarak ilan edilmişti. Celâleddîn, Hârizmşâhlar Devleti'ni yeniden kurabilmek için faaliyetlerine İran'da başlasa da merkez olarak Azerbaycan bölgesini uygun görmüştü. Burası onun sefer yapıp gelir elde edebileceği bir konumda yer alıyordu. Bu yüzden, bu bölgeyi ele geçirmeye yönelik çalışmalar ve planlar yapmıştı. Buna karşın, Celâleddîn Hârizmşâh'ın Azerbaycan'ı ele geçirmesi beklenenden kolay olacaktı. Bu durum, sultanın bir kurtarıcı olarak görülmesi ile yakından ilgilidir. Halkın büyük bir çoğunluğu Celâleddîn'i Moğolları defetmeye muktedir bir lider olarak görmekteydi. Azerbaycan

---

İldenizlilerin Yıkılışı", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, c. 3, S.1, 2017, s.243; Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s.72; *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.65; Açugba, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, s.30-31; Köse, "Moğol İstilasının Güney Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdarî ve İktisadî Etkileri", s.486-487; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.14; Abraham Constantin Mouradgea D'Ohsson, *Moğol Tarihi*, yay. haz. Ekrem Kalan, İstanbul, 2014, s.140-142.

üzerine harekete geçen Celâleddîn Mengüberti, öncelikli olarak Merâga üzerine yürümüştü. Şehir önlerine geldiğinde, burayı temsilen bir grup gelerek Celâleddîn'in huzuruna çıkmış ve şehir idarecilerinin kötü yönetimi ve Gürcü saldırılarından bıktıklarını, bu yüzden şehri teslim edeceklerini söylemişlerdi. Onlar sözünde durmuş, böylece şehir savaşsız ele geçirilmişti. Celâleddîn orada birkaç gün kaldıktan sonra, Atabek Özbek'in başkenti Tebrîz üzerine hareket etmişti. Bunun üzerine Atabek Özbek, gönderdiği elçilerle sultana kendisine bağlanmayı kabul ettiğini bildirmiş ve bunun bir gereği olarak sikke ve hutbe de adını zikredileceği garantisini vermişti. Buna karşın Celâleddîn Hârizmşâh onun tabiiyetini kabul etmemişti. Bu sırada Tebrîz ileri gelenlerinden bir grup, Celâleddîn Mengüberti'nin huzuruna giderek, onu şehri ele geçirmesi için teşvik etmişti. Onların bu hareketi, Atabek Özbek'in sevilmeyen idare tarzının bir sonucu idi. Atabek Özbek, bir anlaşma sağlanamayınca Mayıs 1225'te Tebrîz'den Gence'ye kaçmıştı. Bunun üzerine şehir ileri gelenleri ve idareci zümre yaptıkları bir toplantı ile teslim olmaya karar vermişlerdi. Böylece Celâleddîn Mengüberti, Temmuz 1225'te Tebrîz'i de ele geçirmişti. Atabek Özbek'in buradaki saltanatı da böylece sona ermişti. Celâleddîn Hârizmşâh, böylece Kirman, Fars, Irak-ı Acem ve Azerbaycan'ı hâkimiyet altına alarak, Tebrîz merkezli yeni bir Hârizmşâhlar hükûmeti kurmuştu. Celâleddîn Mengüberti, Azerbaycan'ı ilhak ettikten sonra buranın reisi Nizâmeddin'i görevinde bırakarak Gürcistan üzerine hareket etmişti. Ancak Tebrîz reisi Nizâmeddin ile kardeşi Şemseddin Tuğraî, Sultan Celâleddîn'in Gürcistan'da olduğu sırada Atabek Özbek lehinde bir isyana karışmışlardı. Celâleddîn, bunu haber alınca derhal geri dönerek isyanı bastırmış ve Nizâmeddin'i öldürtmüştü. Bu arada Celâleddîn Mengüberti, Horâsân Veziri Orhan'ı, Gence bölgesine göndererek Gence, Beylekân, Berdea, Şamkor, Bendah ve Şîz şehirlerini ele geçirmesini sağlamıştı. Bunun

ardından Atabek Özbek'in Arrân Nâibi Cemâleddin Kummî, Celâleddîn Mengüberti'ye itaatini arz etmiş ve böylece Arrân da Hârizmşâhlar Devleti'ne katılmıştı.[1586]

Hârizmşâhlar, Azerbaycan'daki bu gelişmelerin ardından bu sefer yönünü komşu olduğu Gürcü topraklarına çevirmişti. Bu dönemde Doğu Anadolu'ya inmeye çalışan Gürcüler, çeşitli İslam beldelerine saldırmışlar, ancak bunda başarılı olamamışlardı. Bu durum, bazı Türk akıncılarının karşılık olarak onların ülkelerine sokularak yağma yapmalarına neden olmuştu. Gürcü kralı, bu çekişmeyi kökünden halletmek ve Türkmenleri Azerbaycan'dan çıkartmak için ordu toplamaya başlamıştı. Hârizmşâhlar ise Gürcülerin saldırılarını durdurarak, onları hâkimiyet altına almaya karar vermişlerdi. Bu durum, bölgeyi kendi faaliyet sahası içerisinde sayan Celâleddîn

[1586] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c.12, s.391-394; Nesevi, *Celâlüttin Harezemşah*, s.69-73; Muhammed b. Ali b. Muhammed-i Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb (Hânedanlar Tarihi)*, çev. Fahri Unan, Ankara, 2021, s.115-116; Abdülkerim Özaydın, "Harezmşahlar Devleti", *Türkler*, 4, Ankara, 2002, s.894; Hasan Geyikoğlu, "Harezmşahlar ve Doğu Anadolu", *Türkler*, 4, Ankara, 2002, s.918-919; Meryem Gürbüz, *Tanrı Verdi Celâleddin Harezmşah*, İstanbul, 2019, s.47-52; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.283; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.233-234; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.426; M. H. Yinanç, "Celaleddin Harzemşah", *İA*, c.3, İstanbul, 1977, s.49-50; Ahmet Toksoy, "Celal ed-Din Harezmşah'ın Gürcistan'daki Faaliyetleri", *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, c.9-1, 2007, s.142-143; Aydın Taneri, "Celâleddin Hârizmşah", *DİA*, c.VII, İstanbul, 1993, s.249; Dashdondog, *The Mongols and Armenians (1220-1335)*, s.50-51; Dashdondog, "The Mongol Conquerors in Armenia", s.6; Zardabli, *The History of Azerbaijan*, s.172; Köse, "Moğol İstilasının Güney Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdarî ve İktisadî Etkileri", s.487-488.

Hârizmşâh ile Gürcüler arasında bir çatışmayı kaçınılmaz hâle getirmişti.[1587] Buna karşın İbnü'l-Esîr, Sultan Celâleddîn'in daha Azerbaycan'a geldiği ilk günden itibaren Gürcüler üzerine sefere çıkma arzusunda olduğunu söylemektedir. Celâleddîn Hârizmşâh, devletinin topraklarını güvence altına almak ve planladığı askerî hareketlere kalkıştığında arkasını güvende tutmak amacıyla Gürcistan üzerine sefere çıkmıştı. Sultanın ayrıca bu seferden elde edilecek ganimetlere de ihtiyacı vardı. Ancak bu kez girişeceği seferler öncekiler kadar kolay zaferler getirmeyecekti. Celâleddîn Mengüberti, Gürcülerle ilişkilerine ilk olarak diplomatik yollar kullanarak başlasa da bir taraftan da askerî hazırlıklarını sürdürmüştü. Gürcüler, Celâleddîn Mengüberti'nin niyetini anlamakta zorluk çekmemiş ve yaptıkları istekleri reddederek savaş hazırlıklarına başlamışlardı. Bu sırada Gürcü tahtında Giorgi Laşa'nın yerine geçen Kraliçe Rusudan (1223-1245) oturmaktaydı. Ordu başbuğu Atabek Ivane, Duvin'de; yeğeni Şehinşâh Ani'de; Ivane'nin oğlu Avak (Sargis) ise Beçni'de hüküm sürmekteydi. Celâleddîn hazırlıkların tamamlanmasının ardından Tebrîz'den hareket etmiş ve Aras'ı geçerek Nahçıvan'ı hâkimiyeti altına almıştı. Bundan sonraki hedefi ise Gürcü Bagratlı Krallığı idi. Celâleddîn Hârizmşâh, 1225'te Gürcistan'a geldiği sırada, Duvin'in idarecisi Atabek Ivane yaşlanmıştı. Ivane, Celâleddîn Mengüberti'nin kendi üzerlerine geldiğini duyunca Duvin ve Anberd'de savaş hazırlıklarına girişmişti. O, ayrıca Celâleddîn'e karşı koymak için Gürcü kralına da haber yollamıştı. Böylece, Ahıskalı Ivane ve Şalva kardeşler ile Gag Kalesi'nin ve Şamkor bölgesinin Gregoryen Beyi Vahram Gagel'in de içerisinde yer aldığı büyük bir ordu hazırlamıştı. Atabek

[1587] Tellioğlu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s.113-114; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.14; Toksoy, "Celal ed-Din Harezmşah'ın Gürcistan'daki Faaliyetleri", s.144; Köse, "Moğol İstilasının Güney Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdarî ve İktisadî Etkileri", s.487-488.

Ivane komutasındaki 60 bin[1588] kişilik Gürcü ordusu, Duvin yakınlarındaki Garni Kalesi civarındaki bir tepede ordugâh kurmuştu. Bölgeye varan Celâleddîn Mengüberti, 1225 yılının Ağustos ayında ilk olarak, 22 yıldır Zakariyanların dolayısıyla Gürcülerin elinde olan Duvin'e saldırarak burayı ele geçirmiş, daha sonra Gürcülerin mevzilendiği Sevan Gölü'nün güneyinde, Duvin yolunun üzerinde yer alan Garni Kasabası'na hareket etmişti. Sultan, Gürcü ordusunun hayli kalabalık olduğunu görünce ürkmüş, askerlerini savaş düzenine soktuktan sonra sabah olmasını beklemişti. Gürcü ordusunu Ahıskalı iki kardeş Ivane ve Şalva idare ederken, artçı kuvvetler de Atabek Ivane'nin komutasındaydı. Hârizmşâhlar ordusunda ise sultanın yanı sıra kardeşi Gıyâseddin Pîrşâh, dayısının oğlu Orhan ve Yığan Taysı bulunmaktaydı. Hârizmşâhlar ordusunun merkezinde atlılar, sol kanadında piyadeler, sağda ise okçular yer almaktaydı. Savaş düzeni alındıktan sonra Gürcülerin hareketi beklenmeye başlanmıştı. Buna karşın, Gürcü ordusu mevzilendiği tepeyi iki gün boyunca bir türlü terk etmemişti. Gürcü askerleri saldırmadan mevzilerinde bekliyor ve kendi coğrafyalarında olmanın avantajını kullanarak işi uzatmaya çalışıyordu. Bunun üzerine Sultan Celâleddîn, üçüncü gün ordusunu harekete geçirmeye karar vermiş ve ordusunun sağ cenahını tepedeki Gürcü askerlerine karşı hücuma geçirerek Gürcüleri aşağı indirmeyi başarmıştı. Gürcü artçı kuvvetleri komutanı Atabek Ivane'nin, yakın muharebe esnasında asıl orduyu komuta eden Ahıskalı Ivane ve Şalva kardeşlere destek verememesi nedeniyle Gürcü ordusu bütün ağırlıklarını bırakarak savaş meydanından

[1588] İbnü'l-Esîr ve ondan alıntı yapanlar bu sayıyı 70 bin kişi olarak ifade etmektedir, bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 12, s.395; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.235; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.427; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s.42; Subaşı, "XIII. Yüzyılda Güney Kafkasya'da Selçuklu İzleri…", s.521; J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İl-khans", *Cambridge History of Iran*, v.5, Cambridge, 1968, s.327; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.14.

kaçmaya başlamıştı. Böylece, iki taraf arasında Temmuz-Ağustos 1225'te[1589] meydana gelen savaşın sonunda Gürcü ordusu yenilmiş ve 4 bin ölüyü[1590] savaş meydanında bırakarak kaçmıştır. Şalva[1591] esir düşmüş, Atabek Ivane ise kaçarak canını zor

[1589] Savaşın tanığı Nesevî'nin Recep 622 (Temmuz-Ağustos 1225)'den biraz önce meydana gelmiş olarak gösterdiği bu savaş (Nesevi, *Celâlüttin Harezemşah*, s.70-71), İbnü'l-Esir'e göre 622 yılı Şaban ayında (Ağustos-Eylül 1225) meydana gelmiştir (İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 12, s.395). Kiragos'a göre ise bu hadise Ermeni takviminin 674. yılında (24 Ocak 1225-23 Ocak 1226) cereyan etmiştir (*Kirakos Ganjakets'i's History of Armenians*, s.24). Farklı aylar ileri süren tarihçiler olsa da genel kanaat bu iki tarihçinin verdiği ortak ay olan Ağustos şeklindedir, bkz. Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.426-427; Özaydın, "Harezmşahlar Devleti", s.894; Taneri, "Celâleddin Hârizmşah", s.250; Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)*, s.158; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.235; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.287; Boyle, "Dynastic and Political History of the İl-khans", s.327.

[1590] Nesevi, *Celâlüttin Harezemşah*, s.71. İbnü'l-Esîr bu sayıyı 20 bin kişi olarak vermektedir, bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 12, s.396; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.235; Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)*, s.159, 252.

[1591] Şalva esir alındıktan sonra sultanın huzuruna getirilmişti. Sultan, Tebrîz'e getirdiği Şalva ve Ivane'nin Gürcistan'ın fethi konusunda yardımcı olabileceklerini düşünerek izzet-i ikramda bulunmuş ve Merend, Selmâs, Urmiye ile Uşni şehirlerinin idaresini onlara vermişti. Sultan, Gürcistan seferi için Şalva ve Ivane'yi de ordusuyla birlikte göndermiş, kendisi de daha sonra Duvin'de onlara yetişmişti. Ancak Sultan daha sonra onların ihanet içerisinde olduklarını ve tuzak hazırladıklarını öğrenerek onları yanına çağırtmıştı. Onlara Gürcistan'a gitmek için Kars yolunun mu yoksa Markab Vadisi'nin mi daha uygun olacağını sormuştu. Bunun üzerine öne çıkan Şalva, Kars yolu üzerinde sağlam kaleler ile güçlü devletlerin bulunduğunu, oradan geçmenin zor olduğunu, buna

kurtarmıştır. Celâleddîn, Gürcistan'ın fethi sırasında işe yarayabileceğini düşünerek Şalva'nın canını bağışlamış ve yanında alıkoymuştu. Celâleddîn, bunun ardından öldürülenlerin kesik başları ile bir grup esiri zafer nişanesi olarak Tebrîz'e göndermişti. Böylece Celâleddîn Hârizmşâh, Duvin'i Gürcülerin elinden almayı başarmıştı. Duvin, Gürcülere kaybedilse de bölgedeki diğer önemli şehirler Ani ve Kars henüz onlara boyun eğmemişti.[1592] 1175'te İldeniz karşısında uğradıkları mağlubiyetten sonraki 50

---

karşın Markab yolunun Tiflis'e giden yollardan en kısası olduğunu söylemişti. Bunun üzerine onların ihanet içerisinde olduğuna emin olan sultan, Şalva'yı öldürmüştü (Alâeddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2013, s.361-362; Toksoy, "Celal ed-Din Harezmşah'ın Gürcistan'daki Faaliyetleri", s.145; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s.43d). *Gürcü Vekayinamesi*, Şalva'nın öldürülme nedenini Hristiyanlığı terk etmeyi reddetmesine bağlamaktadır ("The Hundred Years' Chronicle", *Kartlis Tskhovreba*, s.324), Nesevî ise onun öldürülme sebebi olarak, Gürcü kralına Hârizmşâhların hareketini haber veren mektuplarının yakalanması olarak ifade etmektedir (Nesevi, *Celâlüttin Harezemşah*, s.76).

[1592] Nesevi, *Celâlüttin Harezemşah*, s.70-71; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 12, s.395; "The Hundred Years' Chronicle", *Kartlis Tskhovreba*, s.323-324; Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.223-224; *Kirakos Ganjakets'i's History of Armenians*, s.24-26; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.360; *Suryani Patrik Mihail'in Vakainamesi İkinci Kısım (1042-1195)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Türkiye Diyanet Vakfı Kütüphanesi Yayımlanmamış Çeviri Nüshası, 1944, s.299-300; Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s.165; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.426-427; Taşcı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası*, s.453-454; Özaydın, "Harezmşahlar Devleti", s.894; Yinanç, "Celâl ed-Din Harezmşah", s.50; Toksoy, "Celal ed-Din Harezmşah'ın Gürcistan'daki Faaliyetleri", s.144-145; Taneri, "Celâleddin Hârizmşah", s.249; Gürbüz, *Tanrı Verdi Celâleddin Harezmşah*, s.53-54; Ural vd., *Kars Tarihi*,

yıl boyunca Moğollar dışında güçlü bir ordu ile karşılaşmayan ve 1195'te Sevinç

s.234-235; Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)*, s.158-159, 252; Canard, "Dwin", s.680; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.103; Nəcəf, *Səlcuqlu Dövlətləri və Atabəyləri Tarixi*, s.48; Geyikoğlu, "Harezmşahlar ve Doğu Anadolu", s.919; Karamanlı, "Gürcistan, Tarih", s.313; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.287; Tellioğlu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s.113-114; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.14; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s.42-44; Boyle, "Dynastic and Political History of the İl-khans", s.327; Subaşı, "XIII. Yüzyılda Güney Kafkasya'da Selçuklu İzleri…", s. 521; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.283; Bedrosian, "Armenia During the Seljuk and Mongol Periods", s.257; Nesirov, "Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış", s.426; Bedrosian, *The Turco-Mongol Invasions*, s.101-106; Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, s.229; Dashdondog, *The Mongols and Armenians (1220-1335)*, s.50-51; Dashdondog, "The Mongol Conquerors in Armenia", s.6; Zardabli, *The History of Azerbaijan*, s.172; Köse, "Moğol İstilasının Güney Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdarî ve İktisadî Etkileri", s.487-488. Kirakos bu savaşı daha farklı anlatmaktadır. Buna göre: Celâleddîn, Gence üzerine yürümüş ve burada adeta katliam yapmıştı. Bu olaylara şahit olan Ivane, durumu Kraliçe Rusudan'a anlatmıştı. Kraliçe de gittikçe tehlikeli bir hal alan Celâleddîn'e karşı koymak amacıyla ordu toplamaya başlamıştı. Gürcüler, sultanı durdurdukları takdirde Ermenileri de kendi mezheplerini kabule zorlayacaklardı. Sultan, Gdayk eyaletine girince Ivane ve Şalva, Türk ordusunun karşısında savaş vaziyeti almışlardı. Türk ordusunun yaklaşması üzerine taarruza başlamışlardı. Ancak daha savaşın başında Gürcü askerleri kaçmaya başlamışlardı. Kaçanlar karargâhın aşağısındaki vadiye gidiyorlardı. Bunu gören Türk askerleri, bütün güçleriyle Gürcülerin üzerine yüklenerek mağlup etmişlerdi, bkz. Toksoy, "Celal ed-Din Harezmşah'ın Gürcistan'daki Faaliyetleri", s.145.

öncülüğünde Kafkaslar ötesinden gelen Yeni Kıpçaklarla güçlenen Gürcüler, 1225'e kadar olan süreçte önemli zaferler elde ederek pek çok şehri zapt etmişlerdi. Ancak onlar, bu Garni mağlubiyeti ile yenilmez bir güç olmadıklarını anlamışlardı. Bu yenilgi, Gürcü ordusuna ağır bir darbe vurmuştu. Atabek Özbek'in mabeyncisi Şemseddin Kûmî, Garni zaferinden duyduğu sevinci ifade ederken: "*Bu gaza Bedir ile Hayber zaferlerini unutturdu*" sözlerini kullanmıştır.[1593] Buna karşın, Tebrîz'de Atabek Özbek taraftarlarının isyan çıkartması sebebiyle Celâleddîn Hârizmşâh bu zaferden çok fazla faydalanamamıştır.[1594] Böylece 1203 yılından beri Gürcülere bağlı olarak Zakariyanlar tarafından idare edilen Duvin, 22 sene sonra tekrardan Müslümanların kontrolü altına girmiştir.

Celâleddîn Hârizmşâh, Garni Savaşı'ndan sonra askerlerini Gürcistan'ın çeşitli bölgelerine göndermişti. Amacı Tiflis'in fethini kolaylaştırmak için düşmanın gücünü kırarak yolları açmaktı. Sürmeli emîrleri Şerâfeddîn ve Hüsâmeddin Hızır, bu dönemde sultanın huzuruna gelerek boyun eğmişlerdi. Böylece Duvin ve Revan'ın ardından Sürmeli Emîrliği de itaat altına alınmıştı. Sultan Celâleddîn, Temmuz ayında Tebrîz'e

[1593] Nesevi, *Celâlüttin Harezemşah*, s.71; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.427; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.236.

[1594] Nesevi, *Celâlüttin Harezemşah*, s.71-72; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 12, s.398; Toksoy, "Celal ed-Din Harezmşah'ın Gürcistan'daki Faaliyetleri", s.145; Gürbüz, *Tanrı Verdi Celâleddin Harezmşah*, s.54; Köse, "Moğol İstilasının Güney Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdarî ve İktisadî Etkileri", s.487-488.

dönerken, iki Sürmeli emîrinin rehberliğinde Abhaz memleketlerine akıncılar göndererek bölgeyi tahrip ettirmişti.[1595]

Celâleddîn Hârizmşâh, Gürcüler ile Hârizmşâhların bu ilk karşılaşmasının ardından gittiği Tebrîz'de sükûneti sağlamış, aynı yılın Aralık ayında bölgeye geri dönerek tekrar Gürcüler üzerine sefere çıkmıştı. Gürcüler, buna karşın Alan, Kıpçak ve Lezgilerin desteği ile güçlü bir ordu hazırlamışlardı. İlerleyişine devam eden Celâleddîn, Gürcü Başnazırı Avag ile görüşerek, Moğollara karşı kendisi ile ittifak yapmaları hâlinde ülkelerine herhangi bir zarar gelmeyeceğini, aksi takdirde memleketlerini harap edeceğini kraliçelerine iletmelerini istemişti. Ancak Kraliçe Rusudan buna cevap dahi vermemişti. Celâleddîn Hârizmşâh görüşmelerin sonuç vermemesi üzerine Duvin'deki kuvvetleri ile birleşerek Gürcistan üzerine yürüyüşünü devam ettirmişti. Bunun neticesinde Beylekân, Gence, Şamkor ve bütün Arrân bölgesi ele geçirilmişti. 1226'nın ilk iki ayını buradaki Aliâbâd Kalesi'nde geçiren sultan, Mart ayı başlarında Tiflis üzerine yürümüştü. Kraliçe Rusudan, bunu haber alınca şehrin korumasını Botso ve Mema isimli iki şahsa bırakarak Kutais'e kaçmıştı. Gürcülerin başkenti Tiflis'e varan Hârizmşâhlar, çetin geçen çarpışmalar ve üç aylık bir kuşatmadan sonra 10 Mart 1226'da şehri ele geçirmişlerdi. Böylece Duvin'in yanında, yaklaşık bir asır önce kaybedilen Tiflis gibi bazı şehirler de tekrar Müslümanların idaresi altına girmiş oldu. Buradan Kirman'a giden Sultan Celâleddîn, geri dönerken 1227 yılı Ağustos ayında Ani şehrini de kuşatmıştı. Bu sırada ordusunun diğer kısmı ise Kars şehrini kuşatmaktaydı. Ancak bunlardan bir sonuç elde edilememişti. Tiflis şehri ele geçirilse de kısa bir süre sonra kaybedilmiş, ancak Hârizmşâhlar orayı tekrar

[1595] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.428; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.145; Ural vd., *Kars Tarihi*, s.236; Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)*, s.159; Geyikoğlu, "Harezmşahlar ve Doğu Anadolu", s.919.

hâkimiyet altına almayı başarmışlardı. 1228 yılına gelindiğinde Proş adlı bir Ermeni prensinin, Duvin'e girerek Hârizmşâhları kılıçtan geçirdiği ileri sürülmektedir. Ancak kaynaklarda bu konuda çok fazla bilgi yoktur. Celâleddîn Hârizmşâh, 1228-1229 yılında Lori şehrini de ele geçirmişti. Kıpçak, Alan ve Ermenilerden meydana gelen Ivane komutasındaki 40 bin kişilik Gürcü ordusu, 1229 yılında Lori yakınlarındaki Mindor'da karargâh kurmuştu. Bunu haber alan Hârizmşâhlar, derhal savaş düzenine geçmişlerdi. Celâleddîn Hârizmşâh, bunun üzerine düşman ordusunun durumunu görebilmek için yüksek bir tepeye çıkmıştı. Celâleddîn, Gürcü ordusu içerisinde Kıpçak askerlerinin de var olduğunu görür görmez bir ekmek ile tuz hazırlatarak bunları Kıpçaklara yollamış ve babasının onları belalardan nasıl kurtardığını hatırlatmıştı. Hârizmşâhlar, böylece Kıpçakların taraf değiştirmesi sayesinde daha zayıf olmalarına rağmen Gürcüleri yenilgiye uğratmışlardı.[1596] Celâleddîn Hârizmşâh, yaklaşık 5 yıl

[1596] İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, c.13, s.225; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa,* s.360-363, 368-371; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih,* c.12, s.412-413; Nesevi, *Celâlüttin Harezemşah,* s.75-76; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb,* s.116-117; *Suryani Patrik Mihail'in Vakainamesi,* s.300; *Kirakos Ganjakets'i's History of Armenians*, s.26; Tellioğlu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri,* s.114-115; Taneri, "Celâleddin Hârizmşah", s.249-250; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s.44; Özaydın, "Harezmşahlar Devleti", s.894; Toksoy, "Celal ed-Din Harezmşah'ın Gürcistan'daki Faaliyetleri", s.145-147; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia,* s.14; Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar,* s.165; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia,* s.179-180; Karamanlı, "Gürcistan, Tarih", s.313; Subaşı, "XIII. Yüzyılda Güney Kafkasya'da Selçuklu İzleri…", s. 522-523; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.284; Bedrosian, "Armenia During the Seljuk and Mongol Periods", s.257; Bedrosian, *The Turco-Mongol Invasions,* s.101-106; Boyle, "Dynastic and Political History of the İl-khans", s.328; Dashdondog, *The Mongols and*

süren Gürcistan seferleri sonucunda Tiflis dâhil, bölgenin neredeyse bütün büyük şehirlerine hâkim olmuştu. O, bir yandan Somhet, Kartli, Trialet ve Javakheti-Samtskhe'ye; diğer yandan da Artan, Tao, Karnipor ile Ani topraklarına kadar olan her yeri ele geçirmişti.[1597]

Bundan sonraki süreçte Celâleddîn Hârizmşâh ile Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keybubad (1220-1237) karşı karşıya gelmişlerdir. Celâleddîn Hârizmşâh, Türkiye Selçuklu Devleti'ni yıkarak Anadolu'yu hâkimiyeti altına almak amacıyla Nisan 1230'da Ahlat'ı kuşatmış ve zapt etmişti. Bunun üzerine Alâeddin Keykubad ona Moğollara karşı anlaşmayı, eğer böyle yapmazsa kendisine karşı harekete geçeceğini bildiren bir mektup yollamıştı. Celâleddîn Hârizmşâh, bunu ciddiye almadığı gibi, sultanın elçisini de alıkoymuştu. Bunun ardından Türkiye Selçukluları ile Eyyûbîler, Hârizmşâhlara karşı bir ittifak anlaşması yapmışlardı. Sultan Alâeddin ile el-Melikü'l-Eşref'in (1200-1237), kendisine karşı hazırlık yaptıklarını haber alan Celâleddîn Hârizmşâh, Erzurum'dan Sebasteia'ya doğru harekete geçmişti. Böylece iki taraf Yassıçemen'de karşı karşıya gelmiş ve mağlup olan Celâleddîn Hârizmşâh savaş alanından kaçmıştı. Savaşın sonunda mağlup olan Hârizmşâhlar, büyük kayıplar

---

Armenians (1220-1335), s.50-51; Dashdondog, "The Mongol Conquerors in Armenia", s.6; Zardabli, *The History of Azerbaijan,* s.172; Açugba, *Kronolojik Abhazya Tarihi,* s.31; Gürbüz, *Tanrı Verdi Celâleddin Harezmşah,* s.54-56; Köse, "Moğol İstilasının Güney Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdarî ve İktisadî Etkileri", s.487-488; Berdzenişvili-Canaşia, *Gürcüstan Tarihi,* s.162.

[1597] Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s.45; Toksoy, "Celal ed-Din Harezmşah'ın Gürcistan'daki Faaliyetleri", s.147.

vermişlerdi. Kaçan Celâleddîn, yaklaşık bir sene boyunca bölgede dolaştıktan sonra, Ağustos 1231-1232'de Meyyâfârikîn yakınlarında öldürülmüştür.[1598]

16. Moğolların Güney Kafkasya'yı Zaptı, Duvin Şehri'nin Yıkılışı ve Şehrin Sonraki Durumu

Kafkaslara ilk kez 1220'lerin başlarında gelip buralarda büyük tahribatlar yapan Moğollar, 1230-1231 yılında bir kez daha bu bölgede ortaya çıkmışlardı. Moğollar, bu dönemde önceki gelişlerine nispeten daha büyük ve organize bir şekilde bölgeye hareket etmişlerdi. Bu sırada, bölgenin Hârizmşâhlarla yapılan mücadelelerden dolayı yıpranması, bölgeyi koruyacak askerî-siyasi bir yapının bulunmaması ve Celâleddîn Hârizmşâh'ın ölmesi, Moğolların işini daha da kolaylaştırmıştı. Moğollar bu nedenle bölgede daha rahat bir şekilde hareket etmeye başlamışlardı. Cengiz Han'ın yerine geçen Ögedey Han (1229-1241), Moğol istilasının ikinci evresini başlatmıştı. Onun emri üzerine harekete geçen Cormagun, Benal ve Mular isimli komutanlar öncülüğündeki Moğollar, Arrân ve Gürcü memleketleri üzerine harekete geçmişlerdi.

[1598] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.371-384; Abû'l-Farac, *Abûl-Farac Tarihi*, c. II, s.528; Nesevi, *Celâlüttin Harezemşah*, s.126, 131 vd.; İbn Bibi (El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Caferi er-Rugadi), *El-Evamirü'l-Ala'iye fi'l-Umuri'l-Ala'iye (Selçuk Name)*, c. I, haz. Mürsel Öztürk, Ankara, 1996, s.394-410; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, çev. Ayşe Ayna vd., İstanbul, 2015, s.118; Taneri, "Celâleddin Hârizmşah", s.250; Özaydın, "Harezmşahlar Devleti", s.895; Toksoy, "Celal ed-Din Harezmşah'ın Gürcistan'daki Faaliyetleri", s.146-147; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.285; Bedrosian, "Armenia During the Seljuk and Mongol Periods", s.257; Bedrosian, *The Turco-Mongol Invasions*, s.101-106; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.14; Tellioğlu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s.119-120.

Bu Moğol tehlikesi ilk olarak Azerbaycan'ı vurmuştu. Moğolların Azerbaycan'a girmelerinin ardından Tebrîzliler antlaşma yaparak şehri onlara teslim etmişlerdi. Moğolların saldırdıkları bütün şehirler ve halkı, tazminat ödeyerek ve hiçbir direniş göstermeden teslim olma yolunu seçiyorlardı. Moğollar, ertesi sene Berdea, Gence ve Mugan'a doğru harekete geçmişler ve teslim olmayan Gence ve Şamkor'u tamamen tahrip etmişlerdi. Şehirler hızla fethedilmiş, direnenler acımasızca cezalandırılmış, itaat edenler ise ödüllendirilmişlerdi. Moğollar, Azerbaycan'ın ardından 1236 yılında Ermeniye ve Gürcistan üzerine kısa süreli, ancak oldukça şiddetli bir istila hareketi daha başlatmışlardı. Bu kez hazırlıkları tamdı. Yanlarında aileleri, at arabaları, sürüleri, gelişmiş kuşatma silahları, kaya fırlatma ve duvar örme makineleri de vardı.[1599]

Moğolların takip ettikleri en önemli güzergâhlardan birisi de Duvin yakınlarından akan Aras Nehri düzlükleri idi. Moğolların başlıca kışlakları Mugan ve Arrân idi. Bunların yanıbaşında ise Duvin şehri yer almaktaydı. Önce Cormagun daha sonra da Baycu, Duvin'in de içerisinde yer aldığı bütün Aras boylarını istila ederek hâkimiyetleri altına almışlardı (1236). Moğol saldırısına uğrayan Duvin, yaşanan büyük yıkım nedeniyle terk edilmiş ve bir daha yerleşim bölgesi olarak kullanılmamıştı. Bu

[1599] "The Hundred Years' Chronicle", *Kartlis Tskhovreba*, s.329; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s.45-46; Subaşı, "XIII. Yüzyılda Güney Kafkasya'da Selçuklu İzleri…", s. 524; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.287; Canard, "Dwin", s.680; Bournoutian, *Ermeni Tarihi,* s.122; Karamanlı, "Gürcistan, Tarih", s.313; Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.287; Dashdondog, *The Mongols and Armenians (1220-1335),* s.56-59; Karamanlı, "Gürcistan, Tarih", s.313; Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, s.229, Movsisyan, *Ermenistan Tarihi,* s.72; Erkan Göksu, "Erzurum'un Sonbaharı", *Turkish Studies*, 4/8, 2009, s.1287; Köse, "Moğol İstilasının Güney Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdarî ve İktisadî Etkileri", s.488-489.

işgalin detayları bilinmemektedir. Böylece Moğollar bölgede Kartli, Trialet, Somhet, Javakheti-Samtskhe, Şavşat, Klarceti (Artvin), Gola (Göle), Artan (Ardahan), Ani ve Duvin gibi yerleşim birimlerini istila ederek yağmalamışlardı. Kraliçe Rusudan, Moğolların bölgeye gelmeleri üzerine Papa IX. Gregorius'tan (1227-1241) yardım istese de bundan bir sonuç alamamış ve bir kez daha Tiflis'i terk etmek zorunda kalmıştı. Bu dönemde, Moğolların şehri ele geçirmelerinin önüne geçmek için Tiflis bir kez daha yakılarak harabeye çevrilmiştir. Bu şehrin ikinci büyük yıkımı olmuştur.[1600] Moğollar gerçekleştirdikleri seferlerin ardından bölgede pek çok yeri ele geçirmiş ve tahrip etmişlerdi. Onlar daha sonra Ermeniye, Gürcistan ve Arrân'ı dağ ve ovaları da dâhil olmak üzere kendi aralarında paylaştırmışlardı.[1601] Duvin şehri, Moğol istilaları ve 1236'daki yağmanın ardından bir daha asla toparlanamamıştır. Kuruluşundan yaklaşık 900 yüz yıl sonraki bu son yıkılışı öyle etkiliydi ki ayakta kalabilen tek bir yapı bile yoktu.[1602] Bu dönemde Duvin'den yıkık şehirlerden birisi olarak bahsedilmemektedir. Aslına bakılırsa, Duvin'in adı 1225'ten sonraki savaşlar sırasında tahrip olmuş şehirler

[1600] "The Hundred Years' Chronicle", *Kartlis Tskhovreba*, s.330; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.287; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s.46-48; Canard, "Dwin", s.680; Bournoutian, *Ermeni Tarihi,* s.122; Karamanlı, "Gürcistan, Tarih", s.313; Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, s.229; Nesirov, "Ortaçağ'da Düveyn ve Düveynli İlim Adamları", s.758-759; Açugba, *Kronolojik Abhazya Tarihi,* s.31; Nəsirov, *Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər*, s.45; Köse, "Moğol İstilasının Güney Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdarî ve İktisadî Etkileri", s.488-489; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia,* s.14; Allen, *A History of The Georgian People*, s.113; Berdzenişvili-Canaşia, *Gürcüstan Tarihi,* s.165-167.

[1601] Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s.48; Subaşı, "XIII. Yüzyılda Güney Kafkasya'da Selçuklu İzleri…", s. 524.

[1602] Adalian, "Dvin", s.288.

içerisinde de hemen hemen hiç geçmemektedir. Bu durum, daha 1225'ten sonra Duvin'in birkaç şehir sakini dışında, terk edilmiş olduğu sonucunu çıkarmamıza imkân tanımaktadır.[1603]

Atabek Ivane, oğlu Avak'ın da içerisinde yer aldığı bir elçilik heyetini Moğolların kışlak olarak kullandıkları Berdea'ya göndermiş ve onlara barış yaparak, hizmet etmeyi teklif etmişti. Moğol komutanları Cormagun, Çağatay ve Baycu Noyan yanlarına gelen Prens Avak'ı Sevan Gölü kıyısında kurdukları karargâhlarında çok güzel bir şekilde karşılamışlar ve bu teklife olumlu yaklaşmışlardı. Cormagun Noyan bu doğrultuda Moğol ordusu içerisinde saygınlığı yavaş yavaş daha da artan Prens Ivane'ye yeni bölgeler vermişti. Bu nedenle, bunu gören diğer Ermeni ve Gürcü prensleri de birbiri ardına Moğolların tabiiyetine girmeyi kabul etmişlerdi.[1604] Argun Han devrinde (1284-1291) Moğolların, Ermenilere uyguladıkları genel yönetim politikasında kısa süreli de olsa değişiklik olmuştur. İlhan Argun, henüz hanlığının ikinci yılının başlarında yani 1285 civarında Ermeni Smbat Orbelian'ın kardeşi Tarsaiç'i Duvin Vadisi'ndeki bir tepenin üzerinde inşa ettirdiği hükûmet sarayına başkumandan ve vilayet hâkimi olarak atamıştı. Her ne kadar kısa süreli olsa da bu makam, Ermenilerin Moğol hâkimiyeti devrinde aldıkları en yüksek görev ve ayrıcalık olması bakımından önemlidir.[1605]

[1603] Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia,* s.14.

[1604] Köse, "Moğol İstilasının Güney Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdarî ve İktisadî Etkileri", s.489.

[1605] Arif Demirer, "İdari ve Mali Alanda Ermeni-Moğol Münasebetleri", *Bartın Üniversitesi Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*,2/2, Bartın, 2015, s.68.

Moğolların bölgedeki mirasçıları İlhanlılar idi. Duvin şehri, Sultâniye veya Tebrîz'de oturan hanlara tabi olmuştu. 1258'de kurulan İlhanlılar Devleti hükümdarları, devletin yönetim şeklini kolaylaştırmak amacıyla ülkeyi 9 tümene bölmüştü. Bu tümenlerden birisi de Nahçıvan Tümeni idi. Nahçıvan Tümeni çok büyük bir araziyi kapsıyordu. Aras'ın kuzeyindeki şimdiki Nahçıvan bölgesi ile Aras'ın güney kıyılarındaki bazı toprakları kapsamaktaydı. Maku, Duvin ve Kafan bölgeleri bu tümene dâhildi. Böylece tümenin arazisi doğuda Hekeri Nehri kıyıları, batıda Duvin dâhil olmak üzere Duvin'e, kuzeyde Sevan Gölü ve güneyde Aras Nehri'ne kadar uzanıyordu.[1606] Duvin, Ermeniye'nin Moğollar tarafından istilasının bir sonucu olarak XIV. yüzyılda kademeli bir şekilde zayıflamıştır.[1607] 1386'da Timur, Anadolu ve Gürcistan seferinde Duvin ve çevresinden geçmişti. Garni Hisarı sahibi Şeyh Hasan ile Sürmeli gibi yerler Timur'a boyun eğmişlerdi. Ani ve Avnik'te olduğu gibi, Timur'un valilerinden birisi de Duvin'i idare etmişti. Akkoyunlular devrinde ise Duvin onlara bağlanmıştı. Şâh İsmâil döneminde yaşanan çatışmalar, bölge nüfusunu iyice azaltmıştı. Çaldıran Savaşı'ndan sonraki süreçte Duvin'in adı bölgedeki yerleşim birimleri içerisinde geçmemektedir.[1608] Bu yöreyi iyi bilen Şerefnâme yazarı Bitlisli Şerefhan, Kanuni Süleymân Devri'nde Duvin için şu ifadeyi kullanmıştır: "*Azerbaycan Duvin'i*

[1606] Seferli, "Nahcivan Bölgesinin Tarihi Coğrafyası Hakkında Notlar", s.48; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.287-288.

[1607] Garsoian, "Duin", s.666.

[1608] Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.287.

şimdi harap köydür. Garni-Çukur-Sa'd diye adlandırılmaktadır." Bu ifadeden o sırada Duvin'in artık yıkık bir köy olduğu anlaşılmaktadır.[1609]

Nahçıvan ve Duvin halkları, XIV. yüzyılın sonlarına doğru gelindiğinde Moğol istilalarından ve katliamlarından dolayı şehirlerini tamamen boşaltmış durumdaydılar.[1610] Paris-İsfâhân yolculuğu yaparken geç bir tarihte bölgeden geçen Fransız seyyah Jean Chardin, "*8'inde* (8 Nisan 1673) *gün doğmadan bir saat önce Erivan'dan ayrıldım; vadilerden ve yamaçlardan geçerek dört fersah ilerledim. İçinden geçtiğim bu yöre köylerle doluydu. Daivin (Duvin) adında, çok güzel ve büyük/düz bir köyde geceledim*" sözleri ile bu şehrin o sırada bir köy durumunda olduğunu doğrulamaktadır.[1611] Burası günümüzde küçük bir yerleşim bölgesidir.[1612]

Artık arkeologların araştırma alanı olan Duvin'den günümüze kendisiyle birlikte hatıra kalan yer adları şunlardır: Bozburun Dağı, Allah-Ger Dağı, Baş Gerni, Gerni Çayı, Canatlu, Yukarı ve Aşağı Akbaş, Ağca Kışlak, Zhrablu, Yamancalu,

---

[1609] Şerefhan Bitlisi, *Şerefname Kürt Tarihi*, c. I, çev. Abdullah Yeğin, İstanbul, 2019, s.105; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.287-288; Kırzıoğlu, "Arran (Gence-Karabağ)'da 'Yiğirmidörtlü' ile 'Otuzikilü'...", s.391.

[1610] Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi*, s.68.

[1611] Jean Chardin, *Chardin Seyahatnamesi İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran 1671-1673*, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ayşe Meral, İstanbul, 2014, s.315; *The Travels of Sir John Chardin into Persia and the East Indies*, v. I, London, 1686, s.344; Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.288; Vakıf Aslanov, "Jean Chardin ve Seyahatnamesi", *Doğu Araştırmaları*, çev. Muhammet Kemaloğlu, Aran Erdebli, S.15, 2016, s.128; Enver Konukçu, "XVII. Asırda Revan ve Çevresinde Bir Fransız Gezgin: Jean Chardin", *Yeni Türkiye,* 60/IV, Ankara, 2014, s.2674.

[1612] Kettenhofen, "Dvin", s.617.

Duvin/Düğün, İpekli, Karakoyunlu, Dokkuz, Kulamalu, Ahund, Bzovand, Kara Hamzalı, Başnalu, Sabuncu, Kamerlü, Delüler, Yuva, Nevrûzlu, Taze Dargalu, Masumlu, Kiçiğ Vedi, Karalar, Engice, Büyük Vedi, Taytan, Şîrâzlı, Çatkıran, Vedi Bâzâr (Ruganlu), Avşar, Davalı, Hâlise, Mehrali.[1613]

Sonuç olarak, IX. yüzyılın sonundan itibaren Duvin'in sürekli olarak Azerbaycan'da meydana gelen bütün akislerden ve karışıklıklardan zarar gördüğü, komşu ülkelerde ortaya çıkan bütün güçlerin, konumu ve ticari öneminden dolayı oraya sahip olmaya çalıştığı ve çoğunluğu Ermenilerden oluşmasına rağmen, orasının nadiren Ermenilerin elinde kaldığını söyleyebiliriz.[1614]

X. yüzyılın sonu ve XI. yüzyılın başlarında tahta çıkan Bizans İmparatoru II. Basileios (960-1025), strateji değiştirerek Anadolu'nun doğusunda ve Güney Kafkasya'da daha aktif bir politika izlemeye başlamıştı. Bu da bölge tarihinin gidişatını derinden etkileyecek olaylara yol açmıştır. Bu süreçte 1018 yılında Çağrı Bey, Anadolu'nun doğusuna bir keşif seferi gerçekleştirmiş ve burada karşısına çıkan Ermeni-Gürcü kuvvetlerini yenilgiye uğratmıştı. Bu sefer sırasında Selçukluların Duvin'e girdikleri ya da saldırdıklarına dair kaynaklarda doğrudan herhangi bir bilgi bulunmasa da Duvin'in hemen yakınındaki Nig bölgesine kadar gelip, burayı kuşattıklarına dair çeşitli bilgiler verilmektedir. Selçukluların bu seferleri, bölgedeki Ermeni ve Gürcü prensliklerinin telaşa kapılmasına neden olmuştu. Zaten içeride yaşadıkları taht kavgaları ve birbirlerine karşı sürdürdükleri mücadeleler sebebiyle perişan halde olan bu prenslikler, Selçukluların bölgeye gelmesiyle ellerindeki toprakları kaybetme korkusuna kapılmışlar ve topraklarını Bizans'a bırakarak daha güvenli bölgelere göç etmeye karar vermişlerdi. Bunda Bizans'ın izlediği yayılma

[1613] Konukçu, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", s.288.

[1614] Canard, "Dwin", s.680.

stratejisi ve uyguladığı baskının da etkisi vardı. Bizans'ın bölgede gerçekleştirdiği yayılmacı siyaset ve savunma düzeninin bozulması, bölge halkının Bizans'a karşı cephe almasına neden olduğu gibi, bölgenin savunmasını da zayıflatmıştı. Bu da Selçukluların ileride bölgede daha rahat bir şekilde fetih yapmalarını sağlamıştır. Bu dönemde kurulan Duvin Şeddâdîlerinin en önemli hükümdarı Ebu'l-Esvâr Şavur'du (1049-1067). Bu dönem, Duvin Şeddâdîleri hakkında en fazla bilgi sahibi olduğumuz devirdir. Bizans İmparatoru, Ani'yi ele geçirdikten sonra bölgedeki hâkimiyetini daha da genişletmek isteyerek, Duvin şehri üzerine ordu göndermişti. Şehir bu sırada Şeddâdîlerin kontrolü altındaydı. Bizans İmparatorluğu, bazı kaynaklarda ayrıntılı bir şekilde anlatılan bu kuşatma neticesinde başarısız olmuştu (1045). Gerçekleştirdiği seferlerle önemli başarılar kazanan ve uzun bir süre Duvin'i idare eden Ebu'l-Esvâr Şavur, daha sonra Gence Şeddâdîlerinin başına geçmiş ve Duvin'e oğlu Nasr İskender'i idareci olarak bırakmıştı. Bu dönemde Kızıl Arslan adlı bir Türkmen beyi 6 aylık uzun bir kuşatmanın neticesinde Duvin'i ele geçirmiş (1105) ve oranın hâkimi Nasr İskender'i öldürerek Şeddâdî hâkimiyetine son vermişti. Şehrin 6 ay boyunca kuşatmaya direnmesi dikkat çekicidir. Bu, şehrin surlarının o dönemde hâlâ güçlü ve uzun bir kuşatmaya dayanacak kadar sağlam olduğuna işaret etmektedir. Bu dönemde Dilmaçoğullarının Duvin ve çevresinde etkili olmaya çalıştıklarını görmekteyiz. Dilmaçoğulları, Togan Arslan devrinde şehri kısa bir süre hâkimiyet altına alsa da burası daha sonra Selçukluların desteği sayesinde tekrar Şeddâdîlere geçmişti. Dilmaçoğulları, 1130 yılında Kurtî devrinde Duvin'i bir kez daha Şeddâdîlerden almışlardı. Öte yandan IV. David'le (1089-1125) birlikte yükselişe geçen Gürcüler, III. Giorgi (1156-1184) devrinde Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'da etkinliklerini arttırmışlardı. Bu dönemde başta Ani şehri olmak üzere çevredeki şehirlerde Türk teşekkülleri ile Gürcüler arasında önemli mücadeleler meydana gelmiştir. 1161'de Ani şehrini zapt eden Gürcüler, ertesi sene Duvin şehri üzerine giderek burayı da ele geçirmişlerdi. Burada büyük bir tahribat ve

katliam gerçekleştiren Gürcü orduları, çok sayıda insanı öldürdükleri gibi pek çok kişiyi de esir etmişlerdi. Bu tarihten sonra Duvin, asla eski günlerine geri dönememiş ve bu, şehir için sonun başlangıcı olmuştur. Bu dönemden itibaren Duvin adı kaynaklarda oldukça az geçmeye başlamaktadır. Azerbaycan Atabekleri Devleti, şehri ele geçirseler de kısa bir süre sonra kaybetmişlerdir. Kraliçe Tamara (1184-1213) devrinde Gürcülerin Güney Kafkasya'daki etkinliği tekrardan artmaya başlamış ve Gürcü Krallığı en geniş sınırlarına ulaşmıştı. Bu dönemde ele geçirilen yerler arasında Ani'den başka Duvin şehrinin de var olduğunu da görmekteyiz. Kraliçe Tamara, ele geçirilen bu bölgeleri Zakariyanlar ailesi mensuplarına bırakmaktaydı. Devlet içerisinde oldukça önemli hâle gelen bu sülale, bölgeyi ve şehri uzun bir süre idaresi altında tutmuştu. Bu dönemde büyük kardeş Zakariya'nın Ani'yi, küçük kardeş Ivane'nin Duvin'i idare etmesi, şehrin bu devirde gerileyerek Ani'nin gerisinde kaldığını düşündürmektedir. Celâleddin Hârizmşâh, Güney Kafkasya'ya gelerek Hârizmşâhlar Devleti'ni yeniden canlandırdıktan sonra, sınırlarını genişletmek amacıyla çevre bölgelere yönelik seferler gerçekleştirmişti. Bu seferler neticesinde Duvin şehrine giren Celâleddin Hârizmşâh, şehrin yeni hâkimi olmuş ve çevresini de hâkimiyeti altına almıştı. Moğollar, 1240'lı yıllardan itibaren ise yaklaşık 20 yıl aradan sonra tekrar bölgeye gelmişlerdir. Bu dönemde bölgede gerçekleştirdikleri seferden sonra Duvin tamamen tarih sahnesinden silinmiştir.

BEŞİNCİ BÖLÜM: DUVİN'İN SOSYAL, KÜLTÜREL, EKONOMİK HAYATI VE MİMARİSİ

1. Toplumsal Yapı ve Sosyal Hayat

Tarihçilerin birbirini tutmayan rakamlarına nazaran daha güvenilir olan arkeolojik veriler, bölgedeki belli başlı merkezlerin çağdaşı Avrupa kentlerinden daha büyük olduğunu göstermektedir. Ortaçağ Ermeni şehirleri, o dönemlerde Müslüman Asya'daki şehirlere benzemekteydi. Bu şehirler, üç kısımdan oluşmaktaydılar: Bunlardan ilki kraliyet sarayı olan kale veya akropol; ikincisi asıl şehir olan şehristân ki burası tüccarların ve idareci sınıfın ikametgâhlarını içermektedir; üçüncüsü ise rabad ya da dış mahalledir ki burası şehrin surlarının dışına uzanan alt sınıf halkın küçük ev ve ağıllarını içermektedir. Nüfusun büyük bir kısmının şehrin ana duvarları dışında yaşadığı gerçeği, bu Ortaçağ Ermeni şehirlerinin organizasyonunu ve düzenini anlamak için oldukça önemlidir. Bu şehirlerin iç surları, Ermeniye'deki Bagratuni hâkimiyetinin zirvesi sırasında yapıldığı için, çok sayıdaki işçiye ve şehir halkına uzun süre daimî bir şekilde kalacak yer sağlamış olamaz. İdareci seçkin sınıf ise genellikle soyutlanmış olarak yaşamayı tercih etmekte ve halkı ile minimum seviyede doğrudan temas kurmaktaydı. Ani, Duvin, Lori kazıları, yüksek bir şehircilik seviyesini ortaya koymaktadır. Ticari canlılık, sosyal hayatı oldukça olumlu bir şekilde etkilemişti. Ticaretin yapıldığı kentlerde; saraylar, halk binaları, dinî yapılar, çarşılar, pazarlar, hanlar, hamamlar, kaldırım ya da taşla döşenmiş sokaklar, içme suyu ve lağımlar için kanalizasyon sistemleri bulunmaktaydı.[1615]

[1615] Lang, *Armenia Cradle of Civilization*, s.191; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.62-63; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.230; Koyuncu, "İslam Coğrafyacılarına Göre İrminiyye", s.231.

Aras Nehri kıyısındaki Erivan'ın güneyinde yer alan ve şu an bir köy olan Duvin şehri,[1616] 893'deki büyük depremde neredeyse tamamen yıkılmış olsa da yapılan kazılar oranın geçmişte sahip olduğu önemi ortaya koymaktadır.[1617] Duvin şehri, kurulduktan sonra faaliyetlerindeki artışa paralel olarak zamanla bölgedeki en gözde şehir konumuna gelmişti. Şehrin bakımlı olması, ticareti, sanayii ve diğer yönleri, seyyahların eserlerinde kendisine genişçe yer bulmuştur.[1618] Bu yüzden Ortaçağ tarih ve coğrafya yazarları, bu şehre yoğun ilgi göstermiş ve kitaplarında burası ile ilgili çeşitli bilgiler vermişlerdir. Bu eserler sayesinde şehrin sosyal ve kültürel hayatına dair önemli bilgilere sahip olmaktayız. Duvin ile ilgili bilgi veren başlıca Ortaçağ tarih ve coğrafya yazarları ve şehirle ilgili verdikleri bilgiler şöyledir:

X. yüzyılın ikinci yarısının Arap yazarı el-Mukaddesî tarafından Duvin'le alakalı detaylı bilgiler verilmektedir. *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm* adlı eserini 985'te yazan Mukaddesî'ye göre Duvin: Önemli bir şehir olup, müstahkem bir kalesi bulunmaktadır. Geliri bol, ismi meşhurdur. Bu şehirde çok miktarda yün üretilmektedir. Nehirleri çoktur. Ama bağı bahçesi azdır ve eski bir banliyösü vardır. Pazarları haç

[1616] Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslam Fetilerinden Timur Zamanına Kadar*, çev. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, İstanbul, 2015, s.238-239; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate - Mesopotamia, Persia and Central Asia- from the Mosem Conquest to the Time of Timur*, Cambridge, 1905, s.182-183; Betül Yurtalan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Mezhepler*, Ankara Ünivesitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı (İslam Mezhepleri Tarihi) Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015, s.119; Hugh Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates*, s.255.

[1617] Garsoian, "Duin", s.666.

[1618] İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.317

şeklinde olup kalabalıktır, güvenli bir kalesi vardır. Camisi büyük bir tepe üzerindedir ve yan tarafında Kürtlerin kontrolünde olan bir kilise bulunmaktadır. Evleri kerpiç ve taştandır. Pek çok kapısı bulunmaktadır. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla bu kapılardan bazılarının isimleri şu şekildedir: Kîdar Kapısı, Tiflis Kapısı ve Ani Kapısı. Şehir halkının çoğu Hristiyan'dır. Ama o sıralarda nüfusu azalmış ve kalesi harabe olmaya yüz tutmuştu. Azerbaycan'ın başkenti ve bölgenin en önemli şehri Erdebil, bu dönemde Duvin'den daha küçüktür. Şehrin kapı isimlerinin Kidâr, Tiflis ve Ani olmasına bakacak olursak, Duvin'den bu bölgelere giden çeşitli yolların var olduğu sonucuna varabiliriz.[1619] Mukaddesî daha sonra Duvin'de yaşayan Müslümanlar

[1619] Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s.388, 390; Ciner, *el-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi*, s.265, 266-267; Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi*, s.69d; Manandian, "Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.144; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.179; Lang, Armenia *Cradle of Civilization*, s.181; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.13; Bekir Biçer, "İslâm Coğrafyacılarının Eserlerinde Kürtler Hakkındaki Rivayetler (9. Yüzyıl-13. Yüzyıl)", *Tarih Okulu Dergisi*, 7/XVII, 2014, s.177; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.177; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s.238-239; Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s.182-183; Canard, "Dwin", s.681; Anna Ballian, "Jewelry from Dvin", *Armenia Art, Religion, And Trade in the Middle Ages*, ed. Helen C. Evans, New York, 2018, s.56; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.177; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.120; Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.51; Garsoian, "Armenia", s.485, 513; Arkadi Karakhanyan, A. Arakelyan, A. Avagyan, T. Saoyan, "Aspects of the Seismotectonics of Armenia: New Data and Reanalysis", *Tectonic Evolution, Collision, and Seismicity of Southwest Asia*, special paper 525, ed. Rasoul Sorkhabi, Colorado, 2017, s.450; Köse, "10. Yüzyıl İslam

hakkında bilgiler vererek şunları söylemektedir: Ermeniye'de "sapık" mezhepler yoktur. Ehl-i hadis olanlar Hanbelî mezhebindendir. Duvin halkının ağırlıklı kesimi ise Hanefî'dir ve bazı şehirlerde Hanefîler çoğunlukta olmasalar da vardı.[1620] Mukaddesî, Duvin'de bir tekkenin var olduğunu söylemekte ve orada yaşadıklarını şu şekilde anlatmaktadır: Buradaki ehl-i tasavvuf, tasavvuftan çok az nasibini almış kişilerdi. Bir gün Ebu el-Erdebilî'nin meclisindeydim. Çevresinde kimisi ayakta, kimisi oturur hâlde pek çok insan vardı ve muamelâtla ilgili sorular soruyorlardı. Ben de bir soru sordum ve dedim ki: "*Allah size selamet vesin! Kendisine yol gösteren temiz kalpli bir insan, farz edelim ki bunu kaybetti, onu nerede arayacak*?" Bunun üzerine o, şu cevabı verdi: "*Onu ilk aldığı kaynağa gidecek ve ona sımsıkı sarılacak.*" "*Peki*" dedim, "*onunla o kaynak arasına engeller girmişse ne yapacak?*" Bana şu cevabı verdi: "*Kaynağın sahibinden onu kendisine vermesini talep edecek.*" "*İyi de*" dedim, "*ya peki onun kaynak sahibi nezdinde bir yeri kalmamışsa ne yapacak?*" Cevabı şu oldu: "*Açılıncaya kadar kapıyı çalmaya devam edecek ve kendisine merhamet gösterilinceye kadar gece karanlığında*

Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", s.97; Kırzıoğlu, "Arran (Gence-Karabağ)'da 'Yiğirmidörtlü' ile 'Otuzikilü'...", s.371; Bayram Arif Köse, "Ortaçağda Trabzon Limanının Tarihsel Coğrafyasının Siyasal ve Ekonomik Sonuçları", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 22, 2017, s.24-25d; İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye*, s.51.

[1620] Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s.392; Ciner, *el-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi*, s.268; Canard, "Dwin", s.681; İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.318.

feryat edip duracak!"[1621] Mukaddesî'nin verdiği bu bilgiler; bu dönemde şehirde önemli bir Müslüman nüfusun bulunduğunu, onların Hanefî mezhebine bağlı olduklarını, şehirde camileri, dergâhları bulunduğunu ve meclisler toplayarak sohbetler ettiklerini göstermektedir. Mukaddesî'den ayrıca şehir halkının çoğunluğu Hristiyan olsa da Duvin'de cami ve kilisenin yan yana olduğunu öğrenmekteyiz. Gerek bu, gerekse Müslümanların şehirde serbestçe sohbet meclisleri toplamaları, Duvin'de dinî bakımdan bir hoşgörü ortamı olduğunu da ortaya koymaktadır.

Duvin hakkında bilgi veren bir diğer tarih ve coğrafyacı ise İstahrî'dir. İstahrî, *Kitâbu Mesâliki'l-Memâlik* (Ülkelerin Yolları) adlı eserinde bu şehirle ilgili şunları söylemektedir: Duvin, Erdebil'den daha büyük bir şehirdir. Ermeniye topraklarındadır. Nasıl ki Arrân hükûmet merkezi (Dâru'l-Emâre) Berdea'da, Azerbaycan hükûmet merkezi Erdebil'deyse, Ermeniye hükûmet merkezi de Duvin'dedir. Bu şehrin etrafında bir kale suru vardır. Burada Hristiyan çoktur. Cuma Mescidi (Mescidü'l-Câmi), alışveriş yapılan taraftadır ve kilisenin yanındadır. Bu Ermeniye kasabasına, Smbat b. Aşot hâkimdi. Eskiden beri burası Hristiyan büyüklerinin ellerinde olmuş, bu kimseler Ermeniye ahalisine galip gelmişlerdir. Ermeni ülkesi, Rum ülkesiyle sınırdaştır. Bunların bir ucu Berdea'ya, bir ucu el-Cezîre'ye, bir ucu da Azerbaycan'a dayanmaktadır. Ermeniye'den Rum'a Erzurum sınırından giriş yapılır.[1622] İstahrî'ye

---

[1621] Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s.393; Ciner, *el-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi*, s.268; Canard, "Dwin", s.681.

[1622] İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s.179; Manandian, "Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.144; Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s.282-283; Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, s.206; Köse, "10. Yüzyıl İslam

göre Azerbaycan, Arrân ve Ermeniye'nin dili Arapça ve Farsça'dır. Bu ikisinden başka Duvin ve çevresi Ermenice konuşur. Berdea ve civarı ise Arrân dilinde konuşmaktadır.[1623]

İbn Havkal da *Sûreti'l-Arz* adlı eserinde Duvin hakkında İstahrî'ye benzer şeyler söylemektedir: Duvin, Erdebil'den daha büyük şehirdir. Burası Ermeniye'nin merkezi olup, İç Ermeniye'nin bir şehri ve en değerli tarafıdır. Arrân hükûmet merkezinin Berdea'da, Azerbaycan hükûmet merkezinin Erdebil'de olması gibi, Ermeniye'nin hükûmet merkezi de Duvin'deydi. Buradan başka Ermeniye'nin hiçbir yerinde hükûmet konağı yoktu. Duvin'in etrafında surlar vardır. İbn Havkal, bu surların kerpiçten olduğunu söylemektedir. Bildirdiğine göre, burada Hristiyan çoktu. Şehir sakinleri şehrin ortasında bir Cuma mescidi yaptırmış ve şehrin muhafazası için etrafını sur ve hendeklerle çevirmişlerdi. Onlar, Gürcüler baskın yaptıklarında bu camiye sığınmaktaydılar. Caminin ortasında bir kaynak yer almaktaydı. Bu şehrin cami (mescid-i câmi), kilisenin yanında olup, kilise ile ortak ve ona bitişik olması

Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", s.96; Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi*, s.74d; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.49; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.178-179; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.175.

[1623] İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s.181; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə*, s.224; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.54; Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", s.95d; W. Barthold, "Âzerbaycan ve Ermenistan", çev. İsmail Aka, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 8, S.14, 1963, s.85; Lang, *Armenia Cradle of Civilization*, s.180; İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.317.

bakımından Hıms mescidi gibidir.[1624] İbn Havkal, Azerbaycan ve Ermeniye ahalisinin çoğunluğunun Farsça ya da Arapça konuştuğunu da ifade etmektedir. Bildirdiğine göre Arapça konuşanlar azdır ve Farsça konuşanlar Arapça konuşanları anlayamamaktadır. Arapçayı düzgün konuşanlar tüccarlar ile mülk sahiplerdirler (feodaller). Ermeniye'nin uzak bölgelerinde ve oralara yakın yerlerde yaşayan halk başka diller de konuşmaktadır. Duvin ve nahiyelerinde oturan halk Ermenice, Berdea halkı ise Arrân dilinde konuşmaktadırlar.[1625] İbn Havkal'ın ifade ettiğine göre: Neşevâ, Bargiri, Hılat,

[1624] İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.262, 266-267; *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, s.317; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.49; Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s.328; Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, s.93; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.49; Canard, "Dwin", s.681; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.72; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.128; Garsoian, "Armenia", s.485; Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", s.96; Barthold, "Âzerbaycan ve Ermenistan", s.85; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.12; İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.317; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.175.

[1625] İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.271-272; Vəlixanlı, *Ərəb Xilafəti və Azərbaycan*, s.48; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.129; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.313; Aşurbəyli, *Azərbaycan Dili və Tarixi*, s.84; Əliyarlı, *Azərbaycan Tarixi Üzrə Qaynaqlar*, s.107; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə*, s.224; Rouben Galichian, *Clash of Histories in the South Caucasus -Redrawing the Map of Azerbaijan, Armenia and Iran-*, London, 2012, s.57; Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s.284-285, 334; Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, s.98, 207-208; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.54; Garsoian, "The

Malazgirt, Bitlis, Erzurum, Erzen, Meyyâfârikîn, Sirac gibi dönemin önemli şehirleri arasında büyük bir farklılık yoktur. Bunların büyüklük ve küçüklükleri birbirlerine yakındır. Ancak bunlardan hiçbirisi büyüklük konusunda Duvin'e benzememektedir. Onların hepsi bolluk, bereket içerisinde ve mamurdu. Buna karşın, saltanatın bozulması ve zamanın değişmesi yüzünden bu şehirler, diğer kentlerin uğradıkları hâllere maruz kalmışlardır.[1626] Havkal'ın verdiği bu bilgi, Duvin'in Ortaçağ'da Kafkasya'da ne kadar büyük bir öneme sahip olduğunu ve bu bölgedeki en önemli yerleşim birimlerinden bile iyi bir durumda bulunduğunu göstermesi açısından son derece önemlidir. Birbirine benzer bilgiler veren İstahrî ve İbn Havkal, Duvin'de cami ile mescidin bulunduğunu söyleyerek, o dönemde şehirde Müslümanların dinlerini serbestçe yaşadıklarına işaret etmektedir. Ermeniye'nin diğer şehirlerinden farklı olarak Duvin'de çoğunlukla Ermenice konuşulması, şehir nüfusunun çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğuna işaret etmektedir.

Hudûdü'l-Âlem de Duvin hakkında kısa bilgiler vermektedir. Buna göre Duvin: Ermeniye'nin merkezi ve büyük bir şehridir. Bir surla çevrilidir. İçerisinde çok sayıda Hristiyan yaşamaktadır. Orası büyük zenginlikleriyle, işçileriyle, tüccarları ile çok güzel

---

Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.177; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.137d; Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", s.95d; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.231; Koyuncu, "İslam Coğrafyacılarına Göre İrminiyye", s.231; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.50.

[1626] İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.268; Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s.330; Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, s.94-95.

bir şehirdir. Orası, Cezîre ve hatta bitişik Rum sınırlarına kadar uzanan geniş bir kırsal alana sahiptir.[1627]

Görüldüğü gibi Ortaçağ tarih ve coğrafyacıları, Duvin şehrinin önemini ve güzelliğini ön plana çıkaran birbirine benzer bilgiler vermektedirler. Gerek bu bilgilerden, gerekse daha önceki bölümlerde bahsedilen siyasi hadiselerden yola çıkarak, bölgenin sosyal, kültürel ve idari yapısıyla alakalı bazı sonuçlara ulaşabilmekteyiz. Duvin neredeyse başlangıcından beri Ermeniye'deki en kozmopolit şehirdi. Orası idarecilerin, üreticilerin, tüccarların, uzun mesafeli tacirlerin, çeşitli inançtan din adamlarının ve arka plandaki çeşitli soyluların, uluslararası toplumunun ev sahibiydi. Ermeniye'de emîrliklerin kurulması ve yerleşmelerin sonucunda Ermeni platosunun demografik şekli değişmeye başlamıştı. Oranın, çoğunluğu Ermeni olan nüfusu; İranlıların, Süryanilerin, Yahudilerin, daha sonra Arapların, Kürtlerin, Türklerin, Gürcülerin ve diğerlerinin ilavesi ile artmıştır.[1628] Coğrafyacıların verdikleri bilgilerden, Ermenilerin X. yüzyıla kadar şehir nüfusunun çoğunluğunu meydana getirdiklerini öğrensek de Duvin şehrinin nüfusu bu dönemde Ermeni, Yahudi, Arap, Kürt ve Deylemîlerden müteşekkildi.[1629]

[1627] *Hudûd al-Âlam 'the Regions of the World A Persian Geography' A Persian Geography*, trans. V. Minorsky, London, 1937, s.142-143; *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, s.102; Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi*, s.74d; Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", s.96-97.

[1628] Adalian, "Dvin", s.287; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.231; Garsoian, "Armenia", s.513.

[1629] Garsoian, "Dwin", s.324; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s.238-239; Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s.182-183.

İslam orduları komutanı Habîb b. Mesleme, Duvin'i fethettikten sonra şehir halkına: *Bu yazı, Habîb b. Mesleme'den Debîl* (Duvin) *halkı Hristiyanlarına, Mecûsîlerine, Yahudilerine, hâzır olanlarına ve olmayanlarına yazılmıştır. Ben sizlerin canlarına, mallarına, kiliselerinize, mabetlerinize ve şehrinizin surlarına emân verdim; sizler emniyettesiniz. Bize düşen, cizye ve haraç ödemeye devam ettiğiniz sürece, sizlere verdiğimiz sözü tutmak, ahde vefa göstermektir. Allah şâhid oldu; şâhid olarak Allah yeter. Habîb b. Mesleme mühürledi*"[1630] şeklinde bir emannâme vermişti. Bu emannâmeden, Arapların şehri fethettiği sırada Duvin'de Hristiyanlardan başka Yahudiler ile Mecûsîlerin de var olduklarını öğrenmekteyiz. Bu emannâme ile Duvin'de yaşayan farklı dinlere mensup insanlara inançlarını serbestçe yaşama özgürlüğü verilmiş; kiliselerine, havralarına ve ateşgedelerine dokunulmayacağına, aksine söz konusu ibadethanelerin korunacağına dair garanti verilmiştir. Ayrıca Müslümanlar, Duvin'i ve şehrin sakinlerini, dış saldırılara karşı koruyacaklarını taahhüt etmişlerdir. Ermeniler, bu uygulamalar sebebiyle Müslümanları hoşgörülü ve vatandaşlarına dinî özgürlük tanıyan bir millet olarak tanımışlardı.[1631] Ermeni halkının yanında yoğun bir Arap nüfusuna şahitlik ettiğimiz şehirler içerisinde; Duvin, Ahlat, Malazgirt, Erzurum, Erciş, Van, Tiflis, Nahçıvan, Beylekân, Erzincan ve bölgedeki diğer büyük yerleşim birimleri yer alıyordu.[1632] Henüz halifeliğin hâkimiyet döneminin başlarında, Araplar çoktan Ermeniye şehirlerinde toplanmışlardı, ancak bu askerî ve siyasi nedenlerden idi. Onların Ermeniye'deki idaresi, ülkenin ana şehirleri, özellikle de Duvin tutularak

[1630] Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler,* s.55-56.

[1631] İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.318; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.59; Walker, *Armenia A Very Brief History,* s.10.

[1632] Seyyid, *Erminiyye fi't-Tarihi'l-Arabi*, s.267.

sağlamlaştırılmıştı.[1633] İslam idaresi, başlangıçta Ermeniye'nin çeşitli bölgelerinde savaş yoluyla kurulsa da durum daha sonra yatışmış, Ermeniye'nin durumu iyileşmişti. Ermeniler, Bizanslılar döneminde göremedikleri yarı özerklik ve Arap koruması sayesinde, geçmişteki yaşantılarına göre oldukça rahat bir ortama sahip olmuşlardı. Bu serbestlik ortamı siyasi, dinî ve kültürel yapılanmalarına katkı sağlamıştır. Ülke, Ermeniye olarak tek yönetim birimi şekline dönüştürülmüştü. Ermeniler, Muâviye devrinde kiliseler ve surlar yapmışlardı. Ermenilerin yaşantısı gelişmiş ve hatta ilerlemiştir.[1634] Duvin'in Müslümanların idaresine geçmesinin ardından, burada yaşayan Ermenilerin yaşantı, düşünce ve inançlarında bir baskıya uğramadıkları ve serbest bırakıldıkları, geç dönem İslam coğrafyacılarının şehrin nüfusuyla ilgili -yukarıda bahsettiğimiz gibi- vermiş oldukları sayılardan da anlaşılmaktadır. Ermenilerin, İslam idaresini kabul etmelerini kolaylaştıran etmenlerden en önemlisi, kendilerine tanınan din hürriyeti ile vergiler konusunda sağlanan kolaylıklar olabilir. Çünkü Ermeniler, Müslümanların idaresi altında müreffeh bir yaşam sürdürdükleri gibi, Hristiyanlık inancını da Müslümanların koruması altında rahat bir şekilde yaşıyorlardı. Duvin'de oturan Müslüman valiler, Ermenilere karşı oldukça hoşgörülüydüler. Valiler, halka karşı genellikle bağışlayıcı bir tavır takınmakta ve az miktarda bir haraca razı olmaktaydılar. Ermeni tarihçi Sebeos, ilk fetihlerin ardından bir süre vergiden muaf tutulan Ermenilerin, ilerleyen süreçte de ödeyecekleri vergi miktarı konusunda serbest bırakıldıklarını ifade etmektedir. Hâlbuki Ermeniler önceden Bizanslıların koydukları

[1633] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.142.

[1634] Walker, *Armenia A Very Brief History*, s.10; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.59; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.51.

ağır vergi yükü altında eziliyorlardı.[1635] Bu dönemde ve VIII. yüzyılın ilk dönemlerinde Ermeniye'de dinî bir zulüm olduğuna dair herhangi bir kanıt yoktur. Bölgenin, Müslümanların hâkimiyetine girmesinin ardından, İslamiyet çeşitli yollarla yayılma imkânı bulmuş, ancak din değiştirme konusunda herhangi bir zorlama yapılmamıştır. Kilise kayıtları, zorunlu hiçbir din değişikliği kaydetmemektedir. Farklı dinlere mensup insanlar bir arada yaşamışlardır. Müslümanlar camiye, Hristiyanlar kiliseye, Mecûsîler ateşgedelerine giderek inançlarını özgürce yaşamışlardır. Bu dönemde sadece İslamiyet'ten Hristiyanlığa geçen Duvinli David ve Koğtanlı Vahan'ın cezalandırılması hadisesi vardır. Ancak, İslam hukukuna göre onlar dinden döndükleri için cezalandırılmaları bu kapsama sokulmamaktadır.[1636] Soylu aileler arasında da din değiştirme vakaları vardı. Vardan'dan II. Ebu'l-Esvâr'ın oğullarından bir tanesinin Hristiyan rahibi olduğunu öğrenmekteyiz.[1637] Bu sayede Müslümanlar ve gayrimüslim Ermeniler, Duvin'de karşılıklı olarak birbirlerinin haklarına riayet ederek uyum içerisinde yaşamışlardır. Ermeni toplumu için bilhassa 661-685 tarihleri arasında geçen 24 sene, bir kaynaşma ve sükûnet devri olmuştur. Bunu toplumların mabetlerinde görmek de mümkündür. Duvin'e uğrayan veya burası hakkında bilgi veren İslam coğrafyacıları, Duvin sakinlerinin çoğunluğunun Hristiyan olduğunu, ancak kendi dönemlerinde bile Duvin'de cami ile kilisenin yan yana bulunduğunu ve birinin ezan diğerinin de çan çalarak mensuplarını ibadete çağırdıklarını ifade etmektedirler. Benzer durum Ermenilerin yaşayışlarına da etki etmişti. Bu dönem boyunca Ermeniler, dinî

[1635] *Sebeos' History*, s.158; İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.318-319.

[1636] Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.124; Koyuncu, "İslam Coğrafyacılarına Göre İrminiyye", s.231.

[1637] Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", s.200; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.134-135.

farklılıklarına rağmen, Emevî ve Abbâsî halifelikleri ile Ermeni başkenti Duvin'de oturan yerel temsilciliklerinin sanat ve kültürünün çoğunu öğrendiler. İslami dönemde Ermeni halkının Müslümanlar ve idarelerinden bir sıkıntıları olmadığı görülmektedir. Bu dönemde Ermeniye'nin idari merkezi Duvin'de ikamet eden Ermenilerin yaşamı bunun en güzel örneğidir. Duvin'deki Ermeniler, Müslümanlar ile öylesine kaynaşmışlardı ki Duvin'de ikamet eden Ermenilerin giysileri, âdetleri ve ahlakları neredeyse Müslümanlarınki ile aynı hâle gelmişti ve bu şekilde yaşıyorlardı. Öyle ki bazı Ermeniler, Müslüman olmamalarına rağmen Müslüman isimleri kullanmaktaydılar. Ancak Ermeni ileri gelenlerinin çıkarlarını halkın önünde tutması ve siyasi hataları, halkın mağdur olmasına neden olmuştur. Müslüman valilerin ve Ermeni kilise katolikoslarının Duvin'de birlikte ikamet etmeleri, iki taraf arasındaki yakınlaşmanın liderler boyunu oluşturmaktadır.[1638] Erken dönemlerde, ileri gelen kişiler genellikle şehir merkezlerinden ziyade kendi sağlam kalelerinde yaşarlardı. Biz kırsal kesimde hiçbir Müslüman çiftçi topluluğu duymamaktayız. Dönemin hanedanlarını idare eden soyluların, izole edilmiş yerleri ve kaleleri tercih ettikleri açık şekilde görülmektedir. Kuşkusuz bu tür tercihler, genellikle güvenlik hususlarından etkilenmekteydi. Ermeni soyluları, kırsal kalelerde yaşamalarına karşın; şehir toplumları ile şehirli halk, Ermeniler çoğunluğu oluştursalar da çok milletli idi. Ermeni şehir nüfusunun büyük kısmı, Ermeni soyluları ve kilise ile temasını kaybetmişti. Bu durum, Ermeni sosyal ve

[1638] Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.155; İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.319; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.219; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s.238-239; Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s.182-183; Biçer, "İslâm Coğrafyacılarının Eserlerinde Kürtler Hakkındaki Rivayetler", s.177; İpek, "Ebu'l-Kasım Yusuf Dönemi", s.101-102; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.8, 134-135; Lang, *Armenia Cradle of Civilization*, s.216; Diyab Hüseyin, *Ermeniye*, s.175.

kültürel hayatının gelişimi üzerinde olumsuz bir etki bırakmıştı. Açıkçası bu topumda kesin bir ayrım yoktu. Ermeni ile Müslüman toplumlar ister istemez bir aradaydılar, ancak kırsal bölgede tüccar ve şehirli Müslüman grubu ile köylü geleneğiyle çevrili yarı feodal Hristiyan aristokrasisi arasında kutuplaşma açıktı. Her emîrlik kendi idare ve politik stiline sahip olsa da kabile emîrleri idaresindeki topraklarda, İslam hukuku veya şeriat genel kurallardı ve yerel Ermeniler bu yasal sistemin parçasıydılar. Duvin şehri ve onun taşrası, hemen hemen her zaman Arap *ostikan*larının ellerinde kalmış ve nadiren Ermeniler orayı geri almışlardır.[1639]

Arap emîrlikleri, Bagratuniler devrinde Ermeniye'deki bağımsız feodal araziler olarak ayırt edici özelliklere sahiplerdi. Bagratuni kralları, I. Smbat'ın ölümünün ardından asla topraklarının bölünmüş birliğini yeniden kuramasalar da onlar feodal prenslikleri gevşek bir biçimde kendilerine bağlayan zincir oluşturmayı başarmışlardı. Bunlardan bazıları krallık adını alırken, diğerleri prenslik ve emîrlik adını almışlardır. I. Aşot ve I. Smbat devrinde bunların hepsi, Bagratuni kralına bağlıydılar ve vergi ödüyorlardı. Ancak daha sonra onlar Bagratuni Krallığı ile bağlarını gevşek bir şekilde sürdürmüşlerdir. Buna karşın Ermeni emîrliklerini, Ermeniye krallıkları ile prensliklerinden farklılaştıran belirgin ayırıcı hususiyetler vardı. Başlıca ayrıştırıcı özellik, emîrliklerin şehirle ilgili özelliğidir. Arap emîrleri, zengin ticaret şehirlerini elde tutmaya gayret gösteriyorlardı ve çevre köyler onları daha az cezbetmekteydi. Daha önce gördüğümüz gibi, bu emîrliklerin en güvenilir dayanağını oluşturan Araplar ve diğer Müslüman halk şehirlerde yoğunlaşmıştı. Şehirler, günden güne ticaretinin büyümesi ve özellikle kırsalda Arap köylüsünün bulunmaması nedeniyle Müslümanlar

[1639] Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.181-182; Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. I, s.88.

için daha çekiciydi.[1640] Şehirler, Ermeniye'deki Arap topluluklarının merkezleri idi. Duvin sakinlerinin çoğunluğu Hristiyanlardan oluşmaktaydı. Burada Hristiyanlardan kastın Ermeniler olduğu açıktır. Nüfusun çoğu Ermenilerden meydana gelse de Arapların şehirlerde belli bir etki ortaya koymuş oldukları açıktır.[1641] İbn Havkal ve İstahrî'nin, Azerbaycan ile Ermeniye halkının çoğunluğunun Farsça ya da Arapça, Duvin ve nahiyelerinde oturan halkın Ermenice, Berdea halkının ise Arrân dilinde konuştuğunu söylemesi,[1642] önemli bir göstergedir. Nitekim, diğer yerlerden farklı olarak Duvin'de çoğunlukla Ermenice'nin konuşulması, buradaki nüfusun büyük

[1640] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.142.

[1641] Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s.388, 390; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.129; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s.238-239; Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s.182-183; Yurtalan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Mezhepler*, s.119; İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.318; Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates*, s.255; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.231.

[1642] İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.271-272; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s.181; Vəlixanlı, *Ərəb Xilafəti və Azərbaycan*, s.48; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.129; Aşurbəyli, *Azərbaycan Dili və Tarixi*, s.84; Əliyarlı, *Azərbaycan Tarixi Üzrə Qaynaqlar*, s.107; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə*, s.224; Galichian, *Clash of Histories in the South Caucasus*, s.57; Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s.284-285, 334; Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, s.98, 207-208; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.54; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.177; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.137d; Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", s.95d; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.231.

kısmını Ermenilerin oluşturduğu yönündeki fikri desteklemektedir. Bagratunilerin başkent Duvin'i elinde tutmakta başarısız olması ve Ermeni topraklarını bölen Arap emîrliklerinin varlığı, bölgeyi zayıflatmıştı. Emîrlerin yoğun olarak ticaret merkezlerinde yerleşmeleri, Ermeni soylularının izole edilmiş dağlık kırsal bölgeye sürgün edilmesi, Ermeni şehir yapısına bir Müslüman şekli vermiş ve onların sosyo-ekonomik gelişimini etkilemişti.[1643]

Duvin'in, Nahçıvan'ın ve Koğtan'ın Müslüman nüfusu ağırlıklı olarak Arap ve İran kökenliydi (Deylemî, Kürt vb.).[1644] Araplar şehirde bir süre sonra gözden kaybolmaya başlamışlar ve yerlerini Kürt nüfusa bırakmışlardır. Arapların Ermeniye'de ortadan kaybolması oldukça hızlıydı. XI. yüzyılda neredeyse onlardan hiçbir bahis yoktur. Çünkü Ermeniye şehirlerinin Arap sakinleri, Bizans orduları tarafından gerçekleştirilen katliamlara maruz kalmışlardı. Bizanslılar bir ölçüde Erzurum, Malazgirt, Arcke (Adilcevaz), Erciş ve Berkri Araplarının yerine geçmişlerdi.[1645] Ortadan kaybolan Arap nüfusunun yeri genel olarak Kürtler tarafından doldurulmuştur. Yüzyıllardır Ermeniye'nin güneyinde yaşamış olan bu kabileler, X. yüzyılda canlanmaya ve farklı yönlere yayılmaya başladılar. Askerî bir kuvvet olarak her yerde gözüken Kürt kabileleri, Yakın ve Orta Doğu'nun şehir yaşamında belirgin bir rol oynamayı başardılar. Şehirdeki Müslüman unsurlardan birisi olan Kürtler, Duvin şehrinin tarihinde belirgin bir rol oynamışlardı. Kürtler, Duvin civarında yaşamak için çok erken bir tarihte gelmişlerdi ve birbirini izleyen yönetimler (Ermeni, İran, Arap)

[1643] Garsoian, "Armenia", s.513.

[1644] Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.313.

[1645] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.133; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.177.

onları ortadan kaldırmamışlardı. Daha önceki bölümlerde bahsettiğimiz gibi, Kürtler zaman zaman Duvin şehrinin savunmasında askerî açıdan rol oynamaktaydılar. Ayrıca Duvin yakınında Ecdanakan denilen bir Kürt köyü de vardı.[1646] Yâkût el-Hamevî, Habîb b. Mesleme'nin Erciş'ten Artaşat'a ve oradan da Duvin'e doğru giderken geçtiği nehrin adının Kürt Irmağı olduğunu ve Kürt adını taşıdığını da ifade etmektedir.[1647] Bütün bunlar, bölgedeki varlıkları eskiye dayanan Kürtlerin, X. yüzyıldan itibaren Duvin ve çevresinde ön plana çıkmaya başladıklarını göstermektedir. Şehirde zamanla sayısı artan İranlı unsurlardan birisi de Deylemîlerdi. Müneccimbaşı'nın bildirdiğine göre, Sellârîler devrinde Duvin Kalesi'nde (yani iç kalede) Muhammed b. Şeddâd'ın Sellârî Merzübân'ın saldırılarına karşı mücadele ettiği sırada ona ihanet eden Deylemîlerden oluşan bir kuvveti vardır.[1648] Yukarıdaki bölümlerde de gördüğümüz üzere bu unsurlar askerî olarak şehrin kaderi üzerinde önemli rol oynamışlardır.

Araplar, Deylemîler ve Kürtler gibi bütün bu çeşitli unsurlar kaynaklarda genel olarak Müslümanlar ifadesi altında kaydedilmektedir. Bu yüzden kaynaklarda Müslümanlar denildiğinde bunlardan hangisine atıf yapıldığını tespit etmek zordur. X. yüzyılda Müslümanların Duvin'deki sayısı oldukça fazlaydı öyle ki tarih ve coğrafyacılar onlara ait dinî törenlerden bahsetmektedirler. Örneğin el-Mukaddesî[1649] - yukarıda bahsettiğimiz gibi- Duvin Müslümanlarının Hanefî mezhebine bağlı

[1646] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.130, 133; Biçer, "İslâm Coğrafyacılarının Eserlerinde Kürtler Hakkındaki Rivayetler", s.117.

[1647] Çetin, *Yâkût el-Hamevî'nin Mu'cemü'l-Büldân Adlı Eserinde Kürtler,* s.122.

[1648] *Ghewond's History*, s.58; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia,* s.129-130; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.11; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.219.

[1649] Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s.393.

olduklarını ve Duvin'de düzenlenen bu dinî törenlere bizzat katıldığını söylemektedir. Müslümanlar, IX. yüzyılın başlarına kadar Duvin'de kendi mezarlıklarına da sahiplerdi ve daha önceki bölümlerde bahsettiğimiz gibi *Ostikan* Hâlid b. Yezîd eş-Şeybânî diğerleriyle birlikte orada gömülmüştü. Müneccimbaşı tarafından bahsedilen ve iç kaleden çok uzakta olmayan "Mezarlık Kapısı" adını böyle bir mezarlıktan almış olabilir[1650] ve bunu doğrulayıcı niteliktedir. Tarihçi Belâzürî, eserinin "Ermeniye Fetihleri" başlığı altında bölgede yapılan savaşlara geniş yer vermekte ve bu bilgileri aldığı râvilerin adlarını vermektedir. Örneğin bu kitapta, "*Berdea sakinlerinden Muhammed b. İsmâil, Ebu Berâ Anbese b. Bahr el-Ermenî, Muhammed b. Bişr el-Kâlî, Bermek b. Abdullah ed-Debilî, Muhammed b. El-Muhayyis el-Hılâtî ve Ermeniye işlerini bilen ilim adamlarının bir kısmı, Muhammed b. Sa'd, el-Vâkıdî, Abdulhamid b. Ca'fer ve babası, Duvin halkı şeyhleri, Berdea ve Erzurum şeyhleri*" gibi kişilerden rivayetler verilmektedir. Bu da ilk İslam fetihleri sonrasında Ermeniye ve Azerbaycan topraklarında önemli derecede Müslümanlaşmanın var olduğunun bir göstergesidir. İslam fetihlerinin sağlam temeller üzerine kurulması ve Müslümanların buralara zorla insan naklederek yeni şehirler oluşturması bu durumu takviye etmiştir.[1651] Şehircilik ülke çapında gelişmiş, müstahkem ve geçilmez saraylar inşa edilmişti. Bu dönemde Duvin ve Kars gibi eski şehirlerin yanında, Ani, Erzen, Ahlat ve Lori gibi yeni şehirler de küresel ticaret alanına girdiler. Ermeniye, ticaret kervanları için geçiş noktası oldu.

[1650] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.130; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.313; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.12-37; Minorsky, *A History of Sharvan and Darband*, s.24; el-Yaqubi, "Tarix, Azərbaycanın VII-IX Əsrlər Tarixinə Aid Çıxarışlar", s.154.

[1651] el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân Ülkelerin Fethi*, s.225-235; Erkoçoğlu, "Emevîler ve Abbasîler Dönemlerinde Kafkasya'nın Güneyinde İslâm Hâkimiyeti", s.40.

Böylece Ermeniye Ortaçağ'da zengin bölgelerden birisi hâline geldi.[1652] Duvin'de Müslüman bir topluluğun ve caminin var olduğuna dair kaynaklarca verilen bilgi, orada bir *kadı*'nın da bulunduğuna şüphe bırakmamaktadır. X. yüzyılın ilk çeyreğine kadar yerel halkın, yani başka bir deyişle Ermenilerin dinî işleri, katolikosun kendisi tarafından yönetiliyordu, ancak bundan sonra bu işler Duvin başpiskoposunun sorumluluğunda olmuştur.[1653] Atabek Ivane zamanında kutsal Haç konusundaki bazı tartışmalar nedeniyle Duvin'de Ivane'nin sarayında konunun incelenmesi için bir toplantı düzenlenmişti. Bu toplantıya katılanlar içerisinde Duvin, Ani ve Tiflis *kadı*ları da yer almaktaydılar.[1654] Bu bilgi, şehirde XIII. yüzyılda bile hâlâ Müslüman bir nüfusun bulunduğuna ve *kadı*ların görevli olduğuna işaret etmektedir.

Merzübânlık devrinde, -yukarıda bahsedildiği gibi- Duvin şehrindeki Hristiyanlara, Yahudilere ve Mecûsîlere emannâme verilmesinden, burada Yahudilerin de bulunduğunu görmekteyiz. Ancak onların Arap ve Bagratuniler dönemi boyunca şehrin yaşamında oynadıkları role dair başka herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Duvin Yahudi topluluğundan kaynaklarda sadece bir kez bahsedilmektedir o da Habîb b. Mesleme'nin Duvin'in fethi sırasında Duvin halkına verdiği emannâme sırasındadır. Arap fetihleri sonrasında onların bölgeden ayrılmış olmaları muhtemeldir.[1655]

Habîb b. Mesleme'nin Duvin şehri halkına verdiği emannâmede Mecûsîlerin de yer alması, İran'ının Araplar tarafından fethinden sonra Zerdüştlüğün ortadan

---

[1652] İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye*, s.67; İskender, *Ermeniye beyne'l-Bizantiyyini* s.27.

[1653] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.145.

[1654] *Step'annos Orbelean's History*, s.187.

[1655] el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân Ülkelerin Fethi*, s.231; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.131; Vəlixanlı, *Ərəb Xilafəti və Azərbaycan*, s.51.

kalkmayarak varlığını sürdürdüğüne işaret etmektedir. Bu emannâmede Araplar tarafından Mecûsî olarak gönderme yapılanlar Zerdüştler idi. Bu, Arapların Duvin'i ele geçirdikleri sırada şehirde Zerdüştlerin de yaşadığını ve fetihten sonra da yaşamaya devam ettiklerini göstermesi açısından önemlidir. Şüphesiz ki bunların çoğu İranlıydı. Geri kalanlar ise Ermeniler olmalılar.[1656] 555'teki Duvin Konsili'nde Nestûrîlerle ilişiğin kesilmesi kararından sonra, Zerdüştlerden neredeyse hiçbir bahis bulamamaktayız.[1657]

Şehirde bu dinlere mensup kişilerin yanında, başka inançlara sahip insanların da var olması muhtemeldir. Katolikos Hovhannes'in kitabında -daha önceki bölümlerde geçtiği üzere- Sacoğlu Yûsuf tarafından, Kral I. Smbat'a gönderilen bir Süryani elçisinden bahsedilmektedir. Ter-Ghevondyan'a göre, bu elçinin ait olduğu Süryani grubunun hangisi olduğu açık olmasa da onun Duvin'den olması muhtemeldir. Buna karşın, günümüzde Duvin harabeleri yakınında (Yukarı Duvin) bir Süryani köyünün bulunması bu bilgiyi destekliyor gibi görünse de Ter-Ghevondyan'ın ifade ettiğine göre burası daha sonraki göçlerden sonra kurulmuş olmalıdır.[1658] Daha geç dönemlerde, Gürcüler tarafından Kafkasya'nın kuzeyinden getirilen Kıpçakların da Duvin, Gence, Ani gibi büyük şehirlerde özerk bir şekilde yaşadıkları ve merkezî otoritenin devam etmesine katkıda bulundukları şeklinde düşünceler de vardır.[1659] X-XI. yüzyıllarda Ermeni üst sınıfının büyük göçleri, savaşın yıkımı, Selçuklu akınlarının izini takip

[1656] Russel, *Zoroastrianism in Armenia*, s.140, 516, 524.

[1657] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.131.

[1658] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.157-158; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.131.

[1659] Allen, *A History of The Georgian People*, s.107; Tellioğlu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s.94; Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.140.

ederek gelen Türkmen akıncılarının gerçekleştirdikleri seferler gibi sebepler, Ermeni platosundaki Müslüman unsurlar (Kürtler veya Türkler) ile Hristiyan Ermeniler arasında bulunan nüfus dengesinde kademeli bir değişim meydana getirmiştir.[1660]

İslam coğrafyacılarının çalışmalarından Duvin'deki Müslüman varlığından haberdar olsak da onların veya şehirdeki insanların sayılarını belirleyebileceğimiz doğrudan herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak çeşitli kayıtlardan yola çıkarak, bu sayıyla ilgili tahminler yürütebilmekteyiz. Ghazar P'arpeci'i's eserinde, Vahan Mamikonyan'ın 485 yılında Sâsaânîler tarafından resmen Ermenistan merzübânı olarak tayin edildiğini söylemekte ve onun Tanrı'ya şükretmek için Duvin Katedrali'ne gidişini detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Buna göre, onun geldiğini duyan şehir sakinleri, nahararlar, asiller, halk, erkekler, kadınlar, yaşlılar, çocuklar toplu olarak oraya gitmişlerdir. Öyle ki kilise bu kalabalığı almaya yetmemiş, civardaki sokaklar ve meydanlar dolmuştur. Bu şehir nüfusuna ilişkin verilen ilk dolaylı bilgidir.[1661] Müneccimbaşı, -önceki bölümlerde bahsettiğimiz gibi- Ermeni Kralı III. Aşot'un Duvin'e saldırısını anlatırken; Muhammed b. Şeddâd'ın 30 bin kişilik düşman gücüne karşı koymak için şehrin Müslüman nüfusunu kent surlarının dışarısına çıkardığını, sur dışına çıkan Duvin'in Müslüman sakinlerinin düşmanın gözünde kum taneleri kadar kalabalık gözüktüğünü ve Muhammed b. Şeddâd'ın onlara, işaret verince "Allahu Ekber" diye bağırmalarını emrettiğini ifade etmektedir. Müneccimbaşı'da geçen bu bilgiyi değerlendiren Ter-Ghevondyan, burada şehrin Müslüman nüfusuna atıfta bulunulduğunun kesin olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, Ermeni Hristiyanlar bu olaylar sırasında şehirden dışarı çıkmaya gönüllü olsalar bile, onlar Ermeni Kralı'na

[1660] Garsoian, "Armenia", s.485.

[1661] *Ghazar P'arpec'i's History of Armenians*, s.355; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.221.

karşı asla "Allahu Ekber" diye bağırmazlardı. Ayrıca Ermenilerin, Ermeni Kralı'nın tarafına geçmesi ihtimali nedeniyle Muhammed b. Şeddâd'ın böyle bir durumda Ermeni nüfusunu çağırmış olması çok ihtimal dâhilinde değildir. Bu yüzden "kum taneleri" kadar çok olan bu kalabalık nüfus, sadece Müslümanlardan oluşmuş olmalıdır.[1662] Bagratuniler devrinde yaklaşık olarak 50 şehir vardı. Büyük şehirlerin nüfusu 25 bin ila 100 bin arasında, orta büyüklükte şehirlerin nüfusu 10 ila 20 bin, küçük büyüklükteki şehirlerin nüfusu ise 3 bin ila 9 bin arasında değişmekteydi. Bu dönemin en büyük şehirlerinden olan Ani, Kars ve Duvin'in nüfusunun 100 binden fazla olduğu söylenmektedir.[1663] el-İstahrî, yukarıda ifade ettiğimiz gibi Duvin'in bu dönemde Erdebil'den daha büyük bir şehir olduğunu ifade etmektedir.[1664] Elnur Nəsirov, İbn Kesîr'in[1665] Erdebil'de meydana gelen iki ayrı depremde toplam 300 bin insanın öldüğünü söylemesinden yola çıkarak Erdebil nüfusunun o sırada 300 binden fazla olduğunu ileri sürmektedir. Nəsirov, eğer el-İstahrî ve İbn Kesîr'in verdiği bu bilgi

[1662] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.130; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.10-11.

[1663] Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.62-63; Khudaverdyan-Babayan, "The Human Skeleton from Dvin…", s.15; Mourad Hasrat'yan, "The Medieval Earthquakes of the Armenian Plateau and the Historic towns of Ayrarat and Shirak (Dvin, Ani, Erevan)", *Annali Di Geofisica*, XXXVIII/5-6, 1995, s.720-721; Karakhanyan vd., "Aspects of the Seismotectonics of Armenia…", s.450.

[1664] İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s.179; İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.317; Nesirov, "Ortaçağ'da Düveyn ve Düveynli İlim Adamları", s.757; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s.238-239; Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s.182-183; Nəsirov, *Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı*, s.44.

[1665] İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 11, s.330, 155-156.

doğruysa, oradan daha büyük bir yer olduğu söylenen Duvin şehrinin nüfusunun, 300-400 bin arasında olabileceğini söylemektedir.[1666] Ancak Erdebil'de olduğu söylenen depreme ilişkin bilgilerin Duvin depremi ile benzeşmesi bu bilgiyi şüpheli hâle getirmektedir. Ermeni tarihçi Thomas Ardzıruni, 893'te meydana gelen deprem neticesinde Duvin'de 70 bin insanın hayatını kaybettiğini ifade ederek, şehir nüfusuyla alakalı dolaylı bir bilgi vermektedir.[1667] Karakhanyan vd.'nin yaptıkları çalışmada ifade ettiklerine göre ise Duvin'in nüfusu, 361 yılında 45 bin kişi, Arap fetihlerinden önce 622'de 47 bin kişi olarak tahmin edilmektedir. Onlara göre, Duvin'in geliştiği VIII-IX. yüzyıllarda ise şehrin nüfusu yaklaşık 100 bin kişiydi. Katedral yıkıntıları, Ermeni katolikosluk kilisesi ve soyluların sarayları, Duvin tepesi üzerindeki 12 hektarlık (120 bin m^2) alanda korunmuştur. Ancak tarihi kayıtlara ve bu yapıların ötesinde yapılan arkeolojik kazılara göre, tüccar ve vatandaşların evleri ile kervansaraylar, saray alanından kat ve kat daha büyük bir alan üzerinde konumlanmıştır. Günümüzde tarımsal araziler ile modern köyleri kaplayan bu alanda, maalesef arkeolojik kazılar yapılamamıştır.[1668] Ancak biz de şehirde 100 bin civarında insanın yaşadığı fikrinin daha mantıklı olduğu düşüncesindeyiz. 300-400 binli rakamlar o dönem için abartılı gibi gözükmektedir.

[1666] Nəsirov, *Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı*, s.44; Nesirov, "Ortaçağ'da Düveyn ve Düveynli İlim Adamları", s.757-758.

[1667] Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s 293; Manandian, "Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.149; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.43; İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye*, s.53.

[1668] Karakhanyan vd., "Aspects of the Seismotectonics of Armenia…", s.450.

XI-XIII. yüzyıllarda bir sanat türü olarak folklorla yakından bağlantılı olan ve gerçeği yansıtan tiyatro ile ip cambazlığı gösterileri, Duvin'in kentsel yaşam tarzına sıkı bir şekilde girmişti. Şehir ve kentsel çevresi, Ortaçağ insanının manevi dünyasının oluşturduğu sosyal ve kültürel yaşamın merkezi hâline gelmişti. Toplumsal zorluklar, sınıf eşitsizliği ve gerçekliği kuşatan sorunlardan kaçış eğilimi teatral performanslarda yansımasını bulmuştu.[1669]

2. Duvin'in İdari Yapısı ve Sınırları

Duvin, bir iç kale ile büyük kenar mahalleler içeren, dâhili duvarla çevrili olan çağdaş bir Müslüman şehri gibi düzenlense de iç yönetimi hakkında çok az şey bilinmektedir.[1670] Duvin, hem Sâsânîler hem de Arap hâkimiyeti devrinde başkent olarak hizmet etmişti. 428'de Arşakuni Hanedanı'nın düşüşünden sonra Ermenistan 200 yıl boyunca Sâsânî hükümdarları tarafından görevlendirilen merzübânlar tarafından idare edilmiştir. Hüküm süren 35 merzübânın 6 tanesi Ermeni idi. Roma Armenia'sı ise o dönemde ırk olarak neredeyse tamamı Ermeni olan *Kuropalates* unvalı kişiler tarafından yönetilmekteydi. Ancak onlar sınırlı ayrıcalıklara sahiplerdi. Merzübânlara ölüm cezası bile uygulayacak kadar büyük yetkiler verilmişti. Buna karşın onlar, Ermeni nahararlarının asırlık ayrıcalıklarına müdahale edememekteydiler. Ülke bir bütün olarak önemli bir özerkliğe sahipti. İçişleri ve Bayındırlık bakanına tekabül eden *Hazarapet* makamı yanında, askerî başkomutanlık görevi de bir Ermeni'ye verilmekteydi. Her nahararın, etki alanına göre kendi ordusu vardı. "Millî Süvari" ya da

[1669] Zhamkochyan vd., "An Essay About the Theatre of Medieval Armenia", s.33.

[1670] Garsoian, "Dwin", s.324; Manandian, "Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.153.

"Kraliyet Kuvveti" başkomutanın emrindeydi. Vergi tahsildarlarının hepsi Ermeni idi. Adalet sarayları ve okullar din adamları tarafından yönetilmekteydi.[1671]

İslam coğrafyacıları, Ermeniye bölgesini çeşitli kısımlara ayırmaktadırlar. Genelde 4 bölüme ayrılan bu bölge, zaman zaman Büyük Ermeniye ve Küçük Ermeniye, zaman zaman ise İç ve Dış Ermeniye olarak 2 kısma da ayrılmaktadır. Duvin bölgesi, bu taksimler sırasında genelde Üçüncü Ermeniye ya da Büyük veya İç Ermeniye sınırları içerisinde verilmektedir. Burası, Hz. Osman ve Hz. Ali devrinde Azerbaycan valiliği tarafından idare edilmekteydi. Emevîler devrinde burası el-Cezîre ile birleştirilmişti. Halife Hişam'ın başa geçmesinin ardından ise burası; Arrân, Azerbaycan, Gürcistan ve Şirvân'ı da kapsayan Ermeniye valiliği olarak ayrı bir yönetim hâline getirilmiştir.[1672] Arap hâkimiyeti devrinde Ermeniye, Ermenilerin *ostikan* adı verdikleri valilerle idare ediliyordu. Bölgeye tayin edilen Arap valiler, işleri halife adına yürütüyorlardı. Bölgede halifenin şahsını temsil ediyorlardı. Onlar, Sâsânîler zamanında bölgeyi idare eden merzübânlar kadar yönetimde serbest değillerdi. Onlar başlangıçta Azerbaycan'daki valiye bağlıydılar ve halifenin izni olmaksızın idam cezası veremiyorlardı. Onlar ya Duvin'de ya da bölgedeki en önemli ikinci şehir olan Berdea'da kalmış ve yerel kabile aristokrasisinin ya da askerî elitlerin temsil ettiği il valileri (vekil) yoluyla topraklarını kontrol etmeyi başarmışlardır. Emîrler, bulundukları bölgelerin askerî ve sivil olarak idaresinden ve de vergilerin toplanmasından sorumuydular. Toplanan vergilerin fazlalık kısmı merkeze hazineye gönderilmekteydi. Bundan dolayı halife, bu konuda suistimaller yapılmasının önüne geçmek için bölgeye

[1671] Kurkjian, *A History of Armenia*, s.115.

[1672] Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.49; Koyuncu, "İslam Coğrafyacılarına Göre İrminiyye", s.226-227; Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.26-27; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.208-209.

doğrudan kendisine bağlı vergi tahsildarları tayin ederdi. Valiler, halife tarafından tayin ve azledilmekteydiler. Valiler, halifelerde olduğu gibi saray mabeyncisine, muhafızlara vs. sahiplerdi. Bölge şeflerini, yerli görevlileri, *kadı*ları, ordu komutanlarını kendileri tayin ederlerdi. Vali iç işlerine bakamadığı için iç işleriyle ilgilenmesi için Ermenilerden "naharar" adı verilen bir yardımcı alıyorlardı. Eyaletin iç işlerinin idaresi ise Rştuni, Mamikonyan, Bagratuni ve Ardzıruni gibi ileri gelen ailelerinden birisine tevdi ediliyordu. Diğer hanedanlar ise atalarından kalan toprakları ellerinde tutuyorlardı. Yerli Müslüman ve Hristiyan halk arasından seçilen küçük memurlar; ekonomi, saray, adliye ve büyük bürokratik aygıtları etkili bir şekilde yönetmek için yardım etmekteydiler. Bu yüzden Duvin'de kestirilen bazı bakır füluslar (fels bakır sikke, fülüs çoğulu) bize bahsedilen pek çok memurun adını sağlar. Onların yerel idareyle bağlantılı oldukları ve Duvin'i il valisi adına kontrol ettikleri ileri sürülmektedir.[1673] Müslüman valiler, idari noktada Ermenilere karşı hoşgörülü bir yaklaşım göstermişlerdir. Duvin'de bulunan Ermeniye valileri, vergi işlerinden başka, yolların güvenliğini sağlama ve askerî harekâtları yürütme görevlerini de yürütüyorlardı.[1674]

Doğu şehirleri, feodallerin sınırsız otoritesine karşı mücadele eden ve bağımsızlık arzusu ile karakterize edilen Ortaçağ Avrupa şehirlerinden ayrılmaktadır.

[1673] Kürkçüoğlu, "Emevîler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", s.135-136; Vardanyan, "The Administration of the 'Abbāsid North and the Evidence of Copper Coins…", s.227; Bozan, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.59; İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.319

[1674] İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.319; Vardanyan, "The Administration of the 'Abbāsid North and the Evidence of Copper Coins…", s.227.

Şehir bağımsızlığı, Ortaçağ Doğu'sunda çok bilinmeyen bir olguydu. Belirli bir yetki kullanan mahallî bir kuruluş olan şehir idaresi, belli Bagratuni şehirlerinde bulunmaktadır. Bu kuruluş, Duvin'de ve Ani'de farklı bir şekil almaktadır. Duvin şehrinin idaresi, kendine has özelliklere sahipti, bu nedenle özellikle dikkat çekmektedir. Duvin genel olarak, diğer Ermeni şehirleri gibi şehir bağımsızlığına sahip değildi. Ancak, hiçbir soylu hanedanın üzerinde nüfuzunu sağlamlaştıramadığı Duvin'de var olan istikrarsız koşullar, şehir yönetimi için özerk ve bağımsız hareket etme imkânları sağlamaktaydı.[1675] Şehrin emîrleri, soylu sınıftan seçilmekteydi, ancak onlar her şehirde kalıtsal olarak tek bir aileden gelmemişlerdi. Duvin veya Erzurum'da hüküm süren emîrler genellikle önemli kişilerdi. Kalıtsal olan emîrlik aileleri arasında ise şunlar vardır: Malazgirt, Ahlat, Erciş'te Sülemîler (Kaysî); Berkri'de Osmanîler, Np'rkert'te Şeybânîler ve Hamdânîler; Erzen'de Zürârîler. Örneğin, Kaysîler; Malazgirt, Ahlat, Erciş ve başka yerleri veraset sistemiyle idare ederken; böyle bir veraset sistemi, -valileri doğrudan Azerbaycan tarafından da atansa, şansa da vali olsa- herhangi bir akrabalık bağı olmaksızın birbirleri ardına başa geçen Duvin veya Erzurum'da yoktu. Şeddâdîler gelene kadar, hiçbir soylu hanedan kendisini Duvin'de sağlam bir şekilde yerleştirememişti ve çeşitli hükümdarlar, kendilerini birkaç yıldan fazla iktidarda tutamayarak, birbirleri ardına başa geçiyorlardı.[1676]

Şehrin soyluları ve ileri gelenlerinin adları, zaman zaman valiler ile emîrlerin yanında şehrin savunmasına katıldıkları için Ermeni ve İslam kaynaklarında verilmektedir.[1677] Bu sayede biz, hem Ermeni hem de İslam kaynaklarında Duvin'de

[1675] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.144, 146.

[1676] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.134, 145.

[1677] Garsoian, "Dwin", s.324; Manandian, "Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.153.

şehrin idare edilişine dair belirli referanslar bulmaktayız. Örneğin el-Belâzürî, Araplar devrinde Ermeniye'de meydana gelen olayları anlatırken, Duvin'in ileri gelenlerinden Bermek b. Abdullah el-Dabili'ye ek olarak, Erzurum şehrinin bir ileri geleninden de bahsetmektedir. Bu gibi bilgi Ermeni kaynaklarında çok boldur. Gagik Ardzıruni ile Duvin'e saldıran isimsiz bir emîr arasındaki savaşı anlatan Thomas Ardzıruni, Duvin şehrini yıkımdan kurtarmak için "*şehrin ileri gelenlerinin kendilerini (Gagik'in) ayaklarına kapadığını, rehin ve vergi vererek barış için yalvardıklarını*" söylemektedir. Hovhannes Draskhanakertsi'nin, X. yüzyılda *Ostikan* Nasr'ın bölgeye ulaşması dolayısıyla Duvin'den gelmiş olan delegasyon üyelerine gönderme yaparken ki "*önde gelen büyük soylular, önemli ileri gelenler ve Duvin şehrinin soylu hanedanlarının üyeleri*" şeklindeki sözleri de bunu desteklemektedir. Bunlar, Duvin'in kaderi hakkında endişeli olan şehir idaresinin ileri gelen kişileri idi. Sonuçta o sırada şehirde bir tür aristokrasi vardı.[1678] İbn Havkal'ın, *Sûreti'l-Arz* adlı kitabında Duvin şehrinin eskiden I. Smbat ile atalarına ait olduğunu ve şehrin orada yaşayan seçkinler tarafından idare edildiğini söylemesinden yola çıkan bazı araştırmacılar, İbn Havkal'ın şehirdeki bu "*Hristiyan aristokrasisine*" referans yaptığını ileri sürmektedirler. Ter-Ghevondyan'a göre bu tezin nedeni, İbn Havkal'ın sözlerinin N. Karaulov tarafından yanlış tercüme edilmesidir. İbn Havkal: "*Eskiden Smbat b. Aşot ve ataları Ermeniye'nin tamamına hâkim olmuşlardı. Ülke devamlı bu ailenin büyükleri tarafından idare edildi*" demektedir. Bu paragraf Karaulov tarafından "*ve orası şehrin ileri gelen*

[1678] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.221; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.267; el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân Ülkelerin Fethi*, s.230-232; Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.362-364; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.134, 146; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.182; Manandian, "Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.154.

vatandaşlarının ellerinde kalmıştır" olarak tercüme edilmiştir. Karaulov'un tercümesine göre, şehir genel olarak Ermeni soylularının ellerinde kalmamış, şehrin ileri gelen seçkinlerinin ellerinde kalmıştır. Ter-Ghevondyan'a göre, Karaulov'un bu yanlış tercümesi, İbn Havkal'ın bu pasajının Duvin'in önde gelen seçkinlerine yani şehrin yönetimine, gönderme yaptığı hipotezlerine yol açmıştır. Bu nedenle Ter-Ghevondyan, şehrin ileri gelen seçkinler tarafından değil, görevlendirilen emîrler tarafından idare edildiğini ifade etmektedir.[1679] Bunlar ileri gelen kişiler mi, yoksa görevlendirilen emîrler mi bilinmez. Bir gerçek var ki dönem dönem bu kişiler şehrin kaderinin belirlenmesinde etkili olmuşlardır. Ani'de olduğu gibi Duvin'de de kritik anlarda kentin ileri gelenleri politik bir rol oynamayı ve kentin kaderini belirlemeyi deniyorlardı.[1680] Duvin şehrinin ileri gelenleri, istikrarlı bir veraset yönetiminin olduğu dönemlerde, şehrin yaşamında önemli bir rol oynama fırsatına hemen hemen hiç sahip olamamaktaydılar. Ancak, şehirde veraset sisteminin olmadığı ve hiçbir idarecinin kanun ve nizamı devam ettiremediği zamanlarda, böyle zengin bir ticaret şehrinin kaderi, geçici olarak idareyi ellerine almak zorunda kalan şehrin soyluları için belirli bir endişe kaynağı olmuş olmalı. Onların özel görevi, doğal olarak yeni bir idarecinin gelmesiyle sona ermekteydi ve onlar sadece kendi arzularına çok daha uygun olduklarını düşündükleri belirli bir emîr için tercihlerini yapıyorlardı. Örneğin daha önce ifade ettiğimiz gibi şehir soyluları, şehir sakinlerinin ihanetine uğrayarak Duvin'i terk eden Muhammed b. Şeddâd'ın peşinden giderek, şehre yönetici olarak geri dönmesi

[1679] İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.267; Manandian, "Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.154; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.54-55.

[1680] Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.231.

istemişler ve onu şehre tekrar geri getirerek başa geçirmişlerdi.[1681] 1045'te Ani'nin kuşatılması sırasında şehir için uygun bir koruyucuya ilişkin görüşmenin yapıldığı dönemin sonuna kadar uzun süre bu "ileri gelenlerin" siyasi olaylara katılmadıklarını görmekteyiz.[1682] Sonuç olarak Duvin ve Bagratuniler dönemi şehirleri genellikle, ne önde gelen kişilere, ne şehirsel bağımsızlığa, ne de XI-XII. yüzyıllarda şehrinin ileri gelenlerinin siyasi işlerini yürüttüğü, ilkel şeklini Ani'de gördüğümüz bir kuruma sahipti.[1683]

Duvin Emîrliği sınır bakımından yaklaşık olarak Duvin eyaletiyle örtüşmekteydi. Duvin Emîrliği'nin sınırları, ancak çevre prensliklerin bölgesinin belirlenmesi yoluyla tespit edilebilir. Oranın hemen çevresinde, Ardzıruni, Sünik, Bagratuni (daha sonra ayrıca Pahlavuni) prensleri vardı. Aras Nehri, oranın Vaspurakan yani batı tarafındaki sınırına işaret etmektedir. Kuzeyde, Duvin Emîrliği sınırları, Kotayk Eyaleti'nin yakınına kadar uzanmaktadır. Çünkü Garni Kalesi'nin (Erivanla birlikte) her zaman Bagratunilere ait olduğunu bilmekteyiz. Duvin eyaletinin doğusu, dağlık Sünik bölgesiyle başlar, yani oranın sınırları korunaklıdır. Vayot's Dzor eyaleti bu tarafta Duvin Emîrliği'yle bitişmektedir. Bunların en ilginci, asıl Bagratuni topraklarını bu küçük emîrliklerden ayıran sınırdı. Thomas Ardzıruni'nin, Arap fetihleri "*Ararat eyaletine ve Smbat'ın oğlu Abas'ın mülkiyetinin bir kısmını oluşturan Aragac'ın eteği denilen bölgeye*" kadar yayılmıştı ifadesinden yola çıkan Ter-

[1681] Müneccimbaşı, *Düvelü'l-İslam*, Topkapı Sarayı, nr.2951, vr.503b; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.9-10; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.95, 146-147.

[1682] Aristakes, *Ermeni Bir Rahibin Gözünden Selçuklular ve Anadolu'nun Fethi*, s.48; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.182.

[1683] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.147.

Ghevondyan, güney sınırına dair tespitlerde bulunmaktadır. Buna göre, Kral I. Abas'ın mülkleri arasında burada verilen Arakadzodin neredeyse Duvin eyaletinin çevresine kadar yayılmaktadır. Eğer bu genel bir manada alınmazsa, "Ararat Eyaleti" burada Masiasotn'a (Ararat'ın eteklerine) gönderme yapmış olmalı. Bu nedenle güney tarafındaki sınır, doğal bir sınır oluşturan Gayl Drunk (Kurt Kapıları) adlı yere ulaşmış olmalıdır demektedir. Emîrlik aslında şehirden ve birkaç çevre köyden meydana gelmekteydi. Genel anlamda burası Duvin eyaletinin il sınırlarını aşmamaktaydı. Kaynaklarda tespit edilebildiği kadarıyla, oranın sınırları içerisinde şu yerleşim yerleri bulunmaktadır: Bunlardan ilki, kırmızı boyanın (Araplar tarafından Kırmız denilen) bulunduğu Artaşat Köyü'dür. Duvin'in yakınında ayrıca, bugünkü Yuva bölgesi üzerinde çanak çömlek ürünleriyle meşhur olan Ovayk Köyü de bulunmaktaydı. Burası, Katolikos IV. Hovhannes'in doğum yeriydi. Müneccimbaşı'nda III. Aşot'un Duvin'e seferini durdurduğu yer olarak geçen ismi bozulmuş "Nawrwd"da burada bulunmaktadır. Ter-Ghevondyan, İbn Hallikân'ın IX. yüzyılda "Duvin şehrinin kapısı yakınında, Ecdanakan denilen bir köyün" var olduğunu söylediğini ifade etmektedir. Ona göre, bu ad, Moses Khorenats'i tarafından ifade edilen, Garni Nehri kaynağının yakınında bulunan ve Medes tarafından ikamet edilen Azdanakan'a benzemektedir. Duvin'den uzak olmayan Tiknuni Kalesi ise Müneccimbaşı tarafından Muhammed b. Şeddâd'ın kalesini inşa ettirdiği Tell Hasli olarak tespit edilmektedir. Bu Arapça isim muhtemelen Ermenice Tiknuni ile bağlantılara sahipti.[1684] Duvin'e dair kaynaklarda tespit edilebilen sınırlar ve çevre yerleşimler bunlardır.

3. İlmî Hayat

Ermeniye ve Duvin'de ilim ve kültür hayatına yönelik faaliyetler çok erken dönemlerden itibaren başlamıştı. Mesrob Maşdots tarafından Ermeni alfabesinin icat

[1684] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.125-126.

edilmesi bu yöndeki ilk adımlardandı. Alfabenin icadının ardından, Ermeni edebiyatı canlanmış ve çok hareketli bir sürece girmiştir. Bu dönemde din kitapları, incil, gramer kitapları ve felsefe kitapları Ermeniceye tercüme edilmiştir. Bu nedenle, bu devre Ermeni edebiyarının "altın çağı" denilmektedir. Mesrob Maşdost'un öğrencileri daha sonra yeni alfabeyi öğretmek amacıyla ülkenin dört bir yanında okullar açmışlardır. Ermeni din adamları ise artık eğitim almak için yurt dışına gitmemiş, ülke içerisinde eğitimlerini sürdürmüşlerdir. Bu durum, Ermeni millî kimliğinin daha da gelişmesini sağlamıştır.[1685]

Duvin, hilafet devrinde bir Müslüman şehri olarak, ilmî, medeni ve içtimai hayatının canlılığı ile meşhur olmuştu. Bunun en güzel delili, burada çok sayıda âlimin yetişmesidir.[1686] Şehir, Sâcîler ve Sellârîler devrinde Azerbaycan'ın batısındaki en büyük kent durumundaydı. Burası Şeddâdîlerin bölgeye hâkim olmasından sonra daha da gelişmişti.[1687] Şeddâdîler devrinde, imar faaliyetlerine paralel olarak Gence, Duvin ve Ani gibi şehirlerde ilmî müesseseler ile kütüphanelerin de kurulması, şehirde ilmî hayatın canlanmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu dönemde uzun bir süre Şeddâdîlere başkent olarak hizmet eden Duvin şehrinde, hankahların var olduğu bilinmektedir. Ayrıca el-Mukrî es-Semerkandî, Yûsuf ed-Debîlî, Nasr b. İbrahim el-Makdisî ve Ebî Nasr eş-Şîrâzî gibi önde gelen ilim adamlarının, bu şehirde Kur'an,

---

[1685] Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.188; Yılmaz, "Ermeniler Kimdir...", s.180; Seyfeli, *Ecmiatzin,* s.67-68; Bournoutian, *Ermeni Tarihi,* s.64-65; Cinemre, "Geç Antik Çağ'da Ermeni Kilisesi'nin Kurumsallaşması", s.100.

[1686] Nəsirov, *Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər*, s.45; Nesirov, "Ortaçağ'da Düveyn ve Düveynli İlim Adamları", s.758.

[1687] Nesirov, "Ortaçağ'da Düveyn ve Düveynli İlim Adamları", s.758; Nəsirov, *Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər,* s.44.

hadis ve tasavvuf gibi alanlarda eğitim verdiklerini göz önünde bulundurursak, burada hankahlardan başka ilim tahsil edilebilecek kurumlarının da var olduğunu ileri sürmek mümkündür.[1688] Bu nedenle Duvin, İslamî konularda eğitimlerin verildiği, ilim adamlarının yetiştirildiği bir merkez olması bakımından önem arz etmekteydi. Mukaddesî'nin Duvin'de var olduğunu söylediği hankah'ta tasavvuf ilmi tahsil edilmekteydi. Mukaddesî buradaki meclise bizzat katıldığını ve büyük bir kalabalığa şahit olduğunu da ifade etmektedir. Belâzürî ve Yâkût el-Hamevî'nin verdikleri bilgilerden Duvin'de çok sayıda önemli ilim adamın yetişmiş olduğu anlaşılmaktadır. İbn Havkal da Ermeniye'de pek çok hadis ehlinin ve ilim adamının bulunduğunu ifade etmektedir. Buranın yetiştirdiği en önemli ilim adamlarından birisi Abdurrahman b. Yahya ed-Dubelî'dir. Bu örnek, şehirdeki ilim geleneğinin göstergelerinden sadece birisidir.[1689] Ayrıca Mayıs-Haziran 1116'da Ebu Bekr Rebi b. Ahmed el-Ahaveyn en-Neccârî'nin *Kitâbu'l-Hidâye fi't-tıb* (*Hidâyetu'l-muteallimîn fi't-tıb*) isimli eserinin Erzurum Saltuklu Emîri Ziyaeddin Gazi (ö.1131-1132) adına Duvin'de kopya edilerek

[1688] Keleş, "Şeddâdîler Devrinde İlim ve Kültür Hayatına Tesir Eden Şair ve Âlimler", s.3-5.

[1689] el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân Ülkelerin Fethi*, s.232; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.272; Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s.393; İpek, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", s.318; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.219; Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ Harputuna Dair Bazı Kayıtların Değerlendirilmesi", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, I, 2011, s.37; Yurtalan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Mezhepler*, s.119.

çoğaltılması da şehirde var olan bilimsel birikimi ve ilmî altyapıyı ortaya koyması bakımından son derece kıymetli bir örnektir.[1690]

Duvin bünyesinden pek çok âlim çıkartmış olan bir şehirdi. Bunlardan bir kısmı Kahire, Bilâd-ı Şâm, İskenderiye ve Horâsân bölgesindeki şehirler (Nîşâbûr, Merv, Belh) gibi yerlere giderek ilim tahsil etmiş ve dersler vermişlerdi. Çok sayıda öğrenci yetiştirdikleri gibi çeşitli alanlarda sayısız eserler de bırakmışlardır.[1691] Duvin'de doğmuş ilim adamlarının eğitim almak veya ders vermek üzere farklı bölgelere gitmeleri, bu dönemde Duvin'deki eğitim seviyesinin İslam dünyasının diğer şehirlerindeki kadar ileri seviyede olmadığına ve şehirde meşhur hocaların bulunmadığına işaret etmektedir. Şehirde yetişen âlimlerden bazıları şunlardır:

Melike bint Dâvûd b. Muhammed b. Sâid el-Kurtakî: Fars'ın Kurr bölgesindeki Hire nahiyesinde dünyaya gelmiş olan Sûfî bir âlimedir. Onun Gence yakınlarında doğduğu da söylenmektedir. Melike bint Dâvûd henüz küçük yaştayken ailesiyle birlikte Duvin'de ikamet etmiş ve ilk eğitimini de muhtemelen bu şehirde görmüştü. Onun tasavvufa yönelmesinin nedeni, o sırada Duvin'de tasavvuf geleneğinin oldukça yaygın olması ve şehirde tasavvuf eğitiminin verildiği hankahlarda küçük yaşlardan itibaren eğitim almış olması olabilir.[1692]

Ebu Muhammed Abdurrahmân b. Hamed b. Hasan es-Süfyâni Düveynî: Yaşadığı dönemin tanınmış muhaddislerindendir. Duvin'de hadis desleri vermişti. Hafız Ebu Tâhir es-Sülefi (ö. 1181), Duvin'de onunla görüşüp sohbet etmiş, hadis dinlemişti.

[1690] Keleş, "Şeddâdîler Devrinde İlim ve Kültür Hayatına Tesir Eden Şair ve Âlimler", s.4-5.

[1691] Nəsirov, *Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər*, s.120.

[1692] Keleş, "Şeddâdîler Devrinde İlim ve Kültür Hayatına Tesir Eden Şair ve Âlimler", s.12-13.

Hafız Ebu Tâhir, onun Nasr Ahmed el-Kessar Dineverî'den hadis dinleyip naklettiğini kaydetmiştir. Ebu Muhammed Abdurrahman Düveynî'nin ölüm tarihi kesin değildir. XI-XII. asırlarda yaşamıştır.[1693]

Abdân b. Zerrin b. Muhammed ed-Duvinî: Duvin şehrinde doğmuş âlimlerden bir diğeridir. *el-Mukrî* ve *ed-Darîr* olarak bilinmektedir. Duvin'de el-Mukrî es-Semerkandî ve Yûsuf ed-Debîlî gibi önde gelen âlimlerden Kur'an okumuştur. Nasr b. İbrahim el-Makdisî'den ise *Sahîhü'l-Buhârî*'yi almıştı. O aynı zamanda Ebu'l-Ğanaim el-Hanbelî'den pek çok kez hadis dinlemiştir. Bildirdiğine göre hocası Yûsuf el-Mukrî ona Dımaşk'ta katıldığı ilim meclislerinden bahsetmiş ve Duvin'deki ilim meclislerinin çok daha farklı olduğunu ve Dımaşk'takine benzemediklerini söylemiştir.[1694]

Ahmed b. İshâk b. Abbâs b. Mûsa b. Ca'fer el-Alevî Düveynî: Şafi mezhebine mensup hadis râvisidir. Tiflis Gazisi Hüseyn b. Muhammed b. Bayan'dan hadis dinlemişti. Duvin'de yaşamış ve burada hadis dersleri vermişti. Ölüm tarihi bilinmemektedir. Yaklaşık olarak IX-X. yüzyıllarda yaşamıştır.[1695]

Eş-Şeyh Ebu Muhammed Abdullah b. Ebî Nasr eş-Şîrâzî el-Mukîm: Yaklaşık 50 yıl kadar Duvin'de yaşamıştır. Bu bölgenin tasavvuf şeyhi idi ve sahip olduğu tarikat oldukça katı idi. Duvin'de onun gibi bir insanın bulunmadığı söylenmektedir. O aynı zamanda hadis de rivayet etmekteydi. 1112'de es-Silefî Duvin'i ziyaret ettiğinde oradaydı.[1696]

[1693] Nəsirov, *Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər*, s.120.

[1694] Keleş, "Şeddâdîler Devrinde İlim ve Kültür Hayatına Tesir Eden Şair ve Âlimler", s.13.

[1695] Nəsirov, *Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər*, s.121.

[1696] Keleş, "Şeddâdîler Devrinde İlim ve Kültür Hayatına Tesir Eden Şair ve Âlimler", s.13-14.

Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. Tâhir b. Saîd b. Fadlullâh b. Ebu'l-Hayr el-Meyhenî: Ebu Saîd b. Ebu'l-Hayr el-Meylenî'nin (ö. 1049) torunudur. Ebu Tâhir es-Silefî'nin akranı idi. Ebu'l-Kâsım, Bağdat'dan itibaren es-Silefî ile yolculuk etmiş ve Azerbaycan ile Arrân bölgesindeki şehirleri onunla birlikte ziyaret etmiştir. O tasavvuf öğrenmek amacındaki dost canlısı birisiydi. Duvin'e 1112'den sonra es-Silefî ile birlikte gelmişti. Duvin'de tasavvuf eğitiminin verildiği hankahların oldukça yaygın olması, onun bu şehre geliş sebebi olarak ifade edilebilir. Ebu'l-Kâsım şehre geldikten sonra, bir dönem buradaki ilmî toplantılara katılmıştır. Ancak daha sonra Ebu'l-Kâsım ile es-Silefî'nin yolları Duvin'de ayrılmış ve Ebu'l-Kâsım tek başına Bağdat'a gitmiştir.[1697]

Ebu Tâhir es-Silefî: 1082'de İsfâhân şehrinde doğmuştur. İlimle uğraşan bir aileden geldiğinden küçük yaştan itibaren Kur'an öğrenmeye başlamıştır. 1100 yılından itibaren Bağdat'taki Nizâmîye Medresesi'nde hadis, tefsir, fıkıh, kıraat ve lügat alanında dersler almıştır. 1106'ya gelindiğine ise 1117 yılında kadar sürecek olan bir yolculuğa çıkmıştır. es-Silefî bu bağlamda Derbend (Bâbü'l-Ebvâb) bölgesine kadar gitmiş ve dönerken Tiflis ve Arrân şehirlerini bir bir dolaşmıştır. 1112 yılında Selmâs'a giden es-Silefî, daha sonra Şeddâdîlerin merkezi Duvin şehrine gitmişti. Bir süre orada kalan es-Silefî, eş-Şeyh Ebu Muhammed Abdullah b. Ebî Nasr eş-Şîrâzî'den hadis dinlediği gibi, Ebu Sâid b. Ebu'l-Hayr el-Meyhenî'nin torunu Ebu'l-Kâsım'ın içerisinde bulunduğu pek çok âlimle ilmî toplantılar da düzenlemiştir. Onun Duvin'de ne kadar zaman geçirdiği belli değildir. O daha sonra ilim yolculuğunu sürdürmüş ve 1115'te Dımaşk'a varmıştı.[1698]

[1697] Keleş, "Şeddâdîler Devrinde İlim ve Kültür Hayatına Tesir Eden Şair ve Âlimler", s.14.

[1698] Keleş, "Şeddâdîler Devrinde İlim ve Kültür Hayatına Tesir Eden Şair ve Âlimler", s.15.

4. Duvin'de Meydana Gelen Depremler ve Şehir Hayatına Etkileri

Tarih boyunca Ermeniye bölgesi pek çok yıkıcı depremden etkilenmiştir. Erzincan (Yerznka), Duvin ve Ani gibi eski şehirler ve başkentler güçlü depremler tarafından defalarca yıkılmıştı.[1699] İki hattan oluşan (Erzincan-Ararat ve Duvin-Sünik-Tebrîz) Ararat fayı, ülkenin merkezinin tam içinden geçmektedir ve bu hat Ermeniye'de büyük zararlara yol açmıştır.[1700]

Sovyet dönemi deprem katalogları, 851'den 893 yılına kadar olan dönemde Duvin'i yıkmış olması muhtemel iki ila beş deprem öngörmektedirler. Tarihî kaynaklarda verilen bilgilere ve tarihlere bakıldığında, Duvin'in IX. yüzyılın ikinci yarısında, 50 yıldan daha az bir zaman içerisinde birkaç farklı deprem tarafından yıkıldığı sonucuna varılabilir.[1701] Kaynaklarda bahsedilen depremlerden bazıları şunlardır:

Ermeni tarihçi Mkhitar D'airivank, Katolikos I. Zakariya devrinde (855-876), Duvin'de Büyük Perhiz sırasında meydana gelen bir depremden bahsetmekte ve bu deprem neticesinde bir gecede 12 bin insanın öldüğünü bildirmektedir.[1702] Mourad

---

[1699] Karakhanyan vd., "Aspects of the Seismotectonics of Armenia…", s.446

[1700] Robert H. Hewsen, "The Geography of Armenia", *The Armenian People From Ancient to Modern Times*, v. I, ed. Richard G. Hovannisian, New York, 1997, s.11.

[1701] Hasrat'yan, "The Medieval Earthquakes of the Armenian Plateau and the Historic towns of Ayrarat and Shirak (Dvin, Ani, Erevan)", s.720; Korzhenkov vd., "Traces of Strong Earthquakes of the 9th Century in the Ruins of Dvin", s.103; Khudaverdyan-Babayan, "The Human Skeleton from Dvin…", s.15.

[1702] Mkhitar D'airivank, *Histoire Chronologique*, s.86; Hasrat'yan, "The Medieval Earthquakes of the Armenian Plateau and the Historic towns of Ayrarat and Shirak

Hasrat‘yan ile Khudaverdyan-Babayan çalışmalarında, bu depremin tarihi olarak 851 yılını göstermektedirler.[1703] Ermeni tarihçi Thomas Ardzıruni, Ermeni prenslerinin esaretinin 7. yılından sonra yani 858’de bir depremin meydana geldiğini ifade etmektedir.[1704] Ancak Guidoboni ve Traina, Thomas Ardzıruni’nin 893’te Duvin’de meydana gelen depremden bahsederken “*bu deprem Ermeni Katolikosu Zakariya devrinde olandan çok daha ciddi idi*” sözünden yola çıkarak, bu depremin 863’teki depreme gönderme yaptığı sonucuna varmışlardır.[1705] Katolikos Hovhannes de eserinde kesin bir tarih vermeksizin, Prensler Prensi Aşot’un tahta çıkmasından kısa süre sonra bir deprem meydana geldiğini ifade etmektedir. Buna göre: “*Bu dönemde Duvin şehrindeki ciddi bir deprem, evlere, şehir surlarına ve saraylara büyük zarar verdi. Şehri perişanlık ve sarsıntılar doldurmuş ve pek çok insanın ölümüne neden olmuştu. Felaketin korkusu öyle büyüktü ki hiç kimse bir çatının altına kalmadı. Ancak zorluklardan yakınarak, pazar alanlarına ve sokaklara kaçtılar. Kışın keskin soğukluğu ıstıraplarını arttırdı. Öyle ki pek çoğu soğuktan donmaya maruz kaldı.*”[1706] Bu depremin

---

(Dvin, Ani, Erevan)”, s.720-721; Khudaverdyan-Babayan, “The Human Skeleton from Dvin…”, s.15.

[1703] Hasrat‘yan, “The Medieval Earthquakes of the Armenian Plateau and the Historic towns of Ayrarat and Shirak (Dvin, Ani, Erevan)”, s.720; Khudaverdyan-Babayan, “The Human Skeleton from Dvin…”, s.15.

[1704] Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik’*, s.294; Mkhitar D’airivank, *Histoire Chronologique,* s.86d.

[1705] Emanuela Guidoboni-Giusto Traina, “A New Catalogue of Earthquakes in Historical Armenian Area from Antiquity to 12th Century”, *Annals of Geophysics,* 38/1, June 1995, s.122-123.

[1706] Yovhannes Drasxanakertc’i, *History of Armenia*, s.126; Hasrat‘yan, “The Medieval Earthquakes of the Armenian Plateau and the Historic towns of Ayrarat and Shirak

858'de meydana geldiğini ileri sürenler olsa da[1707] Aşot'un 862 yılında "Prensler Prensi" olarak atandığını göz önünde bulunduran bazı tarihçiler, bu depremin 863 yılında meydana gelmesinin çok daha muhtemel olduğu söylemektedirler.[1708] Tarihçi Asogik de "*Onun zamanında* (Bagratuni Prens Aşot) *Büyük Perhiz* (Lent) *sırasında bir Cumartesi gününde pek çok insanın öldüğü ve lüks evlerin yıkıldığı ve üç ay kadar süren korkunç bir deprem olmuştur*" diyerek 863'te bir depremin meydana geldiğini ifade etmektedir.[1709] 863 tarihi Anili Samuel tarafından da doğrulanmaktadır. Anili Samuel, 863'te (Ermeni takviminin 312. yılı) Duvin'de Büyük Perhiz'in başlangıcında gerçekleşen depremin 3 ay sürdüğünü söylemektedir.[1710] Brosset ise 861 yılının ilk

---

(Dvin, Ani, Erevan)", s.720-721; Khudaverdyan-Babayan, "The Human Skeleton from Dvin…", s.15.

[1707] Hasrat'yan, "The Medieval Earthquakes of the Armenian Plateau and the Historic towns of Ayrarat and Shirak (Dvin, Ani, Erevan)", s.720-721; Khudaverdyan-Babayan, "The Human Skeleton from Dvin…", s.15.

[1708] Guidoboni-Traina, "A New Catalogue of Earthquakes in Historical Armenian Area from Antiquity to 12th Century", s.121-122; Karakhanyan vd., "Aspects of the Seismotectonics of Armenia…", s.450; Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", s.97d.

[1709] Mkhitar D'airivank, *Histoire Chronologique*, s.86d; Hasrat'yan, "The Medieval Earthquakes of the Armenian Plateau and the Historic towns of Ayrarat and Shirak (Dvin, Ani, Erevan)", s.720-721; Khudaverdyan-Babayan, "The Human Skeleton from Dvin…", s.15; Guidoboni-Traina, "A New Catalogue of Earthquakes in Historical Armenian Area from Antiquity to 12th Century", s.122.

[1710] Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.427; Mkhitar D'airivank, *Histoire Chronologique,* s.86d; Guidoboni-Traina, "A New Catalogue of Earthquakes in Historical Armenian Area from Antiquity to 12th Century", s.122-123;

Cumartesi gününün ya da 18-22 Şubat tarihinin doğru olabileceğini iddia etmektedir.[1711] Kalankatlı Moses de eserinde bölgede meydana gelen bir depremden bahsetmektedir. Buna göre, 23 Nisan 869-22 Nisan 870'te (Ermeni takviminin 318. yılı) Duvin'de bir deprem meydana gelmiştir. Bütün sene devam eden bu deprem neticesinde 120 bin[1712] insan hayatını kaybetmiştir.[1713]

Tarihi kaynaklarda birbirinden farklı olarak bu şekilde çeşitli deprem hadiselerinden bahsedilse de bölge üzerinde yapılan çeşitli deprem çalışmaları, birisi 863'te diğeri otuz yıl sonra 893'te olmak üzere sadece iki depremin Duvin'i yıktığını ikna edici bir şekilde kanıtlamaktadırlar. Bazı tarihçilere göre diğer bütün tarihler, Ortaçağ kronikçileri tarafından yeniden yazılan kroniklerin tarihlerinin yorumlamasındaki karışıklıklar ve tarihlerin antik Ermeni dilinden yanlış tercümesi nedeniyle ortaya çıkmıştır. Bir diğer karışıklık sebebi de Arapça Duvin adı ile İran şehri

---

[1711] Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.426.

[1712] Mkhitar D'airivank'ın kitabını yayına hazırlayan M. Brosset ile muhtemelen ondan alıntı yapan Hasratyan ve Khudaverdyan-Babayan çalışmalarında, bu deprem neticesinde 12 bin insanın hayatını kaybettiğini ileri sürmektedirler, bkz. Mkhitar D'airivank, *Histoire Chronologique*, s.86d; Hasrat'yan, "The Medieval Earthquakes of the Armenian Plateau and the Historic towns of Ayrarat and Shirak (Dvin, Ani, Erevan)", s.720-721; Khudaverdyan-Babayan, "The Human Skeleton from Dvin…", s.15.

[1713] Moses, *Alban Tarihi*, s.304; Mkhitar D'airivank, *Histoire Chronologique*, s.86d; Hasrat'yan, "The Medieval Earthquakes of the Armenian Plateau and the Historic towns of Ayrarat and Shirak (Dvin, Ani, Erevan)", s.720-721; Khudaverdyan-Babayan, "The Human Skeleton from Dvin…", s.15; Guidoboni-Traina, "A New Catalogue of Earthquakes in Historical Armenian Area from Antiquity to 12th Century", s.122.

olan Erdebil arasındaki benzerliktir.[1714] Bu nedenle, bu iki deprem (863-893) haricinde bölgede meydana gelen diğer depremlerin farklı depremler mi, yoksa aynı depremin kaynaklardaki farklı yansımaları mı olduğu konusu tartışmalıdır.

Duvin depremi denilince ilk ve akla gelen asıl büyük deprem ise 893-894 yılında meydana gelmiştir. Bu tarihte Duvin şehri, halkına büyük acı veren korkunç bir depremle sarsılmıştır. Bu olay; Katolikos Hovhannes, Thomas Ardzıruni ve İbnü'l-Esîr gibi belli başlı tarihçiler tarafından detaylı bir şekilde nakledilmiştir.[1715]

İbnü'l-Esîr, 14 Aralık 893-12 Ocak 894'te meydana geldiğini söylediği bu depremi anlatırken şunları söylemektedir: "*280 yılının Şevval ayında ay tutulmuştu. Ayrıca Duvin halkı bir gün sabahleyin uyandıklarında dünyayı kapkaranlık görmüş, gündüzün bu karanlığı bir hayli sürmüş, ikindiye kadar devam etmişti. İkindi sıralarında siyah bir rüzgâr esmeye başlamış ve gecenin ilk üçte birine kadar sürmüştü. Sonra büyük bir deprem meydana gelmiş ve Duvin şehri yıkılmıştı. Bu depremde hemen hemen şehrin bütün evleri yıkılmış, geriye yüz kadar ev kalmıştı. İlk depremden sonra arka arkaya beş yer sarsıntısı daha olmuş, depremden sonra enkaz altından 150 bin ceser çıkarılmıştı.*"[1716]

[1714] Korzhenkov vd., "Traces of Strong Earthquakes of the 9th Century in the Ruins of Dvin", s.103; Karakhanyan vd., "Aspects of the Seismotectonics of Armenia…", s.450; Guidoboni-Traina, "A New Catalogue of Earthquakes in Historical Armenian Area from Antiquity to 12th Century", s.121-126.

[1715] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.61; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.11.

[1716] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. 7, s.388; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.164-166; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.61;

Hovhannes de bu deprem hakkında bilgi vermekte ve şunları söylemektedir: "*Geceleyin ansızın Duvin şehrinde ciddi bir sarsıntı meydana geldi ve büyük bir yıkıma, korkuya, tahribata ve şehir sakinlerinin yaşamlarını kaybetmesine neden oldu. Çünkü deprem bütün şehir surlarını yıktı, hem soyluların sarayları, hem de halkın evleri göz açıp kapayıncaya kadar harabeye dönmüş bölge hâline geldi. Ayrıca kutsal bir biçimde inşa edilmiş katolikosluk kilisesinin yanında sağlam temelleri olan diğer şehitlik kilisesini de yıkıp yok etmişti ki orası bakan kişilere neredeyse kayalarla dolu bir delik gibi görünmekteydi. Gönülleri merhametsiz ve bir taş kadar sert olduğu için, toprak yığınları ve çatıları altında sıkışan kalabalık halkın yok olması, onları ağıtlara ve gözleri yaşlı bir şekilde ağlamaya sevk etti. Kurbanların ağlayan ve ağıt yakan akrabaları, sevenleri ve eşlerinin yanında, kederli erkekler ile siyah giyimli kadınlar eşliğindeki halk ozanları korosunun acıklı seslerinden bahsetmeyeceğim. Çok sayıda cesedi mezarlara gömmek mümkün olmadığı için, onların pek çoğu uçurumlara, vadilere ve geçitlere atıldı. Böylece* (ilahi) *gazabın korkusu, hayatta kalanları dehşete düşürdü.*" Hovhannes ayrıca, bu hadiseyi işiten ve o sırada Sevan Adası'nda örnek bir münzevi hayatı yaşayan Mastoc'un (897-898) hayatta kalıp acı çekenlere yazdığı mektuplardan da bahsetmektedir.[1717] Hovhannes, depremde ölenlerin sayısı hakkında

---

Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.11; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.153.

[1717] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.139-140; Hasrat'yan, "The Medieval Earthquakes of the Armenian Plateau and the Historic towns of Ayrarat and Shirak (Dvin, Ani, Erevan)", s.720-721; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.164-166; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.62; Khudaverdyan-Babayan, "The Human Skeleton from Dvin…", s.15; Karakhanyan vd., "Aspects of the Seismotectonics of Armenia…", s.450; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.11

bilgi vermese de depremde ölenleri gömmenin mümkün olmadığını, bu sebeple onların uçurumlara, dağ geçitlerine ve vadilere atıldıklarını söyleyerek, can kaybının boyutlarının büyüklüğünü ortaya koymaktadır.[1718] Ter-Ghevondyan bu depremin şehrin kaderi üzerinde derin bir etkiye sahip olduğunu, şimdiye kadar, hiçbir cami kalıntısının Duvin'de keşfedilmediğini, katolikosun yıkılan ikametgâhının daha sonra muhtemelen cami olarak yeniden inşa edilmiş olduğunu ve yıkıntılar altında kalan şehir halkının çok fazla acı çektiğini ifade etmektedir.[1719] Hovhannes, ilahi ceza olarak gördüğü bu depremi ve sosyal koşulların bozulmasını; ruhban sınıfının bozulmasına, açgözlülüğe, kibirli ve yüksek rütbeli memurların yetersizliğine bağlamaktadır. Hovhannes ayrıca bu konudaki üzüntüsünü dile getirerek, yıkımın giderilmesi için I. Smbat'a yardımcı olunmasını da tavsiye etmektedir.[1720]

Bu depremden bahseden bir diğer tarihçi Thomas Ardzıruni ise 893'deki bu depreme ilişkin olarak şunları söylemektedir: "*Duvin şehri kalabalıktır, kale duvarları ve toprak yığınları ile çevrelenmiştir, tok gözlü ve zengin tüccarlar yaşamaktadır, kötülükle doludur. Şehir yerle bir olmuş, tıpkı cehennem gibi yarık genişçe açılmış ve üzerindeki pek çok şey yıkılmıştı. Şehir sakinlerinin evleri bazıları için mezar oldu… Depremin öldürdüğü insan sayısının 70 binden fazla olduğu söylenmektedir. Bu*

[1718] Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.164-166.

[1719] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.62; Ter-Ghevondian, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9^{e} et 11^{e} Siecles", s.313.

[1720] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.140-142; Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, v. I, s.114; Köse, "Kafkasya Türklüğü Açısından Değerlendirilmesi", s.108d.

deprem, Ermenilerin ele geçirilmelerinden yedi yıl sonra (858), Katolikos Zackharia devrinde olandan çok daha güçlüydü."[1721]

Zehebî de "*Duvin Şehrindeki Depremin Haberi*" başlığı altında, Duvin depremi ile alâkalı bazı bilgiler vermektedir. Zehebî'nin bildirdiğine göre, Aralık-Ocak 893-894'te (Şevval 280) Duvin'de ay tutulması meydana gelmiş ve ikindiye kadar dünya karanlık olarak kalmıştır. Siyah bir rüzgâr esmiş ve bu gecenin üçte birine kadar devam etmiştir. Bunun ardından şehrin genelinde büyük bir deprem meydana gelmiştir. Onlar daha sonra enkazın altından 30 bin insanı çıkartmışlardır. Daha sonra beş kere daha sarsıntı meydana gelmiştir. Enkazın altından çıkarılanlar 150 binden fazla idi.[1722]

İbn Kesir diğer kaynaklardan farklı olarak 895-896 yılında Erdebil'de altı depremin meydana geldiğini ve şehirdeki evlerin yıkıldığını söylemektedir. Bildirdiğine

---

[1721] Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.292-293; Karakhanyan vd., "Aspects of the Seismotectonics of Armenia…", s.450; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.164-166; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.62; Hasrat'yan, "The Medieval Earthquakes of the Armenian Plateau and the Historic towns of Ayrarat and Shirak (Dvin, Ani, Erevan)", s.720-721; Korzhenkov vd., "Traces of Strong Earthquakes of the 9th Century in the Ruins of Dvin", s.104; Khudaverdyan-Babayan, "The Human Skeleton from Dvin…", s.15; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.43; İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye*, s.53; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.11; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.153.

[1722] Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Tarihü'l-İslam ve Vefayatü'l-Meşahir ve'l-Alam*, c. 20, tahk. Doktor Ömer Abdusselam Tedmuri, Beyrut, 1992-1412, s.244; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.164-166; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.61.

göre şehirde yüz ev bile ayakta kalamamış ve enkaz altında 150 bin insan can vermiştir.[1723] Her ne kadar depremin Erdebil'de olduğunu ifade etse de verdiği bilgiler Duvin'dekilerle uyuşmaktadır. Bu yüzden bu depremin Duvin'de olmuş olması muhtemeldir.

Araştırmacılar, bu depremlerin mahiyetine ilişkin yapılan çağdaş sismik araştırmalar neticesinde, depremin büyüklüğüne, merkez üssüne ve etkilerine ilişkin bazı sonuçlara varmışlardır. Her iki depremin yoğunluğu MSK-64 ölçeğinde IX-X olarak, büyüklüğü ise 6.0-6.5 olarak tahmin edilmektedir.[1724] Buna karşın komşu yerleşim yerlerinden herhangi bir hasarın bildirilmemesi garip görünmektedir. Vağarşapat Manastır Kompleksi (IV. yüzyıldan VII. yüzyıla) Duvin'in batısına 30 km'de yer almaktaydı. Thomas Ardzıruni'nin "*Kutsanmış Katolikos Georg deprem hakkında kederlendi… Bundan sonra o, Duvin'den ayrıldı ve Nor Kalak'taki (Vağarşapat'ın eski adı) büyük Aziz Gregory Kilisesi'ne yerleşti*" şeklindeki açıklamasından, Vağarşapat'ın depremden zarar görmediği sonucunu çıkarabiliriz. Ancak Vağarşapat manastırları ve Zvartnos Tapınağı, Erivan fay bölgesi içerisindeydi. Buna karşın IX. yüzyılda yıkıldıklarına ilişkin bir izahat yoktur. Eğer Erivan fayında 6.0-6.7 aralığında büyük bir deprem olsaydı, fay boyunca yerleşmiş manastırlar büyük bir hasara uğrarlardı. Vağarşapat manastırları, sürekli kronik kayıtları tuttuğu için böyle

[1723] İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 11, s.130; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.165.

[1724] Karakhanyan vd., "Aspects of the Seismotectonics of Armenia…", s.450-451; Korzhenkov vd., "Traces of Strong Earthquakes of the 9th Century in the Ruins of Dvin", s.104; Hasrat'yan, "The Medieval Earthquakes of the Armenian Plateau and the Historic towns of Ayrarat and Shirak (Dvin, Ani, Erevan)", s.721; Khudaverdyan-Babayan, "The Human Skeleton from Dvin…", s.15.

bir felaketi gözden kaçırmış olamazlar. Bunu değerlendiren bazı tarihçiler, belki de başkent Duvin'in 30 sene içerisinde iki kez tamamen yıkılmış olması öyle etkileyiciydi ki kronik yazarları diğer yerlerdeki zararları betimlemeyi es geçmiş olabilirler demektedirler. Ayrıca Duvin'deki yoğunluğun, depremin dar bir bölgeye etkisinin sonuçlarından kaynaklanması da muhtemeldir. Bu ikinci öneri, Duvin kentinin, başlıca sarayları ile büyük kiliselerinin, Erken Bronz Çağ'dan beri gelişen farklı medeniyetler tarafından bırakılan 5-6 metre kalınlığındaki yapay tabakadan oluşup, çok fakir bir topraktan meydana gelen bir tepenin üzerinde yer alması göz önünde bulundurulursa desteklenebilir. Duvin'deki toprak özellikleri araştırmacılar tarafından analiz edilmiştir. Vs30 hızları (0 ile 30 metre derinlik arasındaki ortalama dalga kayma hızı), Duvin şehrinin merkez bölgesindeki tüm toprakların, Amerika'nın (E) kategorisine girdiğini göstermektedir. Yani bunlar en kötü kategoridedir. Onların ifade ettiklerine göre, böyle bir durumda her iki Duvin depreminin büyüklüğü 6.0-6.7'den çok daha düşük olmuş bile olabilir.[1725] Bu da depremin boyutunun daha düşük olabileceğine, ancak Duvin'deki toprak özelliklerinden dolayı buranın daha fazla etkilenmiş olabileceğine işaret etmektedir.

Depremin merkez üssü ile ilgili de çeşitli görüşler vardır. Duvin şehri, kroniklerde bahsedilen yıkık bir yerleşim yeri olduğundan, daha önce her iki depremin koordinatlarının bu şehirle örtüştüğü sanılmaktaydı. Duvin'de on binlerce insanın ölmesi ve yıkımların niteliği, büyük şiddette olayların olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Duvin depreminin şiddet ve büyüklüğüyle alâkalı farklı tahminlerden yola çıkarak, depremin merkez üssünün yerine ilişkin iki muhtemel senaryo ileri

[1725] Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.294; Karakhanyan vd., "Aspects of the Seismotectonics of Armenia…", s.450-451; Korzhenkov vd., "Traces of Strong Earthquakes of the 9th Century in the Ruins of Dvin", s.104.

sürülebilmektedir. İlki, her iki depremin (863 ve 893) merkez üssünün, Duvin şehrinin hemen altında bulunan, çok derin olmayan bir fay hattı olduğu şeklindedir. Buna göre, her iki deprem de küçük şiddetteydi, ancak komşu yerleşimler çok zarar görmezken Duvin'de aşırı yıkıma neden olan büyük bir yoğunluğa sahipti. İkinci senaryo ise her iki depremin (863 ve 893) merkez üssünün, Duvin'in 16 km kuzeydoğusundaki Garni Fayı üzeri olduğuna işaret etmektedir. İki deprem de çok fazla şiddete ve yoğunluğa sahipti. Diğer yerleşim yerlerinde rapor edilen herhangi bir yıkıntının bulunmayışı, küçük yerlerde meydana gelenlerin yerine, başkentteki yıkımların açıklanmasının tercih edilmesi gerçeği ile açıklanmaktadır. Bu verilerin analizi, depremin merkez üssünün antik başkentin altında değil, ondan biraz uzakta yer aldığını göstermektedir. Korzhenkov vd., Duvin'in merkezindeki kalıntıların arkeosismolojik incelemelerini gerçekleştirmişler ve duvar parçaları ile tekil blokların eğilmeleri, çıkmaları ve devrilmeleri gibi pek çok sismojenik hasar ve tahribat olayına ek olarak, Duvin depreminin merkez üssünü Duvin şehri yıkıntılarının 5 km kuzeybatısına yerleştirmelerine imkân veren sistematik deformasyonları da tespit etmişlerdir. Bu, kısa bir mesafedir, çünkü yıkım oldukça büyüktü. Korzhenkov vd. göre, IX. yüzyıl Duvin depremi, isimsiz E-NE-çarpma fayının batı bağlantı ucunun kırılmasıyla ilgilidir.[1726]

Buna karşın Karakhanyan vd., Korzhenkov ve arkadaşlarının ulaştığı sonuçların ciddi belirsizliklere sahip olduğuna inanmaktadırlar. Onların bildirdiğine göre, öncelikli olarak, Ortaçağ döneminde yapılan restorasyon izleriyle birlikte, 1960'larda yapılan katedraldeki duvarın bir kısmının restorasyonu, Duvin depreminin neden olduğu sismojenik hasarlar olarak yanlış yorumlanmıştır. Ayrıca onların söylediklerinin aksine

[1726] Korzhenkov vd., "Traces of Strong Earthquakes of the 9th Century in the Ruins of Dvin", s.103, 106, 108; Karakhanyan vd., "Aspects of the Seismotectonics of Armenia…", s.451.

Duvin depreminin, isimsiz E-NE-çarpma fayının batı bağlantı ucunun kırılmasıyla ilişkisine dair de herhangi bir kanıt bulunamamıştır. Dahası, Karakhanyan vd., Duvin depreminin potansiyel merkez üssü, Korzhenkov ve diğerlerinin gösterdiği gibi bu isimsiz yer üzerine değil, daha ziyade Erivan Fayı üzerine yerleştirilebilir demektedirler. Ambraseys ve Melville, Thomas Ardzıruni'nin 893 depremine ilişkin aşağıdaki anlatımını ilk fark eden kişiydi: "*Kutsal Piskopos Rştunili Aziz Grigor da o saatte dağdaki bir mağarada dua eden yakınlarıyla birlikte oradaydı. Fakat ölümden kaçamadılar. Onların çoğu yıkıntılar altında kaldılar.*" Duvin bölgesinde, ne dağlar ne de mağaralar vardır. Thomas Ardzıruni'nin yukarıdaki ifadelerini göz önünde bulunduran Ambraseys ve Melville, Artaşat Platosu'ndaki depremlere heyelanların eklenmesini önerdi. Ancak bu yazarlar, ne Artaşat Platosu'nun ve heyelanların yerini belirlediler, ne de Thomas Ardzıruni'nin ifadesini daha fazla değerlendirdiler. Bu bilgiyi değerlendiren Karakhanyan ve diğer çalışma arkadaşlarına göre, mağaraların bulunduğu tek yer Ghehard Manastırı dağıdır. Oranın orijinal adı Ayravank'tır. Ghehard Manastırı, Ermeni Hristiyanlar için sürekli olarak hacı olma yeriydi. Duvin çevresinde başka mağara yoktur. Ghehard Manstırı ve Ayravank Mağaraları Duvin şehrinin kuzeydoğusuna 25 km ve aktif Garni Fayı'nın kuzeydoğusuna 6 km uzaklıkta yer almaktaydı. Her iki depremin merkez üssü şehrin yakınına yerleştirilebilir ki bu durumda depremlere Erivan Fayı sebep olmuş olurdu.[1727]

863 ve 893 depremleri haricinde bölgede meydana gelen diğer depremlerin, farklı depremler mi, yoksa aynı depremin farklı yansımaları mı olduğu konusu net değildir. Bize göre, ikinci seçenek daha doğru olmalıdır. Çünkü kaynaklarda bu depremlere ilişkin verilen bilgilerin doğru olarak kabul edilmesi, şehir nüfusunun

[1727] Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, s.294; Karakhanyan vd., "Aspects of the Seismotectonics of Armenia…", s.450-451.

neredeyse tamamının bu depremler sonucunda hayatını kaybetmiş olması demektir. Ancak şehrin deprem sonrası yaşamına baktığımızda bu denli bir ölüm olduğu anlaşılmamaktadır. Aksine, halk kısa bir süre sonra şehri yeniden inşa etmeye ve ayağa kaldırmaya çalışmaktadır.

5. Ticaret ve Ekonomi

Ortaçağ'da Duvin şehrinin önemi, sadece o dönemki politik statüsünden değil, aynı zamanda sahip olduğu ekonomik avantajlardan da kaynaklanmaktaydı.[1728] Günümüzde; Ani, Duvin, eski Van ve Erzurum yakınındaki Artsn (Erzen) ile dönemin tasvir edilen diğer şehirlere bakan herhangi birisi, onların geçmişte 100 bin civarında insana ev sahipliği yaptıklarını, ticaret merkezleri olduklarını, kral ya da genel vali saraylarını bulundurduklarını tahmin edemez. Ancak son dönemlerde önemli binaların harabelerinin ve temellerinin şekillerinde devam eden arkeolojik araştırmaların sonuçları, bunun kesin kanıtlarını ortaya çıkartmıştır.[1729]

Kafkasya'daki ticaret yolları, Persler devrinden beri Asyalı tüccarlar için önemli geçitlerden birisiydi. Doğu ürünlerini batıya aktaran kervanlar, Hazar Havzası ile Kafkas geçitlerini kullanmak zorundaydılar.[1730] Kafkasya'nın önemi, kıtalar arası yol kavşağı üzerinde bulunmasından ve önemli maden kaynaklarının temin edildiği, endüstri ürünlerinin ithal ve ihraç edildiği bir merkez olarak önemini her zaman korumasından kaynaklanmaktaydı.[1731] Arşakuniler döneminde ticaret, Ktesiphon'dan

[1728] Garsoian, "Dwin", s.324.

[1729] Lang, *Armenia Cradle of Civilization,* s.190.

[1730] Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.42.

[1731] Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.103-104; Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.42.

başlayarak Ermenistan ve Karadeniz'e kadar uzanan yol boyunca gelişmiş ve tüccarlar ile zanaatkârlara, Roma ve İran topraklarında mal satma olanağı sağlanmıştı. Ktesiphon'dan başlayarak Karadeniz'e ulaşan bu yol sayesinde, Artaşat, Duvin ve Erzurum şehirleri; Hindistan, Gürcistan, İran ve Avrupa arasındaki başlıca ticaret merkezleri hâline gelmişlerdi. Duvin, Ermenistan'ın Bizans ve Sâsânîler arasında bölüştürülmesinden (387'de) sonra Pers-Armenia'nın başkenti ve başlıca ticaret merkezi hâline gelmişti. Roma Armenia'sının merkezi ise Theodosiopolis'ti. Duvin bu dönemde, tüccarların iş bağlantıları kurmak üzere toplandıkları bir giriş kapısı hâlini almıştı.[1732] Duvin, selefi Artaşat gibi, hem ekonomik ve endüstriyel bir merkez, hem de başkent olarak Orta Asya ile ticarette çok önemli bir yer hâline gelip, uluslararası bir ticaret merkezine dönüşmüştü.[1733] Bunda Ermenistan'ı kendi kervanları için geçit olarak kullanan Pers ve Sâsânî tüccarların payı büyüktü. Kars, Ani, Duvin ve Erivan hattı, ticari anlamda oldukça hareketliydi. Burası, Bizans Anadolu'su, İran ve Kafkas ülkeleri arasında transit ticaret merkeziydi.[1734] Bu nedenle Duvin, İran ve Orta Asya'dan gelen ticaret yollarının Konstantinopolis'e, Akdeniz'e, Trabzon'a ve Kuzey Kafkasya'ya giden yollarla buluştuğu bir merkezdi.[1735]

V. yüzyılın ilk yarısında barışın yeniden tesis edilmesiyle birlikte, alışveriş mecburi geçiş yerlerine ve Romalılar ile doğu tüccarların mallarını değiş tokuş etmek zorunda oldukları kentlere yönlendirilmişti. I. Theodosius'un bölgeyi paylaştırmasının

[1732] Manandian, "Trade and Trade Centers in Armenia in the Roman-Parthian and the Byzantine-Sâsânîd Periods", s. 87.

[1733] Kettenhofen, "Dvin", s.617; Garsoian, "Dwin", s.324.

[1734] Canard, "Dwin", s.678; Bournoutian, *Ermeni Tarihi,* s.69; İpek, "Kars'ın Ortaçağ Ticaretindeki Yerine Bir Bakış", s.287.

[1735] Ballian, "Jewelry from Dvin", s.56

ardından özellikle Artaşat'ın rolü bu idi. Merzübânlar zamanında ise bu mirasa Duvin şehri konmuştur. Surların dışında tutulan yabancı tüccarlar, o dönemde son derece müreffeh olan dış mahallelerde ya da yakın köylerde kalmak zorundaydılar.[1736] Manandian, Kulischer'den naklen, yabancı tüccarların şehir dışındaki dış mahallelerde yerleşme zorunluluğunun Ortaçağ ticaretinin bir karakteristiği olduğunu söylemekte ve şu örnekleri vermektedir: Konstantinopolis'te Aziz Mamas'ın manastırı tarafından Rus tüccarların sadece dış mahallelerde yaşamalarına izin verilmekteydi. Yabancı tüccarlarla ilgili olarak benzer önlemler, Hazar'ın başkenti İdil'de, Rus şehirleri Novgorod, Pskov ve Batı'daki ticaret merkezlerinde de alınmıştı. Bu nedenle benzer düzenlemelerin, muhtemelen yabancı tüccarların şehirde değil de dış mahallede yaşamasına izin verilen Duvin'de de var olduğunu düşünebiliriz.[1737] Nvarsak Antlaşması'nı (484-485) müteakip nahararlar ve kilise, Ermenistan'da imar faaliyetlerine girişmişti. Böylece Vağarşapat ve Duvin şehirleri onarılmış ve yeni düzenlemeler yapılmıştı. Bizans'a ulaşan ticaret yolları yeniden açılmış olduğu için Ermenistan iktisadi olarak yeniden zenginleşmeye başlamıştı.[1738] Merzübânlık döneminde ülkenin ekonomik yaşamı, şehirlerin büyümesine ve ticaret ile esnaf arasındaki ilişkilerin iyileşmesine paralel olarak kademeli bir şekilde ilerleme göstermişti. Doğu ülkelerinden gelen uluslararası ticaret yollarından birisi Duvin üzerinden Karadeniz ve Akdeniz limanlarına doğru gitmekteydi. Ermeni, Yahudi, Arap ve Suriyeli tüccarlar onun üzerinden ham ipek, baharat, ilaç, değerli taşlar ve diğer malları değiş tokuş etmekteydiler. Özellikle Persler ve Bizans arasında V. yüzyılda var olan uzun barış dönemi, Doğu ve Batı arasındaki ticaret bağlarının gelişmesine çok katkıda bulunmuştur. Duvin'de Hintli, Pers ve Gürcü

[1736] Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.182.

[1737] Manandian, "Trade and Trade Centers in Armenia in the Roman-Parthian and the Byzantine-Sâsânîd Periods", s.81-82.

[1738] Bournoutian, *Ermeni Tarihi,* s.66, 72.

tüccarlar iş yapmışlar ve Bizanslı tüccarlarla mal ve eşya değiş tokuş etmişlerdi.[1739] Duvin, iç şehirlerden olmasına rağmen, Hindistan, Gürcistan, İran ve Bizans İmparatorluğu'nun bazı bölgelerinden gelen ticaret mallarının merkezi olduğu için, "ülke ve kendisi için" en önemli sanayi ve ticaret şehirlerinden birisi idi.[1740]

VI. yüzyılda Procopius da Duvin şehri hakkında verdiği detaylı bilgilerle şehrin önemli bir ticaret merkezi olduğunu doğrulamaktadır. Buna göre: "*Şimdi Doubios* (Duvin) *her yönden mükemmel bir yerdir ve özellikle sağlıklı bir hava ve temiz bol suyla kutsanmıştır. Ve Erzurum'dan 8 günlük yolculuk mesafesindedir. Bu bölgede at binmek için uygun ovalar vardır ve çok kalabalık köyler birbirine çok yakın bir şekilde yerleşiktir ve pek çok tüccar işlerini buralarda yürütür. Hindistan'dan ve Gürcistan'ın çevre bölgelerinden ve neredeyse İran'ın her milletinden ve de bunların Roma hâkimiyetinde olanlarından bazıları mallarını getiriyorlar ve orada birbirleri ile alıverişlerini sürdürüyorlardı.*"[1741] Procopius'un Pers-Armenia'nın başkenti Duvin'i övmesi, onun Hindistan ve Gürcistan'ın çevre bölgelerine, Roma idaresi altındaki bazı bölgelere ve İran'ın bütün bölgelerine ulaşan ticaretinin zenginliğine atfedilmektedir. Procopius tarafından orası Gürcistan ve Hindistan'dan gelen mallar için bir geçiş güzergâhı olarak biliniyordu ve İran yoluyla Çin'den Bizans'a gelen kârlı ham ipek

[1739] Kurkjian, *A History of Armenia*, s.138-139; Chaumont, "Armenia and Iran", s.433; "Dvin", http://akunq.net/tr/?p=578 (12.02.2019, 13:45).

[1740] İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye*, s.53; el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye*, s.25.

[1741] Procopius, *History of the Wars*, I, s.479; Manandian, "Trade and Trade Centers in Armenia in the Roman-Parthian and the Byzantine-Sâsânîd Periods", s. 81; Chaumont, "Armenia and Iran", s.433; Kurkjian, *A History of Armenia*, s.138-139; Garsoian, "Dwin", s.324; İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye*, s.53.

ticareti şehrin zenginliğini arttırmıştı. Sonuç olarak, Pers-Armenia ile imparatorluk toprakları arasında seyahat sadece mümkün değil, aynı zamanda oldukça hızlıdır da.[1742] Bu dönemde Nisibis, Callinicum (Rakka) ve Artaşat (428'den sonra Artaşat/Duvin) şehirlerinin sınırları Bizanslı ve İranlı tüccarlara ve ipek gibi malların ticaretine açıktı.[1743] Manandian, Pigulevskaia'nın Artaşat ile Duvin'i Kafkasya'daki Bizans ipek ticaretinin odağı olarak gördüğünü söylemektedir. Bu dönemde hem Artaşat hem de Duvin'deki ticareti yapılan malların en önemlisi şüphesiz Çin ipeği ve kumaşıydı. Manandian, Tourlu Gregory'nin, Vardan Mamikonyan ve isyancı liderlerin 572'deki isyan sırasında Bizans'a kaçtıklarını ve imparatorun huzuruna büyük miktarda ipekle çıkarak, Sâsânî kralı ile savaşta olduklarından kendilerini korumasını istediklerini söylediğini bildirmektedir. Manandian'a göre, isyancılar 572'de Duvin'i ele geçirdikleri sırada ticaret için getirilen Çin ipeklerini ele geçirmiş olmalıdırlar.[1744]

Duvin devri; bölgede uluslararası ticaretin ve değiş tokuşun yapıldığı, her imparatorluktan çok sayıda sikke, insan ve malın geldiği bir döneme tekabül etmektedir. Duvin şehrinde bulunan sikkeler üzerinde araştırmalar yapan Nümizmat Kh.

[1742] Nina N. Garsoian, "Frontier-Frontiers? Transcaucasia and Eastern Anatolia in the Pre-Islamic Period", *Studies on the Formation of Christian Armenia*, Farnham, 2010, s.333; Manandian, "Trade and Trade Centers in Armenia in the Roman-Parthian and the Byzantine-Sâsânîd Periods", s.81; Garsoian, "Dwin", s.324.

[1743] Adele La Barre Starensier, *An Art Historical Study of The Byzantine Silk Road*, Unpublished Doctoral Thesis Columbia University, Graduate School of Arts and Sciences, 1982, s.83.

[1744] Manandian, "Trade and Trade Centers in Armenia in the Roman-Parthian and the Byzantine-Sâsânîd Periods", s. 81; Starensier, *An Art Historical Study of The Byzantine Silk Road*, s.72.

Mousheghian, Ani'de bulunan sikkelerin, Duvin'de bulunanlardan çok daha yeni tarihli olduklarını söylemektedir. Her iki şehirde de bölgenin en eski sikkeleri olan antik sikkeleri bulmak mümkünüdür. İki şehir arasındaki asıl fark ise Sâsânî sikkeleriyle ilgilidir. Sâsânî sikkeleri Duvin'de yaygınken, Ani'de oldukça nadirdir. Bu fark, IV-X. yüzyıllar boyunca Duvin'in sahip olduğu önemle ve Duvin'de Sâsânî sikkelerinin kesilmiş olması ihtimaliyle ilişkili olabilir.[1745] Pers-Armenia'nın VI. yüzyılın son on yılları ile VII. yüzyılın ilk on yıllarındaki ticari aktivitesi, bölgde pek çok çeşitli sikkenin[1746] bulunmasıyla büyük oranda doğrulanmıştır. Arkeologlar tarafından Duvin'de bulunan çok sayıdaki sikke, uluslararası ticaretin daima başkentin ekonomik faaliyetlerinin önemli bir kısmını temsil ettiğini kanıtlamaktadır. Mesela, Duvin'deki bir kazıda II. Justin, Phokas ve Herakleios döneminden kalma 31 altın madenî paranın, İmparator Herakleios'un 84 gümüş sikkesinin, I. Hüsrev, IV. Hürmüz ve II. Hüsrev'in 136 drahmisinden meydana gelen bir gömünün bulunması, bunun en güzel örneklerindendir. Duvin'de bulunanlar arasında ayrıca, Sâsânî İmparatorluğu'nun geri kalanı ile Pers-Armenia arasında yakın bağlarının varlığına dair kanıtlar sunan Sâsânî mühürleri de yer almaktadır.[1747] Duvin ile Ani'de bulunan sikkeler arasındaki bir diğer fark ise Bizans basımı sikkelere dairdir. Bizans basımı *heksagram* (altı köşeli yıldız)[1748] denilen sikke Duvin'e özgüdür. Duvin'den elde edilen gümüş sikkelerin önemli kısmı, Sâsânî drahmileri ve Bizans *heksagram*larıdır. *Heksagram*lar yoğun olarak

[1745] Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.15, 32.

[1746] Sikke aynı zamanda uzunluk birimidir. Hurdâzbih'e göre bir sikke iki buçuk fersahtır. Sikke, Arapça'da etrafı ağaçlandırılmış büyük sokak ve basılmış altın para manasına gelir, bkz. Koyuncu, "İslam Coğrafyacılarına Göre İrminiyye", s.310d.

[1747] Chaumont, "Armenia and Iran", s.433; Adalian, "Dvin", s.287.

[1748] VII. yüzyılda İmparator Herakleios devrinde çıkartılan büyük gümüş sikkedir, bkz. Philip Grierson, *Byzantine Coinage*, Washington D.C., 1999, s.13.

Konstantinopolis'te bastırılmışlardı. Ancak, biz bu basımların Bizans ordularının Ermeniye'de savaştığı dönemde yapıldığı gerçeğini göz önünde bulundurursak, bu sikkelerden bir kısmının Ermeniye'de veya ordu ile hareket eden bir darphanede bastırıldığını da düşünebiliriz. Duvin'de drahmilerin taklidini basan bir Sâsânî darphanesinin var olması muhtemeldir. Herakleios'un ordularının bölgeye varmasından kısa süre sonra *heksagram* bastırmak için bölgede bir Bizans darphanesi de açılmıştı. Bu gümüş sikkelerin Duvin'de bol olması, Duvin'deki kazılar ile gömülerde ve Duvin çevresindeki köylerde gümüş sikkelerin bulunmasını açıklamak için yeterlidir. Bu yerel üretim ayrıca, uzak üretim bulunmadığını da açıklayabilir. Bu sikkeler için yerel bir ihtiyaç yoktu.[1749] Bizans'ın *heksagram*larını içeren gömülerin analizi, iki grubun varlığını göstermektedir. Duvin'de bulunanların yanında Artsvaberd'de (Karge) de bulunan gömüler de çoğunlukla, Herakleios için basılan 625-629 serilerine ait sikkeleri içermektedir. Duvin'deki kazılar, şu ana kadar sadece Herakleios için basılmış *heksagram*ları ortaya koymuştur. Ermeniye'de bulunan *heksagram*ların çoğu, Bizans ordularının Duvin ile bütün Ermeniye'yi kontrol altında tuttukları döneme (623-628 arası ve 647 ile 655 arası) tarihlenebilir. Ermeniye'deki buluntuların analizinden çıkartılabilecek sonuç, *heksagram*ların dağılımı ile Güney Kafkasya'daki Bizans ordusunun varlığı arasında çok güçlü bir bağlantının olduğu yönündedir. Güney Kafkasya'da yerel halkın böyle çok sayıda gümüş paralara erişebilmesi iki sebeple açıklanabilir. İlki, Güney Kafkasya'nın stratejik olarak, bölgedeki en önemli ticaret merkezlerinden ikisi olan Duvin ile Tiflis'in yer aldığı uzun mesafeli ticaret yollarının kavşağında yer alması; ikincisi ise Bizans ile yerel Ermeni, Gürcü elitleri ve kiliseler arasındaki ilişkilerin değişkenliğidir.[1750] Herakleios'un saltanatı ve Sâsânî devriyle aynı

[1749] Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia,* s.15, 29-30.

[1750] Peter Somogyi, "New Remarks on the flow of Byzantine Coins in Avaria and Walachia During the Second Half of the Seventh Century", *The Other Europe in the*

zamandaki gömülerde çok fazla gümüş vardır. Bizans ordularının hareket etmesinin ardından, Duvin'de gümüş basımının olmadığı görülmektedir. Belki de diğer darphaneler Sâsânî devri boyunca basmışlardı. Ancak onların hiçbirinin yeri 648 ile 700 arasında Duvin'de belirlenemez.[1751]

Ermeniye'nin Arapların hâkimiyeti altına girmesinin ardından da Duvin merkez olma rolünü devam ettirmiş ve halifeler devri boyunca Ermeniye'nin kalbi olarak kalmıştır.[1752] Emevîler devrinden itibaren bölgede para kestirilmesi ve en eski dirhemlerin 697-698'de Ermeniye'de darpedilmesi, bölgenin ilk İslam fetihlerinden itibaren önemli bir iktisadi merkez olarak ön plana çıktığını göstermektedir.[1753] Abdülmelik b. Mervân (685-705) döneminde bastırılan paralardan bir kısmı arkeolojik kazılar neticesinde bulunmuştur. Kataloglanarak müzelerde teşhir edilen bu sikkeler, Abdülmelik devrinde yapılan para reformuna örnek teşkil etmektedirler.[1754] 697'de veya öncesinde Ermeniye'de yeni bir gümüş sikke üretimi yapılmıştı. İlk sikke, Ermeniye adı verilen bir darphanede bastırılmış, diğerleri ise Duvin, Arrân, Gence ve Derbend'de üretilmiştir. Ermeniye ve Duvin imzalı sikkelerin Duvin'de üretildiğine şüphe yoktur. Bronz darphanesinden farkı sadece "Ermeniye" yazmak için kullanılan gümüş idi. Bu gümüş darphanesi, Ermeniye'nin yerel valisine bağlıydı. Bu darphane, vali ile birlikte Ermeniye'nin diğer şehirlerine hareket ediyordu. Bu sikkeler, Müslüman bölgesinin kuzey ve güney kısımlarına ve dışarı yabancı bölgelere ihraç edilirdi. Aynı zamanda,

---

Middle Ages Avars, Bulgars, Khazars and Cumans, ed.Florin Curta, Roman Kovalev, v. II, Leiden, 2008, s.117-118, 122.

[1751] Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.24, 30.

[1752] Streck, "Dvin", s.683.

[1753] Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.221.

[1754] Fatih Erkoçoğlu, "Abdülmelik b. Mervân'ın Para Reformu", *İstem*, 4/8, 2006, s.180.

güney Müslüman sikkeleri ithal ediliyordu. Gümüş sikkelerin bu yerel üretimi ve bu ithaller, Duvin'de Müslüman gümüş sikkelerinin varlığını açıklamak için yeterlidir.[1755] Bazı tarihçilerin ifade ettiğine göre Duvin, sikke basan ilk Müslüman şehirlerden birisidir.[1756] Duvin'de bir para basma atölyesi vardı. Vaspurakan'da böyle bir atölyenin var olup olmadığı bilinmemektedir.[1757] Para darphanelerinin yaygınlaşmasının sonucunda, onların en önemlisi Müslüman valinin merkezi Duvin'de kurulmuştu. Şehirde 700-701'den 944-945'e[1758] kadar sürekli bir darp geleneği vardı.[1759] Muhtemelen İslam hâkimiyetine yeni girmiş olan bölgelerdeki askerlerin maaşlarını ödemek için 700 yılında Ermeniye'de, 703, 704 ve 705'te Duvin'de, 705 yılında ise Tiflis'te çeşitli dirhemler bastırılmıştır. Bu durum şehirlerdeki Emevî askerî hareketliliğini göstermesi bakımından son derece önemlidir.[1760] Emevî Halifesi Süleymân b. Abdülmelik (715-717) döneminde Ermeniye'de gümüş paralar basılmıştır. Bu Ermenilerin bölgedeki ekonomi politikaları için oldukça önemlidir.[1761] Bronz sikkelerin kazılarda ve gömülerde en fazla olduğu dönem ise Duvin'de Emevî ve Abbâsî basımı bronz ve gümüş sikkelerin bulunduğu VIII-IX. yüzyıllardır. Bu yüzyıllar boyunca yerel piyasa, Duvin basımı bronz sikkeler, ya da tüccarlar tarafından Duvin'e

[1755] Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.30.

[1756] Sərdariniya, İrəvan Müsəlman Sakinli Vilayət Olmuşdur, s.22.

[1757] Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.253.

[1758] Garsoian bu tarihi 941-942 olarak vermektedir, bkz. Garsoian, "Dwin", s.324.

[1759] Kouymjian, *A Numismatic History of Southeastern Caucasia And Adharbayjan*, s.104; İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye*, s.39.

[1760] Erkoçoğlu, "Emevîler ve Abbasîler Dönemlerinde Kafkasya'nın Güneyinde İslâm Hâkimiyeti", s.18; Erkoçoğlu, "Abdülmelik b. Mervân'ın Para Reformu", s.181.

[1761] Köse, "Müslümanların Güney Kafkasya Politikasına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", s.331.

getirilen bronz sikkelerle desteklendi. Bronz sikkelerin bolluğu, Duvin'in ticari öneminin bir kanıtıdır. Bu ilk zenginlik devrinin ardından, bronz sikke sayısı azalmaktadır. Azalışın sebebi, X. yüzyıl boyunca ve sonrasında Abbâsî topraklarında bronz basımının olmamasıdır. Basımdaki bu duraklamanın sonucunda, pek çok Bizans bronz sikkesi ithal edilmiştir.[1762] Duvin şehrinde yapılan kazılar hareketli bir şehir yaşamının var olduğunu göstermektedir. Orada bulunan paraların sayısındaki keskin artış, (V ve VI. yüzyıllarda iki düzineden azken, VII. yüzyılda 300'den fazla) artan ticaretin bir göstergesidir.[1763]

Emevîlerin hâkimiyeti altında, özellikle de ilk dönemlerde, Ermeniye'deki vergiler kısmen rahattı. Halife Hişâm (724-743) devrinde Ermeniye'de halifeliğin vergi politikası radikal bir şekilde değişmişti. 724-725 yılında halifenin emri ile Ermeniye'de genel bir nüfus sayımı yapılarak erkekler, sığırlar ve topraklar listelenmişti. Bu değişiklikten sonra, otonom Ermeniye'deki bütün vergi ayrıcalıkları kaldırılmış ve bundan sonra vergiler, önceden olduğu gibi sadece evler ile ocaklardan değil, aynı zamanda arazi sahiplerinin zenginliğinin niteliğine ve boyutuna göre alınmaya başlanmıştı. İbn Haldûn'un vergi cetvelinde hilafetin en parlak devri olan 775-786 yılları arasında Ermeniye'nin geliri 13 milyon dirhem yani 700 bin altın olarak kaydedilmiştir. Tarihçi Dedeyan bunu doğrulayarak, bölgeden toplanan vergi miktarının 13 milyon dirheme (4 milyon haraç, 9 milyon cizye) ulaştığını ve bu dönemde yeni vergiler alındığını ifade etmektedir. Bu şekilde yeni baş vergisi, sığır vergisi ve toprak vergisi uygulamaya koyulmuştur. Vergi sisteminin katılığı protestolara sebep olmaktaydı. Papaz sınıfının ve manastırların bile malları bağışlanmamıştı. Bu sistem, kısa süre sonra ülke için, özellikle de çiftçiler ve şehir halkının alt tabakası için

[1762] Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.25.

[1763] Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", s.124.

gerçekten tamamen yıkıcı olmuştu. Ermeniye, VIII. yüzyılda aldığı ağır darbelerin sonucunda finansal ilişkilerinde ciddi düşüş yaşadığı gibi, ekonomik yaşamında da gerileme ve durgunluk yaşamıştır.[1764] Emevîler döneminde Ermeniye'nin uğradığı ekonomik yıkım, açık bir şekilde *Zuknin Kroniği*'nde ifade edilmektedir. Kronik, Arap generali Mesleme'nin Bizanslılara karşı savaşlarını (716-717) ve onun İç Ermeniye ile Arsanianlar Vadisi'nde görülmesini tarif ederek şunları yazar: "*Bütün ülke; sayısız nüfusu, çok sayıda üzüm bağları, tahıl alanları ve her türde mükemmel ağaçlarıyla kaydedilmekteydi. Bu dönemden itibaren orası boş oldu ve ülkede insan kalmadı.*"[1765] Manandian'a göre bu kültürel ve ekonomik durağanlık ile Ermeniye'den geçen transit ticaretteki kalıcı düşüş, bölge tarihine ilişkin güncel çalışmalarda göz ardı edilmektedir. Dahası zaman zaman bu çalışmalarda Ermeniye ticareti ile şehirlerinde yeniden yükselişin başlaması, Emevî idaresi devrinde dünya ticaretinin gelişmesiyle bağdaştırılmaktadır. Ona göre, bu teori yukarıda verilen kanıtlara aykırıdır ve halifelik ile Bizans arasındaki ticari ilişkilere dair bilinen gerçekler tarafından doğrulanmaz. Ermenilerin dünya ticaretindeki yerini Arap hâkimiyetinin ilk yüzyılında kaybettiğine şüphe yoktur.[1766] Arap fetihleri, VII. yüzyılın ortalarında eskisine oranla Ermeniye ticaretine çok ciddi bir darbe vurmuştu. Kara yollarının kapanmasına neden olan Bizanslar ile Araplar arasındaki bölgesel savaşlar, 724-725'teki nüfus sayımından sonra

[1764] *Ghewond's History*, s.32; İbn Haldun, *Mukaddime*, c. I, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, 2007, s.407; Manandian, "The Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.130-131; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.204; Minorsky, "Caucasica IV", s.528; Streck, "Ermeniye", s.323.

[1765] *The Chronicle of Zuqnin,* s.150; Manandian, "The Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.130.

[1766] Manandian, "The Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.132.

hilafetin uyguladığı vergilerin gittikçe artması, doğu veya güney Müslüman ticaretinin Akdeniz havzasına doğru yön değiştirmesi gibi sebepler, Arap hâkimiyetinin ilk dönemi ve özellikle de VII. yüzyılın sonu ya da VIII. yüzyılda Ermeniye ticaretinin düşmesine ve durgunlaşmasına neden olmuştur. Bizans'la ticari ilişkilerin kesilmesi, uluslararası ticarette rol oynayan Ermeniye merkezlerinin durumu üzerinde etkili olmamıştır. Arap hâkimiyeti sırasında yinelenen isyanlar ve savaşlarla birlikte zarar gören bu şehirler, bu kez başka türlü bir önem kazanmışlardı. Buralar, Arap yönetiminin idari ve askerî merkezleri hâline gelmiş ve çoğu kısımları Araplar'la iskân edilmişti. Gürcistan ya da Azerbaycan'ın Tiflis ve Berdea gibi kuzey şehirleri, Kafkas ötesindeki Hazarlar ve Slavlarla yaptıkları ticaretle zenginleşmeye devam etmişlerdi. Fakat batıda Ermeniye'deki Duvin, Nahçıvan, Erciş ve Erzurum gibi şehirler ile Aras Vadisi'ndeki Nahçıvan ve Van Gölü'nün kuzey sahilindeki Erciş, ticaret merkezinden ziyade Arapların askerî garnizonları olmuşlardır. Askerî üsler olarak güçlendirilen ve Arap hâkimiyetinin anahtar noktaları olan Ermeniye şehirlerinin önemi, Arapların orayı bizzat "Ermeniye kalelerinin sınırı" olarak adlandırmasından açık bir şekilde anlaşılabilir.[1767] Manadian'a göre, Ermeniye'nin ekonomik olarak zayıflaması sadece yukarıda bahsettiğimiz politik çalkantılarla değil, aynı zamanda Karadeniz limanlarına giden uluslararası kara ticaretinin duraksamasıyla da açıklanabilir.[1768]

Erken Abbâsî döneminde Ermeniye adı yazılı bütün gümüş dirhemler Duvin'de bastırılmıştır. Ermeniye adlı bakır para basımının, bölgedeki Abbâsî idaresinin

[1767] Nina Garsoian, "Trade, Armenian", *Dictionary of Middle Age,* v. 12, ed. Joseph R. Strayer, New York, 1989, s.97; Manandian, "The Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.133.

[1768] Manandian, "The Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.132.

başlangıcı sırasında durduğunu görülmektedir.[1769] Erken Abbâsî dirhemlerinin bulunmaması bir sorundur. Duvin'de bulunan dirhemlere bakarsak, kazılarda ve gömülerde sadece geç tarihli sikke basımların var olduğu görülmektedir. Bölgede yaklaşık 749/750-796/797 arasında bastırılan dirhemlerin yeterince temsil edilmediği görülmektedir. Bu tam olarak üretimin ilk kısmıdır. Böyle bir yokluğu açık bir şekilde ifade etmek imkânsızdır. Bu devirde Ermeniye darphanesi, Duvin'de gümüş sikke basmaktaydı. Bu nedenle gümüş sikkeler bol olmuş olmalıydı. Öyle ki Ermeni tarihçisi Ghevond'a göre[1770] Halife Mansûr (754-755) devrinde Ermeniye, ülkede değerli metal ve gümüş yokluğundan dolayı Abbâsîlere vergilerini parayla ödeyemiyordu. Mousheghian'a göre, belki de bu yoksunluğu; barış zamanında çalışma, korunaklı olma, temizlik ve şehrin normal yaşamıyla ile açıklamak gerekir. Savaşlar ve şehrin istilaları (özellikle 813'te Cahhâf tarafından yapılan), 806-807'den sonra dirhemlerin bu harabe şehirde yok olmasını açıklayabilir.[1771] Duvin'de bulunan darphane, İç Ermeniye'nin bölümlerindeki küçük para ihtiyacını karşılayacak miktarda bakır sikke üretiminden sorumluymuş gibi gözükmektedir. Duvin'de üretilen Ermeniye dirhemlerinin basımı yanında, Duvin adıyla kaydedilen nadir tipte birkaç dirhem de şu ana kadar tespit edilmiştir.[1772]

Berdea'nın yeni başkent olarak ön plana çıkmaya başlamasının ardından Duvin'in ticaret merkezi olarak önemi kısmen azalmıştı. Ancak bunun asıl

[1769] Vardanyan, "The Administration of the 'Abbāsid North and the Evidence of Copper Coins…", s.204, 227.

[1770] *Ghewond's History*, s.32.

[1771] Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.30-31.

[1772] Vardanyan, "The Administration of the 'Abbāsid North and the Evidence of Copper Coins…", s.204, 227.

nedenlerinden birisi ticaret yollarının değişmesidir. Arap fetihleri sonrasındaki dönemde Arrân üzerinden geçen ticaret yollarının kavşak noktasında Berdea'nın yer aldığını görmekteyiz. Bu yollar, dönemin en büyük Kafkas şehirlerini diğer ticaret merkezleri Bâbü'l-Ebvâb, Tiflis, Duvin, Erdebil ile bağlıyor ve buralardan geçtikten sonra diğer kuzey ve doğu ülkeleri ile bağlantı kuruyordu. Bu dönemde Ermeniye şehirlerine oranla; Berdea, Gence, Şamkor, Derbend, Erdebil, Şabran gibi şehirler uluslararası ticarette daha mühim bir rol oynamaya başlamışlardır. Bunun nedeni; hilafetin, açtığı yeni ticaret yollarından alışveriş yapmasıdır. Bu da yeni merkezlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.[1773]

VIII. yüzyıldan Bagratuni Krallığı'nda ticaretin artışına kadar olan süreçte, yani Ermeniye üzerinden geçen ticaret yollarının kapalı ve Ermeniye şehirlerinin düşüşte olduğu dönemde, hilafetin zayıflaması ve IX. asrın sonlarında yerel devletlerin kurulması nedeniyle, uluslararası ticari ilişkiler kuzeye kaymış ve ticarette öncü rol Kuzey Kafkasya şehirleri tarafından oynanmıştır.[1774] Kafkasya, devlete büyük gelir ve ham madde sağlayan önemli ticaret ve ürün kaynaklarından birisiydi. Emevîler için vergi rezervi olan bölge, Abbâsîler için potansiyeli yüksek ticaret ve ham madde yataklarından birisiydi. Bu yüzden, bu dönemde bölgedeki halklar ve devletlerle iyi

[1773] Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlərdə*, s.192; Beşir Mustafayev, "Ortaçağ Kafkas Ticaret Yollarında Arran ve Berde'nin Konumu", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/2, 2018, s.33; Mehmet Özmenli, "Orta Çağ'da Bir Uygarlık Kenti Berde (Berza'a)", *Zeitschrift für die Welt der Türken*, v. 6, no.2, 2014, s.164.

[1774] Manandian, "The Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.136; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s 384.

geçinmeye özen gösterilmiştir.[1775] Ermeniye'deki yaşam şekli IX-X. yüzyıllarda memnuniyet verici gelişim göstermişti. Sosyal refah, uzun bir talihsizlik döneminin ardından yükselişe geçmişti.[1776] IX. yüzyılın başlarından itibaren Ermeniye bölgesinde çeşitli türdeki vergiler (cizye, haraç, vb.) yerine mukataa usulü vergiler uygulanmaya başlanmıştı. Yani artık Ermeni beyleri belirli bir miktarda vergi ödemekle yükümlüydüler.[1777] el-Kudâme'nin bildirdiğine göre, 819-852 yılları için Azerbaycan'dan ortalama 4.5 milyon dirhem, (Arrân dâhil) Ermeniye'den ise 4 milyon dirhem vergi alınmaktaydı. Yani bu iki bölgeden alınan vergi miktarı 9 milyon dirhemi geçmemekteydi.[1778] Ülkedeki siyasi istikrar ve büyük güçlerle iyi ilişkiler; Ermeniye ekonomisini, bölgesel ve uluslararası ticaret ve finansal ağlar ile bütünleştirerek ticari ilişkilere teşvik etmiştir. Bu dönemde Bizans'la, halifelikle ve Uzak Doğu ile ticari ilişkiler önemli ölçüde gelişmiş ve bölgedeki ekonomik büyüme hızlı bir şehirleşmeye yol açmıştır. Ayrıca Arap, İran, Kafkasya topraklarındaki ve Karadeniz kıyılarındaki şehirler ile Ani, Kars, Duvin gibi büyük merkezleri birbirine bağlayan yeni yollar inşa edilmiştir. Bagaran, Erivan, Koğb, Garni ve Talin gibi daha küçük şehirler, hem yakın köylerde üretilen, hem de ithal edilen tarım ürünlerinin dağıtımı için pazarlar ve dükkânlar içermekteydi.[1779] Yerleşim yerlerinde caminin yanındaki pazarlardan başka,

[1775] Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.103-104; Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.42.

[1776] Kurkjian, *A History of Armenia*, s.166.

[1777] Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.183.

[1778] Kudâme ibn Cafer, *Kitabü'l Harac*, s.152-153, 155; Minorsky, "Caucasica IV", s.528; Streck, "Ermeniye", s.323.

[1779] Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.62.

zengin ürün çeşitliliğine sahip olan ve uzak bölgelerden gelen tüccarları bu bölgeye çeken *Kürkiy* ve *Külsere* pazarları da vardı.[1780]

IX. yüzyılın ikinci yarısında Ermeniye'de Arap Halifeliği idaresinin sona ermesi, ülkenin tam bağımsızlığını hedefleyen çabalara ivme kazandırmıştı. Halifelere vergi ödemekten muaf olunmasıyla ekonomik gelişme hızlanmıştı. Bu dönemde Bizans ile İran arasında tekrar şiddetlenen silahlı çatışma nedeniyle, Mezopotamya ve Suriye üzerinden ticari geçiş yapılamaz olmuş, bu da Ermeniye bölgesine yaramıştı. Bölge böylece doğu-batı ticaret güzergâhı hâline gelmiş ve tüccarlarına; Bizans İmparatorluğu, Arabistan, İran, Orta Asya, Hindistan ve Çin gibi pek çok ülkede ticaret temsilcisi olarak hizmet etme fırsatı vermişti. Ani, Duvin, Nahçıvan, Kars, Van, Amîd, Vostan, Malazgirt, Bitlis, Ahlat, Erciş, Erzurum ve Erzen gibi pek çok Ermeniye şehri, sanayi, ticaret ve kültür merkezleri olarak önemli hâle gelmişlerdi.[1781] Bagratuniler devrinde krallığın ticareti büyük adımlar atmış ve gelişmişti. Araplar, pazarını güvenlikli ticarete açmış ve bu yüzden Ermeniye halkı bundan büyük yarar görmüştü.[1782] Böylece Ermeniye'nin elverişli coğrafyası, IX. yüzyılın ikinci yarısında yolların yeniden açılması ve politik istikrarın oluşmasının da yardımıyla tekrar hızlı bir canlanmaya olanak sağlamıştır. Bagratuni Krallığı devri; hem Ermeni hem de İbn Havkal, el-İstahrî

[1780] Köse, "Müslümanların Güney Kafkasya Politikasına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", s.338.

[1781] Kurkjian, *A History of Armenia*, s.166-167; Seyyid, *Erminiyye fi't-Tarihi'l-Arabi*, s.199; Esterciyan, *Tarihü'l-Ümmeti'l-Ermeniye*, s 201.

[1782] Esterciyan, *Tarihü'l-Ümmeti'l-Ermeniye*, s.201.

ve el Mukaddesî gibi Arap müellifleri tarafından övülen parlak ticari ve endüstriyel gelişmelerin meydana geldiği en refah dönemlerden birisiydi.[1783]

Arap müellifleri Kafkasya'daki bolluk ve ucuzluk hakkında dikkat çekici ifadeler kullandıkları gibi, Duvin'in ticari ve ekonomik yaşamına dair de önemli bilgiler vermektedirler. Bu müellifler tarafından verilen bilgiler, bölgedeki ekonomik faaliyetlere dair önemli ayrıntılar içermektedir. Duvin yerel üretimin önde gelen bir merkeziydi. IX-X. yüzyıl müelliflerinden İbn Hurdâzbih, İbnü'l-Fakîh, İstahrî, İbn Havkal, Mukaddesî vb. müellifler, bölgelerden geçen kervan ticareti yolları, onların istikameti, şehirler arasındaki mesafe, menziller, bölgede gerçekleştirilen ekonomik faaliyetler hakkında bir dizi kıymetli bilgiler vermektedirler.[1784] Bunlardan bazıları şunlardır:

İstahrî, *Kitâbu Mesâliki'l-Memâlik* adlı eserinde bölgenin sosyo-kültürel hayatı yanında, ticari ve ekonomik yaşamı hakkında da çeşitli bilgiler vermektedir. O, Duvin hakkında şunları söylemektedir: "*Duvin, Erdebil'den daha büyük bir şehirdir. Ermeniye topraklarındadır. Buradan şilte, yastık, kilim ve yün giysiler ile Ermeni işi eşyalar götürülür. Ermenilerin kırmız denilen bir boyaları vardır ve bu boya ile yün boyarlar. Bana anlatıldığına göre bu, ipek böceği gibi kendisinden iplik üretilen bir böcektir. Yine*

[1783] İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.268; Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s.394; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s.179-182; Garsoian, "Trade, Armenian", s.97.

[1784] Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri,* s.387; Manandian, "Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.143.

bana söylendiğine göre, bu böcek buralardan başka ülkelere götürülür. Buna ek olarak çok sayıda ipekli kumaş elbisenin orada üretildiğini de öğrendim…"[1785]

Arap müellifi İbn Havkal da *Sûreti'l-Arz* adlı kitabında İstahrî tarafından verilen bilgileri tekrar etmekte ve birtakım eklemelerde bulunmaktadır. İbn Havkal bu şehir hakkında şu bilgileri vermektedir: "*Duvin hayratı, bostanları, meyveleri, ziraatı bol büyük bir şehirdi. Etrafında kerpiçten bir sur vardı. Akarsuları bulunuyordu. En çok pirinç, pamuk ekiliyordu. Zamanımızda Gürcülere komşu olmaları sebebiyle halkının vaziyeti kötüleşti. Gürcüler fırsat buldukça şehri yağmaladılar, yaktılar. Burada merazzî elbiselleri, yün halılar, yastıklar, yaygılar, oturacak minderler, uçkurlar, kemerler vs. renkli Ermeni yünlüleri üretilir. Bunlar kırmız'la kırmızıya boyanır. Kırmız, meşe ağacı üzerinde oluşan bir kurdun salgısıdır. İpek böceği gibi koza örer, bununla bol desenli ipek kumaş (bezyûn) boyanır. Pahalı olmasına rağmen Rum diyarında benzerleri çoktur. Ermeniye'de üretilen eşyaların, oturacak minderlerin, halıların, perdelerin, kilimlerin, bileziklerin, yastıkların ve örtülerin benzerleri yeryüzünde asla bulunmaz. Duvin çok büyük bir şehirdir. Her tarafı verimli, mamur, hayrı bol bir yerdir. Sultanının işlerinin bozulması, zamanla değişmesi sonucu diğer yerlerde görülen çöküş bu şehirde de hissedilmiştir. (...) Azerbaycan, Arrân ve*

[1785] İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s.179; Manandian, "Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.144; Lang, *Armenia Cradle of Civilization*, s.180; Nersessian, *The Tondrakian Movement*, s.32; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.179; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.50.

Ermeniye'de paralar altın ve gümüştür. Halkının çoğu sulhsever, hayra, hayırlı işlere rağbet gösteren, çalışkan, başlarına gelen felaketlere sabreden kişilerdir."[1786]

İslam tarih ve coğrafyacılarından el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm* adlı eserinde hem Ermeniye, hem de Duvin'e ilişkin kıymetli bilgiler vermektedir. el-Mukaddesî: "*Ermeniye önemli bir bölgedir. Erminâ b. Kenzer b. Yâfes b. Nuh tarafından kurulmuştur. Buradan çok değerli perdeler, çok güzel desenli halılar ve başka birçok özel eşyalar ihraç edilir. Başkenti Duvin'dir. Diğer şehirleri Bitlis, Ahlat, Erciş, Bargiri, Hoy, Selmâs, Urmiye, Daharrekân, Merâga, Ahr, Merend, Sencân, Erzurum, Kenderiye, Kal'a-i-Yunus ve Nûreyn'dir*. (…) *Bu bölgede ticaret gelişmiştir.*

[1786] İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.262, 266-268, 271-272; Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s.282-283, 284-285, 328, 334; Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, s.93, 206; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.98, 184, 207-208; Lang, *Armenia Cradle of Civilization*, s.180-181; Canard, "Dwin", s.681; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.49, 382; İpek, "Kars'ın Ortaçağ Ticaretindeki Yerine Bir Bakış", s.289; Ali İpek, "Ortaçağda Ararat Bölgesinin En Değerli Ürünü: Kırmız", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, S.10, 2017, s.25; Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", s.95-97; Nersessian, *The Tondrakian Movement*, s.33; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.232; Kurkjian, *A History of Armenia*, s.166; Kayhan, "Moğol İstilası Öncesi Azerbaycan'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı Hakkında", s.892; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s.238-239; Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s.182-183; Biçer, "İslâm Coğrafyacılarının Eserlerinde Kürtler Hakkındaki Rivayetler", s.177; İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye*, s.17, 42, 44; Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.12; Koyuncu, "İslam Coğrafyacılarına Göre İrminiyye", s.231.

Berdea'dan bol miktarda ipek, perde ve iyi cins katır; Bâbü'l-Ebvâb'dan keten, köle, safran, iyi cins katır; Duvin'den yünlü giysiler, döşek, minder, yastık, halı, kolan, teke vb. şeyler ihraç edilirdi" demektedir.[1787] el-Mukaddesî ayrıca Duvin'in çok soğuk bir bölge olduğunu, kar ve yağmurun çok fazla yağdığını söylemekte ve bahçelerinden, taş ile kilden inşa edilmiş kalesinden ve de "bir haçın gölgesindeki" pazarından bahsetmektedir.[1788]

el-İdrisî de adı geçen müelliflere benzer bir şekilde Duvin'de çok güzel marizîler, yün halılar, yastıklar, minderler ve Ermeni yününden yapılmış eşyalar bulunduğunu ifade etmektedir.[1789] Yâkût el-Hamevî ise Duvin'de çeşitli otlakların varlığından bahsetmektedir.[1790] Anonim *Hudûdü'l-Âlem* de bu bölgede kırmızı boya yapımında bir tür böceğin kullanıldığını ve şalvar ipi üretiminin yapıldığını ifade ederek, yukarıdaki Arap müelliflerinin verdiği bilgileri teyit etmektedir.[1791]

[1787] Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s.382, 394; Ciner, *el-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi*, s.263, 269; Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi*, s.74d; Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", s.95; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.49.

[1788] Canard, "Dwin", s.681; Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", s.95.

[1789] eş-Şerifu'l-İdrisî, *Kitabu Nüzhetü'l-Müştâk fî İhtirâki'l-Âfâk*, c. II, Kahire, 2002/1422, s.824; Bakır, "Ortaçağ Harputuna Dair Bazı Kayıtların Değerlendirilmesi", s.37d.

[1790] Çetin, *Yâkût el-Hamevî'nin Mu'cemü'l-Büldân Adlı Eserinde Kürtler*, s.108.

[1791] Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", s.96-97.

Bagratuniler devrinde toplumun alt tabakasını oluşturan vergiye tabi nüfusun büyük çoğunluğu kırlık bölgede yaşamaktaydı. Tarım ve yetiştiricilik kırsal ekonominin temelini oluşturmaktaydı. IX. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar olan dönemde bu geleneksel toplumun maddi seviyesini yükselterek derinlemesine dönüştüren büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Müslümanların uyguladıkları vergi politikaları Ermeniye halkının sosyal ve ekonomik yaşantılarında da büyük değişikliklere yol açmıştı. Onlar ilk başlarda kendilerine yetecek kadar üretim yaparlarken, artık tanıdıkları yeni pazarlara ve müşterilere de ürün satmak için ziraat ve ticaret ürünlerinin üretimini arttırmışlardı. Ermeniye'nin ticareti artık dışarıya açılmış ve Müslümanların sundukları imkânlardan en iyi şekilde faydalanmışlardı. Bu durum Kafkasya'da güçlü ve zengin bir şehir hayatı meydana getirdiği gibi, önceden var olmayan yeni şehirlerin de ortaya çıkmasını sağlamıştı. Ermeniye şehirleri X. yüzyılda, önemli miktardaki yerel üretimin yanında, uluslararası ticaretin canlanmasının da bir sonucu olarak gelişmiştir. Ticari canlanma, çoğu ana ticaret yolu üzerinde olan şehir ve kasabaların büyümesine katkı sağlamıştır. Bunlardan en göze çarpanı ise çağdaş kaynakların 23 köy ya da kentsel alanla beraber sayısını 45 olarak saptadığı kentlerin genişlemesi olmuştur. Ancak bunların çoğu, küçük şehirlerden bile daha ufaktı. Kentlerin bu gözle görülür değişimi devrin ticaretinin yeniden doğuşuna bağlanabilir. Ermeniye büyük uluslararası arterlerin kavşağında uygun bir durumdaydı. Bagratuniler devri Ermeniye şehirleri, askerî karakterlerine ve hisarlar tarafından kuşatılmalarına rağmen yine ekonomik merkez durumundaydılar. Duvin ve Ani kazıları, önemli miktarda tüccar ve zanaatkârın varlığını doğrulayan büyük iş yeri bölgelerinin varlığını göstermektedir. Bu lüks eşyaların ihracatı ve Ermeniye halkının uluslararası ticaretteki rolü, kentlerin evrimini giderek daha çok hızlandıran ve X. yüzyıl ile XI. yüzyıl başında ülkenin gözle görünür refahına katkıda bulunan yerel endüstrilerin gelişimini kolaylıkla açıklar.[1792]

[1792] Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.230-232; Garsoian, "Trade, Armenian", s.98;

Ermeniye'nin en önemli ticaret merkezî ve stratejik olarak ticaret yollarının kesişme noktasında yer alan Duvin, IX. yüzyılın ikinci yarısında bir deprem tarafından yıkılsa da daha sonra toparlanarak X. yüzyıl boyunca büyümüştü. Şehir yeniden inşa edildikten sonra, konumu sayesinde Bagratuniler devrinde transit ticaret geçişinde önemli bir nokta olmaya devam etmişti. X. yüzyılın sonlarına ve hatta XI. yüzyıla kadar Duvin'in yeri Ani tarafından alınamamıştı. Bu yüzden Duvin, X. yüzyılın sonuna kadar Ermeniye'nin en önemli üretim ve ticaret merkezi olarak pozisyonunu korumuştur.[1793] Bu devirde meydana gelen barış dönemine ilişkin olarak Asogik şunları söylemektedir: "*I. Smbat ve babasının hâkimiyeti devride topraklarımızda her yere barış hâkim oldu ve peygamberin deyişiyle her biri kendi evinde rahatça oturdu. Tarlalar yerleşim yeri oldu ve yerleşim yerleri zenginlik ve nüfusta şehir oldu, öyle ki çobanlar bile ipek kıyafetler içerisinde görünmeye başladılar.*"[1794] Asogik tarafından ipek kıyafetler içerisindeki çobanlara yapılan referans doğal olarak bir mübalağadır, fakat onun genel iyimserliği diğer tarihçiler tarafından da paylaşılmaktadır. Katolikos Hovhannes: "*Bu günlerde kral bizim Ermeniye ülkesine cömertlik gösterdi. O, ülkeyi savundu ve bütün iyi işlerde ona yardımda bulundu. Bu dönemde herkes, kendisine miras kalan mülklerde ikamet etti ve*

Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.178; Köse, "Müslümanların Güney Kafkasya Politikasına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", s.337.

[1793] Manandian, "Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.143; Lang, *Armenia Cradle of Civilization*, s.180; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.382d; Adalian, "Dvin", s.288; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.178-179; İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye*, s.53.

[1794] *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, s.214; Burney-Lang, "Armenia and Georgia–History and Institutions", s.209; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.163-164; Lang, Armenia *Cradle of Civilization*, s.188.

kendi topraklarının mülkiyetini aldıktan sonra üzüm bağları ektiler ve zeytin ağaçları ile bahçeler kurdular. Dikenli bitkiler içerisindeki arazileri pullukla sürdüler ve yüz katı hasat topladılar. Dağlar koyun ve sığır sürüleri çoğaldığından bayram ettiler. Yağma akınlarından kendisini güvende hisseden bizim baş nahararımız *izole edilmiş yerlerde, köylerde ve yerleşim yerlerinde taş kiliseler inşa etti ve onları yoğun bir şekilde beyaz kireç badanayla kapladı.*"[1795] el-İstahrî de bu refah ve bolluk dönemine ilişkin olarak, "*... işte bu ülkelerde fiyat ucuzdur. Bazı yerlerde bir koyun 2 dirhem, bazı yerllerde 2 ya da 3 kilo bal 1 dirhemdir. Bereketli topraklardır. Öyle ki görmeyenler anlatılanları kabul etmeyip, inkâr ederler*" demektedir.[1796]

Ani'nin yükselişi Duvin ekonomisi ve ticareti üzerinde olumsuz bir etki yaratmıştır. Nahçıvan-Duvin ticaret yolu yerine, daha güvenli koşulları olan Ani yolu önem kazanmaya başlamıştı. III. Aşot'un Duvin'i alma konusunda zorluklarla karşılaşması ve bunda başarısız olması, onu Ani'yi başkente çevirmeye mecbur etmişti. Bundaki amaç, yeni şehirler kurarak dönemin gelişen ticaretinden paylarını almaktı. III. Aşot, bunun için Trabzon ile İran arasındaki kervanların yönünü, daha önceleri gittikleri Duvin yolu yerine çok daha kısa mesafedeki yeni başkent Ani'ye çevirmeyi amaçlamıştı. Aşot ve oğlu II. Smbat bu doğrultuda ilk olarak şehir surlarını güçlendirmiş, Akhuryan Nehri üzerinde köprüler kurmuş ve çeşitli imar faaliyetleri başlatmışlardı. Böylece Ani önemli bir şehir hâlini almıştı. Bunun neticesinde Duvin'den Karadeniz'e giden ticaret kervanları daha kısa ve güvenli olan Ani yolunu kullanmaya başlamışlardı. Bu da Ani'yi önemli bir ticaret kenti hâline getirmişti. Orası

[1795] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia,* s.158; Burney-Lang, "Armenia and Georgia–History and Institutions", s.209.

[1796] İstahri, *Ülkelerin Yolları,* s.180; Ahmet Canbek, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi -Eski Çağlardan XVII. Yüz Yıla Kadar-*, İstanbul, 1978, s.37-38.

küçük bir köyken, İpek Yolu ticaretinin avantajını kullanan Bagratunilerin idaresinde bir metropol hâline dönüşmüştü. Ermeniye'nin eski merkezi Duvin şehrindeki kapılardan bir tanesinin adının "Ani Kapısı" olması, bu şehrin önemi ve ticaretteki şöhretinden olmalı.[1797] Bagratuniler yeni başkentleri Ani'nin gelişimi için büyük kaynaklar harcamalarına ve Ermeniye'nin tamamında yürütülen uluslararası ticaretin büyük kısmını ellerinde tutmalarına rağmen, Duvin'in sahip olduğu fevkalade mevki oranın finansal kapasitesini korumasını sağlamıştı. Orası bu dönem boyunca büyük bir şehir merkezi olarak kalmıştı. Duvin stratejik ve ekonomik öneminden dolayı bölgedeki rakip güçlerin hedefi hâline gelmiş ve belirli aralıklarla el değiştirmiştir.[1798]

X. yüzyılda da Ermeniye'de para basma geleneği devam etmiş ve ticaret oldukça gelişmişti. Kars, Ani ve Erzen hariç olmak üzere dönemin bütün büyük şehirleri, Hristiyan prensliklerden ziyade Müslüman emîrliklerinin elinde bulunmaktaydı. Duvin de daha önce gördüğümüz gibi X. yüzyılda Bagratuni krallarının kontrolünde kaldığından daha çok çeşitli Müslüman valiler tarafından idare edilmişti.[1799] Bu nedenle Gence, Duvin ve Nahçıvan emîrlikleri, oldukça yoğun bir şekilde İslami madenî paralar kullanmışlardı. Biz burada altın ve gümüş yüzlerce ve binlerce sikke gömüsü bulmaktayız.[1800] Bagratuni kralları kendi paralarına sahip değillerdi. Bu yüzden Arap ve

---

[1797] İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye,* s.56-57; İskender, *Ermeniye beyne'l-Bizantiyyin,* s.129; Ali İpek, "Orta Çağ'da Önemli Bir Ticaret Merkezi Ani", *XV. Türk Tarih Kongresi (11-15 Eylül 2006),* c. III, Ankara, 2010, s.701; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia,* s.142-143; Parmaksızoğlu, "Bagratlılar", s.42.

[1798] Adalian, "Dvin", s.288.

[1799] Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.181.

[1800] Akopyan, "Monetary Circulation in the Christian Armenian States of the Bagratid Era (750-1064)", s.5.

Bizans para biriminin piyasadaki dolaşımı oldukça fazlaydı.[1801] Güneydoğu Kafkasya ve Azerbaycan'da X. yüzyılın başına kadar neredeyse hiç altın sikke kesilmemişti. Dirhem çok yaygındı. İlk ve en büyük darphane Ermeniye'de, bizatihi Duvin'de bulunmaktaydı.[1802] Ermeniye'de gümüş madeninin varlığı para basma işlemini kolaylaştırmıştı. Bu nedenle, en önemlisi Duvin'de toplanmış olan madenî para çoğaltma görevi orada yayılmıştı.[1803] İbn Havkal, Ermeniye'de altın ve gümüş madeninden yapılmış paraların kullanıldığını ifade etmektedir.[1804] İstahrî de bunu doğrulayarak bu dönemde Azerbaycan, Arrân ve Ermeniye'nin paralarının tümüyle altın ve gümüş olduğunu bildirmektedir.[1805] Bu, ülkenin o sırada ekonomisinin gücüne ve nüfusunun aşırı zengin olduğuna işaret etmektedir. Ermeniye'de altın ve gümüşün varlığı para hareketini hızlandırdığı gibi, Müslümanların İslami para sistemine girmesine de yardım etmişti.[1806] Altın para basımının artması, Ermeniye'nin uluslararası ticarete katıldığını göstermektedir. Bakır para daha çok iç ticarete ayrılmıştı. Bunlar

[1801] Nersessian, "Armenia in the Tenth and Eleventh Centuries", s.428.

[1802] Kouymjian, *A Numismatic History of Southern Caucasia and Adharbayjan,* s.104-105.

[1803] el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye*, s.24.

[1804] İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası,* s.271-272; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.221; Streck, "Ermeniye", s.323; İpek, "Kars'ın Ortaçağ Ticaretindeki Yerine Bir Bakış", s.289; İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye,* s.39; Koyuncu, "İslam Coğrafyacılarına Göre İrminiyye", s.231.

[1805] İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s.181; Koyuncu, "İslam Coğrafyacılarına Göre İrminiyye", s.231.

[1806] İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye,* s.39.

yalnızca zanaat ve tarımsal üretimi değil, atölyeleri, ticarethaneleri ve köyleri de etkilemekteydi.[1807]

Sikkeler, Ermeniye'nin XI. yüzyıldaki iç parasal ekonomisinin özelliklerine delalet etmektedir. Sellârîler tarafından muhtemelen Erdebil'de, Gence Şeddâdîleri tarafından Duvin ile Gence'de bastırılan yaklaşık 985'ten 1060'lara kadarki dirhemler gümüştendi. Şîrvânşâhların parası ise Şîrvân bölgesinin hemen dışındaki kazılarda ve Duvin'de bulunamamıştı.[1808] Duvin'in kalıntıları içerisinde Şeddâdî Emîri Ebu'l-Esvâr I. Şâvur'un Arap dirhemleri bulunmuştu. Bunun yanında 1964'te Ermenistan'ın Vardenis bölgesindeki inşa çalışmaları sırasında Şeddâdî gümüş dirhemlerinden meydana gelen büyük bir gömü bulunmuştu. Güney Kafkasya'nın Duvin ve Gence gibi büyük ekonomik merkezlerinin 100 yıldan fazla süreden beri (971-1075) Şeddâdîlerin hâkimiyeti altında olmasından dolayı, Ermeniye'nin kuzeydoğusunda Şeddâdî sikkelerinin görünmesi tuhaf değildir. Nümizmatik veriler, Şeddâdîlerin sadece gümüş sikkeler kestirdiğini göstermektedir. Ancak, Şeddâdî gümüş sikkeleri düşük bir standarttaydı. Kimyasal analizlere göre, onlar % 60 oranında gümüş içermektedir. Güney Kafkasya sınırları dışında Şeddâdî dirhemlerinin bulunmayışı, az seviyedeki gümüş içeriğinden dolayı sadece Şeddâdî hâkimiyeti altındaki şehirler ve kasabalar için yerli para birimi olarak uygun düşen bu sikkelerin, adı geçen bölgede kısıtlı bir şekilde dolaştığını düşündürmektedir. Ancak ölçülen verilere göre, Şeddâdî dirhemleri "gümüş kıtlığı" denilen dönemin arifesinde Güney Kafkasya'nın en ağır sikkesi idi. Şeddâdî

[1807] Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.294.

[1808] Kouymjian, *A Numismatic History of Southern Caucasia and Adharbayjan*, s.105-106, 239; Khatchatour A. Musheghian, "Monetary Circulation in Eleventh Century Armenia: Shaddadid Coinage from Dvin", *Armenian Studies Études Arméniennes in Memoriam Haig Berbérian*, ed. Dickran Kouymian, Lisboa, 1986, s.601.

dirhemlerinin ortalama ağırlığı, Vardenis gömüsünün verilerine dayanarak 4.50 gramdır. Tipolojik özellikler bakımından merkezinde dairesel biçimde yazılılar bulunan Şeddâdî dirhemlerinin; IX-X. yüzyıllarda İran, Irak, Suriye ve Yakın Doğu'daki diğer bölgelerde çok miktarda kestirilmiş olan Arap kufi yazılı dirhemlerin geleneksel özelliklerini neredeyse tamamen koruduğu belirtilmelidir. Numunelerde tarihi gösteren kelimeler tamamen korunamamış olmasına rağmen, sikkelerin tipolojik özellikleri, Ermeniye'de bulunan Şeddâdî sikkelerinin kronolojisini belirlememize imkân vermektedir.[1809] Akopyan, analiz ettiği XI-XII. yüzyıla ait para türlerinin bulundukları yerlerin, onların dolaşımlarının yerel karakterini gösterdiğini ileri sürmektedir. Yeni keşfedilen sikkeler, genelde Ermeniye, özelde ise Duvin tarihinde en az çalışılan XI-XII. yüzyıllardaki olayları kapsamaktadır.[1810] Ermeniye'de keşfedilen nümizmatik materyaller, XI. yüzyılda Ermeniye'nin para ekonomisinde Bizans altın sikkelerinin açık bir baskınlığını göstermektedir. Konstantin X. Ducas (1059-1067) ve Romanus IV. Diogenes'in (1067-1071) tedavüle çıkardığı altın sikkeler büyük miktarlarda bulunmaktadır. Ermeniye piyasasına, doğrudan Bizans'ın ekonomik merkezleri ve Ermenilerin kontrolünden geçen devrin genel dünya ticareti vasıtasıyla giren Bizans sikkeleri, uluslararası dolaşıma sahipti. Ermeniye'de bulunan altın sikkelerin çoğu, Bizans'ın başkenti Konstantinopolis'te bastırılmıştı.[1811] Güneydoğu Kafkasya ve Azerbaycan, XII-XIII. yüzyıllar boyunca İslam İmparatorluğu'nun uzak sınırında ayrı ve kendine özgü bir oluşum meydana getirmişti. Kuzeyden Kafkasya, doğudan Hazar Denizi ile korunan bölge, kuzeybatıda Hristiyan Gürcü Krallığı'nın ve güneyde

[1809] Musheghian, "Monetary Circulation in Eleventh Century Armenia: Shaddadid Coinage from Dvin", s.601-603.

[1810] Akopyan, "Dvin in the Eleventh and Twelfth Centuries", s.1038.

[1811] Musheghian, "Monetary Circulation in Eleventh Century Armenia: Shaddadid Coinage from Dvin", s.601.

Azerbaycan Atabekliği'nin etkisinde kalmıştı. Aras Nehri ve onun güneyi boyunca uzanan büyük şehirleri; Anadolu, Kuzey Mezopotamya ve el-Cibâl'le aktif bir bağlantıya sahipti. Arrân; bu çevre şehirlerle, Gürcülerle ve Azerbaycan Atabekleri'yle sınırlı ticari faaliyetler gerçekleştirmekteydi. Gürcüler ile Azerbaycan Atabekleri bu yüzyıllarda büyük bir askerî ve siyasi mücadele içerisindeydiler. Bu mücadelenin ödülü ise Ani, Duvin, Nahçıvan ve Gence gibi ana ticaret şehirlerinin kontrolünün sağlanması idi.[1812] Ani, Duvin, Erzurum, Malazgirt gibi kentler; uluslararası ticaretin Haçlıların doğusuna kaymasına ve göçebe yaşam kalıntılarının hâlâ devam etmesine rağmen, XII. yüzyılın ikinci yarısında önemli rol oynamaya devam etmişlerdi.[1813]

Azerbaycan Atabekleri'nin ve Bagratlıların paraları Duvin'de çok yaygındı. Bu madenî paraların önemi, Duvin'in yıkılma dönemiyle bağlantılı olmasıdır. Bütün bu sikkeler, XIII. yüzyılın başlarında şehrin yıkılması sırasında gömülmüştür.[1814] Vardanian'dan naklen Nümizmat Mousheghian, İldeniz'in sikkelerin şeklini ve ağırlığını önemsemeden, sadece bakırdan bastırdığına işaret etmektedir. Bu durum, o sırada büyük bir gümüş eksikliği olmasıyla açıklanmaktadır. İldeniz'in bastığı paralar; düşük kaliteli olmasının (belli durumlar hariç) yanında, tarihten ve basım yerinden de yoksundu. Böyle sikkeler, Güney Kafkasya'da çok fazladır.[1815] Nümizmat Pakhomov, Azerbaycan Atabekleri paralarını dört tipe ayırmaktadır. İlki büyük, ağır ve düzdür. Genellikle darphane adı olarak Erdebil yazısına ve bir tarihe sahiptir. Bu sikkeler genellikle İldeniz'in, halifenin ve sultanın adını taşımaktadır. Onlar Kür'ün kuzeyinde

[1812] Kouymjian, *A Numismatic History of Southern Caucasia and Adharbayjan*, s.419.

[1813] Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.293.

[1814] Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.15.

[1815] Vardanian, "Some Peculiarities of Coinage in Dvin in the Twelfth and Thirteenth Centuries", s.200.

bulunmaz ve nadiren Gence'de bulunurlar. İkinci tip para ince, düz ve yuvarlak, isimsiz ve tarihsizdir. Selçuklu sultanının adı vardır, ancak halifenin adı yoktur. Bu tür, yaygın bir şekilde Ermeniye'de özellikle de Duvin'de bulunmaktadır, Azerbaycan'ın diğer kısımlarında yoktur. Bu çeşit önceki Erdebil türünden çok farklı olduğundan, Pakhomov onun orada basıldığını kabul etmemiş ve Tebrîz gibi büyük bir İldeniz şehrinde bastırıldığını kabul etmişti. Üçüncü tür daha kalın, sivri ve bu yüzden yamuktur. Bu tür paralar, darphane adı ve tarihiyle birlikte dairesel kenarlı olarak çok az görülmektedir. Halife el-Nâsır'ın adını taşıyan ve XII. yüzyılda basılan paralar yoğun olarak; Gence, Berdea, Beylekân'da ve Kür Nehri boyundaki büyük gömülerde bulunmuştu. Azerbaycan'da, Arrân'da ve Duvin'de alışveriş için düz bakır para; Kür boyunca ve Şîrvân ile Mugan'da ise kullanım için yamuk para basılmıştı. İki nehir arasındaki bölgede yani Ermeniye, Arrân ve Mugan'da ise karışıktı. Hem düzgün (yaygın olarak Aras'ın kuzey kıyısı olan Ani, Duvin ve Nahçıvan gibi güney şehirlerinde), hem de yamuk sikkeler dolaşımdaydı. Ayrıca ilk bahsettiğimiz sikkelerin büyük bir kısmı, kullanıldığı Duvin gibi yerlerdeki yerel Hristiyan halka bir jest olarak, halife ve Selçuklu sultanı bahsini çıkartmıştı. Azerbaycan Atabekleri; Duvin ile Nahçıvan'ın yanında Güney Azerbaycan ve Kuzey Cibâl yani Erdebil ile Tebrîz gibi şehirlerde de kullanım için düzgün tipte para bastırmıştı. Kuzey Arrân, Gence, Berdea ve Beylekân'da bulunan üçüncü tip para, yuvarlak sikke levhasından ziyade şekli bozuk ve köşeli olarak dikkatsizce basılan hibrit türde idi. Bunlar ne Duvin'deki kazılarda, ne de Aras boyunda bulunamamıştır. Bağdat'daki Abbâsî halifesi teorik olarak hâlâ en yüce İslam lideri idi. Geleneksel olarak onun adından, Cuma hutbelerinde ve bütün paralarda bahsedilirdi. Kouymjian bütün bu örneklere rağmen, üzerinde çalıştığı 125 veya daha fazla sikkeden sadece 10 tanesinin halifenin adını çıkarttığını ve bunların neredeyse tamamının Duvin gibi büyük bir ticaret kentlerinde kullanılmak üzere hazırlanan İldenizli baskıları olduğunu söylemektedir. Sultan Arslanşâh'ın adını taşıyan, darp yeri

ve tarihi bulunmayan sikke; ön yüzündeki damga hariç ya okunamamaktadır ya da belirlenememektedir. Bu ve bir önceki baskı, atabekin en fazla olan baskısıdır. Bunlar, sultan ile atabekin süssüz unvanlarını taşıyan ve halifenin herhangi bir bahsinden yoksun olan sadeliktedir. Her iki basım da Arslanşâh'ın saltanatının başlangıcından İldeniz'in ölümüne kadar olan 1160'tan 1175'e kadar geniş bir şekilde tarihlendirilmektedir. Onlar, Duvin'de büyük miktarda bulunmaktadırlar ve Hristiyan nüfusun yoğun olduğu bölgelerde kullanım için basılmıştır.[1816] Ermeniye ve Arrân şehirleri, Müslüman emîrleri tarafından idare edilseler de bu dönemde onları birkaç kez ele geçiren Gürcülerin sürekli baskısı altındaydı. Müslüman idareciler kendi sikkelerini bastırmamışlardı. Duvin, Nahçıvan ve Gence'de Gürcü, İldeniz, Bizans ve çevre bölgelerden çeşitli Müslüman sikkeleri serbestçe dolaşımdaydı. Bu şehirler bağımsız ve tarafsız statülerini sürdürmeye çalışmışlardı.[1817] Vardanian nümizmatik analizlerinin sonucu olarak, Azerbaycan Atabekleri döneminde Duvin'de dolaşan para biriminin kronolojisi hakkında bir dizi öneriler ortaya koymuştur. Buna göre üç ana dönem önerilmektedir: 1. Dönem (1160-1189-1190): Şemşeddin İldeniz (1136-1175) tarafından bastırılan Duvin sikkelerinin yaygın dolaşımda olduğu dönem. 2. Dönem (1189/1190-1199/1202): İldeniz Hanedanı'nın bakır sikkelerinin dolaşımı. Son İldeniz sikkesinin Duvin'e girdiği zaman nispeten belirlenmişti. 3. Dönem (1203-1225): Ermeniye'nin kuzeydoğu kısmı dışındaki siyasi durumun değişmesi Duvin'deki para

[1816] Kouymjian, *A Numismatic History of Southern Caucasia and Adharbayjan*, s.121-122, 295, 308, 367, 425, 431.

[1817] Kouymjian, *A Numismatic History of Southern Caucasia and Adharbayjan*, s.420.

dolaşımını etkilemişti. Gürcü paraları 1203'ten itibaren aktif olduğundan, İldeniz'in paraları artık gereksinimi karşılamamaktaydı.[1818]

Güncel arkeolojik araştırmalara göre, XIII. yüzyılın ilk yarısında Kraliçe Tamara'ya tabi Zakariyanlar Hanedanı'nın hâkimiyeti döneminde; Ani, Duvin, Kars, Nahçıvan ile diğer önemli ticaret şehirlerinde kültürel yaşamda önemli gelişmeler ve büyük inşa faaliyetleri gözlemlenebilmektedir. Duvin, politik kaos ve tekrarlanan yağmalara rağmen XIII. yüzyıla kadar gelişimini devam ettirmişti. Zakariyanlar döneminde, Moğol istilaları başlayana kadar yapılan kayda değer inşaat faaliyetleri neticesinde ortaya çıkan bir refah patlaması yaşanmıştı. Bölge şehirlerinde gerçekleşen bu yeni gelişim döneminin, Trabzon'un ve diğer Karadeniz sahillerinin uluslararası ticarette geliştiği devre tekabül etmesi çok ilginçtir. Dolayısıyla, yaşanan bu kültürel ve maddi gelişimlerin büyük ölçüde dış ticaretten etkilendiğini düşünebiliriz.[1819] Zakariyanlar, Kuzeydoğu Ermeniye'nin ekonomisini geliştirmeye çalışmışlardı. Böylece Duvin, Ani, Erivan şehirleri gelişmeye ve önemli bölgesel ticaret merkezleri hâline gelmeye başlamışlardı. Bu dönemde tarımsal ve zanaat üretimi güçlü bir şekilde artmıştı.[1820] Duvin'deki pek çok gömü sadece Tamara'nın sikkelerinden oluşmaktadır. Kazılarda Tamara'nın sikkeleri yaygındır, ancak nadiren IV. Giorgi'nin (1213-1223) ve Rusudan'ın (1223-1247) sikkeleri de vardır. Bronz sikkeler XII-XIII. yüzyıllar süresince tekrar bollaşmıştı. Ancak bu bolluk Duvin'in varlıklı durumunun bir kanıtı

[1818] Vardanian, "Some Peculiarities of Coinage in Dvin in the Twelfth and Thirteenth Centuries", s.199-200.

[1819] H. A. Manandian, "The Trade and Cities of Armenia After the Fall of Bagratid Kingdom", *The Trade and Cities of Armeniain Relation to Ancient World Trade*, trans. Nina G. Garsoian, Lisbon, 1965, s.184; Garsoian, "Dwin", s.325.

[1820] *Course Companion, History of Medieval Armenia*, s.65.

değildir. XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde, şehir Moğol orduları tarafından kesin olarak yıkılmıştı. XII-XIII. yüzyıldaki bronz sikke bolluğu, Duvin'in yıkımının tek sonucudur. Duvin sakinleri; dükkânlarının, evlerinin, surlarının yıkılmasıyla küçük sikkelerini kaybettiler ve onlara sahip çıkamadılar.[1821] Duvin'deki kazılarda yaklaşık 400 İlhanlı bakır sikkesi de bulunmuştur.[1822] Kazılardan ve gömülerden çıkan sikkeler açıkça şehrin yaşamını ve Ermeniye'nin başkentinin tarihini göstermektedir. Bu, doğu-batı ve aynı zamanda kuzey-güney arasındaki etkileri ve yolların kavşağındaki Duvin'in durumunu vurgulamaktadır.[1823]

6. Ermeniye ve Duvin'de Bulunan Ticari Ürünler ile Sanayi Kolları

İslam tarih ve coğrafyacılarının verdikleri bilgiler ile arkeolojik kazılar, bölgede yürütülen ekonomik faaliyetlerin yanında, ticaret ürünleri hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Dönemin ticari alışverişinde Kafkasya sadece pasif bir rol oynamıyordu. Transit ticaret tek zenginlik kaynağı değildi. Pers-Armenia sadece bir geçiş bölgesi değildi, aynı zamanda kendi topraklarında önemli kaynaklara sahipti. Kafkasya kendi mallarını da dünya piyasasına sevk ediyor ve bunları diğer ülkelerin malları ile değiştiriyordu. Kafkasya'nın o dönemde en gelişmiş zamanlarını yaşaması, dünya ticaretinde aktif rol oynamasını kolaylaştırıyordu. IX-X. yüzyıl Arap müellifleri hep bir ağızdan Kafkasya şehirlerinin zenginliğinden bahsetmektedirler. Duvin ekonomik yaşamın ana merkeziydi. Arkeolojik kalıntılar ile arkeobotanik ve arkeozoolojik buluntuların karşılaştırmalı analizi, şehrin çevresindeki toprakların ekonomik aktivitesinin başlıca alanlarını ortaya çıkarmaktadır. Bu yüzden, Bagratuniler dönemindeki Ermeni zanaatlarını araştırmak için gereken başlıca kaynaklar, arkeolojik

[1821] Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.25.

[1822] Kouymjian, *A Numismatic History of Southern Caucasia and Adharbayjan*, s.408.

[1823] Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia*, s.32.

kazılar (başlıca Ani ve Duvin'de) ve İslam coğrafya yazarlarının eserleridir. Maalesef Ermeni tarihçileri bu dönemin şehir sanayi hakkında çok az bilgi vermekte ve boşluk birkaç İslam coğrafyacısının kitabından çıkartılan bilgilerle doldurulmaktadır. Bunlar, Duvin hakkında kıymetli bilgiler veren el-İstahrî, İbn Havkal ve el-Mukaddesî'dir. Coğrafyacılar öncelikli olarak dokuma sanayi ve bağlantılı ticaret ile yakından ilgilenmişlerdi. Buna karşın arkeolojik kazılar, kıymetli seramik ve metal eşya bulgularını da ortaya çıkartmaktadır. Ermeniye ihracatının hacmi bu dönem boyunca artmıştır. Çanak çömlek, duvar işçiliği, madenî ham maddeler, metal ve deri ürünler, tuz, ekmek yapımı, şarap üretimi, yağ yapımı, dokumalar, halılar, canlı hayvan, balık, kıymetli giysiler, değerli mefruşat, Ermeniye kalpakları gibi dış dünyada beğeni kazanmış ticaret eşyalarıyla da burası cazibe merkezi idi.[1824]

Arkeolojik çalışmalar bu dönemde Duvin'in canlılığını ortaya koymaktadır.[1825] Duvin'in V-VIII. yüzyıla ilişkin arkeolojik verileri kayda değer bir biçimde özgündür. Onlar, Ermeniye'nin komşuları ile özellikle de Kafkasya, İran, Mezopotamya ve Bizans İmparatorluğu'yla kurduğu ticari-kültürel ilişkileri aydınlatmaktadır. Duvin kazıları, Erken Ortaçağlarda (IV-VIII. yüzyıllar) madde üretimi ile kültürün (çok yavaş olmasına rağmen) belirli bir ilerleme ve değişim gösterdiğine işaret etmektedir.[1826] Ani ve

[1824] Chaumont, "Armenia and Iran", s.433; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.137; Kocharian, "Archaelogical Survey of Dvin of of the Classical and and Early Medieval Periods", s.210; İpek, "Kars'ın Ortaçağ Ticaretindeki Yerine Bir Bakış", s.288; Nersessian, "Armenia in the Tenth and Eleventh Centuries", s.428; Canbek, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi*, s.34; el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye*, s.24.

[1825] Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.211.

[1826] Kalantarian, *Material Culture of Dvin, 4th-8th Centuries*, s.62.

Duvin'de yapılan kazılar; Bizans, Mısır, İran, Irak ve Suriye'den yapılan ithalatın yanında yerel üretimin de var olduğunu gösteren çömlekçi, demirci, kazancı, kuyumcu, çanak çömlek, cam, tabakçı ve çiftçi atölyelerinin yer aldığı çevre mahalleleri ortaya çıkartmıştır. Ustalar loncalar hâlinde bir araya geliyor ve uzmanlıklarına (semerciler, kazancılar) göre sokaklara dağılıyorlardı. Duvin atölyelerinin kazısında, madenî eşyalar, cilalı seramikler ve şehrin meşhur olan cam eşyaları bulunmuştu.[1827] Yerel üretimin artışı, ihraç edilen çeşitli türdeki mallardan da anlaşılmaktaydı. Yiyecek, kereste ve mineral ürünleri bu dönemde hâlâ önemliydi. Metalürji, duvarcılık, dokumacılık, halı yapımı, çanak çömlek, porselen, marangozluk ve altın işçiliği, ülkenin her yerine serpilmişti.[1828] Başkent bölgesinin bu ekonomik çeşitliliği, Duvin'in uzun süreli refahını kanıtlamaktadır.[1829]

Arkeolojik kazılarda Duvin tepesinin meskûn ev komplekslerinde şunlar keşfedilmiştir: Gıda işleme araçları (bıçak, değirmen, havan, sürahi, güğüm, süt kabı, arpa yalağı, fırın, ocak); gıdaların saklanması ve taşınması için kaplar (tencere, kavanoz, şişe, buradaki önemli miktardaki odun külünü de hesaba katarsak bu kapların arasında muhtemelen meyve ve sebzeler için ahşap kutuların var olduğunu da tahmin edebiliriz); yiyecek ambarı (dışı kil sıvalı şarap kavanozları ve şişeler, bazı kavanozların ve sürahilerin alt kısmındaki delikler ve ekmeklerin saklanmasını sağlayan kenarlar); çanak çömlek üretim araçları (çömlekçi çarkları, hadde tezgâhı). Bunların varlığı kendi ev aletlerinin üretimini yaptıklarını kanıtlamaktadır. Böyle büyük toprak kaplar, resmî

[1827] Garsoian, "Trade, Armenian", s.98; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.232, 294; Ballian, "Jewelry from Dvin", s.56.

[1828] Kurkjian, *A History of Armenia*, s.166; İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye,* s.67; İskender, *Ermeniye beyne'l-Bizantiyyin,* s.27.

[1829] Adalian, "Dvin", s.288.

tören kapları olarak kullanılırdı ve Duvin, Armavir, Anberd, Garni, Teghenyats manastırı vb. Ortaçağ Ermeni bölgelerinde yaygındı. Bu büyük toprak kaplar, ayrıca çevre ülkelerin Ortaçağ alanlarında da kaydedilmektedir. Bu toprak kaplar çoğunlukla XI-XIII. yüzyıllara tarihlenirler ve XV. yüzyıla kadar kullanılmaya devam edilmişlerdir. Ayrıca çiftlik hayvanları için ahır (evcil hayvan kemiklerinin bolluğu, düz parke taşı döşeli bir oda) da bulunmuştur. Ayrıca burada ve tepenin eteğinde keşfedilen çeşitli arkeolojik buluntuların incelenmesi, kullanılan başlıca tarım ürünlerini (tahıllar, süt ürünleri, et, şarap, bitkisel yağlar vb.) de ortaya çıkartmaktadır.[1830] Duvin'deki kazıların sonucunda çıkarılan ürünler genel olarak iki gruba ayrılmaktadır: İlki seramikler, diğeri metal eşyalar. İlki içerisinde sıradan çanak çömlekler, cilalı kil tabaklar, porselen vb. bulunmaktadır. İkinci gruptaki metal eşyalar içerisinde ise saban demirleri, kürekler, balta, keser ve buna benzer sayısız obje vardır.[1831] Şimdi bu ürünleri sanayi kollarına göre teker teker inceleyeceğiz:

Duvin'in V-VIII. yüzyıla ait toprak işi eşyaları kabaca iki gruba ayrılmaktadır. Bunlar inşaat için olanlar ve evsel kullanım için olanlardır. Özellikle ilki Duvin'de boldur. Özgün bir şekilde tasarlanmış pişmiş briketler ve kerpicin bolluğu, çok çeşitli su şebekeleri ve döşemeler, Duvin'in Ortaçağ'ın başlarına kadar yaptığı üretimle çevre bölgeleri besleyen büyük bir üretim merkezi olarak kullanıldığını kanıtlamaktadır. Antik devirlerde ortaya çıkan kiremit pişirme, V-VII. yüzyıllar sırasında yoğun

[1830] Kocharian, "Archaelogical Survey of Dvin of of the Classical and and Early Medieval Periods", s.211; Babajanyan, "On the Question of Medieval Urban System in Ararat Plain", s.328.

[1831] Mongait, *Archaeology in the U.S.S.R.*, s.217-218; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.138; Zardarian-Akopian, *Archaelogical Excavations*, s.184.

miktarda üretilmiştir. Duvin'in abidevi yapıları çoğunlukla kiremit çatılıydı. Kiremitler genellikle boyanmış ve oyulmuştu. Su şebekeleri, karmaşık su temini sisteminde ve diğer kentsel hizmetlerde geniş ölçüde kullanılıyordu. İkinci grupta ise evsel kullanım eşyaları vardır. Duvin'in V-VIII. yüzyıllarda topraktan yapılmış zengin bir koleksiyonu vardır. Bu koleksiyon, büyük kavanozlardan küçük kaplara ve parfüm şişelerine kadar çeşitli şekillerde ve kullanımda kapları içermektedir. Duvin çömlekleri farklı şekillere sahiptir. Çömleklerin yakından incelenmesi, onların önceki dönemin en iyi geleneklerini koruduklarını ve aynı zamanda feodal devirlere has özellikler de taşıdıklarını ortaya çıkartmaktadır. Bölgedeki çanak çömleklerin ve cam eşyaların çoğu, kayda değer bir şekilde daha önceki Helenistik dönemin izlerini taşımaktadır. Bunlar Helenistik Ermenistan'daki diğer bölgelerle yakın ilişkiler göstermektedir. Kazı sahasındaki bulgular, çömlek üretiminin VIII-IX. yüzyıllarda yüksek standartlarda olmuş olduğunu kanıtlamaktadır. Duvin'in en kaliteli çömlekleri, süslemeler ve çeşitli özel şekilleriyle ayırt ediliyordu. Çini objelerle birlikte hayvan süslemeli pek çok cilalı çömlek ve damgalı desenler bulunmuştur. Cila altında çizilmiş fantastik hayvanları olan çok değerli çini tabaklar yapılmıştır. Dvin'de bulunan; aslanlar, kurtlar gibi vahşi hayvanların yanı sıra yüksek teatral peruklar ile kafası sıfıra vurulmuş soytarıları resmeden çeşitli maskaronlarla dekore edilmiş pek çok kırık çini kap parçaları, bir bilgi deposunu temsil etmektedir. Bulunan çömlekçi çarkı, kaldıraç ve örnekler, yerleşimin ekonomik yaşamının ayırt edici özelliğidir. Bir tanesi yüksek kaliteli çanak çömlekleri pişirmek için olan dâhil, pek çok fırın da bulunmuştur. Duvin'den gelen cilalı çanak çömlekler, XI-XIII. yüzyıllara aittir. Bunlar, Güney Kafkasya'nın diğer şehir merkezleri yanında, Ortaçağ Kafkasya'sıyla kültürel ve ticari bağları olan pek çok uzak bölgeden (Kırım'daki Hersonisos ve başka yerler) gelen benzer çanak çömlekler ile kıyas edilebilir.[1832] Şehirde, IX. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar tarihlenen, pek çoğu

[1832] Kalantarian, *Material Culture of Dvin, 4th-8th Centuries*, s.61-62; Mongait,

bezemelerle süslü bir dizi tabak, çanak, fıçı, sürahi, çömlek, depolama kabı içeren birkaç seramik muhafaza edilmiştir. Seramik buluntular, hem yerel stillerin gelişimini hem de İran, Suriye, Anadolu ve Bizans'tan çanak çömleklerle benzerliklerini doğrulayan çeşitli cilalı tipleri gösterir. Duvin kazısında bulunan bu eserlerden bazıları ve özellikleri şunlardır: *Cilalı Kâse:* Parlak boyama; ustalığını bir nesilden diğer nesle aktaran, Abbâsî Irak'ından Fâtımî Mısır'ına, daha sonra da Suriye ve İran'a taşınan Müslüman çanak çömlekçilerin tekelinde bulunan pahalı bir teknikti. Bu bölgelerin üretimi olan çok sayıda metalik cilalı kâse, IX. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar Duvin'e ihraç edilmiş ve seçkinlerin lüks sofra takımını oluşturmuştu. Taklit metalik cilalı kâseler, X. yüzyılda Nîşâbûr'da yapıldılar ve çoğu örnek, orijinal Abbâsî modellerini yakından izlemektedir. Bu kâse, genel ve derlemeci biçimiyle taklit olarak görünmektedir. Kâsenin şekli ve kahverengi benekler ile yeşil lekesi bilindiktir. Aynı stil ve boya, Duvin'deki kazılarda bulunan, diğer en az üç parçada da görülebilir ki muhtemelen aynı çömlekçi ya da atölye tarafından yapılmıştır. *Seramik Kâse:* Duvin'de, kalenin batısındaki merkez bölgede bulunan seramik kâsenin şekli ve malzemesi, onun Çinli modellerden türetildiğini göstermektedir. Benzer parçalar Suriye'de Tell-Minis'te bulunmuştur ve İran'ın pek çok bölgesinde üretilmiş olduğuna inanılmaktadır. Beyaz seramik türü aşırı ince ve serttir. Duvin'de bir dizi beyaz porselen eşya ortaya çıkartılmıştır. Fakat eşyaların yerli olup olmadığı açık değildir. Şüphesiz ki onlar değerli mal mülk olarak görülüyordu. Ancak onlar nadir olan yabancı bir mal değildi. Çünkü Suriye, İran, Irak, Mısır'da yapılan çok sayıda Müslüman seramiği, Duvin'de, Ani'de ve diğer yerlerde ortaya çıkartılmıştır. Bu bulgular, ortak görsel bir dile ve böyle seramiklerin kullanımının hem Müslüman hem de Hristiyan elitler

---

Archaeology in the U.S.S.R., s.217-218; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia,* s.138; Zardarian-Akopian, *Archaelogical Excavations,* s.184; Zhamkochyan vd., "An Essay About the Theatre of Medieval Armenia", s.33.

arasında yaygın olduğuna işaret etmektedir.[1833] Aslan, ayı, kurt, soytarı maskeleri ve çeşitli kompozisyonların dış kaplama görüntüleri ile süslenmiş kabın yüzeyi, Duvin'de bulunan diğer seramik parçalarında da görülebilir. Duvin'de keşfedilen sanatsal seramik kapların parçalarının ulusal özellikleri ve Ortaçağ kent kültürünün temel unsurlarını yansıttığı sonucuna varılmaktadır. Onlar, seramik üretiminin, özellikle de sırlı seramiklerin kentin özelliği olduğu ve sadece ev içi değil, aynı zamanda halkın estetik ihtiyaçlarını da karşıladığı teorisini doğrulamaktadırlar.[1834] Garsoian'a göre, Kafadaryan'ın kazıları, Duvin'in özellikle de cam eşya ve çini dâhil çanak çömlekte büyük bir yerel üretim merkezi olduğunu göstermektedir. Sayısız çanak çömlekler, cam eşyalar, madenî eşyalar, paralar ile maddi kültürün diğer eşyalarının en iyileri Erivan'daki "Ermenistan Tarih Müzesi"nde, St. Petersburg'daki (Leningrad) Hermitage Müzesi'nde ve Moskova'daki Rus Tarih Müzesi'nde sergilenmektedir. Erivan'daki Ermeni Tarih Müzesi'nde korunan ve 1966 ile 1968'de bu yazar tarafından incelenen Duvin'deki mükemmel boyalı çiniler, herhangi bir modern kralın ya da milyonerin onur tablosu olurdu. Ayrıca o yaratıcı desenleri, genellikle yeşil ve mavi olan harika rengi ve parlak cilasıyla dikkat çekicidir.[1835]

Ermeni arkeolojisinin ana problemlerinden birisi cam yapımının doğuşu ve gelişimidir. Eski çağların kalıntılarında keşfedilen çok sayıda şişe, üretim teknolojisi ve form çeşitliliği; Ermeni cam yapımının, çağımız düzeyinde kendi başına bir zanaat olarak şekillenme başladığının kanıtını taşımaktadır. Duvin'in Erken Ortaçağ camı, eski zamandan Geç Ortaçağ'a cam yapımında bir atlama taşını oluşturmaktadır. V-VII.

[1833] Ballian, "Jewelry from Dvin", s.63-64.

[1834] Zhamkochyan vd., "An Essay About the Theatre of Medieval Armenia", s.34, 39.

[1835] Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.182; Lang, *Armenia Cradle of Civilization,* s.180, 190-191.

yüzyıl sırasında Ortaçağ Ermenistan'ı cam yapımını öğrenmişti. Bu, çanak çömlekten ziyade, eski cam yapımının izlerini taşımakta ve çanak çömleğin yapısal bir devamını oluşturmaktadır. Büyük miktarda kalın cam kap parçaları bulunmuştur. Onlar yuvarlak ya da dairesel biçimde kırılmışlardı. Kazılar sırasında bulunan metal eşyalar yerel yapımdır ve dönemin Ermeni zanaatkârlarının hünerini ve becerilerini doğrular. Çanak çömlek tekdüze şekildedir ve neredeyse herhangi bir sanatsal değerden yoksundur. Buna karşın cam çok süslüdür. Duvin bu dönemde Yakın Doğu'nun cam yapım merkezine dönüşmüştü. Üretim sürecine ilişkin olarak, V-VIII. yüzyıl Duvin camı gruplara ayrılabilir. En yaygın ve en eski şekil, daire şeklinde ve yuvarlak kuplu, kalın duvarlı oyulmuş camdır. Hava verilmiş cam bu dönemin alametlerinden birisidir ve arkeolojik buluntuların tarihlerini belirlemede faydalıdır. 1964-1965'te Duvin'de orta kısım seviyesinde VIII-IX. yüzyıldan kalma yüzlerce cam kap parçaları ortaya çıkartılmıştır. Bunlar, onların seri üretim ve yerel kaynaklı olduklarına işaret etmektedir.[1836] XII. yüzyılın ikinci yarısı ve XIII. yüzyılın ilk üçte birinde Ermeniye'nin kentsel uygarlığı yeni bir ilerleme kaydetmişti. Zanaatkârlar, Duvin ve Ani kazılarında ortaya çıkartılan incelikli nesneler üretmişlerdi. Cam üfleme gibi metalürji ve tekstil ürünleri teknik ilerlemelerden faydalanmıştır.[1837]

Metalden yapılan eşyalar, IV-VIII. yüzyılların en önemli arkeolojik buluntuları arasındadır. Çeşitli iş araçları (oraklar, saban demirleri, baltalar), silahlar, süsler vb. Duvin'de gün yüzüne çıkartılmıştır. Silahlar özellikle oklar, mızraklar ve savunma araçları, sadece Ermeniye'ye özgü değil, aynı zamanda çevre ülkelere de has özelikler göstermektedir. Okların alt kısmı ve belirli türlerin tarihlendirmesi, çevre ülkelerden veriler kıyaslanarak belirlenmektedir. Onların yerel özelliklerine karşın, metal eşyalar

[1836] Kalantarian, *Material Culture of Dvin, 4th-8th Centuries*, s.61-62.

[1837] Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.294.

bilhassa da gümüş çatal bıçaklar, Sâsânîler devrinde metal üretiminin ortak özelliklerini ortaya çıkartmaktadır. Duvin, Araplar zamanında ayrıca büyük bir silah yapım merkezi olarak kalmıştır.[1838] Metal işleme tekniği Ortaçağ'da çok gelişmişti. Duvin ve Ani gibi Ortaçağ şehirlerindeki demirci atölyelerinde pek çok şey yapılıyordu. Ortaçağ'da anahtarcılık demirci esnafının ayrı bir koluydu. Çeşitli kilitler ile anahtarlar, Ani ve Duvin gibi şehirlerde bulunmuştur. Döküm tekniğiyle bronzdan yapılan at şekilli bir kilit, Metsamor kazıları sırasında bulunmuştur. Bronz eserler arasında 6 cm uzunluğunda bir anahtar vardır. Benzer bir anahtar, Duvin'deki kazılar sırasında bulunmuştur ve IX. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Bronz eserler arasında, geniş bir dökme deliği, uzun bir ağızlığı ve hilal şekilli kulpu olan bir kandil vardır. Benzer bir kandil Duvin'de de bulunmuştur, ancak Metsamor'da bulunan kandilde asmak için bir halka varken, Duvin'de bulunan kandil konik şekilli bir gövde üzerinde durmaktadır. Bu tür kandil, kilden yapıldığı hâlde Ortaçağ Ermeniye'sinde yaygındı. Bronz kandiller, çok daha nadirdir ve kiliselerde ve üst sınıftan insanların evlerinde kullanılırdı. Metsamor'dan elde edilen arkeolojik kanıtlar, oranın Duvin'le ve bölgenin diğer yerleşim birimleriyle ticari-ekonomik bağlara ek olarak, ortak kültür yoluyla da bağlı olduğunu ortaya çıkartmaktadır.[1839] Altın eşyalar, Ermeni kuyumcuların çalışmasına dair önemli bilgi vermektedir. Şehirde mücevher yapımı yüksek bir seviyeye ulaşmıştı. Altın objeler yaygın bir şekilde diğer ülkelere ihraç ediliyordu.[1840] Duvin'de bulunan bütün altın mücevherler, X ila XIII. yüzyılların başları arasına yerleştirilmekte ve

[1838] Kalantarian, *Material Culture of Dvin, 4th-8th Centuries*, s.61.

[1839] Babajanyan, "On the Question of Medieval Urban System in Ararat Plain", s.333, 335.

[1840] Mongait, *Archaeology in the U.S.S.R.*, s.217-218; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.138; Zardarian-Akopian, *Archaelogical Excavations*, s.184.

Duvin'de üretilen ya da satılan mücevher türlerine ve stillerine dair kanıtlar sunmaktadır. Dönemin üç ana kültür merkezinden (Bizans, Fâtımî Mısır-Suriye ile İran) çeşitli kaynaklar ve farklı stiller, şehrin kozmopolit özelliğini ve de onun uluslararası ticaretteki büyük öneminin bir sonucu olan kültürel anlayışlılığını doğrular. Ancak yakınlık, İran dünyası ile etkileşimini oldukça yoğunlaştırmıştır. Mücevherlerin çoğu İranlı özellikleriyle ön plana çıkmaktadır. Bulunan mücevherlerden birisi de sepet şeklinde küpedir. XI ve XII. yüzyıllara ait olup, Türkiye, Yunanistan, İsrail, Suriye'deki kazı bulgularına ve hazine gömülerine dayanan yaklaşık altmış sepet şeklinde küpe, bugüne kadar bilinmektedir. 1968'de Duvin'de keşfedilen küpe ise bu geniş dağılımda en doğuda yer alan noktadır. Tebrîz'de Azerbaycan Arkeoloji müzesinde tutulup kökeni bilinmeyen örnekleri vardır. Sepet şekilli küpelerin kökeni uzun süreden beri Bizans ve Fâtımîlerin Mısır-Suriye toprakları arasında münakaşa olmuştur. Günümüz araştırmacıları daha çok bir Fâtımî kökenine meyillidirler. Ancak Konstantinopolis, Amorium, Yunan anakarası ve Duvin'deki bulguların; bu türün takdir edildiğini, ithal edildiğini ve belki de geniş bir coğrafi alanda taklit edildiğini gösterdiği açıktır.[1841]

Bahsedilen üretim kolları arasında en önemli yere tekstil sanayi sahiptir. Ortaçağ'da Ermeniye'de en fazla ön plana çıkan zanaatlar dokumacılık, boyamacılık ve işlemecilikti. Duvin, komşusu Artaşat gibi Ermeniye'deki dokuma sanayiinin ve kilim dokumanın bir diğer merkezi idi. İslam kaynaklarının kayıtlarına göre, bu sanayi, Bagratuniler döneminde hızla gelişmiş ve sadece yerel için değil, aynı zamanda geniş dış piyasa için de hizmet vermiştir. Hem yünlü hem ipekli kumaşlar, Duvin dokumacılarının ürünleri içerisinde meşhurdu. *Marizî* denilen keçi kılı kumaşlar ve yün orada dokunuyordu. Duvin'den yumuşak kumaşlar, halılar, divan battaniyeleri, yastıklar ve *Kırmız*'la boyadıkları diğer mallar ihraç edilmekteydi. Bunlar aynı zamanda

[1841] Ballian, "Jewelry from Dvin", s.57, 59.

Ermeniye'nin en pahalı mallarıdır. Çünkü bu mallarda kullanılan boya Ermeniye bölgesine hastır. Bu nedenle Duvin'in *Kırmız* ile boyanmış giysi ve kumaşları önemli bir ticaret malıydı. *Kırmız*, Ağrı Dağı'nın etekleri ile düzlüklerindeki bitkilerde bahar mevsiminde görülen bir böcektir. Bu böcek Azerbaycan bölgesinde ise pelit ağaçları üzerinde bulunmaktadır. Daha sonraki dönemlerde *Kırmız* üretimi başta Duvin şehri olmak üzere, Ermeniye bölgesindeki diğer merkezler ile Azerbaycan bölgesine de yayılmış ve bölgenin başlıca gelir kaynaklarından birisi hâline gelmişti. Bu boya şehrin önemli ihraç ürünlerinden birisiydi. İbn Havkal, Mukaddesî ve İstahrî gibi coğrafyacılar da *Kırmız*'a eserlerinde yer vermişlerdir. Havkal, Duvin'in *Kırmız*'la boyanmış ihracat ürünlerini sayarken *Kırmız* hakkında "*Kırmız meşe ağacı üzerinde oluşan bir kurdun salgısıdır. İpek böceği gibi koza örer, bununla bol desenli ipek kumaş (bezyûn) boyanır*" demektedir. İstahrî, "*Ermenilerin kırmız denilen bir boyaları vardır ve bu boya ile yün boyarlar. Bana anlatıldığına göre bu, ipek böceği gibi kendisinden iplik üretilen bir böcektir. Yine bana söylendiğine göre bu böcek buralardan başka ülkelere götürülür*" diyerek Havkal'ı doğrulamaktadır. Mukaddesî ise *Kırmız*'ın Duvin'in yakınındaki bir bölgede bulunduğunu, kadınların bunu toplamaya gittiklerini, daha sonra da bunları bir fırında pirinç tavalarda kuruttuklarını söylemektedir. Dokumalarda kullanılan bu tabii boya bölge halkı tarafından üretiliyordu. Bölge halkı başka bir yerde bulunmadığı için *Kırmız* böceği yetiştiriciliği ile övünüyor ve bu işte benzerimiz yok diyorlardı. Ermeniye ve Azerbaycan'da önemli *Kırmız* yetiştirme merkezleri vardı. Merend sahrası, Kür'ün Hazar Denizi'ne döküldüğü yerin karşısındaki ada (bugün yoktur) ve Duvin yakınlarındaki Artaşat bunlardan bazılarıydı. Artaşat, Ermeniye'nin başkenti pozisyonunu kaybettikten sonra bile, Duvin'in artan rekabetine rağmen, uluslararası ticaretteki önemini devam ettirmişti. Duvin'den birkaç kilometre uzaklıkta yer alan Artaşat boyama tezgâhları ile oldukça meşhurdu. Arap hâkimiyeti döneminde yönetim ve ticaret merkezi Duvin'e kaymış olmasına rağmen, Artaşat, *Kırmız* endüstrisinin

merkezi olarak bilinmekteydi. Bu yüzden Belâzürî oraya *Karyatü'l-Kırmız* (*Kızıl Boya Beldesi*) adını vermekteydi. Ali İpek,[1842] İslam fetihlerini konu alan kaynaklarda Artaşat'tan "*Karyetü'l-Kırmız*" olarak bahsedilmesinin, şehrin bu dönemde bölgedeki Duvin ve Ani gibi önemli merkezler karşısında önemini yitirdiğini ve bir köy görünümünü aldığını ortaya koyduğunu ifade etmektedir. "Ermeni Dokumaları" adı altında bilinen kalın kumaşlar, yastıklar, duvar kumaşları, ince halılar, deri, kürk, divan örtüleri, baş yastıkları, eyer örtüsü gibi malların dünyada bir eşi yoktu. Ter-Ghevondyan'a göre, onlara bu adın verilmesinin nedeni, bahsedilen ürünlerin orada dokunması olmalıdır. Nersessian, "Ermeni Dokumaları" adı ile *Bezyun* denilen rengârenk çiçekli ipek kumaşlara ve *Marizî* olarak bilinen Duvin kumaşlarına gönderme yapıldığını, Ermeniye kumaşlarının Bizans'ın ve halifeliğin doğu eyaletlerine ihraç edildiğini söylemektedir. *Bezyun* adı verilen ince ipek elbise, yabancı ülkelerde ilgi görüyor ve çok sayıda ihraç ediliyordu. Bu giysi, Bizans ülkesinin neredeyse her yerinde yaygındı ve bol miktarda kullanılmaktaydı. İbn Havkal, Bizans ülkesinde bol miktarda bulunduğunu söylediği *Kırmız* ile boyalı Ermeniye mallarının, dünyanın hiçbir yerinde bir benzerinin bulunmadığını ifade etmektedir. Bunlar Bizans topraklarında olanlarla kıyaslanabilir ve hatta daha üstündür. Bunların, hem ülke içinde hem de dışında müşterileri vardı. Dokuma sanatının incelikleri yanında bölge insanının becerisini de yansıtan bu ürünler, günlük hayatta kullanıldıkları gibi, ihraç edilen ticari eşya olarak da ülke ekonomisine katkı sağlıyorlardı. Bunlar çoğunlukla zenginler tarafından talep görüyor ve büyük bir beğeniyle satın alınıyorlardı. Ermeniye'nin *Kırmız*'la boyalı bu giysileri, kilimleri, ince dokumalı ipekleri; halifeler, imparatorlar, devlet ricalleri, emîrler ve ileri derecedeki memurlar tarafından büyük talep görüyor ve yüksek fiyata satılıyordu. Bütün bu ürünler, gelişen dış ticaretin temeli idi. *Kırmız* ile

[1842] İpek, "Ortaçağda Ararat Bölgesinin En Değerli Ürünü: Kırmız", s.22-23.

boyalı bu dokuma ürünleri halifelikte çok ünlüydü.[1843] Burada bahsedilen bu malların hepsi, Duvin'in yerel üretiminin önemli bir parçası olmuştu ve şehir bunlar sayesinde Ermeniye'nin ileri gelen üretim merkezlerinden birisi hâline gelmişti.[1844]

[1843] İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.262, 266-268, 271-272; Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s.395; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s.179; Ciner, *el-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi*, s.270; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.42., 42d; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.138; Ter-Ghévondian, "L'Arménie et la Conquéte Arabe", s.783; Streck, "Ermeniye", s.324; İpek, "Ortaçağda Ararat Bölgesinin En Değerli Ürünü: Kırmız", s.23-25; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.221; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.107; Nersessian, *Armenia and The Byzantine Empire*, s.4-5; Garsoian, "Artasat (Artaxata)", s.563-564; Garsoian, "Dwin", s.324; Nersessian, *The Tondrakian Movement*, s.33; Köse, "Ortaçağda Trabzon Limanının Tarihsel Coğrafyasının Siyasal ve Ekonomik Sonuçları", s.24-25d; İpek, "Orta Çağ'da Önemli Bir Ticaret Merkezi Ani", s.701-702; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s.241; Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s.184; Canbek, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi*, s.36-37; Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s.282-283; Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, s.206; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.49; İpek, "Kars'ın Ortaçağ Ticaretindeki Yerine Bir Bakış", s.293-294; Canard, "Dwin", s.681; Garsoian, "Trade, Armenian", s.98; Manandian, "Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.152; Adalian, "Dvin", s.288; Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.107; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.184;

Ermeniye halı ve kilimleri de bu dönemde çok kaliteli olduklarından uzun süre piyasada şöhretini muhafaza etmişlerdi. Nakışlı ve çiçekli Ermeniye halıları, o zamanın dünyadaki en iyi halı türlerinden idi. Bu halılar için kullanılan boya türleri en iyileri ve meşhurları arasındaydı. Bunlar, zamanla renklerinin solmaması için en değerli boya ile boyanmaktaydılar. Halı ve kilimlerin üzerinde bulunan ve birbirlerini izleyen hatlar, bunlara bakan insanlarda oyma oldukları izlenimini uyandırıyordu.[1845] Azerbaycan ve Ermeniye halıları, hem İslam dünyasında hem de dünyanın dört bir yanında yüksek fiyatlara alıcı bulmaktaydı. Tekstil sanayiinin yan ürünlerinden olan ve sadece Kafkaslarda üretilen bir renkle süslenen kermes kırmızısı (güvez rengi) halılar, çok fazla rağbet görmekteydi.[1846] Duvin ve çevresi halı dokuma sanayiinin en önemli merkezi olarak görülmektedir.[1847] Duvin'den başka Van, Kars ve Erzurum da halı-kilim dokumacılığının önde gelen merkezleri arasında yer alıyordu. Bu bölgenin yünü ve boyası diğer yerlere kıyasla daha kaliteli olarak görülüp, daha makul sayıldığından, yünden dokunan bu halı ve kilimlerin Mısır'dakilerden üstün oldukları düşüncesi yaygındı. Bu yüzden İslam ülkelerindeki halifeler, emîrler, saygın ve zengin kişiler, Ermeniye halı ve kilimleri almaya, bunların koleksiyonunu yapmaya özen gösteriyorlardı. Hilafet idareleri zamanında Ermeniye'den alınan aynî cizye miktarının

---

İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye*, s.42; Seyyid, *Erminiyye fi't-Tarihi'l-Arabi*, s.250; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s 376.

[1844] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.138.

[1845] Streck, "Ermeniye", s.324; İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye*, s.44; İpek, "Kars'ın Ortaçağ Ticaretindeki Yerine Bir Bakış", s.294.

[1846] Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.107; Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.45.

[1847] Streck, "Dvin", s.683; Adalian, "Dvin", s.288; Kettenhofen, "Dvin", s.617; İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye*, s.44; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.180d-181d.

20 Ermeni kilimi olması da İslam memleketlerinde bu ürüne verilen değeri göstermesi bakımından kıymetlidir.[1848]

Ermeniye maden bakımından zengindi. Madencilik sanayi de bölgede oldukça gelişmişti. İslam coğrafyacıları Kafkasya'da bakır, gümüş ve altın çıkarıldığını söylerler. Bundan başka Ermeniye'de ayrıca kurşun, demir, arsenik, şap, civa, kükürt gibi madenler de bulunmaktaydı. Çıkartılan madenler bir yandan işlenip ticari eşya olarak piyasada satılırken, diğer yandan da her biriyle ilgili mesleklerin ve ticaret erbaplarının ortaya çıkmasına yol açmıştır.[1849] İslam coğrafyacıların tasvirleri ile İbn Haldûn tarafından sunulan vergi listesi, Ermeni ticaretinde doğal ürünlerin önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Buna göre bakır, demir, kurşun ve gümüş madenleri Araplara hammadde sağlıyor ve Duvin, Malazgirt ve Berdea'daki darphaneleri besliyordu.[1850] Eski çağlarda Ermenilerce bilinen maden ocaklarının gelişimi Araplar tarafından üç bölgede sürdürülmüş ve yerel sanayi desteklenmiştir. Bu bölgeler gümüş için günümüzdeki Gümüşhane, altın ile gümüş için İspir ve bakır için Allahverdi'dir.[1851] Madencilik ve imalat, ihracat için hem ham maddeyi hem de mamul malları

[1848] İpek, "Kars'ın Ortaçağ Ticaretindeki Yerine Bir Bakış", s.294-295.

[1849] Streck, "Ermeniye", s.324; İpek, "Kars'ın Ortaçağ Ticaretindeki Yerine Bir Bakış", s.293; Canbek, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi*, s.34; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.183; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.231; el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye*, s.24.

[1850] Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.231-232.

[1851] Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.183; Kurkjian, *A History of Armenia*, s.166; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.64; Garsoian, "Trade, Armenian", s.98.

sağlamaktaydı.[1852] Ermeniye bölgesi zengin ve çeşitli maden yataklarına sahip olması yanında, süs eşyası olarak kullanılan kıymetli taşlar bakımından da oldukça zengindi. İnsanlar eskiden beri bunları satın almak amacıyla bölgeye gelmekteydiler.[1853] Kaynaklarda doğrudan Duvin'den çıkartılan bir madenden bahsedilmese de şehirde bazı madenler ile değerli taşların işlenerek çeşitli ürünlerin yapıldığı ve darphanelerde para kestirildiği anlaşılmaktadır.

Ermeniye bölgesi, akarsularının bol olması nedeniyle ziraat konusunda rağbet görmüş, toprağı sürekli işlenir olmuş ve verimliliği ile tanınmıştı.[1854] Verimli Ararat Ovası'nın çevresindeki tarım üretimi çiftçilikle sağlanmaktaydı.[1855] Burada yaşamanın başlıca yolu, kendi kendini sürdürebilir çiftçilikti, bunun yanında eksik olan bazı ürünler, değiş-tokuş ve üretim fazlası tarım ürünlerinin başkent pazarında satılması yoluyla gideriliyordu.[1856] Azerbaycan, Ermeniye ve Arrân ülkelerinin çok yerleri dağlıktır. Ağrı Dağı çift zirvesiyle, Duvin'in üzerinden güneye doğru Aras boyunca kule gibi yükselmekteydi. Bu dağ, yüksek ve gidilmesi güç olduğundan tepesine çıkılamazdı ve üzerinde devamlı kar bulunurdu. Ondan sonra Huveyris (Küçük Ağrı) denilen küçük bir dağ vardı. Buraların suları Haris'ten çıkardı. Duvin halkı bunun eteklerinde odun keser ve burada bol miktarda bulunan av hayvanlarını avlarlardı.[1857] Ermeniye bölgesi,

[1852] Adalian, "Dvin", s.288.

[1853] İpek, "Orta Çağ'da Önemli Bir Ticaret Merkezi Ani", s.702.

[1854] İpek, "Kars'ın Ortaçağ Ticaretindeki Yerine Bir Bakış", s.292.

[1855] Adalian, "Dvin", s.288.

[1856] Kocharian, "Archaelogical Survey of Dvin of of the Classical and and Early Medieval Periods", s.210.

[1857] Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s.284-285; Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, s.207-208; Strange, *Doğu*

hilafetin en fazla üretim yapan yörelerinden birisiydi. Ağrı Dağı'nın eteklerini kaplayan geniş ormanlar, büyük miktarda kerestenin yanında ceviz, fındık ve badem sağlamaktaydı. Aras'ın ve Vaspurakan'ın verimli vadileri özellikle tahıl ve şeftali, kayısı, nar gibi meyve ağaçlarının yetişmesine uygundu. Burada o kadar fazla hububat üretilirdi ki buğday Bağdat'a ihraç edilirdi.[1858] İhracat mallarından birisi de pirinçti. Pirinç özellikle Hazaristan'a ihraç edilmekteydi. Bahçe ürünlerinden ise en çok ceviz, kestane ve incir ihraç edilmekteydi. Kafkasya inciri ile diğer hiçbir memleketin incirinin yarışamayacağı da ifade edilmektedir.[1859] 1045 civarındaki başarısız Bizans kuşatması anlatılırken Duvin çevresindeki üzüm bağlarından bahsedilmektedir. Buna bağlı olarak Duvin çevresinde şarap sanayiinin geliştiği bilinmektedir. Arkeolojik kazılarda çok sayıda üzüm cenderesi ve yağ değirmeni bulunmuştur.[1860] Bundan başka; bağcı bıçağı, büyük şarap kepçesi ve havanın bulunması da bunu doğrulamaktadır.[1861]

Ermeniye'de ve Ani'de canlı hayvan ticareti de yapılmaktaydı. Koyun ve sığırın yanında, Ortaçağ'da dayanıklılığı ile tanınan bölgenin beyaz renkli tayları da Dımaşk'a,

---

Hilafetinin Memleketleri, s.238-239; Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s.182-183.

[1858] Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.183; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.231-232; Streck, "Ermeniye", s.324.

[1859] Canbek, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi*, s.36.

[1860] *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi*, s.82; Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s.231; Kurkjian, *A History of Armenia*, s.166; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.183; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s.569; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.53; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.122.

[1861] Zardarian-Akopian, *Archaelogical Excavations*, s.184.

Irak'a ve Horâsân'a ihraç edilerek önemli bir gelir elde edilmekteydi. At yetiştiriciliği antik zamandan beri Ermeniye için önemli bir ticari gelir kaynağıydı. Bundan başka balıkçılık da ticari faaliyetler arasındaydı.[1862] Deniz, göl ve nehir kıyılarında balıkçılık yapılırdı. İhracat ürünleri arasında balığın da önemli bir yeri vardı. Özellikle Surmahi ya da Şarmahi denilen tür çok meşhurdu. Aras ve Kür nehirlerinden yakalanan Surmahi balığı, en meşhur, aynı zamanda da en fazla kazanç sağlayan balık türü idi. Yağlı oluşu ve tadının lezzeti ile bilinen bu balık türü, senenin belli dönemlerinde Aras Nehri'nde sürüler hâlinde görülüyordu. Aras ve Kür'e has olduğu anlaşılan bu balığın, tuzlanarak diğer ülkelere ihraç edildiği anlaşılmaktadır. Bilhassa İslam dünyasında makbul görülen bu balığın; Azerbaycan, İran ve Irak'a ihraç edildiği ifade edilmektedir. Surmahi'nin günümüzdeki Şemahi balığının olması muhtemeldir.[1863] Van Gölü'nden çıkan bir balık da salamura olarak ihraç edilmekteydi.[1864]

7. Duvin'den Geçen Ticaret Yolları

Asyalı tüccarlar için Kafkasya'dan geçen ticaret yolları, Partlar devrinden itibaren en önemli alışveriş güzergâhlarından birisiydi. Çünkü ticaret kervanları doğu ürünlerini batıya götürebilmek için mecburen Hazar havzası ile Kafkas geçitlerini kullanmak zorundaydılar.[1865] Bu bölge çok eski zamanlardan beri ticaret kervanlarının transit geçiş yaptıkları ve bir araya geldikleri bir yerdi. Bu nedenle Ermeniye bölgesinin bir kısmını

[1862] İpek, "Orta Çağ'da Önemli Bir Ticaret Merkezi Ani", s.702; Adalian, "Dvin", s.288.

[1863] İpek, "Kars'ın Ortaçağ Ticaretindeki Yerine Bir Bakış", s.297; İpek, "Orta Çağ'da Önemli Bir Ticaret Merkezi Ani", s.702; Canbek, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi*, s.34, 36; Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, s.64.

[1864] Streck, "Ermeniye", s.324.

[1865] Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.104.

meydana getiren Kars, Ani, Duvin ve Erivan hattı, siyasi alanda olduğu kadar ticari hayatta da oldukça hareketliydi.[1866] Ermeniye bölgesi, Ortaçağ'da Karadeniz ile Mezopotamya arasında geçit olması ve Bizans ile Müslüman devletleri arasındaki hudutta bulunması nedeniyle de iktisadi açıdan öneme sahipti. Kafkasya, Abbâsîlerin başkenti Bağdat'ı sadece kuzey ülkeleri ile birleştirmiyor, aynı zamanda Bağdat ile Bizans arasındaki ticari ilişkiler de Ermeniye üzerinden yürütülüyordu. Yani doğu ile batı arasındaki bu coğrafya, bir halka vazifesi görüyordu. Bölgenin doğal ürün yönünden zengin olması sayesinde, hem ticaret hem de yerli sanayi gelişmiş, bölgeden geçen tacirler ile kervanlar da onlara destek olarak bunların yakın ve uzak bölgelere ihraç edilmesini sağlamıştı. Ermeniye'nin ticari olarak önemi, bölgeyi çeşitli yönlerden kesen pek çok transit yolun bulunmasından anlaşılmaktadır. Ancak Araplar bu yollara, ticari öneminden ziyade, askerî çıkarlarına olan faydasından dolayı kıymet veriyorlardı. Bu yüzden başlıca yolları, bölgedeki Arap hâkimiyetinin dayanak noktası olan Duvin şehrine bağlamışlardı. Yolların tamiri ve güvenliği, özellikle düşman toprağı ile sınırdaş olan vilayetlerde Müslüman valinin göreviydi.[1867]

Duvin ile Ani'nin gelişimi; halifelik idaresi altındaki imparatorluğun gidişatı, ticaret yolları ve Müslümanlar ile Bizans arasındaki savaşlar tarafından belirlenmekteydi. Bunlar, iki taraf arasındaki doğrudan ticareti engellemiş ve Ani Bagratuni Krallığı, Irak ve Karadeniz arasındaki iletişimde bir aracı olmuştu.[1868] Bizans

[1866] İpek, "Kars'ın Ortaçağ Ticaretindeki Yerine Bir Bakış", s.287.

[1867] Streck, "Ermeniye", s.324; Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.30; Nersessian, *Armenia and The Byzantine Empire*, s.4; İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye*, s.48; İpek, "Kars'ın Ortaçağ Ticaretindeki Yerine Bir Bakış", s.287-288; Canbek, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi*, s.33.

[1868] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.104.

ile Müslümanlar arasındaki savaşlar adeta güney yolunu kapatmış ve doğrudan ulaşımı durdurmuştu. Ermeniye bu yüzden doğu ve batı arasındaki mal değiş tokuşunun çoğunun gerçekleştirilebilmesi sayesinde tarafsız bir bölge olmuştu. Ermeniye tüm ülkeyi boydan boya geçen önemli ticaret yollarına sahipti.[1869] Ermeniye'nin sanayiisi ve ticareti; Orta Asya'daki Semerkand, Buhara; Azerbaycan'daki Tebrîz; Yakın Doğu'daki Bilâd-ı Şâm ile Bağdat'ı içerisine alan İslam dünyasının ekonomik sistemi yanında; Gürcistan, Anadolu ve Karadeniz'i kapsayan Bizans İmparatorluğu'nun iktisadi yapısı ile de birleşerek oldukça gelişmişti.[1870] Ermeniye, Karadeniz-Mezopotamya ticaret yolu üzerinde bulunması ve Bizans ile sınırının olmasının yanında, doğal kaynaklara ve İpek Yolu ticaretinin önemli bir kavşağına sahip olması bakımından da değerlidir.[1871] Batı dünyasını, Asya ile buluşturan kervan yollarından birisi Ermeniye bölgesini kat etmekteydi. Ermeniye doğu ile batı arasında ulaşımı sağlayan ticaret yollarının önemli kavşaklarından birisi olduğu için köprü görevi görüyordu Yollar Karadeniz'den Hazar Denizi'ne, el-Cezîre'ye ve İran'a Ermeniye üzerinden geçiyordu. Başkent Duvin, Ermeniye'nin ticaret arterlerinin merkezinde yer almaktaydı. Öyle ki Bizans ile İran'ı, Hindistan'ı ve Çin'i bağlayan büyük doğu-batı ticaret yolu, Duvin'den geçmekte, buraların malları orada değiş-tokuş edilmekteydi. Uzakdoğu'dan gelen ticaret kervanları Ermeniye'den geçen kuzey transit yoluyla Mısır'a, Suriye'ye ve Kızıldeniz'e ulaşıyordu. Bir diğer ticaret yolu ise Gence'ye, Tiflis'e, oradan da Karadeniz sahillerine giden yoldu.[1872] Duvin şehri, bölgeden Trabzon'a uzanan ticaret yolunun en önemli

[1869] Nersessian, "Armenia in the Tenth and Eleventh Centuries", s.427; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.198.

[1870] Lang, *Armenia Cradle of Civilization,* s.191.

[1871] Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, s.44.

[1872] Laurent, *L'Arménie Entre Byzance*, s.43; el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye,* s.25; Ter-Ghévondian, "L'Arménie et la Conquéte Arabe",

noktalarından birisiydi. Müslümanların Kafkasya'ya hâkim olmasından itibaren hem siyasi hem de ticari olarak sürekli gelişim gösteren bu şehir, Trabzon'un İran ve de çevresiyle ticaretinde önemli geçiş noktalarından bir tanesi durumundaydı.[1873] IX. yüzyılın önde gelen ticaret merkezi Duvin'in, Trabzon ile bağlantısını sağlayan transit kervan yolunun Ani, Kars ve Erzen'den geçmesi, bölgenin Doğu Karadeniz ile ticari bağlantı kurmasını sağlamıştır. Bizans ile Karadeniz ülkelerinden getirilen ticari mallar, Berdea şehrine giden uluslararası ticaret güzergâhlarından bir tanesi olan Duvin yolu vasıtasıyla Uzak Doğu ve Orta Doğu ülkelerine taşınıyordu. Ermeniye bölgesi, Trabzon şehri üzerinden Bizans ile ulaşımını gerçekleştiriyordu. Bizans malları, Trabzon üzerinden Kafkasya ve Güney ülkelerine gönderilirdi. Duvin ve Erzurum'a kadar taşıma adet olduğu üzere Trabzon'dan olurdu. Bu yol dağlık arazilerden geçtiği için güzergâhını ve mesafesini kesin olarak bilmemiz mümkün değildir. İslam kaynakları bu konuda aşağıda da göreceğimiz üzere çok fazla bilgi vermektedirler. Sahip olduğu bu konumu nedeniyle özel bir değere sahip olan Ermeniye, ticaret kafilelerinin İran'a geçişine yol verdiği gibi; Ani, Kars ve Erzen üzerinden Trabzon'la İslam hilafeti arasındaki bağlantıyı da sağlıyordu.[1874] Bu şekilde batıdan doğuya mallar taşındığı gibi, doğudan batıya mallar da Duvin'den geçen yollarla taşınmaktaydı. Doğu'nun uzak

---

s.777-778; İpek, "Orta Çağ'da Önemli Bir Ticaret Merkezi Ani", s.700; İpek, "Kars'ın Ortaçağ Ticaretindeki Yerine Bir Bakış", s.287-289; Adalian, "Dvin", s.287; Məmmədov, *Qafqaz Albaniyası*, s.120, 132; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s 384.

[1873] Köse, "Ortaçağda Trabzon Limanının Tarihsel Coğrafyasının Siyasal ve Ekonomik Sonuçları", s.24-25; Barthold, "Âzerbaycan ve Ermenistan", s.85.

[1874] İpek, "Kars'ın Ortaçağ Ticaretindeki Yerine Bir Bakış", s.287-288; Streck, "Ermeniye", s.324; Mustafayev, "Ortaçağ Kafkas Ticaret Yollarında Arran ve Berde'nin Konumu", s.38-39; Canbek, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi*, s.33.

ülkelerinin (Merkez Asya, Hindistan, Çin) yanında, İran'ın çeşitli bölgelerinden ticaret kervanları da Tebrîz'in içerisinden geçip Ermeniye'ye girer, daha sonra oradan çıkarak Karadeniz'de ve Avrupa'nın Akdeniz ülkelerinde piyasa ile buluşurdu. Bunlar, Erzurum ve Trabzon yoluyla Konstantinopolis'e, Duvin-Nahçıvan-Tebrîz ile Van-Bitlis-Musul güzergâhları üzerinden İslam ülkelerine giderdi. Dönüş yolculuğunda tüccarlar Ermeniye'de üretilen çiftlik ve el sanatları ürünlerini yanlarında götürdüler. Ermeni tüccarlar, Horâsân yoluyla İran üzerinden Orta Asya'ya, Çin'e ve Hindistan'a yerli ürünler götürürlerdi.[1875] Böylece kıymetli Ermeniye mal ve ürün çeşitleri; Hindistan'a, İran'a ve Bağdat, Bilâd-ı Şâm, Kahire gibi Arap devletlerinin büyük şehirlerine kadar gitmekteydi.[1876] Ayrıca Rus tüccarlarının; Hazarlar, Volga Bulgarları ve Rumlarla ticari ilişki içerisinde olduklarına bakılırsa, onların samur ve sincap gibi av hayvanlarına ait deri mamullerini, Ermeniye'nin merkezi Duvin üzerinden batıya geçirdikleri söylenebilir. İlaç, inci ve değerli ağaçlar gibi Hindistan mahsulleri de Ermeniye'ye getiriliyor ve buradan batıya ihraç ediliyordu. Çin ipeği, çayı ve diğer ticaret ürünleri ise Türkistan üzerinden Hazar Denizi'ne ulaştırılıyor, oradan Ermeniye yoluyla Trabzon limanına geliyor ve deniz tarikiyle Konstantinopolis'e ve Kilikya'ya götürülüyordu.[1877]

[1875] Papazian, "Armenia and Iran, Armeno-Iranian Relations in the Islamic Period", s.468; Lang, *Armenia Cradle of Civilization,* s.191; Nersessian, *Armenia and The Byzantine Empire*, s.4-5; Nersessian, "Armenia in the Tenth and Eleventh Centuries", s.427; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", s.198; Tommaso Breccia Fratadocchi, "Notes on Armenian Military Architecture", *Enviromental Design: Trails to East, Essays in Memory of Paolo Cuneo,* 1-2, ed. Marisa Calia vd., Rome, 1997-1999, s.66; İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye*, s.48.

[1876] Seyyid, *Erminiyye fi't-Tarihi'l-Arabi*, s.199.

[1877] İpek, "Kars'ın Ortaçağ Ticaretindeki Yerine Bir Bakış", s.288.

X. yüzyılda Ermeniye'de yaşanan siyasi ve ekonomik yükseliş, bölge ticaret ve ekonomisinin en önemli dayanaklarından birisini oluşturmaktaydı. Bagratunilerin Bizanslılar ile hilafet arasında kurdukları denge siyaseti, bölgede ticaretin akışını hızlandırmıştı. Kral I. Smbat (890-913) bu ilerlemeyi devam ettirerek, ülkesinin ticaret mallarını Trabzon üzerinden Konstantinopolis'e ulaştırmak amacıyla Bizanslılarla antlaşma imzalamıştı. I. Smbat devrinde o dönemin lüks eşyaları sayılan bu mallar, Trabzon üzerinden Konstantinopolis'e ya da Van, Bitlis, Musul veya Duvin, Nahçıvan ve Tebrîz yoluyla Bağdat'a ihraç edilirdi. Sâcoğlu Hükümdarı Muhammed el-Afşin, Ermeni kralı I. Smbat'a Bizans İmparatorluğu'yla anlaşma yapması sebebiyle serzenişte bulununca, Kral I. Smbat bu anlaşmanın ticari bir anlaşma olduğunu ve bundan Arapların da kârlı çıkacaklarını ifade etmişti. Bu ve bu gibi girişimler sayesinde bölgedeki iktisadi yaşam, refah seviyesine çıkmıştır.[1878] Ermenilerin Sâcoğullarıyla kanlı mücadelesi, Ermeniye şehirlerinin gelişimini geçici olarak durdurmasına rağmen, X. yüzyılla birlikte hem şehirler, hem de ticaret için yeni bir gelişim dönemi başlamış oldu. Daha önce var olan şehirler ilk Bagratuniler devrinde gelişmiştir. Bunlar: Duvin, Erzurum, Meyyâfârikîn (Silvan, Np'rkert, Martyropolis), Nahçıvan, Erciş, Berkri, Malazgirt, Bitlis (Bales) ve diğerleri idi.[1879]

[1878] İpek, "Kars'ın Ortaçağ Ticaretindeki Yerine Bir Bakış", s.288-289; İpek, "Ortaçağda Ararat Bölgesinin En Değerli Ürünü: Kırmız", s.25; İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.167; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.104; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s 384.

[1879] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.139; Manandian, "Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.144; Mehmet Tezcan, "İpek Yolu ve XIV. Yüzyıla Kadar İpek

İpek Yolu'nun geçtiği bir bölge üzerinde yaşamaları ve başkentleri Duvin'in Trabzon ticaret yolu üzerinde yer alması, Ermenilerin ticaretle haşır neşir olmalarını sağlayan etmenlerden birisi olmuştur. Trabzon ticaret yolu vasıtasıyla Bizans İmparatorluğu topraklarındaki diğer ticaret merkezleri ile bağlantılar kuran Ermeniye bölgesi, bu sayede Avrupa ile ticaret yapma imkânını da bulmaktaydı. Bu da uluslararası ticaret konusunda Ermenilerin daha da tecrübelenmelerini sağlamaktaydı.[1880] Ticarete çok düşkün olan Ermenilerin, Trabzon gibi ticaret merkezlerinde kayda değer aktiviteleri vardı.[1881] Yeni tüccarların Trabzon Limanı'na gelmesiyle bölgedeki ticaret hacminde yaşanan yoğunluk, mevcut güzergâhların ihtiyacı yeterince karşılayamamasına yol açmıştır. Kafkasya'nın güneyinde meydana gelen ekonomik gelişmelerin de buna eklenmesi, tüccarları yeni yol güzergâhları kullanmaya itmişti. Bu yollardan ilki Tebrîz'den başlayıp Hoy, Van ve Bitlis'ten geçip Musul'a giderdi. İkincisi yine Tebrîz'den başlayıp Nahçıvan ile Duvin'den geçip Tiflis'e ulaşırdı. Üçüncü yol Berdea'dan başlayıp Duvin ile Ani'den geçip Artvin'deki Ardanuç'a varırdı. Dördüncü ve son güzergâh ise Ani ve Erzurum'dan Trabzon'a giden yoldu.[1882] Ermeniye vasıtasıyla Azerbaycan ve Arrân'dan Anadolu'ya ve Suriye'ye giden ana ticaret yolları üzerinde bulunan şehirler yavaş yavaş gelişmişlerdi. X. yüzyıla kadar, Nahçıvan, Duvin, Ani ve Erzurum'dan meydana gelen (daha sonra Arcn'le de) kuzey karayolu ile Hoy, Van, Berkri, Erciş, Malazgirt, Ahlat, Bitlis ve Meyyâfârikîn'in

---

Yolu Ticaretinde Trabzon'un Yeri", *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, Trabzon, 2012, s.27.

[1880] Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s.221.

[1881] el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye*, s.25.

[1882] Köse, "Ortaçağda Trabzon Limanının Tarihsel Coğrafyasının Siyasal ve Ekonomik Sonuçları", s.15-16.

bulunduğu güney karayolu eşit gelişmişti.[1883] Kuzey yolu, Suriye ve Mezoptamya ile yakın ticari bağlara sahipti ve Ermeniye ile bu ülkeler arasındaki ticari ilişkilerin gelişimini kolaylaştırmıştı. Duvin ve Ani'den gelen mallar, Malazgirt, Ahlat, Bitlis ve Meyyâfârikîn'e, oradan da Amîd'e gidiyordu.[1884] Ermeniye'de ticaret kervan yolları üzerinde bulunan şehirler, ticaret sayesinde zenginliğe ulaşmış ve halk müreffeh bir yaşam sürmeye başlamıştı. Bu merkezlerin büyük saraylar, murassa mabetler, güçlü kalelerle süslenmiş olması bunun göstergesidir.[1885] Güney Kafkasya'yı bir baştan bir başa saran ve uzak ülkelere kadar giden geniş ticaret ağları, bölge ekonomisinin canlılığını göstermektedir. Güney Kafkasya'nın üç önemli merkezi Erdebil, Berdea ve Duvin'den çıkarak neredeyse bütün yerleşim yerlerine uğrayan bu yollar sayesinde, tüccarlar çok sayıda pazara erişebiliyorlardı.[1886]

Ermeniye, I. Gagik (989-1020) devrinde zenginliğinin zirvesine ulaşmıştı. Gagik bu dönemde Duvin'i ele geçirmeyi başarmıştı. Benzer bir şekilde Lori Krallığı, Vanand Krallığı ve bazen de Vaspurakan Krallığı, Gagik'in hâkimiyetini tanımıştı.[1887] Duvin veya Nahçıvan gibi emîrler tarafından tutulan şehirler, I. Gagik devrinde Bagratuni Krallığı'nın eline geçmesine karşın, çoğu Ermenilerin elinde olan kuzey yolunda durum böyle değildi. Ermeni tüccarları, Duvin'in ticaretinde apaçık temel bir rol oynamışlardı. Kuzey yolu, X-XI. yüzyıllarda çok aktif bir gelişim dönemi geçirdi, Ermeniye şehirlerine adanan çalışmalarda sık sık vurgulanan bu devrin zenginliği, ağırlıklı olarak

[1883] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.139; Nersessian, "Armenia in the Tenth and Eleventh Centuries", s.427.

[1884] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.140.

[1885] İpek, "Kars'ın Ortaçağ Ticaretindeki Yerine Bir Bakış", s.289.

[1886] Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.53.

[1887] İskender, *Ermeniye beyne'l-Bizantiyyin*, s.28.

kuzey yolu üzerinde olanlarla ilgilidir. Duvin ve Erzurum sık sık emîrliklerin bir parçası olsa da esasen tamamen Bagratuni toprakları üzerinden geçen kuzey yolu üzerindeydiler. Bölgenin bazı eski şehirlerinin güvensiz olmasından dolayı, bu yol üzerinde yeni şehirler kurulmuştu. Nitekim Duvin'in Müslümanların elinde olması da Ani'nin kurulmasını ve gelişimini teşvik etmişti. X. yüzyılda meydana gelen bazı siyasi gelişmeler, Duvin'e darbe vurmuş ve tüccarların yönü, daha güvenli ve kestirme olmasından dolayı Ani'ye kaymaya başlamıştır. Duvin şehri neredeyse Bagratuni Krallığı'nın bütün süresi boyunca Ermeniye'nin ticaret ve üretim merkezi olarak kalmıştı. Ani'nin oraya rakip olmaya başlaması ve oranın liderliğini alması, X. yüzyılın sonları ile XI. yüzyıldaydı. Önemli ticaret güzergâhlarının kavşağında yer alan Duvin'den çeşitli yönlere giden yollar vardı. Bunlardan doğu yönündeki; ilk Berdea'ya, oradan Şemahi'ye, daha sonra da Derbend'e ve Hazarlar ülkesine gitmekteydi. Başka bir hat ise Tiflis üzerinden kuzeye doğru Karadeniz'e giderdi. En önemli olan yol ise batıya giderdi ve Ani'de ikiye ayrılırdı. Kollardan birisi Erzurum şehrine ve oradan Trabzon'a giderken, diğeri ise güneye doğru aşağı inerdi. Bir ticaret hattı da ayrıca Duvin'i Nahçıvan ve Tebrîz vasıtasıyla İran'la bağlardı. Duvin yaklaşık olarak bu dört yöne karşılık gelen dört kapıya sahipti. Mukaddesî, Duvin'in pek çok kapısı olduğunu belirttikten sonra, sadece onlardan üç tanesinin ismini vermektedir. Bunlar Ani Kapısı, Tiflis Kapısı ve "Kider/Keydar Kapısı'dır. İlk ikisinin yeri açıktır. Yani yaklaşık olarak Ani Kapısı şehrin batı tarafında, Tiflis Kapısı ise kuzeyde bulunmuş olmalı. Ancak üçüncü kapının yerini belirlemek zordur ve Duvin ile Berdea arasındaki yakın ticari ilişkiler göz önünde bulundurulursa, bu kapının muhtemelen doğu suru üzerinde bulunduğu sonucuna varılabilir. Buna ek olarak, biz Müneccimbaşı'dan Muhammed b. Şeddâd'ın Duvin İç Kalesi'nden Vaspurakan'a kaçtıkları sırada kullandıkları "Mezar Kapısı" adlı bir kapının var olduğunu da öğrenmekteyiz. Vaspurakan'ın Duvin'in güneyinde kalması nedeniyle, bu kapının şehrin güney tarafında bir yerde bulunduğu

tahmin edilmektedir. Duvin muhtemelen başka kapılara da sahipti, ancak yazılı kaynaklardan elde edilen bilgilerin tamamı bu kadardır. Arkeolojik kazılar henüz bu bağlamda yardımcı olmamıştır. Çünkü şehrin kil duvarları zamanın akışı içerisinde toprak bir höyük hâline gelmişti.[1888]

Ortaçağ İslam tarih ve coğrafyacılarının kitaplarında Güney Kafkasya'dan geçen ticaret ve kervan yolları hakkında önemli bilgiler verilmektedir. IX-X. yüzyıl Arap müelliflerine göre, merkez Kafkasya'dan, ana kavşağı Berdea şehri olan çok çeşitli kervan yolları geçmekteydi. Onların hepsi Duvin'i her yönde yol ağları içerisinde göstermişlerdi. İbn Hurdâzbih, Kudâme, el-İstahrî, İbn Havkal, el-Mukaddesî gibi coğrafyacılar; bölgede Berdea-Bâbü'l-Ebvâb, Berdea-Tiflis, Berdea-Duvin, Berdea-Erdebil, Berdea-Zencân, Erdebil-Bitlis-Amîd, Erdebil-Marega ve Marega-Duvin gibi çeşitli ticaret yollarının var olduğunu ifade etmekte ve bu yollar üzerindeki kentler ile bölgelerin adlarını vermektedirler. Bu kervan yolları, sadece Kafkas ülkelerini birbirine bağlamaz, aynı zamanda Asya ve Avrupa ülkelerini de (Suriye, Irak, Anadolu ve Mâvreâünnehir yanında Hazarlar, Slavlar ve İskandinavyalıları) bağlar.[1889] İslam

---

[1888] Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s.388; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.140-141; Köse, "Ortaçağda Trabzon Limanının Tarihsel Coğrafyasının Siyasal ve Ekonomik Sonuçları", s.24-25; Barthold, "Âzerbaycan ve Ermenistan", s.85; Garsoian, "Trade, Armenian", s.97; Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.178; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.12, 37.

[1889] Elmira Muradalieva, "The Golden Age of Azerbaijan's Towns", *The Caucasus&Globalization*, c. 4, S.1-2, 2010, s.187; Özmenli, "Orta Çağ'da Bir Uygarlık Kenti Berde (Berza'a)", s.162; İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye*, s.74; Mousheghian

coğrafyacıların verdikleri bu yollardan bizi ilgilendirenleri, tezimizin konusu gereği sadece Merâga-Duvin yolu ile Berdea-Duvin yoludur. İlk olarak Merâga-Duvin arasındaki ticaret yoluna bakalım. Arap müelliflerinin bu yol güzergâhı ve mesafeleri hakkında verdikleri bilgiler şöyledir:

Arap coğrafyacı el-İstahrî'ye göre, Merâga'dan Duvin yönüne giden ticaret yolunun güzergâhı şöyledir: "*Merâga'dan Urmiye'ye 30 fersah, Urmiye'den Selmâs'a 14*[1890] *fersah, Selmâs'tan Hoy'a 7 fersah, Hoy'dan Nahçıvan'a 3 gün ve Nahçıvan'dan Duvin'e 4 menzil vardır…*"[1891]

---

vd., *History and Coin Finds in Armenia,* s.13; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri,* s 387.

[1890] Bunu 13 fersah olarak söyleyenler de vardır (Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s.286; Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, s.208). Ancak İstahrî de bu sayı 14 olarak verilmektedir (İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s.182).

[1891] İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s.182; *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan),* s.311; Manandian, "Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.157-158; Əliyarlı, *Azərbaycan Tarixi Üzrə Qaynaqlar,* s.108; İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye*, s.82; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə,* s.212; Koyuncu, "İslam Coğrafyacılarına Göre İrminiyye", s.229; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri,* s.293; Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s.229; Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s.286; Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, s.208; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.387.

İbn Havkal'a göre: "*Merâga'dan Duvin'e; Urmiye, Selmâs, yoluyla gidilirse Hoy'a kadar 53 fersah, buradan Nahçıvan'a 5 gün, buradan Duvin'e 4 menzil, Merâga'dan Dînever'e 60 fersahtır…*"[1892]

el-Mukaddesî'ye göre: "*Duvin'den Nahçıvan'a 4 menzil, oradan Hoy'a 3 günlük yolculuk, Hoy'dan Selmâs'a 2 menzil vardır. Oradan Urmiye'ye 1 menzil, daha ilerideki Harrakan'a 2 menzil ve oradan Merâga'ya aynıdır.*"[1893]

İbn Hurdâzbih, Merâga'dan Nahçıvan yolu ile Duvin'e giden yolun güzergâhını ise şu şekilde vermektedir: "*Merend'den*[1894] *Dere'ye (Vadi) 10 fersah, oradan Nahçıvan'a 10 fersah, sonra Duvin'e 20*[1895] *fersahtır. Versan'da Derman'a 3 fersah,*

[1892] İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.275; Manandian, "Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.159; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə*, s.213; Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s.337; Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, s.101.

[1893] Ciner, *el-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi*, s.271; Manandian, "Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.159; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə*, s.213.

[1894] Manandian buranın adını Merâga olarak vermektedir (Manandian, "Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.159). Ancak burası pek çok kaynakta da bildirildiği gibi Merend'dir (İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s.105).

[1895] Yörükân çevirisinde bu sayıyı 10 olarak vermektedir, bkz. Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s.92; Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, s.376.

sonra Beylekân'a 9 fersah, sonra Berdea'ya 14 fersah, Berdea'dan Bezz'e 30 fersahtır."[1896]

Kudâme b. Ca'fer'in *Kitâbü'l-Harâc*'ına göre: "*Erdebil'den Mugan'a 4 fersah mesafe vardır. Eğer Berdea'dan Neriz'e gitmek istenirse Berdea'dan Tiflis'e 2 fersah, Tiflis'ten Câbrevan'a 6 fersah, Câbrevan'dan Neriz'e 4 fersahtır. Neriz'den Urmiye 14 fersah, Urmiye'den Selmâs 6 fersahtır. Merend'den Câr'a 4 fersah, Câr'dan Hoy'a 6 fersahtır. Bu yoldan Ermeniye'ye gitmek isteyen kimse için Merend'den Süra'ya 6 fersah, Vâdi'den Nahçıvan'a 10 fersah, Nahçıvan'dan Duvin'e 20 fersahtır. Versan'dan Berdea'ya gitmek isteyen kimse için Versan'dan Kum'a olan mesafe 3 fersah, sonra Beylekân'a 7 fersah, sonra Berdea'ya 3 fersahtır.*"[1897]

İdrisî'ye göre ise Merâga'dan Ermeniye'deki Duvin'e ve Hoy'a yol vardır. Merâga'dan Hoy'a 159 mil,[1898] Hoy'dan Nahçıvan'a 5 gün, Nahçıvan'dan Duvin'e 4 menzil yoldur. Toplam 305 mildir.[1899]

[1896] İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s.105; Manandian, "Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.159.

[1897] Kudâme ibn Cafer, *Kitabü'l Harac*, s.175; Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s.255; Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, s.220.

[1898] Mesafelerin mil cinsinden anlamı üzerine: Stadium 170 adım, 1 adım 6 ayak, bir ayak 16 parmak, bir mil 7 stadia. Pers hesabına göre bir stadium 143 adım, bir mil 1000 adım, bir fersah 3 mildir, bkz. Manandian, "Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.169.

[1899] eş-Şerifu'l-İdrisî, *Kitabu Nüzhetü'l-Müştâk fi İhtirâki'l-Âfâk*, c. II, s.828; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə*, s.213.

Manandian'ın bildirdiğine göre, pasaj ya da menzil kelimeleri, Markwart'ın tarihî coğrafya çalışmasında işaret ettiği gibi, İslam coğrafyacılar da bir günlük yolculuğu tanımlamamaktadır. Ona göre, bir posta mesafesi yaklaşık olarak 4 fersahtır. Fiilî olarak bahsedilen güzergâhta menzil 4 fersaha değil, 5 fersaha eşittir. İbn Hurdâzbih ve Kudâme, Nahçıvan'dan Duvin'e mesafeyi 20 fersah; el-İstahrî, İbn Havkal ve Mukaddesî ise bu mesafeyi 4 menzil olarak vermektedir. Bu yüzden açık bir şekilde anlaşılıyor ki Nahçıvan'dan Duvin'e giden yolda pasaj ya da menzil 5 fersaha eşittir, 4 fersaha değil. Tıpkı Karaulov'un doğru bir şekilde gösterdiği gibi.[1900]

Duvin'den geçen ve Bagratuni topraklarını Güney Kafkasya'nın doğusuyla yani bugünkü Azerbaycan'la bağlayan Duvin-Berdea yolu da İslam coğrafyacılar el-İstahrî, İbn Havkal ve el-Mukaddesî tarafından detaylı bir şekilde verilmektedir. Bu kuzey yolu ve mesafelerine ilişkin olarak verdikleri bilgiler şöyledir:[1901]

İstahrî, Berdea'dan giden kervan ticaret yollarından bahsederken Duvin'e giden yol hakkında bilgi vermektedir: Buna göre Berdea'dan Duvin'e giden yol 82 fersengdir. el-İstahrî: "*Berdea'dan Kalkatus'a 9 fersah, Kalkatus'tan Metris'e 13 fersah, Metris'ten Davmis'e 12 fersah, Davmis'ten Kilkuy'a 16 fersah, Kilkuy'dan Sîsecan'a 16 fersah ve Sîsecan'dan Duvin'e 16 fersah mesafedir.*"[1902] Berdea'dan Duvin'e giden yol Terter

[1900] Kudâme ibn Cafer, *Kitabü'l Harac*, s.175; Manandian, "Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.159.

[1901] Manandian, "Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.159.

[1902] İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s.181; Manandian, "Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.159; Əliyarlı, *Azərbaycan Tarixi Üzrə Qaynaqlar*, s.108; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.388; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə*, s.211;

bölgesinin yukarılarına gittikten sonra, dağlardan geçerek Sevan Gölü'nün ilerisinden dolaşıp Zanga'dan Duvin'e ulaşmaktaydı.[1903]

İbn Havkal'ın yazdığına göre Berdea'dan dört büyük yol gitmekteydi. Buna göre Berdea'dan Duvin'e giden yol şu şekildedir: "*Berdea'dan Kalkatus'a 9 fersah, Kalkatus'tan Metris'e 13 fersah, oradan Davmis'e 12 fersah, Davmis'ten Kilkuy'a 16 fersah, Kilkuy'dan Sîsecan'a 16 fersahtır. Sîsecan orta büyüklükte güzel bir şehirdir. Sîsecan'dan Duvin'e 16 fersah mesafe vardır.*"[1904] Zor dağ yollarından geçen yolcular, bu hat boyunca hilafetin diğer güzergâhlarına kıyasla daha seyrek ve birbirinden aralıklı

Özmenli, "Orta Çağ'da Bir Uygarlık Kenti Berde (Berza'a)", s.163; Koyuncu, "İslam Coğrafyacılarına Göre İrminiyye", s.229; Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s.285, 335; Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, s.99, 208; Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", s.104; İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye*, s.84; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.387.

[1903] Özmenli, "Orta Çağ'da Bir Uygarlık Kenti Berde (Berza'a)", s.163.

[1904] İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.272-273; Manandian, "Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.160; Əliyarlı, *Azərbaycan Tarixi Üzrə Qaynaqlar*, s.108; Özmenli, "Orta Çağ'da Bir Uygarlık Kenti Berde (Berza'a)", s.163; Koyuncu, "İslam Coğrafyacılarına Göre İrminiyye", s.229; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.389; Vəlixanlı, *Ərəb Xilafəti və Azərbaycan*, s.93; Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s.285, 335; Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, s.99, 208.

(yaklaşık 50-60 km) yerleşmiş toplam 7 posta gümrük mıntıkasından geçmekteydiler.[1905]

İslam coğrafyacılarından el-Mukaddesî'ye göre: "*Kalkatus'tan Metris'e 2 merhale, oradan Davmis'e 2 merhale, oradan Kilkuy'a 2 merhale yol vardır. Oradan da ancak Ermenî ve Duvin yollarıyla gidebilirsiniz. Duvin'den Nahçıvan'a 4 merhale, oradan Hoy 3 merhale, oradan Selmâs 2 merhale, oradan Urmiye'ye 2 merhale, oradan Harekân'a 2 merhale, oradan Merâga'ya 2 merhale, oradan Erdebil'e 4 fersahlık yol vardır.*"[1906]

İbn Hurdâzbih'in *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eserine göre: "*Versan'dan Berdea'ya olan mesafe 8 konak/sikke, oradan Ermeniye mansûresine 4 sikke, Berdea'dan Tiflis'e 10 menzil,[1907] Berdea'dan Bâbü'l-Ebvâb'a 15 sikke, Berdea'dan Duvin ise 7 sikkedir. Merend'den Nahçıvan'a 20 ferseng, Nahçıvan'dan Duvin'e 20*

[1905] Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.389; Vəlixanlı, *Ərəb Xilafəti və Azərbaycan*, s.93.

[1906] Ciner, *el-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi*, s.271; Manandian, "Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.160; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə*, s.211; Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", s.105; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s 388.

[1907] Yörükân'ın çevirisinde bu sayı 4 sikke olarak ifade edilmektedir (*Yörükân, Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s.92; Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, s.376). Ancak diğer kaynaklarda bu sayı 10 menzil olarak bildirilmektedir.

ferseng'tir."[1908] Çağdaş ölçüm teknolojisi de şimdiki Duvin harabesi ile Nahçıvan şehri arasındaki mesafenin 113-115 km olduğunu göstermektedir.[1909]

Kudâme'ye göre ise Berdea, Duvin'e 9 konak mesafededir.[1910]

Bir diğer müellif İdrisî'ye göre: "*Berdea'dan Kalkatus'a 27 mil, oradan Metris'e 39 mil, oradan Kilkuy'a* (mesafe bildirilmemiştir), *Berdea'dan Sîsecan'a 48 mil, Duvin'e ise 48 mildir. Toplam 162 mildir*".[1911]

[1908] İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s.105; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s.387; Nəsirov, *Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər*, s.41-42; Özmenli, "Orta Çağ'da Bir Uygarlık Kenti Berde (Berza'a)", s.163; Şərifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, s 387; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə*, s.210-211. Farsça bir kelime olan Ferseng (فرسنگ) uzunluğu araziye ve seyahat hızına göre değişen tarihî bir İran yürüme mesafesidir. Fersah anlamına gelmektedir. 1 fersah 3 mile eşittir. Perslere, Greklere ve erken İslam coğrafyacılarına göre ferseng 5670 metredir. Ancak daha sonra İran'a farklı ölçü birimlerinin girmesi ile fersengin uzunluğu değişmiştir. Bugün bir fersah ya da mil olarak düşünülen uzunluk yaklaşık 6 kilometredir, bkz. http://www.vajehyab.com/dehkhoda/%D9%81%D8%B1%D8%B3%D9%86%DA%AF (02.09.2020); A. Houtum-Schindler, "On the Lenght of the Persian Farsakh", *Proceedings of the Royal Geoprachical Society and Monthly Record of Geography*, v. 10, no.9, 1888, s.585; Walther Hinz, "İslam'da Ölçü Sistemleri", *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 5/1989, İstanbul, 1990, s.76.

[1909] Nəsirov, *Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər*, s.41-42.

[1910] Kudâme ibn Cafer, *Kitabü'l Harac*, s.180.

Ermeni Şiraklı Anania'nın yollar hakkında verdiği bilgilere göre: "*Duvin'den Koğb'a 59 mil, oradan Kotayk'a 120 mil, buradan Tiflis'e 140 mil, oradan Hunarakert'e 70 mil, oradan Berdea'ya ise 100 mil*"mesafe vardır.[1912]

Manandian, Karaulov'un İslam kaynaklarında verilen bu mesafelerin kesin olmadığını düşündüğünü söylemekte ve onun "*binek hayvanlarının adımlarına göre mesafelerin ölçülmesi sayesinde bu durum kolayca açıklanabilir. Ova sakini olan Araplar, mesafelerini uzaklıkların gerçektekinden çok daha fazla gözükebildiği Kafkasya'nın dağlık bölgelerinde, yaptıklarından çok daha hızlı kat ederler. Araplar nadiren diğer mesafe ölçüm araçlarına başvururlar*" dediğini bildirmektedir. Manandian onun bu görüşü destekleyerek, İstahrî ve İbn-Havkal'a göre, Duvin ve Berdea arasındaki mesafenin 82 fersaha, yaklaşık olarak 470 kilometreye eşit olduğunu, bunun gerçekten de çok aşırı göründüğünü ifade etmektedir. Aynı mesafe İbn Hurdâzbih'te 7 pasaj, Kudâme'de ise 9 pasaj şeklinde çok daha kısa bir uzaklık olarak gösterilmektedir.[1913] Manandian, Karaulov'a göre verilen güzergâhın yönünün Berdea'dan güneybatıya Terter Irmağı'na, daha sonra güneye Metris'e, oradan batıya Arpaçay'a ve bu nehir boyunca Aras Nehri yakınındaki Sîsecan'a doğru olduğunu söylemektedir. Manandian'a göre Karaulov, Sîsecan'ı, Aras ve Arpaçay'dan çok uzakta

---

[1911] eş-Şerifu'l-İdrisî, *Kitabu Nüzhetü'l-Müştâk fi İhtirâki'l-Âfâk*, c. II, s.823; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə*, s.211; Mustafayev, "Ortaçağ Kafkas Ticaret Yollarında Arran ve Berde'nin Konumu", s.39.

[1912] *The Geography of Ananias of Sirak (Asxarhac'oyc'),* Robert Hewsen, Wiesbaden, 1992, s.321; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə,* s.213; Məmmədov, *Qafqaz Albaniyası,* s.120, 132.

[1913] Kudâme ibn Cafer, *Kitabü'l Harac*, s.180; Manandian, "Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.160.

bulunmayan bugünkü Kisajan'la özdeşleştirmektedir. Manandian, onun Berdea'dan Kalkatus'a ve Sîsecan'dan Duvin'e uzanan yolu doğru bir şekilde belirlediğini, ancak kalan yolların yönünü yanlış tayin etiğini ifade etmektedir. Yukarıda gösterilen Duvin-Berdea yolu, Manandia'nın *The Main Roads of Ancient Armenia* adlı eserinde detaylı bir şekilde çalışılmıştır. Onun bildirdiğine göre, bu güzergâh, antik Kalankatuk yani bugünkü Zodsk Geçidi yoluyla Sot'k şehrine, daha sonra Sevan Gölü'nün güney kıyısı boyunca Gelarkunik kentine, oradan da Selim Geçidi üzerinden Sîsecan şehrine ve kuzeybatıdaki Duvin'e doğru gitmektedir. Daha evvel bahsedilen istasyonlar arasında yer alan, Berdea'dan 9 fersah uzaklıktaki (yaklaşık 50 km) Kalkatus şehri, Terter Irmağı'nın sol kıyısında bulunan, bugünkü Madagis Köyü yakınındaki Kalankatuk ile şüphesiz özdeştir. Manandian, sıradaki 3 istasyonun adlarını açıklığa kavuştururken ise onların Araplar için yabancı ve anlaşılmaz olduklarını, daha sonra kötü bir şekilde bozulduklarını ifade etmektedir. Müstensihler benzer Arap karakterleri karıştırarak ve ayırıcı işaretleri atlayarak daha fazla bozulmaya neden olmuşlardır. Kalkatus'un ardından gelen Metris istasyonu muhtemelen Ermeni Hatherkh (Hat'erk') şehrinde yer alır. Manandian, Metris adını Hatris olarak düzeltilmesi gerektiğini teklif etmekte ve hatanın benzer şekilli Arap harfleri "h" ve "m"nin karıştırılmasından ve ayırıcı işaretlerin yetersiz sayıda olmasından kaynaklandığını düşünmektedir. Ona göre Hatris ismi, bu istasyonun bulunduğu şehrin adına uygun düşer. Hatris'ten 12 fersah uzaklıkta bulunan sıradaki istasyon Davmis, Hatris'e komşu Sot'k (Sauthkh) şehrinde yer almaktadır. Manandian'ın dediğine bakılırsa Davmis adı, yazmalarda yaygın olan Arapça "d" ve "z" ile "m" ve "t" harflerinin karıştırılması nedeniyle, hiçbir zorlama olmaksızın Zautis olarak düzeltilebilir, bundan dolayı Zautis'in eski Ermeni şehrine uygun düşen bir ad olduğun düşünülebilir. Duvin'e en yakın istasyon; İstahrî'ye göre Kilkuy, İbn-Havkal'a göre Kaylakvin, -Markwart'ın doğru bir şekilde tahmin ettiği gibi- ise eski Ermeni şehri Gelarkunik'in adına uygun düşmektedir. Bu istasyon

gerçekte, Zautis'e sınırdaş Gelarkunik'te bulunur. Sıradaki istasyon Sîsecan, bu istasyonun bulunduğu eski Ermeni şehri Sisakan'a benzer şekilde aynı düşer. Bir sonraki istasyon Duvin, yukarıda bahsedilen coğrafya yazarları tarafından gösterildiği gibi Sîsecan'a 16 fersah mesafede yer almaktadır.[1914] Məmmədov da Manandian'ın ifade ettiği gibi Berdea-Duvin ticaret yolunun yanlış gösterildiğini söylemekte ve bunun arkeolojik çalışmalar tarafından doğrulandığını söylemektedir.[1915]

Bagratuniler devrinde Ermeniye'den geçen yollara ilişkin bilgi, çok az çalışılan ve tamamen basılmamış olan Ortaçağ Ermeni yol rehberlerinde bulunmaktadır. Bu kitap üzerinde çalışan ve çeşitli dillere çeviren Manandian'ın ifade ettiğine göre, Bagratuniler devri Ermeniye yol güzergâhı şu şekildedir:

1. Duvin'den Erzurum'a 200 mil, Erzurum'dan sınır hendeğine 100, oradan Kolonia'ya 90, oradan Niksar'a 100, oradan Amasya'ya 80, oradan Gangra'ya (Çankırı) 105, oradan Ankara'ya 80, oradan Konstantinopolis'e 120, oradan Roma'ya 3 bin mildir.
2. Duvin'den Ahlat'a 170 mil, oradan Hlimar'a 80, oradan Urfa'ya 180, oradan Fırat Nehri'e 40, oradan Emesa'ya 150 oradan Dımaşk'a 120, oradan Tabor Dağı'na 90, oradan Kudüs'e 100 mildir.
3. Duvin'den Berdkunk'a 60 mil, oradan Berdea'ya 160, oradan Hazar Denizi'ne 90 mil.
4. Duvin'den Nahçıvan'a 70 mil, oradan Gence Sahastan'a 120, oradan Ktesiphon'a 370, oradan Akolay'a 60, oradan Basra'ya 140, oradan Pers Körfezine 20.

[1914] Manandian, "Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.160-162.

[1915] Məmmədov, *Qafqaz Albaniyası*, s.120.

5. Duvin'den Koğb'a 59, oradan Kotayk'a 120, oradan Tiflis'e 140, oradan Hunarakert'e 70, oradan Berdea'ya 100 mildir.[1916]

Gördüğümüz gibi bu Ermeniye yol güzergâhları, Duvin'den çıkarak Erzurum, Ahlat ve Nahçıvan vasıtasıyla Bizans İmparatorluğu'nun büyük ticaret merkezlerine ve Arap Halifeliği'ne giden yollar hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bu güzergâhta Duvin-Berdea yolunun ilk kısmı, İslam coğrafyacıların yaptığı gibi Sarur, Sîsecan ve Selim Geçidi üzerinden değil, tamamen farklı bir hattan Erivan, Elenovka ve Karanlug üzerinden verilmektedir. Her iki yol da Gelarkunik şehriyle birleşir ve Zodsk Geçidi ile Berdea'ya gider. Duvin'den 60 mil uzaklıktaki Berdkunk'un yeri, yaklaşık olarak Alkale yakınında bir alan olan Elenovka'nın güneydoğusundaki eski Ermeni şehri Mazaza'dadır. 1.917.6 metreye eşit olan Arap milinin, bahsedilen Ortaçağ Ermeniye yol güzergâhında yer aldığına dair en ufak bir şüphe yoktur. Bu, güzergâhın iç kanıtları ile kolayca doğrulanmaktadır. Duvin ve Nahçıvan arasındaki 70 Arap millik mesafe (134.232), Duvin bölgesinde yerleşik olan modern Artaşat ve Nahçıvan şehri arasındaki mesafeye denk düşmektedir. Günümüzde de Nahçıvan'dan, Artaşat-Duvin'in güneyine doğru birkaç kilometre uzanan Karmalyu yerleşimine kadar olan mesafe 127 kilometredir. Sonuç olarak önceki hesaplamalar, deneysel verilerle tamamen doğrulanmıştır.[1917]

Moğol istilası ve ardından İlhanlılar devrinde meydana gelen idari ve iktisadi değişiklikler bu ticaret yollarının güzergâhlarının da değişmesine yol açmıştı.[1918] XIII-

[1916] *The Geography of Ananias of Sirak*, s.321; Manandian, "Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.169-170.

[1917] Manandian, "Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.170, 172.

[1918] Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya 276-317/889-929*, s.53.

XIV. yüzyıllarda İlhanlı Devleti üzerinden geçen ticaret yollarının en önemli kolları, Azerbaycan toprakları üzerinde bulunmaktaydı. Kuzey yolu, Tebrîz-Merend üzerinden geçip Aras Nehri'ne uzanmaktaydı. Ticaret yolları ayrıca Sultaniye, Zencân, Kağizkonan, Miane, Ucan, Corab, Erdebil, Bilesuvar, Mahmûdabad, Bakü, Şemahi ve Derbend'den geçmekteydi. Bu yolun bir diğer kolu; Baciravan, Beylekân, Lemberan, Berdea, Gence ve Şamkor üzerinden Tebrîz'e kadar; batı yolu ise, Tebrîz'den Merend, Hoy, Nahçıvan, Duvin, Erciş, Ahlat, Malazgirt, Erzurum, Erzincan, Sebasteia, Trabzon üzerinden gitmektedir. Doğu ile batıyı bağlayan Karadeniz kıyısına kadar olan güzergâh; Tebrîz, Sarab, Erdebil vasıtasıyla Taliş'teki Hazar kıyısına kadar uzanmaktadır.[1919]

8. Mimari ve Sanat

Günümüzde birkaç köyde (Aşağı Duvin, Holaberd, Toprakkale, Aygestan, Bzovan, Norasen, Yukarı Artaşat) var olan Duvin harabeleri, XX. yüzyılın başlarından itibaren bilimsel bir şekilde kazılmaktadır. Keşfedilen objeler ve binalar, şehrin tarihine önemli bir ışık tutmaktadır.[1920] Kazılar, Ermeniye'nin eski müstahkem yerleşimlerinin yapısını takip eden Duvin'in yerleşim planını ortaya çıkartmıştır.[1921] Bugün antik başkentin üç ana kısımdan oluştuğu görülmektedir: a) Doğu tarafında bir tepenin zirvesinde, içi suyla dolu bir hendeği olan kuleli surlarla çevrelenen kale, b) Daha alt kısımda, duvarlarla çevrelenen ana alan, c) Bugün Aygestan, Bzovan, Verin Artaşat,

[1919] Zardabli, *The History of Azerbaijan*, s.209.

[1920] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.127.

[1921] Khalpakhchian, *Architectural Ensembles of Armenia*, s.79.

Holaberd ve Hnaberd gibi modern köylerin yer aldığı çevre ovalara doğru genişleyen banliyö bölgeleri.[1922]

Ortaçağ'da Duvin yukarıda da ifade ettiğimiz gibi surlar ve dış mahalleler tarafından çevrelenen bir kaleden oluşmaktaydı. Kale 30 metre yükseklikte bir tepenin üzerinde inşa edilmişti ve çevresi yaklaşık olarak ikizkenar yamuk şeklindeydi. Burası taş bir temel üzerine güneşte kurutulmuş tuğlalardan yapılan aşırı kalın duvarlarla çevriliydi ve yuvarlak kulelerle destekleniyordu. 1962'deki kazılarda kalenin zirvesinde VI. yüzyıla tarihlendirilebilecek bir taht odasının temelleri ortaya çıkartılmıştı. O, taş zeminler üzerindeki ağaçtan dört çift sütunlu bir bazilika şeklindeydi. Kalenin güneybatısına doğru duvarla çevrelenen bir yer uzanıyordu. Burası dinî merkez katedral, katolikosluk sarayı ve tek sahınlı şehitlikten oluşuyordu.[1923]

Tepedeki iç kalede bulunan kral sarayının aşağısındaki düzlükte ise atış talimleri ve yarışmalar için geniş bir alan yer almaktaydı. İç kale tamamıyla 5-6 metre derinliğinde ve yer yer 65-70 metre genişliğinde bir hendek ile çevriliydi. Hendeğin suyu suni bir kanal sayesinde Garni Nehri'nden buraya getirilirdi. Dış kalenin kil duvarlarının kalınlığı 12-15 metre, yüksekliği ise 15-20 metreydi. Sur duvarlarının dört ucunda kuleler ve birbirinden 40'ar metre uzaklıkta 30'dan fazla devasa piramitler vardı. Duvin'in en önemli mimari yapılarından birisi, üç adet iç sokağı ve altı sıra kervansaray dükkânları olan ana çarşıdır.[1924] İç kale genellikle ordu ve askerî şefler tarafından işgal edilirdi. Orası bir dizi köprü ile şehrin geri kalanına bağlanırdı. Zanaatkârlar, tüccarlar ve köylüler, kalenin tepesinden kolayca kontrol edilebilen çevre

[1922] D'Onofrio, *Le chiese di Dvin*, s.67.

[1923] Hasrat'yan, "The Medieval Earthquakes of the Armenian Plateau and the Historic towns of Ayrarat and Shirak (Dvin, Ani, Erevan)", s.720.

[1924] "Dvin", http://akunq.net/tr/?p=578 (12.02.2019, 13:45).

köylerde küçük gruplar hâlinde yaşadığı hâlde, ana bölge dinî yapılar ve onlara ait diğer yapıları içerirdi.[1925] Merzübân ve katolikos saraylarının çevresinde ise büyük nahararların konutları yer alıyordu.[1926]

Kazılan Erken Ortaçağ tabakaları, katolikosun ikametgâhıyla birlikte, onun büyük kiliselerini, dinî, idari ve toplumsal yapıların olduğu bölgenin kesitini ortaya çıkartmıştır. X-XIII. yüzyıl yapıları sık sık I. binyılın başlangıcındaki katmanlarla ya da antik tabakalarla (MÖ II-I. yüzyıl) temas ederek derinlere inmekte ve sonraki dönemin tarihini incelemeyi oldukça zorlaştırmaktadır.[1927] Çeşitli türden pek çok obje, Duvin sahasına milattan önce III. binden itibaren yerleşilmiş olduğu gerçeğini göstermektedir. Ortaya çıkartılmış materyallere göre Duvin antik bir şehir yerleşimi idi. Kazılar, esas bölgede V ve VII. yüzyıl arasında inşa edilen yapıların bütün bloklarını ortaya çıkartmıştır. Bunlar biri diğerinden birkaç metre uzaklıkta olarak: Aziz Grigor Katedrali, Şehidi Yitzbuzit'e ithaf edilen koridorsuz kilise, dörtyüz yıldan fazla bir süre bütün Ermeniye'nin en önde gelen dinî otoritesi olan katolikosun sarayıdır. Maalesef bu yapılardan çok az şey hayatta kalmıştır. Bunlar: bir taslak plan, birkaç metre yükseklikten fazla olmayan uzunlukta örme duvar ve oraya buraya dağılmış olarak bulunan bazı parçalardır. Bunlar kazılar sırasında kurulan ve yukarıda bahsettiğimiz küçük bir müzede korunmaktadırlar.[1928]

Kalantarian'ın yapığı sınıflandırmaya göre, Erken Ortaçağ döneminde Duvin mimarisi üç aşamalı bir gelişim geçirmiştir. İlk dönem, 330'lu yıllardan 450'li yıllara

[1925] D'Onofrio, *Le chiese di Dvin*, s.67.

[1926] Chaumont, "Armenia and Iran", s.433.

[1927] Zardarian-Akopian, *Archaelogical Excavations*, s.184.

[1928] D'Onofrio, *Le chiese di Dvin*, s.69; Zardarian-Akopian, *Archaelogical Excavations*, s.184.

kadar olan süreyi kapsamaktadır. Duvin Kalesi; sütunlu, harç döşeli, pürüzsüz, dört duvarlı salonu ön plana çıkan birçok yapı ile kaplıydı. Bu, IV-V. yüzyıl Ermeni bazilika yapılarının hatırlatmaktadır. V-VII. yüzyıllar sırasında bu salon, iş hanı gibi hizmet etmiş ve toplantılar için kullanılmıştır. Bu görüş, bölgede bulunan düzinelerce mühürle doğrulanmaktadır. Duvin'deki arkeologlar, daha sonraki inşa evrelerini ortaya koyan bir dizi eser ortaya çıkarmışlardır. Onun en eski evresi muhtemelen, büyük ve üç koridorlu bazilikanın var olduğu V. yüzyıla tarihlenir. Merkez civarındaki katedral binası, Duvin'in ilk yapılarından birisidir. O, 7 çift sütunlu, üç nefli büyük bir bazilikaydı.[1929] Nahararlar tapınaklarını yapmadan evvel, çoktan dinî merkez olmuş olan Duvin'de kesinlikle bir kilise vardı. Katolikos Hovhannes'in eserindeki pasajın tam tercümesine göre, kilise "tuğla ve ağaç"tan yapılmıştır. D'Onofrio, kaynaklardan Duvin'de 450'den önce ağaç ve tuğladan yapılmış bir kilisenin inşa edildiğinin ve Büyük Vardan'ın yaklaşık 450'de Aziz Grigor'un onuruna büyük bir bazilika inşa ettirmeye başladığının anlaşıldığını ifade etmektedir. Ancak ona göre, bu tür materyallerin hiçbirisi 450'de Vardan'ın kilisesi için kullanılmamıştır. Kazılar sırasında tuğla duvarın kesinlikle hiçbir izi bulunamamıştır. Kazılarda ortaya çıkartılan yarım kubbedeki freskli blokların diğer binalara değil de pagan döneminin yıkılan Atrusan'ına (ateş tapınağı) ait olmuş olması gerektiği sonucuna varmaktadır.[1930]

Duvin mimarisinin ikinci gelişim evresi, V. yüzyılın ortasından Duvin'in gelişmeye başladığı VII. yüzyıl ortasına kadar olan dönemden meydana gelmektedir. Bu dönemde inşaat büyük ölçüde ilerlemişti. Katedral büyük kubbeli olarak iki kere yeniden inşa edilmişti ve haç biçiminde bir planı vardı. Şehrin yaşam alanlarındaki

[1929] Kalantarian, *Material Culture of Dvin, 4th-8th Centuries*, s.61; Maranci, "Dvin", s.51.

[1930] D'Onofrio, *Le chiese di Dvin*, s.75, 82.

diğer yapılara ve kervansaraylara ek olarak din dışı Ermeni mimarisinin eşsiz anıtlarının Duvin'de artması da bu dönemdeydi. İleride de göreceğimiz üzere su şebekesi ve kiremit kaplama büyük ölçüde başlamıştı.[1931]

Hükümdarlık sarayı, geniş bir kalenin içerisinde, şehre hâkim olan yüksek bir tepenin üzerinde yer alıyordu. Dikdörtgen temelli bina, birinci katında zengin bir şekilde dekore edilen dinlenme ve oturma odaları olan, zemin kattında ise kadın ve erkek bölümleri olan bir hamamı içeren hizmet odaları bulunan iki katlı bir yapıydı. Bu saray, tıpkı V. yüzyıl Ermenistan'ının en iyi sivil binaları arasında bulunduğuna şüphe olmadığı söylenen naharar sarayları ile Kral Khosrov'un Garni Nehri vadisindeki banliyö sarayı gibi, Ermeni tarihçilerin gururudur.[1932]

Ermeni Kilisesi'nin lideri katolikosun sarayı, dönemin Ermenistan'ının önde gelen mimari topluluklarından birisini oluşturan şehrin anıtsal taş yapıları arasında, iç kalenin batısındaki merkez mahalledeydi.[1933] 461 veya 485'te inşa edilen[1934] katolikosun sarayı, katedralin kuzeybatısına doğru uzanmaktadır. Bu saray, orta kısmı dört çift sütunla bölümlere ayrılmış geniş koridorlardan, kuzey ve güneyi ise küçük odalara bölünen, toplamda üç kısımdan oluşur.[1935] Katolikosun sarayının yıkıntıları çok etkileyicidir. Ermeni köylü evi mimarisi etkisi altında inşa edilen ön kısmı, yan

[1931] Kalantarian, *Material Culture of Dvin, 4th-8th Centuries*, s.61.

[1932] Khalpakhchian, *Architectural Ensembles of Armenia*, s.79.

[1933] Khalpakhchian, *Architectural Ensembles of Armenia*, s.79.

[1934] Khalpakhchian'a göre bu saray VII. yüzyılda inşa edilmiştir (Khalpakhchian, *Architectural Ensembles of Armenia*, s.79). Ancak D'Onofrio, Ermeni araştırmacıların katolikosun sarayınınn inşasını V. yüzyıla yerleştirdiklerini ifade etmektedir (D'Onofrio, *Le chiese di Dvin*, s.78, 81-82).

[1935] Mongait, *Archaeology in the U.S.S.R.*, s.217; Canard, "Dwin", s.681.

taraflarına bitişik dikdörtgen odalı, iki sıra sütunlu iç merkezî salona (11.4X26.7 m.) sahipti. Yapılan rekonstrüksiyon, salonun çatısının, üstlerine ışık alması için açıklıklara sahip sekiz yüzlü ahşap tenteyle örtüldüğünü göstermektedir. Buluntu tipinin kaide şekilli taş sütunları, göz alıcı kıvrımlı sütun başlıklarıyla taçlandırılmıştı. Yüz tarafı, iki tanesi sütun gövdesindenmiş gibi onların arasından yükselen sarmal palmiye yaprakları ile bezenmiştir. Sütun başlığı oyma bir süsle bezenmişti. Erken feodal zamanlarda Ermeniye'deki sivil mimarinin gelişiminde Duvin'deki katolikosluk sarayının mimarisi büyük bir rol oynamıştı. Örneğin Duvin'deki bu saray mimarisinin etkisi, 680'de inşa edilen Aruc'taki Grigory Mamikonyan'ın sarayının dekorasyon ve düzenlenmesinde ve de kısmen Zvartnos'taki III. Nerses'in sarayında (VII. yüzyılın ortasında) kendini göstermektedir.[1936]

Kaynaklarda çok az geçen Aziz Grigor Katedrali oldukça devasaydı ve Ermeniye'nin en büyüğü idi (30.41X58.17 m.). MS III. yüzyılda yedi çift iç destekli, üç nefli bir putperest tapınağı olarak inşa edilmişti. Orası, IV. yüzyılda doğu tarafında keskin bir şekilde çıkıntı yapan ve beş yüzlü sunak yarım kubbesine sahip olan bir Hristiyan kilisesi olarak yeniden inşa edildi. İlerleyen sayfalarda detaylı bir şekilde göreceğimiz üzere, bu dönemden itibaren orası Ermeni mimarisinin değişen sitillerine uygun olarak dönüşümler geçirmiştir. V. yüzyılın ortalarında üç koridorlu bir bazilika ve bir dış salon yapılarak şekli değiştirilmiştir. V. yüzyılın ortalarında ona dıştan kemerli bir koridor eklenmiştir.[1937] Duvin'deki bu ilk katolikosluk katedrali, bazilika (büyük kilise) şeklindeydi. Ancak bu günümüzde tamamen yıkık vaziyettedir.[1938] Duvin

[1936] Khalpakhchian, *Architectural Ensembles of Armenia*, s.79-80.

[1937] Khalpakhchian, *Architectural Ensembles of Armenia*, s.80-81; Mongait, *Archaeology in the U.S.S.R.*, s.217; Canard, "Dwin", s.681.

[1938] Burney-Lang, "Armenia and Georgia–History and Institutions", s.252.

Katedrali'ne atıf yaptığı bilinen ilk doküman Ermeni tarihçi Ghazar P'arpec'i'ye aittir. O, Vahan Mamikonyan'ın (488-507) atama törenindeki bir görgü tanığı olarak bize binanın görünüşünün kısa bir tanıtımını şu şekilde vermektedir: "*Vahan elçinin ellerinden atama kağını aldıktan sonra, onu kiliseye götürmek için bir araba istedi. Şehrin bütün ahalisi onu orada beklerken acele etti. Satraplar, soylular, saray mensupları, halk, hem erkek hem kadınlar, yaşlılar ve çocuklar; gelinler bile gerdek yataklarını terk ettiler ve kiliseye gittiler. Allah'ın evi çok fazla insanı almak için çok küçüktü, mabedin dış koridoru, caddeler ve etrafındaki meydanlar tamamen doluydu.*"[1939] Ermeni tarihçi Hovhannes, Duvi'deki bu katolikosluk kilisesinin inşasını; Hristiyanlığı inkâr edip, Duvin'de bir Atrusan (ateş tapınağı) ile ilah Ahura Mazda'nın (Ormuzd) bir heykelini inşa eden Savasp ve Vindoy adlı bazı Ermeni nahararlarına karşı, (Büyük) Vardan Mamikonyan tarafından yaklaşık 450'de çıkartılmış olan isyan dönemine tarihlendirmektedir. Vardan, bu heykelin durmuş olduğu yerin üzerinde Aziz Grigor adını verdiği büyük bir kilise inşa ettirmiştir.[1940] Diğer yandan tarihçi Sebeos ise kiliseyi yeniden inşa edenin Vahan'ın kendisi olduğunu ifade etmektedir.[1941] D'Onofrio, Vahan Mamikonyan'ın taç giyme töreninin tarihinin ötelenmesi durumunda, Duvin Kilisesi'ni genişletme çalışmalarının 483-484 ve 488 yılları arasında gerçekleştirildiği ileri sürülebilir demektedir. Onun töreninin 485 yılına tarihlendirilmesi durumunda ise çalışmanın iki yıl ya da daha az zamanda bile tamamlanmış olabileceği söylenebilir.[1942]

[1939] *Ghazar P'arpec'i's History of the Armenians*, s.355; D'Onofrio, *Le chiese di Dvin,* s.71.

[1940] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.90-91; D'Onofrio, *Le chiese di Dvin*, s.73-74.

[1941] *Sebeos' History*, s.5, 8, 54, 69-70.

[1942] D'Onofrio, *Le chiese di Dvin*, s.83-85.

Sebeos (VII. yüzyıl), Vahan Mamikonyan'ın belki merzübân olarak tayin edilmesinden önce bile daha Kral I. Fîrûz (459-484) döneminde, Mazdaistlerin Vağarşapat, Duvin, Mzrais ve Ermenistan'ın diğer pek çok yerinde yıktırmış oldukları büyük kiliseleri inşa ettirdiğini bizlere bildirmektedir. Bu da Ermenistan coğrafyasında dinî ve siyasi bütünlüğün sağlandığını göstermesi açısından önemlidir. Sebeos ayrıca bize; Duvin'de oturan Katolikos II. Hovhannes Kapeğyan'ın; Ermeni, Süryani ve Mısır Hristiyanları tarafından kabul edilen Monofizit öğretinin kınandığı Kadıköy Konsili'ne (451) uyduğunu söylemektedir. Hovhannes yanına aldığı kutsal kaplarla Aziz Grigor Kilisesi'nden ayrılırken, yerine Bizans Ortodoks Kilisesi'ne açıkça düşman olan Katolikos II. Movses (574-604) geçmişti. Bizanslılarla Sâsânîler arasında yeniden ortaya çıkan düşmanlığın bir sonucu olarak Ermenistan bir kez daha mahvolmuş ve Duvin katedrali 572'de yakılmıştı. Buna göre: "*Bizanslılar, Sâsânîler tarafından bir depo olarak kullanılan ve şehrin yakınında inşa edilmiş olan Aziz Grigor Kilisesi'ni ateşe vermişlerdi*." Yeni merzübân Smbat Bagratuni (606-621), dinî ve siyasi bakımdan ülkeyi yeninden düzenleme görevini üstlenmişti. Smbat, eskisiyle aynı yerde yeni bir kilise inşasını destekleyen birisiydi. Katolikos Abraham (607/608-615) idaresinde başlayan çalışma, Smbat'ın ölümünün ardından katolikos olan Komitas'a (615-628) kadar devam etmişti. Smbat'ın çağdaşı olan tarihçi Sebeos ve Hovhannes Draskhanakerts'i, yeni kilisenin öncekinin yıkıntıları üzerinde inşa edildiğini ifade etmektedirler.[1943]

[1943] *Sebeos' History*, s.5; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.95; Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, s.399; D'Onofrio, *Le chiese di Dvin*, s.71-72, 86; Seyfeli, *Ecmiatzin*, s.115; Lawrence K. Cone, *Armenian Church Architecture*, New York, 1974, s.31.

Kilise yapı planının dış ölçüleri 74X143.6 inçtir. Kuzey ve güneydeki dış duvarlar kubbeyi destekleyen beşik kemerlerle geri itilmektedir. Batı tarafı bir beşik tonoz tarafından kapatılan bir dikdörtgenle bitmektedir. Doğu tarafındaki yarı kubbe iki küçük kubbeyle bitişiktir: onların yarı dairesel şekilleri dışarıdan açık bir şekilde fark edilir. Kilisenin doğu tarafında 3 beşik kemere sahip olma geleneği X. yüzyılda başlamıştı ve iki küçük kubbe bu dönemde eklenmiş olmalı. Tarihçi Ghazar P'arpec'i'nin yazdıklarından Duvin Katedrali'nin sıra sütunlu bir girişi olduğu tahmin edilebilmektedir.[1944] Kilise, Ermeni mimari stilinde inşa edilmişti. Katedral zengin bir şekilde dekore edilmiştir. Çeşitli renklerde yumuşak tonlu taş levhalardan oluşan mozaik zemin, geometrik bir desene sahipti ve sütun başlıkları yatay-dikey çizgilerden oluşan çapraşık bir şekle sahipti. Üzengitaşı blokları, tek bir telin kesişen ve iç içe geçen dört ilmek hâlinde çevrilmesi ile oluşan madalyonlarla süslenmiştir. Sunağın yarım kubbesi, Meryem Ana'yı temsil eden tüf ve rengârenk koyu mavi cam küp mozaiklerle dekore edilmişti (VII. yüzyıl). Bu, Meryem Ana'nın Ermeniye topraklarındaki en eski tasviriydi. Yan hücrenin zemini mozaik döşeliydi ve sunak kubbesi bölümü boyalı fresko ile dekore edilmişti.[1945]

Duvin'de inşa edilmiş olan bir diğer kilise Aziz Yiztbuzit Kilisesi ile ilgili ilk bilgiler, önceki bölümde bahsettiğimiz Katolikos Hovhannes'den gelmektedir. Buna göre, bu tek odalı kilise yapısı, ismi "*Allah tarafından günahları bağışlanmış*" anlamına gelen ve Merzübân Vahram tarafından şehit edilen Aziz Yiztbuzit'in onuruna II. Nerses'in (548-557) katolikosluğu döneminde inşa edilmiştir. Nerses'in katolikosluğu döneminde Yiztbuzit adı ile vaftiz edilen bir adam, Merzübân Guşnasp-Behrâm'ın

[1944] Cone, *Armenian Church Architecture*, s.31-32.

[1945] Khalpakhchian, *Architectural Ensembles of Armenia*, s.81; Cone, *Armenian Church Architecture*, s.31-32.

emriyle Duvin şehrinde türlü işkenceye maruz kalmış ve şehit edilmişti. Bu kutsal şehidin vücudu, bütün piskoposlar ve kilise papazları tarafından Katolikos Nerses'e götürülmüştür. O daha sonra katolikosluk ikametgâhı olarak hizmet eden bir yapının yanına gömülmüştür. Kilisenin kalıntıları ilk kez 1937'de Smbat Ter-Avestiyan yönetimi altında Duvin'de gerçekleştirilen kazılar sırasında gün ışığına çıkartılmıştır. 24.5x10.7 dış ölçüye sahip olan bu koridorsuz bazilikanın yıkıntıları, Aziz Grigor Katedrali'nin kuzeyinde ve doğuya doğru katolikosun sarayına birkaç metre mesafede yer almaktadır. Doğu tarafındaki iç yarım kubbe şeklen at nalıdır. Buna karşın o dışarıda kuzeye doğru yaklaşık 2 metre devam eden dikdörtgen biçimli bir yapının içerisine iliştirilmiştir. Aziz Grigor Kilisesi'ndekiyle aynı teknikle inşa edilen duvarlar son derece kalındır (2 metre) ve bazilikaya açılan kapıların muhtemelen özgün bir biçimde oyulduğu kuzey ve güney cephelerinde kesintiye uğramıştır.[1946]

Duvin'de bu yapıların kalıntılarından başka, o döneme ait olan çeşitli yapıların parçaları da bulunmuştur. Merkez civarında bulunan ve Duvin tarihinin erken devrine yerleştirilen bir anıtın parçası olan bir sütun başı, günümüzde Erivan'daki Ermeni Tarih Müzesi'nde sergilenmektedir. Bu tür anıtlar V-VII. yüzyıllarda Ermenistan'da yaygındı. Sütun başı, üst kısmı İsa'nın sembolik bir temsili ile değiştirilen bir haçla süslenmişti. Sağda muhtemelen Vaftizci John olan bir azizin figürü vardır. Yan tarafta, açık ağızlı bir yılanı toynağı ile çiğneyen bir atın üzerinde olan, muhtemelen Aziz Grigor'un bulunduğu bir aziz figürü vardı. Sadece atın ön kısmı ve binicinin dizginleri tutan sağ eli günümüze kadar gelmiştir. Sütun başının ön cephesinin niteliği, Ermeni süsleme sanatında benzersiz bir olgudur. Sütunların yarım kabartmalarının ikonografik

[1946] Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s.93, 107; D'Onofrio, *Le chiese di Dvin,* s.107-109.

benzerlikleri, Ermenistan'ın erken Hristiyan sanatında ve Yakın Doğu'da özellikle Filistin'de bulunmaktadır.[1947]

Ayrıca üzüm hasadı sahnesini gösteren büyük bir taş üzerindeki yarım kabartma da ilgi çekicidir. Taş, V-VII. yüzyıl anıtsal seküler yapılarının geniş bir kapısının üst eşiği olarak hizmet etmekteydi. Alt kısmı çimlenen filizlerden çıkmış gibi görünen Haç'ın bir kısmının olduğu taşın sol parçası, günümüze kadar ulaşmıştı. Yarım kabartmanın bu bölümünde omuzlarında sepet dolusu üzüm taşıyan ve üzüm toplayan iki kadın figürünü görebiliriz. Kadınların, üzüm salkımlarının ve biçimlendirilmiş yaprakların canlı görünüşü, perspektifle ve gerçekçi bir şekilde aksettiriliyor. Beyaz kireçtaşı üzerinde canlı bir şekilde tasvir edilen bir tavus kuşu, Ptgni Tapınağı'ndaki benzer bir kabartmayla ilişkilendirilerek VI. yüzyıla tarihlenir.[1948]

Ermeni piskoposları, Duvin'de şu an hepsi yıkık olan birkaç mükemmel kilise yaptırmışlardı. Profesör Karo Kafadaryan tarafından liderlik edilen, Ermeni Bilimler Akademisi'nin Duvin arkeolojik kazıları, muhtemelen Süryani stilinin ardından inşa edilen üç katlı büyük bir kilise olan antik piskoposluk katedralinin zeminini ortaya çıkartmıştır. Katedral, geniş manastıra ait binalar ve gösterişli bir sarayla bağlantılıydı.[1949] D'Onofrio'dan naklen Karo Kafadaryan'a göre, daha önce bahsettiğimiz Aziz Grigor Katedrali, VII. yüzyılın başlangıcında radikal bir dönüşüm geçirmiştir. Rak yıkılmış, yarım kubbe daha batıya kaydırılmış ve yeni dikilmiş merkezî kubbenin her bir tarafında iki dış kubbe inşa edilmiştir. Kafadaryan'ın çalışmalarına kadar, bu kilisenin VII. yüzyıl yapıtı olarak sadece son hali biliniyordu. D'Onofrio'nun ifade ettiğine göre, Toramanyan tarafından ileri sürülen ve Ermeni mimar Aleksandr

[1947] Khalpakhchian, *Architectural Ensembles of Armenia*, s 81-82

[1948] Khalpakhchian, *Architectural Ensembles of Armenia*, s.82.

[1949] Lang, *Armenia Cradle of Civilization*, s.179.

Sahinyan tarafından tekrar edilen Ermeniye'deki bazı eski Hristiyan kiliselerinin aslında pagan tapınakları olduğu ve Duvin Katedrali'nin de onların arasında yer aldığı tezi, Tokarskij tarafından eleştirilmektedir. Tokarskij'e göre ülkede bilinen tek pagan tapınağının ana ekseni kuzey-güney yönünde uzanmasına karşın, Ermeniye'deki eski Hristiyan mabetlerinin hepsi dinî uygulamalar gereği batıdan doğuya doğru yönlendirilmiştir. Kafadaryan'a göre ise Ermenilerin Hristiyanlığı kabul etmesinden sonraki dönemlerde bölgedeki çoğu kilisede olduğu gibi bu kilise de antik bir pagan tapınağının yıkıntıları üzerine yapılmıştır. Bu tahmin tarihî kaynaklar tarafından doğrulanmamasına rağmen, bölgede yapılan kazılar, burada önceki zamanlarda bir pagan yapısının var olabileceğini düşündürmektedir. D'Onofrio da bunu doğrulayarak, bahsi geçen eski yapı büyük ihtimalle bir pagan tapınağı olarak tanımlanabilir demektedir. Thomas Ardzıruni,[1950] gerçekten de bu olayların söylenmesinin üzerinden beş asır geçmiş olmasına rağmen, Aziz Grigor Kilisesi'nin inşası için kullanılan taşların Ahura Mazda'nın (Ormuzd) tapınağının taşları olduğunu ifade etmektedir.[1951] Yeniden inşanın yaklaşık tarihi herhangi bir problem yaratmaz. Sebeos, bunun Hüsrev Pervîz'in (590-628) saltanatının 18. yılında yani Katolikos I. Abraham'ın (607/608-615) katolikos olarak tayin edildiği 607/608'de başladığını söyler. Abraham çalışmaya bizzat nezaret etmiştir. Yaklaşık 10 yıl bu görevde çalıştığını hesap edersek bunun 618'de bittiğini söyleyebiliriz.[1952] Böylece katedral yan cephelerde çıkıntı yapan kemerlere sahip, çapraz kanatları olan kubbeli bir tapınak şeklinde yeniden inşa edilmiştir.[1953] Garsoian; Procopius ve Eghishe gibi tarihçiler tarafından ifade edilen Ermenistan'ın zenginliğinin,

[1950] Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik',* s.145.

[1951] D'Onofrio, *Le chiese di Dvin*, s.78, 81-82.

[1952] *Sebeos' History*, s.69-70; D'Onofrio, *Le chiese di Dvin*, s.86.

[1953] Khalpakhchian, *Architectural Ensembles of Armenia*, s.82; Mongait, *Archaeology in the U.S.S.R.*, s.217; Canard, "Dwin", s.681.

VII. yüzyılda Ermenistan'ı kaplayan büyük yapılarda, Duvin Katedrali'nin yeniden inşasında, 616/617'de Katolikos Komitas tarafından Vağarşapat'ta yaptırılan Aziz Hrip'sime Kilisesi'nde ve gelecek neslin gelişimine ilişkin önceden fikir veren çok sayıdaki kilisede açıkça görüldüğünü söylemektedir.[1954] Bu dönemde inşa edilen mimari büyük yapılar; bir yandan olumlu ekonomik koşulları, diğer yandan da VII. yüzyılı Ermeni mimari tarihinin altın çağı yapan inşa sanatının yüksek seviyesini doğrulamaktadır.[1955]

Maranci, Strzygowski'nin, Duvin'deki VII. yüzyıl katedralini üç koridorlu trikonç kategorisinde gruplandırdığını söylemektedir. Çünkü Strzygowski zamanında Duvin'de sistematik kazılar henüz gerçekleştirilmemişti ve bugün olduğu gibi büyük yapıdan sadece birkaç metre duvar kalmıştı. Maranci, buna karşın Strzygowski'nin, bir kubbeyi destekleyen dört merkez sütun tarafından bölünen uzunlamasına bir yapıyı doğru bir şekilde sezinlediğini ifade etmektedir. Duvin ve T'alin katedralleri, uzunluğa daha çok önem vermektedirler. Strzygowski bunu merkez planın bozulması olarak görmüştü: Üç koridorlu trikonçlarda, "kubbe hâlâ merkezde olsa bile, kubbe etrafında yer alan düzen zayıflamıştı." Ancak bu tez makul görünse de kronoloji ve resmî gerekçelerle desteklenmemektedir. Temel mimari farklar vardır. Bu yapıların büyüklüğü, sütun kullanımı ve üç koridorlu bölüm, V. yüzyıl bazilikalarını çok daha yakından hatırlatmaktadır. Bu özellikle, yan nişlerin çok küçük olduğu, binanın ana kısmından ziyade ilavesiymiş gibi göründüğü Duvin için geçerlidir. Duvin'deki kazılarda, VII. yüzyıl kilisesinin altında bazilika kalıntıları ortaya çıkmıştı. Strzygowski'nin basit trikonçtan geldiğine inandığı üç koridorlu trikonç, doğrudan daha önceki bazilika temelinin üzerine inşa edilmişti. Maranci'ye göre, Harutyunyan, bir

[1954] Procopius, *History of the Wars*, I, s.479; Garsoian, "Marzpanate", s.115.

[1955] Ter-Ghévondian, "L'Arménie et la Conquéte Arabe", s.777-778.

kubbe ile iki yan kubbenin orijinal kilise planına eklendiği Duvin'in planını göz önünde bulundurmaktadır. O, bu planın birkaç on sene sonra T'alin Katedrali'nde en baştan tekrarlandığını iddia etmekte ve şöyle demektedir: "*Duvin'deki Aziz Grigor ve T'alin (daha büyük) katedralleri, trikonç kubbeli bazilika çeşitleri olarak görülmelidir…*"[1956]

Duvin'in mimari gelişiminin üçüncü dönemi ise VII. yüzyılın ortasından IX. yüzyılın ortasına kadar uzanan zamanı kapsamaktadır. Duvin bu dönemde Arap hâkimiyeti altındaydı. Orası Ermeniye denilen idari birimin merkeziydi. Yine de şehir belli ölçüde gelişmeye devam etmiştir. Buranın rolü o sırada uluslararası ticarette oldukça büyüktü. Dönemin en önemli yapılarından birisi, Duvin kalesi içinde ortaya çıkartılan büyük kerpiç yapıydı. Orası Arap idarecinin sarayı olmalı. VIII-IX. yüzyıla ait inşa stiliyle yapılan bir başka bina da merkez bölgesinde keşfedilmiştir.[1957]

Bu dönemde Ermenilere, Bizans döneminde göremedikleri kadar çok özerklik tanınmış ve Araplar tarafından korunmuşlardı. Böylece rahat bir ortama kavuşmuşlardı. Sahip oldukları bu serbestlik; siyasi, dinî ve kültürel yapılanmalarına da önemli katkılar sağlamıştı. İslam yeni kilise yapımını kısıtlamasına rağmen, Ermenilere verilen siyasi özerklik dinî mimaride de serbest bırakılmalarını sağlamıştı. İlk İslam fetihleri neticesinde Ermeniye'deki Duvin şehri ve civarında önemli dinî yapılar inşa edilmiştir. Ermeni dinî liderlerinden III. Nerses (641-661), Hz. Ömer ve Osman dönemlerinde diplomatik faaliyetlerle ön plana çıkmıştı. Duvin'de ve civar kasabalarda, tapınak, şapel, katolikosluk binası ve kilise inşa ettirmişti. Ermeniler, Emevî idaresi altında mimari, edebî çok sayıda kalıcı eser ortaya koyma fırsatı bulmuşlardı. Bunun neticesinde

---

[1956] Christina Maranci, *Medieval Armenian Architecture in Historiography: Josef Strzygowski and His Legascy*, v. I, Unpublished PhD Thesis, Department of Art and Archaelogy, Princeton University, 1998, s.116-117, 283.

[1957] Kalantarian, *Material Culture of Dvin, 4th-8th Centuries*, s.61.

Ermeniler özellikle Duvin'de dinî mimari alanında orijinal eserler ortaya koymuşlardı. Bu yüzyılda meydana gelen değişimler sebebiyle, bazı tarihçiler bu dönemi Ermenilerin yeniden doğduğu yüzyıl olarak kabul etmektedirler. Grosset, bunu Müslüman saldırısı altındayken bile Ermeni Kilisesi'nin medeniyet getirme uğraşına bağlamaktadır.[1958] Mehmet Çoğ ise Ermenilerin dinî mimarideki yeteneklerinin inkâr edilemeyeceğini; ancak bunu Ermenilerin yeteneklerinin yanı sıra Müslümanların hoşgörüsü ile de açıklamak gerektiğini ifade etmektedir.[1959] Ghevond'un eserinden bölgedeki Arap hâkimiyeti hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Arap hâkimiyetinin, 20 yıl önce Smbat tarafından yeniden inşa edilen Aziz Grigor Kilisesi'nde herhangi bir zarara sebep olduğu gözükmemektedir.[1960] Emevîlerin en sadık valilerinden birisi olan Aşot Bagratuni (686-690) döneminde Ermeniler rahat bir yaşam sürdürmüşlerdi. Aşot döneminde, daha önce Bizans baskısıyla Kadıköy doktrinleri dışına çıkamayan Ermeniler, dinî sorunlarını yeniden müzakere etme fırsatı bulmuşlardır. Bu süreçte ayrıca Doğubeyazıt, Duvin, Kogovit şehirlerinde anıtsal dinsel mimari yapıtlar inşa edilmiştir. Bu devirde Ermeni mimarisinin gelişmesinde İslami idarenin hoşgörüsü yanında, Bizans ve Hazarlara karşı koruyuculuk yapmasının da payı vardır. Bizans baskısından kurtulan Ermeniler, böylece rahat hareket edebilmişlerdi. Çünkü Müslüman idareciler düzenli vergi verildiği ve devlete sadık olunduğu müddetçe dinî yapılar için geniş imkânlar tanımışlardır.[1961]

[1958] Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi,* s.286.

[1959] Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar,* s.52; Çoğ, "Emevî-Abbasi İdaresinde Kafkasya Ermenileri ve Dini-Kültürel Gelişimleri", s.229; Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.35.

[1960] D'Onofrio, *Le chiese di Dvin,* s.73-74.

[1961] Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", s.35-36.

Yeniden inşa edilen Aziz Grigor Kilisesi, 893 yılında Duvin'e zarar veren büyük bir depremle temelinden yıkılmıştı. Orası çökmüş ve bir daha tekrar yapılmamıştır. Bu durum yıkılan kilisenin o zamandan itibaren kesin olarak ibadete kapalı olduğu anlamına gelmemektedir. Çünkü o dönemden sonra bir piskoposun, Duvin'e tayin edilmiş olduğu bilinmektedir. Arap müellifi el-İstahrî yukarıda da gördüğümüz üzere X. yüzyılda Duvin'de "*pek çok Hristiyan'ın yaşadığını"* ve orada "*kilise ile caminin yan yana bulunduğunu*" ifade etmektedir. Eğer "*cami*" terimi, Arapların bir ibadet yerine dönüştürmüş oldukları katolikosluk sarayına denk düşüyorsa, Ermeni saraylarında yayımlanan monografide kısaca göreceğimiz gibi "*kilise*" neredeyse kesin bir şekilde eski Aziz Grigor Kilisesi'dir. Biz onun bu dönemdeki durumu hakkında hiçbir şey bilmemekteyiz. Ancak orası tamamen terk edilmese bile, yapılan onarımlar kesinlikle çok azdır.[1962]

1937'den itibaren bilimsel olarak başlatılan Duvin'deki sistematik kazılar, VIII ile XIII. yüzyıllar arasındaki Ermeniye bölgesinin kültürüne ilişkin büyük miktarda bilgi sağlamaktadır. Keşfedilen objeler ve binalar, şehrin tarihine önemli bir ışık tutmaktadır. Hem iç kalede, hem de kentin merkez kesimlerinde, önceden ve günümüzde yapılan kazılarda ortaya çıkartılan yapılar, Bagratuni dönemiyle yakından bağlantılıdır. İç kalede vali sarayı tespit edilmiştir. Yıkıntıların altında ise daha eski tarihli olan aynı tür bir sarayın izleri bulunmuştur. Şehirde, 893'teki depremden sonra inşa edilen Ermeni krallarının saray kalıntıları yanında (altında yatan IV ile IX. yüzyıldan kalma bir saray harabeleriyle birlikte), bu dönemdeki ürünlerin gelişimini çalışmak için çok faydalı olan pek çok eşya (seramik ve diğerleri) ile soyluların evleri keşfedilmiştir. Taş olan merkez bölgesinin binalarına karşın, bu iç kalenin çoğu kısmı pişmemiş kilden inşa edilmişti. Bu bölümde, Aziz Grigor Katedrali'nin yanında X. yüzyılda bir camiye dönüştürülen

[1962] İstahri, *Ülkelerin Yolları,* s.179; D'Onofrio, *Le chiese di Dvin,* s.87.

katolikosun ikametgâhının yıkıntıları da bulunmaktadır. X. yüzyıl İslam coğrafyacılarına göre katedralin yanında duran bu cami için, başka herhangi bir yer bulmak zordur. Yapılan kazılarda; valilik sarayı, katedral ve katolikos sarayı kalıntılarından başka, bazilika kilisesi (VI. yüzyıldan), büyük bir kervansaray (VI. yüzyıldan), kale duvarları ile kapılarının parçaları, su şebekesi, bir demirci dükkânı, depo binası ve şarap mahzeni keşfedilmiştir. Alt şehir ile alt kalede ise evler, büyük bir resmî bina, hamamlar, çömlek ve çini eşyaları atölyesi ile elbise ve mücevherler için atölyeler bulunmuştur. Keşifler, Duvin'in ekonomik yaşamının özellikle IX. yüzyılın sonlarından XI. yüzyıla yani Bagratuni Krallığı'nın ortaya çıkışına kadar aktif olduğunu göstermektedir.[1963] Kazılar, Duvin'in çok yoğun bir yerleşime sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ne yazık ki pek çok yapının sadece bazı tuhaf parçaları günümüze kadar ulaşmıştır. Ancak bu parçalar bize çeşitli dönemlerin mimarisinin sanatsal standartları hakkında bir fikir vermektedir.[1964] Şehrin önemli bir bölümünü açığa çıkaran son arkeolojik kazılar; katedrali ve muhtemelen XI. yüzyılda bir camiye dönüştürülen katolikosluk sarayının civarındaki yıkıntıları içeren şehrin merkez kısmı ile kaleyi tespit ederek, İslam coğrafyacılarının bilgilerinin çoğunun doğruluğunu kanıtlamıştır.[1965]

Uzun bir süre bölgeye hâkim olan Şeddâdîler, Arrân ve Ermeniye'nin maddî medeniyetinin zenginleşmesine önemli katkıda bulunmuşlardı. Daha önce söylediğimiz gibi, Muhammed b. Şeddâd'ın henüz Duvin'deki idaresinin ilk yıllarında şehrin yakınında yaptırdığı Tell-Hasli Kalesi ile başlayan bu inşa çalışmaları, daha sonra Emîr

[1963] Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.127; Korzhenkov vd., "Traces of Strong Earthquakes of the 9th Century in the Ruins of Dvin", s.99; Mongait, *Archaeology in the U.S.S.R.*, s.217; Canard, "Dwin", s.681.

[1964] Khalpakhchian, *Architectural Ensembles of Armenia*, s.81

[1965] Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.179.

I. Fadl (985-1031) devrinde de sürdürülmüştür. Bu dönemde Aras Nehri üzerinde inşa edilen Hûdâferin Köprüsü ekonomik olarak bölgeyi canlandırdığı gibi, bölgenin refah seviyesinin yükselmesini de sağlamıştır.[1966]

Ermeniye'nin büyük ticaret şehirlerinin zenginliğine dair bu açık delillere rağmen, çağdaşı toplumla entegrasyonuna ilişkin bir dizi kafa karıştırıcı sorun çözülememişti. Bu zorlukların bir kısmı, Duvin kazılarının hâlâ tamamlanamamış olmasından kaynaklanmaktadır. Bu şehirdeki Müslüman hâkimiyeti devrine dair kanıtlar, inşaat için kerpiçten ziyade taşı kullanmış olan merzübânlık devrindekinden çok daha az doyurucudur. Ermenilerin bu büyük ve sağlam yapıları, Arapların orada inşa ettikleri binaların kırılganlıkları ile tezat oluşturmaktadır. Ermeniler kiliselerini, saraylarını ve manastırlarını sert taşla inşa ederlerken, Ermeniye'nin Arap başkenti Duvin'in evleri kildendi. Erken döneme tarihlendirilen Ermeni Hristiyan anıtlarının (V-VI. yüzyıl), Müslüman döneminden kalmış olan yapılardan daha iyi korunması ilginç bir nottur. Taşın Ermeniler tarafından kullanımı bu bağlamda çok önemlidir. Merzübânlık döneminden yeni yapıların gelecekteki kazılarda ortaya çıkması muhtemeldir.[1967] Yukarıda bahsetmiş olduğumuz yapıların özellikleri, yanmaz tuğladan yapılan ve taş temeller üzerine oturtulmuş olan duvarlarıdır. Çatı; tabanları tüf taşı, kireç taşı ve porfiritten (bir volkanik taş) yapılmış ahşap sütunlara tutturulmuştur. Tepenin üzerindeki yapılar genişletilmiş bir ağın merkezi idi ve son beş yıldaki kazılardan anlaşılacağı üzere, dikdörtgen ve halka şeklindeki sütun kaidesi benzeri kaideler vardı.

[1966] Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s.9, 36; Keleş, "Şeddâdîler Devrinde İlim ve Kültür Hayatına Tesir Eden Şair ve Âlimler", s.3; Keleş, *Şeddâdîler,* s.321.

[1967] Garsoian, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", s.180; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, s.127; Laurent, *L'Arménie Entre Byzance,* s.48.

Ek binalar (idari, konut ve müşterek), doğu ve batıdan ona bitişmekteydi. Herhangi birisi, diğer bölgelerdeki gibi Duvin'de de antik ve Erken Ortaçağ dönemlerinin yapılarındaki temel planlama şekillerinde, özellikle de katolikosun Erken Ortaçağ sütunlu ikametgâhının durumunda, bir devamlılık ve silsileyi görebilir.[1968]

Arkeologlar, Duvin topraklarında ayrıca, yok olan gerçek boyuttaki heykellerin kırmızımsı erkek başı tüf heykellerini buldular. Başlarının arka kısımlarının sert kıvrılmasına bakılırsa, heykeller nişlere ya da duvarlara yerleştirilmiş ve önden görüntülenme amaçlanmıştı. Başlığı ve süsleri inceleyen ve onları sikkeler üzerindeki Artaksias krallarının portreleriyle kıyaslayan Kafadaryan, heykellerin Ermenistan'ın uzun süreli hükümdarlarını temsil ettiği sonucuna varmıştır. Kafaların kesildiği arkaik tarz, onları MÖ III-II. yüzyıllara kadar tarihlendirmemizi mümkün kılmaktadır. Yerel kökenli bu sanat eserleri, eski Ermenistan'ın antik dönem heykellerinin tarihinde önemli bir aşamaya işaret etmektedir. Taş olanlardan çok daha ucuza mal olan alçı süslemeler, IX. yüzyıldan itibaren Duvin binalarının süslenmesinde oldukça yaygınlaşmıştı. Bir çiçek süslemesinin arka planına doğru koşan hayvanların resimleri gibi, çeşitli geometrik ve resimsel süsleme unsurları, alçıdan dökülerek kesip çıkartılmıştı. Bu süslemeler duvar nişlerinde, iç kapılarda ve pencere dolgularında görülmektedir. Üç dişli taçlarla taçlandırılmış insan başlı kanatlı aslanlar gibi fantastik hayvan figürleri alçı üzerine oyulmuştu. Bu resimler, XIII. yüzyıl Ermeniye'sinin pek çok mimari anıtı ve minyatürü için belirleyici özellikti. Kalenin yerleşim bölümündeki odaların birisinde bulunan nişin alçısının çizgilerinin ayırt edici özelliği, diğer dökümlerde yinelenen kusurların da gösterdiği gibi kalıp olmasıydı.[1969]

[1968] Zardarian-Akopian, *Archaelogical Excavations,* s.184.

[1969] Khalpakhchian, *Architectural Ensembles of Armenia,* s.82-84.

Ortaçağ'da halkın yaşamını sürdürmesi ve tarım ihtiyaçlarında kullanması için gerekli olan sular, şehirlerde yeteri kadar mevcut değildi. Bu yüzden halkın su ihtiyacının karşılanması amacıyla şehirlerin çevresindeki su kaynaklarından veya uzak mesafelerden şehirlere su getirilirdi. Arkeolojik kazılar sırasında Gence, Beylekân, Duvin, Berdea, Toprakkale ve Şamkor şehirlerinde çeşitli su tesisatı kalıntıları tespit edilmiştir. Bunlar genellikle su kuyuları ve tutarlarından, ark ve kanallardan, saksı seramik borulardan yapılmış kemerlerden, kerhizlerden ve ovadan-çeşmelerden oluşmaktadır. Sıcak bir iklime sahip olan şehirlerin su ihtiyacının karşılanması, kent idarecilerinin uğraş verdiği en önemli konulardan bir tanesi olmuş ve suyun itkisiz bir şekilde yerleşim yerlerine taşınması için daha etkili çözümler ve yöntemler kullanılmıştır. Güney Kafkasya'daki şehirlerin su ihtiyaçlarının karşılanmasında Genceçay, Terterçay, Şamkorçay, Kür, Aras gibi vb. nehirler önemli yer tutmuş ve buralardan çeşitli tesisatlar vasıtasıyla şehirlere su getirilmiştir. Bu su bölgenin ahalisinin tarım ve günlük yaşantısına büyük katkı sağlamıştır. Şehirlerde en yaygın su tesisatı aracı seramik borularda yapılan kemerlerdi. Bu kemerler suyun herhangi bir kayba uğramadan şehre taşınması ve dağıtılması için en gelişmiş usullerdendi. Ayrıca şehirlerin su ihtiyacını karşılamak amacıyla XI. yüzyıldan itibaren saksı seramik borulardan yapılan kemerler de sık sık kullanılmıştır. Su tesisatında kullanılan en iyi ve zor çeşitlerden birisi de kerhiz tesisatlardı. Kerhizler X. yüzyıldan sonra bölgedeki su ihtiyacının karşılanmasında yaygın olarak kullanılmaya başlanan türlerden birisi olmuştur.[1970]

Duvin'de gerçekleştirilen arkeolojik kazılar neticesinde şehrin su ihtiyacını karşılamak için çeşitli derinliklere kadar inen kuzeyden güneye doğru giden 5 kemer

[1970] Samir Kerimov, "Arran'ın Ortaçağ Şehirlerinin Su Tesisatları", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIII/1, 2013, s.12, 14-15.

kalıntısı ortaya çıkartılmıştır. Duvin şehrinde bulunan seramik boruların uzunluğu 43-46 cm, ağızlarının çapı 17-21.5 cm, boruların duvar kalınlığı ise 1.5-3.5 cm uzunluğundadır. Bu borular iyice yoğrulmuş olan killerden hazırlanarak, kaliteyle pişirilmişlerdir. Borular birbirlerine kireç ile sıkı bir şekilde birleştirilmekteydiler. Duvin'deki seramik borulardan yapılmış olan kemerler ise şehrin batı kısmının şebekesine dâhil edilmiş ve böylece şehrin çeşitli mahallelerine içme suyu temin edilmiştir. Araştırmacılar bu kemelerin yapılış tarihi olarak XII-XIII. yüzyıl ihtimali üzerinde yoğunlaşmaktadırlar. Bunlardan başka, şehrin mahallelerine su dağıtıcı tesisattan seramik borularla da su çekilmiştir. Arkeolojik kazılar Duvin'de suyun mahallelere dağıtılmasına hizmet eden su depolarının varlığını doğrulamaktadır.[1971]

Duvin şehri, Ortaçağ boyunca siyasi olduğu kadar, sosyal, ekonomik, ticari ve mimari olarak da parlak ve hareketli bir dönem geçirmiştir. Şehir, bölgenin en önemli merkezlerinden birisi olmuş, bu da şehre metropol özelliği kazandırmıştır. Kaynaklardan tarih boyunca Duvin'de Ermenilerden başka, Yahudilerin, Mecusîlerin, Arapların, Kürtlerin, Deylemîlerin, Süryanilerin ve Kıpçakların yaşadıklarına dair bilgiler edinmekteyiz. Buna karşın X. yüzyıl İslam coğrafyacısı Mukaddesî'nin orada bu dönemde Hristiyanların çoğunlukta olduklarını söylemesi ve İstahrî ile İbn Havkal'ın Duvin'de, çevresindeki diğer yerleşim birimlerinden farklı olarak çoğunlukla Ermenice'nin konuşulduğunu bildirmesi, Duvin'de çoğunluğu oluşturan bu Hristiyan unsurun Ermeniler olduğunu düşündürmektedir. Ermeniye'nin idari merkezi olan bu şehrin nüfusunun 100 bin kişi civarında olduğu sanılmaktadır. Sâsânîler devrinde Duvin'de oturan merzübânlar tarafından idare edilen bu bölge, Araplar döneminde ostikan adı verilen valiler tarafından yönetilmiştir. Bu valiler daha çok askerî, sivil işler ve vergilerin toplanmasıyla ilgilenmekteydiler. İç işleri ise genelde Ermeni bir naharar

[1971] Kerimov, "Arran'ın Ortaçağ Şehirlerinin Su Tesisatları", s.14-15.

sülalelerine bırakılmaktaydı. Bu dönemde Ermeniye'de Hristiyanlara dinî bir baskı yapılmamış, vergilerini verdikleri sürece can ve mal güvenlikleri garanti edilmiştir. Duvin'i çevre şehirlerden ayıran en önemli özellik ise şehre Şeddâdîler devrine kadar hiçbir hanedanın uzun süre tek başına hâkim olamaması ve bir veraset sisteminin kurulamamasıdır. Bölgedeki Malazgirt, Berkri, Erzen gibi yerlerde çeşitli hanedanlar veraset usulüyle hüküm sürerlerken, Duvin'i merkezden gönderilen valiler ya da şehrin kontrolünü ele geçiren kişiler idare etmekteydi. Ancak bunlar kısa süre sonra değiştiklerinden, şehre uzun süre bir hanedan hâkim olamamaktaydı. Şehrin idaresinde rol oynayanlar içerisinde bir de şehrin ileri gelenleri vardı. Bunlar şehrin karmaşaya düştüğü ya da sahipsiz kaldığı dönemlerde devreye girmekte ve sonunda şehre kendilerine uygun bir idareci getirmekteydiler. Şehirde canlı bir ilmî yaşam ve ilmî altyapı olduğunu görmekteyiz. Orada hankahlar bulunmakta ve buralarda çeşitli ilimler tahsil edilerek sohbetler yapılmaktaydı. Duvin, Ortaçağ'da Güney Kafkasya'daki en önemli ticaret merkezlerinden biriydi. Şehirde pek çok ticari ürün yetiştirip, üretilmekte ve çeşitli bölgelere ihraç edilmekteydi. Bunların en meşhuru ise Kırmız denilen böceklerle boyanan kumaşlardı. Bunların bir eşi dünyanın başka hiçbir bölgesinde bulunmamaktadır. Bu nedenle, güvez rengi Ermeni halıları çok meşhurdu ve çok iyi paralara satılmaktaydı. Hatta bazen vergi yerine bile geçmekteydi. Duvin ayrıca ticaret yollarının kesişme merkeziydi. Batıdan doğuya ve doğudan batıya giden ticaret kervanları buradan geçmekte, pazarlarına uğramaktaydılar. Duvin-Berdea ve Duvin-Meraga ticaret yolu bunların en bilinenleridir. Ermeniye ve Duvin şehrinden; camlar, seramikler, takılar, demir eşyalar, çeşitli madenler, halılar, minderler, kilimler, yastık yüzleri gibi çeşitli kumaşlar, diğer ülkelere ihraç edilmekteydi. Bu bakımdan Duvin, hem üreten, hem de pazarlayan bir şehir konumundaydı. Şehir mimari olarak da çok büyük yapılara sahipti. Bunların en önemlilerini, katolikosluk merkezi, idare binası, kiliseler, camiler ve köprüler oluşturmaktaydı.

SONUÇ

Tarihi milattan önceki dönemlere kadar giden Duvin şehri, Ortaçağ Kafkasya'sının en önemli yerleşim yerlerinden birisidir. Duvin adının kökenlerinin Hazar'ın güneyindeki bölgelerden diğer bölgelere yayıldığı anlaşılmaktadır. Kelimenin anlamı ise tam manasıyla açıklığa kavuşturulamamıştır. Genel kabul, "tepe", "dağ" manasına geldiği şeklinde olsa da bu bilgi çeşitli soru işaretleri barındırmaktadır. Bu nedenle, Kırzıoğlu'nun ileri sürdüğü "merkez, payitaht" manası göz ardı edilmemelidir. Her ne kadar kuruluş tarihi IV. yüzyıldan başlatılsa da bölgede milattan önceki dönemlerden itibaren bir yaşamın olduğu kesindir. Ancak şehrin milattan önceki dönemi hakkında, gerek kaynakların, gerekse arkeolojik malzemelerin eksikliği sebebiyle çok fazla bir bilgiye sahip değiliz. Bu yüzden şehrin kuruluş tarihi olarak kabul edilen IV. yüzyıldan sonra Duvin'e ilişkin bilgilerde bir artış meydana gelmektedir. Ermenistan bölgesi, stratejik konumu sebebiyle Roma/Bizans-Sâsânîler arasında uzun yıllar mücadele sahası olmuş, bu savaşlar zaman zaman bölgenin ikiye taksim edilmesiyle sonuçlanmıştır (387, 591). Bu taksimatlar neticesinde Duvin şehrinin hep Sâsânîlerin kontrolündeki bölge sınırları içerisinde kalması dikkat çekici bir durumdur. Sâsânîler, Pers-Armenia adı verilen bu bölgeyi, merkez Duvin olmak üzere merzübân adı verilen görevliler vasıtasıyla idare etmişlerdir. Merzübân olarak atanan kişiler çoğunlukla merkezden gönderilmekteydi. Nadiren Ermeniler arasından bir merzübân seçilmekteydi. Duvin şehri bu dönemde sadece idari bir merkez olmamış, Ermeni Kilisesi'ne de ev sahipliği yaparak dinî merkez olma görevini de yürütmüştür. Bizans ve Sâsânîler, Armenia'nın hâkim oldukları kısımlarında Ermenilere kendi dinî inançlarını kabul ettirebilmek ve onları asimile edebilmek için çeşitli baskı ve zorlamalara yönelmişlerdi. Bizans, Hristiyanlığı kabul eden Ermenileri Kadıköy Konsili kararları çerçevesinde bu dini yaşamaya zorlarken, Sâsânîler ise kendi dinleri olan

Zerdüştlüğü bölgede yaymaya ve Ermenilere kabul ettirmeye çalışmaktaydı. Bu dönemde Duvin'de toplanan dinî konsillerde alınan kararlar, Ermeni tarihini derinden etkileyen gelişmelere yol açmıştır. Ermeni Kilisesi bu konsiller neticesinde Bizans Ortodoks Kilisesi'nden ve Gürcü Kilisesi'nden ayrışmış ve bu da günümüze kadar devam eden bir kopuşa neden olmuştur. Bu konsiller, yüzyıllarca farklı devletlerin idaresinde yaşayan ve çeşitli dinî ve siyasi baskılara maruz kalan Ermenilerin asimile olmalarına engel olmaları açısından önemlidir. Çünkü bu konsiller, Ermenileri hem Bizans Ortodoks Kilisesi'nden uzaklaştırmış, hem de Sâsânî dinini kabul etmelerinin önünü almıştır. Ermeniler, Duvin'de topladıkları dinî konsillerle inançlarının esaslarını belirledikleri gibi Ermeni takvime yönelik de önemli adımlar atmışlardı.

Bölgedeki Arap akınlarının ilk olarak 630'lu yıllardan itibaren başladığını görmekteyiz. Arapların Duvin'i fethi tarihi tartışmalı olsa da oranın ilk kez 6 Ekim 640 yılında ele geçirildiği anlaşılmaktadır. Arapların, 645-646 yılında Duvin üzerine gerçekleştirdikleri bir sefer neticesinde şehrin yerli ahalisi ile imzaladıkları barış anlaşması oldukça kıymeti haizdir. Bu anlaşma, şehirde yaşayan yerel halkın millî kimliği hakkında bilgi vermesi ve onların can, mal güvenliklerinin sağlanıp, dinî özgürlük tanındığını ortaya koyması bakımından çok kıymetlidir. Hulefâ-yi Râşidîn devrinde Ermeniye bu defa Bizanslılar ile Arapların mücadele sahası haline gelmiştir. Hz. Ali devrinde Kafkasya'daki Müslüman hâkimiyeti zayıflasa da Muâviye'nin Emevîler Devleti'ni kurmasının (661) ardından Ermeniye'deki Arap hâkimiyeti sağlamlaşmıştır. Halife Abdülmelik b. Mervân (685-705) ve Halife I. Velid b. Abdülmelik (705-715) devrinde şehrin kapıları yenilenmiş, yıkıntılar tamir edilmiş, etrafına hendekler kazılmış, bunların içine sular doldurulmuş, surlar güçlendirilmiş, mescidi büyütülmüş ve burası bir kale haline getirilmiştir. Böylece şehir askerî bir garnizona dönüştürülmüş ve Arapların Ermeniye'deki kalesi olmuştur. Bu dönemde Duvin merkezli Ermeniye Eyaleti oluşturulmuştur. Araplar, burayı merkezden

gönderdikleri ostikanlar (vali) aracılığıyla idare etmekteydiler. Valiler, Duvin şehrinde oturur, ülkenin vergi ve muhafazası işlerini hallederdi. İç işleri ise daha çok bölgenin önde gelen Ermeni ailelerinden birisine verilmekteydi. Halife Hişam (724-743) devrinden itibaren ise genellikle ostikanlar bölgeye kendileri gitmek yerine vekillerini göndermişlerdir. Bu dönemde Duvin'de bir kez daha konsil toplanması (719), Ermenilerin Arap idaresi altında dinî bir baskıyla karşı karşıya kalmadıklarına ve dinlerini serbestçe yaşadıklarına işaret etmektedir. Hazar akınları bu dönemde Kafkasların güneyine kadar inse de onların Duvin'i kuşattıklarına dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Ermenilerin bu mücadeleler sırasında Araplara destek verdikleri görülmektedir. Emevîlerin 750'de yıkılmasından sonra Ermeniye'de Abbâsî hâkimiyeti devri başlamaktadır. Ermeniler, Emevî-Abbâsî mücadeleleri sırasında idarelerinden memnun oldukları Emevîleri destekleseler de mücadele Abbâsîlerin üstünlüğü ile sonuçlanmıştı. Ermeniler, kendilerine dinî baskı yapılmaması ve vergilerini ödeme noktasında kolaylıklar sağlanması nedeniyle Emevî idaresinin değişmesini istemiyorlardı. Bu dönem aynı zamanda Ermeniye'de çok sayıda edebî eserin yazıldığı ve mimari yapının inşa edildiği bir dönemdir. Bu nedenle bu devre Ermeni sanatının "altın çağı" denilmektedir. Mücadeleyi Abbâsîlerin kazanması, Arapların Ermenilere karşı yaklaşımını olumsuz etkilemişti. Abbâsîler bu dönemden itibaren Ermeniye'de daha merkeziyetçi bir politika takip etmişler ve bölgenin ayrıcalıklarını kaldırarak vergileri yükseltmişlerdi. Bu nedenle bu dönemde bölgede meydana gelen isyanların ve savaşların sayısında bir artış söz konusudur. Ermeniye valisi Huzeyme b. Hâzim devrinde (785-786) bölgede askerî yollar onarıldığı gibi, ilk kez arazi ölçümleri de yapılmıştır. Bu dönemdeki yeniliklerden birisi de vergi amacıyla nüfus sayımının yapılmasıdır. Abbâsîler devrinde Duvin şehri ortak başkent konumuna düşmüş ve Berdea ön plana çıkmaya başlamıştır (789 civarı). Bu dönem, Ermeniye'nin yoğun bir Arap göçü aldığı bir devir olmuştur. Bunun neticesinde, Abbâsîler zayıfladığında

bölgede çeşitli Müslüman emîrlikler ortaya çıkmıştır. Abbâsîler içeride yaşadıkları zorlukların etkisiyle, IX. yüzyılın ortalarında Ermeniye'de bir Bagratuni Krallığı'nın kurulmasına razı gelmişler ve Bagratuni lideri Aşot'a "kral" unvanı vermişlerdi. Böylece V. yüzyılda yıkılan Ermeni Krallığı'nın ardından, 400 yıl sonra ilk kez yeni bir bağımsız Ermeni Krallığı kurulmuştur.

Abbâsîlerin zayıflamasının ardından Güney Kafkasya bölgesinde onlara tabi olan çeşitli siyasi teşekküllerin ortaya çıkmıştı. Bunlardan en önemlileri Sâcoğulları Devleti ve Bagratuni Krallığı'ydı. Bu dönemde Duvin şehri, bu iki siyasi teşekkül arasında mücadele alanı haline gelmiş ve bu mücadeleden üstün ayrılan taraf genellikle Sâcoğulları olmuştur. Kaynaklar bu dönemde 850 ila 900 yılları arasında Ermeniye'de 5 büyük depremin meydana geldiğini söylemektedirler. Bunlardan en şiddetlileri 863 ve 893 yıllarında meydana gelenler olarak göze çarpmaktadır. Şehirdeki katolikosluk makamı da bundan nasibini almış ve Duvin'den taşınarak Ecmiatzin'e gitmiştir. Sâcoğulları, Yûsuf b. Ebü's-Sâc devrinde Duvin'i askerî bir üs haline getirmişlerdi. Yûsuf, Ermeniye üzerine yapacağı seferlerde şehri üs olarak kullanmış ve zaman zaman orada kışlamıştır. Bu nedenle Duvin, Sâcoğullarının batı seferlerinde büyük bir rol oynamıştır. Yûsuf, bu dönemde çeşitli Ermeni soylularına unvanlar vererek Ermenileri birbirine düşürme stratejisi izlemişti. Böylece etki alanını genişletmeye çalışmıştı. Yûsuf'un bu mücadeleler neticesinde Kral Smbat'ı öldürmesi, bölgede büyük yankı uyandırmıştı. Smbat'ın yerine geçen oğlu II. Aşot, ülkeyi toparlamış ve kaybedilen toprakların çoğunu geri kazanmıştı. Bizans da bu dönemde Kafkasya üzerindeki emellerinden vazgeçmemiş, meşhur komutanı Kourkouas liderliğinde 929'da şehri kuşatmıştı. Onlar şehri ele geçirse de orada tutunamayarak geri çekilmişledir. Sâcoğullarının yıkılmasından sonra Azerbaycan'da bir fetret devri başlamış ve ilk olarak Deylemîler ve Kürtler gibi İranî unsurlar bölgede ön plana çıkmaya başlamışlardır. Bu dönemde Müsafirî hükümdarı Merzübân b. Muhammed ile Deysem

İbrahim arasında büyük mücadeleler meydana gelmiştir. Merzüban b. Muhamed'in bu dönemde hapse düşmesinin ardından bölgede yeni siyasi teşekküller ortaya çıkmıştır. Bunlar Revvâdîler, Şeddâdîler ve Koğtan Emîrliği idi. Bu süreç, Duvin tarihinin en karmaşık dönemi olarak göze çarpmaktadır. Şehir bu dönemde kısa süre içerisinde sürekli işgale uğramış ve sık sık el değiştirmiştir. Duvin'in bu süreçte istikrar yakalayamaması, şehrin siyasi ve ekonomik olarak gerilemesine neden olmuştur. Bu devletlerden en uzun ömürlüsü ise Şeddâdîler olmuştur. Duvin'deki Şeddâdî hâkimiyeti Muhammed b. Şeddâd'ın 950 yılında şehri ele geçirmesi ile başlatılmaktadır. Burada kısa bir süre hâkimiyet kuran Şeddâdîler, daha sonra şehri kaybetmişlerdir. III. Aşot bu dönemde iki kez şehri ele geçirmeye çalışmıştı. Şeddâdîlerin ardından Duvin kısa süre Sellârîlere geçse de daha sonra orada Revvâdîler hakimiyet kurmuşlardır. Şehir Revvâdîlerin hâkimiyetine girdikten sonra Koğtan Emîrliği ile aralarında mücadele alanı haline gelmiştir. Bu süreçte şehir karşılıklı olarak el değiştirmiş, bir ara Bagratlı Kralı II. Smbat da şehri zapt etmek istese de başarılı olamamıştır.

X. yüzyılın sonu ve XI. yüzyılın başlarında tahta çıkan Bizans İmparatoru II. Basileios (960-1025), strateji değiştirerek Anadolu'nun doğusunda ve Güney Kafkasya'da daha aktif bir politika izlemeye başlamıştı. Bu da bölge tarihinin gidişatını derinden etkileyecek olaylara yol açmıştır. Bu süreçte 1018 yılında Çağrı Bey, Anadolu'nun doğusuna bir keşif seferi gerçekleştirmiş ve burada karşısına çıkan Ermeni-Gürcü kuvvetlerini yenilgiye uğratmıştı. Bu sefer sırasında Selçukluların Duvin'e girdikleri ya da saldırdıklarına dair kaynaklarda doğrudan bir bilgi bulunmasa da Duvin'in hemen yakınındaki Nig bölgesine kadar gelip, burayı kuşattıklarına dair çeşitli bilgiler verilmektedir. Selçukluların bu seferleri, bölgedeki Ermeni ve Gürcü prensliklerinin telaşa kapılmasına neden olmuştu. Zaten içeride yaşadıkları taht kavgaları ve birbirlerine karşı sürdürdükleri mücadeleler sebebiyle perişan halde olan bu prenslikler, Selçukluların bölgeye gelmesiyle ellerindeki toprakları kaybetme korkusuna

yakalanmışlar ve topraklarını Bizans'a bırakarak daha güvenli bölgelere göç etmeye karar vermişlerdi. Bunda Bizans'ın izlediği yayılma stratejisi ve uyguladığı baskının da etkisi vardı. Bizans'ın bölgede gerçekleştirdiği yayılmacı siyaset ve savunma düzeninin bozulması, bölge halkının Bizans'a karşı cephe almasına neden olduğu gibi, bölgenin savunmasını da zayıflatmıştı. Bu yüzden, Türkmenler, Anadolu'ya geldiklerinde karşılarında bir Ermeni devleti yoktu. Selçuklular ile Bizans arasında bir tampon devlet kalmamış, bu da Türkmenlerin Anadolu'yu fethini kolaylaştırmıştı. Bu dönemde kurulan Duvin Şeddâdîleri kolunun en önemli hükümdarı Ebu'l-Esvâr Şavur'du (1049-1067). Bu dönemde, Duvin Şeddâdîleri hakkında en fazla bilgi sahibi olduğumuz devirdir. Bizans İmparatoru, Ani'yi ele geçirdikten sonra bölgedeki hâkimiyetini daha da genişletmek isteyerek, Duvin şehri üzerine ordu göndermişti. Şehir bu sırada Şeddâdîlerin kontrolü altındaydı. Bizans İmparatorluğu, bazı kaynaklarda ayrıntılı bir şekilde anlatılan bu kuşatma neticesinde başarısız olmuştur (1045). Gerçekleştirdiği seferlerle önemli başarılar kazanan ve uzun bir süre Duvin'i idare eden Ebu'l-Esvâr Şavur, daha sonra Gence Şeddâdîlerinin başına geçmiş ve oğlu Nasr İskender'i Duvin'e idareci olarak bırakmıştı. Bu dönemde Kızıl Arslan adlı bir Türkmen beyi 6 aylık uzun bir kuşatmanın neticesinde Duvin'i ele geçirmiş (1105) ve oranın hâkimi Nasr İskender'i öldürerek Şeddâdî hâkimiyetine son vermişti. Şehrin 6 ay boyunca kuşatmaya direnmesi dikkat çekicidir. Bu, şehrin surlarının o dönemde hâlâ güçlü ve uzun bir kuşatmaya dayanacak kadar sağlam olduğuna işaret etmektedir. Bu dönemde Dilmaçoğullarının Duvin ve çevresinde etkili olmaya çalıştıklarını görmekteyiz. Dilmaçoğulları, Togan Arslan devrinde şehri kısa bir süre hâkimiyet altına alsa da burası daha sonra Selçukluların desteği sayesinde tekrar Şeddâdîlere geçmişti. Dilmaçoğulları, 1130 yılında Kurtî devrinde Duvin'i bir kez daha Şeddâdîlerden almışlardı. Öte yandan IV. David'le (1089-1125) birlikte yükselişe geçen Gürcüler, III. Giorgi (1156-1184) devrinde Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'da etkinliklerini

arttırmışlardı. Bu dönemde başta Ani şehri olmak üzere çevredeki şehirlerde Türk teşekkülleri ile Gürcüler arasında önemli mücadeleler meydana gelmiştir. 1161'de Ani şehrini zapt eden Gürcüler, ertesi sene 1162'de Duvin şehri üzerine giderek burayı da ele geçirmişlerdi. Burada büyük bir tahribat ve katliam gerçekleştiren Gürcü orduları, çok sayıda insanı öldürdükleri gibi pek çok kişiyi de esir etmişlerdi. Bu tarihten sonra Duvin, asla eski günlerine geri dönememiş ve şehir için bu durum sonun başlangıcı olmuştur. Bundan sonraki yıllarda Duvin şehri varlığını sürdürse de eski şaşalı ve parlak günlerinden çok uzaklaşmıştır. Bu dönemden itibaren Duvin adı, kaynaklarda oldukça az geçmeye başlamaktadır. Azerbaycan Atabekleri Devleti, şehri ele geçirse de kısa bir süre sonra kaybetmişlerdi. Kraliçe Tamara (1184-1213) devrinde Gürcülerin Güney Kafkasya'daki etkinliği tekrardan artmaya başlamış ve Gürcü Krallığı en geniş sınırlarına ulaşmıştı. Bu dönemde ele geçirilen yerler arasında Ani'den başka Duvin şehrinin var olduğunu da görmekteyiz. Kraliçe Tamara, ele geçirilen bu bölgeleri Zakariyanlar ailesi mensuplarına bırakmaktaydı. Devlet içerisinde oldukça önemli hâle gelen bu sülale, bölgeyi ve şehri uzun bir süre idaresi altında tutmuştu. Bu dönemde büyük kardeş Zakariya'nın Ani'yi, küçük kardeş Ivane'nin Duvin'i idare etmesi, şehrin bu devirde gerileyerek Ani'nin gerisinde kaldığını düşündürmektedir. Celâleddin Hârizmşâh, Güney Kafkasya'ya gelerek Hârizmşâhlar Devleti'ni yeniden canlandırdıktan sonra, sınırlarını genişletmek amacıyla çevre bölgelere yönelik seferler gerçekleştirmişti. Bu seferler neticesinde Zakariyanlar tarafından kontrol edilen Duvin şehrine giren Celâleddin Hârizmşâh, şehrin yeni hâkimi olmuş ve çevresini de hâkimiyeti altına almıştı. Ancak buradaki Hârizmşâh idaresi uzun ömürlü olmayacaktı. Çünkü Moğollar, 1240'lı yıllardan itibaren yaklaşık 20 yıl aradan sonra tekrar bölgeye gelmişlerdi. Moğollar, Güney Kafkasya'ya geldikten sonra, bütün bölgeyi olduğu gibi Duvin şehrini de hâkimiyetleri altına almışlardı. Bundan sonra ise Duvin şehri

kaynaklarda terk edilmiş bir köy olarak nadiren geçmektedir. Böylece Duvin tamamen tarih sahnesinden çekilmiştir.

Duvin; sosyal, kültürel, ekonomik ve ticari olarak da oldukça önemli bir merkezdi. Şehir, Ortaçağ'da bölgenin en önemli merkezlerinden birisi olmuş, bu da şehre metropol özelliği kazandırmıştır. Bu nedenle şehirde pek çok farklı milletten insanlar bir arada yaşamıştır. Kaynaklardan tarih boyunca Duvin'de Ermenilerden başka, Yahudilerin, Mecusîlerin, Arapların, Kürtlerin, Deylemîlerin, Süryanilerin ve Kıpçakların yaşadıklarına dair bilgiler edinmekteyiz. Buna karşın, X. yüzyıl İslam coğrafyacısı Mukaddesî'nin orada bu dönemde Hristiyanların çoğunlukta olduklarını söylemesi ve İstahrî ile İbn Havkal'ın Duvin'de, çevresindeki diğer yerleşim birimlerinden farklı olarak çoğunlukla Ermenice'nin konuşulduğunu bildirmesi, Duvin'de çoğunluğu oluşturan bu Hristiyan unsurun Ermeniler olduğunu düşündürmektedir. Ermeniye'nin idari merkezi olan bu şehrin nüfusunun 100 bin kişi civarında olduğu sanılmaktadır. Bu dönemde Ermeniye'de Hristiyanlara dinî bir baskı yapılmamış, vergilerini verdikleri sürece can ve mal güvenlikleri garanti edilmiştir. Duvin'i çevre şehirlerden ayıran en önemli özellik ise şehre Şeddâdîler devrine kadar hiçbir hanedanın uzun bir süre tek başına hâkim olamaması ve bir veraset sisteminin kurulamamasıdır. Duvin'de merkezden gönderilen valiler ya da şehrin kontrolünü ele geçiren kişiler hüküm sürmekteydiler. Ancak bunlar kısa süre sonra değiştiklerinden, şehre uzun süre bir hanedan hâkim olamamaktaydı. Şehrin idaresinde rol oynayanlar içerisinde bir de şehrin ileri gelenleri vardı. Bunlar şehrin karmaşaya düştüğü ya da sahipsiz kaldığı dönemlerde devreye girmekte ve sonunda şehre kendilerine uygun bir idareci getirmekteydiler. Şehirde canlı bir ilmî yaşam ve ilmî altyapı olduğunu görmekteyiz. Orada çeşitli hankahlar bulunmakta ve burada çeşitli ilimler tahsil edilmekte, sohbetler yapılmaktaydı. Duvin aynı zamanda Ortaçağ'da Güney Kafkasya'daki en önemli ticaret merkezlerinden biriydi. Şehirde pek çok ticari ürün

yetiştirip,üretilmekte ve çeşitli bölgelere ihraç edilmekteydi. Bunların en meşhuru ise Kırmız denilen böceklerle boyanan kumaşlardı. Bunların bir eşi dünyanın başka hiçbir bölgesinde bulunmamaktaydı. Bu nedenle, güvez rengi Ermeni halıları çok meşhurdu ve çok iyi paralara satılmaktaydı. Hatta bazen vergi yerine bile geçmekteydi. Duvin ayrıca ticaret yollarının kesişme merkeziydi. Batıdan doğuya giden ve doğudan batıya giden ticaret kervanları buradan geçmekte, pazarlarına uğramaktaydılar. Duvin-Berdea ve Duvin-Meraga ticaret yolu bunların en bilinenleridir. Bu dönemde Ermeniye ve Duvin'den; camlar, seramikler, çanak çömlekler, takılar, demir eşyalar, çeşitli madenler, halılar, minderler, kilimler, yastık yüzleri gibi çeşitli kumaşlar, diğer ülkelere ihraç edilmekteydi. Bu bakımdan Duvin, hem üreten, hem de pazarlayan bir şehir konumundaydı. Duvin mimari olarak da önemi haizdi. Şehir mimari olarak çok önemli yapılara sahipti. Kaleler, katedraller, kiliseler, camiler, hankahlar, evler, köprüler, çarşılar gibi pek çok yapı bulunmaktaydı. Tüm bu özellikleri, Duvin şehrini Ortaçağ Kafkasya'sının en büyük şehirleri arasına yerleştirmektedir.

ÖZET

Günümüzde Erivan'ın 35 km güneyinde yer alan Duvin, Ortaçağ Ermeniye'sinin başkentlerinden birisi idi. Şehir milattan önce III. bin yıldan kalma antik bir bölge üzerine inşa edilmiştir. Şehrin kurucusu Ermeni Kralı III. Khosrov Kotak'tı. Duvin 428 yılından sonra Sâsânî merzübânının ikametgâhı olmuştur. Orası ayrıca Ermeni Kilisesi'nin merkezi idi. Ermenistan'ın Bizans İmparatorluğu ve Sâsânî İmparatorluğu arasında ikiye bölünmesinin ardından, Duvin şehri, Pers-Armenia'nın merkezi olmuştur. Orası Güney Kafkasya'daki en kalabalık ve en zengin şehirlerden birisi idi. Zenginliği ve stratejik konumundan dolayı şehir bölgedeki büyük güçlerin hedefi hâline gelmişti. Bu yüzden Müslümanlar, Kafkasya'ya geldikten sonra 640'ta şehri fethetmişlerdir. Böylece Duvin, Arap Hilafeti'nin hâkimiyeti altına girmiştir. Bunun ardından Araplar bölgede Ermeniye denilen idari bir yapı meydana getirmişlerdir. Bu eyaletin merkezi Duvin idi. Duvin şehri, Araplar ile Bizans arasında savaş alanı olsa da IX. yüzyılda gelişimini sürdürmüştür. Duvin, 893'teki bir depremden dolayı yıkılmış ve şehir sakinlerinin pek çoğu hayatını kaybetmişti. Abbâsî Halifeliği'nin zayıflamasının ardından, X. yüzyılda Güney Kafkasya'da bazı bölgesel emîrlikler ön plana çıkmaya başlamıştı. Bunlardan bazıları Sâcoğulları, Sellârîler, Revvâdîler ve Şeddâdîler idi. Onlar zaman zaman Duvin şehrinin kontrol altına almak için birbirleri ile mücadele etmişlerdi. Bu dönemdeki yıkıcı depremler ve şiddetli savaşlar, şehrin X. yüzyılda zayıflamasına neden olmuştu. Daha sonra Selçuklular XI. yüzyılda Kafkasya'yı fethettiler. Onlar Duvin dâhil Kafkasya'da pek çok yeri hâkimiyet altına aldılar. XII. yüzyılda Gürcüler ve Hârizmşâhlar, Duvin'i ele geçirdiler ve bir süre orayı idare ettiler. XIII. yüzyılda Moğollar, Kafkasya'ya geldiler ve şehri talan ettiler. Duvin şehri günümüzde Ermenistan'da küçük bir köydür.

ABSTRACT

Dvin located 35 km south of modern Yerevan, was one of the capitals of medieval Armenia. The city was built on a ancient cite from third millenium B.C. Founder of the city was Armenian King Khosrov III the Small. Dvin became the residence of Sassanid marzbans after 428. It was also centre of Armenian Church. After Armenia was seperated between Byzantine Empire and Sassanid Empire, Dvin became the provincial capital of Persian Armenia. It was one of the most populous and wealthiest cities in South Caucasus. Because of its prosperity and strategic location, the city became target of all big powers in the region. Therefore, after Muslims came to Caucasus, they conquered the city in 640. Thus Dvin came under the control of the Arab Caliphate. After that, Arabs formed an administrative body in the region called Arminiya. Center of this province was Dvin. Although Armenia was a battlefield between Arabs and Byzantines, Dvin continued to flourished in 9th century. Because an earthquake in 893, Dvin city was destroyed and many inhabitants of the city was died. After Abbasid Caliphate decline, some regional emirates came to prominence in South Caucasus in the 10th century. Some of them were Sajides, Musafirids, Rawadids, Shaddadids. They struggled each others to get under the control Dvin city at times. Destructive earthquakes and violent warfares in this period led to the decline of the city in the 10th century. Then Seljuks conquered Caucasus in the 11th century. They got under the control many places in the Caucasus including Dvin. Georgians and Khwarezm-shahs captured Dvin in the 12th century and ruled it for a while. Mongols came to Caucasus in the XIIIth century and destroyed the city. Dvin city is a small village in Armenia today.

KAYNAKÇA

Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhî'l-Ümem'de Selçuklular (H.430-485=1038-1092)*, çev. Alİ Sevim, Ankara, 2014.

Abdurrahman Muhammed el-Abd el-Gani, *Ermeniye ve Alakatuhas's-Siyasiyye bi-Külli mine'l-Bizantiyyin ve'l-Müslimin 33-457 H./653-1064 M*, Kuveyt, 1989.

Abrahamian, Abel, *The Church and Faith of Armenia*, London, 1920.

Acar, Abdurrahman, "İslam Coğrafyacılarına Göre Van Gölü ve Çevresi", *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu 09-13 Haziran 209-Van*, ed. Oktay Belli, İstanbul, 2010, s. 148-159.

Acara, Meryem, "Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Liturjik Eserler", *Hacettepe Üniversitesi Efebiyat Fak. Dergisi*, 15/1, 1997, s. 183-201.

Açugba, Timur, *Kronolojik Abhazya Tarihi*, çev. Oktay Chkotua, İstanbul, 2015.

Adalian, Rouben Paul, "Dvin", *Historical Dictionary of Armenia*, Lanham, 2010, s. 284-288.

Adontz, Nikolas, "Asot Erkat' ou de fer roi d'Arménie de 913 à 929", *Etudes Armeno-Byzantines*, Lisbonne, 1965, s. 265-283.

Adontz, Nicolas, "Les Taronites en Arménie et a Byzance", *Etudes Armeno-Byzantines*, Lisbonne, 1965, s. 531-551.

Ağarı, Murat, "İstahrî ve Mesâlikü'l-Memâlik'i", *Türk Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 4/1, 2015, s. 80-104..

Agathangelos History of the Armenians, trans. R. W. Thomson, Albany, 1976.

Ağırakça, Ahmet, "Müneccimbaşı, Ahmed Dede", *DİA*, c.32, İstanbul, 2006, s. 4-6.

Ahmad, Sayyid Maqbul, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, c.20, İstanbul, 1999, s. 78-79.

Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, çev. Erdoğan Merçil, İstanbul, 2018.

Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân Ülkelerin Fethi*, trc. Mustafa Fayda, İstanbul, 2013.

Ahmed Kesrevî, *Şehriyaran-ı Gumnam*, Müessese-i İntişârât-ı Negâh, Tehran, 1388.

Ahmed Mirza, "Eşher Kadet-i Fethi Kurdestan fi'l Asri'l-İslamiyyü'l-Evvel", *Mecelletü Kelimetü'l-Umumü'l-İslamiyye*, 2/15, 2010-1432, s. 725-755.

Akopyan, Alexander-Aram Vardanyan, "A Donative Dirham of the Shirwanshah Muhammed ibn Ahmad (AH 370-81) Struck at Barda'a in AH 373 (982/3)", *The Numismatic Chronicle*, v. 169, London, 2009, s. 261-267.

Akopyan, Alexander, "Şeddâdî Emîri Aşot Bin Şavûr'a Ait Nadir Bir Sikke", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, çev. Nevzat Keleş, 24, Van, 2013, s. 87-90.

Akopyan, Alexander, "Monetary Circulation in the Christian Armenian States of the Bagratid Era (750-1064)", *State Hermitage*, 2016, s. 1-9.

Akopyan, Alexander, "Dvin Emîri İskender b. Şâvur'un Darp Ettiği Şeddâdî Sikkelerine Dair", *Bingöl Üniversitesi Bilgöl Araştırmaları Dergisi*, çev. Nevzat Keleş, c. 4, S.1, 2017, s. 103-106.

Akopyan, Alexander V., "Dvin in the Eleventh and Twelfth Centuries. City History in the Light of New Numismatic Materials", *XV. International Numismatic*

Congress Taormina 2015 Proceedings, v. II, ed. Maria Caccamo Caltabiano, Roma-Messina, 2017, s. 1036-1039.

Alâeddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2013.

Allen, W. E. D., *A History of The Georgian People*, London, 1971.

Altungök, Ahmet, *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi Sâsânî Dönemi (M.S. 226-652)*, İstanbul, 2015.

Andreasyan, Hrant D., "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", *Tarih Dergisi*, 1/1, 1949, s. 93-118.

Andreasyan, Hrant D., "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", *Tarih Dergisi*, 1/2, 1950, s. 401-438.

Arslan, İlhan, *Muktedir'in Halifeliği ve Şahsiyeti*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2009.

Artamanov, M. İ., *Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar*, çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2019.

Arzoumanian, Fr. Zaven, *The Church of Armenia, Histography, Theology, Ecclesiology, History, Ethnography*, 2014.

Aslan, Kevork, *Armenia and The Armenians*, fra. çev. Pierre Carabites, New York, 1920.

Aslanov, Vakıf, "Jean Chardin ve Seyahatnamesi", *Doğu Araştırmaları*, çev. Muhammet Kemaloğlu, Aran Erdebli, S.15, 2016, s. 75-150.

Aşurbəyli, Sara, *Azərbaycan Dili və Tarixi Şirvanşahlar Dövləti VI-XVI əsrlər*, Bakı, 2006.

Ateş, Erhan, "Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 35, S.60, 2016, s. 73-96.

Ateş, Erhan, "Kraliçe Tamara (Tamar) Devri (1184-1213) Gürcü Dış Politikası ve Bölgedeki Yansımaları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXII/2, 2017, s. 363-390.

Ateş, Erhan, "Ahlatşah-Gürcü Münasebetleri", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S.10, 2019, s. 127-160.

Atiya, Aziz S., *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, çev. Nurettin Hiçyılmaz, İstanbul, 2005.

Avcı, Casim, "Malazgirt Savaşı Öncesi Bizans İmparatorluğu", *Alp Arslan ve Malazgirt*, yay. haz. Erdoğan Merçil, İstanbul, 2014, s. 17-34.

Ayan, Ergin, "Tuğrul Bey Dönemi Selçuklu-Bizans Ekseninde Ermeniler", *Yeni Türkiye*, 60/I, Ankara, 2014, s. 247-263.

Aydoğmuşoğlu, Cihat, "İslam Coğrafyacılarına Göre Azerbaycan", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/38, 2015, s. 334-339.

Azîmî Tarihi Selçuklular Tarihiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44), çev. Ali Sevim, Ankara, 2006.

Azimli, Mehmet, *Babek Bir Direnişçi*, Konya, 2013.

Babajanyan, Astghık, "On the Question of Medieval Urban System in Ararat Plain", *Metsamor Readings*, I, Yerevan, 2017, s. 327-410.

Bahadır, Gürhan, *636-1100 Arasında Antakya*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2009.

Bakır, Abdulhalik, "Ortaçağ Harputuna Dair Bazı Kayıtların Değerlendirilmesi", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, I, 2011, s. 34-46.

Ballian, Anna, "Jewelry from Dvin", *Armenia Art, Religion, And Trade in the Middle Ages*, ed. Helen C. Evans, New York, 2018, s. 56-65.

Barlak, Yasemin, "Dört Halife Dönemi Siyasî Hadiselerinde Eş'as b. Kays'ın Rolü", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 7, 2016, s. 101-141.

Barnard, Hans, Sneha Shah, Gregory E. Areshian, Kym F. Faull, "Chemical Insights into the Function of Four Sphero-Conical Vessels from Medieval Dvin, Armenia", *Muqarnas*, v. 33, ed. Gülru Necipoğlu, Leiden, 2016, s. 409-419.

Barthold, W., "Âzerbaycan ve Ermenistan", çev. İsmail Aka, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 8, S.14, 1963, s. 77-87.

Barthold, W., "Ani", *İA*, c. I, İstanbul, 1978, s. 435-437.

Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334), çev. Hrant D. Andreasyan, Basılmamış Türk Tarih Kurumu Çeviri Nüshası.

Bedirhan, Yaşar, *Orta Çağ Tarihi*, Ankara, 2012.

Bedirhan, Yaşar-Zeki Atçeken, *Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, Konya, 2019.

Bedrosian, Robert, "Armenia During the Seljuk and Mongol Periods", *The Armenian People From Ancient to Modern Times*, v. I, ed. Richard G. Hovannisian, New York, 1977, s. 241-272.

Bedrosian, Robert, *The Turco-Mongol Invasions and the Lords of Armenia in the 13-14th Centuries, Faculty of Philosophy Columbia University*, Unpublished PhD Thesis, Columbia, 1979.

Bedrosian, Robert, "Shaddadids", *Dictionary of Middle Ages*, v.11, ed. Joseph R. Strayer, New York, 1988, s. 217-218.

Bedirhan, Yaşar, *Selçuklular ve Kafkasya*, Ankara, 2014.

Berdzenişvili, Niko-Simon Canaşia, *Gürcüstan Tarihi*, çev. Hayri Hayrioğlu, İstanbul, 1997.

Beyâni, Şirin, *Eşkânîlerin (Partların) Düşüşü ve Sâsânîlerin Yükselişi*, çev. Ali Hüseyin Toğay, İstanbul, 2020.

Bezer, Gülay Öğün, "Türk Fethi Öncesinde Bizans'ın Doğu Anadolu Siyaseti", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu -Kars-Subatan 17-21 Haziran 1991-*, Ankara, 1992, s. 77-80.

Bezer, Gülay Öğün, "İldeniz, Şemseddin", *DİA*, c.22, İstanbul, 2000, s. 81-82.

Bezer, Gülay Öğün, "İldenizliler", *DİA*, c.22, İstanbul, 2000, s. 82-84.

Bezer, Gülay Öğün, "Şeddâdîler", *DİA*, c. 38, İstanbul, 2010, s. 409-411.

Biçer, Bekir, "İslâm Tarihi Kitaplarında Kürtler Hakkında Rivayetler (7. ve 12.Yüzyıl Arası)", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5/6, Kasım 2012, s. 51-80.

Biçer, Bekir, "Selçuklular ve Kürtler", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6/2, 2013, s. 165-202.

Biçer, Bekir, "İslâm Coğrafyacılarının Eserlerinde Kürtler Hakkındaki Rivayetler (9. Yüzyıl-13. Yüzyıl)", *Tarih Okulu Dergisi*, 7/XVII, 2014, s. 165-187.

Biçer, Bekir, "Kürtlerde İç Savaş", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 6, Konya, 2017, s. 95-122.

Blockley, Roger C., "The Division of Armenia between the Romans and the Persians at the End of the Fourth Century A.D.", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 36/2, 1987, s. 222-234.

Bosworth, C. E., "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", *Cambridge History of Iran*, v.5, Cambridge, 1968, s. 1-202.

Bosworth, C. E., "Shaddadids", *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, c.IX, Leiden, 1997, s. 169-170.

Bournoutian, George A., *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış,* çev. Ender Abadoğlu, Ohannes Kılıçdağı, İstanbul, 2016.

Boyle, J. A., "Dynastic and Political History of the İl-khans", *Cambridge History of Iran*, v.5, Cambridge, 1968, s. 303-421.

Bozan, Oktay, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", *İstem*, S.22, 2013, s. 23-41.

Bozan, Oktay, "Emevîler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.16, S.1, 2014, s. 47-87.

Bozkurt, Sedat Seçkin, *Tarihu'l-Ya'k'ubî'nin Tercüme ve Değerlendirmesi*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, 2015.

Bozkuş, Yıldız Deveci-Sultan Deniz Küçüker, *Armenia Ermeniler ve Armenia Bölgesinin Eskiçağ Tarihi*, Ankara, 2011.

Brooks, E. W., "The Successor of Heraclius to 717", *The Cambridge Medieval History*, v. II, ed. H. M. Gwatkin, J. P. Whitney, New York, 1913, s. 391-417.

Brosset, M. F., *Gürcistan Tarihi -Eski Çağlardan 1212'ye Kadar-*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara, 2003.

Burney, Charles Allen, D. M. Lang, "Armenia and Georgia–History and Institutions", *The Peoples of the Hills Ancient Ararat and Caucasus*, London, 1971, s. 183-213.

Bünyadov, Ziya, *Azərbaycan VII-IX əsrlerdə*, Bakı, 2007.

Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)*, çev. İlyas Kemaloğlu, İstanbul, 2017.

Cahen, C., "Le Diyar Bakr au Temps des Premiers Urtukides" *Journal Asiatique*, 227, 1935, s. 219-276.

Canard, M., "Dwin", *The Encyclopaedia of Islam*, ed. B. Lewis vd., c. II, 1965, Leiden, s. 678-681.

Canard, M., "Arminiya", *The Encyclopaedia of Islam*, ed. H. A. R. Gibb vd., v. I, 1986, Leiden, s. 634-640.

Canard, M., "Les Familles Féodales D'Arménie et leurs Possessions Héréditaires", *d'a Ter-Gevondian, Armenian Studies Études Arméniennes in Memoriam Haïg Berbérian*, ed. Dickran Kouymjian, Lisboa, 1986, s. 89-104.

Canbek, Ahmet, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi -Eski Çağlardan XVII. Yüz Yıla Kadar-*, İstanbul, 1978.

Catholicos Hovhannes Otsnetsi, *The Book of Canon Law*, ed. Vasken Hakopyan, vol. I-II, Burbank, 2010.

Ceylan, Alpaslan, "Ermenilerin Anadolu'daki Varlıkları ve Tarihi Gerçekler", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c. 5, S.10, Edirne, 2015, s. 1-30.

Chamich, Father Michael, *History of Armenia from B.C. 2247 to the Year of Christ 1780, or 1229 of the Armenian Era*, trans. Johannes Avdall, v. II, Caltutta, 1827.

Chaumont, M. L., "Armenia and Iran, ii. The pre-Islamic Period", *Encyclopaedia Iranica*, v. II/4, 1986, s. 417-438.

Chronique de Denys de Tell-Mahre, Quatrieme Partie, trans J. B. Chabot, Paris, 1895.

Cinemre, İlhani Tekin, "Geç Antik Çağ'da Ermeni Kilisesi'nin Kurumsallaşması", *Asia Minos Studies*, c.7, S.1, Kilis, 2019, s. 95-106.

Ciner, Osman, *el-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilim Tarihi Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018.

Coene, Frederik, *The Caucasus An Introduction*, New York, 2010.

Cone, Lawrence K., *Armenian Church Architecture*, New York, 1974.

Course Companion, History of Medieval Armenia, ed. Yevgenya Ghalumyan, Armen Gabrielyan, Lusya Manukyan, Yerevan, 2016.

Cowe, S. Peter, "Vaspuragan ve Ani Krallıkları Arasındaki İlişkiler", çev. Nazan Maksudyan, *Tarihi Kentler ve Ermeniler Van*, ed. Richard G. Hovannisian, İstanbul, 2016, s. 87-102.

Cumhuriyetin 50. Yılında Artvin 1973 İl Yıllığı, Ankara, 1974.

Çelik, Yılmaz, "Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî", *İstem*, 11/21, 2013, s. 229-264.

Çetin, Seyfettin, *Yâkût el-Hamevî'nin Mû'cemü'l-Büldân'ında Kürtler*, İstanbul, 2014.

Çevik, Adnan, "Selçuklular Zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Hüküm Sürmüş Bir Türkmen Beyliği: Dilmaçoğulları", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12, 2002, s. 115-162.

Çoğ, Mehmet, "İslam İdaresinde Ermeniler", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, c. 2, ed. Metin Hülagü vd., Ankara, 2014, s. 21-47.

Çoğ, Mehmet, "Ermeni-Gürcü Dinî Münasebetlerine Dair Bazı Tespitler (V-XII. Yüzyıl)", *Tarih Okulu Dergisi*, 8/XXIII, 2015, s. 119-137.

Çoğ, Mehmet, "Emevî-Abbasi İdaresinde Kafkasya Ermenileri ve Dini-Kültürel Gelişimleri", *Ermeni Araştırmaları*, S.51, Ankara, 2015, s. 223-235.

Çoğ, Mehmet, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, Ankara, 2018.

Çubukçu, Asri, "Habîb b. Mesleme", *DİA*, c.14, İstanbul, 1996, s. 372-373.

D'Ohsson, Abraham Constantin Mouradgea, *Moğol Tarihi*, yay. haz. Ekrem Kalan, İstanbul, 2014.

D'Onofrio, Mario, *Le chiese di Dvin, The Churchs of Dvin*, Roma, 1973.

Dadoyan, Seta B., *The Armenians in the Medieval Islamic World Paradigsm of Interaction Seventh to Fourteenth Centuries*, v. I, II, New Brunswick, 2011.

Dashdondog, Bayarsaikhan, "Submission to the Mongol Empire by the Armenians", *Mongolian and Tibetan Quarterly*, 18/3, 2009, s. 76-103.

Dashdondog, Bayarsaikhan, *The Mongols and Armenians (1220-1335)*, Leiden, 2011.

Dashdondog, Bayarsaikhan, "The Mongol Conquerors in Armenia", *Caucasus During the Mongol Period*, ed. Jürgen Tubach, Sophia G. Vashalomidze, Manfred Zimmer, Wiesbaden-Reichert, 2012, s. 1-30.

Dedeyan, Gerard, *Ermeni Halkının Tarihi*, çev. Şule Çiltaş, İstanbul, 2007.

Defremery, M., "La famille des Sadjides", *Journal Asiatique*, v. V, 1847, s. 409-446.

Demir, Ahmet, "Malazgirt Zaferinin Elde Edilmesinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Halkının Rolü", *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu 09-13 Haziran 2009 Van*, ed. Oktay Belli, İstanbul, 2010, s. 102-111.

Demir, Ahmet, *Ahlat ve Çevresinde Eyyûbî Hâkimiyeti*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2011.

Demirci, Mustafa, *Siyah Öfke Ortaçağ İslam Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883)*, Konya, 2017.

Demirer, Arif, "İdari ve Mali Alanda Ermeni-Moğol Münasebetleri", *Bartın Üniversitesi Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*,2/2, Bartın, 2015, s. 65-75.

Demirkent, Işın, "Herakleios", *DİA*, C.17, İstanbul, 1998, s. 210-215.

Demirtaş, Mehmet-Oktay Subaşı, *Tatvan Tarihi*, Ankara, 2013.

Deux Historiens Armeniens Kiracos de Gantzak, *Histoire D'Armenie Oukhtanes D'ourha*, II, trans. M. Brosset, St. Petersburg, 1870.

Dio's Roman History, VIII, trans. Earnest Cary, London, 1925.

Dulaurier, Edouard, *Recherches Sur La Chronologie Armenienne*, Paris, 1859.

Dunlop, D. M., *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Zahide Ay, İstanbul, 2008.

Durak, Neslihan, "Moğol Gazabından Tanrının Kudretine Gürcü ve Ermeniler (1220-1241)", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, c. 3, ed. Metin Hülagü vd., Ankara, 2014, s. 37-50.

Durmaz, Sayime, Satılmış Gökbayır, "Nestorius, Cyrill ve Pucheria Üçgeninde Maryoloji ve Nasturiliğin Doğuşu", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.31, 2020, s. 169-188.

Duygu, Zafer, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarih*, Ankara, 2016.

Ebu Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub ibn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkibü'l-himem*, c. V, tahk. Seyyid Kesrevi Hasan, Beyrut, 1424-2003.

Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi 10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezi'ne Yolculuk*, trc. Serdar Gündoğdu, İstanbul, 2017.

Ebu Ubeyd el-Bekri, *Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memalik*, thk. A. P. Van Leauwen-A. Tere, c. I, Tunus, 1992.

Ebu'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan), çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, 2017.

Edib Seyyid, *Erminiyye fi't-Tarihi'l-Arabi*, Y.Y, 1972.

Ekmekçi, Zahide, *Konstantine Porphyrogenitus'un De Administrando İmperio Adlı Eserinin Çevirisi ve Yorumlanması*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2016.

el-Bəlazuri, “Kitəb Futuhi-l-Buldən, Azərbaycanın VII-IX. əsrlər Tarixinə Dair Çıxarışlar”, çev. Hikmət Əkbərov, *Orta Əsr Ərəb Mənbələrinə Azərbaycan Tarixinə Aid Materiallar*, ed. F. Əsədov vd., Bakı, 2005, s. 104-138.

el-Makdisî el-Şafi Ebu Şame, *el-Ravzateyn fi Ahbaru'd-Devleteyn*, thk. İbrahim el-Zibk, c. I-II, Beyrut, 2002.

el-Yaqubi, “Tarix, Azərbaycanın VII-IX Əsrlər Tarixinə Aid Çıxarışlar”, çev. Sevda Süleymanova, *Orta Əsr Ərəb Mənbələrinə Azərbaycan Tarixinə Aid Materiallar*, ed. F. Əsədov vd., Bakı, 2005, s. 139-172.

Elishe, *History of Vardan and the Armenian War*, trans. Robert W. Thomson, London, 1982.

Erdal, Zekai, “Büyük Selçuklular Öncesi Kafkaslardaki Beylikler: Şeddadiler”, *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu 09-13 Haziran 2019 Van*, ed. Oktay Belli, İstanbul, 2010, ss120-137.

Erdem, İlhan, “Doğu Anadolu Türk Devletleri”, *Türkler*, 6, Ankara, 2002, s. 383-424.

Erkoçoğlu, Fatih, “Abdülmelik b. Mervân'ın Para Reformu”, *İstem*, 4/8, 2006, s. 171-186.

Erkoçoğlu, Fatih, “Emevîler Döneminde Kürtler”, *Uluslararası Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu Ankara: 09-10 Ocak 2014*, c. I, ed. Orhan Kılıç, Ankara, 2014, s. 1-16.

Erkoçoğlu, Fatih, “Emevîler ve Abbasîler Dönemlerinde Kafkasya'nın Güneyinde İslâm Hâkimiyeti”, *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, S.7, Haziran 2017, s. 1-48.

Ersan, Mehmet, "Selçuklu-Ermeni İlişkileri", *Türkler*, c. 6, ed. Hasan Celal Güzel vd., Ankara, 2002, s. 635-644.

Ersan, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara, 2007.

Ersan, Mehmet, "Sultan Alp Arslan Devrinde Ermeniler", *Alp Arslan ve Malazgirt*, yay. haz. Erdoğan Merçil, İstanbul, 2014, s. 81-96.

Ersan, Mehmet, "Türk-Ermeni İlişkileri (XI-XIII. Yüzyıllar)", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, c. 2, ed. Metin Hülagü vd., Ankara, 2014, s. 161-202.

Esterciyan, K. E., *Tarihü'l-Ümmeti'l-Ermeniye*, Musul, 1951.

eş-Şerifu'l-İdrisî, *Kitabu Nüzhetü'l-Müştâk fi İhtirâki'l-Âfâk*, c. II, Kahire, 2002/1422.

Eusebios, *Kilise Tarihi, İncil'den Dördüncü Yüzyıla: Hristiyanlık*, çev. Furkan Akderin, İstanbul, 2010.

Əliyarlı, Süleyman, *Azərbaycan Tarixi Üzrə Qaynaqlar*, Bakı, 2007.

Əhməd İbn Ə'əm əl-Kufi, "Kitab əl-Fütuh (Fetihler Kitabı), Azərbaycanın VII-IX Əsrlər Tarixinə Aid Çıxarışlar", çev. Ziya Bünyadov, *Orta Əsr Ərəb Mənbələrinə Azərbaycan Tarixinə Aid Materiallar*, ed. F. Əsədov vd., Bakı, 2005, s. 9-70.

Fayda, Mustafa, "İbn A'sem el-Kûfî", *DİA*, c. 19, İstanbul, 1999, s. 325-326.

Fayda, Mustafa, "Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk", *DİA*, c. 40, İstanbul, 2011, s. 92-94.

Fayda, Mustafa, "Yermük Savaşı", *DİA*, c.43, İstanbul, 2013, s. 485-486.

Fayiz Necib İskender, *el-Fütuhatü'l-İslamiyye li-biladi'l-Kurc*, İskenderiye, T.Y.

Fayiz Necib İskender, *Ermeniye beyne'l-Bizantiyyin ve'l-Etrakü's-Selacika*, İskenderiye, 1983.

Fayiz Necib İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye fi Ermeniye ibbane'l-fethi'l-İslamî*, İskenderiye, 1988.

Forsyth, John Harper, *The Byzantine-Arab Chronicle (938-1034) of Yahyâ b. Sa'cid al-Antâkî (Volumes I and II)*, The University of Michigan, Unpublished PhD Thesis, 1977.

Fratadocchi, Tommaso Breccia, "Notes on Armenian Military Architecture", *Enviromental Design: Trails to East, Essays in Memory of Paolo Cuneo*, 1-2, ed. Marisa Calia vd., Rome, 1997-1999, s. 66-71.

Frye, Richard N., "Political History of Iran Under the Sasanians", *The Cambridge History of Iran*, 3/1, ed. Ehsan Yarshater, Cambridge, 1983, s. 116-180.

Galante, Abraham, *Pakraduniler veya Bir Ermeni-Yahudi Tarikatı*, der. Ergun Göknel, İstanbul, 2021.

Galichian, Rouben, *Clash of Histories in the South Caucasus -Redrawing the Map of Azerbaijan, Armenia and Iran-*, London, 2012.

Galichian, Rouben, *A Glance Into the History of Armenia Through Cartographic Records*, London, 2015.

Galstyan, A. G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İlyas Kamalov, İstanbul, 2005.

Garsoian, Nina G., "Artasat (Artaxata)", *Dictionary of Middle Age*, v. 1, ed. Joseph R. Strayer, New York, 1982, s. 563-564.

Garsoian, Nina G., “Armenia: History of”, *Dictionary of Middle Age*, v. 1, ed. Joseph R. Strayer, New York, 1982, s. 474-487.

Garsoian, Nina G., “Armenian Muslim Emirates”, *Dictionary of Middle Age*, v. 1, ed. Joseph R. Strayer, New York, 1982, s. 512-514.

Garsoian, Nina G., “Dwin”, *Dictionary of the Middle Ages*, v. 4, ed. Joseph R. Strayer, New York, 1984, s. 323-325.

Garsoian, Nina G., “Heresies, Armenian”, *Dictionary of Middle Age*, v. 6, ed. Joseph R. Strayer, New York, 1985, s. 187-190.

Garsoian, Nina G., ”Secular Jurisdiction over the Armenian Church (Fourth-Seventh Centuries)”, *Armenia between Byzantium and the Sasanians*, London, 1985, s. 220-250.

Garsoian, Nina G., “John of Ojun, St. (Yovhannes Ojneci)”, *Dictionary of Middle Age*, v. 7, ed. Joseph R. Strayer, New York, 1986, s. 125.

Garsoian, Nina G., “Paulicans”, *Dictionary of Middle Age*, v. 9, ed. Joseph R. Strayer, New York, 1987, s. 468-470.

Garsoian, Nina, “Nerses III Isxanec‘i (Sinol)”, *Dictionary of Middle Age*, v. 9, ed. Joseph R. Strayer, New York, 1987, s. 102-103.

Garsoian, Nina, “Trade, Armenian”, *Dictionary of Middle Age*, v. 12, ed. Joseph R. Strayer, New York, 1989, s. 96-99.

Garsoian, Nina, “Duin”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander P. Kazhdan, v. I, New York-Oxford, 1991, s. 665-666.

Garsoian, Nina, “The Aršakuni Dynasty (A.D. 12-[180?]-428)”, *The Armenian People From Ancient to Modern Times*, v. I, ed. G. Hovannisian, New York, 1997, s. 63-95.

Garsoian, Nina, “The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)”, *The Armenian People From Ancient to Modern Times*, v. I, ed. G. Hovannisian, New York, 1997, s. 117-143.

Garsoian, Nina, “Marzpanate”, *The Armenian People From Ancient to Modern Times*, v.I, ed. G. Hovannisian, New York, 1997, s. 95-117.

Garsoian, Nina, “The Independent Kingdoms of Medieval Armenia”, *The Armenian People From Ancient to Modern Times*, v. I, ed. Richard G. Hovannisian, New York, 1997, s. 143-186.

Garsoian, Nina, “The Byzantine Annexation of the Armenian Kingdoms in the Eleventh Century”, *The Armenian People From Ancient to Modern Times*, v. I, ed. Richard G. Hovannisian, New York, 1997, s. 187-198.

Garsoian, Nina G., “Quelques Précisions Préliminaires Sur le Schisme Entre les Églises Byzantine et Arménienne au Sujet Du Concile de Chalcédoine: II. La Date et les Circonstances de la Rupture”, *Church and Culture in Early Medieval Armenia*, Aldershot-Brookfield, 1999, s. 99-112.

Garsoian, Nina G., “The Early-Medieval Armenian City: An Alien Element?”, *Church and Culture in Early Medieval Armenia*, Aldershot, 1999, s. 67-83.

Garsoian, Nina G., “Quelques Précisions Préliminaires Sur le Schisme Entre les Églises Byzantine et Arménienne au Sujet Du Concile de Chalcédoine: III. Les Évêchés Méridionaux Limitrophes de la Mésopetamie”, *Church and Culture in Early Medieval Armenia*, Aldershot-Brookfield, 1999, s. 39-80.

Garsoian, Nina G., "Was A Council Held At Valarsapat In A.D. 491?", *Studies on the Formation of Christian Armenia*, Farnham, 2010, s. 497-506.

Garsoian, Nina N., "Frontier-Frontiers? Transcaucasia and Eastern Anatolia in the Pre-Islamic Period", *Studies on the Formation of Christian Armenia*, Farnham, 2010, s. 327-352.

Garsoian, Nina G., "Erken Dönem Ermeni Hıristiyanlığının Merkezi Olarak Daron", *Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş*, ed. Richard G. Hovannisian, çev. Zülal Kılıç, İstanbul, 2016, s. 65-74.

Garsoian, Nina G., *Paulikan Tarihi*, çev. B. Murat Eyrik, İstanbul, 2020.

Gelovani, Nani, "From the History of Political Relations between the Caliphate and Byzantium in Transcaucais in the 680s", *38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) 10-15.09.2007, Doğu Bilim Çalışmaları*, Ankara, 2009, s. 169-177.

George, James Michael, *The Dualistic-Gnostic Tradition in the Byzantine Commonwealth with Sprecial Reference to the Paulician and Bogomil Movements*, Unpublished PhD Dissertation, Wayne State University, Michigan, 1979.

Gerey, Begmurat, *Büyük Türk Part Devleti (M.Ö.247-M.S.224)*, yay. Murat İpekoğlu, Ankara, 2021.

Geyikoğlu, Hasan, "Harezmşahlar ve Doğu Anadolu", *Türkler*, 4, Ankara, 2002, s. 917-925.

Ghazar P'arpec'i's History of Armenians, trans. Robert Bedrosian, New York, 1985.

Ghewond's History, trans. Robert Bedrosian, Long Branch, 2006.

Gökbilgin, M. Tayyib, "Müneccim-başı", *İA*, c.8, İstanbul, 1979, s. 802-806.

Göksu, Erkan, "Erzurum'un Sonbaharı", *Turkish Studies*, 4/8, 2009, s. 1286-1297.

Gökyay, Orhan Şaik, *Dede Korkut Hikâyeleri*, İstanbul, 1980.

Göyünç, Nejat, "Türkler ve Ermeniler", *Yeni Türkiye*, 60/I, Ankara, 2014, s. 25-73.

Grdzelidze, Tamara, "Patriarchal Orthodox Church of Georgia", *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*, ed. John Anthony McGuckin, v. I, Chichester, 2011, s. 264-275.

Greatrex, Geoffrey, Samuel N. C. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, c. II, London-New York, 2002.

Greenwood, Tim, "Sasanian Reflections in Armenian Sources", *e-Sâsânîca 3*, 2008, s. 1-28.

Greenwood, Tim W., "Armenian Neighbours (600-1045)", *The Cambridge History of the Byzantine Empire c.500-1492*, ed. Jonathan Shepard, Cambridge, 2009, s. 333-364.

Greenwood, Tim, "Emergence of the Bagratuni Kingdoms", *Armenian Kars and Ani*, ed. Richard Hovannisian, California, 2010, s. 43-64.

Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi*, c. I, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1999.

Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi*, c. II, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1999.

Grierson, Philip, *Byzantine Coinage*, Washington D.C., 1999.

Grousset, René, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, İstanbul, 2005.

Guenther, Alan M., "The Christian Experience and Interpretation of the Early Muslim Conquest and Rule", *Islam and Christian-Muslim Relations,* v. 10, no.3, 1999, s. 363-378.

Guidoboni, Emanuela-Giusto Traina, "A New Catalogue of Earthquakes in Historical Armenian Area from Antiquity to 12th Century", *Annals of Geophysics,* 38/1, June 1995, s. 112-147.

Gurbanov, Abbas, "Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132-232/750-847)", *İstem,* 6/12, 2008, s. 153-173.

Güçlüay, Sezgin, Öner Tolan, "Makedonya Hanedanı Döneminde Bizans İmparatorluğu'nun Kafkas Politikası (867-1056)", *Rifat Özdemir'e Armağan*, ed. Rahmi Doğanay, Ahmet Çelik, Fatih Özçelik, İstanbul, 2018, s. 86-100.

Gümüş, Ercan, "İbnü'l-Ezrak ve Eseri 'Meyyâfârikîn ve Âmîd Tarihi' Üzerine Türkiye'de Yapılan Çalışmalar Işığında Bir Değerlendirme", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi,* S. VII, Nisan 2012, s. 3-13.

Gümüş, Nebi, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", *Tarihte Türkler ve Ermeniler,* c. 1, ed. Metin Hülagü vd., Ankara, 2014, s. 207-223.

Günaltay, Şemseddin, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*, İstanbul, 1991.

Gündoğdu, Hamza, "Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi,* S. 17, Erzurum, 2006, s. 51-84.

Güner, Ahmet, "Müsâfirîler", *DİA*, c.32, İstanbul, 2006, s. 68-70.

Gürbüz, Meryem, *Tanrı Verdi Celâleddin Harezmşah*, İstanbul, 2019.

Gürbüz, Osman, "Boğa el-Kebîr'in Ermeniye Seferi", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.22, Erzurum, 2003, s. 233-250.

Güzel, Fatih, "Ermeniye Fatihi Habib b. Mesleme el-Fihrî'nin Hayatı ve Askerî Faaliyetleri", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 2/2, 2018, s. 205-222.

Hacıyev, Hanoğlan, "Bir Emevî Vâlisi ve Komutanı: Mesleme b. Abdülmelik b. Mervân", *İstem*, S.15, 2010, s. 111-142.

Hacıyev, Qasım, *Bərdə Şəhəri Coğrafi, Siyasi ve Mədəni Tarixi*, Bakı, 2008.

Haldon, John, *Bizans Tarih Atlası*, çev. Ali Özdamar, İstanbul, 2017.

Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, çev. Ayşe Ayna vd., İstanbul, 2015.

Hamilton, Janet, Bernard Hamilton, Barış Baysal, *Bizanslı Heretiklerin Tarihi Bizans Dünyasında Hristiyan Düalis Heretikler (650-1405)*, İstanbul, 2010.

Harutyunyan, Arsen, "About transfer of the patriarchal throne to Dvin from Vagharshapat", *Patma-Banasirakan Handes Istoriko-Filologicheskii Zhurnal*, Yerevan, 2013 (Ermenice), s. 161-171.

Hasrat'yan, Mourad, "The Medieval Earthquakes of the Armenian Plateau and the Historic towns of Ayrarat and Shirak (Dvin, Ani, Erevan)", *Annali Di Geofisica*, XXXVIII/5-6, 1995, s. 719-722.

Hewsen, Robert H., "The Geography of Armenia", *The Armenian People From Ancient to Modern Times*, v. I, ed. Richard G. Hovannisian, New York, 1997, s. 1-17.

Hewsen, Robert H., "Historical Geography of Ani and Kars", *Armenian Kars and Ani*, ed. Richard Hovannisian, California, 2010, s. 29-42.

Hewsen, Robert H., "Dünyada Van, Ahirette Cennet", *Tarihi Kentler ve Ermeniler Van*, çev. Serdar Aksoy, ed. Richard G. Hovannisian, İstanbul, 2016, s. 21-52.

Higgins, Martin J., *The Persian War of the Emperor Maurice (582-602)*, The Catholic University of America, Faculty of the Graduate School of Arts and Science, Doctorate Thesis, Washington, 1939.

Hinz, Walther, "İslam'da Ölçü Sistemleri", *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 5/1989, İstanbul, 1990, s. 1-82.

Hizmetli, Mustafa, *İslam Tarihinin İlk Kaynakları*, Ankara, 2018.

Hofman, Hazel Antaramian, *An Interpretation of Textile Wealth in the Eleventh-Century Armenian Miniature Family Portrait of King Gagik-Abas of Kars*, Unpublished Master Thesis, College of Arts and Hummanities California State University, California, 2011.

Honigmann, Ernst, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul, 1970.

Houtum-Schindler, A., "On the Lenght of the Persian Farsakh", *Proceedings of the Royal Geoprachical Society and Monthly Record of Geography*, v. 10, no.9, 1888, s. 584-588.

Hovannisian, Richard G., "The Legacy of Kars and Ani", *Armenian Kars and Ani*, ed. Richard Hovannisian, California, 2010, s. 1-28.

Huart, C. L., "Sâcîler", *İA*, c. 10, İstanbul, 1966, s. 16-17.

Hudûd al-Âlam 'the Regions of the World A Persian Geography' A Persian Geography, trans. V. Minorsky, London, 1937.

Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, nşr. V. Minorsky, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, İstanbul, 2008.

Huxley, George, "The Historical Geography of the Paulican and T'ondrakian Heresies", *Medieval Armenian Culture*, ed. T. Samuelian, M. Stone, Chico, 1983, s. 81-95.

Hüseynof, Rauf, "Irak Selçukluları ve Kafkaslar", *VII. Türk Tarih Kongresi 25-29 Eylül 1970 Ankara*, c. I, Ankara, 1972, s. 395-402.

Ibn Hallikan's Biographical Dictionary, trans. Mac Guckin De Slane, v. I, Paris, 1843.

Ibn Khallikan's Biographical Dictionary, trans. Mac Guckin De Slane, v. IV, Paris, 1871.

Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, çev. Bilge Umar, İstanbul, 2008.

Issaverdens, R. James, *Armenia and the Armenians Being a Sketch of Its Geography, Hıstory Church*, Venice, 1874.

İbn A'sem el-Kûfî Ebu Muhammed Ahmed, *el-Fütuh*, VII, Beyrut, 1991.

İbn Asem, *el-Fütuh, Fetihler*, çev. Mehmet Cevher Caduk, Ankara, 2020.

İbn Bibi (El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Caferi er-Rugadi), *El-Evamirü'l-Ala'iye fi'l-Umuri'l-Ala'iye (Selçuk Name)*, c. I, haz. Mürsel Öztürk, Ankara, 1996.

İbn Cerir et-Taberî, *Tarihu't-Taberî Taberî Tarihi*, c.2, çev. Cemaleddin Saylık, Ankara, 2019.

İbn Cerîr et-Taberî, *Târihu't-Taberî Taberî Tarihi*, c.4, çev. Cemaleddin Saylık, Ankara, 2020.

İbn Haldun, *Mukaddime*, c. I, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, 2007.

İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, trc. Ramazan Şeşen, İstanbul, 2014.

İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, İstanbul, 2008.

İbn Kalânisî, *Şam Tarihine Zeyl -I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi-*, çev. Onur Özatağ, İstanbul, 2015.

İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, c. 9, çev. Mehmet Keskin, İstanbul, T.Y.

İbnu'l-Ezrak Ahmed b. Yûsuf b. Ali, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısmı)*, çev. Ahmet Savran, Erzurum, 1992.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, thk. Muhammed Yusuf Dukak, VI, Beyrut, 1987.

İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, c. 2, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, 1985.

İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, c. 3, çev. Mertol Tulum, İstanbul, 1986.

İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, c. 5, çev. Yunus Apaydın, İstanbul, 1986.

İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, c. 11, çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul, 1987.

İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, c. 12, çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, İstanbul, 1987.

İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, c. 6, çev. Abdullah Köşe, İstanbul, 1991.

İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, c. 7, çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, 1991.

İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, c. 8, çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, 1991.

İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, c. 9, çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul, 1991.

İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, c. 10, çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul, 1991.

İlter, Erdal, "Ermenistan Adı, Ermenilerin Menşei ve Bazı Ermeni İddiaları Üzerine", *Ermeni Araştırmaları*, c. 2, S.6, Ankara, 2002, s. 24-34.

İmad ad-Dîn al-Kâtib al-Isfahânî'nin al-Bondârî, *Irak ve Horâsân Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan, Ankara, 1999.

İpek, Ali, "Dvin'de İslâm Hâkimiyeti ve Müslüman-Ermeni Münasebetleri", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, İstanbul, 2008, s. 313-322.

İpek, Ali, "Sâcoğulları", *DİA*, c. 35, İstanbul, 2008, s. 364-366.

İpek, Ali, "Orta Çağ'da Önemli Bir Ticaret Merkezi Ani", *XV. Türk Tarih Kongresi (11-15 Eylül 2006),* c. III, Ankara, 2010, s. 699-704.

İpek, Ali, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", *EKEV Akademi Dergisi*, 15/49, 2011, s. 163-173.

İpek, Ali, "Kars'ın Ortaçağ Ticaretindeki Yerine Bir Bakış (IX-X. Asırlar)", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan -75. Doğum Yılı, 50. Akademik Yılı-*, ed. Emine Uymaz vd., İstanbul, 2013, s. 285-298.

İpek, Ali, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı Sâcoğulları-Ermeni Münasebetleri, Muhammed el-Afşîn Dönemi (889-901)", *Ortaçağ Müslüman İdarelerde Ermeniler -Makaleler-*, Erzurum, 2015, s. 81-95.

İpek, Ali, "Ermenilere Rum Mezalimi", *Ortaçağ Müslüman İdarelerde Ermeniler -Makaleler-*, Erzurum, 2015, s. 129-138.

İpek, Ali, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı Sâcoğulları ile Ermenilerin Münasebetleri Ebu'l-Kasım Yûsuf Dönemi (901-927)", *Ortaçağ Müslüman İdarelerde Ermeniler -Makaleler-*, Erzurum, 2015, s. 97-111.

İpek, Ali, "Sultan Alp Arslan'ın Ani Ermenilerine Karşı Tutumu", *Ortaçağ Müslüman İdarelerde Ermeniler -Makaleler-*, Erzurum, 2015, s. 115-127.

İpek, Ali, "İlk Müslüman İdarelerde Ermeniler", *Ortaçağ Müslüman İdarelerde Ermeniler -Makaleler-*, Erzurum, 2015, s. 37-42.

İpek, Ali, "İlk İslami Dönemde Ermeniler", *Ortaçağ Müslüman İdarelerde Ermeniler -Makaleler-*, Erzurum, 2015, s. 11-19.

İpek, Ali, "Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)", *Ortaçağ Müslüman İdarelerde Ermeniler -Makaleler-*, Erzurum, 2015, s. 67-80.

İpek, Ali, "Malazgirt Zaferiyle Kilikya Ermeni Prensliklerine Açılan Yol", *Ortaçağ Müslüman İdarelerde Ermeniler -Makaleler-*, Erzurum, 2015, s. 139-161.

İpek, Ali, "Şam'dan Kars'a Fetih Ordusu", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.4, 2015, s. 41-54.

İpek, Ali, "Akdamar Adasında Müslüman Müttefiki Bir Ermeni Prensi Theodoros Rştuni (640-656)", *Ortaçağ Müslüman İdarelerde Ermeniler -Makaleler-*, Erzurum, 2015, s.4 3-54.

İpek, Ali-Ercan Cengiz, "Müslümanların Aras Boylarının Fethinde Önemli Bir Karargâh Aruc", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 6, Kars, 2016, s. 19-28.

İpek, Ali, "Ortaçağda Ararat Bölgesinin En Değerli Ürünü: Kırmız", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, S.10, 2017, s. 17-28.

İsmailov, Mahmud, *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi*, çev. Vefa Kurban, İstanbul, 2014.

İstahri, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, İstanbul, 2015.

Jean Chardin, *Chardin Seyahatnamesi İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran 1671-1673*, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ayşe Meral, İstanbul, 2014.

John Bishop of Ephesus, *The Third Part of Ecclesiastical History*, trans. R. Payne Smith, Oxford, 1860.

John Mamikonean's History of Taron, trans. Robert Bedrosian, New York, 1985.

John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, trans. John Wortley, New York, 2010.

Jones, Lynn Anne, *Between Byzantium and Islam: Royal Iconography and the Church of the Holy Cross at Aghtamar*, Unpublished PhD Dissertation, University of Illinois, Urbana, Illinois, 1995.

Jones, Lynn, "'Abbasid Suzerainity in the Medieval Caucasus: Appropriation and Adaptation of Iconography and Ideology", *Gesta*, 43/2, 2004, s. 143-150.

Jones, Lynn, *Between Islam and Byzantium: Aght`amar and the Visual Construction of Medieval Armenian Rulership*, Hampshire-Burlington, 2007.

Kaçar, Turhan, "Erken Bizans Döneminde Doğu: Süryani Monofizitliğinin Doğuşu", *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, Konya, 2006, s. 107-119

Kaçar, Turhan, "Anadolu'da Sâsânîler ve Romalılar, M.S. 226-363: Emperyal İdeoloji ve Kriz", *Tarih Dergisi*, S. 47, 2008, s. 1-22.

Kaçar, Turhan, "'Dünyaya İki Işık': Geç Antikçağ'da İran ve Roma", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, c. II, S. 61, Ankara, 2012, s. 153-180.

Kaçar, Turhan, "Geç Antikçağ'da Ermeniler ve Hıristiyanlaşmaları Üzerine Notlar", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, c. 1, ed. Metin Hülagü vd., Ankara, 2014, s. 121-131.

Kaçar, Turhan, "Ermeniler Nasıl ve Ne Zaman Hristiyan Oldu?", *XVI. Türk Tarih Kongresi Ankara: 20-24 Eylül 2010*, c.1, Ankara, 2015, s. 245-254.

Kaegi, Walter E., *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, çev. Mehmet Özay, İstanbul, 2000.

Kafesoğlu, İbrahim, "Alparslan", *DİA*, c. 2, İstanbul, 1989, s. 526-530.

Kafesoğlu, İbrahim, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, İstanbul, 1973.

Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, çev. Yusuf Gedikli, İstanbul, 2006.

Kalantarian, A. A., *Material Culture of Dvin, 4th-8th Centuries*, Erevan, 1970.

Karakhanyan, Arkadi, A. Arakelyan, A. Avagyan, T. Saoyan, "Aspects of the Seismotectonics of Armenia: New Data and Reanalysis", *Tectonic Evolution, Collision, and Seismicity of Southwest Asia*, special paper 525, ed. Rasoul Sorkhabi, Colorado, 2017, s. 45-65.

Karamanlı, Hüsamettin M., "Gürcistan, Tarih", *DİA*, c.14, İstanbul, 1996, s. 311-313.

Kaya, Abdullah, "Doğudaki Roma'nın Bizanslaştığı Devir: I. Justianos Dönemi", *C. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 37, S.2, 2013, s. 17-40.

Kayabalı, İsmail-Cemender Arslanoğlu, "Selçukluların Doğu Anadolu'ya Hâkimiyetinden Sonra Kuzey Doğu Sınır Bölgelerimiz", *Türk Kültürü*, 126/XI, 1973, s. 346-348.

Kayhan, Hüseyin, *Irak Selçukluları*, Konya, 2001.

Kayhan, Hüseyin, "Irak Selçukluları (1120-1194)", *Türkler*, 4, Ankara, 2002, s. 786-794.

Kayhan, Hüseyin, "Moğol İstilası Öncesi Azerbaycan'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı Hakkında", *Belleten*, c. LXXII, S. 265, Aralık 2008, s. 889-909.

Kayhan, Hüseyin, "Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası ve Gürcü Krallığı", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.2, Kafkasya Özel Sayısı, 2017, s. 195-217.

Kayhan, Hüseyin, "Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Yıkılışı", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, c. 3, S.1, 2017, s. 239-255.

Kazhdan, Alexander, "Duin, Local Councils of", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander P. Kazhdan, v. I, New York-Oxford, 1991, s. 666.

Kazhdan, Alexander, "Rhaiktor", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander P. Kazhdan, v. III, New York-Oxford, 1991, s. 1787-1788.

Keçiş, Murat, "Ermeni Kaynakları", *Ortaçağ Türk Tarihi Ana Kaynakları*, ed. Altan Çetin, İstanbul, 2008, s. 146-152.

Keçiş, Murat-Cüneyt Güneş, "Bizans Kafkasyası'nın Yönetimine Dair Bazı Tespitler", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 23, 2017, s. 9-28.

Keleş, Nevzat, "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasî Durumu", *Alp Arslan ve Malazgirt*, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul, 2014, s. 35-57

Keleş, Nevzat, "İslam Tarihinde Kürt Hanedanlar", *Kürtler (Tarih)*, ed. Adnan Demircan, İstanbul, 2015, s. 157-170.

Keleş, Nevzat, "Şeddâdîler Devrinde İlim ve Kültür Hayatına Tesir Eden Şair ve Âlimler", *Tarih Okulu Dergisi*, 8/XXIV, 2015, s. 1-23.

Keleş, Nevzat, *Şeddâdîler (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, İstanbul, 2016.

Keleş, Nevzat, "Sâcoğullarından Sonra Azerbaycan ve Arrân'da Yeni Bir Siyasî Aktör: Deysem b. İbrahim el-Kürdî", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.14, Nisan 2018, s. 118-145.

Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhî Haleb'de Selçuklular (H. 447-521=1055-1127)*, çev. Ali Sevim, Ankara, 2014.

Kennedy, Hugh, *The Prophet and the Age of the Caliphates -the Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century-*, London, 2004.

Kerimov, Samir, "Arran'ın Ortaçağ Şehirlerinin Su Tesisatları", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIII/1, 2013, s. 11-20.

Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2000.

Kettenhofen, Erich, "Dvin", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, c. VII, Costa Mesa, California, s. 616-619.

Keykavus b. İskender, *Qabusname*, çev. Rəhim Sultanov, Bakı, 2006.

Khachikyan, Armen, *History of Armenia A Brief Review*, Yerevan, 2010.

Khalpakhchian, O. Kh., *Architectural Ensembles of Armenia, 8 c. B.C-19 A.D*, Moskow, 1980.

Khudaverdyan, A., "Decapitation in the Dvina (Armenia): An Analysis of the Skulls of Middle Ages", *Journal of Paleopathology*, 25/1-3, 2015, s. 25-34.

Khudaverdyan, Anatit Yu.-Frina S. Babayan, "The Human Skeleton from Dvin, Armenia: Detailed Anthropological and Paleopathological Analysis", *Bulletin of International Association for Paleodontology*, v. 12/1, 2018, s. 1-17.

Kılıç, Davut, "Ermeni Kimliğinin İnşasında Kilisenin Rolü", *38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) 10-15.09.2007 Ankara/Türkiye*, c. IV, Ankara, 2012, s. 1845-1856.

Kılıç, Mustafa, "Şîrkûh el-Mansûr", *DİA*, c.39, İstanbul, 2010, s. 203-204.

Kırzıoğlu, Fahrettin, *Kars Tarihi Taş Çağları'ndan Osmanlı İmparatorluğu'na Değin*, c. I, İstanbul, 1953.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin, "Arran (Gence-Karabağ)'da 'Yiğirmidörtlü' ile 'Otuzikilü' Adlı 'Ulus'ların Oymakları ve Kür-Aras Kürtlerinini Menşei", *VI. Türk Tarih Kongresi Ankara 20-26 Ekim 1961*, Ankara, 1961, s. 363-413.

Kırzıoğlu, Fahrettin, "Dede-Korkut Oğuznâmelerine Göre: Kars'ın Anı (Arpaçayı Boyu) ve Kağızman Kesimindeki Kamsarakan-Kalbaş Hanedanı", *VII. Türk Tarih Kongresi (1970) Bildiriler*, c. I, Ankara, 1972, s. 176-229.

Kırzıoğlu, Fahrettin, *Kars-Arpaçayı Boyları Eski Merkezi Anı Şehri Tarihi (1018-1236)*, Ankara, 1982.

Kırzıoğlu, Fahrettin, "Selçuklular'dan Önce Armenya'ya/Yukarı-Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ IV. Bin-MS. 1064)", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu (26 Mayıs 1983, İzmir)*, İzmir, 1983, s. 129-198.

Kırzıoğlu, Fahrettin, "'Armenya/Yukaru-Eller-Tarihi'nin İçyüzü'/'Dede-Korkut Oğuznameleri'nin Mâhiyeti'", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri (8-12 Ekim 1984 Erzurum)*, Erzurum, 1985, s. 133-139.

Kırzıoğlu, Fahrettin, "Millî Destanlarımızdan Dede-Korkut Oğuznâmeleri'nin Tarih Belgesi Bakımından Değerleri Armenya/Yukarı-Eller Tarihi'nin İçyüzü", *Belleten*, c. L, S. 198 (Aralık 1986'dan Ayrı Basım), Ankara, 1987, s. 915-928.

Kırzıoğlu, Fahrettin, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar İlk-Kıpçaklar (M.Ö. VII.-M.S. VI. yy) ve Son Kıpçaklar (1118-1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükûmeti (1267-1578)*, Ankara, 1992.

Kıztanır, Dilek, *Ermeni Aşot Krallığı ve Bizans ile İlişkileri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2018.

Kirakos Gandzakets'i's History of Armenians, trans. Robert Bedrosian, New York, 1986.

Kleinbauer, W. Eugene, "Zvart'nots and the Origins of Christian Architecture in Armenia", *The Art Bulletin*, 54/3, 1972, s. 245-262.

Kocharian, G. G., "Archaelogical Survey of Dvin of of the Classical and and Early Medieval Periods", *Fundamental Armenology*, trans. S. E. Chraghyan, S. II, 2015, s. 206-224.

Koçaş, M. Sadi, *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, İstanbul, 1990.

Konstantin Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, çev. İlhan Aslan, İstanbul, 2020.

Konukçu, Enver, "Aras Boyu Şehirlerinden Duvin", *Kafalı Armağanı*, yay. kord. Saadettin Gömeç, Ankara, 2002, s. 280-288.

Konukçu, Enver, "XVII. Asırda Revan ve Çevresinde Bir Fransız Gezgin: Jean Chardin", *Yeni Türkiye*, 60/IV, Ankara, 2014, s. 2674-2676.

Konuş, Fazlı, *Selçuklular Bibliyografyası*, Konya, 2006.

Korzhenkov, A. M., M. A. Avanesyan vd., "Traces of Strong Earthquakes of the 9th Century in the Ruins of Dvin, Ancient Armenian Capital", *Seismic Instruments*, v.52/2, 2016, s. 99-110.

Kouymjian, Dickran Karnick, *A Numismatic History of Southern Caucasia and Adharbayjan Based on the Islamic Coinage of the 5th/11th to the 7th/13th Centuries*, Columbia University, Faculty of Philosophy, Unpublised PhD Thesis, Columbia, 1969.

Kouymjian, Dickran K., "An Historical and Dynastic Survey of Caucasia, Eastern Anatolia and Adharbayjan from the Xth to the XIIIth Centuries", *Haigazian Armenological Review*, v. II, 1971, s. 99-121.

Koyuncu, Mevlüt, "İslam Coğrafyacılarına Göre İrminiyye", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, c. 1, ed. Metin Hülagü vd., Ankara, 2014, s. 225-231.

Koyuncu, Mevlüt, "Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiyye İle Olan Münasebetleri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, c. 2, ed. Metin Hülagü vd., Ankara, 2014, s. 9-20.

Köse, Bayram Arif, "Moğol İstilasının Güney Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdarî ve İktisadî Etkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 8, S. 41, 2015, s. 485-498.

Köse, Bayram Arif, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", *Turkish Studies*, c.11/1, Ankara, 2016, s. 89-108.

Köse, Bayram Arif, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya 276-317/889-929*, İstanbul, 2017.

Köse, Bayram Arif, "İlk Müslüman Hâkimiyetinden Abbasilere Müslümanların Güney Kafkasya Politikasına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.2, 2017, s. 297-342.

Köse, Bayram Arif, "Ortaçağda Trabzon Limanının Tarihsel Coğrafyasının Siyasal ve Ekonomik Sonuçları", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 22, 2017, s. 9-42.

Köse, Bayram Arif, "Muhammed b. Merzubân Sonrası Müsâfirlerin Siyasi, Ekonomik ve İdari Durumu", *Turkish Studies*, 13/8, 2018, s. 101-114.

Köse, Bayram Arif, "Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası Oluşan Siyasi Karışıklıklar ve Müsâfirlerin Hâkimiyeti", *Tarih Okulu*, 11/XXXIII, 2018, s. 317-356.

Köse, Bayram Arif, "Gatoğıgos Yovhannēs Drazxanakertc'ı'nin History of Armenia Adlı Eseri'nin Kafkasya Türklüğü Açısından Değerlendirilmesi", *History Studies*, 10/5, 2018, s. 103-120.

Köse, Hulusi, Kevork Kalloshyan, Elif Naime Arslanoğlu, *Ermeni-Müslüman İlişkilerine Kronolojik Bir Bakış*, İstanbul, 2015.

Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklular Devri Türk Tarihi*, Ankara, 2004.

Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, c. I, Ankara, 2016.

Kramers, J. H., "Merzüban", *İA*, c.7, İstanbul, T.Y., s. 787.

Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, çev. Tanju Gökçöl, İstanbul, T.Y.

Kudâme ibn Cafer, *Kitabü'l Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, 2018.

Kurkjian, Vahan M., A History of Armenia, Stanford, 2012.

Küçük, Abdurrahman, "Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 35, S.1, 1996, s. 117-154.

Küçük, Abdurrahman, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara, 2015.

Külekçi, Cahit, *İslam Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri (Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler Dönemi)*, İstanbul, 2012.

Kürkçüoğlu, Erol, *Nahçıvan Tarihi (V-XV. Yüzyıllar)*, Erzurum, 2007.

Kürkçüoğlu, Erol, "Emevîler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 50, 2013, s. 115-142.

Kürkçüoğlu, Erol, "Revan'dan Erivan'a Bir Şehrin Kimliği", *Yeni Türkiye*, 60/IV, Ankara, 2014, s. 2640-2652.

Kürkçüoğlu, Erol, "X-XI. Yüzyıllarda Doğu Roma-Selçukluların Ermenistan (Bagratuni-Ardzruni) Politikaları", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, c. 2, ed. Metin Hülagü vd., Ankara, 2014, s. 89-106.

Lang, David Marshall, *Armenia Cradle of Civilization*, London, 1970.

Lang, David Marshall, *Lives and Legends of the Georgian Saints Selected and Translated from the Original Texts*, Oxford, 1976.

Lang, D. M., "Iran, Armenia and Georgia", *The Cambridge History of Iran*, v. III-I, ed. E. Yarshater, Cambridge, 1983, s. 505-536.

Lastivertli Aristakes, *Ermeni Bir Rahibin Gözünden Selçuklular ve Anadolu'nun Fethi*, çev. İlhan Aslan, Ankara, 2019.

Lastivertli Aristakes, *Bizans ve Türkler Arasında Ermeniler*, çev. Engin Öztürk, İstanbul, 2020.

Laurent, J., *L'Arménie Entre Byzance et l'Islam Depuis La Conquête Arabe Jusqu'en 886*, Paris, 1919.

Lindsay, Ian, *Late Bronze Age Power Dynamics in Southern Caucasia: A Community Perspective on Political Landscapes*, University of Caliornia, Unpublished PhD Thesis, California, 2006.

Lordkipanidze, Mariam, *Georgia in the 11th-12th Centuires*, Tbilisi, 1987.

Luther, Kenneth Alun, *The Political Transformation of the Seljuq Sultanate of Iraq and Western Iran: 1152-1187*, Princeton University, Unpublished PhD Thesis, 1964.

Lynch, H. F. B., *Armenia Travels and Studies*, v. I, London, 1901.

Macler, Frederic, "Armenia", *The Cambridge Medieval History*, ed. J. R. Tanner, C. W. Previte-Orton, Z. N. Brooke, v. IV, New York, 1923, s. 153-182.

Madelung, W., "The Minor Dynasties of Northern Iran", *The Cambridge History of Iran*, v.4, ed. R. N. Frye, Cambridge, 1975, s. 198-249.

Madelung, W., "Banū Sāj", *Encyclopaedia Iranica*, v. III, 1988, s. 718-721.

Maksoudian, Grigor H., "Armeian Church, Doctrines and Councils", *Dictionary of Middle Age*, v.1, ed. Joseph R. Strayer, New York, 1982, s. 498-502.

Maksoudian, Grigor H., "Smbat I the Martyr (890-912/914)", *Dictionary of Middle Age*, v. 11, ed. Joseph R. Strayer, New York, 1988, s. 351.

Manandean, Hacob-H. Berbérian, “Les Invasions Arabes en Arménie”, *Byzantion*, v. 18, 1946-1948, s. 163-195.

Manandian, H. A., “Trade and Trade Centers in Armenia in the Roman-Parthian and the Byzantine-Sâsânîd Periods”, *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, trans and ed. Nina G. Garsoian, Lisbon, 1965, s. 67-127.

Manandian, H. A., “The Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom”, *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, trans and ed. Nina G. Garsoian, Lisbon, 1965, s. 129-172.

Manandian, H. A., “The Trade and Cities of Armenia After the Fall of Bagratid Kingdom”, *The Trade and Cities of Armeniain Relation to Ancient World Trade*, trans. Nina G. Garsoian, Lisbon, 1965, s. 173-202.

Mantran, Robert, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII.-XI. Yüzyıllar)*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981.

Maranci, Christina, *Medieval Armenian Architecture in Historiography: Josef Strzygowski and His Legascy*, v. I, Unpublished PhD Thesis, Department of Art and Archaelogy, Princeton University, 1998.

Maranci, Christina, “Byzantium through Armenian Eyes: Cultural Appropriation and the Church of Zuart’noc’”, *Gesta*, v. 40, no.2, 2001, s. 105-124.

Maranci, Christina, “Dvin”, *Armenia Art, Religion, And Trade in the Middle Ages*, ed. Helen C. Evans, New York, 2018, s. 51-55.

Martin, M. J. Saint, *Memoires Historiques et Geographiques sur L’rmenie*, c. I, Paris, 1818.

McGuckin, John A., "Armenian Christianity", *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*, ed. John Anthony McGuckin, v. I, Chichester, 2011, s. 49-53.

Mehmetov, İsmail, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, yay. haz. Ekber N. Necef, Şamil Necefov, İstanbul, 2009.

Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1991.

Merçil, Erdoğan, "İldenizliler", *Doğuşundan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VIII, İstanbul 1992, s. 81-110.

Merçil, Erdoğan, "Emîr Savtegin", *Selçuklular -Makaleler-*, İstanbul, 2011, s. 70-83.

Merçil, Erdoğan, *Büyük Selçuklu Devleti*, İstanbul, 2016.

Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2017.

Metreveli, Roin, *Golden Age -Georgia from the 11th Century to the Firts Quarter of the 13th Century-*, Tbilisi, 2010.

Məmmədov, Tofiq, *Qafqaz Albaniyası İlk ve Orta Əsrlərde*, Bakı, 2006.

Mikhael Attaleiates, *Tarih*, çev. Bilge Umar, İstanbul, 2008.

Mikhail Psellos'un Khronographia'sı, çev. Işın Demirkent, Ankara, 2014.

Minorsky, V., "Caucasia in the History of Mayyafariqin", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 13/1, London, 1949, s. 27-35.

Minorsky, V., *Studies in Caucasian History I. New Light on the Shaddâdids of Ganja, II. The Shaddâdids of Ani, III. Prehistory of Saladin*, London, 1953.

Minorsky, V., "Caucasica IV", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 15/3, 1953, s. 504-529.

Minorsky, V., *A History of Sharvan and Darband in the 10th-11th Centuries*, Cambridge, 1958.

Minorsky, V., "Le Nom De Dvin En Armenie", *Iranica. Twenty Articles*, Tehran, 1964, s. 41-56.

Miskeveyh Ebû Ali Ahmed b. Muhammed, *Tecâribü'l-Ümem*, trc. Kıvameddin Burslan, Ankara, 2016.

Mkhitar D'airivank, *Histoire Chronologique*, ed. M. Brosset, St. Petersburg, 1869.

Mongait, A. L., *Archaeology in the U.S.S.R.*, trans. M. W. Thomson, London, 1961.

Morgan, Jacques de, *The History of the Armenian People from the Remotest Times to the Present Day*, trans, Ernest F. Barry, Boston, 1918.

Moses Khorenats'i, *History of Armenians*, trans. Robert W. Thomson, London, 1978.

Movsisyan, Artak, *Ermenistan Tarihi -Özet Kitap-*, çev. Marta Minasyan, Yerevan, 2017.

Mousheghian, Khatchatur, Anahit Mousheghian, Cecile Bresc, Georges Depeyrot, François Gurnet, *History and Coin Finds in Armenia, Coins from Duin, Capital of Armenia (4-13th c.) Inventory of Byzantine and Sasanian Coins in Armenia (6-7th c.)*, Moneta-Wetteren, 2000.

Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Tarihü'l-İslam ve Vefayatü'l-Meşahir ve'l-Alam*, c. 20, tahk. Doktor Ömer Abdusselam Tedmuri, Beyrut, 1992-1412.

Muhammed b. Ali b. Muhammed-i Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb (Hânedanlar Tarihi)*, çev. Fahri Unan, Ankara, 2021.

Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, c. I, çev. Ahmed Ateş, Ankara, 1999.

Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, c. II, çev. Ahmed Ateş, Ankara, 1999.

Muhammedoğlu, Aliyev Salih, "Kafkasya, II. Tarih", *DİA*, c.24, İstanbul, 2001, s. 158-160.

Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2015.

Muradalieva, Elmira, "The Golden Age of Azerbaijan's Towns", *The Caucasus&Globalization,* c. 4, S.1-2, 2010, s. 184-196.

Musheghian, Khatchatour A., "Monetary Circulation in Eleventh Century Armenia: Shaddadid Coinage from Dvin", *Armenian Studies Études Arméniennes in Memoriam Haig Berbérian*, ed. Dickran Kouymian, Lisboa, 1986, s. 601-608.

Mustafa, Reşad, "'İslam Fütühatı ve Azerbaycan' Konusu Sovyet Dönemi Azerbaycanlı Oryantalistlerin Çalışmalarında (Ziya Bünyadov ve Naile Velihanlı Örneğinde)", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, II/2, 2018, s. 111-128.

Mustafayev, Beşir, "Ortaçağ Kafkas Ticaret Yollarında Arran ve Berde'nin Konumu", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/2, 2018, s. 15-49.

Muyldermans, J., *La Domination Arabe en Arménie Exrait de L'Histoire Universalle de Vardan*, Louvain-Paris, 1927.

Müneccimbaşı, *Düvelü'l-İslam*, Topkapı Sarayı, nr.2951.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I, Horâsân-Irak, kirman ve Suriye Selçukluları*, haz. Ali Öngül, İstanbul, 2017.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi II Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, haz. Ali Öngül, İstanbul, 2017.

Müverrih Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", *Tarih Semineri Dergisi*, çev. Hrant D. Andreasyan, ½, İstanbul, 1937, s. 154-244.

Mxit'ar Ayrivanets'i's Chronological History, trans. Robert Bedrosian, New Jersey, 2018.

Nakada Kosuke, "Omens of Expansionism? Revisiting the Caucasian Chapters of De Adminisrando Imperio", *Trends and Turning Points Constructing the Late Antique and Byzantine World,* ed. Mathew Kinloch, Alex MacFarlane, Leiden, 2019, s. 148-165.

Nasır İbn Ali el-Hüseynî, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lugal, Ankara, 1999.

Nersessian, Sirarpie Der, *Armenia and The Byzantine Empire A Brief Study of Armenian Art and Civilization*, Cambridge, Massachusetts, 1945.

Nersessian, Sirarpie Der, "Armenia in the Tenth and Eleventh Centuries", *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, Oxford-5-10 September 1966, ed. J. M. Hussey, D. Obolensky, S. Runciman, London, 1967, s. 427-431.

Nersessian, Vrej, *The Tondrakian Movement*, London, 1987.

Nersessian, Vrej, *Treasures From The Ark 1700 Years of Armenian Christian Art, Los Angeles*, 2001.

Nersoyan, Tiran, "Armenian Church", *Encyclopedia of Religion*, c.I, ed. Lindsay Jones, 2nd ed, 2005, s. 487-490.

Nesirov, Elnur, "Abbasîler'den Safevîler'e Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.42, 2017, s. 409-436.

Nesirov, Elnur, "Ortaçağ'da Düveyn ve Düveynli İlim Adamları", *Tarih ve Kültür Ekseninde Orta Aras Havzası 17-19 Kasım 2016 Nahçıvan*, yay. haz. Duygu Türker Çelik, Ankara, 2018, s. 753-766.

Neville, Leonora, *Bizans Tarihçileri ve Tarih Yazımı Rehberi*, çev. Süha Konuk, İstanbul, 2021.

Nəcəf, Əkbər N., *Səlcuqlu Dövlətləri və Atabəyləri Tarixi (Oğuzların Ortaya Çıxmasından-XIV əsrə Qədər)*, Qanun, 2010.

Nəsirov, Elnur, *Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər -Fəqihlər, Müfəssirlər, Mühəddislər, Mütəkəllimlər, Ravilər, Qarilə*, Bakı, 2011.

Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, çev. Bilge Umar, İstanbul, 2008.

Norwich, John Julius, *Bizans Yükseliş Dönemi (MS 803-1081)*, çev. Selen Hırçın Riegel, İstanbul, 2012.

Norwich, John Julius, *Bizans Erken Dönem (MS 323-802)*, çev. Hamide Koyukan, İstanbul, 2013.

Nöldeke, T. H., *Aufsätze Persischen Geschichte*, Leipzig, 1887.

Oflaz, Abdulhalim, "Eyyûbî Ailesinin İlk Dönem Tarihleri", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.7, Nisan 2016, s. 37-60.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara, 2015.

Öngül, Ali, *Büyük Selçuklular*, İstanbul, 2016.

Ögel, Bahaedin, Hakkı Dursun Yıldız, Fahrettin Kırızıoğlu, Mehmet Eröz, Bayram Kodaman, M. Abdulhaluk Çay, *Türk Millî Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, Ankara, 1989.

Özaydın, Abdülkerim, "İbnü'l-Esîr", *DİA*, c.21, İstanbul, 2000, s. 26-27.

Özaydın, Abdülkerim, "el-Kâmil", *DİA*, c.24, İstanbul, 2001, s. 281-283.

Özaydın, Abdülkerim, "Harezmşahlar Devleti", *Türkler,* 4, Ankara, 2002, s. 883-896.

Özaydın, Abdülkerim, "Melikşah", *DİA*, c. 29, 2004, s. 54-57.

Özaydın, Abdülkerim, "Muktedir-Billâh", *DİA*, C.31, İstanbul, 2006, s. 144-145.

Özaydın, Abdülkerim, "Nesevî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, c.32, İstanbul, 2006, s. 577-578.

Özaydın, Abdülkerim, "Saltuklular", *DİA*, c.36, İstanbul, 2009, s. 54-56.

Özcan, Altay Tayfun, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, İstanbul, 2019.

Özdaşlı, Esme, "Alban Kültür Mirası Üzerine İnşa Edilmiş Tarih: Ermenilerin Hristiyanlığı Kabul Etmiş 'İlk Devlet' Oldukları Miti Üzerine Bir Araştırma", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, c. 21, S.2, 2016, s. 557-566.

Özmenli, Mehmet, “Armenia’da Derebeylik ve Karin Savaşı (Erzurum 378)”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edeebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.8, S.40, 2008, s. 97-104.

Özmenli, Mehmet, *Ortaçağ’da Şüregel (Şirak)’in Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2008.

Özmenli, Mehmet, “Doğu Anadolu’da Hristiyanlık”, *Karadeniz Araştırmaları*, 5/17, 2008, s. 43-50.

Özmenli, Mehmet, “V.-VI. Yüzyıllarda Bizans Devleti-Sâsânî Devleti-Ermeni Derebeylerinin Mücadeleleri ve Türkler”, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c.17, S.3, 2008, s. 323-332.

Özmenli, Mehmet, “Armenia’da Arsaklar ve Kamsarakanlar”, *Yeni Türkiye Dergisi*, S.60, 2014, s. 1-14.

Özmenli, Mehmet, “Orta Çağ’da Bir Uygarlık Kenti Berde (Berza’a)”, *Zeitschrift für die Welt der Türken*, v. 6, no.2, 2014, s. 157-176.

Öztürk, Engin, *Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu’da Ermeniler (330-641)*, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2017.

Öztürk, Murat, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, İstanbul, 2019.

P'awstos Buzandac'i's History of the Armenians, trans. Robert Bedrosian, New York, 1985.

Panossian, Razmik, *The Armenians from Kings and Priests to Merchants and Commissars*, London, 2006.

Papazian, H., "Armenia and Iran, Armeno-Iranian Relations in the Islamic Period", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, c.2, London & New York, 1987, s. 467-475.

Parmaksızoğlu, İsmet, "Bagratlılar", *Türk Ansiklopedisi*, c. V, İstanbul, 1967, s. 41-42.

Parmaksızoğlu, İsmet, "Ermeniler", *Türk Ansiklopedisi*, c.XV, Ankara, 1968, s. 323-328.

Parmaksızoğlu, İsmet, "Ermeniye", *Türk Ansiklopedisi*, c. XV, Ankara, 1968, s. 328-330.

Payaslian, Simon, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, New York, 2007.

Peacock, Andrew, "Shaddadids", *Encyclopædia Iranica*, online edition, 2000, http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids (21.09.2019).

Peacock, Andrew C. S., "Nomadic Society and the Seljuq Campaigns in Caucasia", *Iran and Caucasus*, Leiden 2005, s. 205-231.

Petrosyan, Armen, "The Problem of Identification of the Proto-Armenians: A Critical Review", *Journal of the Society for Armenian Studies*, v. 16, 2007, s. 1-37.

Piyadeoğlu, Cihan, "Malazgirt Savaşı'na Kadar Anadolu'ya Yapılmış Selçuklu Akınları", *Alp Arslan ve Malazgirt*, yay. haz. Erdoğan Merçil, İstanbul, 2014, s. 219-236.

Piyadeoğlu, Cihan, *Selçukluların Kuruluş Hikayesi Çağrı Bey*, İstanbul, 2017.

Pourshariati, Parvaneh, *Decline and Fall of the Sasanian Empire -The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran-*, New York, 2008.

Procopius, *History of the Wars*, trans. H. B. Dewig, I, London, 1914.

Pseudo-Yovhannes Mamikonean, *The History of Taron (Patmut'iwn Taronoy)*, prepared by. Levon Avdoyan, Atlanta-Georgia, 1993.

Rapp, Stephen H., "Georgian Christianity", *The Blackwell Companion to Eastern Christianity*, ed. Ken Parry, Oxford, 2007, s. 137-155.

Rapp, Stephen H., *Caucasia and the First Byzantine Commonwealth: Christianization in the Context of Regional Coherence*, 2012.

Rapp, Stephen H., *The Sasanian World through Georgian Eyes Caucasian and the Iranian Commonwealth in Late Antique Georgian Literature*, Farnham, 2014.

Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica, M. Pinder, G. Parthey, Berolini, 1860.

Rayfield, Donald, *Edge of Empires A History of Georgia*, London, 2012.

Runciman, Steven, *The Emperor Romanus Lecapenus&His Reign*, New York, 1929.

Russell, J. R., "Armeno-Iranica", *Acta Iranica 25*, v. X, Leiden, 1985, s. 447-458.

Russel, James R., *Zoroastrianism in Armenia*, ed. Richard H. Frye, v. 5, London, 1987.

Sabir Muhammed Diyab Hüseyin, *Ermeniye: Mine'l-Fethi'l-İslâmî lia Müstehili'l-Karni'l-Hami*, 1978, Y.Y.

Sağır, Güner, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, c. 1, ed. Metin Hülagü vd., Ankara, 2014, s. 183-205.

Sağır, Güner, "Kars İli ve Çevresinde Yer Alan Ortaçağ Ermeni Kiliseleri (Ani Hariç) Yüzey Araştırması 2015 Yılı Çalışmaları", *34. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, c. 2, Edirne, 2016, s. 137-160.

Samedov, Vüqar, "XI. yüzyılın İkinci Yarısında Azerbaycan Şeddadiler Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti ile Siyasi İlişkileri", *Erciyes Aylık Fikir ve Sanat Dergisi*, 38/452, Kayseri, 2015, s. 3-8.

Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques, Collection D'Historiens Armeniens*, trans. M. Brosset, S. Petersbourg, 1876.

Sarkissian, Karekin, *The Council of Chalcedon and The Armenian Church*, New York, 1975.

Savran, Ahmet, "İbnü'l-Ezrak el-Fârikî", *DİA*, c.21, İstanbul, 2000, s. 34-35.

Schmitt, R., "Armenia and Iran, i. Armina, Achaemenid Province", *Encyclopaedia Iranica*, v. II, s. 417-418.

Sebeos' History, trans. Robert Bedrosian, New York, 1985.

Seferli, Fahrettin, "Nahcivan Bölgesinin Tarihi Coğrafyası Hakkında Notlar", *İrs Miras*, 4/8, 2013, s. 46-53.

Sərdariniya, Səməd, *İrəvan Müsəlman Sakinli Vilayət Olmuşdur*, Bakı, 2014.

Sevim, Ali, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri (8-12 Ekim1984 Erzurum)*, Ankara, 1985, s. 67-74.

Sevim, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, Ankara, 1988.

Sevim, Ali, "Çağrı Bey", *DİA*, c.8, İstanbul, 1993, s. 183-186.

Sevim, Ali, "Dilmaçoğulları", *DİA*, c.9, İstanbul, 1994, s. 301-302.

Sevim, Ali-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara, 1995.

Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara, 2000.

Sevim, Ali, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara, 2002.

Seyfeli, Canan, "Ermeni Kilisesi'nin Kuruluşu", *Türk Yurdu Dergisi*, 95/225, Mayıs 2006, s. 42-52.

Seyfeli, Canan, *Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin*, Konya, 2015.

Shepard, Jonathan, "Yngvarr's Expedition East and a Russian Stone Cross", *Saga-Book*, v.XXI, London, 1982-1985, s. 222-291.

Sinclair, T. A., *Eastern Turkey: an Architectural and Archaeological Survey*, v. II, London, 1989.

Sivrioğlu, Ulaş Töre, "Sâsânî İmparatorluğu Döneminde İran, Mezopotamya ve Kafkasya'da Hıristiyanlık ve Hıristiyanlar", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, c.3, S.10, 2016, s. 24-87.

Smbat Sparapet's Chronicle, trans. Robert Bedrosian, New Jersey, 2005.

Solmaz, Gürsoy, "Ani Kalesi", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 6, 2006, s. 131-148.

Somogyi, Peter, "New Remarks on the flow of Byzantine Coins in Avaria and Walachia During the Second Half of the Seventh Century", *The Other Europe in the Middle Ages Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*, ed.Florin Curta, Roman Kovalev, v. II, Leiden, 2008, s. 83-150.

Starensier, Adele La Barre, *An Art Historical Study of The Byzantine Silk Road*, Unpublished Doctoral Thesis Columbia University, Graduate School of Arts and Sciences, 1982.

Step'annos Orbelean's History of the State of Sisakan, trans. Robert Bedrosian, Long Branch, 2012-2015.

Stopka, Krzysztof, *Armenia Christiana Armenian Religious Identity and the Churches of Constantinople and Rome (4th-15th Century)*, Krakow, 2016.

Strange, G. Le, *The Lands of the Eastern Caliphate -Mesopotamia, Persia and Central Asia- from the Mosem Conquest to the Time of Timur*, Cambridge, 1905.

Strange, Guy Le, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslam Fetilerinden Timur Zamanına Kadar*, çev. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, İstanbul, 2015.

Streck, M., "Dvin", *İA*, c. 3, İstanbul, 1977, s. 682-683.

Streck, M., "Ermeniye", *İA*, c. IV, Eskişehir, 1997, s. 317-326.

Subaşı, Ömer, "Bizans İmparatorlarının Theodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri", *Turkish Studies*, 5/3, 2010, s. 1827-1859.

Subaşı, Ömer, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", *Turkish Studies*, 7/3, Ankara, 2012, s. 2329-2351.

Subaşı, Ömer, *Gürcü-Moğol İlişkisi–Güney Kafkasya 1220-1346–*, İstanbul, 2015.

Subaşı, Ömer, "XIII. Yüzyılda Güney Kafkasya'da Selçuklu İzleri: Atabeglik Müessesesi ve Atabegler", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 2, Kafkasya Özel Sayısı, Sakarya, 2017, s. 507-537.

Subaşı, Ömer, "XII. Yüzyılda Doğu Anadolu Türk Beyliklerinin Gürcülerle Münasebetleri", *Orta Çağda Türk-Gürcü İlişkileri*, ed. İbrahim Tellioğlu, Roin Kavrevişvili, Gori, 2019, s. 460-496.

Suny, Ronal Grigor, "Tamar", *Dictionary of Middle Age*, v.11, ed. Joseph R. Strayer, New York, 1988, s. 587.

Suryani Patrik Mihail'in Vakainamesi İkinci Kısım (1042-1195), çev. Hrant D. Andreasyan, Türkiye Diyanet Vakfı Kütüphanesi Yayımlanmamış Çeviri Nüshası, 1944.

Süslü, Azmi, Fahrettin Kırzıoğlu, Refet Yinanç, Yûsuf Halaçoğlu, *Türk Tarihinde Ermeniler*, Kars, 1995.

Sümer, Faruk, "The Turks in Eastern Asia Minor in the Eleventh Century", *Proceedings of the XIII International Congree of Byzantine Studies*, Oxford, 1966, s. 439-441.

Sümer, Faruk, "Saltuklular", *Selçuklu Araştırma Dergisi*, III, Malazgirt Zaferi Özel Sayısı, Ankara, 1971, s. 391-437.

Sümer, Faruk, "Ahlatşahlar", *DİA*, c.2, İstanbul, 1989, s. 24-28.

Sümer, Faruk, "Arslanşah b. Tuğrul", *DİA*, c.3, İstanbul, 1991, s. 404-406.

Sümer, Faruk, "Kutalmış", *DİA*, c.26, Ankara, 2002, s. 480-481.

Sümer, Faruk, "Muhammed b. Ebu's-Sâc", *DİA*, c.30, İstanbul, 2005, s. 524-526.

Sümer, Faruk, "Tuğrul Bey", *DİA*, c.41, İstanbul, 2012, s. 344-346.

Sümer, Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara, 2015.

Şehabeddin Ahmed en-Nesevi, *Celâlüttin Harezemşah*, çev. Necip Asım, İstanbul, 1934.

Şerefhan Bitlisi, *Şerefname Kürt Tarihi*, c. I, çev. Abdullah Yeğin, İstanbul, 2019.

Şeşen, Ramazan, "Eyyubiler", *DİA*, c. 12, İstanbul, 1995, s. 20-31.

Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 1998.

Şeşen, Ramazan, "İbn Havkal", *DİA*, c.20, İstanbul, 1999, s. 34-35.

Şərifli, M. X., "Əbudüləfilər", *Naxçıvan Ensiklopediyası*, ed. C. Ə. Əliyev vd., Bakı, 2002, s. 117-118.

Şərifli, M. X., *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, Bakı, 2013.

Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesâliku'l-Ebsâr*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2014.

Tabarî, *The History of al-Tabarî The Return of the Caliphate to Baghdad*, c. 38, trans. Franz Rosenthal, New York, 1985.

Tabari, *The History of al-Tabarî The 'Abbasid Recovery*, trans. Philip M. Fields, c. 37, New York, 1987.

Tabari, *The History of al-Tabarî Incipient Decline*, trans. Joel L. Kraemer, c. 34, New York, 1989.

Tabari, *The History of al-Tabarî Strom and Stress along the Northern Frontiers of the 'Abbâsid Caliphate*, trans. C. E. Bosworth, c. 33, New York, 1991.

Tabari, *The History of al-Tabarî The Revolt of the Zanj*, trans. David Waines, c. 36, New York, 1992.

Tacitus, *The Annals*, trans. A. J. Woodman, Indıanapolis, 2004.

Takirtakoğlu, Konstantinos, "Dvin'in 921-922'de Bizans tarafından Kuşatılması", *V. Yunan Bizantologları Toplantısı Patras 13-15 Kasım 2017, Ücretsiz Duyusu Özetleri*, s. 37 (Yunanca).

Taşcı, Kemal, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası (1018-1243)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstirüsü Tarih Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2013.

Taşcı, Kemal, "Selçuklular Zamanında Anadolu'nun Türkleşmesine ve İslâmlaşmasına Karşı Bizans Devleti'nin Aldığı Askerî ve Siyasi Tedbirler", *Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi*, c. IV, ed. Sinan Demirtürk, Ankara, 2016, s. 537-553.

Taneri, Aydın, "Celâleddin Hârizmşâh", *DİA*, c.VII, İstanbul, 1993, s. 248-250.

Tchilingirian, Hratch, *Ermeni Kilisesi -Tarih, İnanç, Liturji, Sakramentler ve Hiyerarşiye Kısa Bir Giriş-*, çev. Lora Sarı, İstanbul, 2019.

Tekin, Yûsuf, *Abbâsîler Zamanında Kafkasya'ya Yönelik Arap Fetihleri ve Kafkasya'da Arap İdari Sisteminin Kurulması*, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ağrı, 2018.

Tellioğlu, İbrahim, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Trabzon, 2009.

Tellioğlu, İbrahim, "Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu'nun Fethi", *Orta Çağ'da Türkler, Ermeniler, Gürcüler*, İstanbul, 2019, s. 135-173.

Tellioğlu, İbrahim, "Ermeni ve Gürcülerin Selçuklu Hâkimiyetine Bakışı Hakkında Bir Mukayese", *Orta Çağ'da Türkler, Ermeniler*, Gürcüler, İstanbul, 2019, s. 116-134.

Tellioğlu, İbrahim, "Ortaçağ Ermeni Kaynaklarının Türk Tarihi Açısından Önemi Üzerine", *Orta Çağ'da Türkler, Ermeniler, Gürcüler*, İstanbul, 2019, s. 11-41.

Tellioğlu, İbrahim, "Gürcülerin Haçlı Seferleri Karşısında Artuklular ve Dilmaçoğulları", *Orta Çağ'da Türkler, Ermeniler, Gürcüler*, İstanbul, 2019, s. 174-184.

Ter-Ghévondian, A., "Duin (Dvine) Sous Les Salarides", *Revue des Etudes Armeniens*, c. I, ed. E. Benveniste, Paris, 1964, s. 233-242.

Ter-Ghevondian, Aram, "Chronologie de la Ville de Dvin (Duin) aux 9e et 11e Siecles", *Revue des Études Arméniennes*, II, Paris, 1965, s. 303-318.

Ter-Ghevondyan, Aram, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, trans. Nina G. Garsoian, Lisbon, 1976.

Ter-Ghévondian, Aram, "L'Arménie et la Conquéte Arabe", *Armenian Studies Études Arméniennes in Memoriam Haig Berbérian*, ed. Dickran Kouymjian, Lisboa, 1986, s. 773-792.

Tezcan, Mehmet, "Pers-Armenia Etrafında Gelişen Roma-Parth ve Bizans-Sâsânî Münasebetleri (M.Ö. I – M.S. VII. yy)", *Klasik ve Ortaçağlar Döneminde Karadeniz ve Kafkasya*, Trabzon, 2012, s. 213-272.

Tezcan, Mehmet, "Selçuklu Fethi Öncesi II. Basileios'un İberia Seferleri (1021-22) Sırasında Trabzon'daki İkâmeti ve Bu Seferlerin Türk Fetihlerine Tesirleri", *Klasik ve Ortaçağlar Döneminde Karadeniz ve Kafkasya*, Trabzon, 2012, s. 329-352.

Tezcan, Mehmet, "İpek Yolu ve XIV. Yüzyıla Kadar İpek Yolu Ticaretinde Trabzon'un Yeri", *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, Trabzon, 2012, s. 17-48.

Tezcan, Mehmet, "Ermeni-Sâsânî Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği (V. Yüzyıl)", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, c. 1, ed. Metin Hülagü vd., Ankara, 2014, s. 133-147.

The Annals of Tacitus Books XI-XVI, ing. çev. George Gilbert Ramsay, London, 1909.

"The Chronicle of Giorgi Lasha and His Time", trans. Medea Abashidze, *Kartlis Tskhovreba A History of Georgia*, ed. Stephen Jones, Tbilisi, 2014, s. 201-210.

The Chronicle of Michael the Great Patriarch of the Syrians, trans. Robert Bedrosian, Long Branch, 2013.

The Chronicle of Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813, trans. Cyril Mango, Roger Scott, Oxford, 1997.

The Chronicle of Zuqnin, Parts III and IV A.D. 488-775, trans. Amir Harrak, Toronto, 1999.

The Georgian Chronicle, trans. Robert Bedrosian, New York, 1991.

The Geography of Ananias of Sirak (Asxarhac'oyc'), Robert Hewsen, Wiesbaden, 1992.

The Geography of Strabo, V/XI, trans. Horace Leonard Jones, London, 1961.

"The History and Eulogy of Monarchs", trans. Dmitri Gamq'relidze, *Kartlis Tskhovreba A History of Georgia*, ed. Stephen Jones, Tbilisi, 2014, s. 227-286.

The History of Menander the Guardsman, trans. R. C. Blockley, Liverpool, 1985.

"The Hundred Years' Chronicle", trans. Dmitri Gamq'relidze, *Kartlis Tskhovreba A History of Georgia*, ed. Stephen Jones, Tbilisi, 2014, s. 315-399.

The Travels of Sir John Chardin into Persia and the East Indies, v. I, London, 1686.

The Universal History of Step'anos Taronec'i, trans. Tim Greenwood, Oxford, 2017.

Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, trans. Robert W. Thomson, Detroit, 1985.

Thomson, Robert, "Armenian Literary Culture Through the Eleventh Century", *The Armenian People From Ancient to Modern Times*, v. I, ed. Richard G. Hovannisian, New York, 1977, s. 199-240.

Thomson, R. W., "Eastern Neighbours: Armenia (400-600)", *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, ed. Jonathan Shepard, New York, 2008, s. 156-172.

Tobias, Norman, *Basil I (867-886) The Founder of the Macedonian Dynasty: A Study of the Political and Military History of the Byzantine Empire in the Ninth Century*, Unpublished PhD Dissertation, Rutgers-The State University, New Jersey, 1969.

Togan, Zeki Velidi, "Hazarlar, *İA*, V/I, İstanbul, 1987, s. 397-408.

Toksoy, Ahmet, "Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları", *Türkler*, c. 4, Ankara, 2002, s. 678-693.

Toksoy, Ahmet, "Celal ed-Din Harezmşah'ın Gürcistan'daki Faaliyetleri", *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, c.9-1, 2007, s. 137-150.

Tokuş, Ömer, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", *Turkish Studies*, 13/24, Ankara, 2018, s. 229-249.

Tolmacheva, Marina A., "İstahri", *DİA*, c. 23, İstanbul, 2001, s. 203-205.

Tolmacheva, Marina A., "Makdisî Muhammed b. Ahmed", *DİA*, c. 27, Ankara, 2003, s. 431-432.

Tomar, Cengiz, "Revvâdîler", *DİA*, c. 35, İstanbul, 2008, s. 36-37.

Toumanoff, Cyril, "Introduction to Christian Caucasian History: II: States and Dynasties of the Formative Period", *Traditio*, v. 17, 1961, s. 1-106.

Toumanoff, Cyril, *Studies in Christian Caucasian History*, Wetteren, 1963.

Toumanoff, Cyrill, "The Background to Mantzikert", *Proceedings of the XIIIth International Cogress of Byzantine Studies Oxford 5-10 September 1966*, ed. J. M. Hussey, D. Obelensky, S. Runciman, London, 1967, s. 411-426.

Toumanoff, Cyrill, "Caucasia and Byzantium", *Traditio*, v. 27, 1971, s. 111-158.

Treadgold, Warren, *A History of the Byzantine State and Society*, California, 1997.

Turan, Osman, "Babek", *İA*, c. II, İstanbul, 1979, s. 170-174.

Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 2013.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarhi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul, 2016.

Turtledove, Harry Norman, *The Immediate Successors of Justinian: A Study of The Persian Problem and of Continuity and Change in Internal Secular Affairs in the Later Roman Empire During the Reigns of Justin II and Tirerius II Constantine (A.D. 565-582)*, University of California, Ph.D., Los Angeles, 1977.

Uçar, Şahin, *Araplar'ın Anadolu Seferleri (640-750)*, İstanbul, 2012.

Une Chronique Syrienne Du VIe/XIIe Siecle: Le 'Bustan al-Jami', trans. Claude Cahen, 7/8, 1937-1938.

Ural, Selçuk, Jülide Akyüz Orat, Nebahat Oran Arslan, Akın Bingöl, Cem Tuysuz, *Kars Tarihi Geçmişten Günümüze*, Kars, 2011.

Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1976.

Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara, 2000.

Usta, Aydın, "Haçlılar ve Doğu Hristiyanları Arasındaki İlişkiler", *Belleten*, c. LXXVII, S. 279, 2013, s. 365-402.

Walker, Christopher J., *Armenia A Very Brief History*, Yereven, 2014.

Vacca, Alison, "Nisbas of North: Muslims from Armenia, Cucasian Albania, and Azerbajan in Arabic in Biographical Dictionaries (4th-7th centuries AH)", *Arabica*, 62, Leiden, 2015, s. 521-550.

Vardan Arewelts'i, *Vardan Arevelts'is Compilation of History*, trans. R. Bedrosian, New Jerssey, 2007.

Vardanian, A. R., "Some Peculiarities of Coinage in Dvin in the Twelfth and Thirteenth Centuries", *The Numismatic Chronicle*, v. 161, 2001, s. 199-208.

Vardanyan, Aram R., "The Coinage of the Sajids of Adharbayjan and Armenia (late IX-X AD)", *Talks on ONS Meeting*, Tübingen, 08, V. 2004, s. 1-6.

Vardanyan, Aram, "On the Coinage of the Sallarids and Contemporary Military Generals in Iranian Adharbayjan in the Tenth Century AD", *Journal of the Oriental Numismatic Society*, ed. Mr S. Goron, no. 191, Spring 2007, s. 8-18.

Vardanyan, Aram, “On the Coinage of Daysam ibn Ibrahim in Adharbayjan and Armenia in the 10th Century AD”, *Journal of the Oriental Numismatic Society*, 197, London, 2008, s. 11-19.

Vardanyan, Aram, “The History of Iranian Adharbayjan and Armenia in the Rawwadid Period (Tenth Century AD) According to Narrative Sources and Coins”, *An Offrint from the Numismatic Chronicle*, 170, London, 2010, s. 245-262.

Vardanyan, Aram, “The Evidence of Coins on the History of Ani in the 14th-15th Centuries”, *Journal of Armenian Studies*, no. 2-3, 2013, s. 202-237.

Vardanyan, Aram, “The Administration of the ‘Abbāsid North and the Evidence of Copper Coins (AH 142-218/AD 759-833)”, *American Journal of Numismatic*, v. 28, New York, 2016, s. 201-230.

Vasiliev, Alexander A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Tevabil Alkaç, İstanbul, 2016.

Vasmer, R., “On the Coins of the Sajids”, *Izvestiya Obsledovaniya i Izuceniya Azerbaidzane*, 5, Baku, 1927, ss.22-48.

Vəlixanlı, Nailə, *Ərəb Xilafəti və Azərbaycan*, Bakı, 1993.

Vəlixanlı, Nailə, *Nahçıvan -Ərəblərdən Monqollaradək (VII-XII əsrlər)-*, Bakı, 2005.

Xeyirbəy Qasımov, *Orta Əsrlərdə Azərbaycan Ədəbiyyatı*, Bakı, 2008.

Yakut b. Abdullah Hamavi, *Kitabu’l-Müşterik Vad’ân el-Müfterik Sukan*, Beyrut, 1986.

Yaşar, Şükran, “Doğu Hristiyanlığı İçinde Ermeni Kilisesi’nin Yeri ve Bizans ile İlişkileri”, *Yeni Türkiye Dergisi*, S.60, 2014, s. 1-12.

Yavuz, Mehmet Fatih, "Antikçağda Armenia: Kısa Bir Tarih", *Yeni Türkiye Dergisi*, S.60, 2014, s. 1-12.

Yazıcı, Selim, *Ya'kûbî'nin Tarihine Göre Hz. Osman Dönemi*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2016.

Yazıcı, Tahsin, "Merzübân", *DİA*, c.29, Ankara, 2004, s. 255-256.

Yıldırım, Ercüment, *Pers Hâkimiyetinin Bitiminden Bizans Hâkimiyetinin Başlangıcına Kadar Olan Dönemdeki Antik Çağ Yazarlarının Eserlerinde Orta Fırat Bölgesi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Konya, 2011.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedânı Sâc Oğulları I Ebu's-Sâc Dîvdâd b. Yûsuf Dîvdest", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.30, İstanbul, 1976, s. 109-118.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedanı Sâc Oğulları II Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.9, İstanbul, 1978, s. 107-128.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedânı Sâc Oğulları III Ebu'l-Kasım Yûsuf", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 32, İstanbul, 1979, s. 29-70.

Yıldız, Hakkı Dursun, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri (8-12 Ekim 1984 Erzurum)*, Ankara, 1985, s. 29-51.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Bâbek", *DİA*, c. IV, İstanbul, 1991, s. 376-377.

Yıldız (b), Hakkı Dursun, "Sacoğulları", *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c. 6, İstanbul, 1992, s. 81-136.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Cerrâh b. Abdullah", *DİA*, VII, İstanbul, 1993, s. 414.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Sacoğulları", *Türkler*, c. IV, ed. Hasan Celal Güzel vd., Ankara, 2002, s. 417-442.

Yezekyan, Andreas, "The İssue of Historical Authenticity of Synod of Dvin in 719", *Etchmiadzin Theological and Armenological Journal*, nu. 7, 2018, s. 47-54. (Ermenice)

Yılmaz, Mehmet, "'Ermeniler Kimdir' Sorusu Hakkında Mitolojik Bir Değerlendirme", *Yeni Türkiye*, 60/I, Ankara, 2014, s. 174-190.

Yinanç, M. H., "Celaleddin Harzemşah", *İA*, c. 3, İstanbul, 1977, s. 49-53.

Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, c.1, yay. haz. Refet Yinanç, Ankara, 2009.

Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, trans. Grigor H. Maksoudian, Atalanta-Georgia, 1987.

Yörükân, Yûsuf Ziya, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler*, ed. Abdülkadir Süphandağı, İstanbul, 2004.

Yörükân, Yûsuf Ziya, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu olan Bölgeler İbn Hurdazbih, Ya'kûbî, İbn Rusteh, İbn Fâkîh el-Hemedânî, Kudame b. Ca'fer, İstahrî, İbn Havkal*, yay. haz. Mehmet Şeker vd., İstanbul, 2013.

Yurtalan, Betül, *İslam Coğrafyacılarına Göre Mezhepler*, Ankara Ünivesitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı (İslam Mezhepleri Tarihi) Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015.

Zhamkochyan Aghavni, Nyura Hakobyan, Anahit Khudaverdyan, "An Essay About the Theatre of Medieval Armenia (Based on Archaelogical and Antropological Materials of the City of Dvin", *Fundamental Armenology*, 2/10, 2019, s. 33-67.

Zardabli, Ismail bey, *The History of Azerbaijan from Ancient Times to Present Day*, London, 2014.

Zardarian, M. H.-H. P. Akopian, "Archaelogical Excavations of Ancient Monuments in Armenia 1985-1990", *Ancient Civilizations*, ½, Leiden, 1994, s. 169-195.

Zekiyan, Boghos Levon, "Christianity to Modernity", T*he Armenians Past and Present in the Making of National Identity*, ed. Edmund Herzig, Marina Kurkchiyan, New York, 2005, s. 41-64.

Zerrinkûb, A., R. Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, çev. Ali Hüseyin Toğay, İstanbul, 2019.

İnternet Siteleri

"3D model of ancient capital city of Armenia – Dvin", https://www.behance.net/gallery/31097593/3D-model-of-ancient-capital-city-of-Armenia-Dvin (09.05.2021, 18.56).

"Bagratid Armenia", https://en.wikipedia.org/wiki/Bagratid_Armenia (09.05.2021, 19.15).

"Dvin", http://akunq.net/tr/?p=578 (12.02.2019, 13:45).

"Dvin (Ancient City)", https://en.wikipedia.org/wiki/Dvin_(ancient_city) (09.05.2021, 18.50).

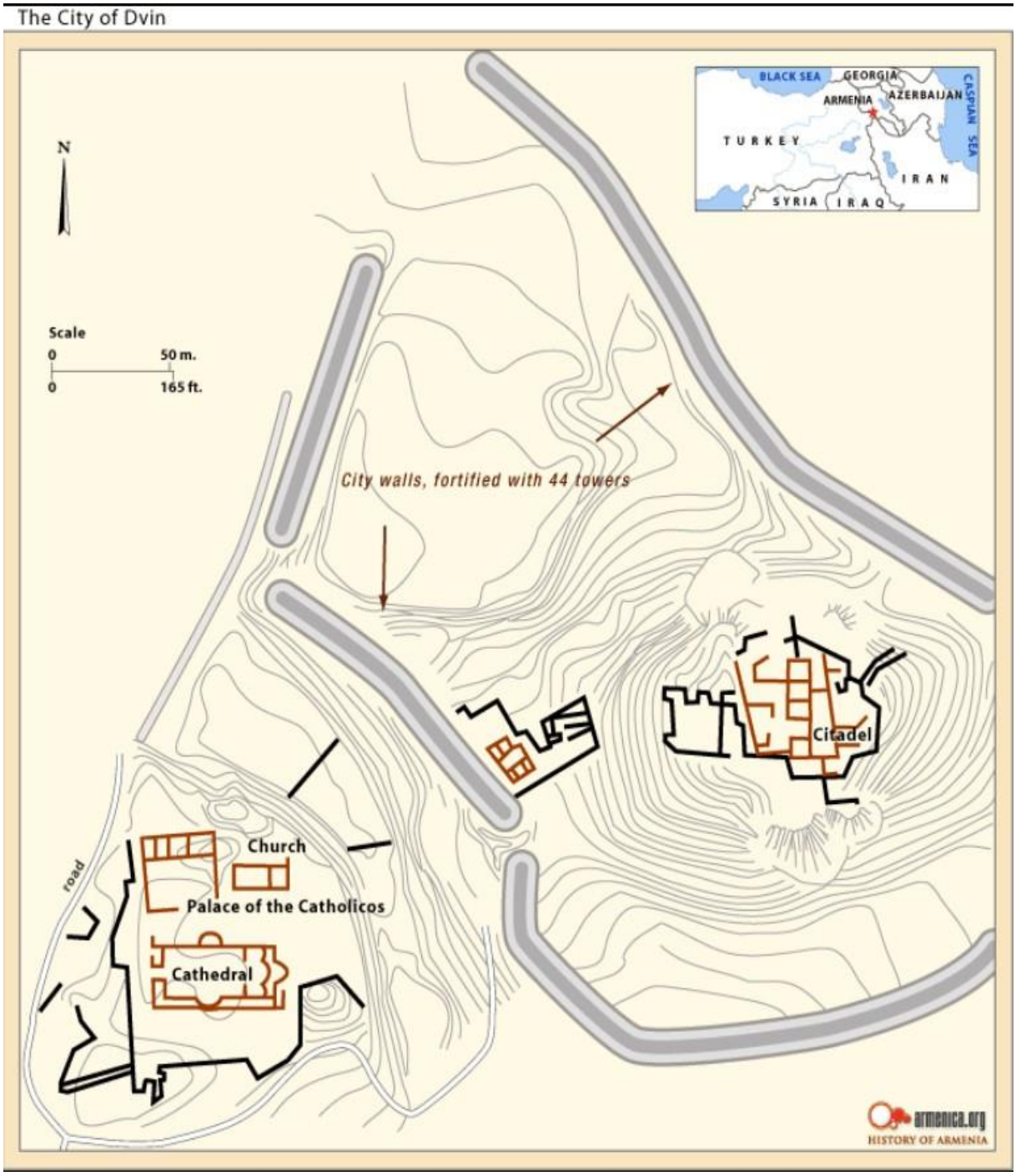
"Mezmur", https://islamansiklopedisi.org.tr/mezmur (05.03.2021, 11.25).

"Naxçıvanşahlıq",https://az.wikipedia.org/wiki/Nax%C3%A7%C4%B1van%C5%9Fahl%C4%B1q (09.05.2021, 19.45).

"Roman Persian Wars", https://en.wikipedia.org/wiki/Roman%E2%80%93Persian_Wars (09.05.2021, 19.06).

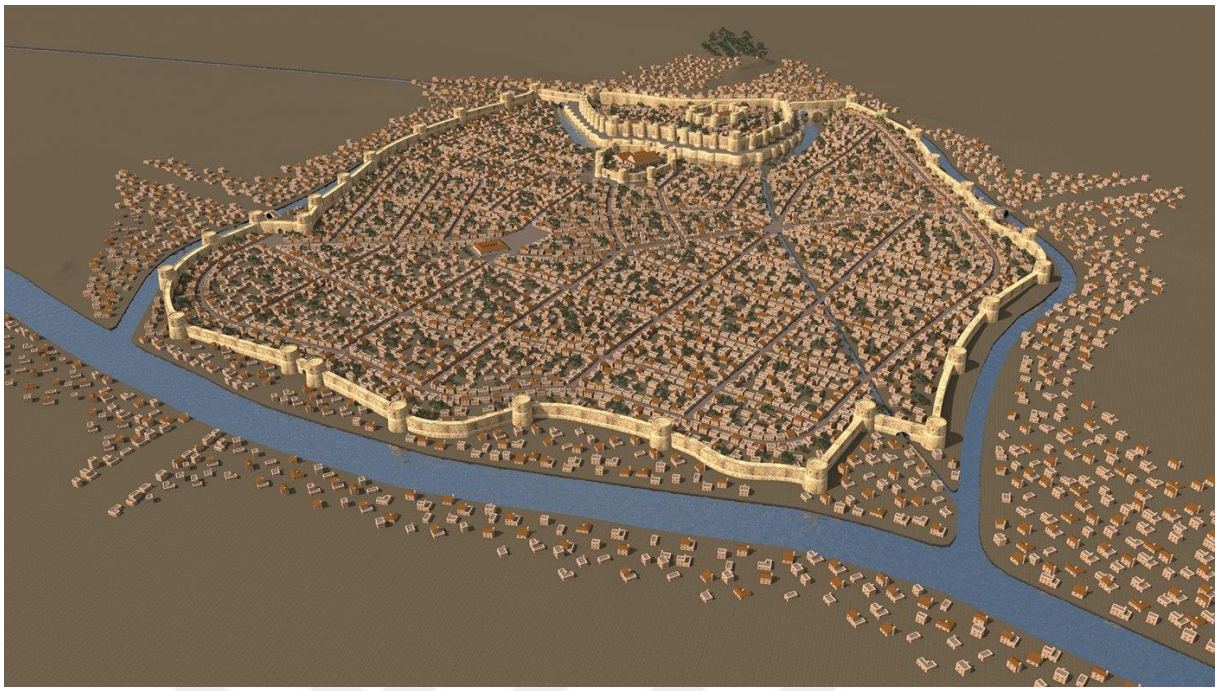
EKLER

Ek 1: Duvin Şehri Planı[1972]

[1972] "Dvin (Ancient City)", https://en.wikipedia.org/wiki/Dvin_(ancient_city) (09.05.2021, 18.50).

Ek 2: Duvin Şehri Genel Görünümü[1973]

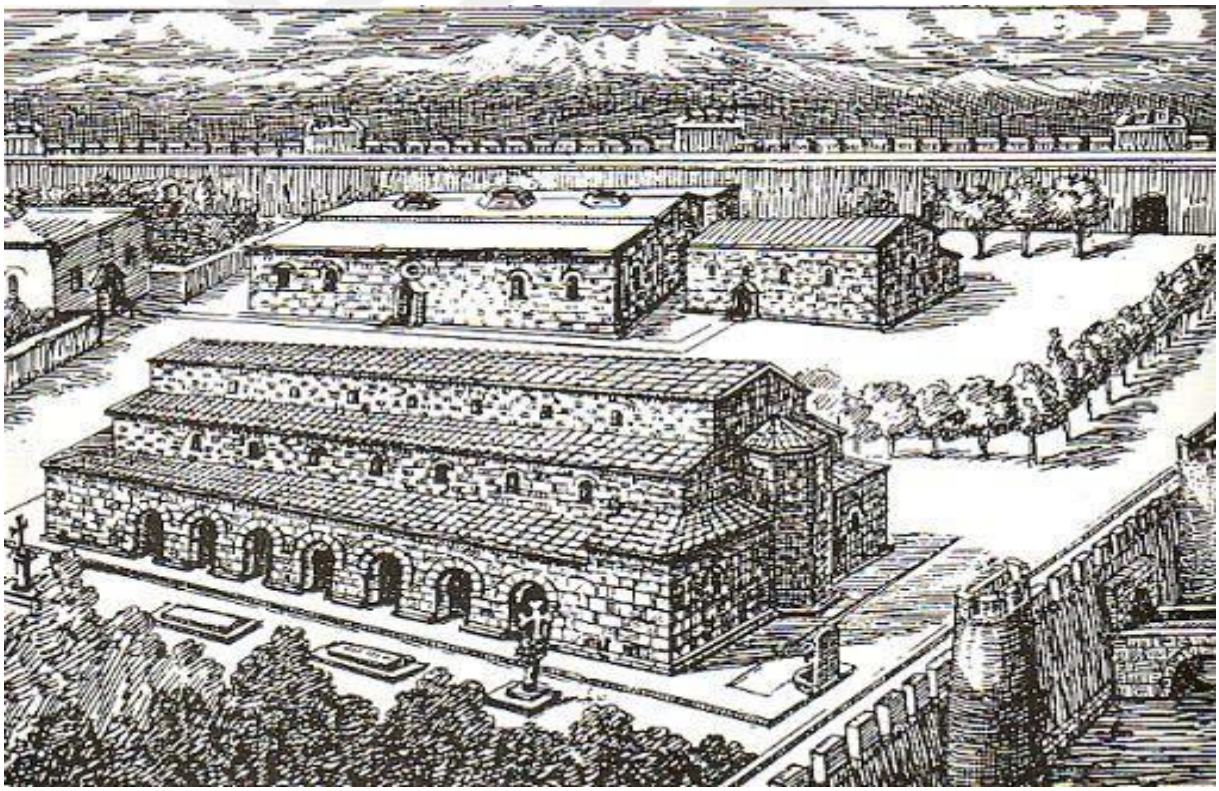

[1973] "3D model of ancient capital city of Armenia – Dvin", https://www.behance.net/gallery/31097593/3D-model-of-ancient-capital-city-of-Armenia-Dvin (09.05.2021, 18.56).

Ek 3: Aziz Grigor Katedrali[1974]

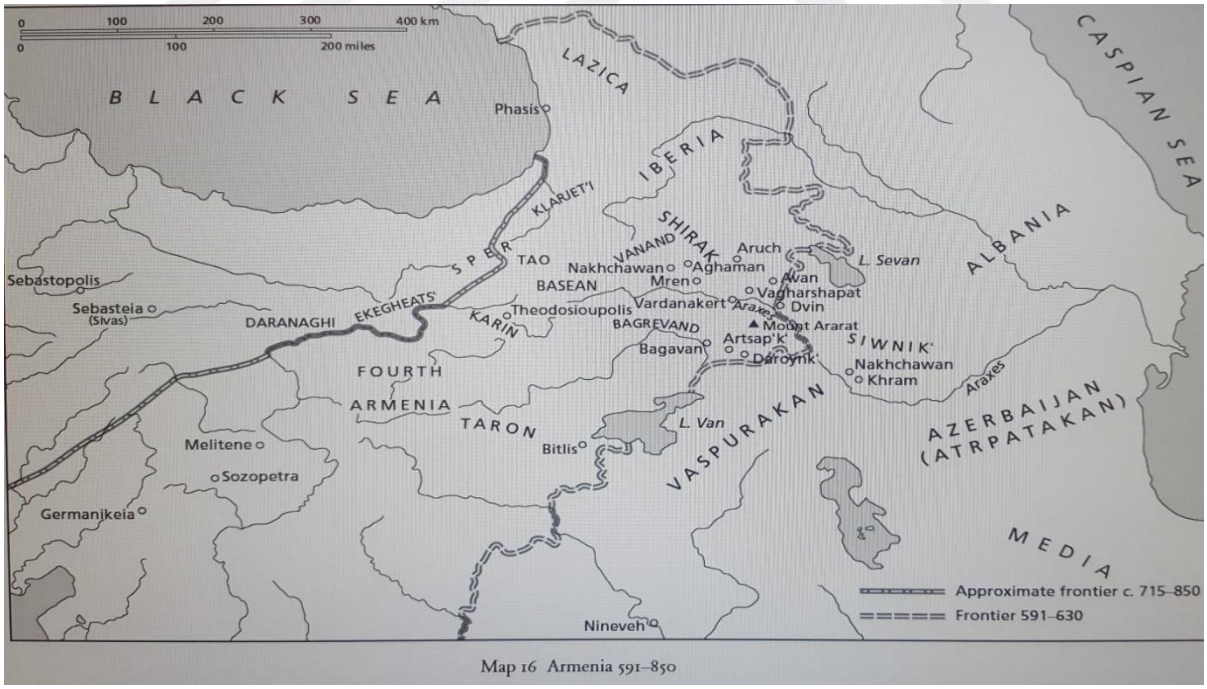

[1974] "3D model of ancient capital city of Armenia – Dvin", https://www.behance.net/gallery/31097593/3D-model-of-ancient-capital-city-of-Armenia-Dvin (09.05.2021, 18.56).

Ek 4: Roma-Pers Sınırı ve Duvin Durumu[1975]

Ek 5: 591 ile 850 Arası Dönemde Ermenistan[1976]

Map 16 Armenia 591–850

[1975] "Roman-Persian Wars", https://en.wikipedia.org/wiki/Roman%E2%80%93Persian_Wars (09.05.2021, 19.06).

[1976] Greenwood, "Armenian Neighbours (600-1045)", s.350.

Ek 6: 884-962 Yılları Arasında Ermenistan ve Bagratuni Krallığı[1977]

[1977] "Bagratid Armenia", https://en.wikipedia.org/wiki/Bagratid_Armenia (09.05.2021, 19.15).

Ek 7: 962 ile 1064 Yılları Arasında Ermenistan ve Bagratuni Krallığı[1978]

[1978] "Bagratid Armenia", https://en.wikipedia.org/wiki/Bagratid_Armenia (09.05.2021, 19.15).

Ek 8: Nahçıvanşâhlar Devrinde Duvin[1979]

1979 "Naxçıvanşahlıq", https://az.wikipedia.org/wiki/Nax%C3%A7%C4%B1van%C5%9Fahl%C4%B1q (09.05.2021, 19.45).

Ek 9: Selçukular Devrinde Güney Kafkasya ve Duvin[1980]

[1980] Özmenli, *Ortaçağ'da Şüregel (Şirak)'in Tarihi*, s.224.

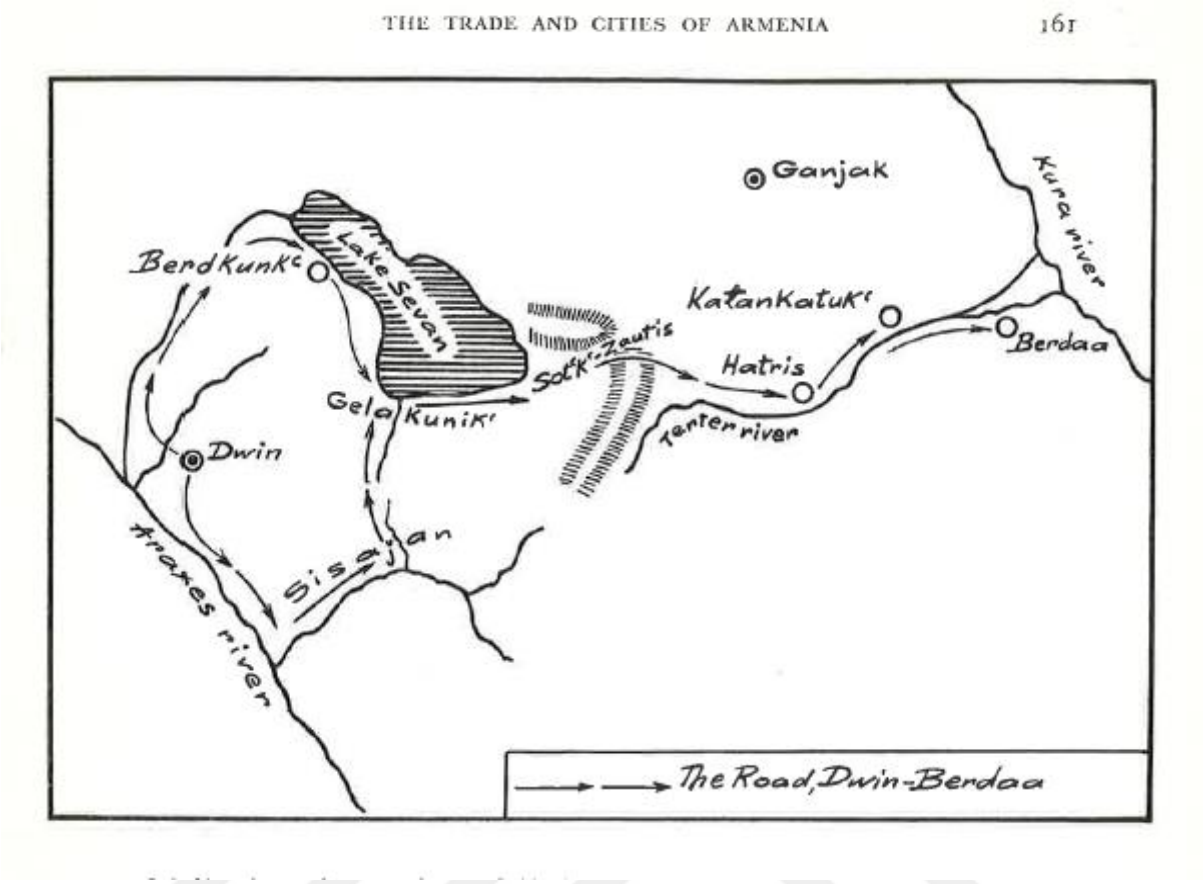
Ek 10: Zakaryianlar Devrinde Güney Kafkasya ve Duvin[1981]

Harita 18. Zakaryanlar döneminde Ermenistan (y. 1200).

[1981] Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.357.

Ek 11: Duvin-Berdea Ticaret Yolu Güzergâhı[1982]

[1982] Manandian, "Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.161.

Ek 12: Duvin-Meraga Ticaret Yolu Güzergâhı[1983]

The Road from Maragha to Dwin:

[1983] Manandian, "Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", s.158.